

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

INSTITUT OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

THE GOLD OF ANCIENT ARMENIA

(III mill. BCE - 14 cent. AD)

YEREVAN

NAS RA "Gitutyun" Publishing House

2007

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ЗОЛОТО ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

(III тысячелетие до н.э. - XIV век н.э.)

ЕРЕВАН

Издательство «Гитутюн» НАН РА

2007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ

(մ.թ.ա. III հազարամյակ - մ.թ. XIV դար)

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

2007

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Հ 590

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ, պ.գ.դ. *Արամ Քալանթարյան*

Հ 590 ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ (մ.թ.ա. III հազ. - մ.թ. XIV դար) Եր.: «Գիտություն» հրատ.,
2007, 418 էջ, 143 աղյուսակ, 3 քարտեզ:

Ոսկին մեծ տեղ ունի մաև հին և միջնադարյան Հայաստանի դեկորատիվ-կիրառական արվեստում: Բրոնզի դարաշրջանի վաղ շրջափուլից սկսած, Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվել է ոսկերչության մի ինքնատիպ օջախ, որին բնորոշ են արտադրանքի բազմաթիվ առաջնակարգ նմուշներ: Քննարկվող նյութն առավել ամփոփ ներկայացնելու, շարունակական զարգացման համապատկերը չխախտելու նկատառումներով, ուսումնասիրության առանձին գլուխները ներկայացված են ըստ դարաշրջանների և թեմատիկ ուղղվածությունների: Յուրաքանչյուր շրջափուլն իր հերթին ներկայացված է որոշակի հուշարձաններից պեղված գտածոներով: Հնագիտական նյութերի այսպիսի մատուցումն առավելագույնս է արձանագրում հայկական ոսկու աշխարհագրությունը և պատմությունը, կապելով այն կոնկրետ շրջանի կամ մշակութային կենտրոնի ուսումնասիրության ընդհանրական նկարագրին:

Գիրքը նախատեսված է նյութական և հոգևոր մշակույթի տեսական ու գործնական խնդիրներով զբաղվող մասնագետների, ինչպես մաև ընթերցող լայն հասարակության համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

0504000000
Հ 703(02) – 2007
ISBN 978-5-8080-0707-9

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007թ.

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2007թ.

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ 3 ՈՒ Ն

Սույն աշխատության գաղափարը ծնվել է արտառոց պայմաններում, որոնց վերաբերյալ թերևս ընթերցողը պետք է ունենա որոշ պատկերացում: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ու ՀՀ կենտրոնական բանկի ղեկավարների հանդիպման ընթացքում, որտեղ կողմերից մեկի ծագումն էր միջոցներ գտնել պատմական արժեքների ուսումնասիրության և սերունդներին փոխանցման համար, իսկ մյուսի՝ պատմական արժեքների մեջ ներկայիս իրողությունների ժառանգականության այն ակունքների որոնումը, որոնք պետք է ուղեկցի հանդիսանալիս ապագա սերունդների համար, ձևավորվեց այս գաղափարը:

Խնդիրը նոր չէ: Հայ հասարակական միտքը հարյուրամյակների ընթացքում մշտական որոնումների մեջ լինելով, երկարատև ժամանակահատվածում զրկված է եղել նման հնարավորությունից:

Մինչդեռ այսօր մենք պարտավոր ենք կոնկրետ նախաձեռնություններով հաստատագրել վերը նշվածի գերակայության պարագան, որը հետագայում և՛ կիմաստավորվի և՛ կարժեքավորվի: Հայ հասարակական ամենախոր կնճիռը հայոց ինքնության և պատմա-մշակութային ժառանգության ներդաշնակ արժեքավորման մեջ է նաև: Պատմության բնականոն ընթացքի պարբերական խաթարումներն իրենց կնիքն են թողել այդ հարցերում: Երկարատև ընդմիջումներից հետո ասպարեզ մտնող նոր հասարակական-քաղաքական, մշակութային-հոգևոր համակարգերը հաճախ հանդես են եկել ոչ թե իբրև նախորդների անմիջական իրավաժառանգորդ, այլ փոխարինող: Այս պայմաններում, նախնիների կողմից ստեղծված հզոր ժառանգության տնօրինումը միշտ էլ խնդրահարույց է եղել՝ հղի անվերադարձ կորուստներով: Ասվածի ներքո գերխնդիր է դառնում պահպանված մշակութային արժեքների ամբողջականացումը, իմաստավորումը և փոխանցումը հաջորդ սերունդներին:

Նշված հատվածների շարքում խիստ կարևոր է տնտեսական ժառանգությունը թե՛ ի դեմս հազարամյակների խորքից մեզ հասած առանձին մմուշների և թե՛ արտադրական-տնտեսական ավանդույթների: Այստեղ են թաքնված բազմաթիվ՝ Հայկական լեռնաշխարհում հասարակական-պետական կյանքի զարգացման, հայկական էթնոսի ձևավորման, Հայոց պետականության զորացման և քայքայման և այլևայլ հարցերի պատասխանները:

Բազմատեսակ շահերի շղթայում արտադրական-տնտեսական ավանդույթներն են, տնտեսական ներուժն է և տնտեսական շահերն են, որ որոշիչ դեր են խաղացել թե՛ վերոհիշյալ բոլոր հարցերի և թե՛ անգամ քաղաքական սահմանների ձևավորման համար:

Մետաղի պահանջարկը, շահագործման և արդյունահանման համար առավել նպաստավոր բազմամետաղ հանքագոտիների առկայությունը կանխորոշում էին

ոչ միայն որոշակի էթնո-մշակութային արեալների «ավանդական մասնագիտացումը», այլև առևտրական մայրուղիների և ծանապարհների աշխարհագրությունը, փոխանակային և տարանցիկ առևտրում նման տարածաշրջանների տեղն ու դերը, հնագույն քաղաքակրթությունների հետ վերջիններիս ինտեգրացման հնարավորությունները և միտումները: Հիշյալ հիմնահարցերն այսօր հատուկ քննարկման առարկա են, ուր առանձնահատուկ տեղ ու դեր է հատկացվում բազմամետաղ հանքագոտիներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհին և Այսրկովկասին: Այս առումով բացառիկ նշանակություն են ձեռք բերում լեռնաշխարհում ոսկու արդյունահանմանը, ոսկերչությանը և ոսկե դրամների թողարկմանն ու շրջանառությանն առնչվող ուսումնասիրությունները:

Հումքի պաշարներով հարուստ Հայկական լեռնաշխարհը նշանակալից ավանդունի հին և միջնադարյան Արևելքի մետաղագործության ձևավորման ու զարգացման գործընթացներում: Ներկայումս, Առաջավոր Արևելքի հնագույն մետաղամշակման կենտրոնների համար (ուր արծանագրվել են բնակտոր պղնձի մշակման վաղագույն փաստերը մ.թ.ա.VIII-VII հազարամյակներով ժամանակագրվող Չայոնու թեփեսի, Մագզալիա, Ալի Քոշ և այլն), հումքի առավել հնարավոր աղբյուրը համարվում է լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում ընկած Արգանա Մադենի ընդարձակ հանքադաշտը: Մետաղագործական և տարբեր մետաղների արդյունահանման ավանդական կենտրոնները հանրահայտ էին նաև հին և միջնադարյան Հայաստանում:

Վերջին տասնամյակների պեղումների շնորհիվ հիմնովին համալրվել է Հայաստանի ոսկու «պատմության» աղբյուրագիտական հիմքը, ինչը թույլ է տալիս նկարագրական փաստագրումներից զատ, անդրադառնալու նաև Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն և միջնադարյան ոսկու հումքի աղբյուրների տեղայնացման, ոսկու պատմության փուլաբաժանման, ոսկերչական արվեստի առանձնահատկությունների ձևավորման, դրամաշրջանառության, հասարակական և տնտեսական կյանքում ոսկու դերի հետ կապված բազմաբնույթ հարցերի լուսաբանությանը: Հասկանալի է, որ հետազոտությունների այս բնագավառում մեկնության կարոտ հարցերը, վերլուծությունների ասպեկտներն ինքնին բազմաշերտ են և խիստ ընդգրկուն:

Ուստի, առաջարկվող գրքում փորձ է արված ներկայացնելու, ինչպես հուշարձանների ու գտածոների համահավաք ամբողջությունը, այնպես էլ, հիմնախնդրի և նրա առանձին ասպեկտների իմաստավորման նպատակով, օգտագործվել են երկրաբանության, հնագիտության, դրամագիտության, բանագիտության, մատենագրության և այլ գիտակարգերի շրջանակներում կուտակված, մեզ հասու տվյալներն ու իմացաբանական հնարավորությունները:

Բնատուր հատկանիշների շնորհիվ ոսկին առանձնահատուկ արժեվորման և վերաբերմունքի է արժանացել մարդկանց կողմից, տեղ զբաղեցնելով հասարակական և տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում: Հոգևոր և աշխարհիկ կյանքում, հասարակական պատկերացումներում, կենցաղում, առևտրում և տնտեսության մեջ «կերպարավորողի» և «կարգավորիչի» աննախադեպ դերով մշակութաբանված երկրաբանական այս իրողությունը, փաստորեն մի զգայուն ցուցիչ է վերածվել, որն առավել անմիջականությամբ է արծագանքում հանրության սոցիալական, տնտեսական, իրավաքաղաքական կյանքում տեղի ունեցող

տեղաշարժերին ու փոփոխություններին: Ինչը և բացառիկ հնարավորություններ է ընձեռում, վերակազմելով ոսկու պատմությունը, հետևելու տարածաշրջանի պատմամշակութային զարգացման ընթացքին, մի վիթխարի ժամանակահատվածի համար:

Մասնավորապես, ոսկու հանքավայրերի շահագործում-արտադրության կազմակերպում - պահուստների տնօրինում - արտահանում շղթայի վերակազմության շրջանակն առավել ամբողջական պատկերացում է տալիս երկրի տնտեսական համակարգի ներուժի, այդ համակարգում պետական (տերունական, արքունի) լծակների ազդեցության մասին: Թե՛ հնագիտական ու դրամագիտական տվյալները և թե՛ մատենագիր վկայությունները միանշանակ մատնանշում են այն եզակի դերը, որը վերապահվել է ոսկուն՝ պետական կառավարման և կարգավորման գործընթացներում:

Ոսկուց պատրաստված գտածոների և դրանց հետ առնչվող դիտարկումների համադրությունը, որոշակի պատմահնագիտական համատեքստի սահմաններում ուսումնասիրությունները, հետաքրքիր պատկեր են վեր հանում մշակութային կապերի առումով: Ըստ որում, տարբեր դարաշրջաններում՝ ռազմաքաղաքական, տնտեսական նկատառումներով պայմանավորված, Հայաստանի մշակութային փոխառնչությունները որոշակի ուղղվածություն և ինտենսիվություն են ունեցել և այս իրողությունների արժեվորման կարևորագույն ցուցանիշներից մեկն էլ ոսկին է: Ավելին, տուրքի, ընծայափոխանակության հիմնական բաղկացուցիչ լինելով, ոսկյա իրերն աննախադեպ արագությամբ էին շրջանառվում մշակութային աշխարհում, դառնալով տեխնիկական, գեղարվեստական հնարների ու ոճերի փոխանցման լավագույն միջոց: Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան, անտիկ, միջնադարյան հուշարձաններից հայտնի գտածոները փոխառնչությունների ընդարձակ սահմաններ են ուրվագծում՝ ինչպես անմիջական հարևանների, այնպես էլ հեռավոր երկրների հետ:

Ոսկին առանձնահատուկ տեղ է գրավել հայոց հոգևոր կյանքում: Հնագիտական և մատենագիր սկզբնաղբյուրներն այս առումով անգնահատելի տվյալներ են տալիս, ինչը հնարավորություն է ընձեռում հետամուտ լինելու և իմաստավորելու պատկերացումների, հոգևոր արժեքների ու էսթետիկական նորմերի այն կայուն համակարգը, որ հայաստանաբնակների ինքնության բաղադրատարրն է եղել: Այս ամենի լավագույն ապացույցը, մինչ մեր օրերը հասած բանահյուսական տվյալների քննական վերլուծությամբ է տեսանելի:

Ոսկին մեծ տեղ ունի նաև հին և միջնադարյան Հայաստանի դեկորատիվ-կիրառական արվեստում: Ոճական և գեղարվեստական հնարների, պատկերագրության, տեսականու բազմազանությամբ աչքի ընկնող ոսկե իրերի հայաստանյան հավաքածուի քննական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ բրոնզի վաղ շրջանից սկսած, Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվել է ոսկերչության մի ինքնատիպ օջախ, որին բնորոշ արտադրանքի բազմաթիվ նմուշներ, իրենց կատարելությամբ, այսօր էլ հիացմունք են պատճառում դիտողին: Դեկորատիվ-կիրառական արվեստի ոսկե օրինակների ձևաբանական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ձևափոխությունների միտումներն ու ընթացքը, համեմատական զուգահեռները ցույց են տալիս, որ հայ ոսկեգործ վարպետները ծանոթ լինելով ապրած ժամանակաշրջանի ոսկերչության ձեռքբերումներին, իրենց ստեղծագործական

որոնումներում մեծ տեղ են տվել նախնիներից ավանդած սկզբունքներին ու արքեպիսկոպոսին:

Թվարկված հիմնախնդիրները, դիտարկումների ժամանակագրական սահմանները, սկզբնաղբյուրների առանձնահատկություններն իրենց կնիքն են թողել ներկայացվող գրքի առարկայական բովանդակության և կառուցվածքի վրա:

Քննարկվող նյութն ու նյութի իմաստավորումն առավել ամփոփ ներկայացնելու, շարունակական զարգացման համապատկերը չխախտելու նկատառումներով, ուսումնասիրության առանձին գլուխները ներկայացված են ըստ դարաշրջանների և թեմատիկ ուղղվածությունների: Ըստ որում, յուրաքանչյուր շրջափուլն իր հերթին ներկայացված է որոշակի հուշարձաններից պեղված գտածոներով: Հնագիտական նյութերի այսպիսի մատուցումն ու կարգադասումն առավելագույնս է արձանագրում ոսկու աշխարհագրությունը և պատմությունը, կապելով այն կոնկրետ շրջանի կամ մշակութային կենտրոնի ուսումնասիրության ընդհանրական նկարագրին:

Սույն աշխատանքը գրվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում՝ ՀՀ կենտրոնական բանկի նախաձեռնությամբ: Հանդիսանալով մեր նորագույն պատմության ամենաերիտասարդ ինստիտուտներից մեկը, Կենտրոնական բանկը, բացի վերոհիշյալ մոտեցումներից, դեկավարվել է նաև կոնկրետ նպատակներով: Մեր օրերին էր, որ ձևավորվեցին Հայաստանի Հանրապետության ոսկու առաջին պահուստները: Անցումային շրջանին բնորոշ տնտեսական բարդությունների պայմաններում հրատապ խնդիր է դառնում Հանրապետությունում առաջնային ավանդական արտադրությունների վերականգնումը, որոնք հիմք կարող են հանդիսանալ տնտեսական բազմապիսի խնդիրների լուծման համար: Ակնհայտ է, որ ոսկու արդյունահանումը և դրան ստորադաս ոսկու արտադրությունը, ոսկերչությունը, կարող են առաջնային դեր խաղալ տնտեսության վերականգնման, երկրում տնտեսական բարենպաստ միջավայրի ձևավորման և զարգացման համար:

Խնդրո առարկա հարցի նախաձեռնողների նպատակներից է՝ ամբողջականացնել հազարամյակների ժառանգությունը, առավել հրապուրիչ դարձնել խնդիրը շահագրգիռ շրջանակների համար:

Նախաձեռնողները հատուկ շնորհակալություն են հայտնում աշխատանքի շարադրմանը մասնակից Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատակիցներ՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Բաբկեն Առաքելյանին, ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամներ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Սարգիս Հարությունյանին, պատմական գիտությունների դոկտոր Արամ Քալանթարյանին, պատմական գիտությունների դոկտորներ Էմմա Խանգադյանին, Ռուբեն Բադալյանին, Համլետ Պետրոսյանին, Աշոտ Փիլիպոսյանին, պատմական գիտությունների թեկնածուներ Սեդա Դևեջյանին, Պավել Ավետիսյանին, Արամ Գևորգյանին, Սիմոն Հմայակյանին, Լևոն Պետրոսյանին, Ժորես Խաչատրյանին, Ինեսա Կարապետյանին, Նյուրա Հակոբյանին, Աղավնի Ժամկոչյանին, Հուսիկ Սելքոնյանին, Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնից՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Հակոբ Սիմոնյանին, Մատենադարանից՝ արվեստագիտության դոկտոր Էմմա Կորխմազյանին, Հայաստանի պատմության թանգարանից՝ գիտաշխատողներ Հենրի Սարգսյանին և պատմական գիտությունների թեկնածու Արմինե Զոհրաբյանին, Շիրակի երկրագիտական թանգա-

րանից՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Լարիսա Եզանյանին, «Հայոսկի» միավորման երկրաբան Մանվել Ջալիբեկյանին: Քարտեզների հեղինակ է պատմական գիտությունների թեկնածու Համլետ Սարգսյանը, լուսանկարները կատարել են Դիմիտրի Առաքելյանը և Վոսմ Հակոբյանը, գրչանկարները՝ նկարիչ-ճատարապետ Հասմիկ Սարգսյանը, նկարների մուտքագրումը Սեդրակ Հակոբյանը (բոլորն էլ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտից): Աշխատանքի համակարգչային հավաքը կատարվել է Կենտրոնական բանկում՝ Հարություն Համբարձումյանի ղեկավարությամբ:

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ ՀՀ Կենտրոնական բանկ

Գիրքը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը
հետևյալ կազմով.

Բ. Առաքելյան	(Գլուխ VII-Ա, VIII-Ը)
Պ. Ավետիսյան	(Գլուխ II-Ա, III-Գ)
Ռ. Բադալյան	(Գլուխ IV-Է)
Ա. Գևորգյան	(Գլուխ I)
Ս. Դևեժյան	(Գլուխ III-Թագավորանիստ, Ա, Բ, IV-Բ, Գ, Զ, V)
Լ. Եզանյան	(Գլուխ VII-Բ, Դ հատված)
Մ. Ջալիբեկյան	(Գլուխ I-Ա, Բ)
Ա. Ջոհրաբյան	(Գլուխ IX-Դ, Ե)
Ա. Ժամկոչյան	(Գլուխ VIII-Զ)
Է. Խանզադյան	(Գլուխ III-Վաղ և միջինբրոնզեդարյան հուշարձաններ, Բ, IV-Ե)
Ժ. Խաչատրյան	(Գլուխ VII-Բ, Գ, Դ)
Ի. Կարապետյան	(Գլուխ VII-Ա, Բ հատված)
Է. Կորիմազյան	(Գլուխ VIII-Է)
Ն. Հակոբյան	(Գլուխ VIII-Դ, Ե)
Ս. Հարությունյան	(Գլուխ X)
Ս. Հմայակյան	(Գլուխ VI)
Հ. Մելքոնյան	(Գլուխ VIII-Ա, Բ, Գ)
Լ. Պետրոսյան	(Գլուխ III-Վաղ և միջինբրոնզեդարյան հուշարձաններ, IV-Ա, Դ)
Հ. Պետրոսյան	(Գլուխ II-Բ, VIII-Դ հատված)
Հ. Սարգսյան	(Գլուխ IX-Ա, Գ)
Հ. Սիմոնյան	(Գլուխ III-Վաղ և միջինբրոնզեդարյան հուշարձաններ)
Ա. Փիլիպոսյան	(Գլուխ II-Ոսկու ֆենոմենը հնագույն Հայաստանում, III-Գ, IV-Է)
Ա. Քալանթարյան	(Գլուխ VIII-Ա, Բ, Գ, IX-Բ)

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՍԿՈՒ ԵՐԿՐԱԲԱՆԱՅԱՆՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ա. ՈՍԿԻՆ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մենդելեևի պարբերական աղյուսակում ոսկին՝ Au քիմիական տարրը (լատիներեն Aurum - ոսկի բառից), կարգանշված է 79 համարի տակ: Արծաթի և պլատինի հետ համատեղ այն կազմում է ազնիվ (թանկարժեք) մետաղների խումբը: Ատոմական կշիռն է 196,96, տեսակարար կշիռը՝ 19,3 գ/սմ³, հալման ջերմաստիճանը՝ 1063° C, եռման ջերմաստիճանը՝ 2677° C (*Двойные системы* ..., 1979, 242)¹: Հալման պահից սկսած ոսկին նկատելիորեն ցնդում է՝ անգն աչքով տեսանելի դեղնականաչավուն գոլորշու տեսքով: Մնացած մետաղներից այն տարբերվում է բնորոշ դեղին գույնով: Արծաթի մեծ բաղադրության դեպքում ձեռք է բերում բաց-դեղնավուն երանգ:

Ոսկու կարևորագույն հատկություններից նշելի են կռելիությունը, ձգելիությունը, փափկությունը և իներտությունը: Իր կռելությամբ և ձգելիությամբ, մարդուն հայտնի բոլոր մետաղների մեջ ոսկին առաջին տեղն է զբաղեցնում: 1գ ոսկին կարելի է ձգելով վերածել 2400մ երկարության (*Кнуга Гун-несса, 1989, 80*) բարակ լարի և կռելով ստանալ մոտ 8x10⁻⁵ մմ (1/12500 սմ) հաստության նրբաթիթեղներ (*БСЗ, 1953, 152-153*):

Ոսկին իր բնույթով խիստ իներտ տարր է (այսինքն՝ շրջապատող միջավայրի հետ քիմիական ռեակցիայի մեջ չի մտնում) և այդ հատկության շնորհիվ, անկախ ժամանակից, բացարձակապես ոչ մի փոփոխության չի ենթարկվում: Բնակտոր մետաղների թվում ոսկին համարվում է համեմատաբար փափուկ հանքանյութ: Նրա կարծրությունն ըստ *Մոսսի* աստիճանասանդղակի, հա-

վասար է 2.5-3²: Մաքուր ոսկին հեշտ կտրվում է երկաթե դանակով: Օժտված լինելով նման ոչ սովորական ֆիզիկա-քիմիական հատկություններով, այս եզակի մետաղը բացառիկ տեղ է զբաղեցրել իր հանրությունների կյանքում, իսկ հետագա ժամանակներում հսկայական դեր է խաղացել բոլոր քաղաքակրթությունների պատմության մեջ:

Ոսկին անջնջելի հետք է թողել ոչ միայն քաղաքականության, տնտեսության, գաղափարախոսության, արվեստի, գրականության, ժողովրդական բանավոր ստեղծագործությունների մեջ, այլև նշանակալից դեր է խաղացել մարդկային իմացության զարգացման գործում: Հատկապես արհեստական ոսկի ստանալու փնտրտուքները հիմք դարձան այնպիսի ֆունդամենտալ գիտության համար, ինչպիսին է քիմիան:

Ոսկին երկրակեղևի համեմատաբար հազվագյուտ տարրերից է: Նրա *կլարկը*³ 5x10⁻⁷% է կազմում, այսինքն նրան բաժին է ընկնում երկրակեղևի ընդհանուր զանգվածի 5:10000000%-ը: Պատկերացնելու համար, թե որքան աննշան է այդ քանակությունը, համեմատության համար հիշատակենք մի շարք միջին պարունակություններ (կլարկներ). թթվածնի համար՝ 50,2%, ալյումինի համար՝ 7,3%, երկաթի համար՝ 4,18%, պղնձի համար՝ 0,01% և այլն: Երկրակեղևում ոսկու ձևավորման մեխանիզմն ընդհանուր առմամբ բարդ և բազմաձև գործընթաց է: Առավել պարզեցված այն կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ: Երկրակեղևի խորքերից, նրա ճեղքերով վեր են բարձրանում տաք

² Հանքանյութի կարծրությունը որոշվում է արտաքին ազդեցությանը սուր գործիքով կամ այլ հանքանյութով ներազդման նկատմամբ նրա դիմադրությամբ: Հանքաքանության մեջ ընդունված է ներազդման նկատմամբ կարծրության Մոսսի տասաստիճան սանդղակը, որի առաջին աստիճանին դասվում է *տալկ* փափուկ հանքանյութը, իսկ վերջին տասներորդ աստիճանին բնության մեջ ամենակարծր հանքանյութը՝ *ադամանդը*: Տես *Бетехтун, 1956, 69*:

³ *Կլարկ* (ամերիկացի գիտնական Փ.Կլարկի անունից) – երկրակեղևում այս կամ այն տարրի միջին պարունակությունը քառալիս տոկոսներով:

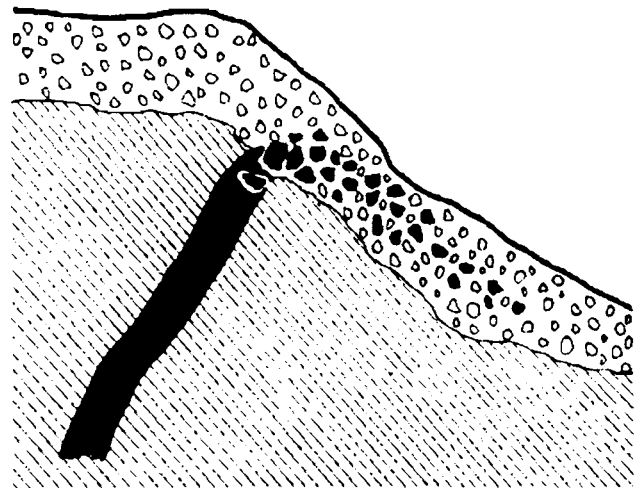
¹ Գրականության մեջ բերվում են նրա տարբեր նշանակությունները (2677-ից մինչև 2870°): Նպատակահարմար գտանք էլակետ ընդունել 2677°-ը, քանի որ այն մասնագիտացված ակադեմիական լաբորատորիայում ստացված արդյունք է:

կամ եռուն ջրային լուծույթներ (հիդրոթերմեր), որոնցում, ի թիվս տարբեր հանքանյութերի, առկա է և ոսկին: Այդ լուծույթները նստվածք են տալիս հանքապարների մանր ճեղքերում առանձին պիտակների կամ երակների տեսքով: Օգտակար հանածոների նման տիպի հանքավայրերը կոչվում են *հիդրոթերմալային*⁴: Հիդրոթերմերի ջերմաստիճանից կախված, տարբերակում են ոսկու բարձր ջերմաստիճանային (300-500°C), միջին ջերմաստիճանային (100-300°C) և ցածր ջերմաստիճանային (200°C-ից ցածր) հիդրոթերմալ հանքեր (*Геологический словарь*, 1978):

Իր սկզբնական կազմավորման տեղում, արմատական հանքապարների մեջ առանձին երակների ու միջերակների տեսքով հանքանյութի կուտակումներն ընդունված է անվանել *ոսկու արմատական հանքավայր*: Ժամանակի ընթացքում այդ ոսկեբեր երակներն ու միջերակները, խառնապարների հետ մեկտեղ քայքայվում են՝ վերածվելով մանր բեկորների և, արտաքին ազդեցությունների հետևանքով (գրավիտացիա, հողմնահարում, հեղեղումներ), ռելիեֆին համընթաց սահում են ցած, լցվելով գետերի հուները: Դանք լվացվում են ջրով, ավազի հետ մեկտեղ նստվածք են տալիս ձևավորելով *ալյուվիալ նստվածքաշերտեր*⁵, որոնց մեջ կարող են գտնվել ոսկեբեր *ցրոններ*: Նման հանքերը երկրաբանության մեջ կոչվում են *երկրորդական կամ ոսկեբեր ցրոններ*: Հանքային այս ցրոնները ջրի հոսքով տեղաշարժվում են զգալի հեռավորությունների վրա, երբեմն հարյուրավոր կիլոմետրեր (նկար 1):

Հանքավայրում ոսկին մաքուր տեսքով գրեթե չի հանդիպում: Բնածին ոսկին⁶ մեծ մասամբ խառնուրդի ձևով պարունակում է արծաթ (ըստ քաշի՝ 4-15%): Մնացած տարբերակներից հարկ է նշել պղինձ պարունակող ոսկին՝ մինչև 20% պղնձի պարունակությամբ, պոլադիումային ոսկին՝ պորպենցիտը (Pd, 5-11%), բիսմուտային ոսկին (Bi, մինչև 4%) (*Костов*, 1971, 103; *Бетехтин*, 1956,

80): Նկատի ունենալով, որ բնածին ոսկին պարունակում է այլ մետաղների խառնուրդներ, ընդունվել է «*ոսկու հարգ*» հասկացությունը, որը հազարերորդական բաժնեմասով ցուցանշում է ոսկու պարունակությունը բնական ոսկու մեջ և տոկոսներով ոսկուց պատրաստված իրերի մեջ: Օրինակ «900 հարգը» նշանակում է, որ 1000 քաշային մասերին համապատասխանում է ոսկու 900 մաս և այլ խառնուրդների 100 մաս: Վառ դեղին գույն ունեցող ոսկին համարվում է բարձր հարգի:

1. Քայքայման զոնա
2. Շրջապատող ապարներ
3. Ոսկետար երակ

Նկ. 1. Ցրոնային ոսկու առաջացումը (սխեմատիկ պատկեր)

Ոսկին, որի մեջ արծաթի բնական պարունակությունը 15 %-ից ավելի է (առանձին դեպքերում մինչև 40-50 %), կազմում է ինքնուրույն հանքանյութի տեսակ և կոչվում է *էլեկտրում*, այլ կերպ ասած՝ արծաթային ոսկի: Վերջինս իր քիմիական և ֆիզիկական հատկություններով միջանկյալ դիրք է գրավում ոսկու և արծաթի միջև: Բնության մեջ արծաթային ոսկին բաց դեղին գույնի է և համեմատաբար հազվադեպ է հանդիպում, քան բնակտոր ոսկին ու արծաթը (*Бетехтин*, 1956, 127): Հանքայնացված երակում ոսկին կարող է նստվածք տալ բյուրեղների տեսքով կամ ընդունել ծառանման, թերթավոր, թեփուկանման, տերևաձև, լարաձև, հատիկավոր, փոշենման և այլ ձևեր: Եթե ցրոններում հանդիպում են 0,1-0,2գ և ավելի քաշով հատիկներ, դրանց անվանում են *բնակտոր*-

⁴ Ճեղքերի երկայնքով հանքակիր լուծույթների շարժի պատճառների մասին հանքագետ-մասնագետները վերջնական բացատրություն չունեն: Ոմանք ենթադրում են, որ լուծույթները կարող են բարձրանալ ինքնուրույն այն աստիճանով, որ նրանց անընդհատ ներքևից հրում է գոլորշու ճնշումը: *Сен' Курс месторождений ...*, 1964, 52-57:

⁵ Ալյուվիալ - լատ (alluvio) - ջրաբերուկ, ողողալու:

⁶ Ոսկին, արծաթը և մի քանի այլ տարրեր կազմում են ինքնավար դաս՝ բնածին տարրերի դասը: Այս դասի տարրերից հատկանիշն այն է, որ դրա կազմի մեջ մտնող տարրերը թթվածին և ծծումբի հետ չեն կարող բնական միացություն կազմել և հանդիպում են մաքուր տեսքով: Բնակտոր մետաղների թվին են դասվում ոսկին, արծաթը, պլատինը, պղինձը, երկաթը, ցինկը, սնդիկը և այլն (*Костов*, 1971, 98):

ճեր (չշփոթել բնածին մետաղի հետ)⁷: Հետաքրքիր է նշել, որ բնության մեջ հանդիպում են մի քանի տասնյակ կգ կշռող ոսկու բնակտորներ: Ոսկու բոլոր հանրահայտ բնակտորները գտնվել են XIX դ. երկրորդ կեսին Ավստրալիայում: Դրանցից ամենամեծը, ապարի կտորի հետ մեկտեղ, կշռում էր 285,7 կգ, իր մեջ պարունակում էր 92,8 կգ ոսկի: Ամենամեծ մաքուր բնակտորը գտել են 1869 թ. և անվանել «Հաճելի անծանոթ»: Մաքուր ոսկին նրանում 69,92 կգ է (*Книга Гиннесса, 1989, 80*): Հայաստանում բնակտոր ոսկին գտնվել է Ձողի հանքում: Այն եզակի է ոչ թե կշռով՝ 151,1 կգ, այլ նրանով, որ ունի առյուծի տեսք (*Калугин, 1996, 45*):

Երկրագնդի ոսկու հանքավայրերն իրենց մեծությամբ և պաշարներով ստորաբաժանվում են **համաշխարհային և երկրորդական** նշանակության հանքերի:

Համաշխարհային նշանակության հանքավայրերը քանակական առումով սահմանափակ են (*Магакьян, 1959, 222-223*).

1. Ռուսաստան - 8 (բոլորն էլ գտնվում են երկրի ասիական մասում)
2. ԱՄՆ - 2
3. Ավստրալիա - 2
4. Բրազիլիա - 1
5. Կանադա - 1
6. Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետ. (ՀԱՀ) - 1
7. Ղազախստան - 1
8. Հնդկաստան - 1
9. Կորեա (Հյուսիսային) - 1
10. Գանա (Արևմտյան Աֆրիկա) - 1

Երկրորդական հանքավայրերի քանակն այնքան մեծ է, որ հնարավորություն և իմաստ չկա թվարկել դրանք: Մայրցամաքների մետաղաբանական քարտեզների վրա դրանք սփռված են ողջ երկրագնդով: Սրանց մեծամասնությունը հիմնականում կուտակված է աֆրիկական, կանադական, բրազիլական պլատֆորմներում: Դրանք շատ են Սիբիրում, Չինաստանում, Կորեայում, Հնդկական թերակղզում, Ավստրալիայում և Մալայան արշիպելագում (*Магакьян, 1959, 222-223*): Սրանցից բացի կա մանր հանքավայրերի ու երևակումների մի ամբողջ շարք, որը չի ընդգրկվում մետաղաբանական ընդհանրացնող աշխատանքներում, բայց մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում տարածա-

շրջանային երկրաբանության, այնպես էլ պատմահնագիտական ուսումնասիրությունների համար:

Համաշխարհային ոսկու հանույթի արժանահավատ տվյալներ դժվար է գտնել: Ըստ 1994 թ. ԱՄՆ-ում հրատարակված հանրագիտարանում բերված տվյալների, 90-ական թվականների սկզբին ոսկի արդյունահանող երկրների առաջին տասնյակը արդյունահանել է տարեկան 1792 տ ոսկի (*Encyclopedia, 1994, 252*): Առաջին տասնյակն են կազմում հետևյալ երկրները.

1. ՀԱՀ - 603000 կգ
2. ԽՍՀՄ - 285000 կգ
3. ԱՄՆ - 266000 կգ
4. Ավստրալիա - 203000 կգ
5. Կանադա - 158000 կգ
6. Բրազիլիա - 100000 կգ
7. Չինաստան - 80000 կգ
8. Պապուա-Նոր Գվինեա - 35000 կգ
9. Ֆիլիպիններ - 35000 կգ
10. Կոլումբիա - 27000 կգ

Կարելի է հիշատակել ևս մի շարք երկրներ, որոնք ոսկու համաշխարհային արդյունահանման մեջ նշանակալի ծավալ ունեն: Աֆրիկայում՝ Գանան (Ոսկեափ), Չինբաբվեն և Չաիրը, Լատինական Ամերիկայում՝ Մեքսիկան, Պերուն, Չիլին, Դոմինիկյան Հանրապետությունը, Նիկարագուան, Ասիայում՝ Հնդկաստանը, Ճապոնիան, Եվրոպայում՝ Ֆրանսիան, Շվեդիան, և այլն⁸:

Պատմության ընթացքում ոսկու արդյունահանման ընդհանուր քանակի մասին կարելի է դատել Գինեսի ռեկորդների գրքում բերված տվյալներով: 1886-1982 թթ. ժամանակահատվածում ՀԱՀ-ում արդյունահանվել է 36400 տ ոսկի, որը կազմում է ամբողջ աշխարհում մ.թ.ա. 3200 թվականից արդյունահանված ոսկու 31%-ը (*Книга Гиннесса, 1989, 128*): Թվաբանական հաշվարկով որոշվում է, որ 5000 տարվա ընթացքում մարդիկ երկրի ընդերքից կորզել են 117420 տ ոսկի: Այս թիվը խիստ պայմանական է և բացարձակ ճշտությամբ որոշել հնարավոր չէ: Այնուհանդերձ, այն կարող է ուղեցույցի դեր ծառայել՝ մարդու կողմից արդյունահանված ոսկու ընդհանուր ծավալը թեկուզ և մոտավորապես պատկերացնելու համար:

Գտնում են, որ հնում հայտնի էր յոթ մետաղ՝ ոս-

⁷ Բնածին մետաղ կամ հանքանյութ հասկացությունը քիմիական հասկացություն է, իսկ բնակտորը՝ ֆիզիկական հասկացություն: Տվյալ դեպքում նկատի են առնվում նրա քաշային և չափային պարամետրերը:

⁸ Այս տվյալները հրատարակվել են մինչ ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումը: Ներկայումս նախկին սովետական հանրապետություններ Ղազախստանը և Ուզբեկստանը դիտարկվում են ոսկի արդյունահանող երկրների ասիական խմբի կազմում, որպես առանձին երկրներ (*Марфусин, 1987, 233, 245*):

կին, արծաթը, էլեկտրումը, պղինձը, կապարը, անագը և երկաթը: Եթե նկատի ունենանք անտիկ ժամանակաշրջանը, ապա իսկապես, մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբին մարդիկ հիմնականում ծանոթ էին այս մետաղներին: Սակայն մետաղագործության և մետաղամշակության պատմությունը ցույց է տալիս, որ մետաղի սկզբնական յուրացման արմատները հասնում են հազարամյակների խորքը:

Մասնագետների մեծ մասը գտնում է, որ մինչ մետաղին ծանոթ լինելը մարդը սովորեց արտաքին գունային հատկանիշներով տարբերակել որոշ հանքանյութեր: Այս երկարատև գործընթացի ինչ-որ մի փուլում նա բախվեց բնակտոր պղնձին և ոսկուն, որոնք գրավեցին նրա ուշադրությունը իրենց բնորոշ դեղին գույնով և մետաղական փայլով: Այս դեղին «քարերը» ենթակա էին սառը կոման և հեշտությամբ ստանում էին անհրաժեշտ ձև: Աշխարհի ամենահին մետաղն են համարում մ.թ.ա. VIII-VII հազարամյակների սահմանագծով թվագրվող Չայոնու-Թեփեսիի մինչկերամիկական շերտերից պեղված պղնձե մի քանի պարզագույն զարդերը: Այս ոչ մեծ բնակատեղին գտնվում է Տիգրիսի վերին հոսանքում, Չայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասում (*Cambel, Braidwood, 1970, 50*):

Նմանօրինակ զարդանմուշներ շարունակում են արտադրել նաև հետագա հազարամյակներում: Այդ են վկայում Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի ընդարձակ տարածքներում սփռված մ.թ.ա. VII-V հազարամյակների առաջին կեսի հուշարձաններից պեղված բազմաթիվ գտածոները (*Braidwood, 1973, 37; Mellaart, 1967a, 209-217; Мепенер, Мунчаев, 1977, 154*), որոնք որոշակիորեն լուսաբանում են պղնձի օգտագործման տեղի և սկզբնավորման հետ կապված հարցերը:

Հաշվի առնելով ոսկու արտաքին նմանությունը բնածին պղնձի հետ, կարելի է ենթադրել, որ մոտավորապես նույն ժամանակահատվածում, այդ նույն տարածաշրջաններում, գետերի հունների ավազե ողողատներում մարդը «բախվել» է ոսկու ոչ մեծ բնակտորի և այն, ինչպես պղինձն իր գույնով ու փայլով, գրավել է նրա ուշադրությունը: Բայց մինչ օրս հնագետներին հայտնի չեն մ.թ.ա. VIII-V հազարամյակների առաջին կեսին վերաբերող ոսկյա առարկաներ:

Հնագույն մետաղի լավագույն գիտակներից՝ անգլիացի Ռ. Թայլեկոտը գտնում է, որ թանկարժեք ոսկին թաղվածի հետ դամբարան չեն դրել, այլ շարունակել են օգտագործել կենցաղում, որի պատճառով առարկաները հնագետներին չեն հա-

սել (*Tylecot, 1976, 147*): Դա բավարարող բացատրություն չէ, քանի որ անմիջապես պղնձի հետ համեմատության խնդիրն է ծագում: Չէ՞ որ մ.թ.ա. VIII-V հազարամյակներում հազվադեպ հանդիպող պղնձե արտեֆակտները թանկ արժեքին, բայց հանդիպում են և՛ դամբարաններում, և՛ որ շատ կարևոր է, բնակատեղիների շերտերում (*Мунчаев, Мепенер, 1981, 309-312*): Որքան էլ խնամքով վերաբերվեին ոսկե առարկային, բոլոր դեպքում այս կամ այն ձևով վերջինս կպահպանվեր և կմնար շերտերում, ինչպես պղինձն ու կապարը: Հավանաբար այդ երևույթն ունի երկու պատճառ. կամ մինչ օրս չեն պեղվել ցրոնային ոսկու հանքերին կից վաղ երկրագործական բնակատեղիներ, կամ, իսկապես, ոսկին շրջանառության մեջ է մտել մ.թ.ա. V հազարամյակի վերջից: Հնագետներին հայտնի ամենահին ոսկե առարկաները ներկայումս համարվում են Վառնայի դամբարանադաշտի ոսկե զարդերից բաղկացած հարստագույն գտածոները (*Иванов, 1975, 1-16, աղ. I-X*):

Վառնայի դամբարանադաշտի ֆենոմենն արմատապես փոխեց ոսկու յուրացման սկզբնափուլերի մասին պատկերացումները: Մինչ Վառնան հնագիտության մեջ ավանդաբար ընդունված էր այն կարծիքը, որ մարդն առաջին ոսկյա իրերը պատրաստել է կամ Հին Եգիպտոսում, կամ Պաղեստինում: Այդ էին մատնանշում **բաղարյան** մշակույթի **ամրատյան** փուլի դամբարաններից հայտնի (մ.թ.ա. IV հազարամյակի 2-րդ կես) ոսկե թիթեղից պատրաստված առանձին իրերը (*Кушк, 1964, 89; Чаула, 1956, 350*): Այդ նույն ժամանակի մի քանի ոսկե ուլունքներ և ապարանջաններ հայտնի էին նաև Պաղեստինից (*Кушк, 1970, 102*): Ոսկերչության զարգացումը Առաջավոր Արևելքում (Եգիպտոս, Միջագետք, Պաղեստին) նկատվում է միայն մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջին – III հազարամյակի սկզբին Եգիպտոսի առաջին փարավոնների ու Շումերի վաղդինաստիական դարաշրջաններում: Հայկական լեռնաշխարհում ոսկու վաղագույն կիրառության մասին անմիջական հնագիտական վկայություններ առայժմ չունենք: Բայց Միջագետքի և Պաղեստինի առևտրական փոխհարաբերությունների ողջ ընթացքը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. IV հազարամյակի 2-րդ կեսից արծաթի, պղնձի և օբսիդիանի հետ ոսկին նույնպես առևտրափոխանակային գործառնությունների ճանապարհով ներկրվել է այս շրջանները Վանի շրջակայքից: Սա բավականին համոզիչ է հնչում Ջ.Մելարտի՝ այս տարածաշրջանների հնագույն առևտրի վերլուծությանը նվիրված հոդ-

վածում (*Меллаарт, 1985, 21-24*), որտեղ ոսկին չի հիշատակվում, բայց, ինչպես նշվեց վերևում, Սի-ջագետքում և Պաղեստինում ոսկե իրերը հանդես են գալիս մ.թ.ա. IV հազարամյակում: Հանրահայտ է, որ այս տարածաշրջանները զուրկ են հանքային բազայից և Սիջագետքի ու Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջանների միջև առևտրական փոխառնչությունների ակտիվացման ժամանակ, ոսկու ի հայտ գալն այստեղ պատահական զուգահեռություն չէ: Եթե այս նկատառումները զուրկ չեն հիմքից, ապա օրինաչափ է նաև այն ենթադրությունը, որ Հայկական լեռնաշխարհի այս հատվածի բնակչությունը ծանոթ է եղել ոսկու արդյունահանմանն առնվազն մ.թ.ա. IV հազարամյակից:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան տարածքներում հնագույն ոսկե արտեֆակտները վերաբերում են մ.թ.ա. III հազարամյակի 2-րդ կեսին: Առայժմ գտածոները սահմանափակ են: Դրանք գտնվել են Ստեփանակերտի թիվ 125 (*Гуммель, 1940, 15-20; Кушнарева, Чубинишвили, 1970, 83*) և Շենգավիթի ու Մեծամորի դամբարաններից (*Սարգսյան, 1967, նկ.45*): Հայտնի հավաքածուների առանձին զարդանմուշները և դրանց պատրաստման տեխնիկան ցույց են տալիս ոսկերչության զարգացման բավականաչափ հասուն փուլ:

Հաջորդ շրջափուլից սկսած (միջին բրոնզ մ.թ.ա. XXIII/XXI-XV դդ.), Հայաստանում ոսկեգործությունը կտրուկ աճում է և հասնում որակական նոր մակարդակի: Այս փուլին բնորոշ են առավել կատարյալ տեխնիկական հնարքները, և արդեն ոսկին հանդիպում է անհամեմատ մեծ քանակներով ու պատրաստի առարկաների բազմազան ձևերով:

Այս ակտիվությունն այլևս երբեք չմարեց և շարունակվեց Հայաստանի նյութական մշակույթի պատմության ողջ ընթացքում: Ճիշտ է, այս ճանապարհը միշտ չէ, որ հարթ է եղել: Ոսկերչությունը ապրել է վերելքի, լճացման, անկման իր ժամանակները և հազարամյակների ընթացքում՝ պատմական, քաղաքական, սոցիալ-քաղաքական իրադրությունների հետ կապված, որպես զգայուն ինդիկատոր, արձագանքել է այս գործընթացներին:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿՈՒ ՀԱՆՔԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՅԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՀՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհը կազմում է ալպիական ծալքավորության ոչ մեծ հատվածը և «մետա-

ղածնության առանձնահատկություններով միջերկրածովյան մետաղածնային լայնածավալ գոտու մասն է» (*Магакьян, 1947,5*): Բուն Հայաստանի տարածքում ակադ. Յ.Գ.Մաղաքյանը առանձնացնում է երեք առանձին հանքային գոտիներ՝ 1. Ալավերդի-Ղափանի, 2. Փամբակ-Չանգեզուրի, 3. Սևան-Ամասիայի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր մետաղածնային առանձնահատկությունը:

Տասնամյակներ շարունակ գիտահետազոտական աշխատանքներ են կատարվում Հայաստանի ընդերքի երկրաբանական կառուցվածքի ուսումնասիրման ուղղությամբ: Այդ բազմաբնույթ հետազոտությունների արդյունքում պարզվել են նաև հանրապետության տարածքում ոսկու տեղաբաշխման հիմնական օրինաչափությունները: Ոսկերչությունը մեծ մասամբ զարգացել է Փամբակ-Չանգեզուրի և Սևան-Ամասիայի կառուցվածքամետաղածնային գոտիներում, իսկ Ալավերդի-Ղափանում այն թույլ է արտահայտված (*Магакьян, Амурян, 1967, 449*): Բոլոր այդ գոտիներում ոսկին ծագումնաբանորեն կապված է երկրաբանական տարբեր ցիկլերի *ինտրուզիվ*⁹ ապարների հետ:

Ներկայումս հայտնաբերված են ոսկու մի քանի տասնյակ հանքավայրեր և երևակումներ: Իրենց համեստ չափերով դրանք չեն կարող մրցել աշխարհի խոշորագույն ոսկերի մարզերի հանքավայրերի հետ (Հարավաֆրիկյան, Ավստրալիայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներ, Սիբիր, Կենտրոնական Ասիա, Հնդկական մայրցամաք, Մալայան արշիպելագ և այլն): Սակայն այդ հանքավայրերը նշանակալից դեր են խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի և ամբողջ Մերձավոր Արևելքի հնագույն մշակույթի պատմության և տնտեսության մեջ:

Մի կողմ թողնելով ոսկու հանքավայրերի առաջացման երկրաբանական – երկրաքիմիական առանձնահատկությունների և դրանց տեղաբաշխման օրինաչափությունների հետ կապված հարցերը, փորձենք քննել դրանք պատմահնագիտական տեսանկյունից: Ոսկու հանքավայրերն ու երևակումները հիմնականում կենտրոնացված են հանրապետության երեք միկրոտարածքներում՝ ծայր հյուսիս-արևելքում Ալավերդի-Արմանիսի խումբն է, կենտրոնական մասում՝ Մեղրածոր-Դիլիջանի և հարավում՝ Չանգեզուրի խումբը (քարտեզ 1): Հանքավայրերի մի մասը չի հարում նշված խմբե-

⁹ *Ինտրուզիա* (լատ. *intrusio* - ներդրում) - մագմատիկ մարմին, որն առաջանում է մագմայի երկրակեղև ներդրվելիս: Մագմայի սառչելուց հետո առաջացած ապարները կոչվում են *ինտրուզիվ*:

րից և ոչ մեկին (Սոթք, Կապուտսար): Սա վերաբերվում է միայն արմատական հանքավայրերին: Ցրոնների առանձին կուտակումներ տարածվում են գետահուններում, առաջնային մետաղածնային օջախներից հեռու և վերոհիշյալ խմբավորմանը չեն մասնակցում:

Բոլոր հանքավայրերը բաժանվում են երկու պայմանական տեսակների. հանքավայրեր, որոնց տարածքում պահպանվել են հնագույն շահագործումները և հանքավայրեր, որոնցում մնան աշխատանքների հետքեր չեն նշագրված:

Հայաստանի ոսկու հանքավայրերի հատուկ պատմաերկրաբանական ուսումնասիրություններ չեն կատարվել: Այդ հանգամանքը բավականաչափ բարդացնում է առաջադրված խնդրի լուծումը: Հնագույն լեռնային գործի շատ հուշարձաններ անվերադարձ անհետացել են: Դրա պատճառը վերջին 200 տարվա ընթացքում հանքավայրերում երկրաբանահետախուզական և շահագործման աշխատանքների հսկայական ծավալներն են: Այդ աշխատանքները երկրի երեսից բառացիորեն լվացել կամ թողել են իրենց լցակույտերի տակ անցյալի բազում հուշարձաններ¹⁰:

Զնայած դրան, որոշ հանքավայրերում պահպանվել են ամենաբազմաձև լեռնային աշխատանքի հետքեր, որոնք անմիջեղի փաստեր են հնագույն լեռնային աշխատանքների բարձր մակարդակի մասին: Դրանցից առաջին հերթին կարելի է նշել Սոթքի և Մեղրածոր-Դիլիջանի խմբի հանքավայրերը:

Սոթքի հանքավայրը գտնվում Մասրիկ գետի վերին հոսանքում, Վարդենիս քաղաքից 15-20 կմ հյուսիս-արևելք: Այստեղ՝ Մասրիկ և Հերիեր գետերի ջրբաժանում, 1951թ. «Կովկաս ոսկիհետախուզում» միավորման երկրաբանների կողմից հայտնաբերվեցին հնագույն լեռնային շահագործման բազմաթիվ հետքեր: Այդ տեղանքում հետագա որոնողահետախուզական աշխատանքները հանգեցրին Հայաստանում ոսկու խոշորագույն հանքավայրի հայտնաբերմանը: Սոթքի ոսկին կապված է քվարցային և քվարց-կարբոնատային երակների հետ. բնածին ոսկու հատիկներն ունեցել են մինչև 1-1,5սմ² մեծություն: Այդ հանքավայրը մասնագետները դասում են ցածր, միջին ջերմաս-

տիճանային տեսակի հիդրոթերմալ հանքայնացման շարքին (*Магакьян, Амирян, 1967, 461-469*):

Երկրաբանահետախուզական աշխատանքների սկզբնական փուլում տարածքից հավաքվել է հնագույն լեռնային գործին առնչվող բազմազան հնագիտական նյութ: Այն մասնակիորեն իրատարակվել է (*Мадамян, 1965, 127-137*), մնացած մասը հանձնվել է տարբեր հաստատությունների:

1996թ. հանքի կենտրոնական տեղամասի զննման ժամանակ հնագիտական հուշարձանների հետքերն արդեն բացակայում էին: Դրանց տեղում այժմ կարելի է տեսնել հսկա բաց հանք, որի անցման ժամանակ էլ քանդվել են հին փորվածքները: Սակայն երկրաբան Ջալիբեկյանը, որոշ ժամանակ աշխատելով Սոթքի հանքավայրում, տեսել է բազում հին փորվածքներ: Մակերևույթի վրա դրանք տեղադրված են եղել հանքային երակների տարածման գծերով: Ցավոք, այդ փորվածքների փաստագրման բոլոր տվյալները կորել են: Նման տեղեկություններ է փաստում նաև Սոթքի հանքավայրի գլխավոր երկրաբան Վ.Վարդանյանը¹¹ (աշխատել է 1976թ.): Նա տրամադրել է լավ պահպանված փայտե ամրակապ, որի հասակը, սակայն, ռադիոածխածնային մեթոդով դեռևս չի որոշվել:

Այսպիսով, հիմնական հավաստի աղբյուրը Է.Մ. Մադաթյանի իրապարակումն է, որի հիման վրա փորձ է արվում վերականգնել Սոթքի հանքավայրի հնագույն շահագործումը¹²:

Հնադարյան լեռնային փորվածքները կենտրոնացված են կամ ոսկեբեր երակների անմիջապես ելքերի վրա, որտեղ արմատական հանքանյութ է մշակվել, կամ հանքաբեր գոտիների մոտով հոսող գետերի ու գետակների հովիտներում և հուններում, որոնց ալյուվիալ նստվածքներում առկա է ցրոնային ոսկին:

Ցրոնային ոսկու հնադարյան լվացման հետքերը պահպանվել են ձվաձև մեծ փոսերի տեսքով՝ իրենց լցակույտերով: Սոթք գետի հովտում նրանք հստակ հետամտվում են 1,5-2կմ, իսկ Սեյդլարի հունամասում աչքի են զարնում լվացված ջրաբերուկների բլրաձև ողուններ: Վաղեմի լվացման աշխատանքների հետքեր կարելի է հաճախակի հանդիպել և այլ գետերի վտակներում, հնադարյան արմատական շահագործված հանքային երակներ-

¹⁰ Վերջին հարյուրամյակների լեռնային աշխատանքները կատարվել են ոչ միայն ոսկու որոնման, արդյունահանման համար: Որոշ հանքավայրեր եղել են բազմամետաղային հանքանյութերի աղբյուրներ, որոնց հետախուզությունը և արդյունահանումը աղավաղել են հանքադաշտի (այդ թվում և ոսկեբեր) նախնական մակերեսը:

¹¹ Հեղինակները շնորհակալություն են հայտնում հիշյալ փաստի տրամադրման համար:

¹² Զոդի հնագույն շահագործման վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնականում վերցված են այդ հողավածից և կրկնություններից խուսափելու համար այն միշտ չէ, որ հիշատակվում է (*Мадамян, 1965*):

րից ներքև ընկած որոշ լեռնալանջերին: Դեռևս հաճախ կարելի է հանդիպել պահպանված գետային նստվածքներ, որտեղ բնածին ոսկի է լվացվում¹³:

Առաջնային հանքայնացումների տարածքից ոսկին կորզվել է մերձմակերեսային փխրուն ապարներից՝ ոչ բարդ լեռնային աշխատանքների միջոցով: Հնադարյան լեռնագործները գտել են հանքանյութով հարուստ տեղամասեր և խորացել՝ դրանցում թողնելով ձագարած փոսեր, որոնք ունեն մինչև 2-3մ խորություն, վերին մասում 10-15մ տրամագիծ: Նման փորվածքների մնացորդների շղթան երբեմն ձգվում է մեկ կիլոմետր երկարությամբ:

Մադաթյանի վկայությամբ, բազմաթիվ ձագարափոսերի առկայությունն անսխալ որոնողական չափանիշ է նոր հանքամարմինների հայտնաբերման համար (*Мадамян, 1965, 128*): Բաց տեսակի հնադարյան լեռնային շահագործման են պատկանում զանազան առվափոսերի մնացորդները՝ 5-6մ խորությամբ, 0.5-1մ լայնությամբ:

Սոթքի հանքավայրում, մերձմակերեսային գոտու պարզագույն մեթոդներով շահագործումից զատ, հաստատագրված են ստորգետնյա բազմապիսի լեռնային փորվածքներ: Լեռնանցման աշխատանքների նման տեսակն արդեն կիրառվել է ավելի խոր հորիզոններից օգտակար հանածոյի կորզման համար:

Ստորգետնյա լեռնային փորվածքները Է.Մ.Մադաթյանը բաժանել է 5 հիմնական տեսակների՝ 1. թեք, 2. ճեղքանման, 3. անկանոն ձևերի, 4. կվերշլագային, 5. համակցված:

1. *Թեք* փորվածքները հատակագծում ունեն ծուռումուռ սահմաններ և ոչ հաստատուն հատումներ: Պատերի վրա հաճախ հանդիպում են աստիճանաձև փոսիկներ՝ իջնելու-բարձրանալու համար:

2. *Ճեղքանման* փորվածքները հիմնվել են մի քանի զուգահեռ հանքային երակներից՝ միաժամանակ հանքանյութ կորզելու համար: Նման ճեղքերը կարող են ունենալ մինչև 2մ լայնություն:

3. *Անկանոն* ձևերի խցերը համարվում են ամենատարածվածները: Դրանք կիրառվել են այն դեպքերում, երբ հանքային մարմինն ունեցել է

կրկնություններից խուսափելու համար այն միշտ չէ, որ հիշատակվում է (*Мадамян, 1965*):

¹³ Մադաթյանը հիշատակում է մինչև 150գ կշռով բնածին ոսկու մասին: Ավներն է, որ նկատի է առնվում «առյուծանման» բնածին ոսկու կտորը, որը Հայաստանի պատմության պետական թանգարանին է հանձնել Սամվել Մաթևոսյանը:

բարդ կառուցվածք: Հատակագծում ունեն ծուռումուռ ուրվագծեր (նկար 2): Հնագույն փորվածքի լայնությունը հասնում է 1,5մ, իսկ հանքային մարմնի հզորությունը՝ 5,5մ: Երբեմն նմանատիպ ստորգետնյա փորվածքն ունեցել է ընդամենը 0,8մ լայնություն, իսկ հանքային գոտու հզորությունը 5մ (նկար 3): Երկու փորվածքներում էլ ազատ տարածությունը լցվել է ոչ պիտանի դատարկ ապարների բուտերով:

Նկ. 2. Քվարցային հանքաքեր երակի հին մշակման ուրվանկար (ըստ Է.Մ. Մադաթյանի)

4. *Կվերշլագային*¹⁴ փորվածքները բնորոշ են ավելի խոր հորիզոնների համար: Մադաթյանի կարծիքով, դրանք ունեցել են կարծես թե օժանդակ բնույթ և ծառայել հանքային մարմնի որոնման և նրան մոտենալու համար: Դրանցից մեկում մինչև այժմ պահպանվել է փայտյա ամրակապը:

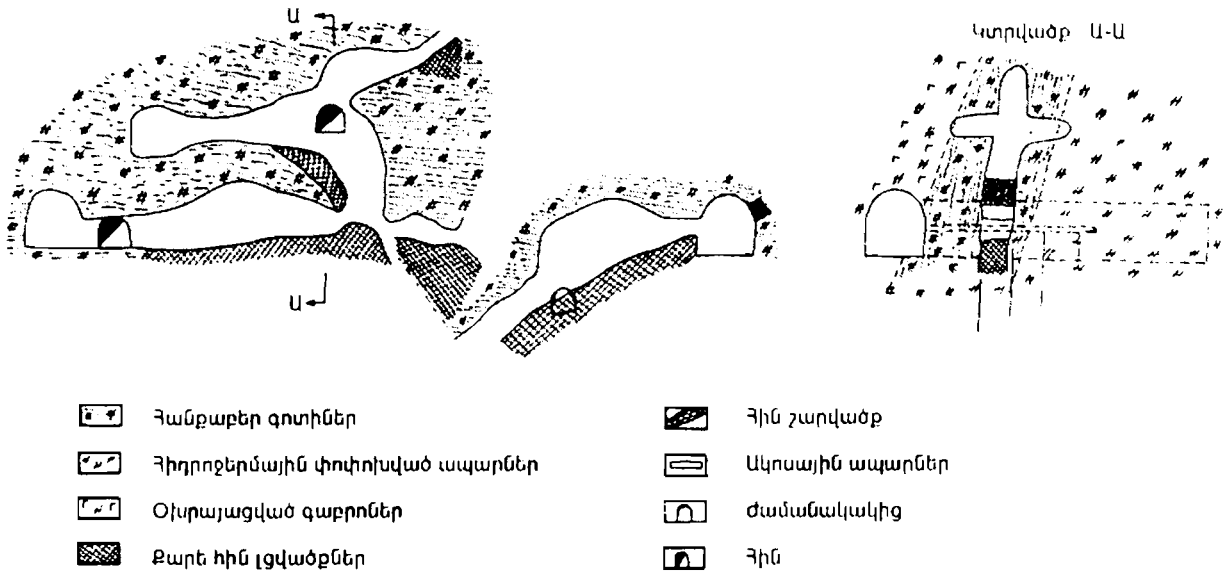
5. *Համակցված* փորվածքներում դիտվում է մախորդ չորս տեսակների համակցությունը (նկար 4):

Սոթքի ստորգետնյա փորվածքները երբեմն ունեն մեծ խորություն՝ ուղղաձիգ հասնելով մինչև 150-200մ:

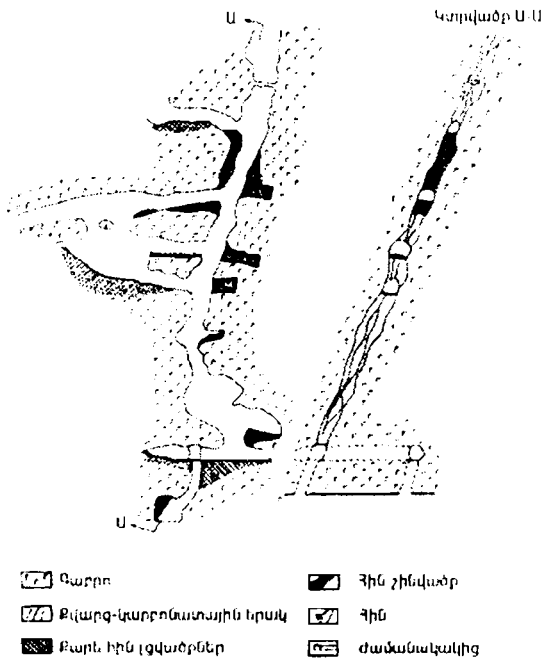
Հնադարյան լեռնային գործի բազում հուշարձաններ են պահպանվել նաև Հրազդան քաղաքից 20կմ արևմուտք՝ *Մեղրաձորի* ոսկու հանքավայրում. այն տեղակայված է Մարմարիկ գետի երկու ափին:

Մասնագետները միանշանակ կարծիք չունեն Մեղրաձորի հանքային դաշտի հանքայնացման վերաբերյալ: Մի մասը դրան վերագրում է ոսկի-թելլուր-բազմամետաղային (*Каранетян, 1982, 256*), մյուսները՝ ոսկի-սուլֆիդ-թելլուրային (*Амурян, 1984, 45*) ֆորմացիային: Ժամանակակից լաբորատոր-վերլուծական մեթոդներով սահմանվել է

¹⁴ Կվերշլագը ստորերկրյա հորիզոնական լեռնային փորվածք է, որն անցնում է դատարկ ապարների միջով, անկյան տակ, դեպի հանքային մարմինը:

Նկ. 3. Հանքաբեր գոտիների հին մշակման ուրվանկար (ըստ Է.Մ. Մադաթյանի)

Նկ. 4. Հանքաբեր գոտիների հին մշակման ուրվանկար (ըստ Է.Մ. Մադաթյանի)

բնածին ոսկու հատիկների մորֆոլոգիան. դրանք ունեն ճնրթված, թերթանման և երականման ձևեր (Коваленкер, Залибекая, Лапутина, Малов, Сандомирская, Гарасько, Мхитарян, 1990) առանձնացած ոսկեառաջացման երկու փուլերում (Коваленкер, Прокофьев, Левин, Залибекая, 1990, 33).

Հանքայնացումը կապված է ոսկեբեր քվարցային երակների հետ: Ի տարբերություն Սոթքի հանքավայրի, այստեղ ցրոնային ոսկին շատ հազվադեպ է հանդիպում: Երկրաբանական աշխատանքների ժամանակ դրանց աննշան քանակություն հայտնաբերվել է Մեղրաձոր գյուղի մոտ գտնվող առանձին հետախուզահորերում (Залибекая, Торосян и др., 1987).

Վերջին տարիներին Հանքավան-Հրազդան հանքային շրջանի մանրամասն երկրաբանական ուսումնասիրությունների ժամանակ հանդիպել են հանքավայրերի հնագույն շահագործման բազմաթիվ փաստեր: Երկար տարիների ընթացքում հավաքված նյութի մի մասն իր արտահայտությունն է գտել Մ.Ա.Զալիբեկյանի հրատարակած հոդվածում (Залибекая, 1993, 66-72).

Հնագույն շահագործման բազմաթիվ հետքեր նկատվում են ժամանակակից ռելիեֆի վրա (նկար 5-7): Դրանք արհեստական ծորակների (առվափոսերի) տեսքով հստակորեն աչքի են զարնում հանքամարմինների ենթադրյալ ելքերի տեղամասերում: Այդ առվափոսերի հատակը լցված է «դատարկ» քվարցի և այլ ապարների բեկորներով: Առավել պարզորոշ այդ շահագործման փորվածքները պահպանվել են ջրբաժաններում:

Նկ. 5. Մեղրածորի հանքավայրի հնագույն շահագործման մնացորդները

Մեղրածորի հանքավայրի բոլոր հանքամարմինները հնադարում ենթարկվել են շահագործման: Առվափոսերի, ծագարների չափերը տարբեր են: Հնագույն փորվածքները հիմնականում երիզապատված են դրանց լցակույտերով: Հանքային մարմինների տարածմամբ դրանք ծգվում են 100-400 մետր, ունեն 10-30մ լայնություն, 10-15մ խորություն: Լանջերը ծածկված են կաղնու, լորենու, հաճարենու և տեղական այլ ծառատեսակների տնկիներով:

Այս հնագույն փորվածքները, ինչպես Սոթքի դեպքում, անսխալ չափանիշ են ոսկեբեր մարմինների որոնման ժամանակ:

Գոյություն ունեցող փաստերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ հնադարում, ինչպես և այժմ, հանքի

շահագործմանը նախորդել է որոնողահետախուզական փուլը: Նման նախնական աշխատանքները հնադարյան հանքափորներին թույլատրել են համույթ կատարել առավելապես հարուստ տեղամասերից: Ոսկին հանքանյութից կորզել են զարմանալի մաքուր, առանց կորուստների: Դրանում բազմիցս համոզվել են երկրաբանները նմուշարկելով հնագույն լցակույտերն ու հին փորվածքների լցումները:

Հավանաբար, նախապես իրականացվել են մակերեսային առվափոսային աշխատանքներ, ապա, երբ առվափոսի հետագա խորացումը տեխնիկապես դարձել է անհնար, անհրաժեշտություն է առաջացել անցնել ստորգետնյա փորվածքների: Մեղրածորի հանքավայրի տարածքում հայտնաբերվել են հորիզոնական, թեք և ուղղաձիգ փորվածքներ՝ կաղնու բնորոշ պահանգային ամրակա-

պով: Հնագույն փորվածքների մեծամասնության առանձնահատկությունը դրանց փոքր հատույթներն են $0,8-1մ^2$ թեք փորվածքների համար և $0,7-1մ^2$ հորիզոնականների համար: Բոլոր փորվածքները բացառապես անցել են երակներով՝ ստեղծելով փոքր չափերի դատարկ տարածություններ:

Փորվածքների բերանները գետնի մակերեսին հիմնականում չեն պահպանվել: Դրանք փլվել են առաջացնելով մեծ ծագարներ, որոնք դիտարկումների համար դժվարամատչելի են: Զագարների կողքին բարձրանում են դատարկ ապարների

հնագույն լցակույտեր:

Շահագործումն ընթացել է բարձր որակի հանքանյութի շահավետ հանույթն ապահովող ստորգետնյա փորվածքների որոշակի կարգով: Ավելորդ աշխատանքից խուսափելու համար հանքանյութի տեսակավորումը կատարվել է անմիջապես ստորգետնյա լեռնային փորվածքում, որի մասին վկայում են փորվածքների դատարկ տարածությունների, հատակի ողջ մակերեսով լցված ոսկու ցածր պարունակությամբ հանքանյութի ապարները:

Նկ. 6. Սեղրաձորի հանքավայրի հնագույն շահագործման մնացորդները

Հանքային երակների շահագործումն ուղեկցվել է անկայուն մասերի պահանգային ամրակապումով՝ տեղի ծառատեսակներով (հիմնականում

մանուկ է *Համգաշիմանի* հանքային դաշտն իր առանձին տեղամասերով: Հանքավայրը գտնվում է Դիլիջան քաղաքից 20կմ արևմուտք:

Նկ. 7. Մեղրածորի հանքավայրի հնագույն շահագործման մնացորդները

կաղնի): Շահագործման եղանակը ոչնչով չի գիշում ժամանակակից նմանակներին (*Զալիբեկյան, 1980, 36-38*):

Գոյություն ունեցող բոլոր տվյալների համաձայն, հնագույն ոսկեհանույթի համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացրել Աղստև գետի վերին հոսանքներում տեղաբաշխված հանքավայրերի խումբը: Այդ հանքավայրերից հատկապես առանձ-

նական աշտեղ հանդիպում է ինչպես հիդրոթերմալ փոփոխված ապարների արմատական ելքերում, այնպես էլ Աղստև գետի և նրա բազմաթիվ վտակների ալյուվիալ նստվածքներում (*Մագաչյան, 1967, 470-472*):

Հատկապես անհրաժեշտ է կարևորել Աղստև գետի աջակողմյան վտակներում հայտնաբերված հունային ցրոնները: Նման հարուստ ցրոնները

կարող էին հաջողությամբ լվանալ հնադարյան ոսկեխույզները: Մասնագիտական գրականության մեջ կան տվյալներ այն մասին, որ հանքային դաշտի տարածքում եղել են բազմազան հնագույն ծագարներ, բաց հանքեր և առանձին թեք փորվածքներ (*Гогинян, 1964, 130, 166, 167*):

Տանձուտի հանքավայրը գտնվում է Համզաչիմանից ոչ հեռու. իր ծծմբակուլչեղանային բնույթի հանքաբերության պատճառով հազիվ թե այն հնագույն ոսկեխույզների մոտ նշանակալից հետաքրքրություն առաջացներ:

Այդ առումով ուշադրության է արժանի Դիլիջան քաղաքի շրջանում ցրոնային ոսկու հանքավայրը: Այստեղ «5 կմ ծգվածությամբ, 25-30 մ լայնությամբ, ավազների մինչև 3 մ հզորությամբ ցրոնները կապված են ամուր ու փխրուն ապարների հորիզոններից կազմված ալյուվիալ նստվածքների հետ: Ոսկին գլխավորապես հանդիպում է ամուր գետաքարերում՝ ձվածն, թերթածն (թեփուկավոր) հատիկներով: Ոսկու հատիկների քաշը շատ հազվադեպ է գերազանցում 50-100 մգ: Ոսկու գույնը բաց դեղին է, հարզը՝ 72-ից մինչև 96» (*Магакьян, Амурян, 1967, 471*): Նշենք, որ դեռևս անցյալ դարում այդ ցրոնները լվացվել են առանձին շահագործողների կողմից (*Магакьян, Амурян, 1967, 473*):

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև *Արմանիսի* ոսկի-բազմամետաղային հանքանյութերի հանքավայրը: Այն գտնվում է Ստեփանավան քաղաքից 7,5 կմ արևմուտք, համանուն գյուղի մոտ: Հանքամարմինները ներկայացված են երակներով և երակային գոտիներով: Առանձին դեպքերում դրանք ելքեր ունեն երկրի մակերեսի վրա: Տարաբնույթ միներալային կազմի հանքանյութերի մեջ կան նաև բնածին ոսկու խառնուրդներով ոսկի-բազմամետաղային հանքանյութեր (*Сеуранян, Гогинян, Доленко, Оганесян, 1975, 58, 62, 82*):

Երկրաբան Ա.Գոգինյանի բանավոր հաղորդմամբ, մակերեսին հանքային մարմինների ելքերի տեղերում կան հին ծագարածն փոսեր, իսկ փոքրիկ սարը, որում գտնվում է բուն հանքանյութը, տեղացիները կոչում են Ոսկեսար (*Դևեջյան, 1971, 275*) (նկար 8):

Հանքավայրի տեղանքի զննման ժամանակ նկատվեց մի քանի կիսափլուզված փոսեր: Սակայն հավաստել, թե դրանք գտնվում են ոսկեբեր երակների վրա՝ վերջնականապես պարզված չէ: Այդ պատճառով Ա.Գոգինյանի հաղորդումը շատ կարևոր է: Հի պարզվել նաև հանքավայրի շրջանում ցրոնների սկզբնական նմուշարկման ժամանակ ոսկի հայտնաբերվելու փաստը: Ուսումնասի-

րելով Չքնաղ գետի կիրճը՝ Արմանիսից մինչև Ձորագետ, առանձին տեղերում նկատվել են ալյուվիալ նստվածքների կուտակումներ, որոնցում չի բացառվում ցրոնային ոսկու առկայությունը (նկար 9)¹⁵:

Հայաստանի հյուսիս-արևելքում հին ոսկեխույզների համար որոշակի հետաքրքրություն կարող էին ներկայացնել ոսկու ոչ մեծ երևակումները կապված հանքային մարմինների արմատական ելքերի և առանձին ցրոնների հետ:

Բնածին ոսկու ոչ մեծ արմատական հանքավայրեր առանձին երակների և միջերակների տեսքով գտնվել են Աթան (հաչաղբյուրի երևակում), Ոսկեպար, Կաճաճկուտ, Շնող գյուղերի մոտ: Ցրոնային ոսկի Ոսկեպար-Կաճաճկուտի ոսկեբեր գոտում հայտնաբերվել է Ոսկեպար գետի վտակների հուններում (Ուլխան, Ալավար, Մթոխձոր, հաչաղբյուր և այլն, *Магакьян, Амурян, 1967, 450-455*):

Ոսկու աննշան պարունակություն է հաստատվել նաև Ալավերդու, Շամլուղի և Ախթալայի բազմամետաղային հանքանյութերի հանքավայրերում (ոսկու մանրահատիկները որոշվում են միայն մանրադիտակով) (*Магакьян, Амурян, 1967, 450-455*): Այս հանգամանքը հուշում է, որ հազիվ թե Ալավերդու խմբի հանքանյութերը ոսկու կորզման համար օգտագործված լինեն հնադարում:

Վայքի հանքային շրջանում հայտնի են մի քանի քվարց-բազմամետաղային երակներով հանքավայրեր ոսկու երևակումով (Ազատեկ, Գեարչի, Կապուտսար): Իրենց աղքատ ոսկեբերությամբ այդ հանքավայրերը հազիվ թե նկատելի լինեին հնադարում:

Հարավ-գանգեզուրյան հանքային շրջանում ոսկու ինքնուրույն (արմատական) հանքավայրեր հայտնի չեն: Նրա առանձին երևակումներ կապված են պղինձ-մոլիբդենային հանքանյութերի Ագարակի, Ղաստակերտի, Զինդարի, Քաջարանի և այլ հանքավայրերի հետ:

Ոսկին աննշան քանակությամբ հանդիպում է նաև Արմալիսի, Շիկահողի, Սարիղարի, Շահումյանի պիրիտիզացված տեղանասերում: Սկզբնական նմուշարկման ժամանակ ոսկու մանրահատիկներ են հայտնաբերվել Հայրի, Որոտան, Գեղի գետերի ալյուվիալ նստվածքներում (*Магакьян, Амурян, 1967, 452-453*): Այդ աննշան երևակումները հազիվ թե նկատվեին անցյալում:

Նման աննշան երևակումներ, հավանաբար, կարելի է համարել Ղափանի պղնձի հանքանյութերում ոսկու համեստ խառնուրդները: Այս տարա-

¹⁵ Ուսումնասիրությունները կատարել են հեղինակները 1996թ.:

ծաշրջանում որոշ չափով առանձնանում են Թեյքի և Լիճքվազի ոսկի-սուլֆիդային հանքավայրերը,

մակ հայտնի բոլոր տվյալները: Արդյունքում ամբողջ երկրաբանական նյութը հրատարակվել է

Նկ. 8. Արմանիսի հանքավայրի տեսարանից մի հատված

որոնք կապված են բազմամետաղային հանքանագման հետ (Амурян, 1984, 66-67).

XIX դարի վերջին - XX դարի սկզբին ցարական Ռուսաստանի Լեռնային վարչությունը հավաքել և քարտեզագրել էր Կովկասի օգտակար հանածոների մասին բոլոր տեղեկությունները: Այդ համահավաքում կան Ռուսական կայսրության մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանի ոսկու այդ ժամա-

կովկասի օգտակար հանածոների մասին ամփոփիչ աշխատանքում (Меллер, Денисов, 1917, 51-81).

Ստորև բերվող ցուցակում պահպանվել են ցարական Ռուսաստանում գործածված վարչաաշխարհագրական անվանումները:

1. Արդվինի օկրուգ: Ենի-ոաբաթ և Լանչաթխևի բնակավայրերի միջև: Արդանուջ-սու գետակի ալյուվիալ նստվածքներում:

2. Թիֆլիսի նահանգ, Բորչալուի գավառ: Քուռ գետի աջ ափով Սողանլուղ և Դեմուրչի-Յասանլի գյուղերի միջև, Յաղուլա սարի լանջերին:

3. Ալգեթ, Խրամ գետերի և վերջիններիս աջակողմյան՝ Սաշավերա, Դերեդ վտակների ավազաններում: Ոսկին հայտնի էր այդ գետերի հունային նստվածքներում:

4. Ջաքաթալայի օկրուգ: Ջալիբան-չայ գետու-

8. Կաշկար-չայ և Գյանջա-չայ գետերի ավազաններում, ալյուվիալ նստվածքներում:

9. Ջևանշիրի գավառ: Թարթառ գետի վերին հոսանքի ավազանում: Անկասկած այս ցրոնները կապված են Սոթքի արմատական հանքավայրի հետ, որտեղից լվացվել են արևելք հոսող գետակներով:

10. Երևանի նահանգ: Ոսկու նշաններ են հայտ-

Նկ. 9. Զքնաղ գետի կիրճը Արմանիսի մոտակայքում

կով (Ջաքաթալայի կիրճ): Ոսկու հատիկներ են գտնվել Ջալիբան-չայ գետի ավազանում և ողողատներում:

5. Ելիզավետպոլի նահանգ, Դազախի գավառ: Դազախում՝ Աղստևի աջ ափով 1802-1806թթ. հայտնաբերվել են ոսկու արմատական հանքավայր և նրա ոչ մեծ ցրոններ:

6. Ելիզավետպոլի նահանգ: Քուռի աջակողմյան վտակ Ջազիր-չայ գետի ավազանում:

7. Քուռի աջակողմյան վտակ Շամխոր-չայ գետի ավազանում, Սեյֆալի և Կայգալի գյուղերի մոտ: Ոսկին գտնվել է գետի ողողատների լվացումից:

նաբերվել Ալինջա-չայ գետի հովտում, Լյաքաթախ և Միլախ գյուղերի մոտ:

11. Կարսի մարզ, Կաղզվանի օկրուգ: Ոսկին հայտնաբերվել է Արաքս թափվող Ջարաբխանսու, Կոշուկա և այլ գետակների նստվածքներում:

Այդպիսին է ընդհանուր գծերով Արևելյան Հայաստանի տարածքում ոսկու հանքավայրերի և երևակումների ոսկեբերության պատկերը

Ոսկեհաման պրոցեսի վերականգնման համար անհրաժեշտ է որոշակի պատկերացում ունենալ ողջ Հայկական լեռնաշխարհով ոսկու հանքավայրերի տեղաբաշխման մասին: Բազմաթիվ գրա-

վոր աղբյուրներից հայտնի է, որ Արևմտյան Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոների հսկա քանակով, որում ոսկին վերջին տեղը չի գրավում: Հայտնի հանգամանքներով, Արևմտյան Հայաստանի ոսկու հանքավայրերի մասին տեղեկությունները շատ սահմանափակ են: Հավաքված նվազ տվյալները այդ տարածքի իրական ոսկեբերության մասին ամբողջական պատկերացում չեն տալիս:

Ստորև բերվող տվյալները հիմնված են Թուրքիայի երկրաբանական ծառայությունների կողմից հրատարակված Փոքր Ասիայի օգտակար հանածոների քարտեզի նյութերի վրա (քարտեզ 1):

Քարտեզը և դրա համառոտ տեղեկությունները կազմել են 50-ական թվականներին և հազիվ թե վերջնական համարվեն (*Ryan, 1960, 1-24*): Ցավոք, այդ սոսկ տեղեկատու հրապարակումից, չի կարելի տեղեկություն ստանալ նշված հանքավայրերի հնադարյան շահագործման մասին: Ստորև բերվում է հանքավայրերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը՝ կապված պատմական Հայաստանի այս կամ այն մարզի հետ¹⁶:

1. Թուրքիայի *Էյլազիդի վիլայեթի Իչմե բնակավայրի մոտ, Խազար լճի և Մուրադ գետի միջև*. պատմական Հայաստանի Ծոփաց նահանգի *Բալահոփիտ գավառի տարածքում, Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանում*:

2. Նույն վիլայեթի *Մադեն բնակավայրի մոտ*. պատմական Աղծնիք նահանգի *Անգեղ-տուն գավառում, Տիգրիսի վերին հոսանքներում*:

3. Կարսի վիլայեթի *Չարաբխանե բնակավայրի մոտ, Արաքսի ափին*. պատմական Այրարատ նահանգի *Հավնունիք գավառում*:

4. Սիվասի (հայերեն *Սվազ*) վիլայեթի *Ալաջախան բնակավայրի մոտ, Կուրաչայ գետի ակունքում*. պատմական Փոքր Հայքի *Նահանգ, Առաջին Հայքի հարավային սահմանագլխին*:

5. Նույն վիլայեթի *Կրզըլդաղ լեռան հարավային լանջին, Կրզըլ-Իրմակ գետի վերնագավառում*. պատմական Փոքր Հայքի *Հալիս գետի ավազանում*:

6. Գիրեսունի վիլայեթի *Շապինկարահիսար բնակավայրի մոտ*:

7. Շապինկարահիսարից *8-10 կմ հյուսիս, Շապինկարահիսար - Գիրեսուն ճանապարհի աջ կողմում*:

8. Նիզդե վիլայեթի *հարավային մասերում Ու-*

լիկիշլա և Չիֆտեխան գյուղերի միջև, Չակիտ գետի աջակողմյան վտակի ավազանում, պատմական Կիլիկիայի «Դրունք Կիլիկիո» լեռնանցքի հյուսիս-արևմտյան մասում, Լելուա ամրոցի մոտ:

9. Ադանայի վիլայեթի *հյուսիս-արևմտյան հատվածում, Պոզանտի բնակավայրի մոտ, Չակիտ գետի վերին հոսանքի շրջանում*: Կիլիկիա, «Դրունք Կիլիկիո» լեռնանցքից *հյուսիս-արևելք*:

10. Անթաքիա վիլայեթի, *Անթաքիա-Իսկանդերոն ճանապարհի 10կմ վրա, Կրզըլդաղ լեռան արևելյան լանջերին*. Ամիկ լճի *հարավ-արևմտյան ափին*:

11. Թոքատի վիլայեթի *Նիկսար բնակավայրից 20կմ հարավ-արևելք, Կելկիթ և Եշիլ-Իրմակ գետերի միջև*. Փոքր Հայքի *հյուսիս-արևմտյան մաս*:

Այսպիսին է մոտավորապես Հայկական լեռնաշխարհում ոսկու հանքավայրերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը: Այդ հանքավայրերի հնում շահագործման և իրական բնութագրերի մասին կարող ենք միայն ենթադրություններ անել:

Վերջին տարիներին Արևմտյան Հայաստանում ինտենսիվ որոնումներ են տարվում պղնձի, արծաթի, երկաթի և մկնդեղի հնագույն շահագործումների հետքերի հայտնաբերման համար: Հավաքված ողջ նյութը համակարգվում է և քարտեզագրվում: Վերջնական արդյունքում այն իր արտացոլումը կգտնի տարբեր պատմահնագիտական հրապարակումների էջերում և կպարզի հնադարյա մետաղարտադրության շատ հարցեր (*Belli, 1991, 16-41; Palmieri, Hauptman, Setrok, 1996, 167-180*): Սնուն է հուսալ, որ մոտ ապագայում նմանատիպ հետազոտությունները կանդրադառնան նաև ոսկու հանքավայրերին, ինչը մեզ հնարավորություն կտա օբյեկտիվ տեղեկություններ ստանալ այդ հանքավայրերի մասին:

Ծանոթանալով Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքի գրեթե բոլոր հանքավայրերին և տեղերում զննելով հնագույն լեռնային գործի շատ մնացորդները փորձենք ընդհանուր գծերով վերականգնել հանքանյութի հանույթի և նրա հարստացման ընթացքը:

Հնադարյան լեռնագործը, նկատելով քվարցային երակի ոչ մեծ ելքը և համոզվելով ոսկեբերության մեջ, սկսում է դրա շահագործումը: Առաջին հերթին նա մաքրում է երակը հողաբուսածածկի շերտերից կամ այլ կողմնակի ապարներից: Մաքրման աշխատանքների ընթացքում նրա առաջ գծագրվում են հանքամարմնի ընդհանուր ուրվագիծն ու նրա տարածումը: Երակային մարմնի վերին շերտերը սովորաբար ճեղքավորված են և հեշտությամբ են ջարդոտվում: Քարե մուրճով

¹⁶ Հայկական պատմական մարզերի հետ համապատասխանեցումը կատարել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Համլետ Սարգսյանը:

կոտրելով ապարի կտորներ նա տեղում կատարում է դրա նախնական հարստացում՝ ապարի ջարդոտում և տեսակավորում: Դատարկ ապարը թողնելով տեղում, քվարցի կտորները ոսկու երակներով կամ պիտակներով տեղափոխվում են հետագա մշակման տեղերը: Այդ հավաքատեղերը սովորաբեր գտնվել են կամ բուն հանքավայրի տարածքում կամ էլ դրա մոտակայքում (Մեղրածոր, Զանգաչիման, Սոթք):

Երակի մերձակերեսային շերտերի մշակումից հետո լեռնագործները ստիպված են եղել խորանալ ստորին հորիզոններ, որոնք իրենց մեջ կրում էին փուլզման վտանգ: Անվտանգության նպատակով փորվածքի վերին մասերը չայնացվել են: Երակների համապատասխան շահագործման դեպքում փորվածքն աստիճանաբար վերածվել է թեք կողերով հսկայական առվափոսի (Սոթք, Մեղրածոր): Եթե հանքային մարմինը շահագործվել է առանձին տեղամասերով, ապա առաջացել է շարքով տեղադրված ծագարափոսերի շղթա (Սոթք, Արջասար): Մերձակերեսային հարուստ մասերի օգտագործումից հետո ստորգետնյա լեռնանցման աշխատանքների անհրաժեշտություն է առաջացել:

Տարբեր տիպի լեռնային շահագործումների (մակերեսային, ստորգետնյա) առկայությունը կարող է փուլայնության չափանիշ ծառայել: Զագիվ թե արժե վիճարկել, որ ստորգետնյա տեսակին նախորդել են մակերեսային փորվածքները: Դա խոսում է միայն դրանց ժամանակագրության հաջորդականության, սակայն ոչ մի դեպքում դարաշրջանային պատկանելիության մասին: Դժվար է լեռնային փորվածքը այս կամ այն պատմական դարաշրջանին վերագրելը:

Պատճառն այն է, որ մեզ մոտ մինչև այժմ չեն իրականացվել հատուկ պատմաերկրաբանական հետազոտություններ: Այսօր չկա լեռնային գործի և ոչ մի պեղված հնագիտական հուշարձան: Ոսկու հանքավայրերից հավաքված ամբողջ նյութը պատահական բնույթի է և չունի լիարժեք հնագիտական փաստագրում:

Այդ ամենը ստիպում է թվագրության ժամանակ ապավինել կողմնակի աղբյուրների: Այստեղ օգնում են հնագիտական նյութերը, որոնց տվյալներով Զայաստանում ոսկյա զարդերը սկսել են կիրառել մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ քառորդից: Նման գտածոների քանակը սահմանափակ է, որը հիմք է տալիս մտածելու, որ ոսկու հանույթն այդ ժամանակներում թուցիկ բնույթ է կրել: Ոսկին, հավանաբար, քիչ քանակությամբ կամվել է արմատական հանքավայրերին մերձ գետե-

րի ալյուվիալ նստվածքներից: Այդ ժամանակ գուցե դեռ չէր ստեղծվել համակարգված լվացումը: Զավանաբար այս փուլում օգտագործել են գետերի և գետակների հովիտներում գտած ոսկու մանր բնակտորները: Միջին բրոնզի դարաշրջանից սկսած ոսկյա զարդեղենի տեսականին կտրուկ հարստանում է. հնագիտական համալիրներում հանդիպում են բազմաթիվ ոսկեբլանկան զարդեր (*Куртун, 1941, 80-86, Оганесян, 1992, 29*) և ձուլած արծան (*Дедабрушвили, 1979, 41, 42*), ինչը վկայում է ոսկու հանույթի ծավալման մասին: Նման պահանջարկը կարող էր բավարարել նրա հաստատուն հանույթը: Զավանաբար այդ ժամանակ սկսվում է ոսկու համակարգված լվացումը գետերի ավազային նստվածքներում: Եթե մեր ենթադրությունները ճիշտ են, ապա Սոթքի և Դիլիջանի շրջակայքի լվացման հետքերի սկիզբը համաժամանակյա է միջին բրոնզի առաջին շրջանին, և դրանք կարող են թվագրվել՝ սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդից:

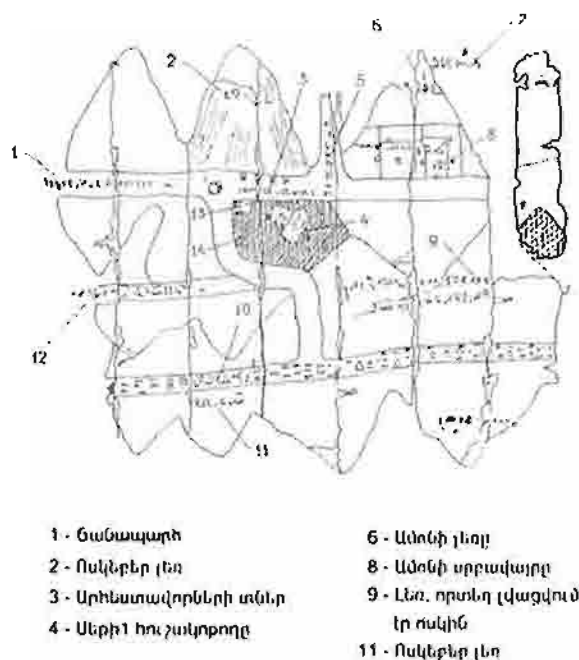
Ավելի բարդ է արմատական հանքավայրերի մակերեսային տիպի (առվափոսեր, ծագարափոսեր) փորվածքներով շահագործման սկզբի թվագրությունը. այն կարելի է համարել ուշ բրոնզի դարաշրջանը (մ.թ.ա. XVI-XV դդ. երկրորդ կես. *Ավետիսյան, Բադալյան, Զմայակյան, Փիլիպոսյան, 1996, 8,9*): Դրա համար կան մի շարք հանգամանքներ. առաջին՝ ուռուցիկ իրանով կավե կճուճի գտածոն Մեղրածորի հանքավայրի տարածքում քանդված դամբարանից: Կճուճն ունի ուշ բրոնզի դարաշրջանի խեցեղենին բնորոշ մորֆոլոգիական հատկանիշներ¹⁷: Երկրորդ այս նույն հանքավայրում հնագույն փորվածքից 150-200մ հեռավորությամբ հայտնաբերվել է ոչ մեծ դամբարանադաշտ, որտեղ կա մոտ 15-20 դամբարան լավ արտահայտված կրոնիկներով՝ ուշ բրոնզի-վաղ երկաթի դարաշրջաններին բնորոշ թաղումներով: Տեղանքի գեոմորֆոլոգիական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նման կտրտված ռելիեֆի դեպքում միկրոդամբարանադաշտի ոչ մեծ հրապարակը հագիվ թե որևէ կապ կարող է ունենալ բնակատեղիի հետ, որի հետքերը 3-4կմ հեռավորությունից նկատվում են Մարմարիկ գետի դարավանդին: Բացի այդ, բնակավայրի կողքին կա առանձին մեծ դամբարանադաշտ: Միկրոդամբարանադաշտը, գտնվելով հնագույն շահագործումների կողքին, անմիջական կապ ունի վերջիններիս հետ և, հավանաբար, այդտեղ արհես-

¹⁷Պահպանվում է Մեղրածորի երկրաբանական բազայում:

տավարժ լեռնագործների թաղումներ են: Դամբարանադաշտի պեղումներն ամբողջական հնագիտական նյութ կտան ոչ միայն Մեղրաձորի արմատական ոսկեբեր երակների շահագործման մակերեսային լեռնային փորվածքների մասին, այլև հիմք կհանդիսանան Հայաստանի համաման լեռնային հուշարձանների թվագրման համար:

Հին Եգիպտոսի լեռնային գործի պատմությունից հայտնի է, որ 18 և 19-րդ հարստությունների ժամանակներում (մ.թ.ա. 1580-1200թթ.) Նուբիայում ոսկու հանույթն իրականացվում էր գլխավորապես մակերեսային լեռնային փորվածքների օգնությամբ:

Այդ ժամանակի թուրիմյան պապիրուսի (*Пуотровскии, 1982, 18-19*) վրա պատկերված ոսկու հանքերի սխեմատիկ պլանից դատելով, ոսկին հանվել է բաց լեռնանցման մեթոդով: Այս սխեման (նկար 10) փաստորեն ոսկու հանքավայրի հնագույն «քարտեզն» է (*Максимов, 1971, 105-109; 1973, 18-20*).

Նկ. 10. Ոսկու հանքավայրի հնագույն «քարտեզ» (Եգիպտոս)

Մետաղագործության բնագավառում շատ ծեռքերումներ օյկումենայում համարյա միշտ միաման են եղել: Արհեստագործության մեջ յուրաքանչյուր նորություն արագ տարածվում էր օյկումենայում և դառնում բոլոր արհեստավորներին մատչելի: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ենթադրվում է, որ լեռնանցման աշխատանքների տեխնիկան Մերձավոր Արևելքում անկասկած նույնաման է եղել: Այլ բան են վարչակառուց-

վածքային և մնան աշխատանքների կազմակերպման ձևերը, որոնք բազում հանգամանքներից ելնելով կարող են տարբերվել:

Այսպիսով, ուշ բրոնզի դարաշրջանից սկսած առավարձագործության արմատական հանքային մարմինների շահագործումը կարող էր շարունակվել այնքան ժամանակ, քանի դեռ մերձակերեսայինները ամբողջովին չէին սպառվել: Ըստ ժամանակի դա կարող էր ներառել մի քանի պատմական փուլ: Հավանաբար նման մեխանիզմ է գործել Սոթքի, Մեղրաձորի և Համգաչիմանի հանքերում:

Այդ հանքավայրերի շահագործման հաջորդ փուլն արդեն իրագործվել է ստորգետնյա փորվածքների անցումներով: Վերևում նշվեց, որ Սոթքում, Մեղրաձորում և Համգաչիմանում կան լեռնային շահագործումներ՝ փայտյա ամրակապի կիրառմամբ: Այդ ամրակապերի երկու մոուլի հասակի որոշումը կատարվել է ռադիոածխածնային մեթոդով: Սոթքի ամրակապի հասակը 1715 ± 100 տարի է (*Мадатян, 1965, 130*). իսկ Մեղրաձորինը՝ 1570 ± 40 տարի (*Залибежан, 1993, 70, 71*): Սկզբում ենթադրվում էր, որ լեռնային աշխատանքների նման տեսակը կարող էր, ըստ ամենայնի, սկսվել մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջին դարերից և շարունակվել մինչև ուշ միջնադար: Սակայն ռադիոածխածնային թվագրությունը հաստատում է, որ դրանք պատկանում են մ.թ. III-V դարերին:

Հնադարյան ոսկեգործության ողջ ընթացքը հասկանալու համար անհրաժեշտ է հանքային դաշտերի տարածքներից գտած արտադրության գործիքների համադրմամբ որոշակի պատկերացում կազմել հանքային զանգվածի հարստացման մասին: Այդ գործիքները, որոնք իրենցից ներկայացնում են քարե սանդեր, երկանքներ և մակուկածն հանքադաշտեր, կապված են հարստացման փուլերի հետ (*Залибежан, 1993; Мадатян, 1965, 133-136*).

Հանույթից հետո նախնական հարստացրած ոսկեբեր հանքանյութը հասցվել է այնտեղ, ուր անցել է մշակման մի քանի փուլեր ջարդում, մանրացում, լվացում: Ջարդումն ակնհայտորեն կատարվել է պարզագույն մեթոդով՝ ամուր, հարթ քարի մակերեսին դրվել են հանքանյութի կտորներ և քարի մուրճի օգնությամբ մանրացվել մինչև խճաքարի վիճակը: Հավանաբար դրանից հետո կատարվել է վերջնական տեսակավորում՝ մետաղով խիճը վերցվել է, իսկ մնացածը թափվել: Ոսկեբեր կտորները լցվել են քարե սանդերի մեջ և սանդակոթի հավասարաչափ հարվածներով ման-

րացվել: Լվացման գործողության ընթացքում տեղի է ունեցել ոսկեբեր և քվարցային ավազների անջատում: Ոսկեբեր ավազը լվացվել է ևս մի քանի անգամ, որից հետո ընդունվել է մետաղահալման արհեստանոց:

Հանքանյութի մանրացման համար սանդերից բացի օգտագործվել են տեղի ամուր ապարից պատրաստված հանքաղացներ և երկանքներ: Ըստ Է.Ս.Մադաթյանի, մի այսպիսի հանքաղաց ունի 70-85սմ երկարություն, 35-40սմ լայնություն: Նման հանքաղացները ծառայել են միաժամանակ հանքանյութի սղկման և լվացման համար (*Мадамян, 1965, 188*).

Նման երկու հանքաղաց գտնվել է Մեղրաձորի հանքավայրի տարածքում: Դրանք պատրաստվել են տեղի գրանոդիորիտներից և մինչև այսօր գտնվում են հայտնաբերման տեղում: Մեկը մաշված է՝ ջարդված եզրով, պահպանված մասն ունի 70սմ երկարություն, 60սմ լայնություն, 40սմ բարձրություն: Երկարատև օգտագործման արդյունքում մրա վրա առաջացել է մակույկանման փոսացում 60սմ երկարությամբ, 30սմ լայնությամբ, 15սմ խորությամբ (նկար 11):

Նկ. 11. «Մակույկածն» հանքաղաց Մեղրաձորից

Երկրորդ հանքաղացը գտնվում է Մեղրաձոր գյուղից արևմուտք՝ Ճամապարիի եզրին: Դրա երկարությունը 70սմ է, լայնությունը՝ 55 սմ, բարձրությունը՝ 35-40սմ: Վերին մակերևույթին է հիմնական տաշուր, որի չափսերն են՝ երկարությունը 60սմ, լայնությունը՝ 32սմ, խորությունը՝ 18սմ (նկար 12): Նրբագեղությամբ, կանոնավորությամբ և հրաշալի պահպանվածությամբ այդ նմուշը բացառիկ է ոչ միայն հանքային գործին առնչվող գործիքների, այլ նաև արհեստագործության մեջ ընդհանրապես:

12. «Տաշտածն հանքաղաց» Մեղրաձորից

Սանրացման համար օգտագործվել են նաև պտտվող գործիքներ երկանքներ, որոնք առատորեն հանդիպում են Սոթքում, Մեղրաձորում և Համգաչիմանում: Կառուցվածքային առանձնահատկություններով դրանք գրեթե ոչնչով չեն տարբերվում իրարից: Ստորին քարի կենտրոնում խաչածն անցք է ուղղահայաց առանցքն ամրացնելու համար, որը մտնում է վերին պտտվող շրջանի անցքի մեջ: Վերևի անցքի տրամագիծը մեծ է սոճու տրամագծից, որպեսզի նախօրոք մանրացված հանքանյութը լցվի անցքի մեջ: Քարերի վրա մնացել են քվարցի հատիկների շփումից առաջացած համակենտրոն շրջագծեր:

Հանքավայրերի աղացների երկանքներն ըստ հատկանիշների բաժանվում են երկու տեսակի: Առաջին, երբ վերին ու ստորին քարերի ներքին մակերևույթները հավասար են: Այդ դեպքում ստորին քարի վրա երևում են շառավղաճառագայլն ակոսներ՝ աղացած զանգվածի հեռացման

ստար: Երկրորդ ստորին շրջանի մակերեսը թեթևաբեկ է, վերինը՝ նույնքան ներձկված: Այս դեպքում զանգվածը ներքև է թափվում թեք հարթությամբ: Վերջիններս անհամեմատ քիչ են հանդիպում:

Արմատական ոսկեբեր հանքանյութերի մշակման հաջորդականությունը հետևյալ պատկերն ունի. 1. մանրացում սանդերի մեջ, 2. սղկում հանքաղացների վրա, 3. նրբահատիկ ավազի ստացում պտտվող երկանքներում:

Քարե սանդերն ակունքվում են հազամյակների խորքից: Դրանք հայտնի են Հայաստանի դեռևս վաղ երկրագործական բնակավայրերում մ.թ.ա. V-IV հազարամյակներից: Ոչ մեծ նախատիպերը պատրաստված գետաքարերից, գտնվել են Էջմի-

ածնի մոտ՝ Թեղուտում, և թվագրվում են մ.թ.ա. IV հազարամյակի առաջին կեսով (*Թորոսյան, 1976, 52, 125, տախտ. 2-րդ, 36*): Կենցաղում կիրառություն են գտել վաղ բրոնզի դարաշրջանից (*Խանգադյան, 1967, 84*): Դրանց խոշոր նմանակները հանդիպում են ուշ բրոնզի - վաղ երկաթի դարաշրջաններում (*Խանգադյան, Սկրտչյան, Պարսամյան, 1973, 56, 57, նկ. 59*) և շարունակում են կիրառվել ուրարտական (*Մուսրոբսկսյ, 1959, 141, 185*), անտիկ (*Խաչատրյան, 1981, 69; Զոչարյան, 1991, 35*), միջնադարյան (*Առաքելյան, Կարախանյան, 1962, 61, 62*) ժամանակաշրջաններում՝ հասնելով մինչև մեր օրերը:

Այս ամենը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ արմատական հանքավայրերի ոսկեբեր հանքանյութը շահագործման նախնական փուլերում մանրացվել է քարե սանդղեղում, և արտադրության նման գործիքների կիրառման սկիզբ կարող է համարվել ուշ բրոնզի դարաշրջանը:

Ավելի պարզ է երկանքների կիրառման ժամանակագրական ընդգրկման որոշումը: Ժ.Խաչատրյանը, ուսումնասիրելով նման տնտեսական գործիքների հետ կապված նյութը, գտնում է, որ պտտվող պարզագույն երկանքները Հայաստանում երևան են եկել մ.թ.ա. I դարի սկզբում (*Խաչատրյան, 1964, 20*):

Դրանց հետագա կատարելագործումը հանգեցնում է սկզբում կոնաձև, իսկ հետագայում՝ տափակ երկանքների կիրառմանը: Ժ.Խաչատրյանի կարծիքով, կոնաձև տեսակի կիրառությունը սկսվել է I դարից և շարունակվել մինչև V-VI դարերը: Հետագայում դրանք աստիճանաբար դուրս են մղվել հարթ երկանքներով, որոնք հայերի գյուղական կենցաղի տարբեր բնագավառներում կիրառվում են մինչև այսօր (*Խաչատրյան, 1964, 273*):

Նման հաջող պարբերացումն ու թվագրումը թույլ են տալիս որոշելու հանքանյութերը մանրացնող գործիքների կիրառման մոտավոր ժամանակը՝ մեր թվարկության առաջին դարերից մինչև IV դարը: Լեռնահարստացման գործում, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործել են կոնաձև երկանքներ, իսկ IV դարի վերջից V դարի սկիզբ դրանց հարթ տարատեսակները:

Հաշվի առնելով Սոթքի, Մեղրածորի և Հանգաչիմանի աղաց-երկանքների չափերը է. Մադաթյանը ոչ առանց հիմքի ենթադրում է, որ նման գործիքները կարող էին շարժման մեջ դրվել միայն քաշող ուժի կիրառմամբ (*Մադաթյան, 1965, 136*):

Որոշելով պտտվող գործիքների ժամանակագրությունը և ունենալով մոտավոր պատկերացում հարստացման գործում սանդղեղի կիրառման հնա-

րավոր սկզբի մասին՝ մնում է վճռել հանքաղացների օգտագործման ժամանակաշրջանի հարցը: Արտադրության նման գործիքներն անկասկած ավելի արդյունավետ են, քան սանդղեղը, իսկ պտտվող երկանքները՝ ավելի արդյունավետ են երկուսից էլ:

Արտադրության գործոնն ընդունելով որպես հանքանյութի սղկման գործիքի զարգացման էվոլյուցիոն գծի հիմնական չափանիշ համարում ենք, որ սանդղեղին փոխարինելու են եկել հանքաղացները, իսկ վերջիններս իրենց հերթին փոխարինվում են աղացի երկանքներով:

Հանքաղացները բաժանվում են երկու տեսակի: Առաջինն ունի մակույկաձև ուրվագիծ, որի վրա հարթեցնում են միայն վերին մակերևույթի այն մասը, որի միջոցով սղկում են հանքանյութը (նկ. 11): Այս տեսակը համարվում է ավելի արխայիկ. նախատիպը կարող է լինել մակույկանման հատիկաղացը¹⁸, որը Հայաստանում գոյատևում է վաղ երկրագործական մշակույթի (*Թորոսյան, 1976, 51*) ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսը (*Խաչատրյան, 1964, 265*): Սղկման մեթոդը փոխարինել է սանդղի օգնությամբ ջարդելուն մ.թ.ա. II-I հազարամյակների սահմանագծում և, հավանաբար, շարունակվել մինչև մ.թ.ա. VIII դարը:

Երկրորդ տեսակը պատրաստված է ուղղանկյուն քարերից, որի մակերեսները հարթ մշակված են: Հանքանյութի սղկումը կատարվել է վերին մակերեսի վրա (նկ. 12): Հանքաղացների նման տեսակը մենք վերագրում ենք ուրարտական ժամանակաշրջանին: Ուրարտական հատիկաղացի մի տեսակ նկարագրում է Բ.Բ.Պիոտրովսկին. «Երբեմն ներքևի քարը հասնում էր նշանակալից չափերի և ուղղանկյան ձև ուներ» (*Մուսրոբսկսյ, 1959, 141*): Այս հանգամանքը մեզ որոշակի հիմք է տալիս թվագրելու հանքաղացի նման տեսակը մ.թ.ա. VIII դարի կեսից մինչև մ.թ.ա. VI դար:

Թե ինչպիսի հանքաղացներ են կիրառվել մ.թ.ա. VI դարից մինչև մ.թ.ա. I դարն ընկած ժամանակահատվածում, տվյալներ չկան: Ժամանակագրական դատարկությունը կարող է լցվել միայն ոսկու հանքավայրերի տարածքներից նյութերի լիարժեք հավաքումից հետո: Չի բացառվում,

¹⁸ Սղորիքի և քարաղացի միջև սկզբունքային տարբերություն չկա: Կիրառական նշանակությամբ երկուսն էլ ծառայում են տրորելու միջոցով փոշու զանգված ստանալու համար: Պատմության ընթացքում ոսկեբեր հանքի հարստացման համար հանքահանման գործում օգտագործվել են մանրացման նույն գործիքները, ինչը որ կիրառվում էր երկրագործության մեջ՝ սանդղաղորիք-երկանք:

որ հանքադաշտների 2-րդ տեսակը կարող էր գոյություն ունենալ նշված ժամանակահատվածում, մինչև դրանք պատվող երկանքներով փոխարինելը: Սակայն, գործիքների զարգացման ընդհանուր ֆոնի վրա դա քիչ հավանական է, քանի որ նշված ժամանակահատվածում գործածության մեջ էին լայն տարածում ունեցած գործիքների ավելի կատարյալ տեսակները՝ այսպես կոչված «հրվող աղորիքները»: Իրենց կառուցվածքով դրանք ավելի բարդ են և արտադրողականությամբ գերազանցում են նախորդներին (*Խաչատրյան, 1964, 265*): Դժվար է պատկերացնել, որ տեխնիկական նման նորույթը կարող էր դուրս մնալ լեռնահարստացման գործի վարպետների տեսադաշտից:

Հարստացման գործիքների հաջորդական կիրառմանն առնչվող այս դիտարկումները հնարավորություն են ընձեռում ուրվագծել վերջիններիս փուլային զարգացման հիմնական միտումները:

1. Արմատական-առաջնային հանքանյութերի հարստացման առաջին փուլում կիրառվում են քարե սանդեր: Սա հավանաբար ընդգրկում է ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանը:

2. Վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. XI-VIII դդ.) օգտագործվում են հնագույն մակուկանման հանքադաշտներ:

3. Մ.թ.ա. VIII-VI դդ. գոյություն են ունեցել լավ մշակված ուղղանկյուն քարե բլոկներով հանքադաշտներ:

4. Մ.թ.ա. VI-I դդ. օգտագործվող հանքադաշտների ձևերը ստույգ չեն փաստագրվում: Չի բացառվում, որ այդ ժամանակ կարող էին օգտագործել 2-րդ տեսակի հանքադաշտները կամ հրվող աղորիքները:

5. Մ.թ. I-IV դդ. սղկումը կատարվել է կոնաձև երկանքներով քաշող ուժի կիրառմամբ:

6. V դարից սկսած կոնաձև երկանքներին փոխարինելու են գալիս ներքին հարթ մակերևույթներով երկանքները: Նման տիպի երկանքների ավանդույթը պահպանվում է մինչև մեր օրերը: Լեռնային գործում դրանք կիրառվել են մինչև ուշ միջնադար: Հանքանյութի հարստացման ավելի ուշ ժամանակահատվածի մեթոդների մասին նյութեր չունենք:

Նախնական եզրակացություններ

Սկզբնական փուլում, հավանաբար մ.թ.ա. III հազարամյակի 2-րդ քառորդից, արմատական հանքավայրերի մոտակայքում հոսող գետերի ալյուվիալ նստվածքներում բնածին ոսկու ցրոների էպիգոդիկ որոնումներ են եղել: Նման գետեր

կարող էին լինել Սոթքն ու Սեյդալարը Սոթքում, Մարմարիկն ու Նրա ոչ մեծ վտակները Արջասար-Մեղրածոր հանքային դաշտի շրջանում, Աղստև գետի հովիտը (փոքրիկ վտակներով) Լեռնոնտովո գյուղի մոտ, և ապա հոսանքով Ներքև (որի ավերին Համազիմանի և Տանձուտի հանքավայրերն են) Չքնաղ գետը՝ Արմանիս գյուղից մինչև Ձորագետ թափվելը (Արմանիսի հանքավայր), Դեբետ գետի և Նրա վտակների ավազային ողողատները Ալավերդի քաղաքից մինչև Խրամ գետ: Այստեղ ոսկին կարող էր կուտակվել Ալավերդու բազմամետաղային-մետաղածնային գոտուց: Ոսկու հատիկներ կարող էին գտնվել հարավ-գանգեզուրյան խմբի հանքավայրերի շրջանի բազմաթիվ գետերի և առվակների բերվածքներում: Ցրոնային ոսկու արդյունահանման ընթացքում, անկասկած, տիրապետող պետք է լինեն Դիլիջանի մոտակայքի գետային հզոր նստվածքներն ու Սոթքի շրջանում ալյուվիալ ջրաբերուկները: Այդ երկու գոտիներում ցրոններ կարող էին լվացվել և հետագա պատմական ժամանակաշրջաններում:

Սկսած ուշ բրոնզի սկզբնական փուլերից (մոտավորապես XV դար մ.թ.ա.), հնարավոր է միջին բրոնզի դարաշրջանի վերջում, սկսվում է արմատական հանքավայրերի մերձմակերեսային ոսկեբեր երակների համակարգված շահագործումը: Այդպիսին են եղել Մեղրածորը, Համազիմանն ու Սոթքը, որոնց հանքաբեր մարմինների վրա պահպանվել են մակերեսային լեռնանցման աշխատանքի հետքեր: Վերին շերտերի սպառումից հետո սկսվում է խոր հորիզոններից հանքանյութի արդյունահանումը, ինչը բերում է ստորգետնյա լեռնային փորվածքների անցկացման անհրաժեշտության: Նման անցումը դիտարկվում է մ.թ. առաջին դարերից և շարունակվում մինչև ուշ միջնադար:

Ստորգետնյա շահագործմանն անցնելիս «արտադրական» անվտանգության անհրաժեշտություն է առաջացել: Հնադարյան լեռնագործները փայլուն են լուծել այդ բարդ խնդիրը սկսելով կիրառել փայտյա ամրակապում, որի բնույթը պահպանվում է մինչև այժմ:

Մեզ են հասել ոսկեբեր ապարների հարստացման հետ կապված շատ գործիքներ: Հանքանյութի սկզբնական հարստացումը կատարվել է հանքանյութի արդյունահանման տեղում: Տեսակավորելուց հետո հարստացված զանգվածը տեղափոխվել է հետագա մշակման հավաքատեղի, որոնք, որպես կանոն, գտնվել են հանքավայրերի տարածքում կամ էլ մոտակայքում: Տեղի ընտրության ժամանակ նախապատվություն տրվել է ջրային աղբյուրի մոտ լինելուն:

Ամբողջ նյութի քննությունը ցույց է տալիս, որ հանքանյութի սղկումն ու մանրացման տեխնիկան մշտապես կատարելագործվել են: Սկսելով քարե սանդղերում ծեծելուց՝ հին վարպետները այդ տեխնիկան հասցնում են մինչև քաշող ուժի կիրառման:

Ջարմացնում են հնագույն ոսկեխույզների էմպիրիկ փորձը և հանքային մարմինների հանքաբերության հետ կապված բազում օրինաչափությունների մասին նրանց գիտելիքները: Այդ հարուստ փորձը և գիտելիքների ձեռքբերումը օգնել է նրանց անսխալ ընտրել հանքային մարմնի առավել հարուստ տեղամասեր և ամենաշահավետ ձևով օգտագործել այն:

4. ՈՍԿԵ ԻՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆ

Հայաստանում ոսկու մշակման հնագույն տեխնիկատեխնոլոգիական եղանակների կիրառման մասին մեր իմացությունները խիստ թերի են ու սահմանափակ: Պատճառն այն է, որ այդ ուղղությանը մեզ մոտ, առ այսօր, հատուկ ուսումնասիրություններ չեն կատարվել: Նման բարդ և խիստ յուրօրինակ երևույթի ամբողջական ընկալման համար անհրաժեշտ է ունենալ տարբեր մեթոդներով սպեկտրոսկոպիկ, մետաղագրաֆիական, միկրոսկոպիկ և այլ ճշգրիտ հետազոտությունների արդյունքների ողջ տիրույթը, ինչը հնարավորություն կընձեռի առավել հավաստի ներկայացնելու տեղի ոսկերչության աստիճանական զարգացման ընթացքը:

Ստորև բերվող բոլոր եզրահանգումները հիմնված են նյութի տարբեր նմուշների միկրոսկոպիկ դիտարկումների արդյունքների վրա: Վերջիններիս խիստ սահմանափակ քանակն, ինքնաբերաբար, նեղացնում է նաև եզրահանգումների տիրույթը: Այն սահմանափակ տեղեկությունները, որ հնարավոր եղավ ձեռք բերել կոնկրետ նյութի վրա արված աշխատանքի շնորհիվ, թույլ է տալիս միայն շատ ընդհանուր գծերով ներկայացնել տեխնիկական հնարքների ու հնարավորությունների բազմությունը, որ կիրառվել է հին մետաղագործական արհեստանոցներում: Միանգամայն հասկանալի է, որ ոսկու բնակտորների ֆիզիկամեխանիկական հատկություններն էին թելադրում անհրաժեշտ տեխնիկական հնարքների ու եղանակների ընտրությունը:

Դժվար չէ կռահել, թե ինչու ոսկին առաջինը գրավեց հին մարդու ուշադրությունը: Պատճառն, անշուշտ, նրա հեշտ կոեխությունն էր: Պետք է են-

թադրել, որ ոսկու մշակման առաջին և ամենահին եղանակը *սառը կռումն* է: Միաժամանակ և՛ որպես մուրճ, և՛ որպես զնդան ծառայող ոչ մեծ քարե գործիքների միջոցով արված պարզ գործողությունների շնորհիվ մարդիկ ստացել են առաջին թերթավոր ոսկին: Հետագայում, կատարելագործելով այս եղանակը, սկսել են կիրառել մշակման նաև այլ հնարքներ: Ներկայումս, փաստորեն, հնարավոր չէ ստույգ արձանագրել, թե երբ և որտեղ են առաջին անգամ սկսել ոսկու ծուլումը: Բալկաններից, Եգիպտոսից, Միջագետքից, Փոքր Ասիայից հատմաբերված և ամենավաղ թվագրություններն ունեցող բոլոր ոսկե իրերը պատրաստված են կոման եղանակով ստացված թերթավոր ոսկուց: Անշուշտ, բացառված չէ, որ ծուլման եղանակով պատրաստված զանգվածեղ ոսկե իրեր կարող էին լինել նաև այս գործընթացի սկզբնական փուլում, քանի որ էնեոլիթի դարաշրջանի մետաղագործներն արդեն տիրապետում էին բաց կաղապարներով ծուլման տեխնիկային (*Հաւս, 1956, 361*):

Մետաղագործությանը ծանոթ էին նաև մ.թ.ա. IV հազարամյակի 1-ին կեսի Արարատյան դաշտի վաղերկրագործական բնակատեղիներում (*Թորոսյան, 1976, 62-64, Геворкян, 1980, 35-38*), իսկ մ.թ.ա. IV-III հազարամյակների սահմանագծին այստեղ արդեն կարողանում էին պղնձաբրոնզային զանգվածեղ կացիմներ ծուլել նաև երկփեղկ կաղապարների մեջ (*Խանգադյան, 1967, 47-48, Геворкян, 1980, 41-42*): Այսուհանդերձ, վաղ բրոնզի դարաշրջանում ծուլման եղանակով ստացված ոսկե արտեֆակտներ առայժմ չունենք, ինչն ամենից առաջ կարելի է բացատրել այդ ժամանակահատվածին բնորոշ ոսկու արդյունահանման աննշան ծավալներով: Հավանաբար տվյալ փուլում ջրաբերուկների լվացման միջոցով ցրոնային ոսկու բնակտորների ձեռքբերման եղանակը խիստ սահմանափակ կիրառություն ուներ և կրում էր դրվագային բնույթ, որի հետևանքով ստացված թանկարժեք նյութի հետ վարվում էին ամենայն զգուշությամբ՝ ընտրելով վերջինիս մշակման և օգտագործման ամենաարդյունավետ եղանակները: Բավական էր ընդամենը մի քանի ցրոնային ոսկեհատիկ, որպեսզի սառը կամ տաք կոման եղանակով ստացվեր ոսկու նրբաթիթեղ, դրանով երեսապատվեր փայտե կամ ոսկրե առարկայի մակերեսը և ոսկուց պատրաստված իրի տպավորություն ստեղծվեր:

Վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում ևս գերիշխում էր ոսկու մշակման սառը կամ տաք կոման եղանակը: Այսպես են պատրաստված այն

ոչ մեծաթիվ ոսկե զարդերը, որ հայտնի են Ստեփանակերտի, Շենգավիթի և Մեծամորի դամբարաններից: Դրանցից միայն շենգավիթյան և մեծամորյան օրինակներն են ուսումնասիրվել մանրադիտակի օգնությամբ, լաբորատոր պայմաններում: Բազմակի խոշորացման միջոցով արված դիտարկումներից պարզվում է, որ այդ իրերը պատրաստվել են պղնձե միջուկը ոսկու նրբաթիթեղով երեսապատելու, ոսկեպատ լարը մոտ 300-350⁰ տաքացնելու, ապա մուրճիկի համաչափ հարվածների օգնությամբ հարթեցնելու ճանապարհով (*Берман, Источник, 1934, 16, 18, 19*): Դրանից հետո, նրբաթիթեղի փաթույթի երևացող եզրերը սքոդելու նպատակով, առարկայի ողջ մակերեսը հանգամանորեն հղկվել և կոկվել է: Վերջին և ամենապատասխանատու՝ ոլորման փուլում, առարկան կրկին տաքացվել է մինչև անհրաժեշտ ջերմաստիճան (600-850⁰), որպեսզի պղնձե միջուկը դառնա առածգական ու ոլորման ժամանակ չկոտրվի:

Հնագիտական հետազոտությունների արդյունքները վկայում են, որ հին մետաղագործական կենտրոններում դեռևս բացակայում էր բրոնզածուլական և ոսկերչական, իրարից անջատ և ինքնուրույն արհեստանոցների գործունեությունը: Պարզապես նույն արհեստանոցի ներսում նկատվում էր բրոնզածուլական և ոսկերչական արտադրանդանակների նախնական մասնագիտական տարանջատում միայն (*Кышарева, 1977, 28-35*)¹⁹:

Ստավորապես հենց այս ժամանակահատվածից էլ սկսվում է ոսկե իրերի մակերեսներին **փորագրման** և **խազագծման** եղանակով նախշազարդերի կիրառությունը: Դրա լավագույն վկայությունը Շենգավիթից հայտնաբերված և Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան արվեստի բացառիկ նմուշ հանդիսացող հմայիլ-կախիկն է (*Մարդարյան, 1967, 180, նկար 45-1*): Իրի ողջ մակերեսը ծածկված է սուր գործիքի (հավանաբար՝ ոչ մեծ բրոնզե դուրի) օգնությամբ արված խազագծերով: Ըստ երևույթին, հին վարպետը, հենելով գործիքի սուր ծայրը ոսկու թիթեղի հարթ մակերեսին նախապես արված պատկերին, մուրճիկի զգույշ և համաչափ հարվածների շնորհիվ, ոչ խոր, բայց հստակ ակոսների օգնությամբ ստացել է անհրա-

ժեշտ նախշը: Վաղբրոնզեդարյան այս զարդի վրա նկատվում են ոսկու զարդանախշման տեխնիկական երկու հնար՝ **դրվագում** և **դրոշմում**: Առաջինի կիրառմամբ ստացվել են շրջանաձև և զիգագաձև ակոսները, իսկ երկրորդով՝ գույգ կիսագնդաձև ցցվածքները: Այս ոսկե գտածոն Հայաստանի վաղ բրոնզի դարաշրջանի վարպետ ոսկերիչների բարձր որակավորման հաստատուն վկայությունն է²⁰:

Ոսկու դրվագման և փորագրման առավել վաղ տվյալները նկատվում են Հին Շումերի արվեստում: Այստեղ ոսկու մշակման եղանակները հասել էին կատարելության: Ուրի արքայական դամբարաններից մեկում հայտնաբերված Մեսկալամ-դուգի ոսկե սաղավարտը (Ուրի 1-ին հարստություն) Լ.Վուլլին բնութագրում է այսպես. «... այս իսկապես *tour-de-force* սաղավարտը կռված է ոսկեթիթեղից, ըստ որում, վարպետի հյուսքերը ներկայացնող հատվածները ռելիեֆ դրվագված են, իսկ յուրաքանչյուր մագաթելը փորագրված է ամենայն նրբությամբ» (*Моуд, 1984, 143*)²¹: Շենգավիթյան կախիկը և Ուրից հայտնաբերված սաղավարտը, փաստորեն համաժամանակյա են: Ուստի կարելի է ասել, որ շենգավիթյան վարպետները քիչ բանով էին զիջում միջագետքյան գործընկերներին: Տարբերությունը թերևս միայն ոսկերչական արտադրանքի ծավալների մեջ էր:

Կասկածից վեր է, որ այս ժամանակաշրջանում արդեն ոսկերիչները տիրապետում էին մեկանգամյա կամ փակ կաղապարով ոսկե իրեր ծուլելու եղանակին: Հայաստանի մետաղածուլության զարգացումը ցույց է տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանի սկզբից պղնձի կամ բրոնզի հալվածքով **ծուլման եղանակն** արդեն լայն տարածում ու կիրառություն ուներ: Այդ են վկայում, ինչպես պատրաստի արտադրանքի պահպանված նմուշները, այնպես էլ այն կաղապարները, որոնցում դրանք ծուլվել են: Նման տեխնիկական նվաճումների առկայության պայմաններում, առայժմ ամբողջական բացատրություն չունի ոսկե իրերի ծուլման կաղապարների բացակայության հանգամանքը: Վերջինս, թերևս, ամենայն հավանականությամբ կարելի է կապել ոսկեբեր հանքերի շահա-

¹⁹ Համանման իրավիճակ փաստագրվել է Մեդրաժոր գյուղի ծայրամասում: Այստեղ հողային աշխատանքների ընթացքում բացվել է մ.թ.ա. I հազ. 1-ին կեսի արհեստանոցի մնացորդներ: Տեղում հավաքած նյութը մատնանշում էր պղնձածուլական (մանրացված սուլֆիդային հանքաքար) և ոսկերչական (ամետիստի կիսամշակ բեկոր) գործի առկայությունը:

²⁰ Շենգավիթի անտրոպոմորֆ մեդալիոնի թվագրության, ձևաբանության, կիրառական նշանակության, իմաստային բովանդակության և այլ մանրամասների մասին հետագա շարադրանքում:

²¹ *Tour-de-force* - բառացիորեն բռնի ուժի ցուցադրում: Հին շումերական արվեստի անգլագական այս նմուշի մասին մանրամասն տեղեկությունը տես *Lloyd, 1961, 90-92*:

գործման ծավալների հետ: Նշված ժամանակահատվածում ոսկին բացառապես ստացվում էր գետերի ոսկեքեր ավազանստվածքներից, ուստի և այն սակավաթիվ բնակտոր ոսկեհատիկները, որ մուտք էին գործում արհեստանոց, պահանջում էին խիստ զգուշավոր և արդյունավետ օգտագործում: Բավական էր ոսկու նրբաթիթեղի ոչ մեծ կտոր, երեսապատման ճանապարհով անհրաժեշտ իրի ոսկե նմանակը ստանալու համար:

Անդրկովկասում ձուլածո ոսկե իրերի նախնական օրինակները հանդես են գալիս միջին բրոնզե դարաշրջանի վաղ փուլերից: Կատարման հենց այդ տեխնիկան է հաստատում Ցնորիի (Արևելյան Կախեթի, Կրաստան) միջին բրոնզեդարյան դամբարանից 1973 թվին հայտնաբերված առյուծի արծանիկը (*Мамашвили, Пицхелаяри, Дедобришвили, 1974, 17-19*): Պեղող հնագետ Շ.Դեդաբրիշվիլու կարծիքով, այն ձուլվել է մոմե մոդելի օգնությամբ և, որ ամենակարևորն է, նրա սնամեջ իրանում պահպանվել է սպիտակ և փխրուն զանգվածի մնացորդ (*Дедобришвили, 1979, 41-66*): Սոմի կորզման (*cire perdue*) եղանակով մեկանգամյա կաղապարներով ձուլումը Հին Արևելքում կիրառվել է արդեն մ.թ.ա. III հազարամյակի 1-ին կեսից: Ս.Լոյդի վկայությամբ, Հին Շումերի և վաղդինաստիական եգիպտոսի մետաղե արծանագործության բոլոր օրինակները ստացվել են հենց այդ եղանակով (*Lloyd, 1961, 82-114*): Այս հանճարեղ հայտնագործության էությունը հետևյալն էր. մոմից նախապես ծեփվում էր անհրաժեշտ արծանիկը, որը ծածկվում էր լավ հունցված թաց կավի մի քանի շերտով, ապա ստացված իրի վերին հատվածում բացվում էր ոչ մեծ անցք հեղուկ մետաղը լցնելու, իսկ ստորին մասում մեկ այլ նույնատիպ անցք՝ հալված մոմը դուրս հանելու համար: Կավե ծածկույթը լավ չորանալուց հետո առարկան թրծում էին: Սոմը ջերմությունից հալչում ու դուրս էր հոսում, և ծեփածո իրը դառնում էր սնամեջ: Այս ամենից հետո նախօրոք բացված անցքերից մեկով լցվում էր հալված մետաղը, որն աստիճանաբար սկսում էր զբաղեցնել մեկանգամյա օգտագործման կաղապարի ներքին դատարկ տարածքը: Սառելուց հետո կավե զանգվածը զգուշորեն կտրվում և հեռացվում էր, ու վարպետի ձեռքերում հայտնվում էր պատրաստի մետաղական արտադրանքը: Շուրջ հինգ հազար տարի առաջ հայտնագործված գեղարվեստական մետաղի ձուլման այս եղանակը կիրառվում է նաև այժմ (*Черных, 1972, 181-182*): Եթե նպատակահարմար էր սնամեջ արծանիկ ձուլելը,

նախնական օրինակը ծեփվում էր ոչ թե մոմից, այլ գիպսատիպ փխրուն նյութից, ապա միայն ծածկվում մոմով: Հետագա ողջ աշխատանքը կատարվում էր նախորդ սխեմայի համաձայն: Վերջում, երբ մետաղե արծանիկը պատրաստ էր, նախօրոք թողնված անցքի (կամ անցքերի) միջով բարակ և սուր գործիքի օգնությամբ աստիճանաբար փշրվում և հանվում էր իրի ներսում գտնվող փխրուն նյութը: Ձուլված արծանիկը դառնում էր սնամեջ: Այս եղանակով է ձուլվել Ցնորիի օրինակը: Սակայն, ինչպես նշում է պեղող հնագետը, վերջինիս մեջ գտնվող փխրուն նյութը վարպետն ամբողջությամբ չի կարողացել (կամ գուցե չի ցանկացել) հանել, որի հետևանքով էլ այն մասամբ պահպանվել ու հասել է մեզ: Գիպսի կամ համանման փխրուն նյութի կիրառմամբ ձուլումն, անշուշտ, ավելի բարդ և աշխատատար էր, սակայն թանկարժեք մետաղի խնայողության հանգամանքը լիովին փոխհատուցում էր այն:

Որոշ ժամանակ անց Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան շրջաններն են ներթափանցում ոսկու մշակման տեխնիկական նոր հնարքներ: Մ.թ.ա. XX-XVIII դարերում այստեղ տարածվում են կիսաթանկարժեք քարերով ընդելուզված և զոդման միջոցով հատիկանախշված պերճանքի առարկաներ: **Հատիկազարդման և ընդելուզման եղանակով** արված ամենավաղ օրինակները հայտնաբերվել են Թեոքի թիվ VIII դամբարանաբլրում: Դրանք ոսկե մետաղաթիթեղից պատրաստված և կարմրավուն սարդիոնով ազուցված գնդաձև ոչ մեծ ուլունքահատիկներ են (*Кыфтин, 1941, 80-86*): Ըստ վերջին ճշտված տվյալների, այս ինքնատիպ դամբարանային համալիրը թվագրվում է մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջից մ.թ.ա. XVIII դարն ընկած ժամանակագրական սահմաններում (*Гогодзе, 1972, 104, Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, 124*): Ինչ վերաբերում է իրի մակերեսը հատիկազարդելուն, ապա այն հավանաբար իրականացվում էր զոդման խողովակի օգնությամբ, հետևյալ սկզբունքով: Ոչ մեծ տրամագիծ ունեցող խողովակի մի ծայրը ոսկերիչը մոտեցնում էր մոմի բոցին, իսկ մյուս ծայրից սկսում էր օդ փչել: Բոցի և օդի շփման կետում, որտեղ տեղադրվում էր ոսկու հատիկը, ջերմաստիճանը կարող էր հասնել մինչև 1000°: Որոշ ժամանակ անց այն թեև շարունակում էր պահպանել արտաքին տեսքը, սակայն դառնում էր կիսահալ և հեշտությամբ կարող էր զոդվել անհրաժեշտ մակերեսին: Ընդելուզման եղանակն, ըստ էության, հիմնականում կրկնում էր ոսկու նրբաթիթեղի կոման

մանրամասները: Այստեղ սկզբունքորեն նոր էր միայն կիսաթանկարժեք քարի մշակման և նրան անհրաժեշտ ձև հաղորդելու աշխատափուլը:

Հատիկագարդումն ու ընդելուզումը Հարավային Միջագետքում կիրառվել է արդեն վաղդինաստիական 3-րդ փուլից (մ.թ.ա. XXVI-XXIV դդ.): Հենց այս եղանակով ստացված նրբագեղ նախշեր են կրում Ուրի արքայական դամբարաններից Լ. Վուլլիի հայտնաբերած դաշույնների դաստակները (Lloyd, 1961, 90-92, նկ. 56): Ոսկերչության բարձրարվեստ և ինքնատիպ դպրոց ստեղծած եգիպտացի վարպետներն, ինչ-ինչ պատճառներից դրդված, զերծ մնացին հատիկագարդման եղանակը կիրառելուց (Пуотровский, 1974, 17, նկ. 25), թեև վերջինս արդեն մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսից իր ամենալայն ընդունելությունն էր գտել Միջերկրական ծովի արևելյան ափամերձ բոլոր տարածքներում:

Ինչ վերաբերում է արծաթի կամ պղնձի հետ ոսկու կազմած համաձուլվածքներին, ապա այդ ուղղությամբ կարելի է միայն ենթադրություններ անել, քանի որ Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված ոսկե վաղագույն արտեֆակտների քիմիական կազմը մասնագիտորեն դեռևս չի ուսումնասիրվել, մինչդեռ նման հետազոտման արդյունքներն ունենալու դեպքում հնարավոր կլինի խոսել ոսկու մաքրության, արհեստական ճանապարհով ավելացված մետաղական խառնուկների և դրանց պարունակության մասին: Նման տվյալների բացակայությունը ստիպում է հենվել միայն տեսողական հետազոտման արդյունքների վրա: Այսպես, Քարաշամբի մեծ դամբարանաբլրից հայտնաբերված ոսկե գավաթի խամրած դեղնավուն գույնը (Оганесян, 1992, 64-66, նկ. 30, աղ. XXV, 6) ավելի շուտ հուշում է էլեկտրումի (ոսկու և արծաթի համաձուլվածք), քան մաքուր ոսկու առկայության փաստը: Հնարավոր է, որ նման համաձուլվածքից է պատրաստված նաև երեք գույգ առյուծների դրվագված պատկերներ կրող Վանաձորի գավաթը (Пуотровский, 1949, 43, Мартыросян, 1964, 64-66): Անշուշտ, եզրահանգումները զուտ ենթադրական բնույթ ունեն, իսկ իրական պատկեր հնարավոր է ստանալ միայն սպեկտրալ և մետաղագրաֆիական հետազոտությունների արդյունքներով²²: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև

բնության մեջ էլեկտրումի հազվագյուտ ինքնուրույնաբար հանդես գալու պարագան: Նշված հանգամանքը ևս խոսում է մեր ենթադրության օգտին: Օրինակ, Լուվրի գեոտեղաբաններում պահվող էլամական հին ոսկու սպեկտրալ ուսումնասիրությունները ցույց են տվել հավաքածուի՝ հիմնականում ոսկու և արծաթի համաձուլվածքից պատրաստելու փաստը և ոչ թե մաքուր ոսկուց՝ ինչպես կարծում էին մինչ այդ: Ըստ որում, նույն հավաքածուի մեջ մտնող որոշ իրերի բաղադրության 10%-ից ավելին պղինձ էր (Tallon, 1987, 394-412):

Հին մետաղագործության ուսումնասիրման արդյունքները վկայում են, որ արդեն վաղբրոնզեդարի արշալույսին (մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսին) Հայաստանի տարածքում ապրող մետաղագործ վարպետները տիրապետում էին պղնձի հիմքի վրա տարբեր մետաղական համաձուլվածքների ստացման գաղտնիքներին: Նրանք իրագեկ էին անհրաժեշտ խառնուկների օգտագործման բաղադրաչափերին և այս կամ այն համաձուլվածքը ստանալու համար անհրաժեշտ ջերմային ռեժիմի կարգավորման հնարքներին (Геворкян, 1980, 47, 48): Ուստի, պղնձի և բրոնզի ստացման ընթացքում ձեռք բերված փորձն ու վարպետությունը նրանք հեշտությամբ կարող էին կիրառել նաև ոսկու հետ արծաթի, պղնձի համաձուլվածքների ստացման գործում:

Քարաշամբի մեծ դամբարանաբլրի ոսկերչական հարուստ նյութերում հանդիպում են նաև հյուսածո ոսկելարից պատրաստված առարկաներ: Ոսկերչական այս տեխնիկան լավ երևում է զույգ բաժանարարների վրա: Դրանցից յուրաքանչյուրը պատրաստված է ոսկե թիթեղից, որի դիմային մասում՝ եզրերին, զոդված են հյուսածո ոսկելարեր: Նույն հյուսածո ոսկելարից է նաև բաժանարարի կենտրոնում արված «վագող ալիքների» հորինվածքը (Оганесян, 1992, 29, աղ. XXIX): Նշված բաժանարարները, պատմագեղարվեստական արժեքից զատ, հսկայական նշանակություն ունեն պատմատեխնոլոգիական առումով. նրանց վրա առաջին անգամ հանդիպող **հյուսածո ոսկելարի տեխնիկան** վկայում է ոսկերչության և ընդհանրապես մետաղագործության մեջ տեղի ունեցած նոր, առաջադեմ և հեռանկարային թռիչքի մասին: Հյուսածո ոսկեգարդի պատրաստումն ինքնին դժվար աշխատանք չէր: Տեխնիկապես անհամեմատ ավելի բարդ էր այդ եղանակի համար անհրաժեշտ ոսկու լարի ստացումը: Այն պահանջում էր տեխնոլոգիական նոր հնարքների կիրառում: Նախ անհրաժեշտ էր ծանոթանալ ջերմության ազդեցության տակ մետաղը երկարացնելու հատ-

²² Ստավել ուշ ժամանակահատվածի նյութով, ձեռքի տակ ունենք մեկ իրի սպեկտրալ հետազոտությունների արդյունքները: Այն հարուստ զարդարված ճակատակալ է, գտնված մ.թ.ա. VII-VI դդ. թվագրվող Լոռի Բերդի թիվ 2 դամբարանից: Ոսկին նրանում կազմում է 25-32%: Համաձուլվածքի մնացած մասը կազմված է պղնձից և արծաթից (Տես Деведжян, 1981, 64, նկ. 23): Այս փաստն իր հերթին հիմնավորում է մեր ենթադրությունը:

կությանը, ունենալ համապատասխան աշխատանքային գործիքներ և հմտորեն կարգավորել ձգումն իրագործելու համար անհրաժեշտ ջերմային դեժիմը: Առանց կոնկրետ և հավաստի հնագիտական գտածոների վերականգնել նման եղանակով մետաղալարի ստացման գործընթացը, ներկայումս անհնար է: Ընդհանուր առմամբ, այն հավանաբար ընթացել է հետևյալ հաջորդականությամբ: Սկզբում կռման եղանակով ստացել են ոսկու երկար ձողիկներ: Դրանցից յուրաքանչյուրի ծայրը կլորացվել և հարթեցվել է քարե սեղմակի կլորավուն անցքի մեջ: Ձողի դուրս մնացած մասն աստիճանաբար տաքացվել է մինչև այն ջերմաստիճանը, որի պայմաններում ոսկին սկսել է փափկել: Այնուհետև, փափկած մետաղը զգույշ և հավասարաչափ շարժումներով ձգվել է սեղմակի անցքի միջոցով և ստացել նրա տրամաչափն ու կլորությունը²³:

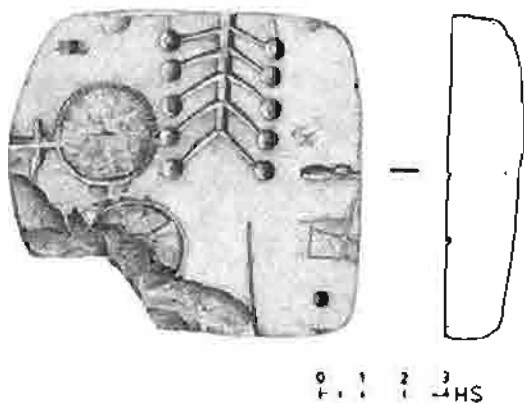
Ոսկու մշակման տեխնոլոգիական այլ եղանակներին (նկատի ունենալով անբավարար ուսումնասիրությունը) մենք չենք անդրադառնա: Դրանք եղանակի և օգտագործման ժամանակաշրջանի մասին տվյալները ներկայացված են համապատասխան աղյուսակ-գծագրում: Քանի որ

Դ. ՁՈՒՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ

Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի շրջափուլերում մետաղից պատրաստված պերճանքի առարկաների անհրաժեշտությունը խիստ աճում է: Այս ժամանակահատվածում հասարակության վերնախավի հետ միասին, ոսկուց պատրաստված զարդեր սկսում են կրել նաև սոցիալական այլ շերտերի ներկայացուցիչները: Պահանջարկի անմախաղեպ աճն ինքնաբերաբար ստիպում է ընդլայնել նաև ոսկերչական իրերի արտադրությունը: Սակայն այդ ամեն էին եղանակներով ու մեթոդներով, երբ յուրաքանչյուր իրը պատրաստվում էր միայն մեկ օրինակից ու պահանջում էր ժամանակի և ջանքերի առավելագույն ներդրում՝ այժմ արդեն անհնար էր: Ստեղծված իրավիճակում անհրաժեշտ էր սկզբունքորեն նոր մոտեցումների մշակում և տեխնիկական նոր հնարքների կիրառություն: Հին ոսկերիչ-վարպետները բավական բարդ այս խնդիրը լուծեցին զարմանալիորեն հեշտ: Նրանք սկսեցին օգտագործել ծուլման երկփեղկ կաղապարներ, որով ոչ միայն միասնականացրեցին, այլև կտրուկ ավելացրեցին ոսկերչական իրերի արտադրության ծավալները:

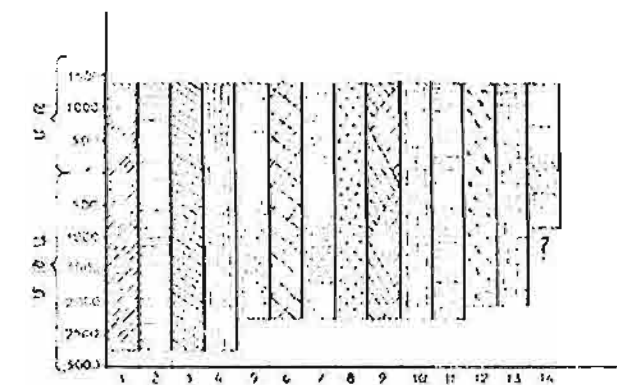
Հայաստանի հնագիտական հուշարձանների պեղումներից ներկայումս հայտնի են պերճանքի առարկաների ծուլման 11 կաղապար:

1. Կաղապարի մի փեղկ հայտնաբերել է հնագետ Ե.Բայբուրդյանը Մուխամաթ-թափա բնակավայրի (Երևանի մերձկայարանային թաղամաս) վերին շերտում (նկար 13), մետաղաձուլական հնոցի մոտ բացված կտրված կավանոթի մեջ (Բայբուրդյան, 1938, 215):

Նկ. 13. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Մուխամաթ-թափա

Այն պատրաստվել է կանաչավուն տուֆատիպ ապարից: Ձուլվելիք իրերի փորվածքներն արվել են փեղկի միայն մեկ երեսին, որի չօգտագործվող մակերեսի մյուս հատվածները խնամքով հարթեց-

1. Կռում	8. Ձողում
2. Ոսկեպատում	9. Ձուլում կաղապարով
3. Փորագրում	10. Մետաղալարի կորզանում
4. Դրոշմազարդ	11. Լարահյուս
5. Դրոշմահատում	12. Ընդելուզում
6. Ոսկեջրում	13. Հատիկազարդ
7. Համաձուլվածք	14. Ապիկացիա

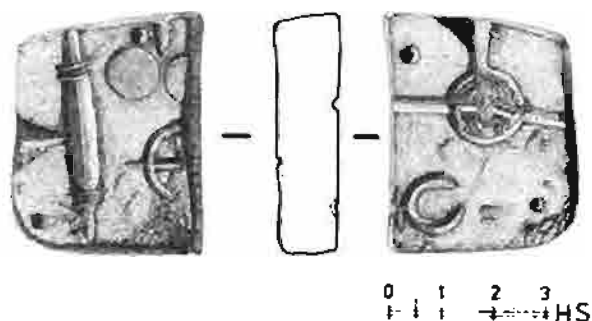
որոշ արտադրանքներին հանդես գալու ժամանակաշրջանները դեռևս հիմնավորապես ճշտված չեն, վերջիններս աղյուսակում ներկայացված են հարցական նշաններով:

Անշուշտ հետագա պեղումներն ու հետազոտություններն ավելի հավաստի փաստեր և ճշգրտումներ կմտցնեն ներկայացվող ժամանակագրական սխեմայում:

²³ Այս հնարանը մոտավորապես նույն կերպ են ներկայացնում Վալենտինա Աբրահամյանը (1956, 149-150) և Օնիկ Խնկիկյանը (1977, 43-44):

վել և հղկվել են: Փեղկի արտաքին մասն ամողորկ է և քիչ ներընկած (զոգավոր): Փեղկն, ընդհանուր առմամբ, անկյուններում քիչ կլորացված քառակուսու տեսք ունի (չափերը՝ 8,3x7,8x1,7սմ): Փորվածքներից մեկն ունի ինքնուրույն ծուլանցք և ներկայացնում է վերադիր ատամնավոր մախշագարդ ունեցող կախիկի ամրադարձ պատկեր: Մյուսը կլորավուն ինչ-որ զարդի մասամբ պահպանված փորվածք է: Փեղկի վերնամասի կենտրոնում ծուլանցքն է: Դրանից սկիզբ առնող կենտրոնական ակոսը դեպի աջ ու ձախ հնգական սիմետրիկ ճյուղավորումներ ունի, որոնցից յուրաքանչյուրն ավարտվում է կիսագնդաձև փորվածքներով: Նման համադրությունն, ընդհանուր առմամբ, Կենաց ծառի հորինվածք է հիշեցնում և ցանկության դեպքում հին ոսկերիչ-վարպետը կարող էր նրանում մաս Կենաց ծառի տեսք ունեցող զարդ ստանալ: Վերջինից աջ առկա է ևս մեկ ծուլանցք, որից սկիզբ առնող ակոսը վերածվում է փոքր մրճաձև փորվածքի: Ստորին մասում արված է ևս մեկ ակոս, որը սակայն չի ավարտվում որևէ ծավալային փորվածքով: Փեղկի վերին ձախ և ստորին աջ անկյուններում բույթ-ամրակապիչների համար բացված շրջանաձև միջանցիկ փորվածքներով, կաղապարի սիմետրիկ փորագրություններ ունեցող համապատասխան հատվածները միացվել են իրար:

2. Եռափեղկ կաղապարի կենտրոնական փեղկի ոչ մեծ բեկոր (չափերը՝ 3,6x3,6x1,2սմ) հայտնաբերվել է Մեծամոր բնակավայրի միջնաբերդում (նկար 14): Պատրաստված է բաց կանաչավուն

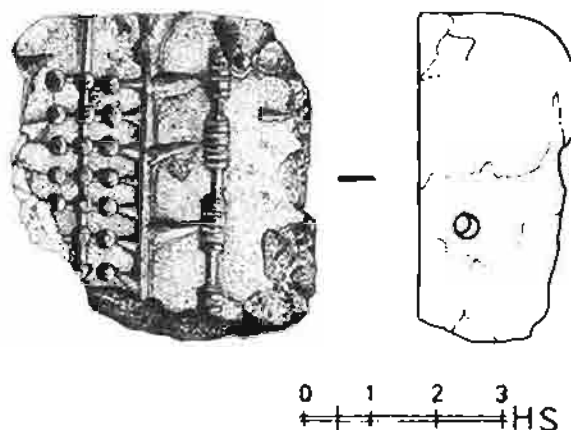

Նկ. 14. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Մեծամոր

պելիտամորֆտուֆիտից (*Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, 55, նկ. 78*). Ըստ է. Խանգաղյանի, կոտրվելուց հետո այն մասամբ վերանորոգվել է և դարձյալ օգտագործվել: Փեղկի մի երեսին փորված են երկարուկ ուլունքաշարի և կիսաշրջանաձև կախիկի, իսկ մյուսին կիսաուլունքաձև և շրջանաձև զարդերի պատկերներ: Փեղկի երկու

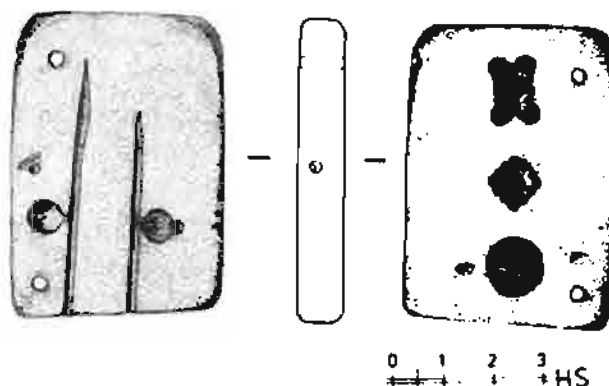
երեսին էլ կան բույթերի համար բացված շրջանաձև միջանցիկ զույգ փորվածքներ:

3. Մեծամորում հայտնաբերվել է նրբարվեստ ձուլման կաղապարի մի փեղկ ևս: Վերջինիս նկարագրությունը տրվում է սույն գրքի համապատասխան հատվածում է. Խանգաղյանի կողմից (նկար 15):

Նկ. 15. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Մեծամոր

4. Դվինի վաղերկաթեդարյան արհեստանոցից հայտնաբերված եռափեղկ կաղապարի ամբողջապես պահպանված միջնափեղկը (չափերը՝ 5,9x4,0x1,2սմ) մուգ շագանակագույն քարից է: Երկու երեսն էլ հարթեցված ու հղկված է: Մի երեսին կիսագնդաձև խորացումներ են, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի ինքնուրույն ծուլանցք և ակոս, իսկ մյուսին իրարից անկախ երեք զարդերի փորվածքներ (նկար 16) (*Կուշնարեա, 1977, 30, նկ. 44*): Չուլման եռափեղկ կաղապարի այս պահ-

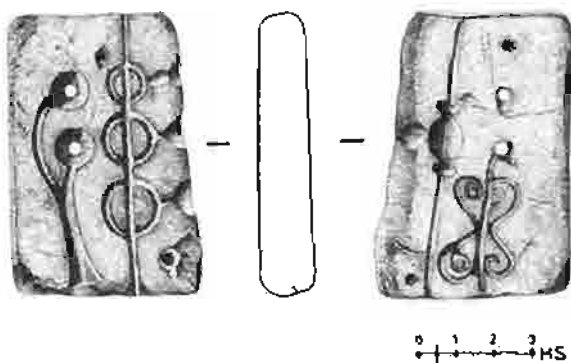

Նկ. 16. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Դվին

պանված մասն իր կառուցվածքային որոշ առանձնահատկություններով փոքր-ինչ տարբերվում է

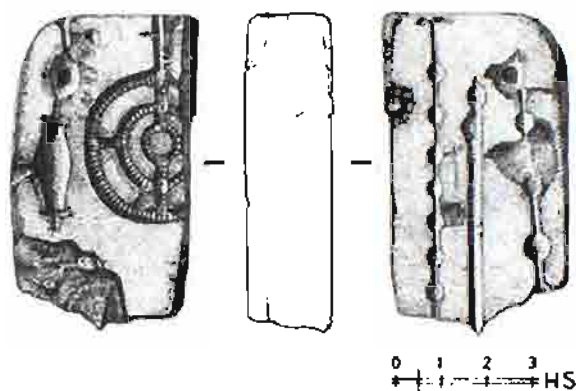
նույնատիպ օրինակներից: Մանրագնին ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այն թերևս կիսապատրաստուկ է: Նախ՝ զարդարուն փորագրություններ կրող երեսին բացակայում են ծուլանցքն ու ակոսները, ինչն անիրագործելի է դարձնում ծուլումը: Երկրորդ հակադարձ երեսին կիսագնդաձև փորվածքները թեև ունեն ինքնուրույն ծուլանցք և ակոս, սակայն տարօրինակ կերպով տեղադրված են վերջիններիս կենտրոնական հատվածներում: Այն զգալիորեն փոքրացնում է կաղապարի օգտակար գործողության գործակիցը և հանգեցնում հալված մետաղի զգալի մասի ավելորդ և անցանկալի կորստի: Երրորդ՝ փեղկի երկու երեսն էլ չօգտագործվող զգալի տարածություն ունեն, ինչն արտադրական տեսանկյունից խիստ անարդյունավետ է և, բացի այդ, բնորոշ չէ քննարկվող ժամանակահատվածի մետաղածուլական ավանդույթներին: Ամենից ավելի հավանական է, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք մի նմուշի հետ, որը փորագրող վարպետը ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով կիսատ է թողել, և ըստ այդմ էլ այն հասել է մեզ անավարտ վիճակում:

5. Դվինի արհեստանոցում է հայտնաբերվել նաև կաղապարի մեկ այլ փեղկ (չափերը 7,6x4,8x1,3սմ): Այն, ըստ ամենայնի, տարբեր մետաղներից մանրարվեստ զարդեր ծուլելու համար է նախատեսվել (նկար 17): Փեղկի երկու հարթ երեսին տարբեր օղակների, ուլունքահատիկների և ինչ-որ կիսապարուրածն առարկայի փորվածքներ են (Կուսնարեա, 1977, 30, նկ. 42):

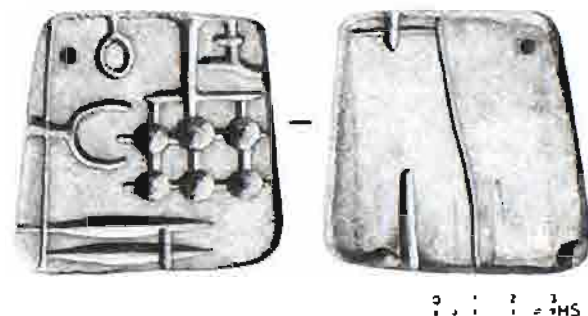
Նկ. 17. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Դվին

6. Նույն արհեստանոցից է նաև մանրահատիկ կավից պատրաստված, կոկված և թրծված կաղապարի փեղկի բեկորը (չափերը՝ 7,0x3,9x2,0սմ, նկար 18): Նրա մի երեսին՝ երկկոնիկ ուլունքահատիկի և անվաճն կախիկի, իսկ մյուսին՝ գնդաձև ուլունքահատիկի և ոչ մեծ վարդյակի տեսք ունեցող փորվածքներ են արված (Կուսնարեա, 1977, 30, նկ. 43):

Նկ. 18. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Դվին

7. Եռափեղկ կաղապարի քարե միջնափեղկի մի ուշագրավ օրինակ էլ հայտնաբերվել է Տավուշի մարզի Այգեծոր գյուղում՝ հնագետ Ս. Եսայանի կողմից (նկար 19, (Կուսնարեա, 1977, 89-90, նկ. 82): Կլորավուն անկյուններով ուղղանկյուն

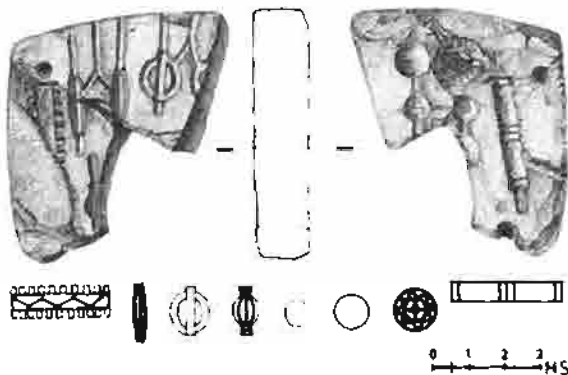

Նկ. 19. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Այգեծոր

փեղկի զույգ երեսն էլ մանրակրկիտ հարթեցված են և կոկված: Մի երեսին արված փորվածքներով միաժամանակ կարելի է ծուլել 4 տարատեսակ զարդեր: Դրանցից երկուսը տեղավորված են քննարկվող մակերեսի ստորին մասում, ունեն իրար զուգահեռ երկկոնիկ ուլունքահատիկների տեսք: Քիչ վեր, աջից սիմետրիկ դասավորությամբ երկշար կիսագնդաձև փորվածքներ են, որոնք հաղորդակից ակոսների բավական բարդ համակարգով միանում են ընդհանուր ծուլանցքին: Չափից՝ կիսալուսնաձև կախիկի, իսկ ավելի վեր՝ փոքր-ինչ սեղմված օղակի փորվածքներ կան: Մյուս երեսին նկատվում են ինչ-որ ուղղածիզ ակոսների հետքեր: Մանրագնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք պարզապես անավարտ ակոսներ են: Վարպետ-փորագործը, սկզբնապես բացելով ծուլանցքներն ու փորելով ակոսները, անհասկանալի պատճառով դադարեցրել է զարդակերպ փորվածքների կատարումը, որի հետևանքով էլ փեղկի այդ երեսի զգալի մասը

մնացել է ազատ: Այս առումով Այգեծորից հայտնաբերված կաղապարի փեղկը նման է դվինյան օրինակին, այն տարբերությամբ միայն, որ Դվինի օրինակի վրա փորագրված են միայն զարդերը, իսկ այստեղ՝ ակոսները:

8. Եռափեղկ կաղապարի միջնափեղկ է հայտնաբերել հայ-իտալական միացյալ հնագիտական արշավախմբի ղեկավար դոկտոր Ռ.Բիշիոնեն 1994թ. ամռանը, Գեղարքունիքի մարզի Սթնաձոր կիկլոպյան ամրոցի միջնաբերդում²⁴: Գտածոն երկու բեկորներից է (չափերը՝ 6,6x6,0x1,5սմ), որոնք կազմում են փեղկի երեք քառորդը (նկար 20): Պատրաստված է բաց դեղնավուն, կարծր արգիլի-

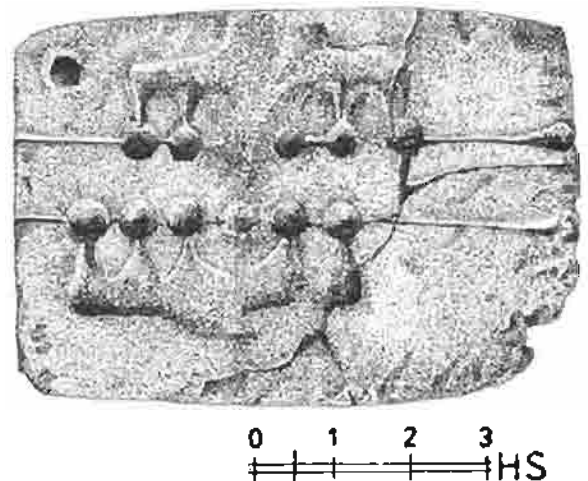
Նկ. 20. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Սթնաձոր

տից²⁵: Քիչ կլորացող անկյուններով քառակուսի փեղկի երկու երեսներն էլ հանգամանորեն հղկված են: Նրանցից մեկի վերին ծախ անկյունում միջանցիկ հանվածք կա բույթ-ամրակապիչների համար (խորությունը՝ 7մմ, տրամագիծը՝ 4,55մմ), իսկ մակերեսին՝ նրբարվեստ 5 զարդերի փորվածքներ: Դրանցից առաջինն ատամնավոր եզրերով և իրանի զիզգագածն նախշով զլանածն ուլունքահատիկի տեսք ունի: Վերևում գտնվող ծուլանցքը նրան է միացված քիչ թեթևություն ունեցող ակոսով: Երկրորդը՝ շրջանաձև զարդարուն ուլունքահատիկի վնասված փորվածք է: Սրա ծուլանցքն ու ակոսը չեն պահպանվել (փեղկի այդ մասը կտրված է): Երրորդը՝ նույնատիպ փոքր, երկկոնիկ զույգ ուլունքահատիկների հանվածքներն են՝ երեքական երկայնակի վերադիր գոտիներով: Ճյուղավորվող ակոսի օգնությամբ նրանք միանում են մեկ ընդհանուր ծուլանցքի: Չորրորդը՝ ոչ մեծ օղակաձև փորվածք է՝ կենտրոնով անցնող

խողովակաձև հանությամբ: Դատելով ծուլանցքի և ակոսի դիրքից, կարելի է ենթադրել, որ փեղկի չափահասնված կտորի վրա գոյություն է ունեցել ևս մեկ նմանատիպ փորվածք:

Փեղկի հակադարձ երեսին պահպանվել են ևս վեց զարդերի ծավալային հանվածքներ: Առաջինը՝ երկարավուն զլանի տեսք ունեցող ուլունքահատիկ է՝ կենտրոնում և եզրերին առկա վերադիր գոտիներով: Օժտված է ինքնուրույն ծուլանցքով: Երկրորդը՝ նրբարվեստ գնդաձև ուլունքահատիկի փորվածք է, ողջ մակերեսին տրված երկրաչափական բնույթի նախշերով: Երրորդը տարբեր չափերի չորս գնդաձև ուլունքահատիկներ են, իրար միացված հաղորդակցվող ակոսների ցանցով: Փեղկի այս երեսին և ստորին հատվածներում դարձյալ առկա են բույթերի համար բացված անցքերը: Վերին անցքի խորությունը 11մմ է, իսկ ստորինը՝ 7,7մմ: Երկուսն էլ ունեն 4,5մմ տրամագիծ:

9. Չուլման կաղապարի նման բարձրարվեստ փեղկ (չափերը՝ 7,7x5,3սմ) հայտնաբերվել է մահ Լոռի Բերդի թիվ 12 դամբարանից (նկար 21): Այն պատրաստված է կանաչավուն թերթաքարից: Փորվածքներ կան միայն փեղկի մի երեսին: Ըստ Ս.Դենջյանի, նրանով ծուլվել են մանր ուլունքահատիկներ և ատամնավոր կախիկներ (Девелжан, 1981, 53, աղ. XIXդ.):

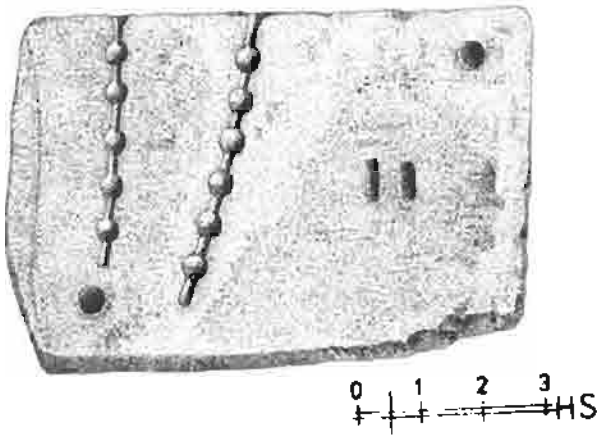
Նկ. 21. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Լոռի Բերդ

10-11. Կաղապարի ևս երկու փեղկեր (չափերը՝ 8,0x5,5սմ և 8,5x5,5սմ) հայտնաբերվել են Լոռի Բերդի նույն դամբարանադաշտի թիվ 21 դամբարանից (նկար 22, 23): Երկուսն էլ պատրաստված են կարծր, լավ հղկված սպիտակավուն թերթաքարերից: Երկու փեղկերի վրա էլ փորվածքներն արված են միայն մի երեսին: Կիրառվել են տարբեր չափերի գնդաձև ուլունքահատիկներ ծուլելիս: Երկու փեղկերն էլ հակադարձ ակոս-

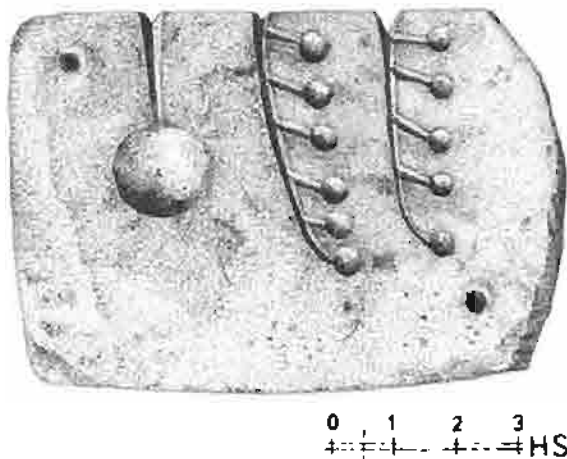
²⁴ Օգտվելով առիթից, շնորհակալություն ենք հայտնում դոկտոր Ռ.Բիշիոնենին, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտ. աշխ. Սիմոն Հմայակյանին՝ գտածոն հրապարակման տրամադրելու համար:

²⁵ Արգիլիտը քարացած կավային ապար է. այն առաջացել է կավի խտացման և ցեմենտացման հետևանքով:

ներից գուրկ երեսներին, շրջանաձև անցքեր ունեն բույթ-ամրակապիչների համար (*Ղեկըյան, 1986, 123*).

Նկ. 22. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Լոռի Բ

Նկ. 23. Ոսկե զարդերի պատրաստման կաղապար, Լոռի Բերդ

Քննարկված կաղապարների տեխնիկական և կառուցվածքային որոշ մանրամասներ ցույց են տալիս, որ միևնույն հարմարանքի մեջ զարդերը կարող էին ծուլվել ինչպես ոսկուց, այնպես էլ պղնձից և բրոնզից: Մանրակրկիտ զննման դեպքում կարելի է նկատել, որ միևնույն փեղկի մակերեսին արված փորվածքների մի մասն ունի հատուկ խորացումներ միջնաձողի տեղադրման համար: Վերջինիս կիրառմամբ ծուլող վարպետը միաժամանակ լուծում էր երկու խնդիր. պատրաստված զարդի մեջ ստանում էր անհրաժեշտ տրամաչափի անցք և խնայում էր թանկարժեք մետաղի որոշակի քանակություն: Հոգոմի թիվ 124 դամբարանից հայտնաբերված գնդաձև ուլունքա-հատիկի մանրադիտակով ուսումնասիրությունը

ցույց տվեց, որ այն ծուլվել է հենց վերոհիշյալ եղանակով: Տվյալ դեպքում միջնաձողն ամբողջությամբ կրկնել է ուլունքահատիկի արտաքին տեսքը, ինչը հնարավորություն է ընձեռել ցանկալի զարդը ստանալ նրբաթիթեղից և խնայել ոսկի: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ միջնաձողերի համար խորություններ ունեցող փորվածքների ներքին մակերեսների հարդարումն ու կոկումը, որպես կանոն, իրականացված է անհամեմատ ավելի խնամքով, քան մյուսներինը: Դրանք, մեջ ընդ մեջ տեղադրվել և մեկը մյուսին կապող ակոսների օգնությամբ սնվել են ընդհանուր ծուլանցքից: Նման փորվածքները երբեք չեն հաղորդակցվում ներքին թույլ հարդարում ունեցողների հետ: Այս ամենը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ միջնաձողով և լավ հղկված ներքին մակերեսով փորվածքները ծառայել են ոսկուց զարդեր ծուլելու համար: Մինչդեռ փեղկի մակերեսին արված մյուս փորվածքները նախատեսված են եղել պղնձաբրոնզային արտադրանքի համար: Այս ենթադրության օգտին է խոսում մի կարևոր հանգամանք ևս: Մթնածորից հայտնաբերված կաղապարի փեղկը (նկար 20) մանրադիտակով հետազոտելիս, լավ կոկված փորվածքների մեջ նկատվեցին ոսկու մի քանի մանրագույն հատիկներ: Մինչդեռ ավելի ցածրորակ կոկում ունեցող օրինակներում նման հատիկներ չհայտնաբերվեցին:

Չուլման ժամանակ օգտագործված վերոհիշյալ հարմարանքների բազմակողմանի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս վեր հանել նրանց պատրաստման համար անհրաժեշտ ապարների ընտրության, մշակման և պատրաստի կաղապարների օգտագործման հետ կապված որոշ օրինաչափություններ: Կաղապարների քննարկված 11 փեղկերից միայն մեկն է պատրաստված կավից (նկար 18), մնացած դեպքերում օգտագործվել են քարի տարբեր տեսակներ: Առավելությունը, որպես կանոն, տրվել է մեծ խտություն ունեցող և միևնույն ժամանակ հեշտ մշակելի ապարներին (տուֆիտներ, տալկ, թերթաքարեր, արգիլիտ): Հուճքի ընտրության ժամանակ առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել այն բանին, որ վերջինս գերծ լինի ճաքերից և չունենա փխրուն հատվածներ:

Կաղապարների ընդհանուր չափերի ոչ մեծ տարբերությունները (ընդամենը 2-3սմ) խոսում են արդեն մշակված որոշակի ստանդարտի մասին: Դվինի վաղերկաթեդարյան արտադրական համալիրի պեղումներն ակնառու ցույց են տալիս, որ նույն արհեստանոցում միաժամանակ պատրաստվել (արտադրվել) են ամենատարբեր մշանակություն ու կիրառություն ունեցող առարկաներ (աշ-

խատանքային գործիքներ, զենք, պերճանքի առարկաներ (Кушнарева, 1977, 28-35): Արտադրության կազմակերպման նման միասնական բնույթը վկայում է, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում ոսկերչությունը, որպես ինքնուրույն բնագավառ, դեռևս չէր անջատվել և հանդիսանում էր միասնական մետաղագործական արտադրության մի բաղկացուցիչը: Պետք է ենթադրել սակայն, որ բուն արհեստանոցներում արդեն թերևս ձևավորվել էր որոշակի մասնագիտական տարբերակվածություն: Այսպես օրինակ, կաղապարների պատրաստման համար պահանջվում էր փեղկերի հարթ մակերեսներին զծապատկերների ճշգրիտ անցկացում և վերջիններս ծավալային փորվածքների մանրակրկիտ իրականացում: Այս աշխատանքն, անշուշտ, ի վիճակի էր իրագործել հմուտ փորագրիչը: Մինչդեռ մետաղի ձուլումը, կաղապարի մեջ ստացված հալվածքի լցումը և պատրաստի արտադրանքի արտաքին մակերեսի հարդարումը կարող էր կատարել միայն մետաղի ֆիզիկական հատկություններին և մետաղաձուլության տեխնիկական հմարք - գաղտնիքներին խորապես ծանոթ, հմուտ դարբին - մետաղագործը կամ ոսկերիչը:

Հայաստանի բրոնզի դարաշրջանի և վաղ երկաթի շրջափուլի ոսկերչության հետ առնչվող թվարկված ոչ մեծաքանակ հարմարանքների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ավելի օբյեկտիվ պատկերացումներ կազմել ժամանակաշրջանի մետաղամշակության արտադրական հնարա-

վորությունների ու մակարդակի վերաբերյալ: Քննարկված կաղապարների կիրառումն, անշուշտ, մի նոր և աննախադեպ թռիչք էր ոսկերչության տեխնոլոգիական արտադրանականների կատարելագործման ասպարեզում: Այն հնարավորություն ընձեռեց հին վարպետին բարձրացնել աշխատանքի արտադրողականությունը և կտրուկ ավելացնել արտադրանքի տեսականին ու քանակը: Դրան զուգընթաց, աստիճանաբար մշակվեց նաև արտադրվող թանկարժեք զարդերի որոշակի ստանդարտ, որը սակայն գործնականում չսահմանափակեց արտադրանքի որակական հատկանիշները և գեղարվեստական մակարդակները: Այդ է պատճառը, որ մեզ հասած յուրաքանչյուր նմուշ այսօր էլ հիացնում է իր գեղարվեստական արժանիքներով և կատարման վարպետությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի ոսկերչական արվեստի տեխնիկան և տեխնոլոգիան իրենց երկարատև զարգացման բոլոր փուլերում, փաստորեն, ոչնչով հետ չմնացին Հին Արևելքի կենտրոնների նվաճումներից. տարբերությունը միայն քանակական և ոչ թե որակական կարողություններն էին: Իր զարգացման ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհի ոսկերչությունը ևս ունեցավ իր ծաղկման և անկման փուլերը: Ըստ որում, մ.թ.ա. XVIII-XVI դարերում այն կարծես թե ամբողջությամբ մարեց, սակայն որոշ ժամանակ անց նորից վերընթաց ապրեց՝ վերգտնելով իր կարևոր տեղն ու դերը հիսսարակության կյանքում:

ԶԱՐԴ ԶՈՒՆԵԼՈՒ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐՆ ԸՍՏ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ

Հեղինակ	Հուշարձան	Շերտը կամ դամբարանի համարը	Չափերը (սմ)	Նյութը	Թվագրությունը (մ.թ.ա., դդ.)
1. Ե. Բայբուրդյան	Մուխամաթ-թափա	վաղ երկաթ	8,3x7,8x1,7	տուֆ	XI-IX
2. Է. Խանզադյան	Մեծամոր	գտնվել է մակերեսին	3,6x3,6x1,2	տուֆ	XI-IX
3. Է. Խանզադյան	Մեծամոր	գտնվել է խառը շերտից	5,0x4,5x2,3	տալի	XIII-XII
4. Կ. Քուչմարյովա	Դվին	վաղ երկաթ	5,9x4,2x1,0	ստեատիտ	XI-IX
5. Կ. Քուչմարյովա	Դվին	վաղ երկաթ	7,6x48x1,3	քար	XI-IX
6. Կ. Քուչմարյովա	Դվին	վաղ երկաթ	7,0x3,9x2,0	թրծած կավ	XI-IX
7. Ս. Եսայան	Այգեծոր	պատահական գտածո	7,9x7,7	քար	XI-IX
8. Ռ. Բիշինյե	Սթնածոր	գտնվել է մակերեսից	6,6x6,0x1,5	արգիլիտ	XI-IX
9. Ս. Դևեջյան	Լոռի Բերդ	դամբ. թիվ 12	7,7x5,3	թերթաքար	X-IX
10. Ս. Դևեջյան	Լոռի Բերդ	դամբ. թիվ 21	8,0x5,5	թերթաքար	XIII-XII
11. Ս. Դևեջյան	Լոռի Բերդ	դամբ. թիվ 21	8,5x5,5	թերթաքար	XIII-XII

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՈՍԿԻՆ ԴԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ

ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

**ՈՍԿՈՒ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

«Նեոլիթյան հեղափոխությանը» հաջորդող փուլերում մետաղը և մետաղագործությունը մարդկային կենսագործունեության անհրաժեշտ բաղկացուցիչներից մեկը դառնալով, հսկայական ազդեցություն են գործել քաղաքակրթության ձևավորման ու զարգացման ողջ ընթացքի վրա: Մետաղի հետ կապված արտադրության մասշտաբների փոփոխությունը, տեխնոլոգիական հմտությունների աճը, տեխնոլոգիական հավասարազոր մակարդակով մշակույթների տարածական ընդարձակումը (*Черных, 1989, 15*) անցյալի իմացության ժամանակակից ընկալումներում հնագույն մշակույթների բնութագրման հիմնական չափանիշներն են, զարգացման դինամիկան պայմանավորող առանցքային գործոնը: Երկրաբանական միջավայրի յուրացման պատմությունը փաստում է այդ գործընթացների ընդհանրություններն ու բնորոշ առանձնահատկությունները: Մասնավորապես, մետաղի առանձին տեսակների «սոցիալականացման» ընթացքը ենթադրում է (դրանցից յուրաքանչյուրին խարսխվող և տնտեսական նպատակահարմարությամբ կանխորոշված) որոշակի ինդուստրիայի կազմավորման փուլային հաջորդականություն:

Համամարդկային ընդգրկում ունեցող նմանատիպ երևույթների մեջ բացառիկ ճակատագիր ունի ոսկին: Եթե պղինձը, բրոնզը, երկաթը դարեր շարունակ մարդու կենսապահովման խնդիրն են ծառայել, ապա ոսկուն վերապահվել է այդ կենսակերպի «համբավը» զարդարողի, խորհրդանշողի ու լուսապսակողի եզակի շնորհը, իսկ արժույթանացման փուլից՝ նաև կարգավորողի դերը: Արտադրական կիրառման համար «անօգուտ հատ-

կանիչներով» այս մետաղը, մշակութային բազմաշերտ ոլորտները ներթափանցելու իր ծավալներով, հավասարը չունի մարդուն շրջապատող երկրաբանական իրողությունների մեջ: Կենսագործունեության աշխարհիկ և հոգևոր բնագավառներում՝ անվանական, այլաբանական, գեղագիտական, արժեքաբանական բացառիկ չափանիշի վերածված ոսկու պատմությունը տեսանելի է քաղաքակրթության ձևավորման սկզբնափուլերից: Ֆենոմեն, որի հավաքական դերի համակարգված արժևորման համար առանձնահատուկ նշանակություն են ծեռք բերում ոսկու «սոցիալականացման կարգընթացի» լոկալ-տարածական և լոկալ-ժամանակագրական դրսևորումների ուսումնասիրությունները: Ոսկու համընդհանուր և տարածաշրջանային պատմության հարցերն արծարծող գրականության մեջ, այս առումով խիստ կարևորվող Հայկական լեռնաշխարհի իրողությունները տեսադաշտից դուրս են մնացել կամ ներկայացվել են հպանցիկ հիշատակություններով (*Вернадский, 1955; Maxwell-Hyslop, 1977; Максимов, 1977; Иванов, 1983; Марфунин, 1987*): Լեռնաշխարհում ոսկեբեր հանքագոտիների առկայությունը, հնագիտական, սեպագիր և մատենագիր սկզբնաղբյուրները տվյալների ու տեղեկությունների անսպառ շտեմարան են՝ առաջավորասիական քաղաքակրթության նշանակալից տարածաշրջաններից մեկի ոսկու պատմության համակողմանի հետազոտության համար:

Հին Արևելքի, այդ թվում Մաև Հայկական լեռնաշխարհի վաղ մետաղագործության ամենահետաքրքիր և դեռևս բավարար լուսաբանում չստացած հիմնախնդիրներից մեկը կապված է ոսկու հետ: Առաջավոր Արևելքի հնագիտական հուշարձաններում այս մետաղի առաջին իսկ փաստագրումները քննարկման առարկա դարձրին հունքի վաղագույն արդյունահանման և կիրառության

հիմնահարցերը: Դեռևս դարասկզբին ոսկու համընդհանուր պատմությանն առնչվող գրականության մեջ մատնանշվում էր, որ մարդու կողմից ճանաչված առաջին մետաղը թերևս ոսկին է, որը մաքուր բնակտորի ձևով հաճախ է հանդիպում բնության մեջ և իր արտասովոր գույնի ու փայլի շնորհիվ խիստ առանձնանում է շրջակա միջավայրի իրողություններից (*Вернадский, 1955, 175*): Մինչ օրս այս տեսակետը մնացել է անփոփոխ: Մասնագիտական գրականության մեջ ներկայումս էլ տիրապետող է այն կարծիքը, որ պղնձի ու ոսկու բնակտորներն են եղել այն մետաղները, որոնց, հասարակական ու տնտեսական հարաբերությունների ձևավորման արշալույսին, առաջին անգամ առնչվել է մարդը (*Чайла, 1956, 97; Forbes, 1964, 152; Иванов, 1983, 8-10; Леву-Строс, 1983*): Այս ենթադրությունը հիշյալ մասնագետների կողմից հիմնավորվում է ինչպես ոսկու բնակտորների արտաքին հատկանիշներով (դեղնափայլ մակերես, շողարձակում), այնպես էլ տեխնիկական բնութագրերով (բնակտորներով ու ավազահատիկների տեսքով բնության մեջ դրսևորվելու կարողություն, չօքսիդանալու և չխամրելու հատկություն, հեշտ կռելիություն, լավ ջերմահաղորդականություն, համեմատաբար ցածր հալման ջերմաստիճան՝ 1063° C և այլն): Ակներև է, որ նշված տվյալները կարող էին նպաստել մարդու կողմից դեռևս որպես յուրատեսակ քար ընկալվող այս մետաղի պատահական կիրառությանը: Ոսկու որպես մետաղի արդեն գիտակցված օգտագործմանն առնչվող շատ հարցեր դեռևս մնում են չուսարանված: Տվյալ պարագայում հատկապես կարևորում ենք ոսկու հանքավայրերի տեղադրության, հանքանյութի հայթայթման և տեղափոխման, ինչպես նաև հնագիտական գտածոների ու հումքի աղբյուրների նույնականացման խնդիրները: Այս առումով ոսկու վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ պարունակող սկզբնաղբյուրները պայմանականորեն կարելի է ստորաբաժանել ենթախմբերի

ա) պեղումների շնորհիվ հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված ոսկուց պատրաստված արտեֆակտներ, ոսկու հանքավայրերի շահագործման ու հանքանյութի մշակման հետ կապված փաստացի նյութերի մնացորդներ,

բ) ոսկու հանքավայրերի տեղադրության, հանքանյութի հայթայթման ու տեղափոխման ուղիների վերաբերյալ հիերոգլիֆ, սեպագիր և մատենագիր տեքստեր,

գ) քննարկվող մետաղի հետ ներկայումս ուղ-

ղակի կապ չունեցող, սակայն «ոսկի» բառարմատն իրենց հիմքում կրող որոշ աշխարհագրական անվանումներ (տոպոնիմներ)।

դ) հիմարեւելյան դյուցազնավեպերում, առասպելներում, ավանդություններում, գրույցներում և հեքիաթներում ոսկու հետ կապված վկայություններ:

Անդրադառնալով ոսկու մշակութային դերին Վ.Վերնադսկին հատկապես շեշտում էր Ա.Յուն-բոլդտի այն նկատառումը, որ ոսկու ցրոնները, որտեղից մարդն առաջին հերթին արդյունահանում էր ոսկի, գտնվում էին «մշակութային աշխարհի» սահմանագրին: Մշակույթի ընդարձակմանը զուգընթաց ցրոնները նահանջում, իսկ հները օգտագործումից սպառվում էին (*Вернадский, 1955, 176*): «Շատ դեպքերում մենք կարող ենք պատմականորեն հետևել անընդհատական ընթացք ունեցող մարդկային այս կենսագործունեությանը...: Հին մշակույթ ունեցող երկրներում եվրոպայում և Ասիայի մշակութային մարզերում քիչ թե շատ հարուստ ոսկե ցրոնները վաղուց չկան: Մեր թվականությունից մի քանի դար առաջ իսպառ շահագործվեցին Փոքր Ասիայի և Ֆրանսիայի ոսկու ցրոնները: Փոքր Ասիան ժամանակին այդ ժողովուրդների համար խաղում էր Կալիֆոռնիայի դերը» (*Вернадский, 1959, 533*): Վերջին տարիների հնագիտական պեղումները միանշանակ հաստատագրում են այս դիպուկ դիտարկումը: Ավելին, Սարիի, Էբլայի, Կանիշի արխիվների տեքստերը բավականաչափ նյութ են տրամադրում հետևելու տարածաշրջանում ոսկու արդյունահանման ու կիրառության նախադրյալների ու զարգացման ընթացքի, ինչպես նաև Հին Արևելքի քաղաքային կենտրոնների ոսկու առևտրի ու արտահանման պատմությանը:

Հայկական լեռնաշխարհը նույնպես անմասն չէր այս գործընթացներում:

Հնագիտական հետազոտությունների ներկայիս արդյունքները թույլ են տալիս մ.թ.ա. V հազարամյակի վերջից արձանագրել ոսկու դերի առանձնահատուկ արժևորման ու ոսկերչության ձևավորման փաստը: Ամենավաղ և նշանակալից գտածոները (ոսկուց ճարմանդներ, զարդակոճակներ, կախիկներ, հմայիկներ, «իշխանության խորհրդանշաններ» և այլն) հայտնաբերվել են Բուդարիայի տարածքում (Վառնա լճի մոտակայքում պեղված դամբարաններից) և թվագրվում են մ.թ.ա. V հազարամյակի վերջ – IV հազարամյակի առաջին կեսի սահմաններում (*Тодорова, 1979; Иванов, 1975, 1-16; Иванов, 1987, 193-197*): Հնագետ Հ.Տողորովայի կարծիքով, վերջիններս պատ-

րաստվել են տեղում՝ փոխանակային առևտրի միջոցով ծեռք բերված ոչ տեղական հումքից: Առևտրական գործարքների իրականացման համար, ըստ նրա, արդեն էնեոլիթում կային հատուկ մարդիկ, ովքեր տեղում ստացված պղնձե ծուլակտորները կամ պատրաստի մետաղական արտադրանքը հիմնականում ծովով (լաստերով և մեծ նավակներով), ավելի հազվադեպ ցամաքով փոխադրում էին այլ տարածաշրջաններ (ուսումնասիրողը չի կոնկրետացնում թե ուր) և փոխանակում տարբեր նյութերի, այդ թվում՝ նաև ոսկու հումքի հետ (*Тодорова, 1979, 46-47*): Այս առումով ավելի որոշակի պատասխան է տալիս Ա.Յարթմանը: Նկատի ունենալով Վառնայի ոսկե առարկաների բաղադրության մեջ առկա պլատինի բնական խառնուրդները վերջինս ենթադրում է, որ դրանց հումքը, ամենայն հավանականությամբ, փոքրասիական (արևմտաանատոլիական) ծագում ունի (*Hartmann, 1978, 27*): Նշված նկատառումների համար հիմք է ծառայել հատկապես էնեոլիթյան Բալկաններում պղնձի աննախադեպ ծավալներով արդյունահանումը (*Черных, 1978*), որն, անշուշտ, տեղական կարիքները բավարարելուց զատ սպասարկել է շրջակա տարածաշրջաններին, ինչպես նաև Բալկաններից դեպի Փոքր Ասիա հնագիտական իրողությունների տեղաշարժերի փաստագրումները (*Тумов, 1970; Мерперт, 1987; Попов, 1975*): Յարցադրումն, անշուշտ, հետաքրքիր է, առավել ևս, որ 1970-ական թթ. Ու. Յանգն արտահայտեց կարծիք, ըստ որի, Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող Պակտոլոսի հովիտը, հնարավոր է, հնագույն ժամանակներից եղել է շահագործվող ոսկեբեր հանքավայր (*Maxwell-Hyslop, 1977, 84*): Յարկ է նշել, որ Փոքր Ասիայում հայտնաբերված ամենավաղ ոսկյա իրերը Վառնայի գտածոներից անհամեմատ ուշ են թվագրվում (հայտնաբերվել են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակների սահմանագծով ժամանակագրվող Տրոյա I շերտերից, տես *Jesus, 1978, 88*) և Բալկանների էնեոլիթյան ոսկու հետ հնարավոր չէ դրանք շաղկապել, չնայած գրեթե նույն քիմիական բաղադրությունն ունեն:

Յին Արևելքի հաջորդ տարածաշրջանը, որ հնագույն ժամանակներից հայտնի է ոսկին, Եգիպտոսն է: Ոսկու առաջին ոչ մեծաքանակ առարկաներն այստեղ հանդիպում են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակների սահմանագծի և մ.թ.ա. III հազարամյակի սկզբի (Աբիդոս) հնագիտական համալիրներում (*Лукас, 1958, 351; Кунк, 1976, 72-73*): Մասնագիտական գրականության մեջ տիրապե-

տող է այն տեսակետը, որ նշված ժամանակահատվածում Եգիպտացիները ծանոթ են եղել տեղական, հատկապես երկրի հարավում գտնվող, և նուբիական ու սուդանյան հանքավայրերին, որոնց ինտենսիվ շահագործումը սկսվել է մ.թ.ա. II հազարամյակից (*Пуотровский, 1983, 17-20*):

Ինչ վերաբերում է Իրանական սարահարթին, ապա ոսկուց պատրաստված առարկաների ամենավաղ օրինակները տեղում տարածում են ստացել մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջից (*Moorey, 1982*): Ըստ որում, ստույգ ճշգրտված չէ ոսկու հնագույն հանքավայրերի տեղադրության հարցը: Ուսումնասիրողների հիմնական մասը (Դ.Էդցարդ, Յ.Քյուրինգ, Յ.Մաջիդզադե և այլք) համոզված է, որ Իրանում ոսկու պահանջարկը բավարարվել է սեփական հանքերի հաշվին, և հակված է դրանք տեղադրել Սպահանի, Չամադանի, Նիհավենդի, Ջենջանի և Դամդանի (այժմ՝ շահագործվող) հանքավայրերի շրջանում: Առավել ևս, որ դրանցից ամենանշանավորի՝ Սպահանից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Սուբե հանքավայրի որոշ հատվածներում այժմ էլ նկատելի են հին հորատումների հետքեր (*Maxwell-Hyslop, 1977, 85*): Թվարկվածներից զատ, Թ.Ուերթայնի և Փ.Քնաուքի կարծիքով չի բացառվում (քննարկվող ժամանակահատվածում) նաև Բադախշանի (Տաջիկստան), Յինդիկուշի և Մոքա-րի (Աֆղանստան) հանքավայրերի օգտագործումն Իրանական սարահարթի և հարակից շրջանների բնակչության կողմից, ինչպես նաև ստացված հանքանյութի մի մասի արտահանումը (տեղական լազուրիտի հետ) Մերծավոր Արևելք (*Maxwell-Hyslop, 1977, 85-86*):

Ոսկու հանքավայրերի տեղադրությանը, շահագործմանն ու հանքանյութի տեղափոխմանն առնչվող խնդիրները վերաբերում են նաև Հայկական լեռնաշխարհին: Տարածաշրջանի հնագիտական իրողությունների անհավասարաչափ և անբավարար ուսումնասիրությունն առայժմ դժվարացնում է այս խնդրի հետ կապված կոնկրետ վերակազմությունները: Առկա տվյալների հիման վրա հնարավոր է փաստագրել, որ ոսկուց պատրաստված արտեֆակտների վաղ օրինակները լեռնաշխարհում հանդիպում են մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից սկսած, **կուր-արաքսյան մշակույթին** վերագրվող հուշարձաններում (Ստեփանակերտ, Շենգավիթ և այլն): Մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջից ոսկուց պատրաստված իրերը՝ տեսականու բազմազանությամբ և քանակական աննախադեպ մասշտաբներով, ի հայտ են գալիս **թոեդրյան մշակույթին** վերագրվող (Թոեդը, Վանաձոր, Զա-

րաշամբ, Ջուրտաքեթի, Լճաշեն, Ն.Գետաշեն և այլն) հնագիտական համալիրներում (*Курфтин, 1941, 78-100; Гуммель, 1948, 15-20; Пиотровский, 1949, 47; Սարգսյան, 1967, 180; Джапаридзе, 1969; Гогадзе, 1972; Оганесян, 1988* և այլք)²⁶:

Առաջավոր Արևելքի, հատկապես Յայկական լեռնաշխարհի ոսկու հնագույն պատմությանն առնչվող խնդիրների վերլուծության համար սկզբունքային նշանակություն ունեն Միջագետքի հնագիտական իրողությունների ընծեռած տվյալները: Այս տարածաշրջանում ոսկու արտադրության հետ կապված հնագիտական ամենավաղ գտածոները վերաբերում են էնեոլիթին և թվագրվում մ.թ.ա. V-IV հազարամյակների սահմանագծով (*Woolley, 1956, 185; Tobler, 1950, 93; Moorey, 1985, 76*): Հունքի աղբյուրներից զուրկ Միջագետքում մ.թ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսից սկսած մեծ քանակությամբ արծաթ և ոսկե իրերի հայտնաբերումը (Թեփե-Գավրա, Ուրուկ IV A) առաջ են քաշում դրանց հունքի աղբյուրների նույնականացման հարցը: Այս առումով հատկապես կարևորում ենք տարածաշրջանի մ.թ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսի պատմահնագիտական համապատկերը: Հիշյալ ժամանակահատվածը նշանավորվում է եփրատի հոսանքն ի վեր շումերական մշակույթի տարածմամբ: Ուրուկյան մշակույթի վերջին փուլում (Ուրուկ IV A) մ.թ.ա. IV հազարամյակի երրորդ քառորդին, եփրատի սիրիական հատվածում սկսում են հանդես գալ շումերական գաղութներ (Հաբուբա-Քաբիրա, Ջեբել-Արուդա), ինչն արմատապես փոխում է իրավիճակը Միջագետքում և հարակից շրջաններում (*Меллаарт, 1985, 22; Ламберг-Карловски, 1990, 6-8*): Արևմտյան Հայաստանի տարածքում կատարված վերջին տասնամյակների պեղումները ցույց են տալիս, որ շումերական գաղութացման արծագանքները հասնում են մինչև Կեբան (Նորշուն թեփե, Քորուջու թեփե: Տե՛ս *Mellaart, 1982; Esin, 1974, 1976*):

Այսպես կոչված «ուրուկյան էքսպանսիան» դեպի Հյուսիսային Սիրիա և Յայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններ (Խաբերդի դաշտ) որակական փոփոխությունների նախադուռ հանդիսացավ ինչպես Հարավային Միջագետքի, այնպես էլ Յայկական լեռնաշխարհի վերոհիշյալ հատվածի համար: Մասնավորապես, աննախա-

²⁶ Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է «թրիալեթյան մշակույթ» անվանումը: Հայ հնագիտական դպրոցն օգտագործում է «թեղքյան», «թեղք-կիրովականյան» կամ «թեղք-վանաձորյան» անվանումները:

դեպ թռիչք է նկատվում Հարավային Միջագետքի բրոնզի արդյունաբերման մեջ. առաջին անգամ երևում են ոսկուց և արծաթից պատրաստված իրեր (Ուրուկի «փոքր գանձը»): Ինչպես նշում է Ջ.Սելաարտը, Ուրուկ IV A փուլում շումերները հիմնականում օգտվում են Անատոլիայի հումքի աղբյուրներից (նկատի ունի Միջագետքի համար բացառիկ նշանակություն ունեցող էրգանի (Արդ-նի)-Մադենի պղնձի հարուստ հանքավայրերը և դրանց մոտ գտնվող արծաթի հանքերը (*Меллаарт, 1985, 24*): Հատկանշական է նաև, որ մինչ ուրուկյան էքսպանսիան (մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջին քառորդը) տարանցիկ առևտրի ճանապարհները շրջանցում էին Շումերը: Բադախշանից բերված լազուրիտի բացակայությունը Հարավային Միջագետքում, էլամում և Պաղեստինում (այն դեպքում, երբ վերջինս մեծ քանակությամբ հանդիպում է Հյուսիսային Միջագետքի Թեփե-Բրակ և Եգիպտոսի համաժամանակյա հուշարձաններում), հիմք է հանդիսացել Ջ.Սելաարտի համար հայտնելու այն կարծիքը, որ լազուրիտը Թեփե-Բրակից տեղափոխվել է Հյուսիսային Սիրիայի առափնյա շրջանները, այնտեղից էլ ծովով՝ դեպի Եգիպտոս (*Меллаарт, 1985, 22*): Ավելին, նրա կարծիքով նշված ժամանակահատվածի եգիպտական վանակատը և արծաթը (Եգիպտոսը հունքի աղբյուրներ չունի) նույնպես ձեռք է բերվել այս ճանապարհով, Յայկական լեռնաշխարհից: Եթե վանակատը ծագում է Վանա լճի շրջակայքից (ըստ Ուենրայտի. տե՛ս *Лукас, 1958, 624*), ապա արծաթն էլ պետք է բերված լինի Կեբանի շրջանից (նկատի ունի Քորուջու-թեփեի թաղումներում մեծ քանակությամբ արծաթյա զարդերի հայտնաբերման փաստը (*Меллаарт, 1985, 22; Winn, 1981, 113-118*): Վերը թվարկված նկատառումներն առանձնահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում հավանական դարձնելով Յայկական լեռնաշխարհից դեպի Միջագետք (հատկապես՝ Հարավային Միջագետք) ոսկու հումքի ներհոսքի ենթադրությունը: Տարածաշրջանի պատմահնագիտական իրողությունների նման վերակազմությունը, միանշանակ, մատնանշում է ուրուկյան էքսպանսիայի (շումերական գաղութների Եփրատի հոսանքն ի վեր ձգվելու) հիմնական միտումները՝

ա) ելք դեպի տարանցիկ առևտրի հիմնական ուղի,

բ) ելք դեպի Յայկական լեռնաշխարհի հումքի աղբյուրները:

Ընդ որում, պղնձի հանքերի շրջակայքում արծաթի ու ոսկու նշանակալից պաշարների առկայությունը չէր կարող վրիպել «գաղութարարների»

աչքից: Բոլոր դեպքերում Հարավային Միջագետքում արծաթե և ոսկե իրերի մեծ քանակությամբ ի հայտ գալն ակնհայտորեն շաղկապվում է այս գործընթացին. նկատի ունենանք, որ մինչ այդ Հարավային Միջագետքում ոսկի և արծաթ չի փաստագրվում:

Խիստ հետաքրքիր դիտարկումներ ունի Կ. Մաքսվել-Հիսլոպը: Անդրադառնալով Ուրի արքայական թաղումներից հայտնի ոսկյա զարդերի որոշ նմուշների բաղադրության քննությանը, համադրելով դրանք Հարավային և Հյուսիսային Միջագետքի մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդի հնավայրերից (Թել-Բրակ, Լարսա) հայտնաբերված ոսկյա իրերի բաղադրության տվյալների հետ՝ նա շեշտում է Հայկական լեռնաշխարհից հումքի արտահանման մեծ հնարավորությունը: Բանն այն է, որ Ուրից գտնված հատիկազարդ օղի առանձին հատիկների համաձուլվածքներում ոսկու հետ համատեղ հանդիպում են նաև պլատին, իրիդիում և օսմիում: Ու.Յանգը, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ լիդիական դրամների, աքեմենյան ոսկյա իրերի ոսկու համաձուլվածքում (այդ ժամանակների համար գրավոր աղբյուրները վկայում են Պակտոլոսի հովտի ոսկու շահագործման մասին) առկա են պլատին և իրիդիում, ենթադրում է, որ վաղ հարստության շրջանում շումերական ոսկու հումքի աղբյուր է եղել Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող Պակտոլոսի ոսկին: Ի հակադրություն այս տեսակետի, Կ.Մաքսվել-Հիսլոպը շատ ավելի հավանական է համարում Միջագետքին անմիջապես հարևան և հանքերով հարուստ տարածքներից ոսկու ներհոսքը դեպի Ուր: Նա մասնավորապես մատնանշում է ճորոխի հովտի ոսկին, ուր 1923թ. փաստագրվել են պլատինի, իրիդիումի, օսմիումի խառնուրդներ պարունակող ոսկու բազմաթիվ բնակտորներ: Հաջորդ հնարավոր հումքի աղբյուրը նա տեսնում է Սասունի լեռներում՝ Մուշ-Դիարբեքի (Ամիդ)-Բիթլիս եռանկյունու միջնամասում: Երկրաբան Ե.Լորենցը 1948թ. այստեղ հայտնաբերել է ոսկու հանքավայրերի առկայության հիմնական ցուցիչը հանդիսացող մետաղի՝ պլատինի բնակտորներ: Հեղինակը ոսկու մեկ այլ հնարավոր հումքի աղբյուր է համարում Խարբերդի դաշտը, նշելով, որ Արածանի վտակներում ցրոնային ոսկի էր հանդիպում մինչ վերջին տարիները (*Maxwell-Hyslop, 1977, 84-85*): Հարկ է նշել, որ թուրք երկրաբանների կողմից Խարբերդի հովտում տեղորոշվել են ոսկու երկու հանքավայր (*Ryan, 1960, քարտեզ*): Ինչպես արդեն նշել ենք, Թել-Բրակի, Լարսայի,

ինչպես նաև Ուրի ոսկյա զարդերի նմուշներում իրիդիումի, օսմիումի և ռուտենիումի առկայության հանգամանքը (այն դեպքում, երբ դրանցում չի փաստագրվում պլատին) թույլ է տալիս ենթադրել, որ վերջիններիս համար հումք են ծառայել նման խառնուրդներով հանքերից ծագող ոսկին, ինչպիսիք են Կ.Մաքսվել-Հիսլոպի թվարկածները Հայկական լեռնաշխարհում, հատկապես՝ Մուշ-Դիարբեքի-Բիթլիս եռանկյունու միջնատարածքի ցրոնները, ուր արդեն Սարգոն Աքադացու և Նարամ-Սուենի ժամանակներից մուտք են գործել և ոսկի ձեռք բերել միջագետքի վաճառականները (*Maxwell-Hyslop, 1977, 84-85*):

Ի մի բերելով Հին Արևելքի ոսկու հանքավայրերի վերաբերյալ հնագիտության և երկրաբանության ընձեռած տվյալները՝ կարելի է առանձնացնել երեք տարածաշրջան՝ Հարավային Եգիպտոս-Նուբիա, Փոքր Ասիա-Հայկական լեռնաշխարհ, Իրանական սարահարթ-Աֆղանստան, որոնք քննարկվող ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներ) ոսկու հումքի առավել հավանական մատակարարներն էին: Հատկապես Հայկական լեռնաշխարհից ոսկու արտահանումը Միջագետք շատ ավելի հավանական է թվում, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ մ.թ.ա. III-II հազարամյակների տեքստերում բազմաթիվ են այն վկայությունները, ուր հիշյալ մետաղը խնդրո առարկա շրջաններից է ներկրվել: Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում Խախտում երկրանվան տեղադրության և ոսկու հետ կապված հիշատակությունները: Խախտումի մասին վաղագույն վկայությունները վերագրվում են Սարգոն Աքադացու ժամանակներին (*Аветисян, 1978, 13*): Լազաշի II հարստության տիրակալ Գուդեայի տեքստերում վկայություն կա, որ ոսկու հանքանյութը նա ձեռք է բերել Խախտում և Կիմաշ լեռների մոտից (*Кифушан, 1965, 77*): Առանձնահատուկ կարևորություն ունի նաև այն հանգամանքը, որ Կապադոկիական տեքստերում Խախտումը (նաև Խախտա) հիշատակվում է որպես Կարս և որպես ոսկի արտահանող երկիր (*Билгич, 1945, 24-29; Капанцян, 1956, 100*): Հետագայում այս տեղանունը, որպես ^{KUR} Խախ (Խախի երկիր) վկայակոչվում է Վանի թագավորության տիրակալ Արգիշտի I-ի մ.թ.ա. VIII դ. Խորխոռյան տարեգրության մեջ (*Hoffner, 1992, 98-100; Апутюнян, 1970, 406*): Մասնագիտական գրականության մեջ Խախտումի տեղադրության վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան: Ուսումնասիրողների (Ա.Ֆալկենշտայն, Բ.Գրոմբերգ, Ջ.Յակար, Ա.Գյուր-

սան-Չալցման, Կ.Մաքսվել-Յիսլոպ, Չ.Բրոնեյ, Պ.Սուրի և այլք) միահամուռ կարծիքով հախճալով լեռը (հիշատակվում է Գուդեայի տեքստերում) գտնվում է Մալաթիայից հյուսիս-արևելք՝ Դիարբեքիից դեպի Քյուլ բեկե (Կանիշ) տանող ճանապարհին, այսինքն Յայկական լեռնաշխարհում (*Falkenstein, 1966, 53, Yakar, Gürsan-Salzman, 1977, 37-38; Maxwell-Hyslop, 1977, 84-85; Moorey, 1985, 73; Burney, 1994, 52*): Հատկանշական է, որ Կ.Մաքսվել-Յիսլոպը Արածանիի ավազանի հետ կապված ալյուվիալ ոսկու առկայությունը շաղկապում է հախճալումի տեղադրության հետ (*Maxwell-Hyslop, 1977, 84-85*): Այս տեղանվան տարբերակների մանրամասն ուսումնասիրությունը Ե.Հարությունյանին հնարավորություն է ընձեռել միջագետքյան, կապադովկիական և վանտոսայան հախճալում-հախճա-հախճի համադրել հայ պատմիչների (Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի) կողմից եկեղյաց գավառում հիշատակվող հախ բնակավայրի հետ (*Арутюнян, 1985, 227-228*): Ավելացնենք նաև, որ հախ, հախո, հախու անվամբ բնակավայրեր և հախավ գավառ, ինչպես նաև հախվա լեռ տեղանուններ հանդիպում են նաև պատմական Հայաստանի Տայք, Բարձր Տայք և Սյունիք աշխարհներում (*Տեղանունների բառարան, 1988, 628-629*), ուր ներկայումս էլ փաստագրվում են ոսկու հանքեր: Առայժմ բաց է մնում Կիմաշ լեռան (կամ լեռների) տեղադրության հարցը: Եթե Կ.Մաքսվել-Յիսլոպը հակված է այն տեղորոշելու Դիալա գետի վերին հոսանքի շրջանում (*Maxwell-Hyslop, 1977, 85*), ապա Ա.Ֆալկենշտայնը, Դ.Էդգարդը և Գ.Ֆարբերը վերջինս որոնում են Ջեբել-Համրինի և Ստորին Ջաբի միջնամասում (*Edzard, Farber, 1974, 100-101*): Կարծիք կա, որ այն պետք է փնտրել Սուծածիթի շրջանում (*Кудашин, 1965, 71*) կամ Ջագրոսում (*Дьяконов, 1956, 117*): Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Պ.Սուրիի այն նկատառումը, ըստ որի Կիմաշ կարող էին կոչվել ժամանակակից Արդա-նա-Սադենի լեռները (*Moorey, 1985, 9*): Չի բացառվում, որ Կիմաշ լեռների անունը փոքր-ինչ փոփոխված ձևով պահպանված լինի Անանիա Շիրակացու և Թովմա Արծրունու կողմից Վասպուրականում հիշատակվող ճուշ կամ ճուշոտ գավառի, ճուշ գետի, Վանա լճից հարավ գտնվող Գեվաշ բնակավայրի անվանումների մեջ (*Երեմյան, 1963, 64; Արծրունի, 1978, 207; Справочная карта – Турция, 1984, 234, 264*): Միջագետք բերվող ոսկու մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում նաև շումերական

«Էնկին և Նինհուրսագը» դյուցազներգությունը: Ըստ այս գրավոր սկզբնաղբյուրի, ոսկու և լազուրիտի որոշակի պաշարներ Հարավային Միջագետք էին հասցվում Խարալի (Հարալի, Արալի) երկրից՝ Տուգրիշ (Տուկրիշ, Տուգրիզ, Տուգրիս) երկրի միջնորդությամբ (*Комороцу, 1976, 8-9*): Հիշատակված երկու երկրների տեղադրությունը ևս վիճահարույց է ու պայմանական: Եթե Ջ.Բոտտեռոն և Բ.Գրոնեբերգը Տուգրիշը տեղադրում են Տիգրիս գետից արևելք Ջագրոսի լեռների և Լուրիստանի շրջանում (*Bottero, 1975, 312; Groneberg, 1980, 239*), ապա Պ.Սուրին ավելի հավանական է համարում Կորդուքի լեռները և, թերևս, Իրանական Ադրբեջանի արևմտյան հատվածը (*Moorey, 1985, XVII*): Կ.Մաքսվել-Յիսլոպի կարծիքով Տուգրիշը պետք է որոնել Դիալա գետի վերին հոսանքից հարավ-արևելք՝ Էլամի մոտակայքում (*Maxwell-Hyslop, 1977, 85*): Տուգրիշ-Տուկրիշ-Տուգրիզի տեղադրությունը պարզելու համար, մեր կարծիքով, կարևոր է մի հանգամանք ևս: Դա Տիգրիս գետի անվան հետ համահունչ լինելն է, ինչն էլ ըստ մեզ, առավել սահմանափակում է աշխարհագրական այն տարածքը, ուր պետք է որոնել կիսաառասպելական այս երկիրը: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում շումերական առասպելներում անդրաշխարհի հետ նույնականացող Խարալի երկրին առնչվող դիտարկումները (առասպելաբանական պատկերացումներով այստեղ է գտնվում անդրաշխարհը, ոսկին, արևը /Ութուն/ այստեղից է ծագում): Գ.Կոմորոցիի և Բ.Գրոնեբերգի կարծիքով, այն պետք է որոնել Իրանական սարահարթում (*Комороцзы, 1972, 113-123; Groneberg, 1980, 20; Комороцу, 1976, 12-13*): Հնարավոր է, որ «*Harali*» երկրանունը կազմված է «*Hara*» արմատից և խուրրի-ուրարտական «*-li*» հոգնակիակերտ վերջածանցից, որը հաճախ նաև երկրակերտ նշանակություն ունի (ինչպես Aramali արամացիներ-Արամա երկիր, Quereinili քուերացիներ-Քուերայի բնակավայր, Hatinili խաթիացիներ - Խաթի երկիր և այլն): Նույն սկզբունքով են կազմված նաև Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք պատմական տեղանուններ (Մանանադի, Դարանադի, Մարդադի և այլն), ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ^{KUR}Harali կամ ^{MAT}Harali պետք է որ նշանակեր «խարացիների երկիր»: Եթե առաջարկված մեկնաբանությունը ճիշտ է, ապա չի բացառվում, որ հենց ճննարկվող տեղանունն է, որ ^{URU}Hararia (խարարիա քաղաք) ձևով հիշատակված է Աշշուրբեթկալայի կողմից նվաճված Ուրուտտի երկրի բնակավայրերի թվում

(*АВИИУ, N 19*): Հարկ է նշել, որ ուշ ասսուրական տեքստերում խարալի երկիրը համարվել է ոսկերքեր (*Komoroczy, 1972, 119*): Ըստ Ն.Հարությունյանի, այն տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ ժամանակակից Մարդին քաղաքից ոչ հեռու, ուր այժմ էլ պահպանվել են խարար (խիրար) և խարարա անունով ավաններ (*Апр-тюнян, 1985, 223*): խարալի երկրանվան հետ թերևս կարող է առնչվել նաև Թիզլաթպալասար Ի-ի տեքստերում հիշատակվող խարիա երկիրը, որն, ըստ Ն.Հարությունյանի, տեղադրվում է Արևելյան և Արևմտյան Տիգրիսների միախառնման հատվածում (*Апр-тюнян, 1970, 36-37, ծնթ. 103*): Ավելացնենք, որ այս երկրանվան հետ հնարավոր է առնչություն ունենա նաև Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի նահանգի Սանազկերտի գավառակում գտնվող խարալի գյուղի անունը (***Տեղանունների բառարան, 1988, 693***): Հատկանշական է, որ միջագետքյան կնիքների վրա եղած պատկերագրությունները՝ կապված անդրաշխարհի հետ, մատնանշում են, որ շումերների ու աքադացիների պատկերացումներում վերջինս տեղորոշվել է այն տարածքներում, որտեղից դեպի Միջագետք են հոսում Եփրատն ու Տիգրիսը (*Frankfort, 1939, 105-107, XIX; Brentjes, 1983, 87; Collon, 1990, 45, նկ. 32*): Նշվածները, ինչպես նաև Սուբարտուի և Տուգրիշի հետ նրա հաճախակի հիշատակությունը, թույլ են տալիս ենթադրել, որ խարալին պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, որտեղից էլ Տուգրիշի միջնորդ վաճառականները կարող էին ոսկին տեղափոխել Շումեր: Միջագետք բերվող ոսկու մասին վկայություններ կան նաև Ուրի III հարստության տիրակալ Շու-Սուենի տեքստերում: Նրանց վկայությամբ թանկարժեք մետաղը ստացվում էր Սու երկրից և (Մար) դամանից: Ըստ Դ.Էդգարդի, Սու երկիրը պետք է գտնվեր Իրանական սարահարթի արևմուտքում (*Edzard, 1959-60, 16-18*): Ինչ վերաբերում է (Մար) դամանին, ապա Դ.Էդգարդն ու Գ.Ֆարբերը հակված են այն տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհի հարավում՝ ժամանակակից Մարդին շրջանում (*Edzard, Farber, 1974, 118*):

Այսպիսով, եթե ի մի բերենք մ.թ.ա. III հազարամյակի շումերական և աքադական գրավոր աղբյուրների տվյալները, կարելի է արձանագրել, որ նշված ժամանակահատվածում Միջագետքի համար առավել կարևորություն են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի հարավից, Իրանական սարահարթից, նաև Ինդոսի հովտից ստացվող ոսկու պաշարները:

Ինչ վերաբերում է մ.թ.ա. II հազարամյակում և հատկապես I հազարամյակի առաջին քառորդում Միջագետքի ասսուրական տիրակալների ոսկու հայթաթման վերաբերյալ հիշատակություններին, ապա պահպանված արձանագիր տեքստերը հին և ավանդական հումքի աղբյուրների կողքին նշում են թանկարժեք մետաղ մատակարարող նոր տարածքներ Տյուրոսի, Երուսաղեմի, Կարքենիշի, Դամասկոսի, Համայի իշխանությունները, Թաբալի քաղաքները, Սուծածիրն ու Բիթ-Ջամանին (*Moorey, 1985, 73*): Խնդրո առարկա հարցերի հետ կապված կարևորվում են Թիզլաթպալասար III-ի արձանագրությունները, որոնցից մեկում տեղեկություն կա, որ ոսկին ստացվում է Ռու(ա), Ուշկականա և Շիկրակի երկրներից (*Moorey, 1985, 73*): Ըստ ասսուրական արքայի, վերջին երկուսը «...հզոր մեղացիների ժայռագավառներն էին...» (*ARAB, 1926-1927, 285, 795*): Այսինքն, ավելի հավանական է նշված երկրները որոնել Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան իրար սահմանակից տարածքներում: Քննարկվող ժամանակահատվածում այս երկրամասը մշտական կռվախնձոր էր (թերևս հենց ոսկու հանքավայրերի պատճառով)՝ Վանի թագավորության և Սանայի միջև: Շիկրակին այս շրջանում տեղադրելը կարելի է հիմնավորել հետևյալ հանգամանքներով ևս: Նախ, քննարկվող տարածքը միջնադարյան հայկական գրավոր աղբյուրներում հայտնի է Նու-Շիրական, Նո-Շիրական կամ Նոր-Շիրական անվամբ, որը կարող է Շիկրակի երկրանվան ձևափոխված տարբերակը լինել: Այդ տեղում այժմ էլ կան ոսկու հանքեր, որոնցում, ինչպես նշել ենք, նկատելի են հին հորատումների հետքեր (*Maxwell-Hyslop, 1977, 85*): Մանա երկրի կազմի մեջ մտնող այս տարածքի մի մասը (Ուրմիա լճից հարավ) ասսուրական տեքստերում հիշատակվում է Ջամուա անվամբ, որտեղից դարձյալ ոսկու պաշարներ էին փոխադրվում ասսուրական արքունիք (*Moorey, 1985, 73*): Ըստ էության գործ ունենք Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի սահմանային գոտում տեղաբաշխված և մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդում ինտենսիվ շահագործվող ոսկու հանքավայրերի ընդարձակ շրջանի հետ: Ուստի տրամաբանական է աշխարհագրական այս սահմաններում որոնել Շիկրակի երկրի հետ հիշատակվող Ուշկականա երկիրը ևս: Բացառված չէ նաև, որ այն կարող է անվանական աղբյուրներ ու տարածքային ընդհանրություններ ունենալ Սարգուր II-ի

կողմից Սևանա լճից հարավ հիշատակվող Ուշկիանի երկրի և Ուշկիանի լեռան հետ: Սարգոն II-ի մ.թ.ա. 714թ. արշավանքների նկարագրության մեջ Ուրարտուի մատույցների մոտ՝ Սանա երկրի ծայրագավառ Ուիշդիշ-Ուգիշտի երկրի սահմաններում, կարծես թե նույն տարածքն այս անգամ արդեն հիշատակվում է Ուշկայա (^{URU}Uškaia) ձևով (*Арутюнян, 1985, 215*): Հատկանշական է, որ Ուշկականա, Ուշկիանի և Ուշկայա տեղանունների հիմքը (Uška – akkana, Uški – ani, Uška – ia) «Ուշկա կամ Ուշկի» հատվածն է, որն ըստ էության նույնական է (կարող էր նաև «Ուսկա կամ Ուսկի» ձևով կիրառվել): Ավելացնենք նաև, որ սեպագրերում «o» բացակայող ծայնավորի դերը գրության ժամանակ ստանձնում էր «ու»-ն, և հնարավոր է, քննարկվող տեղանուններն արտաբերվում էին «Օշկականա-Օսկականա» – Օշկիանի-Օսկիանի» և «Օշկայա-Օսկայա» ձևով: Ինչից էլ դժվար չէ ենթադրել, որ խնդրո առարկա անվանումների հիմքը, ամենայն հավանականությամբ, «ոսկի» բառարմատն է (*Աճառյան, 1977, 565-567*), իսկ տեղանուններից յուրաքանչյուրը՝ կոնկրետ տարածքում կատարվող ոսկու հանքավայրի հորատումների պատճառով, պարզապես նշանակել է «Ոսկու երկիր» (Սարգսյան II-ի հիշատակումներում նաև «Ոսկու լեռ»):

Քննարկվող տեղանունների անվանական գույքահեռները կարելի է տեսնել ժամանակակից Թավրիզից հարավ-արևելք՝ Սոհենդ լեռան ստորոտին գտնվող Ուսկի բնակավայրի (*Арутюнян, 1985, 215*), Հաբանդ գավառի՝ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Ուսկածագ գյուղի (*Օրբելյան, 1910, 517*), ինպես նաև Գողթն գավառի Օսկիոլա ավանի (Ազուլիս) (*Այվազյան, 1984, 12-13*) անվանումներում: Մասնագիտական գրականության մեջ Ուշկիանի երկիրը տեղադրվում է Սևանա լճի հարավային ափից ոչ հեռու (*УКН, 155F, տող 22-27, Арутюнян, 1985, 215*): Ըստ այդմ կարելի է ենթադրել, որ Սարգսյանը նկատի է ունեցել Սևանա լճից հարավ-արևելք ընկած այն կոնկրետ տարածքը (պատմական Սոթք գավառ), որի հարուստ ոսկու հանքերը ներկայումս էլ շահագործվում են և հնագույն հորատումների հետքեր ունեն:

Այսպիսով, եթե ի մի բերենք Շիրակի, Ուշկականա, Ուշկիանի ու Ուշկայա երկրների վերաբերյալ տվյալները, կարելի է արձանագրել, որ վերոհիշյալ տեղանունների տակ աստուրական և Վանի թագավորները հասկացել են Ուրմիա լճի ավազանից մինչև Սևանա լճի հարավային ափերն ընկած ընդարձակ տարածաշրջանը, որի տարբեր

հատվածներում մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդում ոսկու հանքավայրերի ինտենսիվ հորատումներ են կատարվել, ինչն էլ, թերևս, վճռորոշ է եղել նշվածներին անվանում տալու համար: Բացառված չէ, որ նմանատիպ բացատրություն է պահանջում նաև հուբուշկիա երկրանունը: Սալմանասար III-ի տեքստերում այս տեղանունը հանդիպում է ^{URU}Hu-bu-uš-ki-a ձևով (*Rawlinson, 1870, 7; АВВВУ, 27*): Հնարավոր է, որ այն կազմված է ^{URU}Hu-bu-«*Hubu*» (խուրրի-ուրարտական «hubi» – «հովիտ» բառի տարբերակ) և «uški» արմատներից: Վերջիններիս համադրությունը մեկ բառաբարդության մեջ թույլ է տալիս ենթադրել, որ մ.թ.ա. IX-VIII դարերի աստուրական տեքստերում հանդիպող ^{KUR/URU}Hubuškia տեղանունը նշանակել է «Ոսկու հովտի երկիր» կամ «Ոսկու հովտի քաղաք»: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ աստուրական տեքստերի տեղեկությունների հիման վրա մասնագետները հուբուշկիա երկիրը տեղադրում են Վանա լճից հարավ, Բոհտան գետի ավազանում (*Меликишвили, 1954, 17-18; Пуотровский, 1959, 59; Арутюнян, 1985, 231-232*), կարելի է առանց վարանելու, այն շաղկապել Տիգրիսի վերին հոսանքներում և Վանա լճի հարավում տեղայնացվող ոսկեքեր տարածքների հետ, որոնց մասին առավել վաղ շրջանների տվյալները ներկայացրել ենք վերևում:

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան շրջանների (ժամանակակից Այսրկովկասի սահմաններում) վերաբերյալ գրավոր աղբյուրների բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս քննարկման առարկա դարձնել ոսկու արդյունահանման հիմնահարցերը տվյալ ժամանակահատվածում (մ.թ.ա. IV-II հազարամյակներ): Սակայն, հնագույն հորատումների հետքերը Սոթքի, Մեղրածորի և Համզաչիմանի հանքավայրերում վկայում են այս մետաղի արդյունահանման հնագույն փուլերի մասին:

1. Հայկական լեռնաշխարհի ոսկու նախապատմությանը (առաջին փուլ) առնչվող դրվագային տվյալների այս համադրությամբ ուրվագծվում է այսպիսի պատկեր: Տարածաշրջանի ոսկու վաղագույն արդյունահանումը սերտորեն առնչվում է Արղանա-Մաղենի պղնձի հանքերի շահագործման հետ: Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքներում և Արղանայի հովտում եղած պղնձի հանքերի նշանակությունն Առաջավոր Արևելքի (հատկապես Միջագետքի) հնագույն մշակույթների (նեոլիթից սկսած) համար բազմիցս նշվել է գրականության

մեջ (*Mellaart, 1967, Burney, 1980, Янковская, 1985, 84-86*): Հայկական լեռնաշխարհի այս շրջանների և հարակից տարածքների (Հյուսիսային Միջագետք, Հյուսիսային Սիրիա) մ.թ.ա. IV հազարամյակի պատմահնագիտական իրողությունների վերակազմությունները, թույլ են տալիս ոսկու արդյունահանման գործընթացները լեռնաշխարհում ժամանակագրել առնվազն մ.թ.ա. IV հազարամյակի 2-րդ կեսից սկսած: Հայաստանում ոսկու պատմության այս փուլի հիմնական առաձևահատկությունը պայմանավորված է ոսկեբեր տարածքների՝ դրսից մոնոպոլ շահագործման օբյեկտ լինելու հանգամանքով:

Մ.թ.ա. V հազարամյակի վերջի – IV հազարամյակի առաջին կեսի սահմաններում փաստագրվում է Հարավային Միջագետքի **ուրբեյդյան մշակույթի** հնամշակութային իրողությունների աննախադեպ տարածական ծավալում: Ուրբեյդյան մշակույթի ածանցուկների ի հայտ գալը՝ Հյուսիսային Միջագետքում, Հայկական լեռնաշխարհում, Իրանի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում արժևորվում է որպես շումերական գաղութացման հետևանք (գաղութացման հիմնական դրդապատճառը հումքի աղբյուրներին տեր դառնալու մղումն էր): Հիշյալ տեղաշարժերի հետևանքով Հյուսիսային Միջագետքում ձևավորվում է, այսպես կոչված, **հյուսիսուրբեյդյան մշակույթը**, և հենց այս տարբերակն է հատկապես փաստագրվում Հայկական լեռնաշխարհում (*Esin, 1976a; 1989, 138; Esin, Arsebük, 1974*): Հարկ է նշել նաև, որ շումերական գաղութացման այս փուլի վերջից սկսած ուրվագծվում է «Բարեբեր կիսալուսնի» սահմանային արեալները միմյանց կապող առևտրական մայրուղին (քարտեզագրվում է Բադախշանի լագուրիտի՝ հուշարձաններում վավերացման հետագծով):

Նշված ժամանակահատվածի համար ոսկու առաջին գտածոներն առկա են հյուսիսուրբեյդյան մշակույթին վերագրվող հուշարձաններում (Թեփե Գավրա XIX-XII շերտեր: Տես՝ *Tobler, 1950, 193; Maccioni, 1989, 86*): Հատկանշական է, որ բուն ուրբեյդյան մշակույթի տարածքում (Հարավային Միջագետք) ոսկի չի հանդիպում, իսկ Իրանական սարահարթից բերված փիրուզը փաստագրվում է հասունյան փուլից սկսած (*Maccioni, 1989, 77*):

Հյուսիսային Միջագետքում փաստագրվող ոսկու հնարավոր հումքի աղբյուրները նշված ժամանակահատվածում տեսանելի են Հայկական լեռնաշխարհում, Իրանում և Բադախշանում: Վերը նկարագրված իրավիճակը նկատի ունենալով՝

հակված ենք շումերական գաղութացման այս փուլում Հայկական լեռնաշխարհի հետ կապված առանձնացնել «հյուսիսուրբեյդյան գերիշխանությունը»: Նկատի ունենք Թեփե Գավրայի XIII շերտից նկատվող, այսպես կոչված, «ուրբեյդյան վերածնունդը» և լեռնաշխարհի մ.թ.ա. IV հազարամյակի առաջին կեսի հյուսիսուրբեյդյան մշակույթի հուշարձաններին բնորոշ իրողությունները: Այս տարածքներն իրենց ազդեցության ոլորտում պահող հյուսիսային միջագետքցիներն էլ կարող էին Ծոփքում, Աղծնիքում և Կորդուքում փաստագրվող ոսկու առաջին շահագործողները լինել: Ոսկին հիշյալ տարածքներից ներկրելու աշխատանքային վարկածի հավանականությունը հատկապես ընդգծում ենք՝ նկատի ունենալով, որ նշված ժամանակահատվածում Հարավային Միջագետքում ոսկի չի փաստագրվում, չնայած նրա սերտ կապերին Իրանի այն տարածքների հետ, ուր առկա են ոսկեբեր հանքեր, և որտեղով անցնում է «լագուրիտյան մայրուղին»: Պետք է ենթադրել, որ Իրանի կամ Աֆղանստանի ոսկին դեռևս Միջագետք չէր ներկրվում (Իրանում առաջին ոսկե իրերը թվագրվում են մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջով): Նման եզրակացության համար լրացուցիչ փաստարկներ են նաև միջագետքյան իրողությունների՝ ուրբեյդյան փուլին անմիջապես հաջորդող ժամանակահատվածի (մ.թ.ա. 3600-3000թթ.) վերակազմությունները: Մասնավորապես, Հարավային Միջագետքում ոսկի չի հանդիպում նաև նշված ժամանակահատվածի վաղ փուլերում (Ուրուկ, XIV-V): Մ.թ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կեսով թվագրվող Թեփե Գավրայի XI-VIII շերտերի դամբարանային համալիրներից գտնված մեծ քանակությամբ ոսկյա զարդերը Հյուսիսային Միջագետքի համար բոլորովին այլ պատկեր են ուրվագծում (*Λουΐζ, 1984, 94*): Այն պահից, երբ նկատվում է «ուրուկյան էքսպանսիան» Եփրատի հոսանքն ի վեր (Ուրուկ IV A, մ.թ.ա. 3300-3100թթ.), որի վերջնագիծն այսօր տեսանելի է Խարբերդի հովտում և Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքներում, նշանակալից քանակությամբ ոսկի և արծաթ է երևան գալիս նաև Հարավային Միջագետքում (է-ԱՆ IV A տաճարի հետ կապվող «փոքր գանձը» Ուրուկում և այլն): Հարկ է նշել, որ հիշյալ ժամանակահատվածն ուրուկյան մշակույթի աննախադեպ վերելքի փուլն է (*Λαμβερ-Καρλοβսκι, 1990, 6-8; Maccioni, 1989, 88-94 և այլք*): Առաջադրված վերակազմությունների սահմաններում գծագրվող բացառիկ զուգադիպությունների հանգամանքը, ինչպես նաև պղնձի հետ կապված տեխնո-

լոգիական նախադրյալների ձևավորման ու տարածքի երկրաբանական յուրացման պատկանելի տարիքը կասկած չեն թողնում, որ վերը նկարագրվածը գործընթացների նման տրամաբանությամբ զարգանալու հետևանք է: Ամփոփենք. բուն ոսկեբեր տարածքներին բնորոշ հնամշակութային իրողություններում (ուշ-խալկոլիթյան «կեբանյան մշակույթ»՝ ըստ Ջ.Մելլարտի) ոսկուց պատրաստված իրեր հայտնի չեն, ինչն էլ թույլ է տալիս ենթադրել, որ բացառված չէ միջագետքցիների կողմից տարածքի հանքերի առանձնաշնորհի շահագործումը:

2. Մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսը կարելի է բնութագրել որպես անցումային փուլ: Մ.թ.ա. 3100-3000թթ. ժամանակագրվող համատարած ավերածությունների հետքերը տարածաշրջանի բազմաթիվ հուշարձաններում, մասնավորապես շումերական գաղութացման վկաներ հանդիսացող Հաբուբա-Քաբիրայում, Ջեբել-Արուդայում, ինչպես նաև Տրոյայում, Քորուջու թեփեում, Պուլուրում (*Меллаарт, 1985, 25; Burney, Lang, 1971, 31; Kosay, 1970, 144*) և նոր իրողությունների ի հայտ գալը Օոփքի հուշարձաններում (*Winn, 1981*), ազդարարում են շումերական գաղութացման ավարտն այս շրջաններում:

Մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան հատվածներն ընդգրկվում են **կուր-արաքսյան մշակույթի** ոլորտները՝ դառնալով նրա խոշորագույն կենտրոններից: Կուր-արաքսյան մշակույթի ծավալումով դեպի Սիրիա (Ամուկի հովիտ) և Պաղեստին (մ.թ.ա. XXVIII-XXVդդ.) Հայկական լեռնաշխարհի ինտեգրացման գործընթացները Հին Արևելյան քաղաքակրթությունների հետ սկզբունքորեն նոր բնույթ են ստանում: Եթե մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին քառորդում առանձնացվում է Անատոլիայում (նաև Հայկական լեռնաշխարհում) սիրիական գերիշխանությունը՝ կապված հումքի աղբյուրների և առևտրական ճանապարհների հետ (*Меллаарт, 1985, 25*), ապա պատկերը փոխվում է կուր-արաքսյան մշակույթի միջին և ուշ փուլերում (մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ և երրորդ քառորդ): Այս մշակույթի սիրիա-պաղեստինյան տարբերակի առկայությունը Լևանտում (**քիրեթ-կերական մշակույթ**) միանշանակ մատնանշում է Տիգրիսի վերին հոսանքներից մինչև Սիջերկրական ծով առևտրական ճանապարհների վերահսկողությունը կուր-արաքսցիների կողմից: Նշենք նաև, որ Իրանի հանքահատ տարածքներն այս ժամանա-

կահատվածում նույնպես ընդգրկված էին հիշյալ մշակույթի ոլորտները: Կուր-արաքսյան մշակույթի հուշարձաններում (հատկապես՝ Այսրկովկասում) ոսկուց պատրաստված արդուզարդի նմուշները վկայում են տարածաշրջանում ոսկերչության առկայության և տեղում կիրառության ոլորտներ ունենալու փաստը (Այսրկովկասից հայտնի ոսկյա զարդերը բացարձակապես կրկնում են բրոնզե նախօրինակները, ինչը տեղում արտադրելու լավագույն ապացույց է): Ավելին, Ուրի արքայական թաղումներից հայտնի ոսկյա զարդերի մեջ կան օրինակներ, որոնք, ըստ Մաքսվել-Հիսլոպի, այսրկովկասյան ծագում ունեն (*Maxwell-Hyslop, 1977*): Այնուհանդերձ պետք է նշել, որ ոսկին կուր-արաքսյան մշակույթում շատ թույլ է արտահայտված: Հատկանշական է, որ Օոփքի տարածքի կուր-արաքսյան հուշարձաններում բազմիցս փաստվել են այս շրջանի կապերը Հյուսիսային Սիրիայի, Պաղեստինի, իսկ մշակույթի վերջին փուլում՝ Կապադովկիայի և Կենտրոնական Անատոլիայի հետ (*Меллаарт, 1985; Мелнерт, 1987*): Նման իրավիճակը թույլ է տալիս ենթադրել, որ կուր-արաքսի մշակութային կապերի շրջանակներում գծագրվում էին այն հիմնական ուղղություններն ու անհրաժեշտ նախադրյալները, որոնք կանխորոշել են, որպեսզի լեռնաշխարհի հումքի աղբյուրներով (պղինձ, արծաթ, ոսկի) հարուստ տարածքներն Առաջավոր Արևելքի մշակութային և առևտրական փոխհարաբերությունների համակարգում հանդես գան նշանակալից և ինքնավար սուբյեկտների կարգավիճակով: Իրողություն, որ մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջերից փաստագրվում է արծանագիր տեքստերով:

Հատկանշական է, որ ողջ Առաջավոր Արևելքի համար ոսկու հումքի աղբյուրների շահագործման ու տարածման մի նոր համայնապատկեր է ուրվագծվում մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից սկսած: Ոսկուց պատրաստված գտածոները նշված ժամանակահատվածում հավասարաչափ հանդիպում են Առաջավոր Արևելքի տարբեր արեալներում՝ Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում (Տրոյա II), Կենտրոնական Անատոլիայում (Ալաջա Հույուկ), Այսրկովկասում և այլուր:

3. Կուր-արաքսյան մշակույթի պատմական ասպարեզից հեռանալը, հնամշակութային նոր իրողությունների ի հայտ գալը Հայկական լեռնաշխարհում (մ.թ.ա. XXIV-XXIIդդ. սկսած) հայաստանյան ոսկու հետ կապված գործընթացների երկրորդ փուլն են ազդարարում, որոնք լեռնաշ-

խարհի հյուսիս-արևելքում դրսևորվում են **թեղքյան մշակույթի** շրջանակներում, իսկ հարավ-արևմուտքում Աշշուր-Կանիշ տարանցիկ առևտրի համակարգում հիշատակվող ծովքյան իրողություններում, ինչպես նաև Կանա լճից հարավ ընկած տարածքներից մինչև Ուրմիայի ավազանում տեղորոշվող երկրներում (սեպագիր տվյալներ): Հայկական լեռնաշխարհի համայնապատկերն այս փուլում ուրվագծվում է մեկը մյուսից հստակ տարանջատված հնամշակութային երևույթների լուկալ-տարածական դրսևորումներով: Նման մասնատվածությունը, հնագիտական մշակույթների գոյատևման ժամանակագրական սահմանների անհամապատասխանությունները, արտաքին աշխարհի հետ փոխհարաբերությունների բնույթն ու ուղղվածությունները, աշխարհագրական դիրքը (հատկապես տարանցիկ առևտրի ճանապարհների հետ կապված) և, վերջապես, տնտեսամշակութային տիպերի առանձնահատկությունները (Ծովքում և Ուրմիայի ավազանում քաղաքների ու երկրագործական բնակավայրերի առկայությունը, Այսրկովկասի տարածքում երկրագործական առանձին շրջանների շուրջ կիսաքոչվոր կամ քոչվոր հասարակությունների առկայությունն ու սոցիալական ներհակության խիստ ընդգծվածությունը և այլն) այս տարածքների համար կանխորոշում էին զարգացման ինքնավար ուղի ու պատմական զարգացման ուրույն ճակատագիր: Այս ամենն իր անմիջական անդրադարձն ունի հայաստանյան ոսկու պատմության մեջ: Միջագետքյան և Կապադոկիական տեքստերի հանրագումար դիտարկումներն ըստ առևտրական ճանապարհների ուղղվածությունների թույլ են տալիս այս փուլի համար լեռնաշխարհում ուրվագծել երեք հիմնական ոսկեբեր տարածքներ՝ Արևելյան ու Արևմտյան Տիգրիսների և Արածանիի վտակների միջև ընկած շրջանները, Ուրմիայի արևմտյան և հարավ-արևմտյան շրջանները, ինչպես նաև Շուրուխի հովիտը: Այս տարածքներից ոսկու արդյունահանման գործընթացները մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբնափուլերում ակնհայտորեն շաղկապվում են Աշշուր-Կանիշ տարանցիկ առևտրի ծաղկման շրջանի հետ (*ИДВ, 1988, 46-58; Янковская, 1985a, 228-242; 1990, 171-177*): Խեթական ու խուրրիական գերիշխանության տարիներին կանիշյան առևտրական համակարգի կազմալուծումից հետո, Հայկական լեռնաշխարհի կապը Միջագետքի հետ շարունակվում է (Մարիի տեքստերի վկայությունները, կասիտական, միտանիական ներմուծված իրերի առկայությունն Արաքսից հյուսիս և այլն):

Ոսկու պատմության այս փուլում մի հետաքրքիր դրվագի ենթ ականատես լեռնաշխարհի այսրկովկասյան հատվածում: Նախ, աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ մեծ քանակությամբ ոսկու ի հայտ գալը թեղքյան համալիրներում համընկնում է փոքրասիական տարանցիկ առևտրի ծաղկման փուլին մ.թ.ա. XXI-XVIII դդ.: Մասնագիտական գրականության մեջ հստակ մատնանշվում է թեղքյան ոսկերչական արվեստի սիմբիոզային բնույթը: Ոսկյա գտածոների վերլուծությունները ցույց են տալիս տեղական, փոքրասիական և շումերական դեկորատիվ-կիրառական արվեստին բնորոշ առանձնահատկությունների սինթեզի առկայությունը (*Курфтин, 1941, 94-97; Джапаридзе, 1988; Кушнарева, 1993, 131*): Տեսանելի են նաև մշակութային այն արեալները, ուր հատկապես հնարավոր էր նման սինթեզի պարագան (*Пуотровский, 1955, 10; Оганесян, 1988, 160*): Հարկ է նշել, որ բազմաթիվ գտածոներ վկայում են Փոքր Ասիայի և Միջագետքի հետ կապերը (*Арешян, 1973; Кушнарева, 1993*): Ըստ որում, սրանց մեծ մասը միանշանակ ներմուծված իրեր են: Այն պահից, երբ Աշշուրից Կանիշ ձգվող Karum-ների համակարգն ասպարեզից դուրս է մղվում, ոսկու քանակությունը Հայաստանում կարծես նվազում է: Տարածքի՝ մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ. թվագրվող հուշարձաններում, որոնք բացարձակ մեծամասնությամբ վերագրվում են **կարմիրբերդյան և սևան-ուզերլիկյան մշակույթներին**, ըստ էության, ոսկուց արտեֆակտներ չեն փաստագրվում: Ավելին, կարմիրբերդյան համալիրները քանակով և տեսականու աղքատությամբ զիջում են նաև մետաղական մնացած կատեգորիաներում: Հայաստանում ոսկու կիրառության մի նոր վերելք է նկատվում ուշ բրոնզի սկզբնափուլերից (մ.թ.ա. XV դ.), որն էլ անընդմեջ շարունակականությամբ փաստագրվում է հետագա բոլոր շրջափուլերի համար (Լճաշեն, Լոռի Բերդ, Մեծամոր, Շիրակավան, Տոլորս, Հոռոմ և այլն): Հատկանշական է, որ մ.թ.ա. XV դարից հետո փաստագրվող ոսկին քանակական առումով համադրելի չէ թեղք-վանաձորյան համալիրներից հայտնաբերվածի հետ: Այն դեպքում, երբ տարածաշրջանում պեղված ուշ բրոնզեդարյան դամբարանները բազմապատիկ ավելի են, քան վերջիններս: Այս դիտարկումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ մ.թ.ա. XX-XVIII դդ. ոսկու առատությունը տարածաշրջանում (Այսրկովկասի սահմաններում) պայմանավորված էր հիշյալ մետաղի ներհոսքով: Նման ենթադրությունը լրացուցիչ

հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ Հայաստանի տարածքում նշված ժամանակաշրջանում բնակատեղիներ չեն փաստագրվել (արհեստագործական կենտրոնների բացակայության վկայություն): Վերականգնությունների այս շրջանում հատկապես կարևորվում է Ծոփքի և հարակից տարածքների վերը բերված համապատկերը: փոքրասիական տարանցիկ առևտրի ծաղկման փուլում Ծոփքը՝ Սիջագետք - Փոքր Ասիա-Հայկական լեռնաշխարհի փոխառնչությունների ու առևտրական ճանապարհների կիզակետն էր: Նշված ժամանակահատվածում առկա են խոշոր բնակատեղիներ: Ուստի, հակված ենք ենթադրելու, որ թռեղք-վանաձորյան ոսկին (վերոհիշյալ ոճա-պատկերագրական սինթիզային բնույթով հանդերձ) ներկրվել է Ծոփքից և հարակից շրջաններից: Ս.թ.ա. XVIII-XVդդ. այս տարածքներն ընդգրկվում են խեթա-խուրրիական մշակութային արեալի ոլորտները՝ դառնալով գերիշխանության համար պայքարի մասնակիցն ու թատերաբեմը: Թերևս այս ժամանակահատվածում ոսկու շարժը դեպի Այսրկովկաս ինչ-ինչ պատճառներով նվազում է կամ իսպառ դադարում: Սա վճռորոշ նշանակություն ունեցավ Հայաստանի տարածքում ոսկու հանքավայրերի շահագործման սկզբնավորման համար մ.թ.ա. XV - XIV դարերում: Հայաստանյան ոսկու պատմության այս դրվագը, կտրուկ ելևէջումներ չդրսևորելով, տևում է մինչև մ.թ.ա. IXդ. վերջը:

Ա. ՈՍԿՈՒ «ՍՐԲԱՆԱՑՄԱՆ» ԵՎ «ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆԱՑՄԱՆ» ՍԿՋԲԱՓՈՒԼԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհում ոսկյա իրերը քանակական աննախադեպ ծավալներով ի հայտ են գալիս բացառապես թռեղքյան մշակույթին վերագրվող դամբարանային համալիրներում (Թռեղք, Վանաձոր, Լոռի Բերդ, Քարաշամբ և այլն): Հատկանշական է, որ հայաստանյան ոսկու պատմության այս փուլը միանշանակ շաղկապվում է տարածաշրջանում շրջադարձային խոշորամասշտաբ փոփոխությունների հետ (Burney, 1958; Гогодзе, 1972; Апресян, 1991; Кушнарева, 1993, 92-94, 239-252): Հանգամանք, որ պարտադիր անհրաժեշտություն է դարձնում ոսկու ծավալման և «սոցիալականացման» գործընթացները վերլուծել մշակութային յուրահատուկ գործոնների համատեքստի շրջանակներում:

Ինչպես նշվեց վերևում, մ.թ.ա. IV հազա-

րամյակի երկրորդ կեսից սկսած Առաջավոր Արևելքի բազմաթիվ հուշարձաններում ոսկուց պատրաստված գտածոների հայտնաբերման հաճախականությունը խիստ աճում է: Ըստ որում, գտածոների որակական ու քանակական բնութագրությունները հաճախ վերածվում են տվյալ հուշարձանի առանձնահատկությունը մատնանշող հիմնական չափանիշի: Ավելին, որոշակի հնամշակութային արեալների սահմաններում նման հուշարձաններն իրենց հերթին սոցիալական, հասարակական, քաղաքական շրջադարձային տեղաշարժերի ու փոփոխությունների վկաներն են (հմտ. ոսկին և ուրուկյան փուլը, ոսկին և վաղդիմաստիական փուլը, ոսկին և Տրոյայի II-ի շերտը, ոսկին և Ալաջա-Յուլուկի թաղումները, Քյուլ-թեփեի համապատասխան շերտերը, ոսկին և հետկուրարաքսյան իրողություններն Այսրկովկասում և այլն): Նշվածներից յուրաքանչյուրի դեպքում, կոնկրետ տարածաշրջանի համար, անցյալի իրողությունների այնպիսի համապատկեր է ուրվագծվում, որն արմատապես տարբերվում է տվյալ տարածքի նախորդ փուլին բնորոշ համարժեք երևույթներից: Հատկանշական է նաև այն, որ շրջադարձային փոփոխություններն ու ոսկու առկայությունը տեսանելի են փուլային հաջորդականությամբ՝ ժամանակագրական և տարածքային շարունակականությամբ: Այս կամ այն հնամշակութային արեալի (Սիջագետք, Լևանտ, Փոքր Ասիա, Հայկական լեռնաշխարհի և Այսրկովկաս) «սոցիալական լանդշաֆտում» կառավարման, քաշխման և վերահսկողության ինստիտուտների ձևավորման հետ համատեղ ի հայտ է գալիս ոսկին, որի դերը կամխորշված է առանձնահատուկ արժեքավորման օբյեկտ լինելու պարագայով:

Քննարկվող ժամանակահատվածում թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերի հայտնի հավաքածուները բացառապես արձանագրվել են տաճարա-պալատական համալիրների համատեքստում (Ուրուկի «փոքր գանձը»՝ մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջ, Տրոյայի «Պրիամոսի գանձը»՝ մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդ և այլն), ինչպես նաև հատուկ կարգավիճակով մարդկանց թաղումներ պարունակող դամբարաններում (Վառնա՝ մ.թ.ա. IV հազարամյակի սկիզբ, Թեփե Գավրա՝ մ.թ.ա. IV հազարամյակի երկրորդ կես, Ուր՝ մ.թ.ա. XXVII-XXVդդ., Ալաջա-Յուլուկ՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին քառորդ, Քարաշամբ, Վանաձոր՝ մ.թ.ա. XXI-XVIIIդդ. և այլն): Նշվածները բերված նկատառումների լավագույն վկայություններն են:

Առաջավոր Արևելքի հնամշակութային իրողությունների տիպաբանական նույնականության և զարգացման իզոմորֆության փաստագրումները (արտեֆակտների մակարդակից մինչև սոցիալ-մշակութային համակարգերը) մ.թ.ա. VII-II հազարամյակների սահմաններում թույլ են տալիս խոսել Բալկաններից մինչև Հիմալայներ ընկած քաղաքակրթության «Առաջավորասիական օյկոմենի» ձևավորման ու զարգացման մասին (*ИДВ, 1983, 18-23; ДВ, 1988; Ламберг-Карловски, 1990*): «Կրկնվող կառուցվածքային նույնությունների մի որոշակի ամբողջատականություն» կազմող այս երևույթի սահմաններում առանձնացվում է մ.թ.ա. 3300-2400թթ. ընկած ժամանակահատվածը, երբ կառուցվածքային նույնությունների կրկնվող փուլերը հանգեցնում են Միջագետքի և նրա հարևանների միջև կապերի հարաճուն ընդլայնմանը (*Ламберг-Карловски, 1990, 3*): Միջագետքը դիտարկելով որպես նորամուծությունների ծավալման մեկնակետ՝ հատկապես կարևորվում է «կառավարման սոցիալական տեխնոլոգիայի»՝ նոր մարզերում արմատավորվելու պարագան: Դրանց հիմքում ընկած են կառուցվածքային և խորհրդանշական որոշակի սկզբունքներ, որոնք մինչ այդ տեղական մշակույթներում բացակայում էին (*Ламберг-Карловски, 1990, 6-8*): Եմպիրիկ դիտարկումների ընդգրկումն ընտրամիով հիմնավորվող այս նկատառումներն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն կենսագործունեության հոգևոր և աշխարհիկ ոլորտներում ոսկու ներթափանցման մեխանիզմները (ոսկու սրբազնացման և աշխարհիկացման գործընթացները) մեկնաբանելու համար:

Այն, թե ինչպես է նյութական մշակույթը հարաբերակցում հանրության հետ, կախված է արտեֆակտների կիրառությամբ պայմանավորված գաղափարախոսական «կառույցներից» և խորհրդանշական կոդերից: Առարկաները, որպես խորհրդանշաններ, ակտիվորեն կիրառվել են սոցիալական ռազմավարությունում (*Ламберг-Карловски, 1990*): Սակայն, ի տարբերություն տարբեր նյութերից պատրաստված արտեֆակտ-խորհրդանշանների, որոնք գոյություն ունեն կենսագործունեության ինստիտուտավորման բոլոր համակարգերում, ոսկին կիրառվում է հատկապես այն դեպքերում, երբ մշակութային որևէ արեալում «կառավարման սոցիալական տեխնոլոգիան» գործում է կենտրոնացված և վերակարգված (հիերարխիկ) համակարգի շրջանակներում: Ենթադրվում է, որ հենց Միջագետքում են առաջին անգամ ձևավորվել սոցիալական տեխնոլոգիայի այն յուրա-

հատուկ ձևերը, որոնք անհրաժեշտ էին կազմավորվող բյուրոկրատական հիերարխիայի վերահսկողության համար: Այս բյուրոկրատական հիերարխիայի ներսում սիմվոլիզմը դրսևորվում է արտեֆակտների մեջ, որոնցից յուրաքանչյուրը առանձնահատուկ գործառույթ էր կրում՝ օրինականացնելու համար սոցիալական կառուցվածքը կամ այդ արտեֆակտների օգտագործմամբ կատարված գործողությունները (*Ламберг-Карловски, 1990*): Հնագիտական հուշարձաններից հայտնաբերված ոսկուց (նաև արծաթից) և այլ նյութերից պատրաստված խորհրդանշանների տարբեր առումներով համադրությունները (արտեֆակտը և համալիրը, խորհրդանշանը և համատեքստը, բրոնզից և այլ նյութերից պատրաստված արտեֆակտ-խորհրդանշանների ձևերի բազմազանությունը և դրանց ոսկե կրկնօրինակները սահմանափակ ձևերում) ցույց են տալիս, որ առաջինները որոշակի գաղափարի առարկայական նյութականացման խնդրին են ծառայել (արժևորվել է արտեֆակտի ձևը), իսկ ոսկին ներկայացնում է այդ գաղափարի հիմքը և սրբազան էությունը (արժևորվել է արտեֆակտի պատրաստման համար նախընտրած նյութը): Այս նկատառումներից ելնելով կարծում ենք, որ ոսկու սրբազնացման և ոսկերչական արտադրանքի «գեղարվեստականացման» սկզբնափուլերը միանշանակ շաղկապվում են հնամշակութային որոշակի արեալի «սոցիալական լանդշաֆտում» վերակարգության ինստիտուտների ու դիցաբանական համակարգերի ձևավորման հետ: Անդրադառնալով Հայկական լեռնաշխարհի հետկուր-արաքսյան իրողություններին՝ կարելի է մասնավորել հետևյալը.

1. Մշակութային արմատական փոփոխությունները համընկնում են Կ.Լամբերգ-Կարլովսկու առանձնացրած կրկնվող կառուցվածքային նույնությունների 3-րդ փուլին (մ.թ.ա. XXV դար), երբ փոխազդեցությունների ծավալման ասպարեզ է դառնում ողջ Առաջավոր Արևելքը՝ Միջերկրական ծովից մինչև Ինդոսի հովիտը (*Ламберг-Карловски, 1990*): Հատկանշական է, որ այս փուլից սկսած ոսկին նշանակալից քանակությամբ փաստագրվում է Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիայում, Այսրկովկասում և այլուր:

2. Թռեղքյան մշակույթին վերագրվող հուշարձանները միանշանակ մատնանշում են լեռնաշխարհում սոցիալական ներհակության պարագան (*Куртин, 1941; Кавтарадзе, 1979; Кушнарева, 1993, 272-279*): Հետևաբար, «կառավարման սոցիալական տեխնոլոգիայի» սկիզբը տարածա-

շրջանում չադկապվում է վերոհիշյալ գործընթացների հետ և տեսանելի է այդ համապատկերի շրջանակներում: Այս հանգամանքները հատկապես շեշտում ենք հստակեցնելու և հիմնավորելու այն մոտեցումները, որ մեկնակետ ենք ընդունել հայաստանյան ոսկու սեմիոտիզացման մեխանիզմները վերլուծելու և մեկնաբանելու համար: Մասնավորապես, ելնելով վերը բերված հայեցակետից կարելի է առանց վերապահումների արձանագրել, որ թեղքյան համալիրներով ներկայացված թաղումները, որպես երևույթ, նույնականում են Ուրի, Ալաջա-Յուլուկի արքայական թաղումների հետ և քննարկման առարկա են բնութագրությունների այս սահմաններում: Ուստի, թեղքյան իրողությունները (ներառյալ՝ ոսկուց արտեֆակտները) ենթակա են արժեվորման՝ «սոցիալական լանդշաֆտում» վերակարգությունների ինստիտուտների ու դիցաբանական համակարգերի հետ չադկապված: Նման գործընթացները ցանկացած ժամանակահատվածի համար հատկանշվում են «աստվածություն-հերոս-արքա» դիցաբանացված եռյակի միասնությամբ: Այս եռամիասնության շրջանակներում դիցաբանական համակարգերի (գաղափարախոսության) ձևավորման մեխանիզմները շարժում են (*Топоров, 1983, 1988; Лотман, 1969, 1987; Тернер, 1983*), որն ինքնին կանխորոշում է խորհրդանշանների շարժունակությունը: Այն, ինչ խորհրդանշում է աստվածությանը, համապատասխանեցվում է հերոսականին և/կամ արքայականին: Եվ, վերջապես, թեղքյան համալիրների ընձեռած տվյալներով վերակազմվող թաղման ծեսի շրջանակներում ոսկու խորհրդանշանային իմաստը հիմնավորելիս, տիպորինակ զուգահեռները բերվում են «առաջավորասիական օյկումենի» սահմաններում, որի անցակտելի մասն է կազմել նաև Հայկական լեռնաշխարհը:

Դամբարանային համալիրներում կողավորված թաղման ծեսի վերակազմության համար հատկապես առանձնացնում ենք ակցիոնալային (դեսպային, գործառնությանին) և իրությանին (առարկայական) պլաններում տեսանելի այն դրվագները, որոնք թույլ են տալիս մեկնաբանել ոսկու տեղն ու դերը՝ առարկայական-տարածական և կերպար-բովանդակային միասնության շրջանակներում: Ըստ այդմ, թեղքյան համալիրներում կողավորված թաղման ծեսը վերակազմվում է հետևյալ փուլերով: Հանգուցյալը դիակիզվել է, այնուհետև աճյունափոշին դիակառքով կամ դիպատոգարակով տեղափոխվել և տեղադրվել է

խսրապատ հատակով թաղման կառույցում: Հաճախ, արևելյան գլխապատի մոտ, արևելահայաց դիրքով դրվել են 2 ցուլի մաշկազերծ մորթի՝ գանգի ու վերջույթների հետ միասին: Թաղումն ուղեկցվել է տարբեր կենդանիների զոհաբերությամբ և գույքով: Հարկ է նշել, որ առանձնահատուկ կարգավիճակ ենթադրող թաղումները «շարքայիններից» հիմնականում տարբերվում են թաղման կառույցի ծավալներով և թանկարժեք մետաղներից պատրաստված գույքի հարուստ տեսականիով: Հստակ ընդգծվում է նաև այն հանգամանքը, որ գույքը զարդարող պատկերագրության մեջ բացարձակ գերակշռություն ունեն «ջրային» և «արևային» մոտիվները կամ դրանցով կազմված սյուժեները (*Кухтин, 1941, 85-100; Пуотровский, 1949, 44-50, Мартиросян, 1964, 64-73, Մնացականյան, 1965, Джапаридзе, 1969, Деведжян, 1981, 12-24; Оганесян, 1993, 29* և այլք): Արարողակարգված այս դրվագների վերակազմության մակարդակում ոսկու կիրառության և այդ կիրառությամբ ներկայացվող կերպարի խորհուրդն իմաստավորելու առումով, առաջին պլան են մղվում «աստվածություն-արքա-ոսկի» զուգորդումների դիցաբանացված մեխանիզմները: Այստեղ առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում վերակազմվող և խեթական տեքստերից հայտնի թագավորի թաղման ծեսի տիպաբանական նույնականությունը (*Кухтин, 1941, 83; Иванов, 1990, Герни, 1987, 146-150*): Ավելացնենք նաև, որ խեթականին վերագրվող հնագիտական իրողություններում «շարքային» թաղումները ծիսական տեքստի բոլորովին այլ կառուցվածք են ենթադրում (*Герни, 1987, 147*): Սեպագիր տեքստերում բազմաթիվ են այն վկայությունները, ուր խեթական թագավորները հանդես են գալիս «արևարքայի» կերպավորմամբ (*Герни, 1987, 60-62; Ардзинба, 1982*): Մուրսիլ II-ից սկսած ...ես Արևս... կամ ...Իմ Արևի... բնույթի նույնականացումները կազմում են թագավորական իշխանության անձնավորման առանձնաշնորհության ու սրբազնացման էությունը: Հատկանշական է, որ խեթական թագավորը և արևի աստվածը բարձրաքանդակներում պատկերված են նույնական հանդերձավորմամբ: Խեթական իրականության մեջ Արև արքայի և ոսկու կապը հատկապես ընդգծվում է թաղման ծեսի և, այսպես կոչված՝ «արքայական ծեսի» կոնտեքստներում (*Ардзинба, 1982; Герни, 1987; Иванов, 1990*):

Առաջինը, ինչ կարելի է ասել ոսկու մասին այն է, որ հայեցողունակ աչքին և դիտողունակ մտքին

ներկայանում է լույսի կերպարով և այդ պատճառով էլ «խորհրդանշում» է լույսը: Գ.Բլումենբերգի, այսպես կոչված, մետաֆորոլոգիայի տերմիններով այն կարելի է անվանել լույսի «բացարձակ այլաբանություն»: Բայց ոսկին լույսի հետ միավորված է բնավ ոչ զգայական աստղիացիաներով: Պրանք համապատասխանեցված են նաև իրենց խորքային իմաստներով: Ինչպես ոսկին լույսի «բացարձակ այլաբանությունն է», այնպես էլ լույսը «բացարձակ այլաբանությունն է» աստծո համար (*Аверинцев, 1973, 46*): Այն, որ ոսկին կապված է (խնդրո առարկա ծեսի համատեքստում) ոչ թե սոսկ լույսի հետ, այլ հատկապես արևի լույսի հետ, տեսանելի է նաև հելլենական մշակութային արեալում: Նախ՝ ակնառու է այն հանգամանքը, որ «Իլիականում» նկարագրված Պատրոկլեսի և Հեկտորի թաղման արարողությունները գրեթե նույնանում են վերը բերվածների հետ (*Герни, 1987, 148-150; Деведжян, 1981, 22-23*): Հերոդոտոսի վկայած մի ծիսական տոնին է անդրադարձել Օ.Ֆրեյդենբերգը՝ ըստ որի, տոնի ժամանակ կառքով մի տաճարից մյուսն են տեղափոխել տապան-տաճարիկը, որում դրված էր արևի աստծո՝ Հելիոսի ոսկեպատ փայտյա պատկերը (*Фрейденберг, 1988, 17*): Այս վկայությունը շեշտում ենք, նկատի ունենալով՝ 1. խեթական թաղման ծեսում արքայի պատկերի (արծանի - ALAM) կառքով տեղափոխելու պարագան: 2. Հեկտորի ածյունափոշին ոսկյա տապանում տեղադրելու և թեղքյան դամբարաններում դիապատգարակի (= տապան = տաճարիկ = խորշ, ուր դրվում էր աստծո արծանիկը = «Aedicula»․ տես՝ *Фрейденберг, 1988, 17-19*) առկայության հանգամանքները: Ըստ որում, ենթադրվում է, որ վերջիններս պատված են եղել թանկարժեք մետաղներով (*Кюфтин, 1941, 89; Пуотровский, 1949, 47*): Խորհրդանշանների նույն համակարգն է վկայված հռոմեական «Collocatio» ծեսում: Այստեղ հրաժեշտի ողբի համար նմեցյալի դիակը դուրս էր հանվում: Արարողության անհրաժեշտ մասն էր կազմում բարձրագույն փայտամած օթյակը՝ դիապատգարակով, որի վրա դրվում էր նմեցյալի պատկերը: Արարողության ընթացքում այն կամ «կանգնած է», կամ կառքի վրա դրված «շարժվում է» *Pompa funebris*-ով (թաղման թափոր) հուղարկավորման համար (*Фрейденберг, 1988, 19*): Բերված զուգահեռները թույլ են տալիս մատնանշել զուգորդություններում տեսանելի սեմանտիկական համարժեքությունների հանգամանքը: Խնդրո առարկա հարցերի վերլուծության տեսակետից

կարելի է մասնավորել կերպար-բովանդակային նույնականացումների հետևյալ դրվագները՝ 1. Դամբանի, կառքի, տապան-տաճարիկի նույնականությունը: 2. Տապանի, բարձրագույն փայտամածի վրա օթյակի, դիապատգարակի նույնականությունը: 3. Նմեցյալ = արքա = աստվածություն: Հիշյալ զուգորդությունների համատեքստում թեղքյան թաղման կառույցը հավասարազոր է «աստծո տանը»՝ տաճարին = աստծո նստավայրին, ուր երկնային գահի վրա (=պատգարակին = օթյակին) բազմում է աստվածությունը՝ տվյալ համատեքստում Արևի աստվածը:

Թաղման ծեսը վերագրվում է «անցման ծեսերին» (*Погребальный обряд, 1990*), որոնք ապահովում են անցումը լոկուսից լոկուս (= «անցում աշխարհից աշխարհ»-«անցում սոցիալական մի վիճակից մյուսին»-«անցում ողջերի աշխարհից հանդերձյալ աշխարհ» և այլն): Ծեսի արարողական կողմի (որպես հաղորդակցման և կարգավորման ակտի) հիմնական բնութագրող յուրահատկությունը նրա խորհրդանշականությունն է (նշանավորում, իմաստավորում է որոշակի խորհուրդ): «Անցման խորհուրդն» իմաստավորող թաղման արարողությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում արդիականացնում է դիցաբանական պատկերացումներով բանաձևված «այն Առաջին սրբագործված անցումը», որ կապվում է տիեզերածնության, աշխարհաստեղծման և աշխարհի կանոնավորման կարգի հետ: Թեղքյան թաղման ծեսի համակարգում այս առումով կարելի է առանձնացնել 2 արարողակարգ: «Շարքային» թաղումներում նմեցյալի «անցումը» արարողակարգված է այնպես, որ նա «լոկուսից լոկուս» տեղաշարժը (ճանապարհ) կատարում է՝ «ինչպես Արև-աստվածը»: Իսկ «Առանձնաշնորհ» կարգավիճակով նմեցյալը ճանապարհն անցնում է «որպես Արև-աստված»: Եվ այս առանձնաշնորհության հանգամանքը հատկապես շեշտվում է ոսկով: Ոսկին է բանաձևում այն խորհուրդը, որ թույլ է տալիս նմեցյալին մարմնավորել հանրության կողմից սրբագործվածը: Հիմնականում արևային մոտիվներով խորհրդանշված թեղքյան ոսկին, թաղման յուրաքանչյուր արարողակարգում կերպարա-բովանդակային միասնությամբ շաղկապվելով ծիսական տեքստին, մատնանշում է նմեցյալի (= արքայի = արևի աստծո) տիեզերական դիրքը, այն է՝ նմեցյալը հարաբերակցվում է «Աշխարհի կենտրոնին»: Արքան հաղորդակից է աշխարհի կենտրոնին ու կարգին, մարմնավորում և անձավորում է այն, իսկ ոսկին խորհրդանշում է

ինչպես աշխարհի կենտրոնն ու կարգը, այնպես էլ արքային: Ոսկու «սուբստանցիոնալ սրբազնությունը» ինվարիանտ պատումներով մշտապես առկա է աշխարհընկալման բոլոր տեքստերում արձանագիր տվյալներից մինչև միջնադար:

Ըստ նախնայաց պատկերացումների, ոսկին գտնվում է աշխարհի եզրին՝ խավարի թագավորության հետ սահմանագծին (հմմտ. Ա.Յումբուլտի վերոհիշյալ դիտարկումը): Եգիպտացիների համար այն ինչ-որ տեղ արևելյան լեռներում է, ուր գտնվում է անդրաշխարհի մուտքը, որտեղից ամեն առավոտ դուրս է գալիս Ռան (Արևի աստվածը): Շումերների մոտ ոսկին ասոցացվում է հարալի երկրի (անդրաշխարհի) հետ (հմմտ. «Եվ թող բերի քեզ Տուգրիշ երկիրը ոսկին հարալիից» բանաձևումը, «էնկին և Նինհուրսագը» էպոսում. *Комороци, 1976, 8*): Եգիպտական պատկերացումներում ոսկու սուբստանցը ոչ այլ ինչ է, քան գետնի մեջ թաղված արևի ճառագայթ (*МНМ, 1987, 422; Аверинцев, 1973, 48*): Ըստ հնդկական դիցաբանության, նախաստեղծ տիեզերքը գտնվում է ոսկե ձվի մեջ և տիեզերածնության (աշխարհաստեղծման) ակտի սկիզբը կապվում է ոսկե ձվի և կամ ոսկե թասի հետ, որի ոսկե կեղևը վերածվում է երկնքի (*Keúner, 1986, 119*): Սանուի օրենքներում տիեզերածնության ելակետային վիճակը ոսկե ծուն է, որից երկնում է Պուռուշան (*Литвинский, 1982, 42*): Ոսկու կապը տիեզերածնության և տիեզերքի կենտրոնի հետ բազմիցս վկայված է հունական դիցաբանության մեջ: Դելփիքի Ապոլոնի արձանը ոսկուց է, որովհետև այն գտնվում է աշխարհի կենտրոնում (հելլենական տրոն պատկերացումների համակարգ) և այն պատճառով, որ Ապոլոնն արև է կամ կապված է արևի հետ՝ Զելիոսի և Ապոլոնի նույնականացումը (*Рабинович, 1976, 92-107*): Վ.Տոպորովի խորհրդով շատ հետաքրքիր դիտարկումներ է ներկայացրել Բ.Լիտվինսկին: Ըստ այդմ՝ թագավորի մահը = արևի մայր մտնելուն: Հունական ավանդություններում արևը = արքային: Նա թագավորում է՝ լույս է տալիս: Թագավորի և արևի նույնականացումը տեղափոխվում է թաղման ծես: Մահացած թագավորի շուրջբոլորը դրվում են արևի պատկերներ (հմմտ. թեոդրյան դամբարաններում «արևային մոտիվներով» մեծաքանակ զարդերը՝ մեդալիոններ, շքասեղներ, ուլունքներ և այլն): Ոսկին, հատկապես ոսկյա կլոր առարկաները կարող են մարմնավորել արևը: Մահացած թագավորը նմանեցվում է մայրամուտին: Ինչպես կծագի (կվերածնվի) արևը, այդպես էլ կվերածնվի

արքան: Արքան ոսկյա է, քանի որ երկրի վրա մարմնավորում է արևին (*Литвинский, 1982, 47*): Հիշատակված դիտարկումների կոնտեքստում արժանահավատ մեկնաբանություն են ստանում նաև թեոդրյան դամբարաններում դրված գունազարդ անոթների վրա եղած պատկերագրությունները (ըստ էության, ներկայացված է մեկ կանոնիկ սյուժե՝ կազմված «համաշխարհային ջրի» - «ջրային թռչունների» և կեռխաչի /արևի/ մոտիվներով):

Պատկերագրական այս համակարգի վերածնության համար հատկապես կարևորում ենք Ապոլոնի ծննդի հետ կապված հիշատակությունները: Երբ Լետոն ծնում է Ապոլոնին, կարապները յոթ անգամ թռչելով պտտվում են այդ տեղի վրա, այնուհետև լծվում են աստծո կառքին: Ապոլոնը, ծնվելուց անմիջապես հետո, կարապներ լծված կառքով ուղևորվում է հիպերբորիացիների մոտ արևելք: Հատկանշական է, որ Ատհարվավեդայում արևն անվանվում է եռակի կարապ, որ թևատարած թռչում է երկնքում (*Лосев, 1957, 402-422; Бонгард-Левин, Грантовский, 1974, 64-65; Кузьмина, 1987, 167*): Նշվածը թույլ է տալիս ևս մեկ անգամ շեշտել թեոդրյան համալիրներում Արևարքայի թաղման առկայությունը: Ավելացնենք նաև, որ Աքեմենյան կայսրության հիմնադիր Կյուրոսը, ըստ ավանդության, թաղվել է ոսկյա սարկոֆագով, ոսկյա օթյակում, իսկ թաղումն ուղեկցել են ոսկյա զարդերն ու թանկարժեք մետաղից սպասքը: Հովսեփիոս Փլավիացին հիշատակում է, որ «Պարթևների մոտ, միայն թագավորները կարող էին քնել ոսկյա օթյակում (հմմտ. օթյակ = դիապատգարակ = տապան = խորշ, ուր բազմում է արևի աստվածը) և դա պարթևական թագավորների առանձնաշնորհն էր և իշխանության խորհրդանիշը (*Литвинский, 1982, 36*): Հույները նույնպես ոսկուց իրերն ու պիտույքները թագավորական իշխանության խորհրդանիշ էին համարում (*Իլիական, 1955, I 245, II 265* և այլն): «Ոսկեկար և ոսկեկուռ հանդերձանքը» աստվածների սրբազնացված հանդերձն էր և թագավորներին վերապահված տարբերանշանը: Ինչպես նշում է Բ.Լիտվինսկին, արձանագիր տեքստերը վկայում են, որ աստվածների արձանների համար նախատեսված հագուստներն ամբողջովին պատվում էին ոսկուց պատրաստված վարդակներով, աստղերով, սկավառակներով, օղակներով, բուսական և կենդանակերպ պատկերներով: Մասնավորապես Միջագետքում այս բնույթի պատկերագրությունները հանդես են գալիս մ.թ.ա. XII դարից սկսած (*Литвинский, 1982, 39*): Ոսկով պնդա-

զարգված հագուստով թաղումները Հայաստանում փաստագրվում են Լուի Բերդի դամբարաններում: Այս առումով խիստ հատկանշական են Մովսես Խորենացու հիշատակությունները՝ կապված Արտաշեսի մահվան և հանդերձավորման հետ: Հարկ է նշել, որ նմանցյալի հետ դամբարան դրված յուրաքանչյուր իր կամ առարկա ենթադրում է դրան վերագրվող պատկերացումների որոշակի համակարգ, ինչը և արժևորվում է թաղման ծեսի կոնտեքստում: Սրանցում հատկապես առանձնանում են ոսկյա թասի հետ կապված պատկերացումները: Հնդկական ավանդություններում Պուռուշի (Պուշանի) դեմքը կամ իրական կերպը ծածկված է ոսկյա անոթով: «Ատհարվաճեղայում» նկարագրվում է մի արարողություն, որը ապահովում է թագավորի ծիսական միաձուլումը ոսկյա ձվի հետ: Այստեղ հատուկ խորհուրդ ունի ոսկյա անոթը: Արարողությունը կատարելու համար թագավորը նստում է այդ անոթի մեջ, ապա դուրս գալով ծածկում է այն ոսկե անիվով (*Литвинский, 1982, 42*): Ոսկե անոթների առկայությունը թոեղքյան թաղումներում և թաղման ծեսի ընդհանուր կոնտեքստը, կարծում ենք իմաստաբանվում են այսօրինակ պատկերացումների համակարգով: Սկյութական ծագումնաբանական լեգենդներում թագավորը (*Xola-Xsaya* – բառացիորեն՝ «Արևի տիրակալ») հանդիսանում է երկնքից ընկած ոսկե խորհրդանիշների (ի թիվս այլոց՝ նաև թասի) տիրակալը: Նշենք նաև, որ սկյութական թագավորների թաղման ծեսը բազմաթիվ դրվագներով աղերսվում է խեթական, հունական և թոեղքյան արարողություններին (*Абаев, 1965, 39-41; Раевский, 1977, 1985, 33-77*): Հիշյալ իրերի պատկանելիությունը Արևին հիմնավորվում է նրանով, որ այլոց մոտենալու դեպքում վերջիններս քոցավառվում են (*Аверинцев, 1973, 5*):

Դիցաբանական պատկերացումների մեխանիզմներով արարողակարգված կենսագործունեության հոգևոր և աշխարհիկ ոլորտներում ոսկու և ոսկուց պատրաստված իրերի տեղն ու դերը կանխորոշված էր նրանով, որ «առասպելաբանաստեղծական տարածությունը... իրից դուրս գոյություն չունի: ...Աշխարհի առասպելաբանաստեղծական մոդելներում տարածությունն իրեն գտնում է առարկայի մեջ, և որքան սրբագործված է առարկան, այնքան պարզորոշ է դա ...» (*Топоров, 1983, 234-235*):

Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ոսկերչության նմուշներն իրենց կատարելությամբ ու հղկվածությամբ, տեսականու բազմազանությամբ

ոչ միայն որոշակի աշխարհայացքի կանոնիկ համակարգի առկայության խոսում վկան են, այլև գեղարվեստական ոճի ու էսթետիկական նորմերի, արտահայտչական-պատկերավորման միջոցների, ոճն ընդգծող ձևերի, հարդարանքի ու մշակման կոնկրետ հնարների մի որոշակի արեալ են սահմանագծում, որն իր ուրույն տեղն ունի Հին աշխարհի ոսկերչության համակարգում: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան ոսկու կենսագործունեության աշխարհիկ ոլորտները ներառված չեն սեկուլյար ասպեկտները քննարկման առարկա են բացառապես այս մետաղի «գեղարվեստականացման» պլանում: «Առարկայական մեծոնիկ-սակրալ խորհրդանշաններն ընդգրկվում են ոչ թե բառային տեքստերում, այլ՝ ծիսակարգի տեքստերում: Բացի այդ, վերջիններիս հանդեպ դրանք ունեն որոշակի ինքնավարություն: Սրանք նյութականացված գոյություն ունեն ծիսակարգից դուրս, ընդգրկվում են տարբեր և բազմաթիվ արարողություններում, ինչը դրանց օժտում է բազմանշանակությամբ» (*Лотман, 1987, 8*): Այս դիտարկումը շեշտում ենք, ընդգծելու համար, որ վերը նշվածից բացի, ոսկե իրերի պատկերավորմամբ համատեղվող խորհրդանշանային բովանդակությունը, կոնկրետ-իրությանին ու հորինված երևակայականը մինչ մեր օրերն են հասցրել հայաստանաբնակների կենդանի զգացումները, նվիրական ու գեղեցիկի ձգտումը:

Ոսկերչական արվեստի լեռնաշխարհին բնորոշ ոճական առանձնահատկությունների ձևավորման հիմնախնդիրները տեսանելի են վերլուծությունների տեխնոլոգիական, պատկերագրական և իմաստաբանական առումներում: Թոեղքյան համալիրների առաջին իսկ ուսումնասիրություններից սկսած, վերջիններս դարձել են քննարկման առարկա (*Куртун, 1941, 87-99; Աբրահամյան, 1983; Դևեթյան, 1966, 100-109; Խնկիկյան, 1977, 43-51; Джапаридзе, 1988*): Հնագիտական մասնագիտական գրականության մեջ ոսկերչական արտադրանքի առանձին նմուշների մանրակրկիտ նկարագրության և զուգորդությունների վերլուծությունները հնարավորություն են տվել սահմանագծել վերջիններիս տարածման արեալները, պարզաբանել մշակութային պատկանելիության հարցերը, ձևերի զարգացման ժառանգական շարունակականությունը, ինչպես նաև մշակութային փոխառնչությունների հիմնական ուղղությունները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել նաև Թոեղքի և Քարաշամբի հանրահայտ գավաթների պատկերագրության և «պատումների»

իմաստաբանական վերլուծությունների խնդիրներին (*Арешян, 1988; Оганесян, 1988, 145-161*):

Անդրադառնալով լեռնաշխարհի ոսկերչության բնորոշ առանձնահատկություններին, ոճի «լեզվին» կարելի է մասնավորել հետևյալը.

1. Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան դեկորատիվ-կիրառական արվեստում տիրապետող են ոսկերչության նմուշների զարդանոտիվային լուծումները: Ջարդանոտիվի դոմինանտությունը հատկապես ընդգծվում է պերճանքի առարկաների վրա: Թռեղքի, Օծունի, Քարաշամբի, Լճաշենի և այլնի պերճանքի առարկաները ցույց են տալիս, որ սրանցում զարդանոտիվը հանդես է գալիս ոչ թե սոսկ դեկորատիվ առումներով, այլ առավել հաճախ՝ որպես տվյալ իրի օրգանական մաս կամ տվյալ իրով ներկայացվող գաղափարի հիմք՝ այդ գաղափարի առարկայական նյութականացում (հմտ. արև խորհրդանշող կրծքազարդ-մեդալիոնները, մարդակերպ կախիկ-պահպանակները, Քարաշամբի կենաց ծառ խորհրդանշող «խարսխածն» երկպարույր կախիկները, երկպարույր գլխիկով շքասեղները և այլն): Այստեղ առարկան ինքը՝ զարդ է, իսկ դրա վրայի զարդը՝ իրի բովանդակության կրողը: Ավելին, տարբեր իրերի վրա բացարձակապես նույն զարդանոտիվների առկայությունը և անփոփոխ (հաստատուն) կրկնություններն ընդարձակ արեալի բազմաթիվ հուշարձաններում թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Հայաստանի ոսկուց պատրաստված պերճանքի առարկաների հիմնական առանձնահատկությունը վերջիններիս կոմպենցիոնալ-էսթետիկական նշան լինելու պարագան է: Հատկապես կարևորում ենք հայաստանյան ոսկու բնութագրությունն այս տեսանկյունով, քանի որ «...էսթետիկական նշանի պայմանականությունը պայմանավորված է ներքին էությամբ: Լինելով օբյեկտների, երևույթների, գաղափարների նշանակ, այն լիարժեք կարող է գործել միայն, երբ ճանաչվում և հասկացվում է սոցիալական խավերի կամ ծայրահեղ դեպքում՝ մարդկանց խմբերի կողմից: Այս ճանաչումից դուրս՝ էսթետիկական նշանը գոյություն չունի» (*Храпченко, 1977, 13-14*): Առանց վերապահումների կարելի է շեշտել, որ Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան ոսկերչական արվեստի ցանկացած արտադրանքի մեջ կիրառությունն ու արտահայտչականությունը հավասարազոր են, և կիրառությունն իր մեջ ներառում է կերպավորումը: Մասնավորապես՝ ոսկերչական արվեստի ձևավորման սկզբնափուլում (թռեղքյան իրողությունների շրջանակ), այս կամ այն իրի

գեղարվեստականացման հիմքում ընկած մենտալային կերպարն ունի իր նախատիպը արարողականագլած և առասպելաբանված աշխարհի նկարագրի՝ վերը հիշատակված պատկերացումների (արքետիպերի) շրջանակում:

2. Եթե Հայաստանի ոսկերչական արվեստի ոճական առանձնահատկությունը կանխորոշված էր որոշակի արժեքաբանված ուղենիշներով, ապա այդ առանձնահատկության ոճական կոնկրետությունը տեսանելի է կերպավորման (պատկերագրման) հնարների ու տարրերի համակազմում: Թռեղքյան համալիրներից հայտնի ոսկերչության նմուշների պատկերագրության ոճաբանության մեջ կարելի է առանձնացնել «փոփոխվող և անփոփոխ տարրերի տարբեր համադրություններով ձևավորված ստանդարտ բլոկներ» (*Մեր, 1977, 136-138*), որոնք էլ հատկորոշում են լեռնաշխարհի ոսկերչության ինքնատիպությունը: Այս առումով հատկապես ընդգծվում են զարդի և զարդարման կոմպոզիցիոն դաշտի կառուցման մի շարք սկզբունքներ: Առավել տարածվածը զարդանոտիվի կրկնությամբ կոմպոզիցիաներն են (տրվում են կետազարդերով, համակենտրոն շրջանակներով և այլն): Սկներն է նաև հերթագայության կանոնիկության պարագան՝ հարթ և ռելիեֆ զարդանոտիվների, ուղիղ և բեկված գծերով արված մոտիվների կամ նշվածների հորիզոնական ու ուղղահայաց դիրքերի հաջորդականությամբ: Մեկ զարդանոտիվով կոմպոզիցիաների կազմավորման դեպքում հմտորեն օգտագործվել են հատկապես ինվերսիայի և սիմետրիայի ընձեռած հնարավորությունները՝ մանր ծավալներում հանդիսավորության և ներդաշնակության էֆեկտն ընդգծելու համար:

Ոսկերչական արտադրանքի տարբեր նմուշների համադրությունը թույլ է տալիս կանոնիկություն տեսնել նաև դեկորի տեղաբաշխման հնարներում: Այն մասնավորապես ընդգծվում է հարթ մակերեսի տարաբաժանման և դեկորների փոխդասավորվածության պարագաներում: Տիրապետող են լարահյուս գոտիներով կամ կրկնվող կետերի (գնդիկների) շրջանագծով բաժանումները:

Ավելացնենք նաև, որ պերճանքի առարկաների զարդարվեստի հիմնական կառուցվածքային տարրերը բացառապես ներկայացված են երկրաչափական մոտիվներով (պարույրներ, համակենտրոն շրջանակներ, գնդիկներ, կետեր, լարահյուս մոտիվներ, եռանկյունի, մեանդր, շեղանկյուն, խաչ, տարբեր սիմուսոիդներ և այլն): Ջարդանոտիվների այս ընտրանիով, ինչպես նաև վերը թվար-

կած պատկերագրական հնարներով, միջին բրոնզի դարից Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվում է ոսկերչական արվեստի մի ինքնատիպ արեալ՝ նախանշելով դրա զարգացման հետագա ողջ ուղին:

Բ. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՆԿԱԼՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հայ միջնադարը պատմական նախորդ ժամանակաշրջանների համեմատ ունի մի անգերազանցելի առավելություն. հայ գրի ստեղծման շնորհիվ նյութական մշակույթի բազմաթիվ արժեքների, այդ թվում և ոսկու մասին մենք կարող ենք պատկերացում կազմել ոչ միայն բուն իրերի միջոցով, այլ առաջին հերթին այն հսկայական գրավոր ժառանգության օգնությամբ, ուր միջնադարի հանրույթն ինքն է ներկայացնում իր «մտորումները» ոսկու մասին: Միջնադարյան ոսկե իրերի ակնհայտ փոքրաքանակության դեպքում (եթե բացառենք դրամները և եկեղեցական հիմնականում ուշ միջնադարին վերաբերող սպասքը), շնորհիվ «ինքնաարտահայտման» նման հզոր միջոցի, մենք միջնադարյան ոսկու մասին շատ ավելի գիտենք, քան նախորդ բոլոր շրջանների մասին: Ավելին, հայ միջնադարում ոսկու ընկալումների վերականգնումը ցուցում է դրանց զգալի մասի ակնհայտ ավանդականությունը, ինչը հնարավորություն է ընձեռում խոսել դրանց սկզբունքային կարևորության մասին նաև նախորդ դարաշրջաններում: Նկատենք, որ միջնադարի արշալույսին ոսկին արդեն հազարամյակների մշակութային պատմություն ունեցող մետաղ էր, և եթե նրա քրիստոնեաբանական ընկալումը, ինչպես կտեսնենք, սկզբունքորեն հեռանում է և հակադրվում է հեթանոսական ընկալմանը, ապա աշխարհիկ-ժողովրդական ընկալումը հիմնականում պահում և զարգացնում է հին ավանդույթները:

Միջին դարերում ոսկին և արծաթը թեև դեռ բաժանված չէին գանձ հասկացությունից, բայց անշեղորեն ընդարձակում էին դրամական համընդհանուր փոխարժեքի դերը: Ոսկին ու արծաթը անհրաժեշտ էին ոչ միայն որպես գանձ կուտակելու, զարդարելու-ցուցադրելու և խորհրդանշելու համար, այլև ռազմական-տնտեսական-քաղաքական կոնկրետ հարցեր լուծելու համար: Ոսկին անհրաժեշտ էր բանակը զինելու և պահելու, լայնածավալ շինարարական աշխատանքներ իրագործելու և, որ խիստ բնութագրական էր միջնադարում, ռազմա-քաղաքական նպատակներով

կաշառքներ տալու համար: Սասանյան Խոսրով II (590-628թթ.) արքային նրա մեծամեծների հայտնած համոզմունքը, թե «ամենայն թագաւորութիւն գանձիւնք հաստատեալ կայ» (*Սեբեոս, 1979, 80*), ըստ էության տարածելի է ողջ միջնադարի վրա: Հզոր կայսրությունները վաղուց արդեն չէին բավարարվում ռազմական թալանի և հարկման միջոցով ծեռք բերված ոսկով: Հռոմը առաջինն էր, որ ոսկու ծեռքբերման հիմնական ձև դարձրեց նվաճված երկրների ոսկու հանքերին տիրանալը և դրանք բարձր տեխնիկական մակարդակով շահագործելը²⁷ (*Մարփյուս, 1987, 34*): Այս առումով հետաքրքիր է, որ Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված մի տեղեկության համաձայն, Պարթևական տերության հիմնադիր Արշակին (մ.թ.ա. III դ. կեսեր), որպես Հռոմի հզորացման կարևոր նախանշաններից մեկը ներկայացվում է Իսպանիայի ոսկու հանքերի գրավումը. «Լսէ և զգօրանալն Հռովմեացոց ի վերայ ամենայն արևմտից և ծովու, և թէ ի Սպանիացոց թափեցին զբովսն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի ...» (*Խորենացի, 1913, 103*): Ոսկու հանքերի վրա վերահսկողություն հաստատելու այս պրակտիկան հետագայում լայնորեն կիրառում էին թե՛ Բյուզանդիան և թե՛ Սասանյան Պարսկաստանը: Մասնավորապես, ինչպես կարելի է դատել Ղազար Փարպեցու վկայություններով, Սասանյանները V դ. վերջում Հայաստանում ունեին հատուկ պաշտոնյա, որի իրավասությունների մեջ էին մտնում ոսկե հանքերի վրա հսկողություն սահմանելը և ոսկու արդյունահանման կազմակերպումը: Ուշագրավ է, որ Փարպեցին ոսկեհանությունը անվանում է «գործ արքունի» (*Փարպեցի, 1904, 117*): Հայտնի է նաև այն պայքարը, որը VI դ. մղում էին Բյուզանդիան ու Պարսկաստանը Սպերի ոսկեհանքին տիրանալու համար (*Պրոկոպիոս, 1967, 40, 41, 61, Ադոնց, 1948*): Նույնիսկ VII դ., Հյուսիսային Կովկասից Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող Սնդրկովկաս ներխուժած խազարները, ինչպես վկայում է Կադանկատվացին, թալանը զուգակցում էին հանքերի վրա խիստ հսկողություն սահմանելով (*Կադանկատվացի, 1983, 166*): Ոսկի և արծաթ ծեռք բերելու նպատակով արաբները լայնորեն սկսեցին կիրառել բնակչությունից հարկերը դրանով կամ թանկարժեք մետաղներով գանձելու

²⁷ Ըստ էության, նման վերաբերմունք դրսևորել է դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացին, որը Հայաստան չարշավելով հանդերձ, զորք է ուղարկել Հայաստան Սպերի ոսկու հանքերին տիրանալու համար (*Տրաբոն, 1964, XI, 14, 9, Մանանդյան, 1977, 95-96, Ադոնց, 1948, 207*):

քաղաքականությունը: Այն կատարվեց այնպիսի չափերով ու դաժանությամբ, որ շուտով Սերժավոր Արևելքում ոսկու և արծաթի ճգնաժամ առաջացավ (ՅԺՊ, 1976, 373): Այն ծանր ազդեցություն ունեցավ և Հայաստանի վրա. «վախճանեաց զգիտ արծաթոյ ի յերկրէս», - դառնությամբ գրում է Ղևոնդը (Ղևոնդ, 1887, 135): Նման հարկահանությունը նույնպես կարող էր խթանել հանքերի շահագործումը, բայց՝ միջնորդավորված ձևով: Նույն Ղևոնդը նշում է, որ Հայաստանի վիճակը VIIIդ. վերջին լավացավ. չնայած հարկերը առաջվա պես ծանր էին, բայց «գիտ արծաթոյ ընդարձակեցաւ ... լերինք արծաթոյ յայտնեցան յաշխարհիս Հայոց ...» (Ղևոնդ, 1887, 155): Այս ծանր ճգնաժամն անգամ ի վիճակի չեղավ կանգնեցնել փոխանակության համընդհանուր դրամականացումը, և արդեն X-XIդդ. դրամի գերակայությունը փոխանակության, վճարումների և հարկահանության ասպարեզներում կատարված իրողություն էր: Նման ընթացքի անշեղելիության մասին են վկայում այն զիջումները, որոնց աստիճանաբար դիմում էին մեծ և փոքր տիրակալները դրամների պատկերագրության հարցում՝ սեփական դրամը Արևելքի տարբեր դավանական և էթնիկ միջավայրերում ընդունելի դարձնելու համար: Եթե VIIIդ. վերջերին արաբ խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքը համոզում էր Բյուզանդիայի կայսրին, որ արաբական նորահատ դրամները զոնե կշռով ընդունի²⁸, Հուստինիանոսը հրաժարվում էր դրանք ընդունել, քանի որ դրանց վրա գրված էր իսլամի նշանաբանը՝ «Չկա աստված, բացի Ալլահից, և Մուհամեդը նրա մարգարեն է» (Ղևոնդ, 1982, ծան. 134), ապա XI-XIIդդ. սկսած, դրամները միաժամանակ կարող էին կրել տարբեր դավանանքի սիմվոլներ և համադրել տարալեզու գրություններ:

Այսուհանդերձ, միջին դարերում ոսկին ու արծաթը (այդ թվում և դրամի տեսքով) նախ և առաջ գանձ էին, որը կարևորվում էր ոչ թե կոնկրետ գնողունակությամբ, այլ պաշտամունքային-խորհրդանշական բնությամբ: Այս առումով ուշագրավ է, որ գանձ հասկացությունը արծաթից և թանկարժեք քարերից բացի ներառում էր գործվածքներն ու հանդերձը, արքայական-տոհմական զանազան նշանները, գիրքը ևն: Այս իմաստով «գանձը» որո-

շակիորեն հակադրվում էր «ինչքին», որը ներառում էր հողը, անասունները, տնտեսական շինությունները, գյուղատնտեսական գույքը ևն: Գանձի ամենաեական տարբերությունը ինչքից այն էր, որ ենթադրում էր անպայմանորեն առանձին և զաղտնի պահպանություն, այն որևէ մեկի կողմից ենթակա չէր հաշվառման և հարկադրման: Գանձատուն ունեին արքաները, իշխանները, մեծատունները, եկեղեցին և վանքերը: Միջնադարյան աղբյուրներում այն կոչվում էր «տուն գանձուց» (Ղևոնդ, 1887, 129, 154), կամ «գանձատուն» (Ուռհայեցի, 1898, 87, 320 ևն), «դարապաս գանձին» (ԳՅՎ, 1973, 135), «տուն գաղտանոց» (Օրբելյան, 1910, 434), «պահեստ» (Ուռհայեցի, 1898, 320), «թանգարան», (Դրասխանակերտցի, 1912, 210, 331), «տուն պատմունճակացն» (Բուզանդ, 1889, 209) ևն: Ծարտարապետական առումով այն կարող էր լինել հատուկ այդ նպատակի համար նախատեսված ամրոց, շինություն, սենյակ, խուց, պատրիսան ևն: Գրավելով հակառակորդի քաղաքը, ամրոցը կամ պալատը, դեռ չէր նշանակում տիրանալ գանձին, հարկավոր էր այն գտնել: Նման դեպքերում կիրառվում էին կտտանքները, բանտարկությունը, մատնիչների օգտագործումը ևն (հմնտ. օր. Ուռհայեցի, 1898, 320, Գանձակեցի, 1961, 237):

Միջնադարյան աղբյուրներում բազմաթիվ են գանձը կազմող նյութերի և իրերի թվարկումը: Դրանց ընդհանրական-վերացական բնույթը մի կողմից ցուցում է, որ հեղինակները հաճախ ներկայացնում են ոչ թե կոնկրետ գանձը և նրա կոնկրետ տեսականին, այլ գանձի մասին ընդհանրական պատկերացումը: Մյուս կողմից էլ՝ նման վերացական նկարագրումը հնարավոր է դարձնում վերականգնել գանձը կազմող նյութերի և իրերի ընդհանրական հիերարխիան: Այն անկասկած գլխավորում էր ոսկին, ոսկուն հաջորդում էր արծաթը, արծաթին՝ թանկարժեք քարերը, ապա գործվածքներն ու հանդերձը, արքայական-տոհմական նշանները և, ի վերջո, զուտ հոգևոր-եկեղեցական իրերը՝ խաչեր, մասնատուփեր, մատյաններ ևն (հմնտ. օր. «Մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց պէս պէս գունից և անկուածոց ...», Խորենացի, 1913, 72, «զսպասս ցանկալիս ոսկւոյ և արծաթոյ և որ ի քարանց պատուականաց և զհանդերձս թագաւորացն...», Ղևոնդ, 1887, 169, «անպատմելի գանձի ոսկւով և արծաթով քարամբք պատուականաւք և մետաքսեիւք ոսկեթելաւք», Հիշատակարաններ, 1984, 40, «զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ անհամար, և զոհարս ականց և մար-

²⁸ Արաբները երկար ժամանակ, քանի դեռ չէին ստեղծել սեփական դրամական համակարգ, հարկերը գանձում էին ոչ թե կոնկրետ դրամներով, այլ կշռով: Հատկանշական է, որ թանկարժեք մետաղի չափը նշանակելու համար VIIIդ. պատմիչ Ղևոնդը լայնորեն օգտագործում է «կշիռ ոսկւոյ» և «կշիռ արծաթոյ» արտահայտությունները (Ղևոնդ, 1887, 34, 129): Այս դեպքում իրերը, զարդերը ևն, փաստորեն գեղարվեստական արժեքից զրկվում էին և հանդես գալիս որպես ծուլ մետաղ:

գարտաց գշահաւորն, բազմագին և ոսկեթել հանդերձից և թագաւորական ծիրանի, մարգարտաշէն պատմութեանց ի տանէ թագաւորին և յամենայն տանց իշխանաց», **Օրբելյան, 1910, 33**, «գտանէր ի գանձի անդ զնշան տէրունեան խաչին», **Ղևոնդ, 1887, 129**, «գտի ես Սարգիս վարդապետ զգիրքս զայս յարքունական տան գանձուն», **Չիշատակարաններ, 1988, 87**:

Նկատենք, որ հայ միջնադարը քաջ ծանոթ էր անտիկ աշխարհում մշակված մետաղների հիերարխիային, ուր յոթ մետաղները համապատասխանում էին յոթ մոլորակներին և շաբաթվա յոթ օրերին: Եվ եթե ալքիմիական ծեռագրերում ոսկին զաղտնագրվում է որպես արև և կիրակի, արծաթը լուսին և երկուշաբթի (**Ղաֆադարյան, 1940, 24-25**), ապա ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի, ոսկու հանքերը բացառապես պատկանում էին արքային, իսկ արծաթի հանքերը՝ թագուհուն (**Գոշ, 1975, 47, 317**, հմմտ. **Սմբատ, 1958, 13**), նույն կերպ էլ ռազմական ավարի ոսկին պիտի տրվեր թագավորին (**Գոշ, 1975, 31, 303, 304**, հմմտ. **Սմբատ, 1958, 11-12**): Այսպիսով, ոսկին ու արծաթը համադրվելով տիեզերական (արև, լուսին), հասարակական (թագավոր, թագուհի) և ժամանակային (կիրակի, երկուշաբթի) հիերարխիաների ամենավերին սանդղակների հետ, ցուցադրում են այն կարգավորող-կազմակերպիչ ներուժը, որ դեռ կրում էին միջին դարերում²⁹: Այս առումով խիստ ուշագրավ է, որ ոսկե և արծաթե իրերի «զարդ» անվանումը իր հիմքում ունի «արդ» արմատը, որի նախնական իմաստն է «ծն, կարգավորություն, սարք» (**Աճառյան, 1971, 306-307**): Պատահական չէ, որ միջնադարյան մանրանկարներում աստվածային վեցօրյա արարչության ավարտուն վիճակը ներկայացվում է առանձին զարդերից կազմված մի հորինվածքով, որը կից մակագրության մեջ բնորոշվում է «Այս է զարդ աշխարհիս» (**Սահակյան, 1989, 38**): Ինչպես հունարեն կոսմետիկան է առնչվում «կոսմոսին», այնպես էլ հայերեն «զարդարելն» է առնչվում «արդի» հետ (**Margaryan, 2001, 202 - 203**): Այսպիսով, զարդարել՝ նշանա-

կում էր բերել արդար, ճշմարիտ, տիեզերական կարգի, և որ կարևոր է ոսկու դեպքում՝ այդ կարգավորվածությունը անպայմանորեն լուսավոր է և փայլուն. «կոչեաց զանուն ամրոցին Ձարդ, այսինքն պայծառութիւն ի վերայ պայծառահարդար շինուածոցն» (**Արծրունի, 1917, 98-99**):

Ոսկին և արծաթը հանդես գալով որպես արքայական սրբազան մետաղներ, շարունակում էին պահպանել ոչ միայն ձեռք բերելու, այլև կրելու առանձնահատուկ պայմանները: Ոսկին սկզբունքորեն շարունակվում էր կուտակվել տիրակալների մոտ և հասարակական հիերարխիկ կարգի պահպանման կարևոր դեր խաղալ: Նույնիսկ դրամը, որ թվում է միտված էր խաղալ սովորական վճարամիջոցի դեր, ոչ միայն արքայական իրավասության սահմաններում էր, այլև հաճախ իր վրա կրելով արքայի կամ նրա նշանների պատկերները, գոնե մնացորդային ձևով շեշտում էր իր սրբազան ծագման կարևորությունը:

Ոսկու, արծաթի, ակնեղենի «բաշխումը» իրագործում էր արքան: Այս դեպքում այն չի կրում գանձ-հարստության բնույթ, այլ հանդես է գալիս իրեղենացված-նշանակիր տեսքով: Ոսկին և արծաթը արքայի մոտ հավաքվում են «բնամթերքի» տեսքով (ոսկու արդյունահանում, ռազմավարի ստացում, հարկերի հավաքում), իսկ նրա մոտից դուրս են գալիս «մշակութայնացված»՝ կոնկրետ իրերի, նշանների, հանդերձների տեսքով: Արքայի գերագույն կարգավորողի ֆունկցիան արտահայտվում էր իր-նշանների հանձնման միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրը ենթադրում էր որոշակի իրավունքի կամ արտոնության շնորհում հանձնողի կողմից և միաժամանակ որոշակի պարտականությունների ստանձնում ստացողի կողմից: Հասարակական հիերարխիայի կարգավորման այս մեխանիզմը կիրառվում էր թե՛ Արտաշեսյանների և թե՛ Արշակունիների ժամանակ, նրա արտահայտությունը գտնում ենք նաև Բագրատունիների և Կիլիկյան արքունիքում: Միջին դարերում բավական չէր ունենալ անթիվ գանձեր, անհրաժեշտ էր ունենալ և դրանք կրել-օգտագործելու իրավունքը: Ահա այս առումով էր, որ կարևորվում էր արքայի դերը, որպես պատիվների ու պարտականությունների սահմանող ու պահապան, նրա սիմվոլիկ կապը արևի ու ոսկու հետ: Մերձավոր Արևելքի հարափոփոխ պայմաններում, երբ Հայաստանը հաճախ էր կորցնում իր անկախությունը, անցնում մեծ ու փոքր կայսրությունների ու տիրակալների գերիշխանության տակ, այդ նշանների արտաքին ձևն ու զարդանախշումը փոխվում

²⁹ Արև-ոսկի-կիրակի-արքա շարքը կարելի է լրացնել կենդանական, գունային, բուսական և այլ համապատասխանություններով: Օրինակ «առյուծի» կերպարն են ցուցում Բագրատունիների ենթադրաբար վերականգնվող զինանշանը (**Մաթևոսյան, 1994, 10-44**), Կիլիկյան արքաների Լևոն տոհմանունը և դրամների վրա (այդ թվում ոսկի) խաչակիր առյուծի պատկերումը, Գագիկ Արծրունուն՝ Թովմա Արծրունու շարունակողի տված բնորոշումը՝ «Նա յոսկեզարդ գահոյսն ուրախութեանց բազմեալ նազելի ծոխութեամբ իբրև զառիւծ գօրաւոր...» (**Արծրունի, 1917, 495**):

էր, սակայն համարյա անփոփոխ էր մնում ընդհանրական տեսականին և հիերարխիան: Տեսականու առումով այն ներառում էր թագը (պսակը, խույրը), ճակատին կապվող ժապավեն-պատիվը (արդեն վաղ միջնադարում պատվի տակ հասկացվում էր ոչ միայն ժապավենը, այլև գերակայի շնորհած նշանների ողջ համալիրը և վերջապես այն հատուկ կարգավիճակը, որը վավերացվում էր պատվանշանների շնորհումով), ականջօղերը, մանյակը, կրծքազարդերը, գոտին, մատանին, հագուստը, կոշիկը, զուտ նշանային տարրերը (դրոշ, գայիսոն ևն), զենքը, գահը, ձին (ամպայման հանդերձավորված), երբեմն նաև խնջույքի (տոնական) սպասքը: Նման տիպի նկարագրություններում, անկախ թե ինչ ատրիբուտ է ներկայացվում, անպայմանորեն շեշտվում է նրա ոսկե (արծաթե) և ականակուռ բնույթը³⁰: Այս թվարկումը կարող է մոտավորապես ցուցել և դրանց օգտագործման հնարավոր ոլորտները: Ըստ էության դրանք երեքն էին պաշտոնական հանդիսություն-խնջույքը, ծիսական երթը, կռիվը:

Արքայական խնջույքը, որով ավարտվում էր ցանկացած ընդունելություն, տոնակատարություն, խորհրդակցություն կամ արարողություն, միջնադարյան այն ընդհանրացված ծեսն էր, ուր ոսկին երևան էր բերում իր սրբազան-կազմակերպիչ իմաստն ու դերը: Խնջույքի ժամանակ կարգավիճակը ցուցող զարդերի, զգեստի և այլնի կրումը ոչ թե թուլատրելի կամ ցանկալի էր, այլ պարտադիր: Այն միջնադարյան հասարակության հիերարխիկ կառույցի սիմվոլն էր ու նրա արտահայտման կատարյալ ձևը:

Հայոց Գահնամակը, որը բառացի նշանակում է գահերի մասին թուղթ կամ հրովարտակ, սահմանում էր այն հերթականությունը, ըստ որի պիտի արքայական սեղանի շուրջը բազմեին նախարարներն ու պաշտոնյաները: Փաստորեն, եթե Գահնամակը սահմանում էր յուրաքանչյուրի տեղը, ապա թագը, պատիվը, ականջօղերը, կոշիկը ևն, այն արտաքին նշաններն էին, որ ցուցադրում էին այդ տեղի իրավունքը: Միջնադարյան աղբյուրները բավականին հարուստ են նման վկայություններով (մանրամասն տես՝ *Ինճիճեան, 1835, 278-292, Հացունի, 1912, 118-236*), որոնցից ամենացայտունը Եղիշեի Պարսից արքա Հազկերտ II հրավերքին մասնակցելու համար Վասակ մարզ-

պանի հանդերձանքի նկարագրությունն է «և նա ըստ առաջին կարգի օրինացն արքունի արկաներ գպատուական հանդերձն, զոր ունէր ի թագաւորէն. կապեր և գպատուափութսն և զխոյրն ոսկեղէն դնէր ի վերայ. և զկռանակուռ ծոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ակամբք պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր, և զգինդսն յականջսն, և զգունարտակն ի պարանոցին, զսամոյրսն թիկամբքն և զամենայն օրէնս պատուոյն զանձամբ արկեալ՝ երթայր յարքունիս» (*Եղիշե, 1957, 136*): Այսպիսով, Վասակը հագնվում է ոչ թե իր սեփական հայեցողությամբ, այլ «ըստ առաջին կարգի օրինացն արքունի», այն ամենը, ինչ կազմում է «զամենայն օրէնս պատուոյն»: Հենց այս և նման համատեքստերն են լավագույնս ցուցում, որ ոսկին միջին դարերում շարունակում էր կրել «սրբազան կազմակերպիչ» իր իմաստն ու դերը:

Մեզ հասած արքայական, կաթողիկոսական (եպիսկոպոսական) թափոռների նկարագրությունները երևան են բերում մի ուշագրավ օրինաչափություն: Դրանք սովորաբար ներկայացվում են արևային-լուսային կողով, ուր լույսի հիմնական «աղբյուրը» ոսկին է: Ստեփանոս Օրբելյանը այսպես է նկարագրում Սուշե կաթողիկոսի (Մդ. վերջ) այցը Սյունիք. «պատրաստել իրամայեաց ըստ հայրապետական ճոխութեանն զճանապարհն հեծեալ ի սպիտակ ջորվոջ ոսկեզօծ թամբօք, եպիսկոպոսօք և բազմամբոխ պաշտօնէիք զառաջեալ ունելով զոսկիափայլ նշանն աստուածընկալ արեգակնակերպ նշուլիք» (*Օրբելյան, 1910, 73*): Արքայական թափոռների դեպքում սպիտակ ջորիներին փոխարինում են սպիտակ ձիերը, ոսկեպատ կառքերը, քրիստոնեական-եկեղեցական նշաններով հանդերձ գերակշռում են արքայական նշաններն ու դրոշները (նորից ոսկեկար, ոսկեծուպ ևն), սակայն ամենաուշագրավն այն է, որ ողջ թափոռը պատկերվում է որպես արքա-արեգակի ծագում և պտույտ իր աշխարհ-տիեզերքում: Որպես բնորոշ օրինակ մեջբերենք Բագրատունիների թագավորական թափոռի նկարագրությունը. «Իսկ թագաւորն յառաւօտինսն յորժամ ի քաղաքէն ելանէր զօրեն փեսայի, որ ելանէ յառազաստէ իւրմէ՝³¹ կամ որպէս տուընջենային արուսեակն որ ի զխոյն

³¹ Արքայի, որպես արեգակի և փեսայի ընկալումը տիպաբանորեն իր նույնությունը ունի Քրիստոս - արդար արեգակ-փեսա շարքի հետ: Ուշագրավ է, որ ավանդական հարսանեկան ծեսում հարսն ու փեսան կոչվում են թագավոր և թագուհի ու ամպայմանորեն պսակվում են ոսկյա զարդերով: Այս առումով խիստ բնութագրական է Արտաշեսի և Սաթենիկի առասպելից նրանց ամուսնությանը վերաբերող հորեմագու մեջբերած հատվածը. «Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսութեան Սաթենկանն» (*Խորենացի, 1913, 139*):

³⁰ Թագը պատկերացվում է պատրաստված «համակ» կամ «զուտ ոսկուց» և թանկարժեք քարերով զարդարված, հագուստը «ոսկեհուռ», «ոսկեթել և մարգարտաշար», «ոսկեմանեալ», գոտին «ծոյլ ոսկի», ձիասարքը՝ «ոսկեզօծ թամբօք», ոսկե և արծաթե սանձերով, փորկապերով, ճակատնոցներով, կրծկալներով ևն:

արարածոց բարձրանալովն զամենայն տեսանելիս յինքն ծգէ, այնպէս և նա պաղպաղէր փաղփուռ հանդերձիւք և մարգարտախումն թագին զամենայն մարդ ի տեսութիւն և ի զարմանս ցուցանէր. որ և սպիտակամազ մոյգ՝ ոսկեգօծ զարդիւք առաջի ընթանալով, ի ճառագայթից արեգականն, որ զնովաւ հարկանիւր՝ շլացուցանէր զտեսողացն տեսանելիս» (**Լաստիվերտցի**, 1963, 59):

Եվ, վերջապես, ոսկին սկզբունքորեն կարևորվում էր մի այնպիսի բնագավառում, ուր նրա ռեալ անօգտագործելիությունը լրիվ ակնհայտ էր: Ռա կռիվն էր: Նկատենք, որ առանց հստակ հիերարխիայի և այդ հիերարխիան արտացոլող արտաքին նշանների լայն կիրառման, անհնար է պատկերացնել նույնիսկ ժամանակակից զինուժի հստակ գործունեությունը: Սակայն հատկանշական է, որ միջին դարերում նման արտաքին հիերարխիկ նշանի դերում հաճախ հանդես էր գալիս զենքը: Առաջին հերթին, իհարկե, այն վերաբերում էր ոչ թե զենքի խոցող-կտրող տեսակներին կամ մասերին, այլ բռնակներին, պատյաններին, ինչպես նաև գոտիներին, վահաններին, սաղավարտին, գրահին, ձիասարքին և այլն: Հին զենքի «ամենաանձնականացված» տեսակները՝ դաշույնը, թուրը, սուսերը հիմնականում ամրացվում էին գոտուն և հաճախ հանդես էին գալիս որպես մեկ միասնական համալիր: Գոտին և թուրը (դաշույնը) հանդես էին գալիս ոչ միայն որպես թանկարժեք արքայական նվեր, այլև, ի տարբերություն արքայի կողմից շնորհվող այլ պարգևների, որպես նրա (արքայի) անձնական օգտագործման ատրիբուտներ: Այսպես, ըստ Ռաշանց Թոթի Կոստանդին կայսրը «զանգին գօտի հօրն իմոյ հզօրի ածի ընդ մէջ Տրդատայ քաջի... օծտեցաք ... զինաւք մերովք» (**Ռաշանց Թուրք**, 1824 336), ըստ Կաղանկատվացու՝ հունաց կայսրը իշխան Ջևանշիրին նվիրում է «զիւրոյ անծինն մարգարտայեռն պատենիւք սուսեր» և իր նախնիների «զարքունական գօտին ածին ընդ մէջ նորա» (**Կաղանկատվացի**, 1983, 182, 185), պարսից խոսրով II արքան Սմբատ Բագրատունուն նվիրում է «զկամարն և զսուսերն լեալ հաւր իւրոյ Որմզդի» (**Սեբեոս**, 1979, 96): Այս սովորույթը արտացոլում է միջնադարյան հիերարխիայի ամենահիմնական հատկանիշը՝ ստորակայի ծառայությունը գերակային սկզբունքորեն ռազմական ծառայություն էր: Փաստորեն անձնական զենքը հաճախ հանդես էր գալիս որպես այն կրողի կարգավիճակը վավերացնող արքայական նշան, ինչն էլ պայմանավորում էր զենքերի մեջ հենց նրա առաջնահերթ ոսկեղենացումը: Արձակել գոտին՝ նշանակում էր

զինաթափվել, անձնական զենքից չէին բաժանվում նույնիսկ խնջույքների և արքայական ընդունելությունների ժամանակ (**Քուզանդ**, 1889, 209, 239): Ահա թե ինչպես է պատասխանում պարսիկ թիկնապահներին հայոց սպարապետ Մուշեղը, երբ պահանջում են խոսրով II արքայի մոտ մտնելուց առաջ արձակել գոտին. «Ի մանկութն իմմէ սննդակից եղեալ են թագաւորաց ի նախնեաց իմոց և հաւուց, և այժմ հասեալ կամ ի դուռն արքունի, ի տեղի հանդիսի: Ես զսպառազինութիւն իմ յանձնէ իմմէ ի բա՛ց մերկացոյց, և լուծից զկամարս և զգաւտիս յանձնէ իմմէ, զոր ոչ երբեք լուծանեն ի տան իմում յուրախութեան» (**Սեբեոս**, 1979, 82): Եվ, վերջապես, զենքը կարող էր լիովին կորցնել իր գործառնական իմաստը, դառնալ զուտ ցուցադրական նշանային ատրիբուտ ու ամբողջովին ոսկեղենացվել: Այսպես, ըստ Կաղանկատվացու, պարսից Հազկերտ արքան Ջևանշիր իշխանին նվիրում է. «երկուս միզակս ոսկիս և երկուս վահանս ոսկեքանդակս, զոր միշտ առաջի շրջեցուցանէին և նախամեծար քան զամենեսեան առնէին» (**Կաղանկատվացի**, 1983, 175): Ինչպես տեսնում ենք, զենքի և կարգավիճակի փոխկապակցվածությունն այս դեպքում ավելի քան ակնհայտ է:

Սակայն ոսկեղենացումը չէր սահմանափակվում միայն անձնական ներկայացուցչական զենքով: Հաճախ ոսկեղենացված-ոսկեփայլ են ներկայացվում նաև վահանը, սաղավարտը, գրահը, ձիասարքը, դրոշները, փողերը, ոչ միայն առանձին հրամանատարների, այլև ողջ զորքի հանդերձանքն ու սպառազինությունը (հմմտ. **Խորենացի**, 1913, 303, **Կաղանկատվացի**, 1983, 21 և 6), ինչը ցուցում է, որ ոսկին կարևորվում էր և բուն կռվի ժամանակ ու ոչ միայն նշանային-տարբերակման առումով: Նախ մեջ բերենք մի հատված Խորենացուց, ուր նկարագրվում է Չիրավի ճակատամարտը. ոսկե, արծաթե և պղնձե զանազան մակերեսները արևի ճառագայթների անդրադարձումներով և իրենց սեփական փայլով ոչ միայն թշնամու համար ճնշող հոգեբանական մթնոլորտ են ստեղծում, այլև կռվին տալիս են տիեզերական ակտի ալեգորիա. «իսկ ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, ի պղնձապատ³² վահանացն նշույք զլերամբքն փայլատակէին

³² Մեքենովող հատվածում Խորենացին ընդգծում է միայն պղնձե վահանների փայլը, բայց նախորդ էջում (**Խորենացի**, 1913, 303) նշվում է, որ ճակատամարտին մասնակցում էին և հունաց զորքերը, որոնք «վառեալ էին ի գէնս ոսկոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպես զարդու ...»:

իբրև յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ ի դուրս ոստչէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք, յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական գունդն ...» (*Խորենացի, 1913, 304*):

Ոսկի-լույս-արև մետաքսորիկ կապն ավելի ակնհայտ է Լիպարիտ Օրբելյանի զինավառության նկարագրության մեջ. «... և ընկենոյր զոսկենկար վահանն ի թիկունսն ... և ի յոսկեկուռ զրահէն և ի սաղաւարտէն նշոյք հատանէին իբր յարեգականէ» (*Օրբելյան, 1910, 375*): Այս և նման վկայությունները հիմք են տալիս փաստել, որ ոսկեզենքն ու հանդերձանքը ոչ միայն նշանային – հիերարխիկ դեր էին խաղում, այլև կոչված էին ապահովելու առանձին ռազմիկի, ողջ զորքի և ընդհանրապես կռվի արևային-լուսային-կրակային կերպավորումը, ինչը եթե արտաքննապես ապահովում էր հոգեբանական առավելությունը, ապա ներքուստ երևան էր բերում իր ավեգորիկ կապը տիեզերական սրբազան կռվի հետ: Պատահական չէ, որ ըստ միջնադարյան աղբյուրների, կռիվները սովորաբար ընթանում էին աստվածային-գերբնական միջամտության պայմաններում. որպէս օրինակ՝ բավարարվենք հենց Չիրավի ճակատամարտի խորենացիական նկարագրությամբ. «... և հողմ սաստիկ ի մերոցն կուտ ընդդէմ պարսկականին փչեալ ... եվ այսպէս ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ առ հասարակ զօրքն Յունաց և Դայոց, դիականքք թշնամեացն լցին զդաշտն ամենայն» (*Խորենացի, 1913, 304*):

Հայ միջնադարն անհնար է պատկերացնել առանց հարուստ եկեղեցական ներսույթի և այնտեղ ընթացող շքեղ ծիսակատարությունների, առանց զարդարուն հոգևոր հանդերձների և թափոռների, սրբազան մասունքների արծաթյա ոսկեզօծ պահարանների, ոսկեգիր ձեռագրերի և ոսկենկար մանրանկարների: Արտաքուստ այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե ոսկին միջնադարի աշխարհիկ և հոգևոր կյանքում նույն արժեքային դերն է խաղում, սակայն բավական է քիչ ավելի մոտիկից ծանոթանալ ոսկու քրիստոնեական ընկալմանը, որպէսզի ակնհայտ դառնա արտաքին նմանության տակ թաքնված սկզբունքային աշխարհայացքային տարբերությունը: Ըստ էության, ոսկու քրիստոնեական ընկալման հիմքերն արդեն առկա են Աստվածաշնչում, ուր այն առաջին հերթին հանդես է գալիս որպէս աստվածային լույսի, մասնավորապես՝ Քրիստոսի, որպէս Արդարության արեգակի, ինչպէս նաև «փորձության բովով» անցած արդար հոգու խորհրդանիշ (*Աթ-*

րուսեւ, 1973, 46-49): Այս առումով խիստ ուշագրավ է ոսկու դերի կարևորումը հայերի դարծի առասպելում և, մասնավորապես, նրա կարևոր բաղկացուցիչը կազմող Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքում: Ըստ այդ տեսիլքի, երկնային հաստատությունը բացվում է և այնտեղից լույս է հորդում «ըստ նմանութեան մանրամաղ փոշոյ հիւղէի, որ ի ժամանակս արեգակնակէզ զարնանայն ըստ պատուհանացն կամ լոյսանցոյց երդոցն ի շողսն խաղասցէ ...» (*Ազաթանգեղոս, 1914, 375*): Լույսի այս հոսքին խառնված իջնում է և երկնային հրեշտակների զորքը: Այս ամենի առջևից ընթանում է մարդակերպ մի հզոր և ահեղ կերպարանք՝ «ի ձեռինն իւրում ուռն մի մեծ ոսկի»: Երկնային այս «դարբինը» արծվի արագությամբ իջնելով (ինչպիսի արագությամբ որ միայն կարող է իջնել լույսը) հասնում է Վաղարշապատի հրապարակ, հարվածում է իր ոսկե կռանով գետնին այնպիսի ուժգնությամբ, որ «մեծ և անչափ դժոխունքն հնչեցին ի սանդարամետս անդնդոց»՝ այսինքն գետնի խորքերում գտնվող դժոխքից, և ողջ երկիրը, ինչքան որ տեսանելի է աչքի համար, հարթվում-տափակում է: Լուսավորչի այս տեսիլքի նպատակն էր ոչ միայն ցուցել, որ քրիստոնեության մուտքը Հայաստան տեղի է ունենում աստվածային կամքով և նրա անմիջական մասնակցությամբ, այլև, որ այն տիեզերաստեղծ մի ակտ է, որի սկիզբը նշանավորվում է հեթանոսական աշխարհի (որի սիմվոլը սանդարամետ-դժոխքն է) կործանումով: Ահա թե ինչու էր երկնային զորքի առջևից արծվի արագությամբ ցած խոյանում կռանով զինված հսկան: Բայց տիեզերաստեղծման ակտի բուն էությունը, իհարկե, տիեզերական նոր կարգի ստեղծումն է, և ինչպէս տեսնում ենք տեսիլքի շարունակության մեջ՝ կռանի հարվածից անմիջապէս հետո արքունի ապարանքի մոտ հայտնվում է մի «խարսխածև ճախարակածև խարիսխ ոսկի, մեծությամբ իբրև զմեծ մի բլուր, և ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն բարձր մինչև յոյժ, և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ, և ի խաչն լուսոյ և ի վերայ նորա» (*Ազաթանգեղոս, 1914, 375*): Ինչպէս տեսնում ենք, այս տեսիլքում աստվածային լույսը ոչ թե սոսկ նշանիցուցման դեր է խաղում, ինչը բնորոշ է միջնադարյան տեսիլքներին ընդհանրապես, այլ հանդես է գալիս որպէս «գործուն» մի գորություն, որն իր «ծանրությամբ» հարվածում - սաստում է հեթանոսական-դժոխային ուժերին, բայց և իր «լուսարծակունով» ստեղծում դեպի երկինք խոյացող, սկզբունքորեն «անկշիռ» երկնային-լուսային կառույց: Կործանման և արարման այս երկու՝ արտաքնա-

պես անհամատեղելի տիեզերական ակտերը իրագործող լույսը, (որը վերջին հաշվով խորհրդանշում է աստվածային գործության անհամատեղելին համատեղելու կարողությունը) անպայմանորեն կարիք է զգում իր ուժն ու ծանրությունը ցուցող, բայց և ինքնաձավալումը (այսինքն՝ արարչագործ բնույթը) չժխտող մետաֆորայի: Եվ եթե լույսն այս տեսիլքում հանդես է գալիս որպես աստվածային էության բացարձակ սիմվոլ, ապա ոսկին էլ հանդես է գալիս որպես աստվածային լույսի բացարձակ սիմվոլ:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, թե ինչու է երկնային «դարբինը» զինվել հենց ոսկե կռանով. միայն ոսկու օգնությամբ կարելի է ցուցել աստվածային լույսի կործանարար, բայց և արարչագործ էությունը: Ուրիշ ինչ նյութ կարող էր խորհրդանշել թանձր, ծանր լույսը, որը երկնքից իջնելով իր ծանրությամբ իսկ կործանում է սանդարամետը, բայց և մնում է երկրի վրա որպես մի բլուր, որից ծագում են հրեղեն սյուներ, ամպե խոյակը և լուսեղեն խաչը:

Ուշագրավ է, որ եռյակ այս հիերարխիան (աստված - լույս - ոսկի) իր արտահայտությունն է գտել տեսիլքի հետ կապված մի շարք կոնկրետ ու ավանդական անվանումներում: Այսպես, եթե «*Էքմիածին*» անվանումը ցուցում է աստվածային գործությունը, «*Գրիգորիոս*» (որ նշանակում է արթուն, տես *Մալխասյանց, 1982, 14*, և իմաստով նույնական է «*զվարթունի*» հետ՝ տես *Աճառյան, 1973, 107*) և «*Լուսավորիչ*» անվանումները ցուցում են լույսը, ապա «*Շողակաթը*» ցուցում է երկնային լույսի նյութականացված (ոսկեղենացված) իջնումը:

Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքում քրիստոնեական աշխարհ-տեսիլքի մոդելը ներկայացվում է կոթողի և տաճարի տեսքով: Ինչպես տեսանք, կոթող: ունի խարիսխ, սյուն, խոյակ և ավարտվում է խաչով, ինչը լիովին համապատասխանում է լայնորեն հայտնի վաղմիջնադարյան քարե կոթողների ճարտարապետական տեսքին: Տեսիլքում ներկայացվում է նաև տաճարը, որը պատկերվում է որպես չորս սյուների վրա հենված զմբէք, որտեղ սյուների խարիսխներից ծագող լույսը միանում է երկնքից ցուլացող լույսին (*Ազաթանգեղոս, 1914, 376*): Նկատենք, որ երկնքից «կաթած» (այսինքն աստվածային, ոչ բնական) և երկրի վրա ինքնուրույն շողարձակող լույսի մասին պատկերացումը սկզբունքային նշանակություն ունեւ քրիստոնեության համար: Բնական լույսի և նրա աղբյուրների ծիսական օգտագործումը քրիստոնեությունը համարյա բացառում էր, քանի որ այն լի էր հեթանոսությանը վերադառ-

նալու վտանգով: Ըստ էության, տեսիլքում երկնային լույսի կաթումը և նրա «ինքնուրույն» գործունեությունը հիմնավորում էր նաև քրիստոնեական տաճարի տարանջատումը բնական լույսից և նրանում արհեստական լույսի օգտագործման անհրաժեշտությունը: Արհեստական լույսը դառնում է եկեղեցական ծիսակատարության անհրաժեշտ պայմանը և, այս առումով, սկզբունքորեն պայծառ, լույս ճառագող պիտի լինեն եկեղեցում օգտագործվող ամեն ինչ՝ սպասք, կարասի, հանդերձ, վարագույր և անշուշտ, առաջին հերթին՝ լուսամիջոցները: Քանի որ ոսկին էլ հանդես էր գալիս որպես աստվածային (տվյալ դեպքում՝ արհեստական) լույսի մետաֆորա, ապա այն (նաև արծաթը, պղինձը) դառնում են եկեղեցական լուսամիջոցների ամենամախընտրելի նյութը: Ուշագրավ է, որ նույն Ազաթանգեղոսի մոտ եկեղեցու (տվյալ դեպքում՝ Հռիփսիմյան կույսերի վկայարանների) կառուցումը կարևորվում է հենց ոսկի և արծաթյա լուսամիջոցների և արհեստական լույսի ստեղծման առումով. «Շինեցին կազմեցին զտեղիսն, և զարդարեցին ոսկի և արծաթի կանթեղօք լուցելովք, և լապտերօք վառելովք, և աշտանակօք բորբոքելովք» (*Ազաթանգեղոս, 1914, 386*):

Քրիստոնեական տաճարը իր ծավալային-տարածական կազմակերպումով երևան է բերում երկու առանցքների կարևորությունը՝ ուղղաձիգ կամ ներքևից վերև և երկայնական արևմուտքից արևելք: Ուղղաձիգի դեպքում նրա ամենաբարձր (և ամենասրբազան) բաղկացուցիչը զմբէքն է, որն ավարտվում է խաչով, երկայնականի դեպքում՝ արևելյան բեմ-խորանը, որի կենտրոնում տեղադրված է սեղանը, և որն ավարտվում է արևելյան պատուհանով: Տաճարի ներսույթի հարդարումը հետևում է այս երկու չափումներին: Կենտրոնական ջահը զբաղեցնում է զմբէքատակը, կանթեղները՝ խորանները, իսկ վարագույրը, ծածկոցները, եկեղեցական սպասքը կենտրոնանում են բեմում: Այս առումով ընդգծենք, որ V դարից սկսած բեմին կից կառուցվում են ավանդատներ, որտեղ պահում էին ծեսի ժամանակ օգտագործվող թանկարժեք հագուստն ու սպասքը: Քրիստոնեական տաճարի ուղղաձիգ առանցքը արտահայտում է փրկագործական վերացական գաղափարի ուղղությունը, ինչին էլ համապատասխանում են զուտ դիտողական-հայեցողական ատրիբուտները՝ ջահերը, կանթեղները ևն: Իսկ արևմուտքից-արևելք ուղղությունն արտահայտում է աստծո հետ հաղորդակցվելու ծիսական ուղղությունը, որին էլ համապատասխանում է ընդգծված ծիսական-

կիրառական ատրիբուտները վարագույր, սեղանի ծածկոց, սկիհ, մաղզմա, գիրք, խաչ, քշոց, ծնծղա ևն: Այսպիսով, տաճարում ոսկերչական իրերի «տեղագրությունը» լիովին համապատասխանում է նրա զաղափարա-ծիսական ուղղություններին: Սակայն ոչ թե այս ուղղություններն էին պայմանավորում եկեղեցական սպասքի, կարասու և հանդերծի «ոսկեղենությունը», այլ նախ և առաջ այս երկու ուղղությունները միավորող աստվածային լույսը, որը մի դեպքում ցուցում է երկինքը, որպես լույս-աստծո մշտական հանգրվան, իսկ երկրորդ դեպքում արևելքը, որպես Քրիստոսի՝ Արդարության արեգակի երկրորդ գալստյան ուղղություն: Քրիստոնեական եկեղեցու ամենաառաջին կանոնախումբը՝ «Կանոնք առաքելականքը» իր առաջին իսկ կանոնով սահմանում է. «յորժամ յաղաթս կան և երկիր պագանեն աստուածութեանն ընդ արևելս կայցեն... Ձի արեգակն արդարութեան Քրիստոս որդի աստուծոյ յարևելից ծագեսցէ և արասցէ փրկութիւն ի մէջ երկրի» (**Կանոնագիրք, 1964, 27-28**)³³: Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ ոսկին և թե՛ արևը կարևորվում և լայնորեն օգտագործվում են քրիստոնեական աշխարհընկալման համակարգում: Սակայն պետք է ընդգծել մի էական տարբերություն: Եթե հեթանոսական համակարգերում նրանցից յուրաքանչյուրը ինքնուրույն, հաճախ՝ բացարձակ արժեք ունեն, օրինակ արևը կարող էր լինել աստված, և արքան՝ արև, ոսկին՝ աստվածային զորության աղբյուր կամ հիերարխիա և կարգավիճակ սահմանող, ապա քրիստոնեության մեջ արևը, լուսինը կամ աստղերը որևէ ինքնուրույն արժեք, ազդեցություն կամ գործունեություն չունեն, նրանք չեն էլ գիտակցում իրենց լինել-չլինելը, նրանց միակ վիճակը ենթակայությունն է և սահմանվածը կատարելը (հմմտ. օր. «և եթե զարեգականէ կամիցիս ասել, սակայն և նա կատարէ զգատուցեալ նմա զշարժումն և

³³ Միջնադարի հայ վարդապետներն այն համոզմունքն ունեին, որ Հայաստանի քրիստոնյա աշխարհի ամենաարևելյան երկիրը լինելու հանգամանքը աստվածային հատուկ բարեհաճության նշան է. եթե Քրիստոսի գալուստը սպասվում է Արևելքից, ապա փրկության սկիզբն էլ լինելու է Հայաստանում: Այս առումով նույնպես հատկանշական է հայերի դարձի առասպելի ընդգծված լուսայնությունը, Լուսավորչի «արևային» անվանացանկը, նրա արևելյան ծագումը ևն: Գրիգոր Տաթևացին հայերի նկատմամբ աստվածային զորության ցուցաբերած հատուկ բարեհաճությունների շարքում կորուսյալ դրախտավայրի, տապանակիր լեռան «աստվածատուր» գրերի և այլնի կողքին նշում է նաև. «և այսմ կողմանէ շարժին լուսաւորեղ ի յընթացս իւրեանց, որ են կարապետ մեծին լուսոյ ծագման: Վասն զի արեգակն արդարութեան Քրիստոս ... անտի գալոց է» (**Տաթևացի, 1993, 555**):

չիշխէ խուսափել յընթացիցն, այլ ի հարկէ ծառայէ տէրունական հրամանին», **Եզնիկ, 1994, 29**): Նույնը կարելի է ասել և ոսկու մասին:

Թե՛ արևը և թե՛ ոսկին քրիստոնեության մեջ կարևոր են զուտ մետաֆորիկ առումով, այնքանով, որ կարող են պատկերացում տալ աստվածային զորության բացարձակ, այնկողմնային լույսի մասին: Ահա սրանով կարելի է բացատրել այն պարադոքսը, երբ քրիստոնեությունը ատելություն և արհամարհանք տածելով դեպի ռեալ ոսկին, արծաթը, հարստությունն ու ճոխությունն ընդհանրապես, լայնորեն օգտագործում էր թանկարժեք մետաղներն ու քարերը, շքեղ հանդերձները հոգևոր, ծիսական գործունեության համարյա բոլոր բնագավառներում: Եթե ոսկին միջնադարյան աշխարհիկ հիերարխիայում, ինչպես տեսանք, «անձնավորված» է, ապա այն եկեղեցում միայն և միայն «աստվածայնացված» է:

Հայ միջնադարը մի շատ տարածված լեզունդով, որ վերաբերում է VIII դարի կաթողիկոս Յովհան Օծնեցուն, փայլուն ձևով ցուցում է աշխարհիկ և հոգևոր «ոսկու» անհամատեղելիությունը: Կաթողիկոսը մշտապես հագնում էր շքեղ հանդերձներ, ոսկու փոշին խառնելով անուշահոտ յուղերին՝ «փչէր ընդ ծաղկեալ ալեօք մօրուսն, որ ի ջանէր մինչև ցգրապանս զգեստու նորա» (**Դրասխանակերտցի, 1912, 101**): Կաթողիկոսի նման տարօրինակ պահվածքի մասին լուրը հասնում է Օմար խալիֆին: Վերջինս պահանջում է, որ Օծնեցին ներկայանա իրեն իր շքեղ հանդերձներով: Կաթողիկոսը մեկնում է Դամասկոս և «առավել փայլուն և պաղպաջուն զգեստիւք պնճաւորեալ, և զաղեքեկ ծաղկեալ մօրուսն ոսկեփունջ կազմեալ, և զոսկիանկար զավազանն, որ ի փայտից ոպնիագից ի ձեռն առեալ» (**Դրասխանակերտցի, 1912, 101**) մտնում է պալատ: Խալիֆի այն հարցին, թե ինչու է նա այդպես պնճվում, երբ Քրիստոսը և նրա աշակերտները համեստ և չնչին զգեստներ էին հագնում, Յովհան Օծնեցին պատասխանում է. նրանք աստվածային շնորհով էին գործում և կարիք չունեին որևէ այլ նշանների, քանի որ ինքը չունի այդ շնորհը, ստիպված զգեստներով է փորձում բարիների մեջ բարին խրախուսել և չարերի մեջ՝ չարը սաստել: Չէ՞ որ թագավորներն էլ ծիրանափառ և ոսկեճամուկ զգեստներ, գեղեցիկ զարդեր ու զենքեր են կրում, որ բոլորին ահարկու երևան, բավական է, նրանք էլ խարազանազգեստ դառնան, ոչ ոք չի երկնչի նրանցից, քանզի չի տեսնի նրանց փառքը: Ապա կաթողիկոսը համում է իր ոսկեղեն հանդերձները և պարզվում է, որ շքեղ զգեստի տակից՝ մերկ մար-

մնի վրա նա կրում է այծի մագից հյուսած քրծեր. «*մերկութեան անդամոցս այս է զգեստ, իսկ արտաքոյքը միայն են ի տեսիլ արտաքնոց*», - ասում է կաթողիկոսը: Եթե հաշվի առնենք, որ VIII դարի սկիզբը հայերի համար ամենամոլորականացած ժամանակներից մեկն էր, երբ վերջնականապես հաստատվել էր արաբական դաժան լուծը և երկիրը կորցնում էր ինքնավարության վերջին փշրանքները, կաթողիկոսի նման պահվածքը ակնհայտորեն քաղաքական-ազգայապահական երանգ է ստանում:

Ուշագրավ է, որ Հայսմավուրը Հովհան Օծնեցու նման պահվածքի մասին գրում է. «*Տուցաներ զինքն յուրախութիւն տօնասէր ժողովրդեան*» (նկատենք, որ հենց տոնախմբությունների ժամանակ էր արքան երևում ժողովրդին իր ողջ շքեղությամբ), իսկ հետագայի մի շարք կաթողիկոսներ (Գրիգոր Վկայասեր, Ներսես Շնորհալի, Գրիգոր Տղա) Օծնեցու մասին խոսում են որպես սրբի և նրա պահվածքը համարում անմեղադրելի՝ հենց ժողովրդի ծանր և անիշխան վիճակը հաշվի առնելով (*Չամչեանց, 1785, 625*): Մեր թեմայի առումով այս լեզվեցում կարևորն այն է, որ ոսկին կարող էր ամծնավորվել միայն աշխարհիկ, բայց ոչ հոգևոր կյանքում: Ինչպես տեսնում ենք, նման ամեն մի շեղում դիտվում էր ինքնին արտառոց և հատուկ հիմնավորման ենթակա:

Քրիստոնեության մեջ ոսկու մի այլ արժեքավորում էլ կապված էր անմահության ընկալման հետ: Տրամաբանական-ապացուցային որոշակի մակարդակի հասցնելու համար դրախտի անապականության (անփոփոխության), Քրիստոսի, որոշ մարգարեների ու սրբերի մարմնով հարություն առնելու և նման գաղափարներ, մեծ արժեք են ձեռք բերում այն նյութերը, որոնք միշտ մնում են անփոփոխ: Ոսկին դառնում է անմահության ամենակարևոր մետաֆորան: Գրիգոր Տաթևացին պատասխանելով այն հարցին, թե ինչպես է, որ դրախտը կազմում էր ապական երկրի մի մասը, բայց անապական էր, գրում է. «... որպես ոսկին յերկրե և անապական», այնպես էլ դրախտն է (*Տաթևացի, 1993, 225*): Վաղ քրիստոնեությունը լայնորեն օգտագործեց ուշ անտիկ սպեկուլյացիաներն այն մասին, թե սիրամարգի միսն անփոփոխ հատկություն ունի և այն դարձրեց անմահության հիմնական սիմվոլներից մեկը (*Աբերուհես, 1973, 49*): Սկիհից (որ խորհրդանշում է աստվածային, նույնպես անմահ ուսմունքը) խմող սիրամարգը հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ խորանների ամենատարածված զարդանկարներից էր և ուշագրավ է, որ խորանների մեկնու-

թյուններում խորհուրդ է տրվում սիրամարգի ոտքերն ու կտուցը, գլխի փետուրը պատկերել ոսկիով՝ ցուցելու համար նրանց անփոփոխ բնույթը (*Ղազարյան, 1992, 334, 333*): Ընդհանրապես նկատենք, որ այդ մեկնություններում ոսկու ամենատարածված մակդիրն ու խորհուրդը «անապական» էր, և այս առումով Քրիստոսի, առաքյալների, սրբերի լուսապսակները, սուրբ հոգի-աղավնին, աստվածային աջը, խաչը, երբեմն նաև երկինքը և ընդհանրապես ֆոնը ոսկեգույնով պատկերելը լուսայնության հետ միասին և հավերժությունն էր ցուցում: Եկեղեցական սպասքի հիմնական մասը նախատեսված էր զանազան ծիսակատարությունների և առաջին հերթին պատարագի ժամանակ օգտագործելու համար, որի ժամանակ ի դեմս նշխարիի ճաշակվում էր աստվածային մարմինը և ի դեմս գինու՝ ընկալվում աստվածային արյունը: Բնական է, որ «անմահությունը պարունակող» սպասքն էլ իր արտաքինով պիտի ցույց տար պարունակելին, ինչն էլ տեղի էր ունենում նրա ոսկեղենացման միջոցով: Նույնը կարելի է ասել և ոսկե գրերի մասին, որոնք ավետարանական բնագրում նշանակում են տիրոջ «անսուտ և անապական» խոսքերը (*Ղազարյան, 1992, 339*): Ոսկեգույնն ու կարմիրը արքայական և կաթողիկոսական հրովարտականների գրի գույնն էր (*Աբրահամյան, 1973, 284*) և այս առումով ուշագրավ է, որ ոսկին էլ միջնադարյան արձանագրություններում երբեմն հիշվում է «կարմիր» անունով (*ՉՉԿ, 1977, 71*): Ընդհանրապես, «ոսկե տառերով գրել»՝ նշանակում էր ընդգծել երևույթի, ժամանակի անկրկնելի, անմոռանալի, իդեալական բնույթը:

Այսպես, Սբ. Սահակի տեսիլքում Արշակունյաց փառահեղ ժամանակը և հայ ազգին ժամանակների վերջում սպասվելիք փրկությունը ներկայանում է որպես մագաղաթի վրա գրված ոսկեգիր, իսկ ծանր ժամանակները՝ որպես ջնջված գրեր կամ ընդհանրապես գրի բացակայություն. «.....և մագաղաթ հատուածածն չորեքկուսի, գրեալ ի սկզբանէ կարգս ինչ սակաւ՝ ոսկէտեսիլ գրով սքանչելապէս... հեռի յոսկէգիր կարգացն երևեին այլ կարգք ինչ եղծեալք ջնջագիրք, որոց ոչ ինչ բնավ երևէր տեսիլ գրոյն և կամ կերպարան: Եւ հուսկ յեզր մագաղաթին ... դարծեալ տեսանէի այլ ևս կարգ մի և կէս կարգի, գրեալ ոսկէգիր գրով առաւել սքանչելապէս» (*Փարպեցի, 1904, 30*): Քանի որ միջին դարերում գիրը հաճախ ընկալվում էր որպես մարդու անունն ու գործը պահող և վերջին ժամանակներում կայանալիք արդար դատաստանին հասցնող սրբազան հաղորդակցության միջոց, ապա նրա ոսկեղենությունը կարող էր

ցուցել և բուն գրի անջնջելիություն-հավերժությունը. «գիրեաք ոսկով, արծաթով ի վերա արկաթոյ»,-կարդում ենք XIII դարի մի խաչքարի հիշատակագրում (774, 1973, 383):

Քրիստոսի, աստվածաշնչյան որոշ սրբերի մարմնով հարություն առնելու նախօրինակի ազդեցությամբ միջին դարերում որոշակի անփուտություն էր վերագրվում և հայտնի սրբերի մարմիններին: Պատահական չէ, որ միջնադարում մասունքների նյութ է դառնում առաջին հերթին ոսկորը, որը համեմատաբար դանդաղ քայքայվող օրգանական նյութերի թվին է պատկանում³⁴: Ահա թե ինչպես են բնութագրված Ագաթանգեղոսի մոտ Հռիփսիմյան կույսերի ոսկորները. «և կենդանի է Քրիստոս յոսկերս նոցա՝ ցուցանել ամենեցուն զկենդանութիւն նոցա...» (Ագաթանգեղոս, 1914, 380): Իսկ ըստ Սեբեոսի, երբ Կոնիտաս կաթողիկոսը VII դարի սկզբներին բացեց Հռիփսիմեի մատուռը՝ «երևեցաւ յանկարծակի լուսավոր և չքնադագիւտ արքունական մարգարիտն, այսինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջ Հռիփսիմէի» (Սեբեոս, 1979, 121): Որ նման ընկալումը գործում էր ողջ միջնադարի ընթացքում, կարող է վկայել Ձաքարիա Ագուլեցու մի գրույցը, ըստ որի 1669 թվականին Խոր Վիրապում շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվում են ավելի քան չորս հարյուր տարի առաջ մահացած երկու «ընտիր սուրբ» վարդապետների գերեզմանները, որոնց «ամենևին մարմինն փտած չէր... Շատ երկրի մարդ եկան տեսան, շատ զարմանալի բան էր» (Ագուլեցի, 1938, 81): Բնական է, որ սրբի մասունքների համար նախատեսված զանազան պահարաններն էլ անպայմանորեն ոսկուց էին կամ ոսկեջրած և տեսողականորեն, արտաքինապես ցուցում էին բուն մասունքի անփուտությունը: Պատահական չէ, որ հաճախ էլ մասանց պահարանները ձեռք էին բերում ոսկե ձեռքի տեսք ավելի հստակորեն ցուցելով անփուտության և ոսկու կապը:

³⁴ Ըստ երևույթին, նորագյուտ մասունքների «անփուտությունը» էլ ավելի երկարաձգելու համար, դրանք մինչև պահարանի մեջ վերջնական հանգրվան գտնելը, որոշ մշակման էին ենթարկվում: Ըստ Կաղանկատվացու, Ամարասուն գտնված Գրիգորիսի մասունքներն արքայի հրամանով լվացվում են զինով, որը կարելի է դիտել որպես ախտահանման մի ձև, և ապա չորացվում արևի տակ, ընդ որում, մասունքներին վերաբերվում են ինչպես կենդանի սրբի՝ նրա տակ փռելով արքայական դրոշը և զինին «մատռակելով» ոսկե սինու վրա դրած. «Եւ ի վաղիւ անդր հրամայեաց զհօր իսկ վառն արկանել ի վերայ երկրին և ոսկեղէն մաղզմայս բերեալ անոյշ զինով զնշխարս հրամայէր լուանալ և յարևացուցանել ի վերայ ստորարկեալ վառին» (Կաղանկատվացի, 1983, 82):

Բուն ոսկու «անփուտության» ամենահիմնական ապացույցը համարվում էր այն, որ այն վերածովելով (բովով անցնելով) մնում էր անարատ՝ այսինքն չէր կորցնում ոսկու իր հատկությունները: Ուստի արդար հոգին էլ հաճախ նմանեցվում էր ոսկու, իսկ սատանայի փորձությունները՝ «բովի» հետ. «ամենայն սուրբք նովաւ (այսինքն սատանայով). փործեցան եւ գտան որպէս ոսկի ընտիր», - կարդում ենք Բարսեղ Կեսարացու կանոններից մեկում (Կանոնագիրք, 1971, 169-170): Երբեմն էլ նման բովի կամ հրի դեր էր խաղում աստվածային գորությունը, որը մեղքերից մաքրում էր հոգին՝ «անկաւ զլանջօքն տեառն և մաքրեցաւ որպէս զոսկի ի հուր» (Արծրունի, 1917, 509) կամ էլ նույնիսկ քահանան՝ «հոգևոր առաջնորդ աստուածային հուր է, զապականաբար ախտն այրէ, և զգիծութիւն ցամաքեցուցանէ, և կրօնաւորական հանդիսիւ փործէ որպէս զոսկի ի բովս» (Եզնիկ, 1994, 258):

Ինչպես տեսանք, քրիստոնեությունը թեև ելնում է նյութից, բայց արագորեն էլ հեռանում է նրա նյութականից՝ մետաֆորային տալով զուտ հոգեկան արժեքի դեր: Միջնադարյան ալքիմիան ընդհակառակը՝ խորանում է հենց նյութի մեջ, բայց ելնում է քրիստոնեական դոգմաներից: Ինչպես որ հոգիները անցնելով արդար դատաստանով՝ հնարավորություն ունեն մաքրվելու, այնպես էլ ցանկացած մետաղ, անցնելով բովով՝ հավակնություն ունի երևան բերելու իր մեջ եղած ոսկին: Ինչպես որ մարդու մեջ ի սկզբանե դրված է արդար հոգին, այնպես էլ, սկզբունքորեն, ցանկացած մետաղի մեջ ոսկի կա: Եվ ինչպես որ հավատացյալը հնարավորություն ունի քավելու մեղքերը և մաքրելու հոգին, այնպես էլ ալքիմիան «զայտսիկ (մետաղները) ի տկարութենէ առողջութիւն բերէ և ի անկատարութենէ ի կատարելութիւն» (Ղաֆաղարյան, 1940, 57-58): Կատարելության հասցնելը, տկարությունը վերացնելը հաճախ էլ ընկալվում էր զուտ նյութական-մարմնական առումով և ալքիմիկոսը հանդես էր գալիս որպես նյութի բժիշկ. «նոյն դեղս այս պղնձեղինքն այնպէս բժշկէ որպէս թըկէսն (դեղը) զմարդկան տկարութիւնն» (Ղաֆաղարյան, 1940, 59): Կարելի է փաստել, որ ինչպես բժշկության մեջ, այնպես էլ ալքիմիայում կարևորություն է ձեռք բերում ոչ միայն ներգործողը, ներգործվողը, այլև ներգործման միջոցը: Ընդհանուր գծերով կարելի է ասել, որ միջնադարյան բժշկությունը նախ և առաջ դեղաբուժությունն էր, և նույն ձևով էլ դեղ են կոչում իրենց կիրառած զանազան պատրաստուկները ոչ միայն ալքիմիկոսները, այլև ոսկերիչն ու պղնձագործը:

Եվ վերջապես մի կարևոր հանգամանք, որով միավորվում, նույն ժամանակի և աշխարհընկալման մարդիկ են դառնում քահանան ու ոսկերիչը, վարդապետը և արհեստավորը: Ալեքսիկոսը ցանկացած գործ սկսում և ավարտում է աստծուն դիմելով, նրանից օգնություն ակնկալելով՝ «աւգնեա ինձ աստուած», «և հասցես ցանկութեանդ աստուծով», «աստուծով ձեռնարկութիւն իմն արհեստի», «կու փոխե զինքն արծաթ աստուծո կարողութեամբ», «մա կու դարձնէ զինքն արեգակն (ոսկի) աստուծոյ կարողութեամբն» (*Ղաֆադարյան, 1940, 57, 62, 63, 97*):

Դրանք ոչ թե սոսկ խոսքեր էին, այլ աշխարհընկալման հիմք: Միջնադարը գիտեր միայն մեկ և միակ արարչի՝ աստծուն, որը ստեղծել է ոչ միայն ողջ տիեզերքը, տարրերն ու նյութերը, այլև բոլոր հնարավոր կերպերի ու գաղափարների նախօրինակները: Միջնադարի մարդը չէր կարող իրեն վերագրել արարչի դեր՝ լինել վարդապետ, արհեստավոր, թե ալքիմիկոս: Լավագույն դեպքում նա կարող էր կրկնել նախօրինակը: Եվ նույնիսկ կրկնելու շնորհը տրվում է աստվածային զորության կողմից՝ «Որդեակ, քո քեռին արեղայ էր և աստուած ողորմութեամբ զայս ետուր նմայ» (*Ղաֆադարյան, 1940, 16*): Նոր ժամանակների արդեն քիմիական, զուտ պրագմատիկ-գիտական մի ձեռագրում կարդում ենք. «նախնի քիմիականք ալքիմիայք կոչեցեալք, ընդունայն յուսով ի խնդիր եղեն բաղադրել զոսկի ի ձեռն հրոյ» (*Ղաֆադարյան, 1940, 75*): Այն, ինչը նոր ժամանակներում կարելի է համարել «ընդունայն յոյս», միջնադարյան քրիստոնյայի և կոնկրետ դեպքում ալքիմիկոսի համար ամենամեծ ճշմարտությունն էր, քանի որ այդպես արդեն եղել է ամենասկզբում, երբ դրախտը անփուտ էր, մարդկային հոգին՝ մաքուր, մետաղի բնությունը՝ ոսկի:

Վերջում անդրադառնանք ոսկու մի այլ, զուտ ժողովրդական, բայց երբեմն իմաստաբանական մակարդակի հասցված ընկալման, որն այսօրվա տերմինաբանությամբ կարելի է համարել ռեալիստական և նույնիսկ գիտական: Դա ոսկու՝ որպես սկզբունքորեն անօգուտ նյութի միջնադարյան ընկալումն է: Պետք է նկատել, որ այն տարբերվում էր ռեալ ոսկու քրիստոսաբանական ընկալումից, քանի որ եկեղեցին ռեալ ոսկին համարում էր ոչ թե անօգտակար, այլ վնասակար, չարի աղբյուր: Օրինաչափ է, որ այն իր արտահայտությունն է գտել նախ և առաջ միջնադարյան առակներում, որոնք լի են մշակութայնացված մի շարք նյութերի և երևույթների նկատմամբ պրագմատիկ-ռեալիստական վերաբերմունքով: Ըստ

Մխիթար Գոշի մի առակի, ոսկին թագավոր է դառնում և պահանջում, որ բոլոր նյութերը գան երկրպագեն իրեն: Նա թագավոր էր կոչում իրեն, որովհետև թագավորի պատկեր էր եղել և դրանով հոխորտում էր արծաթագործների և ուրիշների վրա ևս: Բոլորն եկան երկրպագելու, բայց ցորենը չեկավ՝ ասելով՝ «Թող առաջ ինքը ոսկին գա ինձ երկրպագելու» (*Գոշ, 1951, 122*): Այս առումով ուշագրավ է այն լեգենդը, որ պատմում են Յեթումը և Վարդանը: Բաղդադը գրավելուց հետո (1258թ.) մոնղոլների Յուլավու զորավարը հրամայում է Մուսթասիր խալիֆային, որը հայտնի էր իր անբավ հարստությամբ³⁵ և մինչ այդ հրաժարվում էր ենթարկվել ու հարկատու դառնալ մոնղոլներին, բանտարկել մի սենյակում և կերակրել նրան միայն ոսկով և մարգարիտով. «խալիֆու կոչէիր՝ վարդապետ ամենեցուն... և ի ծոխութեանց հեղձեալ լինէիր. այդ այդպիսի և այդչափ մեծ առաջնորդ չպարտի կերակրիլ այլովք կերակրովք, ուստի այս գումար անգին մեծութեան է կերակուր քո զոր անչափ սիրեցեր և անհազ ազահութեամբ պահեցեր» (*Յեթում, 1842, 46*): Խալիֆայի այն առարկությունը, թե մարդ հացով, մսով և գինով է ապրում, Յուլավուն պատասխանում է. «Երբ գիտես զայդ, որ մարդն չոր ոսկով չապրի, այլ հացով և մսով և գինով. դու այդչափ ոսկի է՞ր չուղարկեցիր ինձ ընդդեմ, որ ես չէի եկեալ, ու զքո քաղաքն աւերեալ, ու զքեզ կալեալ, ու դու քեզ անհոգ նստեալ էիր կերեալ և խմեալ» (*Վարդան, 1870, 40*):

Այսպիսով, ոսկին միջնադարում տնտեսական, ռազմական և քաղաքական հզորության ռեալ աղբյուր էր, բայց և հասարակության ու տիեզերքի հիերարխիան կազմակերպող ու խորհրդանշող իդեալական նյութ, այն աստվածային լույսի մետաֆորա էր, բայց և չարի աղբյուր, փիլիսոփայական քար էր, բայց և սկզբունքորեն անօգուտ նյութ: Բազմազան, երբեմն էլ իրար հակադիր ընկալումների այս ընդարձակ շարքը վկայում է այն հսկայական մշակութային դերի մասին, որ խաղում էր ոսկին միջնադարի թե՛ ռեալ կենսընթացում և թե՛ աշխարհընկալման համակարգում:

³⁵ Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու «Եւ ինքն Յուլաւու կալաւ իւր բաժին զգանձս խալիֆային, և երարծ ի նմանէ երեք հազար և վեց հարիւր բեռինս ուղտու, և ծիւղ, և ջորոյ, և իշուց ո՛չ գոյր թիւ և զայլ տունսն լի գանձիւք կնքեաց մատանեալ իւրով և եթող պահապանս, զի ո՛չ կարաց բառնալ զամենայն, զի անչափ էր շատութեամբ» (*Գանձակեցի, 1961, 383*):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհը և Այսրկովկասը բնօր-
րանն են մի շարք ինքնատիպ հնագիտական մշա-
կույթների, որոնց ուսումնասիրության հիմնախն-
դիրների թվում որոշակի տեղ ունեն նաև ոսկուն
առնչվող հարցերը: Հայաստանում ոսկուց պատ-
րաստված իրերի վաղագույն նմուշները հայտնա-
բերվել են վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններից:
Տարածաշրջանի հնամշակութային իրողություն-
ների պարբերացման սանդղակում այս շրջափուլը
ժամանակագրվում է մ.թ.ա. 3500/3400-300/2100թթ.
և ներկայացված է, այսպես կոչված, **կուր-արաքս-
յան հնագիտական մշակույթին** վերագրվող հու-
շարձաններով: Այս մշակույթը բնորոշվում է բազ-
մաշերտ բլուր-բնակատեղիներով, վաղ-երկրագոր-
ծական բնույթի տնտեսամշակութային տիպով, զար-
գացած անասնապահությամբ և մետաղագործու-
թյամբ: Մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսին
կուր-արաքսյան մշակույթի սահմանները տարած-
վում էին Պաղեստինից մինչև Դաղստան, Եփրա-
տի ափերից մինչև Հյուսիս-արևմտյան Իրան: Վաղ
բրոնզի դարաշրջանի վերջին փուլում Ծոփքի տա-
րածքում ձևավորվում են խոշոր քաղաքներ՝ միջ-
նաբերդով և պալատական համալիրներով (Նոր-
շուն թեփե), ինչը տարածաշրջանում քաղաքային
մշակույթի տարածման բացառիկ վկայություն է
(*Կյփտին, 1943, 73-127; Мартиросян, 1964, 24-47; Археология, 1994, 8-57*): Կուր-արաքսյան մշակույ-
թի հուշարձաններում ոսկուց պատրաստված ար-
դուզարդի հատուկներն օրինակներն ի հայտ են
գալիս սկսած մ.թ.ա. XXVI-XXVդդ.: Այս հանգա-
մանը առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք
բերում, եթե նկատի ունենանք, որ մ.թ.ա. III հա-
զարամյակի կեսից ոսկու նշանակալի հավաքա-
ծուները համասնորոն հանդիպում են Առաջա-
վոր Արևելքի վաղ բրոնզեդարյան մի շարք հնա-
գիտական մշակույթներում: Ըստ ամենայնի,

նշված իրավիճակը Փոքր Ասիայում սոցիալական,
մշակութային, էթնիկական խոշորամասշտաբ տե-
ղաշարժերի և բուռն փոխազդեցությունների հե-
տևանք էր (*Черных, 1988, 37-57; Мерперт, 1988, 7-36; Ламберг-Карловски, 1990, 12-18* և այլք):

Այս փոփոխություններն ու տեղաշարժերը Հայ-
կական լեռնաշխարհում նշանավորվեցին ինչպես
վաղ բրոնզի դարաշրջանի ավարտով, այնպես էլ
կուր-արաքսյան մշակույթի կազմալուծմամբ:

Լեռնաշխարհի միջին բրոնզի դարաշրջանի ու-
սումնասիրության աղբյուրագիտական հիմքը ներ-
կայացված է Այսրկովկասի և Ծոփքի տարածքնե-
րում պեղված հուշարձաններով: Մասնավորապես,
լեռնաշխարհի Այսրկովկասյան հատվածում առանձ-
նացվում են մի շարք հնագիտական մշակույթներ,
որոնք նշանավորում են տարածաշրջանի միջին
բրոնզի դարաշրջանը. այն ներկայումս ժամանա-
կագրվում է մ.թ.ա. 2300/2100-1500/1400թթ. շրջա-
նակներում: Մինչ վերջին տարիները հայ հնագի-
տական գրականության մեջ ընդունված էր այն
տեսակետը, որ տարածաշրջանի միջին բրոնզե-
դարը ներկայացված է **«կարմիրբերդյան»**, **«սևան-
ուզերլիկյան»**, **«կարմիրվանքյան»** և **«թռեղ-
վանածորյան»** անվանումներ ստացած հնագի-
տական մշակույթներով, որոնք լոկալ-տարածա-
կան դրսևորումներով հաջորդում են մեկը մյուսին
(*Կյփտին, 1941, 79-100; Мартиросян, 1964, 47-73; Археология, 1994, 75-146*): Շրջանառության մեջ է
դրվել նաև այն տեսակետը, որ վերջիններս հա-
մաժամանակյա են և զուգահեռ գոյատևել են ողջ
շրջափուլի ընթացքում (*Симосян, 1990, 188-208*):
Միմյանցից հստակ տարանջատվող այս մշակույթ-
ների փուլային պատկանելության և ժամանակա-
գրության հարցերն առ այսօր աշխույժ քննարկ-
ման առարկա են՝ լուծման կարոտ բազմաբնույթ
հիմնախնդիրներով: Վերջին տարիների նորահայտ
նյութերն ու տվյալները թույլ են տալիս որոշակի
պարզություն մտցնել այս հարցերում: Ըստ այդմ
Հայաստանի տարածքի միջին բրոնզի դարա-

շրջանի առաջին փուլի կամ վաղ բրոնզից միջին բրոնզի դարաշրջանին անցման փուլի հնամշակութային իրողությունները կարելի է համախմբել «կուրգանային մշակույթ» հասկացության մեջ ժամանակագրելով այն մ.թ.ա. XXIV-XXI դարերով (Մայիսյան, Բերքաբեր, Ստեփանակերտ, Խաչենագետ և այլն): Վրաստանում այս փուլը ներկայացված է, այսպես կոչված, «վաղ կուրգաններով» կամ «մարտկոպյան» և «թեղենյան» անվանումներ ստացած հնագիտական մշակույթներով: Մ.թ.ա. XXI-XVIII դարերն ընդգրկող ենթափուլը նշանավորվում է, այսպես կոչված, «թեղքյան» կամ «թեղք-վանածորյան» մշակույթով (Ուզերլիկ 1-ին շերտ, Մայիսյան, Զարաշամբ, Լոռի Բերդ, Վանաձորի դամբարանաբլուր, Արուժ, Սիսիան, Լճաշեն, Ներքին Գետաշեն և այլն): Վրաց և ռուսալեզու մասնագիտական գրականության մեջ վերջինս հայտնի է «թրիալեթյան մշակույթ» անվանումով: Միջին բրոնզի դարաշրջանի վերջին ենթափուլը (մ.թ.ա. XVIII/XVII-XVI/XV դարեր) ներկայացված է տարածական, լոկալ ընդգրկումներ ունեցող կարմիրերդյան, սևան-ուզերլիկյան, կարմիրվանջյան մշակույթներով (*Арешан и др., 1990, 53-74*):

Այսրկովկասում ոսկերչական արվեստի ամնախաղճալ վերելք է նկատվում միջին բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլերում: Հայկական լեռնաշխարհի այդ ժամանակաշրջանի ոսկին բացարձակ մեծամասնությամբ հայտնաբերվել է վաղ կուրգաններից և թեղքյան մշակույթին վերագրվող դամբարաններից:

Հայաստանի հնագույն ոսկու ժամանակագրության, դրսևորումների փուլային հաջորդականության և շարունակականության, յուրաքանչյուր դարաշրջանին ահավանագիտական մշակույթին բնորոշ ոճական առանձնահատկությունների, ավանդականության և նորագոյացումների, սոցիալական որոշակի միջավայրի պատկանելության հետ կապված հարցերն ամփոփ ու համակարգված ներկայացնելու համար խնդրո առարկա նյութերի վերլուծությունը կատարվել է ըստ դարաշրջանների հնագիտական մշակույթների և հուշարձանների:

Վաղ բրոնզի դարաշրջանի կուր-արաքսյան մշակույթին վերագրվող հուշարձաններից գտնված ոսկե արդուզարդի ամենավաղ նմուշը հայտնի է Մեծամորից: Մ.թ.ա. III հազարամյակում Մեծամորը քաղաք էր, ուներ պարսպապատ միջնաբերդ և նրանից դուրս մոտ 30 հա տարածք: Հուշարձանից հայտնի ոսկե իրը վաղ բրոնզե-

դարին բնորոշ պարուրած և փաթաթվածքով հերակալ-հերազարդ է (աղյուսակ XI, 3), որը հայտնաբերվել է ամրոցի գագաթին, սալահատակի տակ, ժայռի մեջ փորված մանկական դամբարանից (*ՄԹ, 22/49, դամբարան 103*): Հերազարդը (քաշը՝ 5.23գ, բարձրությունը՝ 0.9սմ, տրամագիծը՝ 1.1սմ) գտնվել է աջ կողքին կծկված մանկան քունքի տակ: Դամբարանում հայտնաբերված սև փայլեցրած և վարդագույն հասարակ կավամանների բեկորները հնարավորություն են ընձեռում այն թվագրելու մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսով:

Մանրադիտակով նայելիս մակերեսի վրա երևում են կոռոզիայի հետքեր, որոնք մատնանշում են, որ ոսկու համաձուլվածքում, բացի արծաթի խառնուրդից, առկա է նաև պղնձի որոշակի քանակություն: Վնասված մասում երևում է, որ պղնձի նուրբ ձողիկի վրա փաթաթել են ոսկե թիթեղը, որից հետո տաքացրել են և պարույրի ձև տվել նրան: Նման մի ոսկե հերազարդ (քաշը՝ 4.25գ, բարձրությունը՝ 1սմ, տրամագիծը՝ 0.9սմ) հայտնաբերվել է Շենգավիթի 1-ին դամբարանում (*ՀԴԹ, 223/50, Սարդարյան, 1967, 180, աղ. 45:2, աղյուսակ XI, 5*): Բրոնզից, արծաթից և ոսկուց պատրաստված պարուրած և փաթաթվածքով հերազարդերը բրոնզի դարաշրջանից լայն տարածում են ստանում ինչպես կուր-արաքսյան մշակույթի հուշարձաններում, այնպես էլ Առաջավոր Արևելքի տարբեր շրջաններում: Մասնավորապես, պարուրած և փաթաթվածքով հերազարդեր հայտնաբերվել են Ուրի թագավորական դամբարաններում (*Woolley, 1934, 146, 583, Տրոյա II*) մ.թ.ա. 2500թ., *Müller, 1971, 37, նկ. 18, Burney, 1977, 125, նկ. 101*):

Նման հերազարդեր, սակայն բրոնզից, հայտնի են պատմական Հայաստանի տարածքում: Խարբերդի հովտի Նորշուն թեփե բնակավայրի վաղ բրոնզ 3-րդում գտնվել են պղնձից պատրաստված, պարուրած և փաթաթվածքով յոթ հերակալ (*Hauptmann, 1974, 13, նկ. 6, 1976, 71, 88, նկ. 47:1*): Այս տիպի զարդեր մեծ քանակությամբ հանդիպում են նաև Վրաստանի տարածքի վաղ կուրգաններում և թեղքյան դամբարաններում (*Կյգբուխ, 1941, 102, աղ. CXLV, Գորաշե, 1972, 101, աղ. 5:2 և այլն*): Ոսկուց պատրաստված խոշոր հերազարդեր հայտնաբերվել են Թեղքի VIII և XXIX դամբարանաբլուրներում (*Կյգբուխ, 1941, 94-95, նկ. 99:3, 431, աղ. CDI*), որոնք ներկայումս թվագրվում են մ.թ.ա. XX-XVIIIդդ. (*Գորաշե, 1972, 101, աղ. 20:14, 26:13*): Բրոնզե նման հերազարդեր հայտնաբերվել են նաև Հյուսիսային

Կովկասում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսով (*Крупнов, 1951, 38, նկ. 7:1*):

Ոսկերչական արտադրանքի ուշագրավ նմուշ է Շենգավիթի ոսկե հմայիլ պահպանակը (*ՉՊԹ, 2332/49, Սարգսյան, 1967, 180, նկ. 45:1*), որը հայտնաբերվել է 1961թ. 1-ին դամբարանում (քաշը՝ 1.45գ, բարձրությունը կանթով՝ 2.8սմ, տրամագիծը՝ 2.3սմ): Հմայիլ-պահպանակը սկավառակաձև է՝ պատրաստված ոսկու նուրբ թիթեղից (աղյուսակ XI, 1): Կանթը դեպի վեր մի փոքր նեղանալով հակառակ կողմում գլանաձև ծալվում է՝ առաջացնելով կախելու անցք: Երեսի կողմը կրում է զարդապատկերներ, որոնք կատարված են սեղմելու եղանակով: Շենգավիթի հմայիլ-պահպանակը ոճավորված կանացի պատկեր է ներկայացնում: Կանթը գլուխն է, իսկ իրանը՝ հմայիլի շրջանաձև մասը: Գագաթից սկսվող և կրծքի մասում ավարտվող ռելիեֆ շրջանակի մեջ վերևում և ներքևում ռելիեֆ գիգզագներ են պատկերված, որոնց միջև ընկած տարածքը գծածածկ է: Կլորացող ուսերի ռելիեֆ գոտու և նրան զուգահեռ ներսի գոտու միջև ընկած մակերեսը նույնպես գծածածկ է: Ստիճներն արտահայտող զույգ գնդիկներից ցած՝ իրանի կենտրոնական մասում, կանացի խորհրդանիշն արտահայտող գծածածկ եռահարկ եռանկյունիներ են պատկերված, որոնք բնորոշ են վաղ բրոնզի դարաշրջանի երկրաչափական զարդանուրբներին (*Խանգադյան, 1969, 98, նկ. 87:23*): Զիգզագ զարդանուրբը նույնպես սիրված է վաղ բրոնզի դարաշրջանի խեցեղենի համար: Վերջիններիս կարելի է հանդիպել նաև շարժական կլոր օջախների վրա (*Chanzadian, 1982, 27-34, աղ. X:1*): Շենգավիթի կախիկ-պահպանակի ոսկուց պատրաստված անմիջական զուգահեռը հայտնի է Վրաստանում պեղված Անանուրիի դամբարանից, որը ժամանակագրվում է մ.թ.ա. 2500-2300թթ. և պատկանում վաղ դամբարանաբլուրների մարտկոպյան փուլին (հարկ է նշել նաև, որ Սարտկոպի 4-րդ և 5-րդ կուրգաններից գտնված ոսկե զարդերի անմիջական զուգահեռներն առկա են Շենգավիթի և Անանուրիի դամբարաններում, ինչը վկայում է նրանց համաժամանակյա լինելու փաստը) (*Unterwegs zum Goldenen Vlies, 1995, նկ. 50, 54-56*):

Երեք նմանատիպ կախիկ-պահպանակներ, սակայն բրոնզից, հայտնաբերվել են Սաչխերիում և թվագրվում են մ.թ.ա. III հազարամյակով (*Ճափարիձե, 1961, 12:5*):

Շենգավիթի 1-ին դամբարանում կատարվել է

կրկնակի թաղում, սակայն հմայիլ-պահպանակն ու հերակալն իրենց զարդանուրբներով կապվում են վաղ բրոնզի դարաշրջանի մշակույթին:

Ոսկերչությունը զարգացման նոր փուլ է թևակոխում վաղ դամբարանաբլուրների, հատկապես 2-րդ խմբի հուշարձանների ժամանակաշրջանում, որը բնութագրվում է որպես բեղենյան մշակույթ (*Ճափարիձե, 1994, 77*): Բեղենիի, Տնորիի դամբարանաբլուրները հատկանշվում են սայլով, բազմահարուստ նյութերով առաջնորդների թաղումներով, որոնք արտացոլում են հասարակության սոցիալական և ունեցվածքային շերտավորման բարդ պրոցեսը տարածաշրջանում (*Ճափարիձե, 1994, 81*):

Բեղենիի-Տնորիի դամբարանաբլուրներին բնորոշ են ոսկե և արծաթե ուշագրավ նյութեր՝ երկմասանի, երկպարույր գլխիկով շքասեղներ, արվեստի գլուխգործոց առյուծի քանդակ, ոսկյա ուլունքներ և այլն (*Դեմաճիաշվիլ, 1979, աղ. LXIV-LXVII; Դոբեճիաշվիլ, 1980, աղ. XXXVIII, 4-7, XXXIX, 1-4, Ճափարիձե, 1988, աղ. III-IV, VII-VIII*):

Օ.Զափարիձեն վաղ դամբարանաբլուրների 2-րդ խումբը բնորոշում է, որպես Թեղքի «ծաղկման շրջանի» մշակույթի արշալույս և թվագրում մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջով (*Ճափարիձե, 1994, 81, 92*):

Բեղենյան մշակույթի շրջանակներում կարող են ընդգրկվել Լեռնային Ղարաբաղի խաչենագետի և Ստեփանակերտի դամբարանաբլուրները:

Խաչենագետի II դամբարանաբլուրում է.Ռեսլերը բեղենյան, ցնորյան տիպի խեցեղենի հետ հայտնաբերել է ոսկյա նուրբ թիթեղից պատրաստված, մոտ 2.7սմ երկարությամբ սնամեջ գլան դրվածակ երկրաչափական զարդանկարով (*ՕԱԿ, 1900, 157, նկ. 314; Կուշնարեա, 1954, 175, նկ. 1,2,5*):

Կ.Զուլնարյովան վերջինս համեմատելով Թեղքի միջին բրոնզի դարաշրջանի դամբարանաբլուրների հեծելադրոշի ոսկյա գլանների հետ՝ գտնում է, որ խաչենագետից կարող էր նույն նպատակին ծառայել (*Կուշնարեա, 1954, 176*): Սիաժամանակ նշում է, որ վերջինիս զարդանկարման եղանակը լավ է կապվում Վանաձորի, Թեղքի և Օծունի (Ուզունլար) ոսկյա իրերի հետ՝ դրանով իսկ վկայելով նրանց միջև եղած ծագումնաբանական կապը:

Խաչենագետի III դամբարանաբլուրում հայտնաբերվել է տակառաձև ոսկե մեծ ուլունք մոտ 2.7սմ երկարությամբ, որը պարուրաձև փաթաթվածք ունի: Պատրաստվել է բրոնզե ծողի վրա տաք վիճակում ոսկե թիթեղը փաթաթելով (*Կուշնարեա,*

1954, 168): Այսպիսով, այն ստացվել է ճիշտ նույն եղանակով, ինչ Մեծանորի պարուրածն ոսկյա հերազարդը:

Ոսկուց պատրաստված զարդեր Յա.Գումելը հայտնաբերել է Ստեփանակերտի 119-րդ և 125-րդ դամբարանաբլուրներում (*Гуммель, 1948, 19, նկ. 8:6*):

119-րդ դամբարանաբլուրում գտնվել են մոտ 0.4սմ տրամագծով մածուկից երեք կլոր ուլունքներ՝ երեսպատված ոսկե փթեղով (*Гуммель, 1940, 141*): Յա.Գումելը նշում է, որ ոսկյա երեսպատումով մածուկե երկարավուն մի ուլունք գտնվել է խանլարի իշխանական II դամբարանաբլուրում (*Гуммель, 1948, 20, նկ. 8:5*):

125 դամբարանաբլուրում հայտնաբերվել է ոսկուց պատրաստված ականջի օղ հիշեցնող իր (*Гуммель, 1948, 91*): Այն պատրաստված է մոտ 0,5սմ հաստություն ունեցող ոսկե փթեղից: Երկարությունը 3սմ է, հաստությունը՝ 1,7սմ, ստորին լայնացող մասի հաստությունը՝ 0,6սմ:

Յա.Գումելը Ստեփանակերտի վերոհիշյալ դամբարանաբլուրները թվագրում է մ.թ.ա. III և II հազարամյակների սահմանագծով (*Гуммель, 1948, 91*), իսկ Կ.Քուշնարյովան՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսով և վերջով:

Ուսումնասիրությունները հաստատում են, որ թռեղքյան մշակույթի «ծաղկման շրջանում» ոսկերչությունն ու ակնագործությունը հասնում են զարգացման բարձր մակարդակի: Վարպետ ոսկերիչները տիրապետել են ակնագործական նուրբ տեխնիկային, ծանոթ են եղել մետաղի մշակման տարատեսակ մեթոդներին՝ սառը և ջերմային մշակմանը, կռմանը, ծուլմանը, զոդմանն ու դրոշմմանը:

Թռեղքյան մշակույթի «ծաղկման շրջանի» վաղ փուլով կարող են թվագրվել մի շարք ոսկե իրեր հայտնաբերված Այգեշատում, Օծունում, Ներքին Գետաշենում:

Այգեշատի 14-րդ դամբարանում հայտնաբերվել է ոսկե փթեղից պատրաստված ճարմանդ (*էԹ, 3375*): Այն քառակուսի է՝ 5x5սմ, կշռում է 6.8գ: Կենտրոնում ունի շրջանաձև անցք՝ մոտ 7 մմ տրամագծով և չորս անկյուններում՝ մեկական շատ փոքր անցքեր (աղյուսակ XI, 4): Եզրային և կենտրոնի անցքերը վկայում են, որ ճարմանդը ծառայել է կաշվե գոտի կամ այլ իրեր երեսպատելու համար: ճարմանդի զարդապատկերն ընդգրկված է զույգ շրջանակների մեջ: Արտաքին շրջանակն ուղղագիծ է, իսկ ներքինը՝ կետագարդ: ճարմանդի վրա վերից վար իրար են հաջորդում կետերի, օղակների շարքեր: Միջնամասը զարդարում են կենտրոնում կիսագնդով համեմատաբար մեծ համակենտրոն շրջանները:

Պամբարանում ոսկե ճարմանդի հետ հայտնաբերված խեցեղենը պահպանում է վաղ բրոնզի դարաշրջանի հատկանիշները, չնայած ունի նաև միջին բրոնզի դարաշրջանին բնորոշ առանձնահատկություններ:

Նույն ժամանակով են թվագրվում նաև Օծունում 1938թ. դպրոցի հիմքերը փորելիս հայտնաբերված ոսկե և արծաթե իրերը:

Օծունի արծաթե փթեղները զարդանկարով կրկնում են Այգեշատի ճարմանդի պատկերը (աղյուսակ XI, 6): Նրանք նույնպես ունեն կետաշար և համակենտրոն շրջանների հորիզոնական գոտիներ, վերին անկյունում փոքրիկ անցք կաշվե կամ փայտե իրերի վրա ամրացնելու համար (*Куртун, 1941, 99, նկ. 106:2*):

Ուշագրավ են Օծունում գտնված ոսկե անզարդ, «հարմոնաձև» սեղմած երեսպատման շապիկ-գլանները (*ՅԴԹ, 1485*): Օծունի 3/4 շրջագծով գլանները երկու մասից են: Քաշը՝ 35.2գ: Առաջին գլանը պահպանվել է 11,4սմ երկարությամբ, ունի հինգ ելուստ: Երկրորդը պահպանվել է 13,5սմ երկարությամբ, յոթ ելուստներով (աղյուսակ XXIX, 1):

Օծունում արծաթյա ճարմանդի և հարմոնաձև ոսկյա գլանների հետ հայտնաբերվել է մի գեղեցիկ մեդալիոն (*ՅԴԹ, 1498*): Այն շրջանաձև է պատրաստված ոսկու նուրբ փթեղից, և եզրերը ծաված են դեպի ներս (քաշը՝ 1.45գ, տրամագիծը՝ 4,4սմ, երկարությունը՝ 5,3սմ, (աղյուսակ XI, 2): Մի փոքր դեպի վեր լայնացող, նույնպես նուրբ փթեղից պատրաստված կանթը եզերված է մեղ ռելիեֆ գոտիով և ծավվում է մեդալիոնի հակառակ կողմում՝ առաջացնելով կախելու անցք:

Մեդալիոնը զարդարված է արևը խորհրդանշող մի հորինվածքով, որի կենտրոնում սկավառակն է՝ արտահայտված կենտրոնում գնդիկ ունեցող համակենտրոն շրջանակներով: Նման գնդիկներով է ծածկված սկավառակի արտաքին շրջանակը: Սկավառակը երիզում են գնդիկազարդ տասներկու շրջաններ: Մեդալիոնը եզերված է ռելիեֆ գոտիներից առաջացած դաշտով, որը կրում է տասներեք մանր գնդիկներ: Զարդանախշերն արված են դրվագումով հակառակ կողմից, համապատասխան բութ գործիքի միջոցով: Իրը կարող էր լինել երկփեղկ՝ մեջտեղը լցված մածուցիկ նյութով և ծառայել որպես թեթև կախիկ զարդ (*Պետքյան, 1966, 104, աղ. 1:2, 2բ*): Նման զարդանախշեր ունեն նաև նույն դամբարանից հայտնաբերված արծաթե փթեղների բեկորները: Այս երկու իրերը նկարագրել է Բ.Ա.Կուֆտինը (*Куртун,*

1941, 99, նկ. 105, 106) համեմատելով դրանք Թռեղքի XVI դամբարանից հայտնաբերված ոսկե թիթեղի և Նախիջևանից գտնված բրոնզե ճարմանը՝ պատող ոսկե թիթեղի նախշերի հետ՝ վերագրելով այս տիպի իրերը մ.թ.ա. XV-XIV դարերին: Մեղալիոնի վրայի զարդերը, որոնք տիեզերական մարմիններ են, արևի և լուսատուների պատկերներ, հիշեցնում են Թռեղքի XVII դամբարանաբլուրի սկավառակը (*Курфтин, 1941, 441, աղ. СIII*), ինչպես նաև Նոյեմբերյանի շրջանի Ջուջևան գյուղի դամբարաններից հայտնաբերված, համարյա նույն մեծության և նման զարդերով բրոնզե սկավառակները (պահվում են Նոյեմբերյանի դպրոցի թանգարանում): Նույն պատկերագրությամբ արտահայտված արևային և լուսատուների խորհրդանշանները բազմաթիվ են նաև միջին բրոնզի ժամանակաշրջանի խեցեղենի վրա (Թռեղք, Լոռի Բերդ, Քարաշամբ և այլն) (*Дедабришвили, 1979, աղ. XXVI; Гобеджишвили, 1980, 70, նկ. 25-26; Оганесян, 1990, 8* և ուրիշներ):

Ավելորդ չէ նշել, որ Այգեշատի ոսկե ճարմանդի, Օծունի և Ներքին Գետաշենի «հարմոնաձև» ժապավենների անմիջական զուգահեռները հանդիպում են Թուփ-քար 2/36 դամբարանաբլուրում (*Гогадзе, 1972, աղ. 28, 29*): Վերոհիշյալ ճարմանդների նմանատիպ օրինակներ հայտնի են նաև Թռեղքի VIII դամբարանաբլուրից, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XX-XVIII դդ. (*Гогадзе, 1972, աղ. 104, 20:2*):

Թռեղքյան մշակույթի վաղ փուլերին բնորոշ ոսկուց պատրաստված իրեր հայտնի են նաև Սևանի ավազանում: Մասնավորապես, «հարմոնաձև» դեկորատիվ ձևավորումով ոսկե թիթեղի բեկորներ գտնվել են Ներքին Գետաշենի 13-րդ դամբարանից (աղյուսակ XXX): Թիթեղները եզրի ողջ երկայնքով անցքեր ունեն: Ըստ ամենայնի, իրը նախապես ունեցել է «հարմոնաձև» մակերեսով սնամեջ կիսագլանի տեսք և կարվել է հագուստի վրա կամ երեսպատել օրգանական նյութից պատրաստված ինչ-որ առարկայի համապատասխան մասերը (քաշը՝ մոտ 19գ): Ոսկե թիթեղից պատրաստված նման իրեր հայտնաբերվել են նաև Մթավալժղալիի և Իրգանչայի համաժամանակյա թաղումներից (*Пицхеләური и др., 1987, 36-38, աղ. XLIV:22, 23; Кахиани и др., 1991, 51-53, աղ. 136*): Դամբարանից գտնվել է նաև կիսակոր ոսկե թիթեղից պատրաստված ոլունքահատիկի կես մասը: Թիթեղի արտաքին մակերեսը զարդարված է հորիզոնական ռելիեֆ շեղագծերով:

Ոսկուց պատրաստված խիստ ուշագրավ իրեր

են հայտնաբերվել Լճաշենի 55-րդ դամբարանում: Վերջինս արտաքինից եզրագծված է ձվածիր հատակագծով (7,5x6,5մ) կոոմլեխով: Հիմնահողային դամբանախցի (4x3,7մ) հյուսիսային կողմում՝ ծածկասալերից 2մ բարձր, հայտնաբերվեցին ցուլերի գանգեր: Հանգուցյալի կմախքը գտնվում էր դամբանախցի կենտրոնական մասում՝ գլխով դեպի արևմուտք, ծախ կողքին պառկած դիրքով, ոտքերը և ձեռքերը կծկած վիճակում: Նրա ճակատային մասում դրված էր մեկ ոսկե սկավառակաձև իր, իսկ գանգի հակառակ կողմում՝ ոսկու բարակ թիթեղից պատրաստված հերակալ: Դամբարանախցի հարավային պատի մոտ գտնվեցին տարբեր չափերի փայտե մնացորդներ, որոնք ամենայն հավանականությամբ սայլի մասեր են: Դամբարանից հայտնաբերված սակավաթիվ, սակայն խոսուն նյութերը վկայում են մեքենայի հասարակական բարձր դիրքի մասին:

Գտնված ոսկե մոուլներից հերակալը (լայնությունը՝ 1,2սմ, երկարությունը՝ 35սմ, քաշը՝ 6.77գ) ամրացված է եղել փափուկ և նուրբ հիմքի վրա: Այդ են վկայում դեպի հակառակ երեսը երկու եզրերի նուրբ ծալվածքները: Հերակալի կենտրոնական մասը հարդարված է դրոշմիչով արված շրջանաձև զարդերով, որոնցից վերև և ներքև առկա են փոսիկների շարքեր՝ ստացված բութ գործիքով սեղմելու եղանակով (աղյուսակ XII, 1): Այս զարդաձևի անմիջական զուգահեռները հայտնի չեն: Ձևաբանական որոշ առանձնահատկություններով Լճաշենի հերակալի հետ կարող են աղերսվել մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող Կվաջխեղեքից հայտնաբերված դիադեմաները (*Кушнарева, Чубинишвили, 1970, նկ. 26:33, 43:3*): Հատկանշական է, որ հերակալն իր զարդաձևերով առավել մոտ է Թռեղքի դամբարանաբլուրների նյութերին, ուր ինչպես թանկարժեք մետաղներից պատրաստված առարկաների, այնպես էլ խեցանոթների վրա լայնորեն կիրառվել են փոսիկավոր և շրջանաձև դրոշմիչով արված զարդանոթիվները (*Гогадзе, 1972, աղ. 17:32*):

55-րդ դամբարանից է հայտնաբերվել նաև ոսկե նրբաթիթեղից պատրաստված 6,5սմ տրամագծով և 4.05գ քաշով սկավառակաձև գլխազարդը (աղյուսակ XII, 2): Սրա եզրերին արված անցքերը բացվել են հակառակ կողմից, սուր գործիքի միջոցով, ինչը վկայում է, որ գլխազարդն ամրացված է եղել փափուկ հիմքին: Այս հազվագյուտ իրը բրոնզե երկու նմանակներ ունի միայն Թռեղքի վաղ խմբին պատկանող, մ.թ.ա. 2300-2000թթ. ժամանակաշրջանի XL դամբարանաբլուրում (*Гогадзе, 1972, աղ. 12:5*):

Ժամանակագրորեն փոքր-ինչ ուշ թվագրվող քանկարժեք մետաղից պատրաստված զարդեր հայտնաբերվել են Արուճից՝ 1976-77թթ. այստեղ պեղվեցին ոսկե զարդեր պարունակող թոնոքյան մշակույթին պատկանող 3 դամբարանաբլուր: Առաջին դամբարանում հայտնաբերվեցին պղնձե կաթսա, վանակատե նետասլաքներ, սև փայլեցրած և գունազարդ կավանոթներ, ոսկե գլխիկով արծաթե շքասեղ, ոսկե և սարդիոնե ուլունքներ, արծաթե բաժանարարներ և ծայրակալներ: Թվագրվում է մ.թ.ա. XVIII-XVII դդ. (*Արեշյան, Սիմոնյան, Սարգսյան, 1977, 272-273*):

Ոսկե սնամեջ գլխիկով արծաթե շքասեղի (երկարությունը՝ 11.1սմ, քաշը՝ 7.70գ) գլանաձև, դեպի ծայրը փոքր-ինչ նեղացող արծաթե ձողն ունի ողորկ, լավ հղկված մակերես (աղյուսակ XII, 4): Գագաթի մոտ գտնվում է սնամեջ անցք, որից վեր շարունակվում է դեպի վեր նեղացող, կարճ և անհարթ մակերեսով քառակող ծայրը, որն ամփոփված է եղել ոսկե, սնամեջ գնդաձև գլխիկով: Գլխիկի գագաթն ավարտվում է օղակաձև փոսիկով, որի մեջ ագուցվել է հղկված մակերեսով, կիսաթափանցիկ կարմիր բծերով սարդիոնի բեկոր: Ոսկե գլխիկը պատրաստվել է երկու կիսագնդաձև գագաթներին շրջանաձև անցքերով ողորկ գլանված թիթեղներից, որոնք այնուհետև մածուցվել են: Պահպանվել է կենտրոնից անցնող գիծը: Գլխիկի մակերեսին նուրբ, սրածայր գործիքով կատարել են ուղղահայաց ներձկումներ՝ դրանով իսկ այն զարդարելով ռելիեֆ ծալքերի շարքով: Պատրաստվել է կոփման, հղկման, գլանման, դրվագման և մածուցման եղանակներով:

Այս շքասեղին նման են Թոնոքի XVII և XXXVI դամբարաններից հայտնաբերված ոսկե, սնամեջ գլխիկներով արծաթե շքասեղները (*Ջորջուկաշվիլ, Գոգաձե, 1974, 96-97, աղ. 88, 114, աղ. 101*), սակայն վերջիններս զարդարված են պարուրաձև ոլորված լարերով և հատիկաշարով, իսկ Արուճի շքասեղը՝ ռելիեֆ ծալքավոր կանեյտրներով:

Ոսկե երեք ուլունք-բաժանարարները (երկարությունը՝ 2.4սմ, տրամագիծը՝ 0.7սմ, քաշը՝ 1.02գ) համանման են՝ բաղկացած իրար միացած չորս սնամեջ գնդիկներից, որոնց մակերեսները ծածկված են նուրբ փորագիծ հորիզոնական ներձկումներով՝ ռելիեֆ ծալքավոր զարդանախշով (աղյուսակ XII, 3): Գնդիկների վրա մեկական սնամեջ անցքեր են, որոնք քառաշար սարդիոնե ուլունք

քաշարից բաժանարարներ են հանդիսացել: Ուլունքները կազմված են երկու կիսագնդից, որոնց մածուցել են անցքերը և դրվագել: Նույնատիպ ուլունք-բաժանարարներ այլ հուշարձաններից հայտնի չեն: Թերևս համանման տեխնիկայով են պատրաստված Թոնոքի V դամբարանաբլուրից հայտնաբերված ռելիեֆ ծալքավոր զարդարունով ոսկե առանձին ուլունքները (*Ջորջուկաշվիլ, Գոգաձե, 1974, 72, աղ. 59*):

Դամբարանից գտնված ոսկե երեք ուլունքները (երկարությունը՝ 1.1սմ, քաշը՝ 0.4գ) գլանաձև են՝ բաղկացած հինգ հատած գլանների հաջորդական շարքերից, որոնք ստացվել են ուլունքների գլանաձև մակերեսները հավասար հեռավորությամբ չորսական տեղերում ներձկել-նեղացնելու միջոցով (աղյուսակ XII, 3): Ստացված գլաններից երեքի մակերեսները ծածկված են նուրբ հորիզոնական ներձկումներով, որոնց միջոցով նրանց հաղորդել են ռելիեֆ ծալքավոր զարդանախշում: Այս ուլունքները պատրաստելիս վարպետը կիրառել է ռիթմիկայի և սիմետրիայի սկզբունքները: Պատրաստված են գլանման, սեղմման, դրվագման և մածուցման տեխնիկայով:

Երկրորդ դամբարանում սև փայլեցված և գունազարդ կավանոթների, նիզակի բրոնզե ծայրի, կոնաձև գլխիկով շքասեղի, վանակատե նետասլաքների, սարդիոնե ուլունքների հետ մեկտեղ գտնվել է նաև երեսպատման ոսկե թիթեղ (10գ): Համալիրը թվագրվում է մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին քառորդով (*Արեշյան և ուրիշներ, 1979, 220-221*):

Փայտյա գավազանի գլխիկի երեսպատման ոսկե շապիկն ամբողջովին ճզմված էր (երկարությունը՝ 3.5սմ, քաշը՝ 0.72գ), ունի հիանալի փայլեցված և ողորկ մակերես, զերծ է զարդերից: Պատրաստվել է կոփման, գլանման, հղկման և մածուցման տեխնիկայով:

Դրոշակների կամ գավազանների համանման շքեղ հարդարունով ոսկե սնամեջ գլխիկներ հայտնաբերվել են նաև Թոնոքի միջին բրոնզի դարի VI, XV, XLV դամբարանաբլուրներից (*Ջորջուկաշվիլ, Գոգաձե, 1974, 75, 76, 89, 123, աղ. 62, 79, 106*):

Երրորդ դամբարանի պեղումներով հայտնաբերվել են գունազարդ կավանոթների բեկորներ, բրոնզե գուրգ և նետասլաք, վանակատե և կայծքարե նետասլաքներ, սարդիոնե և բազմագույն ապակուց պատրաստված ուլունքներ, արծաթե շրջանակի մեջ վերցված վանակատե սկավառակաձև զարդ, ոսկե հմայիլ: Թվագրվում է մ.թ.ա. XVI-XV դարերով (*Արեշյան և ուրիշներ, 1979, 221*):

* Արուճի և Վերին և Ներքին Նավերի դամբարանադաշտերում գտնված ոսկե իրերի շարադրանքը ներկայացրել է Դ. Սիմոնյանը:

Ոսկե շապիկով կրծքազարդ-հմայիլը պատ-
րաստված է ծխագույն ֆափանցիկ վանակատից և
բաց դեղնավուն 96 հարզի ոսկուց (աղյուսակ XII,
5): Վանակատի բեկորը հղկելով ստացել են երկա-
րուկ գլան, որի եզրերին ամրացրել են շաղախով
լցված ողորկ մակերեսով ոսկե բարակ թիթեղից
ժապավենաձև գոտիներ: Վանակատն գլանը գրկում
են մի եզրից մյուսը խաչաձև ձգվող ոսկե ժապա-
վենները, որոնք իրար հետ հատվելով առաջաց-
նում են շեղանկյուններ և հավասարասրուն եռան-
կյունիներ: Գագաթների թմբկաձև գլանների եզրե-
րի և ժապավենների երկարությամբ ձգվում են
ոսկյա լարեր, որոնց երկու կողմերում դասավոր-
ված են միմյանց հափած ոսկյա գնդիկներ:

Վանակատն գլանը պատրաստված է հղկման
տեխնիկայով, իսկ անցքը գայլիկոնվել է թաց ա-
վազի օգնությամբ: Հմայիլի ոսկե հատվածը պատ-
րաստված է կոփման, գլանման, լարածման, հա-
տիկազարդման և մածուցման տեխնիկայով: Սի-
մետրիայի և ռիթմիկայի սկզբունքների կիրառու-
մով պատրաստված այս հիանալի զարդը ոսկեր-
չության մեջ վանակատի օգտագործման վաղա-
գույն մոտիվն է: Վանակատի օգտագործումը միա-
նշանակ վկայում է այս իրի՝ տեղում պատրաստ-
ված լինելու մասին: Համանման կրծքազարդ-հմա-
յիլ հայտնի չէ այլ հուշարձաններից:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայաց-
նում Աշտարակ քաղաքից 3,5կմ արևմուտք ընկած
Վերին Նավեր դամբարանադաշտում ոսկու փա-
տագորման պարագան (*Սիմոնյան, 1991, 14-15*):
Այստեղ 52-րդ դամբարանաբլրի պեղումներից
հայտնաբերված գունազարդ և սև փայլեցված կա-
վանոթների, բրոնզե շքասեղի, սարդիոնե, բազմա-
գույն ապակուց և հախճապակուց պատրաստված
հարյուրավոր ուլունքների հետ միասին գտնվել
են արծաթե կիսալուսնաձև կախիկ-հմայիլներ,
որոնցից մեկի եղջյուրը շրջափակված է ոսկե գլա-
նաձև թիթեղով: Դամբարանը պատկանում է **կար-
միրբերդյան մշակույթին** և թվագրվում է մ.թ.ա. II
հազարամյակի առաջին քառորդով (*Սիմոնյան,
1991, 16*):

Գտնվել է նաև փայտե բարակ իրի փոքր շա-
պիկ՝ ներկայացված գլանաձև ոսկե բարակ թիթե-
ղով (երկարությունը՝ 4սմ): Պատրաստված է կոփ-
ման, երեսպատման և մածուցման տեխնիկայով:
Կարմիրբերդյան մշակույթի դամբարաններում
հայտնաբերված առաջին ոսկե զարդն է:

Ներքին Նավեր դամբարանադաշտը գտնվում
է Աշտարակից մոտ 5կմ արևմուտք, Շաղվերտ գե-
տի ծախսափնյա հրվանդանի հարավային եզրին,

զբաղեցնում է շուրջ 6հա տարածք և բաղկացած է
մի քանի տասնյակ 5-30մ տրամագծով քարա-
հողային դամբարանաբլուրներից:

2002թ. այստեղ պեղվել է 20մ տրամագծով և
40-50սմ բարձրությամբ մի դամբարանաբլուր (դամ-
բանափոսը՝ 480X400X250սմ): 230սմ խորությու-
նից, միջին բրոնզի դարի վաղ փուլին բնորոշ
խեցեղենի հետ, հայտնաբերվեցին ոսկյա իրեր.
դարսավոր ռելիեֆ ելուստներով զարդարված
փայտե կամ այլ օրգանական իրերի երեսապատ-
ման ոսկյա թիթեղներ, մի կողմը ճգնված «գա-
վազան»-ի գլխիկներ, սնամեջ ուլունքներ, կենտ-
րոնում քարի համար նախատեսված բացվածքով,
կանեյլոններով զարդարված շքասեղի գլխիկի
երեսպատման թիթեղ (աղյուսակ XIII-XV):

Զարդի կամ զինանշանի երեսպատման դար-
սածալ ոսկյա թիթեղը (քաշը՝ 27 գրամ) ճակատա-
յին մասում ունի հինգ դարսեր՝ հիանալի հղկած
ողորկ նիստեր, իսկ ետևի մասում հարթ մակերե-
սով ելուստներ, որոնց վրա բացված անցքերում
դրված արծաթե գամերով թիթեղն ամրացվել է
փայտե հիմքի վրա: Դարսածալերի հիմքում գծա-
յին կտրվածքներ են, որոնք հավանաբար արվել
են թիթեղը հեշտությամբ ծալելու համար: Այսպի-
սի երեսպատման դարսածալ ոսկյա թիթեղներ
հայտնաբերվել են նաև Լոռի Բերդի, Թռեղքի և
միջին բրոնզի դարի այլ դամբարաններից: Թռեղ-
քի XXXVI դամբարանից հայտնաբերվածը ունի
երեք դարս և մեկնաբանվում է որպես փայտե
սյան երեսապատման թիթեղ: Գնդաձև 2-4 սմ
տրամագծով, ռելիեֆ ելուստներով ծածկված
դրվազազարդ երեսպատման ոսկյա թիթեղները,
որոնք տոնածառի խաղալիքներ են հիշեցնում,
հայտնի են Լոռի Բերդի և Թռեղքի միջին բրոնզի
դարի դամբարաններից:

Ներքին Նավերի պեղված հուշարձանն իր ոսկ-
յա զարդերով համանման է Թռեղքի «Ծաղկուն
շրջանի» առաջին փուլի դամբարաններին, մաս-
նավորապես VIII դամբարանին և ռադիոածխած-
նային անալիզի տվյալներով թվագրվում է մ.թ.ա.
XXIII-XXIIդդ. սահմանագլխով:

Ա. ԼՈՌԻ ԲԵՐԴ

Լոռի Բերդը Հայաստանի բրոնզ-երկաթի դա-
րաշրջանների ամենամշանավոր հուշարձաննե-
րից է, որի պեղումները սկսվել են 1969թ. և շարու-
նակվում են մինչև օրս: Այն գտնվում է Ստեփա-
նավան քաղաքից 3կմ հեռու՝ Չորագետ և Ուռուտ
լեռնային գետերի բարձրադիր հովիտներում և
դրանց միախառնման վայրում:

Դարասկզբին այստեղ հիմնադրվել է Լոռի Բերդ փոքրիկ գյուղը, որի տարածքը՝ արոտավայրերով ու վարելահողերով հանդերձ, հագեցած է մ.թ.ա. II-I հազարամյակներին պատկանող դամբարաններով և բնակավայրերով:

Հին բնակատեղին գտնվում է Ուռուտ գետի ծախ ափի բարձրադիր հարթավայրում՝ զբաղեցնելով մոտ հարյուր հեկտար տարածք: Վերջինս հիմնվել է մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին և անընդմեջ բնակեցվել մինչև մ.թ.ա. VII-VI դդ.:

Առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Լոռի Բերդի դամբարանադաշտը: Գրեթե երեք տասնյակ տարիների պարբերական պեղումների շնորհիվ բացված մոտ հարյուր դամբարանների ընծեռած ուշագորավ և հարուստ տվյալները վկայում են, որ գործ ունենք ռազմաքաղաքական ու մշակութային հզոր կենտրոնի հետ, որը մինչև մ.թ.ա. VII-VI դդ. իր գերիշխանությունն է տարածել շրջակա և հեռավոր գավառների վրա:

Լոռի Բերդի հնագույն բնակիչները զբաղվել են երկրագործությամբ և անասնապահությամբ: Տաշ-րատափի (*Երեմյան, 1963, 63, 64, 85*) բնակլիմայական մեղմ պայմաններն ու բարեբեր սևահողը լիովին նպաստել են մանավանդ անասնապահության զարգացմանը: Լոռի Բերդը բրոնզի դարից սկսած ձիաբուծության առաջնակարգ կենտրոն էր: Այստեղ ծաղկել են արհեստները, արվեստն ու առևտուրը: Շնորհիվ գավառի հանքային հարստությունների՝ զարգացել է մետաղագործությունը, հատկապես բրոնզի արտադրությունն ու ոսկերչությունը: Լոռի Բերդին բնորոշ է նաև գեղարվեստական քանդակի բարձր մակարդակը՝ կապված բնակչության հոգևոր պատկերացումների, պաշտամունքի ու ծեսերի հետ: Գտնվելով մերձավորարևելյան ու կովկասյան երկրների խաչմերուկներում՝ Լոռի Բերդը դարձել է տարանցիկ ճանապարհների հանգուցակետ՝ աշխույժ առևտրական ու փոխանակային կապեր հաստատելով մերձակա և հեռավոր երկրների հետ: Այդ պատճառով էլ տեղական ամենաբնորոշ առարկաների կողքին այստեղ կարելի է տեսնել էգեյան, սիրիական, փոքրասիական, միջագետքյան, իրանական, կովկասյան և այլ տարածքներից ներմուծված արտադրանք, որոնց մի մասը վկայում է անմիջական կապերի մասին: Հատկանշական է, որ դամբարանների սովոր մասը պատկանում է սոցիալական բարձր դասի ներկայացուցիչներին՝ իշխաններին, քրմերին, ռազմական առաջնորդներին, որտեղ հայտնաբերվել են նրանց պաշտոնին ու դիրքին համարժեք հնագիտական առարկաներ:

Ցավոք, Լոռի Բերդի դամբարանների մեծ մասը նախկինում կողոպտվել է. տարել են մետաղե, հատկապես թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերը: Կողոպտվել են ոչ միայն մեծ ու հարուստ, այլ նաև փոքր ու անշուք դամբարանները: Թանկարժեք մետաղներից պատրաստված և մեզ հասած պերճանքի առարկաներն ու սպասքը մի փոքր մասն են այն հարստության, որ ժամանակին ամփոփվել է Լոռի Բերդի դամբարաններում:

Միջին բրոնզեդարյան (մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կես) դամբարաններն արտաքինից պատված են կրոնլեխով (տրամագիծը՝ 3-3,3մ) օղակված ոչ բարձր, շրջանաձև քարազրահներով: Գետնափոր խցերը՝ հիմնականում անմշակ քարերից կերտված, հարթ կողմով շարված ուղղանկյունաձև քարակղեր են՝ ծածկված կեղծ թաղով: Արևելք-արևմուտք կողմնորոշվող խցերը մեծ մասամբ արևելյան մասում ունեցել են մուտք՝ դրոմոս, որոնք, թաղումը կատարելուց հետո, փակվել են քարերի անկանոն լիցքով: Հանդիպում են նաև հիմնահողային և ուղղակի ժայռի մեջ փորված դամբարաններ: Միջին բրոնզեդարյան դամբարաններում գերիշխում է դիակիզման ծեսը, թեև նկատվում են նաև մասնակի և ամբողջական դիաթաղումներ: Մեծ քարարկղային դամբարաններին հատուկ են ձիերի և խոշոր եղջերավոր կենդանիների զոհաբերություններն ու հատուկ ծեսով թաղումները՝ դամբարանի արևելյան պատի մոտ: Այստեղ գետեղվում էին նաև շքեղ հարդարված բազմապիսի խեցեղեն, զենքեր ու զարդեր: Գույքի հարուստ տեսականին ներկայացված է կավամամներով, բրոնզե կաթսաներով, միզակի ծայրերով, սուսերով, դաշույններով, վարդագույն սարդիոնե և բազմագույն ագաթե ուլունքներով, որոնք ոսկե և արծաթե ուլունքների հետ միասին կազմել են բազմաշար, գեղեցիկ մանյակներ:

Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան մեծ քարարկղերն իրենց ճարտարապետական կառուցվածքով և նյութական արտադրանքի արգասիքներով ուղղակիորեն կապվում են Թոեղքի և Ջավախքի (*Կյֆտին, 1941, Джапаридзе, Куквадзе, Авалишвили, Церетели, 1981*) համաժամանակյա հուշարձանների հետ:

Լոռի Բերդում մինչև այժմ պեղված երկու տասնյակից ավելի միջին բրոնզեդարյան դամբարաններից միայն վեցում են հայտնաբերվել ոսկե իրեր՝ ուլունքներ, շքասեղներ, բրոնզե և այլ նյութերից պատրաստված իրերը երեսպատելու նրբաթիթեղներ (դամբարան 60, 61, 65, 77, 79, 94, նկար 24-29): Որոշ դեպքերում պահպանվել են

Նկ. 24. 94-րդ դամբարանը պեղումներից հետո

Նկ. 25. 77-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը

միայն ոսկու հատուկեմտ պատառիկներ կամ դրանց փշրանքներ: Ի դեպ, չի կարելի համոզված լինել, որ նույնիսկ ոսկե իրերի առատությամբ համեմատաբար աչքի ընկնող դամբարանները մնացել են անաղարտ, քանի որ այստեղ ծածկի սալերը հիմնականում բացակայում են:

Ուլունքների բազմազանությամբ աչքի է ընկնում 94-րդ դամբարանը՝ քարարկղային խցով (6x2,8x3,9մ), 15մ տրամագիծ ունեցող կրոմլեխով ու դրոմոսով (նկար 24), որտեղ հավանաբար ուշ բրոնզի և հետտուրատական ժամանակաշրջաններում կատարվել են կրկնակի թաղումներ: Դամբարանախցի ստորին շերտերում և հատակին պահպանվել էին շքեղ կավամանների բեկորներ, բրոնզե դաշույններ, ոսկե և արծաթե ուլունքներ: Դամբարանի ուշագրավ գտածոներից է արծաթե ուլունքը (աղյուսակ XXV, 1), որի ոսկե նմանակները մինչ այդ հայտնի էին Հայաստանի ուշ բրոնզեդարի հուշարձաններից: Նման ուլունքների ժամանակագրական և տարածական ընդգրկումը մեծ է՝ սկսած մ.թ.ա. V հազարամյակից (Առաջավոր Ասիա, Էգեյան աշխարհ, Հյուսիսային Կովկաս և այլն) (Braidwood and Braidwood, 1960): Արծաթե ուլունքի պարզ զարդամոտիվը ներկայացնում է իրար նկատմամբ հակադիր դասավորված քառապարույր պատկեր՝ երեսին արված լրացուցիչ հավելազարդերով: Այդպիսին է նաև շատ ավելի ուշ թվագրվող Լոռի Բերդի 3-րդ դամբարանից գտնված ոսկե նմուշը: Ձառող պատրաստված է կտրվածքում կլոր, ոչ հաստ երկու լարերից: Նախապես պատրաստ ունենալով կենտրոնական գլանիկը (թելի անցկացման համար), լարերը մեջտեղի մասում մրճահարվածներով հարթեցրել են ու անցկացրել գլանիկի երկու ծայրերին, ապա լարերը ծայրերից ոլորել են պարուրած, յուրաքանչյուրը դեպի ներս՝ գլանիկի կողմը: Այնուհետև, պարույրները մածուցել են իրար ու գլխիկին, ապա մեկ երեսից յուրաքանչյուր պարույրի կենտրոնում նույնպես մածուցել են մեկական բրգած, սնամեջ հավելված: Այս տիպի ուլունքներ կարելի է տեսնել Ֆիլակոպիայում (մ.թ.ա. III հազարամյակ, Burton-Brown, 1970, 164), Տրոյա II-ի վերին շերտում (մ.թ.ա. 2300թ., Perrot, Chipiez, 1894, 959, նկ. 527), Ալաջա-Յուլուքի թագավորական դամբարաններում, Թել-Բրակում (մ.թ.ա. 2300-2100թթ.), Մարիի դամբարաններում (մ.թ.ա. XIV դ., Чалма, 1952, 115), միջենյան դամբարաններում (մ.թ.ա. XVIդ., Pigott, 1965, 124, նկ. 65-3, 4), Կիպրոսում (մ.թ.ա. 1400-1200թթ.):

Հայաստանում բացի Լոռի Բերդից նման ու-

լունքներ հայտնաբերվել են Լճաշենի հարուստ դամբարաններում (մ.թ.ա. XIV-XIIIդդ., Мнацакан-ян, 1957, 151, նկ. 17): Ավելի ուշ են թվագրվում Հասանլուից (մ.թ.ա. IX-VIIIդդ., Ghirshman, 1964, 26, նկ. 27) և Համադանից հարավ՝ Նուշի-Չանում (մ.թ.ա. VIII-VIIդդ.) հայտնաբերված (Stronach, 1969, տախտ. IX a) արծաթե օրինակները: Այս զարդամոտիվով ձևավորվել են ոչ միայն պերճանքի առարկաներ, այլև միջագետքյան արքաների գահեր: Որոշ ուսումնասիրողներ անդրադառնալով այս պարուրած զարդերին՝ գտնում են, որ սրանք ծագել են Տրոյա II-ի վերջին շերտից, այսինքն ոչ ուշ, քան մ.թ.ա. 2300թ. (Wainwright, 1954, 36-37, նկ. 3): Մեր արծաթե օրինակն առայժմ վաղագույն է Հայաստանում հայտնաբերվածների մեջ:

Քառապարույր զարդածն, անշուշտ, ինքնապատակ չէ: Հայկական լեռնաշխարհում այն իր կրկնվող շարժմամբ և համակենտրոն շրջանակներով ընկալվել է իբրև արևի խորհրդանշան: Պարույրը, երկպարույրը և քառապարույրը սիրված զարդամոտիվներ էին մ.թ.ա. III-II հազարամյակների խեցեղեն և մետաղյա իրերի համար: Հայաստանի ժայռապատկերներում դրանք հանդիպում էին արևածին մարդկային ոգիների և այլ

Նկ. 26. 77-րդ դամբարանի տեսքը պեղումներից հետո

Նկ. 27. 79-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը

լուսանշանների հետ: Կապվելով արևի և ջրի հետ՝ նախնադարում սրանց վերագրվել է հավերժության գաղափարը: Ժամանակի ընթացքում պարուրապատկերը պարզ տեսք ընդունելով վերածվել է գաղափարագրի, որը հայկական ձեռագրերում վկայված մեհենագրության մեջ ստանում է «ամնահ» նշանակությունը (*Մարտիրոսյան, 1973, 121-125; 1978, 27-29*):

94-րդ դամբարանում աչքի են ընկնում գլանաձև ոսկե ուլունքները, զարդանուշների չորս տարբերակով (աղյուսակ XXV, 5): Առաջինը բրոնզե միջուկով ուլունքներն են (2 հատ, 1,6x0,4սմ)՝ երեսպատված գլանաձև գծածակ հիմքին վարպետորեն փաթաթած ու սեղմած ոսկե նրբաթիթեղներով: Մյուսը ոսկե զսպանակաձև ուլունքն է (1x0,3սմ)՝ պատրաստված կտրվածքում կլոր լարը գլանաձև իրի վրա փաթաթելու և տաքացնելու միջոցով, որպեսզի զսպանակը չբացվի:

Այսպիսի զսպանակաձև ուլունք հայտնաբերվել է Բիբլոսի գանձում: Արծաթե և էլեկտրումենման ուլունքներ հայտնի են պարսկական Թալիշի, Վաջալիքի միջին բրոնզեդարյան դոլմենում (մ.թ.ա. 2100-1900թթ., *Schaeffer, 1948, 58, նկ. 58H, էջ 424, աղ. LXI*):

Չաջորդ, ուլունքը պատրաստված է մույն սկզբունքով, սակայն ոչ թե մեկ, այլ երեք լարերից հյուսված ձողից (1,6x0,3սմ): Չորրորդ տարբերակը մույնպես ներկայացնում է զսպանակաձև

ուլունք (1x0,4սմ), որի երկու ծայրերին և կենտրոնական մասում փաթաթված երեքական բարակ գոտիների վրա արված են շրջանաձև և թեք գծային փորագրություններ: Սա շատ նուրբ աշխատանք է, որի ավելի պարզ տեսակը հայտնաբերվել է Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրից:

Մյուս խումբը ներկայացված է ոսկու բարակ թիթեղներից պատրաստված ուլունքներով (աղյուսակ XXV, 2): Գնդաձևը (1,1x1սմ) պատրաստված է երկու կտորից և կենտրոնական մասում մածուցված, անցքերի մոտ փակցված են գլանիկներ, որոնք ավելի ցայտուն են դարձնում ուլունքի գնդաձևությունը և ամրացնում են այն: Գրեթե համանման մի ուլունք (0,9x0,7սմ) գտնվել է 7-րդ դամբարանում, որն անցքի մոտ բարձր է, սակայն զուրկ է հավելյալ գլանիկներից: Այս խմբի մեջ կարելի է դասել նաև 61-րդ դամբարանի ոսկե 5 խոշոր ուլունքները (1,4x1,2սմ)՝ մույնպես պատրաստված երկու կտորից, անցքի մոտ հարթեցված. մակերեսը զարդարում են հակառակ կողմից սեղմելու միջոցով կատարված խորակոս մատնեքները:

Երկկոն ուլունքները պատրաստված են երկու կտորից, որոնք միացման մասում՝ երեսի կողմից, կրում են փորագիր, հյութեղ գծիկներ, կատարված երկու մասերում առանձին, իրար հանդիման: Մի քանի համանման ոսկե ուլունքներ (1x0,5սմ) կարծես մույն վարպետի ձեռքով պատրաստված ու գծազարդված, գտնվել են նաև 60-րդ դամբարա-

նում: Նման ուլունքներ հայտնի են Թոեղքի միջին բրոնզեդարյան V և XXXVI դամբարանաբլուրներից (*Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, աղ. 59, նկ. 507, աղ. 100, նկ. 886*):

60-րդ դամբարանի նյութերում կան նաև երկու մասից պատրաստված անգարդ, փոքր, գնդաձև կամ երկկոն ուլունքներ, նրբաթիթեղի բեկորներ, ոսկե զարդերի մանրուք և մեկ գնդաձև ուլունք (2սմ տրամագծով)՝ պատրաստված ոսկե նրբաթիթեղի երկու կտորից: Վերջինիս մակերեսը զարդարված է վեց շարք ուռուցիկ կետիկներով, որոնք հատիկազարդի տպավորություն են թողնում: Դրանք կատարված են ուլունքի հակառակ կողմից՝ սեղմելու եղանակով: Նման ուլունքներ հայտնաբերվել են Թոեղքի դամբարանաբլուրներում: Այս ուլունքներից մեծ քանակությամբ (24 հատից ավելի) գտնվել են նաև Լոռի Բերդի 65-րդ դամբարանում (աղյուսակ XXVI, 1):

Ոսկե նրբաթիթեղից պատրաստված այս ուլունքները կլոր են, թեթևակի երկկոնաձև (տրամագիծը՝ 1,2-2,3սմ), զարդարված են 6 շարք կետանախշով: Ավելի փոքրերը կրում են քառաշար կետիկներ, պատրաստված են փխրուն նրբաթիթեղի երկու կտորից, միացման մասում հագցված են իրար մեջ և թվում է՝ սոսնձված են: 65-րդ դամբարանի մնացած ուլունքները անգարդ են: Դրանք գնդիկանման, բարձրորակ ոսկուց (0,5x0,7սմ, 21 հատ, մեկն արծաթի խառնուրդով), փոքր անցքերով ուլունքներ են, պատրաստված են երկու մասից և մածուցված այնքան վարպետորեն, որ միացման գիծը գրեթե չի երևում (աղյուսակ XXVI, 2):

Այսպիսի ուլունքներ հայտնաբերվել են նաև Թոեղքի V և VIII դամբարանաբլուրներում (*Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, աղ. 59, նկ. 497, աղ. 71-72, նկ. 595*): Նույն դամբարանում գտնվել են էլիպսաձև ուլունքներ՝ պատրաստված բարձրորակ ոսկու թիթեղից (9 հատ, չորսն ամբողջական, մյուսները՝ ճզմված, 2,6x0,4սմ, աղյուսակ XXV, 3):

65-րդ դամբարանի (նկար 29) զարդերի մեջ ամենաակնառուն ոսկե և արծաթե զարդարուն գլխիկներ ունեցող արծաթե ութ շքասեղներն են (աղյուսակ XVI-XXIII): Վերին մասում մեծ անցքերով ասեղները բավական հաստ են (կտրվածքում հիմնականում 0,5սմ, 8,6-11,8սմ երկարություն): Ասեղների վերին ծայրերը (գլխի մեջ մտնող մասերը) քառակող են, ունեն ատամնաձև ելուստներ: Ըստ երևույթին, դրանցով ասեղը պետք է ամրանար գլխիկի օրգանական նյութից պատրաստված միջուկին: Մի դեպքում, ասեղի վերին ծայրն ավարտվում է եղջյուրաձև բացվածքով, հավա-

նաբար՝ նույն նպատակի համար: Շքասեղների գլուխները թեև իրենց զարդանախշով և ընդհանուր ձևավորմամբ նման են իրար, սակայն մեծ մասամբ միմյանց կրկնությունը չեն: Ութ գլուխներից 5-ը ոսկուց են, 3-ը՝ արծաթից: Երկկոն գլխիկներից մեկը (2x2սմ), պատրաստված է ոսկու ոչ բարակ երկու թիթեղից: Այն ստորին մասում գլանաձև ելուստ ունի՝ ասեղի վրա ամրացնելու համար: Վերին մասը հյուսածո վրադիր ծողիկների միջոցով բաժանված է 4 հատվածի, կենտրոնում բարձրադիր օղակաձև բնիկի մեջ ագուցված համեմատաբար խոշոր լեռնային բյուրեղապակով, իսկ բաց մասերում՝ 4 հատ ավելի փոքրերով: Ստորին մասում կան ճառագայթաձև հյուսվածքներ: Նման երկու շքասեղներ են գտնվել Թոեղքի XVII և մեկը՝ XXXVI դամբարաններում (*Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, աղ. 88, նկ. 732, աղ. 101, նկ. 891*): Լոռի Բերդի այս նմուշն աչքի է ընկնում իր կոթողային պարզությամբ: Բրոնզե ասեղով և գնդաձև ոսկե գլխով մի շքասեղ էլ գտնվել է Ալաջա-Յուլյուքի արքայական դամբարանում (*Schaeffer, 1948, աղ. XLII, F*):

Հաջորդ զարդը կիսագնդաձև է (բարձրությունը 1,6 սմ, տրամագիծը՝ 2,6սմ), ստորին մասը հարթ: Գագաթին ագուցված է 7սմ տրամագծով, կարմիր սարդիոնե սկավառակաձև ակ՝ պարուրված ոսկե մանրիկ հատիկների վերադիր օղակով: Քարը հագցվել է շրջանաձև անցքին և ամրացվել սոսնձով: Որոշ տարածության վրա քարը պսակվել է նաև վերադիր, հյուսածո նուրբ գոտիով, որով այն ավելի է ընդգծվել: Շքասեղի գլխի հիմնական զարդանախշը, սակայն, վերին մասում կամարաձև միացած զույգ պարույրներն են: Բարակ լարերից ստեղծված այս պատկերները մածուցվել են շքասեղի գլխի լայն մասում 5 տեղով՝ ծածկելով ողջ ազատ տարածությունը: Գլխի վերին և ստորին մասերի միացման տեղում գծիկային դրվագումները պարանաձև զարդ են հիշեցնում: Այս շքասեղի զուգահեռն առայժմ հայտնի չէ, սակայն պարուրաձև զարդանախշը մեծապես տարածված էր Հայկական լեռնաշխարհի վաղ և միջին բրոնզեդարյան մշակույթներում. այն տարբեր ձևավորումներով կարելի է տեսնել սև փայլեցված խեցեղենի և ոսկերչական զանազան իրերի վրա: Շքասեղի վրայի պարուրազարդը ձևավորված է ճիշտ այնպես, ինչպես Կարազի վաղ բրոնզեդարյան (կուր-արաքսյան) մշակույթի պաշտամունքային օջախների վերադիր զարդերը: Այս օջախները օժտված են արական սկիզբ նախանշող ֆալլոսաձև ելուստներով, որոնք կրում

են մնան վերադիր գարդեր, ինքնին վկայելով այս պատկերի մոգական, հմայական բնույթը՝ կապված օջախի, արգասավորման ու պտղաբերության հետ (*Кышнарева, Чубинашвили, 1970, 68, նկ. 23*): Այսպիսի վերադիր գարդեր ունեն մաև Անտիոքի դաշտի Թել-էլ-Ջուդեյդա բնակավայրի IV շերտի կավամանները (*Braidwood and Braidwood, 1960, 274, նկ. 215, 3, 4, աղ. 27, նկ. 15*): Այդպիսիք առկա են մաև Թեփե Յիսարի III շերտում (մ.թ.ա. 2300-2000թթ., *Schaeffer, 1948, 450, նկ. 239-16*):

Մնացած երեք ոսկե և երեք արծաթե շքասեղների գլուխները, փոքրիկ տարբերություններով հանդերձ, ձևավորված են իրար շատ մման և մեկ խումբ են կազմում: Սրանք գնդաձև են, որոշ երկկոնությամբ. պատրաստված են ավելի բարակ թիթեղներից, այդ պատճառով էլ մի մասը կոտրված է ու ճզմված (բարձրությունը՝ 1,3-1,6սմ, տրամագիծը՝ 2,3-2,5սմ): Սրանց վերին մասը շքեղորեն զարդարված է. կենտրոնում, օղակաձև բնիկի մեջ ընդելուզված են սարդիոնե, հարթ մակերեսներով ակեր (պահպանվել են միայն երկուսը), պսակված՝ մանր հատիկներով: Մակերեսը բաժանվում է 4 մասի, վերադիր փակցված 4 պարույրների և սրանց միջև տեղադրված եռանկյունաձև, մոխրագույն չաղախով ընդելուզված 4 բնիկների միջոցով. եռանկյունիները սուր կողմով հարում են կենտրոնական ակին և շրջանակվում՝ հատիկաշարով: Արծաթե գլխիկներից մեկի վրա, պարույրների փոխարեն մածուցված է օղակներն իրար վրա մատցեցած զսպանակաձև լար, որն ի վերջո իմաստաբանորեն նույն զարդաձևն է: Ոսկե և արծաթե գլխիկները ստորին մասերում ունեն ճառագայթաձև, չորսական բարձրադիր լայն գծեր, որոնց վրա երեսի կողմից դրվագված եղևնաձև գծիկները հյուսածո զարդ են ներկայացնում:

Եղևնաձև գծագարդ տեսնում ենք Լճաշենի 2-րդ դամբարանի ոսկեպատ և Լոռի Բերդի արծաթապատ կոճակների վրա:

Ոսկե և արծաթե շքասեղների գլուխները պատրաստվել են 2 կտորից, ապա՝ կենտրոնում մածուցվել իրար: Այս մասում գծագարդված հյուսածո նախշերը ծածկում են միացման մասի ամհարթությունները: Վերադիր գարդերը ճիշտ տեղադրելու համար, նախապես ոսկե և արծաթե թիթեղների վրա, հետևի կողմից, սեղմելու միջոցով ուրվագծվել են պարույրներն ու եռանկյունիները, ապա միայն՝ երեսի կողմից փակցվել իրի մակերեսին: Այս շքասեղներն իրենց ոճով և ձևավորմամբ համեմատվում են ինչպես Թոեղքի՝ շքասեղ-

ների, այնպես էլ միջենյան ոսկե ուլունքի հետ (*Кыфтин, 1941, 92, նկ. 96*): Առանձին են մնում միայն մեկ շքասեղի ասեղի մասը և մի սկավառակաձև (2սմ տրամագծով) ոսկե իրը կենտրոնական կլոր անցքով, ներսի կողմն՝ արծաթե: Հնարավոր է, որ սա եղել է շքասեղի գլխի ստորին մասը:

Նկ. 28. 61-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը մաքրելուց հետո

Այս գեղեցիկ ու երկար շքասեղները կազմել են Լոռի Բերդի բնակչության բարձր դասի՝ ցեղային առաջնորդների և քրմերի հագուստի բաղկացուցիչ մասը: Դրանք մեկ կամ երկու կողմից խաչաձևելով՝ ամրացրել են ուսերի վրա ազատ նետված առանց կարի թիկնոցները, ինչպես այդ երևում է Մարիի Դագանի տաճարի պաշտամունքային որմնատախտակի վրա, քրմուհիների կրծքին (մ.թ.ա. 2700-2450թթ.): Այս շքասեղների անցքերից կախվել են նաև ուլունքաշարեր (*Parrot, 1974, 48-49, նկ. 18*):

Լոռի Բերդի 65-րդ դամբարանում հայտնաբերվել են մաև Թոեղքի (*Кыфтин, 1941, աղ. CIV*) և Վանաձորի դամբարաններից մեզ հայտնի ծալքավոր նրբաթիթեղներ, որոնց նշանակությունը դեռևս անհայտ է: Ակնհայտ է, որ դրանցով երեսպատվել են գլանաձև ծալքավոր օրգանական նյութից պատրաստված իրեր: Այս դամբարանում, մոտավորապես 12x11սմ մակերեսով էլեկտրոնե նրբաթիթեղը ծալված էր 1,5սմ լայնությամբ, հարմոնաձև (աղյուսակ XXVII, 1):

Նույնն է մաև ոսկե նրբաթիթեղից պատրաստ-

վածը: Սրանք իրենց վրա բրոնզի օբսիդի հետքեր չեն կրում. ըստ երևույթին ծածկել են փայտե առարկա:

Ձևաբանական առումով և իր ոսկե զարդարուն բաղադրամասով հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև դամբարանի դաշույնիկը (աղյուսակ XXVII, 2): Սա 12սմ երկարություն ունի, ծայրը կլորացող տերևաձև շեղբով և վերին մասում փայտե բռնակի մեջ մտնող փոքրիկ լեզվակով: Շեղբի վերին մասը դեկորատիվ բնույթ ունի: Այն երկու կողմից կամարաձև ներճկված է առաջացնելով սեղանաձև հարթություն (2,6x2,1սմ): Ներճկումները վերցված են ոսկե նեղ երիզի մեջ, որոնց վրայի երկկողմանի թեք գծածածկը հյուսածո զարդի տպավորություն է թողնում: Սեղանաձև մասը մեկ երեսից օժտված է սիմետրիկ, քառակկյունի դասավորված չորս միջանցիկ, փոքրիկ անցքերով, որոնց մեջ ընդելուզված փոքրիկ շրջանակները աչքաձև պատկերներ են հիշեցնում: Սրանց վերին մասում թույլ, փորագիր կետիկների շարք է: Դաշույնը պատված է կանաչ ազնվածանգով, հայտնաբերվել է ծաված վիճակում, կոտրված է: Դաշույնն, ըստ երևույթին, ոչ այնքան կիրառական, որքան խորհրդանշային բնույթ ունի: Ամենահետաքրքիրը՝ շեղբի վերին, ներճկված մասն է, որպիսիք չեն հանդիպում, բացի Լոռի Բերդի 1996թ. բացված 94-րդ դամբարանից գտնված մեծ և փոքր դաշույններից առանց ոսկե երիզների:

Ոսկե գլխով, արծաթե ասեղով շքասեղների մի խումբ գտնվել է 61-րդ դամբարանում (նկար 28): Դամբարանի հատակին, հարավ-արևմտյան մասում, այլ առարկաների հետ գտնվել են 5 գնդաձև մատնեքազարդ ուլունքներ և արծաթե ութ շքասեղներ՝ ոսկե գնդաձև գլուխներով և օվալաձև փոքր անցքերով (աղյուսակ XXIV): Ասեղները (7,1-7,3սմ երկարությամբ) կլոր կտրվածքով ծողից են, վերին գլխի մեջ մտնող մասում քառակող: Սրանց վրա նույնպես անհարթություններ են արված գլխի միջուկի մեջ լավ ամրանալու համար: Գլուխները (1,1x1,1սմ) պատրաստված են երկու մասից և մածուցված են վարպետորեն: Գագաթում ընդելուզված են կարմիր, հարթ մակերեսով սարդիկոնե ակեր, շրջանակված՝ ոսկե մանր հատիկաշարով: Արտաքին ձևավորմամբ նմանվում են նուռի և առայժմ իրենց գուգահեռները չունեն որևէ հուշարձանում:

Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան դամբարանների մեջ առանձնանում է 79-րդ դամբարանը (նկար 27): Այն գտնվում է բլրի լանջին, ունի ոչ բարձր քարահողային թումբ (տրամագիծը՝ 33,0մ

մետր) և կանոնավոր, խոշոր քարերից պատրաստված կրոմլեխ: Դամբարանխուցը գտնվում է թմբի կենտրոնում, հիմնահողային է, ուղղանկյուն: Դամբարանի չորս պատերը ծածկվել են դեղնականաչավուն և նարնջագույն անուշահոտ ներկերով (խեժերով) կատարված հիմնականում կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների պատկերներով՝ եղջերուներ, թռչուններ, ցուլեր և այլն: Դժբախտաբար, այս պատկերները մեզ են հասել աղճատված վիճակում, քանի որ պատերի մակերեսները (ծեփվածքը) ժամանակի ընթացքում կամ միանգամից փլվելով՝ սահել են դեպի խցի ազատ տարածությունը: Դրան գումարվել է նաև գանձախույզների մուտքը դամբարանի, որի հետեվանքով տուժել են թե՛ որմնապատկերները և թե՛ դամբարանանյութը: Այստեղ զետեղվել է փայտե սալ կամ պատգարակ՝ փորագիր և ընդելուզված զարդերով: Դամբարանում գտնվեցին խեցեղեն, բրոնզե համեմատաբար փոքրաքանակ իրեր և ոսկե մի քանի ուլունքներ:

Աչքի է ընկնում բարձրորակ ոսկուց պատրաստված բաժանարար խոշոր ուլունքը (1,7x2,4սմ), որը բնորոշ է Հայաստանի հյուսիսային շրջանների և Թեղքի համաժամանակյա հուշարձաններին: Դա երեք հավասարաչափ, էլիպսաձև խողովակներից պատրաստված, իրար կողքի շարված և երկու ծայրերում ոսկե գոտիների մեջ վերցված ուլունքահատիկ է (աղյուսակ XXV, 4), որպիսին տեսնում ենք ինչպես Վանաձորի, այնպես էլ Ջավախքի (Չաչքար) միջին բրոնզեդարյան դամբարաններում (*Джанарудзе, Куквадзе, Авакушвили, Церетели, 1981, աղ. LXI, նկ. 615*): Այն առկա է նաև Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան 5-րդ դամբարանի զարդերի մեջ: 79-րդ դամբարանում գտնվեցին նաև չորս երկկոն և հինգ մանր, գնդաձև ոսկե ուլունքներ:

Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան դամբարաններից հայտնաբերված ոսկերչական արտադրանքի նմուշները վկայում են արդեն իսկ գոյություն ունեցող զարգացած և բարձր մակարդակի ոսկերչական արվեստի մասին: Ոսկե բարակ լարը, նրբաթիթեղն ու հատիկը ոսկերիչ վարպետի ձեռքին դարձել են այն ատաղձը, որոնց միջոցով ստեղծվել են հայտնաբերված սքանչելի գեղարվեստական աշխատանքները: Ատաղձը ստացվում էր տեխնիկական ամենաբարդ եղանակներով ու միջոցներով: Ոսկե թելը դարձել է ուլունք, պարույր և օղակ, երեք թելերը միասին հյուսված՝ դարձել են գլանաձև ուլունք և վերադիր զարդ: Թանկարժեք մետաղը խնայելու միտումն այստեղ ակ-

նառու է. ուլունքների և շքասեղների գլխիկների մեծ մասը պատրաստվել է նրբաթիթեղից, որն օրգանական նյութից կերտված ամուր միջուկ է ունեցել:

Հարմոնաձև թիթեղները վկայում են, որ ոսկով երեսպատվել են ոչ միայն զարդեր, այլև ավելի մեծածավալ իրեր: Ի դեպ, բոլորովին չի նկատվում մետաղյա իրերի երեսպատումը ոսկով, որն ավելի բնորոշ է ուշ բրոնզի դարաշրջանին: Հատկապես զարդանախշով պարուրվել են շքասեղների ակնաքնիկները, որոնք և ամրացվել են միմյանց: Հատիկները ստացվել են բավական բարդ տեխնիկական միջոցներով. ոսկե լարը մրծահարվածներով հասցրել են որոշակի բարակության, ապա այն պահել թեժ կրակից հեռու, և հատուկ խողովակից օդ փչելով՝ կրակի բոցն ուղղել են մետաղալարի վրա: Այս գործողության ժամանակ լարից պոկված անհավասար գնդիկներն ընկնում են տակը դրված ջրով լի ամանի մեջ, որոնք հետո մաղելով՝ ստացել են հավասար գնդիկներ:

Մեծ կիրառություն ունեն մածուցումը: Ոսկե մածուցը պետք է լինեն ոսկու և պղնձի խառնուրդ:

Նկատվում են նաև սոսնձման դեպքեր:

Ոսկերչական իրերին մեծ գրավչություն է տվել և տպավորիչ դարձրել գունավոր քարերի ազուցումը, որը կատարվել է երկու ձևով. պարզ անցքի մեջ սոսնձման եղանակով ու ակնաքնիկների մեջ իջեցնելով: Միջին բրոնզեդարյան ոսկերիչները բարձր են գնահատել ոսկու և արծաթի վրա ներդաշնակ դիտվող կիսաթանկարժեք քարերի գունային խաղերը, որի համար օգտագործվել է լեռնային թափանցիկ բյուրեղապակին, մուգ կարմիր սարդիոնը, մոխրագույն շաղախը, որոնցից նաև ուլունքներ էին պատրաստում: Հատկապես սարդիոնե ուլունքների առատությամբ աչքի է ընկնում Հայկական լեռնաշխարհը: Սարդիոնի, լեռնային բյուրեղապակու և մոխրագույն շաղախի ազուցումները բնորոշ են նաև Թռեղքի համանման իրերին: Քարաշամբի միջին բրոնզեդարյան հարուստ դամբարանում գտնվել են լեռնային բյուրեղապակուց պատրաստված բազմաթիվ գեղեցիկ, գնդաձև ուլունքներ:

Բյուրեղապակին ծանոթ է եղել շատ վաղ ժամանակներից: Միջնադարյան Հայաստանում լեռ-

Նկ. 29. 65-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը

նային բյուրեղապակին կոչվել է «վանակն», որի հայաստանում արդյունահանված լինելու մասին խոսում են նաև արաբական միջնադարյան աղբյուրները: Այս քարը երբեմն այնքան մաքուր ու թափանցիկ է լինում, որ համեմատվում է ալմաստի հետ: Հայաստանում հանդիպում են սրանց ոչ միայն անգույն, այլև տարբեր գույների տարատեսակներ (*Сеуранян, 1987, 26-29*):

Նարնջագույն-կարմիր և մուգ կարմիր սարդիոնը հայտնի է Իջևանի, Տավուշի և Տաշիրի շրջաններից, որը, հների պատկերացմամբ, հանդարտեցնում էր ոչ միայն մարդկանց, այլև նրանց հիվանդությունները: Միջնադարյան Հայաստանում այս քարը հիշատակվել է «աղեղ» անունով, հավատալով, որ այն թշնամու դավերից պաշտպանելու հատկություն ունի (*Сеуранян, 1987, 40*):

Ձարդանախշերը կատարվել են նաև սեղմման, դրվագման և փորագրման եղանակով: Երբեմն, վերադիր զարդի փոխարեն, բարձրացրած հիմքի վրա եղևնաձև փորագրություններով արտահայտել են հյուսածո զարդը կամ հատիկաշարի փոխարեն, հակառակ կողմից սեղմելու միջոցով ստացել են ուռուցիկ հատիկների նման շարքեր:

Լոռի Բերդում հայտնաբերված գեղարվեստական իրերը զարդարված են սիմետրիայի և քառամասնության օրենքներով: Չորսի, քառակուսու, խաչի զաղափարն ընկած էր դեռևս Առաջավոր Արևելքի հին երկրագործ բնակչության հոգևոր և նյութական մշակույթի հիմքում՝ որպես տարածության և աշխարհի չորս կողմերը խորհրդանշող մոգական պատկերներ և երևույթներ: Քառակուսի, շեղանկյունաձև և խաչաձև զարդանոսիվները, որոնք ունեն կենտրոն և ստեղծված են սիմետրիկ հորինվածքով, տարածության և նրա չորս կողմերի արտահայտման հետ միասին, պատկերագրության սիրված և ընդունված ձևեր են: Երկրագործական միջավայրի ինչ-որ շրջանում տարածական կառուցվածքը սրբագործվում է և օժտվում բարերարության հատկանիշներով, որի արտահայտություններն են հիշյալ պատկերները (*Антонова, 1984, էջ 68-76*): Այս պատկերագրությունը ժամանակի և տարածության մեջ հարատևում է երկար՝ գուցե պահպանելով նաև հիշողություններ նախնյաց հավատալիքների մասին:

Բ. ՎԱՆԱԶՈՐ (Կիրովական)

Հայաստանի թռեղքյան մշակույթի լավագույն հուշարձաններից մեկը Վանաձորի դամբարանաբլուրն է: Այն հայտնաբերվել է Քիմշինի դպրոցի

հիմքերը փորելիս և հետազոտվել Բ.Բ.Պիոտրովսկու կողմից (*Пиотровский, 1949, 46-47*):

Մոտ 30մ² տարածք զբաղեցնող հիմնահողային դամբարանում 3մ խորության մեջ իջեցվել է արծաթե շապիկներով երեսպատված բրոնզե գամերով զարդարված փայտե պատգարակ, որի վրա, ինչպես ենթադրվում է, լցվել է հանգուցյալի մոխիրը: Դամբարանում գտնվել են ոսկե առյուծազարդ գավաթ, մեծ քանակությամբ գունազարդ և սև փայլեցված խեցեղեն, բրոնզե զենքեր, արծաթե չորս ամաններ, ոսկե և սարդիոնե ու լուրնքներից կազմված գեղեցիկ վզնոց (*Пиотровский, 1949, 47; Мартиросян, 1964, 64-66; Деведжян, 1981, 12-14; Археология, 1994, 102-104* և *ուրիշներ*):

Լայնաբերան, շեշտված նստուկով ոսկե գավաթը (*ՉՊԹ, 1861*) ունի 6,7սմ բարձրություն և 9,1սմ տրամագիծ: Կշռում է 110.4գ: Այն պատրաստված է ոսկու ամբողջական թիթեղից, որը տաքացվելով ծեծվել է: Դեպի շուրթն ու հատակը թիթեղը նրբանում է: Շուրթը ծավալած է դեպի ներս և ունի 7,9սմ տրամագիծ: Նստուկն ունի 4,1սմ տրամագիծ: Հատակին դրվել են այլ նյութից պատրաստված տափօղակներ և ներսից հարվածելով առաջացրել են երեք օղակներ: Նման նստուկներ ունեն Թռեղքի XV-XVI դամբարաններից հայտնաբերված արծաթե գավաթները, որոնք Բ.Կուֆտինը համարում է պտտվող հաստոցի վրա կոփված (*Куптин, 1941, 85, աղ. С/П*): Գավաթն ունեցել է կանթ, որն ամրացվել է գամերով, որոնց երկու անցքն է պահպանվել, միմյանցից 3,1սմ հեռավորության վրա:

Գավաթի ուռուցիկ իրանը զարդարում են դեմ առ դեմ կանգնած, նրախները բաց զույգ առյուծներ, որոնք կատարված են կրկնակի դրվագման եղանակով (աղյուսակ IV-V): Ոսկերիչն ունեցել է առյուծի ուռուցիկ կաղապարը: Ներսի կողմից այն դրվել է և սեղմվել դեպի դուրս և ապա դրսի կողմից հարվածվել³⁶:

Գավաթի մյուս զարդերը կատարված են դրսի կողմից՝ ոսկերչական սուր գործիքների օգնությամբ: Օրինակ՝ առյուծների նշաձև աչքերը կատարված են սուր գործիքի օգնությամբ և եզերված են կետաշարով: Բիբն արտահայտված է կետով: Ականջները գլխի վերևում պատված են եռանկյունաձև ելուստներով: Պոչը թեքված է դեպի վեր, իրանին զուգահեռ և ավարտվում է եղևնաշար զար-

³⁶ Այլ տեսակետով (*Ղևեջյան Ս.*) գավաթի առյուծները դրվագվել են ներսի կողմից՝ նախապես ուրվագծելով կենդանիների պատկերների եզրերը, ապա ներսի կողմից կատարվել են դրվագման մանրամասները:

դամոտիվներով՝ դրանով իսկ նշելով պոչի մագերը:

Առյուծների գլուխը և երախների բացվածքը եզերված են կետածածկ նուրբ ժապավենով: Յուրաքանչյուր առյուծի երախի ներսում սուր գործիքի օգնությամբ կրկնասակր է պատկերված: Առյուծների առջևի երկրորդ ոտքից վեր ընկած մասը երկծալ կետածածկ ժապավեննով է զարդարված: Նման ժապավեններ են կրում առյուծների գավակները: Ոտքերի վերևի և ներքևի մասերը զարդարված են դարձյալ կետածածկ ժապավեններով: Առյուծների ոտքերի թաթերն արտահայտված են գուգահեռ գծիկներով:

Գավաթի շուրթից ցած դրվագված են գույգ, իրար ագուցված գծածածկ գոտիներ: Առյուծները ներքևից եզերվում են սուր գործիքով կատարված, իրար մեջ հագած գույգ գիգգազ գոտիներով, որոնցով առաջացած դաշտում (վերևում և ներքևում) կետածածկ անկյուններ են պատկերված:

Ոսկյա գավաթի առյուծների տարբեր մասերի կետածածկ ժապավենները բնորոշ են Վանաձորի Քոսի ճոթեր բնակատեղիի խեցեղենի զարդապատկերներին (*Խանգաղյան, 1969, 110*): Գավաթի ձևն ուղղակի կրկնությունն է Թռեղքի VII դամբարանաբլրի ոսկե անգարդ թասի, իսկ ոճավորված առյուծները նույն դիրքով կարելի է տեսնել Թռեղքի XV դամբարանաբլրի ոսկե «թմբուկի» վրա (*Կյփտիս, 1941, աղ. Շ, Գոգաձե, 1972, աղ. 19:2, 22:9*): Պատկերագրական նմանությամբ հանդերձ, Թռեղքի առյուծները տարբերվում են իրենց սխեմատիզմով, մարմնաձևերի ուղիղ եզրագծերով և զուրկ են հավելյալ մանրամասներից: Տարբեր է նաև պատրաստման տեխնոլոգիան, որը բացատրվում է այս իրերի կիրառական, ֆունկցիոնալ տարբերությամբ (*Ճառարուձե, 1988, 30-31*): Կենդանիների պատկերման ոճով Վանաձորի առյուծները նմանություններ ունեն Թռեղքի V դամբարանից հայտնաբերված արծաթե գավաթին (*Կյփտիս, 1941, աղ. XC*), որտեղ նույնպես առանձնացված են կենդանիների գլուխները, ոտքերի և թաթերի վրա գոտիներ կան: Տպավորությունն այնպիսին է, որ կենդանիները ինչ-որ հագուստ են կրում վզից մինչև գավակը, որոնք ավարտվում են ոտքերին կապված կապերով: Հնարավոր է, որ ծիսական արարողությունների ժամանակ սովորություն է եղել ընտանի կենդանիներին զարդարել նուրբ գործվածքներով: Դրվագված առյուծներով այս երկու իրերն իրենց գուգահեռներն ունեն խեթա-խուրիական, ուշ խեթական և միջին ասորեստանյան նյութերում (*Գոգաձե, 1972, աղ. 76-77*):

Առյուծների պատկերման ոճը նման է խեթա-

կան արվեստում լայն տարածում գտած առյուծների ոճին (*Akurgal, 113-114*):

Վանաձորի գավաթի առյուծները ոճական նմանություն ունեն նաև Մայկուպից հայտնաբերված արծաթե գավաթների կենդանիների պատկերների հետ, որոնց պոչերը նույնպես ավարտվում են եղևնաձև գծագրողներով, որտեղ առյուծի բաց երախը նույնպես լցված է նուրբ գծիկներով (*OAK, 1900, 7, նկ. 26*): Դա բացատրվում է գեղարվեստական մտածողության և պատկերագրության արտահայտման նույն շրջանակներով, ժամանակագրական մոտիկությամբ (մ.թ.ա. III հազարամյակի սկիզբ): Ռ.Մ.Սունջաևը գտնում է, որ Մայկուպի արծաթե գավաթի վրա պատկերված լեռները և դրանցից սկիզբ առնող երկու գետերը ոչ թե Կուկասյան լեռներն ու գետերն են, ինչպես կարծում են ոմանք, այլ Հայաստանի լեռները, որտեղից սկիզբ են առնում Տիգրիսն ու Եփրատը (*Мунчаев, 1975, 218, 334*):

Անդրադառնալով ոսկե թասի երկրաչափական փորագիր գոտիներին՝ պետք է ասել, որ սրանք ուղղակի կրկնությունն են վաղ բրոնզեդարյան վերջին փուլի սև փայլեցված խեցեղենի երկրաչափական զարդանախշերի (*Խանգաղյան, 1969, 88, 110, նկ. 82*):

Ինչ վերաբերում է ոսկե գավաթի տեղական թե ներմուծված լինելու խնդրին, ապա այն հարկ է դիտել դամբարանի իրերի ընդհանուր համալիրի շրջանակներում: Այստեղ հայտնաբերված բրոնզե գեղեցիկ միզակը, կոթառով և կենտրոնական բարձր, գծագրող ջղով, կրկնությունն է Թռեղքի XV դամբարանաբլրում և հետագայում Լոռի Բերդում հայտնաբերվածի, որոնք ուղղակիորեն կապվում են սիրիական (Ռաս Շամրա, *Мартиросян, 1964, 64*) համաժամանակյա միզակների հետ, իսկ արծաթյա գավաթներն ու դուլը, իրանների և կանթերի ձևով՝ փոքրասիական և հունական տիպերին, որոնք մեծ տարածում էին ստացել Փոքր Ասիայում, խեթական շրջանում: Արծաթե դուլն իրանով և բռնակի կոճածև կտրվածքով անմիջականորեն կապվում է Վաֆիոյի դուլի հետ: Արևմտյան այս նմանությունների պատճառով, ուսումնասիրողների մի մասը դրանք համարում է ներմուծված (*Арешян, 1973, 45-48*): Դամբարանի մնացած իրերն ակնհայտորեն տեղական են: Ի դեպ, նույն համալիրի արծաթե կիսագնդաձև նուրբ թասը (*ՀՊԹ, 1860/20*) կրում է ոսկե գավաթին մոտիկ երկրաչափական գոտի, իսկ ստորին մասում կախված են երեք անգամ կրկնվող իրար մեջ ագուցված ուռուցիկ կիսաշրջաններ: Այս զարդը

միջին բրոնզեդարյան կարմիր գունագարդ թասերի (որպիսիք առկա են նաև այս դամբարանում) ծաղկաշղթաների կրկնությունն է մետաղի վրա:

Արևմտյան անառարկելի ազդեցություններով հանդերձ, ոսկե և արծաթե այս իրերն իրենց վրա կրում են նաև տեղական հատկանիշներ, որոնք գեներտիկորեն կապվում են նախորդ վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի և նույն դամբարանի խեցանոթների հետ: Վանաձորի ոսկե զավաթի տեղական լինելու օգտին են խոսում նաև վերջինիս կավե օրինակները, որոնք հայտնի էին Ծիծեռնակաբերդից և Ուզերլիկ թեփեից (*Кушнарева, 1965, 23, նկ. 28*):

Ուշագրավ են նաև Վանաձորի դամբարանաբլուրներում հայտնաբերված ոսկե թիթեղից պատրաստված մի խումբ ժապավենները (*ՉՊԹ, 1860/18*), որոնց մի մասը երկծալ է (աղյուսակ XXIX, 2): Բացառված չէ, որ նրանք մեկ ամբողջական ժապավենի մասեր են (տարբեր երկարության հինգ ժապավեն 1,5-2,5սմ երկարությամբ, քաշը՝ 17.35գ):

Վանաձորի ժապավենների վրա բացակայում են որևէ իրի վրա ամրացման հետքերը: Սակայն մ.թա. 2000-1700թթ. թվագրվող խեթական կանացի արձանիկների վրա (հայտնաբերված Հասան-օղլուում) ոսկյա ժապավեններն առանց ամրացնելու փաթաթվել, խաչվել են կրծքի վրա (*Akurgal, 30, 40, աղ. VIII*):

Քանի որ թիթեղների վրա չեն նկատվում պղնձի օքսիդի հետքեր, պետք է ենթադրել, որ սրանք զարդարել են փայտե առարկայի մակերեսը, հնարավոր է փայտե զարդատուփի՝ չափազանց վարպետորեն ազդեցվելով մեկը մյուսին: Ոսկե թիթեղներով պատված զարդատուփ գտնվել է Թռեղբում (III դամբարան), այն ունեցել է նաև գունավոր քարերով ընդելուզված առանձին բաժանումներ, սակայն փայտե մասերը համարյա ամբողջովին անհետացել են (*Джапаридзе, 1964, 114*): Ի դեպ, արծաթե նրբաթիթեղով են պատված նաև Վանաձորի դամբարանի պատգարակի բրոնզե գամերի բոլորածն և սրտածն գլուխները (*ՉՊԹ 1860/11, ա, 1860/4 ա*):

Ոչ թանկարժեք նյութերից պատրաստված իրերը ոսկով երեսպատելը լայն տարածում է ունեցել Առաջավոր Արևելքում: Ուրի թագավորական դամբարաններում ոսկով երեսպատված են կենդանիների փայտե արձանիկները, Բիբլոսի օբելիսկների տաճարի (մ.թ.ա. XIX դ.) զինվորների բրոնզե արձանիկները (*Букерман, 1975, 180; Булли, 1961, 89-91, Dunand, 1968, 24*): Ոսկերչական

նման հնարքը հայտնի էր դեռևս հին եգիպտացիներին, որոնք այդ գործը հասցրել էին կատարելության: Նրանք կարողանում էին ստանալ ոսկու 0,17մմ հաստության նրբաթիթեղներ: Համեմատաբար հաստերը ամրացվում էին մանրիկ գամերի միջոցով, իսկ բարակները՝ պարզապես սոսնձում էին: Նկատվել է, որ այդ նպատակի համար օգտագործվել է նաև ծվի սպիտակուցը (*Лукас, 1958, 360*):

Վանաձորի դամբարանում գտնվել են նաև տարբեր ձևերի ոսկե գեղեցիկ ուլունքներ, որոնք պատրաստելու համար անհրաժեշտ էին տեխնիկական տարբեր հնարքներ, կատարելագործված և նուրբ գործիքներ, մանավանդ՝ ոսկերչական արվեստի ավանդույթներ, մեծ հմտություն և բարձր ճաշակ: Սրանք պատրաստված են ոսկու շատ բարակ թիթեղից (*ՉՊԹ, 1860/10, 17, 18*): Գնդածն, տակառածն, երկկոն ուլունքները մեծ մասամբ զարդարում են, որոնց վրա ներսի և դրսի կողմից դրվազվել են զծիկներ, կետիկներ, ակոսային և բարձրադիր գծեր, պարույրներ: Դրանք հիմնականում պատրաստվել են երկու կտորից, որի համար կտրել են երկու նույն մեծության սկավառակներ և յուրաքանչյուրը սեղմել քարի կամ մետաղի մեջ փորված կիսազնդերում: Պատրաստ կիսազնդն իջեցնելով ծյուծի մեջ՝ ներսի կողմից կատարել են դրվազում, ապա երկու մասերը միացրել են րար (*Դևեջյան, 1966, 105, 108, աղ. 1, 7-10, 14*): Երկարավուն ուլունքը (*ՉՊԹ, 1860/18*) պատրաստելու համար ոսկե խողովակը ծյուծանման նյութով լցնելուց հետո հարվածելու միջոցով երկու ծայրերը սրվել են, դարձնելով այն էլիպսածն, ապա երեսի կողմից դրվազվել են համակենտրոն գոտիները, զիգզագածն և կետային զարդերը (աղյուսակ XXV, 6): Հարկ է նշել, որ այս ուլունքի արտաքին ձևավորումը համապատասխանում է ոսկե թասի ստորին երկրաչափական գոտու զարդերին:

Ոսկե ուլունքների շարքում կան նաև երեք բաժանարարներ (*ՉՊԹ, 1860/10, երկարությունը՝ 1,5սմ*)՝ պատրաստված երեք առանձին երկարավուն էլիպսածն ուլունքներից, որոնք շարվելով կողք կողքի, երկու ծայրերում վերցվել են շրջանակների մեջ (աղյուսակ XXVIII):

Այս ուլունքները տեղադրված են եղել մանրիկ սարդիոնե կամ շաղախե գունավոր ուլունքներից կազմված եռաշար մանյակի տարբեր մասերում՝ ստեղծելով գույների ներդաշնակ համադրություն: Նման ձևավորումով բաժանարար ուլունքները շատ բնորոշ են Հայաստանի միջին բրոնզի դարաշրջանին (Լոռի Բերդ), հանդիպում են Վրաստանում (Սցխեթ, Ջավախք, *Джапаридзе, Кук-*

вадзе, *Авалішвілі, Церетели, 1981, աղ. 59:615*), այլ վայրերում: Հետաքրքիր է, որ Ճիշտ նույնատիպ, սակայն շատ ավելի խոշոր, կոպիտ՝ 5-6սմ երկարությամբ և 4սմ լայնությամբ բրոնզե իրեր հայտնաբերվել են Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան վաղ փուլի 7-րդ դամբարանում, իսկ Էճաշենում գտնվել են սրանց անագե նմանակները:

9. ԶԱՐԱՇԱՄԲ

Հայկական լեռնաշխարհի ոսկու պատմության միջին բրոնզեդարյան փուլի սկիզբն ազդարարող և ոսկերչության զարգացման աննախադեպ մակարդակի մասին վկայող նշանակալից հավաքածուներից մեկը պեղվել է Քարաշամբի դամբարանադաշտում: Հուշարձանախումբը զբաղեցնում է նույնանուն գյուղի հարավային հատվածը և գոյատևել է մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջից մինչև II հազարամյակի վերջը: Այստեղ պեղված ավելի քան հազար դամբարանային համալիրների մեջ կառուցողական առանձնահատկություններով և գույքի հարստությամբ հատկապես առանձնանում է Մեծ դամբարանաբլուրը, որտեղից էլ հայտնաբերվել են ստորև ներկայացվող նյութերը: Վերջինս թռեղքյան մշակույթին վերագրվող հուշարձան է և թվագրվել է մ.թ.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով (*Оганесян, 1988, 145-161; Оганесян, 1992, 26-36*):

Հիմարենյան ոսկերչության անկրկնելի նմուշ է այս դամբարանից գտնված արծաթյա դրվագազարդ գավաթը (աղյուսակ I-II): Վերջինս պատրաստված է արծաթի բարակ թիթեղից, ունի հատած կոնի տեսքով սնամեջ նստուկ, վերնամասում լայնացող, զլանածև իրան և դուրս ոլորված, կլորացող շուրթ: Իրանը հատակամերձ մասում կիսազնդած է, իսկ նստուկը հիմքում օղակված է եզրագոտիով (բարձրությունը՝ 13,2սմ, պսակի տրամագիծը՝ 10,6սմ, հատակի տրամագիծը՝ 5,5սմ, քաշը՝ 215գ):

Գավաթը դրվագման եղանակով արված հինգ հորիզոնական ուռուցիկ երիզներով բաժանված է վեց զարդագոտիների, որոնք պատված են դրվագումով արված և փորագրագարդով համալրված տեսարաններով (նկար 30): Առաջին գոտու ծախ անկյունում որսի տեսարան է: Շան ուղեկցությամբ, աջ ոտքին ծնկած որսորդը ձգել է աղեղը՝ պատրաստ նետն արծակելու:

Նետից վիրավոր վարագի վրա դիմացից հարձակվել է առյուծը, իսկ հետևից՝ ընծառյուծը: Այս տեսարանին հաջորդում է երկրորդը՝ իրար հա-

ջորդող առյուծների և ընծառյուծների տողանը: Ըստ որում, տողան կազմող կենդանիների երկրորդ զույգը պատկերագրման մանրամասներով տարբերվում է մյուսներից: Առաջին գիշատիչն ունի ինչպես առյուծներին (բաշ), այնպես էլ ընծառյուծներին (պիսակավոր մորթի) բնորոշ հատկանիշներ: Երկրորդ պիսակավոր կենդանին, ի տարբերություն մնացածների, ունի երկար, կախ ընկած պոչ. թերևս պատկերված է վարագ կամ գայլ:

Հաջորդ գոտու պատկերների շարքը կարելի է խմբավորել երեք հիմնական տեսարաններում: Առաջինը մարտի տեսարանն է, ուր նիզակակիրները մարտնչում են սուսերակիրների հետ: Հաջորդ տեսարանում պահակախումբը (նիզակակիրները) ուղեկցում է բարձրաստիճան գերուն: Երրորդը՝ «ծիսական հացկերույթի» (կերուխումի) տեսարանն է: Կենտրոնում, գահավորակին բազմած «արքան» պատկերված է ընկելու պահին: Ոտքերի տակ պատվանդան է դրված, որն ընդգծում է պատկերվածի արքայական կամ աստվածային ծագումը: Արքայի դիմաց, իրարից մի փոքր հեռու երկու, սմբակաոտք սեղաններ են, որոնց միջև կանգնած մատուկակը (քուրմը) սպասարկում է նրան: Արքայի ոտքերի մոտ, առաջին սեղանին կից, կանգնած է շունը: Թիկունքի կողմից պատկերված են երաժիշտները, որոնցից երկուսը ծալապատիկ նստած են հատակին՝ ձեռքերին բռնած փողային նվագարաններ: Սրանց հաջորդում է աթոռակին նստած քնար նվագողը: Արքային դիմահայաց, սեղաններից հետո, պատկերված են ևս երեք սպասավորներ, որոնք խնջույքի սեղանին են մոտեցնում եղջերուին: Եղջերուի փորի տակ պատկերված է լուսնի մահիկը:

Գավաթի երրորդ գոտու վրա պատկերված է սուսերամարտիկների մահապատիժը և մարտը շահած նիզակակիրների հաղթահանդեսը: Գոտու ողջ հորինվածքը պայմանականորեն կարելի է բաժանել հինգ տեսարանների: Առաջինում հաղթող նիզակակիրը պատրաստվում է խոցել իր հակառակորդին, որի կռացած և թևատարած դիրքը ընդգծում է, որ նա հաշտվել է իր ճակատագրի հետ և չի դիմադրում: Պարտվողը մահապարտի (մարտում զոհվածի) խորհրդանշանով է պատկերված՝ կենդանու (հավանաբար գայլի) պոչ ունի: Հաջորդը «սրբազան հոշոտումի» այլաբանական տեսարանն է, ուր առյուծը ցուլ է հոշոտում: Երրորդ տեսարանը դարձյալ կենդանու պոչերով, գլխատված զինվորներ են. ավարտվում է առյուծագլուխ արծվի՝ Անգուղի (Իմդուգուղի) պատկերով: Հորրորդը մահապատի տեսարանն է:

Նկ.30. Քարաշամրի արժաթե զավաթի զարդագոտիները

Սահապարտը ծնկաչոք և թևատարած դիրքով է, ունի կենդանու պոչ, իսկ սաղավարտը (դիմակը), հաղթող զինվորի նիզակի հարվածից, մի կողմ է թեքվել: Այս գոտու վերջին տեսարանում գահավորակին հաղթականորեն բազմած «արքան» է, որը ձեռքին ունի սակր: Սակրի վերևում արևի սկավառակն է: «Արքայի» առջևում սպանված թշնամիների գլուխների «բուրգն» է և զենքի հարուստ ռազմավարը: Վերջին երկու տեսարաններն իրարից անջատված են վահանի պատկերով:

Չորրորդ գոտու վրա մեկ տեսարան է՝ իրար հաջորդող առյուծների ու ընծառյուծների տողանով: Այստեղ նույնպես կենդանիների հաջորդականությունն ընդմիջված է վահանի պատկերով:

Հինգերորդ գոտին երկրաչափական զարդամոտիվ է՝ կազմված փորագրագարոջ 38 թերթիկներից, որոնք մեկ ամբողջական վարդյակ են ստեղծում: Վերջին վեցերորդ զարդագոտին ամբողջությամբ ծածկում է գավաթի սնամեջ նստուկն ու ստորին մասում երիզված է՝ դեպի աջ իրար մեջ ներգրավված խորադիր անկյունների զարդանախշով: Տեսարանը ներկայացնում է առյուծ առաջնորդին և զուգավորվող առյուծների ու ընծառյուծների չորս զույգի:

Քարաշամբի գավաթի վրա պատկերված առանձին տեսարանների ու ողջ պատումի իմաստաբանական վերլուծությանը և մեկնաբանությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Վ.Հովհաննիսյանը: Ըստ հեղինակի, հիշյալ սյուժեն ներկայացված է պատումների հետևյալ հաջորդականությամբ:

Հերոսը շան օգնությամբ վարազ է որսում: Վարազի սպանությունը դառնում է դրդապատճառ, որպեսզի տեղի ունենան կործանարար իրադարձություններ, այդ թվում պատերազմ (հնարավոր է՝ եղբայրասպան), որի ընթացքում նրա մասնակիցներից շատերը զոհվում են, իսկ թշնամացած կողմերից մեկը տոնում է հաղթանակը (*Оганесян, 1988, 157*): Համեմատական քննության համար օգտագործված ծավալուն նյութերը ցույց են տալիս, որ պատկերված սյուժեն ինվարիանտ հենքով առնչվում է հնդեվրոպական առասպելաբանության հնագույն դրսևորումներից մեկին, որի բազմաթիվ պատումները մասնակի ձևափոխություններով պահպանվել և տեղ են գտել տարբեր ավանդույթներում: Ըստ որում, Քարաշամբի գավաթն առայժմ հայտնաբերված ամենահին հուշարձանն է, որը պատկերագրության լեզվով՝ վերոհիշյալ սյուժեն մեզ է հասցրել ամբողջական տեսքով (*Оганесян, 1988, 160*):

Գավաթի անմիջական զուգահեռը թե՛ ձևաբանական հատկանիշներով և թե՛ պատկերագրման ոճական առանձնահատկություններով հայտնի է Թռեղքի V դամբարանաբլրից (*Կյփտիւն, 1941, 88-92, աղ. XC*): Կազմախոսական հատկանիշներով վերջիններս աղերսվում են նաև Թռեղքի XVII դամբարանաբլրից և Տրոյայի II շերտից հայտնի ոսկե գավաթների հետ (*Կյփտիւն, 1941, 92, աղ. XCIII; Müller, 1972, 72, աղ. II b*):

Վերոհիշյալ զուգահեռները, պատկերագրական ոճական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս մատնանշել այն արեալը (Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան հատվածները), ուր հնարավոր էր տեղական, փոքրասիական և միջագետքյան մշակույթների փոխազդեցության և միաձուլման հանգամանքը (*Оганесян, 1988, 160*): Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն է ծեռք բերում գավաթի վրա արտացոլված պատումի թեմատիկ, պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունների համեմատական վերլուծությունը: Նախևառաջ այք է զարնում Քարաշամբի գավաթի վրա արտացոլված թեմաների բազմազանությունը: Հինարևելյան պատկերագրության մեջ թեմատիկ բազմազանությունը հատկապես բնորոշ է եգիպտական և միջագետքյան մշակութային արեալներին (*Флиттнер, 1958, 108-120; Кунк, 1976, 121-169*): Այս տեսակետից բացառիկ նմուշ է խնդրո առարկա գավաթը, որի վրա կարելի է առանձնացնել ոչ պակաս, քան տասը թեմատիկ տեսարաններ (որս, կենդանիների տողան, մարտ, ծիսական հացկերույթ, գերու ուղեկցում, հաղթանակ, զուգավորում և այլն): Ըստ որում, եթե եգիպտական արվեստում թեմատիկ տեսարանների տեղաբաշխման հորինվածքային լուծումները ծախից աջ, վերից վար և այլ հաջորդականությամբ բավականին «ազատ» են, և կատարող վարպետները տարածքի «կազմակերպման» մի շարք տարբերակներ են ավանդել մեզ, ապա շումերական պատկերագրության հորինվածքային լուծումներում կանոնիկը՝ պատումը զարդագոտիներով ներկայացնելն է: Այս պարագան հատկորոշում են նաև Քարաշամբի և Քորուխ-թաշի (Թռեղքի V դամբարանաբլուր) գավաթները: Մասնավորապես, Ուրուկից հայտնի ալեբաստրե գավաթի վերին գոտում պատկերված «ծիսական թափորը», երրորդում՝ «կենդանիների տողանը» և վերջին գոտում՝ «ծառագարդ մոտիվը» թե՛ թեմատիկ առումներով, թե՛ հորինվածքային լուծումներով մեծ աղերսներ ունեն վերոհիշյալ երկու գավաթների հետ (*Schmandt-Besserat, 1996, 315-321, նկ. 3, 4*): Միջագետքյան

աղերսների առավել ցցուն վկայությունն են Ուրի արքայական թաղումներից հայտնաբերված գինանշանների պատկերագրությունները: Տեսարանների թեմատիկ բազմազանությամբ, թեմաների բովանդակությամբ՝ մարտի տեսարան, գերեվարում, գերիների ուղեկցում, ծխական խնջույք և այլն, գինանշաններն անմիջական զուգահեռներ ունեն Քարաշամբի գավաթի վրա (*Афанасьева, 1978, 19-32, նկ. 1-5, 7-9; Margueron, 1996, 159-169, նկ. 6-7*): Հին Արևելքի արվեստին ու պատկերագրությանն առնչվող հարցեր արծարծող մասնագիտական գրականության մեջ հատկապես ընդգծվում է այն պարագան, որ խեթական պատկերագրությանը բնորոշ են կրոնաառասպելական սյուժեները, իսկ Միջագետքի պատկերագրությանը պատմողական բնույթի սյուժեները (*Флуттнер, 1958, 228; Frankfort, 1963, 110*): Հատկանշական է, որ Քորուխ-թաշի գավաթի վրա պատկերված «ծխական թափորը» այս առումով հարում է հատկապես խեթական բարձրաքանդակների և մ.թ.ա. XX-XIX դդ. թվագրվող, Կանիշից գտնված կապագովկիական ոճի գլանաձև կնիքների հորինվածքներին (*Кыфтин, 1941, 98; Rubinson, 1977, 243*): Ի տարբերություն սրա, Քարաշամբի գավաթն իր բազմատեսարան պատումով զուգորդվում է հատկապես շումերական արվեստին բնորոշ նմուշների հետ: Ըստ որում, առանձին դրվագների, կերպարների, առարկաների պատկերագրման ոճական հատկանիշներով նույնպես Քարաշամբի գավաթն ակնհայտորեն աղերսվում է և՛ փոքրասիական, և՛ միջագետքյան զուգահեռներին: Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում Ալաշա-Հույուքից հայտնի բարձրաքանդակի վրա պատկերված վարազի որսի տեսարանը (*Флуттнер, 1958*): Այս մոտիվն իր մանրամասներով փաստորեն կրկնում է Քարաշամբից հայտնի տեսարանը: Ավելին, բարձրաքանդակի ստորին գոտու եղջերուների պատկերները միանշանակ աղերսվում են Քորուխ-թաշի երկրորդ զարդագոտու եղջերուների տողանին: Առավել տպավորիչ է շումերական պատկերագրության համար կանոնիկ ոճական տարրերի առկայությունը քարաշամբյան օրինակի վրա: Այս պարագան հատկապես ընդգծվում է «ծխական հացկերույթի» մոտիվում՝ արքայի բազմելու ձևը, երաժիշտների առկայությունը, սեղանների «ցլառտը» (*Umbin-gud*) լուծումները և այլն (*Amiet, 1961, 405-411, Афанасьева, 1978, 21-23*): Այնուհանդերձ, «ծխական հացկերույթի» տեսարանում քարաշամբյան օրինակի կերպարների մոդելա-

վորումը որոշակիորեն տարբերվում է շումերական, մասնավորապես՝ Ուրի գինանշանների պատկերագրման կանոններից: Քարաշամբի գավաթն մարդիկ պատկերված են իրանի 3/4 թեքումով՝ կիսադեմով: Մեծ ընդհանրություններ կան «հակառակորդի գերման» տեսարաններում: Պարտվողները թևատարած, ծնկաչոք կամ կռացած դիրքով նույնականանում են վերոհիշյալ գինանշանների պատկերների հետ: Նույնը կարելի է ասել նաև ռազմավարը ներկայացնող մոտիվի մասին: Ավելին, «սրբազան հոշոտման» տեսարանը և Անգուդի դիմային պատկերումը շումերական ազդեցության անվերապահ վկայությունն են: Հիշյալ մոտիվների նմանօրինակ լուծումները բացառապես բնորոշ են շումերական արվեստին (Էնմետենի արծաթե սկահակի վրա Անգուդն ու առյուծները, Լագաշից հայտնի ներկատախտակի վրա հոշոտման տեսարանը, *Parrot, 1948, ադ. VIIa, VIIIa, նկ. 27e, Андросова, 1979, 25-26, նկ. 4*): Հատկանշական է գլխատվածների մոտիվը, որը զուգահեռներ ունի եգիպտական արվեստում: Մասնավորապես, այսպես կոչված Ներմերի ներկատախտակի վրա գլխատվածների պատկերումը մի շարք հատկանիշներով առնչվում է մեր օրինակին (*Кунк, 1976, նկ. 60; Schmandt-Besserat, 1996, նկ. 2*):

Նշված զուգահեռներն ու համեմատականները թույլ են տալիս մեկ անգամ ևս ընդգծել միջագետքյան և փոքրասիական պատկերագրության ոճական առանձնահատկությունների և Այսրկովկասի տարածքի ոսկերչության նմուշների սինթեզումը: Ըստ որում, մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է հատկապես շեշտել խեթական ազդեցությունը թեղեղյան իրողությունների վրա (*Мелукушвили, 1965, 20*): Վերջիններիս նորովի թվագրությունները (մ.թ.ա. XXI-XVIII դդ.), քարաշամբյան գավաթի վրա շումերական զգալի ազդեցությունը՝ հնագույն մշակութային արեալների փոխառնչությունների նոր համապատկեր են վերակազմում: Մասնավորապես թեղեղյան դեկորատիվ-կիրառական արվեստի ձևավորման գործընթացները ժամանակագրորեն նախորդում են բուն խեթական արվեստի տարածման և տիրապետության ժամանակահատվածին: Ավելին, պատկերագրության ոճական առանձնահատկությունների նույնությունները թույլ են տալիս ենթադրել թեղեղյան ազդեցության պարագան: Ըստ որում, ինչպես դեկորատիվ-կիրառական արվեստի՝ ոսկերչական նմուշների շումերական և տրոյական զուգահեռները, այնպես էլ հնագիտական բազմաթիվ այլ գտածոների (զենք, զարդի և սպասքի

բրոնզե նմուշներ, կավանոթների որոշակի ձևեր և այլն) աղերսները նույն տարածքների օրինակների հետ, թույլ են տալիս սահմանագծել վերոհիշյալ մշակույթների փոխառնչությունների ու հիբրիդացման այն արեալը, որին բնորոշ արտեֆակտները փաստագրվում են Այսրկովկասում: Ներկայումս այդ արեալը տեսանելի է Կանիշից մինչև Միջերկրական ծովի հարավ-արևելյան առափնյա շրջանները և Մալաթիայից մինչև Կարքենիշն ու Շուփըն ընդգրկող տարածքներում:

Քարաշամբից գտնված սպասքի հաջորդ նմուշը ներկայացված է արծաթոսկուց (էլեկտրում) պատրաստված գավաթով (աղյուսակ III): Բարակ թիթեղից այս անոթն ունի կլորավուն եզրագծով հարթ նստուկ, դեպի վեր աստիճանաբար լայնացող իրան և դուրս ոլորված, կլորավուն շուրթ: Նստուկին ներսարված է բրոնզե զանգվածեղ սկավառակ, իսկ շուրթը ոլորված է բրոնզե լարից օղակի վրա: Գավաթը պատրաստվել է գլանման և դրվագման եղանակով (բարձրությունը՝ 10սմ, պսակի տրամագիծը՝ 9,3սմ, իրանի տրամագիծը՝ 9,7սմ, հատակի տրամագիծը՝ 5,5սմ, քաշը՝ 148.5գ): Շուրթից ներքև պահպանված անցքերը վկայում են, որ անոթն օժտված է եղել նաև կանթով: Գավաթի իրանը, դրվագված չորս հորիզոնական երիզներով, բաժանված է հինգ զարդագոտիների, որոնցից վերինն ու ստորինը ծածկված են խորադիր ուղղահայաց դրվագազարդ գծերի խմբերով, իսկ կենտրոնական երեքը՝ աջից դեպի ձախ իրար մեջ ներգծված, դրվագազարդ խորադիր անկյունների շարքերով եղևնազարդով: Ըստ որում, կենտրոնական գոտու եղևնազարդի՝ կենտրոնից ձախ և աջ կատարումը, ելակետային հատվածում ռոմբաձև մոտիվի է վերածվում: Կազմախոսական առանձնահատկություններով այս գավաթի զուգահեռները Վանաձորի դամբարանաբլրի քանկարժեք մետաղներից պատրաստված անոթներն են, մասնավորապես՝ արծաթե միականթ գավաթը: Հատկանշական է, որ եղևնազարդը բավականին տարածված է Հին Արևելքի ոսկերչության մեջ: Նման զարդերով են պատված Ուրից հայտնաբերված մի շարք ոսկե անոթներ (*Woolley, 1934, աղ. 157c, 161*): Քարաշամբի ոսկե անոթի զարդամոտիվի անմիջական զուգահեռները հայտնի են Ալաջա-Հույուքից գտնված ոսկե անոթների վրա («H» և «K» դամբարաններ: (*Kaşay, 1951, աղ. CXXXII, CLXXVII; Schaeffer, 1948, աղ. 177.1*): Հարկ է նշել, որ խնդրո առարկա անոթի նույնօրինակ նմուշները, որոնք պատրաստված են բրոնզից, գտնվել են անատոլիական Քյուլ-թեփեի I B շերտի դամբա-

րանից (*Özguç, 1954, 68, նկ. 17, 61, 63*):

Դեկորատիվ կիրառական արվեստի անկրկնելի նմուշ է Քարաշամբի վզնոցը (աղյուսակ VI): Կիսաթանկարժեք քարերից և ոսկուց պատրաստված, նրբահարդար տարատեսակ ուլունքներից ձևավորված այս դեկորատիվ զարդը ներկայացված է ոսկուց, ագաթից, սարդիոնից և սարդոնիքսից պատրաստված զարդաձևերով: Վզնոցի ոսկե բաղկացուցիչները պատրաստվել են գլանման, **կորզանման**, դրվագման, ոսկեիլուս զուգաթելի, ագուցման տեխնիկաների զուգորդմամբ (ընդհանուր քաշը՝ 113գ): Վզնոցի կենտրոնում հղկված, դարչնակաթնագույն երակներով սարդիոնիքսե օվալաձև կախիկն է, որից աջ և ձախ տեղադրված են սարդիոնե երկկոն ուլունքահատիկները: Սրանց հաջորդում են երկու գլանաձև կնիք-կախիկները: Վերջիններս պատրաստված են ոսկե նրբաթիթեղը գլանաձև հիմքի վրա փաթաթելու եղանակով: Այնուհետև երկու ծայրերը փակվել են կենտրոնում անցք ունեցող գլխադիրներով, որոնց ծալված եզրերը գրկում են գլանի սնամեջ իրանը: Կախիկները երկայնակի առանցքով զարդարված են դրվագունով արված հյուսքաձև և գնդաձև ելուստների իրար հաջորդող շարքերով:

Վզնոցի ոսկուց պատրաստված հաջորդ բաղկացուցիչները ներկայացված են բաժանարարներով: Վերջիններս պատրաստված են ոսկե ուղղանկյուն թիթեղներից: Բաժանարարների դեր կատարելու համար ուղղանկյուն թիթեղների հակառակ կողմից մածուցվել են ոսկե նրբաթիթեղի երեք ժապավեններ, որոնք հիմքին միացվել են ճկված մակերեսներով: Այս եղանակով ստացվել են չորս կամրջակներ՝ թելն անցկացնելու համար: Բաժանարարների արտաքին մակերեսը, ոսկու նրբաթել հյուսվածքով ստացված երեք գոտիներով բաժանվել է երեք մասերի: Յուրաքանչյուրի կենտրոնում ուղղանկյուն ագուցարանն է՝ ընդելուզված հղկած սերդուլիկի գլանաձև բեկորներով: Հաջորդ երկուսն ուղղանկյուն զարդադաշտեր են, հարդարված ոսկու նուրբ լարերով արված երկպարույրներով: Պարույրների համակենտրոն գալարները ձգվում են դեպի վեր (յուրաքանչյուր գալարում ավելի փոքր տրամագծով), ձևավորելով ինքնատիպ բրգաձև իորինվածքներ: Բաժանարարներից հետո արդեն քառաթև վզնոցի մնացած բաղկացուցիչները ներկայացված են ոսկու 374 ուլունքահատիկներով: Դեկորատիվ մշակումից զուրկ գնդաձև այս ուլունքները պատրաստվել են նրբաթիթեղից ստացված կիսագնդաձև փեղկերի մածուցմամբ:

Վզնոցի առանձին բաղկացուցիչները բազմաթիվ զուգահեռներ ունեն մ.թ.ա. III-II հազարամյակներով թվագրվող մի շարք հուշարձաններում (Թռեղք՝ VIII դամբարանաբլուր, Սաղուգա, Խաչենագետ և այլն: *Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, 81 աղ. 71:595, 72:595; Дедабришвили, Русашвили, 1984 աղ. XXXI:6, 11; Кушнарева, 1954, 168, նկ. 1:5*): Հատկանշական է, որ եռամաս, սնամեջ իրանով ոսկե դրվագազարդ կնիք կախիկներ հայտնաբերվել են Ուրի արքայական դամբարաններից: Համադրությունների նույն պատկերն առկա է նաև բաժանարարների դեպքում: Սրանք հորինվածքային լուծումներով առայժմ եզակի են թռեղքյան հնամշակութային իրողություններում: Բրգածն երկպարույրներով զարդարված ոսկուց պատրաստված զարդաները բնորոշ են Ուրի արքայական թաղումներին (*Woolley, 1934, աղ. 146a, 81, աղ. 192:10, 11: 127, աղ. 139:21, Moorey, 1985, 77; Чаула, 1956, աղ. XXVII b*):

Հաջորդ վզնոցը (աղյուսակ VII) ներկայացված է 192 ոսկե ուլունքահատիկներով (քաշը սարդիոնե 10 ուլունքների հետ միասին 15.35գ): Վզնոցի բաղկացուցիչներից 20-ը պատրաստված են եզրերն իրար միացված, կիսագնդաձև երկու փեղկերից: Չարդարված են դրվագուծով արված մատնեքներով: 170-ը՝ երկկոն ծալված և նույն եղանակով փեղկերը միացված օրինակներ են: Վզնոցի կենտրոնում երկու կիսագնդերը ներառում են սարդիոնե ուլունքը: Նշված զարդաները մեծ քանակությամբ հայտնի են Այսրկովկասի միջին և ուշ բրոնզի դարաշրջանների հուշարձաններից:

Քարաշամբի գտնված պերճանքի առարկաների մեկ այլ խումբ ներկայացված է ինքնատիպ 10 կախիկներով (աղյուսակ VII): Վերջիններս կազմախոսական առանձնահատկություններով նման են կախիկների խարսխաձև օրինակներին: Սրանցից յուրաքանչյուրի իրանը կազմված է ոսկու զուգաթել 4 հյուսվածքներն իրար մածուցելու եղանակով: Ոսկու թելերից երկուսը վերին մասում այնպես են ոլորված, որ վերածվում են կախիկ-հանգույցի, իսկ ստորին մասում ձևավորվում են իրար հակադիր երկու համակենտրոն գալարներ: Գալարներից յուրաքանչյուրի կենտրոնին մածուցված են ոսկու մանրագնդիկներ: Այս զարդանի անմիջական զուգահեռները հայտնի չեն: Կախիկների ձևավորման հորինվածքային նման լուծման ամենամոտ աղբյուրները կարելի է տեսնել Հյուսիսային Կովկասում, Վելիքենդի միջին բրոնզեդարյան խարսխաձև օրինակի վրա (*Гаджиев, 1987, 11, նկ. 3:12*):

Միջին բրոնզի դարաշրջանի դեկորատիվ-կիրառական արվեստի բնորոշ օրինակ է ոսկե ճարմանդը (աղյուսակ IX, 1): Վերջինս պատրաստված է ոսկու սկավառակաձև թիթեղից (տրամագիծը 3,9սմ, քաշը 3,5գ): Արտաքին մակերեսը լարահյուս վերադիր գոտիներով բաժանված է երկու զարդաշրջանակների, որոնք հարդարված են երկպարույր վերադիր զարդերով: Արտաքին զարդագոտին արված է ոսկու եռաթել, իսկ երկրորդը՝ զուգաթել հյուսվածքներով: Վերադիր պարույրների ոսկեթելը մի փոքր ավելի հաստ է: Ճարմանդը դեպի հակառակ կողմը ծալվող եզրեր ունի, որով ամրացվել է հիմքին: Պարույրների կենտրոնական գալարի վրա մածուցված են ոսկու մանրագնդիկներ: Ճարմանդի կենտրոնում վերադիր լարահյուսը եզրագծում է անցքը, ուր հարմարեցվել է շրջանաձև վերնամասով ամրակը (չի պահպանվել): Այս տիպի սկավառակաձև ոսկե կրծքազարդերի վաղագույն օրինակները հայտնի են Ուրի թաղումներից (*Woolley, 1934, աղ. 133*): Մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջերից այն լայն տարածում է ստանում Այսրկովկասում: Քարաշամբի ճարմանդի անմիջական զուգահեռները տեսանելի են թռեղքյան մշակույթին վերագրվող հուշարձաններում (*Жоржикашвили, Гогодзе, 1974, 124 աղ. 102:962; Джапаридзе, 1988 աղ. XI, XXXIII*):

Քարաշամբի ոսկու տեսականու կազմում առանձին խումբ են 1,5 գալարով պարուրաձև հերակալները (աղյուսակ VIII, 1): Վերջիններս հայտնաբերվել են ճգմված վիճակում և ներկայումս սկզբնական տեսքով հնարավոր չէ վերականգնել (2 օրինակ): Հերակալներն անզարդ են, սնամեջ: Պատրաստվել են ոսկու նրբաթիթեղից, կիսախողովակաձև փեղկերն իրար մածուցելով, որից հետո իրին տրվել է մեկուկես գալարով պարույրի տեսք: Նման զարդաները Այսրկովկասում հանդիպում են վաղ բրոնզի դարաշրջանից: Ոսկուց պատրաստված զարդի այս տեսակը կառուցվածքային առանձնահատկություններով կարելի է ստորաբաժանել երկու հիմնական տարբերակների: Մետաղալարի ոլորմամբ պատրաստված նմուշները տարածաշրջանում հայտնի են կուրարաքսյան մշակույթի վաղագույն հուշարձաններից (*Джапаридзе, 1988, 59, աղ. XLII*): Սնամեջ պարուրաձև փաթաթվածքով հերազարդերի բնորոշ օրինակները հանդիպում են հատկապես Ուրի արքայական դամբարաններում (*Woolley, 1934, աղ. 146*):

Չարդաների այս խմբին են հարում պարուրաձև փաթաթվածքով կիսափեղկ պիտույքները, որոնք զարդարել են զինանշանի ձողափայտը

(աղյուսակ VIII, 2): Սրանցից մեկը ներկայացված է եռագլար, իսկ երեքը՝ երկգլար պարույրներով: Զինանշանի վերոհիշյալ բաղկացուցիչները պատրաստված են նախորդների նման ոսկե կիսակլոր նրբաթիթեղը երկու կամ երեք գլարներով փաթաթելով: Նրբաթիթեղները նախապես դրվագունով զարդարվել են ուռուցիկ զուգահեռ գոտիներով, որոնցից եզրայինները հատվածաբար համալրված են խորադիր գծիկներով: Ձողափայտի ստորին հատվածը երեսպատվել է ուղղանկյուն նրբաթիթեղի ժապավենով (աղյուսակ VIII, 3): Հատկանշական է, որ Քարաշամբի զինանշանը մի շարք հատկանիշներով և հատկապես ձողափայտի զարդարումով անմիջական զուգահեռներ ունի Ալաջա-Յուլուքի դամբարաններում (*Kasay, 1951, աղ. XXXVIII:դ*):

Զարդերի առանձին խումբ են կազմում շքասեղները (աղյուսակ IX, 2): Քարաշամբից գտնված արծաթե հինգ նմուշների մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունեն գնդաձև գլխիկով, ոսկեջրած երկու օրինակները: Սրանք առայժմ միակ օրինակներն են, երբ փաստագրվում է ոսկեջրման պարագան: Ըստ որում, ոսկեջրման ակնհայտ հետքերը պահպանվել են գլխիկների վրա: Բինոկուլյար-մանրադիտակային դիտարկումների ընթացքում պարզ դարձավ, որ շքասեղները ոսկեջրվել են ամբողջությամբ: Առանձնահատուկ է նաև վերջիններիս կառուցվածքը: Առանձին ձուլվել են շքասեղանների գլխիկները, վզիկը և ասեղի ձողը: Այնուհետև այս բոլորը հագցվել են միմյանց և մածուցվել:

Թանկարժեք մետաղից պատրաստված զենքի եզակի օրինակ է արծաթե խարսխաձև սակրը (Anchor axes, աղյուսակ X): Ձուլվել է երկփեղկ կաղապարի մեջ (բարձրությունը՝ 8,4սմ, լայնքը՝ 9,2սմ, քաշը՝ 219.5գ): Ունի կիսաբոլոր վերջույթներով կիսակլոր սայր, նեղ, ձգված իրան, խողովակավոր կոթառ, հորիզոնական շրիշակ և գնդաձև, զարդարուն գլխիկ: Սակրը զարդարված է փորագիր շեղագծերով, որոնք սկսվում են կիսաբոլոր վերջույթների տակից, անցնում են իրանի երկայնքով և երիզում շրիշակը: Զևաբանական առանձնահատկություններով այս զենքը վերագրվում է կացիների ու սակրերի «խողովակակոթառ» ենթախմբին և, ուրույն կառուցվածքի պատճառով, մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է «խարսխաձև սակր» անվամբ: Հայաստանի տարածքում քարաշամբյան օրինակից գատ, նույնատիպ բրոնզե սակր հայտնաբերվել է նաև Իջևանից: Վերջին տարիներին նման սակրեր

հայտնաբերվել են նաև Վրաստանում (Բեդենի) և Ադրբեջանում (Շաքի): Քարաշամբյան օրինակի առանձնահատկությունն այն է, որ այն ծառայել է որպես իշխանության խորհրդանիշ: Այս առումով հատկանշական է արծաթե գավաթի վրա մարտական կացինը ձեռքին արքայի պատկերումը, ինչը հնարավորություն է տալիս վերոհիշյալ տոնական զենքի տեղն ու դերն ուրվագծել թեղքյան թաղման ծեսի համատեքստում: Հարկ է նշել, որ զենքի այս տեսակը լայն տարածում ունի Առաջավոր Արևելքում: Մասնավորապես նման սակրեր հայտնի են Միջագետքից (Ուր, Քիշ), Իրանական սահարաթից (Ամլաշ, Լուրիստան, Թեհրան) և Փոքր Ասիայից, որոնց մեծ մասը պատահական գտածոներ են (*Bonnet, 1926, նկ. 15; Hançar, 1934, աղ. 224; Deshayes, 1965, 105, նկ. 25; Calmeyer, 1969, նկ. 39; Stronach, 1957, 123-124, նկ. 12:2*):

Թանկարժեք մետաղից պատրաստված այս բացառիկ ընտրանու վերլուծության և համադրության արդյունքները թույլ են տալիս անվերապահորեն փաստագրել, որ վերջիններս բրոնզեդարյան Հայաստանի դեկորատիվ-կիրառական արվեստում նոր ժանրի ի հայտ գալն են ազդարարում: Այս հանգամանքն ինքնին քննարկման կարոտ խնդիր է դարձնում Հայաստանի հնագույն ոսկերչության նմուշների այսքան կատարյալ և հղկված ձևերի ու ոճի ծագման, ոճական և հորինվածքային միասնության, զեղարվեստական մշակման (հատկապես դեկորատիվության) ասպեկտներին առնչվող հարցերը: Թեղքյան դամբարաններից հայտնաբերված ոսկերչության նմուշների վերլուծության հարցերն արծարծող ուսումնասիրություններում հաճախ է շեշտվում այն պարագան, որ վերջիններս մեծ մասամբ իրենց զուգահեռները չունեն, հանդիպում են հիմնականում Վրաստանի տարածքում (*Археология, 1994, 90*): Վերջին տարիների պեղումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում պեղված թեղքյան մշակույթին վերագրվող հուշարձանները նույնպես հարուստ են ոսկուց պատրաստված նույնատիպ գտածոներով: Ակնհայտ է, որ այս մշակույթին վերագրվող հուշարձանների նորանոր բացահայտումներին զուգընթաց (ասել է թե՛ թեղքյան մշակույթի սահմանների ընդարձակմանը զուգընթաց) ընդարձակվում է նաև ոսկերչության ուրույն արեալի աշխարհագրությունը: Ներկայումս այս մշակույթի հարավային սահմանները տեսանելի են Վանա լճի առափնյա շրջաններում (*Археология, 1994, 105*): Տարածաշրջանում ոսկերչական արվեստի ձևավորման և զարգացման ներքին տրամաբանությա-

ընդ հետևելու համար հատկապես կարևորվում են դիտարկումների հետևյալ ասպեկտները:

Հնարավոր է արդյոք հետևել ոսկերչության զարգացման ընթացքին թռեղքյան հնամշակութային իրողություններին անմիջապես նախորդող ժամանակահատվածում: Դրսևորման ի՞նչ առանձնահատկություններով է փաստագրվում «թռեղքյան ոսկին» և հնամշակութային ի՞նչ համատեքստի շրջանակներում է այն տեսանելի:

Կուր-արաքսյան մշակույթի հատկորոշիչ բնութագրությունների համակարգում ոսկին տեղ չունի: Ներկայումս հիշյալ մշակույթին վերագրվող ոսկուց պատրաստված մեկ նմուշ է հայտնի (Մեծամոր): Տարածաշրջանում թանկարժեք մետաղից պատրաստված գտածոների նշանակալից հավաքածուներն ի հայտ են գալիս մ.թ.ա. III հազարամյակի երրորդ քառորդով թվագրվող հուշարձաններում (Շենգավիթի 1-ին դամբարան, Մարտկոպի, Ստեփանակերտի, Անանուրիի, Բեդենի համալիրներ, Խաչենագետ և այլն), որոնք Հայկական լեռնաշխարհի ու Այսրկովկասի համար միանգամայն մոր հնագիտական իրողությունների համապատկեր են ուրվագծում. նշանավորում են վաղ բրոնզից միջին բրոնզի դարաշրջանին անցման փուլը, կուր-արաքսյան մշակույթի կազմալուծման և, այսպես կոչված, «կուրգանյան մշակույթի» ձևավորման սկիզբը, տնտեսամշակութային տիպի փոփոխությունը, մետաղական արտադրանքի ձևերի, որակական բնութագրությունների ու ծավալների փոփոխությունը, արձատական փոփոխությունները թաղման ծեսում, խիստ ընդգծվող սոցիալական ներհակության ի հայտ գալու պարագան և այլն: Սակայն տեսականու առատությամբ և քանակով ոսկու «բումը» փաստագրվում է թռեղքյան համալիրներում: Ըստ որում, ոսկին այստեղ հանդես է գալիս զարդաների գրեթե մույնական ցանկով՝ համաժամանակյա տարբեր հուշարձաններում և տարածքներում: Դեկորատիվ ձևերի ու գեղարվեստական մշակման մույնական ցանկի հանպատրաստից դրսևորումը (երբ մինչև արձատական փոփոխություններն ընկած ժամանակաշրջանի համար նման ավանդույթներ չեն ենթադրվում) հնարավոր չէ բացատրել նորագոյացումների ծագման ժառանգական շարունակության համադրությամբ: Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունի տարածաշրջանի ոսկերչության բնութագրության հիմնական չափանիշների վերհանման պարագան: Մասնավորապես, Քարաշամբից հայտնաբերված հավաքածուի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներկայացված իրերից յուրա-

քանցյուրը բազմաթիվ հատկանիշներով անմիջականորեն առնչվում է հատկապես Միջագետքից հայտնի նախօրինակների և մույնական ձևերի հետ: Ակնհայտ են նաև փոքրասիական աղերսները: Թեմատիկ տեսարանների, ռճական և հորինվածքային լուծումների, զարդաների ու մոտիվների համատեղումները մեկ իրի վրա կամ համատեղ դրսևորումները մեկ համալիրի շրջանակներում թույլ են տալիս խոսել միջագետքյան և փոքրասիական ոսկերչությանը բնորոշ «հիբրիդային» ձևերի ի հայտ գալու մասին: Հարկ է նշել, որ Բ.Կուֆտինը բազմաթիվ դիտարկումներով հատկապես շեշտում էր թռեղքից հայտնի ոսկու նմուշների վրա շումերական ազդեցության պարագան (*Kyftun, 1941, 92-96*): Նույն պատկերն ունենք քարաշամբյան օրինակներում: Ոսկուց պատրաստված ճարմանդը, կախիկ-կնիքները, բաժանարարներն իրենց նախօրինակը կամ անմիջական զուգահեռն ունեն Ուրի արքայական դամբարաններում: Շումերական ակնհայտ ազդեցությունը մասնավորապես փաստվում է արծաթե գավաթի պատկերագրության մեջ:

Առանձին քննարկման առարկա է, այսպես կոչված, փոքրասիական ազդեցությունների խնդիրը: Բանն այն է, որ մինչ վերջերս թռեղքյան իրողությունները գծագրվում էին մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ քառորդի շրջանակներում, և փոքրասիական տիպորինակ զուգահեռները, որոնք ժամանակագրված էին մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսով (Տրոյա II, Ալաջա-Յույուք), ինչպես նաև խեթական արվեստին բնորոշ առանձնահատկություններն, ըստ էության, վերածվում էին նախատիպի ազդեցության որոշակի ուղղվածություն մատնանշելով: Ժամանակագրության հետ կապված հարցերի մասնակի ճշգրտումներն այսօր թույլ են տալիս վկայել, որ Տրոյայում կամ Ալաջա-Յույուքում տեսանելի փոփոխություններն ու ոսկու «բումը» համաժամանակեցվում են Այսրկովկասում փաստագրվող մույնատիպ երևույթների հետ: Ներկայումս Տրոյա II և Ալաջա-Յույուքի դամբարանները թվագրվում են մ.թ.ա. 2250-2000թթ. սահմաններում: Անատոլիական Քյուլ-թեփեից գտնված կնիքները, որոնք թեմատիկ առումով աղերսվում են թռեղքի V դամբարանաբլրից հայտնի գավաթի տեսարանին (թվագրվում է մ.թ.ա. XX-XIXդդ.), ժամանակագրորեն հաջորդում Քարաշամբի գավաթին, որի պատկերագրության բնութագիրը մույնականանում է թռեղքի օրինակի հետ: Ավելին, խեթական ռելիեֆներում նկատվող թեմատիկ, ռճական զուգահեռները ժամանակագրորեն ուշ դրսևո-

րումներ են և չէին կարող նախատիպ լինել կամ ազդեցության ուղղվածություն մատնանշել: Ուստի ոսկերչական արվեստում փոքրասիական հատկանիշների առկայության մասին խոսելով՝ նկատի ունենք շատ ավելի ընդգրկուն մի տարածք, ուր վճռորոշ դեր ունեն նաև Հայկական լեռնաշխարհը և Այսրկովկասը: Այս առումով հատկանշական են Վանաձորի դամբարանաբլրից գտնված ոսկե գավաթի զարդամոտիվները: Գավաթը, զույգ առյուծների հերալդիկ պատկերներից զատ, հարդարված է կուր-արաքսյան մշակույթին բնորոշ զարդածներով: Ակնհայտ է նաև այն հանգամանքը, որ պարուրածն հերազարդերն իրենց նախատիպն ունեն կուր-արաքսյան բրոնզե օրինակներում: Այս դիտարկումները թույլ են տալիս խոսել այն մասին, որ ոսկերչության «թռեղքյան դպրոցը» գեղարվեստական ձևավորման, ոճական և հորինվածքային հիբրիդային ցանկով, ձևավորվել է մի այնպիսի տարածքում, ուր հնարավոր էր շուներական, հյուսիսսիրիական, փոքրասիական և կուր-արաքսյան մշակույթների անմիջական սինթեզումն ու վերաիմաստավորումը: Վերջին պարագան (վերաիմաստավորումը) հատուկ շեշտում ենք, քանի որ հիշյալ արեալներում տարածված զարդածների, տարբեր մոտիվների՝ մեկ հորինվածքում ներկայացնելը բնորոշ է հատկապես այս «դպրոցին»: Մասնավորապես, Քարաշամբից հայտնաբերված ծարանողը, բաժանարարներն ու խարսխածն կախիկները (ինչպես նաև վերջիններիս զուգահեռները թռեղքյան մյուս համալիրներում) միանշանակ փաստում են, որ լարահյուս և երկպարույր զարդամոտիվների համադրությունը կանոնիկ դրսևորում ունի և, ըստ էության, յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում խորհրդանշում է արևը կամ արևի շարժը (հավերժական պտույտը): Կոնկրետ իմաստի նկատմամբ «չեզոք» այս խորհրդանշան-մոտիվները (կատարման գրեթե բոլոր մանրամասներով կրկնելով վերոհիշյալ արեալներին բնորոշ ձևերը) թռեղքյան օրինակներում համադրությունների կոմպոզիցիոն մի Նոր դաշտ են ձևավորում՝ շեշտելով դրանց առանձնահատուկ իմաստ տալու պարագան: Չարդի տարբեր ձևերում նման համադրության կանոնիկ դրսևորումը թույլ է տալիս ենթադրել, որ վերջիններս իրենց կոնվենցիոնալ բնույթով հանդերձ ճանաչվել և արժևորվել են թռեղքյան հանրության կողմից: Նույն իրավիճակն ենք փաստագրում նաև արծաթե գավաթի դեպքում: Ակնհայտ է, որ շումերական պատկերագրությանը բնորոշ թեմաների օգտագործմամբ ներկայացվել է ոչ շումերական մի պատում, որի իմաստային մեկնաբանությունը

տեսանելի է հնդեվրոպական դիցաբանական համակարգի շրջաններում:

Հատկանշական է, որ թռեղքյան մշակույթը բնութագրող բազմաթիվ գտածոները լայն տարածում ունեն Առաջավոր Արևելքի տարբեր հատվածներում, և այս ձևատիպաբանական ընդհանրությունը տեսանելի է հատկապես փոքրասիական տարանցիկ առևտրի ծաղկման փուլում (մ.թ.ա. XX-XIX դդ.): Մասնավորապես դեկորատիվ-կիրառական արվեստի նմուշների վրա տարբեր մշակութային արեալների բնորոշ առանձնահատկությունների սինթեզման պարագան վկայում է, որ տարանցիկ առևտրով կանխորոշված փոխառնչությունները վճռորոշ դեր են խաղացել մշակութային երևույթների տրանսմիսիայի գործընթացում: Ավելին, Քարաշամբի, Վանաձորի և Թռեղքի դամբարաններից հայտնաբերված գտածոներն իրենց զուգահեռներով վկայում են Այսրկովկասի անմիջական մասնակցությունը հիշյալ գործընթացներին: Ըստ որում, ներկայումս կարծիք կա, որ Կանիշում (անատոլիական Քյուլ-թեփե) մինչ ասսուրական արխիվների ի հայտ գալը, շուրջ մեկ դար առաջ գործել է աշուրական առևտրական գաղութը (*Mellapm, 1985, 30-31*): Քարաշամբից հայտնաբերված նյութերն այս տեսակետի լրացուցիչ վկայությունն են և ցույց են տալիս Աշշուր-Կանիշ տարանցիկ առևտրի գոյության հնարավորությունը մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջից:

Հարկ է նշել նաև, որ մշակութային փոխառնչությունները գործնականում իրականացվում էին հատկապես հարկերի, տուրքերի, ավարի ու ընծայափոխանակության ձևերով: Սա համատարած երևույթ էր Հին Աշխարհում: Թե՛ գրավոր աղբյուրները և թե՛ հնագիտական նյութերը շատ դեպքերում փաստում են նման իրողությունները, ուր առաջնային դեր է հատկացվել հատկապես թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերին: Բնական է, որ նման պայմաններում մշակութային տարբեր արեալների ձեռքբերումները, տեխնոլոգիական հմտությունները մեծ արագությամբ տարածվում էին Առաջավոր Արևելքի տարբեր շրջանները: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ուրի արքայական թաղումներից հայտնաբերված ոսկե զարդերի պատրաստման առանձնահատկությունների վերլուծությունները: Մասնավորապես, ոսկու մանրագնդիկներով հատիկազարդ երկրաչափական մոտիվների վաղագույն օրինակները հայտնի են Ուրից (*Maxwell-Hyslop, 1996, 207, նկ. 3*): Ինչպես հիշատակում է Բ.Պիտրովսկին, եգիպտական արվեստին նվիրված իր գրքում Մ.Վիլիմկովան շեշտում է, որ Եգիպտոսում

հատիկազարդի տեխնիկան հանդես է գալիս միջին թագավորության շրջանում (մ.թ.ա. 2100-1792թթ.), սակայն այն բնորոշ չէ եգիպտական արվեստին և անմիջականորեն աղերսվում է Գագալից հայտնի ոսկե իրերի հետ: Այս դիտարկումը լրացվում է Կ.Մաքսվել-Յիսլոպի վերլուծություններով, որը համեմատական մեծ նյութի հիման վրա գտնում է, որ մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսում հատիկազարդի տեխնիկական առավելապես բնորոշ է Սիրիային և Պաղեստինին: Հատկանշական է նաև այն, որ XVIII հարստության ժամանակ եգիպտոսից հայտնի հատիկազարդ ոսկե գտածոները փաստում են «Եգեյան շրջանի» արվեստի ազդեցությունը (*Пустовская, 1976, 12-13*): Այս նկատառումները շեշտում ենք, ցույց տալու համար հատիկազարդի տեխնիկայի «փոխանցումային տարածումը» մի որոշակի ուղղությամբ: Այսրկովկասում նույնպես հատիկազարդի տեխնիկան կիրառություն է գտնում մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջից (Քարաշամբի հատիկազարդ պարույրները): Առավել խոսում են թռեղքից հայտնի զարդարուն ոսկե գլխիկներով արծաթե շքասեղները: Ոսկեկուռ գլխիկները, ի թիվս այլ զարդածների, պատված են նաև հատիկազարդերով, որոնք, ըստ էության, Ուրից հայտնի մնուշների զարդամոտիվների կրկնությունն են: Սակայն շքասեղների այս տեսակը բնորոշ է միայն թռեղքյան համալիրներին և ուրիշ արեալում առաջմ չի փաստագրվել: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս մատնանշել, որ հատիկազարդի տեխնիկան Այսրկովկաս է թափանցել ինքնավար ուղիով և մշակութային կապերի այլ համակարգ է ենթադրում: Նույնն է պատկերը նաև, այսպես կոչված, «հարմոնաձև» ծավաճքներով ոսկե թիթեղների դեպքում (Օծուն, Ներքին Գետաշեն, Լոռի Բերդ և այլն): Ոսկե մրբաթիթեղի հարդարման այս եղանակի նախատիպը նույնպես տեսանելի է Ուրի թաղումներում (*Maxwell-Hyslop, 1996, նկ. 4, 5, 7*): Այն պարագան, որ երեսպատման «հարմոնաձև» ծավաճքներով թիթեղները հանդիպում են բացառապես թռեղքյան համալիրներում, հուշում է հորինվածքային նման լուծումների յուրացման ինքնավար ճանապարհի մասին:

Ամփոփելով բերված նկատառումները՝ կարելի է մասնավորել հետևյալը.

1. Թռեղքյան ոսկերչական արվեստի ձևավորման վրա ակնհայտ է միջագետքյան (շումերական) ազդեցության պարագան: Ըստ որում, առանձին իրերի, ոճական առանձնահատկությունների, թեմատիկ տեսարանների ու հորինվածքային լուծումների ընդհանրությունները թույլ են տալիս ասելու, որ այդ ազդեցությունը միջնորդավոր-

ված չէ, ինչը մատնանշում է արեալային անմիջական շփումների հանգամանքը:

2. Ակնհայտ են նաև փոքրասիական մշակութային տարբեր արեալներին բնորոշ ոսկե առարկաների հետ ընդհանրությունները: Այս դեպքում զուգահեռները տեսանելի են համաժամանակյա հուշարձաններում կամ ժամանակագրորեն ավելի ուշ թվագրվող համալիրներում (խեթական բարձրաքանդակներում, Եգեյան աշխարհին բնորոշ ոսկերչության մնուշներում և այլն): Կարծում ենք, որ հատկանիշների այն համակազմը, որոնք բնութագրական սահմանումներում ստացել են «փոքրասիական» կոչումը, պետք է դիտարկվեն աշխարհագրական ընդլայնված սահմաններում մերառելով նաև Հայկական լեռնաշխարհ և Այսրկովկասը: Ներկայումս կասկածից վեր է, որ Տրոյայի, Ալաջա-Յույուքի, Կանիշի, Այսրկովկասի ոսկերչության ձևավորումը համաժամանակյա երևույթ է, իսկ դրանց վրա հիմնական ազդեցություն թողած ելակետային արեալը տեսանելի է Սիջագետքում: Ըստ որում, թռեղքյան ոսկու վրա այդ ազդեցությունն առավել ընդգծված է, ինչով և վերջինս առանձնանում է փոքրասիական մյուս արեալներից:

3. Կոմպոզիցիոն ինքնատիպ լուծումներով մնուշների, միայն թռեղքյան համալիրներում հանդիպող օրինակների առկայությունը վկայում է, որ գործ ունենք ոսկերչական ինքնատիպ մի «դպրոցի» արտադրանքի հետ: Տեսանելի է նաև այն հանգամանքը, որ ոսկերչական այդ դպրոցն օգտագործում է կուր-արաքսյան մշակույթի վերջին փուլին բնորոշ զարդամոտիվները:

4. Այժմ հնարավոր չէ միաժամանակ մատնանշել այն մշակութային կենտրոնները, ուր հնարավոր էր ոսկերչական նման դպրոցի գոյատևումն ու զործունեությունը: Այսրկովկասի տարածքում միջին բրոնզի վաղ փուլերի համար քիչ թե շատ նշանակալից բնակատեղիներ առ այսօր փաստագրված չեն: Ավելին, տարածաշրջանի կենտրոնական հատվածները (Թռեղք, Արարատյան դաշտ, Շիրակ և այլն) բնակատեղիներում թռեղքյան մշակութային շերտեր չունեն: Պատկերն այլ է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան հատվածներում, ուր փաստագրվել են քաղաքային խոշոր կենտրոններ (Նորշուն-թեփե, Թեփեքիք և այլն): Շումերական ոսկերչությանը բնորոշ հատկանիշների անմիջական դրսևորումները խնդրո առարկա արեալի արտադրանքի վրա հավանականության մեծ տոկոսով մատնանշում են այդ շրջանները, որտեղ հնարավոր է տեղայնացնել նման ինքնատիպ ավանդություններ ու ազդեցություններ ունեցող «դպրոցի» գործունեությունը:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍՏ

Հայկական լեռնաշխարհի հնամշակութային իրողությունները մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսից արմատական փոփոխությունների ու նորագոյացումների մի այնպիսի համապատկեր են վերակազմում, ինչը միանշանակ վկայում է տարածաշրջանում սոցիալ-մշակութային շրջադարձային տեղաշարժերի մասին: Եթե փորձենք անդրադառնալ այդ տեղաշարժերը նախանշող այսօր տեսանելի բնութագրություններին, կարելի է մասնավորել հետևյալը՝

1. խոշոր միջնաբերդերով և բնակելի թաղամասերով քաղաքները, բերդաքաղաքներն ու բերդ-շենքերը, հազարավոր թաղումներ պարունակող դամբարանադաշտերը (Մեծամոր, Դվին, Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շերտը, Լճաշեն, Լոռի Բերդ, Արթիկ, Քարաշամբ և այլն):

2. որակական և քանակական փոփոխությունները նյութական արտադրության, մասնավորապես մետաղագործության բնագավառում (բրոնզե արտեֆակտների քանակն ու տեսականու բազմազանությունը հուշարձաններում մինչ այդ չտեսնված չափերի են հասնում): Ի հայտ են գալիս զենքերի, գործիքների, զարդերի որոշակի դասախմբեր, որոնք բնորոշ են միայն Այսրկովկասին՝ այսպես կոչված այսրկովկասյան տիպի սակրեր, խողովակակոթառ դաշույններ և սրեր, լճաշենյան տիպի մանրաքանդակ, սևանյան տիպի դաշույններ և այլն:

3. երկաթի արտադրության սկզբնավորումը ոչ միայն մ.թ.ա. XVդ. արձանագիր տեքստերում հիշատակվող տերունական քաղաքներով ու բերդերով առատ «երկրների» պատմահնագիտական նկարագրի վկան է, այլև նշանավորում է «ուրբանիզացման», «միլիտարիզացման» և դրանց համընթաց սոցիալ-ժողովրդական «պայթյունի» աննախադեպ գործընթացները լեռնաշխարհում: Նշված փոփոխություններն ու տեղաշարժերը որպես դարակազմիկ գործոններ՝ հարափոփոխ զարգաց-

ման փուլային դրսևորումներով, ազդեցության և ընդգրկումների փոխկապվածությամբ պատմական մեկ միասնական շրջափուլ են կազմում, որի բացարձակ թվագրության ստորին ժամանակագրական սահմանը կարելի է ընդունել մ.թ.ա. XVI/XVդդ. սահմանագիծը (փոփոխությունները փաստող հնագիտական համալիրներում գտնված կնիքների հիման վրա): Տարածքի ընդգրկումը Վանի թագավորության կազմում ազդարարում է այդ գործընթացների ավարտը, որն էլ հիմք է տալիս շրջափուլի թվագրման վերին ժամանակագրական սահմանը համարել մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.: Այսրկովկասի հնամշակութային իրողությունների շրջանաբաժան սանդղակում այս ժամանակահատվածն ընդգրկում է ուշ բրոնզի (մ.թ.ա. XV-XIIIդդ. 1-ին կես) և վաղ երկաթի (մ.թ.ա. XII/XI-IX/VIIIդդ.) դարաշրջանները (*Мартиросян, 1961, 1964; Есаян, 1966; Խանգադյան, Սկրտչյան, Պարսամյան, 1973; Хачатрян, 1975; Кушнарева, 1977; Погребова, 1977; Техов, 1977; Пицхелаури, 1979* և այլք):

Բնական է, որ վերոնշյալ նորագոյացումներն իրենց անմիջական արձագանքն ունեն նաև ոսկուն առնչվող հիմնահարցերում: Ոսկուց պատրաստված պերճանքի առարկաների ուշ բրոնզավաղ երկաթի դարաշրջանների նմուշների վերլուծությունը թույլ է տալիս փաստել, որ շարունակվում են ավանդույթները (մասնավորապես՝ պահպանվում են զարդատեսակների նախկին ձևերը, հարդարման և ոճավորման հորինվածքային չունեցողությունը): Ակնհայտ են նաև նորամուծություններն այս բնագավառում: Եթե միջին բրոնզի համար բնորոշ էր զուգաթելով և հատիկազարդով մանրարուրքը (ֆիլիգրան), ապա ուշ բրոնզի վաղ փուլերից տարածում են գտնում ցանցափյուռ մանրարուրքով պատրաստված զարդի առարկաները: Խանդես են գալիս նոր զարդաձևեր ու նմուշներ: Հատկանշական է, որ վաղ երկաթեդարյան համալիրներում ոսկին փաստագրվում է ոչ միայն «իշ-

խանական» թաղումներում, այլև, այսպես կոչված, «զինվորների դամբարաններում»: Այս հանգամանքն առանձնահատուկ նշանակություն ունի ոսկու ծավալման գործընթացները հասարակական հարաբերությունների նոր ոլորտում տեսնելու առումով:

Ոսկուց պատրաստված զարդատեսակների նույնական օրինակների հաճախադեպ կրկնությունները Հայաստանի տարբեր շրջաններում պեղված հուշարձաններում վկայում են, որ գործ ունենք ոսկերչական ինքնատիպ մի արեալի հետ, որը քարտեզագրվում է Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ֆոնդերում տեղ են գտել ոսկուց պատրաստված մի շարք զարդեր, որոնք, ըստ Ե.Բայբուրդյանի, հայտնաբերվել են 1938թ. Կիրովականի (Վանաձորի) «Թագավորանիստ» կոչվող վայրում և «Դիմաց» թաղամասում շինարարության ժամանակ պատահականորեն բացված դամբարաններում (*Байбуртян, 1939*): Դրանք ուշ բրոնզի դարաշրջանի ոսկյա շքասեղների գլուխներ են, անվատիպ զարդեր, կախիկներ, զարդարուն գլաններ, տարատեսակ ուլունքներ (*Ղևեջյան, 1966, 100-109, աղ. 1, 2*):

Այդ իրերի մեջ առանձնանում են «Թագավորանիստից» հայտնաբերված կենդանակերպ գույգ գլուխներով շքասեղները (5 հատ, *ՉՊԹ, 1528, 1-5*, երկարությունը՝ 2,1-4,3սմ, բարձրությունը՝ 1,5-1,8սմ, քաշը՝ 2.10-3.77գ, հարզը՝ 72-92°), որոնք արվեստի լավագույն նմուշների շարքը կարելի է դասել (աղյուսակ XXXI, 1): Հակառակ ուղղություններով նայող կենդանակերպ գլուխները կատարված են մեծ վարպետությամբ: Յուրաքանչյուրի վիզը կրում է ռելիեֆ աղեղնաձև գոտի, որին միանում են աչքից սկսվող քառակուսի երկարավուն կետածածկ գոտիներով զարդարված պատկերներ. դրանք, կարծես, աչքի պահպանակի դեր են կատարել և միացել սանձի փոկերին: Բաշերն արտահայտված են գծիկների խիտ շարքերով: Դունչն արտահայտված է կետաշարով, նշված են քթանցքերը: Ստորին մասում շքասեղն ունի երկու անցք՝ լարով կոթառին կապելու համար: Բացի այդ, հատակի մասում ունի ուղղանկյուն անցք, որի մեջ հագել է կոթառը:

Այս իրերն արտաքին նմանությամբ հանդերձ տարբերվում են չափով, կշռով, եզրագծերով, փորագիր դրվագումների մանրամասներով: Պատրաստվել են երկու կտորից: Մեկ կտորը պատրաստելու համար վերցրել են ոսկու՝ ծեծելով բարա-

կեցրած սկավառակաձև թիթեղը, դրել մյուսամասն զանգվածի վրա, վրան գծել իրի ընդհանուր ուրվագիծը, ապա շատ թեթևակի հարվածելով այն փոխանցել հակառակ կողմի վրա: Որից հետո, թիթեղի ներսի կողմից դրվագման միջոցով նրան տվել են ցանկացած չափն ու ձևը, այնուհետև նրբափ կողմից դրվագել փորագրված մանրամասները: Ավելորդ մասերը դանականման սուր գործիքով կտրելուց հետո նախապես պատրաստած երկու կտորները մածուցել են իրար, ապա հղկել անհարթությունները, որից հետո կտրել անցքերը:

Շքասեղները չունեն իրենց ուղիղ զուգահեռները: Հեռավոր նմանություններ են նկատվում թռեղքի միջին բրոնզեդարյան V դամբարանաթմբից հայտնաբերված փայտե միջուկ ունեցող անհայտ կենդանու ոսկե արձանիկի հետ (*Жоржикашвили, Горадзе, 1974, աղ. 58*): Այս դեպքում թվում է, թե մենք գործ ունենք իշխանական խորհրդանիշ արտահայտող առարկաների հետ, որոնք հավանաբար մականի գլուխներ են եղել: Ինչ վերաբերում է հակառակ կողմեր նայող գույգ կենդանիների հանգամանքին, ապա այն կապվում է երկվորյակի գաղափարի հետ, որը շատ հին ու խոր արմատներ ունեցող և շատ ընդգրկուն հասկացություն է հնդեվրոպական նյութական և հոգևոր մշակույթի շրջանակներում: Հայաստանում այն արտահայտվում է մշակույթի բազմազան ձևերում: Վերոհիշյալ իրերի հետ կարող են կապվել երկու գլանիկները (2,1-2,3սմ երկարությամբ, քաշը 1գ, հարզը՝ 92°)՝ ծված անցքով (մեկը թերի), ամբողջապես զարդարված ակոսային ու կետային դրվագումներով (աղյուսակ XXXI, 3): Հնարավոր է, որ սրանք մականի ծողի տարբեր մասերում են դրվել: Դրվագումները կատարվել են նախօրոք մոմով լցված խողովակիկը երեսի կողմից հարվածելու միջոցով: Եռանկյունաձև, ստորին մասում ներձկված կախիկներն ըստ երևույթին բավական տարածված են եղել «Թագավորանիստի» դամբարանում:

«Թագավորանիստից» հայտնաբերված զարդերից թանգարանում կազմվել է մի վզնոց (*ՉՊԹ, 1530*, աղյուսակ XXXIII), որի մեջ ընդգրկված են սրտաձև (եռանկյունաձև), անվատիպ կախիկներ, տարբեր ուլունքներ և այլ զարդեր (ընդհանուր քաշը՝ 23.5գ): Սրտաձև կախիկը զարդարված է երեսի կողմից և վերին մասում ունի օղակ: Եզրերով անցնող ոսկե թելը երկու կողմից վերցված է ոսկե մանրիկ հատիկաշարի մեջ, որը հյուսածո զարդի տպավորություն է թողնում: Կենտրոնում՝ երկու տեղում, վերադիր հատիկների խմբեր են: Վերա-

դիր զարդերը մածուցման միջոցով ամրացել են կախիկի մակերեսին: Քննարկվող օրինակի զուգահեռներն ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլի հուշարձաններում են՝ Լճաշեն, Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարան (*Мнацаканян, 1957, նկ.2, 19*):

Ուշագորավ են նաև ոսկե և արծաթե անվաճև ուլունք մեղալիոնները, որոնք հակառակ կողմից, տրամագծի երկարությամբ, ունեն խողովակաճև կամրջակ՝ կախելու համար անցքով: Սրանց մեծ մասը արծաթից է (10 հատ և ավելի), ոսկի նմուշները հիմնաճ են երեքն ամբողջական (տրամագիծը՝ 1,8սմ): Շրջանակի մեջ խաչաճևվում են զույգ ժապավեններ, որոնցից մեկի խողովակաճև մասի վրա և եզրերին երեսի կողմից շարվաճ են ոսկե մանր հատիկներ: Ուլունքի հիմնական զարդամոտիվը շրջանակի մեջ վերցվաճ խաչն է՝ արևի ամենատարաճվաճ խորհրդանիշը, որի զուգահեռները կարելի է տեսնել Հայաստանի բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների ոչ միայն զարդերի, այլև խեցեղենի ու ժայռապատկերների վրա:

Զարդերի այս շարքին է դասվում նաև ուղղանկյունաճև ուլունք-կախազարդը (2x1,7սմ), որի մակերեսը զարդարվաճ է հիմն ռուռուցիկ կիսագնդաճև բշտիկներով (կենտրոնում համեմատաբար մեծ), որոնք վերցվաճ են բարձրադիր շրջանակի մեջ: Զարդը պատրաստվաճ է ոսկե բարակ թիթեղից, բայց ավելի ամուր լինելու և ոսկին խնայելու նպատակով, հակառակ կողմից փակցրել են արծաթե թիթեղ: Ուռուցիկ զարդերը պատրաստվել են երկու թիթեղները հետևից սեղմելու միջոցով: Ոսկե թիթեղի ավելորդ մասերը ծալելով հետ՝ ամրացրել են նաև արծաթի շերտը: Ինչպես նախորդ զարդերի վրա, իրի հակառակ կողմից երկարությամբ փակցվաճ է արծաթե գլան՝ մանյակի թելն անցկացնելու համար: Այստեղ նույնպես պատկերվաճ են արևի և լուսատուների խորհրդանիշներ: Սրա զուգահեռները դեռևս մեզ հայտնի չեն, սակայն թվով հիմն լուսատուների առկայությունը հավաստում է իրի մոզական բնույթի մասին և օգտագործվել է որպես հուռութ-թալիսման՝ չար աչքից հեռու պահելու համար:

Ներկայացվող հավաքաճուի մեջ առկա են նաև մի քանի գնդաճև և գլանաճև ոսկե ուլունքների զարդարվաճ նուրբ գճային դրվագումներով, ինչպես նաև եզրերին մանրիկ հատիկների խմբերից կազմվաճ եռանկյունիներով (*ՊՊՊ, 1530, 1531*):

Իր նրբությամբ աչքի է ընկնում նշաճև ուլունքը (*ՊՊՊ, 1529*), որը թեև խիստ քայքայվաճ, սակայն պահպանել է վրայի նուրբ եղևնաճև գճազարդերը: Սրանք կատարվել են դեռևս ուլունքը չճևավոր-

վաճ, հարթ թիթեղի վրա ներսի կողմից դրվագման միջոցով:

Վերջապես, «Թագավորանիստի» դամբարանում հայտնաբերվել են ոսկե (14 հատ) և արծաթե (8 հատ) տարբեր չափերի գլանաճև ուլունքներ (*ՊՊՊ, 1530, 1532*)՝ ամբողջովին կազմվաճ կլոր, իրար մաճուցվաճ գնդիկներից: Ուլունքների բարձրությունը տարբեր է, իսկ կտրվաճը մեծ մասամբ 5 գնդիկ է: Ուլունքը պատրաստելու համար նախ մաճուցվել են ուլունքի կտրվաճը կազմող ցանկացաճ քանակությամբ 5-ական գնդիկները, ապա ավելի թույլ մաճույցով փակցվել են դրանք իրար՝ կազմելով ուլունքի երկարությունը: Ոսկե մաճույցի բաղադրությունը ոսկին և պղինճն էր: Այս ուլունքները Հայաստանում մեծ տարաճում են գտնում ուշ բրոնզի վաղ փուլից մինչև վաղ երկաթի և ավելի ուշ ժամանակներ: Այսպիսի ոսկե ուլունքներ գտնվել են Լճաշենի 1-ին և 2-րդ դամբարանաքմերում (*Мнацаканян, 1957, 148, նկ. 4*), ոսկե և արծաթե ուլունքները՝ Լոռի Բերդի դամբարաններում, իսկ բրոնզե ուլունքները՝ Արթիկում (*Хачатрян, 1963, 83, աղ. 7*):

Նույն հավաքաճուի մեջ հանդիպում են ոսկե և արծաթե բարակ, փոքրիկ (4սմ տրամագիճ), սկավառակաճև թեփուկներ՝ կենտրոնում քառանկյունի անցքով, որոնք հավանաբար գորճաճվել են հագուստը զարդարելու կամ մանյակի տարբեր ուլունքներն իրարից բաճանելու համար (աղյուսակ XXXII, 1): Ոսկե թեփուկներ գտնվել են նաև Լճաշենի 2 դամբարանում (*Мнацаканян, 1957, 151, նկ. 17*) և Լոռի Բերդում:

Լոռի Բերդի և Լճաշենի դամբարանների ոսկե և արծաթե զարդերը թույլ են տալիս «Թագավորանիստի» դամբարանի թվագրությունը տանել առաջ, մինչև ուշ բրոնզի վաղ փուլ՝ մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:

Թվում է, թե այս հավաքաճուն ժամանակագրական տեսակետից միասեռ չէ. որոշ առարկաների գոյությունը «Թագավորանիստի» համալիրում անհամատեղելի է: Դրանցից են՝ արծաթե շղթայիկը, չքասեղների կենդանակերպ գլուխները և այլն: Թեև չքասեղների մակերեսի դրվագումներն արխաիկ են և երկվորյակների գաղափարն ու երկգլխանի կենդանու պատկերագրությունը ճանոթ են դեռևս վաղ բրոնզի մշակույթին, սակայն ուշ բրոնզի վաղ փուլերում դեռևս չեն հանդիպել երկգլխանի քանդակի այսպիսի նմուշներ: Դրանք շատ տարաճվաճ են մ.թ.ա. VIII-VIդդ. և ավելի ուշ (*Погребова, 1984, 138-139*):

Վանաճորի «Դիմաց» թաղամասից գտնվել են վեց (քաշը՝ 1.70գ) երկկոն, անզարդ և երեք (0.4գ)

տարբեր մեծության գլանաձև զարդարուն ուլունքներ: Առաջինները պատրաստվել են երկու կտորից, ապա կենտրոնական մասով մածուցվել իրար (աղյուսակ XXXII, 2): Այդ մասը և ուլունքի անցքերի եզրերը գոտևորված են ոսկե լարերով: Գլանաձև ուլունքները երեսի կողմից դրվազված են նրբագույն, բարակ ցանցկեն գծագարողով ու կետիկներով (աղյուսակ XXXI, 2): Մեկը կրում է իրար հակադիր, գծերով լցված եռանկյունիներ: Այսպիսի մի ուլունք հայտնաբերվել է 1952թ. Աթարբեկյանում, մյուս երկուսն իրենց զուգահեռներն են գտնում Լճաշենում (*ՉՊԹ, 2007/159, 160, 165ա, 2049/336*), Լոռի Բերդում:

Ա. ԼՃԱՇԵՆ

Լճաշենը գտնվում է Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին: Նրա հանդամասերում սփռված են տարբեր ժամանակաշրջաններին պատկանող հուշարձաններ: Գյուղի հարավ-արևմուտքում Լճաշենի հռչակավոր դամբարանաբլուրներն են: Դրանցից դեպի հյուսիս-արևմուտք ընկած տարածքում 1950-ական թվականներին Հ.Մնացականյանի կողմից դիտվել են մ.թ.ա. III հազարամյակի բնակատեղիի հետքեր: Ներկայիս գյուղի կենտրոնական մասում (նախկինում՝ լճափին) է գտնվում Արգիշտի I-ի թողած հայտնի արձանագրությունը:

Գյուղից արևմուտք՝ հյուսիս-հարավ ձգվող բլուրներին, տարածված է Լճաշենի մ.թ.ա. III-ի հազարամյակների հսկայածավալ ամրոց-բնակատեղին: Լճաշենում պեղված դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը նույնպես վերաբերում են մ.թ.ա. III-ի հազարամյակներին: Պեղված դամբարանների զգալի մասը մինչև 1950-ական թվականները ծածկված էր Սևանա լճի ջրերով և հայտնի դարձավ մակարդակի կտրուկ նվազման հետևանքով:

Լճաշենի մշակույթն առավել հայտնի է դարձել այս հնավայրում պեղված դամբարանաբլուրներից (նկար 31, 32). հայտնաբերվել են խեցեգործական արտադրանքի հիմնալի նմուշներ, բրոնզածույլ զենքեր, մարտակառքերի մանրակերտեր, աշխատանքային գործիքներ, փայտաշեն երկանիվ և քառանիվ սայլեր ու մարտակառքեր և բազմաթիվ այլ նյութեր:

Լճաշենի դամբարանների պեղումներից հայտնի ուշ բրոնզեդարյան ոսկերչական արտադրանքի գերակշիռ մեծամասնությունը գտնվել է 2-րդ դամբարանաբլրից: Այստեղ հայտնաբերվել են 200-ից ավելի ոսկե և մեծ քանակությամբ բրոնզե առար-

կաներ, զենքեր, աշխատանքային գործիքներ, սայլերի փայտե մասեր, խեցեղենի նմուշներ: Այս ամենը վկայում է, որ դամբարանաբլրում թաղվել է հասարակության մեջ բարձր դիրք գրաված անձնավորություն:

Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրից հայտնաբերված ոսկերչական արտադրանքը հիմնականում տարատեսակ ուլունքներ են՝ ներկայացված առանձին օրինակներով կամ ուլունքաշար մանյակներով:

Ուլունքաշար մանյակներից մեկը բաղկացած է քսանյոթ ոսկե ուլունքներից (աղյուսակ XXXIV) և կշռում է 21.10գ: Սրանցից 22-ը ոսկու մանր գնդիկների մածուցմամբ կազմված գլանաձև ուլունքներ են: Նման ուլունքները բնորոշ են հատկապես Լճաշենի ուշ բրոնզի վաղ փուլին պատկանող դամբարանաբլուրներին: Գտնվել են նաև Լոռի Բերդի 41-րդ, Վանաձորի դամբարանաբլուրներից (*Դևեջյան, 1966, աղ. 1, նկ. 16*):

Մանյակի կենտրոնում գտնվող ամենախոշոր գնդաձև ուլունքը պատրաստված է ոսկե նրբաթիթեղների երկու կիսագնդերն իրար մածուցելով: Այս ուլունքի անցքերի մոտ թիթեղները քիչ դեպի դուրս են ցցված: Ուլունքների նման անգարդ օրինակներ հայտնի են Շիրակավանի մ.թ.ա. XIV-XIII դարերով թվագրվող դամբարանից, Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասից (*Դևեջյան, 1966, աղ. 1, նկ. 10*), Լոռի Բերդի 15-րդ և 42-րդ մ.թ.ա. XV-XIII դարերով թվագրվող դամբարաններից: Այս ուլունքատեսակի օրինակներն առավել լայն տարածում են գտնում մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսում և լավ հայտնի են Լոռի Բերդի 60-րդ և Թեղեղի VIII, IX, XXXVI, XLI դամբարանաբլուրներից (*Դորաձե, 1972, աղ. 21, 28, 45*):

Ուլունքների հաջորդ երեք օրինակները պատրաստված են նույն եղանակով, միայն այն տարբերությամբ, որ ունեն քիչ սեղմված գնդի տեսք: Կիսագնդերի միացման մասում դրված է զարդարուն լար, որի զարդաձևերը երկարատև օգտագործման պատճառով խիստ մաշված են: Վերջիններիս զուգահեռ՝ ամեն մի կիսագնդի վրա, ոսկու հատիկներից կազմված մեկական շրջագույն է արված: Փոքր գնդիկներով են շուրջբլուրված ուլունքների անցքերը:

Իր շքեղությամբ և հարդարումով առանձնանում է գնդաձև ուլունքներից մեկը: Ուլունքի երկու կիսագնդերի միացման տեղում մածուցված է քիչ տափակեցված և մակերեսը հասկածն զարդարված (զարդերը երկարատև օգտագործումից խիստ մաշված են) ոսկե լարը: Նրա յուրաքանչյուր կող-

Նկ. 31. Լճաշեն, դամբարանադաշտ
(մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ)

մում արված են գնդիկներից կազմված մեկական շրջագուտի, որի մի կողմի վրա արված են գնդիկներից կազմված, գազաթներով դեպի դուրս ուղղված ութ, իսկ մյուս կողմում՝ չորս փոքր շրջանակներ՝ կենտրոնները զարդարված ոսկե հատիկով: Շրջանների միջև պատկերված են գնդիկներից բաղկացած սուր անկյուններով դեպի դուրս ուղղված չորսական եռանկյունիներ:

Գնդածեղ զարդարուն մակերեսով ուլունքների բազմաթիվ օրինակներ հայտնի են Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի վաղ փուլին պատկանող 15-րդ և 33-րդ դամբարաններից, սակայն դրանց ավելի վաղ նմուշներն առկա են նաև մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսին պատկանող Թռեղքի և Սաղուգայի II դամբարանաբլուրներում (*Կյֆտյան, 1941, նկ. 97; Դոգաձե, 1972, աղ. 17, նկ. 17, 18, աղ. 18, նկ. 8*):

Սրանց շատ մոտ է նաև Վաֆիոյից հայտնաբերված մ.թ.ա. 1500-ական թվականներով թվագրվող ուլունքը (*Կյֆտյան, 1941, նկ. 96*):

Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրից հայտնաբերված մյուս ուլունքաշար-մանյակը բաղկացած է ինն ուլունքից, որոնց ընդհանուր քաշը 12գ է (աղյուսակ XXXV): Բոլոր օրինակներն էլ պատ-

Նկ. 32. Լճաշեն, պեղված դամբարան,
(մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ)

րաստված են ոսկու բարակ թիթեղից և ունեն տարբեր երկարության ու տրամագծով գլանների տեսք (*Arménie, 1996, 95*): Նրանցից հինգի մակերեսներին արված են շեղանկյունաձև հանվածքներ, իսկ ժայրերին՝ ներձկամաբ երկու շրջանների մեջ պատկերված հասկաձև զարդագույներ: Մյուս երկուսի մակերեսներին արված են եռանկյունաձև հանվածքներ, որոնց ժայրերը զարդարված են երեքական գույների մեջ ներառված ցանցապատկերներով: Ուլունքների վերջին երկու օրինակներն ընդելուզված են սարդիկոնե ներդիրներով: Ուլունքների մակերեսներին արված են շեղանկյունաձև հանվածքներ, իսկ երկու ժայրերը զարդարված են հասկաձև և ցանցափյուռ գույներով: Առաջին հայացքից միանման այս ուլունքներն իրականում զարդարման եղանակով ու ձևով միմյանցից տարբերվում են: Ջարդերի այս տեսակը Լճաշենի ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններում ամենատարածվածներից է: Բացի այդ, նման բազմաթիվ ուլունքներ են հայտնի Վանաձորից, Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան 15-րդ և 21-րդ դամբարաններից (*Պետքյան, 1986, 119, աղ. 5, 3-10*):

Դատելով ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններից հայտնաբերված նման ուլունքների առատությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ դրանք տվյալ ժամանակաշրջանի սիրված զարդերից են: Այդ են վկայում նաև հիշյալ զարդատեսակի բրոնզե բազմաթիվ օրինակները, որոնք հայտնի են Արթիկի ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններից (*Պետքյան, 1963, աղ. 7*):

Հաջորդ ուլունքաշարը բաղկացած է ոսկե 26 ուլունքներից (աղյուսակ XXXVI), որոնց ընդհանուր քաշը 9.15գ է: Դրանցից 8-ը պատրաստված են ոսկե բարակ թիթեղներից և ամբողջությամբ կրկնում են նախորդ մանյակի գլանաձև օրինակները: Իրենց ձևերով ու գնդիկավոր զարդանախշամաբ նախորդներին են կրկնում նաև գնդաձև 8 ուլունքները և գնդիկներից կազմված միակ գլանաձև օրինակը: Վերջինիս զուգահեռները հայտնի են նաև Լոռի Բերդի 2-րդ դամբարանի ստորին թաղումից (*Դեվեժյան, 1974, նկ. 6, 3*):

Ուլունքների հաջորդ հինգ օրինակները երկմասանի են բարակ թիթեղներից պատրաստված խողովակ և նրա երկու կողմում՝ ժայրերի եզրերից սկիզբ առնող երկուական գալարապարույրներ: Կենտրոնում լարի վերջավորության վրա, մածուցված են մեկական ոսկե գնդիկներ: Ուլունքներից մեկը մի փոքր առանձնանում է գնդիկների զարդարումով: Չնայած ուլունքների այս ձևի սակավությանը, այնուամենայնիվ, դրանց սկզբնավորումը կարելի է տեսնել վաղ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանից հայտնի Տրոյայի մ.թ.ա. III հազարամյակի շերտերից և Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան 94-րդ դամբարանից: Նմանատիպ ոսկե իր է գտնվել նաև Թռեղքի XLV դամբարանաբլրից, որը փայտե հիմքի վրա է ամրացված (*Գորաձե, 1972, աղ. 30:22*):

Ուլունքներից երկուսը բարակ թիթեղներից պատրաստված, այսպես կոչված, ոսպած ուլունքներն են: Միջին բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանում նման ուլունքներ հայտնի են Լոռի Բերդի 60-րդ և ուշ բրոնզեդարյան 15, 41, ինչպես նաև Մեծամորի 60-րդ դամբարաններից (*Քանզյան, 1995, աղ. VII*): Սրանց բրոնզե զուգահեռները հայտնի են նաև Արթիկի ուշ բրոնզի դարաշրջանի դամբարանից (*Պետքյան, 1975, նկ. 92*): Ուսումնասիրվող ուլունքաշարում իր ճոխությամբ աչքի է ընկնում ևս մեկ գլանաձև ուլունք, որի մակերեսը զարդարված է ոսկու գնդիկներից կազմված, սուր անկյուններով դեպի կենտրոն ուղղված եռանկյունիների պատկերներով: Այն ծուլածո է և իր ձևով ու շքեղությամբ առավել մոտ է Քարաշամբի և Թռեղքի VI դամբարանաթմբերից հայտնի օրինակներին:

Այս ուլունքաշարի պսակն է համեմատաբար հաստ ոսկու թիթեղից պատրաստված կնոջ սխեմատիկ պատկեր հիշեցնող օրինակը: Ուլունքի ստորին մասում ոսկու լարից շրջանաձև բնիկ է արված, որի մեջ, ինչպես գնդաձև ուլունքների և շքասեղների գլխիկների վրա, ընդելուզվել են ներդիրներ: Բնիկից վեր ոսկե գնդիկներից կազմված, սուր անկյունով դեպի վեր ուղղված փոքրիկ եռանկյունի է պատկերված: Ուլունքի եզրերը զարդարված են գնդիկների երկու շարքով: Այս զարդի սակավաթիվ զուգահեռները հայտնի են արդեն հիշատակված Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարանից և Վանաձորից: Նման կանացի կուռքերը և հավանաբար հիշյալ օրինակը պտղաբերության խորհրդանիշ են:

Դամբարանաբլրից հայտնաբերված հաջորդ մանյակը բաղկացած է 6 ուլունքներից, որոնց ընդհանուր քաշը 1.40գ է (աղյուսակ XXXVII, 1): Դրանք նախորդ ուլունքաշարերում հանդիպող տեսակներից են (երկուսը՝ հատիկներից կազմված գլանաձև, երեքը՝ թիթեղից կազմված գնդաձև և մեկը՝ թիթեղից պատրաստված գլանաձև):

Հաջորդ ուլունքաշարը պարունակում է 19 հատիկներ, որոնք կշռում են 8.6գ: Տասը կրկնում են թիթեղներից պատրաստված վերոհիշյալ գլանաձև ուլունքները: Մյուս 9-ը կաթիլաձև կամ արցունքաձև կախիկ-զարդեր են (աղյուսակ XXXVII, 2):

Պատրաստված են բրոնզե միջուկի վրա (միջուկները պահպանված են երկուսի մեջ), տափակեցված երկուական ոսկե լարերի պատման միջոցով, որոնց վերին ծալված մասում ստացվել է կախելու համար օղ, իսկ ստորին մասում լարերի ծայրերը մածուցվել են իրար, որտեղ դրվել է ոչ մեծ ոսկե գնդիկ: Կողերի չորս թեփուկներից յուրաքանչյուրի վրա մածուցվել են չորսական փոքր գնդիկներ: Սրանք իրենց ձևով ու պատրաստման հնարքներով ամբողջությամբ համապատասխանում են Լոռի Բերդի 15-րդ և Շիրակավանի համաժամանակյա դամբարաններից հայտնաբերվածներին: Հետաքրքիր է նաև Վրաստանի Նոսիրի հուշարձանից (*Курбман, 1941, стр. 130:3*) հայտնաբերվածը, որն ի տարբերություն Լճաշենի և Շիրակավանի օրինակների, կենտրոնական ուռուցիկ մասում ունի ներդրված գոտի և բոլոր թեփուկները զարդարված են ոսկե գնդիկներով:

Ուսումնասիրվող դամբարանաբլրում գտնված հաջորդ ուլունքաշար-մանյակը բաղկացած է 15 ուլունքներից (աղյուսակ XXXVIII), որոնց ընդհանուր քաշը 5.7գ է: Նրանցից երկուսը ոսկու բարակ թիթեղներից պատրաստված երեք իրար կողքի զոդված խողովակներից կազմված հատած կոնի տեսքով բաժանարարներ են, որոնց վերին և ստորին մասերում տափակ լարերից մեկական գոտեկապեր են արված: Նման ոսկե բաժանարարներ առայժմ հայտնի են միայն Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարանից:

Ուլունքաշարի մնացյալ հատիկները նախորդ ուլունքաշարերում քննարկված տեսակներից են: Նրանցից ութը ոսկու բարակ թիթեղից կազմված գլանաձև, իսկ մյուս չորսը գնդաձև տեսակներին են պատկանում, միայն այն տարբերությամբ, որ գնդաձև նմուշներից երկուսի վրա երկու կիսագնդերի միացման տեղում մածուցված լարերն ունեն զարդարուն մակերես, իսկ յուրաքանչյուր կիսագնդի վրա զոդված են ոսկու համեմատաբար խոշոր հնգական հատիկներ: Նման զարդարունով գնդաձև ուլունքների բազմաթիվ գուգահեռներ լավ հայտնի են ինչպես Լճաշենի, այնպես էլ Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի վաղ փուլին պատկանող դամբարաններից: Բրոնզե հենքի վրա ոսկե թիթեղապատ, դրվագմամբ զարդարված գնդաձև ուլունքներ են հայտնի նաև մ.թ.ա. XII-X դարերով թվագրվող դամբարաններից (*Техов, 1977, стр. 117*):

Դամբարանում գտնվել են նաև բազմաթիվ ոսկե տափօղեր (աղյուսակ XXXVII, 1), որոնց ընդհանուր քաշը 1.25գ է: Սրանց օգտագործման ձևի մասին դժվար է ստույգ խոսել: Լոռի Բերդի ուշ

բրոնզի դարաշրջանի դամբարաններից հայտնի օրինակները նույնպես տափօղեր են անվանվում, իսկ Թռեղքի թիվ VIII դամբարանաբլրից հայտնաբերվածները, որոնք պատրաստված են սերողիկից և պատված ոսկե թիթեղով, ուլունքներ են անվանված, XLV դամբարանաբլրից գտնվածները՝ կոճականման թիթեղներ:

Ուշագրավ խումբ են կազմում նրբաթիթեղով երեսպատված, բրոնզե հիմքով զարդակոճակները (քաշը՝ 16.8գ) (աղյուսակ XLII), որոնցից մեկը դեկորատիվ-կիրառական արվեստի բացառիկ նմուշ է (աղյուսակ XLI, 2): Ջարդակոճակի ուռուցիկ մակերեսը հարդարված է հետևյալ կերպ. հիմքի ողջ պարագծով մածուցված է ոսկե բարակ լար, որը դրսից ունի ոսկու գնդիկներից շրջան: Վերջինիս վրա են մստած գնդիկներից կազմված չորս եռանկյունիներ, որոնց արանքում արված են լարերից և գնդիկներից կազմված վարդյակներ: Վարդյակները կենտրոնում միանում են ոսկե տափակեցված լարով պատրաստված շրջանաձև, սարդիոնե ներդիրով բնիկին: Ջարդակոճակների բրոնզե բազմաթիվ նմուշներ հայտնի են միջին և ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններից, որոնց ձևերից էլ ընդօրինակված են ոսկե օրինակները: Վերջիններս հայտնի են միջին բրոնզեդարյան հուշարձաններից՝ Լոռի Բերդի 14, 52, 65-րդ դամբարաններից և Թռեղքի XVII դամբարանաբլրից (*Гогоадзе, 1972, стр. 24:24, 25*):

Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրի ոսկե զարդերի մեջ մտահղացման ինքնատիպությամբ և պատրաստման կատարելությամբ առանձնանում է գորտը (աղյուսակ XLI, 1): Այն պատրաստված է թիթեղից և կշռում է 0.7 գրամ: Նրա աչքերի բները (ներդիրները պահպանված չեն) պատրաստված են ոսկե լարերի մածուցմամբ: Մեջքը զարդարված է ոսկե գնդիկների երկու շարքով, որոնց միջև մածուցված է ոսկե լար: Ճակատին գնդիկներից կազմված եռանկյունի է պատկերված:

Ոսկե նույնաձև գորտերի վաղագույն օրինակները մեզ հայտնի են Տրոյայից, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջով (*Schaeffer, 1948, стр. 168*): Այնպիսի պատրաստված գորտ է գտնվել նաև Մեծամորից (*Ханзадян, Саркисян, Дьяконов, 1983, 113-122*): Հետաքրքիր են Լոռի Բերդի մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջով և I հազարամյակի սկզբով թվագրվող դամբարաններից հայտնաբերված խեցանոթների վրա պատկերված գորտերը: Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվող բրոնզե բազկակալի վրա պատկերված գորտերը (1436) ցույց են տալիս

գորտ աստվածության կապը երկրագործության և մարդկային սերնդաճի հետ (*Բդոյան, 1950, 11*):

Ինչպես հնագիտական, այնպես էլ ազգագրական տվյալները վկայում են, որ գորտը մախապես պաշտվել է իբրև տոտեմ և մեծ տեղ զբաղեցրել տեղաբնիկների հավատալիքներում: Հետագայում այն ձեռք է բերել մայրության և մանկության պահպանության, գերդաստանի կամ տոհմի հովանավորության, երկրագործության հովանավորության և այլ ատրիբուտներ: Գորտերի ծնեռային երկարատև քունը և զարմանն արթնանալը հիմք են տալիս նրան տեսնել նաև մեռնող և իարություն առնող աստվածության շարքում (*Բդոյան, 1950, 7-8*): Հայուհիները կապել են գորտի պատկերով ճարմանդներ: Շատ ժողովուրդների մոտ նման գոտիներին վերագրվել են կանանց չարիքից պաշտպանելու և զավակ տալու գորություն (*ՄՀՄ, 1992, 84-85*), այն ուներ պտղաբերության և չարխափան խորհուրդ, որի պատճառով գորտածն կախիկները կախել են երեխաների գլխավերևում, «չար աչքի դեմ»:

Գորտի որպես ծննդյան և բազմացման խորհրդանիշ հանդես գալու պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նմանեցվել է սաղմնային վիճակում մարդու հետ (*Խորայեյան, 1987, 28-30*):

Ոսկե զարդեր են գտնվել նաև Լճաշենի 3-րդ դամբարանաբլրից:

Ոսկե 6 ուլունքներից կազմված մանյակը կշռում է 4.7գ (աղյուսակ XLIII): Ուլունքներից երեքը ներկայացված են բարակ թիթեղից պատրաստված ծիրանի կորիզի տեսքով, որի յուրաքանչյուր կողմում, ոսկու գնդիկներից կազմված, երկայնական ձգվող երեքական շարքեր են արված, իսկ անցքերի եզրերը քիչ հաստացված են ու դուրս ծավալած: Համաժամանակյա զուգահեռներն առկա են Լոռի Բերդի 2 և 15-րդ դամբարաններից (*Լեզե-ձյան, 1974, նկ. 6; 1981, աղ. 9:5*): Սրանց ծարիրե և կապարե օրինակները լավ հայտնի են նաև Էլառի վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին պատկանող 7-րդ դամբարանից (*Խանգալյան, 1979, նկ. 136*):

Հաջորդ երեք ուլունքները կրկնում են 2-րդ դամբարանաբլրից պատրաստված թիթեղից գլանաձև օրինակները: Նման ուլունքներ կան նաև մյուս ուլունքաշարի վրա (քաշը՝ 4.46գ): Կրկնություն է նաև բրոնզե հիմքի վրա ոսկե թիթեղապատ զարդակոճակը (քաշը 3.42գ):

Դամբարանաբլրից հայտնաբերված միակ նորույթը բրոնզե շրջանաձև հիմքի վրա ոսկե թիթեղապատ առյուծի գլխի վերադիր պատկերն է: Առյուծը քանդակված է բաց երախով, լավ արտահայտված են ժանիքները: Դեմքը արտահայտիչ է և

ներառված հասկածն զարդով՝ երկու համակենտրոն շրջանների մեջ (նկար 33):

Նկ. 33. Լճաշեն, դամբարան 3:
Առյուծաքանդակ զարդ

Հայաստանում առյուծների պատկեր առաջին անգամ փաստագրված է Սյունյաց և Գեղամա լեռների IV-III հազարամյակների ժայռապատկերներում: Առյուծը ճանաչվում էր իբրև զարմանալի արևի խորհրդանիշ և համարվում էր ամենաիզոց բոլոր կենդանիների մեջ, ուստի և այն խորհրդանշում է բնության ամենազորեղ ուժը:

Լճաշենի առյուծի ուղղակի զուգահեռն է մ.թ.ա. 1350թ. էլամական օրինակը (Լուվր, 20075), որի թվագրումը համապատասխանում է Լճաշենի 3-րդ դամբարանաբլրի ժամանակաշրջանին: Կատարման այլ եղանակներով արված առյուծի պատկերն են կրում նաև մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջից I հազարամյակի սկիզբ թվագրվող գոտիները:

Թռեղքում և Կոբանում հայտնի ուշ բրոնզեդարյան գոտիների վրա փորագրված առյուծներն իրենց վրա կրում են նաև արևի նշաններ (*Կլոպտս, 1941, նկ. 42*): Պատահական չէ, որ ուրարտական գոտիների ու վահանների վրա պատկերված են արևը խորհրդանշող իրական կամ թևավոր առյուծներ: Ուրարտական հալդի աստվածը, իբրև կանոն, պատկերվում է առյուծի վրա կանգնած, որոնցից մի քանիսը հայտնի են Արին-բերդից:

Լճաշենի 8-րդ դամբարանից հայտնի ուլունքաշարը (53 հատիկ) բաղկացած է ոսկուց, շաղախից, սարդիոնից և գիշերից պատրաստված ուլունքներից (քաշը՝ 11.78գ): Սրանք բոլորն էլ ի-

րենց ձևերով կրկնում են նախորդ դամբարանաբլուրների ուլունքների օրինակները (աղյուսակ XXXIX-XL): Նույնը կարելի է ասել նաև զարդակոճակների մասին, սակայն դրանք ունեն զարդանախշերի տարբերություններ (աղյուսակ XLI, 4, 6, 7): Նրանցից մեկի եզրերը, ի տարբերություն նախորդների, հարդարված են պարանաձև զարդով, որի ներսում կենտրոնում, դրված մեկ և նրա շուրջը մածուցված վեց համեմատաբար խոշոր ոսկե գնդիկների շուրջը լարերից գալարներ են արված (քաշը՝ 2.15գ): Երկրորդ զարդակոճակը պատրաստված է բրոնզե կիսագնդաձև հիմքի վրա և թիթեղապատ է: Այն զարդարված է կենտրոնում սեղմումով արված փոսիկից սկիզբ առնող և ճառագայթաձև տարածվող ութ գոտիներով, որոնք լցված են փորագրմամբ արված թեք գծերով: Այս դամբարանաբլուրի նյութերը ևս թվագրվում են ուշ բրոնզի վաղ փուլի ժամանակաշրջանով:

Ուղեկցող նյութերի ճոխությամբ նախորդներին չի գիշում նաև Լճաշենի 10-րդ դամբարանաբլուրը: Այստեղ հայտնաբերված ոսկե ուլունքաշարը բաղկացած է 19 ուլունքներից (քաշը՝ 9.8գ, աղյուսակ XLIV): Հիմզը պատկանում են ոսկու թիթեղներից պատրաստված հայտնի գլանաձև տեսակին, սակայն նախորդներից և միմյանցից տարբերվում են առանձին մանրամասներով: Մեկը սարդիոնե հիմքի վրա թիթեղապատ օրինակ է, որի ծայրերը զարդարված են սեղմելու եղանակով արված գոտիներով, իսկ միջնամասում ունի եռանկյունաձև և շեղանկյունաձև հանվածքներ: Մյուսը նույնաման է, միայն միջնամասի զարդերը ցանցկեն են: Սրանք իրենց ձևով չեն տարբերվում ինչպես հիշատակված Լճաշենի, այնպես էլ Լոռի Բերդի, Վանաձորի և Քարաշամբի միջին և ուշ բրոնզեդարյան մանակներից: Իրենց արտաքին ձևավորմամբ նշվածներից մի փոքր առանձնանում են երեք ուլունքներ: Սրանցից երկուսի ծայրերում մածուցվել են ոսկե լարեր, իսկ երրորդը նման գոտի ունի նաև կենտրոնում: Այսպիսի ուլունքների զուգահեռները հայտնի են Լոռի Բերդի 94-րդ դամբարանից, բրոնզե զուգահեռներն առկա են Արթիկի ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններում (*Хачатрян, 1975, նկ. 92*): Դամբարանում մեծ թիվ են կազմում ոսկու բարակ թիթեղից պատրաստված, երկու կիսագնդերից բաղկացած գնդաձև ուլունքները (10 հատ), որոնք ամբողջությամբ կրկնում են նախորդ դամբարանաբլուրների օրինակները: Նույնը կարելի է ասել ոսկու հատիկներից կազմված միակ գլանաձև ուլունքի մասին:

Երեք ուլունքներ կրկնում են 3-րդ դամբարանաբլուրի ծիրանի կորիզի տեսքով օրինակները, այն տարբերությամբ, որ վերջիններս կրում են այլ զարդաձևեր: Մեկը հարդարված է փորագրված երկայնական երկու զուգահեռ գծերով, որոնց դրսի կողմից միանում են նույն եղանակով արված թեք գծերի խմբեր: Մյուսի մակերեսը զարդարված է նույն եղանակով կատարված խաչվող երկուական գծերով, որոնց մեջ լցված են հորիզոնական կարճ գծեր:

Ոսկե որոշ զարդեր են պահպանվել 11-րդ դամբարանաբլուրում: Զարդերը նախորդ գնդաձև, գլանաձև ուլունքների և կիսագնդաձև կոճակ-զարդերի կրկնություններն են: Զարդակոճակներից մեկի պարանաձև հարդարված եզրագծի վրա իրենց հիմքով մտած են սուր անկյուններով դեպի զարդի կենտրոնն ուղղված, գնդիկներից կազմված վեց եռանկյունիներ: Կենտրոնում տափակ լարից շրջանաձև բնիկ է արված, որի մեջ պահպանված է սերդուլիկե ներդիրը (աղյուսակ XLI, 5): Կենտրոնի շրջանի վրա կան սուր անկյուններով դեպի եզրերն ուղղված ևս վեց եռանկյունիներ: Նման հարդարանքը զարդակոճակին տալիս է շքեղ տեսք և վկայում Հայաստանի միջին և ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանների ոսկերիչների բարձր ճաշակի մասին:

Սակավաթիվ ոսկե զարդեր են հայտնաբերվել նաև 1950-60-ական թվականներին Լճաշենում պեղված դամբարաններից, որոնք իրենց ձևերով կրկնում են վերոհիշյալ օրինակները:

Ոսկու թիթեղից պատրաստված մեկ ուլունք հայտնի է 97-րդ դամբարանից, մեկ ոսպաձև ուլունք՝ 99-րդ դամբարանից, ոսկու թիթեղից պատրաստված 3 խողովակներից կազմված հատած կոնի տեսքի գլանաձև և շատ մանր գլանի տեսքի ուլունքներ՝ 110-րդ դամբարանից (աղյուսակ XLV, 3, 8):

Բավականին հետաքրքիր և ինքնատիպ կախիկ-զարդ է գտնվել 209-րդ դամբարանից (քաշը 0,67գ): Այն իր արտաքին ձևավորմամբ տարբերվում է արդեն ռեսումնասիրված օրինակներից: Վերջինս հարդարված է ոսկու տափակ լարերից պատրաստված ութաձև զարդերով (աղյուսակ XLV, 1):

Նման կախիկների բրոնզե օրինակները հայտնի են Արթիկի ուշ բրոնզի դարաշրջանի երկրորդ փուլի դամբարաններից (*Хачатрян, 1975, նկ. 22*), իսկ ծարիրե և կապարե նմուշները լայն տարածում են գտել նաև մ.թ.ա. X-IX դարերում (Էլառ, Վանաձոր, *Խանզադյան, 1979, նկ. 137, 138*):

Ոսկե զարդերի սակավաթիվ, սակայն հետաքրքիր հավաքածու է հայտնաբերվել 1978թ. Լճաշեն գյուղի տարածքում պատահական բացված

դամբարանից (աղյուսակ XLV, 4, 5): Դրանք կախիկներ, կոճակներ և ուլունքներ են: Վերջիններս ներկայացված են երկու տեսակով՝ գլանաձև (նախորդներից տարբերվում է իր արտաքին ձևավորմամբ) և ծիրանի կորիզի տեսքով ուլունքներով (տարբերվում է դրվագմամբ արված ուղղահայաց և հորիզոնական գծերով ստացված պատկերով):

Նախորդների կրկնություն են համարվում նաև բրոնզի հիմքի վրա ոսկե թիթեղապատ կիսագնդաձև՝ 1,7սմ տրամագծով երեք անգարդ կոճակները (աղյուսակ XLV, 7):

Այստեղ նորույթ են կախիկ-ուլունքները: Ուշագրավ են հատույթում կլոր, ոսկե լարից պատրաստված երկու շրջաններով մեկը 1,2սմ, մյուսը՝ 1սմ տրամագծով զարդերը, որոնց ներսում խաչաձև իրար հատվող մեկ խողովակ և մեկ լար են մածուցված (աղյուսակ XLV, 2): Արտաքին մակերեսները պատված են ոսկու մանր գնդիկներով: Այսպիսի զարդեր հայտնի են Վանաձորից (*Arménie, 1996, 271*), «Դիմաց» թաղամասից (*Դևեջյան, 1966, աղ. 185*) և Գավառից (*Խնկիկյան, 1977, աղ. 11, 13*):

Բերված զուգահեռները ցույց են տալիս, որ այս զարդատեսակն օգտագործվել է ինչպես առանձին կախիկ, այնպես էլ ուլունքաշարի մեջ կատարել բաժանարարի դեր:

Խաչը և խաչաձև զարդերը կիրառական նշանակությունից զատ խորհրդանշել են կյանքն ու բեղմնավորումը: Այս բոլորի կենարար հիմքը արևն է, որի խորհրդանիշը ուսումնասիրվող զարդի տեսքով լայնորեն տարածված էր Հայաստանի ժայռապատկերային արվեստում: Նախնադարյան մարդկանց պատկերացմամբ՝ արևը կրում էր անսպառության, անվերջության, կյանքի հարատևման, հավերժության գերագույն գործունեությունը, իսկ նրա կլոր գծագրական սխեման բոլոր դեպքերում ու ժամանակներում ընկալվում էր իբրև անվերջության խորհրդանշան (*Մարտիրոսյան, 1973, 16*): Այդ պատճառով հիմնավորված են Լճաշենի ուսումնասիրվող ոսկե զարդարանքի առարկաների գերակշռող մեծամասնության՝ արևի պաշտամունքին նվիրված լինելը:

Մյուս կախիկ-ուլունքները երկնասանի են ստորին մասում ոսկու բարակ թիթեղներից պատրաստված գնդերով, որոնց վրա դրվագմամբ զարդարված սնամեջ միջանցիկ անցքով գլանաձև կանթեր են մածուցված (աղյուսակ XLV, 6): Այս հետաքրքիր և հազվադեպ հանդիպող զարդերի հայտնի երկու օրինակներից մեկը գտնվել է Ռուսական Թալիշի Աղա Էվլար հնավայրից և թվագրված է մ.թ.ա. 1450-1350 թվականներով (*Schaefer*,

1948, նկ. 59), իսկ մյուսը՝ Տոլորսի վաղ երկաթի ժամանակաշրջանով թվագրվող դամբարաններից մեկում (*Мартиросян, 1964, աղ. 14:5*):

Լճաշենի դամբարանաբլուրներից հայտնաբերված ոսկե իրերը, նրանց վերլուծությունը և դամբարանային ծեսը բերում են հետևյալ եզրակացության.

ա) Հայաստանում մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում ոսկին բացառապես ցեղային ավագանու մեծաշնորհն էր,

բ) մետաղամշակության զարգացման ընդհանուր ֆոնի վրա զարգացում է ապրել նաև ոսկեջուրությունը,

գ) սկսած մ.թ.ա. III հազարամյակից և հետագայում Լճաշենում ոսկե իրերի պատրաստման ժամանակ օգտագործվել է ծովման, կոման, լարածգման, գլանման և այլ եղանակներ:

Զարգացման այս փուլում վերոնշյալ եղանակներից բացի ստեղծվում են նոր ձևեր ու եղանակներ՝ ոսկով թիթեղապատումը, մածուցումը, հղկումը, մանրարուրը, հատիկներով զարդարումը, ընդելուզումը և այլն:

Ոսկերիչ վարպետները նման բարձրորակ զարդարանքի առարկաներ պատրաստելու համար իրենց ձեռքի տակ ունեցել են մասնագիտական այնպիսի բարդ գործիքներ, ինչպիսիք են դրոշմիչը, տարատեսակ չափիչ և կտրիչ գործիքներ:

Բ. ԼՈՌԻ ԲԵՐՂԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԻՆ

Լոռի Բերդի դամբարանադաշտում պեղված դամբարանների զգալի մասը ուշ բրոնզեդարյան է: Դրանք արտաքինից շրջանաձև կամ ծվածիկ ոչ բարձր դամբարանաթմբեր են՝ արևելք-արևմուտք ուղղված հիմնահողային խցերով, որոնք ծածկված են հսկայական սալերի թաղակապ ծածկով հենված ներքին գերանակերտ հիմնակմախքին: Այս դամբարանախցերը մեծ չափսեր ունեն (5-8x2,6-3,20x2,70-3,50մ), հարուստ են և պատկանում են ցեղային առաջնորդների այն դամբարանների թվին, որտեղ թաղումները կատարվել են փայտե պատգարակների և մարտակառքերի վրա:

Հարուստ դամբարանների մյուս խումբն արտաքինից ունի շրջանաձև, ոչ ակնառու կրունկի: Հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ձգվող երկարավուն, հիմնահողային խցերը (միջինը՝ 5x1,7x2մ) ծածկված են 2-6 բավականին մակերեսային սալաքարերով:

Հաջորդ խումբն են կազմում փոքրիկ շրջանաձև քարերի հոծ շարքերով կրոնիկները (5-11,85մ), որոնց կենտրոնում բացված հիմնահողային ուղղանկյունաձև խցերը (1,6-2,7x1,4-1,7x1-2,3մ) հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք կողմնորոշում ունեն և ըստ իրենց չափերի ծածկված են մեկ կամ երկու սալաքարով: Սրանք աղքատ դամբարաններ են՝ հիմնականում խեցեղեն նյութերով, համեմատաբար մեծերը պարունակում են տարաբնույթ առարկաներ, այդ թվում՝ նաև ոսկեղեն:

Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի դարաշրջանի ավելի քան երեք տասնյակ դամբարանների մեջ ոսկե զարդեր հայտնաբերվել են միայն իննում, ինչն, անշուշտ, դամբարանների կողոպտված լինելու հետևանք է: Հիշյալ մշակույթի բոլոր փուլերում ի հայտ եկած ոսկե և արծաթե բազմապիսի զարդերը, սկսած ամենավաղ շրջանից՝ մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կեսից մինչև մ.թ.ա. XII դարը, ներկայացվում են ժամանակագրական կարգով: Ոսկե զարդեր պարունակող վաղագույն դամբարանները չորսն են՝ 2 (ստորին շերտ), 15, 25, 52, որոնք հայտնի են ոսկե ուլունքների մեծ տեսականիով, բազմազան կախիկներով, շքասեղներով, կոճակներով, պահպանակներով և այլն:

Դամբարաններից ամենահարուստը 15-րդն է: Այստեղ իր վաղեմությամբ աչքի է ընկնում ոսկե եռանաս, բաժանարար ուլունքը (աղյուսակ LVI, 4): Այն պատրաստված է բաց դեղին գույնի ոսկե թիթեղներից (2,4x1,3սմ), իրենից ներկայացնում է էլիպսաձև, իրար մոտ բերված 3 խողովակիկ, որոնք երկու ծայրերում գոտևորվում են արծաթե ժապավեններով (կշիռը՝ 1.38գ): Նույն սկզբունքով են պատրաստված եռաշար մանյակի վերջին միացնող ուլունքները (աղյուսակ XLVII-XLVIII): Սրանք երկուսն են՝ մեծ և փոքր (2,3x1,6 և 1,8x1,4սմ) և ներկայացնում են երեքական սնամեջ գլանիկներ, որոնց բացվածքը մեկ ծայրում ավելի լայն է: Իրար մոտ բերված գլանիկները լայն մասում վերցված են երեքական կլոր անցքեր ունեցող կափույրների մեջ, իսկ վերին՝ նեղ մասում, ուղղակի գոտևորված են ժապավենաձև թիթեղով: Փոքրը վերին և ստորին ծայրերին կրում է եղանագարդ նուրբ փորագրություններ: Այս դամբարանում գտնվել է նաև սրանց արծաթե օրինակը, իսկ ոսկու զուգահեռը հայտնի է Լճաշենի ուշ բրոնզե դարյան 2-րդ դամբարանաբլրից:

Բոլորովին այլ ձև ունի ուղղանկյունաձև բաժանարարը (1,33գ)՝ նախատեսված հնգաշար մանյակի համար (2,3x1,9x0,4սմ): Սա պատրաստվել է ոսկե բարակ, լայն թիթեղից, սնամեջ է, երկայ-

նական կողերը վերցված են 5-ական անցք ունեցող կափույրների մեջ (աղյուսակ XLVI, 1): Վերջիններս և ուլունքի կենտրոնը գոտևորված են վերադիր, հյուսածո զարդով, որոնց միջև մածուցված են չորսական պարույրներ: Այս ուլունքի զուգահեռները հայտնի են Շիրակավանի ուշ բրոնզի վաղ փուլի 8-րդ դամբարանից:

Առանձին խումբ են կազմում կախիկ զարդերը, որոնք ներկայանում են տարբեր ձևերով: Ամենաշքեղը արծաթե հիմքի վրա, ոսկե վերադիր զարդանախշերով ռճավորված կախիկն է (2,6x1,7սմ, կոտրված, աղյուսակ XLIX-L): Սրա հիմնական նախշը մանրիկ հատիկներով շրջանակված օղակն է և հատիկների առանձին եռանկյունաձև խմբերը: Կախիկի եզրագծով անցնող ոսկեթելը երկու կողմից վերցված է հատիկաշարերի մեջ, որը հյուսածոյի տպավորություն է թողնում: Մակերեսի բոլոր զարդերը մածուցված են արծաթե թիթեղին, որը վերին նեղ մասում հետ է ոլորված՝ առաջացնելով կախելու համար օղակ: Կախիկի ոսկե զուգահեռները մեզ հայտնի են Վանաձորի «Թագավորանիստի» դամբարանից և Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրից: Կախիկները ձևաբանական առումով հիշեցնում են ռճավորված կանացի ֆիգուր և կարող էին գործածվել նաև որպես պահպանակ:

Հաջորդը շրջանակի մեջ վերցված վարդյական կախիկներն են՝ ներկայացված վեց ոսկե և մոտ քսաներկու արծաթե գրեթե միատեսակ նմուշներով (1,5x2,1-1,6x2,2սմ): Պատրաստվել են օղական հաթ շրջանակից, որի ներսում մածուցվել են բարակ լարերից ստեղծված յոթ, վեց կամ հինգ ծաղկաթերթիկներ (աղյուսակ XLIX-L): Վերջիններս կենտրոնում երկու կողմից ամրացված են փոքրիկ սկավառակներով, որոնց մի մասը ուռուցիկություն ունի: Օղակները պատրաստվել են առանձին, ժապավենաձև թիթեղներից և երկտակ մածուցվել շրջանակի երկու կողմերին: Օղակի հիմքում և յուրաքանչյուր թերթիկի վերևում մեկական վերադիր գնդիկ կա: Կախիկները (քաշը՝ 9.75գ) օգտագործվել են սարդիոնե մանյակի տարբեր մասերում: Նույն կախիկների արծաթե նմուշները հայտնաբերվել են Վանաձորի «Թագավորանիստի» դամբարանում, որտեղ եղել են նաև ոսկե օրինակներ: Շրջանաձև մեդալիոնները ցանցկեն զարդաձևի հիմնալի օրինակներ են, որպիսիք այլ ձևավորումով տեսնում ենք Լճաշենի դամբարաններում (209): Ուրի թագավորական դամբարանի մեդալիոնն ուղղակի կրկնում է հիշյալ նմուշը, այն տարբերությամբ, որ ծաղկաթերթիկները 13-ն են (*Կանա, 1956, աղ. XXV, նկ. 1*):

Կախիկ զարդերի մյուս խումբն, այսպես կոչված, «արցունքածն» ուլունքներն են, որոնք նույնպես հանդես են գալիս ոսկե (4 հատ) և արծաթե (4-5 հատ, շատ վատ պահպանված) օրինակներով (աղյուսակ LI): Պատրաստված են բարակ, ժապավենաձև թիթեղներից, երկարավուն են, վանդակաձև բացվածքներով (բարձրությունը՝ 2,5-3սմ, քաշը՝ 3.05գ): Ժապավեններից մեկը վերին մասում հետ է ծալվում՝ առաջացնելով օղակ, որն ամրացնում է հորիզոնական ժապավենով՝ կապելով նաև ուլունքի վերին մասը: Ստորին, ավելի լայն մասում վերադիր ոչ խիտ հատիկներ են: Բացվածքներից երևում է ապակենման, բաց գույնի շաղախից պատրաստված միջուկը: Ուլունքի կախիկների զուգահեռները հայտնի են Լճաշենի 2-րդ և Շիրակավանի ու Քրոնգեղարյան դամբարաններից:

15-րդ դամբարանում հայտնաբերվել են նաև ճգմված, մանր, գնդաձև, անզարդ ուլունքներ: Առավել աչքի են ընկնում լավ պահպանված էլիպսաձև, ոսպաձև, գնդաձև, երկկոն և սկավառակաձև ուլունքները: Էլիպսաձև ուլունքները (4 հատ, 2.22գ) պատրաստված են ոսկե թիթեղից (աղյուսակ XLVII-XLVIII): պարզ երևում են մածուցման երկայնական կարերը, ծայրերը վերցված են օղակաձև գոտիների մեջ: Ոսպաձևերը նույնպես անցքերի մոտ օղակաձև գոտիներ ունեն, պատրաստվել են երկու կտորից և մածուցվել եզրերում (4 հատ, 1.51գ, աղյուսակ XLVII-XLVIII): Սրանք երկու երեսից զարդարված են թույլ սեղմումով կատարված, նուրբ, ցանցկեն և անկյունային գծազարդերով (1,4x1,2 և 1,7x1,2սմ): Գնդաձևերի մի մասը (4 հատ, 0,7սմ բարձրությամբ)՝ զարդարված ուղղահայաց նուրբ գծազարդով, կենտրոնում միացման հորիզոնական գծով, մաշված է): Մյուսների (5 հատ, 0,6սմ բարձրությամբ) գծերն ավելի խոր են, և անցքերի մոտ կան շրջանաձև օղակներ: Նման օղակներ ունեն նաև երկու կտորից պատրաստված երկկոն ուլունքները (7 հատ, 0,6սմ բարձրությամբ): Այստեղ առկա է նաև քառանկյուն, տափակ, խոշոր անցքերով ուլունքը՝ անկյունի վրա մեկական հատիկներով, և սկավառակաձևը (1,1սմ բարձրությամբ, 0,57գ)՝ եզրերում մածուցված զույգ սկավառակաձև թիթեղներով, որոնք կենտրոնական մասում դարձել են խողովակաձև թելի անցկացման համար (աղյուսակ XLIX-L): Զուգահեռները հայտնի են Լճաշենի 110-րդ դամբարանից, Մեծամորի 60-րդ դամբարանի 3-րդ հորիզոնից (Khanzadian, 1995, աղ. VII, նկ. 3f), Տրոյայից (Schaeffer, 1948, նկ. 168, 2f):

Հաջորդ խումբը գլանաձև ուլունքներն են (10 հատ, երկարությունը՝ 1-1,7սմ, տրամագիծը՝ 0,4-0,5սմ) երկրաչափական նուրբ զարդագծերով (աղյուսակ XLVII-XLVIII): Դրանք շեղանկյուններ են, քառանկյուններ, եռանկյունիներ լցված ցանցկեն, գծիկային և կետիկային դրվագումներով: Ուլունքների այս տեսակը լայնորեն տարածված է Այսրկովկասում ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջաններում: Այս խմբի մնացած զարդերը՝ սարդիկոնե (3 հատ), շաղախե (2 հատ) և ապակե (1 հատ) գլանաձև ուլունքների ոսկե երեսպատեր են (աղյուսակ LI): Նրբաթիթեղներից պատրաստված (երկարությունը՝ 2-2,8սմ, տրամագիծը՝ 0,6-0,8սմ): Դրանք փաթաթված են գլանաձև հիմքին և անցքերի մոտ ծալված: Գլանների եզրերը մեծ մասամբ ավարտվում են դրվագումների նուրբ գոտիով: Ոսկե մակերեսների եռանկյունաձև բացվածքներից երևում են միջուկները: Նրբաթիթեղով պատված շաղախե ուլունքը կապտամոխրագույն է՝ զարդարված ցանցկեն գծազարդով, իսկ ապակենմանը՝ ներկայացնում է սպիտակաերկնագույն շաղախ: Այս ուլունքներն իրենց զուգահեռներն են գտնում Լճաշենի ու Քրոնգեղարյան վաղ փուլի 1-ին դամբարանում:

15-րդ դամբարանում առանձին խումբ են կազմում գնդաձև և էլիպսաձև հատիկազարդ ուլունքները: Գնդաձևերը (13 հատ, 5.7գ) պատրաստված են երկու կտորից և անցքերը եզերող օղակ ունեն: Սրանց երկու մասերը զարդարվել են միանման վերադիր հատիկազարդի տարբեր ձևավորումներով (աղյուսակ XLIX-L): Նմուշներից մեկը (1.28գ) յուրաքանչյուր կողմում զարդարված է մանրիկ հատիկներով՝ շրջանակված չորսական ոսկե վերադիր օղակներով, որոնք կրում են մեկական մեծ հատիկ, իսկ կենտրոնական լայն մասը գոտևորում են հատիկաշար զույգ գծերը: Գնդաձևերի մի մասը զարդարված է լայն մասում և անցքերի մոտ՝ իրար հակադիր եռանկյունիներ կազմող հատիկների խմբերով: Մի քանիսը կենտրոնում հյուսածո զարդեր ունեն և երկու կողմում մեկական հատիկազնդիկ կրող վերադիր շրջանակներ: Այսպիսի մի ուլունք՝ 0,5սմ տրամագծով, գտնվել է Լոռի Բերդի 33-րդ դամբարանում: Նման ուլունքներ հայտնի են նաև Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրում (մ.թ.ա. XV-XIVդդ., Мнацаканян, 1957, 148, նկ.4):

Էլիպսաձև ուլունքները երկու տեսակ են. գլանաձև՝ նեղացող ծայրերով (3 հատ) և հարթ մակերեսներով (1 հատ) (աղյուսակ XLIX-L): Առաջինները լավ պահպանված, կարմրավուն ոսկուց, անցքերի մոտ շրջանաձև գոտիներով ամրացած ու-

լուսնքներ են (բարձրությունը՝ 2,1սմ, քաշը 3-ը միասին՝ 3,55գ): Պատրաստվել են ոսկե մեկ կտոր թիթեղից և միացվել երկարությամբ: Ձարդարված են ուլունքի երկարությամբ ձգվող վերադիր զույգ հատիկազծերի բեկյալներով՝ նման Լճաշենի 3-րդ դամբարանի ուլունքներին: Չորրորդ ուլունքը բաց դեղնավուն է, բավականին մաշված (բարձրությունը՝ 2,6սմ, քաշը 1.1գ): պատրաստվել է երկու կտորից: Սի երեսը զարդարում են հատիկախմբերից կազմված չորս եռանկյունիները, մյուսը՝ կենտրոնում տեղադրված շեղանկյունը:

Վերոհիշյալ էլիպսաձև ուլունքը հիշեցնող հատիկավոր զարդանախշով ուլունքի գեղեցիկ նմուշ է գտնվել Լոռի Բերդի 2-րդ դամբարանի ստորին թաղումից: Էլիպսաձև ուլունքահատիկը պատրաստված է երկու մասից, սնամեջ է՝ միանման զարդարված հարթ մակերեսներով (1,6x0,7սմ, քաշը՝ 0.8գ): կենտրոնում մածուցված են զույգ պարույրներ՝ շրջապատված մանրիկ հատիկներից կազմված ութ ողկույզաձև խմբերով: Նույնպիսի վերադիր հատիկների խիտ շարքով եզրագծված են նաև ուլունքի երկու երեսները: Այն դիմացկուն դարձնելու համար անցքերի վրա մածուցվել են շրջանաձև օղակներ: Նույն շերտից է ոսկե գնդիկներից պատրաստված և իրար մածուցված գլանաձև ուլունքը (0.8գ): Այս ուլունքների արժաթե օրինակները հայտնի են Վանաձորի «Թագավորանիստի» և Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարաններից, ոսկին՝ Լճաշենի (*Мнацаканян, 1957, 148, նկ. 4*) ուշ բրոնզեդարյան վաղ փուլի դամբարանաբլուրներից: Ուլունքների այս ձևը երկար ժամանակ մնացել է գործածության մեջ և հանդիպում է Լոռի Բերդի ավելի ուշ թվագրվող դամբարանային համալիրներում:

Հատիկավոր զարդանախշերով մի հոյակապ շքասեղ գտնվեց 52-րդ դամբարանում: Դամբարանաթումբը մոտ 1մ բարձրություն, հատած կոնի ձև ունեցող քարահողային բլրակ էր, դամբարանախուցը՝ հիմնահողային, ուղղանկյունաձև, արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (6,10x3,16x3,15մ): Խցի թաղակապ ծանր ծածկը ժամանակին հենվել է ներքին հիմնակմախքին՝ խցի փայտաշեն պատերին, որոնք ներկված են եղել կարմիր և սպիտակ գույներով: Հնարավոր է, որ այստեղ 79-րդ դամբարանի նման եղել են որմնապատկերներ: Հարկ է նշել, որ այս դամբարանի մեծաքանակ սև, շքեղ խեցեղենը զարդարված է կարմիր և սպիտակ գույներով կատարված կենդանիների պատկերներով:

Գնդաձև գլխով շքասեղը (երկարությունը՝ 9,5սմ) պատրաստվել է սրածայր արժաթե ծողից, որի վե-

րին կեսը ծածկվել է ոսկեպատ թիթեղով (աղյուսակ LII): Շքասեղի կենտրոնում ոսկեպատ մասի վրա բացված է փոքր, կլոր, միջանցիկ անցք՝ եզերված ոսկե օղակով: Ոսկե հատվածի գլուխն ու իրանը պատրաստվել են առանձին: Գլուխը, տրամագիծը՝ 1,5սմ, նույնպես պատրաստվել է երկու մասից. վերին մասը հագցվել է ստորինի վրա: Ձարդարում է միայն գլխի վերին մասը, որը բարակ չարերից արված կենտրոնում լայն շրջանակով քառաթև աստղ է լցված վերադիր մանրահատիկներով: Գլանաձև մասում ոսկե թիթեղը փաթավել է արժաթե միջուկին և երկարությամբ մածուցվել: Սրա մակերեսը զարդարում են հատիկաշար զույգ գծերից կազմված յոթ հորիզոնական բեկյալները, որոնց վերին և ստորին ազատ տարածությունները լցված են եռանկյունիներ կազմող հատիկներով:

Այս շքասեղն առայժմ իր ստույգ գուգահեռները չունի Հայաստանի հնագիտական համալիրներում, սակայն Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլուրում գտնված ոսկե գնդաձև ուլունքահատիկն անցքերի մոտ կրում է նման աստղաձև զարդեր: Հետաքրքիր է Վրաստանի Ուրբնիսիի գանձի ոսկե շքասեղը (*Гагошадзе, 1976, աղ. 4, նկ. 304*, հեղինակի թվագրությունը՝ մ.թ.ա. VII-VIդդ., ընդունելի չէ), որն ուղղակի կրկնությունն է Լոռի Բերդի հայտնաբերվածի, այն տարբերությամբ, որ նրա գլուխը ոչ թե գնդաձև է, այլ սնկաձև: Տարօրինակ է, որ այն, գանձի մյուս իրերի հետ, թվագրվում է մ.թ.ա. VII-VIդդ.:

Ոսկերչական արվեստի մի այլ կատարելություն է նույն դամբարանում գտնված բրոնզե կլոր կոճակի ոսկե երեսպատը: Այն փոքր-ինչ ուռուցիկ է (տրամագիծը՝ 2,5սմ), ժամանակին գազաթին ագուցվել է սկավառակաձև ակ, որը չի պահպանվել: Այլ գոտևորվել է շրջանաձև ոսկե լարով և մանրիկ վերադիր հատիկներով, այնպես, ինչպես կոճակի եզրերը: Կոճակի եզրից սկիզբ առնող չորս զույգ հատիկներից կազմված եռանկյունիները մակերեսը բաժանում են չորս մասի: Ազատ տարածություններն զբաղեցնում են հատիկներից կազմված չորս սիմետրիկ դասավորված շեղանկյուններն ու հնգակյան հատիկներից կազմված խաչաձև, սիմետրիկ պատկերները (աղյուսակ XLVI, 2): Եզրերի ավելորդ մասերը ծալվել են ներս՝ զրկելով բրոնզի միջուկը և ամրանալով նրա մակերեսին: Այս զարդաձևի հորինվածքն իր խաչաձևությամբ և սիմետրիկությամբ, կենտրոնական ագուցվածքով հիշեցնում է Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան շքասեղների (65-րդ դամբարան) գլուխները: Բրոնզե կլոր, ոսկեպատ կոճակները ընդելուզված սարդիոնե ակերով, հայտնաբերվել

են Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրից, որոնք զարդարված են փորագիր վարդյակածև և ճառագայթածև նախշերով:

Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի վաղագույն փուլի դամբարաններից աչքի է ընկնում մահ 25-րդը: Հյուսիս-հարավ ձգվող, հազիվ նկատելի թմբիկի (5x3մ) տակ բացված երեք սալերը ծածկում էին ուղղանկյունաձև, հիմնահողային դամբարանախուցը, որտեղ թաղումը կատարված էր դիակիզման ծեսով: Բացի բնորոշ խեցեղեն ամաններից, բրոնզե եռաժանուց, դամբարանի հատակին բացվեցին նմանաչափ կրծքագրողներ՝ կազմված սարդիոնե լավ հղկված գնդաձև ու նշածև եռաշար ուլունջաշարից, որի կենտրոնում կախված էր արծաթե պահպանակը, իսկ երկու կողմում՝ արծաթե ճարձանդ-լանջակալները:

Արծաթե բարակ թիթեղներից պատրասված պահպանակը սնամեջ է, երկկողմանի, կանացի մարմնի եզրագծերով (նկար 34): Գագաթն օժտված է զույգ, իսկ ստորին մասը՝ չորս սնամեջ գլանիկներով: Երկու մակերեսները զարդարված են իրար մեջ ազդեցվող, զծածածկ անկյունների, միակցված եռանկյունիների և եղանաձև գոտիների նուրբ փորագրություններով: Այն մարդակերպ է, խիստ ոճավորված, առաջավորասիական և էգեյան վաղ երկրագործական մշակույթների, իգական բնույթ ունեցող կուռքերի համեմատ արխաիկ տեսք ունի: Ձևաբանական առումով նմանվում է հատկապես զույգ բեկյալներ կրող Կնոսոսի (մ.թ.ա. III հազարամյակ) կանացի կուռքին և Մալիայի զարդարուն կուռք-սափորին (մ.թ.ա. 2200-2000թթ.),

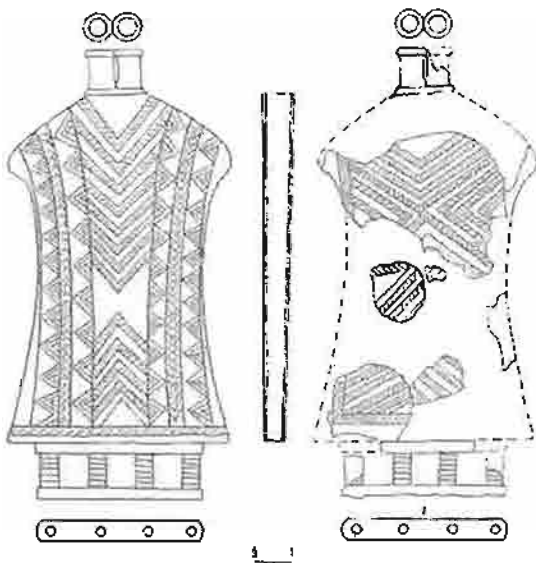
որն ունի Հայաստանի միջին բրոնզի դարաշրջանին բնորոշ զարդաձևեր միաժամանակ հիշեցնելով մեր պահպանակի զարդանախշը (*Эгейское искусство, 1972, стр. 21, 22*): Պահպանակն իր խորհրդանշական պատկերներով և էությանը համեմատվում է Շենգավիթի մ.թ.ա. III հազարամյակի կուռք-պահպանակի հետ (*Սարգսյան, 1967, стр. 45: 1*), որը ներկայացնում է ամպրոպի և կայծակի ուղեկցությամբ կատարվող երկրի, հողի բեղմնավորման հմայական տեսարանը:

Այն մոտենում է մահ ալելի ուշ թվագրվող Հայաստանի մարդակերպ կուռքերին (մ.թ.ա. XIII-X դդ.) իրենց «կտրված» թևերով, ուղղաձիգ գլխով և մանյակներով (Շամիրամի դամբարանադաշտ *4. Արեշյանի պեղումներ, խանգաղյան, Սկրտչյան, Պարսամյան, 1973, 135-137, Кушнарева, 1977, стр. 57*):

Լոռի Բերդի պահպանակի միմյանց մեջ ազդեցվող անկյունների զարդաձևերը բնորոշ են այսրկովկասյան բրոնզե գոտիներին, որոնք պաշտամունքային բնույթ ունեն և զարդարված են զանազան առասպելաբանական պատկերներով: Եղևնաձև գոտիների և զծածածկ անկյունների զարդաձևերը կապվում են հատիկի և հասկի խորհրդանշների հետ և հանդիպում ագրարային պաշտամունքի հետ կապված կուռքերի վրա (*խանգաղյան, Սկրտչյան, Պարսամյան, 1973, 139-140, Кушнарева, 1977, 11, 15, 16, 20, 37-60, 66*):

Պահպանակի երեսին ազդեցված անկյուններից կազմված քառաթև խաչի (արևի) պատկեր է արտահայտված, մի նշան, որի ակունքները հասնում են մինչև առաջավորասիական վաղ երկրագործական մշակույթները: Դրանք կարելի է տեսնել վաղագույն կնիքների, սիրիական և էգեյան խեցանոթների (մ.թ.ա. XVդ.), Գեղամա լեռների մ.թ.ա. II-I հազարամյակների ժայռապատկերների, կախիկների, ինչպես նաև Մեծամորի և Դվինի (մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.) սրբազան հացը զարդարող դրոշմիչների վրա:

Պահպանակն ունի երկու գլուխ (վերին զույգ գլանիկները), երկու իրան (երկու մակերեսները) և չորս ոտք (ստորին գլանիկները): Հետևաբար, այստեղ երկու առանձին կուռքեր են, որոնք անջատելիորեն կապված են միմյանց: Կարելի է տեսնել նաև երկվորյակ աստվածություն, որից յուրաքանչյուրը կրում է տիեզերքի տարբեր ոլորտները, մի կողմից արգասավորված երկիրը, մյուս կողմից՝ արևը: Այսպիսի արտահայտչաձևեր ունեն նաև Քյուլ-թեփեի բոլորածև կանացի կուռքերը (մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին քառորդ), որոնց մի մասը երկվորյակ է կամ հղի՝ երկվորյակ նման կուռքերով:

Նկ. 34. Լոռի Բերդ, արծաթե պահպանակ

Երկվորյակների պաշտամունքը ծաղկում է ապրել հատկապես հնդեվրոպական ժողովուրդների միջավայրում: Դրանք կարելի է տեսնել Հայաստանի ժայռապատկերներում, այսրկովկասյան բրոնզե գոտիների վրա և կապվում են բնության երևույթների, եղանակ կարգավորողի, հատկապես անձրևի և ջրի գաղափարի հետ: Շատ դեպքերում դրանք զուգորդվել են երկնային լուսատուների հետ, համարվել առատություն և լիություն ստեղծողներ (*Խրախեյան*, 1980, 216-228):

Լոռի Բերդի կախիկ-պահպանակը տիեզերական տարբեր ոլորտներ արտահայտող կանացի երկվորյակ աստվածության խորհրդանիշ է, որը կրել է Լոռի Բերդում քրմական պաշտոն վարող բարձրաստիճան անձը՝ հուսալով, որ այն կպահպանի բնության անցանկալի երևույթներից, կպարզի առատություն և բերրիություն:

Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան վաղ փուլի 19, 33, 46-րդ դամբարանների խեցեղեն և բրոնզե առարկաները թույլ են տալիս դրանք թվագրել ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. XIV-XIII դարերով:

Արտաքին ակնառու նշաններից զուրկ 33-րդ դամբարանը պատկանում է երկրորդ խմբին: Այստեղ կատարվել է երկու ծիու զոհաբերություն՝ գանգերի և վերջույթների թաղումով: Ննջեցյալից մնացել էր միայն թևի մի ոսկոր, որի շրջակայքից էլ գտնվեցին կողոպտիչների աչքից վրիպած մի քանի ոսկե և արծաթե զարդեր, սարդիոնե, սև սաթե և շաղախե ուլունքներ:

Ոսկե սկավառակաձև մեդալիոնը (1,7x2,2սմ) ներկայացնում է վեցթևանի ճառագայթաձև լուսատու՝ կլոր, ուռուցիկ կենտրոնով: Թևերի միջև տեղադրված են փոքր, կլոր լուսատուներ, որոնք կարծես պատվում են կենտրոնական մեծ լուսատուի կամ արևի շուրջը: Պատկերները ռելիեֆ են՝ կատարված հակառակ կողմից սեղմելու միջոցով (աղյուսակ XLVI, 3): Կենտրոնական և մնացած վեց փոքր բշտիկները շրջանակված են երեսից կատարված մանր, կետիկային դրվագումներով, իսկ թևերի եզրերը շեշտված են դանակով արված խազերով: Մեդալիոնը պատրաստված է մեկ կտոր ոսկե թիթեղից, որի երկար, լեզվականման ելուստը շրջված է հետ ու մածուցված՝ վերևում առաջացնելով հորիզոնական օղակ: Ճառագայթավոր այս լուսատուն հիշեցնում է միջագետքյան աստվածների գլխավերևում տեղադրվող նրանց աստղաձև խորհրդանիշը, որոնք հաճախ կարելի է տեսնել կնիքների և բարձրաքանդակների վրա: Այսպես կոչված բաբելոնյան աստղերը հաճախ պատկերվում են լուսնի և այլ լուսատուների հետ

համատեղ (*Искусство Древнего Востока*, 1968, նկ. 2026):

Մեդալիոնի և նրա զարդերի ուղղակի կրկնօրինակը կարելի է համարել Երուսաղեմի թանգարանում գտնվող մուշը (*Вардиман*, 1990, 238, նկ. 8), ինչպես նաև Նուզիից հայտնաբերվածները (մ.թ.ա. 1550-1350թթ., *Schaeffer*, 1948, նկ. 312: 10, 11):

Կոճականման իրերը (5 հատ) հավանաբար զարդարել են հագուստը կամ գլխի հարդարանքը: Սրանք (տրամագիծը՝ 1,2սմ) ուռուցիկ են, կիսագնդաձև, մեղ ու հարթ եզրերով և երկու փոքրիկ անցքերով (աղյուսակ LV, 3): Դամբարանում կային կոճակների նաև արծաթե օրինակները:

46-րդ դամբարանը (նկար 35) պատկանում է երրորդ տիպի դամբարանների թվին, ունի կանոնավոր օղակաձև կրոմլեխ (11,85x10մ) ներսում գետաքարերի և բազալտի պարուրածն հյուսվածքով: Այստեղ գտնվել է մեծ քանակությամբ խեցեղեն զարդարված ինչպես փորագիր, այնպես էլ կարմիր ու սպիտակ ներկերով ստեղծված պատկերներով: Բրոնզե իրերի մեջ աչքի են ընկնում լայնաշեղք դաշույնը, շքասեղները, թռչնաձև և գնդաձև բոժոժները: Գտնվել են նաև սարդիոնից, հասպիսից, քաղկեդոնից, շաղախից, բրոնզից, ոսկուց և արծաթից պատրաստված ուլունքներ: Ոսկե զարդերի մեջ ամենագեղեցիկը սկավառակաձև ուլունքն է (1,3x1,3սմ), որի մակերեսի երկու կողմում մածուցվել են պարույրներ՝ մանրիկ հատիկաշարերով: Հատիկների փոքրիկ խմբեր կան նաև խողովակաձև մասի վրա: Պարույրները պատրաստվել են ոլորված բարակ թիթեղներից: Նույն դամբարանում կա ուլունքի արծաթե մմանակը:

Հաջորդն էլեկտրումե զսպանակաձև ուլունքն է (0,5սմ բարձրությամբ) և երկու գլանաձևերը (1,1x0,8սմ)՝ զարդարված անկյունաձև թույլ դրվագումներով: Վերջիններս հաճախ են հանդիպում ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններում:

19-րդ դամբարանը ոչ բարձր դամբարանաբլուր է, հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ծածկված 6 սալերով՝ հենված գերանակապ հիմնակմախքին:

Խուցը հիմնահողային էր, ուղղանկյունաձև (4,6x1,35x1,9մ). կատարվել է դիաթաղում, որը վատ է պահպանվել: Խեցեղենը ներկայացված է սև փայլանախշ և դաջագարդ անոթով, իսկ բրոնզե իրերի մեջ աչքի է ընկնում ժանկազարդ պատյանով միածուլ դաշույնը: Կմախքի շուրջը հայտնաբերվել են ոսկե գլանաձև ուլունքներ (բարձրությունը՝ 1,8սմ, 4-5 կտոր), որոնցից մեկն է լավ

պահպանվել: Երեսի կողմից այն դրվագվել է եռանկյունիներով ու բեկյալներով, որոնք հիշեցնում են միջին բրոնզեդարյան խեցեղենի և ոսկեղենի գծազարդված բեկյալները (աղյուսակ LIV, 2):

հարավային պատի մոտ, որտեղ և տեղադրված էր դիակիզումից հետո մեքեցյալի աշյունը:

Ոսկե ուլունքների մեջ աչքի են զարնում եռաշար մանյակի համար նախատեսված երկու բաժա-

Նկ. 35. Լոռի Բերդ, դամբարան 46

Ոսկե գնդաձև փոքր ուլունք՝ պատրաստված երկու մասից, և վեց բարակ թեփուկներ (3-մ տրամագծով), որպիսիք մեզ հայտնի են Վանաձորից, Լճաշենից և այլ վայրերից, գտնվել են 47-րդ դամբարանից (աղյուսակ LIV, 3):

Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի դարաշրջանի ուշ փուլերով թվագրվող ամենահայտնի հուշարձանը 21-րդ դամբարանն է (*Պեքյան, 1986, 108-124*): Արտաքինից այն ուներ յոթ մետր տրամագծով կրոնվես: Դամբարանախուցը (3,35x1,2x1,7մ) հիմնահողային էր, ուղղանկյունաձև, հյուսիս-արևմուտք և հարավ-արևելք ուղղվածությամբ՝ ծածկված երեք սալերով: Հատակն ամբողջովին զբաղեցված էր խեցեղեն տարատեսակ անոթներով, բրոնզե իրերով և բազմազան զարդերով: Նջեցյալի կմախքը բացակայում էր: Ամենայն հավանականությամբ թաղումը կատարվել է դիակիզման ծեսով: Բրոնզե իրերի մեջ ուշադրության են արժանի երկժանի, երկճանկ կեռը, թռչնաձև և երկկոնաձև բոժոժները, ապարանջանները: Ամենահետաքրքիրը պաշտամունքային շերտին է, որի բռնակը ներկայացնում է ազդերին սվաստիկաներ կրող զինվորի մերկ արձանիկ (*Պեքյան, 1986, 110-112*): Ոսկե ուլունքները և մյուս բոլոր զարդերը գտնվել են դամբարանի

նարարները, որոնք ուղղանկյունաձև են (1,5x1,3սմ և 1,6x1,3սմ): Բաժանարարների չորս երեսները տարբեր զարդաձևեր ունեն, թեև ընդհանուր մոտիվը հակառակ կողմից նույնն է՝ ուռուցիկ բեկյալներ և եռանկյունիներ՝ մինչև ուլունք կազմելը դրվագված և գծազարդված շեղանկյուններով, ցանցկեն, հասկաձև, գծիկային բեկյալներով: Չարդերը տարվել են հյութեղ գծահարվածներով երեսի կողմից դրվագելու միջոցով: Ոսկերիչ-փորագրիչը եռանկյունիների և բեկյալների ուռուցիկությունը շեշտելու նպատակով մանրիկ շտրիխների միջոցով շուրջը ստվեր է ստեղծել՝ միաժամանակ առաջացնելով լույսի և ստվերի խաղ: Մակերեսները պատրաստվել են ոսկե թիթեղից, իսկ երկու ծայրերում փակցվել են էփպսաձև երեքական անցքով թիթեղներ (աղյուսակ LVI, 5): Հիշյալ ուլունքների զուգահեռները առայժմ մեզ հայտնի չեն:

Գլանաձև ուլունքները (8 հատ, 1,6-1,8սմ երկարությամբ) նույնպես պատրաստվել են ծայրերում ծավալած շատ բարակ մեկ կտոր ոսկե թիթեղից: Անկասկած ունեցել են մածուկե միջուկ. նկատվում է շաղախի մնացորդ: Գլանաձև ուլունքները նույնպես զարդարվել են միմյանց չկրկնող, երեսից կատարված նուրբ դրվագումներով: Դրանք

եռանկյունիներ են, բեկյալներ, շեղանկյուն, ցանց-կեն, հորիզոնական գծագարներ (աղյուսակ LVI, 5): Այս ուլունքները շատ տարածված են Հայաստանում սկսած մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև երկաթի լայն տարածման ժամանակները:

21-րդ դամբարանում հայտնաբերվեցին նաև փոքրիկ զարդեր ծուլելու երկու տարբեր կաղապարների առանձին փեղկեր (մեկ կաղապար էլ գտնվել է 12-րդ դամբարանի ծածկի սալաքարի մոտ)³⁷: Այս դամբարանը համարվում է արևի պաշտամունքին ծառայող քրմի դամբարան, ուստի կաղապարների առկայությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է ննջեցյալի հոգևոր դասին պատկանելը: Դամբարանում կաղապարներ գետեղելը խորհրդանշական է: Հնում մետաղն ինքնին պաշտամունքի առարկա էր, և մետաղագործությունը համարվում էր մոգական արհեստ: Մետաղածուլության բարդ պրոցեսով, որ գիտելիքներ և հմտություն էր պահանջում, զբաղվում էին քրմական դասի ներկայացուցիչները, իսկ մետաղագործական արհեստանոցները գտնվում էին սրբարաններին ու տաճարներին կից: Այս երևույթը դիտվում է ողջ Հին Աշխարհում, իսկ Հայաստանում ցայտուն կերպով արտահայտվում է Մեծամորի և Դվինի վաղ երկաթե դարյան շերտերում (*Խանգաղյան, Սյրտչյան, Պարսամյան, 1973, 107, 187, Кушнарева, 1977, 98-104*):

41-րդ դամբարանն ունի ավելի քան 7մ տրամագծով կրոմլեխ, ծածկի երկու սալեր: Խեցեղեն գեղեցիկ անոթները և մետաղե մի քանի իրեր մնացել էին կողոպտված դամբարանի հատակի մեջ փորված թաքստոցում: Սև, անփայլ մակերեսով խեցեղենը զարդարված էր գալարվող, վերադիր (եռաշար) օձերի պատկերներով, մատնեքներով, սևկաձև ելուստներով, բարձրադիր կանթերով, որոնք դամբարանի թվագրությունը մոտեցնում են վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին, իսկ բրոնզե բոժոժները, սարդիոնե նշաձև ուլունքները, ոսկե զարդերն իրենց արխայիկ ձևերով դամբարանի թվագրությունը պահում են ուշ բրոնզի շրջանակներում: Ուստի, 41-րդ դամբարանը կարելի է թվագրել ուշ բրոնզի վերջին փուլով՝ մ.թ.ա. XII դարի 1-ին կեսով:

Դամբարանի թաքստոցում մեկական օրինակով հայտնաբերվեցին մի քանի ոսկե զարդեր: Դրանցից է բրոնզե կլոր կոճակը (2,6x2,7սմ)՝ երեսպատված ոսկու բարակ թիթեղով և եզրերից ծավալած դեպի ներս (աղյուսակ LIV, 6): Այսպիսի արծաթե գծագարով կոճակներ են հայտնաբերվել

Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններից: 52-րդ դամբարանում գտնվել է նույնատիպ կոճակի ոսկե, զարդարուն տեսակը: Անզարդ կոճակներ առկա են նաև Լճաշենի 2-րդ դամբարանաբլրում:

Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան ոսկերչական իրերը համեմատելով միջին բրոնզի դարի նյութերի հետ նկատվում են ավանդաբար պահպանված ոսկերչական առանձին հորինվածքներ և զարդածներ: Ջարդարվեստում շարունակում են կիրառվել սիմետրիայի, խաչաձևության և քառամասնության օրենքները:

Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում գործածությունից դուրս են գալիս շքեղ զարդարված գլուխներով շքասեղները, նրբաթիթեղից պատրաստված խոշոր, գնդաձև, կետիկազարդ ուլունքները, որոնց փոխարինում են բրոնզե շքասեղներն ու ամուր թիթեղից գնդաձև և նշաձև ուլունքները: Ոսկերչական արվեստում սկսում է կիրառվել ցանցկեն ոճը: Ավելի գործածական են դառնում կախիկները, որոնց մի մասը մոգական, հմայական բնույթ ունի: Սիրված զարդածներ են դառնում վարդյակները և լուսատուների պատկերները: Քարե և շաղախե գլանաձև ուլունքները երեսպատվում են ոսկով: Տարածվում են բարակ թիթեղներից պատրաստված գլանաձև ուլունքները՝ զարդարված երկրաչափական նուրբ փորագրություններով: Գործածության մեջ են մտնում կոճակաձև զարդերը, հատիկավոր, գլանաձև ուլունքները, հանդես են գալիս զարդեր ծուլելու առաջին կաղապարները:

4. ԼՈՌԻ ԲԵՐԴԻ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐՎՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԻՆ

Լոռի Բերդում պեղված վաղ երկաթեդարյան դամբարանները համեմատաբար սակավաթիվ են, սակայն նորահայտ նյութերի և տեսականու բազմազանությամբ նախադեպը չունեն տարածաշրջանում: Նորույթն ակնառու է ինչպես խեցեղեն, այնպես էլ մետաղյա առարկաների մեջ: Հատկանշական են երկգույն (ոսկեգույն և արծաթագույն) բրոնզե առարկաները: Սրանց, ինչպես նաև մի շարք այլ իրերի զուգահեռները Լոռի Բերդի վաղ երկաթի հուշարձանները կապում են Ջանգեզուրի, Արցախի, Շիրակի, Կենտրոնական Կովկասի, հեռավոր Ասորեստանի և Իրանի հետ:

Թաղման կառույցները քարահողային լիցքով դամբարանաթմբեր են՝ օղակված շրջանաձև կամ ծվածիր կրոմլեխներով (7-28մ տրամագիծ): Դամբարանային հիմնահողային են, ուղղանկյունաձև, սալածածկ, երբեմն ամբողջովին քարերով լցված

³⁷ Կաղապարների մասին ավելի հանգամանորեն տես առաջին գլխի համապատասխան բաժնում:

(2,2-8,2մ): Մեծ դամբարանները կողմնորոշված են արևելք-արևմուտք, մյուսները՝ հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք: Գերիշխում է դիաթաղման ծեսը, ինչպես նաև ձիերի կամ նրանց հանդերձանքի թաղումները:

Պեղված մոտ մեկուկես տասնյակ վաղ երկաթեղարյա դամբարաններից ոսկե իրեր են պարունակում ութը (29, 30, 42, 43, 45, 49, 51, 76), որոնց մեջ առանձնանում են վաղ երկաթի սկզբնափուլերը նշանավորող (մ.թ.ա. XII-XI դդ.) 29 և 30-րդ հարուստ դամբարանները: Վերջիններս բացվել են իրարից մի քանի մետր հեռավորության վրա և իրենց նյութերով այնքան համագոր ու համանման են, որ ենթադրվում է, թե նույն տարվա թաղումներ են:

29-րդ դամբարանի վերգետնյա կառուցվածքից պահպանվել էր կրոմլեխի արևմտյան հատվածը: Դամբարանախուցը համարյա քառակուսի էր՝ արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Ննջեցյալի կմախքը կծկված էր աջ կողքի, գանգը փշրված էր ու ճզմված երկու կավամանների մեջ: Շուրջը թափված էին ոսկե, սարդիոնե, շաղախե ուլունքներ, աջ ականքի մոտ՝ ոսկե օղ, թևին՝ կապարե զույգ ապարանջան:

Դամբարանում հայնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ խեցեղեն, բրոնզե առարկաներ (երկ-ծանի սանձեր, ճարմանդներ, տարբեր տիպի զարդարուն դաշույններ, սակրեր, դուրեր, կաթսա, ցուլի գլխի քանդակով գավազանի գլուխ, երկգույն բրոնզից պատրաստված և ընդելուզված բռնակ, ճարմանդ և օղ):

Ականջօղը պատրաստված է բաց դեղին, կտրվածքում կլոր (0,3սմ տրամագիծ) ամուր ձողից, օղակաձև է (3,3սմ տրամագծով)՝ երկու ծայրերը փոքր-ինչ բարակացրած (աղյուսակ LVI, 1): Օղի բաղադրամասն է քառաթերթ շուշանի տեսքով զարդը՝ կազմված հատիկներից: Նման ամբողջական ականջօղ գտնվել է 30-րդ դամբարանում:

29-րդ դամբարանի ուլունքները զնդաձև են, գլանաձև, հատիկավոր և էլիպսաձև (աղյուսակ LVII): Գնդաձև ուլունքները փոքր են. հինգը անզարդ (0,5x0,7սմ)՝ պատրաստված երկու մասից, անցքերի մոտ մի փոքր ուռուցիկ, մյուս չորսը (0,5x0,6սմ) կրում են երեսից կատարված ուղղահայաց նուրբ մատնեքներ: Ուղղահայաց գծերով են զարդարված նաև ավելի փոքր չորս ուլունքները:

Առանձնանում են երկու փոքր վանդակավոր ուլունքներ (4,5x0,2սմ)՝ պատրաստված բացված և յայրերում մածուցված զսպանակից: *Էլիպսաձև* անզարդ ուլունքը միակն է. անցքերը վերցված են շրջանաձև լարերի մեջ, ինչպես թիվ 15-րդ դամբար-

անում: *Հատիկավոր* գլանաձև ուլունքները (վեց հատ) բավական մաշված են, կտրվածքում ունեն վեց և յոթ հատիկներ (բարձրությունը 2-4մմ): Նշված ձևերի ուլունքները երկար են գոյատևում սկսած ուշ բրոնզի վաղ փուլերից մինչև երկաթի լայն տարածման ժամանակները:

Այլ եղանակով են պատրաստված *գլանաձև*, լայն անցքով, ուղղահայաց խորադիր գծերով զարդարված յոթ ուլունքները (6-6,5սմ տրամագծով, 4մմ բարձրությամբ): Սրանք ստացվել են շաղախով լցված ոսկե երկտակ նրբաթիթեղից, որոնք ոսկու հաստ ծուլվածքի տպավորություն են թողնում: Գլանիկի երկու ծայրերը մոտենում են իրար՝ առանց մածուցման: Գծազարդն արված է երեսից, սեղմելու եղանակով: Այսպիսի ուլունքներ որևէ հուշարձանից հայտնի չեն:

Դամբարանում գտնվել է նաև նրբաթիթեղից պատրաստված գլանաձև, ցանցկեն գծազարդերով, տարածված մի ուլունք (1,4x0,3սմ), որը շատ բնորոշ է ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի հուշարձաններին: Գրեթե նույնքան տարածված են *զսպանակաձև* ուլունքները (11 հատ, 1,1-2,5սմ երկարությամբ)՝ կտրվածքում կլոր լարերից պատրաստված (աղյուսակ LVIII): Սրանք Լոռի Բերդի դամբարաններում հայտնի են միջին բրոնզի ժամանակաշրջանից:

30-րդ դամբարանն ուներ 7,1մ տրամագծով շրջանաձև կրոմլեխ: Դամբարանախուցը հիմնա-հողային էր, ուղղանկյունաձև, հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք կողմնորոշմամբ: Դամբարանի բոլոր իրերը տեղավորված էին արևմտյան պատի մոտ: Մնացած մասը սալահատակված էր և ազատ թողնված, որտեղից (հատակից 1մ բարձր) գտնվեցին ականքի ոսկե օղ, մի քանի «թեփուկներ», բրոնզե գոտու բեկորներ և աղեղի ծայրապանակ:

Կմախքը վատ էր պահպանված: Ելնելով թևի և ոտքերի թաթերի դիրքից կարելի է ենթադրել, որ ննջեցյալը թաղվել է դամբարանի երկարությամբ, գլուխը՝ հյուսիս-արևելք, աջ կողքին կծկված վիճակում: Ոտքերի մոտ դրված էին սանձերը, իսկ գլխի մոտ՝ զենքերը, ինչպես նախորդ դամբարանում:

Այստեղ գտնվել են սև և գորշ անփայլ մակերեսներով քրեղաններ, ծիսասանձեր, ճարմանդներ, նետասլաքներ, երկփանի, կապարե զույգ ապարանջան և երկգույն բրոնզից նույնպիսի իրեր, ինչպես 29-րդ դամբարանում: Հատակը ծածկված էր կարմիր օխրայով, որն իր հետքն էր թողել իրերի վրա:

Դամբարանի ամենաերևելի ոսկե իրն ականջօղն է՝ բաց դեղին գույնի (3x2,3սմ), փոքր-ինչ անկանոն օղակաձև (աղյուսակ LVI, 3): Ծայրերը բաց են, բարակած և 3մմ իրար վրա բարձրացած:

Պատրաստված է կտրվածքում կլոր ծողից, որը մրճահարվածներով մի փոքր տափակեցված է: Օղից (քաշը՝ 3,5գ) կախված է ոսկե հատիկներից պատրաստված շուշանաձև ելուստ (0,8սմ բարձրությամբ): Այն քառակող հիմք ունի՝ կազմված 15 ոսկե հատիկներից, որով և ամրացել է օղին: Ոսկե հատիկներից կերտվել է չորսթերթանի շուշան հիշեցնող հորինվածք, մոտավորապես 29-րդ դամբարանում հայտնաբերվածի նման: Այս զարդի ուղղակի գուգահեռը հայտնի է Հոռոմի վաղ երկաթի դարաշրջանի 18-րդ դամբարանից:

Դամբարանում գտնվեց նաև տակառածն երկու ուլունք (8x4սմ և 6,5x3սմ)՝ պատրաստված քառանկյուն կտրվածքով ոսկե կարմրավուն լարերից, որոնք փաթաթված են զսպանակաձև՝ 8 և 11 պտույտով (աղյուսակ LIV, 5), 2 կտորից պատրաստված մանր, գնդաձև ուլունքներ (9 հատ, 2x2սմ), երկու փոքր թեփուկ՝ կլոր անցքով (3,5 մմ տրամագծով), և ուղիղ կտրված մանրիկ գլանիկներ (18 հատ, 1x2սմ): Այս զարդերն առկա են ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններում, իսկ մանրիկ ոսկե գլանիկները, նույնիսկ ավելի փոքրերը հարյուրներով հանդիպում են Լոռի Բերդի երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի դամբարաններում:

Հարկ է նշել, որ Լոռի Բերդի 29 և 30-րդ դամբա-

րաններն իրենց թաղման ծեսով, դամբարանային նյութերով, և, մանավանդ, երկգույն բրոնզից պատրաստված վերոհիշյալ ընդելուզված իրերով համապատասխանում են Լեռնային Ղարաբաղի Առաջածորի դամբարաններին (1-ին և 2-րդ), Բալուկայա և Սիրիսովենդե գյուղերի մոտ գտնվող թիվ 1 դամբարանաթմբին և Կարյագինի թիվ 5 դամբարանի համապատասխան նյութերին: Ելնելով դրանից՝ Կ.Քուշնարյովան գտնում է, որ տեխնիկական հատուկ ջանքեր պահանջող՝ Կովկասում դեռևս եզակի այս իրերը պատրաստվել են Լեռնային Ղարաբաղի ինչ-որ արհեստանոցում (Кушнарева, 1957, 167, նկ. 2:3, 6, 10, 8:3, 5; 10, 4):

Լոռի Բերդի վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջանի դամբարանների մեջ արտաքին կառուցվածքով աչքի է ընկնում 42-րդը: Այն հատած կոնի ձև ունեցող կանոնավոր կրոմլեխով, 1-1,6մ բարձրությամբ քարածածկ բլրակ էր՝ 28մ տրամագծով և շուրջ 800մ² մակերեսով: Բլրակի կենտրոնական մասում գերիշխում էին գետաքարերը, իսկ կրոմլեխի մերձակայքում՝ սալաքարերը: 1-1,5մ խորությամբ բացվեցին դեպի դամբարանի կենտրոնական մասը թեքված օվալաձև դասավորված 14-15 սալեր, որոնք մի ծայրով հենված էին ծածկի սալերին (նկար 36): Արևելք-արևմուտք կողմնորոշված

Նկ. 36. Լոռի Բերդ, դամբարան 42

հիմնահողային ուղղանկյունաձև դամբարանախուցը (7,6x2,4x6,3) ծածկված էր երեք հսկա սալերով: Դամբարանախցի մեջ նկատվեցին մեծ քանակությամբ վառված ճյուղերի մնացորդներ և ուժեղ հրդեհի հետքեր: Կողոպտված դամբարանում գտնվեցին ցաքուցրիվ բրոնզե իրերի մնացորդներ, մի քանի քարե ուլունքներ, ոսկե զարդեր և խեցեղեն:

Դամբարանի երբեմնի շքեղ զարդերից մեզ են հասել սպառազենի մաս կազմող կոճակ-ճարձանը և երկու սկավառակաձև կոճականման իրեր: Ձիու հանդերձանքի կլոր ճարձանը (աղյուսակ LIV, 1): պատրաստված է բրոնզից և երեսպատված արծաթե թիթեղով (տրամագիծը՝ 4,4սմ): Կոճակը կենտրոնում կիսազնդած է երեսպատված ոսկե թիթեղով (տրամագիծը՝ 1,3սմ): Ստորին շրջանաձև մասն ունի բարձր օղակ և բաժանվում է չորս հատվածի՝ կաշվե երկու փոկերը միջից խաչաձև անցկացնելու համար: Կենտրոնական ասեղանման ելուստը ծառայում է դրանք անխախտ պահելուն: Ճիշտ այսպիսի մի ուռուցիկ ճարձանդ-կոճակ, սպիտակ շաղախե մակերեսով, գտնվել է 29-րդ դամբարանում, որտեղ, սակայն, կենտրոնական «ասեղը» բացակայում էր:

Կոճականման զարդերը (տրամագիծը՝ 1,8սմ) պատրաստվել են բաց դեղնավուն թիթեղից, որոնց կենտրոնական մասը զարդարում են հակառակ կողմից մամլելու եղանակով կատարված յոթևանի բարձրադիր աստղերը, հակառակ կողմով (աղյուսակ LV, 4): Սրանք շրջանակված են բարձրադիր օղակով, որի վրայի կետիկները՝ (կատարված հակառակ կողմից սեղմելու եղանակով) պարանահյուս նախշի տպավորություն են թողնում: Կոճակները երկուական անցքեր ունեն՝ փափուկ առարկայի վրա ամրանալու համար: Այսպիսի զարդերով «կոճակներ» հանդիպում են նաև Լոռի Բերդի վաղ երկաթի և երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի մի քանի դամբարաններում:

49-րդ դամբարանի արտաքին նշանները չեն պահպանվել: Դամբարանախցում թաղումը կատարված էր դիաթաղման ծեսով, սակայն կմախքից մնացել էին միայն զանգի մի քանի բեկորներ: Գտնվեց մնջեցյալի հանդերձանքի և զարդերի մեծ մասը: Արևելյան կողմը նախատեսված էր կենդանիների համար (ծիեր, կովեր, մանր եղջերավորներ), որոնք թաղվել էին հատուկ ծեսով: Դամբարանի հատակին և դրանից բարձր տարածվում էին կարմիր օխրայի վառված շերտերը: Դամբարանի բրոնզե իրերից են սակրը, երկժանիք, հարթ կացինը, դուրը, «ճանկավոր» նետասլաքները, ունե:՝ ղերը, լուսնաձև կախիկները, ծիերի շքեղ

ճարձանդները, երկաթե դանակը և այլն: Խեցեղենն ամբողջովին կոտրված էր: Դամբարանում գետեղված էին նաև մի քանի գունավոր ջնարակված անոթներ:

Բաց դեղնավուն և կարմրավուն թիթեղներից պատրաստված ոսկե կոճակաձև զարդերը կրում են գույգ շրջանակների մեջ վերցված հնգաթև աստղի մամլված պատկեր (10 հատ, տրամագիծը 1,5սմ): Աստղի թևերի միջև և շրջանակների վրա ուռուցիկ կետիկներ են, իսկ երկու կողմում՝ երկուական անցքեր (աղյուսակ LV, 1): Այս աստղաձևերը հիշեցնում են Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան 33-րդ դամբարանի մեդալիոնին պատկերված լուսատուի պատկերը:

Նույն նպատակին են ծառայել կենտրոնում ուռուցիկ կոճականման զարդերը (7 հատ մեծ՝ 1,5սմ տրամագիծով և 2 հատ փոքր՝ 9մմ տրամագիծով), որոնք շրջանակված են ակոս օղակներով և այստեղ բացված մեկ կամ երկու անցքով: Դրանցով զարդարել են հագուստը կամ գլխի հարդարանքը (աղյուսակ LV, 2):

Գնդաձև ուլունքները (6 հատ, 0,5x0,5սմ) պատրաստվել են երկու մասից, անցքերի մոտ երեք ակոսային զոտիներ ունեն, իսկ ուռուցիկ մասում՝ վրայից կատարված ուղղահայաց մատնեքներ (աղյուսակ LIV, 4): Առկա է նաև ցորենի հատիկի մեծ անզարդ, փոքր ուլունք և ոսկե ուլունքների փշրանքներ: Այդպիսի ոսկե նրբաթիթեղներ մի քանի բրոնզե իրերի հետ մնացել էին 46-րդ կողոպտված դամբարանում: Նրբաթիթեղից պատրաստված գլանաձև, անզարդ և թերի մի ուլունք էլ գտնվել է 51-րդ դամբարանում, որը հիմնահողային էր և ամբողջովին քարերով լցված: Այստեղ բացվեցին ծիերի և կովերի ամբողջական կմախքներ, գտնվեցին բրոնզե հարթ կացին, լուսնաձև և կացնաձև թիթեղներ, ասպազենի, խաչաձև ճարձանդներ, բրոնզե զարդարուն բուրանոթ, պոչուկավոր նետասլաքներ, երկաթե միզակներ, դանակ և զանազան ուլունքներ:

Ոսկե երկու շատ փոքրիկ զարդեր հանդիպեցին մասամբ ավերված 76-րդ դամբարանում: Հայտնաբերվեցին կապույտ ջնարակված հախճապակե երեք հաղորդակից սափորիկներ, մեկ կապույտ ջնարակված տանձաձև սրվակ և ափսե: Դամբարանում առկա էին երկաթե սուսեր, ապակե, սարդիոնե և ջնարակված ուլունքներ: Հատակի մեջ փորված թաքստոցում գտնվեց փոքրիկ եռանկյունաձև ոսկե կախիկ (5,5x3մմ)՝ 9 զնդիկներից կազմված, ինչպես նաև գլանաձև, հատիկավոր ուլունքի մի հատված (պատրաստուկ)՝ կազմված 5

գնդիկներից: Կախիկն առայժմ իր զուգահեռները չունի, սակայն Կրաստանում հայտնաբերվել է սրա ավելի մեծ տեսակը, որը թվագրվում է մ.թ.ա. VII դարով (*Դադամյան, 1976, 36, նկ. 17*):

Ոսկրե սանր, բրոնզե հարթ կացին, արծաթե մեդալիոններ, ինչ-որ իրի ապակյա ծայրապանակ, սարդիոնե, ապակե, արծաթե և ոսկե այլ ուլունքներ, որոնք կարելի է թվագրել մ.թ.ա. XII-X դարերով:

Նկ. 37. Լոռի Բերդ, դամբարան 45

45-րդ դամբարանը (նկար 37) ուներ 7մ տրամագծով շրջանաձև կրոմլեխ՝ լցված մանր քարերի կանոնավոր շրջաններով: Այստեղ կատարվել է կրկնակի թաղում: Դամբարանախուռը հիմնահողային էր, ուղղանկյունաձև: Խցի հարավ-արևմտյան կողմում, մեկ մետր խորությամբ բացվեց այստեղ իջեցված մի թաղում, որը զբաղեցնում էր խցի մակերեսի միայն մի մասը: Ննջեցյալի դին մասնատված էր: Գտնվեցին սարդիոնե, ագաթե, շաղախե և ոսկե ուլունքներ, սև սաթե խոշոր ուլունքների շարան: Ննջեցյալի թևերին երկաթե երեք ապարանջաններ կային, իսկ ոտքերի մոտ՝ մեկ արծաթե ապարանջան: Ոսկե ուլունքները երեք պարզ գլանաձև զարդեր են (5x3մմ)՝ պատրաստված ցածրորակ ոսկու թիթեղից. գլանիկները ստացվել են հարթ թիթեղը ոլորելու միջոցով: Ծայրերը բարձրացված են իրար վրա և մածուցված: Դամբարանը կարելի է թվագրել մ.թ.ա. IX-VIII դարերով:

Ստորին թաղումը բացվեց մակերեսից 2մ խորության վրա: Հարավ-արևմտյան նեղ պատի երկու անկյուններում իրար վրա շարված էին սև գույնի անփայլ քրեղաններ, կճուճներ, երկկոն, միականթ զարդարված ալիքներով և եղևնաձև զարդերով: Հատակի վրա հայտնաբերվեցին նաև

Ոսկե ուլունքները երեքն են՝ պատրաստված բարակ թիթեղից, երկուսը էլիպսաձև, նեղ անցքերը վերցված ոսկեթել շրջանակների մեջ (երկարությունը՝ 2,1-2,2սմ): Անցքերի մոտ ունեն հորիզոնական գծեր, իսկ իրանի լայն մասում եղևնաձև թեք գծիկներ (աղյուսակ LV, 5): Այսպիսի մի ոսկե թերի ուլունք է գտնվել Մեծամորի 60-րդ դամբարանում (մ.թ.ա. XIII-XII դդ., *Khantzadian, 1995, աղ. 57, նկ. 9*): Երրորդ ուլունքը զարդարված է թեք գծերով լցված իրար հակադիր եռանկյունիներով և գծիկներով: Բոլոր զարդերը կատարված են երեսի կողմից նուրբ փորագրությունների միջոցով: Այստեղ գտնվեցին նույն ուլունքների արծաթե օրինակները:

Վաղ երկաթի դարաշրջանի ոսկե իրերի տեսականին Լոռի Բերդում այնքան էլ բազմազան չէր: Պատճառը դարձյալ կողոպտված դամբարաններն են: Ուլունքները կրկնում են ավանդական ձևերը՝ գնդաձև և էլիպսաձև անզարդ, զսպանակաձև, գլանաձև-զարդարուն, որոնք հայտնի են ուշ, նույնիսկ միջին բրոնզեդարից: Նորություն են ծիու կոճակ-ճարմանդը, փոքրիկ հատիկավոր կախիկը, ուռուցիկ և աստղազարդ կոճակաձև թիթեղները, որոնց ուռուցիկ տեսակները հայտնի էին դեռևս Լոռի

Բերդի 33-րդ դամբարանից, իսկ սկավառակաձև զանազան տեսակները շարունակում են օգտագործվել զարգացած երկաթի ժամանակաշրջանում: Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում օղակաձև ականջօղերը, հատկապես հատիկներից ստեղծված ծավալային բարդ հորինվածքով շուշանաձև զարդերը:

Տեխնիկական հին հնարանքների կողքին կարելի է տեսնել նորերը՝ մածուկով լցված ուլունքները, բրոնզի, արծաթի և ոսկու համադրումը, մամլման միջոցով կատարված զարդերը: Սկսում են երևան գալ մանր գլանիկները, որոնք հետագայում մեծ տարածում են գտնում: Սիրված է դառնում աստղաձև զարդը, հինգ և յոթ կենտ թվով թևերով, հակառակ ուշ բրոնզեդարյան զույգ (վեց) թևով աստղի: Վաղ երկաթի ոսկերչական արվեստի խորքում ստեղծվում են նախապայմաններ հաջորդ փուլի ավելի ճոխ ու բազմազան արվեստի համար:

Դ. ՇԻՐԱԿԱՎԱՆ

Շիրակավանի հնավայրը գտնվում է Գյումրի քաղաքից 26կմ հարավ, Շիրակի մարզի (Նախկինում Աճիի շրջան) Շիրակավան գյուղի արևելյան կողմում, Ախուրյան գետի ձախ ափին: Այն բաղկացած է փոքր ամրոցից (միջնաբերդ), բազմաշերտ բնակատեղիից և երկու (1-ին և 2-րդ) դամբարանադաշտից: Այստեղ պեղված դամբարանները ժամանակագրվում են միջին, ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների տարբեր փուլերով:

Առաջին դամբարանադաշտում ինչպես ուշ բրոնզի, այնպես էլ վաղ երկաթի փուլերի ցեղային ավագանուն պատկանող դամբարաններն առանձնացված են և զբաղեցնում են հուշարձանի որոշակի հատվածը: Ոսկե առարկաները հայտնաբերվել են հենց այս դամբարանադաշտի ուշ բրոնզեդարյան (8-րդ) և երկաթեդարյան (12-րդ) դամբարաններից: Դրանք զարդեր են, ներկայացված կախիկներով, ականջօղերով, ուլունքներով, բաժանարարներով, ոսկե լարերից հյուսված շղթայով և այլ իրերով:

Ուշ բրոնզեդարյան դամբարանի (3,5x1,6x1,2մ) հյուսիս-հարավ ուղղված հիմնահողային դամբարանախցում թաղված էին 3 հանգուցյալ տղամարդ, կին և երեխա: Ելնելով դամբարանի ներքին իրավիճակից և զույգի հարստությունից (քարայծերի բրոնզե արձանիկներ, ոսկե նրբաթիթեղով երեսպատված զարդեր, բրոնզե գործիքներ, խեցեղեն և այլն)՝ կարելի է ենթադրել, որ այստեղ թաղվել է համայնքի ունևոր ընտանիքներից մեկը:

Դամբարանից հայտնաբերված ոսկե զարդարանքի առարկաներից երկուսը կախիկ-մեղալիոններ են: Մեկը պատրաստվել է ոսկու բարակ թիթեղից և ունի 4,8սմ տրամագիծ: Կենտրոնական մասում տափակեցված ոսկե լարով արվել է մեկ, իսկ ամբողջ պարագծով՝ վեց շրջանաձև վերադիր բնիկներ, որոնց մեջ հավանաբար ընդելուզվել են կիսաթանկարժեք քարեր կամ շաղախ (աղյուսակ LX, 1): Մեղալիոնի կենտրոնական բնիկի շուրջը հակառակ կողմից սեղմելու եղանակով արվել է փոքրիկ ելուստներից կազմված շրջան: Նման ելուստներով զարդարվել է նաև կախիկի եզրագիծը, իսկ վեց բնիկների արանքում նույն եղանակով արվել են փնջաձև զարդեր: Մեղալիոնի կախիչը վնասված է, սակայն նրա տեղն իրի վրա ակնհայտ է:

Մեղալիոնների վաղագույն օրինակները հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակի հուշարձաններից՝ Շենգավիթից (*Սարդարյան, 1967, նկ. 45:1*) և Ուրի թագավորական դամբարաններից (*Հաւնա, 1956, աղ. 25, 26*): Նման մեղալիոններ հայտնի են նաև Թռեղքի մ.թ.ա. II հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող XVII կուրգանից (*Ջորջիաշվիլ, Գոգաձե, 1974, աղ. 88:734*), միայն այն տարբերությամբ, որ զարդերը կատարվել են դրվագմամբ: Այս ինքնատիպ զարդի նմանակը հայտնի է նաև Օծունից (*Ղևեջյան, 1966, 108, աղ. 1:2*):

Երկրորդ կախիկ-մեղալիոնը նույնպես պատրաստված է ոսկե բարակ թիթեղից, սակայն նախորդից տարբերվում է զարդանախշերի կատարման ձևով, զիջում շքեղությամբ և երկմասանի է: Վերջիններս ունեն 2,6սմ տրամագիծ, արտաքին մակերեսները զարդարված են հակառակ կողմից սեղմելու եղանակով արված երկու համակենտրոն հոծ և նույն եղանակով, սակայն առանձին փոսիկների միջոցով ստացված երկու շրջաններով (աղյուսակ LX, 2): Սրանց կենտրոնական մասում նորից սեղմելու եղանակով արված են մեկական ավելի մեծ ելուստներ: Երկու կեսը միացվել են մածուկի օգնությամբ, որի մնացորդները պահպանվել են եզրերի ծավաձ մասերում: Կախիչը պահպանված է մեկ կեսի վրա և իր ձևով ու զարդանախշմամբ մոտ է Օծունի նմուշին:

Շիրակավանի կախիկ-մեղալիոնը ընդհանրություններ ունի նաև ռուսական Թալիշից հայտնաբերված մ.թ.ա. 1450-1350թթ. թվագրվող օրինակների հետ (*Schaeffer, 1948, նկ. 217:21, 24*):

Շիրակավանից գտնված բաժանարար ուլունքները երեքն են (աղյուսակ LVIII): Նրանցից երկուսը պատրաստված են մածուկե ներդիրը ոսկե նրբաթիթեղով երեսպատելու եղանակով, ունեն

2-3սմ երկարություն, 1,6սմ լայնություն և օժտված են 5 միջանցիկ անցքով: Երեսպատումը կատարվել է մակերեսների և ճակատային մասերի առանձին-առանձին դրված ոսկե թիթեղները մածուցամաք իրար միացնելով: Նույն եղանակով են միացված նաև առանձին պատրաստված և բաժանարարների արտաքին մակերեսներին դրված հյուսածո երեք գոտիները, որոնցով իրը բաժանվել է երկու հավասար մասերի: Յուրաքանչյուր հատվածում իրար զուգահեռ դրված են երկուական գալարվող պարույրներ, որոնք նույնպես պատրաստված լինելով առանձին-առանձին զոդելով միացվել են բաժանարարների մակերեսներին:

Երրորդ բաժանարարը հավասարակող է (2,3սմ) և նրա վրա դրված երեք հյուսածո գոտիները բրոնզյա են: Յուրաքանչյուր կեսում սեղմելու եղանակով արված են գազաթներով միմյանց ուղղված երեքական եռանկյունիներ, որոնք լցված են նույն եղանակով կատարված կետերով: Բացի այդ, այս օրինակի վրա նախորդների հինգ անցքի փոխարեն արված են չորսը:

Յիշյալ բաժանարարն իր զուգահեռներն ունի Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարանից հայտնաբերված ոսկե զարդերում և քրմի դամբարանում (*Պետքյան, 1986, 119, աղ. 5*): Իր ձևով ներկայացված օրինակներին բավականին մոտ է նաև Վանաձորի բաժանարարը (*Arménie, 1996, 271*):

Շիրակավանի ուշ բրոնզեդարյան ոսկե զարդերի շարքում իրենց ինքնատիպությամբ և կատարման բարձր տեխնիկայով աչքի են ընկնում նույն դամբարանից հայտնաբերված կաթիլաձև կամ արցունքաձև կոչված կախիկները (աղյուսակ LIX, 2): Սրանք գտնվել են հանգուցյալի գլխի երկու կողմում և կրծքամասում, որը հիմնավորում է զարդերի որպես կախիկ և որպես ականջօղեր լինելու փաստը: Սրանք վեցն են, որոնցից երեքի արտաքին մակերեսները զարդարում են: Ջարդերից յուրաքանչյուրը պատրաստված է երկուական տափակեցված ոսկե լարերից, որոնց ծայրերը միմյանց են զոդված կաթիլի ստորին մասում, իսկ վերևի ծավված մասից մի փոքր ներքև տափակեցված ոսկե լարի միջոցով գոտեկապ է արված, որից վեր առաջացած օղից էլ կախվել են: Լարերի կենտրոնական մասում, յուրաքանչյուրի վրա զոդված են չորսական հատիկներ, իսկ ստորին մասերն ավարտվում են շրջանի մեջ ներառված հատիկներից կազմված խաչի տեսքով: Այս կախիկ-զարդերի մյուս երեք օրինակները պատրաստված են նույն ձևով, սակայն նրանց մակերեսներին բացակայում են հատիկաձև զարդերը, իսկ ստորին

մասերն ավարտվում են շրջանի մեջ ներառված ճառագայթների տեսքով (երկարությունը 3սմ):

Ներկայացված կախիկ-ականջօղերը ևս հատկանշական են մ.թ.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսի մշակույթին և հայտնի են Լոռի Բերդում ու Լճաշենում պեղված մ.թ.ա. XV-XIV դարերով թվագրվող դամբարանային համալիրներում:

Շիրակավանի ոսկե իրերի շարքում քանակով ամենաշատը (50, որից 43-ն ամբողջական) ոսկե բարակ թիթեղից պատրաստված 0,6սմ երկարությամբ և 2մմ լայնությամբ սնամեջ տակառաձև ուլունքներն են (աղյուսակ LIX, 1): Սրանց մակերեսները զարդարված են բութ գործիքով, սեղմումով արված ակոսագոտիներով: Դրանք իրենց ձևով կրկնում են մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբից Թռեղքի կուրգաններից լավ հայտնի սերողիկից, ազաթից և այլ քարատեսակներից օրինակները (*Гогодзе, 1972, աղ. 18, 24*), Բեթիի՝ ապակու շաղախից պատրաստված (մ.թ.ա. XVI-XVդդ. թվագրվող 18-րդ դամբարան, *Մեթոսյան, 1989, աղ. 42:14*): Ոսկե գնդիկներով շքեղ զարդարված նման ուլունքներ գտնվել են Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարանից, Լճաշենից, Վանաձորից: Ուլունքների այս տեսակը լավ հայտնի է նաև պարսկական Թալիշի ինչպես մ.թ.ա. XVI-XVդդ., այնպես էլ 2100-1900թթ. թվագրվող հուշարձաններից (*Schaeffer, 1948, աղ. 59, 61*):

Ուլունքների մյուս տեսակն ունի երկկոն տեսք, պատրաստվել է երկու մասից, դրվել է նմանատիպ մածուկե միջուկի վրա և մածուցվել: Սրանց վրա ակնհայտ դիտվում են մածուցման կարերի հետքերը: Ուլունքների այս խումբը ոսկե զարդերի ամենատարածված օրինակներից է, և դրանք բազմաթիվ նմանակները հայտնի են վերոհիշյալ հուշարձաններում:

Ուլունքների երրորդ տեսակը խորանարդաձև է՝ չորս անկյուններին դրված գնդիկներով: Սրանք երկուական են: Նման ձևերի ուլունքներ հազվադեպ են հանդիպում: Ընդհանուր ձևերով մոտ են կլորացող անկյուններով ոսկե ուլունքներին, որոնք հայտնի են Լոռի Բերդի 15-րդ դամբարանից և Լճաշենի վերոհիշյալ մի շարք դամբարաններից ու կուրգաններից:

Ուշ բրոնզի վաղ շրջանին պատկանող ոսկե իրերից ուշագրավ է կենտրոնական մասում երկայնական ձգվող ուռուցիկ լարից պատրաստված զսպանակաձև զարդը (երկարությունը՝ 2սմ, աղյուսակ LX, 3): Այս հազվադեպ հանդիպող զարդատեսակի զուգահեռները մեզ հայտնի են Վանաձորի «Դիմաք» թաղամասից (*Պետքյան, 1966, աղ. 1:17*),

Լոռի Բերդից: Ուսումնասիրվող զարդին բավական մոտ են նաև միջին բրոնզի վաղ փուլով թվագրվող Թռեղքի XIV կուրգանից հայտնաբերված զսպանակաձև օրինակները (*Foražse, 1972, աղ. 21:32*):

Շիրակավանի մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբին պատկանող ոսկե զարդերը հայտնաբերվել են 1977թ. պեղված՝ հատակագծում ուղղանկյունաձև, քարարկղային 12-րդ դամբարանից (4,9x3,2x1մ): Այստեղ հայտնաբերվեցին 14 մարդկային կմախք և ձիերի ու այլ կենդանիների ոսկորների մնացորդներ:

Դամբարանի տիրոջ կմախքը դրված էր դամբարանախցի կենտրոնում, ձիու ոսկորների մոտ: Դանգուցյալի ոտքերի մոտ գտնվեցին ոսկե թիթեղով երեսպատված ոսկրե զարդի բեկոր և երկաթե անորոշ առարկաներ: Գլխի մոտ դրված էին ոսկե լարերից պատրաստված շղթայի բեկոր, ոսկրե բազմաթիվ առարկաներ: Դամբարանախցի ողջ մակերեսով փռված էին տարատեսակ շքեղ և հասարակ խեցանոթների բեկորներ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ դամբարանատիրոջը ուղեկցող անձանց կմախքներն ունեին տարբեր դասավորություն. արևմտյան պատի մոտ թաղվածները կքանատած ու պառկած վիճակում էին, իսկ հարավային մասում գտնվածները՝ անկանոն, խառը ընկած: Դամբարանի չափերը և ներքին իրավիճակը փաստացի վկայում են դամբարանատիրոջ՝ հասարակության բարձր խավին պատկանելը:

Ոսկերչական արտադրանքի հիմնալի նմուշ է ոսկե բարակ լարից հյուսված ճսմ երկարությամբ շղթան, որի մի ծայրը թերի է, իսկ մյուսն ավարտվում է կտրվածքում շրջանաձև՝ մածուցված 3,3սմ երկարությամբ գլանի տեսք ունեցող մասով Ոսկե վերադիր 3 հորիզոնական երկուական դասավորված լարերով գլանի իրանը բաժանված է երկու հավասար մասի: Վերին մասում ոսկե գնդիկների միջոցով արված են գազաթներով միմյանց ուղղված եռանկյունիներ, որոնց արանքում գնդիկներից կազմված խաչ է պատկերված: Գլանի ստորին մասը զարդարված է նույնպես գնդիկներից կազմված ուղղահայաց դասավորված նույնատիպ եռանկյունիներով: Նմանատիպ շղթայի մի բեկոր հայտնի է Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասի դամբարանադաշտից (*Դևեքյան, 1966, աղ. 2:11*), որի հյուսման ձևը բոլորովին տարբեր է Շիրակավանի օրինակից: Վերջինս առավել մոտ է Դվինի արծաթե լարերից հյուսված շղթային (*Կուսնաբեյ, 1977, 33. նկ. 50:6*):

Իր շքեղությամբ շղթային չի գիջում նույն դամբարանում դրված՝ 2,5սմ բարձրությամբ սնամեջ,

կոնաձև իրը (աղյուսակ LIX, 4), որի վերին մասն ավարտվում է թևերի պահպանված ելուստով: Իրանը զարդարված է ոսկե գնդիկների երեք շարքերից կազմված, իրար մեջ հագած կրկնվող եռանկյունիների պատկերներով: Դատելով ձևից՝ այն հավանաբար կախիկազարդ է, որպիսին հայտնի է Տոլորսից (*Մարտիրոսյան, 1964, աղ. 14:6*), թեև այն քառակող է:

Դամբարանի վերջին իրը թերի պահպանված կիսաշրջանի տեսք ունեցող բեկոր է՝ ներսի կողմից պատված ոսկու բարակ թիթեղով (երկարությունը՝ 6սմ), որի երկայնական ուղղությամբ ոսկու գնդիկներից կազմված վազող գալարներ են պատկերված (աղյուսակ LX, 5):

Շիրակավանի ոսկե զարդերի քննությունը երևան է բերում պատրաստման տեխնիկական մի շարք հնարներ՝ ծուլում, լարածուլում, դրվագում, դաջում, փորագրում, գնդիկների մածուցում և այլն:

Ե. ՄԵԾԱՍՈՐ

Ուշ բրոնզի դարաշրջանի ոսկե զարդեր հայտնաբերվել են Մեծամորում:

60-րդ դամբարանի ստորին 3-րդ հորիզոնում գտնվել են ոսկյա երեք կախիկ և տակառաձև ձգված ուլունքի մաս (*ՄԴԹ 16/46, Khanzadian, 1995, 88, VII:3*):

Սկավառակաձև մեդալիոն-կախիկները երկփեղկ են. միջնամասում ունեն գլանաձև անցք՝ թելով կախելու համար: Իրենց ձևով հիշեցնում են մանդոլինայի ականջ: Սկավառակաձև զարդերն ունեն վաղ և ուշ ժամանակաշրջանի զուգահեռներ: Մեդալիոնների երեսը զարդարված է եզերված նրբագույն հատիկների զույգ շրջաններով: Կենտրոնում խաչվող զույգ հատիկաշար գոտիներով առաջացած անկյունները զարդարված են յոթ մանր հատիկներով կազմված մեկական վարդյակով, որի կենտրոնը պսակված է մեկ հատիկով (աղյուսակ LXXIX, 2): Արևի սկավառակը խորհրդանշող այս զարդապատկերը սկիզբ է առնում դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսից և հարատևում մինչև մ.թ.ա. II հազարամյակի սկիզբը:

Նույն հորիզոնում հայտնաբերվել է նաև ոսկե երկարավուն, կենտրոնում երկկոն ուլունքի մաս՝ զարդարված ցանցածածկ հանդիպակաց եռանկյունիներով:

Մեծամորի վերոհիշյալ ոսկե զարդերը կարելի է դասել արվեստի լավագույն նմուշների շարքը: Դրանք պատկանում են ուշ բրոնզի զարգացած փուլին և թվագրվում են մ.թ.ա. XIII-XIIդդ. (*Khanzadian, 1995, 89*):

Վաղ երկաթի դարաշրջանում (մ.թ.ա. XII դ. վերջ - IX դ.) Հայկական լեռնաշխարհը թևակոխում է զարգացման նոր փուլ, որը նշանավորվում է սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բնույթի արմատական փոփոխություններով, պետական միավորումների ստեղծմամբ:

Մեծամորը, ինչպես պեղումներն են հաստատում, Արարատյան դաշտի էթիոնյան կարևորագույն կենտրոններից, արքունի քաղաքներից մեկն էր: Հզոր կիկլոպյան պարսպով պաշտպանված միջնաբերդում իշխանավորների, քրմական դասի ներկայացուցիչների պալատական համալիրն է: Ամրոցի ստորին դարավանդում պարսպից դուրս, յոթ սրբարաններով տաճարական համալիրն է, զխավոր արտադրական միավորները ծովաբանները, արհեստանոցները, «հարստացման» կառույցները: Արևելյան տիպի քաղաքն իր ավանդական աստղադիտարանով զբաղեցրել է գրեթե 200հա տարածք, քաղաքի տարբեր ծայրերում ունեցել է երկու դամբարանադաշտ (նկար 38): Իշխող դասի դամբարանաբլուրները պսակված են ֆալլատիպ մահարձաններով՝ օղակված տուֆե սալերի կրոմլեխով, որոնք երբեմն քանդակագործ են:

Սալարկղային դամբարանները բնորոշվում են առաջնորդին ուղեկցող մարդկանց, հեծելաձիերի, խոշոր և մանր եղջերավոր կենդանիների, ինչպես նաև խոզի, շան, թռչունների զոհաբերությամբ:

Գտնված եգիպտական հիերոգլիֆներով սարդիոնե պատկերազարդ գլանաձև կնիքը, օմիքսատիպ անագից պատրաստված բաբելական սեպագրերով կշռաքար-գորտը, ինչպես նաև եգիպտական սրբազան բզեզներն ու մի շարք պերճանքի առարկաներ հուշում են առևտրական աշխույժ կապերի առկայությունը էթիոնիի և Հին-արևելյան երկրների միջև:

Քննարկվող համալիրները ժամանակին թալանվել են, սակայն հարուստ են կիսաթանկարժեք քարերից, անագից, բրոնզից, մածուկից պատրաստված պերճանքի առարկաներով, խեցեղենով, փայտե իրերով: Հայտնաբերվել են նաև ոսկե և արծաթե զգալի քանակությամբ իրեր:

Մեծամորի 5-րդ դամբարանաբլուրում գտնված տասնինը ոսկե իրերից զատ, հարյուր հիսուն ոսկե զարդեր գտնվել են 6-ում, հարյուր քսանհինգը՝ 11-ում, հիսունհինգը՝ 8-ում, տասներկուսը՝ 14-ում, ութը՝ 9-ում, յոթը՝ 12-ում, հինգը՝ 13-ում, երեքը՝

Նկ. 38 Մեծամոր, դամբարանադաշտի հատված (II հազ. I կես - IX դար)

16-ում և մեկը՝ 15-ում: Շարքային թաղումներից 107-ում գտնվել է մեկ ոսկյա ուլունք:

Մեծամորի վաղ երկաթի դարաշրջանի ոսկյա զարդերի շարքում առանձնանում են մեդալիոնները:

Բզեզաձև մեդալիոնը (*ՄՅԹ*, 17/215) գտնվել է 11-րդ դամբարանաբլրում: Այն երկփեղկ է, երկարությունը՝ 4սմ, տրամագիծը՝ 1,9 սմ, քաշը՝ 4.83գ, հարզը՝ 750°-ի սահմաններում, մակերեսը՝ զարդարուն: Գլխամասը, որն ունի միջանցիկ անցք կախելու համար, կրում է շղթայաձև հյուսված երեք գոտի, որոնցով առաջացած զույգ քառանկյունները հավանաբար աչքերի տեղն են նշում: Բզեզի վզի հիմքում և իրանի վերջավորությունում երեքական ռելիեֆ կիսազնդեր են, որոնցից յուրաքանչյուրը եզերված է մանր հատիկներով: Բզեզի օվալաձև իրանը եզերված է դարձյալ հյուսածո գոտիով, աջ եզրում այն հասնում է մինչև ուսերը (աղյուսակ LXIII):

Թվում է, թե նախապես մակերեսը զարդանկարել են, ապա միայն օվալի ձև տվել, ինչի հետևանքով կտրվել է աջ եզրի գոտին: Բզեզի իրանը եզերող գոտին ներսի կողմից զարդարված է հատիկազարդ եռանկյունիների շարանով: Մեդալիոնի միջնամասում զույգ հյուսածո գոտիներով առաջացած կենտրոնում 1,4սմ երկարությամբ ճեղք է բացված: Հավանաբար ժամանակին այն որևէ կիսաթանկարժեք քարից ներդիր է ունեցել: Այսպիսով, երկփեղկ մեդալիոնի վերին փեղկի մակերեսը, այսինքն՝ բզեզի մեջքը, զարդարուն է, իսկ երկրորդ փեղկի մակերեսը, այսինքն՝ փորը հարթ է ու անզարդ:

Մեծամորի բզեզաձև մեդալիոնը ակնագործության լավագույն նմուշներից է, և նրա զուգահեռը մեզ դեռևս հայտնի չէ: Սակայն զարդանկարման եղանակով վերջինիս մոտ է Մարլիկում (Գոհարի հովիտ) հայտնաբերված ոսկե շրջանաձև մեդալիոնը, որը թվագրվում է ուշ բրոնզի դարաշրջանի վերջով և մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբով (*Negahban, 1964, նկ. 13*):

Մեծամորի մեդալիոնի նման Մարլիկի մեդալիոնը եզերող հյուսածո գոտին ներսից կրում է հատիկազարդ եռանկյունիների շարան, որոնցով առաջացած անկյունների եզրին պատկերված են մանրակերտ հատիկաշար եռանկյունիների շրջան: Մեդալիոնի կենտրոնը զարդարող հատիկաշար շրջաններից կախված աստղի ութ թևերը հատիկազարդ եռանկյունիներով են ներկայացված: Աստղի կենտրոնում հատիկազարդ շրջանը զարդարում են ևս երեք հատիկազարդ եռանկյունիներ (*Negahban, 1964, նկ. 68*):

Նույն դամբարանում ոսկե մեդալիոնի հետ հայտնաբերվել է եգիպտական հիերոգլիֆներով, պատկերազարդ սարդիոնե գլանաձև կնիքը (*Ханзадян, Пуотровский, 1984*): Երկտող հիերոգլիֆ արձանագրությունը թարգմանվում է. «Մեծ Սանգար (*Բաբելոն*) երկրի առաջնորդ Կուրիզալզու»: Կնիքը եգիպտական փարավոնի (հավանաբար Ամեն-հոտեպ III) նվերն է բաբելոնական կասիտական հարստության թագավոր Կուրիզալզու I-ին (մ.թ.ա. XV դարի 2-րդ կես): Սակայն վերջինս չի համապատասխանում դամբարանաբլրի թվագրությանը, և անշուշտ կնիքն առևտրական ճանապարհներով է հասել Մեծամոր. այն ամենայն հավանականությամբ ագուցվել է թանկարժեք, թերևս ոսկուց պատրաստված շրջանակի մեջ, որն ունեցել է բռնակ՝ կնիքն ազատ պտտելու և դրոշմելու համար: Կնիքի երկու վերջավորություններն ունեն այրվածքի հետքեր: Հավանաբար դամբարանաբլրում թալանողները ոսկյա շրջանակը հանելու նպատակով տաքացրել, այրել են գլանի երկու եզրերը՝ վնասելով և մի փոքր կոտրելով այն (աղյուսակ LXII, 1):

Հաջորդ ոսկե մեդալիոնը անվաճ է (աղյուսակ LIX): Այն հայտնաբերվել է 8-րդ դամբարանաբլրում (15/151): Մեդալիոնի շրջանակն ու ներսի խաչվող թվերը հասկաձև հյուսվածք են ներկայացնում: Այն կախելու համար հակառակ կողմում սնամեջ գլան է ամրացված: Մեդալիոնը գեղեցիկ է, կատարված է մեծ վարպետությամբ և ճաշակով (տրամագիծը՝ 2,3սմ, թևերի երկարությունը՝ 2,2սմ, քաշը՝ 3.07գ, հարզը՝ 750°): Ոսկուց անվատիպ մեդալիոններ հայտնաբերվել են Վանաձորից (*ՀԳԹ, 1530*), ուշ բրոնզի դարաշրջանի են և պատրաստված կետագարդ ոսկյա թիթեղից:

Մեծամորի 8-րդ դամբարանաբլրում է գտնվել նաև օնիքսատիպ ազաթից պատրաստված բաբելոնական գորտ-կշռաքարը (15/150, աղյուսակ LXII, 2), որի վրա սեպագրերով գրված է «Մեկ սիկլ Ուլամ Բուրարիաշի, որդին Բուրնա-Բուրարիաշ թագավորի» (*Ханзадян, Саркисян, Дьяконов, 1983, 113-122, նկ. 1*): Գորտ-կշռաքարը թվագրվում է մոտավորապես մ.թ.ա. 1500թ.:

Սահիկի տիպի երկու կախիկներ հայտնաբերվել են 12-րդ դամբարանաբլրում (17/335): Դրանք կաղապարում չեն ծուլվել, այլ պատրաստվել են ոսկյա թիթեղն ուղղակի ձևելու եղանակով (աղյուսակ LXVI, 2): Կախիկի համար անցքը ստացվել է նուրբ ժապավենը երկտակ ծալելով, օղ դարձնելով, որը զամելով ամրացվել է կիսալուսնին (տրամագիծը՝ 2սմ, բարձրությունը՝ 2,3-2,4սմ, քաշը՝ 1.04գ, հարզը՝ 583°):

Մեծամորի ամրոցում հայտնաբերված վաղ երկաթի դարաշրջանի բաց կանաչավուն գույնի պեղիտամորֆ տուֆիտից պատրաստված պերճանքի առարկաներ ծուլելու եռփեղկանի կաղապարի վրա լուսնի մահիկի տիպի փորվածքը (*Խանգաղյան, Մկրտչյան, Պարսամյան, 1973, 55, նկ. 78*) ապացուցում է նման տիպի կախիկների նաև տեղում ծուլելու հանգամանքը:

Նույն ժամանակով է թվագրվում էլառի թիվ 7 դամբարանում գտնված ծարիրից պատրաստված լուսնի մահիկի տիպի հմայիլ-կախիկը (*Խանգաղյան, 1979, 111, նկ. 141; 9*): Ավելի վաղ թվագրություն ունի Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասում հայտնաբերված ուշ բրոնզի դարաշրջանի արծաթե լուսնի մահիկի տիպի կախիկը (*Պետրյան, 1966, աղ. 1:3*): Նման կախիկ գտնվել է նաև Լոռի Բերդի ուշ բրոնզի դարաշրջանով թվագրվող 15-րդ դամբարանում:

Մեծամորի 5-րդ դամբարանաբլրում հայտնաբերվել է ոսկուց ականջօղ (*ՀՊԹ, 1719/2*): Այն գնդաձև է, վզիկը միանում է սուր ծայրերով ականջի մեջ մտնող լարին (աղյուսակ LXX, 2), որը կիսալուսնի տպավորություն է թողնում (տրամագիծը՝ 1,0սմ, բարձրությունը՝ 1,9սմ, քաշը՝ 1.2գ):

5-րդ դամբարանաբլրում գտնվել է նաև ոսկե փոքր կոճակ (*ՀՊԹ, 1719/1*) միջին կիսագնդաձև մասով և նեղ ժապավենաձև հարթ եզրակով: Ներսից ունի փոքրիկ օղակաձև կամրջակ թելով կարելու համար (տրամագիծը՝ 1,9սմ, քաշը՝ 0.85սմ, աղյուսակ LXX, 3):

Մանդոլինայի ականջների տիպի ոսկե վեց սկավառակաձև կախիկ-զարդեր հայտնաբերվել են Մեծամորի 11-րդ դամբարանաբլրում (*ՄԴԹ, 17/216*): Վերջիններս երկփեղկ են՝ պատրաստված ոսկե նուրբ թիթեղների միացությունից՝ կենտրոնում առաջացնելով թելի համար անցքով ռելիեֆ գլան (աղյուսակ LXIII): Սկավառակաձև կախիկների չափերը մի փոքր տարբեր են՝ 1,7x1,5սմ-ից մինչև 2x2սմ: Վեց կախիկները միասին կշռում են 7.54գ, հարզը՝ 750°: Երեսը զարդարում սկավառակաձև կախիկ-մեղալիոններ հայտնաբերվել են Մեծամորի 60-րդ դամբարանում և թվագրվում են մ.թ.ա. XIIIդ. վերջ - XIIդ.:

Ոսկուց նման զարդեր դարձյալ հայտնաբերվել են Լճաշենի ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլի 2-րդ դամբարանաբլրում (*ՀՊԹ, 2007/167; 168*): Դիմզ նմանատիպ ծարիրից կախիկներ հայտնաբերվել են Էլառ-Ղարանի 7-րդ դամբարանում (*ՀՊԹ, 2497/2, Խանգաղյան, 1979*):

Սկավառակաձև կախիկներն ավելի վաղ ծագում ունեն և հատկանշական են մ.թ.ա. III հազար-

ամյակին: Գտնվել են Ալաջա-Յույուբում (մ.թ.ա. 2500-2000, *Akurgal, նկ. 919, Burney, 1977, 132, աղ. 18*), Մոհենջո-Ղարոյում (*Հաւնա, 1956, 272, XXXI*):

Գրեթե եզակի է Մեծամորի 9-րդ դամբարանաբլրում հայտնաբերված ոսկե կրծքագարդը (*ՄԴԹ, 16/134*): Այն իրենից ներկայացնում է երկկոն ուլունքի տիպի միմյանց կցած գույզ հորինվածքներ (աղյուսակ LXIX, 4), վերևից և ներքևից ծողիկ-կամրջակով միացված (երկարությունը 2,5սմ, քաշը՝ 2.4գ, հարզը՝ 750°):

Նույն դամբարանաբլրում է գտնվել նաև ծալված գլխիկով ոսկե շքասեղը: Ծայրը թերի է (պահպանվել է 8,2սմ երկարությամբ), իրանը գլանաձև (քաշը՝ 4.44գ, հարզը՝ 585°): Ծալված գլխիկով շքասեղ-քորոցը վաղ ավանդույթներ ունի: Այն սկիզբ է առնում դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում:

Նման մի բրոնզե քորոց գտնվել է Շենգավիթում (*Բայրուրդյան, 1938, 202, նկ. 65*), Լճաշենի 3-րդ դամբարանաբլրում (*ՀՊԹ, 2009/70*) և Արթիկի 109-րդ դամբարանաբլրում (*Խաչատրյան, 1975, 184; 1979, 156*): Մեծամորի 8-րդ դամբարանաբլրում (*ՄԴԹ, 15/168*), Գետաբեկ-Քալաքենդի նույնպես վաղ երկաթի դարաշրջանի 11, 12 և 67-րդ քարակղնեում (*Իվանովսկի, 1911, աղ. 9, 11*):

Վարպետորեն և ճաշակով են կատարված Մեծամորի դամբարանաբլուրներում հայտնաբերված ոսկե զարդարում ուլունքները: Գրեթե փշատի կորիզի ձև ունի վեցամիստ ոսկյա ուլունքը, որը գտնվել է 5-րդ դամբարանաբլրում (*ՀՊԹ, 1719*): Ուլունքի միստերի կենտրոնով անցնող գծիկի երկու կողմում մանր օղակներ են (երկարությունը՝ 2սմ, քաշը՝ 0.19գ): Ոսկուց նման երեք ուլունքներ են հայտնաբերվել Լճաշենի ուշ բրոնզի դարաշրջանի 3-րդ դամբարանաբլրում (*ՀՊԹ, 2009/159*):

6-րդ դամբարանաբլրում գտնվել են ոսկուց պատրաստված երեք գնդաձև, սնամեջ ուլունքներ (*15/109*): Վերջիններիս միջնամասում գույզ հատիկաշար գոտիներից կախված են հատիկաշար եռանկյունիներ (աղյուսակ LXIV): Բևեռներում՝ անցքերի շուրջը, դարձյալ հատիկներով կազմված ելուստներ են, որոնք անցքի երկու կողմից քառաթև աստղ են առաջացնում (բարձրությունը՝ 6մմ, տրամագիծը՝ 6մմ, մեկի քաշը՝ 0.48գ, հարզը՝ 750°): Նման ոսկե ուլունքներ գտնվել են Լճաշենում (*ՀՊԹ, 2007/172, 2049/337, 2009/604*): Նման եղանակով ոսկե իրերը զարդանկարելու սովորույթը հատկանշական է նաև մի շարք այլ երկրների ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանների մշակույթին:

Ժամանակով Մեծամորին ավելի մոտ են Մարլիկում հայտնաբերված ուշ բրոնզի վերջով և I հա-

զարանյակի սկզբով թվագրվող ակնագործական իրերը (*Negahban, 1964, 13, նկ. 68, 69*): Մեկն ապարանջանից կախված ոսկե իր է՝ ամբողջությամբ ծածկված հատիկաշար գոտիներով և հատիկներով կազմված եռանկյունիներով: Մյուսը շրջանաձև ոսկե մեղալիոն է՝ եզերված հատիկաշար գոտիով, որը ներսից զարդարված է միմյանցից որոշ հեռավորության վրա գտնվող հատիկաշար եռանկյունիներով: Կենտրոնը զարդարում են հատիկաշար շրջանները, որոնցից եզրայինի վրա են հանգչում միմյանցից որոշ հեռավորության վրա դասավորված եռանկյունիներ:

Բրոնզից երկաթի անցման դարաշրջանով է թվագրվում Զուբախի Պարցխանականի գանձը, որի մեծ ոսկյա ուլունքի անցքի երկու կողմում հատիկազարդ եռանկյունաձև ելուստներով աստղաձև պատկեր է ստացվել (*Курфтин, 1941, 134-135, նկ. 132*):

Ոսկյա իրերի զարդանկարման վերոհիշյալ եղանակը Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ է առնում դեռևս ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլում և շարունակվում Վանի թագավորության շրջանում (*Пуотровский, 1950, 85; 1962, 88, նկ. 53*):

Գնդաձև ոսկե ուլունքներ հայտնաբերվել են 11-րդ դամբարանաբլրում (աղյուսակ LXVIII), որոնցից մեկն ուռուցիկ մասում ունի գոտի՝ երկու կողմում չորս զույգ գնդիկներով (*ՄՅԹ, 17/226, 233*): Ուլունքներից մեկը սնամեջ է (տրամագիծը 7մմ, քաշը՝ 0.32գ, հարզը՝ 583°): Ձուգահեռները Լճաշենի 2, 10, 95-րդ դամբարանաբլուրներում են: Մյուս զարդարված ոսկե ուլունքը օվալաձև է՝ զսպանակաձև փաթաթված ժապավենով: Չսպանակը դեպի ծայրերը մի փոքր նեղանում է (*ՄՅԹ, 17/221, երկարությունը՝ 1,1սմ, քաշը՝ 0.87գ*): Մեծամորի ուլունքի զուգահեռը պարսկական Թալիշում է (*Schaeffer, 1948, 418*):

Երկու ամբողջական ցանցկեն ոսկե ուլունքներ (*ՄՅԹ, 17/239*) և մեկ նույնատիպ ուլունքի մաս հայտնաբերվել են 11-րդ դամբարանաբլրում (ընդհանուր քաշը՝ 0.7գ, հարզը՝ 600-700°):

Երկկոն կանելուրազարդ երկու ոսկե ուլունքներից մեկը (14-րդ դամբարանաբլուր) ամբողջական է (*ՄՅԹ, 26/320*) կենտրոնը սուր եզրով շեշտված, անցքի մոտի՝ տափակ, շրջանաձև. 2-րդը կոտրված է, թերի (քաշը՝ 0.65գ, բարձրությունը՝ 1,2սմ, տրամագիծը՝ 1,4սմ): Նման ուլունքներ հայտնի են Լճաշենի 2-րդ և 8-րդ դամբարանաբլուրներում:

Հինգ ոսկե երկկոն, սուր եզրակով փոքր ուլունքներ (*ՄՅԹ, 26/324*) հայտնաբերվել են Մեծամորի 15-րդ դամբարանաբլրում (աղյուսակ LXVI,

3): Բոլորը միասին կշռում են 1.41գ: Նմանակները Վանաձորի և Լճաշենի նյութերում են:

Մեծամորի դամբարանաբլուրներում մեծ քանակություն են կազմում ոսկե թիթեղից պատրաստված անզարդ և զարդարուն տարբեր չափերի գլանները, գլան-ուլունքները: Գլանները սովորաբար պատրաստվել են ոսկյա նուրբ թիթեղի երկու եզրերը միացնելով, որի հետևանքով առաջացել է նուրբ կար (աղյուսակ LXVI, 4):

Վերջիններս հայտնի են Մեծամորի 5, 6, 8, 11-րդ դամբարանաբլուրներից: Հավանաբար նման ոսկե գլաններով բլուրապատվել են նաև փայտե իրերը: Բացառված չէ, որ նույն դերն են կատարել 6-րդ դամբարանաբլրում հայտնաբերված ոսկե ժապավենից պատրաստված օղակը (*ՄՅԹ, 15/166, տրամագիծը՝ 1,1սմ, լայնությունը՝ 5մմ*): Օղակը ստացվել է ծայրերը զամելու եղանակով: Գլանների մի մասի անցքի մոտ եզրերը ծավալած են: Ծավալած եզրակով ոսկուց երկու գլան հայտնաբերվել է Մեծամորի ամրոցում, գագաթից մի փոքր ցած, հյուսիս-արևմտյան կողմում, այրվածքի և մոխրով հազեցած միջավայրում (*ՄՅԹ, 7/82*):

Բավականաչափ մեծ քանակություն են կազմում ոսկուց պատրաստված մանր ու մանրակերտ ուլունքները (աղյուսակ LXIV, LXVI, 1, LXVII): Մեծամորի տարբեր համալիրներից գտնվել է այս տիպի ուլունքների երկու հարյուր տասներեք նմուշ, որոնց զուգահեռները հայտնի են Լճաշենից (*Мнацаканян, 1957, 151, նկ. 11*):

Մեծամորում հայտնաբերվել են նաև զարդարուն գլաններ (աղյուսակ LXV): 11-րդ դամբարանաբլրում գտնվել է ոսկյա փոքրիկ գլան՝ հորիզոնական գծագոտիներով (*17/222, տրամագիծը՝ 0,7սմ*) և չորս զարդարուն այլ ուլունքներ (*17/219*): Դրանցից երկուսը համեմատաբար մեծ են (երկարությունը՝ 1,6սմ, տրամագիծը՝ 0,7սմ)՝ զարդարված երեք իրար մեջ հազած հատիկազարդ զիգագոտներով, որոնց վերին և ստորին անկյուններում տեղավորված են հատիկածածկ եռանկյունիներ:

Մյուս երկու գլանները քիչ փոքր են՝ ծածկված երկու հատիկաշար զիգագոտներով և դարձյալ վերին և ստորին անկյուններում ունեն հատիկածածկ եռանկյունիներ, որոնք ավելի խոշոր են, քան վերոնշյալները: Ուլունքները հավանաբար երկար են գործածվել, որի հետևանքով գլանների մակերեսը բավականաչափ մաշված է, և հատիկները հազիվ են նշմարվում: Չորս գլանները միասին կշռում են 4.47գ:

Ոսկուց պատրաստված տարատեսակ զարդարուն մեծ և միջին մեծության հիշյալ գլաններն ու

զլանածն ուլունքները ընդհանրապես լայն տարածում են ստանում ուշ բրոնզի դարաշրջանում: Հատկապես լավագույն նմուշների շարքին են դասվում Լճաշենի դամբարանաբլուրներում հայտնաբերված խոշոր ցանցկեն զլանները:

Լայն տարածում ունեն հատիկաշար մեծ և փոքր զլանածն ուլունքները: Վերջիններս ստացվել են ոսկյա գնդիկները միմյանց մածուցելու եղանակով: Այս զարդերի տարբեր մեծության նմուշները Մեծամորում հայտնի են 6, 8, 11 և 15-րդ դամբարանաբլուրներից:

Հատիկներով կազմված ոսկյա զլանների գուգահեռները ուշ բրոնզի դարաշրջանի հուշարձաններում են: Դրանք հայտնի են Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասի դամբարաններում, Լճաշենում (*Мнацаканян, 1956, 148, նկ. 4*), Լոռի Բերդում (*Деведжян, 1974, 186, նկ. 6:3; 1981, 35, նկ. 236:9*) վաղ երկաթի դարաշրջանին վերագրվող 21-րդ դամբարանում (*Պետրյան, 1986, 119, աղ. III:25*):

Պահպանված նյութերը վկայում են, որ Մեծամորի վերնախավը ոսկով է զարդարել նաև իր հագուստը: Դամբարանաբլուրներում (8, 11, 14, 16) հայտնաբերվել են ոսկյա շապիկներով կիսագնդաձև կոճակներ:

8-րդ դամբարանաբլուրում երկու ոսկե կիսագնդաձև շապիկներից (տրամագիծը՝ 2,2-2,4սմ, քաշը՝ 3.48գ և 5.75գ, հարզը՝ 750°) մեկի մակերեսի եզրային մասում ինչ-որ զարդապատկերի հետքեր են պահպանվել: Հավանաբար այն գործածությունից դուրս եկած ոսկյա առարկա է եղել և հետո օգտագործվել է կոճակը երեսպատելու համար (աղյուսակ LXIX, 3):

Ոսկե նուրբ թիթեղից երեք ոչ մեծ շապիկներ գտնվել են 11-րդ դամբարանաբլուրում:

14-րդ դամբարանաբլուրում հայտնաբերվել են երկու շապիկ: Դրանցից մեկի մանրադիտակային ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ երկու շապիկներ են միմյանց մեջ հագած: Ենթադրվում է, որ նրանց միջև ինչ-որ նուրբ թիթեղից պատրաստված կոճակ է եղել, որը երկու կողմից պատվել է ոսկե շապիկով (քաշը՝ 4.75գ):

Կոճակների երեք ոսկյա շապիկներ գտնվել են 16-րդ դամբարանաբլուրում (26/404, ընդհանուր քաշը՝ 5.54գ): Բոլոր ոսկե շապիկների եզրերը ծաված են դեպի ներս և ճնրթված են:

Մեծամորում հայտնաբերվել են նաև ոսկյա իրերի մասեր՝ 14-րդ դամբարանաբլուրում ոսկե շիգդի ասեղ, 14 կարճ, եռանկյունաձև ծաված գլխիկով ձողիկ, զարդի մաս՝ մակերեսին ռելիեֆ հյուսածո օղակ, կտրած կոնի ձևի փոքրիկ իր՝ գագաթին փոսիկ:

Առանձին խումբ են կազմում Մեծամորից հայտնաբերված ոսկու ընդելուզումով և ապլիկացիայով իրերը: Լավագույն նմուշների շարքին կարելի է դասել սանձի փոկերի զարդաճարմանները: Հիմքում բրոնզե ճարմանդի շրջանակի վրա ագուցված սկավառակը կենտրոնում կրում է բազմագույն զարդանկար: Ճարմանդների կենտրոնն ընդելուզված է ոսկյա ութթևանի աստղով: Աստղի թևերի միջև եղած տարածությունում ոսկե թելերով շեղանկյուններ են ստացվել, կենտրոնում՝ օղակ: Շեղանկյունների ներսն ընդելուզված է շագանակագույն մածուկով, իսկ աստղի թևերով առաջացած անկյունները՝ երկնագույն մածուկով (աղյուսակ LXIX, 5): Այսպիսով, ստացվել է գունային երանգների մի ուշագրավ խաղ: Նման չորս բրոնզե ճարմանդներ գտնվել են 6-րդ դամբարանաբլուրում (15/35-37, տրամագիծը՝ 2,8սմ):

Ջարդաճարմանդի կենտրոնական մաս գտնվել է նաև 7-րդ դամբարանաբլուրում (15/121): Վերջինիս կենտրոնի ոսկե օղակի և շրջանակի միջև վեցթևանի աստղ է օղակազարդ վեց շրջաններով, որոնք իրար միանում են ութաձև պտտվող գոտիով, և թվում է, թե անվերջ շարժման մեջ են: Վեց շրջանների միջև ընկած տարածությունը լցված է երկնագույն և կարմիր մածուկով: Շրջանների ներսը ծածկված է մուգ մանուշակագույն, իսկ կենտրոնի օղակները՝ սպիտակ մածուկով: Ութաձև պտտվող գոտիներով միացած համակենտրոն շրջաններ է պատկերված Թեյշեբաինի նախաուրարտական շրջանի ծարիրե կիսագնդաձև ճարմանդի մակերեսին (*Мартиросян, 1961, 57-58, նկ. 26ա*):

Մեծամորում գտնվել են նման ճարմանդների մասեր. ներդիրներ սարդիոնից, նռան գույնի սաթից՝ թափանցիկ, պայծառ:

Ընդհանրապես սանձի ճարմանդները լայն տարածում ունեն վաղ երկաթի դարաշրջանի հուշարձաններում: Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասում հայտնաբերվել են վերջինիս մի քանի տեսակները: Դրանք հայտնի են Լոռի բերդից, Շիրակավանից:

Արվեստի գլուխգործոցներից է Մեծամորի 9-րդ դամբարանաբլուրում հայտնաբերված արծաթե գոտու մասը (16/132): Գոտու կենտրոնում ապլիկացիա է արված ֆանտաստիկ կենդանու՝ հիպարիոնի կամ առյուծի պատկերով ոսկե նուրբ թիթեղ (աղյուսակ LXIX, 1): Կենդանու գավակի վրա պատկերված է կեռ խաչ (սվաստիկա): Առյուծից վեր ու վար՝ ոսկե թիթեղի եզրերին, պահպանվել են եղջերուների պատկերների մասեր: Առյուծը պատկերված է վազքի պահին, գլուխը հակված է առաջ, գագաթին ականջներ են, աչքը նշածն է, յուրօրի-

նակ երախը՝ բաց, շեշտված: Վիզը կրում է գծածակ, հինգ կարճ աղեղնաձև գոտիներ: Իրանը եզերված է գծածակ ժապավենով, պոչը կարճ է, վեր թեքված, ոտքերն ավարտվում են ճանկերով (արծաթի հարզը 999,9°, քաշը՝ 30.6գ):

Արծաթի թիթեղի վրա ոսկու ապիկացիան բնորոշ է մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբի մշակույթին: Սակայն արծաթե կամ բրոնզե իրերի ոսկյա զարդարուն թիթեղով երեսպատումն ավելի վաղ ավանդույթներ ունի: Ոսկյա դրոշմազարդ թիթեղով է երեսպատված Թռեղքի միջին բրոնզի դարաշրջանի XVI դամբարանաբլրի բրոնզե իրը (*Курфтин, 1941, 98, 99, նկ. 105*) և XVII դամբարանաբլրի գնդիկներով և համակենտրոն շրջաններով դրոշմված ոսկե կլոր ճարմանդը (*Курфтин, 1941, 98, 441, աղ. СIII*):

Շահթախտիում բազմագույն խեցեղենի միջավայրում գտնվել է պղնձե կամ բրոնզե սկավառակ երեսպատված ոսկյա թիթեղով (*Алекперов, 1937, 255; Курфтин, 1941, 99, 190-191*):

Ձիվիեի արծաթե սկավառակի վրա ոսկյա ապիկացիայի համակենտրոն շրջանները զարդարված են հերալդիկ պատկերված երկու հովազների, գրիֆոնի գլուխների, պառկած հեծյալների, նապաստակների պատկերներով (*Дандамаев, Луконин, 1980, 94*): Ա.Գոդարն այդ գանձը թվագրում է մ.թ.ա. IX դարով, իսկ Մ.Դանդամաևը՝ մ.թ.ա. VII դարով: Առյուծի գավակի վրա սվաստիկայի պատկերումը հատկանշական է նաև Իրանի մշակույթին, հատկապես առյուծի պատկերները (*Porada, 1962, 86, 88, 93; նկ. 60, 62; Курочкин, 1974, 38*): Սակայն իրենց կատարման եղանակով և ոճով տարբերվում են Մեծամորի առյուծից:

Կատարման եղանակով Մեծամորի առյուծն են հիշեցնում Կեդաբեկի 36-րդ դամբարանում հայտնաբերված գոտու վրա պատկերված երևակայական կենդանիները, որոնց միջև ընկած տարածությունում սվաստիկա է պատկերված (*Ивановский, 1911, 111, աղ. I:2*):

Մեծամորի գոտու առյուծին ոճով, կատարման եղանակով մոտ են Նոսիրիի (Կոլխիդա) գանձի ոսկյա ամանի բեկորի վրա պահպանված առյուծի գլուխը և թաթը (*Курфтин, 1941, 133, 134, նկ. 180:5*): Բ.Ա.Կուֆտինն առյուծի երախի կատարման եղանակը համարում է խեթական ազդեցություն՝ համեմատելով այն Ձեմքերլիի և Կարքեմիշի առյուծների բարեկիեֆների հետ (*Курфтин, 1941, 135*):

Այսպիսով, Մեծամորում գտնված գոտու բեկորի ուսումնասիրությունը մի կողմից հաստատում է հարևան երկրների, հատկապես Իրանի հետ մշա-

կութային որոշ ընդհանրություններ ունենալու համաձայնքը, մյուս կողմից երևան է բերում, շեշտում տեղական ուրույն հատկանիշները:

Ամփոփելով հարկ է նշել, որ Մեծամորը Արարատյան դաշտի մետաղագործության նշանավոր օջախներից էր և մեծ դեր էր կատարում մետաղի ծուլման գործում՝ կիրառելով տեխնոլոգիական հնարանքներ: Անշուշտ, զարմանալի չէ, որ Մեծամորում զարգացած է եղել ոսկերչական արհեստն ու արվեստը, որն սկիզբ է առել դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում: Ոսկերչության լավագույն փաստերը պահպանվել են Մեծամորի բնակավայրում:

2. ՏՈՒՐՈՒ

Հայաստանի վաղ երկաթի դարաշրջանի ամենաակնառու հուշարձաններից է նախկին Սիսիանի տարածաշրջանի Տուրոս գյուղի դամբարանը, որն ի հայտ է եկել 1952թ. հողային աշխատանքների ժամանակ և ավերվել է: Տեղի բնակիչների մեջ արդեն իսկ տարածված դամբարանային հարուստ և բազմազան իրերն ի մի է բերել և ուսումնասիրել հնագետ Հարություն Մնացականյանը (*Мнацаканян, 1954, 99-103*): Այն եղել է դամբարանաբլուր՝ բավականին մեծ քարակղային խցով (5,4x4,6x2,6մ) կողմնորոշված հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք:

Այստեղ կատարվել է հասարակության բարձր խավի ներկայացուցչի թաղում, հավանաբար ստորադրյալների ուղեկցությամբ: Խցում հաստատագրվել են մարդկային հինգ գանգ, ոչխարի, խոզի և խոշոր եղջերավորների ոսկորներ: Թաղման առարկաները բրոնզե դաշույններ են, դանակներ, նետասլաքներ, բիզեր, շրջանաձև կախիկներ, ունեղի, կեռ և այլն: Գտնվել են նաև ցլիկի բրոնզե գլխով մական և կովկասյան եղջերվի միջին չափի բավական ներկայացուցչական արձանիկ: Հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև քարե բազմանիստ բռնակով դուրանման իրը և օնիքսե շքակոճակը՝ կենտրոնական աստղաձև, ընդելուզված զարդերով:

Սարդիոնե և ագաթե շքեղ ուլունքները, ոսկե շղթան, կախիկներն ու կրծքազարդերը պատկանել են դամբարանի հարուստ ննջեցյալին:

Թանկարժեք իրերի այս հավաքածուն, ցավոք, անաղարտ չի մնացել. գրեթե բոլոր առարկաները թերի են և, անկասկած, նյութերի մի մասն էլ անհետացել է անվերադարձ:

Ոսկե շղթան (*ՉՊԹ, 1911/26*, երկարությունը մոտ 45սմ, քաշը՝ 7.10գ) քառակող է՝ հյուսված կենտրոնում իրար մոտեցող և ծալվող երկա-

րավուն օղակներից (աղյուսակ LXXII): Շղթան բեկորային է և ծայրերում՝ թերի: Նման միալար հյուսվածքով արծաթե շղթայի բեկոր հանդիպում է Վանաձորի «Թագավորանիստում», իսկ բարակ թելերի ավելի բարդ հյուսվածքով՝ Շիրակավանում և Լոռի Բերդում:

Իրենց նրբությամբ և կատարման վարպետությամբ աչքի են ընկնում գույգ պարույրներ կրող ոսկե հորիզոնական գլանիկները կամ ուլունքները (370, 1911/27, քաշը 4.43գ, երկարությունը՝ 19-21մմ, տրամագիծը՝ 2մմ, ուլունքի լայնքը՝ 11մմ, պարույրի տրամագիծը՝ 9մմ): Սրանց երկու ծայրերն ամրացած են ժապավենաձև գոտիներով, հակառակ կողմում երևում է խողովակիկի մածուցման գիծը՝ երեսի կողմից զարդարված հատիկավոր շեղանկյունների համակցված շարքով: Շեղանկյունների թիվը 6-8 է՝ ծայրերում 1 կամ 2 կիսաշեղանկյուններ կամ եռանկյուններ: Գլանիկների ստորին մասում զետեղված գույգ պարույրները պատրաստվել են ոսկե մեկ լարի երկու ծայրերը մույն ուղղությամբ փաթաթելու միջոցով, ապա մածուցել են իրար և գլանիկի ստորին մասին: Պարույրների կենտրոնում մածուցված են ոսկե թիթեղից պատրաստված հաստ գագաթով փոքրագույն կոնիկներ (աղյուսակ LXXI, 1):

Նույնքան մուրբ են 3 հատ եռանկյունաձև ցանցկեն զարդերը՝ բոլորն էլ թերի (370, 1911/28, քաշը 4.6գ, պահպանված մասի բարձրությունը՝ 2սմ, լայնքը՝ 1,2-3սմ): Պատրաստված են մեկ կտոր եռանկյունաձև ոսկե թիթեղներից, որոնցից մեկը ընդմեջ հանված են երկարավուն հորիզոնական ժապավենների՝ թողնելով եզրային շրջանակները (աղյուսակ LXXI, 2): Երեսի կողմից՝ եզրագծերի և կենտրոնական ժապավենաձև մասերի վրա, ոսկե երկու լարերի միջև խիտ շարքով մածուցված են մանրիկ օղակիկներ, իսկ բացվածքների մեջ, շարք առ շարք՝ ոսկե լարերից ստեղծված երկպարույրներ և օձագալարներ: Պարույրների կենտրոնում մածուցված են մեկական մանրիկ օղակներ: Հակառակ երեսի լայն կողմի երկու անկյուններում զարդերն օժտված են փոքրիկ կամրջակներով՝ որևէ փափուկ հիմքի վրա ամրանալու համար: Հավանական է, որ սրանք ունեցել են սուր ծայր, գուցե ճարմանդներ են եղել կամ զարդարել են հագուստը: Ամեն պարագայում, ոսկերչական ցանցկեն ոճի այս հիանալի նմուշներն առայժմ վաղագույնն են Հայաստանում: Այստեղ ոսկերչական արվեստում կարելի է տեսնել նորամուծություններ, որոնք շեղումներ են հիմն, ավանդական կանոնիկ մտածելակերպից և ընդունված ձևերից. ուշ

բրոնզի դարաշրջանում պարույրների կենտրոնում մածուցված վերադիր հատիկը, կախիկների եզրագծերը ձևավորող՝ ոսկե լարին հենված հատիկաշարերը փոխարինվել են մանրիկ օղակիկներով, որոնք, սակայն, թողնում են մույն հատիկների տպավորությունը: Հետագայում, զարգացած երկաթի դարաշրջանում, եռանկյունաձև կախիկների վրա (Լոռի Բերդ) դրանք փոխարինվում են գուգաթելով՝ առաջացնելով հյուսածո զարդաձևի տպավորություն:

Գլանաձև ուլունքների պարույրների վրա մույնպես ոսկեհատիկը փոխարինվել է կոնաձև, սնամեջ մասնիկով: Այսպիսով, ուռուցիկ, սնամեջ, ծավալային պատկերաձևերն սկսում են մուտք գործել ոսկերչության մեջ (Լոռի Բերդի քունքազարդերը):

Ուռուցիկ, փքուն զարդատեսակի լավագույն նմուշներից են բարձրորակ ոսկուց պատրաստված երկկոն, շքեղ կախիկները (աղյուսակ LXXIII, 1): Դրանք ամբողջությամբ պատրաստված են ոսկե սնամեջ, ուլունքաման գնդիկներից և հիշեցնում են խաղողի ողկույզ: Կախիկը թերի է (370, 1911/29/30, քաշը 7.80գ): Կենտրոնական առանցք կազմող 5,5սմ երկարությամբ ոսկե ծողի վրա ամբողջացած է զարդի վերին՝ կախվող մասը, միջին՝ ողկույզանման հորինվածքն ու ստորին՝ «հավաքող» ուլունքը: Վերինները գնդաձև, մատնեքազարդ, անցքերի մոտ օղակներով ամրացած, երկու մասից պատրաստված երկու ուլունք են (տրամագիծը՝ 1սմ), որոնք հորիզոնական և ուղղահայաց դիրքով միանում են իրար ուղղահայաց գլանիկի միջոցով (երկարությունը՝ 4մմ): Հորիզոնական ուլունքը ծառայել է որպես կախելու օղակ, իսկ ստորինը, որի մեջ ամրացել է առանցքը, մածուցվել է «ողկույզին»: Վերջինս կազմված է գնդիկներով ստեղծված երկրաչափական ձևերից: Գնդերն ունեն 3,5-4մմ տրամագիծ և պատրաստված են երկու մասից: Սրանց մածուցումից ստացվել է երկու կոնաձև, ավելի ճիշտ եռանիստ բրգաձև՝ հիմքում եռանկյունի (15 գնդիկով) և 3 փոքր երկկոնաձևեր (23 գնդիկով): Վերջիններս իրենց հերթին օժտված են կենտրոնական ավելի բարակ առանցքով: Գլխավոր առանցքի երկու ծայրում մածուցվել են եռանիստ բրգաձևերի գագաթները, իսկ սրանց եռանկյունաձև հիմքերի յուրաքանչյուր անկյունում 3 երկկոնաձևերի երկու ծայրերը:

Ուրմիա լճի շրջանից գտնված այս զարդի ճշգրիտ զուգահեռները (*Stromenger, 1980, 114, աղ. 50*) ավարտվում են ավելի մեծ, գնդաձև, հատիկազարդ ուլունքով: Սրանք ականջի օղեր են և թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.: Հեղինակը վկա-

յում է նաև Մարլիկից և Շոշից հայտնաբերվածները: Նման երկկոն զարդ և մատնեքավոր ուլունք գտնվել են Վերիում (ռուսական Թալիշ կամ Լենքորան), որոնք ըստ երևույթին ամբողջական կախիկի բեկորներ են:

Տոլորսի դամբարանում գտնված երկու կախելու ուլունք-օղակները վկայում են, որ այս զարդը միակ օրինակը չի եղել: Թվում է, որ վերին ուլունքի միջից անցել է լայն ոսկե օղջ՝ ականջից կախելու համար:

Վերիի բրոնզե ածելիաձև դանակներն ու նետասլաքները նույնպես համապատասխանում են Տոլորսի նյութերին և թվագրվում են ուշ բրոնզի դարաշրջանով (մ.թ.ա. 1450-1200թթ. *Schaeffer, 1948, աղ. 227, նկ. 38, 41, 15-18, 20*):

Տոլորսի դամբարանում գտնվել են նաև ոսկե նրբաթիթեղից պատրաստված, կենտրոնում ուռուցիկ հինգ կոճակաձև զարդեր (1,3սմ տրամագծով) և մեկ ավելի մեծը (2սմ տրամագծով), որի մակերեսին պարուրաձև փորագրություններ կան: Այս զարդերն ամրացել են փափուկ հիմքին և հավանաբար ամրացվել հագուստին: Սրանք հանդիպում են ուշ բրոնզի դարաշրջանում և ավելի մեծ տարածում գտնում վաղ երկաթի դարաշրջանում: Այս զարդերի զուգահեռները կարելի է տեսնել Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան 33-րդ դամբարանում:

Նրբաթիթեղից պատրաստված ձվաձև, սնամեջ կախիկը (1,5x2,5սմ) ամբողջովին ծածկված է ռելիեֆ և փորագիր զարդերով՝ կատարված հակառակ կողմից սեղմելու եղանակով և մակերեսից՝ հարվածների միջոցով: Իրը քայքայված է, ենթադրվում է, որ ստորին լայն մասում պատկերվել է կենդանու զլուխ, իսկ վերին մասի համակենտրոն գծաձևով գոտիները կարող էին բաշի պատկեր լինել: Կախիկն, անկասկած, ունեցել է ամուր միջուկ:

Տոլորսի դամբարանն իր պարունակած բրոնզե նյութերի զգալի մասով ուղղակիորեն կապվում է Լոռի Բերդի վաղ երկաթի դարաշրջանի վաղ փուլով թվագրվող 29 և 30-րդ դամբարանների, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի մի շարք հուշարձանների հետ (*Кушнарева, 1957, 136-177*): Ձիու բրոնզե շրջանաձև օնիքսե ընդելուզված շքակոճակը բնորոշ է վաղ երկաթի դարաշրջանի հուշարձաններին (Լոռի Բերդ, Մեծամոր, Շիրակավան և այլն), որտեղ հատկապես կատարվել են ձիերի թաղումներ կամ ձիերի փոխարեն դամբարաններում գետեղվել է նրանց ասպազենը: Անկասկած, այսպիսի մի թաղում է նաև Տոլորսինը, որը կարևորվում է իր միջանկյալ դիրքով Ուրմիա լճի շրջանի, Լենքորանի, Լեռնային Ղարաբաղի և

Լոռու միջև կապելով տարածաշրջանի վաղ երկաթի դարի մշակույթի համանման բռնկումները: Տոլորսի դամբարանը բազմաթիվ զուգահեռ նյութերի հիման վրա կարելի է թվագրել մ.թ.ա. XII-XI դարերով:

Սևանի ավազանի Գավառ քաղաքի մոտ գտնվող «Մոթբի ծոր» դամբարանադաշտի վաղ երկաթի շրջափուլին պատկանող և մ.թ.ա. XIII-XII դարերով թվագրվող 16-րդ դամբարանից հայտնաբերված երկարուկ ուլունքահատիկը շագանակագույն ագաթից է և եզրերին ունի ոսկու ամուր թիթեղից պատրաստված գլանաձև ծայրապանակներ (պահպանվել է մեկը) (աղյուսակ LXXIII, 3): Ծայրապանակը սնամեջ է, մի եզրը բաց, իրանին հատիկաշար եռանկյունաձև նախշերով: Պատրաստման եղանակով հիշեցնում է Բաբելոնի կասսիտական ժամանակաշրջանին (ուշ փուլին) բնորոշ ոսկե գլխադիրներով կնիքներն ու ուլունքները:

Ե. ՀՈՌՈՄ

Գտնվում է Արթիկի տարածաշրջանում, Շիրակի մարզի Հոռոմ և Նոր Կյանք գյուղերի միջև ընկած տարածքում: Հուշարձանախումբը կազմված է մ.թ.ա. III-I հազարամյակների բնակավայրերից (նկար 39), ամրոցներից և դրանք լայն գոտիով շրջապատած դամբարանադաշտերից: Հուշարձանը 1990 թվականից հետազոտվում է հայամերիկյան-գերմանական միացյալ արշավախմբի կողմից: Լայնածավալ աշխատանքների շնորհիվ պարզ դարձավ, որ բնակավայրն առավել ծաղկում է ապրել ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջանում:

Դամբարանադաշտի մի հատվածը (160 դամբարան) 1987-89թթ. Արթիկի Նոր Կյանք ջրամբարի շինարարության կապակցությամբ ամբողջությամբ պեղվել է: Դամբարանների բացարձակ մեծամասնությունը թվագրվում է մ.թ.ա. XIIդ. 2-րդ կես-IX/VIIIդդ.: Դամբարանները սալարկղներ են, որոնցում կատարվել են անհատական թաղումներ: Հանգուցյալների հետ դրել են բազմատեսակ նյութեր՝ բրոնզից, երկաթից, անագից, ոսկուց ու արծաթից պատրաստված իրեր:

Հոռոմի դամբարանադաշտի ոսկե իրերը հայտնաբերվել են ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի շրջափուլերին (մ.թ.ա. XV-VIIIդդ.) պատկանող հնագիտական համալիրներից: Ոսկե իրերի բացարձակ մեծամասնությունը վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին վերաբերող թաղումներից է, և միայն ոսկե մեկ առարկա (գնդաձև, նախազարդ խոշոր ուլունքա-

հատիկ) հայտնաբերվել է ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի 124-րդ դամբարանից:

Ուշ բրոնզից վաղ երկաթին անցման և բուն

հնամարդաբանական նյութի ուսումնասիրությունից երևում է, որ ականջօղը պատկանել է 40-50 տարեկան տղամարդու³⁸:

Նկ. 39. Հոռոմի բնակավայրը

վաղ երկաթի շրջափուլերին պատկանող 27, 45, 48, 76, 90, 93, 100, 110, 112 և 135 դամբարաններում հայտնաբերված ոսկե նրբաթիթեղի քայքայված բեկորների չափերն ու պահպանվածությունը հնարավորություն են ընձեռում որոշելու դրանց նախնական ծեր, գործածության բնագավառն ու կիրառման եղանակը: Ամբողջական կամ մասամբ պահպանված ոսկե մյուս գտածոները բացառապես պերճանքի առարկաներ են և ականջօղի, բաժանանարի, տարատեսակ ուլունքահատիկների ու բզեզատիպ կախիկների դեր են կատարել:

Հոռոմի դամբարանադաշտից հայտնաբերված ոսկե ականջօղը թիվ 18 դամբարանից է և, ըստ ուղեկցող հնագիտական նյութերի, թվագրվում է մ.թ.ա. XI-VIII դարերով: Ականջօղը (քաշը՝ 4,35գ) պատրաստված է դեպի ծայրերն աստիճանաբար բարակող, ոսկով երեսպատված պղնձաբրոնզային կլորավուն լարից և կենտրոնական հատվածում չորս բրգաձև հատիկաշար ելուստներից կազմված քառակող ելուստ ունի, որը զոդման եղանակով ամրացվել է ականջօղի իրանին արտաքին կողմից (աղյուսակ LVI, 2): Դամբարանի

Մեկուկես ուլորումով, փորագրագարդ մեկ այլ օղ (հավանաբար դարձյալ ականջօղ) հայտնաբերվել է համաժամանակյա թիվ 53 դամբարանից: Վերջինս երկու մարդկանց համատեղ թաղում է պարունակում, որոնցից մեկը 25-35 տարեկան տղամարդ է, իսկ երկրորդը՝ 60-80 տարեկան կին:

Ոսկե ուլունքահատիկները Հոռոմի դամբարանադաշտից հայտնաբերված պերճանքի ոսկե առարկաների ամենամեծաթիվ խումբն են կազմում, պեղվել են 12, 42, 53, 62-64, 73, 127, 133, 146 և 148-րդ դամբարաններից և դարձյալ թվագրվում են մ.թ.ա. XI-VIII դարերով: Դրանք հիմնականում գնդաձև են և գլանաձև կառուցվածք ունեն: Գնդաձև մեծ ու փոքր ուլունքահատիկներից յուրաքանչյուրը պատրաստվել է ոսկե նրբաթիթեղի կիսագնդաձև, սնամեջ երկու առանձին հատվածներից, որոնք զոդման եղանակով միացվել են իրար: Առանձնանում են 53-րդ դամբարանից հայտնաբերված 6 օրինակները: Դրանցից յուրաքանչյուրը մածուկից պատրաստված միջուկ

³⁸ Հոռոմի դամբարանադաշտի մարդաբանական նյութի տվյալները ըստ հնամարդաբան Ռ. Սկրտչյանի:

ունի, որը երեսպատվել է ոսկե նրբաթիթեղից արված կիսազնդածն զույգ պատիճներով: Գլանածն, սնամեջ ուլունքահատիկները ևս պատրաստվել են ոսկու նրբաթիթեղից: Վերջիններիս հանդիպակաց եզրերը մոտեցվել են իրար և զոդվել:

Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում դամբարանադաշտի 1, 18, 34 և 106-րդ դամբարաններից հայտնաբերված կախիկները (ադյուսակ LXXIII, 2), որոնք «սրբազան բզեզի» տեսք ունեն, հավանաբար պատրաստվել են հանքանյութի (բիտում) կամ համանման սև նյութի շաղախից և արտաքինից երեսպատվել ոսկու նրբաթիթեղով: Իրանի ստորին հարթ (ոսկու նրբաթիթեղից զուրկ) մասից քիչ վեր կողային հատվածում, յուրաքանչյուր կախիկն օժտված է զույգ միջանցիկ երկայնական, զուգահեռ փորվածքներով, որոնք ամենայն հավանականությամբ արվել են կախիկները վզնոցի վրա որոշակի հաջորդակա-նությամբ ամրացնելու համար):

Թիվ 1 դամբարանից հայտնաբերված ոսկե նրբաթիթեղների բեկորները թույլ են տալիս ենթադրել, որ դրանք պատկանել են առնվազն երեք միանման բզեզ-կախիկների: Պահպանված բեկորներից ամենամեծը հնարավորություն է ընձեռում վերականգնելու բզեզ-կախիկը երեսպատող ոսկե նրբաթիթեղի նախշազարդումը: Այն զույգ խորադիր ուղղահայաց գծերով բաժանված է երեք մոտավորապես հավասար հատվածների, որոնցից յուրաքանչյուրի ներքին տարածությունն ամբողջապես լցված է խորադիր նուրբ շեղագծերով: Նրբաթիթեղի եզրագծով անցնում է զույգ խորադիր ակոսներով սահմանազատված շեղագիծ գոտի: Ըստ հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութի, նկարագրված բզեզ-կախիկները պատկանել են 40-45 տարեկան մարդու:

Թիվ 34 դամբարանից հայտնաբերված բզեզ-կախիկների ոսկե նրբաթիթեղով արված երեսպատման բեկորներից կարելի է ենթադրել, որ դրանց քանակը երկուսից ավելին է եղել: Պահպանված փորագրությունները հիմնականում կրկնում են 1-ին դամբարանից հայտնաբերված օրինակների նախշազարդումները: Քննարկվող դամբարանում թաղվել է հասուն տարիքի տղամարդ:

Թիվ 106 դամբարանից հայտնաբերված բզեզ-կախիկների քանակը, դատելով պահպանված բեկորներից, հինգից պակաս չէ: Սրանց ոսկե երեսպատումների դրվագումներն ունեն ուրույն նախշ: Ոսկե նրբաթիթեղի ողջ մակերեսը խորադիր կետագարդ երկու գոտիներով բաժանված է հորիզոնական երեք հատվածների, որոնցից առաջինը

ներկայացնում է բզեզի գլուխը, երկրորդը իրանը, իսկ երրորդը՝ մարմնի ստորին մասը: Գլուխը զարդարված է խաչածն հատվող երկու կետագարդ շեղագծերով, իրանը՝ շեղագիծ ցանցով, իսկ ստորին մասը կենտրոնում ուղղահայաց կետագարդ գոտիով բաժանված է երկու կետագարդ եռանկյունիների և միջատի թևերի ստորին վերջույթների տպավորություն է ստեղծում: Այս հինգ բզեզ-կախիկները պատկանել են 45-55 տարեկան կնոջ:

Քննարկված բզեզ-կախիկներն առայժմ եզակի երևույթ են ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Անդրկովկասի վաղ երկաթի շրջափուլին պատկանող հնագիտական նյութերում: Թերևս արտաքին նմանության առումով նրանք, որոշակի վերապահումով, կարող են համեմատվել Սևանի ավազանի Սարուխան գյուղից (դամբարան 17) և Վանաձորի «Դիմացի թաղ» հնավայրից հայտնաբերված և ուշ բրոնզի շրջափուլին վերաբերող երկու բզեզատիպ կախիկների հետ: Վերջիններս պատրաստված են լավ հունցած մածուկով և ոսկե երեսպատման փոխարեն պատված են կապտաերկնագույն ջնարակով (*խանգադյան, 1979, 118; Пилипосян, 1986, 436*): Այսուհանդերձ, Հոռոմի բզեզ-կախիկների անմիջական զուգահեռները, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է որոնել Եգիպտոսից պեղված հնագիտական նյութերում: Այս առումով քննարկվող կախիկներն առավել համադրելի են Եգիպտոսում դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից հանդես եկած և մ.թ.ա. II-I հազարամյակներում Մերձավոր Արևելքի մի շարք շրջաններում (Սիրիա-Պաղեստինյան աշխարհ, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Պարսից ծոց, Արաբական թերակղզի և այլն) տարածում ստացած կոյաբզեզների հետ: Հին Եգիպտացիների մոտ վերջիններս առնչվում էին արևի պաշտամունքի հետ, խորհրդանշում նրա արարիչ-շարժիչ ուժերը և ազնիվ մետաղներից կամ թանկարժեք քարերից պատրաստված բզեզ-կախիկների տեսքով ամրացվում փարավոնների, նրանց հարազատների ու մերձավորների, ինչպես նաև արքունի պաշտոնյաների բարձր կարգավիճակը հավաստող պերճանքի առարկաների մեջ (զլխագարդ, վզնոց, կրծքագարդ, ապարանջան, բազկակալ և այլն): Բզեզատիպ առարկաների մի մեծ խումբ էլ այստեղ աստիճանաբար վերածվեց իշխանություն, սեփականություն և իրավունք խորհրդանշող դրոշմ-կնիքների (սկարաբեյների) (*Hall, 1929; Bonnet, 1952; Brunner-Traut, 1965; Bray, Trump, 1970, 204*): Ուստի բացառված չէ, որ հոռոմյան բզեզ-կախիկները ևս, ղեկորատիվ-զեղազիտական նշանակությունից զատ, ըստ երևույթին նախ որոշակի տոնածիսա-

կան արարողությունների հետ (թերևս արևի պաշտամունքի) առնչություն ունեցող խորհրդանշների դեր են կատարել: Մասնավորապես այդ են վկայում ինչպես կախիկների բզեզատիպ արտաքինը, այնպես էլ ոսկու նրբաթիթեղով արված երեսպատումը:

Ոսկուց պատրաստված պերճանքի առարկաներ պարունակող Հռոմի դամբարանների գույքակազմի ուսումնասիրությունն ու վերջինիս համադրումը նույն դամբարաններից հայտնաբերված հնամարդաբանական նյութերի սեռատարիքային տվյալներին, հնարավորություն են ընձեռում նաև սոցիալական բնույթի որոշ նախնական վերակազմությունների համար: Աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ հենց այս դամբարաններում է կենտրոնացված տվյալ հասարակության սոցիալական վերնախավը խորհրդանշող ատրիբուտների (զավազանի զլուխներ, գուրգեր, բրոնզե գոտիներ, լանջապանակի շրջանաձև-ցանցկեն ճարմանդներ, երկմետաղյա սուր, դաշույններ և այլն) գերակշիռ մասը:

Հետաքրքիր պատկեր է ներկայացնում նաև նույն դամբարանների տեղերի սեռատարիքային տվյալների վերլուծությունը: Պարզվում է, որ ոսկի պարունակող դամբարանային համալիրներից 16-ը (դամբարաններ 1, 13, 27, 34, 42, 49, 63, 64, 73, 90, 112, 127, 133, 146, 147, 148) պատկանել են տղամարդկանց, 5-ը (դամբարաններ 45, 76, 100, 106, 110)՝ կանանց, 1-ը (դամբարան 62)՝ երեխայի, 4-ը (դամբարաններ 48, 53, 124, 135) մեկ ակտով արված զույգ (48 և 53-ում տղամարդ և կին, 124-ում՝ երկու կին, 135-ում՝ երկու տղամարդ):

Այսպիսով, եթե ի մի բերենք ոսկի պարունակող և մարդաբանական բնութագրումների ենթակա վերոհիշյալ 27 դամբարանների քննարկված նյութերի տվյալները, կստացվի, որ դրանցում ամփոփված ընդհանուր թվով 31 անձանցից 22-ը

տղամարդիկ են (71%), իսկ 9-ը (29%)՝ կանայք: Այսինքն, Հռոմի դամբարանադաշտի ոսկի պարունակող դամբարանային համալիրներն առավելապես արական պատկանելություն ունեն: Այս տեսակետից հետաքրքիր պատկեր է ներկայացնում նաև վերոհիշյալ անձանց տարիքային խմբերի ուսումնասիրությունը: Պարզվում է, որ ոսկի պարունակող դամբարաններում տղամարդկանց տարիքը տատանվում է 10-65, իսկ կանանցը՝ 25-80 տարվա սահմաններում: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ոսկե զարդեր կրող տարիքն առած մեկ տղամարդուն համապատասխանում էր ոսկե զարդեր կրող մեկ երիտասարդ: Ինչն էլ, ըստ էության, թույլ է տալիս ենթադրել հասարակության մեջ դիրք ու որոշակի կարգավիճակ ունեցող մեծահասակ տղամարդու և թերևս նրա որդու կամ արու ժառանգի քանակական փոխհարաբերակցության իրական պատկերը:

Որոշակի տարբերակվածություն է նկատվում նաև ոսկե պերճանքի առարկաների կոնկրետ տեսակների և վերջիններս կրող տղամարդկանց տարիքային խմբերի միջև: Այսպես, եթե գնդաձև և զլանաձև ոսկե ուլունքահատիկները հանդիպում են ինչպես երիտասարդների, այնպես էլ տարեց տղամարդկանց թաղումներում, ապա ոսկե երեսպատումով բզեզ-կախիկները բացառապես տղամարդկանց մենաշնորհն են, դամբարաններում միշտ ուղեկցվում են զենքով և, այդ ամենով իսկ, մեկ անգամ ևս մատնանշում սոցիալական կարգավիճակի խորհրդանշան լինելու նպարագան:

Ինչ վերաբերում է Հռոմի հին հասարակության մեջ ոսկե զարդեր կրող իգական բնակչությանը, ապա այն տարիքային անհավասար ստորաբաժանում ունի: Ոսկե զարդեր կրելու կանանց իրավունքը խստորեն սահմանափակված էր որոշակի բարձր տարիքային ցենզով:

ԳԼՈՒԽ ԶԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ ԵՐԿԱԹԻ ԼԱՅՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Այսրկովկասում պեղված երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի դամբարանները բավական մեծ թիվ են կազմում: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին Մուսիերիում (Ալավերդուց 3կմ հյուսիս), Շեթան Դաղում (Այրում գյուղից արևմուտք՝ անտառի մեջ), Ախթալայում (Սբ Գևորգ բլրի վրա և հովտում), Ուչ-Քիլիսայում (Լալվար լեռնազանգվածի ստորոտին, Ալավերդու և Շամլուղի միջև) և այլ հնավայրերում ժակ դը Մորգանը բացեց ավելի քան 900 դամբարան: 1871թ. Ա.Երիցյանը, 1893-94թթ. Ն.Սառը և Է.Թաղայշվիլին երկաթե դարյան դամբարաններ բացեցին Ոռնակում: Դարասկզբին Ե.Լալայանի պեղումները Սևանի ավազանում, 1929 և 1951թթ.՝ Խրտանոցի ու Գոլովինոյի, 1939թ.՝ Վանաձորի, 1952թ.՝ Գյումրիի և այլ դամբարանների պեղումները նույն ժամանակաշրջանի հարուստ նյութեր տրամադրեցին ուսումնասիրողներին: Հայտնի են նաև Մցխեթի, Սամբավրոյի, Ծալկաչի, Մարալին-Դերեսիի, Դվանիի, Ջակիմի (Կարսի շրջան), Մինգեչաուրի դամբարանները: Այս հուշարձաններում ավանդական իրերի կողքին կարելի է տեսնել ուրարտական (հին արևելյան) և սկյութական ոճի արտադրանքներ:

Երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանում Առաջավոր Ասիայում մեծ տեղաշարժեր տեղի ունեցան. երբեմնի հզոր Ասորեստանը և Ուրարտուն կործանվեցին մեկը մյուսի հետևից: Տարածաշրջանում գերիշխանությունն անցավ սկզբում Բաբելոնյան թագավորությանն ու Մարաստանին, ավելի ուշ՝ Աքեմենյաններին:

Մ.թ.ա. IX դարից սկսած ուրարտական մշակույթի ազդեցությունն սկսեց տարածվել հյուսիս հասնելով Սևանի ավազան, Լոռի և Ջավախք:

Ավելի ուշ (մ.թ.ա. VII-VI դդ.) Այսրկովկասում և Արևմտյան Իրանում ի հայտ են գալիս իրեր, իսկ դամբարաններում նաև ծիսական բնույթի գտածոներ, որոնք նշում են տարածաշրջանում սկյու-

թական տարրի առկայությունը, ինչը հիմք է տվել ենթադրելու, թե սկյութական մշակութային ավանդույթները հիմնականում ձևավորվել են հինարևելյան, մասնավորապես ուրարտական ազդեցությամբ: Մշակույթ, որն այնուհետև իր բուռն զարգացումն ապրեց բուն սկյութական ճանաչված տարածքներում:

Ջարգացած երկաթի դարաշրջանի հուշարձաններն Արևելյան Հայաստանում հիմնականում ներկայացված են դամբարաններով: Դրանց բնորոշ են բրոնզե և երկաթե սկյութական նետասլաքները, երկաթե կեռ դանակները, միզակները, դաշույնները, կացինները, բրոնզե ամանները, կավե միականթ սափորները, գավաթները, քրեղանները, սարդիոնե և շաղախե ուլունքները: Հիմնականում աղքատիկ այս դամբարաններում բացակայում են ոսկե և արծաթե զարդերը (եթե հաշվի չառնենք Վրաստանի տարածքից հայտնաբերված մի քանի գանձերը): Հ.Ա.Մարտիրոսյանը դա բացատրում է ուրարտական իշխանությունների ժանր հարկային քաղաքականությամբ, որը ոչ ուրարտական բնակչության համար առաջացրել էր ոսկերչական արտադրանքի ճգնաժամ: Նա այնուհետև ավելացնում է, որ համարյա հարյուր տարվա ընթացքում հնագետների կողմից պեղված հարյուրավոր մետաղական համալիրներում ոչ մի ոսկե իր չի հայտնաբերվել: Այն դեպքում, երբ նույնիսկ կողոպտված ուրարտական ամրոցներում ոսկերչական գեղարվեստական իրերը համեմատաբար հաճախ են հանդիպում չխոսնելով արդեն միջին և ուշ բրոնզի դարաշրջանների դամբարաններում հայտնաբերված հոյակերտ զարդերի մասին (*Мартиросян, 1964, 292*):

ԼՈՐԻ ԲԵՐԴ

Լոռի Բերդի զարգացած երկաթի ժամանակաշրջանի դամբարանները երևան բերեցին կառույցների ու թաղման ծեսի նոր, մինչ այդ անհայտ ձևեր:

Դրանք բնորոշվում են շքեղ հանդերձավորված ձիերի թաղումներով և մեծքայաների դիմաստեղծումով:

Լոռի Բերդի երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի երկու տասնյակից ավելի դամբարաններից յոթն են ոսկե իրեր պարունակում (2, 3, 4, 56, 62, 63, 64): Դամբարանների այս խմբում ամենավաղը, ըստ երևույթին, 62-րդն է՝ իր կենդանակերպ խեցեղենով ու թելնիկաձև անոթներով, թեև սրանց կողքին առկա են մալ ուրարտական տիպի սանձերն ու բզեզաձև կնիքները (սկարաբեոիդ), երկաթե միզակներն ու բրոնզե ամանները, որոնք

ոչ մեծ քարերի լիցքը, սալաքարերը բացակայում էին: Դամբարանախուցը հիմնահողային է, ուղղանկյունաձև, արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ (11x4x3,4մ): Արևմտյան հատվածում, որը մախատեսված էր մեծքայալի համար, հայտնաբերվեց խեցեղենի, բրոնզե իրերի, ոսկե և այլ զարդերի մեծ մասը: Արևելյան ավելի ընդարձակ հատվածը մախատեսված էր կենդանիների համար. այստեղ իջեցվել էին 5 ձի՝ իրենց սանձերով ու հանդերձանքով, և կովերի առանձին մասեր (նկար 40): Կենտրոնում՝ հատակին մոտ, գտնվեց կարմրավուն տուֆից պատրաստված ֆալլոսի ստորին մասը: Դամբարանի մակերեսից երկու մետր խո-

Նկ. 40. Լոռի Բերդ.: 62-րդ դամբարանը

կարելի է թվագրել մ.թ.ա. VII դարով: 62-րդ դամբարանի արտաքին նշանները ժամանակին վերացել էին հողային աշխատանքների պատճառով: Դամբարանախցի ողջ մակերեսով տարածվում էր

րուսյան վրա՝ հյուսիսային պատին հենված քարակերտ պատվանդանին կային բրոնզե ամաններ, սափոր, բուրանոթ, գոտի, սանձեր, սուսերի պատյան, երկաթե միզակներ և այլն:

Դամբարանում հայտնաբերված ոսկե իրերը կոճակածն զարդեր են, կախիկներ և ոսկե լարերից պատրաստված տարածն ուլունքներ: Լոռի Բերդում, ինչպես տեսանք, ուշ բրոնզեդարից սկսած հանդիպում են ոսկե թիթեղից պատրաստված կոճակածն զարդեր, որոնք երկու կողմից անցքեր ունեն գործվածքի կամ կաշվի վրա ամրանալու համար: Դրանք հավանաբար կարվել են զգեստի կրծքամասում որոշակի դասավորությամբ կամ զարդարել գլխարկներն ու ճակատակալները: Այս զարդերը տարբեր ձևավորումներով ավելի հաճախ հանդիպում են վաղ երկաթի և երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանների դամբարաններում: 62-րդ դամբարանում գտնվեցին 22 կոճակածն զարդեր (տրամագիծը՝ 1,4սմ, բարձրությունը՝ 0,3սմ)՝ դեղնավուն և կարմրավուն թիթեղներից պատրաստված, զարդարված վեցթևանի աստղի դաջվածքով (աղյուսակ LXXV, 1) և 28 ավելի փոքրերը (1սմ տրամագիծով), որոնց կենտրոնն ու եզրերն ուռուցիկ են և ունեն 2 անցք (աղյուսակ LXXVI, 1): Եզրերը զարդարված են հետևից սեղմելու եղանակով կատարված կետիկներով: Մյուս 7 կոճակածն զարդերը (տրամագիծը՝ 1,4սմ)՝ բաց դեղնավուն ոսկե թիթեղից պատրաստված, կենտրոնական ուռուցիկ մասով, շրջանակված զույգ ուռուցիկ գոտիներով, նույնպես ունեն միաշար կետիկների զարդածն և երկու անցք (աղյուսակ LXXV, 2): Այսպիսիք հայտնաբերվել են նաև Լոռի Բերդի 2-րդ դամբարանի վերին թաղումից (մ.թ.ա. VII-VI դդ.): Սրանցից երկուսը մեծ են (տրամագիծը՝ 1,8սմ) կենտրոնական ուռուցիկ մասով և երկու համակենտրոն ուռուցիկ գոտիներով, որոնց վրա հակառակ կողմից դրվազված են գնդիկանման հատիկներ, երկու կողմից ունեն երկուական անցքեր (աղյուսակ LXXV, 3): Մյուս երեքը փոքր են (տրամագիծը՝ 1,1սմ) (աղյուսակ LXXV, 4): Կենտրոնական թմբուկի վրա հակառակ կողմից դրվազված են աստղածն կամ վարդյակածն զարդեր՝ սեղմելու եղանակով (*Деведжян, 1981, նկ. 236: 2-6, 28: 1-2, 5-7*): Նման զարդեր (9 հատ) հայտնաբերվել են նաև Լոռի Բերդի 56-II դամբարանում: Վերջիններիս կենտրոնական ուռուցիկ մասը շրջանակված է երկուական համակենտրոն բարձրադիր և ակոսային գոտիներով (աղյուսակ LXXVI, 2): Ծայրի ակոսի մեջ երկու կողմից երկուական անցքեր կան: Այս զարդերի զուգահեռներն առայժմ մեզ հայտնի չեն Այսրկովկասի հուշարձաններում. դրանք կարելի է տեսնել Սարիի ասորեստանյան դամբարանի ոսկե իրերի մեջ (մ.թ.ա. XIII դ.) և Դալամանում (մ.թ.ա. 850-800թթ., Զյուսիսարև-

մտյան Իրան) (*Terrace, 1962, 213, 221, նկ. 2, 12*):

Դամբարանի կախիկ զարդերը երկու տեսակի են անկյունածն և շրջանածն: Առաջինները (3 հատ, երկուսը թերի) պատրաստված են կողերով մածուցված ոսկե մանրիկ, մածուցված, երկշարք սմանեջ գլանիկներից՝ կազմելով լատինական A տառի ձև ունեցող հորինվածք (աղյուսակ LXXVII, 2), որի զագաթին կա կախելու օղակ, իսկ ստորին երկու ծայրերը միացնում է նույն գլանիկներից պատրաստված եռանկյունին (1,8x1,5սմ): Յուրաքանչյուր գլանիկի վրա երեսի կողմից մածուցվել են մեկական ոսկե գնդիկ: Գնդիկների թափված մասերում և կախիկի հակառակ կողմից՝ գլանիկների մեջ, երևում է ոսկու՝ պղնձով հագեցած կարմրավուն մածուցը: Այս զարդն առայժմ իր զուգահեռը չունի մեզ ծանոթ հուշարձաններում. կարծում ենք, որ այն ներկայացնում է կանացի խիստ ոճավորված պատկեր, ուստի կարող էր ծառայել իբրև պահպանակ:

Դամբարանում գտնվեցին նաև 726 գլանիկներ, երբեմն ավելի մանր. դրանք 1-1,5սմ և պակաս բարձրություն ունեն և 0,5սմ տրամագիծ (աղյուսակ LXXXI, LXXXII, 1): Այդօրինակ գլանիկներ (116 հատ)՝ 2մ բարձրությամբ, գտնվեցին նաև 63-րդ դամբարանի II խցում (աղյուսակ LXXIX): Դրանք կարող են վերոհիշյալ կախիկի կամ այլ զարդերի պատրաստուկները լինել. գուցե կարվել են հագուստի վրա՝ տարբեր ձևավորումներով:

Շրջանածն կախիկները (4 հատ, 1,5x1սմ)՝ կենտրոնում երեք եռանկյունիներով, կազմված են ոսկե լարերից ու հատիկներից և շատ նուրբ զուգաթել ցանցկեն (ֆիլիգրան) աշխատանքներ են (աղյուսակ LXXVII, 1): Պատրաստված են երկու համակենտրոն շրջանածն լարերից, որոնց միջև բաց տարածությունը լցված է մանրիկ, խիտ մածուցված հատիկներով: Ներքին լարի եզրերը նույնպես հատիկաշար են, որից դուրս եկող՝ հատիկներից կազմված երեք եռանկյունիները կենտրոնում սուր անկյուններով միանում են իրար: Նախատեսված օղակը՝ դիմային կողմից նույնպես հատիկազարդ, վերին մասում երկու կողմից ամրացված է մեղալիոնին:

Գտնվել են նաև նրբաթիթեղներ, որոնք փոքր իրերի երեսպատեր էին: Դրանցից մի քանիսն անզարդ են, մյուսները դիմային կողմից ունեն կլորավուն և քառանկյուն երկպարույրի տեսքով նուրբ դրվագումներ:

Դամբարանում հանդիպում են նաև ավանդական ձևերի զարդեր, որոնցից է բաց դեղնավուն, գլանածն, հատիկավոր ուլունքը (6x3սմ) կտրված-

քում՝ յոթ, երկարությամբ վեց գնդիկներով (աղյուսակ LXXVII, 4): Նման դեղնավուն ուլունք (4x4,5մմ)՝ կտրվածքում 6, երկարությամբ 3 հատիկներով, գտնվեց 64-րդ դամբարանի 2-րդ խցում: Նման ուլունքների վաղ օրինակներ հանդիպում են ուշ բրոնզեդարի վաղ փուլերից սկսած և գործածվում են մինչև զարգացած երկաթի ժամանակաշրջանը:

Նույնքան ավանդական ձև ունեն նաև զսպանակաձև 5 ուլունքները (աղյուսակ LXXVII, 3) պատրաստված կլոր կտրվածքով ոսկե կարմրավուն լարից (7x 1,5մմ) և մեկ լայնը (1,1x0,7սմ) ըստ երևույթին էլեկտրոնից: Ձսպանակաձև ուլունքները մեզ հայտնի են դեռևս Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան և Վանաձորի ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններից: Դրանք բավական լայն և երկար նմուշներով առկա են նաև Զիվիեի դամբարանում (մ.թ.ա. VII-VIդդ., *Ghirshman, 1979, 2: 1*):

Նորույթ են ոսկե լարերից ստեղծված վարդյակազարդ, սնամեջ, վանդակավոր ցանցկեն ուլունքները (աղյուսակ LXXVII, 7), որոնք գնդաձև և տակառաձև են: Դրանք պատրաստվել են երկու կտորից, ապա մածուցվել իրար: Մեկը (7մմ բարձրությամբ) ներկայացնում է մի կողմում 7-թերթանի վարդյակ, մյուսը (8 մմ բարձրությամբ)՝ 5-թերթանի վարդյակ: «Թերթիկները» հիմքում միանում են ուլունքի անցքը կազմող օղակաձև լարով: Այսպիսի ուլունքներ գտնվել են նաև 63-II, 64-II և 56-II դամբարանախցերում (աղյուսակ LXXVIII, LXXXVII, 3):

63-րդ դամբարանի II խցում վանդակաձև ցանցկեն ուլունքները գնդաձև են և հանդիպում են երկու տարբերակով: Մեկը (2 հատ, 4 մմ բարձրությամբ) կազմված է ոսկե փոքրիկ օղակների միացումից յուրաքանչյուր կողմում 5-ական օղակ և անցքը կազմող օղակը: Մյուսը պատրաստված է երկու մասից (2 հատ, 7x6մմ), յուրաքանչյուր կողմում 5 եռանկյունաձև բացվածքներով: Բոլոր շյուղերը ներկայացնում են մանրիկ հատիկների մեջ վերցված մեկ ոսկե լար: Այսպիսի, սակայն հյուսածո շյուղերով ուլունք է գտնվել Պարցխանակաձևի գանձում:

64-րդ դամբարանի 2-րդ խցի վանդակավոր ուլունքները՝ պատրաստված կլոր կտրվածքով և տափակ ոսկե լարերից, ներկայացնում են վարդյակաձև (4մմ բարձրությամբ), շրջանաձև (4x5, 5x6մմ) և երկու շրջանաձև անցքերի վրա մածուցված, բացված զսպանակի (6x4,5մմ) ձևով զարդեր:

56-րդ դամբարանի 2-րդ խցում գտնվեցին մեկ վարդյակաձև (1,1x1սմ)՝ երկու օղակներից կազմված (7մմ բարձրության) և մեկ տակառաձև (6մմ բարձրության) հարթ մակերեսով վանդակավոր

ուլունք (աղյուսակ LXXVIII): Այս ուլունքներն իրենց զուգահեռներն են գտնում Վրաստանում, մ.թ.ա. VII-VIդդ. քվագրվող Նոսիրիի գանձում (*Курфтин, 1941, 133-135, նկ. 129:1, 132, Гагошадзе, 1976, աղ. 2:8-13,3:19-21*):

63-րդ դամբարանը 15մ տրամագծով, հարթ զագաթով, լավ ընդգծված կրոմլեխով թուփ էր, որի կենտրոնում բացվեցին քարաշար պատերով իրար զուգահեռ երկու քարարկղային խցեր: Խցերի արևելյան մասերում՝ հյուսիսային և հարավային պատերի մեջ, կային բարձր և խոր որմնախորշեր: Առաջինում հայտնաբերվեցին ծիերի և կովերի կմախքներ, ծիու բրոնզե խաչաձև ճարմանդ, խեցեղեն և այլն: Երկրորդ մեծ խցում (8,30x3,20x3,10մ) վերին շերտից սկսած հայտնաբերվում էին բրոնզե և երկաթե առարկաներ, ոսկե և կիսաթանկարժեք քարերից զարդեր: Ձոհաբերված ծիեր էին հանդիպում տարբեր մակարդակների վրա: Զիերը ժամանակին կրել են շքեղ բրոնզե ճարմանդներով լայն ու ձևավոր շղթաներ, ազաթե գեղեցիկ, խոշոր ուլունքներ, կոճակներ, վզի և ոտքի բրոնզե ժապավեններ և այլն: Գտնվեցին մարդու գանգ, թևի և ոտքի ոսկորներ: 2մ խորության մեջ հայտնաբերվեց 1,70մ բարձրության մարդու տուֆակերտ արծան (նկար 41): Բացի հիշատակված վանդակավոր ուլունքներից և մանր գլանիկաձև պատրաստուկներից, այստեղ կային նաև ոսկե բաժանարար, երկկոն, գլանաձև, առյուծակերպ, կոճակաձև ուլունքներ, զարդարուն նրբաթիթեղներ և մատանի:

Բաժանարար ուլունքները երկու տեսակի են. առաջին տեսակը նախատեսված է եռաշար մանյակի համար (4 հատ, 1,6x1,6սմ): Այն կազմված է երեք իրարից հեռու սնամեջ գլանիկներից, որոնց միջև տարածությունը լցված է երեքական ոսկեթել պարույրներով (աղյուսակ LXXXIII): Երկուսը պատրաստված են մեկ լարից, մյուսը՝ առանձին: Պարույրների կենտրոնում մածուցվել են մեկական վերադիր հատիկներ: Ուլունքի եզրերն անցքերի մասում շրջանակվում են տափակ լարերով, իսկ գլանիկները երեսի կողմից կրում են 4-ական խումբ մանրիկ հատիկազարդեր, որոնք անցքերի մոտ եռանկյունաձև են, կենտրոնում ռոմբաձև: Սա շատ նուրբ ցանցկեն աշխատանք է, որտեղ պահպանված է սիմետրիայի սկզբունքը:

Բաժանարար ուլունքների մյուս տեսակը ներկայացված է 8 փոքրիկ սնամեջ գլանիկներով, որոնք եզրերում վերցված են ոսկե տափակ լարերի մեջ (2 հատ, 2x2սմ և 1,3x1,5սմ), իսկ ծայրերից ունի ևս 3 գլանիկ՝ գոտևորված ոսկե լարերով (աղ-

յուսակ LXXXIV, 1): Մի երեսին կրում է նախորդ տեսակի ուլունքի նման հատիկավոր զարդեր: Ըստ երևույթին այս ուլունքները գործածվել են միասին լրացնելով իրար: Այսպիսի մի ուլունք գտնվել է 56-րդ դամբարանի 2-րդ խցում գինու

րուստ դամբարանում հայտնաբերվածի նման սրանք ևս զարդարված են հորիզոնական վեց փորագիր գոտիներով (աղյուսակ LXXXIII):

Եզակի է առյուծի տեսքով ուլունքը (1,3x1սմ), որը կարծես մանրակերտ քանդակ է. պատկերում

Նկ. 41. Լուռի Բերդ: Մարդու տուֆակերտ արձան 63-2 դամբարանից

սափորի միջից: Այն կազմված է վեց զլանիկից (1,7x1,3սմ) և զարդարված մի երեսին արված նույնպիսի վերադիր հատիկանախշով (աղյուսակ LXXXIV, 2):

Ավանդական ձևեր ունեն երկկոնաձև և զլանաձև ուլունքները: Վերջիններս անզարդ են (2 հատ, 8x5սմ), նրբաթիթեղից պատրաստված, ծայրերում փոքր-ինչ ուռուցիկ: Երկկոնաձևերը (8-9 հատ, 7x8սմ) պատրաստված են երկու մասից, միացված կենտրոնում: Վանաձորի միջին բրոնզեդարյան հա-

է կենդանու գլուխն ու հետնամասը՝ երկու վերջույթներով (աղյուսակ LXXXV, 1): Սնամեջ ուլունքը պատրաստված է ոսկու բարակ թիթեղից՝ ամբողջովին ծածկված նրբագույն գծազարդերով: Լավ է արտահայտված կենդանու գլուխը երախք բաց է, գծազարդված, երևում են ժանիքները: Աչքերը մեկական ոսկե զնդիկներ են, որոնց շուրջը երկշար գծային փորագրություններով արտահայտված են մինչև երախի անկյուններն իջնող ակնակամարները, ականջները ցցուն են: Կեն-

դանու բաշն արտահայտված է շեղանկյունաձև, ցանցկեն դրվագումներով: Իրանի կլորավուն հատվածը պատված է ուղղանկյուն ցանցկենով, որտեղ և ուլունքի հորիզոնական անցքն է շրջանակված ոսկե օղակով: Ոտքերը և թաթերը պատրաստվել են առանձին մածուցվելով իրանի ստորին մասում և հագցվելով ծալված ոտքերին: Առյուծի գլուխն ու իրանը նույնպես պատրաստվել են առանձին, ներսի կողմից սեղմելու եղանակով և ապա մածուցվել իրար: Գծագրողներն արված են երեսի կողմից, ուլունքը պատրաստելուց հետո:

Այս ուլունքի կամ կախիկի զուգահեռներ առայժմ հայտնի չեն, սակայն արևելակոբանյան մշակույթի վաղ փուլի (մ.թ.ա. X-VII դդ.) շրջանակներում Սերժեն-Յուրտի դամբարանադաշտից մանյակաշարի մեջ, հայտնաբերվել է մի բրոնզե կախիկ, որը ներկայացնում է երախը բաց գիշատչի գլուխ՝ լավ արտահայտված ժանիքներով, աչքերով, քթով (*Козенкова, 1977, աղ. XIX, 1*):

Տարբեր կենդանիների՝ հատկապես առյուծի ծավալային քանդակները կիրառական առարկաների վրա հինարևելյան արվեստի սիրված զարդաներից էին, որից զերծ չէր նաև ուրարտական արվեստը (*Пуотровский, 1962, 47, 53, 86, նկ. 13, 51, 58*): Լոռի Բերդի ուլունքն իր ոճով, պատրաստման եղանակով և հորինվածքով աղերսվում է ուրարտական քանդակարվեստի նմուշներին, ուստի շատ հավանական է, որ այն պարզապես ուրարտական ոսկերչական արտադրանք է:

Դամբարանի 2-րդ խցում գտնվել է նաև էլեկտրումից օղակաձև, լայն մատանի (տրամագիծը՝ 1,8սմ): Այն պատրաստված է երկու հյուսածո ձողիկներից, որոնք ամփոփված են երեք բարակ լարերի միջև և մածուցված (աղյուսակ LXXXVI, 4): Մատանու երկու ծայրերը նույնպես մածուցված են: Հյուսածո ձողերից պատրաստված ուլունք հայտնաբերվել է նաև Լոռի Բերդի միջին բրոնզեդարյան 94-րդ դամբարանում, իսկ հյուսածո վերադիր զարդը՝ 65-րդ դամբարանի շքասեղների վրա:

Այս զարդերի նմանակումն են ոսկե նրբաթիթեղի (սկավառակաձև իրի երեսպատ 4,2x 3,7սմ) վրայի չափազանց նուրբ եղնաձև դրվագումները (աղյուսակ LXXXVI, 2): Կենտրոնում ընդելուզված է սկավառակաձև կարմիր սաթ (տրամագիծը՝ 6մմ): Մի այլ նրբաթիթեղ, հավանաբար գլանաձև իրի երեսպատ, զարդարված է հակադիր գծերով լցված եռանկյունիների շարքերով (աղյուսակ LXXXVI, 1): Առավել հետաքրքիր են շատ վատ պահպանված սկավառակաձև երեսպատ նրբաթիթեղի դրվագումները՝ յոթեանի աստղի պատկերով (կենտրոնի

ընդելուզումն ընկած է), որի թևերի միջև տարածությունը լցված է իրար մեջ ագուցվող եղնաձև գծազարդված անկյուններով նման Լոռի Բերդի 25-րդ դամբարանի արծաթե պահպանակի և արդեն հիշատակված այսրկովկասյան բրոնզե գոտիների պատկերների: Այս զարդանի քառաթև խաչ արտահայտող շատ բնորոշ նմուշ է 63-րդ դամբարանի 2-րդ խցում հայտնաբերվածը, որը ցույց է տալիս հնագույն ավանդույթների և պատկերագրության կայունությունը: Դա ոսկե բաց դեղին կիսագնդաձև կոճակ է կամ բաժանարար ուլունք (տրամագիծը՝ 1,5սմ, բարձրությունը՝ 0,9սմ), որի հակառակ կողմում փակցված են տրամագծով անցնող զուգահեռ, սնամեջ զույգ գլանիկներ: Սակերեսի զարդանախշը ներկայացնում է կենտրոնում փոքրիկ գնդիկ, որից սկիզբ առնող եռաշար հատիկներից կազմված չորս գծերը մակերեսը բաժանում են հավասար մասերի: Յուրաքանչյուր մասի մեջ՝ նույնպես գծերից կազմված, իրար մեջ ագուցվող անկյուններ են, որոնց ստորին մասում մանրագույն հոծ հատիկներից եռանկյունիներ³⁹:

Հավասարաթև, ճառագայթավոր խաչն իր տարբեր դրսևորումներով այնքան տարածված էր Հայկական լեռնաշխարհում, որ նույնիսկ օտար ուսումնասիրողները մինչև միջնադարի վերջ այն համարում էին հայկական ավանդական արվեստի «բաղադրիչ մաս»:

Արտաքին տեսքով, խցերի կառուցվածքով, թաղման ծեսով և առարկաներով 63-րդին նման է 64-րդ դամբարանը՝ քարակղային երկու խցով (7x 2,30x2,90մ և 8,65x2,00x3,60մ), որոնցում բացվեցին ձիերի 12 կմախք շքեղ հանդերձանքով և սանձերով, գտնվեցին մեծ քանակությամբ խեցեղեն, բրոնզե զենքեր, ուլունքներ, ոսկե զարդեր և այլն (նկար 42, 43):

Դամբարանում հայտնաբերված ոսկե զարդերը տարբեր տեսակի ուլունքներ են՝ նրբաթիթեղով երեսպատված և պատրաստուկներ: Բացի վերոհիշյալ ցանցկեն և հատիկավոր ուլունքներից, գտնվել են նաև երկու կտորից պատրաստված վեց փոքր երկկոն ուլունքներ (4x5մմ, աղյուսակ LXXXVII, 4):

³⁹ Հարկ է նշել, որ թե այս կոճակը և թե գծազարդված նրբաթիթեղ-երեսպատերը հիշեցնում են էտրուսկյան ոսկերչական արվեստի տարրերը, որոնք իրենց հերթին մոտենում են ուրարտականին (*Storia, 1966, նկ. 63, 64*): Այս նմանությունները նկատվել են ուսումնասիրողների կողմից, որոնք Ուրարտու-էգեյան ծով և էտրուսկյան շրջաններ կամուրջը համարում են Փոյուգիան և գտնում են, որ անհիմն չէ այն հին լեգենդը, թե էտրուսկները համարվում են Փոքր Ասիայից գաղթածներ (*Искусство Древнего Востока, 1968, 80*):

62 և 63-րդ դամբարաններում հանդիպած ոսկե մանրագույն, սնամեջ գլանիկների մմանակներն առկա են նաև այստեղ (285 հատ, 2x2 մմ), ինչպես նաև 56-րդ դամբարանում (7 հատ), որոնք ոսկե

Նկ. 42. Լոռի Բերդ: 64-1 դամբարանը

զարդերի պատրաստուկներ են LXXX, LXXXII, 2): Թերևս այս մանր ուլունքները կարվում էին հագուստին որոշակի զարդանախշ արտահայտող պատկերի ձևով կամ գլխի հարդարանքի եզրերին, ինչպես ապակե մանրիկ ուլունքներ են Սերժեն-Յուրտի դամբարանում (մ.թ.ա. X-VII դդ, *Козенкова, 1977, աղ. 19.2*):

Յուրահատուկ է կարմրավուն ոսկուց պատրաստված բաժանարար ուլունքը (1,4x1,4սմ): Այն ներկայացնում է չորս սնամեջ գլանիկներ, որոնք մածուցվել են իրար կողքի և եր'ու ծայրերը: շրջանակվել ոսկե հարթ լարերով (աղյուսակ LXXXVII, 1): Գլանիկների մի երեսին չորս տեղում մածուցվել են ոսկե մանրիկ հատիկներ՝ կազմելով եռանկյունի և շեղանկյունի (խաչաձև) պատկերներ: Ուլունքի երկարությամբ մի կողմից կախված

են զույգ անվաճ հավելվածներ, որոնք հակառակ երեսից մածուցվել են իրար և փոքրագույն կամրջակների միջոցով միացել ուլունքին: Սրանք ներկայացնում են արևի քառաթև (վարդյակի, անվի, խաչի) պատկերներ, որոնց կենտրոնում մածուցված են մեկական վերադիր հատիկներ: Իրը դիտվում է մեկ երեսից. պահպանված է սիմետրիայի և քառամասնության սկզբունքը կատարված ոսկերչական արվեստի պարզ և ցանցկեն աշխատանքների ուսմադրությամբ: Ճիշտ նույնպիսի զույգ վարդյակներից է կազմված Հասանլուի ոսկե կախիկը (մ.թ.ա. VIII դար), որն օժտված է նաև հատիկանախշով (*Ghirshman, 1964, 26, նկ. 27*): Սոտավոր նմանությամբ մի ուլունք, արևային զույգ պարույրների բաղադրամասով և հատիկներից կազմված շեղանկյունների շարքով, գտնվել է Տոլորսի վաղ երկաթեդարյան հարուստ դամբարանից (*Мнацаканян, 1954, 104, նկ. 45, 9-12; Արքահամյան, 1983, նկ. 8*): Դամբարանում գտնվել է ոսկե զարդարուն նրբաթիթեղ, նաև գլանաձև ինչ-որ իրի երեսպատ, որի երկու ծայրերն օժտված են չորսական ակոսային գծերով, իսկ կենտրոնը իրար հակադիր գծիկներով արտահայտված հյուսածո զարդով (աղյուսակ LXXXVI, 3): Դրվագումները կատարված են երեսի կողմից, բութ ծայր ունեցող նուրբ գործիքի միջոցով: Գծերը տարվել են կենտրոնական մասից դեպի դուրս, հյութեղ շտրիխներով: Այսպիսի հյուսածո զարդաձև ունի Օշականի 59-րդ դամբարանի ոսկե նրբաթիթեղը (մ.թ.ա. VI դարի կես), որի հետ գտնվել են նաև ուշ ուրարտական առարկաներ (*Есаян, Калантарян, 1988, աղ. 59.2*): Նման զարդեր հանդիպում են Վանաձորի ուշ բրոնզեդարյան նյութերում և Լոռի Բերդի վաղերկաթեդարյան 45-րդ դամբարանի ստորին թաղման նշաձև ուլունքի վրա:

64-րդ դամբարանի վերջին ոսկե իրերը փոքր-ինչ կոնաձև, թմբկաձև, նույն չափի և ձևի երկու սնամեջ կափույրներն են (4x6x5մմ, աղյուսակ LXXXVII, 2): Վերին և ստորին եզրերը գոտևորված են ոսկե լարով, որոնց վրա շարված են մանրիկ վերադիր հատիկներ: Թվում է՝ պատրաստուկ են, որոնք երկու կողմից պետք է հագցվեն քարե ուլունքին: Այսպիսի կափույրներով մի շատ գեղեցիկ և նուրբ ազաթե ուլունք հայտնաբերվել է Լոռի Բերդի 3-րդ դամբարանում: Այս իրերի թեթևակի կոնաձևությունը հիշեցնում է նաև Ուկրաինայի սկյութական հուշարձաններից հայտնաբերված երկու ոսկե մատանիների թմբկաձև, զարդարուն փահանակները (*Петренко, 1978, 63, աղ. 52: 31, 32*):

3-րդ դամբարանը սալարկղ է (1,9x1,35 x1,1մ): Թաղումն ամբողջովին ծածկված էր բրոնզե կլոր կոճակներով պատած թիկնոցով կամ կաշվե զրահով: Խեցեղենը ներկայացնում էր մատնեքներով զարդարված և անզարդ միականթ, փոքրիկ սափորներ և գավաթներ: Քարե, շաղախե, բրոնզե ուլունքների և զարդերի թվում հայտնաբերվել է վերոնշյալ գլանաձև, ազաթե ուլունքը (երկարությունը 2,7սմ), դարչնակաթնավուն երանգներով երկու ծայրերը վերցված ոսկե կափույրների մեջ

մեծ ընդգրկում ունեն: Լոռի Բերդում այն կիրառվել է մոտ 1,5 հազարամյակ: 3-րդ դամբարանի ոսկե մնուլը մի կողմից լրացուցիչ զարդարված է շրջան կազմող հատիկներով՝ կենտրոնում և չորս պարույրների վրա ունենալով մեկական հատիկ: Չարդարուն կողմից ուլունքը նմանվում է վարդյակի կամ հիշեցնում է արևի շուրջը պտտվող չորս լուսատուներ:

Դամբարանում գտնվել են մահ նրբաթիթեղից պատրաստված երեք վատ պահպանված գնդաձև,

Նկ. 43. Լոռի Բերդ: 64-2 դամբարանը

(աղյուսակ LXXXVII, 5): Մակերեսները զարդարված են մանրագույն գույգ հատիկներից կազմված բեկյալների վերադիր զարդանախշով: Այսպիսի զարդեր ունի Լոռի Բերդի ուշ բրոնզեդարյան 52-րդ դամբարանի ոսկե շքասեղը:

Ոսկու և ազաթի մման համադրություն, զարդարված մահ հատիկանախշով, հայտնաբերվել է Թոեղքի միջին բրոնզեդարյան VIII դամբարանում, որի նախատիպը հայտնի է Շուշերի մ.թ.ա. III հազարամյակի առաջին կեսի նյութերում (*Курган, 1941, 93, 94, նկ. 97-98*):

Հաջորդը քառապարույր ուլունքն է (1x1սմ), որն իրենից ներկայացնում է երկարավուն գլահիկի չորս ծայրերից սկիզբ առնող և դեպի ներս լորված պարույրներ (աղյուսակ LXXVII, 6): Այս զարդերը ժամանակի և տարածական առումով

տակառածն և գլանաձև ոսկե ուլունքներ: Վերջինս մի մուրբ անկյունաձև զարդեր, որպիսիք մեծ , սնակությամբ հանդիպում են ուշ բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանից սկսած:

Լոռի Բերդի երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի թիվ 2 («Վերին» թաղում), 4 և 56-րդ դամբարաններն աղերսվում են ինչպես խեցեղեն, բրոնզե և երկաթե առարկաներով, այնպես էլ ոսկերչական գեղարվեստական զարդերով, որոնց մի մասը նորույթ է Այսրկովկասի ոսկերչական արվեստում: Դրանք 2 և 4-րդ դամբարանների ճակատազարդերն են, 4 և 56-րդ դամբարանների եռանկյունաձև քունքազարդերը և 2, 4 և 56-րդ դամբարանների բրոնզե, արծաթե և ոսկե օծագլուխ ապարանջանները: Ի դեպ, սրանք Լոռի Բերդի դամբարանադաշտի ամենաուշ թվագրվող իուշարձաններն են:

2-րդ դամբարանի վերին թաղումն իջեցված էր ուշ բրոնզեդարյան դամբարանախցի մեջ (5,8x2,35x2,45մ)՝ հատակից 0,5մ բարձրության վրա: Այստեղ գտնվեցին մեծ քանակությամբ զարդեր՝ ազաթե և սարդիոնե ուլունքներ, շաղախե հազարավոր մանրիկ ուլունքներ, բրոնզե մանյակներ, ապարանջաններ, մատանիներ, կոճակ և այլն: Խեցեղենը ներկայացված է տարբեր կճուճների, սափորների, գավաթների ծևով, այդ թվում՝ կարմիր փայլեցրած մակերեսով, ուրարտական սրվակով:

Բացի կոճակածն զարդերից, դամբարանում գտնվել են երկու պարզ, երեքական գլանիկի տեսքով բաժանարար ուլունքներ (8x8մմ)՝ պատրաստված ոսկու մեկ թիթեղից (աղյուսակ LXXXIV, 4): Կողք կողքի երեք գլանիկ ստանալու համար ժապավենածն թիթեղի երկու ծայրերը նույն ուղղությամբ ոլորելով դարձրել են խողովակածն, ապա կենտրոնական մասը դարձյալ նույն ուղղությամբ ծալելով՝ մեջտեղում սեղմել: Դամբարանում կային սրանց արծաթե նմանակները:

Ոսկե ճակատազարդերը (դիադեմաներ) կարելի է համարել նույն ոսկերիչ վարպետի ձեռքի աշխատանքը, թեև 2-րդ դամբարանինը պատրաստված է ավելի խնամքով և նուրբ: Այն բաց դեղնավուն է՝ ոսկու, արծաթի և 25-32% պղնձի խառնուրդ, կշռում է մոտ 18գ, կտրված է երկու անհավասար մասերի (21,5x4,5սմ):

Ճակատազարդը (աղյուսակ LXXXVIII, 1, LXXXIX, 1) պատրաստված է ոսկու բարակ թիթեղից: Եզրերին կան մանր անցքեր՝ թիթեղը փափուկ հիմքին ամրացնելու համար: Անցքերին մոտ և դրանց զուգահեռ հակառակ երեսից դրվագված մանրիկ և խիտ կետիկների շրջանակը, որ հատիկաշարի տպավորություն է թողնում, ամփոփում է ճակատազարդի ռելիեֆ զարդագոտին: Այն շարժման վիճակում գտնվող յոթ նույնանման երևակայական կենդանիների շարք է՝ երկարավիզ, բաց երախներով, փափուկ վերջույթներով, մարմնի վրա բարձրացող երկար պոչերով, որոնք կատարված են հակառակ կողմից սեղմելու եղանակով: Որոշ ոչ շատ պարզ մանրամասներ կատարված են երեսի կողմից. մի քանիսի ականջներն են արտահայտված, մյուսների՝ ատամները, երրորդի վզին գոտիներ կան, իսկ ձախ կողմի ստորին մասում պատկերված է փոքրիկ արմավենյակ: Կենդանիների շարքի առջևում կանգնած է մարդկային ռելիեֆ կերպարանք՝ իրան և գլուխ՝ կիսադեմով: Այն ծոծրակի մոտ գնդաձև հավաքված առատ մազեր ունի, երկար և խիտ մորուք: Աչքը և բերանն արտահայտված են երկու բարակ գծերով, իրանը

ծվածն մի շրջանակ է, կենտրոնում երկարավուն կախիկով: Ոտքերը չափազանց թույլ են պատկերված կամ բոլորովին չեն արտահայտված: Մազերի և մորուքի նման հարդարանք կարելի է տեսնել ասորեստանյան բարձրաքանդակների, ինչպես նաև կնիքների վրա քանդակված աստվածների պատկերներում (մ.թ.ա. VII-VI դդ., *Искусство Древнего Востока*, 1968, նկ. 258a, 263): Պետք է ենթադրել, որ մարդկային այս կերպարանքը ճակատազարդի ողջ կենդանաշարքի կարևորագույն տարրն է և գլխավորում է մոզական թվով յոթ կենդանիների: Այդ է վկայում նաև 4-րդ դամբարանի ճակատազարդը, որտեղ տեղի սղության պատճառով յոթերորդ կենդանին արտահայտված է առջևի կեսով միայն, իսկ մարդկային կերպարանքն այնուհանդերձ տեղադրված է կենդանիների շարքի առջևում:

4-րդ դամբարանի ճակատակալի (25,5x4,5սմ, քաշը՝ 17.02գ) եզրագծերի կտրվածքն ու անցքերն անկանոն են, ռելիեֆ պատկերները վերցված են զույգ բարձրադիր գծերի շրջանակի մեջ (աղյուսակ LXXXVIII, 2 LXXXIX, 2): Ճակատազարդը հայտնաբերվել է բրոնզե մանյակներին փաթաթված վիճակում, ուստի որոշ տեղերում պատկերներն աղճատված են: Աջ կողմի մարդկային կերպարանքը նման է նախորդին, այն տարբերությամբ, որ ավելի մեղ է, մորուքը՝ երկար, գլխին սաղավարտածն հարդարանք՝ վզկալով, իսկ գազաթին բարձրադիր եղջյուր: Այն հիշեցնում է ուրարտական Սարդուր թագավորի սաղավարտի վրա դրվագված թևավոր աստվածների (երբեմն մորուքով) գլխարկները, որոնք նույնպիսի վզկալ ունեն և վեր բարձրացող եղջյուր (*Пуотровский*, 1949, նկ. 40a): Այստեղ մենք տեսնում ենք Արտաշեսյան հարստության առաջին թագավորների թագերի որոշ տարրեր: Այս ճակատազարդերն առայժմ իրենց զուգահեռները չունեն, սակայն առասպելաբանական թեմաներով զարդարված, մ.թ.ա. VIII-VII դարերով թվագրվող ոսկե երկու նման զարդեր են գտնվել Լուրիստանում (Լուվրի թանգարան, *AO 22139, Ghirshman*, 1964, 71, նկ. 92):

Ճակատակալների վրա պատկերված կենդանիները համեմատվում են այսրկովկասյան բրոնզե գոտիների շարժուն, դինամիկ կենդանիների հետ (Լեռնային Ղարաբաղ, Թոնդը), որոշ դեպքերում փափուկ, կարծես լողացող վերջույթներով (Գյումրի, Սանահին), պոչի բարձր, մորականման դիրքով (Թոնդը, Կուլիջան) և այլն: Ընդհանուր նմանություններով հանդերձ ճակատակալներն ու դրանց վրա պատկերված կենդանիներն ուրույն և եզակի են: Ի տարբերություն փորագրման եղանակով

պատրաստված բրոնզե գոտիների՝ այստեղ գործ ունենք սեղմման և դրվագման հետ, որը լայնորեն կիրառվում էր ուրարտական արվեստում:

4-րդ դամբարանը՝ 7,2մ տրամագծով շրջանաձև կրոնիխով, հորինվածքով հիշեցնում է Մինուախինիլի ուրարտական տաճարը (*Оганесян, 1981, 173, նկ. 76*): Խցի հյուսիսային կեսում թաղված էին զոհաբերված երկու ձի, որոնց վրա դրված էր կավե սափորների մեծ մասը: Դամբարանը հարուստ էր բրոնզե և արծաթե զարդերով, սարդիոնե և ագաթե շքեղ ուլունքներով, իջևանյան համաքարից պատրաստված կարմիր սաթե ուլունքներով: Գտնվեցին նաև երկաթե դանակներ և սամձեր: Հնագիտական նյութը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այստեղ քրմի թաղում է կատարվել:

Վերոհիշյալ ճակատակալից բացի, 4-րդ դամբարանում հայտնաբերվել են ոսկե եռանկյունաձև կախիկներ, քունքազարդեր և օձագլուխ ծովածո ապարանջան: Վերջինս բաց դեղին գույն ունի, պատրաստված է կլոր կտրվածք ունեցող հաստ ծողից (7x5,8սմ), կշռում է 44.19գ, ծայրերն իրարից հեռացած են 1,8սմ: Օձագլուխները եռանկյունաձև են, տափակ, թեև ոճավորված, սակայն փորագրության միջոցով լավ արտահայտված են օձի գլխի մանրամասները՝ աչքերը, ականակամարները, թաթիչները, բերանը, քիթը (աղյուսակ LXXXV, 2): Գլխի շարունակության վրա պատկերված է օձի թեփուկանման մաշկը: Դամբարանում գտնվեցին նաև 10 բրոնզե և 9 արծաթե օձագլուխ ապարանջաններ: Օձագլուխ ապարանջաններն առատ էին նաև 56-րդ դամբարանում: Դա պատահական չէ, քանի որ ուրարտական մշակույթի ազդեցությամբ լայնորեն կիրառվել են մ.թ.ա. VIII դարից՝ կապված արական սկիզբ ունեցող օձի, բարի ուժերի և պտղաբերության պաշտամունքի հետ, որն սկիզբ էր առել շատ ավելի վաղ՝ հազարամյակների խորքում: Օձագլուխ ապարանջաններն ընդհանրապես փոքր են, ունենում են ռեալիստական և ոճավորված ձևեր: Ուրարտական հուշարձաններում և ավելի ուշ (Աթարբեկյան, մ.թ.ա IV դար) կարելի է տեսնել խոշոր, ցցուն աչքերով և ականակամարներով, բաց բերաններով օձագլուխներ, իսկ ոճավորված ձևերը պարզ են, գլխի մանրամասներն արտահայտվում են հակիրճ գծիկների և կետիկների միջոցով (*Мартусосян, 1954, 81-82; Եսայան, 1964, 89*): Լոռի Բերդի ոսկե ապարանջանն իր զուգահեռն է գտնում Զիվիեի ոսկե զարդերի մեջ (մ.թ.ա VII-VI դարեր, *Girshman, 1964, 113, նկ. 148*):

Հայաստանի ոսկերչական արվեստում նորույթ

են եռանկյունաձև կախիկներն ու քունքազարդերը, որոնք 4-րդ դամբարանում գտնվել են 4 օրինակով: Քունքազարդերը երկուսն են (6x5,5սմ) բաց դեղին գույնի (կշռում են 6.44գ և 6.62գ, առանց օղակների)՝ կախված արծաթե բարակ, ծայրերը բաց օղակներից, որոնք միացման համար ամցքեր ունեն (աղյուսակ XC, 1): Չարդերի համար հիմք են ծառայել եռանկյունաձև կտրված ոսկե թիթեղները, որոնց վրա փակցված են ոսկե նրբաթիթեղներից ստեղծված 6 ուռուցիկ, վերին մասում եռանկյունաձև պատկերներ: Վերջիններս հիմքում ունեն գույզ բարձրադիր, հորիզոնական գոտիներ ծածկված երկշար մանրագույն վերադիր հատիկներով: Եռանկյունիների ստորին մասերն օժտված են վերադիր գույզ «ակնախոռոչներով», որոնց վերևում մանրիկ հատիկների խմբեր են: Ուռուցիկ պատկերների միջև՝ ազատ տարածությունների վրա, նույն ձևով ամրացված են խոշոր (0,6սմ տրամագծով) կիսագնդեր՝ մի քանի վերադիր հատիկներով: Հատիկների խմբեր կան նաև մնացած մասերի վրա: Քունքազարդի հակառակ կողմում ամրացված են 11 նույնպիսի կիսագնդեր: Չարդը բոլոր կողմերից եզերված է մեկ ուղիղ և երկու պարանաձև ոլորված (զուգաթել) լարերի հասկաձև շրջանակով, որոնցով ծածկված է նաև վերին գլանաձև հորիզոնական օղակը:

56-րդ դամբարանի երկրորդ խցում գտնվել են ճիշտ այսպիսի գույզ քունքազարդեր (աղյուսակ XC, 2), այն տարբերությամբ, որ դրանք կախվել են ոսկե օղակներից, վերադիր եռանկյունաձև պատկերները վեցի փոխարեն հինգն են, իսկ հակառակ երեսի կիսագնդերը տասնհինգը: Քունքազարդերն օղակների հետ միասին կշռում են 20,02 և 19,75գ: Օղակները 5սմ տրամագիծ ունեն, պատրաստվել են կլոր կտրվածքով լարից (2,5սմ տրամագիծ), որի ծայրերը հարթ են և ունեն կլոր անցք: Եռանկյունի թիթեղների վերին մասը կցոնով է: Վերադիր զարդերը ստացվել են ուղղանկյուն և քառակուսի թիթեղները համապատասխան խորադիր «կաղապարների» մեջ սեղմելու եղանակով, որոնք ծայրերի լրացուցիչ մասերով փակցվել են քունքազարդին: Այստեղ եռանկյունաձև պատկերների «ակնախոռոչներն» ավելի խոր են, գլանաձև, քան 4-րդ դամբարանինը, և վերին մասում թեքությամբ հատված են:

4-րդ դամբարանի երկու կախիկներից մեկը սրանց կրկնօրինակն է, բայց ավելի փոքր և թերի (5.33գ, աղյուսակ XC, 4): Այստեղ ակնախոռոչների մեջտեղից մինչև եռանկյունու ծայրը հատիկաշար կա: Մյուս կախիկը փոքր է (4.70գ), պատ-

րաստված մեծ խնամքով և անթերի աշխատանք է: Երկու կողմերը զարդարված են շախմատաձև դասավորված, սուր կողմը ցած, հատիկաշար եռանկյունիների հորիզոնական շարքերով: Եռանկյունիները կազմված են մի կողմում երեքական, մյուս կողմում վեցական հատիկներից (աղյուսակ XC, 5):

Վերոհիշյալ ոսկերչական արվեստի գործերը ոչ միայն զարդեր են, այլև մոզական, հմայական առարկաներ: Եռանկյունաձև գազաթով պատկերներն առաջին իրենց համանմանները չունեն, և դժվար է որոշել դրանց նշանակությունը, սակայն բավական մոտենում են փոքրասիական այն կուռքերին, որոնք եռանկյունաձև գլուխներ ունեն,

քերը, որոնց մի մասի վրա քանդակված է մարդկային դեմք, մի մասի հիմքում բարձրադիր գոտիներ կան (Есаян, 1980, աղ. 41, 42, 46, 53, 55): Այսպիսով, քունքազարդերը կրում են արական սկիզբ նախանշող ֆիզուրներ, որոնք եռանկյունաձև հիմքի վրա արտահայտում են բեղմնավորման և արգասավորման գաղափարը:

Արծաթե նույնպիսի եռանկյունաձև կախիկներ օղերից կախված, նույն շրջանակով, նույն հատիկազարդ եռանկյունիների շարքերով, ինչպես նաև վարդյակներով հայտնաբերվել են Սամթավոյից (մ.թ.ա. VI դար, Гагowaдзе, 1976, աղ. 5:32-34):

Լոռի Բերդի չորս քունքազարդերին շատ նման

Նկ. 44. Լոռի Բերդ: 56-2 դամբարանը

աչքերի տեղում՝ համակենտրոն շրջանակներ, երկար վիզ: Երբեմն դրանք լինում են երկու, երեք և ավելի գլուխներով (Vieyra, 1955, նկ. 8, Gurney, 1952, Ceram, 1955, 98): Ի դեպ, սրանք նույնպես գոտեզարդ են: Ընդհանուր առմամբ, այս քունքազարդերի վերադիր պատկերները ֆալլատիպ են և հիշեցնում են մ.թ.ա. I հազարամյակում Հայաստանում այնքան տարածված տուֆե նման կուռ-

զարդ հայտնաբերվել է Ֆասիսի մոտ գտնվող մերձքաղաքային Սիմագրե դաստակերտից, որը թվագրվում է մ.թ.ա. VI դարի երրորդ քառորդով: Ուղումնասիրողը վերադիր ուռուցիկ զարդերի մեջ տեսնում է ցուլի գլուխներ և գտնում, որ սա Կուխիդայի ամենավաղ ոսկե իրերից է, և այն համարում է բերովի (Mikeladze, 1977, 22, նկ. 9):

Իր ժամանակի ոսկերչական արվեստում փքուն,

խոշոր գնդերի և կիսագնդերի օգտագործման մասին է վկայում 1937 թվականին Ներքին Ադի-ամանից հայտնաբերված պայտածև ականջօղը (մ.թ.ա. VIII-VIII դդ., *ՀՊԹ*, 1747, աղյուսակ XC, 3), որն ունի նաև հատիկավոր եռանկյունիների զարդան (Աբրահամյան, 1983, նկ. 5):

Ձույգ ուղորուն թելերով հյուսված կախիկները շրջանակող հասկածև զարդագոտին կարելի է համեմատել Ձինջիրլիի պալատում հայտնաբերված ոսկե քառանկյունի կախիկի շրջանակի հետ (մ.թ.ա. 850թ., *Vieyra*, 1955, նկ. 122):

56-րդ դամբարանում բացվել է երեք քարակղային խցերից բաղկացած համալիր: Յուրաքանչյուր խուց նախատեսված է որոշակի նպատակի համար և լրացնում է մյուսին: Լոռի Բերդի դամբարանների մեջ սա ամենաշքեղն է: Երկրորդ (հարավային) ամենամեծ խցում (նկար 44) գտնվեց ննջեցյալի դիմաքանդակված և դամբարանի տարբեր մասերում դրված ոչ ամբողջական կմախք: Այս խցում ննջեցյալի անձնական իրերն էին՝ զարդերը, զենքերը, երկաթե դաշույնները, կացինները,

երրորդ (հյուսիսային) խցերը կարծես օժանդակ դեր են կատարել: Առաջին դամբարանախցում գետնեղված էին ննջեցյալի զենքն ու զրահը, սաղավարտը, սանձված և շքեղ հանդերձավորված յոթնօրգների կմախքները (նկար 45): Երրորդ խուցը յուրօրինակ ախոռի դեր էր կատարում: Այստեղ գլուխները դեպի արևելք, իրար կողքի շարված էին ձիու և կովի երկուական ամբողջական կմախքներ, առանց նյութի: Այս դամբարանը կարելի է անվանել «իշխանական», «արքայական»:

Բացի վերոհիշյալ նկարագրված իրերից, դամբարանում հայտնաբերվել են նաև տարբեր տեսակի ուլունքներ, մատանի, արծաթե շղթա, գավաթ:

Առավել աչքի են ընկնում բաժանարար ուլունքները (աղյուսակ LXXXIV, 3): Դրանք ուղղանկյունաձև են՝ կազմված իրար կցված հինգ սնամեջ գլանիկներից, որոնք երկու ծայրերում վերցված են ոսկե գոտիների մեջ: Գլանիկները դիտվում են մեկ կողմից, հակառակ կողմն ամբողջովին հարթ է: Բաժանարարները համարյա նույն չափերն ունեն (2,7x2,3սմ) և յուրաքանչյուրը կշռում է մոտ

Նկ. 45. Լոռի Բերդ: 56-1 դամբարանը (հատված)

սկյութական տիպի բրոնզե և երկաթե նետասլաքները, սափորները, կարասները և այլն: Կատարվել էին նաև ձիերի և կովերի բազմաթիվ զոհաբերություններ. գտնվեց նաև առյուծի ծնոտ: Առաջին և

երեք գրամ: Սրանք հիմնականում պատրաստվել են մեկ կտոր ոսկե թիթեղից: Ուղղանկյունաձև թիթեղը երկու ծայրերից ուղորել են երկու կողմում ստանալով 4 գլանիկ: 5-րդը պատրաստվել է

առանձին և մատուցվել մեջտեղում: Գլանիկները 5 տեղում զարդարված են վեցական հատիկներից կազմված եռանկյունիներով:

Երկրորդ տարբերակը, որ վեց գլանիկներից է բաղկացած, հիշատակվեց 63-րդ դամբարանի մանատիպ ուլունքների շարքում աղյուսակ LXXXIV, 2): Այս ուլունքներն իրենց հորինվածքով և հատիկանախշի ձևավորմամբ անմիջականորեն կապվում են ուրարտական ոսկերչական արվեստի արտահայտչաձևերին: Նման ոսկե կանացի զարդ է գտնվել Ալթին-Թեփեի ուրարտական դամբարանում (*Özguç, 1961, նկ. 19*), իսկ ուլունքների մի ամբողջ շարան՝ Զիվիեից (*Ghirshman, 1979, աղ. 2:5, 21:4*):

Երրորդ տարբերակը յուրահատուկ է, ինքնատիպ՝ նախատեսված քառաշար մանյակի համար: Սրանք կլոր կտրվածքով լարից զսպանակաձև փաթաթված 4 առանձին էլիպսաձև խողովակներ են (աղյուսակ LXXVIII) որոնք կենտրոնական լայն մասերով կցվել են միմյանց (2 ամբողջական, 6 առանձին գլանիկներ, լայն մասում՝ 1,3սմ, ծայրերում՝ 1սմ): Նման հորինվածքով, սակայն հատիկազարդ ուլունքներ գտնվել են Զիվիեից:

Առանձին խումբ են կազմում հատիկազարդ ուլունքները, որոնք ուշ բրոնզեդարյան ավանդական ձևեր ունեն և օգտագործվելուց մաշվել են (աղյուսակ LXXIII): Դրանցից է տակառաձևը (9սմ բարձրությամբ)՝ պատրաստված երկու կտորից, կենտրոնում զարդարված հատիկավոր շեղանկյուններով, անցքերի մոտ՝ հատիկաշար գոտիով: Մյուսները գնդաձև են՝ երեքը մեծ, մեկը փոքր (տրամագիծը՝ 8 և 6սմ), որոնք զարդարված են նույնպիսի ռոմբաձև և բեկյալներ կազմող հատիկային նախշերով:

Գլանաձև ուլունքը (1,3x0,5սմ)՝ պատրաստված ոսկե կարմրավուն թիթեղից և երկարությամբ մածուցված, լավ է պահպանված: Երկու ծայրերը և կենտրոնական մասը գոտևորված են ոսկե լարերով, որոնցից կախված հատիկաշար սուրանկյուն եռանկյունիները դասավորված են իրար հանդիման (աղյուսակ LXXVIII): Մի զարդաձև, որը նույնպես առկա է ուրարտական ոսկերչական իրերի շրջանակներում (*Պուտրովսկայ, 1962, նկ. 52, 53*): Այսպիսի ոսկե ուլունքներ են գտնվել նաև Նեմրուդից (մ.թ.ա. VIII դար, *Curtis and Maxwell-Hyslop, 1971, աղ. 30*):

Դամբարանում հայտնաբերվել են նաև գնդաձև անզարդ ուլունքներ (8սմ տրամագիծով)՝ պատրաստված երկու կտորից. երկուսը (մեկը՝ թերի) շատ յուրատեսակ են՝ զարդարված վերադիր օ-

ղակներով և անցքերի մոտ շրջանաձև օղակով: Ուլունքները զարդարվել են, և ապա 2 մասերը միացվել իրար: Դամբարանում առկա էին նաև անզարդ տակառաձև ուլունքներ (0,5-0,7սմ), որոնք պատրաստվել են ոսկե թիթեղը ոլորելու և երկու ծայրերում նեղացնելու միջոցով, փոքրիկ գնդաձև (0,5սմ), երկկոն (2 հատ, 0,5սմ), ինչպես նաև մի քանի պարզ, գլանաձև (8x3սմ և 4սմ) ուլունքներ և շղթայի մի օղակ՝ նման Վանաձորի և Տուրքի դամբարանների արծաթե և ոսկե շղթաներին: Հիշյալ անզարդ ուլունքների արծաթե օրինակները հանդիպեցին նաև Լոռի Բերդի 2-րդ դամբարանում:

Հայաստանի զարգացած երկաթի ժամանակաշրջանի ոսկերչական արվեստում նորույթ էր մատանին՝ կենտրոնում զույգ պարույրի զարդաձևով (աղյուսակ LXXXVI, 6): Այն պատրաստված է 0,5սմ լայնության տափակ, ժապավենաձև թիթեղից, որի մի ծայրը դարձրել են կլոր կտրվածքով լար և պարուրաձև հետ ոլորել: Մյուս պարույրը պատրաստվել է առանձին և հակառակ ուղղությամբ մածուցվել սրան (տրամագիծը՝ 2սմ, քաշը՝ 2,95գ): Նույնպիսի բրոնզե մատանիներ են հայտնաբերվել կոբանյան մշակույթի շրջանակներում՝ Նեստերովյան և Լոգովոյե դամբարանադաշտերում (մ.թ.ա. VI-Vդդ.), որոնք համարվում են սկյութա-սարմաթական մշակույթի ազդեցություններ (*Крым-Ноб, 1960, նկ. 48; 26, 50; 9*): Սրանք կոբանյան մշակույթի արևելյան տարբերակում օգտագործվել են մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսից, որոնցից ամենավաղը հանդես է եկել մ.թ.ա. X-VII դարերի շերտերից: Մյուսները գտնվել են սկյութական ժամանակաշրջանի դամբարաններում (*Козенкова, 1982, 39, աղ. 24; 14*): Ինչպես երևում է Լոռի Բերդի մատանին հյուսիսային ազդեցության հետևանք է:

Լոռի Բերդի 56-րդ դամբարանի վերջին զարդն արծաթե շղթան է (աղյուսակ XCII)՝ բազմաթիվ բարակ թելերից կազմված բարդ, փափուկ հյուսվածքով, գլանաձև ամուր ծայրամասերով և օղակներով (երկարությունը՝ 40սմ, տրամագիծը՝ 0,4սմ): Գլանաձև ծայրը ձևավորվել է հետևյալ կերպ՝ շղթայի ծայրը վերցվելով երկաթե գլանաձև թիթեղի մեջ (1,3սմ երկարության), փաթաթվել է արծաթե լարով և ծածկվել էլեկտրումեն նրբաթիթեղով: Վերջինս մակերեսին կրում է փաթաթվածքից առաջացած հորիզոնական գծեր: Վերին և ստորին մասերում արծաթե խիտ զսպանակից կերտված հորիզոնական գոտիներ են, իսկ զագաթին բրգաձև, որն ավարտվում է շրջանաձև դասավորված վեց

օղակների վրա ամրացած կապելու օղով: Ըստ երևույթին հյուսվածքն ավարտվել է շղթայի մյուս ծայրում և 1,3սմ երկարությամբ մնացած թելերը ամուր կապվել են զսպանակած և փաթաթված արծաթե լարով և առանձին օղակի միջոցով միացել մյուս զլանած և համանման ծայրամասին: Շղթայի

երեք արմավենիներով բաժանվում է երեք մասի (նկար 46): Առաջին մասում պատկերված է մեկ ձիով լծված մարտակառք, որի թափքին կանգնած են երկու մարդ. մարտակառքը վարող մորուքավոր կառապանը կարծ բաժկոնով և գոտիով, և բարձրաստիճան անձ (թագավոր) երկար, ծոփքա-

Նկ. 46. 56-րդ դամբարանից գտնված արծաթե գավաթի զարդագոտին, Լոռի Բերդ

այս բարդ հյուսվածքն, ըստ երևույթին, առաջացել է ավելի պարզ ձևերից (*Պեքյան, 1966, 108, աղ. 1:11*):

Մի ոսկե շղթա էլ գտնվել է Տոլոդսում (մ.թ.ա. I հազարամյակի սկիզբ, *Мнацаканян, 1954, 104, նկ. 45*): Լոռի Բերդի շղթայի նման բարդ հյուսվածքով և ծայրի զլանած և ձևավորված ոսկե շղթա է գտնվել Շիրակավանում (մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.): Էտրուսկյան արտադրության այսպիսի մի շղթա հայտնի է Շվեյցարիայից Բեռնի և Ամետի գավառների Յալչտատյան դարաշրջանի դամբարաններից (*Schwab, 1976, 48*):

Երկու նման ոսկե շղթաներ են հայտնաբերվել Խերսոնի մահանգում (Լյուբիմովկա, 38-րդ դամբարանաբլուր, 2-րդ դամբարան) և Չերկասկի մահանգի Ջոլտոնոսկի շրջանում (101-րդ դամբարանաբլուր, *Петренко, 1978, 47, աղ. 46; 4, 5*): Վերջինիս ծայրերն ավարտվում են Լոռի Բերդի շղթայի զլանած և մասի նման, իսկ առաջինը հյուսված է 12 բարակ ոսկե լարերից: Դամբարանները թվագրվում են մ.թ.ա. IV դարով: Պատրաստման այս եղանակով կատարված իրերը բավական լավ են ներկայացված Սկյութիայի հունական իրերի մեջ՝ որպես հյուսիս-մերձսևծովյան և ներմուծված առարկաներ:

Լոռի Բերդի 56-րդ դամբարանի գեղարվեստական թանկարժեք իրերի մեջ ամենաարժեքավորը արծաթե գավաթն է (աղյուսակ LXXIV): Այն ձվաձև է, լայն բացվող, ուսը հարթ (բարձրությունը՝ 9,7սմ, բերանի տրամագիծը՝ 9սմ, նստուկը՝ 3սմ): Գավաթի վիզը, իրանի վերին և ստորին մասերը ծածկված են 0,5սմ տրամագծով կիսագնդերի հորիզոնական շարքերով, իսկ կենտրոնական մասով անցնում է մարտակառքի և հեծյալների պատկերներով դրվագված գոտին (4սմ լայնությամբ), որը

վոր հագուստով, մեքենի գոտի, որը կանգնած է հակառակ դիրքով: Նա աչ ձեռքով բարձրացրել է փոքր, կլոր վահանը, ծախով բռնել դեպի արմավենին ուղղված նիզակը: Ձիու գլխին առաջ եկած փետրածև հարդարանք կա: Երկրորդ և երրորդ մասում երկու և մեկ հեծյալներ են հանդերձավորված նեղ տաբատով, գոտիով. նրանք աչ ձեռքով մտրակում են ձիերին, ծախով ձգում են երասանակները: Բոլոր մարդիկ կրում են ականջակալով, վզկալով, սրածայր գագաթները հետ թեքված գլխարկներ կամ սաղավարտներ, բացի զույգ հեծյալներից երկրորդի, որի գլխարկը սրածայր է: Կառապանն ու հեծյալները՝ առաջամասում կապերով, ճոքավոր, սրածայր կոշիկներով են: Ձիերի վզին մետաղյա գոտիներ են, իսկ իրանին զարդարուն ծածկոցներ, որոնք ավելի շքեղ են առաջամասում:

Այս զարդագոտին համեմատելով ուրարտական և ասորեստանյան քանդակարվեստի մուշկների հետ՝ երևան են բերվում և նմանություններ, և տարբերություններ: Մեկ ձեռքով ձիերի գավակին հարվածող ձիավորներ կան նաև Արին բերդի ուրարտական դամբարանի բրոնզե գոտու որսի տեսարանի մեջ: Ձիերի հանդերձավորումը և ձիու գլխի հարդարանքը համապատասխանում են հին արևելյան պատկերագրությանը: Ճոքավոր կոշիկները նման են Կարմիր բլուրի կոշկածև անոթներին (*Пуотровский, 1962, աղ. 28, 29*): Թագավորի զգեստը նույնպես ուրարտական է: Ձիերի պատկերները լիովին տարբերվում են ուրարտական կամ ասորեստանյան նրբիրան և երկարավիզ, կապված պոչերով մոլուկներից: Մարդկանց սրածայր և հետ թեքված սաղավարտների վաղագույն ուրարտական նմանակը, որն այժմ պահվում է

Մայնցի թանգարանում, կրում է Իշպուփնիի արծա-
նագրությունը և թվագրվում է մ.թ.ա. IX դարի վեր-
ջին քառորդով (*Kohlmeyer, 1991, 125, նկ. 7*): Վե-
րոհիշյալ արձանիկները բնորոշ չեն ուրարտա-
կան արվեստին. դրանք տարածված են եգիպտա-
ասորա-բաբելոնական միջավայրում:

Ձարդագոտին առաջին հայացքից ընկալվում է
որպես արձանիկների միջավայրում կատարվող
հին արևելյան թագավորական որսի տեսարան,
որտեղ որսի կենդանին չի պատկերված: Ակնառու
է նաև հեծյալների անգեղությունը: Մյուս կողմից
պատկերագոտին կարող է արտահայտել նաև երթ
կամ թագավորի փախուստ՝ մատակ ձիուն լծված
մարտակառքով:

Արծաթե գավաթն իր ծվածությամբ, շուրթի
լայն բացվածքով, մակերեսի ուռուցիկ գնդիկնե-
րով (պունտոններով) մոտենում է ուրարտական
ձևերին: Այն պատրաստված է արծաթե ամբող-
ջական թիթեղից (կարը չի երևում), գնդիկներն ու
պատկերագրող գոտու ուռուցիկ մասերը կատար-
վել են հակառակ կողմից դրվագման եղանակով,
իսկ հիմնական, գծային փորագրությունները՝ կա-
տարվել են երեսից:

Այսպիսով, գավաթի զարդագոտին իր թեմա-
տիկայով և պատկերագրությամբ նմանվում է հին
արևելյանին: Այն կատարված է կոպիտ, անվարժ
ձեռքով, հնարավոր է, որ ընդօրինակված լինի մի
այլ պատկերից, ոչ կատարյալ ու վարժ ձևով:

Ամփոփելով Լոռի Բերդի երկաթի լայն տա-
րածման ժամանակաշրջանի թանկարժեք մետաղ-
ներից պատրաստված գեղարվեստական իրերի
քննարկումը՝ տեսնում ենք, որ այստեղ օգտա-
գործվել են ոսկերչական արվեստի տեխնիկական
և ոճական ավանդական ձևերը, որոնց ավելացել
են նաև նոր ոճեր ու ձևեր՝ կապված ժամանակի
քաղաքական տեղաշարժերի և տեղական իշխա-
նավորների նորածնության պահանջների հետ:

Հատիկավոր, գլանաձև, գնդաձև, երկկոն՝ գծա-
գարդ, տակառաձև, զսպանակաձև ուլունքների
կողքին կարելի է տեսնել ոսկեթել (զուգաթել) գործ-
վածքով կատարված, տարբեր ձևավորումներով
ուլունքներ և զարդաձևեր, լայն զսպանակաձևեր,
վերջապես՝ գլանիկներից կազմված և հատիկ-
ներով զարդարված բաժանարարներ՝ նման Ալթին-
Թեփեի և Զիվիեի ուրարտական զարդերին: Ան-
կասկած, Լոռի Բերդի մեր նմուշները ևս ուրարտա-
կան արտադրանք են:

Այստեղ նույնպես ակնառու է խաչի (արևի) գա-
ղափարն իր տարբեր արտահայտչաձևերով, որը
երևում է ինչպես հիշյալ բաժանարար ուլունքների

հատիկազարդի, այնպես էլ կիսագնդաձև կոճակի
(ուլունքի) վրա: Ի դեպ, շեղանկյունը (որը նույն-
պես խաչի պատկեր է) սիրված զարդաձև է ոչ
միայն ուրարտական գեղարվեստական մետաղի,
այլև Լոռի Բերդի հատիկազարդ գնդաձև և տակա-
ռաձև ուլունքների համար:

Հատկանշական է, որ Լոռի Բերդի ոսկե իրերն
ու դրանց զարդաձևերը միջին բրոնզի դարաշրջա-
նից սկսած ամբողջովին կրում են պաշտամուն-
քային - հմայական խորհրդանիշեր:

Ինքնատիպ է առյուծակերպ ուլունքը, որի կա-
տարման ոճն ու եղանակը նույնպես կապվում է
ուրարտականի հետ, ինչպես նաև արծաթե գա-
վաթը, որի զարդագոտին հին արևելյան պատկե-
րագրության պատճենն է:

Տեխնիկական մեծ հմտություն է պահանջվել
նրբաթիթեղ-երեսպատերի վրա չափազանց վար-
պետորեն կատարված մանր և նրբագույն դրվա-
գումների համար: Բարդ է նաև արծաթե շղթայի
պատրաստման եղանակը՝ նրբագույն արծաթե լա-
րերի ստացումն ու դրանցով ստեղծված հյուս-
վածքը, որն ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. VI-V դարերից
սկսած տարածվում է հունական աշխարհից մինչև
Աֆղանստան և լավ երևում է անտիկ հուշարձան-
ներում: Նկատվում են նաև ուրարտական և
խորուսկյան ոսկերչական արվեստների ընդհան-
րություններ, որոնք արտահայտվում են Լոռի Բեր-
դում: Բավական բարդ է մանրագույն գլանիկների
ստացումը, որոնցից կազմված կախիկ զարդերն
առայած մեզ հայտնի չեն որևէ ոսկերչական ար-
վեստում:

Հագուստի, տարազի հետ են կապվում կոճա-
կաձև զարդերն ու քունքազարդերը: Առաջինները
զարդարել են հագուստի կրծքամասը կամ գլխար-
կը (գլխաշորը), որոնք հանդիպում են դեռևս ուշ
բրոնզի ժամանակաշրջանի վաղ փուլերից: Այս-
տեղ դրանք ավելի մեծաքանակ են ու զարդարուն:
Եռանկյունաձև քունքազարդերը գլխի հարդա-
րանքի բաղադրիչ մասերից են: Սրանք մ.թ.ա. VII-
VI դարերի որոշակի ժամանակահատվածում, ըստ
երևույթի, մոդայիկ էին Հայկական լեռնաշխարհի
արևելյան մասերում, Վրաստանում, մինչև իսկ Ան-
ժովյան ափերին (Կուխիդա), որտեղ տարածված
էին հունական գաղութները:

Ուսումնասիրելով Լոռի Բերդում հայտնաբեր-
ված ոսկե իրերը՝ մենք ընդհանուր և ընդգրկուն
պատկերացում ենք կազմում ողջ Հայաստանի
հնագույն ոսկերչական արվեստի մասին, իր զար-
գացման փուլերով, առնչություններով, ազդեցու-
թյուններով հանդերձ՝ սկսած մ.թ.ա. II հազարա-
մյակից մինչև I հազարամյակի կեսը:

Երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանով է թվագրվում Վանաձորի «Դիմաց» թաղամասի «ոջլոտներ» կոչված վայրի 18-րդ դամբարանից

հայտնաբերված ականջօղը (աղյուսակ LXXXVI, 5)՝ պատրաստված կլոր կտրվածքով լարից, որի ծայրերն իրար վրա են բարձրանում (*Պետքյան, 1966, աղ. 1:4*)։ Օղակն ունի «ակ» ոսկյա հինգ հատիկներից բաղկացած։ Առաջինը մածուցված է օղակին, որի վրա նստած են երեք հատիկներ, իսկ սրանց վրա՝ հինգերորդը։ «Ակը» պատրաստելու համար նախ միացրել են մեջտեղի երեք գն-

դիկները, այնուհետև վրայի մեկ գնդիկը, ապա ստորինը, որն իր հերթին մածուցվել է օղակին։ Սա ոսկերչական նուրբ աշխատանք է՝ ժամանակակից վարպետությանն ու ճաշակին համապատասխան։ Այն հիշեցնում է Բեշտաշենի (*Кухтин, 1941, 43, նկ. 40*) դամբարանում (մ.թ.ա. VI դարի սկիզբ) հայտնաբերված արծաթե ականջօղը, որից կախված է հինգ գնդիկներից կազմված ողկույզը։ Այսպիսի մի օղ էլ՝ երեք կախված ողկույզներով, գտնվել է Ջրառատում (մ.թ.ա. V-IV դարեր, *Мнацаканян, Тирациян, 1961, 72, աղ. 2*)։

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՈՍԿԻՆ

Ա. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ

Վանի թագավորությունը (Ուրարտուն) ձևավորվել է մ.թ.ա. IX դարում, Վանա լճի ավազանում: Ուրուատրի անվանված քաղաք-պետությունների դաշնությունը, սակայն, ձևավորված էր արդեն մ.թ.ա. XIII դարում, Վանա լճից հարավ, Նիբուրի (Արարադի կամ Ջուդի) սարերից արևելք ու արևմուտք ընկած տարածքում: Ասորեստանի արքա Սալմանասար I-ի (մ.թ.ա. 1274-1245թթ.) մի արձանագրության հաղորդած տվյալների համաձայն, Ուրուատրի անվանված այս դաշնությունը կազմված էր ութ բերդաքաղաքներից և 51 գյուղերից (*ABINUY, N 2*). այսինքն՝ յուրաքանչյուր բերդաքաղաք, իր 6-7 գյուղերով հանդերձ, մեկ իշխանություն է կազմել: Հայտնի են այդ իշխանությունների անունները՝ Խիմմե, Ուատկուն, Բարգուն, Սալուա, Խալիլա, Լուխա, Նիլիպախրի, Ջինգուն (*ARAB, I, 114*):

XI դարի 70-ական թթ. Ուրուատրին հասնում է աննախընթաց հզորության, քանի որ դաշնությանն է միանում տարածաշրջանի (Հայկական Տավրոսի) հարուստ և հզոր իշխանություններից մեկը Մուծածիրը (Արդինի) (տե՛ս *ABINUY, N 19*), որտեղ և գտնվում էր Վանի թագավորության (Բիայնիլի) գլխավոր՝ Խալդի աստծո ամենամշանավոր տաճարը: Ուրուատրին, սակայն, կազմալուծված ենք գտնում X դարում: Աղաղներարի II-ը (մ.թ.ա. 911-891թթ.) այն հիշատակում է որպես Նիբուրի լեռների հարավային լանջերին ծվարած փոքրիկ մի երկիր՝ Ուրատրու անվամբ (*ABINUY, N 21*):

Մ.թ.ա. IX դարում սկսվում են Ասորեստանի արքա Սալմանասար III-ի (մ.թ.ա. 858-824թթ.) արշավանքները դեպի Ուրարտու: Եթե մինչ այս Ասորեստանի տիրակալները չէին հաղորդում Ուրուատրի երկրի որևէ արքայի անուն, ապա այժմ Սալմանասարի դեմ է հառնում համայն Ուրարտուի արքան՝ Արամեն, որն իր տրամադրության տակ ուներ լավ կազմակերպված բանակ ու ամրոցներ, որոնցից

կարևորներն էին Արծաշկուն (Արծեշ) և Սուգունիան (տեղագրվում է Վանա լճից հարավ-արևելք):

Արամենի թագավորության գրաված տարածքը, սակայն, զարմանալիորեն չի համընկնում Ուրուատրի երկրի տարածքին. արևմուտքում այն ընդգրկում էր Եփրատ ու Արածանի գետերից համապատասխանաբար արևելք ու հարավ ընկած գավառները մինչև Վանա լիճ, հյուսիս-արևմուտքում երկրի սահմանները հասնում էին մինչև Դայաենի-Դիաուենի (Տեյավեն), արևելքում մինչև Ուրմիա լճի արևմտյան ավազանում գտնվող Գիլգանու երկիրը, հարավ-արևելքում Մուծածիր: Երկրի հյուսիսային, հարավային, հարավ-արևմտյան սահմանները հստակ չեն: Կարելի է ենթադրել, որ հյուսիսում այն չէր հասնում Հայկական պարին, իսկ հարավում՝ սեպածև մխրճվում էր Մուծածիրի և Մեխրի միջև, իր մեջ ընդգրկելով Ուրատրու իշխանությունը. հանգամանք, որը հիմք է տվել ասորեստանցիներին Ուրարտու անվանել և համայն թագավորությունը:

Արամեն և իր հաջորդ՝ Սարդուրի I արքան (մ.թ.ա. 832-822թթ.) Սալմանասարի դեմ համառ պայքարում կարողացան պահպանել երկրի անկախությունը: Սարդուրիի օրոք է արքայանիստ դառնում Վանա ամուր ժայռին ապավինած Տուշպա (Տոսպ, Տուրուշպա) քաղաքը, որն այնուհետև երկու և կես դար անընդմեջ եղավ թագավորության հզորության գրավականը և երկրի մշակույթի զարգացման կարևորագույն հիմնակետը:

Սարդուրիի հաջորդների՝ Իշպուլինիի (մ.թ.ա. 822-810թթ.) և ապա Իշպուլինիի և Սինուայի (մ.թ.ա. 810-783թթ.) համատեղ գահակալությունն ընթանում էր շատ տագնապալի պայմաններում. հարավից շարունակվում էին ասուրական բանակի գրոհները, հյուսիսից դեպի երկրի կենտրոնական շրջաններն էին ձգտում էթիոպյան բանակները: Սիա այս պայմաններում Իշպուլինի արքան սկսում է իրագործել բարեփոխությունների մի ծրագիր, որը եղավ Վանի թագավորության ինչպես քաղաքական

կայունության, այնպես էլ մշակութային հետագա զարգացման հիմքը: Բարեփոխումներից առաջինն առնչվում էր իրավական խնդիրներին և կոչված էր կարգավորելու երկրի տարբեր խավերի իրավունքներն ու պարտականությունները ինչպես Բիայնիլիում, այնպես էլ նոր նվաճված կամ նվաճվելիք երկրներում: Հաջորդ բարեփոխությունն առնչվում էր երկրի պետական լեզվի հետ: Մինչ այս Վանի թագավորության պետական լեզուն էր արքադերենը, իշպուլինին իր արձանագրություններն սկսեց գրել ուրարտերենով, որը պատկանում է խուռի-ուրարտական կամ ալարոդյան անվանված լեզվաընտանիքին: Հայերենի հետ ուրարտերենն ունի հեռավոր ցեղակցություն, սակայն երկու լեզուների միջև կատարված փոխառություններն էլ նշանակալից են (*Ջահուկյան, 1987, 418*): Երևույթ, որն աներկբայորեն վկայում է հայկական մշակույթի ունեցած ազդեցության մասին ուրարտականի վրա, սկսած առնվազն մ.թ.ա. IX դարից (*Հմայակյան, 1990, 85*):

Այլ կարծիքի համաձայն, ուրարտերենը (խուռիերենի հետ) կարող է լինել հյուսիս-արևելակովկասյան լեզվաընտանիքի ճյուղերից մեկը (*Дьяконов, Старостин, 1988, 164-207*):

Բարեփոխումների այս ծրագրի իրագործումը նոր թափ ստացավ իշպուլինիի և Մինուայի համատեղ գահակալության տարիներին մ.թ.ա. IX դարի 20-10-ական թվականներին: Այս ընթացքում է, որ Մուծածիրի հզոր իշխանությունն ընդունեց գահակալների գերիշխանությունը, կարգավորվեցին պետական կրոնը և ծիսակարգը, օրացույցը, չափ ու կշիռը, միջդասային հարաբերությունները, ռազմական գործը, հողատիրության կանոնները և այլն (տե՛ս *Hmayakian, 1995, 49-54*): Այս բարեփոխումներն ի վերջո հանգեցրին նոր կենսաձևի ձևավորմանը, որը հակված ենք անվանելու «Բիայնական» կամ «Վանտոսայան» մշակույթ (*Հմայակյան, 1995, 105*):

Վանի թագավորության սահմանների ընդլայնման և «Վանտոսայան» մշակույթի ու նոր նվաճված երկրների, այսպես կոչված, «տեղական» մշակույթների խաչաձևման արդյունքում. մ.թ.ա. VIII դարի վերջ - VII դարում ձևավորվեց մեկ այլ կենսաձև, որն, ի տարբերություն «Վանտոսայանի», հակված ենք անվանելու «Ուրարտական» մշակույթ (*Հմայակյան, 1995, 105*):

Մ.թ.ա. IX դարի վերջին Հայկական պարից հյուսիս արդեն ձևավորվել էր մի համադաշնություն, որն ուրարտական սկզբնաղբյուրներից հայտնի է Եթիունի անվամբ: Եթիունին, որի կազմում էին Մեծ Հայքի տասնհինգ աշխարհներից

վեցը՝ Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը, Տայքը, Այրարատը, Գուգարքը (*Карагеэян, 1988, 57-58*), այդ ժամանակ վերահսկում էր Իրանական սարահարթը Սև ծովի հետ կապող մայրուղիները, ձգտում էր, ըստ երևույթին, իր վերահսկողությունը սահմանել նաև Սև և Միջերկրական ծովերը կապող «Երկաթի ուղու» միջին հատվածի և ավելի ուշ «Արտաշատ-Բագավան» անվանված ուղեգծի վրա:

IX դարի քսանական թվականների սկզբին Եթիունի համադաշնության արևմտյան թևը կազմող «Ուիտերուխի-Լուշա (Լոռի) - Քաթարգա (Կղարք)» անվանված իշխանությունների միության բանակներն արշավում են դեպի Վանի թագավորություն:

Բիայնական և Եթիունյան զորքերը բախվում են Անաշե (Ալաշկերտ) քաղաքի մատույցներում, որտեղ Եթիունյան բանակը ծանր պարտություն է կրում (տե՛ս *УКН, N N 20-23*): Այս հաղթանակից հետո Վանի արքաները քայլ առ քայլ իրենց են ենթարկում Եթիունին և վերահսկողություն սահմանում տարածաշրջանով անցնող ավելի ուշ «Արտաշատ-Սեբաստապոլիս» անվանված մայրուղու վրա:

Այս ճանապարհի և դրա ճյուղավորումների վրա են կառուցված եղել Արտաշատի, Էրեբունի, Սարդուրիխիմիլի, Թեյշեբաինի, Արգիշթիխիմիլի, Հոռոմի, ինչպես նաև Օշականի ուրարտական ամրոցներն ու գրվել Կուլիջանի (Կուլիանի) ու Գանլիժայի (Գանլիթա) արձանագրությունները:

Վանի թագավորությունը հզորության գագաթնակետին է հասնում Արգիշթի I (մ.թ.ա. 786-764թթ.) և Սարգուրի II (մ.թ.ա. 764-735թթ.) արքաների գահակալության տարիներին: Այս ժամանակահատվածում (մինչև 743թ.) Վանի արքաներին հաջողվում է գլխավորել Սիրիա-հարավարևելափոքրասիական հակաասորական դաշնությունը՝ կազմված Արփադից, Կուսմուխից (Կոսմագենե), Գուրգունից և Մելիդից (Մալաթիա), և վերահսկել տարածաշրջանով անցնող գրեթե բոլոր կարևոր առևտրական մայրուղիները: Այս դաշնությանն էին հարում նաև Դամասկոսը, Տյուրոսը, Կուեն (Կիլիկիան), Կարքենիշը (*Баццева, 1953, 95*): Վերջիններս աչքի էին ընկնում բացառիկ հարստությամբ. օրինակ, Դամասկոսի գանձարանում մ.թ.ա. IX դարի վերջ - VIII դարի առաջին կեսին կուտակված էր 69 տոննա արծաթ և 600 կգ ոսկի, իսկ Տյուրոսում 4,5 տոննա ոսկի (*Янковская, 1956, 29, ծանոթ. 8,9, ARAB, I, N N 740, 803*):

Մ.թ.ա. 744 թվականին Ասորեստանի գահին անցնում է ժամանակի ամենատաղանդավոր քաղաքական ու ռազմական գործիչներից մեկին՝ Թիգլաթպալասար III արքային (մ.թ.ա. 744-727թթ.):

Ակսվում է տևական պատերազմ Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև: 735 թվականին ասորեստանցիք մտնում են Ուրարտու, շրջապատում Տուշպան, սակայն չկարողանալով գրավել այն, ի վերջո նահանջում են: Սարգուրին շուտով գահընկեց է արվում. իշխանությունն անցնում է որդուն Ռուսային (մ.թ.ա. 735-714թթ.): Ռուսայի գահակալության տարիներին երկրի հյուսիսային սահմաններին հայտնվում է մի նոր ախոյան կիներները: Ռուսային մեծ զրկանքների գնով հաջողվում է շեղել կիներական ցեղերի արշավանքի ուղին դեպի Մանա ու փրկել երկրի կենտրոնական շրջաններն ավերումից: Այդ ընթացքում գործն արքա է հռչակում Ռուսայի Սելարտուա որդուն (*Иванчик, 1990, 3-19*), որին Ռուսան ստիպված էր մահապատժի ենթարկել: Կիներական պատերազմը շարունակվում էր, երբ հարավից Ուրարտու է ներխուժում Ասորեստանի արքա Սարգոնի (մ.թ.ա. 721-705թթ.) բանակը: Ուաուշ լեռան վրա (Թավրիզի մոտ) կայացած վճռական ճակատամարտում Ռուսան պարտվում է, սակայն Սարգոնը չի համարձակվում արշավել դեպի Տուշպա, այլ ամառացնելով երկրի հարավ-արևելյան գավառները՝ մտնում է Մուծածիր: Ավերվում և թալանվում է երկրի ամենահարուստ այս քաղաքը՝ հալդի աստծո գլխավոր պաշտամունքային կենտրոնը:

Ռուսան, որը հանում թագավորության գոյության գոհաբերել էր թե՛ հոր և թե՛ որդու կյանքը, կործանված տեսնելով իր կյանքի գործը, ինքնասպանություն է գործում (*АВНИУ, N 54(72)*):

Թվում է, թե այս իրադարձություններից հետո Վանի թագավորությունը պետք է վերածվեր երրորդական մի իշխանության, սակայն, ինչպես ցույց է տալիս պատմության ընթացքը, զրկանքներն իզուր չէին, քանի որ հաջորդ VII դարում ուսումնասիրողի աչքի առջև կրկին հառնում է ուրույն մշակութային թարմաշունչ կյանքով ապրող Ուրարտուն. կրկին հզոր են Վանի արքաները, հաջողությամբ են պսակվում նրանց ռազմարշավները, հիմնվում են նոր քաղաքներ, փորվում են ջրանցքներ ու լճեր, ծաղկում են ապրում արվեստը, արհեստներն ու առևտուրը. ընդ որում, Ուրարտու են հասնում մինչև իսկ չինական ու հնդկական ծագում ունեցող իրեր. ուրարտական արտադրանքը հասնում է մինչև Եգեյան աշխարհի ու Էտրուրիա (*Леман-Хаунт, 1937, 265, Пуотровский, 1959, 163*):

Սովորաբար, ուրարտական պետության կործանումը կապում են քոչվորների արդեն հիշատակված կիներների և քիչ ավելի ուշ սկսված՝ սկյութական արշավանքների հետ: Սակայն վերո-

հիշյալ իրադարձությունների հակիրճ թվարկումն իսկ վկայում է դեպքերի այլ ընթացքի մասին: Ըստ երևութին, ինչպես մ.թ.ա. XIII-IXդդ. շարունակվող ասորական արշավանքները նպաստեցին Բիայնիլի ձևավորմանը, այնպես էլ կիներա-սկյութական ճնշմանը միասնաբար դիմադրելու անհրաժեշտությունը նպաստեց լեռնաշխարհի (մասնավորապես Եթիունիի իշխանությունների) կամավոր միավորմանը Վանի արքաների շուրջ: Ստեղծված ներքաղաքական բարենպաստ իրավիճակով էին պայմանավորված ինչպես Ուրարտուի հետագա հաջողություններն արտաքին քաղաքական ասպարեզում (Ռուսայի որդուն, Արգիշթի II-ին (մ.թ.ա. 714-685թթ.) հաջողվում է վերադարձնել Մուծածիրը (*АВНИУ, N 60, ծան. 8*), իր բանակները հասնում են մինչև Կասպից ծով (*Арутюнян, 1970, 320-322*), այնպես էլ մշակութային կյանքի առաջընթացը: Մասնավորապես թուլանում է մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. դիտվող մշակութային հակամարտությունը (այս հակամարտության մասին տես *Տիրացյան, Արեշյան, 1990, 72*) և հենց մ.թ.ա. VII դարն է ուրարտական տերության ներքաղաքական ու մշակութային ամենաներդաշնակ զարգացման ժամանակաշրջանը: Պատահական չէ, որ հենց այս ընթացքում է, որ Ռուսա II-ը (մ.թ.ա. 685-645թթ.) կառուցապատում է Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր) քաղաքը, որն այնուհետև դառնում է Հայկական լեռնաշխարհի կարևոր մշակութային կենտրոններից մեկը: Ծաղկում է քաղաքային կյանքը Շիրակում, որտեղ վերջնականապես կառուցապատվում է Հոռոմի ուրարտական ամրոցը: Արգիշթիխինիլի-Արմավիրում Ռուսա Երիմենաորդին արդեն VI դարում հիմնադրում է մի նոր պալատական համալիր (*Տիրացյան, 1977, 79*): Օշականում և Արգիշթիխինիլիում, այլ չինարարական աշխատանքներին զուգահեռ, տեղական եթիունյան աստվածություններին ձոնված տաճարներ են կառուցվում:

Քաղաքական ու մշակութային հակամարտության մեղմացումը երկրում ուղեկցվում էր եթնիկական հանդուրժողականությամբ: Ստեղծված իրադրությունը բնականաբար նպաստեց նաև լեռնաշխարհի տարեթնիկ բնակչության էլ ավելի մերձեցմանը, որի արդյունքում մ.թ.ա. II դարում Մեծ Հայքի բնակչությունն արդեն խոսում էր մեկ ընդհանուր լեզվով (*Смрадон, XI, 14, 5*):

Բ. ՈՍԿՈՒ ՀԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ԳԱՆՉԱՏՆԵՐՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒՄ ԸՍՏ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Թե ինչ բառով է ուրարտերենում նշանակվել ոսկի հասկացությունը, հայտնի չէ, քանի որ ուրար-

տական արձանագրություններում ոսկու համար օգտագործվել է GUŠKIN գաղափարագիրը (տես *YKH, N 36, տող 16, N 128, B1, տող 20, 24, N 155, E, տող 54, N 158, տող 25*): Հայերեն ոսկի բառը, սակայն, վկայված է որպես լեռնանուն՝ ^{SADU}UŠKIANI (*YKH, N 155, F, տող 27*)՝ «Ուշքիանի (լեռ)» ձևով:

Ուշքիանի լեռը ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում է մեկ անգամ Սարդուրի II արքայի տարեգրությունում, մ.թ.ա. 742-739թթ. ժամանակահատվածի տարիներից մեկի ընթացքում դեպի Ուղուրի-էթիունի⁴⁰ արշավանքի նկարագրության կապակցությամբ, հետևյալ ենթատեքստում. «Հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Արկուկի (ցեղի) երկրի վրա, ենթարկեցի Արկուկի (ցեղի) երկիրը, էշումա (ցեղի) երկիրը, Քամանի (ցեղի) երկիրը, Կուվալբա (երկիրը), Ուխունի երկիրը, Տերիա երկիրը: Քսան ամրոց, (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Հարյուր քսան քաղաք մեկ օրում նվաճեցի: Ամրոցներն ավերեցի, քաղաքներն այրեցի, երկիրը յուրացրի: Մարդ, կին այնտեղից հանեցի»: Սարդուրին ասում է. «Մարդկանց, որոնք իմ գեների առջևից ճողոպրում էին և ապավինեցին Ուշքիա և Բամ (լեռներին), վերապաշարեցի, սպանեցի: (Իսկ) փախչողներին թեյշեբան այրեց» (*YKH, N 155, F, տող 21-28, Կարազյոզյան, 1981, N 80*):

Այսպիսով, քանի որ Ուշքիա(նի)ն Սևանա լճի ավազանում գտնվող լեռներից մեկի անունն է, ապա բնական է ենթադրել, որ այն տեղանքի Ուղուրի-էթիունյան անունն է և չունի խուռիական ծագում: Մյուս կողմից, այժմ էլ հայերեն ոսկի բառը չունի ստույգ մեկնաբանություն, և այս բառի ծագումը տարբեր ուսումնասիրողներ կապում են տարբեր մշակութային աշխարհների ու լեզվաընտանիքների հետ. այսպես, Գ.Բ.Ջահուկյանը, մասնավորապես, նշում է, որ հայերենում մետաղների անուններից բնիկ հնդեվրոպական ծագում ունի միայն արծաթը⁴¹: Ոսկի, պղինձ, արույր, երկաթ,

կապար, արծիճ և անագ բառերը հայերենը ծեռք է բերել այլևայլ աղբյուրներից⁴². սակայն ոսկի և երկաթ բառերը եղել են նաև վաղնջահայերենում (մ.թ.ա. III-II հազարամյակներ) (*Ջահուկյան, 1987, 265*): Գ.Բ.Ջահուկյանը չի բացառում ոսկի բառի ուրարտերենից հայերենին անցմանը հանգամանքը, միաժամանակ տեսնելով և հակառակ անցման հնարավորությունը, որը շատ հավանական է Ոսկեան (>Uškiani) ձևից (*Ջահուկյան, 1987, 445*):

Մյուս կողմից դեռևս Քերովբե Պատկանյանն է մատնանշել guškin և հայերեն ոսկի բառերի միջև հնարավոր կապի գոյությունը (*Աճառյան, 1977, 565*): Այս ամենով հանդերձ ենթադրվում է, որ հայերեն ոսկի բառը փոխառություն է ֆիննաուգրերենից՝ ֆիննաուգր. *vaška, ֆինն. vaski «պղինձ», հունգ. vas «երկաթ» և այլն (*Աճառյան, 1977, 566, Ջահուկյան, 1987, 296*):

Այսպիսով ակնհայտ է դառնում, որ 1. Ուղուրի-էթիունի Uškiani (Ոսկեան) լեռը կամ լեռներն այս անունը կրել են ավելի վաղ, քան կսկսեին ուրարտական արշավանքները: 2. Լեռան այս անունը տվող մարդիկ, ամենայն հավանականությամբ, հայերեն են խոսել: 3. Այդ լեռան կամ լեռների ոսկեբեր լինելու մասին տեղաբնիկները իմացել են դեռևս նախաուրարտական ժամանակաշրջանում:

Այսպիսով, Ուշքիանի լեռները պետք է փնտրել Սևանա լճի հարավային կամ հարավարևելյան ավազանում և քանի որ Ուշքիանի լեռը⁴³ հիշատակված է Բամնի (Բամ) լեռան հարևանությամբ, ապա և վերջինիս տեղադրության որոշումը կօգնե հասկանալու, թե որ բարձունքն է նկատի ունեցել Սարդուրին իր տարեգրության այս հատվածում⁴⁴:

⁴² Պղինձ բառը փոխառություն է մեդերենից, արծիճը պահլավերենից, իրանական լեզուներից է ծագում և արույր բառը: Անագ բառն ունի խուռիական ծագում, իսկ կապար բառը փոխառություն է աքքադերենից (*Աճառյան, 1971, 326, Ջահուկյան, 1987, 425, 571, 505, 517*):

⁴³ Նկատի ունենալով դեռևս Ա.Ղ.Մորդոտմանի և Գ.Ա.Ղափանցյանի կողմից մատնանշված Ուշքիանի-Ոսկեանը համադրությունը (*Ղափանցյան, 1940, 182-183*), Ա.Տ.Երեմյանն առնչություն է տեսնում Եփրատ գետի ակունքների մոտ գտնվող Ոսկեաց լեռնանվան և Ուշքիանի տեղանվան միջև: Հայաստանում քիչ չէին ոսկի բառով կազմված տեղանունները, ինչպես. Ոսկեան գետ (Ծաղկանց լեռների հյուսիսային փեշերից բխող Արածանի գետակն է), Ոսկեպար գետ (Կանգարք գավառում), Ոսկեհանք (Տաթևի Արսեաց Փող գավառում) և այլն (*Երեմյան, 1963, 40, 57, 74*):

⁴⁴ Բացի Ուշքիանի լեռնանունից, Ուրարտում հայտնի են և երկու այլ տեղանուններ, որոնք կազմված են թերևս ոսկի բառով. խոսքը նախևառաջ ասուրական աղբյուրներից հայտնի ^{ARM}Ušqaiia (Ոսկեա) (*ABNIIY, N 46, 10*) ամրոցի մասին է, Ուրմիա լճից արևմուտք, որը ժամանակին պաշտպանում էր դեպի Վանի թագավորության կենտրոնական շրջաններն ու Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհները: Տեղադրվում է Սոխեմո (Ուռուշ) լեռան հյուսային լանջին, Թավրիզից հյուսիս-ա-

⁴⁰ ^{KUR}Udurietiuni «Ջրային էթիունի». հնդեվրոպական կազմություն ունեցող տեղանուն է. այս երկիրը սկզբնապես երեք իշխանություններից (Արկուկիունի, Քամանի, Լուերունի) կազմված մի համադաշնություն էր. տեղադրվում է Սևանա լճի հարավարևելյան ավազանում, որպես սահման արևելքում և հարավում ունենալով Սևանի, Հարավսևանյան և Վարդենիսի լեռնաշղթաները, իսկ արևմուտքում՝ Արգիճի գետը (*Հմայակյան, 1996ա, 46-47*):

⁴¹ Արծաթ բառը ծագում է հնդեվրոպական նախալեզվի *argato* ձևից: Հայտնի չէ, թե ուրարտերենում ինչպես է հնչել այն, քանի որ արձանագրություններում հնչյունագրերի փոխարեն օգտագործված է KU.BABBAR «արծաթ» գաղափարագիրը: Խուռիերենում այն հնչում էր սֆիս- ձևով: Ուշագրավ է, որ որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով սֆիս - և ոսկի բառերը առնչություն ունեն իրար հետ (*Ջահուկյան, 1987, 426*):

Ա.Գ.Պետրոսյանի կարծիքով, Բամ լեռան անունն առնչվում է Փամբակի (Բամբակի) լեռների ու Փամբակի լեռնանցքի անվան հետ, և ասելով Բամ լեռ, ուրարտացիք նկատի են ունեցել այս լեռնանցքի շուրջը տարածված Սևանի (Քաշաթաղի) լեռնաշղթան, որը ժամանակին նույնպես կրել է Բամբակ անունը (*Պետրոսյան, 1984, 179*):

Սարգստիից փախչող տեղաբնիկները նահանջել են երկու ուղղությամբ. մի խումբը ուղղվել է դեպի Փամբակի լեռնանցքը, իսկ մյուսը փորձել է նահանջել Արևելասևանյան (Սողքի) լեռնաշղթայի ուղղությամբ, որը տանում էր դեպի Ձողի լեռնանցքը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Սողքի լեռնաշղթայի արևմտյան ստորոտում՝ այժմյան Վարդենիսի և Ձողի միջև, գտնվում է Ոսկեշեն բնակավայրը, ինչպես նաև այն, որ ոսկի (Սժկի(a)-ո) անունն ամենայն հավանականությամբ մատնանշում է տվյալ լեռան ոսկեքեր լինելու հանգամանքը, Ա.Պետրոսյանը գտնում է, որ Ուշքիանի լեռը նույնն է, ինչ Արևելասևանյան (Սողքի) ոսկեքեր լեռնաշղթան կամ այդ լեռների գագաթներից մեկը (*Պետրոսյան, 1984, 178-179*):

Այսպիսով, ոչ միայն հնագիտական ու երկրաբանական (այս մասին տես *Геворкян, Залибемян, 1997, 34-36*), այլև տեղանվանագիտական դիտարկումներն ապացուցում են, որ Ձողի ոսկու հանքերը շահագործվել են նաև նախաուրարտական շրջանում: Վաղ երկաթի դարաշրջանում այդ հանքերը գտնվում էին ոչ մեծ, սակայն հզոր Ուղուրի-Էթիունի դաշնության սահմաններում: Այս իշխանությունը, որի տարածքը չէր անցնում 3000 կմ², ենթակա չէր Էթիունիին և երկար ժամանակ հաջողությամբ դիմադրում էր ուրարտական արշավանքներին (*Յմայակյան, 1996ա, 46*): Այս առումով հատկանշական է, որ այս ոչ մեծ տարածքում հաշվառված վաղերկաթեդարյան ամրոցների թիվը անցնում է քսանից (*Յմայակյան, Բիշինե, Պարմեջիանի, 1996, 46*): Այդ ամրոցները պաշտպանում էին դեպի Սելիմի լեռնանցք տանող ճանապարհները, Արգիճի գետի սահմանային հովիտն ու դեպի Արցախ գնացող մայրուղին:

Կարելի է ենթադրել, որ դեպի Ուղուրի-Էթիունի արշավելու առաջին, ամենայն հավանականու-

թյամբ անհաջող փորձը կատարել են Իշպուխնի և Մինուա արքաները, իրենց համատեղ գահակալության տարիներին, այն ժամանակ, երբ գահակալներին հաջողվեց մտնել Գողթն ու Երնջակ գավառ (*Իգումնով, Կարազյոզյան, Յմայակյան, 1997, 193-202*): արշավելով Սելիմի լեռնանցքի ուղղությամբ: Ուղուրի-Էթիունի մտնել չի կարողացել նաև Արգիճի I-ը: Այս ուղղությամբ արշավելիս երկար տարիներ անհաջողության էր մատնվում և Սարգստի II-ը: Միայն իր գահակալության վերջին տարիներին է, որ Սարգստիին հաջողվում է իրեն ենթարկել Ուղուրի-Էթիունին:

Ուրարտական ոսկու մյուս և ավելի հին աղբյուրը գտնվում էր Դիաուեխի երկրում: Ասուրական աղբյուրներից այս երկիրը հայտնի է Դայաենի անվամբ: Դիաուեխին Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված հնագույն քաղաքական կազմավորումներից էր և որպես այդպիսին հիշատակվում է դեռևս Թիգլաթալասար I արքայի (մ.թ.ա. 1115-1077թթ.) տարեգրությունում (*ARAB, I, N 396-397*): Համաձայն ասուրական և ուրարտական սկզբնաղբյուրների, հյուսիսում Դիաուեխին սահմանակից էր Քաթարգա (Կդարք) և Ջաբախա (Ջավախք) երկրներին, արևելքում՝ Իգանիին (Վանանդ), հարավ-արևելքում՝ Աբունի (Հավնունիք) երկրին, հարավում՝ Վանի թագավորությանը, հարավ-արևմուտքում՝ Սուխմուին (*Арутюнян, 1985, 70-71*): Դիաուեխիի հյուսիս-արևմտյան սահմանները հստակ չեն. ենթադրվում է սակայն, որ Դիաուեխիի քաղաքական ազդեցությանն էին ենթակա և Սև ծովի հարավարևելյան ափերը բնակեցնող ցեղերը (*Меликушвили, 1959, 180*): Ընդունված կարծիք է, որ Դիաուեխի (Տեյավեխե) երկիրը գրաված տարածքով ու անվամբ համապատասխանում է Տայքին (*Меликушвили, 1959, 114, 176, Կարազյոզյան, 1978, 55-56*): Սակայն նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Դիաուեխին հարավ-արևմուտքում սահմանակից էր Սուխմու երկրին, այսինքն Ծովագ աշխարհի Դեգիք գավառին (հմտ. *Арутюнян, 1985, 70-71*), պետք է ենթադրել, որ Դիաուեխին գրավել է Տայքից շատ ավելի ընդարձակ տարածք՝ իր կազմում ունենալով նաև Բարձր Հայքը:

Մ.թ.ա. VIII դարում Դիաուեխին համադաշնություն էր, կազմված մի շարք իշխանություններից, որոնցից հայտնի են Կադա, Աշկալաշի իշխանությունները, Շաշքի, Արդարաքիսի, Բաթուուլիսի, Կաթիլուլիսի ցեղապետությունները և Ուտուխա, Շաշիլու, Խալդիիլուլիսի քաղաք-պետությունները: Երկրի արքայանիստ քաղաքն էր Ձուանիան

րևելք: Այժմ բնակավայրը հայտնի է Ոսկի (օսկի) (') անվամբ (*Арутюнян, 1985, 215*): Արգիճիի տարեգրությունում այս ամրոցի անունը վկայված է ^{KUR} ašq/kaia ձևով (*YKH, N 127, IV, տող 54, N 128, B2, տող 25*): Մյուսը՝ Խուբուշքիա (^{KURURU} Hubuškia) երկրի անվան մասին է (այս անվան հնարավոր կապը ոսկի բառի հետ մատնանշել է Պ.Ավետիսյանը), որը կարող է բացատրվել «Ոսկու դաշտ» ձևով (կազմված ուրարտ. *hubi* «դաշտ» և *uški* «ոսկի» բառերով):

(այժմ Ձիվին), համադաշնությունը գլխավորում էր Ուտուպուրչինի արքան (մ.թ.ա. շուրջ 790-768թթ.):

Դիաուեխիում գտնվող ոսկու հանքերը շահագործվել են դարեր ի վեր. դրանք գտնվում էին Բարծր Յայքի Սպեր (Սիսպիրիտիս) և Տայքի Արսեաց Փոր գավառներում: Արսեաց Փորում էր գտնվում հռչակավոր Ոսկեհանքը (*Երեմյան, 1963, 40*):

Բյուզանդական աղբյուրներն առասպելներ են պատմում այդ հանքերի հարստության մասին: «Տեղատարափ անծրևի ժամանակ ջուրը տանում էր լեռների հողը և երևան էին գալիս ոսկու հատիկները», - հաղորդում է պատմագիր Մալալուսը: Յուստինիանոսի օրոք (527-565թթ.) այդ հանքերը կայսրությանը տալիս էին տարին երկու կենդինար (64,08կգ) ոսկի, որն Առաջին Յայքի հարկի կեսն էր (*Ադոնց, 1987, 226, և ծան. 1*):

Սպերի ոսկու հանքերով հետաքրքրվել է և Ալեքսանդր Մակեդոնացին: «Կան ոսկու հանքեր Սիսպիրիտիսի մեջ՝ Կաբալլայում, ուր ուղարկվեց Սենոնը Ալեքսանդրի կողմից, զորքով, բայց խեղդամահ եղավ բնակիչների կողմից», - հաղորդում է Ստրաբոնը (*Ստրաբոն, 1940, 61*):

Վանի արքաները դեպի Դիաուեխի են արշավել մ.թ.ա. IX դարի վերջից: Այս ուղղությամբ առաջինն արշավել է Սինուան: Սինուային հաջողվում է հաղթել Ուտուպուրչինիին, ստանալ նրանից հարկ ոսկով ու արծաթով: Բացի այս, Սինուան Բալթուխի ցեղի ու Խալդիրիուխի քաղաքի երկրները միացնում է Վանի թագավորությանը (*ՄՀԽ, N 36, Կարագյոզյան, 1981, N 8*): Շուտով Դիաուեխին ապստամբում է, և Արգիշթի Սինուաորդին իր թագավորության երկրորդ տարում (մ.թ.ա. 785թ.) արշավում է դեպի Դիաուեխի: Իր տարեգրությունում նա հաղորդում է, որ այս արշավանքի ժամանակ գրավել է 105 ամրոց և 452 բնակավայր, սակայն Ուտուպուրչինիին չի զրկել իշխանությունից՝ ռազմատուգանք և ամենամյա հարկ տալու պայմանով: Արգիշթին, սակայն, հարքունիս գրավում և իր անմիջական իշխանությանն է ենթարկում երկրի երեք Կադա, Աշկալաշի և Շաշիլու քաղաքները, իսկ Շաշի, Արդարակիսի, Բաթուուլիսի և Կաբիլուլիսի ցեղերի պետերին ամործատում է և այդ ցեղապետություններում փոխարքաներ է նշանակում: Այսպիսով, ուրարտացիք փաստորեն իրենց անմիջական իշխանությանն են ենթարկում ոսկեհանքերը շրջակա գավառներով, որոնց թվում և Կաբիլուլիսի (*Qabīlūshī*) երկիրը, որը նույնանում է Ստրաբոնի հիշատակած Կաբալլայի (*Kaballa*) հետ:

Այս ծագումը պայմանավորված էր. թերևս, նաև

այն ժամանակ գործող օրենքով «ոսկին արքայինն է» (հմտ. *ՊՊՀ, 1975, 47, 317*): Այս առումով ուշագրավ է նաև, որ չնայած Սպերի (Բագրատունիներ) ու Տայքի (Մամիկոնյաններ) հզոր նախարարական տների առկայությանն այս տարածաշրջանում, ոսկու հանքերի եկամուտը պատկանում էր արքային, իսկ այն ժամանակ, երբ Յայաստանը բաժանված էր Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի միջև ու այս գավառները սահմանամերձ էին, արտադրված ոսկին հավասար կիսում էին կայսրն ու արքայից արքան (*Ադոնց, 1987, 36, 226, ծանոթ. 1*):

Դիաուեխիից Արգիշթիի պահանջած ռազմատուգանքը հետևյալն էր. 41 մանա (20.7կգ) մաքուր ոսկի, 37 մանա (18.6կգ) արծաթ, ...բյուր մանա պղինձ, 1000 նոույզ, 300 գլուխ խոշոր և ...բյուր մանր եղջերավոր անասուն⁴⁵: Բացի այս, Ուտուպուրչինի պարտավորվեց Արգիշթիին վճարել ամենամյա հարկ. ...մանա մաքուր ոսկի, 10000 մանա (5050կգ) պղինձ, ...ցուլ, 100 կով, 500 ոչխար, 300 նոույզ (*ՄՀԽ, N 128, B1, տող 19-22*): Ցավոք, արժանագրությունը վնասված է ու չի հասկացվում, թե տարին որքան էր կազմում ոսկու հարկը. սակայն մյուս թվերը վկայում են, որ այն չէր կարող ավելին լինել տրված ռազմատուգանքից: Եթե ընդունենք նույնիսկ, որ այն հավասար էր ռազմատուգանքին, ապա ակնառու է, որ Արգիշթին հանքերից ստանում էր շուրջ երեք անգամ քիչ ոսկի, քան Յուստինիանոսը:

Սպերի և Կոլխիդայի ոսկու հանքերի մասին առասպելներ պատմում էին նաև վաղ երկաթի դարում, որի ապացույցն է արգոնավորոցների մասին գրույցը, որը սկսել է ձևավորվել մ.թ.ա. XII դարում: Ստրաբոնի կարծիքով, այս առասպելում ոսկե գեղմի մասին հուզիչ դրվագը, ի վերջո, հանգում է արտադրակենցաղային մի պարզ իրողության. այն է, որ հին Կողքիսի բնակիչները Ֆասիս գետի ոսկին լվանում էին՝ գետի հատակին ոչխարի մորթիներ փռելով (*Γρῦς, 1992, 435*):

Առասպելական Կոլխիդայի տեղադրության խնդիրը միշտ էլ վեճերի առիթ է տվել, և այս խնդրի լուծումը հաճախ առնչվում է Ֆասիս գետի ճանաչման հետ: Ընդունված կարծիքն այն է, թե այդ

⁴⁵ Ռազմատուգանքի մեջ հաշվառված չէր ռազմավարը 15181 պատանի, 2734 տղամարդ, 1060 կին, 4426 ծի, 10478 խոշոր և 73770 գլուխ մանր եղջերավոր անասուն: Ուշագրավ է, որ ռազմավարում մետաղ չի եղել: Արդյո՞ք այս հանգամանքը վկայություն չէ այն բանի, որ չնայած երկրի բնակչության այս հարստությանը, այնուամենայնիվ, մետաղը հիմնականում կուտակվում էր արքայի զանգարանում:

գետը Ռիոնն է (*Греувс, 1992, 435*): Նիկողայոս Մառը գտնում էր սակայն, որ Կոլխիդայի մասին դասական ավանդույթը առնչվել է ոչ թե Ֆասիս-Ռիոնի, այլ Ֆասիս-ճորոխի հետ (*Март, 1910, 548*):

Գ.Ա.Մելիքիշվիլու կարծիքով, «Կոլխիդա» հասկացությունն ուներ հավաքական առում և հույները, Կոլխիդա ասելով, նկատի ունեին ընդարձակ մի տարածք։ Սև ծովի հարավարևելյան ափեզերքը Մեծ Կովկասից մինչև Տրապիզոն։

Այս առումով ուշագրավ է, որ արգոնավորդների եկած ոսկեբեր երկիրը կոչվել է Այա և հետո է համադրվել Կոլխիդայի հետ (*Պետրոսյան, 1997, 87*): Այս երկիրը համադրվում է Հայաստանի հետ (*Джаукян, 1988, 76, Պետրոսյան, 1997, 88*), իսկ Հայաստանի տարածքն իր հերթին ընդգրկված էր հետագայի Դիաուեխի կազմում⁴⁶։ Այս առումով ուշագրավ է, որ արգոնավորդների առասպելում իրենց արտացոլումն են գտել տարածաշրջանի համար այն բախտորոշ իրադարձությունները, երբ Մինուայի և Արգիշթիի արշավանքների ու վարած քաղաքականության արդյունքում կազմալուծվեց Դիաուեխյան համադաշնությունը (*Պետրոսյան, 1997, 99*):

Մ.թ.ա. 768թ. հետո, երբ Արգիշթին ճնշեց Ուտուպուրշինի բարձրացրած հերթական ապստամբությունը, Դիաուեխին այլևս ուրարտական աղբյուրներում չի հիշատակվում։ Սարգուրի II-ը այս ուղղությամբ արշավելիս հիշատակում է մեկ այլ երկիր, ^{KUR}Qulha անվամբ (*YKH, N 155, C, տող 2, D, տող 3, 6, 9*): Ըստ իր տարեգրության տվյալների, Սարգուրին Կուլխա արշավել է երկու անգամ. մ.թ.ա. 750-748թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածում և 744-741թթ. միջև եղած տարիներից մեկի ընթացքում (*YKH, N 301, 304*): Սովորաբար, Կուլխան համադրվում է Կողքիսի հետ և տեղադրվում է ճորոխ գետի ստորին ավազանում, Սև ծովի հարավարևելյան ափեզերքին (*Мелукушвили, 1959, 118*): Ավելի վաղ Կուլխան մասն էր կազմում Դիաուեխի երկրի և կամ գտնվում էր այս երկրի քաղաքական ազդեցության ոլորտում (*Мелукушвили, 1959, 185*):

Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Մինուան Դիաուեխի արշավեց այն ժամանակ, երբ երկրում բուռն թափ էր ստացել Իշպուխի արքայի նախագծած բարեփոխությունների ծրագիրը և

երբ ուրարտական բանակը վերագինվում էր երկաթե զենքերով։ Մինուայի ձեռնարկած արշավանքում արկածախնդրության նշույլ կա, քանի որ մ.թ.ա. VIII դ. սկզբին դեռևս նվաճված չէր Էթիունին և հարծակվող ուրարտական բանակի թևը ենթակա էր Դիաուեխի դաշնակիցների Էթիունյան մյուս իշխանությունների հարվածին։ Ուշագրավ է, որ Սարգուրին դեպի չնվաճված Ուգուրի-Էթիունի և Կուլխա արշավեց (2-րդ անգամ) այն ժամանակ, երբ ուրարտական բանակները պարտություններ էին կրում հարավ-արևմուտքում, Ասորեստանից։ Այսինքն՝ բոլոր երեք դեպքերում էլ դեպի ոսկեբեր շրջաններ ռազմարշավներ կազմակերպվեցին անբարենպաստ պայմաններում. հանգամանք, վկայող այն մասին, որ կարգավորելու համար երկրի քաղաքական ծրագրերը, կար ոսկու մեծ պահանջ։ Այսինքն՝ ոսկին պերճանքի առարկա լինելուց և ծիսակարգում օգտագործվելուց բացի, ուներ ռազմավարական նշանակություն։

Սպերի, Տայքի և Կողքիսի ոսկեբեր հանքերին տիրելու ցանկությունը միայն բիսպնացիներին ու հույներին չէ, որ հատուկ է եղել։ Նման ձգտում ունեին և ասորեստանցիք. մ.թ.ա. 1112 թվականին Թիգլաթպալասար արքան արշավանք է ձեռնարկում դեպի Նաիրի, որի ծայր հյուսիս-արևմտյան երկրներից մեկն էր Դիաուեխին։ Թիգլաթպալասարը պարտության է մատնում նաիրյան դաշնակից արքաների միացյալ ուժերին, հասնում է մինչև Սև ծով։ Այս արշավանքի նպատակը կարող էր լինել միայն Դայաենիի ոսկու հանքերին տիրելու կամ հանքերից մասնաբաժին ունենալու ձգտումը։ Թիգլաթպալասարի միակ արկածախնդրությունն էր սա, որը հիշեցնում է Մակեդոնացու վարմունքը, երբ նա իր զորավարին ուղարկեց Սպեր։ Եթե Մենոնի համար այն արշավանքը ողբերգական ավարտ ունեցավ, ապա Թիգլաթպալասարի հաջողությունները ակնառու էին։ Նա փորձեց նույնիսկ հարկ դնել նաիրյան 60 իշխանների վրա՝ 1200 ծի և 2000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն (*АВВВ, N 10, IV, 43*):

Ուշագրավ է, որ ոչ իր տարած ավարտ և ոչ էլ այս հարկի տեսականու մեջ չի հիշատակվում ոսկի։ Պատճառն այն է, թերևս, որ 60 նաիրյան իշխաններից միայն մեկը՝ Դայաենիի արքա Սենին հրաժարվեց հարկ վճարել, չտվեց պատանդներ ու չընդունեց Թիգլաթպալասարի գերիշխանությունը (*АВВВ, N 10, V, 22*): Իսկ տարածաշրջանում ոսկի կարելի էր պահանջել հենց Սենիից, որի երկրում էին գտնվում ոսկեհանքերը։ Թիգլաթպալասարը Սենին իր հետ տարավ Ասորեստան, իսկ առժամանակ հետո ազատ արձակեց այս համառ ու ազատատենչ մարդուն։

⁴⁶ Հատկանշական է, որ Այա և Հայաստան անունները համադրելի են հնդեվրոպական *Hayes, *Hayos («մետաղ, պղինձ, բրոնզ, երկաթ») բառերի հետ (*Джаукян, 1964, 67, Պետրոսյան, 1997, 93-94*), իսկ Դիաուեխի երկրանունը կարող է արտացոլել Տի-Հայո նախածնը տի «մեծ» արմատով, որը դարձել է Տայո>Տայք (*Պետրոսյան, 1997, 99*):

Մյուս տարածաշրջանը, որտեղից, ըստ եղած տվյալների, Ուրարտուի արքաները հարկ էին ստանում ոսկով, Եփրատի ոլորանին հարող լուվիական երկու՝ Մելիտենե (Մելիդ, Մալաթիա) և Կումմախա (հետագայի Կոմմազենե) թագավորություններն էին:

Այս երկու իշխանությունների հիմնական եկամուտը գալիս էր տարանցիկ առևտրից և իրենց իշխանությունների տարածքում գտնվող մետաղի հանքերի շահագործումից:

Կումմախան գտնվում էր Ուրֆայի բարձրավանդակում: Այս իշխանության տարածքով անցնում էին Միջագետքից Կիլիկիա և Փոքր Ասիա տանող ճանապարհները. երկիրը հարուստ էր երկաթահանքերով (Կոսյան, 1994, 81): Կումմախան հարկատու էր Ուրարտուին շատ կարճ ժամանակ՝ 746-744թթ.: Մ.թ.ա. շուրջ 746 թվականին Սարգուրին գրավում է այս երկիրը. Կումմախայի արքային՝ Կուշտաշպիլին նա չի զրկում իշխանությունից, հարկ տալու պայմանով՝ 40 մանա (20,2կգ) մաքուր ոսկի, 800 մանա (404կգ)՝ արծաթ, 300 ձեռք հագուստ, 2000 պղնձե վահան (ՄԿԽ, N 155, E, տող 37-56): Կումմախան, սակայն, հիմնականում հարկատու էր Ասորեստանին, այս երկրի հարկի տեսականին հայտնի է Աշուրնափրապալ II-ի (մ.թ.ա. 884-859թթ.) տարեգրությունից՝ մայրու գերաններ, արծաթ, ոսկի (ԱՅԽԻՄ, N 23, III, 92):

Ոսկեհարկը, որ պահանջում էին թե՛ ուրարտացիք և թե՛ ասորեստանցիք այս երկրից և մանավանդ ոսկեհարկի այն մեծ քանակը, որ պահանջել է Սարգուրին Կուշտաշպիլիից, որն ընդամենը մեկ մանայով է պակաս Դիաուեխի տված հարկից, խորհել է տալիս, որ Կումմախայում երկաթին զուգահեռ նաև ոսկի է արդյունահանվել:

Մելիտենեն (Մելիդ, ավելի ուշ՝ Մալաթիա) գտնվում էր Վերին Եփրատյան դաշտավայրում: Որպես թագավորություն հայտնի է մ.թ.ա. XII դարից: Թիզլաթպալասար I արքան Մելիդը դիտարկում էր որպես մեկը Մաիդյան իշխանություններից (Յմայակյան, 1992, 126-127): Հաճախ, ասելով Խաթի, այն ժամանակ նկատի են ունեցել հենց Մելիդ-Մելիտենեն (Կոսյան, 1994, 16): Իր գոյության ընթացքում Մելիտենեի սահմանները հաճախ փոփոխվել են: Մելիտենեն տարածաշրջանի հզոր իշխանություններից մեկն էր: Միևուրայի գահակալության տարիներից սկսած այս իշխանությունը հարկատու էր Ուրարտուին (ՄԿԽ, N 39, N 127, II): Մելիտենեի՝ Վանի արքաներին տված հարկի տեսականին հայտնի է Սարգուրիի Իզդուլուի արձանագրությունից (ՄԿԽ, N 158), այն է՝ ոսկի, արծաթ, ըն-

տանի կենդանիների հոտեր: Մելիտենեն վաճառաչի կենտրոն էր. բացի այս, երկիրը հարուստ էր գունավոր մետաղների⁴⁷, մասնավորապես և պղնձի հանքերով (Կոսյան, 1994, 17): Մ.թ.ա. VII դարից սկսած Մելիտենեն արդեն հայկական մի իշխանություն էր (Լյախով, 1968, 181-187):

Ուրարտական սկզբնաղբյուրներում այլ տվյալներ տեղությունում կամ հարակից իշխանություններում գտնվող ոսկեհանքերի և կամ իշխանությունների մասին, որոնք ոսկեհարկ էին տալիս, բացակայում են: Ասուրական աղբյուրներից, սակայն, հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, Հայկական Տավրոսում և քիչ ավելի հարավ, Տիգրիս գետի և իր հյուսիսային վտակների հովիտներում, Ջագրոսի լեռներում, Ջագրոսի և Ուրմիայի միջև գտնվող իշխանություններից առավազն 12-ը կարող էին ոսկեհարկ վճարել. այդ իշխանություններն էին

1. Իզալան (Իծալա, Իշալա). հիշատակվում է ինչպես ասուրական, այնպես էլ ուրարտական սկզբնաղբյուրներում և Դարեհ I-ի (մ.թ.ա. 522-486թթ.) Բեհիսթունի արձանագրությունում: Տեղադրվում է Տիգրիսի արևմտյան ափին, Եփրատի ու Արևմտյան Տիգրիսի ջրբաժան Համադանի լեռների մոտ:

2. Բիթ-Ջամանին. գտնվում էր Տիգրիսի վերին հոսանքների մոտ, Կաշիարի (Մարդին) լեռներից հյուսիս-արևմուտք: Սահմանակից էր Իզալային: Երկրի մայրաքաղաքն էր Ամիդը (Դիարբեքիր):

3. Շուբրիան, Կուլիմերի (Քոլիմար) կենտրոնով: Տեղադրվում է Մասուրի լեռներում:

4. Ներքին Ուրումուն. տեղադրվում է Շուբրիայից հարավ, Տարոնում:

5. Աշշան (Ալզի, Ալծի, Ալսի). համապատասխանում է Աղծնիքին, տեղադրվում է Վանա լճից հարավ-արևմուտք ընկած տարածքում:

6. Նիրդունին. գտնվում էր Ալզիից հարավ, Բաթման գետի ակունքների շրջանում:

7. Խաբխին. տեղադրվում է Ալզիից հարավ-արևմուտք, Ջերմ (Բոհտան) գետի և Տիգրիսի խառնարանի մոտ:

8. Բաբխին. տեղադրվում է Խուբուշկիայից հարավ-արևելք, Ալզիի և Խաբխիի միջև:

9. Խուբուշկիան. տեղադրվում է Վանա լճից հարավ, Ջերմ գետի հովտում, Աղծնիքից արևելք, Մոկսում:

⁴⁷ Ուշագրավ է, որ Թիզլաթպալասար I-ը արշավելով Մելիտենե, որպես ամենամյա հարկ պահանջում է միայն 1 «իմերու» մագնեզիում, ծիսակատարությունների ժամանակ օգտագործելու համար (ԱՅԽԻՄ, N 10, IV, 33):

10. Մուծածիրը. տեղադրվում է Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք, Մեծ Ջաբ գետի աջափնյակում:

11. Չանուան. գտնվում է Փոքր Ջաբ գետի վերին հովտում:

12. Գիլզանուն. տեղադրվում է Ուրմիա լճի և Ջագրոսի լեռների միջև, Ուրմիա լճի արևմտյան ափեզերքին հարող շրջաններում:⁴⁸

Այս երկրների թվում Թիզլաթալասար I-ը ոսկի է տարել Բաբխից (*АВНИУ, N 10, II, 25*), Սալմանասար III-ը՝ Գիլզանուից (*АВНИУ, N 27 (174)*), Սարգոն II-ը՝ Մուծածիրից (*АВНИУ, N 49 (352)*): Մյուս երկրներից ու Գիլզանուից ոսկեհարկ է ստացել Աշուրնափրապալ II արքան (*АВНИУ, N 23 (I, 56, 69, II, 01, 2, 31, 80)*, (*III, 29, N 26*):

Հայկական լեռնաշխարհի և Վանի թագավորության հարավում տեղադրված այս 12 իշխանություններում ոսկու պաշարները, որից մասնաբաժին էր պահանջում Ասորեստանը, կուտակվում էին, բնականաբար, ինչպես առևտրից եկող շահույթից, այնպես էլ տարածաշրջանում հայտնի ոսկու հանքերի շահագործումից: Մասնավորապես, ակնառու է, որ հիշատակված իշխանություններից գոնե չորսը՝ Ալզին (Աշշան), Խաբխին, Բաբխին և Խուբուշկիան իրենց ոսկու պաշարները լրացնում էին Սղերդ լեռան հանքերի շահագործմամբ: Լեռ, որը գտնվում էր այս չորս իշխանությունների սահմանագլխին, պատմական Հայաստանի Աղծնիք աշխարհում, Ջերմ գետի աջ ափին⁴⁹ (*Πυοτροβсхуս*,

1959, 182, *ծանոթ. 48*):

Վերոհիշյալ բոլոր իշխանություններն ունեին ոսկու, արծաթի, պղնձի և այլ գունավոր մետաղների ու երկաթի երբեմն տասնյակ տոննաների հասնող պաշարներ, որոնք պահվում էին պալատում, տաճարում և կամ այդ նպատակի համար հատուկ կառուցված թաքստոց-գանձարանում:

Ինչպես ակնառու է Մուծածիր և Էրիախի (Շիրակ) իշխանությունների քաղաքական կառուցվածքի ուսումնասիրություններից, այդ ժամանակ Հայկական լեռնաշխարհի իշխանությունների մեծ մասը քրմապետություններ էին: Քրմապետություն էր և Վանի թագավորությունը (*Լեռ, 1915, 131, Adontz, 1946, 222, Հմայակյան, 1996, 12-13*): Այս իրադրությունում բավականին հետաքրքիր է պետության և տաճարների ունեցվածքի հասանելիության խնդիրը և այս առումով հատկանշական է, որ Էրիախիում տաճարի և արքայի ունեցվածքը պահվում էր նույն պահեստներում (*Дьяконов, 1988, 68, ծանոթ. 52, Հմայակյան, 1996, 12*), որոնք թերևս ժայռափոր էին (*Պետրոսյան, 1982, 73*): Այս պահեստների թիվն անցնում էր 150-ից (տես *УКН, N 155, С, տող 25-34*) և գտնվում էին տարածաշրջանի գլխավոր աստվածության, ըստ երևույթին Շարայի հովանավորության ներքո (եթե, իհարկե, Շարա անունը այս ամբարները թալանող Վանի արքա Սարգուրիի անվան հակիրճացված տարբերակը է): Այս ամբարները չնայած գոյատևել են մ.թ.ա. VIII-ը, նրանց հռչակը հասել է մինչև միջնադար. «Թե՛ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»⁵⁰ (*խորենացի, Ա, Ժբ*):

Գանձատներն Ուրարտուում կոչվում էին *uršhusi* (*Salvini, 1980, 181-190*). *uršhusi* հասկացությամբ էին նշանակվում թե՛ աշխարհիկ, թե՛ տաճարապատկան գանձարանները:

Մուծածիրում Խալդիի տաճարի ունեցվածքը պահվում էր առանձին տաճարում, իսկ իշխանու-

⁴⁸ Գիլզանու երկրի ոսկերչական արվեստի մասին կարելի է պատկերացում կազմել՝ ծանոթանալով այստեղ (Ուրմիայում) հայտնաբերված ոսկե կախիկներին, որոնք թվագրվում են IX-VIII դարերով և իրենց մերձավոր գույքահեռներն են գտնում Տուրսում: Այդ կախիկները այժմ պահվում են Բեռլինում (տես *Strommenger, 1980, 114, նկ. 50*):

Վերոհիշյալ 12 երկրների տեղադրության մասին հանգամանորեն տես *Армюнян, 1985*, համապատասխան հոդվածները:

⁴⁹ Վերը շարադրվածի կապակցությամբ ուշագրավ է, որ Հերոդոտոսը, խոսելով Աքեմենյան Իրանի տասներեքերորդ ուսումնասիրողների կողմից հաճախ «Հայկական» անվանված սատրապության մասին, ասում է հետևյալը. «Պակտյուիկներից, արմեններից և հարևաններից՝ մինչև էվբսիյան Պոնտոս, ստացվում էր չորս հարյուր տաղանդ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր» (*Հերոդոտոս, 1986, III, 93*): Այս Պակտյուիկեն սովորաբար տեղադրվում է Վանա լճից հարավ, Կորդուքի սահմաններում (*Երենյան, 1971, 425*): Մույն տեղադրությունը սակայն, կարելի է ճշգրտել՝ ելնելով հետևյալից. Հերոդոտոսը պատմում է նաև Ինդոսի վերին ավազանում գտնվող մեկ այլ Պակտյուիկեի մասին, որի շրջակայքը անչափ հարուստ է եղել ոսկով (*III, 102, IV, 44*): Բացի այս, հայտնի է նաև արևմտափոքրասիական Սարդեսի միջով հոսող, Պակտյուս ոսկեբեր գետը (տես *Հերոդոտոս, 1986, V, 101*), որի ջրերում բուժվեց Միդասը: Այսպիսով, բավարար հիմք կա ենթադրելու համար, որ 13-րդ սատրապությունում ընդգրկված տարածաշրջանի Պակտյուիկեն անունը, որն այստեղ չունի պատմական

արմատներ, շինծու է և տրվել է տարածաշրջանին այդտեղ եղած ոսկեհանքի առկայության պատճառով: Ամենայն հավանականությամբ, Հերոդոտոսի Պակտյուիկեն ընդգրկել է վերոհիշյալ չորս իշխանությունների տարածքը:

⁵⁰ Հերոսի սովահարությունը կամ անհագուրդությունը բավականին հայտնի թեմա էր հին աշխարհում: Յունաստանում, մասնավորապես, անհագուրդությամբ կարող էր պատժել Դեմետրան. այս կերպ նա վարվեց Էրիսիթթոնի («Հողն ակոսող») հետ (տես *Դթևս, 1992, 63, 66, Բրոս, 1988, 667*), իսկ Դիոնիսոսը, սովահարությամբ «պատժեց» Միդասին, որի ձեռքին դիպածը ոսկյա էր դառնում: Սովահարությունից Միդասը փրկվեց միայն այն ժամանակ, երբ Դիոնիսոսի խորհրդով լողացավ Պակտյուս գետում, որն այնուհետև դարձավ ոսկեբեր (տես, օրինակ, *Դթևս, 1992, 216*):

թյան ունեցվածքը պաշտոնում: Վանի թագավորները իրավունք ունեին որոշել տաճարապատկան ունեցվածքի ճակատագիրը, այսպես, Սարգուրի II-ը հարքունիս գրավեց Երիախի երկրի տաճարի ամբարներում պահվող հարստությունը, իսկ Իշպուհինի հրամանով Մուծածիրի տաճարում պահվող պղինձը վերածուլվել է ցուլի, կովի և հորթի արծաճների (*ABNIIY, N 49, 367*), որոնք դրված են եղել տաճարի մուտքի մոտ, դռսից:

Իշխանությունների աշխարհիկ գանձարանային ունեցվածքի հիմնական աղբյուրը հանքերի շահագործումն էր, առևտրական մաքսերը, բնակչությունից հավաքվող հարկն ու ռազմավարը:

Տաճարների հարստությունը ձեռք էր բերվում նվիրատվությունների, տաճարապատկան հողերի մշակման, արհեստանոցների շահագործման⁵¹, զենքն ու զրահն օրհնելու, հմարավոր է նաև դրանք պատրաստելու միջոցով (*Мелукушвили, 1954, 354-356*):

Վանի թագավորության մայրաքաղաքի՝ երկրի գլխավոր կրոնական կենտրոնի գանձատների մասին սեպագիր որևէ տվյալ առայժմ չկա: Բնական է, որ Տուշպայում պետք է լինեին և տաճարապատկան (Տուշպան Արեգակի աստծո պաշտամունքային կենտրոնն էր, իսկ Արև-ոսկի առնչությունն ընդհանրական է), և՛ տերունական «աշխարհիկ» գանձատներ: Ժամանակին նման կարծիք է հայտնել Մովսես Խորենացին. նա, նկարագրելով Վանի ուրարտական հնությունները, շեշտում է, որ Վանա ժայռին փորված ընդարձակ սրահների մի մասը ծառայել է որպես գանձատուն «տունս գանձուց» (*խորենացի, Ա, Ժգ*): Այսինքն, չի բացառվում, որ Տուշպայում էլ, ինչպես Շիրակում, եղել են գանձատներ՝ կառուցված ժայռերի մեջ⁵²: Հագուտ այս կարծիքի են վկայում Վանտոսպում գրառված ավանդությունները, համաձայն որոնց Վանա ժայռին փորված ուրարտական պաշտամունքային «դարպասները» տանում են

դեպի ժայռի խորքը: Այս ավանդագրություններից մեկը վկայում է, որ «Գանձադուռ» անվանված որմնախորշը (որտեղ Հովսեփ Օրբելին հայտնաբերել է պատվանդանի վրա կանգնած Սարգուրիի տարեգրությամբ հսկայական քարակոթողը) տանում է դեպի մի սրահ, որը լի է ոսկով ու թանկարժեք քարերով: Այդ հարստությունը հսկում են երկու ձեռքներին բոցեղեն սրեր բռնած դռնապաններ (*Пуотровскуи, 1959, 39*):

Մեկ այլ ավանդություն, որը շատ մանրամասնություններով հիշեցնում է Միդասի և Շարայի մասին զրույցը և որտեղ խոսքը ոսկու, պտղաբերության, մահվան, սովահարության ու հարստության մասին է, պատմում է հետևյալը. «Մի չքավոր կին օր ու գիշեր ճախարակ մանելով էր զբաղված: Համբարձման գիշերը, երբ քացվում է Սիների դուռը⁵³, փոխանակ ասելու «իլիկ ոսկի», ասում է «իրիկ ոսկի»: Տուն վերադառնալով նա տեսնում է, որ իր երիկը (ամուսինը) դարձել է ձույլ ոսկի: Նույն տարին երաշտ ու թանկություն է լինում և կինը ստիպված կտրում է ամուսնու ոսկի ճկույթներից մեկը և դրանով ապրում: Հաջորդ տարին Համբարձման տոնին նորից է գնում Սիների դռան մոտ և սպասում: Երբ դուռը բացվում է, կինն ասում է. «իրիկ մարդ, իրիկ մարդ». իսկույն կատարվում է կնոջ խնդրանքը: Տուն վերադառնալով նա տեսնում է, որ ոսկի դարձած ամուսինը նորից ողջ մարդ է դարձել, սակայն առանց ճկույթի» (*Ղանալանյան, 1969, 41-42*):

Տուշպայի գանձատների մասին եղած սեպագիր տվյալների սակավությունը լրացվում է այն նկարագրություններով, որոնք գոյություն ունեն Վանի թագավորության մյուս կարևոր կրոնապաշտամունքային, քաղաքական ու մշակութային կենտրոն Արդինի (Մուծածիր) քաղաքի գանձատների մասին (*Thureau-Dangin, 1912, ABNIIY, N N 46, 47, 49, 51*):

⁵¹ Այս առումով ուշագրավ է, որ Վանա լճից ոչ շատ հեռու, Գիլմի բնակավայրից հարավ-արևմուտք ընկած Սերբար-Թեփե կոչված վայրում, մզկիթի կառուցման ժամանակ բացվել է նման տաճարապատկան մի արհեստանոց, որտեղ գտնվել է կրոնապաշտամունքային բովանդակությամբ պատկերներով ընծայական թիթեղներից, մեդալիոններից, գոտիներից, կապարճի ու սաղավարտի մասերից ու հումքից կազմված գանձ, որի մեծ մասը (շուրջ 2000 իր) հանվել է վաճառքի ու այժմ պահվում է Եվրասիայի ու Ամերիկայի տարբեր թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում (տես *Kellner, 1976, 53-60*):

⁵² Վանա ժայռին փորված ու խնամքով հարդարված այդ սրահները շինված են Վանի արքաների հրամանով ու կազմում են ութ համալիրներ, որոնցից ամենահայտնին մեծ հտոխտյան ավելի քան 100 քմ տարածք գրավող քարայրն էր՝ բաղկացած հինգ սրահից (*Пуотровскуи, 1959, 209-217*):

⁵³ «Դռներ» կամ «դարպասներ» (*sestele*) անվանված որմնախորշ հիշեցնող պաշտամունքային շինությունները մեծ տարածում ունեին Ուրարտուում: Ենթադրվում էր, որ դրանց միջոցով է աստված հաղորդվել այս աշխարհի հետ: Վանի թագավորության ամենահայտնի նման պաշտամունքային կառույցն էր «Սիների դուռը» (ավելի վաղ այն կոչվում էր «Խալդիի դարպաս»), որի մեջ էր փորագրված Ուրարտուի ամենակարևոր պաշտամունքային բնույթի արծաճագրությունը (*YKH, N 27*): Ենթադրվում է, որ Սիները ուրարտական Խալդի և Շիվինի ու Միթրա աստվածությունների կերպարների միաձուլմանը ձևավորված մի հերոս է (հմտ. *Дьяконов, 1983, 192*): Հավատում էին, որ Քրիստոսի Համբարձման տոնին, գիշերը, Սիների դուռը բացվում է, կարելի է ներս գնալ, տեսնել Սիներին ու իր նժույգը, աստղագարդ երկնքի անկման ու Բախտի անկման, ձեռք բերել երջանկություն և հարստություն (*Աբեղյան, 1975, 54-48*):

Մուծածիրը բազմաթիվ ամրոցներ, քաղաքներ ու բնակավայրեր ունեցող լեռնային հզոր ու հին մի երկիր էր (առաջին հիշատակությունները վերաբերում են մ.թ.ա. XIV-դ.), որը համեմատվում էր լեռներում ծվարած օծի հետ (*ABNHY, N 48*):

Սարգոն II-ը իր արձանագրություններում համագանորեն պատմելով մ.թ.ա. 714թ. Ուրարտու կատարած արշավանքի մասին, նկարագրում է նաև Մուծածիրի նվաճումը և պալատի գանձատնից ու հալդիի տաճարից տարված ավարը: Սարգոնը թանկարժեք քարերից ու այլ գունավոր մետաղներից զատ պալատից տարել է 34 տաղանդ 18 մինա ոսկի և 167 տաղանդ 2,5 մինա արծաթ: Մինան հավասար էր 508գ, սակայն հաշվարկի համար, սովորաբար, օգտագործվում է 505գ (*Baïman, 1976, 42*): Տաղանդը հավասար էր վաթսու մինայի (30.300կգ): Այսինքն, Մուծածիրի պալատի գանձատնից Սարգոնը տարել է շուրջ 1039կգ ոսկի և 5061կգ արծաթ: Նա նկարագրում է նաև իր տարած արծաթե, պղնձե և ոսկե իրերը. վերջիններիս թվում եղել են ինչպես ծուլ ոսկե, այնպես էլ ոսկեպատ, մասամբ ոսկեպատ և կամ մասամբ ոսկե առարկաներ: Այսպես, պալատից նա տարել է ոսկեծուլ 6 սուր, դաշույններ, մեծ հովհար, փղոսկրից, տարբեր թանկարժեք փայտերից (հիմնականում՝ շիմշատից) պատրաստված ու ոսկով և արծաթով պատված գավազաններ, ծաղկամաններ, տարբեր անոթներ, խփեր, բազկաթոռներ, սափորներ, սակրեր, անբողջությամբ ոսկեպատ արծաթե գեղարդեր և այլն (*ABNHY, N 49, 352*):

Ըստ երևույթին պալատը թալանելուց հետո է Սարգոնը համարձակվում իր հրամանատարներին ուղարկել տաճարը կողոպտելու: Նկարագրելով տաճարից տարված հարստությունը՝ Սարգոնը նախ նշում է այստեղից իր տարած ոսկու, արծաթի, բրոնզի ընդհանուր կշիռը ըստ մետաղների տեսականու. $x + 4$ տաղանդ 3 մինա ոսկի, 162 տաղանդ 20 մինա, առանց 6 ՏՄ-ի⁵⁴ արծաթ, 3600 տաղանդի բրոնզե ծուլակտորներ: Տարված ոսկու կշիռը նշող թվի տասնավորները չեն պահպանվել, սակայն քանի որ առանձին-առանձին հիշատակված ոսկե առարկաների ընդհանուր կշիռը չի անցնում 14 տաղանդից, կարելի է ենթադրել, որ արձանագրություններում խոսքը հենց 14 տաղանդ 3 մինայի մասին է. այսինքն, Մուծածիրի հալդիի տաճարից Սարգոնը տարել է 425կգ 715գ ոսկի, 4919կգ 616գ արծաթ ու 109080կգ բրոնզե ծուլակտոր. ընդ որում, տարված բրոնզի այս կշռի մեջ,

կարծես, չի հաշվառված պղնձե արձանների ու այլևայլ առարկաների կշիռը, որը, ըստ նույն արձանագրության տվյալների, կազմում էր հարյուրավոր տոննաներ:

Արձանագրություններում հիշատակված ոսկյա իրերի տեսականին հետևյալն է. մարդու ձեռքի ձև ունեցող ոսկե սողնակ փեղկի պնդիչը, որի վրա դրված էր սավառնող հրեշի արձանիկը, սողնակն ամրացնող ոսկե գամ, ձեռքներին կեռ սուր և ապարոշ բռնած ատամնաբաց շների վրա կանգնած խույրավոր ոգեփրկիչ դիցուհիների (լամասատե) տեսք ունեցող երկու ոսկե բանալիներ: Դռան փականքի այս չորս մասերը՝ սրբատան զարդը, որով փակում էին դարպասը, կշռում էր 2 տաղանդ 12 մինա (86կգ 606գ) ոսկի:

Կենտրոնում ատամնաբաց շների քանդակներ ունեցող ոսկե բոցակարմիր վեց վահաններ, որոնք կախված էին իր (հալդիի) տան աջակողմյան ու ձախ կողմի պատերի վրա ու փայլփլում էին շողշողալով. վահանների ընդհանուր կշիռն էր 5 տաղանդ 12 մինա (157կգ 506գ)⁵⁵:

«Սեկ մեծ ոսկե սուր՝ իր (հալդիի) գոտու գենքը, 26 մինա 3 ՏՄ ոսկու կշռով» (13կգ 173գ):

Թանկարժեք քարերով ազուցված և հալդիի կնոջ՝ Բազմաշթու դիցուհու որոշումները հաստատող կնիքով ոսկե մատանի:

Տաճարից տարված ոսկե իրերով հարդարված առարկաները հետևյալներն են. ոսկե շրջանակներով ամրացված «պատյանով» վայրի ցուլի երկու եղջյուրներ, «թանկարժեք քարերով ու ոսկով հարդարված փղոսկրե մահճակալ, մահիժն արծաթե նորին աստվածության (հալդիի) հանգստի համար», ոսկե աստղիկներով ծածկված սանձափոկեր ու առեղներ, ինչպես նաև այս կամ այն կերպ, ոսկով հարդարված արծաթե աղեղներ, տեգեր, միգակներ, արծաթե ու փղոսկրե անոթներ, փղոսկրից ու սև փայտից պատրաստված գավազաններ, սեղաններ, սրեր ու դաշույններ, շիմշատից պատրաստված սեղաններ, շիմշատից ու սև փայտից բազկաթոռներ և այլն: Տաճարում պահվել է նաև աստվածության հագուստը (ինը ձեռք), հարդարված ոսկե սկավառակներով և այլ զարդերով (*ABNHY, N 49, (367)*):

Նման հագուստ, հարդարված սակայն բրոնզե թիթեղներով, հայտնաբերվել է Կարմիր բլուրում

⁵⁴ Սեկ ՏՄ-ն հավասար է մինայի երեսունվեցերորդ մասին շուրջ 14 գրամի:

⁵⁵ Եթե ենթադրենք, որ այդ վահանները նույն չափի են եղել, ապա կստացվի, որ յուրաքանչյուրը կշռել է 26, 25կգ: Բացառված չէ, որ վահանների կենտրոնում քանդակված են եղել առյուծներ, քանի որ ուրարտական արվեստում որևէ շան քանդակ կամ պատկեր հայտնի չէ, այն դեպքում, երբ ուրարտական քանդակագործ շատ վահանների վրա կան առյուծների պատկերներ:

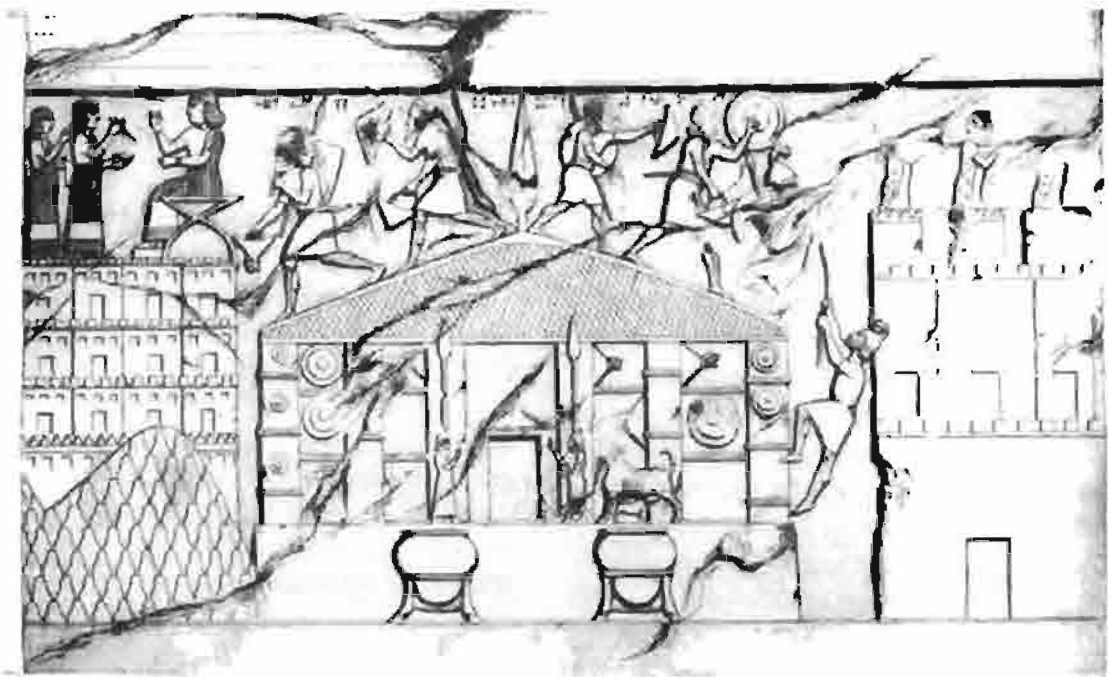
(Верховская, 1955, 67-71), իսկ շինչատից իրեր՝ Օշականի 65 և 75-րդ դամբարաններից (Паландж-ян, 1988, 118-119):

Սարգոն II-ի՝ Մուծածիրի պալատում և տաճարում պահվող իրերի այս հակիրճ նկարագրություններն իսկ ակնառու են դարձնում, որ.

1. Պալատում պահվող ոսկե իրերը (վեց սուր, դաշույններ, ամպիոլանի) միայն չնչին մասն են կազմել այն ոսկու, որը տարվել է պալատից (1827կգ): Այսինքն, կարելի է ենթադրել, որ տարված ոսկու հիմնական մասը պահվել է այնտեղ ծուլակտորների տեսքով⁵⁶:

Թերևս, նման մի ծուլակտորից է կտրված 1953թ., Կարմիր բլուրի 36-րդ սրահում գտնված սեզմեն-տը՝ 14,85 գրամ կշռով (աղյուսակ XCVII, 6): Այս

ստացվել նախատեսվածից: Այսինքն, եթե ենթադրենք, որ աշխատել են սկավառակը բաժանել չորս հավասար մասերի և կամ հնարավորին չափ ճիշտ կտրել 1/4-ը, ապա կստացվի, որ սկավառակի 1/4-ը հավասար է եղել 1 SU-ի (14.03 գրամի): Այսինքն, ամբողջ սկավառակի կշիռը եղել է 4 SU (56.12 գրամ), որն իններորդ մասն է կազմում մի-նայի և կարող էր կշռի միավոր լինել Ուրարտուում: Եթե այս սեզմենտի օգնությամբ փորձենք վերականգնել ծուլվածքի ունեցած նախնական տեսքն ու չափերը, ապա կունենանք ծվածիր, սրացող եզրով մի սկավառակ՝ 4-4,2սմ մեծ՝ և 3-3,2սմ փոքր տրամագծերով և 6,2մմ հաստությամբ:

Նկ. 47. Մուծածիրի տաճարը

սկավառակաձև ծուլվածքի շուրջ 1/4-ը կազմող միջնամասը՝ ճմն հաստությամբ, եզրը՝ սրացող սեզմենտի վրա պահպանված են գծիկներ, որոնց ուղղությամբ պիտի կտրվեր սկավառակը (Пуотровская, 1955a, 18; 1959, 182): Քանի որ այդ գծերը պահպանված են մեզ հասած սեզմենտի վրա, ապա բնական է ենթադրել, որ այն քիչ ավելի մեծ է

2. Մուծածիրի տաճարը և զանձատունը շատ մանրամասնություններով թանգարան են հիշեցնում, և կարող են պատկերացում տալ երկրի ու երկրի գլխավոր աստված Խալդիի մասին:

Մուծածիրի Խալդիի տաճարը վերարտադրված է Սարգոնի պալատի՝ «Դուր Շարրուկինի» սրահներից մեկը հարդարող բարձրաքանդակին (նկար 47): Մ.թ.ա. IX դարում տաճարն արդեն գոյություն ուներ և հիմնովին տարբերվում էր ասուրական ու բաբելական համապատասխան կառույցներից: Տաճարը կառուցվել է բարձր հարթակի վրա, ունեցել է երկթեք, ճակտոնով բարձր տանիք՝ վրան բարձրացող նիզակաձև կենաց ծառի քանդակով: Ըննքի ճակատը հարդարված էր վեց սյուներով.

⁵⁶ Բազմիցս հայտնվել է այն կարծիքը, թե Սարգոն II-ը չափազանցել է Մուծածիրից տարած մետաղի քանակը. Բ.Բ. Պիտտորվսկու կարծիքով, սակայն, «Լուվրյան աղյուսակի» տվյալներին կարելի է վստահել, քանի որ Սարգոնի «Դուր Շարրուկին» անվանված՝ բազմիցս կողոպտված պալատում պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել է միայն երկաթ՝ 60 տոննա (Пуотровская, 1959, 163-164, 184):

կենաց ծառերի նիզակածն քանդակներով ու կլոր վահաններով. կենտրոնական մասում է գտնվել ոչ բարձր մուտքը, որի երկու կողմերում կանգնած են եղել աղոթողի կերպարանքով արձաններ. ավելի հեռու դրված են եղել հորթին կերակրող կովի ու ցուլի արձանները⁵⁷:

Տաճարի իրերն իրենց դասավորությամբ հանդերձ որոշակի պատկերացումների արտահայտությունն էին, որոնք շեշտադրվել են այդ իրերի վրա եղած արձանագրություններով⁵⁸: Բնական է ենթադրել, որ տաճարի արտաքին ու ներքին այս տեղեկատվական ձևավորումը, որտեղ առանձնահատուկ տեղ էր վերապահված ոսկեկուռ իրերին՝ նախատեսված էր ուխտավորների համար՝ արքայազարմից-ռամիկ, որոնց գոյությամբ էր պայմանավորված տաճարի հեղինակությունն ու հարստությունը:

Բնականաբար, տաճարում պահվող իրերը մանրամասնորեն նկարագրվել ու հաշվառվել են, և բացառված չէ, որ Սարգոնի Աշուր աստծուն ուղղված ուղերձը (*ABINUY, N 49*) կազմող դպիրը Նաբուշախմշունուն, պալատի և մանավանդ տաճարի ունեցվածքը նկարագրելիս օգտվել է այնտեղ եղած համապատասխան գրվածքներից:

Ուշագրավ է, որ Մուծածիրի տաճարի ուշ ժամանակակիցը՝ Թեբեի Ապոլոնի տաճարը, այս առումով հիշեցնում է մուծածիրյանին: Ապոլոնի տաճարում պահվող ու ցուցադրվող իրերը նույնպես օժտված են եղել համապատասխան արձանագրություններով, որոշակի իմաստ են արտահայտել իրենց դասավորությամբ և երբեմն պատմաբանների կողմից օգտագործվել են որպես սկզբնաղբյուր իրենց ուսումնասիրությունների համար (*Յերոդոտոս, 1986, 50-52*):

3. Բազկաթոռների, աստվածային ոսկեզարդ հա-

գուստի, մահճակալի, ամպիոլանու գոյությունը տաճարում վկայում է, որ ուրարտացիները, աստծո անիմանալի լինելը ընկալելուց բացի (*Հմայակյան, 1990, 36*), խալդիի էությունը նաև ծայրաստիճան պարզունակացրել են՝ ներկայացնելով նրան որպես մարդակերպ մի էակի, որը դեմ չէր մասնակցելու խնջույքի կամ նիրհելու՝ ոսկով ու գոհարներով հարդարված արծաթակուռ փղոսկրե մահճում: Այս հանգամանքով թերևս կարելի է բացատրել ոսկե, կիրառական նշանակություն չունեցող զենքերի առկայությունը Մուծածիրի տաճարում, որոնց որպես «խալդիի զենքեր» անվանված սրբությունների՝ ամենամյա զոհաբերություններ են մատուցվել (այս մասին հանգամանորեն տես՝ *Հմայակյան, 1990, 27*):

Ուշագրավ է, որ ոչ միայն Ուրարտուում, այլև շատ այլ ժողովուրդների առասպելաբանական պատկերացումներում յուրաքանչյուր աստվածություն, որի պաշտամունքն առնչվում էր պատերազմի կամ բնության տարերքի հետ, օժտված էր զերբնական զենքերով, որոնք սակայն խոսակցական լեզվում ստանում էին առօրեական անուններ և պատկերվում էին հաճախ ամենասովորական զենքերի ձևով. այսպես օրինակ՝ Զևսի առասպելական զենքը կայծակն էր, պատկերագրության մեջ՝ կրկնասակրը: Թեբեա կայծակի հետ է նույնանում և Սասունցի Դավթի «Թուր կեծակին» և Դին կտակարանի՝ կենաց ծառը պահպանող «բոցեղեն սուրը» (*Գիրք ծննդոց, Գ. 24*), Հայկական լեռնաշխարհում սեպագրական շրջանում պաշտված բնության տարերքի թեշուր-թեշեբա աստծո խորհրդանշանն էր շանթը, որի պատկերները գտնում ենք ուրարտական որոշ սաղավարտների վրա (*Մուտրովսկս, 1950, 56, նկ. 33; 1952, 25, նկ. 16*):

Մ.թ.ա. XII դարի վերջին Թիգլաթպալասարը գրավում է Կումենու իշխանության խունուս քաղաքը, ավերում Թեշուրի տաճարը, սակայն սոսկալով իր իսկ արածից, թծած աղյուսներով վերականգնում է քաղաքի տաճարը՝ այնտեղ դնելով իր հրամանով ծուլված կայծակի բրոնզե արձանը: Այսինքն, բացառված չէ, որ տարածաշրջանում կայծակ, թերևս նաև «բոց» հասկացությունը համադրելի է եղել դեղին գույնի հետ (որպիսին է բրոնզը), և խալդիի զենքերը՝ մասնավորապես սուրը, պատրաստելով ոսկուց, շեշտադրել են խալդիի ծեղքին այդ զենքերի կայծակնային, բոցեղեն լինելու հանգամանքը:

Այն մասին, որ տաճարում պահվող ոսկով հարդարված գուրգերը, աղեղները, նիզակները, տեգե-

⁵⁷ Լեհման-Հաուպտի, Գերցվելդի և Պիտտրովսկու կարծիքով Մուծածիրի տաճարն առնչվում է փոքրասիական, մասնավորապես պափլագոնիական ու փոյուզիական հուշարձանների, դասական հին հունական տաճարների նախաձևերի հետ և դրանցից ավելի հին է (*Մուտրովսկս, 1959, 201-202, աղ. 7*):

⁵⁸ Օրինակ, Ուրարտուի պատմության մի դրվագի հետ է առնչվում Ռուսա Է-ին, իր կառապանին ու ռազմականորեն ներկայացնող արձանախմբին վերաբերող արձանագրությունը. «Երկու ծիբրիս ու կառապանիս օգնությամբ, ծեղքերովս նվաճեցի Ուրարտու երկիրը» (*ABINUY, N 49, (367)*): Հատկանշական է, որ ոչ միայն Մուծածիրի, այլև Ուրարտուի մյուս տաճարներին արքաների կողմից նվիրված իրերը մեծ մասամբ օժտված են եղել նվիրատվական արձանագրություններով, որտեղ նշվել է, թե ով է նվիրատուն, ինչ և որ աստծուն կամ տաճարին, երբեմն նաև՝ թե որ իրադարձության կապակցությամբ է կատարվում ընծայաբերումը (տես, օրինակ, *ՄԿՀ, N 147-149, 173-176, 269, 289, 290, 292, 293, 296, և այլն*):

րը, ինչպես նաև ոսկեկուռ վահաններն ու սուրը առնչվել են «Խալդիի զենքեր» հասկացության հետ, վկայում է այն հանգամանքը, որ Սերբար-Թեփեում գտնված պաշտամունքային որոշ թիթեղների վրա Խալդին պատկերված է որպես նետածիգ մի աստվածություն, իսկ Կարմիր բլուրի գոտիներից մեկին՝ առյուծի վրա կանգնած, աջ ձեռքին գուրգ (*Kellner, 1976, 57 նկ. 54, Vanden Berghe, de Meyer, 1982-1983, 172, N 111, Пуотровскуй, 1959, 224, նկ. 68*): Խալդիի մյուս կարևոր խորհրդանշանն էր նիզակը (տեգը), որը հաճախ համադրվում էր հասկի կամ կենաց ծառի (բարդու և կամ սոսու) հետ (*Дьяконов, 1983, 93-94*). թերևս հենց այս կերպ ընկալված նիզակի քանդակն էր դրված Սուծածիռի տաճարի վրա:

Գ. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ՈՍԿԻՆ

ՎԱՆ

Ուրարտական, ավելի ճիշտ՝ վանտոսայան հուշարձանների առաջին նկարագրողն ու հետազոտողն է Սովսես Խորենացին: Պատմահայրը դեպի Վանտոսայ կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ տեսել ու նկարագրել է Վան քաղաքի հնությունները, Վանա ժայռի խորհրդավոր ձեռակերտ անծավ-դամբարաններն ու գանձատները, ժայռափոր սեպագիր արձանագրություններն ու Վան քաղաքը սնուցող Սինուայի ջրանցքը (Շամիրամի առուն), այս ամենը շատ ճշգրիտ թվագրելով Ասորեստանի Շամիրամ (Շամմուրամաթ) թագուհու խնամակալության տարիներով (*խորենագի, Ա, Ժգ*), այն է մ.թ.ա. IX դ. վերջ VIII դ. սկիզբ):

1828թ. ստուգելու նպատակով պատմահոր իսրայելացի Կարմիր ծառի ճշգրտությունը Ֆրանսիայի Ասիական ընկերությունը Սեն-Մարտենի նախաձեռնությամբ Արևմտյան Հայաստան է գործուղում հեսսենցի գիտնական, պրոֆեսոր Ֆր.Էդ. Շուլցին: Ասիական ընկերության կազմակերպված այս գիտարշավն ունեցավ մեծ հաջողություն, քանի որ Ֆր.Էդ. Շուլցին հաջողվեց հայտնաբերել ու պատճենահանել 42 սեպագիր արձանագրություններ: Հայագիտության այս երախտավորին, սակայն, վիճակված չէր տեսնել իր աշխատանքի արդյունքը հրատարակված, քանի որ 1829թ. նա սպանվեց Ջուլամերկի լեռներում: Քաջարի հետազոտողի հավաքած նյութերը հրատարակվեցին միայն 1840թ. Յուլիուս Ֆոն Մոլի ցանքերով (*Schulz, 1840*):

Ուրարտական հուշարձանների հնագիտական

ուսումնասիրությունը սկսվել է 1879թ., երբ Վանի ամերիկացի քարոզիչ Ռեյնոլդսը և անգլիացի հյուպատոս Զլեյթոնը սկսեցին Թուփրաք-կալեի պեղումները: Հաջորդ տարի հնավայրի ուսումնասիրությունը շարունակեց Ռասսամը: 1898-99թթ. այստեղ աշխատել է գերմանական արշավախումբը Բելքի ու Լեհման-Հաուպտի ղեկավարությամբ: 1911-12թթ. Թուփրաք-կալեի պեղումները շարունակել է Հովսեփ Օրբելին, 1916թ. Նիկողայոս Մառը, (*Март, Орбели, 1922*), իսկ 1938թ. ամերիկյան հնագիտական արշավախումբը (այս մասին հանգամանորեն տես՝ *Пуотровскуй, 1959, 18-19*):

Այս ընթացքում պեղվել են ամրոցի տաճարն իր շրջակայքով և պալատը: Տաճարի պատերը 1879թ. մասամբ կանգուն էին (այժմ ամբողջությամբ ավերված են): Բացի այս, բլրի տարբեր կողմերում դրվել են հետախուզական փոսորակներ: Պեղումների ընթացքում ամրոցի պարիսպները չեն հայտնաբերվել: Ենթադրվում է, որ դրանք ավերվել են. պարսպապատի քարերն օգտագործվել են հարևանությամբ գտնվող բնակավայրերի բնակիչների կողմից որպես շինաքար: Ամրոցի պարիսպը, քաղաքի այլ շինությունների պես, կառուցված է եղել թերևս հույս առնելով՝ քարե հիմնապատի վրա. այս մասին է վկայում բլրի վրա կուտակված մշակութային շերտի բաղադրության ուսումնասիրությունը, որը կազմված է հիմնականում թափված աղյուսաշարերից ու հասնում է 6-8 մետրի (*Lehmann-Haupt, 1931, 455*): Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին բազմաթիվ մետաղե ու խեցեղեն առարկաներ, լաջվարդ, մետաքսի մնացորդներ (*Lehmann-Haupt, 1931, 967*), սեպագիր ու հիերոգլիֆ արձանագիր կավե աղյուսակներ (*Lehmann-Haupt, 1907, 104-108, Дьяконов, 1963, N N 12-16*), Վանի թագավորության նախավերջին արքայի Ռուսա Էրիսենաորդու արձանագրություններով բրոնզե վահանների, ծոփորի ու ափսեի մասեր (*YKH, N N 287, 289-296*) և այլն:

Այստեղ հայտնաբերված ամենահանրախայտ իրը Ուարուբաինի դիցուհու պատկերով (նկար 50) ոսկե մեդալիոնն է (*Lehmann-Haupt, 1907, 84, նկ. 56*), որի թվագրությանն ու պատկերագրությանն անդրադարձել են ուրարտագետներից շատերը, ինչպես նաև ոսկե գամերով ամրացած կափարիչով արծաթե գլանաձև տուփը, որի մեջ գտնվեց արծաթոսկե լուսնազարդը (*Lehmann-Haupt, 1907, 91, նկ. 59-61*):

Թուփրաք-կալեում, այս անգամ արդեն գանձախույզների կողմից գտնված մյուս ոսկե իրը՝ սեպագրերով պատված մեծ գահավորակը, ինչպես

հայտնի է Վանի բնակիչներից մեկի, Սեդրակ Ղևզանցի՝ Քերովբե Պատկանյանին ուղղած նամակից, հայտնաբերողները կոտորել են միմյանց մեջ բաժանելու համար: Բ.Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով այդ գահը կոփված է եղել բրոնզից և հարդարված ոսկե թիթեղապատ արձանիկներով, որոնց մեծ մասն այժմ պահվում է Եվրոպայի տարբեր թանգարաններում (*Пюотровскун, 1959, 37-38; 1962, 44-53, նկ. 11-24, աղ. II-XII*):

Թուրք-կալեոն կատարված աշխատանքներն ամփոփելիս պարզվեց, որ ամրոցը հիմնադրել է Ռուսա I արքան: Այն կոչվել է Ռուսախիսիլի, ունեցել է հատուկ այս ամրոցը սնուցող ջրանցք ու ամբարտակ, եղել է Ռուսա արքայի նստավայրը և պաշտպանել է Վան քաղաքի մատույցներն արևելքից: Քաղաքն ապրել է աշխույժ մշակութային ու տնտեսական կյանքով, առևտրական կապեր է ունեցել ինչպես արևմուտքի ու հարավային երկրների, այնպես էլ արևելքի Միջին Ասիայի ու Հինաստանի հետ (*Леман-Хаунт, 1937, 254-257, 265*): Քաղաքը կանգուն է եղել նաև մ.թ.ա. VI դարում, այն ավերվել է հրդեհից:

Թուրք-կալեի պեղումներով է սկսվում Հայաստանի բնակավայրային հնագիտության պատմությունը և ուրարտական նյութական մշակույթի ուսումնասիրության առաջին փուլը:

ԿԱՐՄԻՐ ԲԼՈՒՐ

Կարմիր բլուրը գտնվում է Երևանում, քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում, Հրազդան (հնագույն անունը՝ Իլդարունի) գետի ափին, գետագալարով պաշտպանված սարահարթի վրա: Հուշարձանախումբը կազմված է բազմաշերտ բնակավայրից, միջնաբերդից ու դամբարաններից: Կարմիր բլուրը բնակեցվել է դեռևս ուշ բրոնզի դարում: Բնակավայրում կյանքը հարատևել է մինչև մ.թ.ա. VI դ.: Մ.թ.ա. VIII դ. այստեղ հիմնադրվում է գորակայան, և ապա VII դարում, Ռուսա II-ի օրոք, բերդաքաղաք՝ Թեյշեբաինի անվամբ:

Կարմիր բլուրի հետախուզական պեղումները սկսվել են 1936թ. (*Кафадарян, 1940, 26-33*), պարբերական պեղումները՝ 1939թ., որոնք շարունակվել են մինչև 1971թ., պատերազմի տարիներին կատարված եռամյա ընդմիջումով (*Եսայան, 1982, 13*):

Բնակավայրի տարածքում հնավայրը կազմված է շուրջ 5մ հզորությամբ հինգ շինարարական հորիզոններից, որոնցից միայն վերինն է ուրարտականը:

Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակավայ-

րը որպես ինքնուրույն միավոր հարատևել է մինչև մ.թ.ա. VII դարը, իսկ այնուհետև առնվել է Թեյշեբաինի քաղաքի մեջ (*Мартуросян, 1961, 8-32*): Ըստ երևույթին, նման ճակատագրի է արժանացել և այս հին բնակավայրի բնակչությունը: Կարմիր բլուրի եթիոնցի բնակիչների դամբարանները գտնվել են նախկին Վերին Չարբախ թաղամասի և ժամանակակից գերեզմանատան տարածքում:

Թեյշեբաինի քաղաքը պաշտպանված է եղել Հրազդանի ձորով և հզոր պարիսպներով: Քաղաքն արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվել է երկու ճանապարհով, որոնցից մեկը սկսվում էր ամրոցի գլխավոր հարավային դարպասից ու քաղաքը կապում էր Էրեբունիի հետ, իսկ մյուսը գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմուտքում և կապում էր բնակավայրը Հրազդան գետի աջափնյակի հետ, կամրջի օգնությամբ: Քաղաքը զրավել է շուրջ 30հա տարածք, ունեցել է կանոնավոր հատակագիծ:

Քաղաքի շրջակա տարածքը ոռոգել է Ռուսա II արքայի հրամանով փորված ջրանցքը, որը սկիզբ է առնում Հրազդան գետի ավելի բարձր գտնվող հոսանքից (*Мартуросян, 1961, 106-136, Оганесян, 1955, 18-35, Սուլեյման, 1971, 211-215*):

Քաղաքի վրա իշխում էր շուրջ 4հա տարածք զրավող միջնաբերդը, որը պաշտպանված էր բարձր ու լայն պարիսպներով և կազմված էր շուրջ 150 սրահներից ու սենյակներից:

Մ.թ.ա. V-II դդ. ընթացքում Կարմիր բլուրը գոյատևել է որպես դամբարանադաշտ, իսկ վաղ միջնադարում բլրի վրա հիմնադրվել են ամրացված մի ագարակ ու եկեղեցի (*Пюотровскун, 1950, 13; Ваїман, Тирацян, 1974, 60-70*):

Կարմիր բլուրում հայտնաբերված հնագիտական նյութն անչափ հարուստ է թե քանակով, թե տեսականիով: Հենց Կարմիր բլուրի պեղումներով և այնտեղ հայտնաբերված արժեքների քննությամբ հնարավոր եղավ ամբողջական պատկերացում կազմել ուրարտական մշակույթի մասին:

Առաջին ոսկե իրը Կարմիր բլուրում հայտնաբերվել է 1946թ., ամրոցի հյուսիս-արևմտյան անկյունում գտնվող ուղղանկյունաձև սրահում (N 12), որն ամրոցի գոյության վերջին օրերին լցված է եղել հացահատիկով (շուրջ 20.000 լիտր): Սրահի հարավակողմում, փայտե մի տախտակամածի վրա դրված են եղել բազմաթիվ բրոնզե իրեր՝ աթոռակի ամրակներ, թասեր, փիալաներ, ապարանջաններ, զանգակներ, ցլի գլխի քանդակներով հարդարված դուլիկ և ցլի ու կենաց ծառերի պատկերներով զուտու բեկորներ: Այս իրերի մեջ, մի թասում

պահված են եղել նրբորեն աշխատված երկու ոսկե ականջօղեր (աղյուսակ XCIV, 1, *Пуомровскун, 1950, 53, նկ.53*):

Ոսկու մյուս խոշոր գյուտերն այստեղ կատարվել են 1952թ., երբ ամրոցի հյուսիսային մասնաբաժնի Բ սրահում հայտնաբերվեց արծաթե մեղալիոն՝ գահին բազմած աստծո և իր դիմաց, ուլի կողքին կանգնած աստվածուհու պատկերով: Ուշագրավ է, որ աստծո գլուխը դրվագված է մեղալիոնին զոդված ոսկե նրբաթիթեղի վրա (աղյուսակ XCIX, 3, *Пуомровскун, 1955a, 11 նկ.5*):

1952թ. պեղվեց նաև 36-րդ սրահը, որը միջանցքի դեր է կատարել վեց դռներով միմյանց հետ կապելով միջնաբերդի կենտրոնական մասի երկու բաժանմունքները: Չնայած այս հանգամանքին, պեղումների ընթացքում այստեղ գտնվեցին բազմաթիվ թանկարժեք իրեր: Ենթադրվում է, որ այդ իրերը, հակառակորդի գրոհի ժամանակ, հավաքվել ու պահվել են այս սրահի միջնամասում դրանք ծածկելով հացահատիկով ու ճյուղերով: Առաջացած թմբին հենված են եղել երկու բրոնզե վահաններ, Արգիշթի I-ի էրեբունիի խալդիի տաճարին ծոցված նվիրատվական արծանագրություններով: Այստեղ է գտնվել նաև Մինուա արքայի արծանագրություններով երկու ձեռք ձիասարք. գետնին սփռված տարբեր նետասլաքների թվում՝ մեկ ուրարտական նետասլաք Արգիշթի I-ի արծանագրությամբ և արծանագիր վեց կապարձներ (շատ վատ պահպանված սեպագրերով), որոնցից հինգը լցված էին նետերով. այդ նետերի նետասլաքներից երեքը Սարգուրիի նվիրատվական արծանագրություններով են (նվիրվել են խալդիի տաճարին): Կապարձների տակ հայտնաբերվեց ճոխ հարդարված ոսկե ձողիկներով ու եղջյուրից քանդակված առյուծի գլխիկներով ավարտվող փորագիր փայտե ձողերից գործված մի զամբյուղ: Կապարձներից քիչ հեռու դրված էր բրոնզե թիթեղավոր մի զրահ՝ Արգիշթի I արքայի արծանագրությամբ ամրակոճակներով: Չրահի տակ գտնվեց շքեղ, բազմագույն և բրոնզե սկավառակներով հարդարված բրդե վերնագգեստ: Այստեղ գտնվեց նաև մի արծանագիր շատ վատ պահպանված սաղավարտ:

Բացի այս, միջանցքում գտնվեցին նաև բազմաթիվ երկաթե զենքեր ու զործիքներ, բրոնզե շիզդեր, գավաթներ ու զանգակներ, արծաթե սափորներ ու շքասեղներ, գեմատիտե փոքրիկ գուրգ, բազմաթիվ կիսաթանկարժեք քարերից ուլունքներ, կնիք-կախիկներ:

Այս զանգվածում հայտնաբերված ոսկե իրերը նույնպես շատ հետաքրքիր են.

1. Արծաթե մեղալիոն խալդիի ու Ռարուբաինիի պատկերներով. խալդիի դեմքը, Նախորդի մման, թիթեղապատված է ոսկով (աղյուսակ XCIX, 2):

2. Ոսկե ականջող սկավառակաձև միջնամասով (աղյուսակ XCIV, 5):

3. Փոքրիկ ոսկե կիսագնդաձև կոճակներ (աղյուսակ XCVI, 13):

4. Ոսկե սկավառակի արդեն հիշատակված բեկորը (աղյուսակ XCVII, 6, *Пуомровскун, 1955a, 16-19, 27-46*):

Այս սկավառակի չորս հավասար մասերի բաժանված լինելու հանգամանքը (ինչպես նաև գանձում միայն մեկ ականջողի առկայությունը) վկայում է այն մասին, որ այստեղ պահված է եղել մի մեծ ունեցվածքի քառորդ մասը:

Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ պահված է եղել Մինուախինիլիի և էրեբունիի խալդիի տաճարների ունեցվածքը, բացառյալ, թերևս, միջանցքում հայտնաբերված երկաթե իրերի:

Այն մասին, որ այդ իրերի՝ մեծ մասը ժամանակին դրված է եղել էրեբունիի խալդիի տաճարում, վկայում են այստեղ գտնված վահաններից արված արծանագրությունները: Չի բացառվում, որ էրեբունիում ժամանակին պահված լինեն նաև այս միջանցքում հայտնաբերված այն իրերը, որոնց կրում են Սարգուրի II-ի նվիրատվական արծանագրությունները, քանի որ հայտնի է, որ Սարգուրիի օրոք հիմնականում ավարտվեց էրեբունի բերդաքաղաքի կառուցապատումը: Չի բացառվում սակայն և այն, որ Սարգուրիի անունը կրող իրերը Կարմիր բլուր բերված լինեն մեկ այլ Սարգուրիի անունը կրող ամրոցից, որպիսին կարող էր լինել Մուխաննաթ-թափան: Սակայն անհնարին է ենթադրել, որ միջնասրահում գտնված Մինուայի արծանագրությամբ ձիասարքը (ինչպես նաև 1939թ. 25-րդ մառանում գտնված Մինուայի անունը կրող վեց բրոնզե թասերը) ծագում են էրեբունիից, քանի որ էրեբունին հիմնադրվել է Մինուայի գահակալության ավարտից հինգ տարի հետո և, բնականաբար, այստեղ չէր կայրող լինել Մինուայի անունը կրող պահեստ կամ մման այլ շինություն, որոնց մասին խոսվում է այդ արծանագրություններում: Թեյշեբաինի քաղաքի գոյության վերջին շրջանում այս իրերը կարող էին բերվել ոչ շատ հեռվից: Դրանց ծագման ամենահավանական վայրը, թերևս, Մինուա արքայի հիմնադրած Արտաշատի ուրարտական ամրոցն է (Արտաշատի ուրարտական ամրոցի մասին տես *Առաքելյան, 1981, էջ 19-20, Խաչատրյան, 1987, 41-42*):

Մինուախինիլիից ու էրեբունիից տեղափոխված իրերի գոյությունը Թեյշեբաինիում վկայում է

այն մասին, որ մ.թ.ա. VI դարում այս քաղաքը գրաված զորքը մինչ այդ արշավել է Մինուախինի և Էրեբունի, այսինքն՝ շարժվել է Թավրիզ-Արտաշատ-Սեբաստոպոլիս ճանապարհով:

Մյուս կողմից, այն հանգամանքը, որ վերոհիշյալ գանձի բոլոր 13 արձանագիր իրերն էլ թվագրվում են մ.թ.ա. IXդ. վերջ - VIIIդ. 40-ական թթ. ժամանակահատվածով, իսկ Թեյշեբախինն որպես նստավայր գոյատևել է մ.թ.ա. VIIդ. երկրորդ քառորդից սկսած, վկայում է այն մասին, որ այս առարկաները Թեյշեբախինի բերվելուց հետո պահվել են Խալդիի տաճարի առանձին մի զետեղարանում, որտեղից և հափշտակվել են:

Եթե ճիշտ է այս տեսակետը, ապա կարելի է ենթադրել, որ ոչ միայն արձանագիր, այլև գանձում եղած մյուս, նաև ոսկե իրերը պատրաստվել են ոչ թե մ.թ.ա. VIIդ., ինչպես ենթադրվում է, այլ

մեկ հարյուրամյակ ավելի վաղ, ամենայն հավանականությամբ VIII դարի 1-ին կեսին: Ուշագրավ է նաև, որ գանձում եղած իրերի տեսականին, բացառությամբ երկաթե առարկաների, հիշեցնում է այն գույքը, որը պահվում էր Մուծածիրի Խալդիի տաճարում:

Այս իրերի թվում հայտնաբերման հանգամանքով առանձնապես հետաքրքիր է 1953թ. գինու ոչ մեծ մառաններից մեկի (N 40, նկար 48) երեք տարբեր կարասների մեջ զցված առյուծի փայտե միևնույն արձանիկի ոսկե բոլորապատի մասերի գյուտը (աղյուսակ XCVII, 1-4): Ակնհայտ է, որ բոլորապատի մասերը կարասների մեջ են նետել որպես ոսկու կտորտանք այն ժամանակ, երբ դրանք լի են եղել գինով: Ենթադրվում է, որ այս արարմունքում իր արտահայտությունն է գտել մի ծես, համաձայն որի ոսկի են զցել գինու մեջ: Ծես, որը

Նկ. 48. Կարմիր բլուր, գինու N 40 մառանը

հիշեցնում է Դիոնիսոսի պաշտամունքի հետ առնչվող պատկերացումները (հմտ. հիշատակված Միդասի մասին գրույցը), որոնք Ուրարտուում իրենց զուգահեռն են գտնում խաղապաշտությունում (*König, 1953, 147-149*):

Կարասներում գտնված թիթեղները չամբողջացրին բոլորապատը. պահպանվել էին քանդակված առյուծի՝ երախը բաց գլուխը, բաշը և իրանը ծածկող թիթեղի մասերը. ընդ որում, արծանիկի ճակատին ընդելուզված է եղել կապույտ ուլունք: Ընդելուզմամբ են արտահայտվել նաև կենդանու աչքերը (*Пуотровский, 1955a, 22; 1962, 88; 1970, 181*):

Կարմիր բլուրում գտնված իրերի քվում այս ժամանակաշրջանի ոսկերչության ուսումնասիրությանը նպաստող առանձին խումբ են կազմում տարբեր նյութերից պատրաստված ոսկեպատ իրերը և կամ մասամբ ոսկե իրերը, որոնց գոյությունը ենթադրվում էր, քանի որ նման առարկաներ նկարագրվում են Սարգոնի ուղերձում:

1954թ. Թեյշեբաինի արևելյան բաժանմունքի գինու մառաններից մեկում, ամրոցի գրոհի ընթացքում զոհված ու հրդեհի ժամանակ այրված մարդկանց կմախքներից մեկի ոսկորների մեջ, գտնվեց ձուլածո ոսկե առյուծագլուխ մի ապարանջան (աղյուսակ XCV, 1): Ապարանջանը շատ լավ է պահպանվել, քանի որ այն տանող մարդն ընկել է ապարանջանի վրա և այդ կերպ, փաստորեն, պահպանել է իրը կորստից (*Пуотровский, 1962, 87*):

Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում, առաջին հարկի մառանների պատերին, տեղ-տեղ նկատվում էին քերված խաչածն նշաններ. այս նշանների ու կատարված գյուտերի տեղադրության համադրությամբ պարզվեց, որ այս կերպ ամրոցի բնակիչները նշել են այն տեղը, ուր իրենք թաքցրել են երկրորդ հարկից այստեղ իջեցված թանկարժեք իրերը, որոնք պահվել են ոչ միայն կարասների մեջ ու հատակին սարքված թաքստոցներում, այլև պատերի մեջ արված ու հետո ծեփված խորշերում: 38-րդ սրահում պատի խորշում գտնվեց զոդված ոսկե լարերով հարդարված ականջօղը (աղյուսակ XCIV, 2), իսկ ավելի ուշ, հատակին արված փոքրիկ թաքստոցներից մեկում, հայտնաբերվեցին վեցաթերթիկ ծաղկի ձև ունեցող գլխիկով ոսկե մի շքասեղ (աղյուսակ XCVIII, 6) ու հատիկախաղով արված եռանկյունիներով զարդարված փոքրիկ, մեկ այլ ոսկյա շքասեղի վերնամասը (աղյուսակ XCVIII, 2, *Пуотровский, 1962, 85-87*):

1957թ. Կարմիր բլուրում ոսկով բոլորապատված ամողջական մի արծանիկ է գտնվել. խոսքը ամրոցի հյուսիսարևմտյան կողմում, առաջին հարկի սրահներից մեկի հատակում թաքցված այլ իրերի հետ գտնված առյուծի քանդակով ավարտվող արծաթե հերակալի մասին է (աղյուսակ XCV, 2): Բոլորապատված է միայն առյուծի արծանիկը, որի վրա փորագրված են նաև հիերոգլիֆ նշաններ, որոնցից հստակ ընթերցվում է միայն ճյուղերը դեպի վեր պատկերված կենաց ծառը:

Նույն տեղում գտնվել է նաև փոքրիկ երկկոնիկ ուլունք՝ պատրաստված բարակ, ամուր և խիտ փաթաթված լարից (աղյուսակ XCVI, 12, *Пуотровский, 1959, 182*):

1956թ. ամրոցի այս մասում հայտնաբերվել է Արգիշթի I արքայի արծանագրությամբ սկավառակած մի իր (աղյուսակ XCIII), որը հարդարված է համակենտրոն ոչ լայն չորս ոսկե գոտիներով, որոնք իրենց հերթին զրկագազարդված են կոկոնների ծաղկաշղթայով: Կենտրոնում գետեղված է ոսկե նռան հոծ քանդակը (*Пуотровский, 1970, կատալոգ, N 78*):

ԱՐԳԻՇԹԻՆԻՆԻԼԻ

Չուշարծանախումբը բաղկացած է երկու միջնաբերդից, քաղաքատեղիից, ջրանցքների համալիրից ու դամբարանադաշտից. գտնվում է Արաքսի գետահովտի կենտրոնական մասում՝ Արմավիրի մարզում, Արաքս գետից 5կմ հյուսիս, գետի նախկին հունի ձախ ափին հառնող հրաբխային ծագման բարձունքների վրա (որոնցից առավել խոշորներն են Արմավիրի ու Սուրբ Դավթի բլուրները) և նրանց շուրջ սփռված տարածքում: Յնավայրի պարբերական պեղումներն սկսվել են 1962թ.:

Գրավոր ու հնագիտական տվյալների համադրությամբ պարզվել է, որ հնավայրի Դավթի բլուրի տարածքը բնակեցվել է մ.թ.ա. III հազարամյակում: Ուշ բրոնզ-վաղ երկաթի դարաշրջաններում այստեղ գտնվել է մի դամբարանադաշտ (*Мартиросян, 1974, 10-16*):

Արգիշթիխինիլի քաղաքը հիմնադրել է Արգիշթի I արքան, մ.թ.ա. 776թ.: Այն ունեցել է երկու պարսպապատ միջնաբերդ՝ մեկը Արմավիր, մյուսը Սուրբ Դավթ բլուրների վրա: Քաղաքի կառուցապատումը շարունակել ու հիմնականում ավարտել է Սարգուրի II արքան: Այստեղ շինարարական գործունեություն է ծավալել և Ռուսա էրիմենաորդին: Ամբողջապես կառուցապատված տեսքով, ինչպես ենթադրվում է, Արգիշթիխինիլի քաղաքը գրավել է մոտ 1000հա տարածք, ունեցել

է շուրջ 30.000 բնակչություն և VIII դարում եղել է Վանի թագավորության կարևոր ռազմավարչական ու մշակութային կենտրոններից մեկը:

Մ.թ.ա. VI դարում սեպտեմբերյան մի օր քաղաքը զրավվել է «սկյութական» նետասլաքների օգտագործող ինչ-որ զորաբանակի կողմից, որից հետո արևմտյան ամրոցում կյանքը երկար ժամանակ դադարել է: Արևելյան ամրոցը շարունակել է գոյատևել, այն դարձել է Երվանդական Յայաստանի մայրաքաղաքը: Մ.թ.ա. II դարում արքունիքը լքում է մայրաքաղաքը: Վաղ միջնադարում Արմավիրը գործող ամրոց էր: Ջարգացած միջնադարում Արգիշթիխիլիի ամրոցների ավերակների վրա գյուղեր են հիմնվում, որոնք գոյատևում են մինչև XIV դ. (*Խորենացի, Ա, Ժբ, Բ, լթ, Գ, լա; Аракелян, 1969, 166-170, Мартыросян, 1974*): Որպես սրբավայր, սակայն, երկու միջնաբերդերն էլ մինչև օրս պահել են իրենց նշանակությունը:

Քաղաքի ուրարտական դամբարանադաշտը սկզբնապես տարածված էր Սուրբ Դավիթ բլուրից արևմուտք, իսկ բլրի վրա հետագայում տարածվել են քաղաքի նոր թաղամասերը: Սարդուրիի օրոք դամբարանադաշտը զարգացել է նույն ուղղությամբ և հիմնականում գտնվել է այժմյան Նոր Արմավիր գյուղի տարածքում: Ենթադրվում է, որ ժամանակին առանձին թաղումներ կատարվել են Արմավիրի բլրի լանջերի քարանձավներում:

Դամբարանադաշտն ուսումնասիրված է մասնակիորեն. թաղումներն այստեղ կատարված են «դիաթաղում», «դիամասնատում» և «դիակիզում» անվանված տարբեր ծիսակարգերով (*Мартыросян, 1974, 50-58, Դմայսկյան, 1990, 79-83*): Թաղման ծեսի բազմազանությունն ինքնին վկայում է Արգիշթիխիլիի բնակչության բազմէթնիկ կազմի մասին:

Ուրարտական ոսկե իրեր (ուլունք, կոճակ) գտնվել են Արմավիրի ամրոցից ու դամբարանադաշտից (աղյուսակ XCVI, 7): 1963թ. գտնված կրծքագարդը, չնայած բազմաթիվ նմանակներին վանտոսայան արվեստում, ավանդաբար թվագրվում է հետուրարտական ժամանակաշրջանով (*Аракелян, 1969, 166-168*):

Ուրարտական ոսկե իրեր գտնվել են Արգիշթիխիլիի արևմտյան ամրոցին հարող դամբարանադաշտում 1986 և 1994թթ. պեղված կարասային թաղումներում:

1986թ. հայտնաբերված դամբարանում կարասը դրված էր մի քառակուսի քարե մեծ սարկոֆագի նոտ, որի մեջ կային մեծ քարակոթող և շատ քիչ դամբարանայութ:

Նկ. 49. Թաղման կարաս Արգիշթիխիլիից

Կարասում գտնվեցին չորս կմախքներ, ինչպես նաև կարմիր փայլեցված կավանոթներ, բրոնզե ու արծաթ զարդեր, տարբեր կնիքներ, բրոնզե գոտի (*Տիրացյան, 1987, 16-20*): Կարասում հայտնաբերվեցին նաև մեկ փոքրիկ զարդակոճակ ու յուրատեսակ մի ականջօղ:

1994թ. ուսումնասիրված դամբարանում որպես դիանոթ օգտագործված կարասը (Նկար 49) փակված էր տուֆ սալաքարով և շրջափակված աղյուսներով: Կարասում հայտնաբերվեց երիտասարդ կնոջ կմախք: Կինը հուղարկավորվել էր իր անձնական իրերով՝ ապարանջաններ, շքասեղ, ականջօղեր, շիզդ, ուլունքաշար, մագիսիլ և դեղդիր, ինչպես նաև ժամանակին գլխաշորին կարված երկանցք, փոքրիկ «զարդակոճակներ»: Կարասում գտնվեց նաև կարմիր փայլեցված միկանթանի թաս, իսկ կարասի մոտ, կարմիր փայլեցված երկկանթ սափոր և աղոթիքի մի բեկոր (*Կարապետյան և ուրիշներ, 1996, 36-37*):

Կնոջ արդուզարդի մեջ գտնվեց չորս ոսկե իր. այն է՝ միջնամասում սկավառակաձև հաստացումով ծուլածո մեկ օղ (1.2գ), կնոջ քողին ժամանակին կարված երկանցք փոքրիկ կոճակ կենտրոնում երկկոնաձև հաստացումով, հակադիր կողմե-

րում շեշտված շուրթերով ու գալարազարդով հարդարված իրանով փոքրիկ ուլունք (բարձրությունը՝ 8մմ) և մի փոքրիկ լարագալար:

ՕՇԱԿԱՆ

Օշականի հուշարձանախումբը գտնվում է Երևանից 25կմ արևմուտք՝ Արագածոտնի մարզի Օշական գյուղի տարածքում: Պարբերական պեղումներն այստեղ սկսվել են 1972թ.:

Հուշարձանախումբը կազմված է երկու մեծ դամբարանադաշտերից, որոնցից առավել հինը (մ.թ.ա. XIII - մ.թ. IIIդդ.) սփռված է գյուղի կենտրոնում բարձրացող հրաբխային ծաղման մեծ ու փոքր երկու բլուրների արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան լանջերին: Հարավակողմում է գտնվում միջնադարյան գերեզմանոցը (IV-XVդդ.): Այս գերեզմանատան մոտ է գտնվում Մեսրոպ Մաշտոցի մատուռ-վկայարանի տեղում կառուցված ուշ միջնադարյան եկեղեցին:

Մեծ բլրի գագաթին մ.թ.ա. VIIդ. ուրարտացիները կառուցել են 0,25հա տարածք զբաղող հարավակողմում երկհարկ, հատակագծում գրեթե քառակուսի պարսպապատ ամրոց, որը բնակեցված է եղել մինչև մ.թ. Vդ.:

Ուրարտական բնակավայրի տաճարա-պալատական համալիրը գտնվել է փոքր բլրի հյուսիսահայաց լանջին: Այն կազմված էր երկու առանձին շինությունների խմբեր կազմող չորս պարսպապատ համալիրներից: Այստեղ մինչև 1983թ. պեղվել են 39 սրահ և սենյակ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր հատուկ նշանակությունը տաճարներ, ընդարձակ սյունասրահ-ընդունարաններ, բնակելի սենյակներ, միջանցքներ, մահոցներ և այլն:

Տաճարա-պալատական համալիրի իններորդ ոչ մեծ (5,5x5,2մ) սրահը ծառայել է որպես գանձատուն: Այն տեղադրված է պալատական համալիրի գրեթե կենտրոնում: Սրահը միջնորմով բաժանված է երկու սենյակի. ունի դեպի կից սրահը տանող շքեղ հարդարված, ժամանակին երկու դռներով փակվող մուտք: Դռան շեմը սալարկված է: Պատերը շարված են լավ մշակված տուֆ սալերով:

Մ.թ.ա. VI դարում պալատական համալիրը վերակառուցվել է՝ դառնալով տարածաշրջանի պաշտամունքային կարևոր կենտրոններից մեկը. այն վերջնականապես լքվել է մ.թ.ա. Vդ. վերջին:

Մ.թ.ա. III դարում համալիրի ավերակների մեջ սկսում են թաղումներ կատարել: Աստիճանաբար մեծացող այս գերեզմանատունը գործուն է եղել

մինչև քրիստոնեության մուտքը Հայաստան (*Есаян, Калантарян, 1988, 5-10, 18, 21, 32*):

Օշականի ամրոցը վերահսկում էր Էկբատանա-Արտաշատ-Սեբաստապոլիս ճանապարհի Հայաստանով անցնող մայրուղու հյուսիսային ճյուղը, որն անցնում էր Ստրանգուրիա-Աշտարակով (*Մանանդյան, 1984, 155*): Չնայած այս հանգամանքին, դղյակից, ինչպես նաև պալատական համալիրից, ի տարբերություն Կարմիր բլուրի, ոսկե իրեր չեն գտնվել: Շատ սակավաթիվ են և այլ մետաղներից պատրաստված իրերի գյուտերը: Սա վկայում է այն մասին, որ մ.թ.ա. Vդ. նախքան հակառակորդի գրոհը բնակիչները լքել են ամրոցը՝ իրենց հետ տանելով ամեն արժեքավորը: Բացի այդ, բնակավայրը շատ է տուժել ժամանակի գանձախույզների գործունեության հետևանքով:

Հուշարձանախմբի տարածքում տարբեր ժամանակներում բնակված մարդկանց հարստության մասին է վկայում դամբարանադաշտերի ուսումնասիրությունը: Չնայած այստեղ թաղումների մեծ մասը կողոպտված է, սակայն նշանակալից է այդ դամբարանների պեղումների ժամանակ հայտնաբերված տարբեր մետաղներից (ոսկի, արծաթ, անագ, բրոնզ, պղինձ, երկաթ) պատրաստված իրերի տեսականին ու քանակը: Մասնավորապես, միայն մ.թ.ա. IV-IIIդդ. թվագրվող N36 կարասային թաղումից հայտնաբերվել են 35 ոսկե կոճակներ, հագուստին կարվող թիթեղիկներ ու կախիկներ (*Есаян, Калантарян, 1988, 56, 66*):

Ուրարտական և ամրոցի գոյատևման ուրարտական փուլին ժամանակակից հինգ դամբարաններից միայն երկուսում են հայտնաբերվել ոսկե իրեր (59 և 62): 59-րդ դամբարանը գտնվում է փոքր բլրի արևմտյան լանջին, պալատական համալիրից 750մ հեռավորության վրա: Կրոմեխի տրամագիծը 3,2մ է, դամբարանիցի չափերը 3,4x3,1x1,5մ, ուղղվածությունը՝ հյուսիս-հարավ: Կառուցված է մեծ սալերով ու ծածկված մեծ տուֆ քարերով ու գլաքարերով. կեղծ թաղակապ է: Դրոմոսը՝ հարավից⁵⁹:

Պահպանված դամբարանյութը կազմված է տարբեր, նաև ջնարակած կավանոթներից, երկաթե զենքերից ու զարդերից:

Դամբարանում հայտնաբերվել է ռոմբաձև զարդանախշ ունեցող բարակ ոսկե բուրդաթիթեղ (աղյուսակ XCVII, 5): Առանձնապես ուշագրավ են

⁵⁹ Դամբարանը կողոպտվել է մ.թ. III դարում, որի մասին են վկայում խցում հայտնաբերված Սասանյան արքա Կարահիրան Ի-ի արծաթե դրամները (*Есаян, Калантарян, 1988, 77*):

այս դամբարանում գտնված՝ վանտոսայան արվեստին հատուկ, քայլող, երախը բաց առյուծի պատկերներով, շատ լավ թրծված կավից պատրաստված երկու քառակուսի բարակ սալիկները (աղյուսակ XCIX, 1), որոնք ժամանակին պատված են եղել ոսկե բարակ թիթեղներով (*Есаян, Калантарян, 1988, 80, նկ.4*):

Առյուծի պատկերով ոսկե թիթեղ է գտնվել 1987թ. Արագածոտնի մարզի Արտաշավան գյուղի մոտ գտնվող 6-րդ դամբարանաքմբի պեղումների ժամանակ: Դամբարանը սալարկղային է. 190x140x160սմ չափերով դամբանախուցը ծածկված է եղել վեց երկար բազալտ քարերով: Ուղղվածությունը՝ հյուսիս-հարավ, դրոմոսը՝ հյուսիսից: Կողոպտված է: Դամբարանում հուղարկավորված են եղել վեց մարդ, ըստ երևույթին, դիամասնատման ծիսակարգով: Պահպանված դամբանանյութը կազմված է 15 կավանոթներից, բազմաթիվ բրոնզե ու երկաթե իրերից, ուլունքներից:

Ոսկե թիթեղը գտնվել է դամբարանի հատակից 15սմ բարձր, արևմտյան պատի սալերի միջև եղած ճեղքերից մեկի մեջ, ծալված ու մասնատված վիճակում, սարդիոնե տարբեր ուլունքների հետ (*Մարգարյան, 1988, 3-6, աղ. 1-6*):

Թիթեղն ունի 2,3x2,3սմ չափեր, փոքր է Օշականում գտնված սալիկներից և ի տարբերություն վերջիններից, թիթեղը հորիզոնական գծով բաժանված է երկու հավասար մասերի, որոնց վրա պատկերված են երկուական դեմ-դիմաց նստած առյուծներ. մի զույգը՝ վերևում, մյուսը՝ ներքևում: Թվում է, թե կենդանիներն առջևի թաթերը առաջ պարզած հանգիստ նստած են: Բարակ գծիկներով ընդգծված են բաշը և մկանները: Հորինվածքն առնված է կետագարդով արված շրջանակի մեջ: Ամենայն հավանականությամբ այս թիթեղով երեսպատված է եղել օշականյանին նման կավե մի սալիկ (*Մարգարյան, 1988, էջ 5*):

Արտաշավանի դամբարանն իր կառուցվածքով և պարունակած խեցեղենով եթիունյան է: Վանտոսայան է միայն ոսկե թիթեղը. այս, ինչպես և թիթեղի հայտնաբերման մյուս մանրամասները վկայում են, որ այն դամբարան է դրվել ոչ թե որպես որոշակի պաշտամունքային նշանակության մի իր, այլ որպես ոսկի ընդհանրապես:

Ըստ երևույթին նման բնույթ ունեն մաև Ալթին թեփեի (Հրմես, Ճմին) մեկ սրահանոց դամբարանում և ընդունելությունների սրահում (Ալթին թեփե հուշարձանի մասին տես *Օզգյւն, 1966-1969*) հայտնաբերված երեք ոսկե թիթեղները: Թիթեղներից մեկը՝ դամբարանում գտնվածը, ունի 2,1x2,9սմ

չափեր. թիթեղին պատկերված է թևավոր մի եակ, որը հիշեցնում է ասուրական մարդագուլերը (*Օզգյւն, 1983, 36, աղ. XV*): Մյուս թիթեղին (1,2x1,8սմ) անվարժ ձեռքով արված է թևավոր մարդակերպ եակի անֆաս պատկեր (*Օզգյւն, 1983, 36, աղ. XV*), իսկ երրորդին, որն ունի 3,3x0,8սմ չափեր, էլ ավելի անվարժ գծագրված է մի ոճավորված եակ. շեշտված են կերպարի մազերը, աչքերը, բերանը, ոտքերը (*Օզգյւն, 1983, 36, աղ. XVI, b*):

Օշականի 62-րդ դամբարանը գտնվում է 59-րդից 6մ արևմուտք: Կրոնիկի տրամագիծն է 5մ. դամբանախուցն ունի նախորդին նման կառուցվածք և ուղղվածություն: Դամբարանում հուղարկավորված են եղել շուրջ 12 մարդ: Կողոպտված է: Պահպանված գույքը կազմված է խեցեղենից, սարդիոնե, ագաթե ու շաղախից պատրաստված ուլունքներից, խխունջներից (կաուրի) ու բրոնզե շիզդից:

Դամբարանում գտնվել է մեկ ոսկե խողովակաձև ուլունք և մի ոչ մեծ մանյակաձև ականջօղ (*Есаян, Калантарян, 1988, 80-81, աղ. LXV*):

Օշականի դամբարանադաշտում ուսումնասիրված ուշ բրոնզ-վաղերկաթեդարյան դամբարաններից միայն չորսուն են (NN 65, 75, 84, 85) հայտնաբերվել ոսկե իրեր: Ընդ որում, բոլոր չորս դամբարաններն էլ թվագրվում են IX-VIIIդդ., այսինքն՝ ուրարտական ժամանակաշրջանի են, սակայն նախորդում են Օշականի ամրոցի հիմնադրմանը:

Դամբարաններում հայտնաբերվել են ինչպես եթիունյան, այնպես էլ վանտոսայան ծագման իրեր: Բոլոր դամբարաններն էլ ժամանակին կողոպտված են եղել: Այլևայլ իրերի հետ այս դամբարաններից հայտնաբերված ոսկե առարկաները հետևյալներն են.

Դամբարան 65-ից գտնվել է ոսկե բարակ թիթեղից պատրաստված գլանաձև մեկ ուլունք, զարդարված՝ գազաթներով իրար ուղղված եռանկյունիներով, որոնք լցված են կարճ գծիկներով, ինչպես մաև չորս այլ, խողովակաձև «պտուտակային» զարդանախշով հարդարված ուլունքներ (աղյուսակ XCVI, 14, *Есаян, Калантарян, 1988, 86-87, աղ. LXXVI*): Դամբարան 75-ից՝ մեկ փոքրիկ խողովակաձև ուլունք (*Есаян, Калантарян, 1988, 88*): Դամբարան 85-ում գտնվել է միայն մեկ ոսկյա թիթեղ (*Есаян, Калантарян, 1988, 90*):

Բացի հիշատակված հնավայրերից՝ ուրարտական ոսկե իրեր են գտնվել Լոռի Բերդի, Ալթին թեփեի և Արծկեի դամբարաններից:

Վերջին երեսնամյակում բավականին մեծ քա-

նակ են կազմում Արևմտյան Հայաստանում կատարված ուրարտական ոսկե իրերի գյուտերը, որոնք, սակայն, հաճախ արդյունք չեն մասնագետների կողմից կատարված պեղումների, այլ եվրոպայի ու ԱՄՆ-ի տարբեր թանգարանների կողմից ձեռք են բերվել հնավաճառներից:

1970-ական թթ. այդ թանգարաններում հաշվառված գեղարվեստական առումով բարձրարժեք բրոնզե ու արծաթե ուրարտական իրերի թվում, որոնց մեծ մասը ցուցադրվել էր Երուսաղեմում 1991թ. կազմակերպված Ուրարտուի մետաղագործությանը նվիրված ցուցահանդեսում, կային 35 արծանագիր իրեր (*Merhav, 1991a, 355-357*): Ուշագրավ է, որ այդ իրերից 29-ն իրենց վրա կրում են Իշպուհնիի (14 իր) և Մինուայի (15 իր) հրամանով փորագրված, հիմնականում մույն բովանդակության («Իշպուհնիի (Մինուայի) գանձատուն») արծանագրություններ: Հանգամանք, որը վկայում է այն մասին, որ 1970-ական թթ. սկզբին թերևս վանա լճի ավազանում հայտնաբերվել են վերոհիշյալ արքաների հնարավոր է ժայռափոր (այդ իրերը շատ լավ են պահպանված) գանձատները և կամ դամբարանները և այնտեղ եղած իրերը մաս առ մաս հանվել են վաճառքի:

Հնարավոր է, որ նման ծագում և թվագրություն (մ.թ.ա. IXդ. վերջ - VIIIդ. առաջին կես) ունեին և այն ոսկե իրերի մի մասը, որոնք ծագում են Արևմտյան Հայաստանից և որոնց հայտնաբերման վայրն ու հանգամանքը հայտնի չէ:

Դ. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ԻՐԵՐԻ ՏԵՍԱԿԱՆՆԵՐ

ՄԵԴԱԼԻՈՆՆԵՐ

Ուրարտական մեդալիոնները շրջանաձև են, ոչ մեծ, ունեն կախիկներ: Մեդալիոնների վրա սովորաբար պատկերված են լինում դիցաբանական, ավելի ճշգրիտ՝ աստծո երկրպագության առասպելական արարողության դրվագ ներկայացնող պատկերներ:

Ռուսախիմիլիում մեդալիոնը գտնվել է ամրոցում պեղված մառանի կարասներից մեկում. լավ պահպանված, բարձրարվեստ աշխատանք է: Այն պատրաստված է մոտ 1մմ հաստությամբ ոսկե թիթեղից (տրամագիծը՝ 6,5մմ) (*Lehmann-Haupt, 1907, 84, նկ. 56, Пуомровская, 1959, 181-182, նկ. 45*): Մեդալիոնի վրա պատկերված է գահին (բարձր թիկնակով բազկաթոռին) նստած Ուարուբաինի (Բազմաշթու) դիցուհին (*Пуомров-*

ская, 1940, 89): Աստվածուհին ոտքերը դրել է ցածր, գիշատչի թաթերի տեսք ունեցող ոտքերով աթոռակի վրա: Առաջ պարզած ձախ ձեռքին դիցուհին բռնել է ծառի դալար մի ճյուղ, իսկ աջ ձեռքը քիչ ավելի վեր է թեքված, ափը բաց է: Աստվածուհու առջև ձեռքերը առաջ պարզած, մեծարողի դիրքով կանգնած է մեկ այլ կին (աստվածուհի, թագուհի կամ քրմուհի) (*նկար 50*):

Երկու տիկնանց հագուստն էլ մույնն է երկար, մինչև կոնքերը հասնող լայն գլխաշոր և, թերևս, ոսկե թիթեղներով հարդարված, մինչև գետին

Նկ. 50. Ռուսախիմիլի, ոսկե մեդալիոն

հասնող զգեստ: Հորինվածքը կառուցված է հոծ գծով շեշտված հարթության վրա, որից «կախված» են նշածն հինգ հատիկներ: Պատկերները կատարված են մետաղապլաստիկային բնորոշ հնարքներով. մախապես այլ իրի վրա կատարված նման խորաքանդակների վրա ճգմել են ոսկու թիթեղը և հետո լրացուցիչ մշակել սուր գործիքով (ճզմման եղանակ) (*Пуомровская, 1959, 181, 1962, 84*):

Գահին բազմած դիցուհին՝ Ուարուբաինին, վաղի թագավորության գլխավոր աստվածուհին էր, հալդիի կինը: Նա աստվածուհիների ու կանանց տիրուհին լինելուց գատ, նաև երկրի պտղաբերության, ինչպես և արհեստներն ու արվեստները հովանավորող աստվածուհին էր (*Հմայակյան, 1990, 38*): Գյուղի առկայությունն աստվածուհու ձեռքին Ի.Մ. Լոսևան պատճառաբանում է Ուարուբաինիի՝ նաև բուսականության աստվածուհի լինելու հանգամանքով (*Аосева, 1962, 304*): Ուարուբաինիի պաշտամունքի առնչությունը ծառի դալար ճյուղերի հետ նրան մոտեցնում է Անահիտ աստվածու-

հուն, որին, ինչպես հայտնի է, նվիրաբերվում էին «պսակս և թաւ ոստս ծառոց» (*Ագաթանգեղոս, 49*):

Մեղալիոնի վրա Ուարուբախինի պատկերը գրեթե բոլոր մանրամասնություններով կրկնում է այս դիցուի՝ Վանի մոտ, Դարաբեյ ամրոցում գտնված արձանիկը (նկար 51): Այստեղ ևս աստվածուհին պատկերված է եղել բազկաթռռին, ձեռքին՝ ճյուղ, որոնք սակայն չեն պահպանվել: Նույնն են նաև դիցուի՝ կեցվածքն ու հագուստը (*Պաոմբոսկսւն, 1959, 183, նկ. 46*):

Նկ. 51. Ուարուբախինի աստվածուհու արձանիկը Դարաբեյ ամրոցից

Վանտոսայան մյուս ոսկե մեղալիոնի հայտնաբերման վայրն ու հանգամանքը հստակ չէ: Իրը պահվում է Սյունիսենի թանգարանում (*Kellner, 1991, 167, նկ. 4*): Մեղալիոնը քիչ ավելի փոքր է (տրամագիծը 5,3սմ): Նախորդի նման, մեղալիոնի վարի մասում հարթություն է ընդգծված, որի վրա և կառուցված է հորինվածքը՝ առյուծին կանգնած հալդի աստվածությունը և հալդիի դիմաց՝ երկրպագողի (ձեռքերը առաջ և վեր պարզած) դիրքով կանգնած արքան:

Խալդիի ձեռքերի դիրքն այստեղ նույնն է, ինչ Ուարուբախինինը նախորդ մեղալիոնի վրա, միայն ճյուղի փոխարեն Խալդիի ձեռքին աղեղ ու նետեր են: Խալդիի թիկունքին ութթևանի մի աստղ է պատկերված: Այստեղ Խալդին ներկայացված է իր ավանդական հագուստով՝ կարճ, գլանաձև, գնդիկով ավարտվող գլխարկ, մինչև ծունկը հասնող զգեստ և թիկունքն ու կոնքերը ծածկող լայն թիկնոց: Խալդիի այս կերպավորումը՝ որպես

առյուծին կանգնած նետածիգ մի աստվածություն, հայտնի է նաև Լուվրում պահվող պաշտամունքային-ընծայական բրոնզե թիթեղներից մեկին եղած պատկերներից (*Kellner, 1976, 55, նկ. 49, Vanden Berghe, de Meyer, 1982-1983, 172, N 111, Հմայակյան, 1990, աղ. 8*), իսկ աստծո դիմաց կանգնած արքայի կերպարը (կրում է կոնաձև, գնդիկով ավարտվող գլխարկ, երկար զգեստ և զոտուց կախված սուր), կրկնվում է Բուդինի ժողովածուում պահվող պաշտամունքային բրոնզե թիթեղին, միայն թե այստեղ աստծո դիմաց կանգնած արքան ունի կարճ գլանաձև գլխարկ, (*Barnett, 1974, աղ. XI, Հմայակյան, 1990, աղ. 25*):

Բացի այս երկու ոսկե մեղալիոններից, հայտնի են նաև երեք բրոնզե և չորս արծաթե մեղալիոններ (*Kellner, 1991, 164-167, Պաոմբոսկսւն, 1962, 85, նկ. 50; 1970, 22, նկ. 87*), ընդ որում, արծաթե մեղալիոններից երեքը մասամբ ոսկեպատ են: Արծաթե ոսկեպատ մեղալիոններից երկուսը հայտնաբերվել են Կարմիր բլուրում: Երրորդի հայտնաբերման հանգամանքը հստակ չէ. այն այժմ պահվում է Նյու Յորքում:

Կարմիր բլուրից հայտնաբերված առաջին մեղալիոնը փոքր է (տրամագիծը՝ 3,5սմ), ունի կախիկ: Հորինվածքը փորագրված է գծիկներով և անկյունաձև զարդանախշով ստացված «հարթության» վրա և գրավում է մեղալիոնի գրեթե ամբողջ մակերեսը: Մեղալիոնին պատկերված է գահին բազմած Խալդի աստվածությունը և իր դիմաց ուլիկի կողքին, կանգնած է Ուարուբախինի դիցուհին (աղյուսակ XCIX, 3): Վերևում պատկերված են լուսինն ու արեգակը, որոնք թերևս շեշտում են այս իրադարձության (Խալդիին ուլի զոհաբերության) ժամանակը. այն պահը, երբ դեռ մայր չի մտել լուսինը, բայց արդեն ծագել է արեգակը (հմտ. *Մարտիրոսյան, 1978, 126*): Գիտենք, որ Խալդիին ուլեր էին զոհաբերում ամանորյա տոնակատարությունների ժամանակ զարմանային օրահավասարին, ուրարտական Շիվինի (Արեգ) անսին (*Հմայակյան, 1990, 76-77*): Այսինքն, կարող ենք ասել, որ մեղալիոնի վրա պատկերված իրադարձությունը, նկարչի երևակայությամբ, կատարվել է զարմանաժողովան մի առավուտ:

Կարմիր բլուրի մյուս՝ ավելի խոշոր մեղալիոնին (տրամագիծը՝ 5սմ) նույնպիսի «հարթություն» է կառուցված, որի վրա դրվագված են Խալդիի և նրան այժմ մոտեցնող Ուարուբախինի դիցուհու պատկերները (աղյուսակ XCIX, 2): Վերևում, Խալդիի և Ուարուբախինի միջև արեգակի թևավոր

սկավառակն է տեղադրված (*Пуотровски, 1962, 85, նկ. 50*):

Կարմիրբլուրյան այս մեղալիոններն աշխատված են շատ անփույթ, պատկերները ուրվագծային են, անփորձ ձեռքով ու հապճեպ են կատարված: Աշխատանքի ցածրորակությամբ դրանք տարբերվում են վանտոսայան գեղարվեստական մետաղագործության մյուս նմուշներից, բայցև միաժամանակ, այստեղ պահպանված են վանտոսայան «սրբապատկերային» արվեստի բոլոր կանոնները՝ իմաստաբանության առումով: Համագամանք, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դրանք վանտոսայան նման իրերից կատարված ընդօրինակություններ են:

Մյուս կողմից կա և առանձնահատկություն. երկու մեղալիոնների վրա էլ հալդիի գլուխն առնված է «լուսապսակի» մեջ. նման տպավորություն է ստեղծվել աստծո գլուխը ոսկե նրբաթիթեղով պատելու միջոցով (*Пуотровски, 1962, 85*):

Նյույորքյան մեղալիոնը (տրամագիծը՝ 6,3սմ) խոշոր է (*Kellner, 1991, 167, նկ. 3*): Այստեղ ևս գծագարողը կատարված համանման «հարթության» վրա պատկերված է գահին բազմած հալդի աստվածությունը, իրեն բնորոշ հագուստով ու ձեռքերի դիրքով: Չախ ձեռքին նա բռնել է գնդաձև իր: Նրա դիմաց երկրպագողի դիրքով պատկերված է տղամարդու, թերևս՝ քուրմի մի կերպար:

Գահին բազմած աստվածությունը հալդին է, քանի որ աստծո գահը պահում են կջանստած երկու առյուծներ: Հայտնի է, որ առյուծը հալդիի գլխավոր խորհրդանշանն էր, և հալդին սովորաբար պատկերվում էր առյուծի վրա կանգնած (*Пуотровски, 1959, 227*):

Հալդիի դիմաց կանգնած կերպարի տղամարդ լինելու մասին է վկայում հագուստը, որը չունի ուրարտական կանացի հագուստին բնորոշ տուտք ու գլխաշոր և կրկնում է ոսկե մեղալիոնին պատկերված արքայի զգեստը, բացառությամբ գլխարկի, որն այստեղ կիսակլոր է: Այն մասին, որ տղամարդն արքա կամ իշխան չէ, այլ քուրմ է, վկայում է սրի բացակայությունը տարագում:

Հալդիի պատկերն այս թիթեղի վրա ամբողջությամբ ոսկեպատ է:

Կարմիր բլուրի և այս՝ նյույորքյան մեղալիոնների վրա հալդիի պատկերի ոսկեպատման համագամանքը կարող է մեկնաբանվել տարբեր կերպ: Նախ, ակնառու է, որ գունագարդմամբ շեշտվել է հալդիի կերպարը պատկերախմբում: Մյուս կողմից, ինչպես ասվել է, վանտոսայան մշակություն ակնառու է հալդի-ոսկի առնչությունը: Հայտնի է

նաև, որ ոսկին կապվում է արեգակի պաշտամունքի հետ:

Ուրարտական կրոնում հստակ գծագրվում է հալդի-արքա փոխկապակցվածությունը. հալդին երբեմն անվանվում էր «արքա» (*Дьяконов, 1963, N 12, դիմացի կողմ, տող 4*) և պատկերվում է որպես գահին բազմած մի թագավոր, ճիշտ այնպես, ինչպես նյույորքյան մեղալիոնի վրա է:

Տարածաշրջանում, մասնավորապես և հեթիթական աշխարհում, արքայի կերպարը հաճախ համադրվում էր արեգակի հետ ու թերևս այստեղից է գալիս և արքայի համդերձանքի ամենակարևոր մասի՝ գլխագարդի (թագ, խույր) ոսկեկուռ լինելու ամիրաժեշտությունը: Ոսկուց էին նույնիսկ վանի արքաներին ենթակա իշխանների թագերը, որոնցից մեկի՝ Շուբրիայի (Սասուն) արքայի թագի նկարագրությունը հայտնի է Սարհադոնի (մ.թ.ա. 680-669թթ.) մի նամակից. Շուբրիայի արքան «պոկեց առյուծի մորթ հիշեցնող զուտ ոսկե խույրը յուր գլխից» [*АВНУ, N 67 (ж)*]:

Այսպիսով, առյուծը թե՛ արեգակի և թե՛ հալդիի խորհրդանշանն էր (հմտ. *Խորայեյան, 1973, 64*) և ոսկեպատման միջոցով շեշտվել է հալդիի՝ դիցարքա և արևային աստվածություն լինելու համագամանքը: Արժանահիշատակ է, որ ավելի ուշ հալդիի պաշտամունքը միաձուլվել է մեկ այլ արևային աստծո՝ Սիեթի կերպարի հետ (*Дьяконов, 1983, 191-192*), որի պաշտամունքային կարևորագույն կենտրոնները գտնվում էին Սասունում (Շուբրիա) ու Վանում (Սիեթի դուռը): Ամենայն հավանականությամբ, պատկերացումների այս շրջանակով է պայմանավորված և Սեծ Սիեթի «Առյուծաձև» տիտղոսը, որն ուղղակիորեն առնչվում է Սասունի արքայական դինաստիայի թագի ունեցած ձևի հետ:

Եթե ճիշտ են այս դիտողությունները, ապա կարելի է ենթադրել, որ նյույորքյան մեղալիոնի վրա հալդիի ձեռքում պատկերված ոսկեպատ գունդը⁶⁰ Արեգակին է խորհրդանշել: Այս տեսակետն առավել հավանական կհնչի, եթե հիշենք, որ հալդին այնուամենայնիվ արեգակի աստված չէր ու ընկալվում էր որպես ավելի բարձրյալ մի

⁶⁰ Բացի այս, հայտնի է միայն մեկ դեպք, երբ հալդին պատկերված է ձեռքին գունդ: Խոսքը Սերբար-թեփեից գտնված պաշտամունքային թիթեղներից մեկի մասին է (նկար 52), որն այժմ պահվում է Մյունխենի թանգարանում (*Kellner, 1976, 55, նկ. 47; Յմայակյան, 1990, նկ. 7*): Այստեղ էլ հալդին պատկերված է որպես առյուծի կոնակին դրված գահին բազմած մի արքա: Գունդը, որը եզրագծված է կետագարդով, գտնվում է աստծո ձեռքից իջնող ցանցի մեջ: Ընդ որում, թիթեղի վրա եղած ամբողջ ազատ տարածությունը լցված է նման ձևով ընդգծված շրջանակներով:

երևույթ (Չմայակյան, 1990, 33-38): Մյուս կողմից, ուրարտացիները հատակ տարբերակում էին իրարից երկու հասկացություններ. Արեգակը որպես լուսատու (իրե գունդ)՝ ամփանելով այն Տիսին և

Նկ. 52. Պաշտամունքային քիթեղ
խալդի պատկերով, Սերբար-թեփե

արեգակը՝ որպես աստվածություն, այս դեպքում նույն անունը գրվում էր աստվածության ցուցիչով՝ DŠiuni (Friedrich, 1940, 215): Շիվինին հաճախ պատկերվում էր երկար, միմչև ուները հասնող մագերով՝ ծնկած պատանու տեսքով, որը գլխավերևում ձեռքերով պահում է Արեգակի թևավոր սկավառակը (Պուտրովսկի, 1959, 225):

Շատ ուսումնասիրողների կարծիքով, Վանի թագավորության գլխավոր աստված խալդին մաս երկնքի աստվածն էր և բացառված չէ, որ նա որպես աղևալին աստվածություն խորհրդանշել է *երկնային հուրը*, որից և, ըստ մախնյաց պատկերացումների, իր լույսն է ստանում Արեգակը (Շիրակացի, 1979, էջ 103, 110):

ՄԱՅԻԿԱԶՆ ԶԱՐԴԵՐ (ՊԵԿՏՈՐԱԼՆԵՐ, ԼՈՒՍՆԱԶԱՐԴԵՐ)

Աշխարհի տարբեր թանգարաններում պահվող ուրարտական մահիկաձև կրծքազարդերի քանակը բավականին մեծ է: Հայտնի են լուսնազարդեր՝ պատրաստված ոսկուց, արծաթից, արծաթոսկուց, բրոնզից: Հայտնի է մաև մեկ արծաթե ոսկեպատ լուսնազարդ: Մահիկաձև զարդերն ունեցել են հմայիլի նշանակություն և մատնանշել են մաև այն կողմի ունեցած դիրքը հասարակությունում: Ուրարտական լուսնազարդերը հաճախ հարդարվել են առասպելաբանական բովանդակությամբ պատկերներով. կարմիր բլուրի բրոնզե լուսնազարդն ունի աղոթքի կամ մոգական տեքստի հիմն տող,

իսկ լուսնի դեպի վար մայող մահիկներն ավարտվում են լուսնի և աստղի (Արեգակի) պատկերներով (Պուտրովսկի, 1950, նկ. 49, YKH, N 368; Kellner, 1977, 481-493):

Մեզ հասած մարդակերպ, մահիկազարդերով քանդակված ուրարտական արձանների և լուսնազարդերի համեմատությամբ պարզվել է, որ մահիկաձև զարդերը սովորաբար կրվել են Լուսնի «եղջյուրները» դեպի վեր՝ հազվադեպ, դեպի վար դիրքով: Դրանք ամենից հաճախ շղթայով կամ լարով կախվել են պարանոցից, ավելի հազվադեպ կարվել են հագուստին, կրծքավանդակի մասում (նկար 53):

Նկ. 53. Մարդակերպ մահիկազարդ

Առաջին վանդակայան լուսնազարդը (նկար 54) հայտնաբերվել է Թուփրաք-կալեի պեղումների ժամանակ, նույն կարասում, որտեղ գտնվել է և ոսկե մեղալիոնը: Լուսնազարդն արծաթոսկուց է. այն ամրացված է եղել 18սմ բարձրությամբ գլանաձև,

Նկ. 54. Լուսնազարդ Թուփրաք-կալեից
արծաթե մի տուփի երկու կափարիչներից մեկին ներսի կողմին: Դրսից երկու կափարիչներին էլ ոսկե փոքրիկ զամեր են ամրացված, իսկ վերին խուփն ունի մաև ոսկե մի օղակ, իսկ կողքից՝ անցք

(Lehmann-Haupt, 1907, 90-91, նկ. 59-61; *Пуомповскун*, 1959, 183):

Ուսումնասիրության ընթացքում պարզվել է, որ տուփի մեջ ծծմբարծաթ (Schwefelsilber) է պահվել (Lehmann-Haupt, 1907, 91): Լեհման Հաուպտի կարծիքով այս նյութը այն ժամանակ ևս օգտագործվել է արծաթը սևադելու համար: Նա, դիտարկելով Վանի ոսկերիչների աշխատանքը, ասում է հետևյալը. «Սոյափի Տուլաֆ⁶¹ գործեր նաև ցայսօր յատկապես Վանայ մէջ մեծ բազմութեամբ և կարգէ դուրս նրբությամբ կը պատրաստուին: Վանայ մէջ կարելի է ոսկերիչներին, խանութ առ խանութ, իրենց աշխատած միջոց դիտել: Մեր գտածն կը ցուցանէ թէ հոս ամենահին բնիկ գործի մը շարունակութիւնն է, և թէ նա Կալկասի վրայէն Ռուսաստան անցնելով նոր հայրենիք մը գտած է» (Lehmann-Haupt, 1907, 92, Լեո, 1966, 239):

Նկ. 55. Ոսկե լուսնագարդ, Արևմտյան Հայաստան

Տուփի մեջ գտնված արծաթոսկե լուսնագարդը մաքրելուց հետո պարզվեց, որ այն ճոխ հարդարված է առասպելական բովանդակության պատկերներով: Այստեղ էլ, հորիզոնական ու անկյուն կազմող շեղ գծերի շղթայով ձևավորված է մի «հարթություն», որի վրա և կառուցված է պատկերախումբը. այն է՝ գահին բազմած խալդի աստվածությունը և խալդին ու մոտեցնող Ուարուբաինի դիցուհին (հմմտ. *Հմայակյան*, 1975, 5): Խալդին ունի զլանած, թերևս եղջյուրավոր գլխարկ ու երկար հագուստ. աջ ձեռքին կարծես թաս (գունդ) ունի բռնած, ձախին՝ թերևս, գուրգ: Ուարուբաինի երկրպագողի դիրքով է և երկար, տուտք ունեցող հագուստով ու զլխաշորով է պատկերված: Լուսնագարդի «եղջյուրներին» պատկերված են մեկական՝ բարդի հիշեցնող ծառ:

Վանտոսայան մյուս, արծաթե, սակայն ոսկով նրբաթիթեղապատ լուսնագարդի հրատարակիչ

Հանս Յորգ Քելլները հայտնում է, որ այն ձեռք է բերվել հնավաճառից, և հայտնի չեն հայտնաբերման ստույգ վայրն ու հանգամանքը: Լուսնագարդը հարդարված է առյուծների, ցլերի ու թռչնամարդի պատկերներով (Kellner, 1977, 482, նկ. 2-3, 1991, 164-165):

Վանտոսայան հայտնի միակ ոսկե մեդալիոնն էլ (նկար 55) ձեռք է բերվել հնությունների շուկայից, և հայտնի չեն այդ իրի հայտնաբերման ստույգ վայրն ու հանգամանքը (Kellner, 1991, 165, նկ. 3): Լուսնագարդի ամբողջ եզրագիծը զարդարված է կոկոնների (կամ տերևների) ծաղկաշղթայով, իսկ այս կերպ առաջացած հետմախտքը նույնաձև ծաղկաշղթաների երկու գոտիով բաժանված է երեք մասի: Այս կերպ լուսնագարդի միջնամասը բաժանվել է մահիկի «եղջյուրներից», որոնցից յուրաքանչյուրի վրա պատկերված է մեկական, աջ ձեռքը դեպի վեր ծալած, իսկ ձախով դուլիկ բռնած թևավոր աստվածություն: Նրանք ունեն կիսակրոր, գնդիկով ավարտվող զլխարկներ, մինչև ծունկը հասնող զգեստ ու երկար թիկնոցներ:

Կրծքագարդի միջին մասում պատկերված են երեք այլ աստվածություններ, որոնցից երկուսն ունեն նույն հագուստն ու կեցվածքը, ինչ վերը նկարագրվածները, միայն այն տարբերությամբ, որ իրենց զգեստը ավելի երկար է. հասնում է մինչև ոտքի թաթերը, իսկ աջ ձեռքերին բռնած ունեն արմավ հիշեցնող մեկական պտուղ: Այս աստվածությունների միջև պատկերված է մեկ այլ, ավելի բարձրակարգ, թևավոր էակ, որի կերպարը շեշտակի տարբերվում է մյուսներից: Նա ունի մորուք, զլխագարդն օժտված է եղջյուրներով, զգեստն ավելի կարճ է, հասնում է մինչև ծունկը, իսկ ձախ ձեռքով դուլիկի փոխարեն բռնել է թերևս ծառի եռաշյուղ, գնդիկներով (պտուղներով) ավարտվող մի ճյուղ:

Ձեռքերին դուլ և պտուղ ունեցող կերպարների վերարտադրությունը տարածված երևույթ էր վանտոսայան արվեստում. լինի մետաղապատիկա (*Пуомповскун*, 1962, 70 նկ. 41), բարձրաքանդակային արվեստ (*Seidl*, 1974, 115-119, նկ. 1), թե որմնանկարչություն (*Հովհաննիսյան*, 1973, 19, նկ. 2, 23): Ոգիների գույգը, սակայն, սովորաբար պատկերվում է կենաց ծառի աջ և ձախ կողմերում. այսինքն, ոսկե լուսնագարդի վրա, կենաց ծառի փոխարեն քանդակված է ձեռքին ճյուղ բռնած մորուքավոր այս աստվածության կերպարը: Վերջինիս լինելությունը դժվար է որոշել, քանի որ կենաց ծառին Ուրարտուում կարող էր փոխարինել ցանկացած աստվածություն, որի պաշ-

⁶¹ Դարասկզբին Եվրոպայում սևադեղն արծաթը հայտնի էր «Տուլափի արծաթ» անվամբ:

տանուցնում առնչվել է «պտղաբերություն» հասկացության հետ: Առայժմ, սակայն, հաջողվել է հաստատել միայն թեյշեբա ու Շիվինի-կենաց ծառ (կամ աշխարհածառ) համադրելիության գոյությունը Ուրարտուում (*Амаякян, 1982, 142, Հմայակյան, 1990, 42, 45*):

Այս լուսնագարդի առնչությամբ, սակայն, ստույգ կարող ենք ասել, որ ոգիների միջև պատկերված աստվածությունը Շիվինին չէ, քանի որ Շիվինին սովորաբար ընկալվում էր որպես պատանի (*Потроковский, 1982, 142*): Մյուս կողմից, եթե ենթադրենք, որ այստեղ էլ առնչություն կա ոսկու, որից պատրաստված է լուսնագարդը, և կրծքագարդի վրա պատկերված հիմնական կերպարի միջև, ապա թերևս չենք սխալվի, եթե ասենք, որ այստեղ էլ որպես հիմնական կերպար կրկին խալդին է ներկայացված:

ԾԻՍԱԿԱՆ ԴՈՒՅԼԵՐ (ԿԱԹՍԱՅԻԿՆԵՐ)

Կենաց ծառի մոտ կանգնած վերոհիշյալ ոգիների ձեռքերին պատկերված դուլներին նման կաթսայիկների տասից ավելի օրինակներ են գտնված Վանի թագավորության տարբեր շրջաններից: Երկաթի դարում նման դուլերը, որպես ծիսական անոթներ, լայնորեն հայտնի էին Առաջավոր Ասիայում: Դրանց հայտնի վանտոսայան օրինակները հիմնականում բրոնզից ու արծաթից են պատրաստված: Արծաթե դուլերից մեկը մասամբ ոսկեպատ է, երկու ուրիշներն ունեն իշպուինի անունից փորագրված սեպագիր արձանագրություններ (*Merhav, 1991 a, 214-216, նկ. 5,3, լուս. 19-22; 1991, b, 355-357*): Վերջին հանգամանքը վկայում է այն մասին, որ այս անոթները որոշակի դեր են ունեցել ուրարտական ծիսակարգում, առնվազն մ.թ.ա. IX դարի երկրորդ կեսից սկսած:

Արծաթե, ոսկով գոտեգարդված ծիսական դուլը վանտոսայան կիրառական արվեստի: Դուլիկի բարձրությունը 10սմ է, հատակի տրամագիծը, որը քիչ ավելի լայն է շրթագծից՝ 10,8սմ է: Դուլի կողերը քիչ գոգավոր են: Դուլն այժմ պահվում է Լեզ Արքսում, թվագրվում է մ.թ.ա. IX դարի վերջով (*Merhav, 1991a, 214, նկ. 22*):

Դուլի շեշտված ու քիչ դեպի դուրս ճկված շրթին, իրար դիմաց, ամրացված են երկու՝ հոծ լարից պատրաստված կիսաօղակներ, որոնց միջով և անցնում են կանթի ծայրերը, թեքվում են դեպի վեր ու ավարտվում են օծի քանդակազարդ

գլուխներով, որոնք հպված են կանթի իրանին: Կանթը պատրաստված է հոծ արծաթե լարից: Կանթի քանդակազարդ, օծագլուխ ծայրերը ոսկեպատ են:

Դուլի շուրթից քիչ վար անցնում է ցցուն մի լարագոտի, որի տակ տեղադրված է շուրջ 4 սմ լայնությամբ մի զարդագոտի: Ջարդագոտու վրա դրվագված են վերևում ձվածիր, իսկ ներքևում ուղիղ շրջանակի մեջ առնված կենաց ծառեր: Կենաց ծառի երկու կողմերում կանգնած են աջ ձեռքով պտուղ, իսկ ձախով՝ նկարագրվածին նմանվող դուլիկ բռնած երկու աստվածություններ: Այս հորինվածքը գոտեգարդին կրկնվում է տասներկու անգամ, ամբողջ պարագծով: Ծառերի մոտ պատկերված բոլոր ոգիներն էլ ունեն եղջյուրակիր, կիսակրոր, գնդիկներով ավարտվող գլխարկներ. հագուստները, սակայն, տարբեր են. եթե մի ծառի մոտ կանգնած աստվածություններն ունեն երկար թիկնոցներ ու կարճ, մինչև ծունկը հասնող զգեստ, ապա հարևան ծառի մոտ կանգնածների զգեստն ավելի երկար է ու հասնում է մինչև ոտնամանները: Այս մանրամասնությամբ խախտված է գոտեգարդի պատկերախմբերի փոխադարձ սիմետրիան:

Եվրոպական հավաքածուներում պահվող դուլերի մեծ մասի հայտնաբերման վայրը հայտնի չէ: Սակայն, իրենց բացառիկ լավ պահպանված լինելու հանգամանքը վկայում է, որ դրանք դրված են եղել ոչ խոնավ վայրերում: Նման տեղ կարող էր լինել ժայռափոր դամբարանը կամ գանձատունը: Այն մասին, որ դամբարաններում դրվել են ծիսական դուլեր, վկայում են նման բրոնզե կաթսայիկների գյուտերը Երևանի ու Եղեգնաձորի բիայնական դամբարաններում (*Եսայան, Քիյագով, Հմայակյան, Կանեցյան, 1995, 57, աղ. X, Եսայան, Խիսկյան, 1990, 37, աղ. II, նկ. 1*): Իսկ այն մասին, որ դրանք պահվել են գանձատներում, վկայում է Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերված արծաթե դուլերից մեկի վրա եղած արձանագրությունը՝ «Isruinieniei urishusinei» «Իշպուինիի գանձատան» (*Salvini, 1980, 183 f, Merhav, 1991 b, 356*):

Նման կաթսայիկների ունեցած պաշտամունքային ու ծիսական նշանակությունն ակնառու է: Բնականաբար կասկած չի հարուցում այն, որ դուլն առնչվել է նախնառաջ ջրի և ապա նաև պտղի ու պտղաբերության պաշտամունքի հետ. այդ են հուշում դուլերի վրա եղած խորհրդանշանային պատկերներն⁶² ու դուլի ունեցած կի-

⁶² Բիայնական արծաթե դուլերից մեկի վրա պատկերված են «լողացող» ձկներ ու թռչուններ (*Merhav, 1991a, 216, նկ. 5,3*):

րառական նշանակությունը՝ մի կողմից և նման անոթների ունեցած առասպելաբանաստեղծական խորհրդանշանային իմաստը՝ մյուս կողմից. խոսքը նախևառաջ կելտական Ռագոա աստծո անհատ- նում կաթսայի մասին առասպելության, ինչպես նաև «անմահական» ջրի մասին է, որով կատարված լվացումները վերածնունդ կարող էին պարզել հերոսին: Ընդ որում, ոչ միայն ուրարտական, այլև Հայաստանի բրոնզեդարյան դամբարաններում գտնում ենք կաթսայիկներ (*Хачатрян, 1975, 219, Деведжян, 1981, 23*), որոնք կոչված էին օժանդակելու հերոսի հարությանը ապագայում և կամ մյուս աշխարհում⁶³:

Որպես սրբազան ջրի խորհրդանշան, կաթսայիկները պետք է առնչվեին այնպիսի մի դիցուհու պաշտամունքի հետ, որպիսին էր Անահիտը: Այս առումով ուշագրավ է, որ Ուրարտուում կաթսաներ կարող էին մատուցվել ինչպես աստվածությանը (տե՛ս, օրինակ, *АВНИУ N 49, 1(352)*, այնպես էլ մարդկանց (մասնավորապես, նման արծաթե մի դույլ է նվիրել Իշպուհնի արքան իր թոռանը Ինուշպուային (*Vanden Berghe, de Meyer, 1982-1983, N 168, Merhav, 1991a, 357*). այս դեպքում այդ նվերը կարող էր խորհրդանշել նաև հավերժ երիտասարդության և բարեկեցության մաղթանք:

Կաթսայիկների հետ առնչվող նման պատկերացումների առկայությունն առավել հասկանալի է դարձնում տարբեր անոթներ միմյանց (հաճախ նաև որպես պարզ՝ հաղթողին) նվիրելու սովորույթի իմաստն ընդհանրապես. մասնավորապես հայերի կողմից Քսերքսեսին (մ.թ.ա. 586-464թթ.) նվիրաբերված գավաթի⁶⁴ խորհրդանշանային իմաստը:

ԱՊՈՐԱՆՋԱՆՆԵՐ

Ապարանջանը ուրարտացու արդուզարդի ա-

մենակարևոր մանրամասներից էր: Վանի թագավորությունում ապարանջաններ էին կրում թե տղամարդիկ և թե՛ կանայք: Ռամբանանյութի և ուրարտական պատկերագրության քննությունը հնարավորություն է տալիս համոզվելու, որ ուրարտացիները ունեցել են ինչպես ծեռքի, այնպես էլ (շատ ավելի քիչ) ոտքի ապարանջաններ (*Կարապետյան և Ուրիշներ, 1996, 36*): Զեռքի ապարանջանները հիմնականում կրվել են բազկին: Ապարանջաններով են հաճախ պատկերվել նաև աստվածներն ու դիցուհիները (նկար 53):

Ուրարտական ապարանջանները սովորաբար ավարտվում են կենդանիների օձի, վիշապի, առյուծի կամ, ավելի հազվադեպ, խոյի գլխի քանդակներով. ենթադրվում է, որ կանայք գերադասել են կրել «օձագլուխ», իսկ տղամարդիկ՝ «վիշապագլուխ» ապարանջաններ (*Kohlmeier, 1991, 179*):

Այս հորինվածքն ունեցող ապարանջանները Հայաստանում ի հայտ են գալիս վանտոսայան մշակույթի տարածմանը զուգահեռ և հարատևում են մինչև միջին դարերը ներառյալ: Ուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանի տարբեր հուշարձաններից հայտնաբերված հարյուրավոր ապարանջանների մեծ մասը պատրաստված է բրոնզից: Ավելի սակավաթիվ են արծաթե ապարանջանները: Հայտնի ոսկե կամ մասամբ ոսկե ուրարտական ապարանջանների թիվը չի անցնում չորսից⁶⁵:

Ոսկե ապարանջաններից ամենահանրահայտը Կարմիր բլուրից հայտնաբերվածն է: Այն հստակ թվագրվում է մ.թ.ա. VI դարով (ամրոցի գոյատևման վերջին փուլով): Ապարանջանը պատրաստված է 3,5մմ հաստությամբ ոսկե լարից, որի երկու ծայրերն ավարտվում են առյուծի գլխի քանդակներով (աղյուսակ XCV, 1): Հստակ «գծագրված» են կենդանու դունչը, աչքերը, ականջները և բաշը (չափսերը՝ 5,2x6,9սմ, կշիռը՝ 28.77գ):

Ուրարտական մյուս ոսկե ապարանջանը հայտնաբերված է Լոռի Բերդի 4-րդ դամբարանից⁶⁶ և թվագրվում է VII-VIդդ.: Վիշապագլուխ է և ավելի հոծ: Կշիռը 44.19 գրամ (*Деведжян, 1981, 69, նկ. 29*):

Մասամբ ոսկեպատ մի ապարանջան է պահվում Վանի հնագիտական թանգարանում (իրատարակել է *Օ. Բելլին, 1989թ.*): Ապարանջանը պատ-

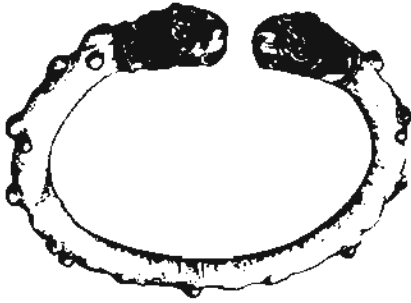
⁶³ Կաթսան վերածննդի ու երիտասարդության խորհրդանիշ էր շատ ժողովուրդների առասպելներում: Ուշագրավ է, որ Ետրուսկյան հարուստ դամբարաններում էլ հաճախ գտնվում են ծոխ հարդարված կաթսայիկներ (որոնց հաճախ վերագրվում է ուրարտական ծագում), իսկ ավելի աղքատիկներում խորունկ թասեր: Կաթսայի ունեցած խորհրդանշանային ծանրությունը մեկնաբանելիս, սովորաբար դիմում են Կոլխիդայի (Պիաուեխի-եի) արքայադստեր՝ Մեդեայի կերպարի շուրջ հյուսված առասպելներին, հիշելով, թե ինչպես նա մասերի բաժանելով և ապա կաթսայի մեջ եփելով զառի վերածննդ մի խոյի, համոզելու համար Պելիոսի աղջիկներին, որ նրանք էլ նույն գործողություններով երիտասարդացնեն իրենց հորը (*Homeroskus, 1983, 221*):

⁶⁴ Քսերքսեսին այլ ընծաների հետ, ըստ երևույթին, ոսկեկուռ, իր ձևով վանտոսայան, երկկանթ, թևավոր առյուծների պատկերներով հարդարված գավաթի նվիրաբերության տեսարան է պատկերված Պերսեպոլիսի հայտնի պատկերաքանդակին (*Ghirshman, 1964, 197, նկ. 245*):

⁶⁵ Այսպես, Լոռի Բերդի մ.թ.ա. VII-VIդդ. թվագրվող ուրարտական դամբարաններից միայն երկուսում (*N 2, 4*) հայտնաբերվել են 87 ապարանջան, որոնցից ինը արծաթից են, օձագլուխ, մեկը ոսկյա է, մյուսները բրոնզե (*Деведжян, 1981, 58-60*):

⁶⁶ Ուրարտական ոճի ոսկե ապարանջան է հայտնի նաև Զիվիեից (*Ghirshman, 1979, 13*):

րաստված է բրոնզից, սակայն ծայրերն ավարտվում են ոճավորված առյուծի ոսկեպատ գլուխներով (նկար 56): Հատիկախաղով ու փորագրությամբ շեշտված են առյուծի գլխի մանրամասները: Ապարանջանի իրանի մասը ելունդազարդ է (Kohlmeyer, 1991, 177):

Նկ. 56. Ապարանջան, Վանի թանգարան

Ոսկե ապարանջանը, բնականաբար, ամենօրյա օգտագործման զարդ չէր և կարող էր կրվել միայն հատուկ տոնական իրադարձությունների ժամանակ. ավելին, անհարկի էր ոսկեկուռ ապարանջան կրել սգո օրերին: Այս առումով ուշագրավ է, որ երբ մ.թ.ա. 705թ. Փոքր Ասիայում գոհվեց Սարգոն II արքան, և երբ Աշուր քաղաքը սգում էր արքայի մահը, երկրի փոխարքաներից մեկը, որի կնոջը Սարգոնն իր հարձն էր դարձրել, վերադարձնում է կնոջն ու ապստամբում, իսկ իր կողմնակիցները, հակադրվելով սգո արարողությանը, տոնական կարմիր զգեստ ու ոսկե ապարանջաններ են հագնում (ABIN, N 50, (36)):

ՇՔԱՍԵՂՆԵՐ, ՀԵՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՎ ԳՆՊԱՍԵՂՆԵՐ

Ուրարտական շքասեղներ են հայտնաբերվել ինչպես բնակավայրերի, այնպես էլ դամբարանների պեղումների ժամանակ: Արժեքում պեղված դամբարաններից մեկում շքասեղներ են գտնվել հանգուցյալի գլխի մոտ. այսինքն, դրանք ծառայել են նաև որպես հերազարդեր (Zahlhaas, 1991, 185): Շքասեղներն ուրարտում, ըստ երևույթին, կրվել են նաև որպես կախիկներ: Մասնավորապես, ենթադրվում է, որ Դարաբեյում հայտնաբերված Ուարուբախի ղիցուի ու հագուստի վրա, կրծքին պատկերված դաշույնաձև սայրով և առյուծաձև գլխով զարդը շքասեղ է և հիշեցնում է ուրարտական համանման շքասեղների որոշակի մի տեսակ (Zahlhaas, 1991, 185, նկ. 21, 22):

Հայտնի են ուրարտական բրոնզե, արծաթե, արծաթոսկե, արծաթե ոսկեպատ, երկաթե ոսկեպատ և ոսկե շքասեղներ:

Կարմիր բլուրի ոսկե շքասեղը (երկարությունը՝

4,25սմ, աղյուսակ XCVIII, 6) եռամաս է. կազմված է վերևում անցք ունեցող ասեղից, ասեղը պահող նախագլխիկից և վեցաթերթիկ ծաղկի տեսք ունեցող գլխիկից (Մուտրովսկայ, 1962, 86-87, նկ. 52):

Կարմիր բլուրում հայտնաբերված մյուս շքասեղի միայն սնկաձև գլխիկն է պահպանված: Այն ծուլված է արծաթոսկուց, սնամեջ է սայրի վրա անցկացվելու համար: Իրը մեծ չէ, կշռում է 1,27 գրամ, բարձրությունը՝ 1,6սմ, գլխիկի տրամագիծը՝ 1,2սմ. այն նրբորեն հարդարված է հատիկախաղով: Գագաթին փոքրիկ գնդիկ է արված, որը գտնվում է հատիկախաղով պատկերված վեցաթև աստղի կենտրոնում: Աստղի յուրաքանչյուր թևը կազմված է 8-9 հատիկներից: Աստղը շրջապատված է չրթի եզրով դասավորված 20 եռանկյունիներից կազմված շրջազարդով, որոնք նույնպես վերարտադրված են հատիկախաղի միջոցով: Գլխիկի իրանի մասը (կոթառը) վերևում զարդարված է դեպի վար նայող զագաթներով 13, իսկ ներքևում՝ դեպի վեր նայող 8 եռանկյունիներով: Միջնամասում պատկերված են իրարից հավասար հեռավորության վրա գտնվող 6 երկկոնաձև զարդեր: Ռոմբերը կազմված են չորսական իսկ եռանկյունիներից՝ երեքական հատիկներից (աղյուսակ XCVIII, 2):

Ոսկերչության հետ առնչվող ուրարտական մյուս շքասեղները ծագում են Արևմտյան Հայաստանից: Պահվում են տարբեր թանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում: Հայտնաբերման ստույգ հանգամանքը հայտնի չէ:

Այդ շքասեղներից մեկը պահվում է Երուսաղեմում, Լ.Վոլֆի հավաքածուում: Պահպանված է միայն ասեղի ոսկե, կոնաձև սնամեջ գլխիկը, որին ժամանակին ամրացել է ասեղի սայրը (իրի երկարությունը 4սմ է, առավելագույն լայնքը՝ 2,8սմ): Գլխիկը զարդարված է գրիֆոնների: Այս շքասեղի արծաթե կրկնօրինակը պահվում է Ցյուրիխում, Միլլենբերգի ժողովածուում (Zahlhaas, 1991, 185, 190, նկ. 20, 21):

Մյուս շքասեղը ավելի լավ է պահպանված. բացի կոնաձև ոսկե գլխիկից, մնացել է նաև երկաթե ասեղից մի մաս: Շքասեղի գլխիկը զարդարված է նստած առյուծի քանդակով (իրի բարձրությունը՝ 5,5սմ): Առյուծի մարմնի որոշ մանրամասներ արտահայտված են հատիկախաղով: Կենդանու կրծքավանդակին ագուցված է եղել գունավոր մի քար, որը չի պահպանվել (պահվում է Ցյուրիխում, Միլլենբերգի ժողովածուում (Zahlhaas, 1991, 185, 195, նկ. 46):

Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերված մյուս ոսկեպատ շքասեղը նույնպես թերի է. պահպան-

ված է ոսկե, կոնաձև երկու տերևաշղթաներով և կողքկողքի նստած երկու առյուծների (կամ առյուծացիների) քանդակներով զարդարված գլուխը և սայրի մի կտորը (իրի բարձրությունը 4,5սմ է, պահվում է Մյունխենի թանգարանում. *Zahlhaas, 1991, 185, 194, նկ. 42*):

Կարմիր բլուրի հանրահայտ հերակալը գտնվել է ամրոցի ներքնահարկում, արծաթե տարբեր իրերից կազմված գանձում, կոտրված վիճակում (*Пуотровскун, 1962, 86-87, նկ. 52*): Հերակալը բավականին երկար է (13սմ), միաձույլ: Գլխիկի դեր է կատարել առյուծի ոսկե թիթեղապատ արձանիկը (երկարությունը՝ 2,1սմ): Բուն սայրը, թվում է, թե առյուծի անբնականորեն երկարացված օձաձև ազին է կազմում, որն ավարտվում է ձկան պոչի տեսքով (աղյուսակ XCV, 2): Մյուս կողմից, արձանիկի վրա, կենդանու կոնքին պատկերված է առյուծի դեպի վեր ծալված պոչը, որի մոտ հիերոգլիֆ նշան է արված: Հիերոգլիֆի նշաններ կան նաև կենդանու փորի վրա: Բաշը տրված է շեղ, ռոմբ կազմող հատվող գծանախշով: Փորագիր գծիկներով են շեշտված նաև կենդանու ոտքերն ու մկանները: Հստակ վերարտադրված են նաև առյուծի երախը, աչքերը, ականջները: Վերոհիշյալ մանրամասները վարպետը փորագրել է արծաթե հիմնանյութի վրա, հետո իրը պատել է ոսկե նրբաթիթեղով ու ճզմել: Արձանիկի վրա եղած հիերոգլիֆ նշանները առայժմ չեն ընթերցվում, սակայն հստակ ընկալելի է կենաց ծառի պատկերը: Հերակալը շքասեղներից տարբերվում է շեղի թեթևությամբ ու երկարությամբ, ինչպես նաև, շքասեղներին բնորոշ՝ անցքի բացակայությամբ:

Հերակալների մի առանձին խումբ են կազմում պարուրաձև ծամկալները, որոնց արծաթե օրինակները հայտնի են Ալթին թեփեի և Դեղեկի դամբանանյութից (*Özgüç, 1983, 36, աղ. XV, c, Zahlhaas, 1991, 189*): Ոսկե պարուրաձև հերակալներ են պահվում Մյունխենի թանգարանում (*Zahlhaas, 1991, 197, նկ. 58-60*): Վերջիններս, ըստ էության, իրենցից ներկայացնում են քիչ թե շատ կանոնավոր պարուրաձև գալարված՝ հարդարուն և տափակեցված (բթացված) ծայրերով, բավականին հաստ լարեր (նկար 57):

Ըստ երևույթին որպես մագակալ է օգտագործվել նաև Մյունխենում պահվող ոսկե թիթեղապատ օղակը (տրամագիծը՝ 2,4սմ, *Zahlhaas, 1991, 189, 194, նկ. 44*):

Կարմիր բլուրում հայտնաբերվել է նաև բրոնզե մի գնդասեղ (աղյուսակ XCVI, 8), որի կորմթարդ գլխիկը պատված է բավականին հոծ ոսկե թիթե-

Նկ. 57. Ոսկե հերակալ, Մյունխենի թանգարան, (*Zahlhaas, 1991*)

ղով (սայրը կոտրված է, կշռում է 1,4 գրամ): Նման ոսկե գլխիկով բրոնզե չորս գնդասեղներ են հայտնաբերվել նաև Ալթին թեփեի սարկոֆագներով դամբանասրահից (*Özgüç, 1983, 35, աղ. XIII, d*):

ԱՎԱՆՋՕՂԵՐ

Ուրարտական, ինչպես նաև հետուրարտական Հայաստանում օղ կրում էին թե տղամարդիկ և թե կանայք: Ուրարտական հայտնի ոսկե ականջօղերի քանակը համեմատաբար մեծ է: Ոսկե օղեր են հայտնաբերվել ինչպես Կարմիր բլուրի, Արգիշ-թիխինիկի և Օշականի պեղումներից, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանից: Ուրարտական ոսկե ականջօղերը աչքի են ընկնում իրենց բազմազանությամբ և հատուկ ուսումնասիրության հետաքրքիր նյութ կարող են լինել:

Օղերի առաջին զույգը, որ հայտնաբերվել է Կարմիր բլուրում 1946թ. բրոնզե թասի մեջ նույնական են: Ականջակալի լարի հետ դիտված ծվածիկ են: Բուն օղը մահիկաձև է: Ականջակալը օղին զողված մի լար է, որը միացման տեղում լրացուցիչ ամրացված է լարագալարով: Օղերի երկու երեսներն էլ զարդարված են հատիկախաղով: Հատիկների օգնությամբ օղերի վրա կազմվել են կիսալուսնաձև պատկերներ: Վերին «կիսալուսինը» ավելի փոքր է, քան ստորինը: Վերջինս մասամբ լցված է հատիկներով կազմված ու գազաթներով միմյանց ուղղված եռանկյունիներով (աղյուսակ XCIV, 1): Ոսկերչական նուրբ աշխատանք է:

Այս տեսակի օղերի համար ենթադրվում է մերձմիջերկրածովյան ծագում (*Пуотровскун, 1950, 83*): Մ.թ.ա. VII-VI դարերում Հունաստանում և Մերձավոր Արևելքում այդպիսի օղերը դառնում են ականջագարդի ամենաընդունված տարբերակներից մեկը: Մ.թ.ա. VIդ. սկսած այս տեսակի օղերը սկսում են տարածվել սկյութական աշխարհով, և մ.թ.ա. V-IV դարերում դրանք սիրով

կրում էին սկյութական էլիտայի ներկայացուցիչները: Սկյութական հուշարձաններից հայտնի է այս տեսակի օղերի յոթ ենթատեսակ, որոնց վերագրվում է հունական ծագում և շեշտվում է, որ այդ ականջօղերի և ոչ մի զույգը չի կրկնում մյուսին (*Петренко, 1978, 29*), հանգամանք, որը վկայում է այն մասին, որ դրանք եղել են անհատական ստեղծագործության արձանագրություն:

Ըստ երևույթին այդպես էր և Ուրարտուում, քանի որ այս տեսակի մյուս ոսկե ականջօղը գտնված Կարմիր բլուրում 1953թ. (*Пуотровский, 1955, 20*), իր նմանակներն ունի սկյութական աշխարհում (*Петренко, 1978, աղ. 19, նկ. 6-9*), այնուամենայնիվ թե՛ ձևով և թե՛ զարդանախշի մանրամասներով տարբերվում է նախորդ կարմիրբլուրյան օղերից: Այն կիսալուսնաձև է, իսկ զարդանախշը կատարված է ոչ միայն հատիկախաղով, այլև օղին մածուցված ոսկե լարով, որի օգնությամբ արվել են շրջանաձև ու ռոմբաձև զարդեր (աղյուսակ XCIV, 2): Օղը գտնվել է N 38 սրահում այլ իրերի հետ, որոնց մեջ եղել է սկյութական մի աքիճակ: Եթե սա պատահական զուգահեռություն չէ, ապա կարելի է ենթադրել, որ այս օղը Կարմիր բլուր է հասել սկյութական միջնորդությամբ:

Կիսալուսնաձև (անվանում են նաև նավակաձև կամ «в форме лодочки») ականջօղերի որպես ավելի բարդ տարբերակ է դիտվում Սյունիսենի թանգարանում պահվող ականջօղերի զույգը, որոնք ներքևում ունեն երկկոն, սուր ստորին գագաթով խոշոր հավելագարդ: Այս ականջօղերը հարդարված են հատիկախաղով և ելունդագարդ են: Սնամեջ են, ավելի ճիշտ՝ ունեն կրաքար հիշեցնող միջուկ (*Zahlhaas, 1991, 188, 194, նկ. 43*), հանգամանք, որը կարող է վկայել այն մասին, որ դրանք պատրաստվել են «մոմի»:

Հատիկախաղով զարդարված և երեք կոկոնաձև հավելագարդեր ունեցող ոսկե մի ականջօղ գտնվել է Զիվիեում և այժմ պահպանվում է Լուվրում (*Ghirshman, 1979, աղ. XXII, նկ. 4*): Հաղորդվում է, որ այս տեսակի ականջօղերի մի զույգ պահվում է Վանի թանգարանում: Ենթադրվում է, որ այս տեսակի օղերն Ուրարտուում արտադրվել են ասուրական զարդարվեստի ազդեցությամբ, քանի որ նմանակները կարելի է տեսնել ավելի վաղ թվագրություն ունեցող ասուրական բարձրաքանդակներում (*Zahlhaas, 1991, 188*):

Սկյութական աշխարհից հայտնի այս տեսակի ականջօղերի հավելագարդերն ավելի նրբաոճ են. հավելագարդերը լուսնյակին ամրացված են բա-

րակ շղթաների միջոցով: Հայտնի է բացառություն Գլինիշենյի դամբարանաբլրից ծագող օրինակն ունի երկկոնաձևություն հիշեցնող, սակայն ավելի փոքրիկ հավելագարդ (*Петренко, 1978, աղ. XIX, նկ. 1*):

Դամբարանը, որից ծագում է այս օղը, թվագրվում է մ.թ.ա. VIդ., սակայն վերոհիշյալ օղի համար ենթադրվում է ավելի վաղ թվագրություն, քանի որ այն համադրվում է այս տեսակի ավելի հին՝ առաջավորասիական ու հունական տարբերակների հետ (*Петренко, 1978, 29*): Բացառված չէ այս օղի ուրարտական ծագումը:

Մահիկաձև կարելի է անվանել Կարմիր բլուրում 1958թ. գտնված ականջօղը, որն իր միջնամասում կիսալուսնաձև է: «Մահիկը» հարդարված է 5 երկայնական ակոսներով (աղյուսակ XCVIII, 1):

Ուրարտական ոսկե ականջօղերի մեկ այլ տեսակ հայտնի է Կարմիր բլուրից և Արգիշթիխիլիում 1994թ. պեղված դամբարանից: Այս օղերը ծուլածո են, հոծ. միջնագարդը մեծ չէ, սկավառակաձև է: Կարմիրբլուրյան օրինակի սկավառակաձև միջնամասը երկու կողմերից ամրացված է լարագալարներով, թերի է (աղյուսակ XCIX, 5): Կշռում է 1,60գ:

Արգիշթիխիլիի օրինակը չունի լարագալար և կշռում է 1,02գ (աղյուսակ XCIV, 4):

Զուլածո ականջօղերի արծաթե և բրոնզե բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի Արգիշթիխիլիի 1986 և 1994թթ. պեղված դամբարաններում, էրեբունիում և Օշականում (*Есаян, Калантарян, 1988, 73*):

Որպես այս տեսակի ականջօղերի տարբերակ կարելի է դիտել Արգիշթիխիլիում 1986թ. հայտնաբերված օղը, որն ավելի գեղեցիկ ու նրբորեն կատարված աշխատանք է: Օղի ականջակալներից մեկը բաժանված է միմյանցից հեռացող երկու լարաշյուղերի, որոնք ի վերջո կրկին միանում են հասնելով մյուս ականջակալի ծայրին ու միացման տեղում լրացուցիչ ամրացված են լարագալարով (աղյուսակ XCIV, 3): Լարաշյուղերից յուրաքանչյուրի վրա արված են մեկական սկավառակաձև ելունդներ: Օղը կշռում է 1,06գ:

Ուրարտական ականջօղերի ամենապարզ տեսակը հայտնաբերվել է Կարմիր բլուրում. այն շրջանաձև, կենտրոնում հաստացող լար է:

Օշականի ուշ ուրարտական 62-րդ դամբարանում հայտնաբերված ոսկե ականջօղը (աղյուսակ XCVIII, 3) պատրաստված է շուրջ 1,1մմ հաստությամբ ոսկե լարից, որի ծայրերը բարակեցված են ու դեպի դուրս ոլորված (*Есаян, Калантарян, 1988, 81*): Օղը կշռում է 0.88 գրամ:

Կիրառական տեսակետից շիպղերն ավելի մոտ են ճարմանդներին ու թերևս նաև շքասեղներին, սակայն իրենց ձևով ուրարտական ոսկե շիպղերը հիշեցնում են այստեղ քննարկված ականջօղերի երրորդ տեսակը և կազմված են կիսաձվածիր, երբեմն սկավառակաձև միջնամասով հոծ իրանից ու հեշտությամբ բացվող ու փակվող ասեղից: Հայաստանում շիպղերը լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. VIII-ը սկսած: Մ.թ.ա. VII-VI դարերում դրանք ուրարտական արդուզարդի անբաժանելի մասն են դառնում: Ուրարտական ոսկե, արծաթե և բրոնզե շիպղերի բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի ինչպես վանտոսայան, այնպես էլ ուրարտական ու հետուրարտական (Երվանդական) գրեթե բոլոր հնագիտորեն ուսումնասիրված բնակավայրերից ու շատ դամբարաններից: Այս առումով ուշագրավ է, որ Լոռի Բերդի միայն մեկ մ.թ.ա. VII-VI դարերով թվագրվող 2-րդ դամբարանում հուղարկավորված տղամարդու կրծքի մասում գտնվել են 10 ուրարտական բրոնզե շիպղեր (*Деvedжян, 1981, 58, 63, աղ. XXV, նկ. 9*): Եթե Հայաստանում հայտնաբերված բրոնզե շիպղերի տեսականին բավականին բազմազան է, ապա ոսկե շիպղերն ըստ էության միօրինակ են ու տարբերվում են հիմնականում հարդարանքի որոշ մանրամասներով:

Դրանցից մեկը պահվում է Սյունիսեի թանգարանում, կիսաձվածիր է, կենտրոնում երկկոնաձև ուռուցիկություն ունի ու հարդարված է ակոսազարդով: Շիպղի ասեղը սուր է հիշեցնում, իսկ ասեղի բռնակը հորինված է մարդու դաստակի ու ծալված մատների տեսքով, շիպղի բարձրությունը 1,7սմ է, լայնը՝ 1,8-1,9սմ (*Zahlaas, 1991, 186-187, նկ. 54*):

Ուրարտական մյուս ոսկե շիպղը ծագում է Արծկեի H ժայռի առաջին դամբարանից (*Ögün, 1978, 663, աղ. CLXIV, նկ. 55, Zahlaas, 1991, 187, նկ. 24*): Այս շիպղի արտաքին եզրագիծը նույնպես կիսաձվածիր է, իրանը կիսալուսին է հիշեցնում և ճոխ հարդարված է հատիկախաղով, որի օգնությամբ ստացել են երկրաչափական պատկերներ: Սայրը նախորդի պես, սրի ձև ունի, որը փակվում է մարդու դաստակի ու մատների ձև ունեցող պնդիչի օգնությամբ: «Արմունկները» հարդարված են երեքական ապարանջանաձև օղակներով, այս մանրամասնով առավել է շեշտված շիպղի «թևերին» մարդու ձեռքի տեսք հաղորդելու ձգտումը:

Հայտնի ուրարտական ոսկե զարդակոճակները շատ նուրբ են, փոքրիկ ու կիսագնդաձև. տրամագիծը 4-5մմ, բարձրությունը 3-3,5մմ: Հայտնի են Կարմիր բլուրի, Արգիշթիխինիլիի և ճմինի (Ալթին թեփե) պեղումներից:

Կարմիր բլուրում (5 օրինակ (աղյուսակ XCVI, 13): և Արգիշթիխինիլիում 1994թ. հայտնաբերված զարդակոճակները ունեն իրար դիմաց տեղադրված երկու անցք, իսկ Արգիշթիխինիլիի 1986թ. պեղված դամբարանում հայտնաբերվածն օժտված է փոսիկի մեջ զոդված կիսակլոր, լարից պատրաստված կամրջակով:

1994թ. Արգիշթիխինիլիում պեղված կարասային թաղումում՝ զարդակոճակը հայտնաբերվել է կնոջ աճյունի գլխի և պարանոցի մոտ թափված նման արծաթե զարդերի հետ, ինչը և հիմք է տվել ենթադրելու, որ դրանք կարված են եղել հանգուցյալի գլուխը ծածկող գլխաշորի եզրին:

Նման մանր, կամրջակով օժտված շուրջ 62 ոսկե զարդակոճակներ են հայտնաբերվել Ալթին թեփեի դամբարանում հուղարկավորված կնոջ սարկոֆագով մեկ ցրված: Ենթադրվում է, որ դրանք կարված են եղել կնոջ հագուստին (*Özgüç, 1983, 35, աղ. XIII, Ը*):

Ուշագրավ է, որ բացի նման փոքրիկ զարդակոճակներից, Ալթին թեփեում՝ կնոջ քարե դագաղում հայտնաբերվել են նաև հագուստին կարված ավելի խոշոր 32 ոսկե կոճակներ: Բացի այս, Ալթին թեփեում հայտնաբերվել են նաև ութ ոսկե և վեց արծաթե այլ կոճակներ: Այս կոճակներից 38-ը խոշոր են (տրամագիծը՝ 1.75սմ, բարձրությունը 0.6սմ), մյուսները՝ քիչ ավելի փոքր (տրամագիծը՝ 1.4 սմ, բարձրությունը 0.5սմ), օժտված են երկուական կամրջակներով, իսկ արտաքինից հարդարված են հատիկախաղով արված վարդյակներով ու շրջանակներով (*Özgüç, 1983, 34-35, աղ. XI*):

Արմավիրում ոսկե կոճակ է գտնվել է 1971թ. բլրի գագաթի շենքի հյուսիսարևելյան կողմում, գետնի մակերեսից. այս հանգամանքը զրկում է իրն Արմավիրի շերտագրության հետ կապելու հնարավորությունից և վիճելի է դարձնում ցանկացած թվագրություն:

Կոճակը շրջանաձև է (տրամագիծը՝ 1,6սմ, կշռում է 0,95գ), կենտրոնում ունի շրջանաձև ճկվածք, որի խորքում ամրացված է լարից պատրաստված կիսաշրջանաձև փոքրիկ կամրջակը (աղյուսակ XCVI, 7): Ձևով այս կոճակը հիշեցնում է Մինուայի արծանագրությամբ ճարմանդ՝ հայտնաբերված 1952թ., Կարմիր բլուրի 36 սրահում (*Глушкова-ска, 1955, 44, նկ. 37*), որի կամրջակը, սակայն ունի այլ հորինվածք: Արմավիրյան կոճակի կամր-

ջակի նմանակը գտնում ենք Կարմիր բլուրից հայտնի Արգիշթիի արծաճագրությամբ զրափի կոճակի վրա (*Пуотровский, 1955, 35, նկ. 25*):

ՈՒՆՈՒՆՔՆԵՐ

Ուրարտական ուլունքներն իրենց բազմազանությամբ ու հարդարման որակով կարծես թե զիջում են ուշ բրոնզ-վաղերկաթեդարյաններին: Չնայած այս հանգամանքին, ուրարտական տարբեր հուշարձաններից հայտնի են ուլունքներ, որոնք պատրաստված են ոսկուց, սարդիոնի տարբեր տեսակներից, ագաթից, եղնջաքարից, գիշերից, լեռնային բյուրեղապակուց, տարբեր գույնի ապակիներից, հախճապակուց, խխունքներից, հայտնի են նաև ջնարակապատ ու տարբեր մետաղներից պատրաստված ուլունքներ (*Пуотровский, 1950, 80-82, նկ. 51-52; 1955, 46; Ходжаш, Трухтанова, Оганесян, 1979, 98, աղ. 78-79; Özgüç, 1983, 35; Şirawgjan, 1987, 38-39; Есаян, Калантарян, 1988, աղ. LXI-LXXII և այլուր*):

Թե ինչպես են կրվել այդ ուլունքները, պատկերացում է տալիս Ուարուբաինի դիցուհու Դարաբեյ ամրոցից հայտնաբերված արծանիկի կրծքին պատկերված ուլունքաշարը (նկ. 50): Այն կազմված է մեծ ու միջին չափերի ուլունքներից, որոնք չորս բոլորաշար են կազմում կրծքի մասում, իսկ սրտագդալի մոտից երեք երկար ծոպերով իջնում են վար: Ընդ որում, ծոպերն ավարտվում են երեք ամենախոշոր գինդերով: Ուշագրավ է, որ այս կերպ շեշտվել են 3,4 և 7 թվերը, որոնք խորհրդանշում էին տիեզերքի երեք հորիզոնները, աշխարհի չորս կողմերը և համայն տիեզերքը (հմտ. *Топоров, 1988, 630-631*): Ուարուբաինի այս ուլունքաշարը ականա հիշեցնում է Շամիրամի մոզական ուլունքաշարը (*Յնայակյան, 1997, 24-25*), որի կորուստը մահ բերեց դիցուհուն (*Խորենացի, Ա, ժը*):

Ուրարտական ոսկե ուլունքներ են հայտնի Կարմիր բլուրից, Օշականից, Արգիշթիխիլիից, Ալթին թեփեից, Լոռի Բերդից: Այդ ուլունքների թվում իրենց բարձրորակ աշխատվածքով առանձնանում են Լոռի Բերդի օրինակները, որոնց մասին տե՛ս նախորդ գլխի շարադրանքում:

Կարմիր բլուրից, Օշականից և Արգիշթիխիլիից հայտնաբերված ուլունքները չորս տեսակի են.

1. Փոքրիկ երկկոն ուլունք՝ պատրաստված բարակ, ամուր փաթաթված ոսկե լարից (աղյուսակ XCVI, 12): Ունի հորիզոնական և ուղղահայաց արված անցքեր: Բարձրությունը՝ 9մմ: Փտնվել է 1957թ. Կարմիր բլուրի ամրոցի հյուսիսարևմտյան մասի շինությունում (*Пуотровский, 1959, 182*):

2. Փոքրիկ, երկկոնածև, հակադիր կողմերում շեշտված շուրթերով ու գալարագարդով հարդարված ուլունք (բարձրությունը՝ 8մմ, կշիռը՝ 0.20գ): Հայտնաբերված է Արգիշթիխիլիի 1994թ. պեղված դամբարանում (աղյուսակ XCVI, 9):

Այս տեսակի, ամուր փաթաթված լարագալարներով սարքված յոթ ոսկե ուլունքներ (բարձրությունը՝ 9մմ) գտնվել են նաև Ալթին թեփեում՝ կնոջ սարկոֆագում (*Özgüç, 1983, 35, աղ. XIII, b*):

3. Սնամեջ, գնդածև ուլունք: Ուլունքն իր թափանցիկ անցքի երկու կողմերին ունի ուռուցիկ շուրթեր (տրամագիծը՝ 1,7սմ, կշիռը՝ 4,8գ). հայտնաբերվել է 1962թ. Կարմիր բլուրում (աղյուսակ XCVI, 6):

4. Խողովակածև բարակ թիթեղից պատրաստված՝ փոքրիկ (երկարությունը՝ 0,7-2,0սմ, տրամագիծը՝ 5-6մմ), դրվագունով և գծագարդով հարդարված ուլունքներ՝ գտնված Օշականի 45, 59 և 65-րդ դամբարաններում (աղյուսակ XCVI, 1, 4, 5):

Բոլորովին այլ ձև ունի Արմավիրում, 1962թ. բլրի հյուսիսային լանջին գտնված փոքրիկ ուլունք-կախիկը: Այն ներքևում նռնած է, միջնամասում ունի իրը նեղացնող փոքրիկ «գոտի», որի վրա և զոդված է հորիզոնական անցք ունեցող երկրորդ գնդիկը (աղյուսակ XCVI, 11): Հայտնի են նաև ոսկե թիթեղապատ առյուծակերպ ուլունքներ: Նման մի ուլունք գտնվել է Լոռի Բերդում: Որպես բաժանարար ուլունք է թերևս օգտագործվել Ցյուրիխում, Միլդենբերգի ժողովածուում պահվող 4 նստած առյուծների սնամեջ ոսկե արծանիկներից կազմված իրը: Այս արծանախումբը չնայած իր ունեցած փոքր չափերին (բարձրությունը՝ 2,0սմ, լայնությունը՝ 1,2սմ, երկարությունը՝ 2,3սմ), մանրագնին հարդարված է դրվագմամբ ու փորագրությամբ. շեշտված են կենդանիների մարմինների ու գլխի մանրամասները (*Zahlhaas, 1991, 195, նկ. 47*):

Բացի այս, 7 փոքրիկ, շուրջ 0,4սմ բարձրությամբ ու լայնքով, ոսկե տարբեր՝ Ալթին թեփեի կնոջ սարկոֆագում հայտնաբերված ուլունքահատիկներ և 5 բաժանարարներ է հրատարակել Թ. Օզգյուլը (*Özgüç, 1983, 34, 35, աղ. XII, a-e; XIII, e*): Վերջիններս իրենց նմանակներն են գտնում Լոռի Բերդում, Չիվիեում (*Ghirshman, 1979, աղ. XXI, նկ. 4*) և Մարիկում (*Özgüç, 1983, 34*):

*
*
*

Բեռլինի թանգարանում պահվում է Արևմտյան Հայաստանից ծագող ոսկե մի իր, որի նշանակությունը հստակ պարզ չէ: Իրի երկարությունը՝ 5,7, իսկ լայնքը՝ 1,5սմ է: Հարդարված է իրար միաց-

ված գլաններ հիշեցնող փջուն երկու զարդագոտիներով: «Գլանները» հարդարված են երկշար հատիկախաղով «զծագրված» խոշոր ռոմբերի երկու շարքերով: Յուրաքանչյուր ռոմբի կենտրոնում տեղադրված է դրվագմամբ արված մի շրջանակ, որն իր հերթին ընդգծված է հատիկախաղով: Շրջանակներից վեր՝ խիտ հատիկախաղի օգնությամբ պատկերված են ավելի փոքր, ռոմբաձև, իսկ շրջանակների տակ՝ եռանկյունաձև պատկերներ: Մեծ ռոմբերից կազմված վերին ու ներքին շարքերը բաժանված են վերադիր մի զարդագոտիով, որի վրա պահպանված են ընդելուզման համար արված խոռոչներ: Ենթադրվում է, որ այս իրը ծառայել է որպես վզնոց կամ ապարանջան (*Zahlhaas, 1991, 195, նկ. 45*):

Ուրարտուի ոսկերչական արվեստի հետ առնչվող մյուս առարկան Կարմիր բլուրում 1956թ. հայտնաբերված խուփն է (տրամագիծը՝ 24սմ), որի մակերևույթը բաժանված է ինը համակենտրոն մասերի, որոնք մեկընդմեջ լրացուցիչ հարդարված են խփին գողված համակենտրոն շրջանաձև գոտիներ կազմող ոսկե թիթեղներով (աղյուսակ XCIII): Այս չորս ոսկե գոտիներից յուրաքանչյուրը զարդարված է կոկոնների երկուական ծաղկաշղթաներով: Վահանի կենտրոնում է գտնվում նռան ոսկե քանդակը: Վահանի ստորին մասում պահպանված է Արգիշթի I արքայի սեպագիր արձանագրությունը (*Մուտրոբսկու, 1959, 183; 1970, նկ 76, YKH, II, N 414*):

•
•

Այսպիսով՝ մեզ հասած ուրարտական ոսկե և մասամբ ոսկե առարկաները հիմնականում զարդեր են կամ ծիսական նշանակության իրեր, որոնց պատրաստման ժամանակ օգտագործվել են ավանդական մետաղագործական հնարքները՝ ծուլում, դրվագում, փորագրություն, հատիկախաղ, ընդելուզում, զոդում, նրբաթիթեղապատում (ոսկեջրման հնարքը թերևս չի օգտագործվել):

Ուրարտական «դասական-պաշտոնական» արվեստում ձևավորված պատկերագրությունն ու խորհրդանշանային համակարգը, սակայն՝ սկզբունքորեն տարբերվում է նախորդ դարաշրջանների բնորոշ համակարգերից (որոնք սակայն հարավ-արևելքին IX-VI դարերի «ավանդական» արվեստում (*ayakian, 1995, 49-54*), ինչպես կերպարային լանջային նորամուծություններով, այնպես էլ պլանային կերպարի ու թեմայի վրա ուշադրության ծայրահեղ բևեռմամբ «դասական» ուղղության ընդգրկված բոլոր բնագավառներում (քանդակագործություն, որմնանկարչություն, դրվագման ար-

վեստ): Այդ հիմնական կերպարն էր հալդի աստվածությունն իր կնոջ Ուարուբաինիի և իր հատկանիշների տարբեր անձնավորումների ու խորհրդանշանային համակարգի հետ:

Խալդիի պաշտամունքը որոշակիորեն առնչվում էր տիեզերական լույսի, հետևաբար և «արդարություն» հասկացության և արքայի պաշտամունքի հետ: Այս համակարգի խորհրդանշանային գույնը դեղինն էր, խորհրդանշանային մետաղը ոսկին:

Մյուս կողմից՝ թագավորական իշխանության խորհրդանշաններն էին արծաթն ու ոսկին: Ընդ որում, նաև միջնադարյան Հայաստանում արծաթի մենաշնորհը թագուհունն էր, ոսկու մենաշնորհը արքայինը (*Գոշ, 1975, 47, 317*):

Ոսկին ու արծաթը պարտադիր օգտագործվել են և Վանի արքայի թագադրության ժամանակ «...և իր որդիներից նա, ով ժառանգելու է գահն իր, ոսկով արծաթով և ամեն թանկարժեքով, պալատի հարստությամբ, Մուծածիր, Խալդիի առջև է առաջնորդվում և տալիս է նա նվերներն իր պարտ եզներ ու ոչխարներ անհաշիվ. նրա առջև գոհ են մատուցում, համայն քաղաքի համար խնջույք են կազմակերպում, Խալդիի իր աստծո առջև թագադրում են նրան տիրակալության խույրով և տալիս են կրելու գայիսոնը ուրարտական թագավորության, իսկ մարդիկ բացականջում են անունը նրա...» (*ABUUY, 49 (309)*):

Իշպուինի և Մինուա արքաների համատեղ գահակալության տարիներին արդեն լեռնաշխարհի շատ տիրակալներ, որոնք կրում էին «արքա» տիտղոսը, ենթակա էին Վանի արքաներին: Այս հանգամանքն առիթ պետք է տար քաղաքական ու պաշտամունքային մի ճգնաժամի, քանի որ այն դինաստիաները, որոնք կրում էին «արքա» տիտղոսը անկախ իրենց երկրի մեծությունից ու հզորությունից, ունեին համանման ծիսապաշտամունքային հեղինակություն:

Վանի արքաներն իրենց գահը լեռնաշխարհի մյուս գահերից ավելի բարձրացնելու նպատակն իրագործեցին կրոնական բարեփոխությանը զուգահեռ. տերության զխավոր աստված հռչակվեց Խալդին, իսկ Վանի արքաների գահը՝ հայտարարվեց այս աստծո կողմից հաստատված⁶⁷ (տես *YKH, 128, A, տող, 17-19, N 156, A II + A I, տող 25* -

⁶⁷ Ինչպես, օրինակ, «Խալդի աստծու մեծությամբ տիրակալն, Արգիշթի Ռուսաորդին, ծառան Խալդի աստծո աստու է. - Խալդի աստծո զորությամբ տիրակալն..., որն ինձ հանձնեց կարգադրությունները (օրենքները), որն ինձ տվեց թագավորություն հզոր, բազմեցի ես արքայական գահին... (Խալդին) հաստատեց իմ համար ծառ արքայական ...» (*YKH, N 276 դիմացի կողմ, տող 16-34, Հմայակյան, 1990, 75/*):

31, *Հմայակյան, 1990, 75*):

Արքայի կերպարն ու իշխանությունը ծայր աստիճան ծիսակարգվեց: Կանոնակարգված էին նաև այն բոլոր ատրիբուտները, որոնք առնչվում էին ինչպես հալղիի, այնպես էլ արքայական իշխանության հետ, և որոնք նախևառաջ իրենց արտացոլումն էին ստանում ուրարտական «դասական-պաշտոնական» արվեստում, որտեղ հետևաբար որևէ պատահական վերաիմաստավորում չէր կարող կատարվել: Այսինքն, ուրարտական արվեստի «դասական» ոճի գոյությունը պայմանավորված էր նախևառաջ Վանի թագավորության գոյությամբ, ուրեմն և էլիտար ուրարտական մշակույթից կատարված փոխառու-

թյունները կարող էին կենսատու լինել և նվազագույնս հետադիմել միայն այնպիսի հասարակություններում, որոնք ունեին ուրարտականին մոտ կառուցվածք:

Խոսքը, բնականաբար, վերաբերում է նաև վանտոսայան ոսկերչությանը. և այստեղ էլ հատկանշական է այն, որ եթե ժառանգական կապ գոյություն ունի բրոնզ-վաղերկաթեդարյան-ուրարտական ու ետուրարտական ժամանակներում ստեղծված իրերի պատրաստման հնարքների, մասամբ նաև ձևերի առումներով, ապա ուրարտական իրերի կրած պատկերազրական ու խորհրդանշանային շատ առանձնահատկություններ մնում են ուրույն միայն վանտոսայան մշակույթի համար:

ԳԼՈՒԽ ՅՈՐԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ Մ.Թ.Ա. VI – Մ.Թ. IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ա. ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Մ.Թ.Ա. VI - IV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Ուրարտական պետության ընդերքում միասնական-միատարր ժողովրդի ինքնագիտակցության եկած Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները, հայարմենական էթնիկ տարրի գերակշռությամբ, սոցիալ-տնտեսական զարգացման և համախմբման հետևանքով, մ.թ.ա. VIդ. առաջին կեսին ստեղծեցին իրենց էթնիկ պետությունը և արքայական հարստությունը: Հայկական առաջին թագավորությունը ժառանգեց Ուրարտական պետության ընդարձակ ու միասնական տարածքը: Սակայն քաղաքական առումով առաջին թագավորությունը շուտով ընկավ իր նախկին դաշնակից Մարաստանի (Միդիա) ենթակայության տակ, վճարելով դրամական հարկ (50 տաղանդ) և տրամադրելով զորք (4.000 հեծյալ, 20.000 հետևակ):

Դարեհ I-ի դեմ բարձրացված ապստամբության ծնշումից հետո թագավորությունը վերացվեց, Հայաստանը մտցվեց Աքեմենյան կայսրության վարչաքաղաքական համակարգի մեջ և մնաց նրա կազմում մինչև մ.թ.ա. IVդ. 30-ական թվերի վերջը, երբ կայսրությունը կործանվեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից: Հայաստանում վերականգնվեց հայկական պետականությունը, հաստատվեց Երվանդունիների արքայական հարստությունը: Երվանդյան պետության տերիտորիալ հիմքը սատրապական Հայաստանի տարածքն էր, իսկ տնտեսական հիմքը՝ սատրապական պայմաններում զարգացման բավական բարձր աստիճանի հասած գյուղատնտեսությունը և արհեստագործությունը: Սատրապության պայմաններում երկիրը կառավարում էին աքեմենյան արքաների կողմից նշանակված կառավարիչ-սատրապները, որոնք առաջին շրջանում հայոց արքայական տնից էին (գուցե հենց Տիգրանը), իսկ Դարեհ I-ի վարչա-տնտե-

սական բարեփոխումներից հետո՝ պարսիկ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Սատրապական կենտրոններ էին Վանը, Էրեբունին, իսկ մ.թ.ա. IVդ. երկրորդ կեսից Արմավիրը:

Մ.թ.ա. VI-IVդդ. Հայաստանը ինքնուրույն սոցիալ-տնտեսական միավոր էր իր ներքին քաղաքական կազմակերպությամբ, հասարակական ինստիտուտներով, ներքին կառավարմամբ: Սակայն պահպանված տեղական վարչական, տնտեսական ու իրավական ավանդույթները փոփոխության ենթարկվեցին համաձայն Աքեմենյան կայսրության մեջ անցկացված օրենքների: Այդ նկատելի է հատկապես կառավարման կառուցվածքի և պաշտոնյաների կոչումների ասպարեզում:

Այդ դարաշրջանի հասարակարգի հիմքը հանդիսանում էր տարածքային և տնտեսական հատկանիշներով միավորված գյուղական համայնքը, որի անդամ ընտանիքներն իրենց արտադրամիջոցների, սպառման առարկաների նկատմամբ ունեին մասնավոր սեփականության իրավունք: Հնագիտական և գրավոր աղբյուրների քննությունը թույլ է տալիս խոսել հողի անհատական տիրակալության և հողօգտագործման, մթերքների անհատական և մասնավոր իրացման մասին:

VI - IVդդ. Հայաստանի հասարակության զարգացման մակարդակի, դասակարգերի ու պետության կազմավորման հարցերը պարզելու հարցում մեծ են տնտեսության վերաբերյալ եղած տվյալները: Ըստ այդ տվյալների, տնտեսության հիմքը բազմաճյուղայնությամբ աչքի ընկնող գյուղատնտեսությունն էր:

Հնագիտական և հատկապես գրավոր աղբյուրների տվյալները պատկերում են Հայաստանի բարեկեցիկ վիճակը հիմնված երկրագործության և անասնապահության զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակի վրա: Երկրագործության տեսակարար կշիռը տնտեսության մեջ խիստ նշանա-

կալի էր. Հայաստանում մշակվում էին ցորեն, գարի, կորեկ, տարեկան: Փաստագրվում են այգեգործական արտադրանքներ՝ անուշահոտ գինիները, չամիչն ու ընդեղենը, դառը նշի, բեեկնի և քունջութի յուղերը: Տվյալներ կան երկրից գինու արտահանման մասին: Երկրի հարուստ արոտավայրերը և միասնականությամբ պայմանավորված ապահովությունը խթանում էին անասնապահության զարգացումը: Հայերը հայտնի էին որպես անասուններով հարուստ ժողովուրդ (*Հերոդոտոս, VI, 49*), իսկ հնագիտական տվյալները և Քսենոփոնի հաղորդումը բացահայտում են անասունների և ընտանի թռչունների մեծ տեսականին (*Անաբասիս, IV, V, 25*): Հայաստանում բուծվող, թեև փոքրահասակ, բայց դիմացկուն ու արագաշարժ ձիերը որպես հարկ տարվում էին աքեմենյան արքունիք (*Անաբասիս, IV, V, 24, 34, Տրաբոն, XI, 14, 9*): Տնտեսության հիմնական ճյուղերին ուղեկցում էին որսորդությունը և ձկնորսությունը: Բարձր զարգացած գյուղատնտեսության, երկրի հարուստ ընդերքի ընծեռած հումքի և նախորդ դարաշրջաններում ձևավորված ավանդների հիմքի վրա երկրում զարգանում էին արհեստները: Հնագիտական, պատկերագրական և գրավոր աղբյուրները լույս են սփռում խեցեգործության, մետաղագործության, զարդագործության, մանածագործության, փայտի, ոսկրի, քարի մշակության (*Киропедия, III, II, 11*) վրա: Խեցեգործ վարպետներն իրենց արհեստանոցներում ստեղծում էին խիստ դիֆերենցված անոթներ, որոնց կրում էին ձևաբանական նոր հատկանիշներ և լուծումներ:

Մեծ էր նախորդ դարաշրջանի մետաղամշակության ժառանգության դերը մ.թ.ա. VI-IV դդ. այդ ճյուղի զարգացման գործում: Մետաղագործությունը զտնվում էր մասնագիտացված արհեստավորների ձեռքում: Մետաղագործ վարպետները հասել էին հումքի, նյութի ընտրության, տարբեր տեխնիկական հնարների, հմտությունների, մետաղե իրերի պատրաստման ամենաբազմազան եղանակների կիրառման բարձր մակարդակի:

Ջարգացման հազարամյա ուղի անցած բրոնզագործությունը, որը հիմնված է առարկաները կաղապարով ձուլելու և հետագա լրացուցիչ դրվագմամբ մշակելու տեխնիկայի վրա, հաջողությամբ շարունակում էր իր դերը զարդերի, զենքերի և զրահների պատրաստման գործում: Դրա ապացույցն են հայտնաբերված գեղարվեստական արժեք ունեցող ապարանջանները, մանյակները, քունջի օղերը, ճարմանդները, հերակալները և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ էր նաև

ազնիվ մետաղների հանքերով, որոնց հնուց ի վեր մշակվում էին՝ պայմանավորելով գեղարվեստական մետաղամշակության և ղսկերչության զարգացումը:

Թանկարժեք մետաղներից ոսկերիչ և արծաթագործ վարպետները պատրաստում էին հասարակության բարձր խավի պահանջներն ու ճաշակը բավարարող սեղանի սպասք, ծխական-պաշտածոնքային անոթներ և զարդեղեն:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված գեղարվեստական մետաղամշակության (տորևտիկա) նմուշները եղջրագավաթներ (*румон*), թասեր, ընպանակ-գավաթներ, երկկանթանի սափորների կանթեր, զարդատուփ, կրծքազարդ-պեկտորալ և զարդարանքի մանր առարկաներ, մեծ մասամբ պատրաստված են արծաթից: Բայց այդ դարաշրջանում արծաթե և ոսկյա առարկաների պատրաստման միջոցին կիրառվում էին նույն տեխնիկական եղանակները, հնարներն ու հմտությունները: Ամենահաճախակի կիրառվում էին կռման, կտրման, դրոշմման, ճնշմամբ մամլելու եղանակները: Ոսկերիչ վարպետներն աշխատում էին մեխանիկական հնարների զուգակցված եղանակով ներառելով նախապատրաստուկի կաղապարում ձուլմամբ ստացված ձողիկի սառը մշակումով թերթիկ ստանալը, կտրելով առարկային ձև տալը, տարբեր մասերի միակցումը, տարատեսակ մետաղների համադրումը, ոսկեպատումը, քարերի և մածուկների ընդելուզումը: Դարաշրջանի ոսկերչության բարձր կուլտուրայի ապացույց է պատրաստվող առարկայի արտաքին տարածքը ճշգրիտ մասերի բաժանելու, սիմետրիկությունը և համամասնությունները խստիվ պահպանելու վարպետների ունակությունը:

Այս հմտությունների կիրառման ցայտուն օրինակ է մայրաքաղաք Արմավիրում հայտնաբերված ոսկյա կրծքազարդ-պեկտորալը (*Тирациян, 1968, 190-198, Аракелян, 1969, 168, Armenien, 1995, 97, նկ. 102, Arménie, 1996, 196, նկ. 180*): Այն մահիկաձև է (երկարությունը՝ 9,2սմ, լայնքը՝ 5,5սմ, հաստությունը՝ 3սմ, քաշը 28.3գ), զարդարուն արտաքինով: Մահիկի եզրերը ավարտվում են սիմետրիկ, հակառակ կողմեր շրջված թռչունների (աղավնիների) իրաններով: Դրանց միջև տեղադրված են երեք կենաց ծառերի պատկերներ, վերևից և ներքևից եզերված եռանկյունիներով լեցուն նեղ շերտերով: Կրծքազարդի ստորին աղեղն ավարտվում է լուսուսի կոկոնի և ծաղկի իրար հաջորդող պատկերներով (աղյուսակ С, 1):

Ոսկերիչ վարպետն այն պատրաստելու համար

բարձր հարգի ոսկուց ծուլած նախապատրաստուկը ազատ կոման և ծեծելու միջոցով վեր է ածել թերթիկի, ապա կտրելով ստացել մահիկաձև հիմք: Ձարդի ողջ տարածքը ճշգրիտ հաշվարկելով, ոսկյա նեղ շերտիկներ փակցնելով, բաժանվել է տարբեր չափերի բջիջ-բնիկների, որոնք օգտագործելով ընդելուզման եղանակը՝ լցվել են տարբեր գույնի մածուկներով: Այդպիսով վերարտադրվել են պեկտորալը զարդարող պատկերները աղավնիների իրանները, թևերը, պոչը, կենաց ծառերը, լոտոսները և այլն: Մածուկներից նախապատվությունը տրվել է երկինքը խորհրդանշող երկնագույնին, երկիրը խորհրդանշող մուգ օբրային և հավանաբար գիշերվա խորհուրդ սևին: Բջիջների միջնորմ-թերթիկները և զարդի մյուս մասերը հիմքի վրա հավաքված և միացված են ոչ թե մածուցման, այլ համակցման եղանակով, որպես կցանյութ, հավանաբար օգտագործվել է ամալգամը, ոսկու և սնդիկի խառնուրդը:

Կրծքազարդը ձևով, պատրաստման որոշ տարրերով և կոման եղանակով իր նախատիպերն ունի ուրարտական տորևտիկայի մեջ (*Пуотровский, 1962, 85, նկ. 49*), իսկ գեղարվեստաոճական զարդարմամբ, պատրաստման գեղարվեստական մտածելակերպով և տեխնիկայով վերաբերում է մ.թ.ա. VI-IV դդ. աքեմենյան ընդհանուր մշակութային ուլորտին, որտեղ առաջավորասիական և միջագետքյան ընդելուզման տեխնիկան հասել էր գագաթնակետին: Մյուս կողմից՝ զարդի արտահայտչաձևերի, ոճական յուրահատկությունների, նյութի (*Ձողի ոսկի*) և գաղափարական ծանրաբեռնվածության վերլուծությունը տարակույս չի թողնում, որ այն ունի տեղական հայկական ծագում (*Аракелян, 1969, 168; Тирациян, 1968, 197*): Պեկտորալի մահիկի ձևը պայմանավորված է լուսնի պաշտամունքով, որի տաճարը գործում էր Արմավիրում (*խորենացի, Բ, ը*): Հայտնի է, որ լուսնի, արևի և առհասարակ երկնային մարմինների կապակցված պաշտամունքը պատկանում է երկրագործության ցիկլերի ամբողջությանը: Ձարդի վրա պատկերված թռչուն-աղավնիները, որոնց թևերը մշակված են ձկան նմանությամբ, կապվում են աստվածուհիների (*Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ, Անահիտ*) պաշտամունքի հետ: Պատկերված կենաց ծառերը, որոնք հնագույն ժամանակներից երկրագործական իմացությունների և պատկերացումների ամենատարողունակ ընդհանրացումների արտահայտություններն են, կապվում են բնության ուժերի, կյանքի, տիեզերքի, հավերժական գոյության գաղափարի հետ:

Կրծքազարդը եզերող ծաղիկ-կոկոն հաջորդականությունը արտահայտում է դիցաբանական պատկերացումներ կյանքի-մահվան-հարության մասին՝ միաժամանակ խորհրդանշելով առավել կոնկրետ պտղաբերության գաղափարը: Ձարդանոտիվը առատ է Հայկական լեռնաշխարհի արվեստի մեջ և պատկերված հենց մ.թ.ա. VI-IV դդ. թվագրվող երգնկայի եղջրագավաթի վրա:

Պեկտորալը Հայաստանի հոգևոր միջավայրի արդյունք է, կիրառվել է պաշտամունքի խոշոր կենտրոն Արմավիրի քրմերի կողմից ծիսական արարողությունների միջոցին: Ճիշտ նման ծիսական արարողության պահ է պատկերված այն պեկտորալների վրա, որոնք կրել են ուրարտական աստվածությունները (*Пуотровский, 1962, նկ. II, III, XIII*):

Բարձր հարգի ոսկուց է պատրաստված Արմավիրում հայտնաբերված զարդակոճակը (տրամագիծը՝ 1,7սմ, քաշը՝ 0.95գ): Այն ունի ուռուցիկ կենտրոնական մաս և տափակ, հարթ եզրեր: Հակառակ երեսին, փոստրակի մեջ ամրացված է պնդօղակը (աղյուսակ XCVI, 7): Կոճակը պատրաստելու համար ծուլածո նախապատրաստուկը կոփելով ստացել են հարթ թերթիկ, որի կենտրոնում կլոր դրոշմի միջոցով դրվագել են թմբիկը, ծեծելով հարթցրել եզրերը և կլոր կտրել: Պնդօղակը ամրացվել է մածուցմամբ:

Կոճակն իր տեսքով կրկնում է նախորդ դարաշրջանում տարածված, սկավառակաձև, ծիսարքի ճարմանդ-ֆալարների ձևը, միայն փոքրիկ չափերում: Պրանց բրոնզե օրինակները առատորեն գտնվել են ուրարտական և տեղական մշակույթի հուշարձաններից և օգտագործվել են հետագա դարաշրջաններում (*Тирациян, 1978, 111, նկ. 6; Seidl, 1991, 88, նկ. 45; Деведжян, 1981, աղ. XIII, 10*):

Հաջորդ ոսկե զարդը ստեղծված է երեք տարբեր չափերի գնդաձև ուլունքների համադրությամբ: Ստորին՝ մեծ, վերին՝ միջակ և կենտրոնի փոքր ուլունքներն իրար են միացված ուղղահայաց դիրքով, ոսկե նուրբ լարի օգնությամբ, որի ծայրերը ստորին գնդիկի անցքից դուրս են բերված և սեղմված ուլունքի մակերեսին (աղյուսակ XCVI, 11): Վերին ուլունքն ունի միջանցիկ հորիզոնական անցք, որով զարդը կամ կախվել է շառանի մեջ, կամ կարվել զգեստին (քաշը՝ 0.2գ): Այս գնդաձև ուլունքները պատրաստվում էին երկու թասաձև դրվագված մասերն իրար մածուցելու միջոցով: Այսպես են պատրաստված մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից հայտնաբերված բոլոր գնդաձև ուլունքները՝ անկախ պատրաստման նյութից: Նման

գնդաձև ուլունքներ գտնվել են Մինգեչաուրի աջ-ափնյա դամբարաններից, որոնք թվագրվում են նույն ժամանակաշրջանով (*Асланов, Голубкина, Садыкзاده, 1966, 55, աղ. VII, 3*):

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. Հայաստանի գեղարվեստական մետաղագործ վարպետները լայնորեն կիրառում էին մետաղյա առարկաների առանձին մասերի ոսկեզօծման տեխնիկան, որի ցայտուն նմուշները տեսնում ենք արծաթյա եղջրանոթների երկկանթանի սափորների վրա: Քանի որ այդ անոթներն իրենց էությամբ ծիսապաշտամունքային և ներբողային էին, ներկայացնելով արքայական իշխանության վեհությունը, որոշ մասերի ոսկեզօծմամբ ցանկանում էին ուժեղացնել, ցայտուն դարձնել դրանց գեղարվեստագաղափարական տպավորությունը: Այսպես՝ երգնկայում հայտնաբերված և Բրիտանական թանգարանում պահպանվող անգղառյուծի առաջամասով ռիտոնի գավաթի փողի պսակը հարդարող արմավածառի, լոտոսի կոկոնի ու ծաղկի պատկերները, անգղառյուծի թևերը և այլ տարրեր դրվագելուց, փորագրմամբ պատկերելուց հետո ոսկեզօծվել են: Ոսկեզօծվել են նաև Արևմտյան Հայաստանում գտնված և Լուվրում պահվող, եղնիկի առաջամասով եղջրագավաթի պսակը բոլորող զարդագոտին, Էրեբունիի ցլագլուխ եղջրագավաթի փողի վրա դրվագված պատկերները և ցլի գլխի զարդանախշերը, կրկին Արևմտյան Հայաստանում հայտնաբերված Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանում պահվող, Ամիսում (Սև ծովի հարավային ափ) գտնված և Լուվրում պահվող, թևավոր այծեղջյուրի իրանի ձևով պատրաստված արծաթե կանթերի որոշ տարրերը: Այս կանթերը պատկանում են միևնույն երկկանթանի սափորի (*Тирацян, 1988, 57-58*): Նմանատիպ մի սափոր, միայն թևավոր առյուծակերպ կանթերով, ձեռքերին տանում է Պերսեպոլիսի ապադամայի աստիճաններին քանդակված հայկական պատվիրակությունը (*Schmidt, 1953, նկ 23 A, B*): Երկկանթ անոթներ և եղջերագավաթներ պատրաստելու ավանդները Հայաստանում մշակվել էին ուրարտական ժամանակաշրջանում, իսկ թանկարժեք մետաղներով դրանց իրականացումը համընկնում է աքեմենյան դարաշրջանին: Տորևտ վարպետները կատարելապես էին տիրապետում ոսկեպատման տեխնիկային, որը գերակշռություն է ձեռք բերում նախորդ դարաշրջանների, հատկապես ուրարտական գեղարվեստական մետաղագործությանը բնորոշ պատկերը կամ իրը ոսկյա բարակ թերթիկով, պրկմամբ ծածկելու տեխնիկայի նկատմամբ:

Հայաստանի տարածքից գտնված և հիմնականում մ.թ.ա. V-IV դդ. թվագրվող գեղարվեստական մետաղի և ոսկերչական արհեստի ստեղծագործություններում առանձնանում են ռիտոն-պոյակները (եղջրագավաթ), որոնք Մերձավոր Արևելքի երկրներում ունեցել են բավականաչափ լայն տարածում: Նրանց ծագումը կապվում է ավելի վաղ շրջանի կավե ռիտոն-պոյակների հետ (*Osten, 1933, 48, նկ. 46*):

Ռիտոն-պոյակները, որպես պաշտամունքային հանդիսավոր անոթներ կատարյալ ձևեր ընդունում են մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսում: Այդ ժամանակ էլ ձևավորվում են ռիտոն-պոյակների երկու հիմնական տիպերը՝ փոքր առաջամասով (*որомома*), բայց երկար փողով և կենդանիների մեծ գլխով ու կարճ փողով: Գեղարվեստական բարձր ձևավորմամբ այս երկու տիպի անոթները՝ պատրաստված կավից, պղնձից, բրոնզից, արծաթից, ոսկուց, գտնվել են Առաջավոր Ասիայի տարբեր մասերում (*Porada, 1962, 111-112; Ghirschman, 1964, 326*):

Ռիտոնների հիմնական տիպերի զարգացման և փոխակերպությունների բնութագրությունը թույլ է տալիս որոշելու Հայաստանում գտնված ռիտոն-պոյակների առանձնահատկությունները, նրանց ժամանակը և տեղը ռիտոնների ընդհանուր շարքում:

Արծաթե առարկաների գանձ, բաղկացած երեք ռիտոն-պոյակից և մեկ խոշոր գավաթից, հայտնաբերվել է 1968թ. շինարարական աշխատանքների միջոցին Երևանի սահմաններում ուրարտական Էրեբունի քաղաքի միջնաբերդի մերձակայքում (*Аракелян, 1971*):

Խոշոր չափերի ռիտոն-պոյակը (երկարությունը՝ 42սմ, քաշը՝ 1.8կգ) հավանաբար պատկերում է Հայաստանի աքեմենյան հեծյալ սատրապին մարահայկական զգեստավորմամբ (աղյուսակ CI):

Երկրորդ ռիտոն-պոյակը (բարձրությունը՝ 20սմ, քաշը՝ 1.06 կգ) ձիու առաջամասով (աղյուսակ CII), իր ոճով տարբերվում է նախորդից և հավանաբար ծագում է Հայաստանի մերձեփրատյան շրջաններից, թերևս Կապադովկիայից:

Երրորդ անոթը (բարձրությունը՝ 17սմ, քաշը՝ 0.46կգ) ռիտոն գավաթ է ցլի գլխի տեսքով (աղյուսակ CIII): Նրա կարճ փողի վրա պատկերված է բազկաթոռին նստած տղամարդ հունական կերպավորմամբ և երեք կին, որոնցից մեկը նվագում է երկփողանի սրինգ, մյուսը՝ տավիղ, իսկ երրորդը բազկաթոռին նստած տղամարդուն բաժակով խմիչք է մատուցում (նկար 58):

Նկ. 58. Էրեբունի, զարդագուտի ռիտոնի վրա

Յլիկի գլխի վրա դրվագման եղանակով գծագրված են մազեր: Այս ռիտոն-պտյակի փողի չորս պատկերները, ինչպես և ցլիկի գլուխը մասամբ ոսկեզօծված են:

Արծաթյա չորրորդ առարկան բավականաչափ խոշոր գավաթ է 18սմ բարձրությամբ և 0,65կգ քաշով: Գավաթի վիզը կրում է գծագրագարդ գոտի, իսկ ամբողջ մակերեսը ծածկված է կանեյլոններով: Գավաթի հատակին արված անցքի շուրջ փորագրված է վարդյակ (աղյուսակ CIV): Հայտնաբերված ռիտոն-պտյակները՝ այդ պաշտամունքային հանդիսավոր անոթները, կապվում են արևի և լուսնի, ինչպես և ջերմության, խոնավության, կայծակի և որոտի պաշտամունքային առասպելական պատկերացումների վերաբերյալ ընդարձակ շարքի հետ (Svoboda, 1956):

Գանձը թվագրվում է աքեմենյան ժամանակաշրջանով V-IV դարերով և Էրեբունի միջնաբերդում բացված համաժամանակյա 30 սյուներով դահլիճի (ապադանայի) ու կրակի պաշտամունքի հետ կապված երկու տաճարների հետ միասին վկայում են, որ Էրեբունի-Երևանը շարունակել է կարևոր դեր կատարել նաև ուրարտական պետության անկումից հետո արդեն իբրև Աքեմենյան պետության 18-րդ սատրապության կենտրոններից մեկը:

Էրեբունի-Երևանի ռիտոնները նույնատիպ անոթների առաջին հայտնաբերումը չեն: Արևմտյան Հայաստանից են ծագում երեք ռիտոնները, որոնք պահվում են Լոնդոնի Բրիտանական և Փարիզի Լուվր թանգարաններում:

Բրիտանական թանգարանի արծաթյա, մասնակի ոսկեզօծված ռիտոնը (բարձրությունը՝ 25սմ) գտնվել է Արևմտյան Հայաստանի Երզնկա քաղաքի մերձակայքում (Dalton, 1964, 42-43, աղ. XXII, 178, Турция, 1988, 19-51): Այս անոթի առա-

ջամասը միանգամայն ինքնատիպ է գրիֆոնի գլուխը՝ շեշտված կտուցով, ավարտվում է այծի ոճավորված եղջյուրներով, գրիֆոնի առյուծային թևերը նշված են գծագրով, առջևի ոտքերի և գլխի

Նկ. 59. Ռիտոն, Երզնկա

մկանները զուրկ չեն ուրարտական ոճական առանձնահատկություններից: Ռիտոնի վերին մասը՝ փողը, զարդարված է հորիզոնական ակոսիկներով, իսկ նրանցից վերև պսակի վրա պատկերված են լուտոսի բողբոջներ ու ծաղիկներ, նաև ուրարտական ոճի կենաց ծառեր (նկար 59):

Երկու ռիտոններ պահվում են Լուվրում, որոնք նույնպես գտնվել են Երզնկայում: Նրանցից մեկը կրում է եղնիկի, մյուսը՝ այծի առաջամաս: Դատե-

լով եղնիկի աղեղնաձև եղջյուրներից, որոնց վրա ելուստներ կան, կարելի է ենթադրել, որ պատկերված է բեզուարյան այծ, որպիսիները հանդիպում են Աֆղանստանից և Պարսկաստանից մինչև Փոքր Ասիա և հունական կղզիներ, ինչպես և Հայաստանում, Ադրբեջանի և Դաղստանի լեռներում:

Հայաստանում գտնված և Բրիտանական թանգարանում ու Լուվրում պահվող ռիտոնները համարվում են տիպիկ աքեմենյան մոուշներ, սակայն ուրարտական գծերի առկայությունը նրանց վրացույց է տալիս, որ իրականում այստեղ վերարտադրված են հավանաբար ուրարտական գեղարվեստական մետաղագործության արձագանքները:

Հին Հայաստանում եղել են նաև կավից պատրաստված ռիտոններ: Արմավիրում գտնվել են ռիտոններ ցլի, արջուկի և խոյի առաջամասերով: Երեբունիում գտնված ռիտոնները, մեկը՝ ծիու, մյուսը՝ հեծյալի պատկերներով, պատկանում են ռիտոնների առաջին տիպին, իսկ մյուս ռիտոնը ցլի գլխով՝ ռիտոն գավաթների երկրորդ տիպին:

Հեծյալի առաջամասով ռիտոն-պտյակ առաջավորասիական գեղարվեստական մետաղագործության մեջ չի հանդիպում, և Երեբունի-Երևանի օրինակը առաջինն է: Այն առանձնահատուկ և ինքնատիպ է ոչ միայն ընդհանուր տեսքով, այլև մանրամասներով: Ինքնատիպ է առաջին հերթին ոչ թե պարսկական, այլ գրիֆոնի գծագիր պատկերով մարական (մեդական) տիպի գլխարկը հեծյալի գլխին (*Ghirschman, 1964, 227, 236-237, 295*), ինչպես և վերնազգեստը՝ նեղ թևքերով ու ներքևում նեղացող շալվարը, որոնք մարերի և հայերի զգեստների նման պիրկ գրկում են հեծյալի մարմինը Պերսեպոլիսի պատկերներում: Հեծյալի մորուքը և դեմքը ժամանակի համար (V-IV դդ.) աքեմենյան ձևեր են կրում: Հեծյալի աջ կողքին կապված է կարճ սուր (աքինակ):

Հետաքրքիր մանրամասներով աչքի է ընկնում ծիու վրա նկարված թաղիքը, որի ետևի մասը աստիճանավոր է, իսկ վրան պատկերված կենդանիները՝ դեմ-դիմաց նստած այծերը և ցլի առաջամասը, բոլորն էլ գծագրված են ուրարտական և մարա-իրանական բնորոշ առանձնահատկություններով: Համանման թաղիք կենդանիների, գազանների և թռչունների պատկերներով հանդիպում է Մակուում գտնված ծիակերպ ռիտոնի վրա գծագրված թաղիքի վրա, որը թվագրվում է մ.թ.ա. VIII դարով (*Ghirschman, 1964, 287, նկ. 345*): Աստիճանավոր և աղեղնաձև ծուպերով թաղիք, Երեբունիի ռիտոնի ծիու վրա նկարվածի նմանությամբ, պատկերված է նաև Պազիրիկի մ.թ.ա.V-III

դարերի դամբարանում գտնված գորգի վրա:

Երեբունիի ռիտոնի առանձնահատկությունները՝ հեծյալի գլխարկը և զգեստները, ծիու թաղիքի վրա արված պատկերները թույլ են տալիս այն թվագրել մ.թ.ա. V դարով:

Հեծյալի շքեղ մորուքը, զգեստի առանձնահատկությունները, մարական ոճի գլխարկը, որի վրա գրիֆոն է գծագրված, վկայում են, որ ռիտոնի վրա պատկերված է ոչ թե շարքային զինվոր, այլ աքեմենյան խոշոր պաշտոնյա, հնարավոր է Հայաստանի աքեմենյան սատրապը, որն ունեցել է մարական ծագում: Եթե ճշմարիտ է այս ենթադրությունը, ապա Երեբունիի ռիտոնի պատրաստման վայրը պետք է փնտրել հյուսիսարևմտյան Իրանի շրջանակներում, թերևս Հայաստանում աքեմենյան գեղարվեստական մետաղագործության ազդեցությամբ:

Երեբունիի երկրորդ ռիտոն-պտյակը ծիու առաջամասով անոթ է: Ձին պատկերված է ավելի կենդանի՝ շարժուն: Գլուխը բարձրացված է, բաշի երկար մագերը փռված են կանաչադեղնավուն և համակցում են փողի վրա արված մանր ու խիտ ակոսիկներին: Եթե առաջին ռիտոնի փողը երկարուկ է և աղեղնաձև կորացած, ապա երկրորդ ռիտոնի փողը կարճ է, վերևում լայնացող, որով մասամբ ընդունում է ծագարածն տեսք:

Անոթի մանր և խիտ ակոսիկները, ծիու կոր վզով և նկատելիորեն շարժուն պատկերումը ցույց են տալիս, որ մեր ռիտոնը արևելյան գծերը համադրում է արևմտյան հելլենիստականի հետ: Դատելով Երևանի ռիտոնի բնորոշ գծերից՝ կարելի է ենթադրել, որ այն ծագում է Կապադովկիայից կամ Հայաստանի մերձեփրատյան շրջանակներից:

Ցլի գլխով ռիտոնը պատկանում է երկրորդ տիպին: Ռիտոնի վերին հատվածում պսակի տակ պատկերված են երեք կին և մեկ տղամարդ: Շրջանաձև այս հորինվածքի կենտրոնում շքեղ բազմոցի վրա նստած է փառահեղ մորուքով մի տղամարդ: Նրա առջև կանգնած կինը թասով հեղուկ է մատուցում: Մյուս երկու կանայք նվագում են երաժշտական գործիքների վրա: Կանայք կրում են երկար, մինչ կրունկները հասնող զգեստ: Մագերը հավաքված են գլխի վրա և ամրացված են դիադեմայով: Վզին կրում են մանյակ, ձեռքերին ապարանջաններ: Արևելյան և հունա-հունիական բնորոշ գծերի համադրությունը այս ռիտոնի վրա երևան է գալիս ավելի խոր և ցայտուն ձևով: Արևելյան գծերը նրա վրա թույլ են արտահայտված, ուստի նա իր զուգահեռները գտնում է ոչ թե արևելյան, այլ արևմտյան անոթների շարքում:

Առավել մերձավորություն մեր անոթի հետ երևան են բերում Բուլղարիայում Պանագյուրիշտե վայրում գտնված գանձի ոսկի երեք ռիտոնները: Համարյա նույն համամասնությունը կենդանու գլխի և ռիտոնի վերնամասի միջև, չորս պատկերների նույն դասավորությունը ռիտոնի վերին մասում. ռիտոններից մեկի վրա պատկերված է Ղիոնիսը բազկաթոռին նստած և Մենադայի ու բաքոսուհիների շրջապատում: Նմանություն կա նաև կանանց զգեստների ծալքերի ձևերում: Իհարկե, կան և տարբերություններ էրեբունիի և Պանագյուրիշտեի ռիտոնների ձևավորման միջև տարբեր են նրանց առաջամասերը, գեղարվեստական ձևավորումը և ոճը: Բուլղարիայում գտնված ռիտոնը մ.թ.ա. IV դ. հունական գեղարվեստական մետաղագործության բարձրարվեստ նմուշ է, մինչդեռ Երևանի ռիտոնը, նույն ժամանակի գործ լինելով հանդերձ, համադրում է ավելի հին ոճի արևելյան-հունիական արվեստի գծերը (*Conxev, 1956, 126, 133, աղ. I-III, V, նկ. 2, 4*):

Ավելի մերձավոր գուգահեռ էրեբունի-Երևան ռիտոնին կազմում է Մեծ Կովկասի լեռնաշղթայի Կազբեկի լեռան ստորոտում գտնված արծաթե ռիտոնը, որը պահվում է Էրմիտաժում: Կազբեկում գտնված ռիտոնը նույնպես պատկերում է ցլի գլուխ փողի հետ նույն համադրությամբ, գլխի մագերի պատկերման ձևով, բայց Կազբեկի ռիտոնի վրա պատկերված է Հերկուլեսի խելագարության տեսարանը:

Էրեբունիի ռիտոն-գավաթի վրա պատկերված կանանց արխայիկ գծերը, նրանց առաջ ցցված խոշոր քթերը, հատուկ ձևի դիադեմաները, զգեստի ձևերը նմանվում են անատոլիական, փոքրասիական, փոյուզիական VII-V դդ. արվեստի օրինակներին (*Akurgal, 1961, 130 - 131*):

Ցցված քթերը և աչքերի ինքնատիպ պատկերումը հանդիպում են նաև ուրարտական արվեստում: Մագերի գանգրածն պատկերումը բնորոշ է ոչ միայն Էրեբունիի ռիտոնին դրվագված կանանց, այլև մերձավորարևելյան այլ հուշարձանների, օրինակ՝ Սիդոնի IV դ. սարկոֆագի ռելիեֆներին (*Akurgal, 1961, նկ. 236*): Նույն ժամանակով կարող է թվագրվել նաև Էրեբունիի ռիտոնը:

Ռիտոնը կռվել է արծաթե առանձին թերթիկով և հետագա մշակման է ենթարկվել՝ փորագրման և դրվագման: Ոսկեգծված են մի շարք մանրամասներ՝ ցլի գլուխը և մարդկանց պատկերները:

Էրեբունիի քննարկված երեք ռիտոնները պատկանում են ոճական տարբեր խմբերի: Հեծյալի պատկերով խոշոր ռիտոնը, ավելի շուտ ծագում է

հյուսիսարևելյան Իրանից, ձիու առաջամասով ռիտոնը մերձեփրատյան էթնոաշխարհագրական միջավայրի գործ է, իսկ չորս պատկերները կրող ռիտոն-գավաթը հավանաբար հոնիական ծագում ունի:

Էրեբունիում հայտնաբերված արծաթե առարկաների գանձից չորրորդ անոթը բավականին մեծ գավաթ է, հատակին խմիչքի շիթը բաց թողնելու անցքով:

Այսպիսով Ուրարտուի անկումից հետո էրեբունիի շարունակել է կատարել վարչաքաղաքական կմրկոր դեր՝ արդեն որպես աքեմենյան 18-րդ սատրապության կենտրոն: Այս հանգամանքներում հասկանալի է, որ աքեմենյան սատրապի պալատում և կրակի տաճարներում կարող էին լինել վերը նկարագրված արծաթե անոթները, ինչպես Հայաստանից, նույնպես և Աքեմենյան տերության ենթակա տարբեր երկրներից: Այսպիսով բարձր գեղարվեստական առարկաների հայտնաբերումը Էրեբունի-Երևանում լրացուցիչ և կարևոր փաստարկ է այն իրողության, որ Էրեբունին եղել է Աքեմենյան պետության կարևոր վարչաքաղաքական և մշակութային կենտրոն VI-IV դարերում:

Ընդունված է համարել, որ ռիտոնները պաշտամունքային հանդիսավոր անոթներ են, սակայն դա չի բացահայտում նրանց բովանդակությունը կամ դրա հետ կապված պատկերացումներն ու հասկացությունները, որոնք տարածված են եղել մերձավորարևելյան ժողովուրդների, ինչպես և հելենների շրջաններում: Ռիտոնների հետ կապված պատկերացումները մերձավորարևելյան երկրներում հավասարապես վերաբերում են արևի և լուսնի շարքի կոսմոգոնիական առասպելաբանական պատկերացումներին և ըմբռնումներին, ուստի դրանք վերին աստիճանի բազմակողմանի են ու հարուստ: Որոշակի կապ գոյություն ունի առաջավորասիական առասպելաբանության և ռիտոնների վերաբերյալ պատկերացումների միջև:

Էրեբունիում գտնված ձիու գլխով ռիտոնը կապված է արևի պաշտամունքի շարքի, իսկ ցլի գլխով ռիտոն-գավաթը լուսնի պաշտամունքի հետ:

Ռիտոնների մյուս խումբը՝ ցլի, այծեղջյուրի, եղջերուի, եղնիկի առաջամասով կապվում է մյուս խմբի, այն է՝ լուսնի պաշտամունքային առասպելական շարքի պատկերացումների հետ, որը իմաստավորում է լուսինը և հեղուկը:

Հայաստանից հայտնաբերված գեղարվեստական մետաղամշակության և ոսկերչության արտադրանքն ուսումնասիրող գիտնականները (Լուշե, Տիրացյան, Առաքելյան), մանրամասն քննարկելով այդ նյութերի գեղարվեստական, ոճական,

տեխնիկական, իմացաբանական տվյալները, բացահայտելով դրանց ընդհանուր հիմարևելյան, մասնավորապես ուրարտական ակունքները և դարաշրջանային աքեմենյան արվեստի ազդեցությունը, գտնում են, որ մ.թ.ա. VI-IV դդ. Հայաստանում գոյություն են ունեցել գեղարվեստական մետաղագործական արհեստանոցներ: Այդ արհեստանոցները տեղադրվում են ուրարտական նախկին արտադրական կենտրոններում (*Lushey, 1938, 761; Турциян, 1969, 105*): Տեղական գեղարվեստական դպրոցի առկայության ապացույց են գեղարվեստական մետաղագործության արտադրանքի բազմաքանակությունը, տարատեսակությունը, տեխնիկական և ոճաբանական տվյալների միասնությունը, լրացված գրավոր աղբյուրների (*Անաբասիս, IV, III, 25; IV, IV, 24*), տեղական հումքի (Սղեռ, Ջող), մետաղի գեղարվեստական մշակման ավանդների (տեղական և ուրարտական) տվյալներով: Այդպիսի արհեստագործական կենտրոններ են ուրվագծվում Էրզրումի, Երզնկայի շրջանում և Արմավիրում, որտեղ հայտնաբերվել են ոչ միայն ոսկերչության արտադրանքի նմուշներ, այլև եղջերուի ոսկորից մայրդրոշմ (մատրիցա):

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԻՆ (մ.թ.ա. III - I դդ.)

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը (մ.թ.ա. 334թ.) շրջադարձային եղավ արևելքի ժողովուրդների համար: Աքեմենյան կայսրության փլատակների վրա ստեղծվեց մի նոր համաշխարհային տերություն: Ադրիատիկ ծովից մինչև Հնդկաստան, Պոնտական ծովից մինչև Նուբիա: Սակայն, 33-ամյա Ալեքսանդրի մահից (մ.թ.ա. 323թ.) հետո, նորաստեղծ կայսրությունը բաժանվեց նրա զորավարների միջև. Սելևկոսը ստացավ ասիական բոլոր հողերը, Պտղոմեոսը Եգիպտոսը, Անտիգոնոսը՝ Մակեդոնիան և Հունաստանը: Շուտով այս տերությունների քայքայման հետևանքով առաջացան մի շարք միապետություններ: Ստեղծված նոր պայմանները հնարավորություն տվեցին երկու մշակույթների խաչաձևմանը և նոր սոցիալ-տնտեսական հիմքի վրա, այսպես կոչված, «հելլենիստական» մշակույթի առաջացմանը: Զարգացման արագ աստիճանով մակարդակի վրա գտնվող երկրներում, վրան և Հայաստանում, այն տարբեր ձևով արտահայտվեց՝ առևտրատնտեսական կապերի, ընթացիկ առևտրի աշխուժացում և նոր քաղաքների հիմնադրում ու քաղաքային կյանքի զարգացում, որը նպաստեց նորանկախ պետությունների

առաջընթացին (*ՀԺՊ, 1971, 489-499, Шлюмберже, 1985, Кошеленко, 1979, Зельин, 1955* և ուրիշներ): Գոյություն ունեին երկու տիպի հելլենիստական երկրներ՝ հունամակեդոնական քաղաքական իշխանությամբ և տեղական:

Գավգամելայի ճակատամարտից (մ.թ.ա. 331թ.) հետո Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնումը սատրապ Երվանդի կողմից և հելլենիստական քաղաքակրթության տարածումը բարենպաստ էին երկրի հետագա առաջընթացի համար: Երկրի ներքին զարգացումը սոցիալ-տնտեսական և մշակութային առաջընթացը, պայմաններ ստեղծեցին ուրբանիզացիայի համար: Այդ ընթացքում աշխուժացան ուրարտական նախկին քաղաքները՝ Տուշպան (Վանը), Էրեբունին (Երևանը), Արգիշտիխինիլին (Արմավիրը) և այլն: Վերջինս դարձավ Երվանդունիների նորանկախ Հայաստանի մայրաքաղաքը և պաշտամունքային կենտրոնը: Այն զբաղեցնում էր ուրարտական Արգիշտիխինիլի քաղաքի արևելյան Արմավիր բլուրը (նկար 60), պաշտամունքային հատվածը: Արարատյան դաշտավայրը դառնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կենտրոնը:

Նոր քաղաքներն առաջին հերթին հիմնադրվեցին Ճոփքի ու Կոմագենեի տերիտորիայում՝ Սամոսատը՝ Եփրատի աջ ափին, Սամոկրատը՝ Աղծնիքում: Դա պատահական չէր, քանի որ Ճոփքը գտնվում էր Սելևկյան պետության անմիջական հարևանությամբ և այնտեղով էր անցնում առևտրական հին «Արքայական ճանապարհը»: Մ.թ.ա. III դարի 40-ական թվականներին Արածանիի մոտ կառուցվում է Արշամաշատ քաղաքը, Տիգրիսից ոչ հեռու Կարկաթոկերտը (*ՀԺՊ, 1971, 517, Манандян, 1954, 30-35, Еремьян, 1953, 13-31*): Ճոփքի քաղաքները դեռևս մ.թ.ա. III դարում ակտիվորեն մասնակցում էին միջազգային առևտրին: Շուտով քաղաքներ են կառուցվում նաև Մեծ Հայքում: Հավանաբար մ.թ.ա. III դարի վերջերին Երվանդ կառուցում է իր նոր մայրաքաղաքը Երվանդաշատը, իսկ Ախուրյանի աջ ափին՝ պաշտամունքային նոր կենտրոն Բագարանը, այնուհետև Երվանդակերտն ու Երվանդավանը:

Մ.թ.ա. 189թ. Սելևկյան ստրատեգոսներ Զարեհը՝ Ճոփքում, Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում իրենց անկախ հայտարարեցին: Մեծ Հայքի անկախացումը բեկումնային եղավ հայ ժողովրդի պատմության համար: Արտաշեսյանների օրոք հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունն ավելի ուժեղացավ: Հայաստանը նոր վերելք ապրեց: Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 189-160թթ.) լինելով խոշոր պետական գործիչ,

ճիշտ ըմբռնելով ժամանակի պահանջները, իր արտաքին ու ներքին ակտիվ քաղաքականության շնորհիվ, կարողացավ վերամիավորել հայկական հողերը, անցկացնել մի շարք վարչատնտեսական ու ռազմական կարևոր բարեփոխումներ: Ավարտվեց հայկական պետականության կազմավորման պրոցեսը: Դա հնարավորություն տվեց ավելի լավ օգտագործել երկրի ներքին ռեսուրսները, կարո-

ղությունները, ընդարձակել հասարակության տնտեսական բազան: Այս բոլորը նպաստեցին երկրի սահմանների ընդարձակմանը և ներքին բուռն զարգացմանը (*Սարգսյան, 1965, 62-72, Մանандյան, 1954, 23-80, Еремян, 1953*):

Նոր թափ ստացավ քաղաքաշինությունը: Արտաշատ մայրաքաղաքի կառուցումը մ.թ.ա. 180-ական թվականներին Արտաշես I-ի ամենանշա-

Նկ. 60. Արմավիր մայրաքաղաքի միջնաբերդը, տեսքը հարավից

Նկ. 61. Հատված Արտաշատ մայրաքաղաքի միջնաբերդից՝ խոր Վիրապի վանքով

նավոր գործերից մեկն էր: Արտաշատը, Արմավիրի նման, երկրի քաղաքական և կրոնական կենտրոնն էր: Այն կառուցվում է գեղատեսիլ Արարատի դիմաց, Արաքս և Մեծամոր գետերի միախառնման տեղում ստեղծված թերակղզու, 12 մեծ ու փոքր բլուրների վրա և դրանցից հարավ-արևելք ընկած հարթավայրում (նկար 61): Գտնվելով միջազգային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում՝ ստեղծված բարենպաստ պայմանների շնորհիվ Արտաշատը բուռն վերելք ապրեց ու շուտով դարձավ անտիկ աշխարհի մեծ ու նշանավոր քաղաքներից մեկը: Արտաշատը հելլենիստական քաղաքաշինության սկզբունքներով կառուցված քաղաք էր (նկար 62), բազմազգ բնակչությամբ, որն ապրում էր քաղաքային աշխույժ կյանքով: Այն

կիսից մինչև Մարաստան և Զյուսիսային Սիջագետքից մինչև Եգիպտոս, որտեղ կային բազմաթիվ զարգացած հելլենիստական քաղաքներ: Այդտեղով էին անցնում միջազգային առևտրական կարևոր ճանապարհները: Հայաստանը դարձավ մի մեծ հելլենիստական պետության միջուկը և տիրացավ հսկայական հարստությունների: Այս ամենն իր ազդեցությունը թողեց Հայաստանի զարգացման հետագա ընթացքի վրա: Մ.թ.ա. 77թ. Ադծնիքում հիմնադրվեց Տիգրանակերտը (ՉԺՊ, 1971, 555-579, *Саркисян, 1960*), որն ըստ անտիկ հեղինակների՝ չբեղորեն կառուցապատված հարուստ քաղաք էր, բարձր պարիսպներով, հզոր միջնաբերդով, թատրոնով: Հայաստան գաղթվեց 500 հազար քաղաքային բնակչություն հելլենիստական մշակույթի անմիջական կրողներ, որոնք տեղա-

Նկ. 62. Արտաշատի միջնաբերդի քաղամասերից մեկը

գրադեցնում էր մոտ 600հա տարածք՝ 150 հազարից ավելի բնակչությամբ, ակտիվորեն մասնակցում էր միջազգային առևտրին, հանդիսանում էր պահեստարան և ուներ մաքսատուն:

Տիգրան II-ի (մ.թ.ա.95-55թթ.) օրոք Հայաստանը դուրս եկավ միջազգային լայն ասպարեզ և մ.թ.ա. I դարի սկզբին դարձավ Առաջավոր Ասիայի քաղաքական հզոր ուժերից մեկը:

Այդ ժամանակաշրջանը նշանավորվեց քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և մշակութային աննախընթաց վերելքով: Հայաստանի իշխանության տակ անցան հսկայական տարածքներ՝ Կիլի-

վորվեցին հին ու նոր քաղաքներում: Հայաստանում հելլենիզացիայի պրոցեսը տեղի էր ունենում տարբեր ճանապարհներով, լայնությամբ ու խորությամբ, ուղղակիորեն, հույն բնակչության կամ փոխանցված ձևով այլ ժողովուրդների միջոցով: Հելլենիստական երկրների հետ Հայաստանի առևտրատնտեսական կապերն ավելի էին աշխուժացել: Դրանք սերտ էին, հատկապես, Փոքր Ասիայի, Միջերկրականի արևելյան ափերի երկրների և Սիջագետքի հետ: Լայն թափ ստացավ դրամական շրջանառությունը, բարձր զարգացման հասավ արհեստագործությունը:

Հայկական շուկաներ են թափանցում Ալեքսանդր Մակեդոնացու տարբեր երկրներում կտրված դրամները, ինչպես նաև սելևկյան, պարթևական, կապադովկյան, պոնտական թագավորների ու քաղաքների դրամները: Արտաշեսյան թագավորները կտրում են իրենց դրամները: Բարձր զարգացման հասան արհեստները: Կային 50-ից ավելի արհեստներ, որոնց մեջ ընդգրկված էին որմնադիրներ, քարհատներ, քարտաշներ, կավագործներ, դարբիններ, զինագործներ, պղնձագործներ, ոսկերիչներ, քանդակագործներ, կնքագործներ, ոսկրագործներ, ատաղձագործներ, հյուսններ, դերձակներ, ոսկե և արծաթե թելերով կարողներ, կաշեգործներ, կոշկակարներ, ներկարարներ, նկարիչներ և այլն: Արհեստագործական արտադրանքի աճը տեղի էր ունենում ոչ միայն արտադրության ընդլայնման, այլև տեխնիկայի կատարելագործման շնորհիվ: Առաջացան արհեստագործության նոր ճյուղեր: Արհեստագործության զարգացումը հասցրեց աշխատանքի նոր բաժանման և նեղ մասնագիտացման: Տարբեր արհեստների գծով ստեղծվեցին համաքրություններ: Արհեստավորները կենտրոնացված էին քաղաքներում: Արտաշատը համարվում էր արհեստագործական ամենախոշոր կենտրոնը: Այն հատկապես հայտնի էր իր ամանագործական արտադրանքով և ներկատներով, «հայկական ներկով» որդան կարմիրով (*Ερεμμή*, 1953, 29), որը հռչակված էր ամբողջ հելլենիստական աշխարհում:

Հայաստանը ծանոթացավ անտիկ աշխարհի գիտության և տեխնիկայի նվաճումների հետ և դարձավ հելլենիստական մշակույթի կենտրոններից մեկը:

Արտավազդ II-ը (մ.թ.ա. 55-34թթ.) իր ժամանակի ամենազարգացած անձնավորություններից մեկն էր, գրում էր ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր (*Πλυταρχ, Κρασι, XXXIII*): Հելլենիստական ավանդույթները թափանցում են նույնիսկ այնպիսի պահպանողական բնագավառներ, ինչպիսիք են թաղման ծեսերն ու հեթանոսական կրոնը: Հայկական աստվածները ձեռք բերեցին անտիկ աշխարհի աստվածներին բնորոշ ֆունկցիաներ, համադրվեցին հելլենիստական աստվածների հետ: Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև պատկերազրության մեջ:

Մ.թ.ա. 60-ական թվականներից Հռոմի և պարթևների աշխարհակալ ձգտումները գնալով ուժեղանում են: Արտավազդը և Արտաշեսը զոհ են դառնում Հռոմի դավերին: Հայաստանն աստիճանաբար թուլանում է: Չնայած դրան հելլենիս-

տական մշակույթի զարգացումը ուշ անտիկ շրջանում շարունակվում է:

Հելլենիստական Հայաստանում ոսկուց, արծաթից և ոսկեջրած բրոնզից պատրաստված իրերն ու առարկաները շարունակում են մեծ դեր խաղալ մարդու կյանքում: Ոսկին նրա համար թանկարժեք մետաղ էր և միաժամանակ ինքնատիպ սրբություն: Այն համադրվում էր արևի հետ, իսկ արծաթը լուսնի: Ոսկուն վերագրվում է աստվածային ծագում: «Ոսկին ոչնչացնել հնարավոր չէ, քանի որ այն Ձևսի գավակն է» (*Неве́ров, 1978, 4*): Հաճախ դրա մոգական առանձնահատկությունը և կիրառական նշանակությունը համատեղվում էին: Այդպիսին էին անտիկ շրջանի ոսկե բոլոր իրերը, առարկաներն ու զարդերը: Օրինակ, գեմայով ոսկե մատանու կիրառական, գեղարվեստական և պաշտամունքային հատկանիշները սերտորեն կապված էին իրար հետ: Ոսկին մի շատ կարևոր հատկանիշ էլ ուներ: Այն իր փափկության և ճկունության շնորհիվ հեշտ էր ենթարկվում մշակման:

Հելլենիստական շրջանում և հատկապես մ.թ.ա. II-I դարերում շքեղության ձգտումը մեծ չափերի էր հասել: Մարդիկ իրենց շրջապատում են գեղարվեստական բարձր ճաշակով պատրաստած իրերով ու պերճանքի առարկաներով: Խոհանոցային սպասքը և մյուս կավանքները փոխարինվում են արծաթով ու ոսկով (*Сергеенко, 1968, 36*): Հարստությունը սկսվում է չափվել արծաթե գեղարվեստական իրերի քանակով: Նշանավոր վարպետների գործերը շատ բարձր գին ունեին: Այդ մասին վկայում են Պլինիոս Ավագը (*Plin, Nat. Hist. XXXIII, 47, 51-55*) և մյուս անտիկ հեղինակները: Այդ երևույթները նկատվում են նաև Հայաստանում:

Հելլենիստական դարաշրջանի հուշարձանների պեղումները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում հայտնաբերված ոսկե և արծաթե գեղարվեստական իրերը պատկանում են հիմնականում վերնախավին և հարուստ ու միջին կարողության տեր քաղաքացիներին:

*
* * *

Հայաստանի անտիկ դարաշրջանի ոսկու, ոսկե իրերի ու պերճանքի առարկաների մասին մեզ որոշ տեղեկություններ են հաղորդում հունա-հռոմեական աղբյուրները և վաղ միջնադարյան հայ մատենագիրները: Պլուտարքոսը (*Πλυταρχ, II, Πομπηύ, 1963, XXXIII*) նշում է, որ Տիգրանը մ.թ.ա. 66 թվականին Պոմպեոսի հետ կնքած հաշ-

տությամբ իբրև ռազմատուգանք տվեց 7000 տաղանդ, ըստ Ստրաբոնի և Ապիանոսի՝ 6000 տաղանդ (*Տրաբոն, XI, XIV, 10*), որը հավասար է 12,5մլն ռուսական ոսկե ռուբլու (*Մանանդյան, 1977ա, 577-582*): Իր կողմից յուրաքանչյուր զինվորի 50 դրաքմե (350 ոսկի ռուբլի) և զինվորական տրիբուններին՝ 1 տաղանդ (2100 ոսկի ռուբլի):

Տիգրան II-ի դրանիկ գունդը ներխուժեց Լուկոլոսի կողմից պաշարված Տիգրանակերտ և այնտեղից դուրս բերեց զանձների մի մասը և կանանոցը (*App, Mithr., 85, Մանանդյան, 1977ա, 500-501*): Ստրաբոնի վկայությամբ, Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի զանձարանները անառիկ ամրոցներ Բաբյուրսան և Օլանեն էին: Արտաշեսյան հարստության վերջին շրջանում դրանց ավելանում է նաև Արտագերս անառիկ ամրոցը, որտեղ կային հատուկ զանձապահներ (*Տրաբոն, XI, 14, 6, Բուզանդ, IV, 55, խորենացի, 9, իէ, խէ*): Վերջինս գրավեցին ու թալանեցին (մ.թ.2-4թթ.) հռոմեական լեգեոնները: Մարկ Անտոնիոսը մ.թ.ա. 34թ. խաբեությանը գերելով Արտավազդ II-ին, թալանեց Չայաստանը, կործանեց Երիզայի Անահիտի տաճարի ոսկե ծուլածո արձանը և ոսկին բաժանեց (*Plin, Nat. Hist. XXXIII, 24*): Անտոնիոսը Եգիպտոսի թագուհի Կլեոպատրա VII-ին նվիրեց «թագավորության ամբողջ զարդերը» (*Փլասս, 1994, XIV, XV, 3*), որը հափշտակել էր Չայաստանից: Երբ հռոմեացիները ճակատամարտում հաղթեցին Տիգրան II-ին, նրա սպանված զինվորներն իրենց վրա կրում էին ոսկյա մանյակներ և ապարանջաններ, ասում է Ապիանոսը:

Դիոն Կասիոսը Տրդատ I-ի Դոն կատարած ուղևորությունը նկարագրելիս նշում է, որ թագուհին կրում էր ոսկե սաղավարտ (*Dio, XIII, 2*), որը ծածկում էր նրա դեմքը: Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ երբ Խոսրովը հաղթանակից հետո մեծ ավարով վերադարձավ Վաղարշապատ, հրամայեց Արշակունիների հայրենական պաշտամունքի տաճարներին նվիրել «սպիտակ ցուլեր և նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդեր՝ փողփողուն ծոպերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկե պսակներ ու արծաթե զոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու

ծաթ, պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ ռդեր (*Ազաթանգեղոս, 22*): Ազաթանգեղոսը տարբեր առիթներով նշում է ոսկով զարդարված աշտանակները և պարարտ անուշահոտ յուղերով լի ոսկե կանթեղները (*Ազաթանգեղոս, 159*): «...Շինեցին կազմեցին գտեղիսն, և զարդարեցին ոսկի

և արծաթի կանթեղօք լուցելովք, և լապտերօք վառելովք, և աշտանակօք բորբոքելովք» (*Ազաթանգեղոս, 759*): Քրիստոնեության տարածման ժամանակ, երբ ավերվեցին թագավորական 8 պաշտամունքային վայրերը, բոլոր տաճարներում կուտակված հսկայական քանակությամբ ոսկյա ու արծաթյա իրերն ու զանձերը նվիրեցին աղքատներին ու ավարի տվին (*Ազաթանգեղոս, 781, 784, 786, 790, 809*):

Մովսես Խորենացին նույնպես մի շարք հիշատակություններ ունի՝ թագավորի ու նրա պաշտոնյաների զգեստների, զենքի ու զրահի մասին. «... և հրամայէ նմա (Արամին) զնոյն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել. և համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ ածել մարգարտեայ» (*Խորենացի, Ա, Ժգ*): Տիգրան II-ի ժամանակ Չայաստանի բնակիչների վիճակի բարելավման մասին նկարագրության մեջ Մովսես Խորենացին նշում է. «... ոսկու, արծաթի, պատվական քարերի, զգեստների և զանազան գույների, գործվածքների հարստություններ տղամարդկանց ու կանանց համար առհասարակ բազմացրեց, որոնցով խիստ տգեղները գեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում...» (*Խորենացի, Ա, իդ*): «... Իրավունք տալով թագդնել թագավորի գլխին և կոչել թագադիր, այլև ասպետ, և մանր մարգարտից երեք փաթ վարսակալ կրել առանց ոսկու և ակնեղենի, երբ արքունիքում և թագավորի տանը շրջելիս լինի» (*Խորենացի, Բ, է*): «Երվանդի մահից հետո Սմբատը մտնելով խուզարկում է արքունական զանձերը: Մանատրուկ թագավորի թագը գտնելով դնում է Արտաշեսի գլուխը և թագավորեցնում է ամբողջ Չայաստանի վրա...», Արտաշեսը տալիս է քաջ ու պատվավոր Արգամին նրան խոստացած երկրորդական գահը, նաև հակինթներով զարդարված պսակ, երկու ականջներին զինդեր, մի ոտքին կարմիր ազանելիք, իրավունք ունենալ գործածելու ոսկե գդալ և պատառաքաղ և ականեղեն գավաթներով խմելու: Եվ այս պատիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Սմբատին, բացի երկու զինդերից և կարմիր կոշիկից» (*Խորենացի, Բ, խէ*): Մի վկայություն էլ ունի Սեբեոսը: Պարթև արքայազն Արշակին հայկական գահը ստանալուց հետո, թագադիր ասպետ Բագրատ Բագրատունին մատուցում է ոսկուց և արծաթից պատրաստված պատգարակ, զարդարում սաղավարտով, վակասով, պսակում է հայրենական թագով և նստեցնում ոսկեպատ ականակուռ գահույքին (*Սեբեոս, 1979, 54*):

* Մովսես Խորենացու աշխարհաբար թարգմանությունները՝ Ստ.Մալխասյանի:

Հայաստանի հելլենիստական շրջանի ոսկե իրերից ամենավաղ գյուտը Հասան Ղալայի դամբարանից հայտնաբերված օվալաձև մանյակն է⁶⁸ (*Тер-Аветисян, 1926, 71-88, Առաքելյան, 1976, 59-60, LXVI*): Վերջինիս ծայրերը ավարտվում են առյուծի գլխի քանդակներով: Առյուծները գլխին սեղմված կոտոշներ ունեն, որոնց լայնքին արված առակոսները շեշտում են դրանց այծի լինելը: Առյուծների գլուխները բավականին մանրամասն մշակված են (նկար 63): Լայն բացված աչքերը խոշոր են, քիթը կնճռոտ, գլխից ու վզից աջ ու ձախ իջնող մազերը պատկերված են փնջերով: Առյուծների գլուխները պատրաստված են հելլենիստական արվեստի լավագույն ավանդույթների համապատասխան և աչքի են ընկնում արտահայտչականությամբ: Մի կերպարի մեջ տարբեր կենդանիների մասերը միացնելը բնորոշ էր հինարևելյան, հատկապես Ասորեստանի և Ուրարտուի արվեստին: Դրա նպատակը տվյալ գիշատչին, գազանին կամ թռչունին ավելի կատարյալ և հզոր ներկայացնելն էր (*Блек, 1976, 30-31, Манцбюш, 1976, 177*): Այդ ավանդույթն անցավ Աքեմենյան Իրանին, սկյութներին, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների և շարունակվեց նաև հելլենիստական շրջանում: Տվյալ դեպքում, մեր օրինակում կոտոշավոր առյուծի գլուխներով մանյակը առյուծագլուխ գրիֆոնը, իր մեջ մարմնավորում էր նաև այծի հատկանիշները:

Առյուծը Ասիայում համարվում էր բարձրագույն աստվածային ուժի, հզորության, իշխանության, արևի և կրակի խորհրդանշանը, «գազանների արքան և կենդանիների հովանավորը»: Նա հերալդի-

կայի սիստեմում խորհրդանշում է կայունություն, հաստատակամություն, հանգստություն, խոհեմություն: Այժմ իր հերթին կապված է և երկմային ուժերի կայծակի, ամպրոպի հետ, հատկապես հնդ-

Նկ. 63. Ոսկե մանյակ Հասան Ղալայի առաջին դամբարանից

եվրոպական դիցաբանությունում, ստորերկրյա աշխարհի հետ: Այս երկու հզոր ուժերի միավորումը մի կերպարի մեջ պետք է մանյակը կրողին պահպաներ և օժտեր գերբնական հատկություններով:

Ս.Վ.Տեր-Ավետիսյանը և Յա.Ի.Սմիռնովը Հասան Ղալայի կուրգանները համարում են հելլենիստական մշակույթի ազդեցության արդյունք, որի համար նրանք հիմք են ընդունում հայտնաբերված նյութերը և թվագրում են մ.թ.ա. III-II դարերով (*Тер-Аветисян, 1926, 84*): Մանյակի թվագրության հարցում կան տարբեր կարծիքներ: Բ.Բ. Պիոտրովսկին մանյակը իր ոճով համարում է սկյութաաքեմենյան միջավայրի արդյունք և թվագրում է մ.թ.ա. V-IV դարերով: Բ.Ն.Առաքելյանը նույնպես մանյակը համարելով սկյութական արվեստի գործ՝ այն թվագրում է մ.թ.ա. IV դարի վերջով և ոչ ուշ III դարի սկզբով (*Առաքելյան, 1976, 60*): Գ.Ա.Տիրացյանը գտնում է, որ մանյակը գուրկ է աքեմենյան արվեստին բնորոշ ոճական առանձնահատկություններից, ավելի մոտ է վաղ հելլենիստական շրջանի պատկերազրությանը և թվագրում է մ.թ.ա. IV-III դարերով (*Тирацян, 1969, 103-104, 1988, 61, 62*):

Նման կոտոշավոր առյուծագլուխ շղթայաձև մանյակներ հայտնաբերվել են Վրաստանում (*Հոսոս, 1986, 146, նկ. 46*), որոնք համարվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանի մոր բնորոշ տիպեր և թվագրվում են մ.թ.ա. III-II դարերով: Այդ տիպի մանյակներ կան Իրանից, Արտյուխովյան կուրգանից (II-I դարեր), ապարանջաններ՝ Բակտրիայից (*Higgins, 1961, 162, 169, նկ. 51, Максимова, 1979, 54, նկ. 10, Саркисидзе, 1989, 128, նկ. 45*): Հասան Ղալայի մանյակի քննությունը և համադրությունը հելլենիստական գեղարվեստական մետաղի հետ, ինչպես նաև բերված զուգահեռ-

⁶⁸ Հասան Ղալան գտնվում է Էրզրումի մոտ (Մախկին Ղարույնը): 1917թ. երկաթգիծ կառուցելու համար կատարվող հողային աշխատանքների ժամանակ բացվել է երկու կուրգան, որոնցից միայն մեկն է կարողացել պահել Ս.Տեր-Ավետիսյանը: Ըստ նրա՝ երկուսն էլ նույնատիպ կուրգաններ են եղել: Դամբարանն ուղղանկյուն կառույց է եղել, շարված լավ մշակված բաց մոխրագույն սալերով: Շարվածքը եղել է չոր, միայն անկյունային սալերն են միացված եղել «ծիծեռնակապղջ» կապերով: Թաղման խցիկը եղել է նույն քարից, պակաս խնամքով մշակված սալահատակի տակ: Այն ունեցել է արկղի տեսք (2մx1,5մ): Դամբարանից հայտնաբերվել է ոսկե մանյակ, մատանի, ոսկե երկու մեղալիոն, ոսկե կրծքազարդ մարդու գլխի պատկերով, դրոշմելու եղանակով պատրաստված ոսկյա խողովակներ, արծաթի կիսագնդաձև թաս, կարմիր կավից պատրաստված լավ փայլեցրած յոթ սափոր, գունավոր քարերից երկու կարմիր, մեկ կապույտ «ծու»: Կարմիր ներկի կտորներ: Դժբախտաբար մեզ է հասել միայն վերոհիշյալ մանյակի լուսանկարը:

ները, թույլ են տալիս Ս.Վ.Տեր-Ավետիսյանի և Յա.Ի. Սմիռնովի թվագրությունը համարել ամենաընդունելիս:

1970թ. Սիսիան ավանի արևելյան թաղամասում շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվել է ստորերկրյա մի դամբարան, որի իրերի մի մասը թալանվել է: Պեղումների միջոցով հաջողվեց պարզել դամբարանի կառուցվածքը, թաղման ձևն ու ծեսը (*Խաչատրյան, 1982, 227-232; 1975, 58, 59, 69, նկ.1-2, Хачатрян, 1980, 243-248*): Պեղումներով ձեռք բերված և բնակիչներից հավաքված բազմատեսակ կենցաղային և կիրառական արվեստի ոսկե, արծաթե, բրոնզե, երկաթե, կավե, ապակե ու քարե իրերն ու առարկաները, կահույքը, զենքերը, ոսկե ու արծաթե դրամները մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում և վկայում են հանգուցյալի բարձր դասին պատկանելը: Դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսով: Արծաթե թասի վրա եղած արամեերեն արձանագրությունից իմանում ենք, որ այստեղ թաղված է Սյունիքի իշխանավորներից մեկը, հնարավոր է կառավարիչը (բեշեշը) (*Перуханян, 1971, 78-81*):

Ոսկե իրերից առանձնանում են երկու կիսագնդած զարդերը, որոնք համարվում են իշխանություն խորհրդանշող *գավազանների գլխիկներ* (ենթադրվում է նաև դաշույնների բռնակների գլխիկներ) և տարբերվում են միայն չափերով (1. լայնությունը 3,7սմ, բարձրությունը 2,7սմ, 2. լայնությունը 4սմ, բարձրությունը՝ 2,5սմ): Դրանք պատրաստված են կաղապարի մեջ ծուլելու եղանակով (*Առաքելյան, 1976, 83, տախտ. XIX, 1, Arménie, 1996, 239, a, b*): Գավազանի գլուխների մակերեսին ռելիեֆ լայն գծերով պատկերված են մի շարքի վրա դասավորված երևակայական երեք գիշատիչներ (վիշապներ) գալարված վիճակում (աղյուսակ С, 2): Դնչերը հիշեցնում են առյուծի (խիստ ոճավորված), աչքերի մեջտեղից գնում է բաշանման թուևը, որը դեպի պոչը նեղանում և ոլորվում է: Գլուխները հարդարված են ոսկու մեջ ագուցված, նուրբ կապտա-կանաչավուն փիրուզներով, աչքերը կլոր են՝ ընդելուզված տոպազով, իսկ թաթերի մատների (չորսական) եղունգները ընդգծված են, սուր ծայրերը ներքև ուղղված փիրուզներով: Վերջինիս նուրբ կապտավուն երանգները ոսկու հետ տալիս են հաճելի ներդաշնակություն: Ենթադրվում է, որ Սիսիանի գավազանի գլուխները ներմուծված են Արևելքից և ծագումնաբանական կապ ունեն սակո-սարմաթական ռեզիդենտի արտադրանքի հետ (*Зардарян, 1986, 10*): Նման երևակայական գիշատիչներով հարդարված

գլխակալներ մեզ հայտնի չեն, սակայն կիսագնդած ալդորինակ զարդեր այլ պատկերներով գտնվել են Բակտրիայի Թիլյա-թեփեից (*Sarianidi, 1985, նկ.149-152*), որոնք պատկանում են մ.թ.ա. Iդ. վերջերին, այսինքն, ժամանակակից են Սիսիանի գավազանի գլուխներին: Դրանք պատրաստված են նույն եղանակով և ընդելուզված են փիրուզներով: Սիսիանի գլխակալների գիշատիչները և նրանց պատկերման ձևը բնորոշ է այսպես կոչված, «սիբիրյան գազանային ոճին» (*Зверушкин-Сомов*), որի ձևավորման վայրի կապակցությամբ տարբեր կարծիքներ կան (*Сарьянц, 1989, 147*): Սակայն գիտնականներից ոչ մեկը չի ժխտում հիմնարկեցյան, միջագետքյան արվեստի ազդեցությունը այդ ոճի վրա:

Կարելի է վստահորեն ասել, որ Սիսիանի գլխակալները ներմուծվել են Բակտրիայի հենց այդ կենտրոնից Թիլյա-թեփեից, որի նյութերի հետ դրանք ունեն ոչ միայն ձևաբանական ու ոճական շեշտված ընդհանրություններ, այլև ընդհանուր են տեխնիկայի և պատրաստման եղանակով:

Այդ շրջանում սկյութա-սարմաթական ոսկերչական արտադրանքը աչքի է ընկնում հատկապես փիրուզե ներդիրների առատությամբ: Սոգդիանա երկրի, հունա-բակտրիական՝ Բակտրա (կամ Ջարիասպ, որից հայկական Ջարասպա) մայրաքաղաքով, քուշանական թագավորություններում, որոնց հետ Հայաստանը կապված էր առևտրական ճանապարհներով, իշխում էր Արշակունիների դինաստիայի Կարենի-Պահլավի ճյուղը (*ՉԺՊ, 1984, 26*): Սիջին Ասիայի, Բակտրիայի հետ եղած կապերի մասին են վկայում Արտաշատի 5-րդ բլրից հայտնաբերված սոգդերի տարագով գերիներ պատկերող և այսպես կոչված, սկիզբ և վերջ չունեցող, կյանքը խորհրդանշող պատկերներով կնքադրոշմները (*Խաչատրյան, 1995, 28, Khachatrian, 1996, 367, նկ. 5a, b, աղ. 73, Arménie, 1996, 210a, b*), նույն բլրից գտնված պղնձե քառանկյուն դրամը, որն ուշ պարթևական (IIդ.) ընդօրինակություն է և կտրված է հնդկա-քուշանական աշխարհում: Սիսիանի գավազանի գլուխները մի անգամ ևս փաստում են հայ-բակտրիական կապերը:

Հատուկ ուշադրության են արժանի ոսկե *ապարանջանները*: Դրանցից մեկը (*Առաքելյան, 1976, 83, տախտ. XIX, 2*) պատրաստված է հետևյալ եղանակով: Քառակուսի կտրվածքով բրոնզե լարե կեղծ ոլորելուց հետո վրան հագցրել են բարակ թիթեղից պատրաստված ոսկե խողովակ, որին դրվագելու միջոցով տվել են բրոնզե միջուկի ոլորուն ձևը (բարձրությունը՝ 7,4սմ, լայնությունը

9,2սմ, քաշը՝ 93.4 գրամ): Վերջինիս ուղորուն ակոսների միջով ոսկե հյուսված թելեր են փաթաթել (աղյուսակ CV, 1): Ապարանջանի ծայրերն ավարտվում են դրվագելու եղանակով պատրաստված առյուծի գլուխներով, աչքերն ուռուցիկ են, ճակատը՝ կնճռոտ: Երկար վիզը ոճավորված է, մազերի փնջերը պատկերված են չորս շարք կազմող, ալիքներ հիշեցնող թմբերով, որոնք ծածկված են փորագիր կետերով: Վերոհիշյալ խողովակը լարերի հետ միասին մտնում է վզի խողովակի մեջ: Առյուծների գլուխների միջև տեղավորված է օվալաձև վահանակ, որի մեջ ագուցված է եղել քար (գեմա): Այն եղել է շարժական և կատարել է փականի դեր, ամրացել է առյուծների բերանին, վահանակի երկու կողմերին մածուցված օղակների միջոցով, սողնակների օգնությամբ: Վահանակը վերևում և ներքևում եզերված է ռելիեֆ հատիկաշար զարդերով: Տակի հարթ թիթեղը նույնպես ամրացված է մածուցման եղանակով:

Այս ապարանջանն առայժմ եզակի է Հայաստանում, սակայն նման տեխնիկայով պատրաստված ոսկյա և արծաթյա ապարանջաններ, մանյակներ և այլ զարդեր շատ են հայտնաբերվել անտիկ աշխարհի տարբեր մասերում: Օրինակ, Կուլ Օբայի սարկոֆագներից մեկում, տղամարդու կմախքի վզին գտնված ոսկե առյուծագլուխ մանյակը (*Артамонов, 1966, աղ. 205; Петренко, 1978, 46, աղ. 35:2, 2a*) և զանգվածեղ ապարանջանը պատրաստված է նույն եղանակով: Նման տեխնիկայով պատրաստված մ.թ.ա. V-IV դդ. ոսկե առյուծագլուխ ապարանջան է հայտնաբերվել Տեմիր-Գորայի սկյութական դամբարանից (*Яковенко, 1977, 141-142, նկ. 1*): Նույն տիպի տարբեր կենդանիների գլուխներով ավարտվող ապարանջաններ են հայտնաբերվել Փոքր Ասիայից, Մակեդոնիայից (*Галинина, 1980, 15, 37*), Դուրա-Էվրոպոսից (*Dura-Europos, 1931, աղ.XLV, 1*):

Վերոհիշյալ բոլոր ապարանջաններն ու մանյակները թվագրվում են մ.թ.ա. V-III դդ. սկզբով: Մ. Զարդարյանը (*Зардарян, 1986, 10*) համարում է, որ Սիսիանի ապարանջանը ծագումնաբանական կապ ունի սակո-սարմաթական ռեզիդնի արտադրանքի հետ: Սակայն, ինչպես տեսանք դրանք բացառապես հայտնաբերվել են Բոսփորյան թագավորության և նրան հարող տարածքներից, Հունաստանից, Մակեդոնիայից, Փոքր Ասիայից և բոլորն էլ համարվում են հույն վարպետների կողմից պատրաստված: Ուստի Սիսիանի ապարանջանը ամենայն հավանականությամբ փոքրասիական ոսկերչության կենտրոններից մեկի արտադրանքն է

(*Arménie, 1996, 231*), այդ վայրերից ոչ հույն պատվիրատուի համար պատրաստված կամ պատրաստվել է Հայաստանում, Տիգրան II-ի ժամանակ, փոքրասիական և սիրիական հելլենիստական քաղաքներից գաղթեցված ոսկերչի կողմից: Ինչ վերաբերում է Սիսիանի ապարանջանի ունեցած որոշ ոճական տարբերություններին վերոհիշյալ ավելի վաղ շրջանի օրինակներից, դա անտարակույս ավելի ուշ ժամանակի պատկանելու արդյունք է: Հայաստանից հայտնի են հելլենիստական շրջանի՝ կենդանիների, այդ թվում նաև առյուծի ռեալիստական և խիստ ոճավորված գլուխներով ավարտվող արծաթե և բրոնզե շատ ապարանջաններ:

Երկրորդ ապարանջանը պատրաստված է նույն տեխնիկայով (բարձրությունը 6,2սմ, լայնությունը 7,2սմ, քաշը 42.63գ): Բրոնզե կտրվածքում կլոր լարի վրա փաթաթված է ոսկե բարակ թիթեղ: Ապարանջանը կենտրոնից դեպի ծայրերը աստիճանաբար լայնանում և ավարտվում է ուղղահայաց հարթ կտրվածքով (աղյուսակ CV, 2): Մակերեսը հարթ կտրվածքով է դրվագելու եղանակով արված, խիստ ոճավորված առյուծի գլուխներով: Այն անջատված է լայնքով գնացող ակոսավոր զույգ գոտիներով: Մագերը պատկերված են ռելիեֆ կոտրատվող գծերով:

Ապարանջանն իր ձևով ու հարդարանքով աղերսվում է Գեղադիրից և Գառնիից (*Խաչատրյան, 1966, 88-89, տախտ. 1, 1, 2; Хачатрян, 1976, 86-87, նկ. 10:2*) գտնված բրոնզե ապարանջանների հետ, որոնք տեղական արտադրանք են: Պատրաստման եղանակից դատելով կարելի է ենթադրել, որ Սիսիանի ապարանջանը նույնպես փոքրասիացի հույն վարպետի կամ արտադրության այդ տեխնիկային ծանոթ տեղացի վարպետի ձեռքի արդյունք է: Պատկանում է մ.թ.ա. I դ:

Ուշագրավ նյութերի թվին է պատկանում ոսկե ականջօղը (*Առաքելյան, 1976, Arménie, 1996, 228*): Այն պատրաստված է շրջանաձև թիթեղից, վերին մասում բարակող ծայրերը իրար միացած չեն: Կենտրոնում ունի սուր ծայրը դեպի ներքև ագուցված տանձաձև նռնաքար, որը շրջանակված է զույգ հյուսված թելերից կազմված զարդերով (աղյուսակ CVI, 1): Արտաքին շրջանակի ծայրերը ներքևում դեպի դուրս օղակաձև ոլորված են: Ականջօղը եզերված է դրոշմելու եղանակով ստացված ուռուցիկ կեղծ կիսագնդիկներով: Նման ավելի մեծ չափերի մեկական կեղծ կիսաթմբիկ էլ կա նռնաքարի աջ և ձախ կողմերին (բարձրությունը՝ 2,4սմ, լայնությունը՝ 2,1սմ):

Հայաստանից հայտնաբերված անտիկ շրջանի նման ականցող մեզ հայտնի չէ: Նոնաքարի շրջանակի, այսպես կոչված, «ակնոցած» զարդերը համդիպում են Ղրիմի սկյութական դամբարանների ոսկե իրերի վրա, որոնք քվազրվում են մ.թ.ա. I - մ.թ. I դդ. (*Пятыева, 1956, 79-80, 24, ադ. III, 18, Абрамова, 1974, 3, 13, 19, նկ. IV, 19, Крис, 1981, 37*): Խերսոնեսի մ.թ.ա. IV - մ.թ. IV դդ. պերճանքի ոսկե առարկաները ուսումնասիրող Ն.Վ.Պյատիշևան գտնում է, որ դրանք Խերսոնեսում չէին կարող պատրաստվել և կարող էին ներմուծվել Կովկասից, Սիրիայից և Փոքր Ասիայից: Վերոհիշյալ տարածաշրջանները առևտրական սերտ կապեր ունեին հյուսիս-մերձսևծովյան շրջանների հետ և, ըստ ամենայնի, այդ իրերի մի մասը հայկական ծագում ունի (*Пятыева, 1956, 79-80, Максимова, 1954*):

Հայաստանը հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանում նշանակալից դեր էր խաղում Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրի մեջ: Հայաստանով էին անցնում միջազգային առևտրական ճանապարհների մի մասը, ինչպես Զինաստանից, Սիջին Ասիայից և հյուսիսային Զնդկաստանից դեպի արևմուտք, այնպես էլ հարավից՝ Սիջազետից, Սիրիայից դեպի հյուսիս Սև և Ազովի ծովերի ափերը (*Манандян, 1954, 104*): Հայաստանի քաղաքները կառուցված էին այդ ճանապարհների վրա և իրենց արտադրանքով մասնակցում էին առևտրին: Հատկապես կարևոր էր մայրաքաղաք Արտաշատը, որը տարանցիկ առևտրի հանգուցային կենտրոն էր, պահեստավորման վայր: Արտաշատից դեպի Սև ծովի հարավային ափերը ճանապարհն անցնում էր Սատաղով Կոմանա, Ամիսոս, Սինոպ, որոնք ծովով կապված էին հյուսիս-մերձսևծովյան շրջանների հետ: Մ.թ. I դարից առևտուրը կատարվում էր նաև Տրապիզոնի միջոցով:

Ստրաբոնը (*Страбон, XII, III, 36*) նկարագրելով պոնտական մեծ քաղաք Կոմանան, ասում է, որ Հայաստանի առևտրականների համար այն նշանակալի առևտրական կենտրոն էր:

Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերվել է չորս ոսկե մատանի: Դրանցից մեկը պատրաստված է երկու մասից՝ մատանու կիսակլոր լարը և ազուցված ուռուցիկ նոնաքարով (ալմանդին) օվալաձև վահանակը (13x8մմ, տրամագիծը՝ 1,5սմ, քաշը՝ 3.85գ): Վահանակի նեղ կողերին զոդված են օղակներ, որոնց միջով անցնելով մատանու լարը փաթաթվում է իր վրա (ադյուսակ CVI, 3): Այս մատանին իր շարժական վահանակով հիշեցնում է դասական շրջանի մատանիները, երբ կնքաքարն անցքի միջով անցնող լարով ամրացվում էր մատա-

նուն: Դրանք խոշոր էին և մատին կրելու համար անհարմար: Մ.թ. ա. III դարում մատանու և քարի ծուլումով վերացան շարժական մատանիով զեմաները: Այժմ արդեն մատանին պատրաստելուց հետո քարն ազուցվում էր վահանակի մեջ (*Максимова, 1955, 142, Неверов, 1978, 5-7*): Պլինիոս Ավագը հաղորդում է, որ մետաղե վահանակի մեջ դրված առաջին քարը եղել է կովկասյան ժայռի քարեկոր (*Неверов, 1978, 7*): Սկզբնական շրջանում դրանք բավականին խոշոր էին, զանգվածեղ ու ծանր: Սակայն դրանք աստիճանաբար փոքրացան, նրբացան և կրելու համար դարձան շատ հարմար:

Սիսիանի օրինակը ցույց է տալիս, որ շարժական վահանակով մատանիները ձևափոխված տեսքով հասնում են մինչև մ.թ.ա. I դարի վերջ:

Սիսիանի մյուս մատանիները (բարձրությունը 2,3սմ, տրամագիծը՝ 1,6 և 1,1սմ, քաշը 2.72, 2.78գ) սնամեջ են, պատրաստված ոսկյա բարակ թիթեղից՝ երկու և երեք մասով (ադյուսակ CVI, 4-6): Դրսինը դրոշմելուց հետո ներսի երեսից դրվել է հարթ թիթեղ և մածուցվել:

Մատանիներից մեկի վահանակի տակի հարթ թիթեղը զոդված է առանձին: Անցումը դեպի բարձր շրջանաձև վահանակը շատ սահուն է: Վերին մասում, քարի համար, մատանու թիթեղի մեջ ամբողջ մակերեսով բացվածք է արված, և քարը ազուցելուց հետո (չեն պահպանվել) եզրերը ծալվել են դեպի ներս: Մատանիների այս ձևը հանդես է գալիս մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսին, որին պատկանում են նաև Սիսիանի մատանիները և տարածում ստանում մ.թ. առաջին դարերում (մինչև IV-V դդ.): Ուշ անտիկ շրջանում մատանու վերին բարձր մասը աստիճանաբար ցածրանում է, և մատանիները ավելի կլորավուն տեսք են ստանում: Փոքրանում են նաև քարերը և, ի տարբերություն հելլենիստական մատանիների, ուռուցիկ քարերը հարթ տեսք են ստանում (*Максимова, 1979, 66; 1957, 75-78*): Այսինքն, սնամեջ մատանիների պատրաստման ձևը ավելի պարզ էր և ոսկին ավելի քիչ էր ծախսվում, ուստի, այն ավելի էժան էր և մատչելի հասարակության լայն խավերի համար: Այդ պատճառով հիշյալ մատանիները լայնորեն տարածված են ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Սիսիանի դամբարանի նյութերի մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում *մեդալիոնները*, որոնք սակավաթիվ լինելով հանդերձ, իրենց գեղարվեստական արժանիքներով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Մեդալիոնները հինգն են (տրամագիծը՝ 8սմ, քաշը՝ 27,55գ) (*Առաքելյան, 1976, 82, տախտ. XVII*),

բոլորն էլ պատրաստված են արծաթյա բարակ թիթեղից դրոշմելու եղանակով և ոսկեջրած են: Դրանցից մեկի կենտրոնական մասը զբաղեցնում է կնոջ ռեչիեֆ կիսանդրին (աղյուսակ CVII, 2): Կինը կրում է առանց թևերի թեթև բարակ զգեստ եռանկյունաձև բացվածքով: Կնոջ գլխի ծախ կողմում պատկերված են արմավենու ճյուղ (հասկ) և թուր, իսկ աջից՝ նիզակի վրա հագցրած զինվորական հանդերձանք, ավար: Կնոջ դիմագծերը խոշոր են, արտահայտում են վճռականություն: Սանրվածքը կիսալուսնաձև է, առանձին հյուսած փնջերով, նման հեղենիստական շրջանին բնորոշ սանրվածքներին: Գլխի երկու կողմերում պատկերված թռչնաթևերը, որոնք եզերված են ոլորուն զարդով, իրենց սահուն ձևերով ներդաշնակում են մեղալիոնի կլոր ուրվագծին: Դնմքը քանդակված է հունահռոմեական արվեստին բնորոշ համաչափությունների գեղեցիկ ներդաշնակությամբ:

Ենթադրվում է, որ մեղալիոնի վրա պատկերված է Սերձավոր Արևելքի երկրներում պաշտվող աստվածուհու ընդհանրացված կերպարը, որն իր մեջ զուգորդում է Իզիդայի ու Դեմետրեի, ինչպես նաև փոքրասիական մայր աստվածուհու բնորոշ գծերը, քանի որ Սիսիանի մեղալիոնի վրա, բացի Իզիդայի ու Դեմետրեի հատկանիշներից, կարելի է նկատել նաև այլ մանրամասներ, որոնք պահանջում են իրենց բացատրությունը (Առաքելյան, 1976, 87): Սակայն, ըստ երևույթին այստեղ պատկերված է հունա-հռոմեական մի աստվածուհի իր մի շարք ատրիբուտներով, որը կարող էր միաձուլված լինել տեղական մի որևէ աստվածուհու հետ: Սիսիանի մեղալիոնի պատկերն իր ատրիբուտներով հիշեցնում է հաղթանակի թևավոր աստվածուհուն Նիկե-Վիկտորիային: Նրա մի կողմում պատկերված է ռազմական ավարը, իսկ մյուս կողմում արմավենու ճյուղը (Խաչատրյան, 1978, 46, տախտ. I, 1; Хачатрян, 1978, 235, աղ. 56:4, *Arménie*, 1996, 233):

Հեղենիստական շրջանի Ծուփքի (Արշամ, Քսերքսես) և Արտաշեսյան դինաստիայի հայ թագավորների դրամների դարձերեսներին պատկերված են նաև Հերակլեսի, Աթենասի, Նիկեի ու Տիխեի կերպարները (Առաքելյան, 1976, 61-62, Մուշեղյան, 1970, 70-71): Սիսանական տիպի առկայությամբ հանդերձ այդ կերպարների մեջ նկատվում է տարբերակների մի բազմազանություն: Նիկեն պատկերված է ինչպես դափնեպսակով, այնպես էլ արմավենու ճյուղով: Ի դեպ, Սիսիանի մեղալիոնի վրա իր արմավենու ճյուղը նման է Տիգրան II-ի դրամների դարձերեսին պատկերված Տիխեի ձեռքի ար-

մավենու ճյուղին (Առաքելյան, 1976, 66, տախտ. LXXIV-LXXV): Սիսիանի մեղալիոնի վրայի Նիկե-Վիկտորիայի պատկերը կարող է նույնացվել Անահիտի հետ:

Կնոջ դիմագծերը, ճակատից իջնող ուղիղ քիթը, ծնոտը, լիքը այտերը և վիզը հիշեցնում են «Տիխե-Նավամինդային» պատկերող հունա-բակտրիական մեղալիոնի (արծաթ, ոսկեջրած, մ.թ.ա. II դ.) աստվածուհուն: Վերջինս նույնպես ունի ուսերից դուրս եկող փոքր թևեր, փարթամ, գեղեցիկ սանրված մազեր, ցածր գլխարկ, հարուստ ծալքերով զգեստ: Այստեղ ևս առկա է սինկրետիզացիայի ենթարկված մի կերպար, որտեղ ակնառու են հեղենիստական և արևելյան արմատները (Тревер, 1940, 64-67, աղ. 13; Пугаченкова, Ремпель, 1965, 62, 63, նկ. 40):

Նիկեի կերպարի պատկերումը Հայաստանում մեղալիոնների, կնիքների պաշտոնական արվեստի հուշարձանների վրա պատահական չպետք է համարել, մանավանդ մ.թ.ա. I դարում, երբ Հայաստանը ծաղկուն երկիր էր և հասել էր իր հզորության գագաթնակետին: Սիսիանի մեղալիոնի վրա մենք ունենք տիպիկ սինկրետիկ մի աստվածուհու պատկեր, որտեղ արևելյանը և հունա-հռոմեականը հանդես են գալիս միասին: Նիկեի այս պատկերը, ավարով, արմավենու ճյուղով և թրով նույնպես հաղթական տիրակալին փառաբանելու գաղափարն է խորհրդանշում: Այդ ոգով են տոգորված նաև Սիսիանի մյուս մեղալիոնները:

Երկրորդ մեղալիոնը թերի է, պատրաստված նույն եղանակով ինչ որ նախորդը և նույնպես պատկերում է կնոջ կիսանդրի: Քիթը սեղմված է մի կողմի վրա, իսկ արծաթի վրայի ոսկին մեծ մասամբ թափվել է: Կնոջ դիմագծերի, վզի և մյուս մանրամասների մշակումը նույնն է, ինչ որ նախորդին: Քանդակի մեջ առավել ուշագրավ է գլխարկը, որն իրենից ներկայացնում է շքեղ բաշով ձևավորված սաղավարտ, կողմնային մասերում բաշը, արծվի թևերի նմանությամբ, փռվում է փետրազարդերով և ամբողջացնում կերպարի ներկայացուցչական հորինվածքը (աղյուսակ CVII, 1): Ինչպես կերպարի բնութագրով, նույնպես և մանրամասներով դիմաքանդակը վերարտադրում է Աթենաս Պալասին (Խաչատրյան, 1978, 48, տախտ. I, 7):

Մովսես Խորենացին Տիգրան II-ի Հայաստան բերված հունական արձանների թվում հիշատակում է նաև Աթենասին (Խորենացի, Բ, Ժբ): Աթենասը հունա-հռոմեական արվեստի բազմաթիվ ստեղծագործություններից մեզ հայտնի է իր կորնթական, բարձր, խիստ ուռուցիկ, շեշտված անցումով

և հոնիական բարձր փետրագարդ ունեցող սաղավարտներով: Արևելքում Աթենասը հանդես է գալիս տարբեր սաղավարտներով:

Սիսիանի մեդալիոնի վրայի աստվածուհու սաղավարտը ճիշտ նույնն է, ինչ որ Կերչի մոտ գտնված, մ.թ.ա. III դ. պատկանող ոսկյա մատանու սիրիական նոնաքարի վրա պատկերված Աթենասի սաղավարտը, տարբերությամբ, որ վերջինիս մանրամասներն ավելի լավ են մշակված (*Максимова, 1955, 442, աղ. 1, 5*):

Սիսիանի մեդալիոնը պատրաստված է հավանաբար Տիգրան II-ի ժամանակ Հայաստան տեղափոխված կամ հելլենիստական արվեստին լավատեղյակ տեղացի վարպետի կողմից, Հայաստան է բերված կամ նման է Փոքր Ասիայում և սիրիամիջագետքյան շրջաններում տարածված Աթենասի քանդակներին:

Սիսիանի մյուս մեդալիոնների վրա պատկերված է արծիվ (տրամագիծը՝ 8,2սմ, քաշը՝ 26.17գ), որոնցից ամբողջական է միայն մեկը: Երեք մեդալիոնների պատկերներին բնորոշ է հորինվածքի ընդհանրությունը (աղյուսակ CVII, 4-6): Մեդալիոնի ամբողջ մակերեսն զբաղեցնում է արծիվը, որը շեշտելու նպատակով արված է մի փոքր մեծ, այդ պատճառով այն դուրս է գալիս շրջանակի վրա: Արծիվը պատկերված է հաղթական դիրքով, մի դեպքում կանգնած, մեջքի վրա ընկած անօգնական ոտքերը տարածած, ոճավորված կենդանի-գազանի փորի վրա, մյուս դեպքում՝ շանթերի, կայծակների վրա: Արծիվը վերարտադրված է չափազանց մանրամասն ու հստակ, մասնավորապես նրա դիմային հատվածը: Քանդակի մեծ շեշտվածությունը, ակներևաբար, իր մեջ բովանդակում է արծվի պատկերը որպես խորհրդանիշ ընդգծելու մեջ, որովհետև նրա զոհը դարձած կենդանին անհամեմատ ավելի ընդհանուր մշակում ունի: Հիանալի վերարտադրված են թռչնի համաչափությունները և ընդհանուր ծավալը:

Հորինվածքային տեսակետից մեդալիոնների ծախ կամ աջ անկյունները թեքությամբ կտրված են և ունեն մեծ ծանրաքեռնվածություն, իսկ հակառակ մասերում մակերեսը մնացել է ազատ, որով և ավելի է շեշտված արծվի հաղթանակող կերպարը: Դրան նպաստում է նաև արծվի գլխի դիրքը, հեռուն ուղղված հայացքով: Արծիվներից մեկի գլուխը թեքված է դեպի ծախ, մյուսինը՝ դեպի աջ, իսկ երրորդինը՝ պահպանված հետքերից կարելի է ենթադրել՝ դեպի ծախ:

Մեդալիոնները շրջանակված են շքեղ գոտիներով, որոնցից երկուսը՝ ոճավորված կենդանու

վրա կանգնածները, կազմված են բաղեղից, մեկը՝ դափնեպսակից:

Սիսիանի մեդալիոնների ճիշտ զուգահեռները մեզ հայտնի չեն, սակայն արծվի պատկերով անոթներ, մեդալիոններ, ճարմանդներ և այլ իրեր հաճախ են հանդիպում (*SPA, 1938, աղ. 138, A, B, E; Вошинина, 1953, նկ. 1*): Արծվի հաղթանակող կերպարը, որը պատկերվել է սովորաբար, ինչ-որ կենդանու վրա կանգնած կամ ճիրանների մեջ բռնած, հիմարևելյան ծագում ունի: Այն ավանդաբար շարունակվել է մինչև ուշ միջնադար: Հայտնի է, որ արծիվը երկնքի հնագույն խորհրդանշանն է, արևի աստվածությունը (*Тревер, 1937, 17*): Այն համարվում էր թագավորական թռչուն: Թևերը տարածած ոսկե արծիվը աքեմենյանների զինանշանն էր: Քսենոփոնն իր «Կյուրոպեդիայում» վկայում է, որ Կյուրոսի զինանշանը թևերը տարածած ոսկե արծիվ էր, երկար նիզակի վրա ամրացված (*Куропедия, VII, 1, 4*), իսկ «Անաբասիտում» նա ասում է, որ այնտեղ տեսնում են արքայի զինանշանը ոսկե արծիվ՝ նիզակի կոթառին հագցրած (*Անաբասիտ, I, 10, 12*): Ըստ երևույթին այդ զինանշանը կրում էին նաև աքեմենյանների սատրապները: Ենթադրվում է, որ Արին բերդից գտնված հեծյալի առաջամասով եղջերագավաթը (մ.թ.ա. V-IV դդ.), որտեղ հեծյալի գլխարկի երկու կողմերին պատկերված են արծիվներ, ոչ թե մարմնավորում է մարական մեծատոհմիկ աստիճանավորի, այլ Հայաստանի սատրապ Երվանդին (*Առաքելյան, 1976, 42, 43, աղ. LVII*):

Այդ զինանշանը չի փոխվել նաև Արտաշեսյան դինաստիայի ժամանակ, որն, ըստ երևույթին, ուներ քաղաքական նշանակություն, քանի որ Արտաշեսյանները նույնպես իրենց համարում էին աքեմենյաններից սերած (*ՅԺՊ, 1971, 528-530*):

Շանթի վրա կանգնած արծվի պատկերը տարածված է եղել Փոքր Ասիայում, հատկապես Սիրիոյի VI Եվպատորի ժամանակ: Այն պատկերվել է դրամների վրա և խորհրդանշում է Ջևսին (*Зорпаф, 1951, 152, 186, աղ. XXXVI, 19, 22, 23 և ուրիշներ*): Սիսիանի մեդալիոնի պատկերը աղերսվում է վերջիններիս հետ:

Այսպիսով, Սիսիանի մեդալիոնները կապված են Ջևսի, երկնքի, արևի պաշտամունքի մերձավորարևելյան, հելլենիստական դարաշրջանի արևի աստվածությունների, որոնց թվում և, հավանաբար, Արամազդի հետ:

Մեդալիոնների քանդակները կատարված են նույն տեխնիկայով և շատ մանրամասներ արծիվների թևերը, շանթը և այլն, նույն մշակումն ունեն

և նույն տրամագիծը, ինչ որ վերոհիշյալ կանացի պատկերներով մեղալիոնները, ուստի շատ հնարավոր է նույն կենտրոնի և նույնիսկ նույն արհեստանոցի արտադրանք լինեն: Մեղալիոններից երկուսը շրջանակված են բաղեղով, արծիվները կանգնած են քիչ ոճավորված կենդանու վրա, մշակումով իրարից բոլորովին չեն տարբերվում և նույն վարպետի կողմից պատրաստված լինելը կասկած չի հարուցում:

Մեղալիոններից երրորդի՝ շանթի վրա կանգնած արծվի պոչի փետուրների դիրքը և մշակումը քիչ տարբեր է (պահպանված չլինելու պատճառով մյուս մասերի վերաբերյալ կարծիք կազմել չենք կարող): Ինչ վերաբերում է մեղալիոնի դափնեպսակե շրջանակին, ապա այն հանդիպում է հելլենիստական շրջանի սիրիական կամ փոքրասիական համարվող մեղալիոնների վրա (*Hoffmann, Davidson, 1966, նկ. 93a, b; Segall, 1938, աղ. 36*): Դրանցից մեկը պատկերում է Աթենասի, մյուսը՝ Էրոսի կիսանդրին: Երկրորդ մեղալիոնի պատկերը, Սիսիանի մեղալիոնների նման, շատ ռելիեֆ է: Սիսիանի շանթի վրա կանգնած արծվի պատկերով մեղալիոնը պատրաստվել է ոսկերչական նույն արհեստանոցում, ինչ որ մյուս չորս մեղալիոնները, հնարավոր է և բացառված չէ նաև, որ բոլոր մեղալիոնները պատրաստված լինեն նույն վարպետի կողմից: Սիսիանի մեղալիոնները թվագրվում են մ.թ.ա. I դարով:

Դժվար է որոշել նաև Սիսիանի մեղալիոնների պատրաստման ճիշտ վայրը: Այդ մեղալիոնների զուգահեռները մեզ հայտնի չեն: Դրանք կարող էին պատրաստվել Սիրիայում, Փոքր Ասիայում կամ Հայաստանում: Ինչ վերաբերում է արծիվների պատկերներին, ապա դրանք լեռնային են և տարածված են եղել նաև Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում: Ընդհանուր առմամբ, Սիսիանի մեղալիոններն աչքի են ընկնում ոճական նկատելի ընդհանրությամբ: Նրանց վրա զգացվում են մի կողմից տեղական արևելյան ավանդույթների դրսևորումները, մյուս կողմից՝ հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը: Տեղականը՝ արևելյանը, մակերեսի վրա անհամաչափ տեղադրման հորինվածքն է, ատրիբուտների խիստ պայմանական եղանակը և իր ինքնատիպությամբ տարբերվում է հունական արվեստում ընդունված կանացի կերպարից ու գեղեցիկի ըմբռնումից:

Հելլենիստական արտահայտվում է նախ մեղալիոնների վրա աստվածուհիների պատկերների մեջ, որոնք արդեն սինկրետիզացիայի ենթարկված կերպարներ են ոչ միայն իրենց ունեցած

ֆունկցիաներով, այլև պատկերման եղանակներով: Այսինքն, տեղական աստվածուհիները կորցնելով իրենց նախնական տեսքը՝ սկսում են նմանվել օտար՝ մեծ մասամբ հունական-հելլենիստական աստվածուհիներին: Հելլենիստական ազդեցությունն արտահայտվում է նաև պատկերների, նրանց առանձին մանրամասների մշակման մեջ, որտեղ ակնառու են հելլենիստական քանդակագործական ձևերը: Հարկ է նշել հատկապես դեմքի, մազերի սանրվածքի, հագուստների ծալքերի, թռչունների թևերի վերարտադրման մշակման եղանակը:

Այսպիսով կարելի է ենթադրել, որ Սիսիանի մեղալիոնները պատրաստվել են Հայաստանում, հնարավոր է գեղարվեստական մետաղագործության, դեռևս ուրարտական և հետագա ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող կամ հելլենիստական շրջանում առաջացած կենտրոններից մեկում ամենայն հավանականությամբ արքունական, արքունիքին սպասարկող ոսկերչական արհեստանոցում, որը պետք է լիներ Արտաշատում: Վերջիններս հարազատ մնալով տեղական ավանդներին, միևնույն ժամանակ կրել են հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը, յուրացրել ու ստեղծագործաբար օգտագործել այն: Հնարավոր է, որ դրանք պատրաստվել են մեղալիոններ կամ նման հարդարանք ունեցող ներմուծված բարձրարժեք մի շարք անոթների կամ պատճենների օրինակով, տեղացի վարպետի կողմից, որը տեսել է անտիկ այդ հուշարձանները, և նրանց միտքն ու սիմվոլիկան վերարտադրել յուրովի, իր միջավայրին համապատասխան, ազատ կոմպոզիցիայով:

Հելլենիստական շրջանում, հատկապես մ.թ.ա. II-I դարերում հելլենիստական աշխարհում մեծ հակում է նկատվում դեպի հարստությունն ու ճոխությունը: Պլինիոսը ցավով է նշում ոսկուց, արծաթից ու բրոնզից պատրաստված գեղարվեստական իրերի նկատմամբ մարդկանց ունեցած ծարավի մասին: Հայտնի են արծաթագործ նշանավոր շատ վարպետների անուններ, որոնց գործերը բարձր գներ ունեին: Շատ է խոսվում մեղալիոններով զարդարված թասերի մասին: Պլինիոսը նշում է մի շարք վարպետների, որոնք փառաբանված էին արծաթե մեղալիոններով զարդարված թասերի արտադրանքով: Նշանավոր և հարուստ ընտանիքներն ունեին իրենց վարպետները: Անտիկ շրջանում ոսկերիչներն ու՝ արծաթագործները ապակեգործ վարպետների նման, տեղից տեղ էին շարժվում և տարբեր երկրներում ստեղծում իրենց արհեստանոցները: Այնուհետև հաճախ էին հելլենիստական շրջանի արհեստավորների լավագույն

ստեղծագործությունները պատճենահանվում գիպսով և արտահանվում կամ ներմուծված իրերից էին պատճենահանում:

Սիսիանի մեդալիոնները անպայման ավելին են եղել, քան մեզ են հասել: Պարզ է նաև, որ դրանք արծաթե ընպանակների վրա փակցված էմբլեմներ չեն (*Առաքելյան, 1976, 82-83*), թեև հելլենիստական շրջանում սկսվում է անոթների մեջ դրվող ռելիեֆ մեդալիոնների արտադրությունը (*Грышневская, 1955, 346*). այն շարունակվում է նաև հետագայում, սակայն Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերված մոտ մեկ տասնյակ ընպանակներից ոչ մեկի վրա այդպիսի էմբլեմներ ամրացնելու հետքեր չկան: Դրանք ամրացված են եղել թիթեղների վրա, որոնց առանձին բեկորներ են պահպանվել միայն և վերնախափի շքեղ հագուստների զարդարանքի մասն են կազմել:

Մեդալիոններ են հայտնաբերվել նաև Արմավիր մայրաքաղաքից, Գավառից (նախկին Նոր Բայազետ, Կամո), Հասան Ղալայի կուրգանից: Դրանք բոլորն էլ պատրաստված են ոսկյա բարակ թիթեղից՝ դրոշմելու եղանակով: Հասան Ղալայի մեդալիոնները երկուսն են, դրանց վրա պատկերված են առյուծներ (տրամագիծը՝ 5 սմ): Արմավիրի և Գավառի մեդալիոնների վրա պատկերված են ճոխ հագուստներով կանացի կիսանդրիներ: Առավել մշակված և արվեստի առումով կատարյալը Գավառի մեդալիոնն է (բարձրությունը՝ 5,4 սմ, լայնությունը՝ 4,6սմ, քաշը՝ 7.4գ, *Մելիք-Փաշայան, 1963, 117, նկ.15, Առաքելյան, 1976, 87, տախտ. XXII, Arménie, 1996, 273, HC8*), որտեղ կնոջ աջ կողմում պատկերված է երեխա (աղյուսակ CVII, 3): Առանձնապես շեշտված է գլխի հատվածը, որը գրեթե անջատված է մակերեսից և դուրս է գալիս շրջանակից: Կնոջ դիմագծերը համաչափ են ու գեղեցիկ: Ընդհանրապես այս մեդալիոնը աչքի է ընկնում կնոջ և երեխայի առանձնատեսքի պատկերման եղանակով: Երեխան տեղադրված է կնոջ աջ ուսի մոտ, վզի ու կրծքի միջև: Աջ թևը տեղավորված է կրծքի տակ, բազկին կրում է ապարանջան, իսկ ձախ ձեռքում ծաղիկ ունի բռնած: Նրա գեղեցիկ սանրված մազերը, որոնք հարդարված են խաղողի տերևներով, երկու կողմից հյուսքերով իջնում են դեպի ուսերը: Վզին ունի կեղծ հատիկներից կազմված եռաշար ուլունքներ: Սակայն այս մեդալիոնի վրա ևս նկատելի է մակերեսի հորինվածքի անհամաչափություն (երեխայի տեղը և անբնական դիրքը): Կնոջ գլխի և վզի պատկերման ձևը հիշեցնում է Սիսիանի կանացի մեդալիոնները: Մեդալիոնը եզերված է բարակ լարից

պատրաստված կեղծ ուլունքաշարով, որը մածուցված է:

Կնոջ և երեխայի պատկերով ամտիկ շրջանի մեդալիոններ շատ են հայտնաբերվել: Դրանք պատկերում են մեծ մասամբ Աֆրոդիտին Էրոսի հետ:

Արմավիրում հայտնաբերված չորս մեդալիոն-կրծքազարդերը պատրաստված են նուրբ ոսկե թերթիկներից, որոնց վրա ծավալային մայր դրոշմով դրոշմվել են կանացի կիսանդրիներ, դիմա-հայաց կողմից արտահայտված քանդակով (աղյուսակ CVII, 7-10): Պատկերները արտաքինից լրացուցիչ դրվագումով մշակելուց, թերթիկները կտրկտրելուց հետո հորինվածքը հավաքելու, ցայտուն դարձնելու նպատակով եզերել են ուլորուն լարով: Կախելուն ծառայող ունկերը կտրվել են մեղ ժապավենածև և մածուցվել մեդալիոններին, հուշելով, որ դրանք կրվել են վզնոցաշարում և ոչ թե ամրացվել են ինչ-որ առարկայի, ինչպես Սիսիանի իշխանական դամբարանի մեդալիոնները: Չնայած ոչ բարվոք վիճակին և մաշվածությանը, աչքի է զարնում այն հանգամանքը, որ դրանք պատրաստված են միևնույն դրոշմով և մեկ վարպետի կողմից: Բոլոր չորս կրծքազարդերի չափերը և քաշերը նույնական են (տրամագիծը՝ 3,9սմ, լայնությունը՝ 3,5սմ, թիթեղի հաստությունը՝ 0,1սմ, քաշը՝ 3.3 գրամ): Վարպետը կանացի կիսանդրիները պատկերել է թեթևակի ծվածև ուրվագիծ ունեցող, լիքը դեմքերով, բարձր լայն ճակատներով, խոր ակնախոռոչներով, աչքերի ցայտուն բացվածքներով, գեղեցիկ ձևավորված քթերով և թեթև ժպտացող շուրթերով: Մազերի սանրվածքը պատկերված է երկու մասի բաժանված մազափնջերով, ծածկված գլխից իջնող և դեպի ուսերը լայնացող գլխաշորով: Այս ամենը իրականացվել է նուրբ և վարպետորեն մոդելավորված դրոշմով: Արմավիրի մեդալիոն-կրծքազարդերը միշտ եղել են ուսում-նասիրողների ուշադրության կենտրոնում (*Առաքելյան, 1976, 87-88, տախտ. XXII; Гоян, 1952, 296-300; Խաչատրյան, 1978, 53-55; Тугаиш, 1978, 145, 1988, 142, աղ. XXXIX*): Բացի Գոյանից, որ կրծքազարդերը մեկնաբանել է որպես ողբերգակ-դիմակներ, մյուսները քննարկելով հելլենիստական դարաշրջանի հայտնի լայն աղբյուրների միջավայրում, իրավացիորեն դրանք բնորոշել են որպես պաշտամունքի հետ կապված առարկա-հմայիլներ⁶⁹:

Արմավիրի և Գավառի մեդալիոնների կանանց դեմքի ու կեցվածքի հանդիսավորությունը, շքեղ

⁶⁹ Արմավիրի մեդալիոնների շարադրանքը Կարապետյանի:

հագուստը շեշտում են նրանց հասարակ մահկանացու չլինելը: Ենթադրվում է, որ այստեղ պատկերված է Անահիտ դիցուհին (*Խաչատրյան, 1985, 132-133*): Դրանք հիշեցնում են Արտաշատից և Արմավիրից գտնված մոր ու մանկան, Անահիտին պատկերող կավե արձանիկները: Մեղալիոնի կինը ընկալվում է որպես Անահիտ Երեխայի (մայրության ու պտղաբերության խորհրդանիշ) և մագերը հարդարող տերևների առկայությամբ: Հայտնի է, որ Անահիտը որպես պտղաբերության աստվածուհի աղերսվում է բուսականության հետ: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի հետևյալ հիշատակությունը. «... զի պսակս և թաւ ոստս ծառոց նուէրս տարցի բազմին Անահտական պատկերին» (*Ագաթանգեղոս, 49*):

Մեղալիոնները կենցաղի մեջ մտան հելլենիստական շրջանում, առավել լայնորեն տարածվեցին մ.թ.ա. I դ. և մ.թ. I դ. Միջերկրականի արևելյան ափերին և հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններում: Արմավիրի և Գավառի մեղալիոնները կարող են վերաբերվել մ.թ.ա. II - մ.թ. I դարերին և համարվում են տեղական արտադրանք:

Միսիանի դամբարանի ոսկե զարդերի հաջորդ խումբը *սրտածև կախիկներ* են (*ՀՊՊԹ, 2618/6, քաշը՝ 1.55գ, Առաքելյան, 1976, տախտ. XX*) (2 հատ), պատրաստված բարակ թիթեղից՝ դրվագելու և մածուցվելու եղանակով (բարձրությունը՝ 1,5սմ, լայնությունը՝ 0,9սմ): Կախելու անցքն արված է հորիզոնական ամրացված տակառածև թիթեղից, որը եզերված է առևակոսներ ունեցող շրջանակով: Սրտածև նռնաքարի մակերեսին պատկերված է երեք ուռուցիկ և երկարուկ զարդ, վահանակը երիզված է կետագարդով, սուր ծայրին գոդված է օղակ (աղյուսակ CVI, 2), այսինքն, այն մտել է զարդերի շարանի մեջ և նրանից կախված է եղել այլ զարդ: Սրտածև ոսկե շրջանակի մեջ ագուցված նռնաքարով կամ այլ կարմրավուն (սերդոլիկ, ալմանդին, ամետիստ և այլն) քարերով կախիկները հելլենիստական շրջանի սիրված զարդերից են: Դրանք օգտագործվել են տարբեր կոմպոզիցիաներով արված մանյակների, կրծքազարդերի մեջ: Այդպիսիք հայտնի են մ.թ.ա. II դ. երկրորդ կեսով թվագրվող Արտյուխոյան կուրգանից (*Максимова, 1979, 7-8*): Խերսոնեսից հայտնաբերված ոսկյա շրջանակի մեջ ագուցված նռնաքարով կախիկը համարվում է Սիրիայից ներմուծված (*Пяташева, 1956, 56, աղ. VIII, 7*): Վերջինիս շրջանակը Միսիանի կախիկի նման հարդարված է կեղծ հատիկներով: Սրտածև, ոսկե շրջանակի մեջ ագուցված նռնաքարով և փիրուզով կախիկներ

կան նաև վերոհիշյալ Ոսկե բլրի (Թիլյա-թեփե) մանյակի մեջ (*Sarianidi, 1986, մկ. 171*): Կարմիր գույնի քարերը, ընդհանրապես, արևելյան ժողովուրդների մոտ գերադասելի են, ուստի, նռնաքարը⁷⁰ սիրված քարերից մեկն էր: Այն տարածված էր նաև Հայաստանում: Նռնաքարը, ընդհանրապես, տարածված և ոսկերչության մեջ լայնորեն օգտագործված քարերից է: Ըստ երևույթին այն համապատասխանում էր ազնվականության հավատալիքներին ու ճաշակին: Մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը, անտիկ աշխարհը ծանոթ չէր նռնաքարին: Հելլենիստական շրջանում, սակայն, այն արդեն մեծ մասսայականություն էր վայելում գլխատիկայում, մանավանդ հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններում: Ըստ երևույթին, Արևելքը, քարերի հետ միասին, հույներին փոխանցեց նաև նրանց հետ կապված հավատալիքները: Հույները, որոնք վատ բժիշկներ չէին, դժվարին բուժաներին հաճախ էին դիմում հմայական և կախարդական միջոցների (*Оганесян, 1946, 67*):

Հայաստանը հարուստ է կիսաթանկարժեք քարերով, լեռնային բյուրեղով, տարբեր հասպիսնեքով, սերդոլիկով, ագաթով, խալցեդոնով, փիրուզով, օնիքսով և այլն, որոնցից պատրաստված իրերն ու զարդերը հանդիպում են վաղ շրջանի հուշարձաններում:

Միսիանի դամբարանից հայտնաբերված զարդերի մեջ առանձին խումբ են կազմում *ամֆորածև կախիկները* (9 հատ, աղյուսակ CXI, 1, (ընդհանուր քաշը՝ 15.03գ, *Առաքելյան, 1976, տախտ. XX; Armenia, 1996, 282*), որոնք պատրաստվել են ոսկյա բարակ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով և երկայնքով երկու կեսերը մածուցվել են իրար (բարձրությունը՝ 2,6սմ, լայնությունը՝ 0,7սմ): Կախելու օղակի և ուսի միջև՝ վզին, ուղղահայաց շրջանածև թիթեղ է ամրացվել, ընդ որում, և՛ մածուցվել է, և՛ ետևից արված երկու նեղ ժապավենածև լարով փաթաթվել: Շրջանածև թիթեղի վրա պատկերված է բարակ լարից պատրաստված եռատերև վարդյակ, որը փակցված է մածուցվելու եղանակով: Ոտքի մասում առևակոսներով թիթեղից օղակ է հագցված: Ոտքն ավարտվում է չորս հատիկից բաղկացած բրգածև հորինվածքով: Ամֆորածև

⁷⁰ *Granatus* – լատիներեն բառ է - հատիկանման: Պարսիկները նռնաքարը համարում էին թագավորական քար: Դրա մակերեսին փորագրում էին տիրակալի պատկերը, վերագրում էին հմայական և բուժիչ հատկանիշներ: Այն կրում էին իբրև թալիսման, ճանապարհորդությունների ժամանակ որպես դժբախտ պատահարներից պաշտպանող, դողերոց, դեղնախտ և այլ հիվանդություններից բուժող:

այս կախիկների զուգահեռները մեզ Հայաստանից հայտնի չեն: Թեև ծուլված ամֆորաձև բրոնզե հատիկներ են հայտնաբերվել Գառնիի, Արտաշատի (*Хачатрян, 1976, 102-103, նկ. 43; խաչատրյան, 1981, 80, նկ. 35, 16*) և Օշականի դամբարաններից (*Есаян, Калантарян, 1988, աղ. XLII, 5*), սակայն ի տարբերություն վերոհիշյալ ոսկե կախիկների, դրանք վզի մասում չունեն վարդյակ, իսկ ներքևում ունեն ուղղանկյուն ցածր պատվանդան:

Տարբեր մետաղներից ու քարից պատրաստված ամֆորաձև կախիկներ հայտնի են նաև անտիկ աշխարհի այլ հուշարձաններից (*Hoffmann, Davidson, 1966, նկ. 51A*): Դրանք սովորաբար համարվում են Միջերկրականի արևելյան երկրների արտադրանք և պատկանում են ուշ հելլենիստական շրջանին: Սակայն Սիսիանի ամֆորաձև կախիկները տարբերվում են դրանցից իրենց առանձին մանրամասներով, վզին ամրացված սկավառակաձև թիթեղով, նրա վրա եղած զարդով և այլն, ուստի այդ կախիկները ամենայն հավանականությամբ պատրաստված են Հայաստանում:

Հատիկավոր բրգաձև զարդով է հարդարված նաև գլանաձև, հորիզոնական լարին մածուցված, օղակից կախված բարակ լարը (աղյուսակ CX), որը նույնպես եղել է, ըստ երևույթին, ամֆորաձև, երկու կեսը իրար զոդած կախիկ: Կա նաև նույն եղանակով պատրաստված ամֆորաձև մի կախիկ ևս, որը վերոհիշյալներից տարբերվում է ներքևում ավարտվող մեկ հատիկով: Հորիզոնական գլանաձև լարը հարդարված է առևակոսներով (բարձրությունը՝ 1,4 սմ):

Հետաքրքիր խումբ են կազմում և իրենց բազմազանությամբ աչքի են ընկնում հագուստին կարվող, ոսկյա բարակ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով պատրաստված տարբեր չափերի զարդերը (աղյուսակ CX):

Առաջին խումբը փոքրիկ վահանաձև (շրջանաձև) զարդեր են, տակից կարելու համար մածուցված փոքրիկ օղակով (30 հատ, տրամագիծը՝ 4,5սմ, քաշը՝ 3.37գ): Այդպիսիք հայտնի են Գառնի ամրոցից և դամբարանից (*Хачатрян, 1976, 105, նկ. 41*), (48 հատ), Վրաստանից (*Гагашидзе, 1979, 74, նդ. II; Рамшвили, 1982, 36, աղ. XIII, 2*), Բակրիայից, հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններից:

Երկրորդ խումբը քիչ ավելի մեծ է (19 հատ, տրամագիծը՝ 5-7սմ, քաշը՝ 2,12գ) և նախորդից տարբերվում է միայն եզերված կեղծ հատիկներով: Այն տարածված ձևերից է և նույնպես պատրաստված է դրոշմելու եղանակով:

Երրորդ խումբը տափակ սկավառակաձև զար-

դեր են, ետևում մեկ կամ երկու օղակով (17 հատ, տրամագիծը՝ 5-7սմ): Նման սկավառակաձև զարդեր հայտնաբերվել են Օշականում: Վերջինիս օղակն ամրացված է եզրին, այսինքն, այն ոչ թե կարվել է, այլ կախված է եղել: Հարյուրավոր այդպիսի կախիկներ են հայտնաբերվել Բակտրիանում՝ Թիլյա-թեփեում (*Sarianidi, 1985, աղ. 12, 13-16*):

Չորրորդ խումբը վահանաձև է, դրոշմով արված, վարդյակաձև զարդով (3 հատ, տրամագիծը՝ 5սմ), հետևում կարելու օղակով:

Հինգերորդ խումբը փոքրիկ, վահանաձև զարդ է, եզերված ուռուցիկ օղակով, տակից կարելու օղակ է զոդված (14 հատ, տրամագիծը՝ 4-7սմ, քաշը՝ 1.32գ): Այդպիսիք հայտնի են Թիլյա-թեփեից:

Վեցերորդ խումբը կաթսայաձև, դուրս լայնացող հորիզոնական պսակով զարդ է (2 հատ, տրամագիծը՝ 1,4սմ, բարձրությունը՝ 0,8սմ, քաշը՝ 2.76գ), որի վրա կարելու համար հատուկ անցքեր են արված (աղյուսակ CXI, 2): Այս և չորրորդ խումբը զուգահեռներ չունեն: Սրանց կարելի է միացնել նաև դրոշմելու եղանակով պատրաստված, արտաձև փոքրիկ զարդը, որն ունի ուռուցիկ շրջանակ (1 հատ) և կարելու երեք անցք: Սրտաձև մյուս զարդերը եզրին ուռուցիկ շրջանակ չունեն (2 հատ), իսկ կարելու օղակները երեքն են: Կա նաև առևակոսներով ոսկյա թիթեղից պատրաստված երկու խողովակ, մեկը լայն (երկարությունը՝ 6սմ, քաշը՝ 0,35գ), մյուսը նեղ (9 հատ):

Բացի ոսկյա զարդերից, այդ նպատակին են ծառայել նաև արծաթյա ոսկեջրած կենտրոնում բողբոջով վարդյակաձև կոճակները (4 հատ, երկուսը քիչ թերի, տրամագիծը՝ 2,4սմ), որոնք տակից օղակ ունեն:

Հագուստին կարելու ոսկե զարդեր գտնվել են նաև Գառնիից, Օշականից և Աշնակից: Գառնիի զարդերի խումբը բաղկացած է մեկ մեդալիոնից և փոքրիկ զարդերից (*Хачатрян, 1976, 105-106, նկ. 41, աղ. XX*): Մեդալիոնը շրջանաձև է (տրամագիծը՝ 2,8սմ), պատրաստված է բարակ թիթեղից դրոշմելու եղանակով: Մակերեսին պատկերված է քառատերև վարդյակ՝ կենտրոնում ազուցված հինգ ձվաձև ուռուցիկ նոնաքարով (քաշը՝ 2.39գ): Ետևի մասում ունի մածուցված լայն օղակ (աղյուսակ CVIII-CIX): Մեծ խումբ են կազմում շրջանաձև փոքրիկ վահանի նման ուռուցիկ զարդերը (48 հատ, տրամագիծը՝ 6սմ): Դրանք նման են Սիսիանի վերոհիշյալ նմանատիպ զարդերի հինգերորդ խմբին և նույնպես պատրաստված են դրոշմելու եղանակով: Մի փոքրիկ զարդ (տրամագիծը՝ 6սմ) եզերված է կեղծ գնդիկներից կազմած շրջանակով, իսկ

կենտրոնում պատկերված է փոքրիկ կեղծ հատիկներից կազմված չորս ճառագայթաձև զարդ: Ետևում ունի զոդած երկու օղակ:

Սյուս մեծ խումբը ներկայացված է թռչնի ոճավորված կտուցի մասն զարդերով (32 հատ), հարդարված առևակոսներով (բարձրությունը 1,0սմ, լայնությունը 0,6սմ): Կա մաև առևակոսներով ձևավորված, սիսիանատիպ 4 նեղ խողովակ: Գառնիի վերոհիշյալ զարդերը հայտնաբերվել են 123-րդ դամբարանից և թվագրվում են մ.թ.ա. III-II դդ.:

Օշականի 36-րդ կարասային թաղումից հայտնաբերված չորի հարդարանքի ոսկե զարդերը երեք տեսակ են: Առաջինը՝ կիսագնդաձև մասիվ կախիկներ են (7 հատ), տակից թիթեղ զոդած, քիչ ներճկված (բարձրությունը 9մմ, լայնությունը՝ 6մմ, քաշը 0.90 գրամ): Այն վերևում ունի կախելու օղակներ, իսկ ներքևում, քիչ դուրս եկած թիթեղի վրա զոդված երեք գնդիկներից բաղկացած բրգաձև զարդ (աղյուսակ CXII, 2): Երկրորդ խումբը (5 հատ, քաշը 0.60 գրամ) շրջանաձև հարթ թիթեղից պատրաստված, եզրին կախելու համար զոդած օղակով զարդերն են (բարձրությունը՝ 9մմ, տրամագիծը 7մմ), որոնք մասն են Սիսիանի երրորդ խմբի զարդերին (աղյուսակ CXII, 3): Երրորդ խումբը կիսագնդաձև, անհավասար կտրած եզրերով, տակից օղակ ունեցող (տրամագիծը՝ 9մմ) զարդեր են (26 հատ, քաշը՝ 5.5 գրամ): Վերջինս մասն է Սիսիանի զարդերի առաջին խմբին (աղյուսակ CXII, 1):

Թիվ 36 դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. IV-III դարերով, որը համարվում է Օշականի հելլենիստական շրջանի թաղումների վերին սահմանը (*Есаян, Калантарян, 1988, 55, 66*): Մինչդեռ, Օշականի այդ ժամանակաշրջանի դամբարաններից ոչ մեկի նյութերը թույլ չեն տալիս դրանք, համենայն դեպս, մ.թ.ա. II դարից ավելի վաղ թվագրել:

Բարակ թիթեղից պատրաստված կախիկներ և չորի վրա կարելու տարբեր տեսակի, ուռուցիկ և առևակոսներով, կեղծ կիսագնդիկներով և այլ հարդարանքով ոսկյա փոքրիկ «կոճակներ» ու զարդեր (փոքրիկ վահանակներ) հայտնի են դեռևս II հազարամյակից: Հայաստանում այդպիսիք հայտնաբերվել են Լոռի Բերդի դամբարաններից (*Девел-жан, 1981, 69, նկ. 23, 28*): Նման զարդեր շարունակվում են հանդիպել մաև հետագայում, մ.թ.ա. VII-V դարերում: Դրանք, սակայն, լայն տարածում են ստանում հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջանում և հանդիպում են ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Ոսկյա և արծաթյա բարակ թիթեղներով պատրաստված վերոհիշյալ զարդերը օգտագործվում էին հագուստը, գլխարկները, կաշվե կոշիկները և թաղման ծիսակատարության ծածկոցները հարդարելու համար (*Онайко, 1974, 78*): Տվյալ դեպքում Սիսիանի, Գառնիի, Օշականի և Աշնակի ոսկե մանր տարբեր տեսակի զարդերը հայտնաբերվել են դամբարաններից: Ենթադրվում է, որ դրանք ծառայել են որպես թալիսման և դրանց վերագրել են մոգական ուժ:

Ոսկե ուշագրավ մի ականջօղ հայտնաբերվել է Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղից, միջին բրոնզի շրջանի կրոնիկի մեջ կատարված կրկնակի թաղումից (*Թորոսյան, Տեր-Մարտիրոսով, 1976, 367, նկ. II, 8*), որտեղ ականջօղից բացի եղել է բարակ պոչիկով երկաթյա եռաթև նետասլաք, գոտու բրոնզե քառանկյուն ճարմանդ և արծաթե մի հայելի: Դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. Iդ. և մ.թ. Iդ.:

Ոսկե ականջօղն (քաշը՝ 3.78գ) ունի անկանոն եռանկյունու ձև, պատրաստված է ժապավենաձև թիթեղից, որը դեպի ծայրերը աստիճանաբար նեղանում է և սրվում: Ծայրերն իրար չեն միանում: Վերին մակերեսը և մի կողմը բութ անկյան տեսք ունի: Անկյան վրայով և եզրերով հատիկաշար է անցնում, որը լայնքին արված նման զարդով իրար է միանում: Վերին գրեթե հորիզոնական հատվածի մի անկյունում մանր հատիկներով շրջանակված վահանակի մեջ ընդելուզված է ձվածիր կարմիր քար (սերդուլիկ), իսկ նյութ անկյունում հատիկներից կազմված ողկույզ է ամրացված: Ճիշտ նման հարդարանքով ոսկյա ականջօղեր հայտնի են Աշնակի դամբարաններից. (*Кинжалов, 1961, 52, 58, նկ. 1*), որոնք թվագրվում են II դարով: Այգեշատի ականջօղը կարող է թվագրվել մ.թ.ա. Iդ. վերջով և մ.թ. Iդ.:

Կենտրոնում լայն, աստիճանաբար սրվող ծայրերով արծաթից և բրոնզից ականջօղեր հայտնաբերվել են Գառնիում (*Аракелян, 1957, նկ. 48*): Արծաթյա ականջօղերի մի զույգը հարդարված է չորս հատիկից բաղկացած բրգաձև զարդով (մ.թ. I-IIդդ.): Այդօրինակ ականջօղերը լայնորեն տարածված էին անտիկ աշխարհում (*Карахмедова, 1974, 271-275, նկ. 1:1-8*): Այդ ականջօղերը ծուլված են կաղապարի մեջ և հետո դրանց վրա բրգաձև մածուցել են հատիկները: Այդպիսի ականջօղեր ծուլելու կաղապարներ են գտնվել Կիպրոսի և Կրետեի դամբարաններում, մեկն էլ պահպանվում է Բրիտանական թանգարանում: Այդ շրջանին վերաբերող նման ականջօղեր հանդիպում են մաև Սիրիայում: Ենթադրվում է, որ դրանց արտա-

դրության կենտրոնը եղել է Կիպրոսում, որտեղից արտահանվել են մերձավորարևելյան երկրներ: Ինչ վերաբերում է չորս գնդիկներից բաղկացած բրգածն զարդերին, որոնք հանդիպում են նաև այլ տիպի ականջօղերի և ուրիշ զարդերի վրա, բոլորն էլ վերաբերում են ուշ անտիկ շրջանին: Կարելի է ասել, որ հատիկավոր (3-4) զարդերը Անդրկովկասում հանդես են գալիս ուշ հելլենիստական շրջանում և լայն տարածում են ստանում ուշ անտիկ շրջանում: Այդ են վկայում նաև Օշականի, Գառնիի

րող էին պատրաստվել ոսկերչական ցանկացած կենտրոնում:

Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատի պեղումներից հայտնի ոսկե և ոսկեզօծ իրերն ու զարդերը գտնվել են վերին քաղաքի (բլուրների) պեղումներից և դամբարաններից (նկար 64):

Ուշագրավ են 1-ին բլրի մակերեսից 1970 թվականին հայտնաբերված, բավականին լավ պահպանված ոսկե տերևները (*Մոսքեյան, 1976, 84-85 տախտ. XX*): Դրանք 26 հատ են, պատրաստ-

Նկ. 64. Արտաշատի միջնաբերդի սենյակներից մեկը պեղումներից հետո

և Աշնակի նման զարդերով կախիկները և ականջօղերը: Ուշ անտիկ շրջանից հետո դրանք ավելի պարզ ձևեր են ընդունում, դառնում են մեկ կամ երկու հատիկով: Նման ականջօղերը և մանավանդ տարբեր հորինվածքով հատիկավոր զարդերը Հայաստանի համար նորություն չէին և չորս գնդիկով բրգածն այլ պարզունակ զարդերը կա-

ված թղթի նման բարակ, նուրբ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով (աղյուսակ CXIII): Տերևներից չորսը նման են ձիթենու, իսկ 22-ը ավելի շատ նմանվում են սոսիների տեսակին պատկանող կաղամախի ծառի տերևների: Շշտությամբ պատկերված են տերևների երակները, իսկ եզրերը սղոցի ատամների նման խոր կտրված են:

ոսկե տերևներից ու ժապավեններից կազմված պսակներն օգտագործվում էին հերոսներին, նշանավոր անձանց ու կուռքերին պսակադրելու համար: Այդօրինակ նուրբ տերևներից կազմված պսակն ավելի շատ արձանների գլուխները զարդարելու համար էր: Տվյալ դեպքում Արտաշատի տերևներից բաղկացած պսակը (եթե դրանք բույր են) շատ փոքր տրամագիծ ունի և հավանական է, որ նույն բլրի վրա հայտնաբերված մարմարե արձաններից որևէ մեկինն է (Աֆրոդիտեի):

Ոսկե տերևների հաջորդ խումբը հայտնաբերվել է 1975թ. Արտաշատի բլուրներից արևմուտք, ճահճուտի մեջ գտնվող ցածր բլրի վրա բացված դամբարանից (*Խաչատրյան, 1977, 57-58, տախտ. II, 1; 1981, 43-45, տախտ. XXI, 1*): Դրանք ճմրթված, սեղմված ու բեկորային վիճակում էին: Քիչ թե շատ ամբողջականները հինգն են, որոնք եռանկյունաձև են, վերևում՝ եռանասն (երկարությունը 4-5սմ, լայնությունը՝ 3-4սմ) և ձևով նման են կարոսի (լախուր) տերևների (աղյուսակ CXXIV, 2):

Հայաստանի Հանրապետության տարածքի ուշ հելլենիստական շրջանի դամբարաններում ոսկե տերևներ հանդիպում են առաջին անգամ: Բայց այդպիսիք հայտնաբերվել են նաև Արածանիի հովտում, Ծոփքում, Կալայչիկի (մ.թ. II-IIIդդ.) դամբարաններում (*Serdaroglu, 1970, 51, նկ. 27; 1972, 43, նկ. 21; 5; Harper, 1971, 95, նկ. 65; 1*): Վերջիններս տարբեր ձևերի են (ժապավենաձև, շեղանկյունաձև և այլն), նման Արտաշատի տերևներին, բայց ավելի փոքր, վերևում քառամասն, երկարուկ սուր ծայրերով: Կարոսի տերևներն օգտագործում էին թաղման ժամանակ՝ որպես պսակներ: Դա կապված էր հատուկ արարողության հետ, որի մասն էին կազմում նաև աչքերին և շուրթերին դրվող ոսկյա թիթեղները, ակնակալներն ու շրթնակալները: Արտաշատի դամբարանում որպես շրթնակալ է ծառայել անգարդ օվալաձև, բարակ թիթեղը (աղյուսակ CXXIV, 1): Այն երկու ծայրերին թելով ամրացնելու համար ճեղք ունի: Դժվար է ասել այս դամբարանում ակնակալներ եղել են, թե ոչ, որովհետև պահպանված ոսկյա թերթիկների մեջ այդպիսիք չեն նկատվում: Շրթնակալներ ու ակնակալներ հայտնաբերվել են նաև հարավարևմտյան Հայաստանի վերոհիշյալ դամբարաններում:

Վերջիններիս վրա սխեմատիկորեն դրվագված են աչքեր և շուրթեր՝ բացվածքներով, իսկ ծայրերին կապելու համար արված են անցքեր:

2003թ. Արտաշատի արևելյան արվարձանից, անտիկ շրջանի առանձնատան հարևանությամբ պատահաբար բացված կավե սարկոֆագի կանա-

ցի թաղումից գտնվել են հանգուցյալի ճակատին կապված հուղարկավորության պսակի ոսկե շատ բարակ թիթեղից պատրաստված շեղանկյունաձև երեք զարդ, կարոսի երկու տերև և այլ նյութեր:

Շեղանկյունաձև թիթեղները (երկ. 5,5սմ, լայն. 3,5սմ) երկայնքով անցնող ակոսով բաժանված են երկու եռանկյունիների (աղյուսակ CXXIV, 1): Նման ոսկյա թիթեղով հռոմեական թաղում հայտնաբերվել է Արևմտյան Հայաստանից Պաղնիկ Օրենիի պեղումներից (*Harper, 1971, 95, նկ. 65, 1*): Արտաշատի սարկոֆագի կնոջ թաղումը ուղեկցող նյութերով թվագրվում է մ.թ. IIIդ. սկզբով (*Խաչատրյան, 2005, 232-237*):

Թաղման ժամանակ պսակ կապելու, ակնակալներ և շրթնակալներ դնելու այս սովորությունը միջերկրածովյան և առաջավորասիական ժագում ունի, որովհետև ամենահին գյուտերը, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. III-II հազարամյակներին, կատարվել են այս շրջաններում: Ենթադրվում է, որ այն առաջացել է հանգուցյալների դեմքը դիմակով ծածկելու ծիսական սովորությունից (*Порребова, 1957, Купчих, 1941, 24*): Դիմակները, ակնակալները, շրթնակալները և այլն պատրաստվում էին տարբեր նյութերից, այդ թվում նաև ոսկուց և արծաթից: Դրանք հիմնականում տարածված էին հռոմեական ժամանակաշրջանում առաջավորասիական, միջերկրածովյան և հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններում: Հանգուցյալի ճակատին կապված թիթեղը եթե ժապավենաձև էր, ապա լինում էր մեկ կամ երկու հատ, ինչպես հյուսիսմերձսևծովյան դամբարաններում, իսկ եթե հանգուցյալի ճակատին տերևներ էին կապվում, ապա դրանք կարող էին լինել ավելի շատ: Թաղման պսակի համար սովորաբար օգտագործում էին կարոսի եռանասն տերևները: Հայտնի է, որ հույները կարոսն օգտագործում էին միայն հոգեհացի ժամանակ:

Ոսկյա տերևներից բաղկացած պսակները կապված են մահացածների հերոսացման հետ: Ըստ որում դրանք հանդես են գալիս մ.թ.ա. Iդ. վերջին և հարատևում են մինչև II-III դարերը:

Արտաշատի դամբարանից գտնված տերևները նման են Դուրա-Էվրոպոսի մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ. դամբարաններից գտնված տերևներին և հնարավոր է, որ ներմուծվել են Սիրիայից, Միջագետքից կամ նրանց օրինակով պատրաստվել են տեղում: Շրթնակալը նման է Դուրա-Էվրոպոսի 24-29-րդ դամբարանի շրթնակալին, որը թվագրվում է մ.թ.ա. Iդ. (*Toll, 1946, 114, 115, աղ. XXXIV, դամբ. 6-III և այլուր*):

Ակնակալներն ու շրթնակալները տարբեր ձևեր ու հարդարանքներ են ունենում: Հայտնաբերված

շրթնակալներից և ակնակալներից ոչ մեկի զարդերը մյուսին նման չեն: Հռոմեական շրջանում զարդերն ավելի պարզունակ են դառնում և հաճախ պատկերվում են միայն աչքեր կամ շուրթեր, կամ էլ ուղղակի սովորական ճեղք կամ գիծ է արվում, իսկ շատ դեպքերում դրանք ընդհանրապես չեն լինում, ինչպես, օրինակ, Դուրա-Էվրոպոսում, Սիրիայում, Եգիպտոսում և Պարթևաց աշխարհում (*Поррелова, 1957, 151*):

Թաղման պսակները, ակնակալներն ու շրթնակալները միշտ չէ, որ միասին են հանդիպում: Շատ հաճախ լինում են միայն տերևներ կամ ճակատակալ ժապավեններ (դիադեմա), կամ շրթնակալներ: Այդ երևույթը ևս հատուկ է Առաջավոր Ասիային:

Ակնակալներ և շրթնակալներ Հայաստանի վաղ շրջանի թաղումներում չեն հանդիպում: Նրանք բացակայում են նաև Վաղարշապատի, Գառնիի, Օշականի և այլ հնավայրերի անտիկ շրջանի դամբարաններում: Ինչ վերաբերում է Արտաշատից գտնվածներին, ապա նման նյութերը դեռևս միակն են: Ենթադրելի է, որ այս սովորությունը Հայաստան է թափանցել Սիրիայից և Փոքր Ասիայից, մ.թ.ա. II-ի, Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի կողմից այստեղ գաղթեցված բնակչության միջոցով: Այլ պատկեր է նկատվում հարավարևմտյան Հայաստանի անտիկ դամբարաններում, որտեղ ակնակալներ և շրթնակալներ ավելի հաճախ են հանդիպում: Դա սիրիական և փոքրասիական շրջաններին ավելի մոտ գտնվելու արդյունքն է: Ենթադրվում է, որ նշված սովորությունը մ.թ.ա. I - մ.թ. II-րդ. հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններն է թափանցել Փոքր Ասիայից Անդրկովկասի ու Կովկասի միջոցով և տարածվել հունական քաղաքներում (Խերսոնես, Օլվիա, Պանտիկապեյ), քանի որ ոչ հույների, ոչ սկյութների, ոչ մեդիների մոտ այդ սովորությունը նախկինում ընդունված չի եղել: Սակայն ավելի հավանական է, որ այն նշված շրջաններին անցած լինի ուղղակի Սիջերկրականի արևելյան ափերի երկրներից կամ Փոքր Ասիայից, որոնց հետ հունական քաղաքների առևտրատնտեսական ու մշակութային կապերը շատ ավելի ուժեղ էին, քան Անդրկովկասի ու Կովկասի հետ:

Արտաշատի դամբարանային նյութերի մեջ անհետաքրքիրը կանացի գլուխ պատկերող *ոսականջողերն* են, որոնք նույնպես Հայաստանում առաջին անգամ են հայտնաբերվում: Դրանք պատրաստված են շատ բարակ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով (աղյուսակ CXVI, 1-2): Ականջողերի մասերը գլուխը, պատվանդանը և պոչը պատրաստված են առանձին և հետո միացված են

իրար, գլուխը երկու կեսից (առջևի և հետևի մասեր) է, սնամեջ և լցված է գիպսով: Պոչը, որը կազմված է ոլորած չարերից, սուր ծայրով ագուցված է գլխի ետնամասի օղակին (բարձրությունը 2,7սմ, լայնությունը՝ 2,4սմ, քաշը 7.77 և 7.73գ, *Խաչատրյան, 1977, տախտ. II, 3, Arménie, 1996, 230*): Ականջողերին ավելի շքեղ տեսք տալու համար պատվանդանները զարդարել են մանր կեղծ ուլունքաշարով: Երկու ականջողերն էլ նման են: Կանանց դեմքերը կլոր են: Դիմագծերն արված են բավականին համաչափ և մանրամասն մշակված են: Նրանց դեմքերի կառուցվածքն ունի շեշտված հունական արտահայտություն: Պատկերները զուրկ չեն նաև հոգեբանական արտահայտչականությունից: Մեծ վարպետությամբ արտահայտված է ծավալը: Թեև չափերը բնականի համեմատ չափազանց փոքր են, սակայն պատկերներն աչքի են ընկնում նյութի հիմնալի զգացողությամբ և ընդհանրապես տեխնիկական բարձր կատարելությամբ: Ճակատներին կապած ժապավենները, երկու կողմի վրա սանրած և բաղեղի երկշար տերևներով հարդարված մազերը խոսում են, որ պատկերված են ոչ սովորական մահկանացուներ:

Նման ականջողերը գալիս են վաղ հելլենիստական շրջանից և պատկերվում են մենագայի (*Marshall, 1911, աղ. XXXI, 1684, 1685, 1699, 1700, 1706, 1707*): Դրանք մասսայականություն են ստանում պարթևական, հատկապես արևմտյան շրջանների արվեստում, երբ մարդու դիմաքանդակը, կիսանդրին և իրանը օգտագործվում էին դեկորատիվ նպատակներով: Հելլենիստական և մ.թ. առաջին դարերի այդպիսի ականջողեր են հայտնաբերվել նաև Թրակիայից, Դուրա-Էվրոպոսից և այլ վայրերից (*Гимбулева, 1964, 58; Segall, 1938, 138*):

Արտաշատի ականջողերը նման են Դուրա-Էվրոպոսի 36-2-րդ դամբարանից գտնված արծաթե ականջողերին (*Toll, 1946, 118, 136, նկ. 513*): Ճիշտ է, և.թ.ը նշում է, որ օքսիդացման պատճառով կնոջ դեմքի որոշ մանրամասներ լավ չեն երևում, սակայն գլխի հարդարանքը, դիմագծերի և պատվանդանի մանրությունը կասկած չեն հարուցում, որ դրանք նույն շրջանին պատկանող վարպետների աշխատանք են: Ուստի ենթադրելի է, որ Արտաշատի ականջողերը նույնպես պատրաստվել են սիրիա-միջագետքյան արհեստանոցներից մեկում և ներմուծվել են այնտեղից: Շատ հնարավոր է, որ Արտաշատի ականջողերի կանացի գլուխներն իրենց հարդարանքի պատճառով Հայաստանում ընդունված լինեն որպես Անահիտ աստվածուհի (*Խաչատրյան, 1981, 80*):

Ոսկե բարակ թիթեղ (կիսաֆաբրիկատ) գտնվել է առաջին բլրի այն սենյակում, որտեղ հելլենիստական դրամների գանձն էր: Այն հիշեցնում է խոզի, վրան հագիվ նշմարելի երևում են վարդյակ և օվալաձև զարդեր հիշեցնող հետքեր (աղյուսակ CXIV, 2), իսկ եզրերը սղոցի մանր ատամների նման են (երկարությունը՝ 13,5սմ, բարձրությունը 7,8սմ, քաշը՝ 10.90գ):

Դետաքրքիր են Արտաշատի 1-ին բլրից հայտնաբերված անոթների արծաթյա ոսկեջրած կանթերը: Դրանցից մեկը, որը անոթին է ամրացվել ուղղահայաց, պատկերում է լոտոսի ծաղկից դուրս եկող, խաղողի ողկույզը կրծքին սեղմած էրոտ-Անուրին (բարձրությունը 9,5սմ, *Առաքելյան, 1976, 81, տախտ. XCVII; Хачатрян, 1978, 240*): Էրոտը պատկերված է երեխայի տեսքով, թևերը փոքր են, քանդակի կեսից կարճ (աղյուսակ CXV, 2): Այն ներկայացված է ծավալի հիմնալի զգացողությամբ և համամասնությունների պահպանմամբ: Կատարողական տեսակետից համդիսանում է հելլենիստական արվեստի լավագույն նմուշներից մեկը: Մեծ շքեղությամբ է արված ստորին խողովակաձև զանգվածը, որի երկու ծայրերն ավարտվում են ծաղկի ցողուններով, որոնց եզրերը և միջնաճիղը հարդարված են կեղծ ուլունքաշարով:

Քանդակը պատրաստված է կաղապարի մեջ, «մոմի մոդելի կորստյան» եղանակով: Թևերը, ծաղիկը և վարդյակը ծուլվել են առանձին առանձին և հետո զոդվել և ենթարկվել լրացուցիչ մշակման:

Էրոտի կերպարը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է փոփոխությունների և յուրաքանչյուր շրջանում յուրովի է ընկալվել: Արտաշատի Էրոտը ներկայացված է այն ձևով, ինչպես որ պատկերացնում էին մ.թ.ա. II-I դարերում: Էրոտը խաղողի ողկույզով, այսինքն, սերը գինու հետ, քիչ է հանդիպում: Դենքի, սանրվածքի, մարմնի մասերի համաչափությունների մշակումով աղբրսվում է Նիսայից (Թուրքմենստան) հայտնաբերված արծաթե ոսկեջրած՝ ձեռքերը առաջ մեկնած Էրոտի (մ.թ.ա. IIդ.) և Էրմիտաժում պահվող բրոնզե քահակիր Էրոտի (մ.թ. IIդ.) հետ (*Пугаченкова, 1967, 67, նկ. 45; Массон, 1953, 157, նկ. 16; Кошеленко, 1977, 115, նկ. 48-50; Античная художественная бронза, 1973, N 207*):

Արտաշատի Էրոտի արձանիկը գտնվել է 1-ին բլրի երկրորդ շերտում, որը թվագրվում է մ.թ.ա. II-60-ական թվականներից մ.թ. 59 թվականով:

Երկրորդ կանթը, որը աղեղնաձև է, ամրացվել է անոթին հորիզոնական և եղել է շարժական: Այն

պատկերում է ծովածիուկի⁷¹ (հիպոկամպ) և նույնպես պատրաստված է կաղապարի մեջ «մոմի մոդելի կորստյան» եղանակով: Մի ծայրը ծիու գլուխն է, որն ավելի նման է շան գլխի, մյուսը ձկան պոչը (աղյուսակ CXV, 1): Այն պոչի և վզի հատվածում եղած անցքերով կախված է եղել, անցքերի մեջ պահպանվել է արծաթյա լարը, ըստ որում, գլխի մասում այնպես է արված, կարծես վիզը փաթափված է լարի վրա, իսկ պոչի հատվածում կարծես բաշն է փաթափված լարին (բարձրությունը 4,2սմ, լայնությունը 9,2սմ, քաշը 55.67գ, *Առաքելյան, 1976, 81, տախտ. XCVIII, 2; Хачатрян, 1978, 9, աղ. 57*):

Ձանգվածային, աղեղ կազմող մարմինը մշակված է ձկան փորագրված թեփուկներով, միայն մի երեսի կողմից: Որպես քանդակ այն աչքի է ընկնում բավականին մանրամասն մշակումով և կերպարի հստակ վերադրվածությամբ: Գլխի և պոչի հատվածներն աղեղից դուրս թեթևակի կախված ձև ունեն և կանթի հորինվածքին մեծ շքեղություն են հաղորդում: Արտաշատի 8-րդ բլրից հայտնաբերվել է ծովածիուկի բրոնզե երկրորդ արձանիկը, որն ամրացված է փոքրիկ թասի շրթին: Վերջինս իր մշակումով շատ է զիջում վերոհիշյալ՝ 1-ին բլրի ծովածիուկի արձանիկին:

Ծովածիուկի արձանիկը նույնպես գտնվել է 1-ին բլրի երկրորդ՝ մ.թ.ա. 60-ական, մ.թ. 59 թվականներին պատկանող շերտից: Ուշագրավ է, որ այդ արձանիկները, արծաթյա սկահակի ոտքը, զոլալիկը, աշտանակի մասերը, հայելին, լազուրիտե ափսեները, Տիգրան II-ի և հելլենիստական երկրների դրամական գանձերը, մարմարե արձանները, ոսկու միջնաշերտով թանկարժեք ապակյա անոթի բեկորները, փղոսկրե աչքը, ներմուծված խեցեղենը և այլ իրեր գտնվել են 1-ին բլրի հրապարակի շուրջ եղած բնակարաններից, հիմնականում հյուսիսարևելյան սենյակներից: Դա նշանակում է, որ այդտեղ ապրել են վերնախավի ներկայացուցիչները: Քանի որ 1-ին բլուրը կոչված էր պաշտպանելու միջնաբերդի մուտքը և մատույցները հյուսիսային կողմից (*Хачатрян, Тоникий, 1990, 23, նկ. 3; Խաչատրյան, 1987, 165-168*), և 1-ին բլրում տեղավորված է եղել զորամաս, այնտեղ հայտնաբերվել են մետաղածուլական և զի-

⁷¹ Ծովածիուկ - Տրիտոն - Հիպոկամպ - Հին հունական դիցաբանության մեջ Պոսեյդոնի և Աֆրոդիտեի որդին է և բնակվում է խոր ցրերում, ծովի հատակում գտնվող ոսկե պալատում: Տրիտոնը առնչվել է արգոնավորողների հետ, որոնց նա օգնել է գտնելու լճի ելքը: Տրիտոններն ուշ շրջանում պատկերվել են Պոսեյդոնի և Ներուհիների հետ (*Դիցաբանական բառարան, 1985, 239; МНМ, 1992, 526*):

նագործների արհեստանոցներ, մեծ քանակությամբ նետասլաքներ և այլ զենքեր. այդ հատվածում կարող էր բնակվել զինվորական հրամանատարի ընտանիքը:

Էրոտի և Հիպոկամպի արծաթյա՝ ոսկեջրած արծանիկներով կանթերը, որոնք գտնվել են երկրորդ շինարարական շրջանին վերաբերող շերտերում, ամենայն հավանականությամբ պատկանում են մ.թ.ա. I դարի վերջին, այսինքն՝ Օգոստոսյան շրջանին: Դրանք երկուսն էլ պատրաստված են մի արվեստանոցում, ամենայն հավանականությամբ Փոքր Ասիայում կամ Սիրիայում, որոնք հետ Հայաստանը առևտրատնտեսական սերտ հարաբերություններ ունեն: Հելլենիստական շրջանում Փոքր Ասիան և Սիրիան տորևտիկայի փառաբանված կենտրոններ էին:

Տորևտիկայի հայտնագործությունները վկայում են, որ հելլենիստական շրջանում ինչպես կիրառական արվեստի շատ արտադրանքներ, այդ թվում նաև ոսկե և արծաթե իրերը, հաճախ են ընդօրինակվել: Բացի այդ, ձևերի նմանությունը, զարդերի միօրինակությունը և տեխնիկական եղանակները նույնն են: Հելլենիստական աշխարհում ստեղծված համընդհանրությունը դժվարացնում է այդ առարկաների արտադրության վայրը ճիշտ որոշելը:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Արտաշատի 1-ին բլրից հայտնաբերված լազուրիտե ափսե (տրամագիծը 19սմ, բարձրությունը 1,9սմ, հատակի տրամագիծը՝ 6սմ, *Ստաբլյան, 1976, 31, տախտ. Դ*): Այն պատրաստված է վառ կապույտ գույնի, սպիտակ և մոխրագույն երակներով լազուրիտից, որի մեջ կան ոսկու փայլ տվող աստղեր (աղյուսակ CXVII): Ափսեն պատրաստված է դազգահի վրա, ունի դուրս լայնացող ձևավոր պսակ, որի ակոսի մեջ եղած նեղ ռելիեֆ գոտու վրա, իրարից 6,5սմ հեռավորությամբ շաղափված անցքերի մեջ, մեխված են ոսկյա գամեր (8 հատ): Գամերը պսակի հաստությունից երկար են և պսակի տակից մոտ 0,5սմ դուրս են մնացել: Վերջիններս երկու գլխից ծեծված են: Ափսեի հատակի մասը նույնպես զեղեցիկ ձևավորված է: Այն հարդարված է ռելիեֆ երեք համակենտրոն շրջաններից բաղկացած գոտիներով: Ամենամեղ շրջանի (տրամաչիծը՝ 7 սմ) մեջ հատակի բարձրությունը հավասար է գոտուն: Վերջինիս շաղափված երեք անցքի մեջ ևս ոսկե գամեր են մեխվել (չեն պահպանվել): Իրանի վերին մասում, պսակի տակ, արամեերեն մեկ տողանոց արձանագրություն կա, որը թերի լիներու պատճառով դեռևս չի ընթերցվել: Ափսեի մակերեսը լավ հղկված, փայլեցված է:

Լազուրիտը 7 հազար տարի է ինչ հայտնի է մարդկությանը: Լազուրիտի լավագույն հանքավայրը գտնվում է Աֆղանստանում Բադախշանում: Այն ունի վառ կապույտ երկնքի գույն, պարունակում է ոսկեգույն կետեր, որոնք արևի տակ աստղերի նման փայլում են, իսկ իրար ծուլվող տարբեր երանգների սպիտակ բծերն ու շերտերը զեղեցիկ զարդերի են նմանվում: Այն, ի տարբերություն մյուս լազուրիտների, կարող է 10 օր մնալ կրակի մեջ, բայց իր գույնը չկորցնել, որը վկայում է դրա բարձր որակի մասին: Հին Արևելքում լազուրիտից պատրաստված իրերի ու պերճանքի առարկաների գյուտերն ու գրավոր աղբյուրների վկայությունները վերաբերում են մ.թ.ա. IV-II հազարամյակներին (*Саруаниди, 1968, 3-9*): Անատոլիայում լազուրիտե զարդերը հանդիպում են մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսերին (*Чайла, 1956, 285*): Չայլդը կարծում է, որ Սիալքի կործանումը մ.թ.ա. IV-III հազարամյակների սահմանագլխին լազուրիտի ճանապարհի վրա վերահսկողություն սահմանելու համար մղվող պայքարի արդյունքն էր: Ելնելով լազուրիտի տարածման արեալից և գրավոր աղբյուրների վկայությունից, ենթադրվում է, որ գոյություն է ունեցել «Լազուրիտի մեծ ճանապարհ»՝ «Չինական մետաքսի մեծ ճանապարհի» նման: Այն, ըստ հեղինակի, իջել է և Ինդոսի հովտով, և Էլամով: Առաջինը Պարսից ծոցով Սիջագետքով, երկրորդն էլ Շոշով Սիջագետքով անցել են դեպի Տավրոս, Փոքր Ասիայով՝ Եվրոպա, և Արևելյան Սիջերկրականի ափերով դեպի Եգիպտոս (*Саруаниди, 1968, նկ. 2*):

Լազուրիտը միշտ էլ բարձր է գնահատվել Հին Արևելքում: Այն Արևելքի ամենափետաքրքիր քարերից է: Փափկությունը և հեշտությամբ մշակման ենթարկվելը նպաստել են լազուրիտի լայն կիրառմանը զեղարվեստական իրերի պատրաստման մեջ (թալիսմաններ, արձանիկներ, պերճանքի առարկաներ և այլն): Լազուրիտն արտահանվել է և իբրև հումք, և՛ մշակված ձևով:

Լազուրիտի ճանապարհն անցել է նաև Հայաստանով (*Ферсман, 1974, 101*): Ըստ երևույթին, հայ առևտրականներն այն ձեռք բերելով Բադախշանից, ուղտերի քարավաններով անցել են Էլբատանով և Ատրպատականի Գանձակով՝ Հայաստան: Լազուրիտի մի մասը վաճառում էին սիրակներին և աղոսներին (*Манандян, 1954, 57-58*), որոնք այն հասցնում էին Տանախ և հյուսիսսեյթսևծովյան շրջանները, մյուս մասը՝ Փոքր Ասիայով հասցվում էր Եվրոպա: Հավանաբար դրան է վերաբերվում Ստրաբոնի վկայությունը, աղոսների և

սիրակների քարավանային առևտրով զբաղվելու մասին, երբ նրանք հայերից ու մեդացիներից ստանում էին հնդկական և բաբելոնյան ապրանքներ (*Страбон, XI, 8*): Ենթադրվում է, որ «հայկական քար» (*Патканян, 1979, 44-45*) անվանելու պատճառը դա է եղել: Տարբեր գույնի ներկերի մասին խոսելիս փոքրիկիսը նշում է նաև հայկական լազուրիտի մասին: Թեև Հայաստանում կա լազուրիտ, բայց այն որակով չատ է գիջում Բաղախշանի լազուրիտին, և պաշարներն էլ չատ քիչ են:

Լազուրիտը վաղ ժամանակներից օգտագործվել է նաև իբրև ներկ: Արտաշատի ուշ հելլենիստական շերտերին վերաբերող կառույցների պեղումների ժամանակ բազմազույն որմնանկարների բեկորների մեջ հանդիպում են նաև տարբեր երանգների կապույտ գույներ: Առայժմ դժվար է ասել՝ դրանք տեղական, թե ներմուծված լազուրիտից են պատրաստված:

Արտաշատի 1-ին բլրից հայտնաբերված վերոհիշյալ ափսեի լազուրիտը, իր որակական հատկանիշներով նման է Բաղախշանի լազուրիտին և անկասկած ներմուծված է այնտեղից: Առայժմ դժվար է ասել ափսեները պատրաստի վիճակում են բերվել, թե պատրաստվել են տեղում: Հայաստանում անտիկ շրջանում տեղական տարբեր քարերից պատրաստված իրեր ու պերճանքի առարկաներ շատ են հայտնաբերվել՝ բազալտե, կրաքարե, մարմարե անոթներ, ագաթե թասեր, ուլունքներ, դաշույնի դաստակներ, օմիքսե ալաբաստրածե անոթներ, օձաքարից ու սերպանտինից մեծ քանակությամբ սկահակներ, հավանքներ, զարդատուփեր, ճարմանդներ, թեշիկի գլուխներ, սերդուլիկե ուլունքներ և այլն, որոնց մեծ մասը պատրաստված է դազգահի վրա: Հնարավոր է, որ ափսեները պատրաստվել են տեղում: Մանավանդ ափսեների ձևերն իրենց զուգահեռներն ունեն խեցեղեն անոթների մեջ:

Ափսեները, ըստ երևույթին, ծիսական նշանակություն ունեն: Հատակի անցքերի ոսկե զամերը հերմետիկ չեն, ուստի դժվար թե դրանք կենցաղում օգտագործվեին: Լազուրիտը ծառայում էր իբրև թալիսման, պաշտպանում էր հիվանդություններից: Ոսկին հին շրջանի մարդու համար չի ոչնչանում, քանի որ այն ռենի դիցաբանական բացատրություն: Տվյալ դեպքում ոսկե մեխերը «նոգական» նշանակություն ունեն և ավելի են ուժեղացնում լազուրիտի հատկանիշները: Ափսեի արամեններն արծանագրությունը կարող է լինել՝ տիրող անունը, բարի մաղթանքներ նրան, որևէ աստվածության ուղղված խնդրանք կամ մոգական նշանակությամբ խոսքեր:

Ուշադրության արժանի է Արտաշատի 1-ին բլրից հայտնաբերված ոսկե գդալիկը (երկարությունը՝ 12,5սմ, թասիկի տրամագիծը 2,1սմ, քաշը 17գ): Շրջանաձև թասիկը պատրաստված է առանձին, դրվագելու եղանակով, իսկ պոչը մուրճով ծծելու միջոցով (աղյուսակ CXI, 3): Այնուհետև պոչը և թասիկը մածուցել են իրար: Գդալիկի պոչը շեղանկյուն է, գեղեցիկ, դեպի ծայրը աստիճանաբար բարակում, սրվում է: Պոչի հաստացող մասի վրա փորված կետերով գրված արծանագրություն կա երկու տառ կամ թիվ, որը ընթերցված չէ: Այն իր գրության ձևով և տեխնիկայով նման է Սիսիանի արծաթե թասի արմատներին արծանագրությանը: Նույն բլրի վրա գտնվել է նաև արծաթե մի այլ գդալիկ: Ոսկե գդալիկն իր զուգահեռներն ունի անտիկ շրջանին պատկանող տարբեր մետաղներից պատրաստված գդալների մեջ: Այն կարող էր ծառայել կավամանից կամ սրվակից օձանելիք կամ քսայուղ հանելու համար:

Արտաշատի փոքրիկ գդալիկը իր պոչի մշակումով և ձևով նման է բժշկության մեջ օգտագործվող գդալիկներին (*Финогенова, 1977, 160, նկ. 8, 1-4*), որոնք ծառայում էին դեղորայքի դոզայի չափը որոշելու, իսկ սուր պոչը՝ այլ նպատակների համար: Ոսկե գդալիկը հայտնաբերվել է մ.թ.ա. I դարի սահմանագլխին պատկանող շերտերից:

Բրոնզե ոսկեզօծված զարդերի մի ժողովածու հայտնի է Շիրակի մարզի Բենիամին գյուղի մոտ գտնվող հելլենիստական բնակավայրից⁷²: Պրանք գտնվել են մ.թ.ա. I դարով թվագրվող դամբարաններից: Ուշագրավ է բրոնզե լարից պատրաստված զանգակաձև մանյակը (տրամագիծը՝ 21,0սմ), որն իր վրա կրում է պարույրազարդ, թեթաղի ցանցկեն զարդեր, ոճավորված օձապատկերներ և արևանախշ (աղյուսակ CXVIII, 2), որոնք անկասկած ծիսական իմաստ ունեն: Հայաստանում մանյակը զուգահեռներ չունի: Նման մանյակներ հայտնի են Միմզեչաուրի և Կոլխիդայի թաղումներից:

Բենիամինից հայտնի են 6 ապարանջան, որից երկուսը շեշտված օձազուլիս, մեկը՝ ոլորուն, շարժական փականով, մեկ՝ ներճկված, երկուսը օղակաձև (աղյուսակ CXVIII, 1, 3-5): Բոլոր ապարանջանների ծայրերը բաց են: Բրոնզե ապարանջանների այս ձևերը համրահայտ են Անդրկովկասի և Հայաստանի համաժամանակյա հուշարձաններից:

Նույն դամբարանից կա պարույրազարդ օղակաձև մեկ ակնցօղ որ իր ձևով լայն տարածում ունի Հայաստանի տարբեր հուշարձաններում: Հե-

⁷² Բենիամինի նյութերի շարադրանքը կատարել է Լ. Եզանյանը:

տաքրքիր են քունքակախիկները (աղյուսակ CXVIII, 6), որոնք կազմված են օղակից և նրանից կախված քառակող կախիկից (մեկի վրա պահպանվել են կաշվի և հյուսվածքի մնացորդներ):

Բենիամինի 183-րդ դամբարանից գտնված զարդերը իրենց ոճական միասնությամբ և կատարման տեխնիկայով ցույց են տալիս, որ դրանք նույն վարպետ ոսկերչի գործերն են: Այդ իրողությունը հաստատվում է նաև, երբ անդրադառնում ենք նույն վայրից գտնված բրոնզե ոսկեջրած մատանիներին: Դրանք երկուսն են, մեկը՝ պարույրազարդ, շատ տարածված օղակաձև (աղյուսակ CXVIII, 7):

Բենիամինի ոսկեզօծված զարդերի այս փոքրիկ ժողովածուն հետաքրքիր է այն իմաստով, որ կարևոր տեղեկատվություն է պարունակում Հայաստանում ոսկերչության մեջ տեխնիկական այդ հարցի գոյության վերաբերյալ մ.թ.ա. I հազարամյակի վերջերին:

9. ՈՍԿԵՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Մետաղի գեղարվեստական մշակումը՝ տորևտիկան, կիրառական արվեստի ուշագրավ ճյուղերից մեկն է, իսկ ոսկերչությունը դրա ամենանուրբ ուղղությունը, որը համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված: Տորևտիկան Հայաստանում ունի հնագույն ավանդույթներ: Բնությունը ցույց է տալիս, որ մ.թ.ա. III-I հազարամյակի կեսերին Հայկական լեռնաշխարհում ոսկերիչները կիրառել են շատ ձևեր՝ կոելու, դրվագելու, դրոշմելու, զոդելու, լար պատրաստելու, հատիկավորման, ագուցելու, ոսկիով երեսպատման և այլն (*Խնկիկյան*, 1977, 47): Ոսկերչությունը և ընդհանրապես մետաղի գեղարվեստական մշակումը անցել էր զարգացման երկար ճանապարհ և հանդիսանում էր իր ժամանակի զարգացած արհեստներից մեկը: Ուրարտական շրջանի տորևտիկայի զարգացման բարձր աստիճանի մասին են վկայում ինչպես հնագիտական նյութերը, այնպես էլ ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները: Հայաստանի տարածքում գտնված մ.թ.ա. VI-IV դդ. մետաղյա, նաև ոսկյա և արծաթյա գեղարվեստական իրերը վկայում են այդ դարաշրջանում լավ կազմակերպված արհեստանոցների առկայությունը տեղում (*Դրաշն*, 1969, 102-105):

Ոսկերչության զարգացման համար, բացի մետաղամշակության զարգացած ավանդույթներից, անհրաժեշտ էր նաև հումք: Ստրաբոնը (*Տրաբոն*, XI, X/IV, 9) վկայում է Սպերի (Ճորոխի) ավազանի

ոսկու հանքերի մասին, որոնց համբավը հասել էր նույնիսկ Ալեքսանդր Մակեդոնացուն: Վերջինս Սեմոնի գլխավորությամբ ջոկատ է ուղարկում այնտեղ, սակայն տեղացիները գերի են վերցնում նրան: Սպերին սահմանակից Տայքում (Փառանգիոն, Բոլոն-Բողբերդ) ոսկու հանքի և ոսկի արտահանելու մասին վկայում է Դազար Փարպեցին (*Փարպեցի*, կե):

Հայաստանի ոսկերչության մասին գրեթե չկան գրավոր աղբյուրներ: Ազաթանգեղոսը խոսելով հեթանոսական աստվածների մասին ասում է «... ճարտար ձեռքերով սարքած արծաններ են, մի քանիսը փայտ են, ուրիշները քարե, պղնձե, արծաթե կամ ոսկե»: Նա նշում է նաև դրանց պատրաստման եղանակները. «ոմանք կոփածո են, ուրիշները կռածո, ոմանք խարտոցած, ուրիշները ծուլածո» (*Ազաթանգեղոս*, 71, 522):

Ոսկերչության տեխնիկայի պատմության համար որպես աղբյուր են ծառայում վերոհիշյալ ոսկյա իրերն ու պերճանքի առարկաները: Հայտնի է, որ ոսկերչական արվեստը բավականին պահպանողական է, տեխնիկան կայուն, իսկ արտադրանքի գեղարվեստական ձևերն ու ոճը համեմատաբար դանդաղ են զարգանում, քան կիրառական արվեստի մյուս բնագավառներում (*Максимова*, 1961, 335): Հելլենիստական շրջանում պահանջարկի աճը նպաստեց ոսկերչական արվեստի կատարելագործմանը, որը հասցրեց արտադրանքի ավելացմանը: Հայաստանի ոսկերիչները ժառանգելով, նախորդ դարաշրջաններում ստեղծված մետաղի գեղարվեստական մշակման տեխնիկական ձևերը և յուրացնելով հելլենիստական երկրներում այդ ասպարեզում եղած նվաճումները, ոսկերչական արվեստը հասցրին զարգացման նոր, ավելի բարձր աստիճանի: Անտիկ շրջանում ոսկերիչներն ու արծաթագործները, ապակեգործ և այլ մասնագիտությունների վարպետների նման, տարբեր երկրներում ստեղծում էին իրենց արհեստանոցները: Ռազմական ավարների, նվերների և առևտրական ճանապարհներով Հայաստան են մուտք գործում նշանավոր վարպետների ստեղծագործություններ, որոնք իրենց ազդեցությունն էին թողնում վերնախավի և վարպետների ճաշակի վրա:

Հայաստանում հելլենիստական դարաշրջանում, ընդհանուր առմամբ, ոսկերիչները կիրառել են ոսկերչական տեխնիկայի բոլոր ձևերն ու հնարքները՝ կոելու, ծուլելու, դրվագելու, դրոշմելու, փորագրման, ընդելուզման, հատիկի և թելի հյուսվածքի (ֆիլիգրան), ոսկեզօծման, տարբեր հաստության լարեր ձգելու և նուրբ թելեր պատրաստելու, գլանման և այլն:

Ավելի շատ տարածում է ունեցել ձուլելու եղանակը: Ձուլելու համար օգտագործվել են քարե, կավե, գիպսե կաղապարներ: Վերջիններս հնարավորություն էին տալիս պատրաստելու բարդ առարկաներ, քանդակագարդ իրեր, ինչպես, օրինակ, Ամուրի արծառիկը, Սիսիանի ապարանջանը և այլն: Ձուլում էին նաև «մոմե մոդելի կորստյան» եղանակով, որի համար կաղապարը պետք է անպայման լիներ կավից կամ գիպսից: Դա նույն կաղապարը մի քանի անգամ օգտագործելու հնարավորություն էր ընձեռում:

Կավի և գիպսի միջոցով կարելի էր պատրաստի արտադրանքից կաղապար հանել: Դեղնեխտական դարաշրջանում տարածված էր լավագույն ստեղծագործությունների պատճենահանումը: Ըստ որում՝ վաճառվում էին ոչ միայն այդ կաղապարներում ձուլված պատրաստի առարկաները, այլև արտահանվում էին ուղղակի կաղապարները: Խերսոնեսում հայտնաբերվել են մեդալիոններ ձուլելու կավե 40 կաղապար (մ.թ.ա. III դարի կես), Եգիպտոսում գտնված 77 ընդօրինակություններն արված են Փոքր Ասիայում, Հունաստանում, Հռոդոսում, հարավային Իտալիայում պատրաստված բնօրինակներից (*Максимова, 1948, стр. 222-225*) և այլն:

Հայաստանի ոսկերիչները հաճախ հաջողությամբ համատեղել են տեխնիկական տարբեր եղանակները, այսինքն ձուլված, դրվագված կամ դրոշմված քանդակները փորագրվել, ոսկեզօծվել են և այլն:

Դեղնեխտական շրջանում վարպետներն ավելի շատ են դիմում մեխանիկական միջոցների օգտագործմանը, մասնավորապես դրոշմելու եղանակին, որը սերիական արտադրության հնարավորություն էր տալիս: Այդ եղանակներով են պատրաստված Սիսիանի, Գավառի, Արմավիրի մեդալիոնները, ըստ որում՝ Արմավիրի 4 մեդալիոնները նույն դրոշմով են պատրաստված: Դրոշմելու եղանակով պատրաստված մասսայական արտադրանք են Սիսիանի, Գառնիի, Օշականի մանր զարդերը, Արտաշատի տերևները և այլն:

Կատարելագործվում է նաև ոսկեզօծելու տեխնիկան, որը ոչ միայն էսթետիկական, այլև պրակտիկ՝ իրը ժանգոտելուց պահպանելու նշանակություն ուներ: Մինչ այդ արծաթյա, պղնձյա և բրոնզյա իրերի մակերեսները ոսկեպատվում էին մեխանիկական միջոցներով: Ոսկե բարակ թիթեղով երեսպատելուց հետո փայտե կամ մետաղե փոքրիկ մուրճերի օգնությամբ մտցվում էին իրի փոսիկների մեջ: Հարվածը մեղմացնելու և չվնասելու

համար երբեմն օգտագործում էին նաև մոմ (*Максимова, 1948, 215-216*): Ամոթի փորագրված մակերեսը ծածկում էին ոսկե բարակ թիթեղով և ծանր գլանը վրայից այնքան էին գլորում, մինչև պատկերը մակերեսին երևար, ապա զարդի եզրերով կտրելով հանում էին մնացած ոսկին (*Античное художественное серебро, 1985, с. 6*):

Ոսկեզօծման նոր եղանակը կատարվում էր սնդիկի օգնությամբ, սնդկազանգման-ամալգամացման միջոցով: Հալեցված երկու մաս (2/3) սնդիկի և մեկ մաս (1/3) ոսկու մածուկանման խառնուրդը քսում էին իրի մակերեսին, հետո տաքացնում ուժեղ կրակով, այնքան ժամանակ, մինչև որ սնդիկը զոլորչիանար և մնար միայն ոսկին: Դրանից հետո այն փայլեցվում էր: Այս եղանակը ավելի քիչ աշխատանք էր պահանջում, ոսկին ավելի լավ էր կաշույն իրի մակերեսին, իսկ մակերեսն ավելի հարթ էր լինում: Այդ եղանակով են ոսկեզօծված Էրոտի, ծովածիռի արծառիկները, Սիսիանի մեդալիոնները, Բենիամինի նյութերը:

Դժվար է ասել, թե որտեղ են առաջինը կիրառել նոր տեխնիկան և երբ, սակայն այն հայտնի էր Վիտրուվիոսին (*Витрувий, VIII, 4*), ըստ որի, առանց սնդիկի հարկ եղած ձևով ոսկեզօծելը դժվար է: Նա նշում է ոսկերչության մեջ սնդիկի օգտագործման տարբեր ձևեր: Պոմպեում Վիտիների տան որմնանկարի վրա պատկերված է ոսկերչի արհեստանոց, որտեղ Ամուրը ոսկեջրում է մի մեծ լազան (*Сергеевко, 1968, 45*):

Դեղնեխտական շրջանում ոսկեզօծման տեխնիկան տարածվում է նաև ապակեգործության մեջ: Հայտնի են այդ ժամանակաշրջանի մեծ ճաշակով պատրաստված, ոսկե միջնաշերտով, տարբեր պատկերներով հարդարված անոթներ: Մեծ թիվ են կազմում, հատկապես, ոսկյա և արծաթյա միջնաշերտով ուլունքները: Գառնիից հայտնաբերվել է ապակե ոսկեզօծ հատիկներից կազմված գլանաձև ուլունք, որը ոսկյա նման ուլունքների ընդօրինակությունն է:

Երկրաբանական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս սնդիկի առկայությունը Հայաստանում: Դա նշանակում է, որ անտիկ շրջանում այն կարող էր օգտագործվել ոսկերչության և արհեստագործության մյուս բնագավառներում:

Ոսկերչության մեջ ամենադժվար գործերից մեկը թիթեղի ստացումն էր: Այն պատրաստում էին ոսկին հաճախակի տաքացնելու և սալիկի վրա մուրճով ծեծելու միջոցով: Այդ եղանակով թիթեղ ստանալը շատ աշխատատար էր, իսկ հաստությունը հավասարաչափ չէր լինում: Ուստի ոսկեր-

չության հետագա զարգացման գործում խոշոր նշանակություն ունեցավ, մ.թ.ա. I դարում գլանման լիսեռի հայտնագործումը, որը հնարավորություն էր տալիս ստանալ, այսպես կոչված, «թերթավոր ոսկի» (Ֆուլգա), որը մինչ այդ հնարավոր չէր: Թերթավոր ոսկիով սնդիկի հետ միասին կատարում էին ոսկեջրումը, ամալգամացումը (*Художественное ремесло, 1980, 8*): Այն նպաստում է նաև որակյալ թիթեղ ստանալու պրոցեսի արագացմանը և հեշտացմանը: Այդ եղանակով են պատրաստված վերոհիշյալ տերևների, շրթնակալների, ակնակալների, սնամեջ մատանիների, հագուստին կարվող զարդերի, Գավառի և Արմավիրի մեղալիոնների ոսկե թիթեղներն ու թերթերը: Այդ նրբության ոսկե թիթեղները մածուցելը, սակայն, մեծ վարպետություն և համապատասխան շուտ հավիղ գողանյութ էր պահանջում:

Հայաստանի ոսկերիչները կիրառել են նաև միջպատային էմալի տեխնիկան, որը ամբողջապես յուրացվեց հելլենիստական շրջանում: Այդ եղանակով է պատրաստված Արմավիրի մահիկածն կրծքազարդը: Դրա զարդերը պատկերող միջնապատերի մեջ ոչ թե զանազան գույների քարեր են ընդելուզված, այլ բաց գույնի խամրած անթափանցիկ էմալ է լցված: Միջպատային էմալի տեխնիկայով պատրաստված զարդեր հայտնաբերվել են Վրաստանից և այլ վայրերից: Այդ շրջանում ոսկու և արծնի (էմալի) համատեղումը սովորական երևույթ էր (*Максимова, 1948, 217*):

Ծիշտ է, Հայաստանում ոսկեթել հագուստների բեկորներ կամ թելեր չեն հայտնաբերվել, սակայն, ելնելով տեխնիկական այն ձևերից, որին տիրապետում էին Հայաստանի ոսկերիչները, մյուս իրերի վրա եղած բարակ լարերի առկայությունից և գրավոր աղբյուրների վերը բերված տեղեկություններից, ոսկեթել շորերի մասին կարելի է ասել, որ Հայաստանում եղել է նաև ոսկերչության այդ տեխնիկան: Աղբյուրներում հիշատակվում են դերձակներ, ոսկիով կարողներ, ոսկերիչներ, ոսկեգործ և արծաթագործ վարպետներ (*Еремян, 1953, 27-31*): Հիշատակվող բեհեզի, ծիրանի, դիպակի կտորները կարվում էին ոսկիով, արծաթով, մարգարիտով, մետաքսով: Ոսկեթել շորերի մնացորդներ գտնվել են հելլենիստական աշխարհի տարբեր երկրներում:

Վիտրուվիոսը նկատում է, որ ոսկեթել հագուստի մաշվելուց հետո, միայն սնդիկի օգնությամբ է հնարավոր ոսկին անջատել: Ըստ նրա՝ հագուստը կավե ամանով պետք է դնել կրակի վրա, այնուհետև մոխիրը լցնել ջրի մեջ և ավելացնել սնդիկ:

Վերջինիս շնորհիվ ոսկու մնացորդները հավաքվում են մի տեղ, որից հետո կտորը պետք է ձեռքերով սեղմելու միջոցով քամել: Հեղուկ սնդիկը դուրս է գալիս, մնում է ոսկին (*Bumpysuu, VIII, 4*): Նշված նորամուծություններն ավելի կատարելագործվում և լայնորեն կիրառվում են ուշ անտիկ շրջանում:

Այս տեղաշարժերը ոսկերչության մեջ և, ընդհանրապես, մետաղի գեղարվեստական մշակման մյուս բնագավառներում, մ.թ.ա. I դարում հասցրեցին մեղ մասնագիտացման, աշխատանքի նոր բաժանման: Կային քանդակողներ, ծուլողներ, մոդել պատրաստողներ, ոսկեջրողներ, փայլեցնողներ, ոսկեթել պատրաստողներ, ոսկեթել կարողներ, մատանիներ պատրաստողներ, կահույք երեսպատողներ, ամանեղեն, զենքեր պատրաստողներ և այլն: Դրանք ունեին իրենց գործատները, իրենց թաղամասերն ու վաճառատները: Ամենախոշոր ոսկերչական արհեստանոցները սպասարկում էին արքունիքին և ըստ երևույթին այնտեղ էլ տեղավորված էին: Դրանց մի մասը՝ մոդել պատրաստողները, սերտորեն կապված էին դրամահատության հետ և, հնարավոր է, գտնվում էին նույն արհեստանոցում: Ոսկերչական հիմնական կենտրոններից էին Հայաստանի մայրաքաղաքները, սկզբում՝ Արմավիրն ու Երվանդաշատը, հետո ամենախոշորը՝ Արտաշատը: Այդպես էր բոլոր հելլենիստական երկրներում և Իտալիայում:

Մ.թ.ա. I դարում նկատելի է ոսկերչական իրերի ու զարդերի խիստ ավելացում: Ծիշտ է, ոսկերչական իրերն ու պերճանքի առարկաները Հայաստան էին ներկրվում նաև այլ ժամապարհներով, սակայն ներքին շուկան հիմնականում բավարարվում էր տեղական արտադրանքով: Ոսկերչական արտադրանքը նաև արտահանվել է:

Դ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԵՐՇՈՒԹՅՈՒՆ (I - IV դդ.)

Մ.թ. I դարի առաջին կեսին հայկական գահի շուրջ սրվում է պայքարը Հռոմի և իր հզորությունը վերականգնած Պարթևստանի միջև:

Վաղարշ I-ը Պարթևստանի թագավոր դառնալուց հետո վճռական քայլեր է ձեռնարկում հայկական գահը եղբորը՝ Տրդատին հանձնելու համար: Արդեն 52թ. Տրդատը պարթևական զորքով մտնում է Հայաստան և գրավում հայկական գահը: Հայ-պարթևական զորքերի 62թ. Հռոմեայում տարած փայլուն հաղթանակից հետո, հռոմեա-պարթևական պայմանագրի համաձայն, Տրդատը Հռո-

մում 66թ. Ներոնի կողմից մեծ շուքով թագադրվեց: Հայաստանում հաստատվեց Արշակունիների դինաստիան: Տրդատ I-ը կայսրից ստացած 50 միլիոն դենարի և հռոմեացի վարպետների օգնությամբ արագորեն վերականգնեց ավերված Հայաստանի քաղաքներն ու ամրոցները, առաջին հերթին Արտաշատ մայրաքաղաքը, ավելի շքեղ, քան առաջ էր (ՅժՊ, 1971, 755-762):

Արշակունի թագավորների օրոք Հայաստանը համեմատաբար խաղաղ էր, և բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանի հետագա բարգավաճման համար: Հռոմեացիները՝ 114թ., 163թ. և 215թ. փորձեցին Հայաստանը վերածել պրովինցիայի, սակայն հաջողություն չունեցան: Իրանում 227թ. Սասանյան դինաստիայի կողմից իշխանության գրավումը, սակայն, կտրուկ փոխեց քաղաքական իրադրությունը Մերձավոր Արևելքում: Սասանյաններն իրենց համարում էին Աքեմենյան կայսրության ժառանգորդները, չէին թաքցնում իրենց նվաճողական նպատակները: Հայաստանը, որտեղ դեռևս կառավարում էին պարթևական գահի հավակնորդ Արշակունիները, բաժանված մնաց իրար թշնամի երկու հզոր պետությունների՝ Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև: Ստեղծված քաղաքական նոր իրավիճակը դրդում էր Հռոմեական կայսրության և Հայաստանի մերձեցման, ինչն այս պարագայում երկուսին էլ ձեռնադրում էր: Հայաստանի Արշակունի թագավորները երկար ժամանակ, հաճախ նաև Հռոմի օգնությամբ, փոփոխական հաջողություններով պայքարում էին սասանյանների ոտնձգությունների դեմ:

Տրդատ III-ի օրոք 40 տարի տևած խաղաղությունը շատ կարևոր ժամանակաշրջան եղավ Հայաստանի նախկին դիրքը վերականգնելու համար: Ստեղծված նոր պայմաններում, քրիստոնեության ընդունումը և պետական կրոն հայտարարելը նշանակում էր պաշտպանություն հեթանոս Հռոմից և զրադաշտական Սասանյան Իրանից:

III դարից սկսվում է Հայաստանի ավատականացումը, որը թուլացնում է կենտրոնացված պետությունը: Քրիստոնեությունը, փաստորեն, դարձավ նոր հասարակարգի կրոնը: Քաղաքները, որոնք թագավորի հենարանն էին ընդդեմ կենտրոնախույս ուժերի, սկսեցին անկում ապրել: Սկսված պրոցեսն արագացնում է Շապուհ II-ի կողմից 364-368թթ. Հայաստանի երբեմնի ծաղկուն քաղաքների ավերումը և բնակչության գերեվարումը: Դրանով իսկ մեծ հարված հասցվեց արիեստագործությանը և առևտրին: 385 թվականին Հայաստանը նորից բաժանվեց Հռոմի և Պարսկաստանի միջև:

387թ. թագավորական իշխանությունը վերացավ Հայաստանի բյուզանդական մասում, 428թ. պարսկական:

Մ.թ.ա. I դ. երկրորդ կեսին և ուշ անտիկ շրջանում Հայաստանում, ինչպես հռոմեական Արևելքի մյուս երկրներում, շարունակում են զարգանալ ու տարածվել հելլենիստական ավանդույթները: Հռոմն ինքը հելլենիստական մշակույթի ամենամեծ երկրպագուն էր և նպաստում էր Արևելքում այդ մշակույթի զարգացմանը: Հայաստանի այդ շրջանի մշակույթի վրա զգալի է նաև հռոմեական մշակույթի ազդեցությունը: Դա նկատվում է հատկապես մ.թ.ա. 30-ական թվականներից սկսած, երբ Անտոնինոսի լեգեոնների հետ Հայաստան լցվեցին հռոմեական առևտրականներն ու վաշխառուները: Դրան նպաստեց նաև հռոմեական կայսրության արևելյան քաղաքականությունը: Հայկական գահին նստեցին Հռոմում դաստիարակված թագավորներ: Ուժեղացան տնտեսական կապերը հռոմեական կայսրության հետ: Այդ են վկայում Արտաշատի 5-րդ և 8-րդ բլուրներից հայտնաբերված արխիվները, հռոմեական հանրապետական և կայսերական դրամների հոսքը հայկական շուկաները, Հայաստան ներմուծված հռոմեական արվեստին բնորոշ իրերն ու առարկաները, այդ թվում նաև կնիքները (*Khachatrian, 1996, 367-368; Մուշեղյան, 1983, Խաչատրյան, 1984, 71-78 և այլն*):

Միջազգային առևտրական ճանապարհներն ընկան Հռոմի հսկողության տակ: I-II դդ. ստեղծված համեմատաբար խաղաղ պայմանները, ճանապարհների անվտանգությունը զարկ տվեցին առևտրի ծաղկմանը: Նկատելիորեն ընդարձակվեց հռոմեական առևտրի աշխարհագրությունը՝ Չինաստան, Հնդկաստան, Ցեյլոն, Մերձբալթիկա և այլն: Հայաստանը կարևոր դեր էր խաղում այդ առևտրում: Հայաստանում աշխուժացան ներքին առևտուրը, քաղաքային կյանքը: Հայկական շուկաներում գերիշխողը Հռոմի կայսերական դրամներն էին, այդ թվում նաև ոսկյա (*Սարգսյան, 1994, 43-46*), որոնք հիմնականում կտրված էին Արևելքում: Հռոմի և Իրանի միջև կատարվող առևտուրը կարգավորելու համար մ.թ. III դ. պայմանավորվածություն է ձեռք բերվում այն կատարել երեք քաղաքներում՝ Արտաշատում, Սծբինում և Կալինիկումում:

Առևտրի զարգացումը, քաղաքային աշխույժ կյանքը և պահանջարկի խիստ մեծացումը խթանեցին արիեստագործական արտադրանքի կտրուկ աճը: Հռոմեական մշակույթի ազդեցությունը զգալի է ոչ միայն արվեստի, կորուպլաստիկայի,

այլև արհեստագործության տարբեր ճյուղերի վրա: Հռոմն ինքը խելացիորեն կոորդինացնելով տարբեր երկրների տնտեսական գործունեությունը և իր մասնակցությունը ցուցաբերելով՝ նպաստում էր դրանց տեխնիկական առաջընթացին: Դա նկատելի է առաջին հերթին ճարտարապետության ասպարեզում քաղաքաշինության մոր ձևերի՝ հռոմեական տիպի տաճարների (նկար 65), բաղնիքների և այլ շինությունների երևան գալով:

Գեղարվեստական արհեստների ծաղկումը Հռոմեական կայսրության մեջ մտնող երկրներում և Հայաստանում արդյունք էր անտիկ հասարակության մեջ տեղի ունեցող սոցիալական և ժողովրդական ընդհանուր տեղաշարժերի: Ուշ անտիկ շրջանում գեղարվեստական արհեստները խոշոր նշանակություն ունեցան արհեստագործական արտադրանքի միջոցով անտիկ գեղարվեստական, մշակութային և պաշտամունքային ավանդույթնե-

Նկ. 65. Գառնիի հեթանոսական տաճարը, մ.թ. I դար

Ոսկերչության մեջ մ.թ.ա. I դ. արված գյուտերն ու նորամուծությունները լայնորեն ներդրվեցին արտադրության մեջ: Գերիշխող է դառնում գլանման լիսեռի օգնությամբ գլանելու եղանակով պատրաստված թիթեղների օգտագործումը թաղման պսակների, հանդերձանքի մանր զարդեր պատրաստելու մեջ: Մատանիները և ակամջօղերը պատրաստվում էին բարակ թիթեղից մածուցելու միջոցով, լցված գիպսի շաղախով: Լայնորեն է մատանիները և զարդերը կիսաթանկացույթ քարերով հարդարելու եղանակը: Նորից լայն տարածում ստացան քարի փորագրությունը, կնքագործությունը:

ըլ վերոհիշյալ արեալում տարածելու գործում (*Художественное ремесло, 1980, с. 8*):

Ուշ անտիկ շրջանի ոսկերչական իրեր են հայտնաբերվել Գառնիից, Աշնակից, Աղինից, Կալաչիկից և այլ վայրերից: Գառնիից գտնված իրերի մեջ ուշագրավ է ոսկե մատանին (տրամագիծը 2,2սմ, քաշը՝ 1,30գ): Այն պատրաստված է դեպի վեր լայնացող գլանաձև բարակ թիթեղից, սնամեջ է և լցված է սպիտակ գիպսով: Կենտրոնական հատվածի օվալաձև և դրա երկու կողմում եղած սուր ծայրը ներքև ուղղված նշաձև բացվածքներում ագուցված են կարմիր սերդուլիկներ (կենտրոնա-

կանը բացակայում է): Վահանակները շրջանակված են մանր կեղծ հատիկներով (աղյուսակ CXX, 8):

Մի քանի քարերով հարդարված մատանիները հանդես են գալիս մ.թ. I դարում և շարունակում են գոյատևել մինչև վաղ միջնադար, իսկ սնամեջ մատանիները, հազվադեպ, բայց հանդիպում են մինչև IV-V դդ. (*Хачатрян, 1976, 121-122, աղ. X, 5*):

Աշնակի երեք ոսկե մատանիներից մեկը (տրամագիծը՝ 1,2սմ, քաշը 0.87գ; քվադրվում է մ.թ. III դ.: Տես՝ *Кунжалов, 1961, 52, նկ. 1*) ավելի պարզ ձև ունի: Ժապավենաձև թիթեղից պատրաստված օղակը դրսից երկայնքով ակոս ունի, իսկ օվալաձև վահանակի մեջ ագուցված է ուռուցիկ նռնաքար (աղյուսակ CXX, 2): Աշնակի մատանին համարվում է արևելյան տիպի և իր զուգահեռներն ունի Անդրկովկասի ուշ անտիկ շրջանի մատանիների մեջ (*Кунжалов, 1961, 58; Рамишвили, 1977, 116, 117, նկ. 2, 2; Пугуридзе, 1959, աղ. X 3, 6, 7 և ուրիշներ*):

Աշնակի սյուս ոսկե մատանին ավելի հարուստ տեսք ունի: Այն պատրաստված է երկու հարթ և մեկ սեղմելու եղանակով արված կեղծ հատիկներով լարերից: Մակերեսը հարդարված է շրջանաձև վահանակի մեջ ագուցված ուռուցիկ նռնաքարով և չորս հատիկից բաղկացած բրգաձև զարդով (աղյուսակ CXX, 1):

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Վարդաձորում (Աղամխան, Մարտունու շրջան) սալարկղային թաղումից հայտնաբերված ոսկյա մատանիները: Մատանիներից մեկը պատրաստված է գլանված քիչ հաստ թիթեղից, ունի շեշտված ուսեր, որի վրա ավելի բարակ թիթեղից զոդված օվալաձև, սնամեջ, բարձր վահանակում ագուցված է մուգ կարմիր սերդուլիկե գեմա (աղյուսակ CXIX, 1): Վահանակի մի կողմում զոդված է ոսկյա գնդիկ (քաշը 5.3գ, *Манукян, 1984, 90*): Այն շեշտված անցումով մատանու ձևերի հետագա զարգացման արդյունք է: Կողքին ամրացված գնդիկներով մատանիները տարածում են ստանում IV-V դարերում: Չնով ճիշտ նման մի մատանի պահվում է Վրաստանի թանգարանում, քվադրվում է III դ. վերջով, IV դարով (*Лордкипанидзе, 1969, 141, 142, նկ. 64*): Վարդաձորի դամբարանի խեցեղենը նույնպես պատկանում է III դ. վերջին և IV դարին: Այդ ժամանակին կարող է պատկանել նաև մատանին:

Ուշագրավ է Վարդաձորի մատանու հարթ քարի վրայի պատկերը: Փորագրությունը խորն է: Պատկերված է պաֆոսյան Աֆրոդիտեի տաճարն իր բակով: Մակերեսն ուղիղ գծով բաժանված է երկու մասի: Վերին կեսում կիսագնդաձև գլխար-

կով ավարտվող երկու սյուների միջև, որոնք լայն գծով իրար են միացված, պատկերված է կոնաձև ֆալուս: Սյուների վերևում երևում է աստղ: Սյուների կեսից աջ ու ծախ գնացող գծերի վրա դեմդիմաց կանգնած են, հյուսիս գծերով պատկերված թռչուններ, ամենայն հավանականությամբ աղավնիներ: Ստորին մասը, որը կիսաշրջանով է շրջափակված, լցված է ցանցազարդով:

Վարդաձորի երկրորդ մատանին (քաշը 3.3գ) նույնպես պատրաստված է քիչ հաստ ժապավենաձև օղակից, թեթևակի արտահայտվող ուսերով (աղյուսակ CXIX, 2): Օվալաձև վահանակի մեջ ագուցված է նարնջաօխրայագույն սերդուլիկ, որի վրա գծավոր եղանակով փորագրված է, հարթությունը նշող գծի վրա մարտական դիրքով կանգնած աքաղաղի կոպիտ պատկեր (*Хачатрян, 1976, 122; Манукян, 1984, 91*):

Կենտրոնական վահանակի երկու կողմերին զոդված են կեղծ հատիկներից զարդագոտիով նշաձև վահանակներ, որոնց մեջ ագուցված են նռնաքարեր: Կենտրոնական վահանակին ուղղված սուր ծայրերի երկու կողմերին զոդված են մեկական փոքրիկ գնդիկ: Աքաղաղը սրբազան և զոհաբերվող թռչուն է, Զեֆայի պաշտամունքի արարողության մեջ կարևոր դեր է կատարում: Իր սուր կանչով գիշերային դևերին հալածող աքաղաղի երկրպագությունը տարածված էր Իրանում, Միջին Ասիայում և Կովկասում (*Борисов, Луконин, 1963, 36*):

Անտիկ շրջանում սիրված զբաղմունքներից մեկն աքաղաղներ կռվեցնել էր, ուստի մարտական դիրքով կանգնած նրա պատկերով կնիքներ հաճախ են հանդիպում: Արտաշատի կնքադրոշմների (մ.թ.ա. III դ. - մ.թ. 59թ.) և գեմաների (IV դ.) մեջ կան նաև կենաց ծառի առջև կամ առանձին կանգնած աքաղաղի պատկերներ:

Աֆրոդիտեն, որի պաշտամունքը կապված է Կիպրոսի, հատկապես Պաֆոս քաղաքի հետ, հունական դիցարան է մտել իբրև սիրո և գեղեցկության աստվածուհի: Զելլենիստական աշխարհում կառուցվել են նրան նվիրված բազմաթիվ տաճարներ: Զելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանում Պաֆոսի տաճարը մեծ հռչակ էր վայելում: Վարդաձորի կնիքը վկայում է Հայաստանի և Կիպրոսի առևտրական և մշակութային կապերի մասին:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում պահվում է պատահական հայտնաբերված երկու մատանի, որոնցից մեկը պատրաստված է բարակ թիթեղից, վերին լայնացող խողովաձև մասը սնամեջ է, բացվածքում ագուցված կարմիր սերդուլիկով (աղյուսակ CXIX, 3): Քարի

վրա խոր փորագրությամբ պատկերված է թևավոր Նիկա-Վիկտորիան՝ դափնեպսակը առաջ պարզած (տրամագիծը՝ 2,5սմ, քաշը՝ 6.63գ): Վահանակի մի եզրին ունի կլոր ավարտվող ելուստ: Այս մատանին Վարդաձորի մատանու՝ դասական շրջանին բնորոշ, դեպի վեր բարձրացող վահանակի ձևը չունի և հանդիսանում է հատիկով զարդարված մատանիների ավելի ուշ տեսակը:

Երկրորդ մատանին նման է վերոհիշյալին, բայց ավելի կոպիտ է, զանգվածեղ և պատրաստված է ծուլելու եղանակով: Օղակաձև մասը գլանաձև լարից է. վերին հատվածը քիչ բարձրանում է: Աստիճանաձև եզերված օվալաձև վահանակի մեջ ագուցված է ուռուցիկ ալմանդին (տրամագիծը՝ 2,5սմ, քաշը՝ 17.6գ), որի վրա խոր փորագրությամբ պատկերված է սրբաբեգ: Վահանակի կողքին ունի գնդիկ (աղյուսակ C XIX, 4): Ալմանդինե քարերով IV դարի նման ոսկե մատանիներ հայտնի են Մցխեթի հարուստ դամբարաններից (*Muxeta, 1958, 250, 259, նկ. 130/1*):

Այս խմբին է պատկանում նաև Կարմրաքարից հայտնաբերված մատանին⁷³:

Մատանու օղակն ու վահանակը միաձուլվ են: Օղակն ունի քիչ սեղմված շրջանի ձև: Բնի մեջ ագուցված է կարմրանարնջագույն կորնալինից ծվածիր փորագիր քարը: Կնիքն ագուցելուց հետո ծվածիր շրջանակի եզրերը սեղմվել են քարին՝ այն ամուր պահելու համար: Քարը փոխվել է, որից հետո մատանին վերափնաստավորվել է նոր ագուցված կնիքի բովանդակությամբ:

Կնիքի վրա պատկերված է կին՝ ողջ հասակով կանգնած (աղյուսակ C XIX, 5): Կնոջ կեցվածքը հպարտ է, դեմքով դեպի ձախ: Գլխին ունի բարձր, ճակատային մասում լայն ելուստներով սաղավարտ: Կնոջ աջ ձեռքը հանդարտ իջել է իրանի երկարությամբ, ձախը մինչև արմունկը հպված է իրանին՝ առաջ պարզած դաստակով, պահելով երկար քիստերով հասկը: Կնոջ թիկունքի աջ կողմում թևերն են ու առատության եղջյուրը:

Կնիքի վրա արված պատկերի մեջ խտացված են երեք աստվածների ատրիբուտները. սաղավարտը՝ Աթենաս, թևերը՝ Նիկե և հասկն ու առատության եղջյուրը՝ Դեմետրա:

Օլիմպիական դիցարանի այս երեք աստվածուհիների որոշակի հատկանիշների խտացված համահավաք կերպարը ներկայացված է կանացի մի պատկերում:

Կնիք-մատանին սինկրետիկ աստվածուհիների

պատկերներով, իր բովանդակությամբ արձագանքում է երկրագործ հայերի՝ հողի նկատմամբ ունեցած սիրուն ու պաշտամունքին: Խորհրդանշել կրելուց զատ, այն ունի իր իմաստը. որպես կնիք-մատանի սոցիալական որոշակի խավի իրավունքի հավաստումն է: Տեխնիկական բարձր կատարելությամբ, շտրիխային մաներայով արված պատկերն ունի ոչ խոր փորագրություն: Փորագրիչ վարպետը հստակ հատումներով հասել է մանր գծերի ամբողջացնող ընկալման: Կնիքի գեղարվեստական լուծումը կատարյալ է մյուս, թեմա, ձևավորում և կատարում ընդհանրության մեջ:

Կարմրաքարի մատանին ձևով, պատրաստման տեխնիկայով, փորագրված պատկերի ոճով սերտ աղերսներ ունի շտրիխային կնիքների հետ և թվագրվում է III դարով (*Arménie, 1996, 262*): Ենթադրյալի մատանի պահվում է Էրմիտաժում, որի վրա խոր փորագրությամբ պատկերված է սասանյան մեծատոհմիկի դիմանկարը, թվագրվում է IV-V դարերով (*Луконин, 1977, 156*):

Այսպիսով, քննությունը ցույց է տալիս, որ վահանակի մի կողքին գնդիկով վերոհիշյալ մատանիները թվագրվում են IV-V դդ.: Այդ մատանիների գեմաների վրա անտիկ թեմաներ են պատկերված, սակայն հիշյալ դարերում նոր մատանու մեջ հաճախ ագուցվում էին ավելի վաղ շրջանի գեմաներ:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Շենգավիթի 2-րդ դամբարանում հայտնաբերված, յուրօրինակ, նուրբ ոսկյա ձողից պատրաստված մատանին (*Սարգսյան, 1967, տախտ. 45,3*): Մատանու գրեթե կեսը կրում է հյուսածո զարդանաս (աղյուսակ C XX, 7): Ակի մասում երկթև լարերի վրա զսպանակաձև գոտի է փաթաթված և ոսկյա բարակ թիթեղից ժապավեն է անցնում, որը լարով փաթաթված է մատանու ձողին (*ՅՊԹ, 2333/10, քաշը՝ 4.35գ, տրամագիծը՝ 2,2սմ, պսակի հաստությունը՝ 4մմ*): Նման եղանակով պատրաստված ապարանջանները մ.թ.ա. I դ. վերջին քառորդին և մ.թ. I-II դդ. լայն տարածում են ստանում: Այդպիսիք հայտնի են Զայաստանից, Վրաստանից, Դյուսիսային Կովկասից և հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններից: Մատանին պատկանում է մ.թ. I դ.: Այդ թվագրման օգտին է խոսում նաև նրա հետ կարմիր փայլեցրած թեյնիկաձև ծորակով միկանթանի անոթը:

Չետաքրքրության արժանի է կամեյոնով ոսկե մատանին (բարձրությունը՝ 2,3սմ, քաշը՝ 5.85գ): Այն պատրաստված է XIX դարի սկզբին (հայտնաբերվել է Արևմտյան Զայաստանում, հանձնել է Մամաս-Վահե Քիթապճյանը), որի մեջ ագուցվել է անտիկ շրջանի կամեյոնը (աղյուսակ C XX, 6): Կա-

⁷³ Մատանին ներկայացնում է Լ. Եգանյանը:

մեյոնը կաթնավուն և թուխ գույնի խալցեդոնից է: Կաթնավուն խալցեդոնի վրա պատկերված է Մեղուզա-Գորգոնայի դեմքը, որը շրջանակված է թուխ գույնով:

Կամեյոնը հիշեցնում է Էրմիտաժում պահվող Մեղուզա-Գորգոնաներին, որոնք թվագրվում են II-III դդ. (Неверов, 1988, 302, 324), Խերսոնեսից գտնված Գորգոնային, որը համարվում է սիրիական (*Пятмшова, 1956, 50, աղ. X, 5, 6*): Հայաստանից գտնված կամեյոնը նույնպես կարող է թվագրվել մ.թ. II-III դդ. և հավանաբար պատրաստվել է Փոքր Ասիայում կամ Սիրիայում:

Կամեյոնները հանդես են գալիս հելլենիստական շրջանի սկզբին, կապված քարի փորագրության հունական արվեստի զարգացման հետ: Կամեյոնի երևան գալով ստեղծվում է կմիքների նոր տեսակ, երբ մետաղե մատանու վրա ագուցվում էր բարձրաքանդակով քար:

Ուշադրության արժանի է Գառնիում գտնված ոսկե փոքրիկ պայտածև կախիկը (բարձրությունը՝ 1,5սմ, լայնությունը՝ 1,2 սմ, քաշը՝ 0.33գ), որն ունի ժապավենաձև, առնակոսներով օղակ: Այն պատրաստված է բարակ թիթեղից, իրարից հեռու գտնվող ծայրերին ունի պայտի նման մեկական թմբիկ (աղյուսակ CXXI, 4): Թվագրվում է I-II դդ.: Հայաստանում տարբեր բացվածքով՝ լուսնի մահիկի նման կամ պայտածև կախիկները հնուց են գալիս և պաշտամունքային նշանակություն ունեն: Ուրարտական շրջանի նման զարդերը շքեղորեն հարդարված են երկնային լուսատուներով, գահին նստած աստվածուհիներով և այլն: Պայտածև, մահիկաձև կախիկները Հայաստանում և անտիկ աշխարհում տարածված են եղել ինչպես հելլենիստական, այնպես էլ ուշ անտիկ շրջանում: Դրանք կապված էին Լուսին - Անահիտի պաշտամունքի հետ և ծառայում էին որպես թախսմաններ: Արծաթյա ավելի մեծ չափերի պայտածև կախիկ հայտնաբերվել է Արտաշատի 1-ին բլրից: Նման կախիկներ հայտնի են Վրաստանում, Կովկասում, Դրինում և այլ վայրերում:

Գառնիից հայտնի է նաև սրտածև բաց կարմիր քարով ոսկե կախիկ (*Առաքելյան, 1976, տախտ. XX, 2*): Վերջինիս շրջանակը, ի տարբերություն Սիսիանի կախիկների, հատիկազարդ չունի, իսկ քարը հարթ է (աղյուսակ CXXI, 5): Այն, հավանաբար, մանյակի մեջ է եղել: Գառնիի կախիկը պատկանում է I-II դարերին (բարձրությունը՝ 1.0սմ, քաշը՝ 0.65գ):

Նրբությամբ ու շքեղ տեսքով առանձնանում են Գառնիից հայտնաբերված ոսկե ականջօղերը (աղ-

յուսակ CXXI, 1-3): Առաջին տեսակը պատրաստված է գլանաձև, բարակ, երկու կեսից բաղկացած թիթեղից, որն իրար է միացված զողելու եղանակով: Սնամեջ է, լցված գիպսով: Կենտրոնում ունի լայնքին արված երկու ուռուցիկ գոտի, իսկ երկայնքով մանր հատիկներից կազմված չորս գոտի, որոնք օծի տպավորություն են թողնում: Վերջիններս ավարտվում են շարժական փականքի մոտ, որոնք օծի գլուխների են նման: Այս ականջօղերը պատկանում են I-II դարերին (*Хачатрян, 1976, աղ. X, 4, քաշը՝ 2.70գ*):

Երկրորդ տեսակը պատրաստված է նույն եղանակով, (2 հատ, տրամագիծը 1,9սմ, քաշը՝ 1.7գ), բայց առաջինից տարբերվում է իր զարդերով: Կենտրոնական մասում ագուցված են չորս օվալաձև ավանդիկ, այն հարդարված է նաև չորս նուրբ հատիկից բաղկացած զարդերով և բարակ նուրբ լարից պատրաստված, դեպի փականքը գնացող օծերով: Այս ականջօղը մշակման եղանակով և դամբարանում (32-րդ) հայտնաբերված ուղեկցող նյութերով, նույնպես I-II դարերով է թվագրվում:

Ուշագրավ են նաև Աշնակի⁷⁴ ականջօղերը, որոնք ներկայացնում են այլ տիպեր: Դրանցից երկու գույգը տարբերվում են իրենց շքեղ տեսքով: Առաջին գույգը պատրաստված է եռանկյունաձև թիթեղից (բարձրությունը՝ 4,2սմ, քաշը՝ 5.57գ, *Кунжалов, 1961, 52*), որոնք եզերված են մանր կեղծ հատիկներից կազմված գոտիներով: Վերին մասում, սուր ծայրը դեպի վեր ուղղված վահանակի մեջ ագուցված է նշաձև, ուռուցիկ մի մեծ ավանդիկ, շրջանակված նուրբ կեղծ հատիկավոր զարդով: Ներքևի լայնացող մասը հարդարված է երեք շրջանաձև վահանակի մեջ ագուցված փոքրիկ ուռուցիկ ավանդիկներով (աղյուսակ CXXII, 1, 2): Ականջօղի ներքևից մածուցված երեք օղակներից ամրացված են եռանկյունի, բրգաձև սնամեջ կախիկներ: Նույն ձևն ունի նաև ականջօղերի հաջորդ գույգը (բարձրությունը՝ 4,7սմ, քաշը՝ 7գ), տարբերությամբ, որ չափերով քիչ ավելի մեծ են,

⁷⁴ 1909թ. ռուսական մամուլում տպագրվում է հաղորդագրություն, որ Երևանի մահանգի Աշնակ գյուղում երեք տեղացի թաթարներ դամբարանից գտել են թանկագին քարերով մեծ քանակությամբ ոսկե զարդեր և հռոմեական արծաթե դրամներ: Հնագիտական Կայսերական հանձնաժողովի հանձնարարությամբ ակադ. Յու.Ի. Սմիռնովը տեղում կազմում է մանրամասն ցուցակ, որը իրերի հետ միասին ուղարկվում է հանձնաժողովին: 1913թ. Աշնակի ժողովածուն թվով 130-ից քիչ ավել ոսկեզարդ միավորով, և մյուս նյութերը հանձնվում են Էրմիտաժին: Ցավոք, այդ ընթացքում որոշ նյութեր կորել են (*Տես Կунжалов, 1961*):

ներքևի փոքրիկ ալմանդիներն փոխարեն, հորիզոնական ռելիեֆ գոտիների մեջ զիգագաձև զարդեր են արված, իսկ բրգաձև կախիկները չորսն են (աղյուսակ CXXII, 3, 4):

Այս ականջօղերը իրենց զուգահեռներն ունեն Անդրկովկասում և այլ վայրերում հայտնաբերված զարդերի մեջ: Նույն տիպի ականջօղեր հայտնի են Բորիից, որոնք թվագրվում են I-II դդ.:

Աշնակից հայտնաբերված ականջօղերի մյուս զույգը ժապավենաձև թիթեղից է պատրաստված, աստիճանաբար նեղացող իրար չմիացող ծայրերով (*Кунжалов, 1961, 52, 58, №6-7*): Երկայնքով արված են նիստեր և հատիկներից բաղկացած տարբեր զարդեր (աղյուսակ CXX, 4, 5): Ականջօղերի ներքին մասը հարդարված է հատիկներից կազմված բրգաձև և այլ բարդ ձևերի նուրբ զարդերով (բարձրությունը 2 սմ, քաշը՝ 2.81 և 3.15գ): Հատիկներից բաղկացած նման հարդարանքով զարդերը տարածում են ստանում մ.թ.ա. II դ. և, ինչպես Գառնիի, Աշնակի ականջօղերն ու մատանիներն են ցույց տալիս, գոյատևում են նաև մ.թ. I-II դարերում: Աշնակի ականջօղերը II դարի ականջօղերի ամենատարածված տիպերից են և ունեն այդ ժամանակով թվագրվող շատ զուգահեռներ (*Marshall, 1911, N 2501, 2596*):

Աշնակի ոսկե ականջօղերից հաջորդը տափակ լարից պատրաստված, չմիացող ծայրերով, ներքևում չորս հատիկից բաղկացած բրգաձև զարդով (աղյուսակ CXX, 3), մեզ արդեն հայտնի ականջօղն է (բարձրությունը՝ 1սմ, քաշը՝ 1.41գ, *Кунжалов, 1961, 52, 58, №8*): Այդպիսի ականջօղեր հայտնաբերվել են Գառնիից և այլ վայրերից: Դրանք թվագրվում են մ.թ.ա. I և մ.թ. I-II դարերով:

Աշնակի ոսկե իրերի մեջ համեմատաբար մեծ թիվ են կազմում բարակ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով պատրաստված, հագուստին ամրացնելու զանազան կախիկները, փոքրիկ «կոճակները», տերևանման զարդերը և այլն: Դրանցից առաջին խումբը (աղյուսակ CXXII, 5) կոնաձև, ուռուցիկ շրջանակով վահանաձև փոքրիկ զարդերն են (77 հատ, բարձրությունը՝ 1սմ, ընդհանուր քաշը՝ 8.5գ, *Кунжалов, 1961, 53, 58*), որոնք իրենց զուգահեռներն ունեն ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Վրաստանի II-III դդ. այդօրինակ զարդերի մեջ: Դրանք աղերսվում են հատկապես Թիլյա-թեփեի և հյուսիսմերձսևծովյան հուշարձաններից հայտնի հագուստին կարելու զարդերի հետ: Երկրորդ խումբը (աղյուսակ CXXII, 6), վերոհիշյալ վահանաձև զարդի, սուր ծայրին մածուցված օղակից կախված, սկավառակաձև թիթեղով կախիկ է (քաշը՝ 8.5գ, 14

հատ): Նման կախիկներ հայտնի են Թիլյա-թեփեից (*Sarianidi, 1985, 240, նկ.37*):

Երրորդը՝ վարդյակաձև (քաշը 4.68գ, տրամագիծը՝ 1,6սմ) ուռուցիկ զարդեր են, որոնց կենտրոնական (բնի) մասում պահպանվել են սպիտակավուն էմալի հետքեր (աղյուսակ CXXIII, 1): Ետևի մասում ունի զոդված օղակ շորին ամրացնելու համար (6 հատ):

Չորրորդը՝ երկու տերևներից կազմված, օղակներով իրար միացած զարդեր են (երեք զույգ, մեկ կենտ, (աղյուսակ CXXIII, 3), որոնց վրա փորագրելու եղանակով, ընդհանուր գծերով, դրված են մանրամասները (ընդհանուր քաշը՝ 8.64գ, երկարությունը՝ 2,6սմ): Հայաստանում հանգուցյալի հագուստը, թաղման սավանը հարդարելու, թաղման ծիսակատարության ժամանակ այդ զարդերը օգտագործելու հելլենիստական շրջանից եկող սովորությունը շարունակվում է նաև ուշ անտիկ շրջանում: Այդ են վկայում նաև Գառնիից (1 հատ) և Նախիջևանի թալանված սալարկղային թաղումներից հայտնաբերված փոքրիկ վահանաձև զարդերը: Վերջիններս հարակից նյութերով կարող են թվագրվել II-III դդ.:

Թաղման ծեսի հետ են կապված նաև Արածանիի հովտում, Աղինի (*Serdaroglu, 1972, 43, աղ. 27*) դամբարաններից (100) գտնված ոսկյա գլանված նուրբ թիթեղից դրոշմելու եղանակով պատրաստված աչքակալները և շրթնակալը: Դրանք թաղման ժամանակ դրվում էին աչքերին և շրթներին: Վերջիններս, ինչպես նաև կարոսի (սելտերեի) տերևները, որոնք ծառայել են իբրև թաղման պսակ, նորություն չեն Հայաստանի համար: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Արտաշատում: Աղինի շրթնակալները, ականակալներն ու կարոսի տերևներն աղերսվում են Սիրիայի Դուրա-Էփրոպոսի դամբարանների և հյուսիսմերձսևծովյան հուշարձաններից հայտնաբերված շրթնակալների, ականակալների ու կարոսի տերևների հետ: Դրանք ամենայն հավանականությամբ ներմուծված են Սիրիայից և թվագրվում են I-II դարերով:

Աղինից հայտնի են նաև ոսկե զրահի շեղանկյունաձև թիթեղներ (*Harper, 1971, 95, աղ. 65:1*) և դիադեմայի ոսկյա տերևներ (*Serdaroglu, 1970, 51, աղ. 27*), որոնք հռոմեական են և առաջին անգամ են հանդիպում Հայաստանում (I-II դդ.):

Հետաքրքրության արժանի է Աղինից գտնված ոսկե զանգվածեղ ապարանջանը (*Serdaroglu, 1970, 51, աղ. 24*): Այն պատրաստված է տափակ հաստ լարից, վերին մասում ուղղանկյունաձև հարթ փական ունի: Այն Հայաստանի համար նորությ է և

հանդիսանում է ապարանջանների ավելի ուշ ծնը: Ապարանջանն ընդհանրություններ ունի Սցխեթում հայտնաբերված ոսկե զանգվածեղ ապարանջանների հետ, որոնք հիմնականում տարբերվում են իրենց վրա ունեցած քարերով: Դրանք թվագրվում են II-III դարերով:

Հայաստանի համար նորություն են նաև Աղինի ոսկե ականջօղերը (*Serdaroğlu, 1970, 51, աղ. 25/26*): Դրանց առաջին զույգը գնդաձև է, բարակ թիթեղից դրոշմելու եղանակով պատրաստված, երկու կեսից բաղկացած կիսագնդերը մածուցված են իրար: Գնդաձև մասի մածուցված օղակներից կախված են տափակ ծայրով, ուղիղ լարի վրա փաթաթած լարով զարդեր: Երկրորդ զույգը ոսկե լարով պատրաստված 7 տերևանի կոպիտ վարդյակներ են՝ մածուցված կլոր օղակի վրա, որից կախված են վերոհիշյալ ականջօղի նման մեկական կախիկներ:

Թալինի շրջանի Կաթնաղբյուր գյուղի դամբարաններից մեկի պեղումներից գտնվել է վարսակալ-շքասեղ (2339/0, քաշը 17.0գ, երկարությունը՝ 14սմ), որն իր կերտվածքով կարող է դասվել հայկական միջավայրում հայտնի զարդերի եզակի օրինակներից: Ջարդն ունի ոսկե խուլյաձև գլխիկ, հագած բրոնզե երկար պոչուկին (աղյուսակ CXXI, 6):

Գլխիկը բաժանված է 16 ակոսների, որոնք գազաթի մասում միանալով կազմում են ականաբունը՝ եզերված բոլորշի շրջանակով, կենտրոնում՝ մուգ կարմիր քար (կարկեհան կամ ալմանդին): Քարը պայծառ է և թափանցիկ, մշակումը՝ բարձրորակ: Գլխիկը սնամեջ է, դրվագված ամբողջական թիթեղից: Վզիկը, որով գլուխը հագել է պոչին, ելուստազարդ է, հարդարված վերադիր զարդագնդիկներով: Քառանկյունի զարդաելուստների հարթակները եզերված են կետաշար ոսկե շրջանակով: Սրան հաջորդում են երեք ուռուցիկ գոտիներ, որոնցից մերձև գտնվող խողովակաձև մասը հագած է բրոնզե պոչուկին:

Ենթադրվում է, որ Կաթնաղբյուրի դամբարանը եղել է կանացի թաղում: Ուղեկցող նյութերով ու համապատասխան զուգահեռներով, այն վերաբերում է մ.թ. I-II դդ. (*Ասատրյան, 1981, 113*):⁷⁵

III դարից սկսած անտիկ աշխարհում տեղի են ունենում մի շարք խոշոր իրադարձություններ, որոնք ազդում են նաև Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակի վրա: II դ. վերջին և III դարում հռոմեական կայսրության քաղաքական անկայունության հետևանքով վերացավ ծովային և ցամաքային առևտրական և հաղորդակցության ճանապարհների անվտանգությունը: Արևելք-Արևմուտք առևտուրն սկսեց անկում ապրել, որն ազդեց նաև արհեստագործության վրա:

Հայաստանում նույնպես, III-IV դարերում ավատական կարգերի զարգացմանը զուգընթաց, ծայր առած երկպառակությունները, հռոմեամետ և պարսկամետ ուժերի պայքարը, ինչպես նաև Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության ուղղակի անընդիատ միջամտությունները երկրի ներքին գործերին, վերջնականապես թուլացրին կենտրոնական իշխանությունը: Արտաքին առևտրի ճգնաժամը մեծապես ազդեց արհեստագործության վրա: Քաղաքները աստիճանաբար կորցրին իրենց նախկին տնտեսական կենտրոնի դերը և սկսեցին անայանալ, որով և թուլացավ թագավորական իշխանության հենարանը: Արհեստավորներն սկսեցին սպասարկել միայն տեղական շուկաները: Մեծացավ խոշոր կալվածի դերը, որը արտադրում էր այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր նրա տիրոջ և բնակիչների կենսական կարիքների համար: Անկում ապրեց դրամական շրջանառությունը:

Այս ամենը նկատելիորեն ազդում է նաև արհեստագործական, այդ թվում նաև ոսկերչական արտադրանքի վրա: Վերջինս կորցնում է հելլենիստական շրջանի և I-II դարերի բազմազանությունը, նրբագեղությունն ու շքեղությունը:

⁷⁵ Կաթնաղբյուրի նյութը չարադրել է Ն. Հակոբյանը:

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՈՍԿԵՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IV-XIV դարեր)

Սասանյան արքա Շապուհ II-ի արշավանքները IV դարի 50-60-ական թվականներին, մեծ հարված հասցրին Արշակունյաց Հայաստանի տնտեսության բոլոր բնագավառներին: Հատկապես շոշափելի էր կորուստը՝ կապված անտիկ շրջանի քաղաքային բուռն կյանքով ապրող կենտրոնների ավերման հետ: Փաստորեն բոլոր ուսումնասիրողներն այս շրջանը դիտում են նախկին կացութաձևի անկման վերջ և ավատատիրական նոր հարաբերությունների հաստատման սահմանագիծ, հարաբերություններ, որոնք արդեն սաղմնավորվել էին մ.թ. II-III դարերից: Պետք է նշել, որ այն խորացավ հատկապես Սասանյանների գաղակալության սկզբնավորումից III դարի 20-30-ական թվականներից հետո: Հայաստանում ավատական հարաբերությունները էլ ավելի ամրապնդվեցին, երբ նա ստացավ իր գաղափարական ձևավորումը՝ IV դարի սկզբներին պաշտոնապես ընդունված քրիստոնեական դավանանքով:

IV-XIV դարերի Հայաստանի հազարամյա պատմությունը հայտնի է քաղաքական, տնտեսական, մշակութային բուռն իրադարձություններով և երևույթներով: Արշակունյաց հայկական թագավորության անկումից հետո (428թ.), Հայաստանը գտնվում էր պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունների կիզակետում: Ազատագրական շարժումների հետևանքով Հայաստանի մարզպանական իշխանապետությունը V-VII դարերում փոփոխական ունեցել է տարբեր կարգավիճակ:

Երկրի քաղաքական կյանքում խոշոր դեր էին կատարում հզոր նախարարական տները (Մամիկոնյան, Կամսարական, Ամատունի, Սյունի և այլն), որոնք մարզպանական շրջանում իրենց ձեռքն էին վերցրել պետական կարևոր գործակալությունները:

Այս պայմաններում մեծ զարգացում էին ապրում գրականությունը, փիլիսոփայությունը, ճշգ-

րիտ գիտությունները: Ազգապահպան կարևոր մշակություն է ձեռք բերում հայկական այբուբենի ստեղծումը Մաշտոցի կողմից, որը լայն թափ հաղորդեց նոր կրթօջախների ստեղծմանը: Քրիստոնեության ընդունումից հետո բարձր վերելք ապրեց աշխարհիկ և հոգևոր ճարտարապետությունը, մասամբ քաղաքաշինությունը՝ տարբեր դպրոցներով (Ղվին, Նախճավան, Կարին) և մտքի մեծ թռիչքով: Երկրում իրենց զարգացումն սկսեցին ապրել տնտեսության տարբեր ճյուղեր, հատկապես արհեստագործությունը և ապրանքափոխանակությունը:

Արաբական աշխարհակալության պայմաններում, VII-IX դարերում Հայաստանը կորցնում է իր անկախության վերջին փշրանքները և ընկնում ահավոր լծի տակ: Արաբական տիրապետությունը Հայաստանի պատմության ամենամռայլ էջերից է, երբ երկրում քաղաքական, հասարակական, տնտեսական, մշակութային լճացում է տիրում:

Հայերի երկարատև պայքարն արաբական բռնապետության դեմ ի վերջո, IX դարի 70-80-ական թվականներին հանգեցնում է Բագրատունյաց թագավորության ստեղծմանը: Երկիրը թևակոխում է աննախընթաց զարգացման մի նոր փուլ, որը նկատվում է կյանքի բոլոր ոլորտներում: Մեծ առաջընթաց են ապրում հին և նոր քաղաքներն իրենց տնտեսական գործունեությամբ, բարձր զարգացում են ապրում արհեստագործության տարբեր ճյուղեր:

Բագրատունիների փորձերը և անընդմեջ պայքարը՝ միավորել երկիրը և ստեղծել միասնական հզոր պետականություն, այնուամենայնիվ հաջողություն չունեցավ: Ղրա համար կային մի շարք արտաքին և ներքին պատճառներ: Նախ կենտրոնախույս ձգտումների հետևանքն այն եղավ, որ X-XI դարերում ստեղծվեցին մի շարք պետական միավորումներ՝ թագավորություններ (Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Վանանդ, Լոռն), որոնք չնայած ըն-

դուռնում էին կենտրոնական Շիրակի Բագրատունիների գերիշխանությունը, այնուհանդերձ երբեմն վարում էին որոշակի անջատողական քաղաքականություն, հատկապես արտաքին հարաբերությունների ասպարեզում:

Բյուզանդիան շարունակում էր իր մեծ քաղաքականությունը: Հայաստանի ինքնուրույնությանը մեծ վտանգ էին սպառնում արաբական ամիրայությունները, հատկապես Դվինի, Նախճավանի, Գանձակի, որոնց դեմ Բագրատունիներն անընդհատ պայքարի մեջ էին: Բագրատունիները չկարողացան դիմագրավել սելջուկներին, որնք XI դարի 20-ական թվականներից սկսեցին իրենց առաջին արշավանքները, աստիճանաբար գրավելով երբեմնի Սեծ Հայքի և նրա հարևան երկրների տարածքները:

Այս ամենը բերեց Հայաստանում անկախ պետականության անկմանը և բնակչության հոծ զանգվածների արտագաղթի:

Քաղաքական այս իրավիճակը երկրի բնականոն տնտեսական զարգացման վրա իր ազդեցությունը գրեթե չունեցավ: IX-XI դարերում տնտեսության բոլոր ճյուղերը մեծ զարգացում ապրեցին: Դա համընկավ քաղաքների հիմնադրման և բարգավաճման հետ:

Ըստ աղբյուրների այդ ժամանակ քաղաքների թիվը չորս տասնյակից ավելի էր: Դրանց թվում էին Անին, Դվինը, Կարսը, Արծնը, Կարինը, Երզնկան, Արճեշը, Վանը, Խւաթը և ուրիշ քաղաքներ, որոնք արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոններ էին: Քաղաքաշինությանը զուգահեռ, աննախընթաց վերելք ապրեց հոգևոր ճարտարապետությունը Անի մայրաքաղաքում, Գյուսիսային Հայաստանում, Վասպուրականում, Սյունիքում և այլ շրջաններում:

Երկրի տնտեսական վերելքը շարունակվեց նաև հետագա դարերում, երբ Հայաստանի զգալի հատվածն ազատագրվեց և ստեղծվեցին Զաքարյան իշխանական տանը պատկանող առանձին տիրույթներ: Սակայն XIII դարի 30-40-ական թվականներից հետո, երբ սկսվեցին թաթար-մոնղոլական արշավանքները, Հայաստանը թևակոխեց անկման մի ժամանակաշրջան, որը տևեց մի քանի դար:

Հայաստանի IV-XIV դարերի շուրջ հազարամյա պատմության մեջ դրսևորվում են տնտեսության զարգացման տարբեր մակարդակներ: Արդեն հելլենիստական քաղաքների անկումը IV դարում, բերում է տնտեսության որոշ լճացում և բնատնտեսության առավելություն: Սակայն հետագայում, եթե չհաշվենք արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանը, երկրում նկատվում է տնտեսության բոլոր ճյուղերի վերելք, որը IX դարից կապվում է

քաղաքների առաջացման և զարգացման աճի հետ: Առաջին պլան են մղվում ապրանքային արտադրությունը, առևտուրն անջատվում է արհեստից, արհեստագործությունն անջատվում է երկրագործությունից, ընդարձակվում է շուկայական պահանջարկը: Արհեստագործության մեջ տեղ է գտնում շատ խիստ մասնագիտացումը: Միջնադարյան հուշարձանների պեղումներից հայտնաբերված առարկաներով և աղբյուրագիտական նյութերով կարելի է գաղափար կազմել միջնադարյան Հայաստանում առկա հարյուրից ավելի արհեստների վերաբերյալ:

Արհեստագործության դերը զարգացած ֆեոդալական հասարակությունում այնքան մեծ է եղել, որ այդ հասարակության հետագա տնտեսական զարգացման հիմնական օրինաչափությունները հնարավոր չի հասկանալ առանց արհեստային արտադրանքի ուսումնասիրության:

Արհեստավորները մեծ դեր են խաղացել միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի զարգացման գործում, հատկապես աշխարհիկ մտածողության և քաղաքային կյանքի ձևավորման ասպարեզում:

Արհեստագործության այս ընդհանուր համատեքստում առանձին է կանգնած ոսկերչության խնդիրը, մի արհեստ, որը բարձր է գնահատվել բոլոր դարաշրջաններում: Արհեստների, առևտրի, քաղաքի ու քաղաքային կյանքի զարգացման հետ երկրի բնակչության, հատկապես իշխանների կենցաղում լայնորեն օգտագործվում էին պերճանքի առարկաները: Թանկարժեք մետաղներից պատրաստված իրերով զարդարվում էին պալատներն ու դղյակները, կահույքը, զգեստները, ծխասարքերը: Ոսկե իրերը որպես գանձ կուտակվում էին մեծատուների ձեռքում:

Թանկարժեք իրերի և սպասների մթերանոց էր դարձել նաև եկեղեցին: Մասանց պահարանները, խաչերը, սկիհները, կանթեղները և այլ իրեր պատրաստվում էին ոսկուց: Այս ամենը նպաստավոր նախադրյալ էր ստեղծում ոսկերչության և նրա տեխնիկայի զարգացման համար, որ տեղի էր ունենում արհեստագործության ընդհանուր վերելքի և զարգացման պայմաններում:

Ոսկերչությունը զարգացած և մեծ հմտություն պահանջող արհեստներից մեկն էր: Ներսես Շնորհալիս ոսկերչին անվանում է «կարի գիտուն»: Ոսկերչության տեխնիկայի բազմազանությունը, առաջ էր բերել ոսկերիչ արհեստավորների իրարից տարբեր և ինքնուրույն մասնագիտություններ:

Մասանյա Իրանի և Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական զարգացումը վաղ միջնադարում (IV-VII դարեր) թեև ընթանում էր տարբեր ուղղու-

թյուններով, այնուամենայնիվ ուներ ընդհանուր գծեր: Եթե ընդունենք, որ այդ շրջանում Հայաստանը մեծամասամբ գտնվում էր սասանյանների ազդեցության, երբեմն գերիշխանության ներքո, ուրեմն արտադրության և արհեստագործության հետ կապված շատ հարցեր պետք է ընդհանուր լինեն:

Իրանում արհեստավորների մի մասը միավորված էր առանձին կազմակերպությունների մեջ և նրանց աշխատանքը պետության խիստ հսկողության տակ էր: Արհեստագործության առանձին ճյուղերի համար աղբյուրներում պահպանվել են «արհեստագործների ավագ», «ոսկերիչների գլխավոր» տերմինները (*Тревес, 1967, 157, Пугилевская, 1946, 228-229; 1956, 222; 1987, 157*): Հայաստանում ևս եղել է այդպիսի իրավիճակ: Հատկապես ոսկերչությունը պետք է ունենար պետական հովանավորում, քանի որ ոսկե հանքերը արքունապատկան էին:

Մխիթար Գոշի և Սմբատի դատաստանագրքերում (XII-XIII դարեր) վկայված են, որ գտնված ոսկե գանձերը թագավորին են, ավարի ոսկին նույնպես թագավորին է:

«Եթե պատահեցի ունեք գտանել յանդաստանի, կամ յայլ ինչ ի կալուած իւր, կամ ի շինել գտուն իւր, ոսկի կամ արծաթ ի գանձուց, եթե նմանութեամբ գիտասցեն, թէ յառաջնոց թագաւորաց է, արքունի լիցի եւ գտողին տասանորդիցի»⁷⁶ (**Գոշ, 1975, 48**), «Ոսկի գտեալ յաւարին արքայի լիցի»⁷⁷ (**Սմբատ, 1958, 17**):

Այս երևույթը, որ հայտնի է եղել հնուց, շարունակվել է նաև Բագրատունիների ժամանակ (IX-XI դարեր), չնայած քաղաքներում արդեն առաջացել էին բազմաթիվ համքարություններ, որոնք սկսել էին խոշոր դեր խաղալ քաղաքների ներքին կյանքում: Նրանք ունեին իրենց առևտրական և արհեստավորական շարքերը և որոշակի անկախություն: Ոսկե արտադրանքի հետ կապված արհեստները և վաճառքը այդ շրջանից արդեն գտնվում էր որոշակի համքարությունների ձեռքում:

Միջնադարյան Հայաստանում ոսկերչական տարբեր դպրոցների և կենտրոնների առկայությունն ակնհայտ է: Դա հստակ երևում է աղբյուրագիտական այն նյութից, որը ներկայացվում է հիշյալ աշխատանքում: Հայկական միջնադարյան ոսկերչական արվեստի նմուշներն ունեն գեղարվեստական բարձր արժանիքներ և ձեռք են բերում կարևոր

պատմական նշանակություն, քանի որ նրանց մեծ մասը հստակ թվագրվում է, երբեմն հայտնի են պատրաստման և ծագման վայրերը, կապվում են կոնկրետ անձերի և պատմական դեպքերի հետ: Ցավոք պետք է նշել, որ միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի բազմամյա պեղումները ոսկերչական արհեստի հետ կապված ոչ մի նմուշ են տվել, բացի մի երկու աննշան բեկորներից (*Օրծես, 1963, 35, 36, 78*): Պետք է ենթադրել, այնուամենայնիվ, որ ճոխ կյանքով ապրող Անին ունեցել է բաժրակարգ արհեստավոր-ոսկերիչներ, որոնց պատրաստած զարդերը կրել են մայրաքաղաքի մեծահարուստ անձինք, կենցաղում օգտագործել են սպասք, հոգևոր կենտրոններին նվիրել են սկիհներ, խաչեր և այլն (տե՛ս Տիգրան Հոնենցի արձանագրությունը, **ԴՅԿ, 1966, 63**):

Անիի երազահանում (Մատենադարանի թիվ 695 ձեռագիր, տե՛ս՝ **Արախամյան, 1956, 29, Առաքելյան, 1958, 348-349**) բազմաթիվ արհեստների շարքում հիշատակվում է նաև ոսկերչությունը: Տարօրինակ ձևով այն անվանված է «ոսկերիչն ստախօս»:

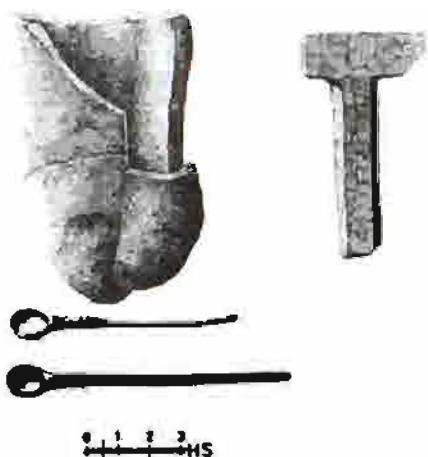
Ոսկերչության արհեստի հետ կապված հնագիտական նյութերը հիմնականում հայտնի են մայրաքաղաք Դվինից, որի պեղումները շարունակվում են շուրջ 60 տարի: Գտնված առարկաներում զգալի թիվ են կազմում նաև տարբեր հալոցները, գոլանման գործիքները (նկար 66), կշեռքի պղնձե փոքրիկ նմարները (նկար 67), կշռաքարերը (նկար 68), որոնք անմիջապես կապվում են ոսկերչության հետ: Դվինի միջնաբերդում եռանավ եկեղեցու հարևանությամբ բացվել է խիստ ավերված մի արհեստանոց, որտեղ գտնված իրերը ցույց են տալիս, որ այն եղել է ակնագործի - ոսկերչի աշխատատեղ (**Ղաֆադարյան, 1982, 59-61**):

Ագաթից, գիշերից պատրաստած մատանու կնիքները, կիսաթանկարժեք քարերի բեկորները, ոսկու ծուլ կտորները (աղյուսակ CXXXVI, 9, 10) ցույց են տալիս, որ տվյալ արհեստանոցը մասնագիտացած է եղել նաև գեմմաներ (կնքաքարեր) փորագրելու ուղղությամբ: Կնքաքարերն ազուցվել են ոսկե, արծաթե մատանիների, խաչերի և այլ զարդերի վրա: Անշուշտ արհեստանոցը եղել է ոսկերչական, քանի որ այնտեղ հայտնաբերվել են բրոնզե կշռաքար 12 նոմիսմա քաշով (49.86գ) և կապույտ ապակուց սկավառակաձև խաչազարդ կշռաքար՝ մեկ էքսագիոն քաշով (4.40գ): Հիշյալ կշռաքարերը, որոնց վրա հունարեն դրոշմված են նոմիսմա-էքսագիոնի առաջին տառերը, բյուզանդական դրամակշռային միավորներ են, որոնցով

⁷⁶ Վերջինիս մոտ գտնողին տրվում է գանձի մեկ հինգերորդ մասը:

⁷⁷ Սմբատի մոտ այդ նույն հոդվածում ոսկու հետ հիշատակվում է նաև «ոսկով կտավ», տե՛ս **Սմբատ, 1958, 12**:

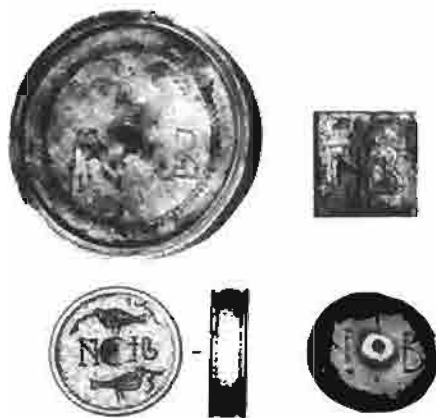
որոշվում էր շրջանառության մեջ գտնվող ոսկե դրամների քաշը (նկար 66):

Նկ. 66. Ոսկերչության մեջ օգտագործվող զործիքներ, Դվին

Նկ. 67 Կշեռքի փոքրիկ նժարներ, Դվին

Նկ. 68. Ոսկերչության մեջ օգտագործվող բրոնզե կշռաքարեր, Դվին

Նման կշռաքարեր հուններեն մակագրություններով Դվինում հայտնի են մի քանի օրինակ: Դրանց առկայությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում ոսկերչության մեջ վաղ միջնադարից լայն կիրառություն է ստացել բյուզանդական դրամակշռային համակարգը (Վարդանյան, 1985, 38-39, Վարդանյան, 1989, 138-139, Kalantarian, 1996, Pl. 49; Բալանթարյան, 2000, 115-119):

Գտնված կնքաքարերի պատկերագրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք վերաբերվում են սասանյան և բյուզանդական նմանատիպ այն նյութերին, որոնք լայն տարածում են ստա-

նում մասնավորապես V-VII դարերում: Նույն տեղից գտնվել է նաև Սուրբ Անդրեասի պատկերով և հուններեն մակագրությամբ V-VI դարերով թվագրվող պաշտամունքային մեկ անոթ (Kalantarian, 1968, 274-276), բերված Փոքր Ասիայից, մասնավորապես Ջնյուռնիայի շրջանից, որտեղ տարածված է եղել ս.Անդրեասի պաշտամունքը: Պետք է ենթադրել, որ այս հնագույն ոսկերչական արհեստանոցը թվագրվում է V դարով և Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի վաղ շրջանի արհեստների շարքում իր համեստ դերն ունի:

*
* *

Հայկական միջնադարյան ոսկերչական արվեստի նմուշների ուսումնասիրությունն սկսվել է դեռևս XIX դարի սկզբներից: Առաջին հրապարակումները հիմնականում կապված են եղել մասանց պահարանների (հատկապես Սկևռայի պահարանի, ներկայումս այն պահպանվում է Պետական էրմիտաժում) պատկերագրական և վիճագրական նկարագրությունների հետ (Կառովսկի, 1974, 189-190): Որոշակի գիտական հետազոտությունները ոսկերչության վերաբերյալ սկսվեցին XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին: Այս առումով բավականին արժեքավոր նյութեր հրատարակվեցին անվանի հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի տեղագրական բնույթի հիմնարար աշխատանքներում (Ալիշան, 1885, 1890, 1893): Մինչ այդ հայտնի և հրապարակված մասանց պահարանների և այլ նյութերի քննության հետ մեկտեղ, Ղ.Ալիշանը շրջանառության մեջ է մտցնում նաև Կիլիկիայի հայ թագավոր Լևոնի արծաթ-ոսկեչրած «թասը», որի տեղը ներկայումս անհայտ է:

Նկ. 69 Ապակե կշռաքարեր, Դվին

Նշանավոր հայ ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը 1895 թվականին «Ազգագրական հանդեսում» հրապարակում է Ջավախքի (ներկայիս Ախալքալաքի շրջան, Վրաստան) Գումուրդո գյուղում պահպանվող ոսկե մի մասնատուփ (ներկայումս 8սմ, լայնությունը՝ 7սմ, հաստությունը՝ 2սմ), որը պատրաստվել է 1226թ. Կիլիկիայի հայ թագավոր Զեթուն Բ-ի պատվերով: Այն տեղադրված է արծաթե պահպանակի մեջ, որի մի կողմում հրեշ-

տակների վերադիր չորս գլուխներ են, իսկ մյուս կողմում փորագրված է 13 տողանի արձանագրություն (*Լալայան, 1895, 153-154*): Ելնելով պատկերների ոճական առանձնահատկություններից և տառածներից Ա.Կակովկինը որոշ կասկածներ է հայտնում մասնատուփի թվագրության վերաբերյալ, այն համարելով XVII դարի, որն անընդունելի է:

Քանի որ ներկայումս մասնատուփի գտնվելու վայրն անհայտ է, Ե.Լալայանի հրապարակումը խիստ արժեքավոր է հայ ոսկերչության ուսումնասիրության առումով:

Առանձնակի տեղ ունեն ականավոր հայագետ, հայ մշակույթի մեծ գիտակ Գարեգին Յովսեփյանի ուսումնասիրությունները հայկական ոսկերչական արվեստի վերաբերյալ (*Յովսեփյան, 1911, 1-8; 1928; 1930*): Փաստորեն դրանք առաջին խորը գիտական հետազոտություններն էին հայ ոսկերչական արվեստի ուսումնասիրության բնագավառում: Գ.Յովսեփյանի տեսակետները չեն կորցրել իրենց թարմությունը և մինչև այժմ ընդունվում են մասնագետների կողմից: Նրա խոտակերպց Սուրբ Նշանի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը անմասնաճեղքելու էր հայ արվեստի պատմության մեջ: Գ.Յովսեփյանն առաջինն էր, որ առաջ քաշեց ու ցույց տվեց ոսկերչական արվեստի, մանրանկարչության և քանդակագործության փոխազդեցությունը պատկերագրական տեսակետից: Նրա «Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից» աշխատությունը, որը նվիրված է հայ ոսկերչությանը, առայժմ միակ ուսումնասիրությունն է հայ ոսկերչության և արձաթագործության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Հայկական միջնադարյան ոսկերչական արվեստի վերաբերյալ որոշակի ավանդ ունեն Սիրարփի Տեր-Ներսիսյանը, Յ.Քյուրդյանը, Յ. Տեր-Ղևոնդյանը, Ա. Կակովկինը և ուրիշներ, որոնք հիմնականում եկեղեցական սպասքի, զրքերի կազմերի և մանրանկարչության հետ առնչված, կատարել են մանրագնին ուսումնասիրություններ ոսկերչական արհեստի առանձին բնագավառների վերաբերյալ առաջ են քաշել նրա ակունքների, արտադրական և այլ բնույթի հիմնախնդիրներ⁷⁸:

Միջնադարյան Հայաստանի հուշարձանների պեղումներից գտնված ոսկե իրերի (հիմնականում զարդեր, եկեղեցական սպասք) ուսումնասիրությունը և դրանք առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ մտցնելը կապվում է Վ.Ա.Աբրահամյանի անվան հետ: Միջնադարյան արհեստագործ-

ծությանը նվիրված իր մենագրություններում (*Աբրահամյան, 1946, 1956*), պատմության լայն ֆոնի վրա քննության է ներկայացված նաև ոսկերչությունը, նշելով տարբեր դպրոցների առկայությունը, մանրակրկիտ վերլուծելով առարկաները և կատարելով տեխնոլոգիական զննումներ: Վերջին հարցի վերաբերյալ Վ.Աբրահամյանը ունի ընդարձակ հոգված, որտեղ առաջ քաշված հարցերն ընդգրկում են բրոնզե դարաշրջանից մինչև XIX դարը և քննարկվում են ոսկերչության մեջ կիրառվող տեխնոլոգիական շատ խնդիրներ (*Աբրահամյան, 1952, 69-90*):

Հնագիտական ոսկու ուսումնասիրությունը նոր աստիճանի վրա դրվեց ակադեմիկոս Բ.Առաքելյանի աշխատություններով (*Առաքելյան, 1958, 1964*): Հնագիտական և աղբյուրագիտական նյութերի բազմակողմանի քննությամբ, նա կարողացավ հմտորեն ցույց տալ ոսկերչական արվեստի և արհեստի կարևոր տեղը միջնադարյան արհեստագործության ընդհանուր համակարգում: Հատկապես կարևոր է նշել Բ.Առաքելյանի կատարած դիտողությունները ոսկե իրերի պատրաստման տեխնոլոգիական հարցերի վերլուծման ժամանակ: Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի պեղումներից հայտնաբերված ոսկի առարկաները հատուկ ուսումնասիրվել են Կ.Ղաֆադարյանի (*Ղաֆադարյան, 1952, 1982*), հետագայում Ն.Հակոբյանի (*Հակոբյան, 1981*) հետազոտություններում: Պետք է նշել, որ այս հետազոտողների կողմից փաստորեն առաջ է քաշվում Դվինի ոսկերչական դպրոցի գոյության փաստը, որն անշուշտ համապատասխանում է իրականությանը: Այն ելնում է պեղումներից հայտնաբերված նյութերի ընծեռած հնարավորություններից, արտադրական առանձին համալիրների գոյությունից և դրամակշռային համակարգի հետ կապված առարկաների առկայությունից:

Ա. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՈՍԿԵՐՉԱՆԵՐԸ

Մեզ հայտնի անտիկ հեղինակների վկայությունները և ավելի վաղ աղբյուրների ակնարկները Հայաստանի ոսկու հանքերի և ոսկու արդյունահանման վերաբերյալ, ավելի քան հիմնավորվում են միջնադարյան հայ և օտար պատմիչների հաղորդումներով, որոնց մի մասը մեծ հետաքրքրություն է առաջացնում ուսումնասիրողների մոտ: Ըստ երևույթին ոսկու արդյունահանմանը հնուց ի վեր մեծ նշանակություն է տրվել, և կառավարչական իրավաբանորեն չէր ամրագրվի Մխիթար Գոշի և Սմբատ սպարապետի XII-XIII դդ. հանրահայտ

⁷⁸ Այս հարցերի շուրջ ավելի մանրամասն տե՛ս *Кахов-кун, 1974, 195-199*:

«Դատաստանագրքերում»: Հայտնի է, որ հիշյալ «Դատաստանագրքերի» ստեղծման ժամանակ մեծապես օգտագործվել են մախորդ շրջանից եկող իրավական ակտերը, եկեղեցական ժողովների կանոնները, ինչպես նաև պարսկա-բյուզանդական, արաբական իրավական գրականությունը:

Գոշի «Դատաստանագրքի» գլուխներից մեկում գրված է. «*ի գաւառս ոսկեհանս գտեալ յամենայն սահմանս իշխանաց, արքունի լիցի, իսկ արծաթ թագուհեաց. եւ ի կամս նոցա է մասնաւորել նոցա կամ ոչ*» (1-ին խմբագրությամբ) (**Գոշ**, 1975, 47) և «*ի յամենայն երկիր, ուր ոսկի ելանէ, թագաւորաց է իրաւունք, իսկ արծաթն թագուհեաց*»:

Իսկ եթէ յերկիր իշխանաց լիցի ոսկի կամ արծաթ, թէ կամք իցէ թագաւորին մասն տացէ նմա, ապա թէ ոչ ի կամս իւր մնացէ» (3-րդ խմբագրությամբ) (**Գոշ**, 1975, 317):

«*Իսկ ակն և մարգարիտ արքունեաց է, և այլ ինչ ի պատուաւորաց*» (նույն տեղում):

Սմբատ սպարապետի «Դատաստանագիրքը» ստեղծվել է XIII դարում Կիլիկիայում, Հայկական թագավորության ծաղկման շրջանում: Ոսկու և ոսկեհանքերի վերաբերյալ հողվածները, որոնք տեղ են գտել «Դատաստանագրքում», ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայում ևս, ինչպես բուն Հայաստանում, անհրաժեշտություն կար իրավաբանորեն ամրագրել տնտեսության այդ ոլորտը: Սակայն Սմբատի և Գոշի «Դատաստանագրքերում» կան որոշակի տարբերություններ խնդրո հարցի վերաբերյալ: «*Ոսկեհանքն թագվորին է, և արծաթհանքն ի կէս է ընդ երկրին պարոնն և ընդ թագավորն*» (Սմբատ, 1958, 13), (և ոչ թե թագուհունը, ինչպես նշված է Գոշի մոտ - հեղ.): Սմբատի մոտ ոսկու հանքերի վերաբերյալ կա մի հողված, որը տեղ չի գտել Գոշի երկում: «*Եթէ իշխանի գաւառն կամ յերկիր որ ընդ թագաւորի հնազանդութեամբն լինի ոսկեհանք գտնվի, նա թագվորին է. եւ թե արծաթհանք, նա թագուհոյն է: Ապա անճարակ բաժին հասնի երկրին տիրոջն, զինչ ցեղ որ կարենան հաշտել որ երկուքն լինեն շահած*» (Սմբատ, 1958, 16-17): Այստեղ որոշակիություն է մտցված կողմերի փախտիրական իրավունքների վերաբերյալ:

Ինչպես ստորև կտեսնենք, ոսկու հանքերը թագավորին և արքունքին պատկանելու իրավունքը ունեւ է գործել շատ վաղ ժամանակներից: Արքունդ դրանով է պահել գանձարանը, պետական տները Արտաշեսյանների, Արշակունիների շրջա-
սում, հետագայում այն անցել է մարզպանների տնօրինությանը, կամ պարսկական արքունիքն է տնօրինել այն, առանձին անձանց պատասխանա-

տու նշանակելով և որոշակի պայմանով շահագործման թույլտվություն տվել:

Անառարկելի է, որ միջին դարերում Հայաստանն ունեցել է ոսկու հանքերի մշակության և հանույթի շատ կազմակերպված հստակ մի մեխանիզմ: Այլապես դժվար է պատկերացնել ոսկու այն քանակը, որից տրվել են հարկ, նվիրատվություն, պատրաստվել են զարդեր, զենքեր, երկրից դուրս է տարվել ավարի ձեռով և այլն: Չնայած ոսկու հանքերի վերաբերյալ աղբյուրների վկայությունները սակավ են, այնուամենայնիվ թույլ են տալիս պատկերացում կազմել արտադրության այդ ճյուղի վերաբերյալ:

Ուշագրավ մի վկայություն է պահպանվել պատմիչ Սովսես Կաղանկատվացու մոտ: 629թ. խազարների խաքանը (բնագրում իշխանն հիւսիսոյ), պատրաստվում է զավթել Հայաստանը և նրա հարևան երկրները: Այդ նպատակով նա գործակալներ (պետք է հասկանալ լրտեսներ) է ուղարկում երկրի բնական հարստությունները պարզելու համար: «*Առաքեաց գործակալս ի վերայ ազգի ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկեծնութեան, և արծաթահանութեան և պղնձագործութեան ունէին*» (**Կաղանկատվացի**, 1983, 166):

V դարից աղբյուրներում հիշատակվում են ոսկի ստանալու տարրական եղանակները: Եզնիկ Կողբացու մոտ կա «*զոսկի ի բովս*» արտահայտությունը (**Եզնիկ**, 1826, 14), իսկ Դավիթ Անհաղթը գրում է. «*... նաև հրով իսկ տրոհի արծաթ յոսկւոյ և կապար ի պղնձոյ*» (**Դավիթ Անհաղթ**, 1960, 24): XIV դարի հեղինակ Հովհաննես վարդապետ Երզնկացին հաղորդում է, որ «*ըստ օրինի ոսկեհանաց, որ յոլով տաժամամբ կղկղեն ի հողոյ զգուտն և զմաքուրն*» (**ՆՅԲ**, 1981, 519): Նշանակում է, որ քրտնաջան աշխատանքով ոսկեդի-
ները հողից ստանում էին մաքուր ոսկի: Ոսկու հանույթի բովերում այդ թանկարժեք մետաղի ստացման վերաբերյալ կան նաև ուրիշ վկայություններ, որոնք բերված են Հայկազյան բառարանում:

V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին ակնարկում Սրարատյան դաշտում ոսկեհանքի առկայության մասին: Այդ հատվածը բերված է դաշտի Ղազար Փարպեցու անգուգական նկարագրության մեջ, որտեղ հիշատակվում են նաև նրա ընդերքի նյութ մետաղները և պատվական քարերը:

«*Իսկ դաշտացն ամենալրութիւն զկամս աշխատասիրացն կորգելով յինքեանց իբրև բանիւ, և առլցեալ որ զինչ և է բարով ևս առաւել փութանակի զդարձն առ ինքեանս հրաւիրեն միանգամայն: Որք ոչ միայն երևելութեամբն ցուցանեն,*

վերաբերեալ գշահաւորութիւն օգտից մարդկան, այլ առաւել յորդորախոյզ աշխատողացն զառ ընդ երկրաւ ծածկեալ օգուտս ուսուցանեն, զանծել անծանց շահս և զվայելս այսր աշխարհիս ի մեծութիւն թագաւորաց և ի հաստատութիւն հարկահաց, զոսկի և զպղծիմծ և զերկաթ և զպատուական քարինս» (**Փարպեցի**, է):

Դժվար է որոշակիութիւն մտցնել պատմիչի այս հաղորդման մեջ: Ակադեմիկոս Ս.Երեմյանը մեզ անհայտ աղբյուրի վրա հիմնվելով իր քարտեզում Արարատյան դաշտի ոսկու հանքերը տեղադրում է Ոստան գավառում (**Երեմյան**, 1979): Դա արքունապատկան գավառ էր իր երկու հայտնի մայրաքաղաքներով Արտաշատով և Դվինով (**Երեմյան**, 1963, 74): Ոստան գավառը մոտավորապէս համընկնում էր Ազատ և Վեդի գետերի միջև ընկած տարածքին և Խոսրովի արգելոցի մի մեծ հատվածին: Պետք է ենթադրել, որ այդ հանքերը կային Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան ստորոտներում:

Նախորդ շրջանի աղբյուրագիտական նյութից, միջնադարյան հայ պատմիչների վկայություններից երևում է, որ Հայաստանի ոսկու արդյունահանման հիմնական կենտրոնները եղել են երկրի հյուսիս-արևմտյան մասում՝ ճորոխ և Եփրատ գետերի վերին հոսանքներում (*Страдон*, XI, XIV, 9, **Փարպեցի**, ԿԵ, 256, **Պրոկոպիոս**, 1967, 41, **Կարենցի**, 1956, 553, *Алони*, 1971, 25-26, **Ադոնց**, 1948, 206-222, **Խաչատրյան**, 1925, 49-69 և ուրիշներ): Պատահական չէ, որի «Աշխարհացոյց»-ում այդ շրջանից պահպանվել են «ոսկի» արմատով տեղանուններ, իսկ Ծաղկավետ լեռների մի հատված կոչվել է Ոսկեանց (**Երեմյան**, 1963, 74): Հնուց ի վեր այդ տարածքները եղել են Մամիկոնյան և Բագրատունի նախարարական տների կալվածքները, տներ, որոնք շատ մոտ էին կանգնած Հայոց արքունիքին և նրանց անվանի ներկայացուցիչները վարում էին սպարապետության և թագադիր ասպետների պաշտոնները:

470-80-ական թվականների սկզբներին Հայաստանի քաղաքական կյանքում մեծ դեր է սկսում խաղալ Վահան Մամիկոնյանը, որը հետագայում զլխավորում է հայոց ազատագրական շարժումը, դառնում սպարապետ, մարզպան, տանուտեր: Վահանը մեծ նահատակ Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի որդին էր, որն իր հոր՝ Ավարայրում զոհվելուց հետո, մոր և եղբայրների հետ դաստիարակվել էր Վրաց Աշուշա բղձխի տանը:

Պարսից Պերոզ արքան (459-484) իր հատուկ վերաբերմունքն ուներ նահատակ Մամիկոնյան ազգի սերունդների հանդեպ: Պատմիչի հաղորդ-

մամբ նրանք «լաւագոյնք էին և երևէին յամենայնի, և ականաւորք ի խորհրդի, մտաւորք և իմաստնագիւտք» (**Փարպեցի**, ԿԳ):

Մամիկոնյանների սեփական տիրույթներից էր Տայքը, ուր ամենայն հավանականությամբ վերադառնում է Վահանը՝ կարգվելով իր տոհմի տանուտեր: Նրան վերադարձվում են բոլոր իրավունքները, այդ թվում նաև Տայքի ոսկու հանքերի շահագործումը: Վահանի գործակիցներից մեկը, Վրիվ անունով ամբաստանում է Վահանին Պերոզ արքայի առջև, ասելով թէ «իմծ ի գործ ոսկեհատին չես ինչ մօտ երթալ. և իւր ժողովեալ զամենայն ոսկի աշխարհին խորհի երթեալ առ կայսր և կամ յաշխարհն Հոնաց, և տուեալ զոսկին կամի խնդրել զուեղ և ապստամբել» (**Փարպեցի**, ԿԵ):

Լսելով այս ամբաստանության մասին «...իմաստախորհին Վահանայ, առեալ փութանակի զբազմութիւն ոսկւոյն հասանէր ի դուռն. ...և լուեալ (Պերոզ) ի Վահանայ զբանիօնութիւն բազմութեան ոսկւոյն զոր բերեալ էր և իւրախանայր յոյժ» (**Փարպեցի**, ԿԵ): Վահանի կողմից Պերոզին բերած ոսկու քանակությունն այնքան շատ է լինում, որ այն կարելի էր ձեռք բերել միայն հանքավայրի մշակումից և ոչ թէ հարկահանությունից, ինչպես ենթադրում են որոշ ուսումնասիրողներ: Դա երևում է նաև Վահանի այս պատասխանից. «Բայց եթէ մեղ ինչ էր իմծ ի ձեռք, և ուրեք յօտար երկիր գնալ և կորնչել կամէի, զայդչափ ոսկի այսր զի՞ բերէի, որ մինչև ցմահ իմ, թէև կարի շատ կէի իմում անծինս, այլ և տասանց ևս ընդ իս, թոշակ շատ էր և բաւական. և զայլ ոք ոստիկան ձեր յիմ վերայ չէր կացուցեալ. որ թէ իմծ ի հարկէ տայր բերել այսր զայդչափ բազմութիւն ոսկւոյ» (**Փարպեցի**, ԿԵ):

Թերևս նույն ոսկու հանքերի մասին է մեզ հաղորդում VI դարի բյուզանդական հեղինակ Պրոկոպիոս Կեսարացին իր «Պարսկական պատերազմների մասին» գրքում, որը «Պատերազմի մասին» իր նշանավոր աշխատության մասն է կազմում: Գիրքը վերաբերում է երկու խոշոր տերությունների՝ Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի հակամարտություններին՝ Պերոզի հաջորդ Կավադի (488-531) և Հուստինիանոսի (527-565) տիրապետության ժամանակաշրջանին: Պրոկոպիոսը ասում է, որ «հռոմայեցիները Պերսարմենիայում»⁷⁹ գրավեցին պարս-

⁷⁹ Բյուզանդացիները Պերսարմենիա էին անվանում Հայաստանի՝ 387թ. բաժանումից հետո Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքները: Այն չպետք է շփոթել Պարսկահայք նահանգի հետ, որը գտնվում էր Մեծ Հայքի հարավ-արևելյան մասում և ըստ «Աշխարհացոյցի» Մեծ Հայքի 7-րդ նահանգն էր: Տես **Երեմյան**, 1963, 108: Պերսարմենիայի և բյուզանդական սահմանները ծգվում էին Մծրինից մինչև ճորոխ գետի ավազանը:

կական վայրեր Բոլոս ամրոցը և Ֆարանգիոն կոչվածը, ուր պարսիկները ոսկի էին հանում հանքերից և բերում արքային» (*Պրոկոպիոս*, 1967, 40): Պրոկոպիոսի վկայությամբ այդ ոսկեհանքերը «Կավադի թույլտվությամբ տնօրինում էր Սիմեոն անունով մի տեղացի: Այս Սիմեոնը, երբ տեսավ, որ երկուսի միջև գնացող պատերազմը զագաթնակետին էր հասել, որոշեց այլևս Կավադին չվճարել դրամական մուտքը: Նա և իրեն, և Ֆարանգիոնը հանձնեց հռոմայեցիներին: Բայց և այնպես որոշեց ոսկեհանքերից արդյունահանած ոսկին ոչ ոքի չտալ: Հռոմայեցիները այդ բանի դեմ չէին առարկում, բավարարված լինելով, որ թշնամիները կզրկվեն այդտեղի հասույթից» (*Պրոկոպիոս*, 1967, 41): Սիմեոնը հայ էր, և ըստ երևույթին, Մամիկոնյան, քանի որ նրա մահից հետո Հուստինիանոսը հայոց իշխան է կարգում Համազասպին, որը Սիմեոնի եղբոր որդին էր (*Պրոկոպիոս*, 1967, 80):

Այդ տարածաշրջանի ոսկու հանքերի հետագա մշակության վերաբերյալ մենք չունենք վկայություններ: Մի բան պարզ է, որ Տայքը VIII-IX դարերում անցնում է Բագրատունիների ձեռքը: Պատմական ողջ ընթացքը ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիան IX-X դարերում հատուկ վերաբերմունք ուներ Տայքի նկատմամբ, շնորհիվ նրա տերերին կյուրապաղատության տիտղոս և ի վերջո խաբեությանը տիրելով այդ երկրամասին: Սխալ չէր լինի եթե ասենք, որ Վրաց թագավորության պետական գանձարանը XI-XIII դարերում համալրվել է այդ հանքերից արդյունահանվող ոսկով:

Հեթոմ պատմիչը (XIII դար) նկարագրելով Թուրքաց թագավորությունը (Իկոնիայի սուլթանությունը), հաղորդում է, որ այն «... լավ է յոյժ և ծոխ մեծութեամբք. բովս ունի արծաթոյ և ոսկւոյ, երկաթոյ և պղնձոյ...» (*Հեթոմ*, 1842, 18): Պետք է ենթադրել, որ ճորոխի ու Եփրատի ակունքների տարածքները մտնում էին այդ իշխանության կազմի մեջ, քանի որ հիշատակելով հյուսիսային սահմանները գրում է. «ի հիւսիսոյ կողմանէ չէ սահմանակից երկրի իմք, այլ երկայն ընդ երկայն ձգի ի ծովեզերաց մեծի ծովուն»:

XVII դարի պատմիչ Հակոբ Կարնեցին հիշատակում է ոսկու, պղնձի, արծաթի, երկաթի, կապարի հանքեր Բարձր Տայքում, հատկապես Գյումուշխանում: Նա գրում է. «Եւ անտի ուղիղ ի կողմն հիւսիսոյ ծորն է Ծանախոյ, ունի գիւղք և փոքր բերդորայք, վանորայք և հրաշալիք անապատք, թագաւորաշենք Հոռոմոց, որ բնաւ կին և անմորուս մարդ ոչ մտանէ անդ, որք այժմ կան անդադար ի փառաբանութիւն Աստուծոյ: Եւ ունին քաղաք գլուծուշխանան, որ է վայելուչ և մրգավետ վայրք և բնակիչք սորա Տայք և Հոռոմք բա-

զում, և կայ եկեղեցիք հրաշալիք Տայոց և Հոռոմոց: Եւ ելանէ աստի ոսկի և արծաթ ընտիր բազում. ելանել նաև պղինձ, արծիճ և երկաթ բազում, որ Արգրում և շրջակայքն Սորա լնուն» (*Կարնեցի*, 1956, 552-553): Այս հանքավայրը գտնվում է նույն գոտում, այսինքն Սպերի և Տայքի ժամանակակից տարածքներից քիչ արևելք և ներկայումս էլ շահագործվում է:

Միջնադարյան Հայաստանում ոսկու արդյունահանումը, անկախ նրա ծավալներից, կապվում է նաև որոշ տեղանունների հետ, որոնք հիշատակվում են նաև հետագա դարերում: Արդեն նշվեց Ոսկեանց լեռի մասին, որը Տայքի ոսկեհանքերի ակտիվ գոտու մեջ է մտնում: Նույն Տայքում հիշատակվում են *Ոսկակող* ամրոցը (*Բողջանյան*, 1950, 48) և *Ոսկեհատ* գյուղն ու գետակը (*Ատրպետ*, 1928, 375), որոնք ուսումնասիրողները տեղադրում են ժամանակակից Օլթիի մոտերքը:

Ազգագրական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Դերսիմը (համապատասխանում է Եփրատի միջին հոսանքի և Արածանիի միջև ընկած լեռնաշխարհին), հարուստ է ոսկու հանքերով (*Հալաջյան*, 1973, 15): Ըստ երևույթին Դերսիմի հյուսիսային մասը, որը հարում է Տայքին և Բարձր Տայքին, նույն ոսկեքեր գոտում է, որ հիշատակված է մեր աղբյուրներում: Հիմնվելով XIX դարի ռուս երկրաբանների զննումների վրա, Ե.Լալայանը իր «*Բորչալուի գավառը*» աշխատության մեջ Գուգարքի մի շարք ոսկեհանքերի վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում (*Լալայան*, 1901, 287):

«Աշխարհացոյց»-ում Ծաղկոտն գավառում հիշատակվում է *Ոսկիք* լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Արածանի գետը. «Եւ Արածանի գսկիզբն ունի ի Ծաղկոտնէ, ի տեղւոջէն, որ կոչի Ոսկիք» (*Երեմյան*, 1963, 110, *Ալիշան*, 1890, 512): Արածանին ունեցել է վտակ *Ոսկեան* անունով (*Ալիշան*, 1890, 515): Արածանիի ստորին հոսանքում է հիշատակվում նաև *Ոսկեղեն* դաշտը:

Ոսկի անունով գետակ է եղել Արաբկիրի մոտ, Եփրատի ավազանում (*Ինժիճյան*, 1806, 17, 300, *Սրվանձտյան*, 1982, 291): Ոսկի լեռներ հիշատակվում է Սասիսից արևմուտք (*Ալիշան*, 1890, 511-512): Հավանաբար դա գտնվել է Բագրևանդում, ուր Ս.Երեմյանը տեղադրում է ոսկու հանքեր (*Երեմյան*, 1979):

Երկու գյուղ՝ *Ոսկեբակ* և *Ոսկեպակ* անուններով հիշատակվում է Վանի շրջանում (*Կարսեցի*, 1903, 88): *Ոսկեբակ* անունով բնակավայրեր հիշվում են Սևանի ավազանում՝ Վանեվանի մոտ⁸⁰ (*ԴՅՎ*, 1973, 22) և Քանաքեռում (*ԴՅՎ*, 1973, 69): Սևանի ավա-

⁸⁰ Ս. Բարխուդարյանի կարծիքով դա պետք է տեղադրված լինի նախկին Ալուշալու գյուղի տեղում:

զանում եղել է *Ոսկեդեն* անունով գետակ և գյուղ, որը նույնացվում է Վարդենիսի հետ (*Ալիշան, 1893, 64*):

Սովսես խորենացին ունի վկայություն *Ոսկի-ողայ* ավանի վերաբերյալ, որը Գողթան գավառի բնակավայրերից է (*խորենացի, Ա, 1*): Ս. Երեմյանը գտնում է, որ Ագուլիսի ծորը գոկերեն կոչվել է «Ասկագուր», որը նշանակում է «*Ոսկե ծոր*»: Այդ պատճառով «Ոսկիողայ ավանը» տեղադրվում է ժամանակակից Ագուլիսի տեղում (*Երեմյան, 1963, 74*):

Ոսկեծոր է անվանված Ազատ գետի վտակներից մեկը, որը սկիզբ է առնում Գեղամա լեռներից և միանում նրան Գողթն գյուղի մոտ (*Տեղանունների բառարան*):

Ըստ երևույթին պատահական չեն այսպիսի անունները, ինչպիսիք են *Ոսկեպար, Ոսկեբերդ* և այլ անվանումներ, որոնք հնագույն բնակավայրեր են և առնչվում են ոսկեհանքերի հետ:

Ոսկու արդյունահանման հին մնացորդները ցույց են տալիս, որ միջին դարերում շարունակվել են շահագործվել նաև Զոդի, Մեղրածորի, Արմանիսի հանքերը: Արմանիսի բլուրը կոչվել է «*Ոսկե-սար*» (*Լալայան, 1901, 287*): Մակար Բարխուդարյանը նշում է, որ «ոսկի ելնում է (խառը պղնձի հետ) Գարդման գավառի Քարհատ գիւղի մօտի հանքից և Փառիսոս գաւառի Գետաբակ գյուղի հանքերից» (*Բարխուդարյան, 1895, 312*): Ենթադրվում է, որ այս հանքերը նույնպես օգտագործվել են հնուց և մտել են ընդհանուր Զոդ-սեանյան հանքային գոտու մեջ:

VII դարի պատմիչ Սովսես Կաղանկատվացին վկայություն ունի նաև Հայաստանի մոտակա հարևան Աղվանքի հանքերի վերաբերյալ. «*Եւ հատանի ի լեռանցն ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախունկ*» (*Կաղանկատվացի, 1983, 9*):

Բ. ԱԼՔԻՄԻԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խոսելով միջնադարյան Հայաստանի ոսկու մասին, չի կարելի մի կողմ դնել ալքիմիայի խնդիրը: Միջնադարյան հայկական ալքիմիական ծեռագրերը վերաբերում են XVI և հետագա դարերին: Սակայն փաստ է, որ դրանց մի մասը արտագրություններ են ավելի վաղ օրինակներից և թարգմանություններ մեծ մասամբ արաբական բնօրինակներից: Ալքիմիան, որպես «ծածուկ արուեստ», մեր պատմագրության մեջ հայտնի է XII դարի կիլիկյան հեղինակներից (*Ղաֆադարյան, 1940, 37*): Վարդան Արևելցու մոտ կա ակնարկ մետաղների

ոսկու վերածելու գործում ծծմբի և սնդիկի դերի վերաբերյալ:

Բ.Առաքելյանը նշում է մի ավանդություն՝ կապված Անանիա Շիրակացու անվան հետ, որտեղ նրան վերագրվում է Վենետիկի թագավորին երկաթից ոսկի պատրաստելու գաղտնիքը սովորեցնելու փաստը (*Առաքելյան, 1958, 336*):

Պետք է նշել, որ ալքիմիայի հաստատումը և զարգացումը կապված էր արհեստագործության և քաղաքային կյանքի բարգավաճման հետ, որը Հայաստանում դիտվում է սկսած IX դարից: Պատահական չէ, որ Դվինի պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր նյութերից (մասնավորապես ապակուց) պատրաստված փորձանոթներ (նկար 70), որոնք, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործվել են ալքիմիական փորձերի ժամանակ (*Ճ.Ջանոսյան, 1982, 12-13, Քալանթարյան, 1976, 70, 105, նկ. 24.4*): Պետք է ենթադրել, որ միջնադարյան ալքիմիկոսները հմուտ արհեստավորներ էին, հատկապես մետաղագործներ, այդ թվում՝ ոսկերիչներ:

Նկ. 70. Կավե և ապակե փորձանոթներ, Դվին

Ալքիմիան՝ միջնադարյան ընդհանուր և տեսական մախաբեմիան էր, որի նպատակն էր քիմիական փորձերի միջոցով ստանալ միացություններ, որոշել նյութերի կազմը և դիտարկումները բերել որոշակի համակարգի:

Ամենակարևորն այս խնդիրների մեջ ոսկի ստանալու փորձերն էին: Ըստ ալքիմիկոսների, բոլոր մետաղները բնության մեջ պետք է ոսկի լինեին, սակայն այդպիսին չեն իրենց պարունակած նյութի առավելության կամ պակասության, ջերմության պատճառով: Ոսկի չլինելը մետաղի տկարությունն ու անկարողությունն է: «*Ամենայն պղնձեղեն մարմինս բնութիւն կամի ոսկի առնել, և ըստ բնութեան այսպիսի լինելոց էր, այլ փասն պակասութեան միւթին կամ կերպին և կամ երկոցունցն, ի մերջոյ երկրի տկար՝ ըստ պակասութեան և ըստ ավելորդութեան՝ անկատար մնան ի ոսկոյ բնութենէ. գոր և միտքն արվեստիս այս է, եթէ որպէս զայսոսիկ ի տկարութենէ առողջութիւն բերէ և ի անկատարութենէ ի կատարելութիւն*» (*Ղաֆադարյան, 1940, 57-58*): Ոսկի ստանալու համար պետք էր ստանալ

մի բաղադրություն՝ «*էլեքսիր*» (հայկական աղբյուրներում «*աքսիր*», «*իքսիր*»), որը ավելացնելով ոչ ազնիվ մետաղների վրա, այն վերածում էր ազնիվ մետաղի:

Ըստ ալքիմիկոսների, մետաղների ոսկու վերածման գործում մեծ դեր էին խաղում սնդիկն ու ծծումբը: Նրանք կարծում էին, որ այն ժամանակ հայտնի 7 մետաղների կազմի մեջ (ոսկի, արծաթ, երկաթ, սնդիկ, պղինձ, անագ, կապար) մտնում են սնդիկն ու ծծումբը, որոնք օգնում են մետաղներին վերածվել մեկը մյուսի: Պատահական չպետք է համարել Վարդան Արևելցու վկայությունը, ըստ որի «... և գիական միջոց, զոսկի և զարծաթ և զակն և զայլսն զոր զործե բնութիւնն ծծմբով և ժիպակով (սնդիկ) որպէս ասեն գիտողք» (*Վարդան, 1870, 4*):

Նույնը կրկնում է Մխիթար Այրիվանեցին: Նրա վկայությամբ, «*Ասացին բնախօսքն, թէ ժիպակ և ծծումբ խառնեալ կայ ի հողն, և յարեգական ջերմութենէ եռացեալ գոյաման ոսկի և արծաթ, պղինձ և երկաթ, կլայեկ և արծիճ, և ամենայն գոյնք աւանց, և բոյսք համօրէն*» (*Այրիվանեցի, 1860, 9*):

Նշված յոթ մետաղները գաղտնագրվել են ընդունելով շաբաթվա օրերի անունները, մի կողմից հայերի ընդունած թվահամարներով, մյուս կողմից՝ արեգակնային համակարգին պատկանող երկնային մարմինների անուններով:

Գաղտնագրման պատկերը հետևյալն է.

կիրակի - Արև - (արաբ.) Շամս - ոսկի
երկուշաբթի - Լուսին - Ղամեր - լուսին
երեքշաբթի - Հրատ - Մառեխ - երկաթ
չորեքշաբթի - Փայլածու - Օտարիտ - սնդիկ
հինգշաբթի - Լուսնթագ - Մուշթարի - անագ
ուրբաթ - Արուսյակ - Ջոհրե - պղինձ
շաբաթ - Երեւակ - Ջոհալ - արծիճ:

Բացի այս նշվածներից, ոսկին ունեցել է նաև այլ գաղտնագրեր՝ «*Աղամա որդոյ*», «*Կարմիր մոմեղեն*», «*մարմին*», «*շառավիղ լոյս*» և այլն, ոսկի ստանալու գաղտնիքն անվանվել է «*Մեծ խորհուրդ*»:

Ալքիմիական տեքստերը, որոնք հրատարակված են Կարո Ղաֆադարյանի աշխատանքում պարունակում են կեղծ ոսկի և արծաթ ստանալու ձևերի բազմաթիվ նկարագրություններ: Բերենք դրանցից մի քանիսը. «*Եթե սնտիկն մաքուր լիցի և գոյն գուգուրդին (ծծումբ) միջակ և ժամանակ միջակ նա ոսկի ծնանի. եւթ այս ամենայնս իցէ, այսինքն է՝ մաքուր սնտիկն և միջակ գոյնն գուգուրդին և միջակ ժամանակն ոչ իցէ, զի սակաւ եփի նա արծաթ լիցի*» (*Ղաֆադարյան, 1940, 58*):

«*Առ բաժին մի արջապս և բաժին մի ժանկառ, սղկէ միատեղ և լից ի վերայ բաժին մի նշատրի ջուր. և տաքացոյ զինքն և մխէ ի ջուրն քանի մի հետ. նայ ելանէ լաւ. և առ զինքն և տուր փառս*» (*Ղաֆադարյան, 1940, 94*):

Այս կամ այն մետաղի նմանակող ծուկածքը կոչվում էր այդ մետաղի *դուռը* կամ *նրա դուռը մտնող*, այսինքն տեսքն ընդունող մետաղ: Ալքիմիական ձեռագրերում շատ են նման դոմեր պատրաստելու ձևերը և եղանակները (*Ղաֆադարյան, 1940, 77-79, 84-85, 90-91, 102-103* և այլն):

Գ. ՈՍԿԻՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

Գրավոր աղբյուրներում զգալի տեղ են տրվում թանկարժեք զարդերի, զգեստների, հանդերձանքի, գործվածքների նկարագրություններին: Դրանց մեծ մասը նվիրատվություններ են: Այս առումով վկայությունների մեջ մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում պաշտոնական զգեստին վերաբերող պատմիչների հաղորդումները: Եթե նույնիսկ մտածենք, որ դրանց մի մասը ժողովրդական հիշողությունից վերցրած պատառիկներ են կամ պատմիչների վառ երևակայության արդյունք, այնուամենայնիվ, մեծ թիվ են կազմում իրական պատումները, ժամանակակիցների նկարագրությունը: Պատմիչների վկայությունները ցույց են տալիս, թե ինչ մեծ քանակությամբ ոսկեղեն է եղել երկրում, արքունիքում, իշխանական տներում:

Համաձայն պալատական զգեստի վերաբերյալ վկայությունների, զարդերի և հանդերձանքի որոշ մասը պարտադիր խոհրդանշել է իշխանության գահափարը և տեղ է գտել պալատական արարողակարգում:

Բերենք այդ վկայությունները՝ պահպանելով ժամանակագրական կարգը:

Բյուզանդական Կոնստանտին Մեծ կայսեր և Տրդատ III հայոց թագավորի միջև կնքված պայմանագրով (IV դարի սկիզբ) կայսրը Տրդատին մատուցում է կայսերական թագ «լուսատու ակամբք» և «մեծամեծ մարգարտովք», անգին գոտի, երիվարներ «ոսկեսարօք»: Կայսրուհին Ալիսեն թագուհուն նվիրում է «թագս և պսակս յակունդէ», «քանքարս անթիւս», «վարսակալս վայելչավառս և այլ զարդս բազում յականց և յապրիշմեղինաց» (*Ղաշանց թուղթ, 1824, 336-337*):

VII դարի պատմիչ Սեբեոսը հաղորդում է, որ պարթևների Արշակ արքան Հայաստանում թագավորեցնում է իր որդուն՝ Արշակ Փոքրին և «մա-

տուցանել նմա պատարագ ոսկի և արծաթ. և զարդարել զնա ի սնդր և ի վակաս. պսակել զնա ի թագ հայրենի. և նստուցանել զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն» (**Սեբեոս**, 1979, 54):

Պարսից արքան Արշակունի Պապ թագավորի որդիների Արշակի և Վաղարշակի խնամակալ, հայոց սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանին, իր ծառայությունների համար նվեր է տալիս «թագավորական պատմութեան, մի սամույր և գլխի պատիվ ոսկուց և արծաթից շինված գարգմանակ. և գլխի պատվի վրա, զագաթում արծվի հետևից, թագի կապը՝ աշխարհավանդ հանգույցը և կրծքի պատիվ ապիգակ, ինչպիսին կրում են թագավորները... նաև սեղանի ոսկե սպաս» (**Բուզանդ**, V, 2 Բ):

Պարսից Հագկերտ II արքան Հայոց Վասակ Սյունի մարզպանին նվիրում է «զպատուական հանդերձն», Վասակը մարզպանին վայել հագուստով ներկայանում է արքային և «կապեր և զպատուավորսն և զխորն ոսկեղեն դնել ի վերայ, և զկռանակուռ ծոյլ ոսկի կամարն ընդելուզեալ մարգարտով և ականքք պատուականօք ընդ մեջ իւր ածել, և զգինդսն յականջսն, և զգումարտակն ի պարանոցին, զսամոյրսն զթիկամքքն» (**Եղիշե**, 1957, 136):

Հնուց ի վեր ընդունված կարգ էր, որ արքաները իրենց սատրապներին, կուսակալներին, զորավարներին, հետագայում՝ մարզպաններին ի պաշտոնե և արքունիքին մատուցած ծառայությունների համար շնորհում էին պատիվներ, որոնք կարող էին ցանկացած ժամանակ հետ վերցնել: Այսպես՝ Կավադ արքան իր զորավար Սիրանեսին հռոմեացիների դեմ պատերազմում պարտություն կրելու համար գրկում է ոսկյա և մարգարտյա պատվից (այստեղ լանջի և գլխի զարդարանք, թագի, դիադեմայի նշանակություն ունի), որ նա սովորաբար կապում էր գլխի մագերին: Այդ պատիվը կրողը պարսից արքայից անմիջապես հետո ամենից բարձր դիրքն ուներ. (պարսիկների) մոտ թույլատրվում է կրել ոսկե մատանի, գոտի, ճարմանդ և այլ նման բաներ, միայն այն դեպքում, եթե արքան արժանացրել է դրանց» (**Պրոկոպիոս**, 1967, 46, ծանոթ. 147):

Եվ զարմանալի չէ, որ Հայոց Սմբատ Բագրատունի իշխանը, որը ծառայում էր խոսքով արքայի մոտ (VI դարի վերջ՝ VII դարի սկիզբ)՝ Վրկանա մարզպան նշանակվելիս (երկիր Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափին), արքան «լնու զնա ոսկով և արծաթով, զարդարել ի հանդերձս պատուականս և յերևելիս: Տայ նմա զկամարն և զսուսերն լեալ հաւր իւրոյ Որմզդի» (**Սեբեոս**, 1979, 96): Հայոց մարզպան նշանակելու առթիվ, խոսքո-

վը «զամենայն անաթս մատուականս առաքել նմա ոսկի, և հանդերձս թագաւորականս, արտախորակս ոսկեգաւծս և զանգապանակ ականքք և մարգարտովք կարգեալ» (**Սեբեոս**, 1979, 99): Հայոց մարզպանին քուշաների դեմ կռիվ ուղարկելով արքան նրան տալիս է երկրի տանուտերության պաշտոնը և «զարդարել ի չքնաղս, ի գտակ և ի պատմութեան բեհեզեայս յոսկւոյ աւծեալ, մեծացուցանել ահագին պատուաւք ի ճամբար ականակապ և ի գումարտակ, և ի գահս արծաթիս» (**Սեբեոս**, 1979, 101):

Հետաքրքիր վկայություններ են պահպանվել հայ Բագրատունի թագավորների պաշտոնական զգեստների, զարդերի և պատիվների վերաբերյալ: Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորը (890-914) Բյուզանդիայի Լևոն կայսրից ստանում է «պարզևս և պատիւս զեղեցիկ զինուց և զարդուց և ոսկեիւռու հանդերձ զգեստուց. և ընպակս և բաժակս, և կամարս ականակապս ի համակ ոսկւոյ» (**Պրասխանակերտցի**, 1912, 158): Ատրպատականի ամիրա Յուսուփը Սմբատին նվիրում է «բազում երկվարս սրավարս, սօսս և ահիպարանոցս պատրաստեալ՝ բազմազան պծնայարմար զարդուք և զինուք ոսկեսանծ ոսկենկար պաճուճանօք, այլ և թագ ևս յոսկւոյ Սուրբայ կազմեալ, և ի նմա յելուզեալ յեռեալ» վարսակալ մարգարտատող տալագարդութիւնս, և այլ ևս ականս պատուականս և բազում և երևելի զգեստս արքունականս ոսկեճանուկս...» (**Պրասխանակերտցի**, 1912, 197-198):

Նույն Յուսուփը հայերի մեջ պառակտում մտցնելու համար Հայոց գահի վրա է թագավորեցնում Գագիկին (Գագիկ Արծրունին Վասպուրականի թագավորության հիմնադիրն է): «Եվ եղեալ թագ ի զլուխ նորա գուտ ոսկի բազմարուեստ յօրինմամբ, հիւսեալ մարգարտովք և մեծագնի ականքք պատուականօք...: Եվ զզեցուցեալ ոսկեզարդ պատմութեան միանգամայն և գօտի սուսերաւ, հանդերձ ոսկեիւռուն փայլեալ զարդու...» (**Արծրունի**, 1917, 466-467):

Այդ զարդերը և զգեստներն այնքան ճոխ են եղել, որ պատմիչի ասելով դրանք վեր են եղել «քան զմիտս և զբան անցանել պատմողաց»:

Պաշտոնական զգեստի և պատիվների տալը նկատվում է նաև Կիլիկյան Հայկական թագավորությունում: Այստեղ Լևոն թագավորը Բյուզանդիայի կայսրից ստանում է «ընծայս և թագ զեղեցիկ ոսկւով և ականքք պատուականօք ընդելուզեալ» (**Գանձակեցի**, 1961, 158):

Ընծաներ և պատիվներ տալու կարգը իր ստորադրյալներին տարածված է եղել նաև հայ թագա-

վորների մոտ: Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Արտաշես թագավորն Արգամին տալիս է «*պսակ յակնթակապ, և զինդ յերկոսին ականջսն, և կարմիր զգեստ միոյ ոտինն (կարմիր կոշիկը իշխանության խորհրդանիշ էր), տարգալ (զղալ) ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուագօք*» (**Խորենացի, Բ, խն**):

Սակայն պատիվների մեջ էլ կար տարբերություն. օր. Բագրատունիները, որոնք թագադիր ասպետներ էին, Վաղարշակ թագավորից իրավունք էին ստացել արքունիքում և պալատում կրելու «*առանց ոսկւոյ և ականց, զկրտսեր մարգարիտն երեքտակեան վարսակալ*» (**Խորենացի, Բ, է**): Իշխանության խորհրդանիշ է եղել նաև մատանին, որի վերաբերյալ աղբյուրներում կան զգալի հիշատակումներ (**Յակոբյան, 1981, 55-56**): Պետք է ենթադրել, որ Աշոտ Ա Բագրատունու մատանին, որի արձանագրված կնքաքարը գտնվել է Յուսիսային Կովկասում, նույնպես ոսկուց է եղել (**Крачковская, 1946, 112-117**):

Մովսես Խորենացին պատկերավոր է նկարագրում Արտաշեսի հարսանիքի և թաղման արարողությունը. «*Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինիկանն*» (**Խորենացի, Բ, ծ**): Պատմիչի ասելով այս սովորությունը գալիս էր հռոմեացիներից, ըստ որի փեսան տաճարի դռների մոտ դահեկան էր շաղ տալիս, իսկ հարսը առագաստի մոտ մարգարիտ:

Արտաշեսի թաղման ժամանակ «*դագադքն էին ոսկեղէնք, զահոյքն և անկողինքն բեհեզեայ, և պատմութեանն որ զմարմնովն ոսկեթել. թագ կապեալ ի գլուխն և զէնն ոսկւով առաջի եղեալ*» (**Խորենացի, Բ, կ**): Անտարակուսելի է, որ Խորենացին, ինչպես ինքն է նշում, այս նկարագրությունները քաղել է առասպելական երգերից, որոնք սերմոն սերունդ երգելով հասել են մինչև V դար: Տեղին է նշել, որ նման թաղման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհում հանդիպում է մ.թ.ա. III-I հազարամյակներից՝ դամբարանային թաղումներում, որի մասին հիշատակվում է նախորդ գլուխներում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ նկարագրում է հայոց Բագրատունի Աշոտ Ա թագավորի թաղումը Բագարանում, հիշատակում է, որ արքայի դագաղը զարդարված էր «*ոսկեհուռն հանդերիւք և ոսկեզօծ վառիւք (զենքերով)*» (**Դրասխանակերտցի, 1912, 143**):

Պատմիչների մոտ զգալի վկայություններ կան ոսկե թասերի, նժույզների ոսկեղեն «կրծակալների» և «փորկապերի», ոսկեղեն բազմաքանգար

դեսպակների, «որ էր ականքք պատուականաւք և մարգարտաւ յօրինեալ որ անուանեալ կոչէր «դեսպակ փառաց», «հրաշապաճույճ գեղազարդութեամբ «մետաքսառէջ և ոսկեհիւսակ» զգեստների, «զմետաքսառէջս ոսկեթելս», «զոսկեհուռն» կերպասների վերաբերյալ:

Վկայությունների մի մասը վերաբերում է եկեղեցական ոսկե սպասքին: Հայկական հեթանոսական տաճարներում կուտակված էր մեծ թվով հարստություն: Մովսես Խորենացին Արտաշեսի մասին ասում է, որ նա «*զտեալ յԱսիայ պղնձածոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպոլոնի տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցեն յԱրմաւիր*» (**Խորենացի, Բ, ժբ**):

Տրդատ Մեծը, նախքան քրիստոնեության ընդունումը, պարսիկների դեմ տարած իր հաղթանակների առիթով հրամայում է մեծարել Արշակունիների հայրենեաց պաշտամունքի վայրերը մեհյաններին նվիրելով ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդեր, մետաքս, ոսկե պսակներ, արծաթե զոհարաններ, պատվական ակներով ընդելուզված ոսկե և արծաթե անոթներ և այլն:

Քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո վանքերին կատարվել են նվիրատվություններ, հարդարվել են եկեղեցիները, իսկ զանաարանները լցվել են թանկարժեք հողևոր սպասքով և գործվածքներով, խաչերով, բուրվառներով և այլն:

Անիի մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցը մայրաքաղաքի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (1215) շինարարության ավարտից հետո, եկեղեցուն է նվիրաբերում «*բազում զարդիւք փրկական նշանաւք, սուրբ խաչիւք ոսկիւք և արծաթիւք և պատկերազործ խատերով զարդարեալ ոսկով և արծաթով և ականքք և մարգարտաւք և կանթեղաւք ոսկի և արծաթի և նշխարաւք սրբոց առաքելոց մարտիրոսաց, և մասամբ ածընկալ, և տիրունական խաչին, և ամենայն ցեղ սպասք յոսկո և արծաթ և բազում զարդաւք*» (**ԴՅՎ, 1966, 63**):

Գրիգոր Լուսավորիչը Հռիփսիմյան վկայարանները զարդարել է տալիս «*ոսկի և արծաթի կանթեղօք*» (**Ազաթանգեղոս, 69, 759**): Բազմաթիվ են վկայությունները ոսկե խաչերի, պահարանների (մասնատուփերի), զահերի վերաբերյալ: Ասողիկը (XI դար) պատմում է խաչիկ կաթողիկոսի կողմից Արգինայում կառուցված Կաթողիկե եկեղեցու մասին, որը նա «*զարդարեաց մեծապայծառ ծիրանածաղիկ, ոսկեթել անկուածովք ի զարդ ոսկւոյ և արծաթոյ*» (**Ասողիկ, 1885, 185**):

Նույն պատմիչը հաղորդում է, որ երբ Կատրանիդե հայոց թագուհին ավարտում է Անիի մայր

տաճարի շինարարությունը (1001թ.), նա «գարդարեաց ի գարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթոց» (*Աստղիկ*, 1885, 256):

Հայ միջնադարյան պատմիչները վկայություններ ունեն ոսկե և ականակուռ զենքերի վերաբերյալ: Պատմիչների հաղորդումներից հստակ նկատվում է, որ այստեղ խոսքը մեծ մասամբ պաշտոնական զենքի մասին է, որի կրողը այն ստացել է որոշակի ծառայությունների համար կամ դա թագավորական, իշխանական, զորական պատվանշանների մեջ էր մտնում:

Երբ Արշակ թագավորը կաթողիկոսի թափուր տեղի համար առաջարկում էր Գրիգոր Լուսավորչի սերունդներից աշխարհական՝ սենեկապետ Ներսեսին, վերջինս ժողովականների առջև կանգնած էր զինվորական զգեստով՝ գոտուց կախված ունենալով արքայական պողպատյա սուրը՝ ականակուռ մարգարտագարդ ոսկե պատյանով (*Քուզանդ*, IV, 9): Պետք է հասկանալ, որ նա այդ զենքը ստացել էր իր ծառայությունների և հայոց արքային նվիրվածության համար:

Ամենապատկերավոր նկարագրությունը մեզ է հասել Մովսես Կաղանկատվացուց, որը վկայում է Աղվանքի մեծ իշխան և սպարապետ Ջուանշիրի պաշտոնական զենքի մասին հանդերձի հետ, ստացված բյուզանդական և պարսկական արքունիքներից: Բյուզանդական կայսրը նրան նվիրում է «...մարգարտայեռն պատենիւք սուսեր», իսկ արաբները՝ «...սուսեր պողովատիկ ոսկեպատեան»: Մինչ այդ սասանյան վերջին արքա Հազկերտը Ջուանշիրին արաբների դեմ տարած հաղթանակների համար բազմաքանակ նվերների և հանդերձի հետ միասին տալիս է նաև «...երկուս միզակս ոսկիս և երկուս վահանս ոսկեքանդակս, զոր միշտ առաջի շրջեցուցանէին... և սուսեր ոսկեստրեայն» (*Կաղանկատվացի*, 1983, 175, 182, 198): Այս վկայությունը փայլուն արտահայտում է այն վարկածը, թե ազնիվ մետաղներից պատրաստած զենքը ինչ նշանակություն ուներ կրողի համար: Դա մի սովորություն էր, որը գալիս էր շատ հին ժամանակներից (զուգե և ուրարտական):

Ոսկե զենքերի արքայական նվիրատվությունները շարունակվել են նաև հետագա դարերում: Ըստ երևույթին հայ Բագրատունիները բյուզանդական կայսրից և արաբական խալիֆից ստացել են հանդերձի հետ նաև ոսկե զենք: Վասիլը արքայական պատիվներ է տալիս Աշոտ թագավորին (Երկաթ) և «գարդարէր զնա ծիրանագգեաց փառօք և երևելի ոսկեհուռն հանդերձիւք և ոսկեստուռն վառիւք»... (*Դրասխանակերտցի*, 1912, 285):

Մովսես Կաղանկատվացին ունի Սյունյաց Բաբիկ իշխանի զինվորական հանդերձանքի նկարագրությունը՝ կապված հոնների դեմ մարտի վերաբերյալ վկայության հետ. «Եվ առեալ զհւրոյ զօրութեանն զգէն և ծածանչաւոր մարգարտական զրահիւք արքունի զվայելչականն զայն գարդարէր զհասակ, և վագրակերպեան սաղաւարտին զգեղեցիկ զլուխ հիւսեալ, սուսէր ընդ մէջ, զոսկիական վահանն յահեակ ուսն ընկեցեալ...» (*Կաղանկատվացի*, 1983, 110): Նույն վկայությունը կրկնում է XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը՝ շեշտելով նաև Բաբիկի կրած վահանի «ականակապ» լինելը: «Ոսկեպորտ», «ոսկեկմբայ» վահանների մասին վկայությունները գալիս են դեռևս IV դարից: Երբ Փափստոսը նկարագրում է Պապ թագավորի սպանությունը՝ նա հաղորդում է, որ նրան սպասարկող զինվորները կրում էին ոսկեպորտ վահաններ: Օրբելյանը հաղորդում է, որ Լիպարիտ իշխանը կրում էր «զոսկեկար վահանն ի թիկունսն» (*Օրբելյան*, 1910, 375): Մովսես Խորենացին երբ նկարագրում է Շիրակի ճակատամարտում հայերին օգնության եկած հունական զորքի զենքը, հայտնում է, որ նրանք «վառեալ էին ի գէնս ոսկոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս գարդու» (*Խորենացի*, 9, 11): Ըստ երևույթին դա վերաբերում է միայն ընտրյալներին և զորականներին, որն իր տարածումն ուներ նաև Հայաստանում: Պատահական չէ, որ Մովսես Կաղանկատվացին ավարի մեջ հիշատակում է ոսկե զենքեր պատրաստված հույն արհեստավորների կողմից. «Եւ իբրև կողոպտեցին զդիակունսն և ժողովեցին զգարդս երիվարացն, զգեղարդունս, և զսուսերս ոսկիապատս, և զվահանս, և զհանդերձս պատուականս Դոովմայեցուց ճարտարաց ներկեալ և յօրինեալ» (*Կաղանկատվացի*, 1983, 169):

Ոսկին օգտագործվել է նաև բժշկության մեջ: XV դարի հռչակավոր բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Ամպիտաց անպետ» աշխատության մեջ կան հատուկ դրվագներ՝ նվիրված ոսկու բժշկական հատկություններին.

«Ձահապ (օր)», որ է ոսկին, լաւն այն է, որ անպակ լինի, եւ անքեկ և յիստակ լինի. բնութիւնն մուիթատիւ է. եւ թէ ի բերանդ առնուս՝ աւզտ խոչկին ցաւուն. եւ թէ յաչքն քաշեն ուժովցնէ. եւ աւզտ տայուսայլապին եւ հայրային. եւ թէ աւծես եւ թէ տրորես տաս՝ աւզտ խաֆաղանին, եւ զսիրտն ուժովցնէ եւ թէ խարեն ոսկով ի վերայ սրտին շատ աւզտ եւ շուտ ողջանա. եւ իր տալուն չաքն Ակուտ է. բայց բշտին զեն առնէ. եւ զհւր չարութիւնն տանի մեղրն եւ մուշքն. եւ իւր փոխանն արծաթն է: Իպն ասէ, թէ ի բերանն դնես՝ զհոտն աղեկ առնէ. եւ

թէ զականջն ոսկի ասեղով ծակես՝ այլ չի բուսնի. եւ թէ Ա տղական ի վիզն ոսկի հալղայ ունցնես՝ ի կանչելուն, եւ ի ճիչելուն, եւ ի յխտավորութենէ, եւ ումխիպեանէ անհոգ լինի. եւ ով որ ոսկի մատնի ի մատն անցնէ՝ այլ կօծիպ չի լինի. եւ ով որ զոսկին հետն պահէ սիրտն ուրախ լինի, և թէ քանի շատնալ գսիրտն այլ ուրախ առնէ» (Ամասիացի, 1926, 148):

Ամասիացու տեքստը հասկանալի դարձնելու նպատակով կարելի է մեջ բերել Ա. Վարդանյանի փայլուն հրատարակության համապատասխան հատվածը, որի ռուսերեն թարգմանությունը հարազատ է բնագրին.

„Zahan, -золото. Оно (по армянски) называется оски. Лучшим видом является чистое и беспримесное. Природа его уравновешенна. Если держать его во рту, то поможет при болезни горла. А если ввести в глаз, то усилит зрение. Оно помогает при лисьеу и змеиной болезнях. А если смазать (тело) или растереть ею и дать принять, то поможет при сердцебиении и усилить сердце. А если прижечь золотом область над сердцем, то очень поможет и быстро вылечит его. Доза его на прием-1 кут. Но оно вредно для мочевого пузыря. Его вредное действие устраняют мед и муксус. А заменителем является серебро. Ипп говорит, что если положить его в рот, то сделает запах изо рта приятным. Если золотой иглой проколоть ухо, то (отверстие) больше не зарастет. А если надеть на шею ребенку золотое кольцо, то успокоит крики, плач и предохранит от падучей. И кто будет носить на пальце золотое кольцо, больше не заболит ногтедой. Имеющий его при себе, не будет знать печали, и чем больше его будет, тем радостнее станет у него на сердце.» (Амасиаци, 1990, 121-122).

Ամիրդովլաթ Ամասիացին վկայություն ունի նաև զոդանյութի վերաբերյալ (որսոս, буба, chrysocolle). «Ոսկուն կպցնողն, որ է բորակն, որ է պորան, որ է պավուրախն (Ամասիացի, 1926, 442), կամ «Լիհամ ըլ զահապ և լիհամ ըլ սահա. և լաւն այն է որ հայոց գայ, և մատանի լինի» (Ամասիացի, 1926, 197): Այսինքն՝ („Припой для золота или припой ювелиров. Лучшей является та, которая привозится из Армении и бывает рудничной.» (Амасиаци, 1990, 160).

Հայաստանի միջնադարյան հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի հավաքածուներում մեծ խումբ են կազմում զարդերը, որոնց մեջ առանձնանում են թանկարժեք և կիսաթանկարժեք մետաղներից կերտված, ընդելուզված «ակամբք պատուականօք» օրինակները: Դրանք մասամբ ոսկուց են, պատրաստված տեխնիկական ամենաբարդ և ամենամուրբ հնարներով:

Քննության ենթակա ոսկե զարդերը ըստ տիպերի և գործածության կերպի բաժանվում են. մատանիներ, ապարանջաններ, գինդեր, մանյակներ (վզնոցներ), ուլունքներ, կախիկներ, քորոցներ, վարսակալներ: Այդ նյութերը հիմնականում Դվինից են: Ոսկե զարդերը խիստ բարձրարվեստ և նրբաճաշակ առարկաներ են, արժանի իրենց կրողի գեղագիտական ըմբռնումներին, հասարակական դիրքին և սոցիալական կացությանը:

Ձանազան տոնահանդեսներին և պերճաշուք ծիսակատարություններին առանձին փայլ էին հաղորդում շքեղ հանդերձանքը, ոսկե և արծաթե գեղաքանդակ սպասքը, վերջապես ոսկեհուռ ու մարգարտաեռ զարդերն ու պերճանքի մյուս առարկաները: «Իսկ թագաւորն յառաւօտինսն յորժամ ի քաղաքէն ելանէր, զօրէն փեսայի որ ելանէ յառագաստէ իւրմէ, կամ որպէս տուրնջենային արուսեակն որ ի գլխոյն արարածոց բարձրանալովն զամենայն տեսանելիս յինքն ծգէ, այսպէս և նա պաղպաղէր փառփուն հանդերձիւք և մարգարտախտոն թագին, և զամենայն մարդ ի տեսութիւն և ի գարմանս ցուցանէր. որ և սպիտակամազ նժոյգ ոսկեզօծ զարդիւք առաջի ընթանալով, ի ճառագայթից արեգականն որ զնովաւ հարկանիւր շլացուցանէր զտեսողացն տեսանելիս» (Լաստիվերտցի, 1963, 59):

Ինչպես հարևան Իրանում և Բյուզանդական կայսրությունում, այնպես էլ Հայաստանում, արքունական արարողակարգը աստիճանաբար սովորական կենցաղային վարվելակարգից վերածվում էր սրբազան ծիսակարգի, որի ժամանակ մեծարվում, սրբագործվում էին թագավորն ու թագավորական ընտանիքը: Նրանց մատուցվում էին բազում զանծեր, ոսկի, արծաթ, թանկագին քարեր, ոսկեճամուկ հանդերձանք, պերճ-պերճ զարդեր, գործ ճարտար ձեռագ:

Հարուստ կյանքով ապրող արքունիքը թելադրում էր կատարելության հասած ոսկերչական արհեստագործություն՝ հմուտ ոսկերիչ վարպետներով, որոնք մշտապես հաղորդակ էին ժամանակի նորածնության և պերճարվեստի ամենավերջին նո-

րույթներին ու տեխնիկական հնարանքի ամենափոքր փոփոխություններին:

Ժամանակի ընթացքում, կապված արքունական արարողակարգի ու իշխող վարվելաձևի ներքին, մշտապես փոփոխվող օրենքների հետ, զարդարանքի առարկաներն աստիճանաբար դադարեցին զուտ զարդ ընկալվելուց: Նրանք ձեռք բերեցին որակական նոր հատկանիշներ:

Այնուհետև զարդերը դարձան առանձնահատուկ վերաբերմունքի, օտար արքունիքում գրաված դիրքը վավերացնող նշանակներ:

Բյուզանդական արքունիքում, ըստ Կոնստանդին Ծիրանածինի, գործում էր հատուկ արարողակարգ, այսինքն՝ յուրաքանչյուր երկրի թագավորի կամ իշխանի վերապահվում էր որոշակի կարգավիճակ, որը վավերացվում էր: Մեծ Հայքի իշխանաց իշխանին (հայոց Բագրատունի թագավորին) ուղարկվում է երեք սուլիդանոց խրիսովուլլով նամակ հետևյալ ինքնագրով. «Կոնստանդին և Ռոմանոս հավատացյալ ի Քրիստոս աստված ինքնակալ Օգոստոսներ, հռոմայեցիների մեծ կայսրը... Մեծ Հայքի առաջնորդին և մեր հոգևոր որդուն» (Կոնստանդին Ծիրանածին, 1970, 151): «Նույն տիպի կնիք ուղարկվել է և Վասպուրականի իշխանին, որն այժմ իշխանաց իշխանի տիտղոս է ստացել», շարունակում է Կոնստանդին Ծիրանածինը: Խրիսովուլլը նշանակում է ոսկե կնիք, որով կնքվում էր պաշտոնական գրությունը՝ նամակը կամ հրովարտակը: Համաձայն հասցեատիրոջ գրաված դիրքի և աստիճանի այն լինում էր մեկից մինչև 4 սուլիդ կշիռ ունեցող (մեկ սուլիդը կշռում էր 4,55գ):

Բյուզանդական արքունիքում, ըստ արարողակարգի, ամենաբարձր տեղում գտնվում էր արաբական խալիֆը, որին ուղարկվող նամակները կնքվում էին 4 սուլիդ կշիռ ունեցող մատանիով: Վերջինիս խոսուն վկայությունն է այն իրողության, թե ինչ բարձր դիրք է գրավել հայոց թագավորը կամ իշխանաց իշխանը բյուզանդական արքունիքում:

Խրիսովուլլը հայկական աղբյուրներում հանդես է գալիս «ոսկե մատանի» (այսինքն կնիք-մատանի) նշանակությամբ և նրա հիշատակությունը բազմիցս հանդիպում է հայկական վիմագիր և ձեռագիր մատյաններում: Այսպես օրինակ. Անիի Մայր տաճարի արևելյան պատին պահպանված արձանագրությունում, քաղաքի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարի 1056թ. Անի բերած բյուզանդական կայսրուհու մի հրամանում, որոշ հարկերի վերացման մասին գրված է. «Բերի ոսկե մատանեալ գիր ազատութեան գինքնակալ ծիրանածին թագուհոյն վասն Պախտից տանս քաղաքիս եւ թաստակին», (Ալի-

շան, 1881, 67; ԴԴՎ, 1966, 38): Խրիսովուլլը ոսկե մատանի է կոչվում և Գրիգոր Մագիստրոսի Կեչառիսի վանքում թողած արձանագրությունում (Յովսեփյան, 1944, 4):

Խրիսովուլլ բառը Չմշկիկ կայսեր հայոց Աշոտ Գ թագավորին ուղղած նամակում չի թարգմանված և գրված է «վուլան» (ճիշտը՝ «խռովուլան») «զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր. որ առաքե առ թագաւորութիւնս մեր» (Ռոհայեցի, 1869, 551, ծանոթ. 35):

Ինչպես զարդերին, այնպես էլ մետաղներին, հատկապես ոսկուն, վերագրել են «հմայական» հատկանիշներ, բազմիմաստ խորհուրդ. այն է՝ սեր և հավատարմություն, նվիրվածություն, երդմնազանց չլինելու, տված խոստումը հարգելու և սրբորեն պահպանելու հատկություն: Վրաց ժամանակագիրը վկայում է, որ «Շանշեն ևս գնաց և տեսավ թաթարներին, որոնք երդում տվեցին, իսկ այն հաստատելու համար, մաքուր ոսկին երեք անգամ ջուրն էին իջեցնում, հանում և ապա ջուրը խմելով հավաստում, որ երդումը չեն դրժի» (Վրաց ժամանակագրություն, 1971, 75):

Ոսկին խորհրդանշում էր և կանացի ամոթխածություն, հարգանք և պատկառանք դիմացինի նկատմամբ: Ներսես Շնորհալին մարդկային այդ ազնվագույն հատկանիշները համեմատում է ոսկու և արծաթի հետ. «և առաւել քան ոսկւով և արծաթով ամօթխածութեամբ և պատկառանքօք զարդարել զանծինս ձեր» (Շնորհալի, 1995, 161):

Մատանիներ - Ջարդի ամենատարածված տեսակն է, հայտնի հնագույն ժամանակներից, և այն կրել են հասարակության բոլոր շերտերում, ըստ դիրքի և կարողության:

Արևելյան ժողովուրդների մոտ մատանու վերաբերյալ պահպանվել է մի հետաքրքիր ավանդություն. «Մատանին ամենալավ զարդն է մատի վրա: Հարմար է և գեղեցիկ: Արքայազնի մատն առանց մատանու նույնն է, ինչ որ առանց անվան: Մատանին նրա մատին նույնն է, ինչ որ գոտին մեջքին: Իսկ վերջինս իր մեջ թաքցրած ունի մեծ խորհուրդ՝ բարձր իշխանություն: Այն միաժամանակ համարվել է հոլովական հուռուք: Բոլոր զարդերը, որ ունեն մարդիկ, երբեմն պետք է կրել, երբեմն ոչ, միայն մատանին է, որ պետք է կրել միշտ» (Борисов. Луконин. 1963, 9-10):

Հայոց մեջ նույնպես մատանին վայելել է մեծ պատիվ ու հարգանք, ունեցել խորհուրդ խորին: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության՝ Սյունյաց Սուփա մեծ տիկինը Վայոց ձորը կոչում է մատանի, իսկ Գնդեվանքում կառուցած եկեղեցին

ական (**Օրբելյան**, 1910, 191): Մատանին խորհրդանշել է աշխարհիկ և հոգևոր բարձր իշխանություն, եղել է «պատվո» նշանակ: Նման մատանիները կոչվում էին արքունական կամ արքայական: Թագավորներից հետո իրենց բարձրագույն իշխանությունը վկայող կնիք-մատանիներ ունեին մեծ իշխանները ու սեպուհները:

Համաձայն հայոց եկեղեցական կանոնակարգի, մատանին հոգևոր դասի համար ուներ աստիճանի և պատվո նշանակություն: Մատանի կրելու իրավունք ուներ միայն բարձր դասի հոգևորականությունը՝ կաթողիկոսները. «Եւ էր նա կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, ապա և մեծի հայրապետին ևս Կոմիտասայ ոչ համարձակեալ բառնալ զնա, եղ և զհւր ևս կնիք ի վերայ, նորայ» (**Դրասխանակերտցի**, 1912, 74-75) և եպիսկոպոսները (**Գիրք թղթոց**, 1901, 47, **Օրբելյան**, 1910, 205):

Կաթողիկոսները եկեղեցական կարգի համաձայն մատանին կրում էին աջ մատնեմատին, իսկ եպիսկոպոսները՝ ճկույթին (**Օրմանյան**, 1991, 200), «և դիր զմատանին, զգծած խաչի քո, ի մատին աջոյ ձեռին մերոյ» (**Փարպեցի**, 1904, ԼԲ):

Մատանիների ձևերի ուսումնասիրությունից հետևում է, որ վաղ միջնադարին հատուկ են եղել ակնաբնով կամ ակնախորշով մատանիները: Որպես ակ կարող էին ծառայել բոլոր ազնիվ քարատեսակները, ապակին, հախճապակին և մածուկը:

Արաբական շրջանում ակնաբնով մատանիներն իրենց տեղն սկսեցին զիջել առանց ակնախորշի մատանիներին: Վերջինս առավել ակնհայտ դարձավ զարգացած միջնադարում (շեղվում են մասամբ ոսկե մատանիները, ընդելուզված թանկագին քարերով՝ սուտակ, լալ, գոհար և այլն): Ակնախորշին փոխարինեցին մետաղե համաձուլվա հանակները, հարդարված փորագիր զարդանկարներով, երբեմն էլ անձը հավաստող (կրողի կամ պատրաստող վարպետի) գրություններով, օրհնանքի կամ բարեմաղթանքի արտահայտություններով:

Ակնաբնով մատանիները թանկության պատճառով դարձան սակավ գործածական: Առանց ակնաբնի մատանիներ, մետաղների պակասության, ունեզուրկ խավերի, գեղեցիկ, բայց էժանագին զարդերով պծնվելու ձգտումները բավարարելու, ժամանակի նորաձևությանը համահունչ ընթանալու նկրտումներից ելնելով, սկսեցին պատրաստել և ապակուց: Վերջինս էժան էր և դյուրամշակ:

Մատանիներն ըստ ձևերի բաժանվում են.

1. Ակնաբնով կնիք-մատանիներ

2. Ակնաբնով մատանիներ

3. Վահանակով մատանիներ

Կնիք-մատանիներ գերազանցապես պատրաստում էին ազնիվ մետաղներից (ոսկի, արծաթ), ընդելուզված թանկարժեք քարերով, հաճախ էլ առանց քարերի: Դրանք իրենց վրա կրում էին փորագիր զանազան պատկերներ, զինանշաններ, թռչուններ, հոգևոր և աշխարհիկ կյանքից վերջված դրվագներ, բուսական զարդանկարներ և այլն:

Համաձայն մատենագրական վկայությունների կնիք-մատանիները եղել են արքունական (**Կաղանկատվացի**, 1983, 89), այդ թվում և վարազագիր, **Հայրապետական**, **Անանցական**, **սովորական** (**Օրբելյան**, 1910, 229, 268, 273, 359):

Ակնաբնով կնիք-մատանիները թվով երկուսն են. մեկը Դվինի պեղումներից, մյուսը՝ գտնված Երևանում պատահական:

Դվինից գտնված մատանին (ԴՊԹ 10336, քաշը 5.2գ, տրամագիծը 2,1սմ) ունի կլորավուն բուն մտնող պատեր, քիչ բարձր ուղղանկյուն երկարավուն բուն, որտեղ ժամանակին ազուցված հավանորեն թանկարժեք քարն այժմ ընկած է (աղյուսակ CXXXII, 4): Այդ է հուշում ակնաբնը գոտևորող արաբերեն արձանագրությունը, ցույց տալով որ մատանին վերաբերում է կնիք-մատանիների դասին և պատկանել է բարձրաստիճան անձնավորության:

Մատանին, ըստ արձանագրության, տիտղոսանշանի, գերիշխող է դարձել հետսելջուկյան շրջանում և թվագրվում է XII-XIIIդդ.:

Երկրորդ կնիք-մատանին արժանի է հատուկ ուշադրության և կարող է մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել (գտնվում է մասնավոր ժողովածուում, քաշը՝ 19.5գ): Մատանին ունի բարձր, բոլորշի ակնաբուն, կլորավուն՝ դեպի բուն մտնող ուռուցիկ միակերտ պատեր: Ակնաբնում զետեղված է միջին մեծության, մուգ կարմիր գույնի քար (ոչ շատ թափանցիկ ու փայլատ), որը հիշեցնում է նոնաքար: Սակայն ելնելով նրա կարծրությունից (ըստ Մոոսի սանդղակի ոչ թե 7,5, այլ՝ 9) քարն առավելապես հատուկ է միջին դարերում հայ մատենագրության մեջ լայն գործածություն գտած «լալ», «կարկեհան», «սուտակ», «շափյուղա», «յախոնտ», ներկայումս՝ ռուբին, հակինթ կոչված թանկարժեք քարերին:

Ակնաքարին առանձին շուք է հաղորդում այն հարդարող փորագիր թռչնապատկերը՝ փափհան, գուցե և աղավնի, փորագրած ուղիղ գծի հնարանքով: Թռչունն ունի գծաքաշ փակ թևեր, լայն բացված գեղեցիկ զարդարուն պոչ, վեր ցցած խրոխտ զլուխ, զլխին «պատվո նշանակ» ժապավենը:

Հիշյալ թռչուններն էլ սասանյան հերալդիկայի և կնքահարդարանքի սիրված մոտիվներից են: Կնքաքարն իր հարդարամբ չի զիջում սասանյան կոչված կնիքներին և բազում աղետներ ունի սասանյան հերալդիկայի և զլիպտիկայի հետ:

Զննարկվող կնիք-մատանին բեռ ծագում է սասանյան պաշտոնական շրջանակներից, պատկանում է հայազգի բարձրաստիճան պաշտոնյայի, իբրև բարձրագույն իշխանության նշանակ: Քարի շրջանակը երիզում է հայերեն արձանագրություն: Նախնական դիտարկումներով մատանին կարելի է թվագրել VIդ.:

Կնիք-մատանիների խմբի մեջ է մտնում 1940թ. Յուսիսային Կովկասում Զելենչուկի տաճարում գտնված կնքաքարը, որը պատկանել է հայոց արքա Աշոտ Բ Բագրատունուն և եղել է զուտ արքունական: Կնքաքարը թերևս պատկանել է ոսկե մատանու, որը դրված է եղել շրջանաձև բնի մեջ: Այն մուգ կարմիր ալմանդին է և իր վրա ունի արաբերեն Աշոտ Թագավորի անվան հիշատակությունը (*Крачковская, 1946, 115-116*):

Ալմանդինը հին և միջնադարյան ոսկերչական արվեստում ամենատարածված և պատվելի քարատեսակներից է: Ունի հաճելի, աչք շոյող վառ կարմիր գույն, երբեմն կարմրա-մանուշակագույն կամ էլ սևին խփող, ոսկու և արծաթի հետ ներդաշնակ համամասնություն կազմելու հատկություն, զարդերին առանձնահատուկ շուք հաղորդելու ունակություն: Մարդկությանը հայտնի է տակավին վաղնջական ժամանակներից: Ամուռը ստացել է Փոքր Ասիայի Ալմանդա բնակավայրից, ուր հավանաբար եղել են ալմանդինի հանքեր: Պարսիկներն այն համարել են թագավորական քար, տալով նրան հուռութքի նշանակություն: Ճանապարհորդները կրել են ալմանդինազարդ հմայիկներ, դժբախտ պատահարներից խուսափելու համար, իսկ դողերոցով և դեղնախտով հիվանդներին բուժել են նրա փոշով:

Կնիքների վերաբերյալ հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ, պարսկական և արաբական գրական հուշարձաններում պահպանվել են հետաքրքիր վկայություններ: «Սասանյան Դատաստանագրքի» առանձին հոդվածներ տեղեկացնում են, որ ֆինանսական պաշտոնեության և մոզպետների իրավապատկան կնիքներն առաջին անգամ իրողություն են դարձել և շրջանառության մեջ մտել Պերոզի որդի Կավադ արքայի հրամանագրով, իսկ դատավորները հատուկ կնիք ունենալու իրավունք-թույլտվություն ստացել են Կավադի որ-

դի Խոսրով արքայի հրովարտակով (*Перихания, 1973, 233, 270, 228*):

Արաբ հայտնի պատմիչ Ալ-Բալաժորին վկայում է, թե արքաներն ունեին հատուկ կնիքներ փոստի, հողերի նվիրատվության, գաղտնի գրասենյակի և այլնի համար: Արաբ մեկ այլ պատմիչի վկայությունից տեղեկանում ենք, որ Սասանյան արքա Արտաշիր I ուներ հատուկ կնիքներ (չորսը), որոնք օգտագործում էր զինվորական կարգադրությունների համար՝ «տոկունություն», հարկանշանակման ու հարկահավաքման, ֆինանսական և շինարարական գործողությունները կարգավորելու համար՝ «հաստատում են», փոստի՝ «աճապարանք» և դատական գործերի՝ «արդարություն» մակագրություններով (*Калантарян, 1982, 51-52*):

Ղվինի պեղումներից *ակնաբնով մատանիները* երեքն են:

Առաջին մատանին (1906/244, քաշը՝ 2.3գ) նրբաճաշակ մի զարդ է, քիչ վեր բարձրացող բոլորշի ակնաբնով, ուր տեղավորված է փիրուզե քարը (աղյուսակ CXXXII, 5): Մատանու քարն ամուր պահելու նպատակով, ակնաբնի եզրերին տեղավորված են չորս կեռիկ ճանկեր, որոնք ամուր գրկել են բնում ագուցված քարը: Մատանու դեպի բուն եկող կողերի վրա նկատելի են թեփուկաձև զարդերը, արված նուրբ սևադու, տեխնիկական մի հմարանք, որը սակավ է հանդիպում հայ միջնադարյան ոսկերչության մեջ: Հմարանքի տեսակետից, նորույթ են և մանր կեռիկները, որոնք հանդես են գալիս ավելի ուշ և բնորոշ են միջնադարյան ակնագործությանը:

Փիրուզը ոսկերչության մեջ լայն կիրարկում ունեցող ամենագեղեցիկ և լավագույն քարերից է: Պարսիկները այն կոչում են «ֆերուզա», որը նշանակում է երջանկաբեր քար: Փիրուզը լինում է երկնագույն, լազուրիտի պես մաքուր և վճիտ, երբեմն էլ կանաչավուն – կանաչ խնձորի գույնի, որի պատճառով էլ պարսիկները այն նմանեցնում էին Կովկասի, Հիմալայանների սառցադաշտերից հոսող լեռնային կատաղի վտակների ջրերի հետ: Նա իր գույնի երանգներն ու հատկությունը կորցնում է արևի և արտաքին միջավայրի ներգործությունից (*Корнилов, Солодова, 1986, 168-170*):

Փիրուզ Հայաստան ներմուծվում էր հարևան Իրանից, ուր գտնվում էին լավագույն հանքերը (Նիշապուր) և իրավամբ կոչվում էր «արևելյան, իրանական կամ էլ արաբական» քար:

Երկրորդ մատանին (ՀՊԹ 1794/410, քաշը՝ 0.65գ) նույն տիպի է, միայն այն տարբերությամբ, որ կողերը մտնում են ուռուցիկ, դեպի վեր ծգվող օվա-

լածն բնի մեջ (աղյուսակ CXXXII, 3): Քարն ընկած է: Կողերի վրա նշմարվում են նորից սևադոլ արված եռատերև զարդերը: Մատանու չափերից և կշռից դատելով այն պատկանել է փոքր երեխայի: Երկու մատանիները վերաբերում են XI-XIIIդդ. (Ղաֆադարյան, 1952, 223):

Ոսկերչական արվեստի տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՉՊԹ 2043 թվահամարի մատանին: Այն բարակ թելերից հյուսած մի օղ է, որի վրա նստած է դեպի վեր բարձրացող ուղիղ պատերով շրջանաձև բուրն հարդարված վերադիր հատիկաշարով (աղյուսակ CXXXII, 1): Վերջինս թերի է: Այն ընկած է: Հատիկաշարով են զարդարված նաև Դվինից գտնված ոսկե ապարանջաններից մի քանիսը, ոսկե կողովածն ականջօղը: Վերջապես հատիկաշարով են զարդարված բյուզանդական և մահմեդական աշխարհներից հայտնի մմանօրինակ համաժամանակյա շատ զարդեր:

Հիշյալ մատանին ձևով, պատրաստման հնարքով ու ոճական առանձնահատկություններով կարելի է թվագրել X-XIդդ.:

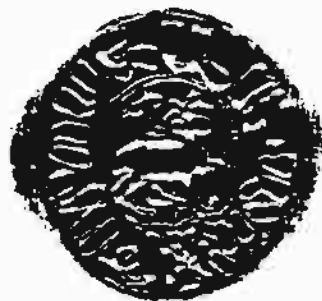
Վահանակով կամ առանց ակնախորշի մատանիների տեսականին զարդերի մեր հավաքածուում ներկայացված է երեք օրինակով: Դրանցից մեկը (ՉՊԹ 2718, քաշը՝ 8.25գ, 13x10մմ) գտնվել է Դվին քաղաքի տարածքում 1954թ.: Մատանին ունի քիչ ձգված կլորավուն վահանակ, դեպի վահանակ ձգվող ուռուցիկ, վահանակի մոտ ցցուն կողերով իրան (աղյուսակ CXXXII, 2): Մատանու վահանակը հարդարում է արաբերեն գրությունը, որն ընթերցվում է «արվեստ»⁸¹: Դատելով արձանագրությունից կարելի է ենթադրել, որ այն գործածվել է իբրև կնիք և պատկանել է արվեստագործի (արհեստագործի) և իբրև իրավապատկան անձ, հարազատ մնալով նախնիների ավանդույթներին, ունեցել է իրավունք կրելու նման կնիք-մատանի: Մատանին գրության ոճով, վահանակի կերտվածքով (մմանօրինակ բրոնզե մատանիներ մեծ թվով հայտնի են միջնադարյան Հայաստանի մի շարք կենտրոնների պեղումներից. Դվին, Անի, Արգիշթիխիմիլի և այլն) ու համապատասխան զուգահեռներով կարող է վերաբերել XI-XIIIդդ. (Հաֆադարյան, 1975, 221-230):

հանակով կնիք-մատանիներից մյուս երկուսն արժանի են առանձնակի ուշադրության, ծագում են Կիլիկյան Հայաստանից և վերաբերում են «արքայական» մատանիների թվին: Երկու մատանիներն էլ անցել են դեգերումների երկար ճա-

նապարհ, մինչև որ հանգրվանել են մեկը Սբ. Ղազար վանքի զանձատանը, մյուսը Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի թանգարանում:

Առաջին մատանին (քաշը՝ 11.9գ, տրամագիծը 12,5մմ) 1865թ. Կ.Պոլսում գնել է մեծանուն հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի եղբայրը Սերովբե Ալիշանը: Այդ առթիվ նա եղբորը գրում է. «գի կարմիր մատանի մի ընդ ֆուրախոյ զմոյն զմեցի, նոյնպես ի Կիլիկիոյ եկեալ. է սա պարզ եւ հաստ ոսկի մատանի, ունելով ի վերայ շրջագրեալ «Քսի ծո թորոսի» ի միջի Գառն Աստուծոյ եւ ի վերայ խաչ: Այս եւս ինձ հաւաստի Ռուբինեան թուի, այլ խիթամ որ չէ թորոս թագաւորի, չունելով արքայական մակդիր, զուցե Բ թորոսի իշխանապետին» (Ճեմճեմյան, 1980, 97):

Մատանին ունի դեպի բուրն ձգվող լայն, անզարդ, քիչ ուռուցիկ կողեր, որոնք կենտրոնում միանալով ձևավորում են շրջանաձև ակնաբուն վահանակը շուրջանակի զարդարված կետաշարերի շղթայով, կենտրոնում փորագիր կենդանապատկեր, հավանաբար սրբազան գառը՝ շրջանակված վերը նշած խիստ հետաքրքիր արձանագրությամբ: Նման մատանիներ հայտնի չեն Հայաստանի հնավայրերից: Այն եզակի մնուշ է (նկար 71):

Նկ. 71. Սբ. Ղազարի (Վենետիկ) թանգարանում պահվող Թորոս թագավորի մատանին

Որոշ ժամանակ անց Պոլսում հայտնվում է մմանօրինակ երկրորդ մատանին, որը Սերովբե Ալիշանը տեսնում է «Քապուլի փաշային քով, տոյնպես պարզաշէն եւ հաստ, եւ է մատանիս Մուստաֆա Չէլեպոյ, որդւոյ Սէհմէտ Բ-ի, առողին Պոլսոյ... եւ գոյ նմանութիւն շինուածոյն, մանաւանդ զարդու ինչ որ յստորեւ մատանւոյն յօղակն յարտաքուստ ընդ թորոսեան մատանիս: Չօսմանեանն ընծայելոց է փաշայն առ տիրող Սուլտանն օսմանեան» (Ճեմճեմյան, 1980, 97):

Թե ինչ է եղել Թորոսյան երկրորդ մատանու ճակատագիրը, Սերովբե Ալիշանին հայտնի չէ: Նա այդ մասին իր եղբորը հասցեագրած նամակներում լուծում է:

⁸¹ Արձանագրությունը ընթերցել է Ալ. Խաչատրյանը:

1877թ. Թորոսյան այս մատանին թողնում է Պոլիսը: Ս. Ալիշանը այն ուղարկում է Աբ. Ղազար, եղբորը՝ Ղ.Ալիշանին, ընծայելու «նորընտիր և նորօծ» եպիսկոպոս Իգնատիոս Կիրեղեան աբբա-հորը, հետևյալ մակագրությամբ. «Մատանի ոսկի Թորոսի իշխանի Ռուբինեան: Կնիք մատանույս բեր է մեջ Գառն Աստուծոյ, ծողաբարձ խաչ ի թիկանց եւ խոյակերպ Գառն ունի ետքի մէկ ոտքովն զծողոյ խաչին: Վերտառութիւն՝ Թորոս ԾԱՌԱ Ա (ծառայ Աստուծոյ): Տարակուսիս գուցէ թէ ինչու Թորոսի իշխանին յարմարցնեն զմատանիս: Վասն այս պատճառաց. նախ զի ի Կիւիկիոյ լերանց է զպլուստն, գուցէ իշխանին դամբանէն կողոպտեալ: Երկրորդ, Գառն Աստուծոյ պատկանէր Բագրատունեաց, եւ թուի թէ նախ քան զԼեւոնեան արքայական առիւծն՝ այս էր Ռուբինեանց դրօշանշանն: Իսկ երկրորդ՝ ձեւ եւ կերտուած մատանույն: Նման արուեստիւ եւ ձեւով տեսած են երկու նախնական Սուլտանից Օսմանեանց մատանիս, եւ մի այլ արեւելեան Եվրոպական նոյն դարուց» (Ճեմնեմյան, 1980, 98):

Ելնելով այս դիտարկումներից, Հ. Պողոս վրդ. Անանեանը իրավացիորեն նկատում է, որ մատանին կարող էր պատկանել ժամանակի կրոնական և քաղաքական նշանավոր գործիչ, մեծ բանաստեղծ, վերջապես Թորոս II (1145-1175թթ.) թագավորի հավատարիմ բարեկամ Ներսես Շնորհալուն (Անանյան, 1980, 102): Բազմիցս նա եղել է հաշտարար Թորոս իշխանի և Օշին Պալի միջև ծագած ընդհարումների ու վեճերի և որպէս մեծ երախտիքի առհավատչյալ, նա Թորոս իշխանից կարող էր ստանալ իբրև նվեր սույն մատանին, իշխանական վավերագրով:

1967թ. «Արարատ» հանդեսում տպագրվում է մի հողված նվիրված Թորոս իշխանի կնիք-մատանուն, որը մեծ հետաքրքրություն է առաջ բերում գիտական շրջանակներում և սփյուռքահայ միջավայրում:

Հողվածագիրը՝ Տիար Շոն Կելրեքեան, վկայակոչում է, որ Բագել քաղաքի թանգարանում պահվում է ինքնատիպ մի կնիք-մատանի (քաշը 8,34 գ, օդի տրամագիծը՝ 25,0մմ), որը կրում է ԹՈՐՈՍ ԾԱՌԱՅ արձանագրությունը և ամենայն հավանականությամբ պատկանել է Թորոս II իշխանին (Guevrekian, 1967, նկ. 59): Մատանին, ըստ լուսանկարի, ունի դեպի բունը ձգվող ուռուցիկ, բնի մոտ հարթ կողեր, որոնք ամբողջանալով օվալաձև ակնաքնի հետ, կազմում են մատանու իրանը, կենտրոնում՝ շրջանաձև ակնաքուն – վահանակը, երիզված հատիկաշարի շղթայով: Վահանակի

կենտրոնում, հատիկաշարով երիզված շրջանակում պատկերված է փորագիր առյուծապատկեր, շրջանակված վերը հիշատակած արձանագրությամբ (նկար 72): Տառերը խոշոր են, խորը ելունդներով: Մատանին ունի ճոխ հարդարում: Կողերը զարդարում են բուսական պերճարդերը. գալարվող թփեր, հոսող ցողուններ, բացված ծաղիկներ և այլ ֆոնի վրա՝ առյուծապատկեր:

Նկ. 72. Եվեցարական Բագել քաղաքի թանգարանի ոսկե մատանին

Ի տարբերություն Ներսես Շնորհալուն վերագրվող մատանու զուսպ և խիստ հարդարանքի, սա ճոխ է, խճողված տարաբնույթ զարդերի առատությունից, որը կարծում ենք բնականոն է ժամանակի կիլիկյան մշակույթի որոշ ճյուղերի համար:

Դատելով մատանու արձանագրությունից և հարդարանքի որոշ յուրահատուկ տարրերից (առյուծապատկերը Լևոն Մեծի ժամանակներից հայտնի է իբրև Ռուբինյանների տոհմանշան), Հ. Պողոս վրդ. Անանյանը անում է իրավացի եզրակացություն. մատանին պատկանել է Լևոն II-ի որդի Թորոս իշխանին, իբրև արքունական կնիք:

Ապարանջաններ – Լինելով պատվական ու հարգի զարդերից, դրանք ունեցել են լայն տարածում: Ապարանջաններ պատրաստել են ինչպես թանկարժեք և կիսաթանկարժեք մետաղներից, այնպես էլ ոսկրից, քարից և ապակուց: Ապակին շնորհիվ իր դյուրամշակության և հումքի էժանության, սկսեց լայն գործածություն ստանալ զարդարանքի առարկաների մեջ հատկապես IX դարից հետո: Ապակե ապարանջանները ձևերով կրկնում են մետաղե նույնատիպ օրինակներին, երբեմն էլ նորաձևությամբ գերազանցում են նրանց:

Քննության ենթակա ոսկե ապարանջանները հայտնի են Դվին քաղաքի տարածքից և ըստ ձևերի ներկայանում են հետևյալ խմբերով:

Վիշապազուխ ապարանջաններ – Ապարանջանների այս տիպը Հայաստանում հայտնի է շատ էին ժամանակներից (Եսայան, 1964, 59) և իբրև սիրված ոճ ավանդույթի ուժով հասել է միջին դարեր: Այդ են վկայում վիշապազուխ ապարանջանների գյուտերը Հայաստանի տարբեր դարաշրջան-

ների պատկանող հուշարձաններում (*Առաքելյան, 1976, տախտ. LXVI*): Օծագլուխ ապարանջանները թվով չորսն են (աղյուսակ CXXXVI, 4, CXXXVII, 1-3.), երեքը Այգեստան գյուղում 1936թ. դաշտային աշխատանքների ժամանակ բացված գանձից: Ջարդերի հետ գտնվել է բյուզանդական Ռոմանոս IV կայսեր (1067-1071թթ.) ոսկե դրամը, որը և թվագրում է գանձը (*Ղաֆադարյան, 1952, 176*):

Ապարանջաններից մեկը (ՀՊԹ 1375, քաշը՝ 23գ) նրբակերտ զարդ է, սնամեջ ոլորուն կողերով, որոնք ծայրերում ավարտվում են գեղաքանդակ օծագլուխներով, հարդարված վերադիր հատիկաշարերով ու եռահատիկ գնդիկներով:

Օծագլուխների մեջտեղում տեղավորված է տեխնիկական մեծ հնարամտությամբ մշակված սողնակավոր փականը: Ապարանջանի կողերը զարդարում են դարձյալ վերադիր, գալարուն հատիկաշարերը, որոնք մի առանձին շուք են հաղորդում նրան:

Մյուս երկու ապարանջանները (ՀՊԹ 1376, քաշը՝ 23.05գ, 1283, քաշը՝ 18.08գ) ունեն նույն ձևը և կերտված են տեխնիկական նույն հնարներով: Նրանք մասամբ թերի են. բացակայում է գլուխներից մեկը:

Ապարանջաններից վերջին նմուշը (պահպանվել է միայն օձի գլուխը) (ՀՊԹ 11746, քաշը՝ 1.09գ) հայտնաբերվել է Դվին քաղաքի 1964թ. պեղումների ժամանակ, այսպես կոչված «իշխանի» սենյակից: Այն սնամեջ է, տափակ, կազմված երկու իրար հագած փեղկերից, պատրաստված ձուլման եղանակով: Փեղկերից մեկը բացակայում է: Ըստ ձևաբանական կերտվածքի, պատկանել է բաց ծայրերով, իրար կիպ մոտեցող, դիմահայաց օծագլուխներով ապարանջանների տիպին:

Փակ ծայրերով ապարանջաններ – Մեր ժողովածուում նման ապարանջանները երեքն են՝ Այգեստանի գանձից:

Ջարդերից առաջինը (ՀՊԹ 1745, քաշը՝ 21գ) ոսկե թելերի հյուսվածքի ու հատիկաշարի համատեղ կիրարկության ներդաշնակ համադրություն է: Ապարանջանի հյուսածո ծայրերը ավարտվում են մեղալիոնով, որի հակառակ կողմում տեղադրված է սողնակավոր փականը (աղյուսակ CXXXVIII, 1): Մեղալիոնը կենտրոնը հարդարում է իր առյուծի կիսադեմ պատկերը (երևում են առջևի ոտքերը), իսկ շուրջօլորով անցնում են նրբափուլ հատիկաշարերը: Նույն հատիկաշարերը երեք շարքով զարդարում են ապարանջանի ծայրերը՝ մեղալիոնի երկու կողմերում: Նկատի ունենալով զարդի ձևաբանական առանձ-

նահատկությունները, հորինվածքի բարդությունը (ոսկե լարերի եռանկյունաձև կտրվածքով հյուսվածք) և համապատասխան աղեսները իրանական աշխարհում (*Роснучи Афрасиаба. 1979, աղ. V. VI. VII. XII; Паченова, 1980. նկ 55-57*), կարող ենք ասել, որ այն եղել է թագավորապատկան զարդերից մեկը, որը կրում էին ազնվագարմ արք: Ապարանջանն ամենայն հավանականությամբ պատկանել է Բագրատունյաց թագավորական տան անդամներից մեկին, որի բարձր դիրքը կարող էր թույլ տալ կրելու նման զարդ, իբրև իրավական կարգավիճակը վավերացնող նշանակ:

Առյուծ հարդատարը հայ իրականության մեջ միշտ եղել է մնում է զարդարվեստի սիրված մոտիվներից: Հետագայում, Բագրատունյաց թագավորական տան բարձրացման հետ, այն հարդատարից վերածվեց տոհմական թագավորական «պատվո» նշանակի, դարձավ Բագրատունյաց գիմանշաններից մեկը, կեդիսաչի հետ համագոր, զարդարելով այնպիսի նշանավոր կառույցներ, ինչպիսիք են Անի մայրաքաղաքի պարիսպներն ու գլխավոր դարբասները:

Ապարանջաններից մյուս երկուսը (ՀՊԹ 1377, քաշը՝ 12.08գ, 1372, քաշը՝ 12.07գ) սնամեջ, ուռուցիկ անզարդ կողերով են, որոնց ծայրերը կենտրոնում ավարտվում են շրջանաձև մասնատուփ վահանակով (աղյուսակ CXXXVIII, 2): Վահանակի հակառակ երեսին տեղավորված է սողնակ-փականը: Վահանակը կողերի հիմքում զարդարված է ոլորուն լարաքաշ զարդերով: Կողերն իրար միացած են ձևավոր փականով, կենտրոնում զարդագամ (թևին հեշտ հագցնելու նպատակով): Երկու ապարանջաններն էլ կրում են խիստ զուսպ, միաժամանակ նուրբ, անհավակնոտ ճաշակի դրոշմ: Կարծիք կա, որ նման զարդեր կրել են պալատական տիկնայք սգո օրերին (*Ղաֆադարյան, 1952, 16*):

Բացառված չէ, որ այս տեսակը ևս պատկանել է արքունական դասին, եղել թագավորապատկան զարդ - նշանակներից: Այդ են հավաստում Աֆրասիաբի (Միջին Ասիա) պալատական համալիրում բացված որմնանկարներից շատերը, ուր թագավորական ընտանիքի անդամները, ըստ պալատական վարվելակարգի, արքայական «պատվո» նշանակների շարքում, դաստակներին պարտադիր կրում են նմանօրինակ ապարանջաններ՝ ակնակուռ կամ վահանակավոր:

Ժողովուրդը ինչպես մատանիներին, այնպես էլ ապարանջաններին տվել է խորհրդավոր իմաստ: Այն իմաստավորել է դիրք, իշխանություն «արքեկգործածեին ապարանջան իբր նշան թագաւո-

րութեան (*Քառարան Սուրբ գրոց*, 1992, 45): Ապարանջան - բազալաններ էին կրում նաև եկեղեցու սպասավորները:

Մանյակներ կամ վզնոցներ - Գլխազարդի համալիրի հարգի ու պատվական զարդերից էր մանյակը կամ «զբառամանեակն» որ լինի ի վզնոցն՝ «չորեքկուսի աղիսանման, արծաթ կամ ոսկի, զօր լանջագեղ կոչեն, որ ի պարանոցի արկեալ, հասանէ մինչև ի լանջացն»: Մանյակ կրում էին թագավորները, մեծանուն իշխանները, ազնվազարմ տիկնայք ու ազնվական մանկուք. հարբ, - գրում է Լամբրոնացին, «լանջագեղ մանեակ ի պարանոցսն արկանեն որդւոց և մանուկն ի նայելն վայելչատեսք բերկրի»:

Մանյակները լինում էին միաշար, երկշար, որոնք երբեմն իջնում էին մինչև կուրծքը, հարդարելով պերճ ու գեղանկար զգեստները:

Ծիշտ այդպիսի մի զարդ է Դվինի 1957թ. պեղումներից հայտնի ոսկե մանյակի տախտակները՝ ծաղկակերպար և ռոմբաձև կերտվածքով, թվով 9-ը (ՀՊԹ 2047, ընդհանուր քաշը՝ փականի հետ միասին 25.31գ): Մանյակը կերտված է մեծ հնարամտությամբ ու խնամքով, ներքուստ՝ հարթ ոչ բարակ թիթեղի վրա ոսկեթելի կամ լարի հյուսքի հնարանքով ստացել են ցանցկեն դաշտ, կենտրոնում շրջանաձև ակնափոս, ընդելուզված թանկարժեք քարերով, ծայրերին՝ եռաթերթ վարդյակներ (աղյուսակ CXXXIII): Տախտակները ակնաբքի շրջանում և ծայրերին ունեն անցքեր, որոնց մետաղե թելերի միջոցով հագել են նույն եղանակով պատրաստված ռոմբաձև տախտակները: Ջարդի ծայրերն իրար ագուցված են սողնակավոր փականով:

Ակնաբքում մեջընդմեջ ագուցված են *փիրուզե* և *մեղեսիկ* (ամետիստ) կոչվող թանկարժեք քարեր: Փիրուզն ունի վճիտ երկնագույն երանգ, որդրկ է ու փայլատ: Նույնը չի կարելի ասել մեղեսիկի մասին: Այն խամրած մանուշակագույն է, ավելի շուտ գինեգույն (ոչ վառ, թափանցիկ, բայց շատ մաքուր):

Մեղեսիկը կվարցի տարատեսակներից է և ամենաթանկարժեքը այդ խմբում: Հայտնի է վաղնջական ժամանակներից: Պատկանում է «բիբլիական քարերի» դասին (*Cumt*, 1984, 220): Առավել թանկարժեք համարվում են մանուշակագույն թանձր մեղեսիկները, որոնք միշտ եղել են ամենահարգի քարերից: Ըստ ավանդության մեղեսիկն օժտված է գերբնական ուժով, կրողին բերում է հաջողություն, երաշխավորում մշտնջենականություն, պահպանում մագիկ ուժերից և հիվանդություններից:

Լինելով «բիբլիական քարերից», մեղեսիկը հետագայում դարձել է հոգևոր դասի ամենասիրած քարերից, միշտ հարգի կարմիր կամ կապույտ շափյուղայի ուղեկցությամբ ու համադրությամբ: Մեղեսիկը թագավորապատկան զարդաքարերից է (*Корнилов, Солодова, 1986, 156*): Նրա բյուրեղներից պատրաստել են ոչ միայն զարդաքարեր, այլև պաշտոնական կնիքներ՝ հարդարված գանազան փորագիր պատկերներով:

Դվինում գտնված մյուս մանյակը (ՀՊԹ 1641, քաշը՝ 45.09գ) ցորենահյուս շղթա է, որից կախված են թվով հարյուր ոսկե բարակ թելերից հյուսկեն շղթաներ ծայրերին մեկական զնդիկ (աղյուսակ CXXXV, 1): Այն պատրաստող վարպետը կատարելապես տիրապետելով ոսկե լարերի հյուսքի արվեստին կերտել է բարձրարվեստ ու գեղակերտ մի զարդ, որն առայսօր միակն է մեր զարդարանքի հավաքածուներում և չունի իր նմանակները հարևան երկրներում:

Մանյակները ևս իմաստավորել են դիրք, հասարակական կարգավիճակ, քաղաքական, դիվանագիտական հարաբերություններ, բարեկամություն կամ դաշնություն (*Սեբեոս, 1979, 110*) ամուսնական կապ, միություն:

Մանյակներին իրենց նրբագեղությամբ ու կերտվածքի կատարելությամբ չին զիջում և Դվինում գտնված *ուլունքները* (աղյուսակ CXXXIV, 1) (թվով երեք, ՀՊԹ 1378, քաշը՝ 5գ): Ուլունքներից երկուսը ցանցկեն են, ուռուցիկ, դեպի անցքը նեղացող պատերով, իսկ երրորդն ունի կոնաձև իրան, հարդարված վերադիր պարանախյուս զարդերով: Հավանաբար այսպիսի ուլունքաշար մանյակի գեղեցկությունն է նկատի ունեցել Հովհան Օձնեցին իր մանկությունը գովերգելիս. «Կախեալ զպարանոցէ զոսկետեսակ քայտամանեկին զգեղեցկութիւն» (*Օձնեցի, 1833, 1*):

Նմանօրինակ ուլունքներ, այլ տարատեսակներով ու հարդաներով ժամանակին գործածական էին թե բյուզանդական և թե մահմեդական աշխարհում: Կարծիք կա զարդերի այս տեսականու հայրենիքը համարել մահմեդական Այսրարևելքը (*Zimmer, 1987*): Սակայն նմանատիպ ոսկե ուլունքներ շատ ավելի բարդ կերտվածքով ու գեղազարդ հարդարանքով Հայաստանում և հարևան երկրներում (Վրաստան, Իրան) հայտնի են տակավին վաղընջական ժամանակներից: Ավանդույթի ուժով ուլունքների նկատմամբ տածած հատուկ սերն ու ակնածանքը շարունակել է գոյատևել միջին ու հետագա դարերում:

Գինդերը կամ ականջօղերը կանանց գլխի հարդարանքի բաղկացուցիչ տարրերից են: Հայտնի են վաղընջական ժամանակներից: Որպես հուռուք, ապա զարդ ավանդաբար հասել են միջնադար: Կանացի զարդերի թվում գինդերն ունեն իրենց ուրույն տեղը, ներդաշնակ համամասնություն կազմելով վզնոցների, ոսկեհուռ թագերի և «ի համակ ոսկե» կամարների հետ: Գևորգ Երզնկացու վկայությամբ գինդն էլ, ինչպես մատանին, մանյակը, տրվել է որպես նշան և կազմել է հարսանեկան զարդերի «պատվո նշանակներից»:

Խնդրո առարկա գինդերը քսանութն են, գտնված Դվին հնավայրից, մի մասը՝ Այգեստանի գանձից:

Դրանց մի խումբը կազմում են (ՀՊԹ 1884 ա-է, քաշերը՝ 1.01գ, ընդհանուր՝ 6.15գ) կլորավուն բարակ լարե օղի վրա հագած 5 տակառածն ուլունքներով գինդերը (աղյուսակ CXXX, 1): Ուլունքների ծայրերը զարդարում են նուրբ հատիկաշարերը: Նրանցից չորսը հարթ պատերով են, իսկ հինգերորդը, որը տեղավորված է կենտրոնում, ցանցկեն է, հյուսած ոսկե բարակ լարից: Հիշյալ գինդը վկայում է Դվինում ցանցկեն զարդեր պատրաստելու մասին, որը նույն բարձրության վրա է գտնվել, ինչ որ հյուսքի ու հատիկաշարի արվեստը:

Մեկ այլ խումբ (ՀՊԹ 1373 ա, բ, քաշերը՝ 1.60գ, 1380 ա, բ, գ, դ, ընդհանուր քաշը՝ 3.08գ) կրկնում է նույն ձևը, սակայն այն տարբերությամբ, որ գինդերն իրենց վրա կրում են մեկական նրբահյուս ցանցկեն ուլունք (աղյուսակ CXXX, 2): Ուլունքներից բացի, օղերը երկուական տեղով զարդարում են հյուսածն օղակները:

Հետաքրքիր են կիսալուսնաձև կամ մահիկաձև կտրվածքով օղերը (մեկ գույգ, 1429 1,2, ընդհանուր քաշը՝ 10.20գ): Ականջօղերի այս տիպը գալիս է շատ հին ժամանակներից և բնորոշ է միջնադարյան թե՛ հայկական և թե՛ արևելյան ու բյուզանդական պերճարվեստին (*Christian Art, 1955, աղ. 10; Jenkins, 1988, Древнее Золото, 1975, և այլն*): Մահիկներն ունեն նեղացող ծայրեր, որոնց հատուկ հարմարանքներով հագած է ականջի մեջ մտնող բարակ օղը: Եզրերի վրա ունեն 3 փոքրիկ օղեր: Ականջօղերն ընդլուգված են մեկական փիրուզ և մարգարիտ քարերով (աղյուսակ CXXXIV, 2):

Մարգարիտը ոսկերիչ վարպետների սիրած և հարգի քարերից է, սկսած հնագույն ժամանակներից: Արտաքին շուկայում լավագույն մարգարիտի համբավ ունեցել են և ունեն Պարսից ծոցի շրջանից արտահանվածները, որոնք հայտնի են «արևելյան» անունով: Նրանց փայլատ կաթնագույն, մեղմ բաց դեղնավուն երանգով է պայմանավոր-

ված մեծ պահանջարկը ոսկերչության մեջ, անգամ տարազի հարդարանքում: Հայաստան ներմուծվել է հարևան Իրանից և եղել է ամենահարգի ու պատվական քարերից: Ազաթանգեղոսն այն անվանում է «գեղեցկագույն իբրև պատուական մարգարիտն ծանրագին... զարդ ականջաց գինդ եղեալ կախեսցի» (*Ազաթանգեղոս, 11*): Իրավամբ կարելի է դասել արքայական քարերի շարքը (*Խորենացի, Բ, է, Ուխտանես, 1871, 40; Դրասխանակերտցի, 1912, 197*):

Խիստ պարզունակ զարդ է մահիկաձև օղերի մյուս տարբերակը (ՀՊԹ 12841, քաշը՝ 1.11գ), որը մեր հավաքածուում ներկայացված է մեկ եզակի օրինակով: Չարդն ունի ներքուստ սնամեջ, արտաքուստ ուռուցիկ ժապանաձև, մահիկ հիշեցնող կերտվածք, գծագարող (աղյուսակ CXXXIV, 5): Ծայրերից մեկի վրա տեղադրված է գնդիկազարդ օղավոր փականը, որին հագել է մյուս՝ վերջամասում բարակած ծայրը, փակելով այն: Ականջօղերի այս տիպը առավել բնորոշ է V-VII դդ. զարդարվեստին: Հանդիպում են և ավելի ուշ շրջանի օրինակներ: Դվինի պեղումներից IX դ. շերտերից հայտնի են ճիշտ նույն հորինվածքի բրոնզե ականջօղեր: Ի տարբերություն ուլունքազարդ ականջօղերի, մահիկաձև գինդերը մի փոքր կոպիտ են և իրենց հորինվածքի կատարելությամբ ու նրբանկատությամբ գիջում են առաջիններին:

Ինքնատիպ ոճի են կախիկավոր ականջօղերը (մեկ գույգ, ՀՊԹ 1379, 1385, քաշը՝ 5.30գ) կազմված ցանցկեն կիսաշրջանաձև վահանակից, որի երկու ծայրերին փոքրիկ ուլունքի միջով անրացված է օղը: Վահանակից կախված են չորս ցորենահյուս շղթաներ, ծայրերին՝ մարդկային պատկերներ, մահիկներ՝ զարդարված հյուսածն լարե շրջաններով և աղավնիներ՝ կտուցներին փոքրիկ օղեր (աղյուսակ CXXXIV, 6): Պատկանում են Այգեստանի գանձին և թվագրվում X-XI դդ.:

Ոսկերչական արվեստի նրբագեղ նմուշ է Դվինում գտնված կողովաձև հորինվածքով գինդը (1981/102, քաշը՝ 4գ): Փոքր շրջանաձև նստուկի վրա, զարդարված վերադիր հատիկաշարով, բարձրանում է կողովաձև նրբակերտ իրանը, հարդարված ցորենահյուս մեծ ու փոքր շրջաններով (աղյուսակ CXXXI, 3): Շրջաններն արտաքուստ հարդարված են վերադիր գնդիկներով ավելի պճնելով այն: Կողովը – իրանն ավարտվում է վարդյակավոր շուրթով: Վերջինիս ազուցված է օղ – կեռիկը բացելու և փակելու հարմարանքով:

Հետաքրքիր և ուրույն հորինվածք ունեն ականջօղերի մեր հարուստ տեսականու մյուս երկու

տարբերակները: Առաջինը (ՉՊԹ 2782, քաշը 2.62գ) ունի ձուլածո, ներքուստ սնամեջ, արտաքուստ ողկույզաձև իրան, հետաքրքիր լուծմամբ տեղադրված փական: Ողկույզն ունի լայն փռված բերան, ժապավենազարդ եզրերով. եզրերին, երկու կողմից մեկ զույգ օղեր, որոնց միջով անցնող ձողերը երկու կողմից մտնելով ականջի անցքը, մյուս կողմում կիպ փակվել են: Ձարդի ուռուցիկ իրանն արտաքուստ հարդարում են վերադիր կիսազոները, զարդարված թելքաշ պարանախյուս շրջաններով, վերադիր շրջան – կենտրոնում զարդագնդիկ զարդերով և թելքաշ պարանախյուսկ շրջաններով (աղյուսակ CXXXI, 4): Ձարդն իր հորինվածքով բնորոշ չէ հայ պճնարվեստին և ունի դրսեկ ծագում:

Թեև հարդատարրերը բնորոշ են թե՛ հայ և թե՛ այսրարևելյան ու բյուզանդական միջնադարյան զարդարվեստին, նրանք իրավամբ պատկանում են մասնագետների կողմից ընդունված «բասկյան» տիպի ականջօղերի դասին և թվագրվում XI-XIII դդ. (Lester, 1987):

Հաջորդ տարբերակի նմուշները թվով ութը (ՉՊԹ 2047/124, քաշը 10.71գ) կազմված են իրար հատող երկու զույգ ցանցազարդ ժապավեններից, որոնք ձևավորում են զլանաձև իրանը, ծայրին զարդագնդիկով (աղյուսակ CXXXI, 2): Ձարդը մասամբ թերի է: Բացակայում է փականը և ականջի անցք մտնող օղը, որը և առիթ է դարձել այն համարելու կախիկ: Համանման օրինակով (Zimmer, 1987, աղ. 46:22) կարելի է վերականգնել տեխնիկապես պարզագույն լուծում ունեցող փականի հորինվածքը, որը տեղադրվել է կամ կողային ժապավենների վրա, կամ էլ ազուցվել վերնածայրում տեղադրված օղին (դվինյան օրինակներում), ապա երկու ծայրերը իրար վրա գալով շարժական փականի միջոցով կիպ փակվել են:

Ձարդերի այս տիպի հայրենիքը համարում են մահմեդական Իրանը և թվագրում X-XIII դդ. (Zimmer, 1987, 46-47) չբացառելով իհարկե նրանց գոյությունը Կովկասում և Իրանում:

Ականջօղերից վերջինը (ՉՊԹ 2855/19) պարզ հորինվածքով զարդ է: Չնով ձվածիր օղ է՝ պատրաստված ոսկե բարակ լարից (քաշը՝ 1.22գ, 30x18մմ), որի կողերից մեկի վրա փականն է: Ականջօղը կենտրոնում կրում է մահիկաձև ելուստ-զարդ (աղյուսակ CXXXIV, 3): Թվագրվում է X-XI դդ.:

Ձարդերի հաջորդ խումբը կազմում են կախիկները, դրոշմազարդ վարդյակները և այլ մանր առարկաներ (ծույլ ոսկու բեկոր, ոսկե օղակաձև լար), գտնված Դվին քաղաքի տարբեր տարիների

պեղումների միջոցին: Կախիկները ձևով 3 տիպի են. գնդաձև մատնեքավոր, սնամեջ իրանով, ծայրերում՝ կեռիկ օղ (1 զույգ), թվագրվում են XI-XIII դդ. (աղյուսակ CXXXI, 1):

Կախիկների մյուս տարբերակը (ՉՊԹ 1907/175, քաշը 0.43գ) օվալաձև է, ներքուստ հարթ, արտաքուստ պատած է ցանցազարդով, կենտրոնում՝ ակնափոս (աղյուսակ CXXXVI, 5): Երրորդ տիպը բազմամիստ է (ՉՊԹ 2730, քաշը 0.23գ) տափակ, ծայրերին զարդագնդիկներ (աղյուսակ CXXXVI, 3):

Գառնիի ամրոցի միջնադարյան շերտերի պեղումներից գտնվել է «հարցականաձև» մի ականջօղ (1966/45) պատրաստված շրջանաձև հատվածք ունեցող ոսկե լարից (աղյուսակ CXXXIV, 4): Ականջին ամրացնելու մասում ոսկյա լարը կազմում է կիսաշրջան, ապա ուղիղ անկյան տակ թեքվելով իջնում է ներքև, բարակող ծայրում ներառնում մարգարտյա երկու գնդաձև ուլունք և փաթաթվում ուլունքներից վերև ակոսապատ հիմքին: Ոսկին այստեղ ինքնուրույն - զարդային որևէ դեր չի խաղում և ունի միայն մարգարտե ուլունքները պահելու – ցուցադրելու ֆունկցիա: Ականջօղերի այս տիպը թեև հայտնի է միջնադարյան մի շարք հուշարձաններից, Հայաստանում վկայված է այս եզակի օրինակով: Նման ականջօղերի տարածումը Կովկասում, Պովոլժիեում և Ռուսաստանում տեղի է ունեցել մոնղոլական արշավանքներից հետո (Պետրոսյան, 1988, 97-98): Գառնիում այն գտնվել է վերին՝ XIII դ. երկրորդ կեսով և XIV դ. թվագրվող շերտում: Հավանական է, որ ունի մերժվողյան ծագում:

Երկրորդ ոսկե զարդը սնամեջ գինդ է՝ վերևում և ներքևում զողված ամրակներով (1966/46): Այն հավանաբար ավելի բարդ զարդի մաս է կազմել (աղյուսակ CXXXVI, 2): Գտնվել է XIII դ. վերջերին կամ XIV դ. սկզբներին կառուցված եկեղեցու սալահատակի հորիզոնից⁸²: Նրբակերտ է կրծքազարդը (ՉՊԹ 1396, քաշը 0.77գ), գտնված Արտաշատի տարածաշրջանի Գետաշեն (նախկին Աղբաշ) գյուղի դամբարաններից մեկի պեղումներից: Այն ունի երկարավուն, ծայրերում օվալաձև կերտվածք (չափերը՝ 22x7մմ), հարդարված կենտրոնում վարդյակով, եզրերում՝ ճառագայթաձև բացված ծաղիկներով (աղյուսակ CXXXVI, 7): Կարող է թվագրվել III-IV դդ.:

⁸² Գառնիի նյութերի շարադրանքը Հ. Պետրոսյանի:

1925 թվականին Անդրուրալի Վիլգորտ գյուղում գտնվել է արծաթե մի թաս, որ ներկայումս պահվում է Պետական էրմիտաժում (3-V-809, բերանի տրամագիծը 26.5սմ, հատակի տրամագիծը՝ 14.5 սմ, բարձրությունը՝ 9.5սմ, պատի հաստությունը՝ 0.2սմ): Կերտվածքով այն սասանյան տիպի է՝ բազմանիստ, ունի թվով տասներկու վարդյակաձև նիստեր (աղյուսակ CXXIX):

Թասի նիստերը ներքուստ, մեկընդմեջ ոսկեգոծ են, հարդարված դեմիանդիման կանգնած առյուծների, թռչունների, նապաստակների և գայլերի զարդապատկերներով, ներառած բուսական զարդերի ցանցի մեջ: Արտաքուստ՝ մեկընդմեջ վահանաձև կամ բազմանիստ մեղալիոնների մեջ, ոսկեգոծ կամ սևադած ֆոնի վրա հուշկապարիկների, թռչունների, հեծյալների, առյուծների, գայլերի, անգղառյուծների, նապաստակների պատկերներ են, վերցրած բուսական զարդացանցների մեջ:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հեծյալների պատկերները: Նրանցից երեքը զինված են նետ ու աղեղով և պատկերված են նետն արծակելու պահին: Հագած ունեն մինչև ծնկները հասնող խալաթամման զգեստ, գլխներին՝ ականջակալներով սաղավարտ, գագաթին՝ զնդիկ: Հեծյալներից մյուս երեքը ներկայացնում են նիզակավորների, ձեռքներին երկար, եռանկյունաձև տեգերով նիզակներ՝ հարձակման պահին: Վերջիններս, ի տարբերություն աղեղնածիգների, գլխաբաց են, քիչ երկարավուն կոկ հարդարված մագերով, թեև կրում են նույն հանդերձանքը: Հեծյալների հանդերձանքը ձևով բնորոշ է մոնղոլական զորքի հանդերձանքին և լրիվ պատկերացում է տալիս գործող զորատեսակներից երկուսի մասին:

Թասի հատակին, որն ընդգծված է բուսական գալարներով ու եռատերևներով, պատկերված է մի տղամարդ՝ կողքին կին, հունական նուրբ հագուստով, մագերի պարզ ու հասարակ հարդարումով:

Տղամարդը, որը ենթադրվում է Աստվածաշնչային Դավիթ թագավորն է, ձեռքին տավիղ ունի, գլխին՝ ռազագաթ թագ, երեք խնձորներով, ի նշան թագավորական իշխանության: Թագը կենտրոնում զարդարում է բացված եռատերևը, եզերված բուսական գալարների շղթայով: Եթե տղամարդը Դավիթ թագավորն է, ապա կողքին նստած կինը կամ Սելոդիան է, կամ Բերսաբեն, ըստ դիցաբանության: Դավիթ թագավորը պատկերված է կարճ մոուրեով, վզի վրա իջնող փաթեմ մագերով, հա-

զին եվրոպական տարազ, կիպ բաճկոնակ, կաթճ, մինչև ծունկը հասնող լայն փոթավոր անդրավարտիք, երկար կապերով կապվող փափուկ կոշիկներ, որոնք ընդհանրապես օտարամուտ տարրեր են հայկական միջնադարյան տարազի համար:

XII-XIIIդդ. այս և մի շարք այլ օտարամուտ տարրեր, սկսում են իրենց արտահայտությունը գտնել կիլիկյան կենցաղում կապված կիլիկյան հայկական թագավորության և եվրոպական երկրների՝ Ֆրանսիայի, Իտալիայի առևտրական, դիվանագիտական հարաբերությունների հետ: Կիլիկյան Հայաստանի կենցաղում XII-XIIIդդ. սկսում են գործածական դառնալ ֆրանսիական կենցաղի առանձին սովորույթները, պետական պաշտոններն ու վարվելաձևերը, որոնց դեմ բողոքում է Ժամանակի ամենափայլուն դեմքերից մեկը՝ Ներսես Լամբրոնացին: Նա հեզմանքով Լևոն թագավորին գրում է. «*դարձեալ և ի լատինացւոց ազգէն ոչ թէ զմեզ միայն խորշուցանեն շորոյգետացինք, այլև զծեզ...*» և պահանջում «*Արդ փոխեցէք դուք զայս լատինացի ձևս, և զանուանսն ի Պարսիցն և ի Հայոցն ձևս և անուանս ըստ զծեր հարցն*» (Լամբրոնացի, 1865, 239-240):

Դավիթին երկու կողմից շրջապատել են թռչուններ և գազաններ: Թասի պատվանդանը բաժանված է սևադոկ պատված պայտաձև շրջանակների, որոնց դաշտը զարդարում է եռատերևն իր մի քանի արտահայտություններով (տարբերակներով):

Թասը շուրթի մասում հարդարված է շուրջանակի անցնող ոչ լայն գոտիով, ծածկված ցողունազարդի և եռատերևի սահուն շղթայով, փորագրված կետածածկ ֆոնի վրա:

Քննարկվող անոթը շնորհիվ զարդածների հարուստ բովանդակության, հորինվածքի կատարելության, տեխնիկական բարդ հնարների, եղել և մնում է ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում (Օրբելի, 1938; Ланковская, 1965; Какоекин, 1973, 1974, Даркевич, 1975, Токаревский, 1976): Նրանք թասի ծագման վերաբերյալ հայտնում են իրարամերձ կարծիքներ (հատկապես բյուզանդական ծագում), որոնք սակայն, չեն դիմանում ժամանակի քննությանը: Թասը հարդարող զարդածների, հորինվածքի մանրագնին վերլուծությունը միջնադարյան հայ զարդարվեստի ֆոնի վրա, մեկ անգամ ևս հավաստում է ակադ. Յ.Օրբելու իրավացիությունը անոթի հայկական (կիլիկյան Հայաստանից) լինելու վերաբերյալ (Օրբելի, 1938, 271):

Ըստ հարդածների, Դավիթ թագավորը կրում է եռազագաթ թագ, կենտրոնում՝ եռատերև կամ բացված շուշան ծաղիկ: Թագը ձևով նման է հայ թա-

գավորների և իշխանների գործածած թագերին: Կիլիկյան թագավորները (Հեթում Բ-ի թագը Սկև-ռայի մասանց պահապանի զարդաքանդակներում) նույնպես կրել են այդպիսի թագեր:

Կիլիկյան թագավորության արծաթե դրամների վրա Լևոն թագավորը պատկերված է նման թագով, ձեռքին շուշան ծաղիկ: Վերջինս ունի ծիշտ նույն հորինվածքը, ինչ որ թասը հարդարող եռատերևները:

Վերջապես, թասի հարդարանքում տեղ գտած մյուս բոլոր զարդանուսիվները՝ հուշկապարիկներ, իրար միահյուսված խաչեր, աստղեր, գալարվող ցողուններ ու սահող շիվեր, հայ միջնադարյան զարդավեստին բնորոշ զարդատարրերից են և իրենց կերտվածքով բազում աղբյուրներ ունեն միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետության, դեկորատիվ ու կիրառական արվեստի շատ նմուշների հետ:

Թասը ձևով, պատրաստման եղանակով, փորագրության կերպով, զարդանքների բազմազանությամբ ու նրբակերտությամբ պատկանում է հայ կիրառական արվեստի լավագույն նմուշների թվին, սերում է կիլիկյան կենտրոններից և վերաբերում է XI-XIII դդ.:

Բացառված չէ, որ թասն իբրև նվեր մատուցվել է բարձրաստիճան մեկին դիվանագիտական բանակցություններ վարելիս: Գուցե և Հեթում Ա-ի Մանգոս խանին տարած թանկարժեք նվերներից է: Այդ են հուշում թասը զարդարող մոնղոլ զինվորների պատկերները, զարդանքների նրբագեղությունն ու պերճությունը, ոսկեծեղիկ կերտվածքը, տեխնիկական ամենաբարդ հնարների կատարյալ ու նրբաճաշակ կիրարկումը:

Արտաշատի առաջին բլուրում պեղված շրջանաձև դամբարանի թաղումից գտնվել է արծաթե ոսկեզօծ գավաթ՝ դաշույնի բեկորների և ծիսարարի օղերի հետ միասին: Գավաթն (1972/122) ունի ոչ բարձր (3,3սմ), լայն փռված իրան (բերանի տրամագիծը՝ 13,8սմ), չընդգծվող շուրթ և հենվում է ատամնաձև կտրվածքներով ոչ մեծ նստուկի (տրամագիծը՝ 2,6սմ) վրա (աղյուսակ CXXXVI, 1): Հատակը ներսից հարդարված է դրվագումով ստացված վեցաթերթ վարդյակով (տրամագիծը՝ 2,05սմ), որի կենտրոնը ընդգծված է նույն տեխնիկայով ստացված նույնպես վեցաթերթ վարդյակով: Ընդհանուր ձևը, փորագիր նախշերի բացակայությունը և հատկապես դրվագված վարդյակը թասը մոտեցնում են VIII-X դդ. Միջին Ասիայի արևելյան շրջաններում տարածված այսպես կոչվող «Ֆերգանա-սեմիրեչյան» գեղարվեստական դպրոցի թասերին և գավաթներին (*Даркешу, 1976; 23, 33, 39, 87, 90, աղ. 13*):

Հաշվի առնելով, որ թաղումը տիպական չէ ոչ քրիստոնեական և ոչ էլ մուսուլմանական թաղման ծեսի համար, կարելի է ենթադրել, որ այն քոչվոր ինչ-որ ռազմիկի թաղում է⁸³:

Ե. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄՊԱՍԶ

Միջնադարյան հայ եկեղեցական սպասքը մեկ անգամ ևս հաստատում է, գեղարվեստական ոսկերչությունը, մետաղագործության ինքնուրույն և զարգացման բարձր աստիճանի վրա կանգնած - ճյուղերից մեկը լինելու փաստը: Հայ վարպետներն իրենց արհեստանոցներում կերտում էին «ամենայն զսպաս սրբութեան սկիհս և զգեստս սրբոյն սեղանոյն և զվարագոյոս, և զխնկանոցս, և զքուրվառս, և զքշոցս և զվակաս մետաքսեայ կազմեալ յականց և յոսկոյ և ի մարգարտէ» (*Ուխտանես, 1871, 66*): Վերջիններս զարդապատկերների հարուստ բովանդակությամբ, պատրաստման վարպետությամբ ու նուրբ ճաշակով հայ միջնադարյան կիրառական արվեստում գրավում էին ուրույն տեղ և տաճարներին, եկեղեցիներին ու եկեղեցական արարողություններին մի առանձին շուք էին հաղորդում:

Մասանց պահարաններ. - Միջնադարյան հայ արարողակարգում կամ ծիսական սպասքում իբրև սուրբ մասունքների համազտարան կամ զետեղարան լայն գործածություն ունեին մասնատուփ-պահարանները:

Մասանց պահարաններ դրվագում էին ոսկե և արծաթե շատ նուրբ քիթեղներից, ընդելուզում թանկարժեք քարերով, հարդարում գեղաքանդակ պատկերներով: Հայկական աղբյուրներում շատ են վկայությունները Մասանց պահարանների վերաբերյալ: «Եվ բերեալ /Գրիգոր Լուսավորչի/ զլխի մասունքը/ զանպատմելի գանձն աստուածային զարդարեաց ոսկով ու արծաթով. եղեալ յաղիւսաձև պահարանի եւ բնակեցոյց ի գերահռչակ ուխտին Նորավանից. ետ եւ կազմել պահարան Աւագ Սուրբ Նշանին յոսկոյ, ի կերպ աղիւսակի ունելով դրունս երկբացիկս եւ գրեաց ի թիկանց կուսէ յիշատակ ինքեան» (*Օրբելյան, 1910, 415*):

Հիշատակագիրը վկայում է, որ մասնատուփ պահարաններում ի պահ էին տրվում ոչ միայն սուրբ մասունքներ, այլև փրկչական Սուրբ Նշանը՝ խաչը. «Եվ վերստին կազմեցաք պահարանս յոսկոյ եւ յարծաթոյ, եւ յօրինեցաք նախ զխաչն ոսկի ընտիր սոփեական ունելով ի պատուանդանն խնձոր ոսկի ըստ քառակերպեան կենդանեացն եւ փողս,

⁸³ Արտաշատի գավաթի շարադրանքը Հ. Պետրոսյանի

եւ եղաք ի վերայ ակունս ի յոյժ մեծագնոց թուով հինգ ի ծիրանատեսիլ շափիւղայից. և ի մէջ ականցն մարգարիտս զմեծագին յառաել պատուականաց. և եղաք ի ներքոյ միջի ականն գփայտն փրկական. որ ունի գիր մանրատեսակ շուրջ զական կապծօքն, և գրեցաք ի թիկանց կուսէ նշան բանից «այս աստուածընկալ սուրբ նշանս կազմեալ ի Տեր Ստեփաննոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, բնակեցէ յաւիտեան ի սուրբ եկեղեցւոջս» Նորավանից» (**Օրբելյան**, 1910, 488-489):

Մեզ հասած հնագույն պահարանները թվով չորսն են և վերաբերվում են X-XIV դարերին: Պահարաններից երեքն այժմ Աբ. Էջմիածնի Մայր տաճարի սեփականությունն են և ցուցադրվում են վանքի թանգարանում:

Սասնատուփերից առաջինը (24,5x17,5սմ) արծաթից է՝ ունի երկու դռնակ, որոնց աջ և ձախ կողմերում քանդակված են Պողոս, Պետրոս առաքյալների պատկերները:

Սասանց պահարանը հետազայում ենթարկվել է մի քանի վերանորոգումների: Հակառակ երեսին պահպանված արծանագրությունից իմանում ենք, որ 1443 թվականին Ղուբաթ անունով մեկն այն նորոգել է, որը և միադուռ պահարանից վերածվել է երկդուռ պահարանի (**Տեր-Ղևոնդյան**, 1962, 47): Դրվագումը կատարված է մեծ վարպետությամբ. արծաթե թերթի երեսից հարվածելով, և մակերեսն առանց խաթարելու ստացվել են զարդաքանդակները: Վերջիններս հիշեցնում են խաչքարերին:

Պատկերաքանդակների բովանդակության տեսակետից, առավել հետաքրքիր է պահարաններից երկրորդը, կամ սուրբ Ստեփանոսի մասնատուփը (30,5x 19,3սմ): Այն պատրաստված է արծաթից, պատած ոսկու բարակ շերտով: Պահարանի կենտրոնում խաչ-պատկերներով զարդարված գահի վրա բազմած է Քրիստոսը, խաչաձև լուսապսակով: Գլխավերևում «ՏՐ ԱԾ» արծանագրությունը: Գահից ներքև, պահարանի կենտրոնում, երկկողմանի սողնակներով ամրացված է մի շրջանակ: Շրջանակի աջ և ձախ կողմերում կանգնած են Պողոս և Պետրոս առաքյալները:

Շրջանակի կենտրոնում, որը զարդարված է ուղղաձիգ պարանի հյուսքով, կանգնած է սուրբ Ստեփանոսը: Կերպարի երկու կողմերում պահպանված է համապատասխան արծանագրություն: Նա հագած ունի երկար պարեգուտ, ձախ ուսին ձգած խաչանիշ ուրար: Աջ ձեռքով բռնել է բուրվառ, ձախով՝ սկիհ: Ծնկից ներքև, զգեստը ծածկված է արծաթե շրջանակի մեջ ագուցված օվալաձև, ակնանման հղկած մի ապակիով: Այն

տեղադրվել է հավանորեն 1302 թվականի նորոգումից հետո: Պահարանի ներքևի մասում, ձախ անկյունում պատկերված է մի պատանի, աջ ձեռքը պարզած դեպի վեր, ձեռքում ինչ-որ բան: Պատանին թեքված է դեպի ետ՝ տարածած ձեռքերով:

Պահարանի հակառակ երեսին պահպանվել է հետևյալ արծանագրությունը. «Յիշեայ Բս Ած զաշխատողս և նոր նորոգողս սբ նշխարացս և գեորագնն ոսկերիչս թվականութի Հայոց 2ԾԱ. աղաթք յիշեցէք զծառաս»: Կնշանակի, որ պահարանն առաջին անգամ նորոգվել է 1302 թվականին Նորագմ ոսկերչի կողմից:

Համաձայն պատկերագրության տեխնիկական հնարների և ոճական աղբյուրների Անիի բրոնզե բուրվառների, խնկանոցների, Աղթամարի Աբ. Խաչ եկեղեցու պատկերաքանդակների հետ, պահարանը կարելի է թվագրել X-XI դարեր:

Սասանց պահարաններից մյուսը, որն իրավամբ համարվում է հայ արծաթագործության լավագույն նմուշներից մեկը, վերաբերվում է XIII դարի վերջին, երբ արծաթե թերթերի վրա դրվագելու արվեստը ծաղկում էր ապրում: Պահարանը պատրաստվել է Կիլիկյան Հայաստանում 1293թ. և հայտնի է Ակնոայի կամ Հեթում թագավորի մասնատուփ անունով:

Գտնվելով երկու աշխարհամասերն իրար կապող տարածքի վրա, Կիլիկյան Հայաստանը բարեկամական սերտ հարաբերությունների մեջ էր մի կողմից մայր հայրենիքի, մյուս կողմից Բյուզանդիայի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի և եվրոպական մյուս երկրների հետ, որն իր կնիքը թողեց Կիլիկյան հայկական կենցաղի ու մշակույթի վրա: Սակայն XIII դարի վերջերի քաղաքական անցքերը ծանր հարված հասցրին Կիլիկյան թագավորությանը, որն սկսեց ապրել իր մայրամուտը: Հեթում Բ-ն Կիլիկյան վերջին թագավորն էր, որի ժամանակ երկիրը պահպանեց քաղաքական անկախությունը: Երկրին սպառնացող արտաքին վտանգը դրոշմվեց և ներքին կյանքի, հոգևոր մտքի ու նյութական մշակույթի վրա: Այս պայմաններում 1293թ. Սկևռայի վանքի վանահայր Կոստանդին եպիսկոպոսը ձեռնարկեց մասնատուփի դրվագումը, թողնելով նրա վրա արծանագրություն:

«Յելթ հարիւր հայոց թուական:

Ընդ քառասուն ամաց լրման:

Ես Կոստանդին անձն տարտամ:

Որ եմ ծառայ տն անարժան:

Սնեալ եմ ի կլայն հռոմայական:

Ուր մեծ աթոռն էր հայկազնեան:»

(**Ալիշան**, 1885, 107):

Մասնատուփի պատկերաքանդակներում իբրև ժամանակի քաղաքական դեպքերի ու իշխող մտածելակերպի արտահայտություն, իրենց մարմնացումը գտան հայ ժողովրդի փառավոր անցյալի սբ. նահատակներ Գրիգոր Լուսավորիչը, Թադևոս առաքյալը, Վարդան Մամիկոնյանն ու ուրիշները:

Պահարանը⁸⁴ /63,35x7,5սմ/ արծաթից է, պատած ոսկու բարակ շերտով:

Մասնատուփը պահարանած է, եռափեղկ: Փեղկերից երկուսը կատարում են դռնակների դեր և երկուական ծխնիներով ամրացված են միջին փեղկին կամ հիմնատախտակին: Ներքին կառույցը փայտակերտ է, երեսապատված 0,6մմ հաստության արծաթե թերթով:

Պահարանը փակ վիճակում զարդարում են մեղալիոնների մեջ վերցված սրբապատկերները (թվով 8-ը): Կենտրոնում՝ առաքյալներից մի փոքր ներքև, ողջ հասակով կանգնած են. ծախում Գրիգոր Լուսավորիչը, աջում՝ սբ. Թադևոսը, որպես Յայաստանում քրիստոնեության տարածողներ: Գրիգոր Լուսավորիչը պատկերված է գիրքը ձեռքին, ուսերին ձգած խաչապատկեր ուրար, հագին երկար փիլոն: Ամենամերձում սբ Ստրատիոսի և Վարդան Մամիկոնյանի պատկերներն են՝ իբրև քրիստոնեական հավատքի պաշտպաններ: Սբ. Ստրատիոսը մի ձեռքում ունի խաչ, մյուսում՝ նիզակ, իսկ Վարդան զորավարը՝ սուր: Վարդանի զուխը ծածկում է մետաղածույլ սաղավարտը, կուրծքը՝ թերթավոր զրահը:

Զարդարում են և դռնակները: Աջ դռնակի վրա վերևում՝ սբ. Ստեփանոսն է, դիմացը՝ սբ. Հովհաննեսը: Նրանցից ներքև ավետման տեսարանն է: Աջ կողմում, գեղեցիկ բազմոցի վրա, կիսադեմ նստած է Տիրամայրը:

Պահարանի ներքևում, ծախ դռնակի վրա, Ղավիթ թագավորն է եռատամ թագը գլխին: Աջ դռնակի վրա՝ Հեթում թագավորը, ծնկաչոք, գլուխը ետ թեքած, ձեռքերը պարզած առաջ աղոթելիս: Վարպետը Հեթումին պատկերել է ճգնավորի պարզ ու հասարակ զգեստով: Նա զառամյալ մի ծերունի է, թափված, նոսրացած մազերով, նեղ ու կնճռոտ ճակատով: Հոգսի ու հոգեկան ծանր ապրումների կնիքն է դրոշմված նրա վշատաբեկ դեմքի վրա, որը նախշազարդված է ժամանակի դիմանկարին բնորոշ հարդարանքով: Մազերը, մորուքը դրվագված են զուգահեռ գծիկներով: Աչքերն ու շուրթերն իրենց արտահայտությամբ համապատասխանում են ձեռքերի աղաչական դիրքին:

Զարդաքանդակ կերպարը դրվագված է հայկական արծաթագործության լավագույն արտահայտություններից մեկն է կիսակլոր, միակետ ու եռակետ նախշերով: Պատկերի շուրջը փորագրված է «Հեթում թագաւոր հայոց» արձանագրությունը:

Երկու դռնակներն էլ եզերված են արծանագրություններով, որոնք թողնում են զարդանկարի տպավորություն:

Պահարանի ներսում, ընդհանուր կառույցը կազմող տախտակին ամրացված է փայտե մի խաչ, խաչելության պատկերով: Վերջինս դրվագած է արծաթե բարակ թերթի վրա և կառույցին ամրացվել է հետագայում: Պահարանի համեմատ խաչը կոպիտ է, խաչելությունը՝ բարձրաքանդակ, որը խանգարել է դռնակը փակելուն և ուժով փակելիս վնասվել է:

Պահարանը պատրաստված է ամենայն հմտությամբ ու արվեստով: Դրվագումը բարձրորակ է և լիովին բավարարում է ժամանակի գեղագիտական ըմբռնումներին: Դրվագող վարպետը կատարելապես տիրապետում է շարժման, ժեստի, կեցվածքի և մարդկային կերպարանքները ճիշտ տեղադրելու արվեստին: Արվեստագետ-արծաթագործը օժտված է գեղարվեստական դիտողականության ու պատկերման արտահայտչականության մեծ կարողությամբ:

Քննության առարկա մասնատուփերից վերջինը, որն իրավամբ կոչվում է «Հայ արծաթագործության գոհար» (*Տեր-Ղևոնդյան, 1964, 23-34*) (42x26,5սմ) պատրաստված է դրվագման հնարանքով: Դրվագումը կատարված է 0,5մմ հաստության արծաթե թերթերի վրա, որոնք հետո պատվել են ոսկու բարակ շերտով:

Պահարանը եռափեղկ է: Փեղկերից երկուսը միաժամանակ կատարում են դռնակների դեր: Զույգ ծխնիներով նրանք հագած են միջին փեղկին կամ հիմնատախտակին: Հիմնատախտակի հակառակ երեսին պահպանված արծանագրություններից իմանում ենք, որ պահարանը պատվիրվել է 1300 թվականին խոտակերաց Սբ. Նշան վանքի համար: Արծանագրությունը վկայում է, որ պահարանը պատվիրել է «Կամաւ կարողին այ. ես էաչի որդի Հասանայ որդո Պոռշա որդո մեծին Վասակա յազգէ Հաղբականց տիրեցի հայրենի երկրիս իմո Շապունեաց եւ այլ յոյով գաւառաց գաւրաւիզն և օգնական ունելով զքս եւ զսբ նշանս խոտակերաց որով եւ նախնիքն իմ զօրացան ետու կազմել պահարան սմին անջինջ յիշատակ որք հանդիպիք սմա գիս եւ ծնողսն (այսպէս) իմ զԱմիր Հասան եւ զԹաճերն եւ զհարեղբարն իմ զՊապաք յաղաւթս յիշեցէք այլեւ զամենայն նախնիսն մեր եւ զազգատոհմ» (*Հովսեփյան, 1911, 2*):

⁸⁴ Պահարանն այժմ պահվում է Պետական երմիտաժի կրեւելքի բաժնում, թիվ 206 /Աբ-703/

Պահարանի առաջին երեսին, ճակատի կենտրոնում (պահարանի ճակատն ընդօրինակում է հայ ճարտարապետության կողմից մշակած պատածն և սլաքածն կամարներով զարդարված մուտքերի հորինվածքը), չորեքկերայան գահի վրա բազմած է Քրիստոսը, աջ կողմում մարդ և արծիվ, ձախում՝ առյուծ, եզ: Երևում են միայն չորեքկերայանների գլուխները բոլորակ նիմբուսներով: Չորեքկերայանների դասավորությունը համապատասխանում է Զովհաննու հայտնության «Դ» գլխի տեսլեանը, որն այնքան էլ տարածված չէր հայ արվեստում:

Պահարանի երկու անկյուններում գալարվող ցողունազարդով պնդված դաշտի վրա կանգնած են մեկական հրեշտակ, որոնք գլուխները թեքել են դեպի Ամենակալը, արտահայտելով դեպի նա ունեցած իրենց մեծագույն սերն ու հարգանքը:

Պահարանի վերին մասը կամ ճակատը սլաքածն մի կամարով անջատված է կենտրոնից: Կամարը, որի դաշտը հարդարում է արմավենիների ու եռատերևների հյուսկե շղթան, եզերված է պարանախյուս զարդով:

Դռնակներն արտաքուստ եզերում է արմավենիների և գալարվող ցողունների նրբախյուս շղթան: Ջարդածն, որը լայն տարածում և ռճական բազում արտահայտություններ ուներ ժամանակի հայ և բյուզանդական մանրանկարչական արվեստում: Պահարանի ներքևի մասում դրվագված են Պողոս և Պետրոս առաքյալները:

Առավել հետաքրքիրը կենտրոնի պատկերաբանդակն է: Քրիստոսի շրջանակը հիշեցնող մեկ այլ շրջանակի մեջ պատկերված է պահարանի պատվիրատու Էաչի Պռոշյան իշխանը, աղոթողի դիրքում: Նրա երկու կողմերում պահպանված է. «Սբ. Նշան Տրունական դու Էաչո լեր օգնական, քվ: Չխ/Ձ» արձանագրությունը: Առանձնակի ուշադրության է արժանի Էաչի Պռոշյանի դիմաքանդակը: Լայն բացված շեղ աչքեր, ուղիղ, ծայրում սրված քիթ, քունքից սկսվող կարծ ու փարթամ մորուք, ճակատի վրա թափված մազեր, հարդարված գծային դրվագմամբ: Իշխանի գլուխը ծածկում է բոլորակ եզրերով, կենտրոնում գմբեթանման գլխարկը: Այն ձևով հիշեցնում է Բուրթել Օրբելյանի և Ամիր Զասանի գլխարկները, միայն այն տարբերությամբ, որ Բուրթել իշխանի գլխարկն ունի սրածայր գագաթ: Էաչին հագած է խալաթանման շքեղ զգեստ, ծածկված ասեղնագործ զարդանկարներով:

Պահարանի կողերը գեղազարդում են արմավենիկներն ու հնգատերևները, շրջանակածն նրբորեն գալարվող ցողունների բոլորակներով: Բո-

լորովին ուրույն գեղեցկությամբ է մեր առջև կանգնում պահարանը բաց վիճակում: Բուսական զարդերի գեղանկար ֆոնի վրա աչք է շոյում գեղակերտ մի խաչ՝ խաչելության նշանով: Խաչն ունի ծգված, տերևածն ծայրերով ավարտվող թևեր, բոլորված պարանախյուս և կետաշար եզրազարդերով: Թևերը զարդարում են ակնաբներում ազուցված թանկագին (նոնաքար) և հասարակ քարեր: Ակնի (չորս թևերի հատման տեղը), թագի և բնի (վերին և ներքին թևերը) վրա տեղադրված ակնափոսերից երկուսը բոլորում են մարգարտաշար շրջանակները: Թևերի վրա, քարերին մեկընդմեջ, բաց տարածությունը լցնում են արծաթե ոլորուն լարերից կազմված շրջանները:

Խաչի ներքևում, բեկբեկուն կամարներով եզերված շրջանակի մեջ պատկերված են դեմահնդիման պատկած երկու եղնիկներ, գլուխները թեքած ետ: Նրանց արանքում բարձրանում է փարթամ մի թուփ, շիվերը տարածած աջ և ձախ:

Խաչին առանձնահատուկ հմայք է տալիս ոսկեգօծ խաչադաշտը՝ զարդարված արմավենիների ու հնգատերևների գալարվող շղթայով, ծածկված ակնաթներով ու փարթամ տերևներով: Ցողունները գալարվելիս կազմում են շրջաններ, կիսաշրջաններ, որոնք ամբողջության մեջ թողնում են անընդհատության տպավորություն, օժտված ներքին աներևույթ շարժման մեծ ուժով: Ջարդանկարները դրվագված են կետածածկ ֆոնի վրա, գծային եղանակով և ռճական մեծ ընդհանրություն ունեն մանրանկարչության ու քանդակագործության հետ: Նրանք բնորոշ են թե՛ քրիստոնեական (հայ, վրաց, բյուզանդական) և թե՛ մահմեդական զարդարվեստին (Իրան, Եգիպտոս և այլն):

Դռնակներն ունեն ծաղկանկար դաշտ, որի զարդերը չեն կրկնում մյուս զարդածներին: Ջարդապատկերներն իրարից տարբեր են և չեն կրկնում մեկը մյուսին:

Պահարանի կողերը զարդարում են զույգ սլաքներից կազմված կիսաշրջանները (վեր կամ վար), կենտրոնում՝ բաժակածն ծաղիկները: Սլաքների այս տիպի գործածությունը, ինչպես նշում է Գ.Զովսեփյանը, գալիս է ճարտարապետական զարդաբանդակների հին մոտիվներից (V-VII դդ. շենքերի վրա), թեպետ նույն կազմությամբ ունենք նաև XII դարի մանրանկարչական արվեստում (*Զովսեփյան, 1911, 8*):

Խաչերի վերաբերյալ հայ մատենագրության մեջ պահպանվել են բազմաթիվ վկայություններ: Խաչերը գերազանցապես պատրաստված են եղել տարբեր մետաղներից՝ ոսկի, արծաթ, պղինձ՝ ընդելուզ-

ված թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով: «Եւ բացեալ զդրունս սրբոյ եկեղեցւոյն Նախավկային Ստեփաննոսի. եւ տեսին բազմահոյլս բազում խաչս ոսկիս եւ արծաթիս», «Տէր Յովհաննէս կազմէ ի համակ ոսկոյ զսիրալին բնաւից զահարկու եւ զմեծասքանչ սուրբ նշանն զտիեզերաւորաշ եւ զաստուածաներկ սուրբ խաչն որ էր իբր արեգակն քահաւորեալ յաշխարհիս Միսական... եւ խորհրդապէս յօրինուածովք զարդարեաց զնա եղեալ ի վերայ պատուական քարանց թուով 24 եւ ընդելուզեալ մարգարայեռ գեղեցկութեամբ» (*Օրբէլյան*, 1910, 42, 315-316):

Միջնադարյան հուշարձաններից հայտնի մետաղե բազմաթիվ խաչերի խմբում առանձնակի ուշադրության է արժանի Դվինի արվարձաններում գտնված նրբագեղ ոսկե խաչը: Այն ձևով հավասարաթև է, և ունի կախիկ օղ՝ շղթայի մեջ ագուցելու համար (1208, քաշը՝ 10.30գ): Խաչի թևերը եզերված են հատիկաշարերով, իսկ թևերի ծայրերն ավարտվում են փոքրիկ գնդիկներով (աղյուսակ CXXXV, 2): Թևերի կենտրոններից անցնում են նուրբ զարդալարերից կերտված և մեծ հնտությամբ խաչին ամրացված հյուսածո զարդեր, որոնք հորինվածքով նման են Դվինի կենտրոնական թաղամասում բացված քարե զամբյուղածև խոյակների զարդաքանդակներին: Խաչն ունի հատուկ ակնափոս, որի մեջ ագուցված է բաց մանուշակագույն քարե (ալմանդին) կնիք՝ սասանյան զարդարվեստին բնորոշ արծվապատկերով: Խաչը պատրաստվել է մոմե կաղապարում, ապա ենթարկվել կրկնակի մշակման: Ըստ ձևի, այն վերագրվում է VII դարին և ունի բազմաթիվ գուլգահեռներ V-VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանների զարդաքանդակներում (Երեբունյք, Քասախ, Թալին, Ագարակ, Հառիժ և այլն):

Ամենայն հավանականությամբ խաչը պատկանել է բարձր դասի ներկայացուցչի, որի դիրքը կարող էր թույլ տալ նրան կրելու կնիք-խաչ, ոչ միայն որպես փրկչական սուրբ նշան, այլ իբրև իրավական կարգավիճակը վավերացնող նշանակ: Ըստ կնքաքարի նշանի այն կարող էր կրել անձ, որի տոհմական պատվո նշանակը արժիվն էր:

Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ Մամիկոնյանների տոհմանշանը արժիվն է «արծու է նշանը» (*Բուզանդ*, 1912, 104): Ինչպես հայտնի է Դվին մայրաքաղաքի պատմության մեջ V-VI դդ. մեծ դեր են կատարել Մամիկոնյան նախարարական տան ներկայացուցիչները՝ Վահանը, Վարդը, Կրտսեր Վարդանը (Կարմիր) և Ուրիշները: Կարելի է ենթադրել, որ հիշյալ ոսկե խաչն արծվի կնքաքարով կրել են

Մամիկոնյանների տան ներկայացուցիչներ հոգևոր կամ աշխարհիկ անձնավորություններ:

2. ՈՍԿԵԹԵԼ ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐ

Միջնադարյան հուշարձանների պեղումներից մեզ հասած ոսկեթել գործվածքների միակ նմուշները հայտնի են Անի մայրաքաղաքից:

Անվո տարածքով անցնող *Ալադչայ* գետի աջ ափին, Ծաղկոցածորի քարայրների հատվածներից մեկում 1908թ. ակադ. Ն.Մառի արշավախումբը հետազոտեց Անեցի մեծահարուստ Տիգրան Յոնենցի տոհմական գերեզմանոցը, որը միջնադարյան Հայաստանի գերեզմանային ճարտարապետության սքանչելի վիմափոր կառույցներից է: Ենթադրվում է, որ խորշերից մեկում փորված աճյունափոսի մեջ հանգչում է ինքը՝ Տիգրան Յոնենցը: Ուղղանկյուն, մեծ խնամքով մշակված հարթ անկյուններով, սլաքածև կամարով օժտված մեկ այլ քարի մեջ փորված գերեզմաններից մեկը մանկական էր:

Հնում հիշյալ դամբարանների զգալի մասը կողոպտվել էր, հետո ծածկվել, իսկ մանկական գերեզմանը, որը գերծ էր մնացել կողոպուտից, իր մեջ անվնաս պահպանել էր ամբողջական հագուստը, քողը, բարձի երեսը, ոսկեթելով արված դեկորատիվ երկու գործվածք, ինչպես և արդուզարդի առանձին առարկաներ:

Մանկան հագուստը դեղնադարչնագույն է, վերին կրծկալի մասը նեղ (*ՉՊԹ* 1140), մարմինն ընդգրկող գոտին ուղրուն (աղյուսակ CXXXVIII, 1): Հագուստը թանձր միագույն մետաքսից է, միջնադարյան Հայաստանում տարածված կերպասի մի տեսականի, որ որակապես էլ շատ տարբեր էր իրանական, բյուզանդական, միջինասիական դեկորատիվ և կոմպոզիցիոն մակերես ունեցող մետաքսատեսակներից (*ՉՊԹ* 123/1127):

Ձգեստի ուղիղ, բարձր օձիքը, որն առանձին էր հայտնաբերվել, շքեղացնում է ոսկեթելով ասեղնագործած կոկոն վարդյակների վերադիր շարանը: Ծաղկազարդի այս ոճը շատ տարածված էր հայկական կիրառական արվեստի այլ բնագավառներում (գիպս, հախճապակի, մետաղ, փայտ և այլն), թվագրվելով XII-XIII դդ.: Ինչպես երևում է, հայկական հանդերձանքին բնորոշ օձիքի այդ ձևն ուներ իր նախօրինակը X դարի Ախթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու պատկերաքանդակներից մի հուշկապարիկի հագուստի վրա (*Օրբելյան*, 1968, աղ. XXV):

Հագուստի գեղարվեստական ձևավորման մեջ առանձին տեղ է գրավում թևքերի եզրերին երկրա-

չափական նրբագծերով մի քանի գոտիներից բաղկացած ոսկեթել ասեղնագործությունը: Ժապավեններից ամենահիմնականը մեջտեղինն է, ուր խիտ ու նոսր, թեք ուղղությամբ գործած շարակարերը ստեղծել են յուրօրինակ մի երկրաչափական ցանց: Երիզ կազմող հաջորդ շարակարերը հատվող զույգ գծիկներից թեք շեղանկյուններ են կամ երկարավուն բազմանկյուններ: Երկրաչափական զարդերի այսպիսի մանրամասներ հայկական ճարտարապետական կոթողների, խաչքարերի, գիպսե զարդերի և հայկական արվեստի այլ հուշարձանների հարդարանքում շատ ընդունված էին և թվագրվում են XII-XIIIդդ.:

Նույն թվահամարի տակ արձանագրված է մանկական մեկ այլ զգեստ, որն իր ձևավորման առանձնահատկություններով գրեթե կրկնում է վերոհիշյալին: Ցավոք այն չի հիշատակված հատկանշական ցուցակներում, ուստի մնում է ենթադրել, որ դամբարանի ողջ նյութը վերանշակելիս մեկի փոխարեն հայտնվել են երկուսը: Ի տարբերություն առաջինի, վերջինս առավել քայքայված վիճակում է և ոսկեթել ասեղնագործության հետքերը պահպանվել են թևերից միայն մեկի վրա:

Անկասկած, հագուստների փեշերը տեղ-տեղ ծածկվել են ոսկեթելով արված բավականին բարդ կառուցվածքի ծաղկաշղթաներով, որոնցից երկուսը պահպանվել են: Առաջինը (ՊՊԹ 123/1139) իրենից ներկայացնում է արաբական ոճավորված տառատեսակներից հյուսված մի ցողունազարդ գործվածք (աղյուսակ CXXVIII, 3), որն ավարտվում է բարդ հորինվածքի տափակ փնջով: Բուսական տարբեր մոտիվներից բաղկացած ողջ հորինվածքը ոսկեթելի միջոցով կառուցված է երկու շեղանկյունիների շուրջը: Ոլորապտույտ կարատեսակները ծաղկեշղթային հաղորդում են մետաղե ոսկեգույն զարդարանքի տպավորություն: Մյուսը (ՊՊԹ, 123/1126)՝ ոսկեթելով հյուսված դեկորատիվ ծաղկեշղթան, առավել պարզունակ է: Որոշակի արմատներ կազմող հիմքի վրա վեր է խոյանում տերևազարդ մի ցողուն, որն ավարտվում է փարթամ ու կոկիկ ամբողջություն կազմող ծառի գագաթով:

Դամբարանի ամենաչքեղ առարկան շղարշն է, որի մակերեսին ոսկեթելով ասեղնագործության բոլոր կարատեսակների կիրառությամբ վերարտադրվել է բուսական սխեմատիկ միջավայրում առյուծի և կորյունի մի գեղեցիկ ու հազվագյուտ հորինվածք (աղյուսակ CXXVIII, 2, ՊՊԹ, 123/ 1121): Սև, նուրբ շղարշի և ոսկեթելի գունային համադրությունը, գործվածքի կատարելությունը նայո-

ղին գեղագիտական մեծ հաճույք է պատճառում: Առյուծի և կորյունի մարմիններ, որոնց թաթերը գործված են հարթակարի և լիցքի տեխնիկայով: Թաթերի վերջույթները տեղ-տեղ ոլորապտույտ ասեղնակարերի շնորհիվ ստեղծել են եռաշերտ և ուռուցիկ վերադիր կարերի հետքեր, որից և գոյացել են կենդանիների սուր մագիլները: Կարելի է կարծել, թե ասեղնագործողը առաջնորդվել է այն համոզմունքով, որ առյուծի հզորությունը որոշվում է մագիլների զորեղությամբ:

Առյուծի և կորյունի խրոխտ ու հպարտ կեցվածքը գեղագիտական վառ արտահայտչամիջոցներով ընդգծելու համար կիրառված են ասեղնագործության բոլոր կարատեսակները: Այդ հնարներն ի գործ է դրվել հատկապես կենդանիների պոչը հանգուցած ներկայացնելու նպատակով սասանյան արվեստում կենդանիներ պատկերելիս ընդունված մի ձև, որն, ինչպես պարզվեց, ավանդաբար շարունակվեց հետագայում: Կորյունի կերպարանքն առանձնակի խնամքով է մշակված չորս թաթերը գետնին հենած, պոչը բարձր ու հանգուցած, դեմքը հանդարտ, ականջները վեր բարձրացած, գլխով մորը հպված, ասես, ամեն ինչ հմտորեն արված է կորյունին մանկական ու նուրբ տեսք հաղորդելու, միաժամանակ մայր առյուծի գուրգուրանքը շեշտելու համար:

Շղարշի հորինվածքի գեղեցկությունը, ասեղնագործության կատարյալ տեխնիկան, կատարման վարպետությունը, պատկերին ընդհուպ մոտեցնում է մոնումենտալության, ստեղծելով միաժամանակ որմնանկարի կամ կտավի հաճելի տպավորություն: Քողի վրա առյուծի հորինվածքն ամենակին պատահական չէ: Բագրատունյաց հարստության զինանշանը քաջ հայտնի առյուծն է, որի հոյակերտ քանդակը Անվո Սմբատյան պարսպի ճակտոնի հրաշալի զարդն է: Սակայն քողի վրա պատկերված առյուծի դիրքը համեմատաբար խաղաղ է, չի բովանդակում այն դինամիզմը ինչ Բագրատունյաց զինանշանի առյուծը (այն պատկերված է ընթացքում) և ավելի շատ աղերսվում է պարսպի վրա քանդակված հորինվածքին:

Ըստ երևույթին, անեցու որոշակի մտահղացմամբ ընտրված առյուծի կերպարանքը կիրառական ու դեկորատիվ արվեստի տարբեր բնագավառներում (քանդակ, որմնանկար, փայտի փորագրություն, խեցեղեն, գեղարվեստական մետաղ, ասեղնագործություն) մշտապես մնաց Բագրատունիների ուժն ու հզորությունն ընդգծող և իմաստավորող մի թեմա: Դրա բացառիկ արձագանքներից մեկն էլ քողի վրա ասեղնագործած առյուծն է:

Միջնադարում Արևելքի գրեթե բոլոր երկրներում քողը ազնվագարդ տիկնոջ հագուստի ամբողջ համակարգում որոշակի տեղ էր զբաղեցնում: Արաբ պատմիչների վկայությամբ Միջին Ասիայի Սերախս քաղաքը համարվել է ոսկեթելով տարատեսակ փաթեղների ու քողերի մասնագիտացված հռչակավոր կենտրոն (*Беленицкун и др., 1972, 272*):

Հայկական սկզբնաղբյուրներում այդ մասին պահպանված տեղեկությունները պայմանավորված են այս կամ այն իրադարձության առիթով ազնվագարմ տիկնոջ քողի բացակայությամբ կամ գույնի փոփոխությամբ (*Լաստիվերցի, 1963, 31*):

Սգո արարողության ժամանակ շքեղ քողը փոխարինվել է պարզունակ սևով. «Եւ ի բաց ընկեցեալ զպատուադիր քողն մարգարտահիւս զարդարուն զգեցեալ զսեւսս ի զգեստից, եւ պատրաստեալ զլիտոյ իւրում արկանելիս ի թխակերպս» (*Արծրունի, 1917, 428*):

Մանկական դամբարանում շղարշի գոյության փաստը, ինչպես տեսանք, բացատրելի է նախ միջնադարյան Հայաստանում ազնվագարմ ծագումով տիկնոջ հագուստի ամբողջության մեջ քողի ունեցած նշանակությամբ: Ավելացնենք, որ ըստ երևույթին, իբրև թաղման ծիսակարգի կարևոր սովորույթ, այն անբաժան էր հանգուցյալից: Ի միջի այլոց, այս երևույթը նկատվել է նաև մերծվողյան Բուլղար քաղաքում հայ տիկնոջ գերեզմանում հայտնաբերված առարկաների քննությունից, երբ քողը դրված էր հանգուցյալի գլխին և կապվում էր կզակի մասում (*Джанполадян, 1972, 46*):

Իմաստավորված այս սովորույթը, անշուշտ կար և այլ ժողովուրդների մոտ, սոսկ այն տարբերությամբ, որ հանգուցյալի դեմքն են ծածկել իր իսկ թաշկինակով (*Лубо-Лесниченко, 1978, 16*):

Դամբարանի նյութերի մեջ Հ.Օրբելին հիշատակում է ուլունքաշար մի ապարանջանի մասին (*ՀԳԹ 123/1140*): Առաջին հայացքից հարուստ դամբարանում պարզունակ թվացող ապարանջանի գոյությունը, անհարիր էր թվում: Իրականում այն բովանդակալից ու խորիմաստ զարդարանք է: Ութ երկնագույն, պաստայից տասներկու վարդագույն ուլունքներն անհամաչափորեն զարդարված են 8 նուրբ փոքրիկ, փայտից մշակված դարչնագույն ցլազուխներով:

Հեթանոսական պանթեոնի գլխավոր աստվածություններից մեկի՝ ցուլի պատկերման փաստը, միջնադարում բացատրվում է սոսկ սովորույթի ուժով հասած հնի վերապրուկ մի երևույթ, որ հայ իրականության մեջ պահպանվեց մինչև անցյալ

դարի վերջերը: Բերքը զանազան չարիքներից (մորեխից, կարկուտից, երաշտից) փրկելու համար Հայաստանի տարբեր շրջաններում իրականացնում են տարբեր տոնախմբություններ և զոհաբերում նախատեսված ցուլը: Կարծում ենք ցլազուխ ուլունքների առկայությունը թելադրված էր սոսկ հմայիլի և պահպանակի դերով:

Ապարանջանի շարվածքում փիրուզագույն հախճապակե և պաստայից պատրաստած վարդագույն ուլունքները դրվել են չար աչքը խափանելու կամ էլ երեխային ինչ որ հիվանդությունից բուժելու նպատակով (*Խորայեյան, 1979, 88*): Վերջին վարկածն ավելի քան հավանական է թվում, որովհետև ժողովրդական հավատալիքներով որոշ ուլունքների վերագրում էին բուժիչ հատկություն: Իսկ Հ.Օրբելին բժշկական քննության եզրակացությունը արձանագրելիս հիշատակում է, թե երեխան մահացել էր գլխուղեղի հետ կապված ինչ-որ հիվանդությունից (*Օրբել, 1963, 46*):

Թեմայի ամբողջացման իմաստով ոչ պակաս կարևորություն ունի ոսկեթել հյուսվածքի պատրաստման եղանակի պարզաբանումը: Իրավամբ պետք է ասել, որ ոսկեթելի ստացումն աշխատանքային բարդ գործընթաց էր և անցել է զարգացման երկու փուլ: Մինչև Մ. Գործվածքն արվում էր ոսկու նուրբ թելը միայն որոշ տեղեր ամրացնելով, իսկ ավելի ուշ, վուշի կամ մետաքսի թելին փաթաթում էին ոսկե տափակ նեղ ժապավեններ և օգտագործում ըստ պահանջի: Մինչև վերջերս էլ ոսկեթելի գյուտը և արտադրության մենաշնորհը, հատկապես Մ. Գործվածքն և Կիպրոսին: Առկա տվյալներով վստահորեն պիտի ասել, որ Հայաստանում քննարկվող նյութի ստացման գաղտնիքը հայտնի էր: Թյուրիմացության տեղիք չտալու համար մեջ բերենք ձեռագրերից մի հետաքրքիր վկայություն:

Շատ Մատթեոս Ջուղայեցու, արհեստը ծանր ու դժվարին էր «զի զվարագ ոսկին ի վերայ մորթոյ կացնեն և մանր թել կտրեն, և այնպէս հմարեն ի գործելն, որ այն բարակ թելին ոսկին երեսն ի վեր լինի. և վասն այսորիկ դժուար է այս գործ քան զամենայն ինչ...» (*Խաչիկյան, 1956, 78*):

Ի վերջո արաբ պատմիչների մոտ բազմաթիվ հիշատակություններ կան այն մասին, որ քաղաքամայր Դվինում արտադրել են ոսկեթել գործվածքներ (ղիպակ, բոզյուն), բարձեր, ծածկոցներ և այլն, որոնց պահանջարկը մեծ էր ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին շուկայում (*Ալ-Իսթաքսու, 1901, 19-20*):

Հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութի առատությունն այսօր թույլ է տալիս առանց

երկբայելու պնդել, որ միջնադարում Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի առևտրում աշխույժ մասնակցություն ուներ: Մասնավորեցնելով մետաքսի ու ոսկեթել գործվածքեղենի առևտրի տեսանկյունից, պիտի արձանագրել, որ ժամանակին այդ ասպարեզում մտնելով համաշխարհային առևտրի ոլորտը, երկիրն ուներ իր որոշակի տնտեսական կշիռը:

Զպետք է անտեսել, որ այդ գործին մեծ նպաստ բերեցին նաև Դվինում հաստատած նեստորականները, որոնք հայտնի առևտրականներ լինելով հանդերձ, ծագումով էլ, ժամանակին Պարսկաստանի մետաքսի արտադրության հզոր կենտրոն, խուժաստանից էին: Բնականաբար հաստատվելով Դվինում տեղայնացրին նրանք այդ արվեստի շատ գաղտնիքները և արդեն առկա հիմքի վրա արտադրությունը հասավ զարգացման բարձր աստիճանի:

Ուստի, բնավ զարմանալի չէ, որ արաբների տիրապետության ժամանակ Դվինում արդեն գոյություն ուներ վաղեմի ավանդույթներով օժտված մետաքսի և ոսկեթել գործվածքեղենի արտադրություն իր բազմաթիվ տարատեսակներով:

Միջնադարյան Հայաստանի ոսկեթել գործվածքների այս փոքրիկ ժողովածուի քննությունը անհամեմատ բազմակողմանի հետաքրքրություն է առաջացնում, երբ հարցին մոտենում ենք գրավոր աղբյուրների և կիրառական ու դեկորատիվ արվեստների հուշարձաններում պահպանված վկայությունների որոշ մեկնաբանմամբ:

Պատերազմների ժամանակ ոսկեթել գործվածքեղենը, ընկալվելով ոսկուն և արծաթին համարժեք նյութեղեն առարկա, մշտապես կազմել է հարուստ ավարի անբաժան մասը: Մատթոս Ուռհայեցին Տուրքիլի արշավանքի ժամանակ Հայաստանից տարված ավարի մասին հետևյալն է գրում. «Այլ զոսկոյ և զարծաթոյ և զդիպակաց աւելորդ է ասել, վասն զի ոչ արկանի ընդ գրով. բայց զայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց յաղագս քորեպիսկոպոսին որ ասէին Դաթուկ, եթէ զգանձատունն նորա Աբրիհիմն էառ և քառասուն ուղտ բարձան զգանձարանն նորա, ութ հարիւր վեցկի եզանց ելանին ի տանէ նորա» (Ուռհայեցի, 1898, 103):

Պակաս կարևոր չէ Թովմա Արծրունու արձանագրած հետևյալ դրվագը. «...եւ բազում գանձս մթերեալս յափշտակեաց անչափ աւարաւ զանձս ոսկոյ և արծաթոյ և հանդերձից...» (Արծրունի, 1917, 162):

Ըստ մատենագրական սկզբնաղբյուրների, քննարկվող նյութը հանդիսանում էր հարուստ կենցաղի ու ապրելակերպի դրսևորումներից մեկը. «Ձայս ապա և ի մարմնաւոր թագաւորսդ ի ձեզ է

տեսանել. ծիրանեփառ և ոսկեծամուկ զգեստուք և գեղեցիկ զարդուք և զինուք» (Դրասխանակերտցի, 1912, 103):

Պետք է բառացի ընկալել «հանդերձ պատուական», «հանդերձ թագաւորական», «հանդերձ պաժառագարդս», «հանդերձ ոսկեհուռն», «հանդերձ ոսկեհիւս», «հանդերձ ոսկեծամուկ» արտահայտությունները, որոնք, անտարակույս, բնութագրում են արքայական զգեստի որակական հատկանիշները:

Փաստերի արժանահավատության մեջ համոզվելու համար դիմենք ժամանակի շատ հանրահայտ Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու արտաքին պատին քանդակված Գագիկ Արծրունի թագավորի հորինվածքին: Չափազանց խնամքով և կատարյալ արվեստով կերտված քաջածանոթ քանդակը ներկայացված է ողջ հասակով: Սքանչելի հմտությամբ ընդգծելով դիմագծերի արտահայտչականությունը, թագի, արդուզարդի ճոխությունը, քանդակագործը, քարի մշակման ընձեռած հնարավորությամբ, ըստ հարկին, չի զլացել վերարտադրել նաև հագուստի առանձնահատկությունները:

Ըստ երևութին, արքայական զգեստի համակարգում առաջնակարգ կարևորություն էր տրվում պատմունձանի շքեղությանը: Միտումն ինքնին հավաստում է Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության այն տողերը, որ ուղղակիորեն նկարագրվում է Զուանշիրի հագուստը. «...մարգարտահոծ, գեղաշարեալ պատմունձանս, ոսկեհուռս ըստօրակս և դիպակս» (Կաղանկատվացի, 1983, 198):

Գագիկ թագավորի զգեստի տարածական դաշտը կազմել է երիզափակ շրջանակների մեջ միատարր, նրբին թռչուններով, արանքներում ոճավորված բուսագարդերով շարունակ կրկնվող պատկերաշարքը: Իսկ թռչունների պատկերագրական ոճը միանգամայն կանոնիկ է սասանյան կիրառական արվեստում լայնորեն տարածված թռչունների այն մոտիվին, որոնց դասական օրինակները հանդիպում են ընդհանրապես կնիքների և, մասնավորապես՝ Դվինի ոսկե խաչի կենտրոնում ագուցված կնիքի վրա:

Հասկանալու համար Հայաստանում սասանյան մոտիվների վերակենդանացման պատճառները, ելակետ պիտի ընդունել IX-X դարերում ինչպես Բյուզանդիայում, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի երկրների ընդհանուր միջավայրում կիրառական արվեստի բնագավառում տեղի ունեցած այն լուրջ հեղաշրջումը, որն ուղեկցվեց «սասանյան» կանոնիկ որոշ սյուժեների անդրադարձումով: Բեռլինի, ինչպես աշխարհի այլ թանգարանների ոսկեթել գործվածքեղենի շատ պատահիկ-

ներ, անշուշտ, որոշ շեղումներով, վերլուծվում են «սասանյան» զարդարվեստի շատ տարածված մոտիվների՝ երիզափակ շրջանակում անխտիր որևէ կենդանու պատկերման սկզբունքով (*Соболев, 1934, 84-94*):

Հայացք գցելով Կիլիկյան XIII - XIV դդ. մանրանկարներին, նկատելի է, որ միջնադարյան Հայաստանում պատմության գեղարվեստական ծնավորման այս ոճը երկար մնաց իբրև գեղագիտական մտածողության դրսևորում (*Cilicie, 1988, նկ. 166*):

Միջնադարում տիրում էր ոսկեգույնի արքունական, ազնվական տիտղոսի ընկալման որոշակի համոզմունք «որպես զպատկեր թագաւորական նկարեալ յոսկւոյ, ապականեալ ի ժանգոյ վերստին ոք նորոգի ի ձեռն արուեստին իւրոյ և յառաջինն յօրինի պայծառութիւն» (*Գիրք մեկնութեան, 1743, 22-23*): Իսկ Բյուզանդիայում ազնվական ծագման չափանիշներից մեկը կարմիր և ոսկեգույն երանգի զգեստներ կրելն էր (*Hunger, 1965, 84-90*):

Ոսկեթել գործվածքեղենի կիրառության ընդգրկում միջավայրն էր Հայոց Առաքելական եկեղեցին: Եկեղեցական սպասքից հետո, ըստ կարգի, կարևոր ծիսակատարության ժամանակ ոսկեթել հանդերձանքը պարտադիր անհրաժեշտություն էր:

Հայտնի իրողությունն է, որ Մովսես Կաթողիկոսին փոխարինող Աբրահամին, ըստ ընդունված կարգի, հանձնվել է եկեղեցական մի հարուստ գանձ, որի պարունակության մեջ, ըստ Ուխտանես պատմիչի, առանձնակի տեղ է զբաղեցրել շքեղաշուք հանդերձանքը. «...և զվակաս Կաթուղիկոսին մետաքսեայ կազմեալ յականց և յոսկւոյ և ի մարգարտ և զայլ զգեւելիսն և զարկանելիս քահանայից և սարկաւազաց, զբեռեզս և զծիրանիս որպէս մարգարէն ի թիւ արկեալ կարգէ, զգործիրանին, և զմիջածիրանին և որ առաջին և զկնի այտոցիկ ասի զայլ ևս պայծառ պատմութեանս պէսպէս զարդուց, դիպակաց և կերպասուց և ծիրանեաց գունակ գունակ և երփն երփն և երանգ երանգ ծաղկազարդ գունօք գործելաւ գեղեցկապէս, նաև զբարեպաշտին մերոյ թագաւորին Տրդատայ զոր տունեալ ի տուն Տեառն տեսեալ աչոք մերովք» (*Ուխտանես, 1871, 66*):

Հայ եկեղեցու ներքին հարդարանքում առանձին խորհուրդ ունի խորանի վարագույրը: Հիշենք Նոր Գետիկ վանքին նվիրաբերված ուշագրավ վարագույրը, ուր կիրառվել են ոսկեթել ասեղնագործության բոլոր հնարները և այդ առիթով Կիրակոս Գանձակեցին չի խնայել իր պերճախոս զմայլանքը:

Նվիրատվությունները եկեղեցուն կատարվել են շինարարության տարբեր փուլերում հիմնադր-

ման ժամանակ կամ էլ վերակառուցումն ավարտելուց հետո: Այսպես օրինակ Երազգավորսի եկեղեցուն նավակառուցի առնչությամբ կատարված նվիրատվությունների մասին պատմիչը հիացմունքով գրում է. «Եւ չքնաղ և երևելի զարդուք ոսկեծամուկ հանդերձանաց և ի շղաշատեռ առագաստից զնա պծնեալ պայծառացուցանէր» (*Դրասխանակերտցի, 1912, 184*):

Ոսկեթելի բանվածքները միաժամանակ համարվում էին դիվանագիտական հարցերի, վճարման, ինչպես նաև ռազմատուգանքի լուծման միջոցներ:

Է. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայկական միջնադարյան կերպարվեստի մեզ հասած հուշարձաններից առավել լավ է պահպանվել մանրանկարչությունը, և արդեն նրա հնագույն օրինակներում էջմիածնի Ավետարանին կարված VI-VII դդ. թվագրվող չորս մանրանկարներում, թանկարժեք ներկերի հետ մեկտեղ օգտագործվել է նաև ոսկին (*Մատենադարան, թիվ 2374*):

Ինչպես մանրանկարների, այնպես էլ թանկարժեք կրկնակազմերի համար, ոսկին օգտագործվում էր գրչության այն կենտրոններում, որտեղ կար համապատասխան նյութական հիմք: Այդպիսի կենտրոնները, մեծամասնությամբ, գտնվում էին թագավորական կամ արքունիքներին կից գործող արհեստանոցներում կամ խոշոր վանքերի գրչատներում, որոնք հովանավորվում էին բարձրաստիճան մեծահարուստների կողմից: Նման պալատական արվեստի նմուշներից է Մլքե թագուհու հանրահայտ Ավետարանը, որն ստեղծվել էր Վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաքում IX դ. կեսերին (*Վեներիկ, Մխիթարյան մատենադարան, թիվ 1144/86*): Այդ տիպի ճոխ զարդարված ձեռագրերի թվին են պատկանում X-XI դդ. մի շարք հուշարձաններ՝ էջմիածնի 989թ. Ավետարանը, որն ունի նաև նույն թվին կատարված մանրանկարներ, Տրապիզոնի X-XI դդ. Ավետարանը (*Վեներիկ, թիվ 1400*), XI դ. Մուղնու Ավետարանը (*Մատենադարան, թիվ 7736*, ընդ որում՝ այս ձեռագրի մանրանկարներում ոսկուց բացի օգտագործված է նաև արծաթ) և այլ ձեռագրեր:

Վաղ ժամանակաշրջանի ձեռագրերում օգտագործվում էր, հիմնականում, թերթային ոսկի (թերթոսկի), որը ստանում էին հալեցման եղանակով: Այն կիրառվում էր ինչպես որմնանկարչության, այնպես էլ մանրանկարչության մեջ: Մանրանկարներում ոսկեգծմանը նախորդում էին նախա-

պատրաստական աշխատանքներ որդան կարմիր ներկով կամ դեղնահողով (օխրա) արվում էր հիմնական գծանկարը: Ընդ որում, նույն ներկով ծածկվում էին նկարի բոլոր այն հատվածները, որոնք պետք է ոսկեզօծվեին: Հետո այդ հատվածները ծածկվում էին սոսնձանյութով սխտորի հյութով, որոշ ծառերի խեժով կամ ձվի սպիտակուցով: Այդ բոլորից հետո միայն, հատուկ խժուժով կպցնում էին ոսկու թերթիկների անհրաժեշտ չափի կտորներ: Ավելի ուշ սկսեցին օգտագործել նաև, այսպես ասած, լուծված ոսկին՝ ոսկու մանրեացված փոշին, որը լուծվում էր որևէ սոսնձանյութի հետ: Ստացվում էր նոսրավուն մի խառնուրդ, որը պատրաստում էին քիչ քանակությամբ, քանի որ այն շուտ էր չորանում: Մնացորդը պահում էին ամրափակ կափարիչ ունեցող հատուկ սրվակներում: Այդպիսի սրվակներ ներկերի, թանաքի և ոսկու համար տեսնում ենք երբեմն մանրանկարներում, հատկապես ավետարանիչներին կամ այլ տեքստերի հեղինակներին պատկերող մանրանկարներում: Նրանք սովորաբար ներկայացվում են սեղանի առջև նստած, որի վրա հաճախ պատկերված են տարբեր գրեմական պիտույքներ, այդ թվում նաև վերը հիշատակված սրվակներից, ինչպես նաև կոկիչներ, որոնցով հղկում էին թե՛ մագաղաթը, թե՛ ոսկին (աղյուսակ CXXV):

Մանրանկարների ոսկեզօծումը բավական բարդ, դժվարին և պատասխանատու աշխատանք էր: Խոշոր կենտրոններում այդ աշխատանքը կատարում էին հատուկ վարպետներ՝ ոսկողներ, որոնց անունները երբեմն հիշատակվում են ձեռագրերի հիշատակարաններում: Այդ առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում որոշ հիշատակարաններ, ուր երբեմն նկարագրվում է ոսկեզօծման աշխատանքը: Այդպիսի մի հիշատակարան է պարունակում Կարինում 1230թ. գրված մի Ավետարան (Վենետիկ, թիվ 325/129), ուր կարդում ենք. «Գծագրեցի իմով ձեռամբ եւ ծաղկազարդեալ յօրինեցի **ոսկւով պատուականաւ**, հրով փործեալ եւ գտեալ, եւ երփն երփն երանգօք եւ պայծառ դեղովք՝ դրոշմեալ ներգործեցի ի սմա ազգի ազգի քանդակս խորանածես եւ երկնանմանս. եւ այլ մանրամասն ինչ ծաղկօք, ըստ տուեցելոյ ինծ ի փրկաց Դոգւոյն Սրբոյ» (Ճանաչյան, 1966, 58; **շատակարաններ**, 1984, 163-164): Այստեղ խոսվում է ոսկեզօծման երկու տարբեր եղանակի մասին. 1) *հալեցման եղանակ*. «հրով փործեալ եւ գտեալ», 2) *դրվազման եղանակ*. «...դրոշմեալ ներգործեցի ի սմա ազգի ազգի քանդակս խորանածես եւ երկնանմանս...»:

Դրվազումը կատարվում էր հետևյալ ձևով. ըսկին կպցնելուց առաջ և նախքան սոսնձանյութ քսելը, դրվում էր նաև հատուկ մի մածուկ, որի օգնությամբ ստանում էին անհրաժեշտ ձևի ռելիեֆ մշակելով հատուկ փայտիկներով: Սոսնձանյութը և ոսկին դնելուց հետո, նույն փայտիկներով ամրացնում, ֆիքսում էին ստացված ուռուցիկ զարդերը: Նման աշխատանքն իր տեխնիկայով և վերջնական տպավորությամբ նմանվում էր ոսկեչափան դրվազման եղանակին:

Ոսկեզօծման առանձնակի վարպետության էին հասել XII-XIVդդ. կիլիկյան վարպետները: Նրանք հիմնալի տիրապետում էին ոսկեզօծման տեխնիկայի բոլոր տարբերակներին, ընդ որում մի աշխատանքի համար հաճախ օգտագործում էին տարբեր երանգների ոսկի, որն առանձնակի շուք էր հաղորդում մանրանկարին (աղյուսակ CXXVII): Առհասարակ կիլիկյան մանրանկարներում ոսկին արտակարգ առատ էր օգտագործվում. նրանով երբեմն ծածկվում էր նկարի ամբողջ խորքը: Լ.Պուռնովոն խոսելով կիլիկյան մանրանկարչության մասին, նշում է. «*Հայկական գրքային գեղանկարչության հազարամյա պատմության մեջ կիլիկյան մանրանկարչությունը միանգամայն ուրույն տեղ է գրավում: Հայկական արվեստի մեջ այլևս երբեք և ոչ մի տեղ չենք գտնի այնպիսի շքեղ դեկորատիվ զարդանկարներ, պայծառ, բայց ներդաշնակ ու ազնիվ գույների այնպիսի փայլ, այնպիսի նրբություն ու ճարտարություն*»: Հեղինակը նշում է նաև, որ կիլիկյան վարպետները կիրառում էին ոսկեզօծման տարբեր եղանակներ: Կիլիկիայում ոսկեզօծման տեխնիկայի կատարելագործման մասին վկայում են ձեռագրերը: Անցել են դարեր, բայց այդ դպրոցի լավագույն նմուշներում ոսկին պահպանվել է առանց զգալի վնասվածքների:

Միջնադարյան ներկերի պատրաստման, ինչպես նաև ոսկեզօծման շատ եղանակներ մինչև օրս մնում են չափազաբանված: Ձեռագրերում երբեմն հանդիպում են ցուցումներ, թե ինչից էին պատրաստում ներկերը, թանաքը, ինչպես էին կատարում ոսկեզօծումը, սակայն ճարտարագործական (տեխնոլոգիական) շատ մանրամասներ մնացել են մեզ համար անհայտ: Դրանք աշխատանքային հմտության այն գիտելիքներն էին, որոնք փոխանցվում էին մի վարպետից մյուսը, մի սերնդից հաջորդ սերունդը, կազմելով մասնագիտական գաղտնիքներ, որոնց իմացությունը վտառվում էր միայն ընտրյալներին: Առանձին դեպքերում, հիմնականում ուշ ժամանակաշրջանում, երբեմն հանդիպում են տեղեկություններ ներկերի

բաղադրության, ոսկու պատրաստման մասին: Այսպես, XIVդ. մանրանկարիչ և ոսկեգործ Սահակ ծաղկարարը թողել է խորհուրդներ, թե ինչպես պետք է պատրաստվի ձեռագրի համար օգտագործվելիք ոսկին. «*Խրատ վասն զուտ ոսկի վարաղա, զի բանիցի ի վերա թղթի: Առ Ա ոսկի եալդուզ կամ մանր և հալեա ի կծի՞ծ ոսկերչի և արկ ի նա կես դանկ զուտ արծաթ, զի միասցի ըստ ոսկոյն, թափեա զայն ի յորնջայն և ծեծեա փոքր ինչ, զի երկարասցի և պնդիցի ըմբռնեա զայն ոսկի փոքր մանկենայի ոսկերչի և հարեա ի վերայ քարի այնպիսոյ, որ նուրբ մաշիցէ զոսկին. ապա ի վերայ նոյն սալի հարեա զմանրեալ զոսկին, մինչև լնիցի նուրբ միլամապէ: Վեր առ ի քարէն և ած ի թապաղ սպիտակ լինոյ և մատամբո միացո ըստ պարզ ջրոյն և դիր վայր մինչև մանր ոսկին նստցի ի ներքոյ ջրոյն, թափեա զայն սեաւ ջուրն զգուշութեամբ զի մի գնասցէ ոսկին ընդ սեաւ ջրոյն, դարձեալ ած յստակ ջուր և կրկին հարեա մատամբոյ և յստակեա ըստ վերնոյ խրատուն և այսպես յստակեալ թափեա ի նոյն վարաղն ջուրն սպիտակն և բան տար ի թուղթն որպէս օրէնն է բանիլ վարաղի» (**Գևորգյան**, 1991, 73):*

Ոսկին օգտագործում էին նաև ձեռագրերի թանկարժեք կրկնակագմերի համար: Վերջինները պատրաստվում էին արծաթից, երբեմն ոսկեջրած, իսկ երբեմն մաքուր ոսկուց, և հարդարվում զարդերով, սրբապատկերներով: Կրկնակագմերի համար օգտագործում էին նաև թանկարժեք քարեր, էմալ: Այդ տիպի կրկնակագմերից մեզ են հասել միայն առանձին օրինակներ, քանի որ դարերի ընթացքում առավել ճոխ պատրաստված կրկնակագմերն անջատվել և հափշտակվել են առավել հաճախ օտարազգի զավթիչների ձեռքով: Շատ ձեռագրերի հիշատակարաններում պահպանվել են տեղեկություններ, երբեմն զարդարող կրկնակագմերի և դրանք կերտող վարպետների մասին:

Այսպես, XIIIդ. սկզբին Բարձր Հայքում աշխատել է *Միխայիլ* անունով մի ոսկերիչ, որը 1201թ. պատրաստել էր Մատենադարանի N 3793 ձեռագիր-Ավետարանի ոսկի կրկնակագմը (**Հիշատակարաններ**, 1984, 23): Նույն դարում Կիլիկիայում հայտնի էր «*Ձաւրավար պատուական ոսկեգործ*», 1259 - 1278թթ. հաճախ հիշատակվում է կիլիկյան մեկ այլ վարպետ՝ հռչակավոր կազմարար Առաքել Հնազանդենց (**Հիշատակարաններ**, 1984, 41, 297, 301, 316, 319 և այլու): XIVդ. Երուսաղեմում աշխատել է Սկրտիչ ոսկերիչը, Դրիմուն՝ Հակոբ, Բաբերդում՝ Խոցադեղ ոսկերիչները և շատ ուրիշներ (**Հիշատակարաններ**, 1950, 169, 430, 470):

Մեզ հասած ամենահին ոսկեջրած արծաթյա կրկնակագմը, համաձայն նրա վրա պահպանված արծանագրության, պատրաստվել էր Կիլիկիայում 1255թ. «*Հրամանաւ տր Կոստանդեա կաթուղիկոսի...*» (**Մատենադարան**, ծեռ. 7690): Այդ կրկնակագմը հանդիսանում է նաև այդ արվեստի վարպետորեն կատարված լավագույն օրինակներից մեկը (աղյուսակ CXXVI):

Չափազանց հետաքրքիր է նաև մաքուր ոսկուց պատրաստած մի այլ կրկնակագմ, որի վրա փորագրված են Հովհան Որոտնեցու և Գրիգոր Տաթևացու պատկերները: Այն պատրաստվել էր XIVդ. և պահվում է այժմ Էջմիածնի Մայր Աթոռի թանգարանում:

Ը. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՈՍԿԵ ԻՐԵՐԻ ԵՎ ԶԱՐԴԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Միջնադարյան Հայաստանում ոսկուց և արծաթից իրեր պատրաստելու և դրանք զարդարելու համար կիրառվում էր տեխնիկական ավելի քան 15 եղանակ, այն է մոմի մոդելի, քարե, կավե և հողե կաղապարների օգնությամբ ծուլելը, կռելը, դրվագելը, առանց ծուլելու խշտակի մեջ թիթեղից իրերի պատրաստելը, թելերով հյուսելը, հատիկներով զարդարելը, փորագրելը, ընդելուզանելը, ոսկեզօծելն ու ոսկեջրելը կամ արծաթաջրելը, ոսկեգույն և արծաթագույն համաձուլվածքներ ստանալը, սևադելը և արծաթապատելը⁶⁵: Այս բազմազան տեխնիկական եղանակների գործադրությունը վկայում է ոչ միայն ոսկերչության արհեստի բարձր զարգացման, այլև նրա մեջ աշխատանքի բաժանման, խորացման մասին: Ոսկերչության տեխնիկայի բազմազանությունը և արհեստավորների բարձր հմտությունը, առաջ էին բերել ոսկերիչ արհեստավորների մի քանի իրարից տարբեր և ինքնուրույն մասնագիտություններ:

Ոսկուց և արծաթից իրեր պատրաստելու տեխնիկայի մի քանի տեսակներ հարմարեցվել էին շուկայում տարբեր կարողության գնորդների պահանջի սպասարկմանը:

Ամենատարածված եղանակներից մեկը դա ծուլման տեխնիկան էր:

⁶⁵ Միջնադարյան ոսկերչության տեխնիկայի հարցերը քննարկված են **Առաքելյան**, 1958, 170-186: Ոսկերչության տեխնիկային առանձին հոդված է նվիրել Վ. Աբրահամյանը, որտեղ քննարկվում է ծուլման, կռելու, դրվագման, հյուսելու, սևադապատման և արծնապատման տեխնիկան, սկսած հին ժամանակներից մինչև մեր օրերը: **Տես՝ Աբրահամյան**, 1952, 1956:

Ձուլելու համար գործածվում էր կավե հալոցը կամ կթխան: Ձուլման հնագույն տեխնիկան լայնորեն օգտագործվում էր նաև պղնձագործության մեջ՝ քարե, կավե կաղապարի մեջ թափելու, մոմե և փայտե մոդելներից կաղապար ստանալու և իրերը նրանց մեջ ձուլելու և այլ եղանակներով: Ոսկերչության բնագավառում սրանց հետ մեկտեղ գործադրվում էր նաև մետաղե մոդելի և հողե կաղապարի տեխնիկան, որը պահպանվելով մինչև մեր օրերն է հասել: Ոսկերիչները վերցնում էին բրոնզե կամ փայտե հատուկ ձևով պատրաստված շրջանակը, որն ուներ 6-8սմ բարձրություն, հատակ չունեցող, լայն բացվածքով տուփի տեսք, շրջանակների մեկի կողքից լինում էր անցքավոր ունկ, իսկ մյուսի համապատասխան մասում ելուստ, այնպես, որ փեղկերը իրար վրա դրվելով, միանում էին: Ստորին շրջանակի մեջ լցվում էր սովորական մաքուր կավ՝ քիչ կպրածությամբ խառնած: Այնուհետև շրջանակի վրա դրվում էր իրի մոդելը, սեղմվում, որպեսզի ցածի երեսը տպվի կավի վրա, այնուհետև տեղադրելով շրջանակի վերին փեղկը այն ևս լցվում էր կավով, որը ծածկում էր մոդելը: Կավը լավ սեղմելուց հետո փեղկերն անջատվում էին, մոդելը հանվում և կավի մեջ մնում էր մոդելին համապատասխան դատարկ տարածություն, որը փոքրիկ անցքով միացվում էր կաղապարի կամ շրջանակի ձագարածն շուրթին և այստեղից լցվում էր հալած ոսկին, այն սառչելով ընդունում էր մոդելի տեսքը: Փռչու պես մանր և ծյուրի շնորհիվ լավ բռնող կավը թույլ էր տալիս ձուլել բավականաչափ նուրբ զարդեր:

Դվինի պեղումների ժամանակ գտնվել են կաղապարի օգնությամբ պատրաստված մի շարք իրեր՝ փոքրիկ ոսկե խաչ, ոսկե ապարանջաններ, ականջի օղեր և ուլունքներ (*Ղաֆադարյան, 1952, 172*):

Ձուլածո ոսկեղեն իրերը հիշատակված են նաև աղբյուրներում:

Կռելու եղանակով ոսկուց և արծաթից կարելի է ստանալ հարթ իրեր, գործադրելով միայն կռանը, մուրճը, մկրատը և կտրիչը: Ափսեները, թասերը, գավաթները և նման այլ իրերն ու անոթները պատրաստվում էին առավելապես կռելու տեխնիկայով: Ոսկերիչն առանձին-առանձին պատրաստում էր

ոթի կողերը, շուրթերը, հատակը, կանթը, եթե փարիչ կար՝ կափարիչը, ապա դրանք բոլորը պպցնում էր իրար⁸⁶:

⁸⁶ Հայ ոսկերիչները սերնդեսերումը պահպանելով մեզ են հասցրել անոթների առանձին մասերի իրար հետ կպցնելու մի հին, բայց ուշագրավ եղանակ: Դա ճրագի

Կռելով ու մկրատի միջոցով պատրաստվում էին նաև խաչեր, ծեռագրերի կազմեր և այլ առարկաներ:

Դրվագման տեխնիկան զարգացել է կռելու տեխնիկայից: Միջին դարերում դրվագում ասելով հասկացել են առավելապես փայտից, մասամբ և այլ նյութերից պատրաստված իրերը ոսկե կամ արծաթե բարակ թիթեղներով պատելու տեխնիկան: Այժմ դրվագում տերմինը գործածվում է ավելի լայն իմաստով: Դա ոսկերչության և արծաթագործության մեջ ամենից ավելի կիրառվող այն տեխնիկան է, երբ փոքրիկ մուրճով հարվածելով ոսկու կամ արծաթի թիթեղի ներսի երեսին արված գծագիր պատկերի կամ զարդաձևի վրա, արտաքին երեսին ստանում ենք այդ պատկերը ռելիեֆ ձևով: Իսկ եթե անհրաժեշտ է դրսի երեսին ստանալ ոչ միայն ուռուցիկ, այլև փոս ընկնող զարդ, կամ եթե հարկ էր լինում դրսից էլ մշակել դրվագվող պատկերները, կամ զարդերը, ապա գործադրում էին կրկնակի դրվագում, այսինքն դրվագում էին թե՛ դրսի և թե՛ ներսի երեսից: Շատ հաճախ դրվագված պատկերները լրացուցիչ մշակում էին մետաղե գրիչով կատարված փորագրությամբ: Հայաստանի ժամանակակից ոսկերիչները նույնպես գործադրում են դրվագման տեխնիկան, և հետաքրքրական է, որ նրանց մուրճի հարվածներով ոսկե թիթեղի երեսի դուրեկան տեսքը չփոփոխելու, չփչացնելու համար, հարվածող մակերեսը պատում են ծյուրով, մի տեխնիկա, որը հավանաբար գալիս է հին ժամանակներից:

Դրվագումը իրոք շատ հին տեխնիկա է: Հայաստանում դրվագված հնագույն ոսկե իրը գտնվել է Կիրովականի մեծ դամբարանում և պատկանում է միջին բրոնզի դարաշրջանին: Ոսկե թասի վրա պատկերված վեց առյուծները կատարված են դրվագման եղանակով:

Միջին դարերում դրվագման եղանակով պատրաստվում էին ոսկեպատ փայտյա գահույքներ, խաչեր, մասունքի և այլ տուփեր (զգրոցներ), ծեռագրերի կազմեր, քչոցներ, թասեր, անոթներ, ձիասարքի որոշ մասեր և այլ իրեր:

բոցի օգտագործումն է: Որպեսզի ճրագի թույլ բոցը ուժեղացվի և իրը չմրտավի, ոսկերիչները մետաղե մի բարակ խողովակով փչում էին ճրագի բոցի վրա առջացնելով ուժեղ հոսանք, որի շնորհիվ բոցը բորբոքվելով ստանում էր կապույտ գույն, բարձրանում էր նրա ջերմաստիճանը, բացի այդ փչելով կարելի էր բոցը ուղղել ուզածը տեղը, ինչպես այդ արվում է այժմ հատուկ սարքի (բոցամուղ) միջոցով: Գրագի վրա խողովակով փչելու եղանակը պահպանվել է նույնիսկ մինչև մեր օրերը և նույնիսկ ոսկերիչը փոքր գործերի համար երբեմն չի օգտագործում ավելի կատարելագործված համակարգեր, այլ դիմում է հնամենի միջոցին:

Ոսկերչության արվեստից մեզ հասած նմուշների մեջ բացառիկ տեղ է գրավում այսպես կոչված «խոտակերաց Սուրբ Նշանի» պահարանը, որը նույնպես կատարված է դրվագման եղանակով և մշակված մետաղե գրիչով:

Սիջնադարյան ոսկերչությունից մեզ հասած, իր արվեստով աչքի ընկնող այս օրինակը մյուս մասնատուների, կիլիկյան պահարանների և գրքերի կազմերի, Կիլիկյան ճանապարհորդական ջրամանի հետ միասին թույլ են տալիս գաղափար կազմելու IX-XIII դարերի գրականության և արձանագրությունների մեջ հիշատակված բազմաթիվ տուփերի, կազմերի, խաչերի և եկեղեցական սպասների մասին:

Դրոշմելու եղանակով հաճախ զարդարում կամ չրացուցիչ մշակում էին կռածո, ծուլածո և դրվագված ոսկե և արծաթե իրերը: Հատուկ մետաղե ծողի՝ *նկատի* ծայրի ցածի տափակ մակերեսին գտնվող ծուլածո զարդերը հանում էին ոսկե և արծաթե առարկաների վրա, և այդ պրոցեսը կոչվում էր դրոշմել կամ առատալել: Նկատով դրոշմելու դեպքում մուրճով հարվածում էին նկատի վերին գլխին և դրոշմում նրա վրա եղած զարդը: Ավելի մեծ մակերեսի վրա զարդեր դրոշմելու կամ առատալելու համար գործածում էին հարթ մակերեսով ծողեր. դրանցից այն ծողը, որի վրա լինում էր քանդակազարդ կոչվում էր *խշտակ*, իսկ մյուսը, որ լինում էր բոլորովին հարթ և իր վրա ընդունում էր մուրճի հարվածները, կոչվում էր *խափշակ*: Այս երկու տերմիններն իրենց ձևով շատ հին են թվում: Ոսկե կամ արծաթե թիթեղը դրվում էր խշտակի վրա, իսկ նրա վրա դրվում էր խափշակը և մուրճով հարվածելով սրա վրա ոսկերիչը խշտակի վրայի զարդը տալում էր ոսկե կամ արծաթե թիթեղի վրա: Որպեսզի զարդը լավ և ռելիեֆ ստացվի, ոսկե կամ արծաթե թիթեղի վրա դնում էին արժիճ, իսկ խափշակը արժճի վրա: Փափուկ արժիճը խափշակի վրա իջնող հարվածներից ճկում էր ոսկու թիթեղը և խորը կերպով մտցնում խշտակի խորաքանդակ զարդի փոսիկների մեջ:

Խշտակի և խափշակի օգնությամբ հանված զարդերը լինում են ոչ միայն ոսկե և արծաթե, այլև սովորական պղնձե իրերի և առարկաների վրա: Նման զարդեր կարելի է տեսնել մասնատուների, Անիում գտնված մի մոմակալի, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակների ձեռագրերի կազմերի վրա. նրանց անկյուններում փակցվող ավետարանիչների, կենդանակերպ պատկերները կրող եռանկյունաձև թիթեղների եզրերին: Այս փաստերն անառարկելի են դարձնում խշտակի և խափշակի գործածությունը

հնում: Ինչպես այդ տեխնիկան, նույնպես և *խշտակ*, *խափշակ* հին տերմինները պահպանվել, հասել են մինչև մեր օրերը, մասնավորապես ոսկերչության մեջ անուն հանած վանեցի վարպետների շրջաններում⁸⁷:

Հայ ոսկերիչներին հայտնի էր նաև խշտակի և խափշակի օգնությամբ արարողություն ունեցող իրեր պատրաստելու եղանակը: Այս եղանակը հավանաբար գործածվել է Անդրկովկասի բոլոր երկրներում և շատ հին ժամանակներից սկսած, որը պահպանվել է մինչև մեր օրերը:

Բրոնզից ծուլվում էր շատ մասսիվ մի մայր կաղապար, որի ներսի մասը ունենում էր ճիշտ այն ձևը, ինչպիսի իր պետք է պատրաստվեր: Բրոնզից ծուլվում էր նաև մի այլ կաղապար, որի մեջը լիքն էր լինում, իսկ արտաքին մակերեսը լրիվ համապատասխանում էր մայր կաղապարի ներսի ձևին և հագնում էր նրա մեջ, այսինքն արտաքուստ նման էր պատրաստվող իրին, բայց մեջը դատարկ չէր: Ոսկերիչը ոսկու կամ արծաթի շրջանաձև բարակ թիթեղը կրակի վրա տաքացնելով, դնում էր *մայր* կամ *էգ* կոչվող կաղապարի վրա, իսկ թերթի վրայից դնում էր *արու* կոչվող կաղապարը և մուրճի ուժով հարվածների շնորհիվ ոսկե կամ արծաթե թերթին տալիս էր կաղապարի ձևը: Պարզ է, որ դա չէր կարելի միանգամից անել և ոսկերիչը ոսկե կամ արծաթե թերթը կամ կիսապատրաստ իրը մերթ ևմերթ տաքացնում էր և նորից կրկնում գործողությունը, մինչև որ իրը լրիվ պատրաստ լիներ, այսինքն լրիվ չափով ընդուներ կաղապարի ձևը: Այս եղանակով պատրաստված ոսկե և արծաթե թասերը իրենց վրա մուրճի հարվածների հետքեր չեն կրում, ուստի նրանց մակերեսը շատ դուրեկան խավրած տեսք է ունենում: Էգ ու արու կաղապարները ևս հնում կոչվել են խշտակ կամ խափշակ:

XV դարի մի ձեռագրում խշտակ բառը գործածված է տարողություն ունեցող իմաստով, որպիսին էր ոսկե կամ արծաթե իր պատրաստելու մայր կաղապարը: Խշտակի կամ խափշակի օգնությամբ պատրաստվող իրերը կարող էին զարդարվել դրվագմամբ, փորագրությամբ և այլ եղանակով կատարված զարդերով:

Ոսկերիչները պատրաստում էին նաև *հյուսածո* իրեր ու զարդեր: Ոսկերիչը ոսկուց թելեր ստանալու համար օգտագործում էր մետաղե մի տախ-

⁸⁷ *Խշտակ և խափշակ տերմինների մասին տեղեկություններ է տվել Երևանում բնակվող վանեցի աչքի ընկնող ոսկերիչ Վ.Հաջագործյանը, որն այդ եղանակով պատրաստել է արծաթե թասեր:*

տակ, որի վրա լինում էին տարբեր տրամաչափի բազմաթիվ անցքեր: Ոսկին կրակի վրա տաքացնելով ծայրը անցկացնում էին ամենալայն անցքի միջով, ունելիով բռնելով ամբողջ ուժով քաշում էին մինչև որ անցքերի միջով անցնելով ստացվեր երկար ձող, ապա նորից տաքացնելով անցկացնում էին հաջորդ ավելի նեղ անցքի միջով և այդ կրկնում էին մինչև որ ստացվեր ամենաբարակ ոսկեթել: Բազմաթիվ անցքեր ունեցող մետաղե տախտակը, որով թելեր էին ստանում, կոչվում է *կորգան*, որը հնից եկող բառ է: Ստացված թելը մի տակ, կամ ավելի հաճախ կրկնակի ոլորած, հյուսում էին և դրանով պատրաստում ոսկի հյուսածո իրեր, զարդեր: Սովորաբար բացի հյուսելուց, թելերը գալարում էին և այդ եղանակով ստանում ամեն տեսակի մանր գալարուն զարդեր, վարդյակներ, տերևներ, երկրաչափական ձևեր, ապա կտրելով դրանք մկրատով ծրագի օգնությամբ կպցնում էին պատրաստվող իրի կմախքի վրա: Մեծ իրերի վրա վարպետները կարող էին հարյուրավոր, նույնիսկ հազարավոր այդպիսի առանձին պատրաստված մանրիկ զարդեր կպցնել:

Հյուսածո զարդեր Հայաստանում պատրաստել են հնագույն ժամանակներից սկսած: Միջին դարերում ոսկե հյուսածո իրեր և զարդեր պատրաստելու տեխնիկան շատ սովորական է եղել: 1939թ. Դվինի միջնաբերդում կատարվող պեղումների ժամանակ գտնված ոսկե հյուսածո մանյակը ոսկերչության արվեստի մի նշանավոր ստեղծագործություն է: 1936թ. գտնված Այգեստանի գանձի ապարանջաններից մեկը նույնպես հյուսածո է: Նույն գանձին են պատկանում նաև երկու հյուսածո խոշոր ականջի օղեր՝ պատրաստված շատ նուրբ աշխատանքով (ծուլածո կախիչներով), ականջի մի քանի փոքր օղեր, որոնց ներքևի մասում դրված են հյուսածո գեղեցիկ զարդեր, ինչպես և ոսկե հյուսածո ուլունքներ (*Ղաֆադարյան, 1952, 172, 177-178*):

Դվինի այս նյութերը նկատի ունենալով, Կ.Ղաֆադարյանը հայտնում է այն կարծիքը, թե թելերով հյուսածո կամ ցանցկեն իրեր պատրաստելը բնորոշ է եղել հայկական ոսկերչությանը: Իրոք միջնադարից մեզ հասել են զգալի թվով ոսկե և արծաթե հյուսածո իրեր:

Հատիկներով զարդարելը ոսկե իրեր պատրաստելու մի այլ եղանակ էր: Հատիկները պատրաստում էին առանձին, ապա կրակի օգնությամբ կպցնում պատրաստվող իրի վրա: Հատիկները պատրաստելու համար ոսկելարը կտրատում էին մանրիկ կտորների և եթե քիչ քանակությամբ հա-

տիկ էր հարկավոր, փոքրիկ աղյուսի վրա անմիջապես հալում էին ծրագի բոցը վրան ուղղելով: Հալելով լարի փոքրիկ կտորը գնդիկ էր դառնում ու սառչում: Իսկ, եթե մեծ քանակությամբ և տարբեր չափսի գնդիկներ էին հարկավոր, ապա վերցնում էին տարբեր հաստության լարեր ու կտրատելով լցնում էին հալոցի մեջ, հաջորդաբար մի շերտ ոսկե թելերի կտորտանքներ մինչև որ հալոցը լցվեր, ապա հալում էին կրակի վրա. այնուհետև հալոցի պարունակությունը դատարկում էին ջուր լցված անոթի մեջ, ածուխը հեռացնում, իսկ ոսկու հատիկները անջատելով պահում էին, անհրաժեշտության դեպքում գործածելու համար: Ոսկու նրբագույն լարից շատ փոքրիկ կտորներ կտրատելով կարելի էր ծայր աստիճան մանրիկ հատիկներ պատրաստել: Տասնյակ, հարյուրավոր, նույնիսկ հազարավոր մման հատիկներ կպցնելով, գոդիչ հյութերի (առավելապես բորակի) օգնությամբ պատրաստում էին ոսկե հատիկավոր զարդեր, որոնք արտակարգ գեղեցկություն են ունենում: Այդ եղանակով է զարդարված Դվինում գտնված ապարանջանների օծազուխ ձև ունեցող օղերը (*Ղաֆադարյան, 1952, 176, նկ. 152*):

Փորագրությունը ոսկերչության մեջ հաճախ կիրառվող եղանակներից մեկն էր: Զուլածո, կռածո և այլ տեխնիկայով պատրաստված ոսկե և արծաթե իրերը շատ հաճախ զարդարում էին մետաղե գրչի կամ խազիչի օգնությամբ կատարվող փորագրությամբ: Նման երկաթե գրչի մի օրինակ գտնվել է Գառնիում: Այս եղանակով կարելի է փորագրել ամեն տեսակի զարդեր ու պատկերներ, նաև անել մակագրություններ: Փորագրությամբ է զարդարված Խոտակերպց Աբ. Նշանի տուփի ներսի մասը, որը ներկայացնում է բարձրարվեստ բուսական զարդ և երկու դեմ առ դեմ նստած եղջերուներ:

Դվինի ոսկե իրերի գանձի ապարանջաններից մեկի սողնակավոր փակի շրջանաձև վահանակի վրա, հատիկավոր շրջանակի մեջ փորագրված է ինչ որ գազանի, թերևս առյուծի գլուխն ու առջևի մասը՝ երկու ոտքերով: Փորագիր զարդեր կարելի է տեսնել ձուլելու, կռելու, դրվագելու և այլ եղանակներով պատրաստված շատ իրերի վրա:

Ոսկե իրերը շատ հաճախ զարդարում էին թանկագին քարերով: Այս տեխնիկան հայկական հին աղբյուրներում կոչված է *ընդելուզանել*: Հայ մատենագրության մեջ տարբեր ժամանակների վերաբերյալ կարելի է գտնել տասնյակ վկայություններ, որտեղ խոսվում է ոսկեղեն և արծաթեղեն իրերի վրա թանկագին և գույնզգույն քարեր ագու-

ցանելու մասին. այդպիսի առարկաները կոչվում էին ընդելուզյալ, ականակապ, ականակուռ: Նման իրեր, սպասներ, խաչեր, գրքերի կազմեր, տուփեր շատ են հիշատակված մատենագրական աղբյուրներում, ձեռագրերի հիշատակարաններում և վիճական արձանագրություններում:

Ստեփանոս Օրբելյանը ասում է, թե Սյունյաց Սողոմոն եպիսկոպոսը X դարի կեսերին «տայ կազմել խաչ յոսկոյ ի մեծարհեստ ճարտարաց. և զարդարել մեծագին ականքք և մարգարտով . . . և գրել ի վերայ գիրն անուն» (*Օրբելյան, 1910, 215*):

Ներսես Շնորհալիկն գրում է. «*Ոսկի ծոյլս կռեցին խաչանման, յականցն շափեղից ցուցեալ զմա զարմանազան*» (*Շնորհալի, 1830, 246*):

Դվինում գտնվել են մատանիներ, որոնք զարդարված են փիրուզյա ակներով: Մատենադարանի ձեռագրերի կազմերի վրա հանդիպում են առանձին խաչեր, որոնք ընդելուզված են ակներեցով, իսկ ավելի ուշ ժամանակներից (XVI-XVIIդդ.) պահպանվել են ընդելուզված ամբողջական արծաթե կազմեր: Մեծ թվով այդպիսի գրքեր և խաչեր կան էջմիածնի վանքի թանգարանում և պահոցներում:

Ընդելուզումը շատ հին ժամանակներից է կիրառվում (սկսած բրոնզե դարից): Ընդելուզված է եղել Տիգրանի թագը: Քարեր ագուցված զարդեր գտնվել են Սիսիանում, Գառնիում, իսկ V դարի մատենագրության մեջ ոսկեղեն, արծաթեղեն զարդեր հիշատակվում են համարյա միշտ իբրև ընդելուզված զարդեր:

Ոսկեզօծելու, ոսկեջրելու եղանակը նույնպես լայնորեն կիրառվել է ոսկերչության և արծաթագործության մեջ:

Ոսկեզօծելը ժողովրդական բարբառում կոչվում է նաև ոսկեջրել: Սակայն բացի ոսկեջրելուց, կար ոսկեզօծման մի հատուկ տեխնիկա, երբ ոչ մետաղե իրերը՝ փայտ, ոսկոր, կաշի մագաղաթ, ապակի և այլն ծածկվում էին ոսկե փոշու շերտով կամ ոսկու վարադով՝ թե՛ կրակի օգնությամբ (օրինակ ապակու վրա) և թե՛ մանավանդ կապնող նյութերի ու կոկիչի օգնությամբ:

Հին հայկական մատենագրության մեջ ոսկեջրելու համար գոյություն ունեն «*համակել*» հատուկ տերմինը, որպեսզի կարելի լիներ ոսկեջրելը տարբերել ոսկեզօծելուց, որոնք կարող էին ավելի լայն իմաստով գործածվել: «*Եւ զբաժակս և զըմպելիս արծաթեղէն քանդակունս յոսկի համակեալս*» (*Կաղանկատվացի, 1983, 160*):

Իրերը ոսկեջրելու համար նախ պատրաստվում էր ոսկեջուրը: Ալքիմիական ձեռագրերում

պահպանվել են ոսկեջուր պատրաստելու մի քանի կերպեր, բայց դրանցից ամենահիմնականը ոսկին սնդիկի մեջ լուծելն էր և այս եղանակով ոսկեջուր կամ ոսկու վարադ ստանալը, որը ալքիմիական ձեռագրերում անվանված է «*ոսկի հալել*»:

Մեզ հասած ոսկեջրած իրերի թվին են պատկանում էջմիածնի մասնատուփերը, խոտակերաց Սուրբ Նշանը և նրա տուփը, մեծ թիվ են կազմում հետագայի ձեռագրերի ոսկեջրած կազմերը, խաչերն ու տուփերը:

Պեղումներով հայտնաբերված նյութերի մեջ ևս կան ոսկեջրած և արծաթաջրած իրեր: Անիում գտնվել է երկաթե մատանի, որի ական տեղ դրված է պղնձե ուղղանկյուն շրջանակ առյուծի պատկերով և այդ շրջանակը ոսկեզօծված է:

Հայ ոսկերիչները թեև սակավ, բայց գործածել են նաև *արծնապատումը* (եմալ): Ապակու վրա էմալով կատարված նկարներ հանդիպում են Անիի և Դվինի պեղումների ժամանակ գտնված XII-XIIIդդ. նմուշների վրա, իսկ արծնապատ մետաղ այդ դարերից մեզ չի հասել: Արծնապատ արծաթի հնագույն նմուշները, որոնք մեզ հայտնի են, պահպանվել են Մատենադարանի ձեռագրերի արծաթե կազմերի վրա և դրանք XV-XVI դարերից ավելի վաղ օրինակները չեն: Այնուամենայնիվ նրանք ցույց են տալիս, որ արծնապատման տեխնիկան, մանավանդ *ցանցավոր արծնապատումը* (чешуеобразная эмаль) Հայաստանում գործադրվել է թեև նվազ չափով, քան հարևան Վրաստանում և Բյուզանդական կայսրության մեջ, որտեղ այն տարածված է եղել, հասնելով բարձր զարգացման: Վրացական ցանցավոր արծաթապատ իրերի լավագույն նմուշներից է, այսպես կոչված, Խախուլի Տիրանոր պատկերի տուփը, որը պատրաստված է Գելաթում 1125-1154 թվականների միջև (*Амударшвили, 1950, 103*):

Միջնադարյան ոսկերչության և արծաթագործության մեջ կիրարկվող տեխնիկայես բարդ և հետաքրքիր հնարներից կարելի է համարել *սևադը* կամ *միներ*: Սևադի հնարներին հայ վարպետները ծանոթ են եղել տալկավին խորենացու ժամանակներից. «*սակաւ ինչ արեան միշ ունելով յաչսն որպէս դրակոնտիկոն ի վերայ ոսկոյ և ի մէջ մարգարտոյ ծագէր*» (*խորենացի, Բ, Ժբ*): «*Դրակոնտիկոն*» բառը Բ.Առաքելյանը բացատրում է արծաթի կամ ոսկու վրա կիտած *սևադ* կամ *միներ* (*Առաքելյան, 1958, 184*):

Սևադելու տեխնիկայի ելությունը հետևյալն էր. նախ ստանում էին սևադի փոշին, որի բաղադրության մեջ մտնում էին արծաթ, ծծումբ, պոտաշ,

բորակ և սովորական աղ: Ապա ստացված փոշին բացում ջրով այն հարաբերակցությամբ, որ ստացվեր մածուցիկ, շիլայատիպ զանգված: Շիլան սառած վիճակում պետք է ունենար սև քարի գույն: Այնուհետև այս շիլայով պատում էին հարդարվող առարկայի փորագրված մասերը, զարդանկարներն ու փորագիր զարդաները: Ապա դնում բովի վրա տաքանալու այնքան ժամանակ, որ սևադը հալվելով ամուր կպչեր սևադվող առարկային: Սևադի տարածվելուն օգնում էին և փորագիր պատկերները (ակոսների տեսքով): Սառելուց հետո, սևադած առարկան ենթարկվում էր կրկնակի մշակման: Հատուկ դանակի կամ էլ սրածայր մետաղե գրիչի միջոցով մաքրում էին զարդադաշտը ավելորդություններից, հեռացնում սևադի հետքերը. ուղղում զարդապատկերների մանրամասները: Սևադելու ընթացքը պետք է տարվեր այն հաշվով, որ արդյունքում ստացված զարդանկարն ունենար ողորկ ֆոն, կատարյալ հարթ ու փայլատ մակերես, իսկ այդ մակերեսի վրա իրենց ողջ արտահայտչականությամբ փայլեին արծաթավուն զարդապատկերներ սև ֆոնի վրա, առաջացնելով գույների ներդաշնակ ու համահունչ խաղ:

Սևադել կարելի է թե՛ ստացվող զարդանկարի ֆոնը, թե՛ նրա գծագիր պատկերը: Առաջին դեպքում ստացվում է զարդանկի և առարկայի ողջ մակերեսի սև արծաթավուն երանգների համադրում, իսկ երկրորդ դեպքում գույների խաղն ավելի ճոխ է լինում, որովհետև սևադը ծածկում է նաև զարդադաշտը, հարդարված սևի և արծաթագույնի համահունչ համադրությամբ:

Սևադի հնարանքով են հարդարված Վիլգորտում գտնված թասը, Դվինում գտնված ոսկե մատանիներից երկուսը: Սակայն տեխնիկական հետաքրքիր լուծում ունի դարձյալ Դվինի տարածքից գտնված արծաթե մատանին (2775/58)՝ սևադի և ոսկեջրելու հնարանքով: Մատանին ունի կլոր ուռուցիկ կողեր. կողերին ոսկեջրելու հետքեր:

Հայ ոսկերիչները ծանոթ են եղել և մետաղների *հարգորոշմանը*: Որպես հարգափոք Օգտագործել են սևագույն մի քար, որը կոչվել է *փորձաքար* (մակաքար): Արծաթը կամ ոսկին քսում էին նրա

վրա, ապա վրան ավելացնում քիչ բորակաթթու, որի միջոցով և հնարավոր էր լինում իմանալ ոսկու կամ արծաթի տոկոսը: Ջուտ ոսկու և արծաթի հետ սովորաբար խառնել են որոշ չափով այլ մետաղներ, առավելապես պղինձ, որի տոկոսային հարաբերությունից էլ կախված էր ոսկու վառ կամ խամրած դեղնավունը, պղնձակարմիրը:

Ոսկե իրերի քննությունից պարզվել է, որ հայ ոսկերիչ վարպետներն իրենց արհեստանոցներում կերտել են ոչ միայն բարձրարվեստ և թանկարժեք զարդեր, այլև դրանք հարդարել թանկարժեք ու կիսաթանկարժեք քարերով: Դվինի պեղումներից գտնվել են փիրուզե ու մարգարտե ուլունքաշերտեր: Փիրուզե ուլունքներն ունեն քիչ խամրած կանաչավուն գույն, եռանկյունաձև անկանոն կտրվածք, իսկ մարգարիտները փոքր չափերի են, բոլորի կամ երկարավուն:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, միջնադարյան Հայաստանում ոսկու հետ կապված տարբեր արհեստները բարձր զարգացման էին հասել, որը պայմանավորված էր նախորդ շրջանից եկող հարուստ ավանդույթներով: Մյուս կողմից ոսկերչական արհեստը մեկուսացված չէր. ունենալով իր ազգային դիմագիծը այնուամենայնիվ ոսկերիչներն օգտագործում էին այն լավագույն կողմերը, որոնք հատուկ էին սկզբնապես սասանյան և բյուզանդական արվեստին, հետագայում մուսուլմանական աշխարհին: Հանրահայտ փաստ է, որ հոգևոր կենտրոններում պահպանվում էին մեծաթիվ գանձեր՝ սկիհներ, ոսկեհուռ վակասներ, խաչեր, մասնատուփեր, բուրվառներ, քոջներ, աշտանակներ, սպասք և այլ, որոնք բազմիցս հիշատակվում են մեր աղբյուրներում:

Միջնադարյան Հայաստանի ոսկերչության համար կարևոր դեր էր խաղում նաև հումքի առկայությունը: Ոսկու այն քանակը, որը հիշատակվում է հայկական աղբյուրներում կապված արհեստագործական արտադրանքի (զարդեր, զենքեր, սպասք, զգեստ) և դրամաշրջանառության հետ, ցույց է տալիս, որ միջնադարյան Հայաստանում ոսկու հանույթը գտնվում էր զգալի բարձրության վրա և ոսկերիչ արհեստագործների հումքի հայթայթման հիմնական աղբյուրներից էր:

ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ա. ՀԵԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՈՍԵԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (մ.թ.ա. IV – մ.թ. IV դդ.)

Առաջին մետաղյա դրամները թողարկվել են մ.թ.ա. VIII-VIII դդ. Լիդիայում, այնուհետև Էգինայում: Քանի որ դրամների վրա չէր հիշատակվում թողարկման թվականը, իսկ պատմիչները նույնպես չէին փաստում այդ իրողության ժամանակը, որոշել դրանց ստույգ թողարկման ժամանակները հնարավոր չէ:

Առաջին դրամները վերագրում են Լիդիայի թագավոր Գիգեսին: Մերմնադների հարստությունից: Գիգեսի (մ.թ.ա. 685-652թթ.) թողարկած դրամները էլեկտրումից էին՝ այսինքն ոսկու և արծաթի բնական խառնուրդից: Տնտեսական հարաճուն պահանջները բավարարելու նպատակով, արդեն մ.թ.ա. VII-VI դդ. դրամներ թողարկվում էին ոչ միայն հունական պոլիսներում, այլև Փոքր Ասիայի քաղաքների մեծագույն մասում: Շուտով դրամներ թողարկեց Աքեմենյան Պարսկաստանը, ավելի ուշ՝ Թրակիան, Կարթագենը, Սիցիլիան և այլն: Իսկ Մակեդոնիայի տիրակալ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ոսկե և արծաթե դրվագումները հիրավի կատարում էին «միջազգային դրամի» դեր, ընդունվելով միջազգային շուկայում ամենուրեք:

Հայաստանի տարածքից ազնիվ մետաղներից դրվագված դրամական գտածոների հայտնաբերման արձանագրումն ու հաշվառումը մշտապես ունեցել են հարաբերական նկարագիր: Հատկապես ոսկե դրվագումները հիմնականում «շրջանցել» են թանգարաններն ու դրամագետներին և անցնելով ձեռքից ձեռք կորցրել են այդ դրամների գտնելու հետ կապված հանգամանքների պատմությունը դառնալով սոսկ «ոսկե դրամ»: Մինչդեռ Հայաստանը, իր աշխարհագրական դիրքով, գտնվելով Արևմուտքի և Արևելքի սահմանագծում, հանդիսանում էր հին և միջնադարյան դարաշրջանների առևտրական ճանապարհների հանգուցակետ, մշտապես ներկայացնում էր բազմատեսակ, հաճախ ան-

սպասելի, դրամագիտական նյութեր: Այդ դրամագիտական հուշարձանները հետաքրքրական են միջազգային դրամական շրջանառության տարբեր հարցերի պարզաբանման համար ընդհանրապես և Հայաստանի՝ մասնավորապես:

Կովկասում հայտնաբերված անտիկ դրամների առաջին հրատարակումները կայացել են XIX դ. վերջում (*Гаккес, 1890*): Սակայն Ա.Գասիկի կողմից նկարագրված օրինակների հայտնաբերման պայմանները բերված են մոտավոր: Այնուամենայնիվ նա հաղորդում է արժեքավոր տվյալներ դրամաշրջանառության պատմության ուսումնասիրության համար: Գրքում ներկայացված դրամները հավաքվել են մեկ տասնամյակի ընթացքում 1879-1889թթ. Երևանի նահանգի տարածքից: Ա.Գասիկի ուսումնասիրությունում նկարագրված են 425 դրամ՝ յուրաքանչյուր օրինակի չափագիտական տվյալներով, որից 56 ոսկե դրամներ՝ որոնցից անտիկ դարաշրջանի՝ քսանվեց և բյուզանդական՝ երեսուն: Փաստորեն, այդ հսկայական նյութը Հայաստանի դրամաշրջանառության ուսումնասիրության մեջ ընդգրկվում է առաջին անգամ հրատարակումից ավելի քան մեկ դար հետո:

Ա.Գասիկի բերված նյութերը հավաքված բուն Հայաստանում համահունչ են և լրացնում են մեր պատկերացումները Հայաստանի դրամաշրջանառության ընդհանուր պատկերը ավելի ընդգրկուն և լրիվ ներկայացնելու համար:

Գրքում հիշատակված ոսկե դրամները մ.թ.ա. IV դ. մինչև մ.թ. XII դ. դրվագումներ են, այսինքն Ալեքսանդր Մեծից (մ.թ.ա. 336-323թթ.) մինչև Հովհան II Կոմնենը (1118-1143թթ.):

1935թ. անվանի դրամագետ Ա.Զոգրաֆը հրատարակեց «Կովկասի անտիկ ոսկե դրամները» հոդվածը, ուր բերվում են տվյալներ ավելի քան վաթսույն բնակավայրերից գտնված անտիկ դարաշրջանի դրամների մասին (*Зорчаф, 1935*): Հայաստանից այդ ցուցակում ներկայացված են երեք դրամ՝ հայտնաբերման մոտավոր տվյալներով:

1983թ. հրատարակվեց Խ.Սուլշեյանի «**Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում**» մեմագրությունը, որտեղ քննարկվում են անտիկ շրջանին վերաբերող երեք ոսկե դրամ և համառոտ ներկայացված է բյուզանդական ոսկե դրամների շրջանառության վերաբերյալ քննությունը (*Սուլշեյան, 1983, 29, 73, 114, 123*):

Հայաստանում անտիկ ժամանակաշրջանի և բյուզանդական ոսկե դրամների շրջանառության հարցերի վերաբերյալ հոդվածներով հանդես է եկել Հ. Սարգսյանը (*Սարգսյան, 1981, 1994, Саркисян, 1991, 1995 և այլն*):

Ա.Գասիկի հրատարակված նյութերից բացի, Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվել են անտիկ ոսկե դրամների տասնվեց օրինակ⁸⁸, որի հիման վրա հնարավոր է ստեղծել անտիկ ժամանակաշրջանի դրամաշրջանառության մոտավոր պատկերը Հայաստանում: Աշխարհագրական առումով քննարկվող դրամների տարածվածությունը բավական ընդարձակ է: Հայտնի են տարբեր երկրների քսաներկու տիրակալների թողարկումներ:

Ժամանակագրական առումով այն ընդգրկում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրակալությունից մինչև Արևելյան Հռոմեական կայսրության (Բյուզանդիա) տիրակալ Անաստաս I (491-518թթ.):

Այսպիսով Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվել են հետևյալ տիրակալների ոսկե դրամները՝

1. Ալեքսանդր Մակեդոնացի (336-323թթ.)
2. Ագաթոկես, Սիրակուզա (317-289թթ.)
3. Լիսիմաքոս (306-282թթ.)
4. Տիբերիոս (14-37թթ.)
5. Կլավդիոս (41-54թթ.)
6. Ներոն (54-68թթ.)
7. Վեսպասիանոս (69-79թթ.)
8. Տրայանոս (98-117թթ.)
9. Ռեմետալկ (131/132 – 153/154թթ.)
10. Անտոնինոս Պիոս (138 - 161թթ.)
11. Ռիսկուպորիո II (211/212 – 228/229թթ.)
12. Ջենոբիա (266-272թթ.)
13. Կոստանտինոս II (337-361թթ.)
14. Վալենտ (Վաղես) (364-378թթ.)
15. Գրանտիանոս (367-383թթ.)
16. Թեոդոս(իոս) I (379-395թթ.)
17. Հոնորիոս (395-423թթ.)

⁸⁸ Դրամներից վեցը պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում, իսկ տասը՝ տարբեր տարիներին, վերադարձվել է տերերին և դրանց հետագա ճակատագիրն անհայտ է (պատճենները և չափագիտական տվյալները պահվում են Հենրիկ Սարգսյանի անձնական արխիվում):

18. Էլիա Եվդոկիա (Թեոդոսիոս II-ի կինը, 421-460թթ.)
19. Լևոն I (457-474թթ.)
20. Լևոն II (474թթ.)
21. Վասիլիսկոս (476-477թթ.)
22. Անաստաս(իոս) (491-518թթ.)

Ներկայացված նյութի վաղագույն դրամները Ալեքսանդր Մակեդոնացու ոսկե դրվագումներն են, որոնցով, այսօրվա տվյալներով, սկսում է ոսկե դրամների շրջանառությունը Հայաստանում:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվել են երկու ստատեր, որոնցից մեկը գտնվել է Արմավիրի մարզի Հայթաղ գյուղում հողային աշխատանքների ժամանակ:

Դրամի առաջին երեսին պատկերված է Աթենասի գլուխը երկար վարսերով, գլխին կորնթոսյան սաղավարտ, դեմքով դեպի աջ: Սաղավարտի վրա պատկերված է կծկված օձ: Երկրորդ երեսին դեպի ձախ շարժվող թևավոր Հաղթանակի դիցուհին է երկար խիտոնով (շապիկ): Աջ ձեռքով բռնել է պսակ: Դիցուհու ետևում եղած «ΑΕΞ» գրությունը չի պահպանվել:

Դրամի արժեքն ընդհանուր, կշիռը՝ 8.20 գրամ, տրամագիծը՝ 18մմ:

Երկրորդ դրամը գտնվել է Երևանի մահանգում և գրեթե նույնանման է: Ոսկի, կշիռը՝ 7.93 գրամ, տրամագիծը՝ 15մմ (*Գասիկ, թիվ 17*): Ցավոք, Ա.Գասիկի գրքում դրամները նկարագրված են ոչ բոլոր մանրամասներով, իսկ գծանկարները կատարել է հեղինակի տասը տարեկան որդին, այնպես որ գծանկարները տրված են մոտավոր նմանությամբ (*Դասև, 1890, 1-2*):

Ալեքսանդր Մակեդոնացու դրվագումների վերջին երեք տասնամյակների հայտնաբերումները բավական հստակեցրին դրամաշրջանառության ընդհանուր պատկերը: Դրամագիտական նյութի մանրամասն քննությունը ցույց տվեց, որ Կովկասում տարածված են եղել Ալեքսանդր Մակեդոնացու ինչպես ոսկե, այնպես էլ արծաթե դրվագումները: Մինչև վերջերս այն կարծիքն էր հայտնվում, որ «Հայաստանի դրամաշրջանառությանը բնորոշ են միայն արծաթյա դրամները»: Խ.Սուլշեյանը գտնում էր, որ «արծաթը բնորոշ է Հայաստանին և Մերձավոր Անդրկովկասի արևելյան մասին, Շամխոր-Պարտավից մինչև Օրդուբադի շրջանները», հիմնվելով Եվգենի Պախոմովի բերված նյութերի վրա (*Սուլշեյան, 1983, 29*):

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված ոսկե ստատերները լայնացնում են այդ դրամների տարածման շրջանները և ընդգրկում նաև Կովկասի

հարավ-արևելյան շրջանները: Ըստ երևույթին Հայաստանը (Մեծ Հայք) եղել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու ոսկե դրամների տարածման ոլորտում:

Հայաստանի տարածքից Ալեքսանդր Մակեդոնացու ոսկե դրամների ընդօրինակություններ տակավին չեն հայտնաբերվել: Սակայն նրանց տարածումը հայկական շուկայի ոլորտում չի բացառվում:

1970թ. աշնանը Սիսիան քաղաքի թաղամասերից մեկում «Ձոհաբերություն» բլուրի մոտ շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացվեց անտիկ դարաշրջանի դամբարան, որը թվագրվում է մ.թ.ա. II դարով: Դամբարանը պարունակում էր հնագիտական հարուստ նյութ, այդ թվում և բարձրարվեստ առարկաներ՝ պատրաստված թանկարժեք մետաղներից՝ գավազանի գլուխներ, մատանիներ, արամերեն արձանագրությամբ թաս, կոճակներ և այլն: Հնագիտական նյութերի հետ մեկտեղ հայտնաբերվել են նաև դրամագիտական վկայություններ՝ մեկ ոսկե և տասներկու արծաթե դրամներ: Արծաթե դրամները հիմնականում Սելևկյան պետության և Պարթևական թագավորության դրվագումներից են:

Ոսկե դրամը Թրակիայի տիրակալ Լիսիմաքոսի (մ.թ.ա. 306-282թթ.) դրվագումներից ընդօրինակված ստատեր է (աղյուսակ CXXXIX, 1): Դրամի առաջին երեսին պատկերված է Ալեքսանդրի աստվածացված գլուխը հայացքով դեպի աջ, սխեմատիկ, խիստ աղավաղված դիմագծերով: Վարսերի մեջ նշմարվում են երկու թռչուններ: Այտի վրա հստակորեն դիտվում է մի գնդիկ: Երկրորդ երեսին պատկերված է Աթենասը նստած գահին, հայացքով դեպի ձախ, պարզած աջ ձեռքով բռնել է Հեղթանակ դիցուհու մամրակերտ արձանիկը, ձախով՝ նիզակ, պատկերված թիկունքի հետևում: Չախից և աջից հորիզոնական կարճ գծիկներով կազմված է գրությունների նմանեցում: Գահի ներքևում պատկերված է եռաժանի:

Դրամը ստատեր, կշիռը 6.75 գրամ, տրամագիծը 18-19մմ, հաստությունը 1-1.5մմ⁸⁹:

Հայաստանից հայտնաբերված Լիսիմաքոսի դրամի ընդօրինակությունը հետաքրքրական նմուշ է, որը բավական տարբերվում է հարևան երկրների տարածքներից հայտնաբերված գտածոներից: Չնայած Լիսիմաքոսի դրամը ընդօրինակություն է, սակայն կատարումը որակյալ է: Դրամի կլորակը իրենից ներկայացնում է կուռ զանգված, հնարավորին չափ լավ մշակված և հարթ մակերեսի վրա տրված են բարձրաքանդակ կոմպո-

զիցիոն պատկերները: Գրեթե անթերի կլորակի հաստության (խախտվածությունը 0.1մմ), եզրերը հարթ են, չունեն աստիճանաբար դեպի դուրս հաստության նվազեցում:

Հայաստանից գտնված օրինակն ունի նաև ստատերներին բնորոշ տրամագիծ և կշիռ: Ըստ Ա.Ն.Ձոգրաֆի՝ Ալեքսանդր Մեծի և Լիսիմաքոսի դրամների ընդօրինակությունների միջին կշիռը 5-5.5 գրամ է և ավելի ցածր մինչև 4.5 գրամ: Իսկ տրամագիծը Ալեքսանդր Մեծի ընդօրինակություններում՝ 13-18մմ, Լիսիմաքոսի՝ 18-23մմ (*Зорраф, 1935, 180-181*):

Ալեքսանդր Մեծի և Լիսիմաքոսի ընդօրինակություններն ունեն նաև մեծ տարածքային շրջանառություն, գտնվել են Տրանսիլվանիայից մինչև Հնդկաստան: Հիշյալ դրամները ընդգրկում էին նաև Կովկասի տարածքը և ունեին տարբեր որակի թողարկումներ՝ սկսած բարձր դրվագման տեխնիկայի, քաշի ու հարգի, մինչև կոպիտ անորակ, մոտավոր նմանություններ ունեցող դրամներ: Մեզանում այս դրամները ուսումնասիրվում են գրեթե մեկ դար (*Ե.Պախոմով, Ա.Ձոգրաֆ, Դ.Կապանաձե* և ուրիշներ), սակայն հայտնաբերված դրամների սղությունը հնարավորություն չի ընձեռնում տալ նրանց թողարկման փուլերը, ըստ պատրաստման որակի և տեղայնացման, տեսակների, շրջանառության ոլորտի և այլն: Բոլոր դեպքերում վերը նշված ուսումնասիրողները միանշանակ գտնում են, որ Կովկասը հանդիսանում է Ալեքսանդր Մեծի և Լիսիմաքոսի ոսկե դրամների ընդօրինակությունների տեղական դրվագումների տարածքը (*Пахомов, 1926, 15-16*): Լիսիմաքոսի դրամի ընդօրինակությունը տակավին առաջինն է և դեռևս միակ գտածոն է Հայաստանի տարածքից և հնարավորություն չի ընձեռնում անել լուրջ հետևություններ: Սակայն Լիսիմաքոսի դրամի անդրանիկ գտածոն լայնացնում է նրա տարածքային սահմանները, ընդգրկելով նաև Հայաստանը: Ինչպես հայտնի է, Լիսիմաքոսի ընդօրինակությունները թողարկվել են մ.թ.ա. IIIդ. վերջերից մինչև մ.թ. IIդ.: Հայաստանից հայտնաբերված Լիսիմաքոսի դրամի ընդօրինակությունը չի տարբերվում նաև երկրորդ երեսի եռաժանու պատկերմամբ: Ինչպես իրավացիորեն նշել է Ա.Ձոգրաֆը, կովկասյան ընդօրինակություններին բնորոշ է եռաժանու պատկերը՝ ներկայացված Աթենասի գահի ներքևում (*Зорраф, 1935, 180*): Այսպիսով, ընդօրինակությունների կովկասյան տիպի ընդհանուր հոսքից Հայաստանի գտածոն բացառություն չի կազմում:

⁸⁹ Պահվում է ՉՊԹ դրամագիտության բաժնում, 18644:

Հավանաբար Լիսիմաքոսի հայաստանյան գերտաժոն տեղական թողարկման արդյունք է, ունենալով կովկասյան տիպի ընդօրինակություններից ընդհանուր գծեր, այնուամենայնիվ որոշակի տարբերվում է բոլոր խմբերից: Հայաստանի գտածոն ունի ստատերների համար լիարժեք չափագիտական տվյալներ և կարող է հանդիսանալ առևտրական գործարքներում որպես ոսկե դրամի վստահելի միավոր:

Հետաքրքիր է նշել, որ դրամի վրա պատկերված Ալեքսանդրի այտի վրայի գնդիկը, ըստ երևույթին, Լիսիմաքոսի ընդօրինակությունների հայաստանյան թողարկումների տարբերանշանն է: Այդ մասին ուսումնասիրողների մոտ չի ակնարկվում, և դրամների նկարագրություններում հիշյալ «կետի» մասին հիշատակություններ չկան:

Ա. Ջոգրաֆը Կովկասի դրամների ցուցակում բերում է Լիսիմաքոսի ստատերի ևս մի գտածոյի տվյալներ, սակայն հայտնաբերման տվյալները մոտավոր են: Հիշյալ դրամը 1870-ական թվականներին ձեռք է բերվել Տրապիզոնում, սակայն ըստ Ա.Ջոգրաֆի, ծագման վայրը Հայաստանի, Վրաստանի և Լազիստանի սարերից է (*Зорграф, 1935, 191*):

Ինչպես հայտնի է, մ.թ.ա. 10. Հայաստանը մտնում է հռոմեական դրամաշրջանառության համակարգի մեջ: Ավելի քան մեկ դար, դրամագետների մի քանի սերունդ ձգտել է ներկայացնել այդ բարդ խնդիրը՝ հայ-հռոմեական հարաբերությունները դրամագիտական տվյալներով: Այնուամենայնիվ այդ ժամանակաշրջանի դրամաշրջանառության ընդհանուր պատկերը, չնայած նյութի համեմատական առատությանը, հռոմեական բոլոր կայսրերի ժամանակ, ըստ փուլերի, ներկայիս տվյալներով հնարավոր չէ ներկայացնել: Հայտնի է, որ հռոմեական կայսրության ժամանակաշրջանում հայկական դրվագումները դադարեցին: Սակայն, ըստ երևույթին, հռոմեական դրամները միանգամից չտարածվեցին Հայաստանում: Պետք է նկատել նաև, որ Հայաստանի ոչ բոլոր շրջաններն են ընդգրկված եղել հռոմեական բոլոր տիրակալների դրամական գտածոներով, ըստ որում նրանց ղեկավարներն ևս տարբերվում էր:

Այդ մասին է վկայում XVIII դարի վերջում հայտնաբերված երգրումի գանձը (*Саркисян, 1997*):

Ինչ վերաբերում է ոսկե դրամների գտածոներին, դատել նրանց շրջանառության վերաբերյալ մեծ ընդգրկումով տվյալները հնարավորություն չեն ընձեռնում, այնուամենայնիվ մոտավոր պատկեր հնարավոր է ներկայացնել:

Հետաքրքրական է նշել, որ Հանրապետության շրջանի հռոմեական ոսկե դրվագումներ Հայաստանի տարածքից տակավին չեն հայտնաբերվել, սակայն դրանց առկայությունը բացառված չէ: Հայաստանի Հանրապետության տարածքից հայտնաբերված հռոմեական կայսրության դրվագումները ընդգրկում են հետևյալ կայսերների ոսկե թողարկումները:

Տիբերիոս (14-37թթ.) – մեկ դրամ

Ներոն (54-68թթ.) – երեք դրամ

Վեսպասիանոս (69-79թթ.) – երկու դրամ

Տրայանոս (98-117թթ.) – մեկ դրամ

Անտոնինոս Պիոս (138-161թթ.) – մեկ դրամ

Կոստանտինոս II (337-361թթ.) – մեկ դրամ

Հոնորիոս (396-425թթ.) – մեկ դրամ

Ռուսական կայսրության մախկին Երևանի նահանգից հռոմեական ոսկե դրամները, ըստ Գասիկի բերված տվյալների հետևյալներն են (*Гасуков, 1890, թիվ 213, 215, 220, 302, 327, 333, 336, 340-346, 352, 353*).

Կլավդիոս (41-54թթ.) – մեկ դրամ

Ներոն (54-68թթ.) – մեկ դրամ

Վեսպասիանոս (69-79թթ.) – մեկ դրամ

Ջենոբիա (266-272թթ.), Պալմիրայի թագուհի – մեկ դրամ

Կոստանտինոս II (337-361թթ.) – մեկ դրամ

Վալենտ (364-378թթ.) – մեկ դրամ

Գրատիանոս (367-383թթ.) – մեկ դրամ

Թեոդոս(իոս) I (379-395թթ.) – վեց դրամ

Էլիա Եվդոկիա (421-460թթ.) – մեկ դրամ

Հոնորիոս (395-423թթ.) – երկու դրամ

Այսպիսով Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվել է քսանհինգ հռոմեական ոսկե դրամ՝ սկսած Տիբերիոս կայսրից մինչև Հոնորիոսը ներառյալ:

Մեզ հասած ոչ լրիվ տվյալներով, այնուամենայնիվ ունենք երեք արձանագրված փաստ այն դրամների, որոնք հասել են մեզ գանձերի ձևով:

Առաջին գանձը հայտնաբերվել է Գառնիում գյուղի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող Մարտոյի բլրի վրա, որտեղ Գառնիի հնագիտական արշավախումբը 1981-1982թթ. ընթացքում կատարել է պեղումներ (*հաշատրյան, 1983, 22*):

1982թ. բլրի կողքով հոսող գետակի հոսքի շնորհիվ բացվել էին, ըստ երևույթին I-IIդդ. դամբարաններ, որոնք ավերվել էին բնակիչների կողմից: Դամբարաններից մեկում հայտնաբերվել էր երկու ոսկյա դրամ՝ Տրայանոսի և Անտոնինոս Պիոսի

դրվագումներից, որն արշավախումբը չէր կարողացել ձեռք բերել⁹⁰:

Երկրորդ գանձը գտնվել է Արմավիրի մարզի Ապագա գյուղում: Մեզ հայտնի է գանձից մեկ օրինակ դրամ, թողարկված Կոնստանտինոս II օրոք⁹¹:

Երրորդ գանձը ձեռք է բերել Ա.Գասիկը Երևանի նահանգի տարածքից: Այն բաղկացած էր Թեոդոսիոս II-ի ոսկե դրամներից:

Մնացած տասնյոթ դրամները գտնվել են Հայաստանի ութ վայրերից՝ Գառնի, Գավառ (Կամո), Երևան, Ապագա գյուղ, Նախիջևան, Աստղածոր գյուղ, Իգդիր և Երևանի նահանգ:

Բոլոր դրամները, բացի Տրայանոսի դրամից, համակայսերական աուրեոլսներ են, թողարկված Հռոմի կայսրության դրամահատարաններում: Վաղագույն հռոմեական ոսկե դրամը, հայտնի է տակավին միակ օրինակով, դա կայսր Տիբերիոսի աուրեոլսն է (կշիռը 7.78գ, տրամագիծը՝ 18մմ, **ԴԴԹ** 18592; աղյուսակ CXXXIX, 2)⁹²՝ հայտնաբերված Գառնիում շինարարական աշխատանքների ժամանակ բացված անտիկ դարաշրջանի դամբարանում:

Հազվագյուտ են նաև Կլավդիոսի ոսկե դրամները, համեմայն դեպս հայտնի է միակ գտածոն, հայտնաբերված XIX դարի 70-80-ական թվականներին Երևանի նահանգում (**Գասիկ**, թիվ 230): Այս դրամից հետո Հայաստանի տարածքից Կլավդիոս կայսեր գտածոներ չեն արձանագրվել:

Որոշակիորեն փոխվում է իրադրությունը Ներոնի ժամանակ: Կլավդիոսի տիրակալության վերջին շրջանում Հայաստանը վերջնականորեն դուրս էր մնացել Հռոմեական կայսրության ազդեցության ոլորտից: Անկասկած, Հռոմեական կայսրությունը չէր կարող հանդուրժել այս իրավիճակը: Սկսած պայքարն ավարտվեց Դոմիտիոս Կորբուլոնի հաղթական արշավով, որի հետևանքով 58թ. գրավվեց Արտաշատը, ապա Տիգրանակերտը (59թ.):

Նույն թվականին Կապադովկիայի մայրաքաղաք Կեսարիայի դրամահատարանը թողարկեց երկու արժեքիչ միատիպ դրամներ՝ դիդրախմա և

հեմիդրախմա: Այդ դրամների առաջին երեսի վրա պատկերված էր Ներոնի գլուխը՝ գլխին պսակ: Շուրջը լատիներեն գրություն, որը թարգմանվում է «Ներոն Կլավդիոս, որդի Աստվածային Կլավդիոսի, Կեսար, Օգոստոս, Գերմանիկոս»: Երկրորդ երեսին պատկերված է Հաղթանակ դիցուհին և գրություն «ARMENIAC» (**Պտուկյան**, 1971, 63-64): Ըստ դրամագիտական տվյալների «ARMENIAC (ARMENIACVS)» նոր տիտղոսը կայսրին շնորհվեց 58-59թթ. Հայաստանում տարած հաղթանակների համար:

Սակայն Հռոմեական կայսրության հաջողությունները փաստորեն ունեին կայսեր և նրա ռազմական ուժի փառաբանման նշանակություն, քան՝ իրականում ստացված արդյունք:

Ներոնի ժամանակ աուրեոլսների կշիռը նվազեց մինչև 1/45 ֆունտի, 7.27գ, իսկ արծաթե դենարների կշիռը նվազեց մինչև 3.41գ: Անգամ հիշատակային դրամները, որոնք փառաբանում էին կայսրին՝ բացառություն չկազմեցին:

Վերջին տարիների նյութերը ցույց են տալիս, որ Ներոնի տիրակալության տարիներին ոսկե դրամները լայն տարածում ունեն ոչ միայն Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասում, այլ, կարելի է ենթադրել, Մեծ Հայքի տարածքում, նկատի ունենալով նրա սահմանները I-II դարերում:

Հայաստանի տարածքից գրանցված է Ներոնի չորս ոսկե դրամների գտածոներ Հին Արտաշատից (գյուղ Նոր Կյամբ), Աստղածոր գյուղից, Գավառ քաղաքից և Երևանի նահանգից, որի ստույգ տեղը հայտնի չէ: Ներոնի բոլոր աուրեոլսները չիարժեք համակայսերական թողարկումներ են և ունեն միջազգային արժույթի նշանակություն: Այդ մասին են վկայում նրանց կշռային տվյալները 7.22, 7.65, 7.15, 6.92 գրամ:

Գտածոների օրինակներն ունեն տարբեր պատկերատիպեր և բոլորն էլ թողարկվել են Հռոմի դրամահատարանում: Առաջին դրամը հայտնաբերվել է Հին Արտաշատի թաղամասերից մեկում, այնպես որ հռոմեական ոսկե դրամի հայտնաբերումը միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոններից մեկում պատահական չէ (**Սարգսյան**, 1981, 95):

Արտաշատյան գտածոյի առաջին երեսին պատկերված է կայսրի գլուխը՝ դափնեպսակով, դեպի աջ (աղյուսակ CXXXIX, 3): Շուրջը գրություն IMP. NERO CAESAR AVG. PP.: Երկրորդ երեսին պատկերված է Սալիուս դիցուհին՝ գահի վրա նստած: Նա առաջ պարզած աջ ձեռքով բռնել է պատարագի սկիհ. ներքևում գրություն՝ SALVS⁹²: Դրամի

⁹⁰ 1982թ. նոյեմբերի 5-ին լրագրող Ռ. Սաթյանի միջոցով Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի դրամագիտության բաժին ներկայացրեցին որոշման համար մեկ, իսկ մի շաբաթ անց նաև երկրորդ ոսկե դրամը: Պարզվեց, որ Տրայանոսի պատկերովը բացառիկ դրամ է, իսկ երկրորդը՝ Անտոնինոս Պիոսի համակայսերական դրվագումներից էր: Պարզվեց նաև, որ այդ դրամները գտնվել են Սարտոյի բլրի դամբարաններից մեկում միատեղ: Այլ տվյալներ կապված այդ դրամների հետ մեզ հայտնի չէ: Ներկայումս դրամների տեղը անհայտ է:

⁹¹ 1996թ. դեկտեմբերի 30-ին որոշման համար ներկայացվել է ոսկե դրամ: Պարզվեց, որ նախկին էքմիածնի շրջանի Ապագա գյուղում գտնվել է ոսկե դրամների գանձ, որն անցել է ձեռքից ձեռք: Գանձի քանակի մասին տեղեկություններ չունենք:

⁹² Սալիուս առողջություն և բարեկեցություն խորհրդանշող դիցուհի: Պատկերվում է աջ ձեռքին պատարագի սկիհ, ոտքերի մոտ գունդ:

երկու երեսները եզրափակվում են ոչ լրիվ կետավոր շրջանակներով (*Mattingly, 1965, թիվ 79*): Թողարկվել է Հռոմի դրամահատարանում 66-68թթ.: Պահվում է **ՀՊԹ** (Դ, 19107):

Հաջորդ աուրեուսը թողարկվել է 54թ. (ադյուսակ CXXXIX, 4): Առաջին երեսին պատկերված են Ներոնի և նրա մոր Ագրիպինա կրտսերի կիսանդրիները՝ կիսադեմ, հանդիպահայաց: Շուրջը գրություն՝ AGRIPP. AVG. DIVI CLAUD. NERO NIS. CAES MATER: երկրորդ երեսին՝ ծաղկեպսակի մեջ EX. SC., շուրջը՝ NERONI CLVD. DIVI. CAES. AVG. GERM. IMP. TR. P. (*Mattingly, 1965, 200, ադ. 38, 1*): Ոսկի, կշիռը 7.65գ, տրամագիծը՝ 19մմ (**ՀՊԹ**, Դ 19558):

Հետաքրքրական է, որ այս դրամը՝ թողարկված Ներոնի մոր պատվին, այն բացառիկ նմուշներից է, ուր տեսնում ենք Յուլիա Ագրիպինայի (16-59թթ.) կայսր Կլավդիոսի կնոջ պատկերը (*Хачатур, 1981, 33*):

Գավառ քաղաքից գտնված դրամի (ադյուսակ CXXXIX, 5) առաջին երեսին պատկերված է Ներոնի գլուխը: Շուրջը գրություն՝ NERO CAESAR [AV]GVSTVS: երկրորդ երեսին պատկերված է Ներոնը ողջ հասակով, աջ ձեռքով բռնել է պատարագի սկիհ, իսկ ձախով նիզակ: Կայսրի ետևում կանգնած է կայսրուհին, որը աջ ձեռքով բռնել է պատարագի սկիհ, ձախով՝ առատության եղջյուր: Կոմպոզիցիոն պատկերը ծախից և աջից ունի գրություն՝ AVGVSTVS AVGVSTA: Ոսկի, կշիռը՝ 7.18գ, տրամագիծը՝ 18մմ: Թողարկվել է Հռոմում (64-68թթ.) (*Mattingly, 1965, 208, ադ. 39, 11*):

Երևանի նահանգում գտնված դրամի առաջին երեսի պատկերը կրկնում է վերը նկարագրված դրամին. Ա երեսը նույն գրություններով, իսկ երկրորդ երեսին պատկերված է երկնքի աստվածություն Յուպիտերը՝ ձեռքին գավազան, մյուսում՝ կայծակների փունջ: Գրությունը՝ JUPITER CUSTOS (*Գասիև, թիվ 215*):

Այսպիսով, Ներոնի համակայսերական թողարկումները, ըստ երևույթին, մեծ տարածում ունեին հայկական շուկայում, ըստ որում տարածքային առումով նաև մեծ ընդգրկմամբ:

Հայաստանի դրամաշրջանառության մեջ տակավին չեն արձանագրված Ներոնին հաջորդող երեք կայսրեր՝ Գալբայի, Օտոնի և Վիտելիոսի ունե դրամները: Նշենք, որ վերը հիշատակված տիտակալներից, այսօրվա տվյալներով չեն արձանագրված նաև նրանց արծաթե և պղնձե դրվագումները:

Վեսպասիանոսի ոսկե դրամների տարածվածությունը դիտվում է երեք արձանագրված դրամներով՝ գտնված Հայաստանի տարածքից: Առաջին դրամը գտնվել է Երևանում: Ա երես՝ Վեսպասիա-

նոսի գլուխը, դեմքով դեպի աջ: Շուրջը գրություն՝ IMP. CAESAR VESPASIANVS AVG., Բ երես՝ կանացի կերպար ձեռքին ճյուղ, որը մարմնավորում է խաղաղությունը (Pax): Աուրեուս, կշիռը՝ 7.25գ, տրամագիծը՝ 19մմ:

Երկրորդ դրամը գտնվել է Հայաստանում, հայտնաբերման ստույգ տեղը հայտնի չէ: Ա երես՝ Վեսպասիանոսի գլուխը դեպի աջ: Շուրջը գրություն՝ IMP. VESP. CEN. T. CAES: Բ երես խաղաղության դիցուհին, ձեռքին ճյուղ: Գրություն՝ PAX AVG.: Աուրեուս, կշիռը՝ 7.07գ, տրամագիծը՝ 18մմ⁹³:

Երրորդ ոսկյա դրամը գտնվել է Երևանի նահանգում (**Գասիև**, թիվ 220): Ա երես պատկերված է Վեսպասիանոսի գլուխը, դեմքով դեպի ձախ, որը կրկնում է վերը նկարագրված Երևանում հայտնաբերված դրամի առաջին երեսը: Բ երեսի վրա պատկերված է Հաղթանակի դիցուհին, որը զինվորի գլխին դնում է պսակ: Աուրեուս, կշիռը՝ 5.85գ, տրամագիծը՝ 17մմ:

Ինչ վերաբերվում է Վեսպասիանոսի արծաթե դրամներին, Հայաստանում դրանք արձանագրված են ոչ միայն մեկական օրինակներով, այլ նաև գանձի կազմում (*Аракелян, 1957, 84, Саркисян, 1986, 145*) և առաջին դարի դրամական շրջանառության մեջ եական դեր էին խաղում:

Վեսպասիանոսին հաջորդող երեք տիրակալները՝ Տիտոս (79-81թթ.), Դոմիտիանոս (81-96թթ.), Ներվա (96-98թթ.) և չեն ներկայանում իրենց ոսկե դրվագումներով: Շուրջ երեք տասնամյակ տիրակալեցին այս կայսրերը և, անկասկած, ոսկե դրամների բացակայությունը կապված էր Հռոմի ներքին դրության լարվածությամբ և կայսրության Արևելքում տարած քաղաքականության սառեցմամբ:

Սակայն այդ կայսրերի արծաթե դրվագումները Հայաստանի տարածքում արձանագրվում են և ոչ միայն մեկական գտածոներով, այլ անգամ գանձի կազմում: Այնուամենայնիվ, այդ կայսրերի ոսկե դրամների հայտնաբերումը չի կարելի բացառել, քանի որ I-II դդ. Հայաստանը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության դրամաշրջանառության ոլորտում: Եվ, հատկապես, այն ուժեղացավ Տրայանոսի (98-117թթ.) օրոք:

114թ. Տրայանոսը պատերազմ հայտարարեց Հայաստանին և Պարթևական թագավորությանը: Մեկ տարի անց Հայաստանը պաշտոնապես հայտարարվեց Հռոմեական կայսրության պրովինցիա: Ինչպես հայտնի է այդ առիթով 114-115թթ. Հռո-

⁹³ Վերը նկարագրված երկու դրամների տեղը ներկայումս հայտնի չէ, պատճենները չափագիտական տվյալներով պահվում են Հ.Սարգսյանի արխիվում:

նում թողարկվեցին պղնձյա սեստերսներ, որոնց երկրորդ երեսին պատկերված էր հայոց թագավոր Պարթամասիրը, նվաստ պատկերմամբ: Այս դրամները բոլոր տարբերակներով մանրամասն քննել է Ջ.Պտուկյանը (*Պտուկյան, 1971, 70-71*):

Հայաստանի Հանրապետության տարածքից հայտնաբերված Տրայանոսի դրամական գտածոները հռոմեական կայսրերի թողարկումների շարքում զբաղեցնում են երկրորդ հորիզոնականը, Օգոստոս կայսեր գտածոներից հետո, թեպետև Օգոստոսի ոսկե դրվագումներից, այսօրվա տվյալներով, Հայաստանում տակավին չեն հայտնաբերվել: Այնուամենայնիվ, Տրայանոսի բոլոր դրամագիտական վկայությունները բանական պես մեկ տասնյակից չեն անցնում: Նրանց մեծագույն մասը պեղումներից հայտնաբերված հավաստի տվյալներով հուշարձաններ են:

1982թ. Գառնի գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում բացված անտիկ դամբարանում (II դար), բազմաթիվ այլ հնագիտական առարկաների հետ հայտնաբերվել էր նաև Տրայանոսի վերոհիշյալ ոսկե դրամը:

Դրամի առաջին երեսի վրա պատկերված է կայսեր դիմաքանդակը մինչև կուրծքը, գլխին թագ, դեմքով դեպի աջ: Շուրջը գրություն IMP. TRAIANO AVG. GERM. P. M. TR. P. COS: Երկրորդ երեսին դիցուհի Լիտիցիայի պատկերն է, ողջ հասակով, դեմքով դեպի ձախ: Աջ պարզած ձեռքով բռնել է պսակ, ձախով՝ նիզակ: Շուրջը գրություն A[Æ]TITIAE [P]VBLICAE: Ոսկի, կշիռը՝ 6.74 գրամ, տրամագիծը 19մմ (*Mattingly, 1968, 159, թիվ 1046*):

Տրայանոսի պատկերով դրամը բացառիկ դրվագումներից է, կշռային չափանիշներով՝ աուրեուս: Այն կոպիտ պատրաստված ընդօրինակություն է, ըստ որում, նրա առաջին երեսին ներկայացված է կայսեր դիմաքանդակի սովորական պատկերը՝ ավանդական արձանագրությունով: Իսկ երկրորդ երեսին՝ Ֆաուստինա կրտսեր կայսրուհու (130-176թթ.) աուրեուսի (համակայսերական) երկրորդ կողմի կոմպոզիցիոն պատկերի և գրությունների գրեթե նույնությամբ վերարտադրությունն է: Այս բացառիկ դրամը մինչև օրս անհայտ օրինակներից է, որն, ըստ երևույթին, պատրաստվել է Տրայանոսի մահից շուրջ երեք տասնամյակ հետո՝ 145թ., գուցե և Հայաստանում: Դրամը լավ պահպանված է և տեղիք է տալիս դատելու, որ նրա պատրաստման ժամանակից մինչև դամբարան դնելը պետք է որ երկար ժամանակ չանցներ: Այս «հիբրիդ» դրամը, որ պատրաստվել է երկու տիրակալներ՝ Տրայանոսի և Ֆաուստինա կրտսերի ոսկե դրամների

չհամատեղվող միացությունից, մշտապես պետք է լինի դրամագետների տեսադաշտում, քանի որ հնարավորություն է ընձեռում խորհելու, նշանակալի հետևություններ անելու:

Հայտնի է, որ Կովկասում և ոչ միայն այդ տարածքում, տարածված են եղել տեղական թողարկումների Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Լիսիմաքոսի, Օգոստոսի դրամների ընդօրինակությունները: Մեր կարծիքով, այդ խմբին պետք է միացնել նաև Տիգրան Մեծի ոսկյա դրամի ևս մի ընդօրինակություն, որը էապես տարբերվում է մինչև օրս հայտնի կեղծ դրամներից և, ըստ երևույթին, նույնպես II դարի թողարկումներից է⁹⁴:

Դրամի առաջին երեսին պատկերված է Տիգրան Մեծի գլուխը, դեմքով դեպի աջ, գլխին հայկական թագ: Խույրը սլացիկ է, դեպի վեր թեթևակի նեղանալով ավարտվում է հինգ սրածայր հավասարապես իրար հաջորդող եռանկյունիներով: Թագի կենտրոնական մասը զարդարված է կոմպոզիցիոն պատկերով՝ զույգ արծիվները շրջված գլուխներով նայում են արևը խորհրդանշող նշանին: Արծիվները տրված են առանց մանրամասների պատկերմամբ, արտահայտված գծային մի հարվածի միջոցով: Շուրջը կետավոր շրջանակ, որից պահպանվել են որոշ հատվածներ: Երկրորդ երեսի վրա պատկերված է քաղաքի հովանավոր աստվածուհի Տիխե դիցուհու արձանի վերարտադրությունը, նստած գահի վրա, դեմքով դեպի աջ: Դիցուհու գլխին՝ աշտարակած թագ, պարզած աջ ձեռքում՝ արմավենու ճյուղ: Ներքևում մերկամարմին լողացող տղամարդ (ջրի աստվածություն): Արձանագրությունը աջից՝ Β[Α]ΣΙΛΕΩΣ, ձախից երկու տողով՝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Դիցուհու դեմքի առաջ՝ ներքևում TV: Ոսկի, կշիռը՝ 6.38 գրամ, տրամագիծը՝ 18մմ: Դրամը դրվագված է զանգվածային հատածույլի վրա: Տիգրան Մեծի պատկերը ներկայացված է մեծ տարիքում, չնայած ունի ուժեղ մարդու, ուժեղ գործչի նկարագիր: Սակայն բավական տարբերվում է իրական դրամների, արդեն դասական դարձած պատկերից: Թագի մանրամասները, հատկապես արծիվների կոմպոզիցիան, հակառակ երեսի որոշ մանրամասների տարբերություններն ակնհայտ են: Գրությունների դասավորությունը պահպանված է, սակայն դիտվում են որոշ սխալներ:

Թեպետ գրավոր տեղեկություններ աղբյուրները չեն թողել, բայց Գառնիից գտնված Տրայանոսի

⁹⁴ Լուսանկարը պահվում է Հ.Սարգսյանի արխիվում: Այս տեսակետը հեղինակին է, որը հետագա ճշգրտման կարիք ունի:

ոսկե և Տիգրան Մեծի այս ընդօրինակության կապը, ըստ երևույթին, ակնհայտ է:

Տրայանոսի դրամի հետ նույն դամբարանում գտնվել է նաև Անտոնինոս Պիոսի ոսկե դրամը: Այն համակայսերական դրվագումների աուրեուս է, որի տեղը ներկայումս անհայտ է: Անտոնինոս Պիոսի դրամը Հայաստանի տարածքից տակավին միակ գտածոն է:

Գառնիի դամբարանի դրամների քննությունը ցույց է տալիս, որ, ըստ երևույթին, ինչպես համակայսերական թողարկումները, այնպես էլ ընդօրինակությունները հայկական շուկաներում ունեին համազոր ընդունելություն:

Երևանի նահանգում գտնվել է մի բացառիկ ոսկե դրամ, որը ոչ միայն հազվագյուտ է որպես հայաստանյան գտածո, այլ նաև սակավաթիվ դրվագումներից է: Դրամը Յուլիա Ավրելիանոս Ձենոբիայի թողարկումներից է, որը 266թ. մինչև 272թ. եղել է Պալմիրայի (Սիրիա) թագուհին:

Դրամի առաջին երեսին պատկերված է Ձենոբիայի դիմաքանդակը, գլխին դափնեպսակ. ծախից և աջից՝ նրա որդիների՝ Հերենիայի և Թիմոլայի գլուխներն են: Երկրորդ երեսին Ձևսը գահի վրա, որն առաջ պարզած ձեռքում բռնել է Հադթանակ դիցուհու մանրակերտը: Ոսկի, կշիռը 6.39գ, տրամագիծը՝ 20մմ (*Faccuev, 1890, 302*):

Ձենոբիան ամուսնու՝ Օդենատոսի սպանությունից հետո, կայսր Գալիենոսի (253-268թթ.) համաձայնությամբ, փաստորեն դարձավ Պալմիրայի միանձնյա տիրակալը: Օգտվելով Հռոմեական կայսրությունում տիրած խառնաշփոթ վիճակից գրավեց Սիրիան, Արաբիան, Եգիպտոսը և Միջագետքի մեծ մասը: 271թ. Ձենոբիան հռչակեց Պալմիրայի անկախությունը, որը գոյատևեց ընդամենը մեկ տարի (*Хафнер, 1981, 137*):

Դրամը III դարում հայ-սիրիական առնչությունների խոսուն վկայություններից է՝ արժանի հատուկ ուշադրության:

Տրայանոսի տիրակալությունից սկսած Հռոմեական կայսրության դրամական տնտեսությունը գտնվում էր ճգնաժամային վիճակում: Բավական է նշել, որ արդեն Կարակալա կայսեր օրոք արծաթե դրվագումների 75%-ը և անգամ 98%-ը կազմում էին այլ մետաղների խառնուրդներ: Ոսկե դրամները կշիռը հետզհետե նվազում էր: Այս բոլոր բացական երևույթները բերեցին նրան, որ լիարժեք դրվագումները դուրս էին բերվում շրջանառությունից և պահվում էին իբրև գանձեր: Այդ իրողությամբ կարելի է բացատրել, որ Հայաստանի դրամական շրջանառությունում բացակայում են մի շարք կայսրերի դրվագումներ:

Փաստորեն, Մարկոս Ավրելիոսից (161-180թթ.) սկսած մինչև Կոստանտինոս կայսրը ներառյալ ոսկե դրամների հայտնաբերումներ Հայաստանի տարածքից չեն արձանագրվել: Մյուս կողմից այս իրավիճակը կարելի է բացատրել նաև Հռոմեական կայսրության ֆինանսական ծանր դրությամբ:

Կոստանդին I կայսրը (306-337թթ.) 314թթ. կայսրության արևելյան մասում, իսկ 324թ. նաև ամբողջ կայսրության տարածքում մտցրեց դրամական մոր միավոր՝ ոսկե սոլիդը (այլ անվանումը՝ նոմիսմա), որը կազմում էր հռոմեական ֆունտի 1/72 մասը, այսինքն 4.55գ: Չնայած սոլիդը ավելի ցածր էր կշռում, քան աուրեուսը, բայց դրամի կայուն բարձր հարգը թույլ տվեց պահպանել ավանդական վստահությունը սոլիդի նկատմամբ Իսպանիայից Հնդկաստան, ընդհուպ մինչև Xllդ., երբ սկսվեց Բյուզանդական կայսրության թուլացումը: Այն հետագայում (Xlllդ.) իր ազդեցությունը թողեց Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում ոսկու շրջանառության վերածննդի վրա:

1997թ. Արմավիրի մարզի (Ճախկին Էջմիածնի շրջան) Ապագա գյուղից հայտնաբերվել է Կոստանտինոս II կայսրի ոսկե դրամը (կշիռը՝ 4.45գ, տրամագիծը՝ 22մմ): Ըստ տիրոջ հաղորդած տվյալների դրամը գտնվել է հողային աշխատանքների ժամանակ գանձի ձևով, քանի որ իրեն հայտնի էր ևս մեկ օրինակ: Մեր տեղեկություններն այս գանձի վերաբերյալ սահմանափակվում են այսքանով: Հավանորեն Կոստանտինոս II տիրակալության օրոք, այսինքն IVդ. կեսերից և հետագա տարիներին մինչև դարի վերջը հռոմեական ոսկե դրամների հոսքը դեպի հայկական շուկաները ընդունել է ինտենսիվ բնույթ: Նույն տիրակալի ևս մի ոսկե գտածո արձանագրվել է Երևանի նահանգում (*Faccuev, 1890, 327*):

Երևանի նահանգում արձանագրված է մի գանձ (*Faccuev, 1890, 340-345*), բաղկացած Թեոդոսիոս I դրվագումներից: Այդ դրամները ըստ երևույթին գտնվել են միատեղ, քանի որ ոչ մի կայսրի դրամներ չեն ներկայացված այսպիսի քանակությամբ: Գանձն ընդգրկում է երեք տիպի և կշռային չափերի ոսկե դրամներ:

Երևանի նահանգից մեկական օրինակներով գտնվել են նաև Վալենտ (Վադես), Գրատիանոս և Էլիա Եվդոկիայի ոսկե դրվագումները:

Ինչպես հայտնի է, Հռոմեական կայսրության քաղաքական վիճակը IV դարի կեսերից դարձել էր անկայուն, հատկապես Վալենտ կայսեր տիրակալության տարիներին, երբ 378թ. Ադրիանապոլիսի մոտ հռոմեական զորքերը պարտություն կրեցին:

Այս պարտությունը կայսրության համար ճակատագրական եղավ, որից հետո նա այլևս չկարողացավ համախմբել իր ուժերը պայքարելու արտաքին թշնամու դեմ: Միաժամանակ ներքին հակասությունները ևս նպաստեցին կայսրության անկմանը: Վալենտի մահից հետո կայսր դարձավ Թեոդոսիոս I, որը հետագայում կոչվեց «Մեծ»: Նա ձգտեց երկրի դրությունը կայունացնել և, թվում է, դա նրան հաջողվեց, քանի որ 394թ. Թեոդոսիոս I կարողացավ դառնալ կայսրության միանձնյա տիրակալը: Սակայն 395թ. Թեոդոսիոս I մահացավ և կայսրությունը բաժանվեց նրա երկու որդիների միջև՝ Արկադիոսը դարձավ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տիրակալ, իսկ Հոնորիոսը՝ Արևմտյան:

Հոնորիոս կայսեր ոսկյա դրամները, այսօրվա տվյալներով, Հայաստանից գտնված Արևմտյան Հռոմեական կայսրության միակ տիրակալի ոսկե օրինակներն են: Հայաստանի տարածքից արձանագրվել է երեք դրամ, գտնված Նախիջևանում (*Пахомов, 1938, 15, թիվ 354*) և Երևանի նահանգից երկու դրամ (*Гасцуб, 1890, 352-353*):

Հռոմեական ոսկե դրվագումները որոշակի դեր են խաղացել Հայաստանի դրամական տնտեսությունում: Մինչև վերջերս խոսքը գնում էր միայն հատուկ կենտ օրինակների մասին⁹⁵: Այսօրվա տվյալները բավական լայնացրել են մեր պատկերացումները ոսկե դրամների տարածման թե՛ շրջանակների, թե՛ դրամների բազմազան տեսականու մասին: Ներկայացված նյութը, հիմնականում ընդգրկում է Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների տարածքները, ինչպես և նախկին Երևանի նահանգի գտածոները, որոնք տարածքային առումով Հայաստանի Հանրապետության սահմանագծերը որոշակի լայնացնում են, ավելի ընդգրկում դարձնելով դրամաշրջանառության ուսումնասիրության հարցերը:

Անկասկած, Հայաստանի դրամաշրջանառությունը գտնվում էր Հռոմեական կայսրության ոլորտում: Ինչ վերաբերում է ոսկե դրվագումներին, ինչպես հայտնի է գործնականում Հայաստանը, այդ ժամանակաշրջանում ոսկե դրամներ չէր թողարկում, այնպես որ հայկական շուկաները բավարարվում էին օտարազգի՝ հիմնականում հռոմեական ոսկե դրամներով: Ըստ երևույթին, հռոմեական դրամների տարածումը (խոսքը ոչ միայն ոս-

կե դրվագումների մասին է) Մեծ Հայքի տարածքում միատարր չէր, միաժամանակ տարբեր էին նաև շուկայի պահանջարկն ու հագեցվածությունը: Եվ այն ենթադրությունը, որ հռոմեական աուրեուսները երբեք առատորեն չեն թափանցել Կովկասի տարածք ընդհանրապես և Մեծ Հայքի շուկաները մասնավորապես, պետք է հիմնովին վերանայել: Մեր տվյալներով, հնարավոր է վստահորեն եզրակացնել, որ Հայաստանի տարածքը եղել է հռոմեական ոսկե դրամների տարածվածության ոլորտում:

Տակավին հազվադեպ են թափանցել հայկական շուկաներ Բուսպորի թագավորության դրամները ընդհանրապես և ոսկե դրվագումները՝ մասնավորապես: Սակայն, այս հարցը վերանայելու կարիք ունի:

Մինչև վերջերս մեզ հայտնի էր միայն էլեկտրայից մեկ ստատեր՝ թողարկված Բուսպորի տիրակալ Ռիսկուպորի II-ի (211/212-238/239թթ.) օրոք: 216/217թ. թողարկված այս դրամը գտնվել է Երևանի տարածքից (քաշը 7.55գ, տրամագիծը 20մմ, **ՀՊԹ**, 13390) (*Анохин, 1984, 167, թիվ 663-Б*): Նույնանման դրամ գտնվել է նաև Արագածոտնի մարզի Արուն (Թալիշ) գյուղում (կշիռը՝ 7.60գ, տրամագիծը՝ 20մմ, **ՀՊԹ**, 13930):

Երկու դրամների մանրամասն քնությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հայտնաբերվել են գանձի ձևով և, հավանաբար, ձեռքից ձեռք անցնելով հայտնվել են Հայաստանի տարբեր վայրերում: Սենք հակված ենք այն մտքին, որ գանձը բաղկացած է եղել շատ օրինակներից, որի վերաբերյալ անել որոշակի հետևություններ ներկայումս հնարավոր չէ: Այս երկու դրամները գտնվել են XX դարի 30-ական թվականներին, որոնց մասին **ՀՊԹ** մատյաններում արված են համապատասխան գրանցումներ: Սակայն կարելի է ենթադրել, որ գանձը գտնվել է ավելի վաղ և երկու օրինակ հայտնվել է թանգարանում տարբեր ճանապարհներով⁹⁶:

Երևանի տարածքից գտնվել է մի այլ ստատեր թողարկված Ռենետալկ (131/132-153/154թթ.) թագավորի կողմից, դրվագված 133/134թ. (ոսկի, կշիռը՝ 7.8գրամ, տրամագիծը՝ 20մմ) (*Анохин, 1986, 159, թիվ 504-Б*): Այս դրամը ներկայացվել է թանգարան որոշման համար երկու անգամ տարբեր անձանց կողմից 1989թ. և 1995թ., և տիրոջ ասելով գտնվել է Կարմիր բլուրի տարածքից: Այժմ դրամի տեղը անհայտ է⁹⁷:

⁹⁵ *Խ.Մուշեղյանը «Հայոց պատմության դրամագիտականը» (Երևան, 1997) աշխատանքում որոշակիորեն գրում է. «Հռոմեական աուրեուսները տարածում չունեին Հայաստանի քաղաքներում և հանդիպում են հազվագյուտ, մինչդեռ խիստ տարածված էին արծաթե դրամները» (տես էջ 24)*

⁹⁶ *Թանգարանի արխիվում պահվում է դրամի մուտքագրման ակտը (թիվ 141, 1937 հունվարի 27), որում ասված է, որ գտնվել է Թալիշ գյուղում (Աշտարակի շրջան) ցորենի միջից, երբ այն տեղափոխվել է էջմիածին վաճառելու նպատակով:*

⁹⁷ *Պատճենը գտնվում է Հ.Սարգսյանի արխիվում:*

Ըստ երևույթին Հայաստանի շուկաները ևս ընդգրկված էին Սև ծովի հյուսիսային ափի ոլորտի մեջ, քանի որ Բոսպորի թագավորության ոսկե դրվագումները և այլ մետաղներից, հատկապես, արծաթե դրամների գտածոները, հայտնաբերված Հայաստանից պատահական չէին, այլ փաստացի վկայություններ, որոնք արտահայտում են I-III դդ. երկու տերությունների միջև առևտրական կապերը: Ըստ որում, Բոսպորի դրամները հայտնաբերվել են Երևանում, Արտաշատում, Դվինում և այլն:

Ներկայացված ոսկե դրամները թեպետ քանակապես շատ չեն, այնուամենայնիվ, այսօրվա տվյալներով ներկայացնում են հայ դրամաշրջանառության ոսկե դրվագումների ընդհանուր նկարագիրը մինչև V դարը ներառյալ:

Բոսպորի թագավորության ոսկե դրամների գտածոները շատ չեն: Սակայն նկատի ունենալով մոր վկայությունները, հավանորեն, հնարավորություն կունենանք վերանայել այդ դրամների տարածվածության սահմանները, ինչպես նաև Հայաստանի և Բոսպորի թագավորության միջև եղած առևտրական կապերը:

Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՀԱՆԴԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱԿՇՈԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ V-VII դդ.

Հայաստանի տարածքից գտնված հնագիտական նյութերը և դրամների գյուտերը հնարավորություն են տալիս որոշակի գաղափար կազմելու V-VII դդ. դրամակշռային համակարգի վերաբերյալ:

Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում ոսկե դրամը, առաջին հերթին բյուզանդականը, անվանվել է դահեկան: Դահեկանը ոսկե դրամի հիմնական դրամակշռային միավորն էր կայսրությունում, նրան ենթակա և հարևան երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում: Բյուզանդական ոսկե դրամը՝ դահեկանը, շրջանառության մեջ մտավ սուլիդ անվանմամբ 324 թվականից՝ Կոստանդին Մեծ կայսեր դրամական բարեփոխություններից հետո, և հետագայում ունեցավ տարբեր անվանումներ ու կշիռ: Բյուզանդիայում դահեկանը կոչվել է նաև նոմիսմա: Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Անանիայի Շիրակունդի համարողի յաղագս կշռոց եւ կշռորդաց» բնագրում ասվում է. «նոմիսմայ անուն էր թագաւորին և ըստ իւրում անուանն նոմիսմայ անուանեաց» (Վարդանյան, 1989, 216):

Ուշ շրջանի չափագիտական բնագրերից մեկի ընդօրինակություններում գրված է. «Դահեկանն մի ոսկի է»: Կա մի հետաքրքիր փաստ, որ ակնարկում է Ադամ Մեցը կապված բյուզանդական ոսկե

դրամի հետ: Բյուզանդիայի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրով ոսկե դրամ կտրելու և շրջանառության մեջ մտցնելու բացարձակ իրավունքը վերապահվել է կայսրությանը (Меу, 1973, 376): Այդ է պատճառը, որ Արևելքում, վաղ միջնադարում հայտնի բոլոր ոսկե դրամները բացարձակապես բյուզանդական սուլիդներ են, իսկ իրանական թողարկումները արծաթից են: Պատահական չէ, որ բյուզանդական ոսկե դրամների տարածման ոլորտի մեջ գտնվող գրեթե բոլոր երկրներից գտնվել են կշռաքարերի նմուշներ (Եգիպտոս, Սիրիա, Բուլղարիա, Ռումինիա, Վրաստան և այլն), որոնք անմիջապես կապված են ոսկե դրամների կշիռները ստուգելու հետ և լայն կիրառություն ունեին բյուզանդական դրամակշռային համակարգում (Герасимов, 1973; Иващенко, 1948; Wulff, 1909, և այլն): Նման կշռաքարերի վրա, որոնք հայտնի են չքագիտն անունով, մեծ մասամբ հունարեն գրված են կշռաչափի և միավորի քաշի անվանման սկզբնական տառերը:

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինը վաղ միջնադարում միջազգային տարանցիկ առևտրի ոլորտում է եղել: Հանրահայտ փաստ է, որ բյուզանդական կայսր Զուստինիանի 408/409թվի կայսերական ձեռնարկով Արևելքում տարանցիկ առևտրի երեք կենտրոններից մեկը եղել է Արտաշատը (Манандян, 1954, 108): V դարից, ըստ երևույթին, այդ իրավունքն անցել է Դվինին, որը սասանյանների ժամանակ մաքսային կենտրոններից մեկն էր և ապրանքների մթերանոց (Մանանդյան, 1981, 354): Դրա ապացույցն է նաև Դվինից գտնված կնքադրոշմները (Калантарян, 1982): Պրոկոպիոսի վկայությամբ «Հնդկաստանից, հարևան հերիայից, մի խոսքով Պարսից ենթակա բոլոր երկրներից, որոշ չափով նաև հռոմեական «երկրից» ապրանքներ բերողները հենց այստեղ են իրար հետ առևտուր անում» (Պրոկոպիոս, 1967, 142): Ի դեպ, պետք է նշել, որ 562թ. բյուզանդական կայսր Զուստինիանոսի և պարսից արքա Խոսրով Անուշիրվանի միջև կնքված պայմանագրի 4-րդ կետով ուժի մեջ էր մնում վերոհիշյալ պայմանագիրը առևտրի փոխանակման սահմանային կենտրոնների մասին:

Արտաքին առևտրի բերումով Հայաստան են թափանցել նաև վաղ բյուզանդական ոսկե դրամները՝ սուլիդները (Մուշեղյան, 1983, 114): Մասնավորապես Դվինից հայտնի են Թեոդորոս II-ի (408-450թթ.) և Լևոն I (457-474թթ.) դրամները: Ոսկե դրամների մուտքը Հայաստան բնականաբար իր հետ պետք է բերեր նաև դրամակշռային համակարգի հետ կապված երևույթներ:

Դվինից գտնված վաղ միջնադարյան կշռաքարերն ապակուց են և բրոնզից: Ապակուց գտնված կշռաքարերը երեքն են (4.52, 4.12, 4.40, գրամ մեծություններով, նկար 67), բրոնզից՝ 4-ը (8.8, 8.8, 49.86, 640.6 գրամ մեծություններով, նկար 66): Բոլոր կշռաքարերն ունեն հունարեն մակագրություններ: Բացի այդ հայտնի են մոզայիկ ապակուց և քարից բրգածն առարկաներ, որոնք ենթադրում են կշռաքարեր և իրենց քաշերով համապատասխանում են բյուզանդական դրամակշռային միավորներին:

Ապակե կշռաքարերի մոուլները տարբեր գույնի սկառակներ են, մեկ երեսին արված խաչազարդով: Վերջինիս մեկի թևի ծայրին նշված են հունական *N* (2 օրինակում) և *E* (մեկ օրինակում) տառերը, որոնք նմանա-էքսագիոնի համարժեք միավորների առաջին տառերն են: Այդ հարցում ոչ մի տարակարծիք չի կարող, քանի որ մոուլների քաշերը համապատասխանում են բյուզանդական ոսկե դրամի քաշին: Փաստորեն դրանք էտալոններ են, որոնք կիրառվել են ոսկե դրամի կշիռը ստուգելու համար:

Նույն նպատակի համար են օգտագործվել նաև բրոնզե կշռաքարերը: Դրանցից երկուսը ունեն երկու նմանա քաշ (8.8գ) և համապատասխան մակագրություն: Կշռաքարերից մեկը սկավառակածն է, մյուսը՝ քառանկյուն, կրում են խաչազարդեր:

Հաջորդ բրոնզե կշռաքարը սկավառակածն է (նոտ 3,5սմ տրամագծով և 1սմ հաստությամբ), իր վրա կրում է թռչնազարդեր կտուցից կախված օձերով և մակագրությամբ 12 նմանա (49.86գ): Կշռաքարը գտնվել է Դվինի միջնաբերդում բացված ոսկերիչի V-VI դ. արհեստանոցում: Նույն արհեստանոցից է գտնվել նաև վերոհիշյալ ապակե մոուլներից մեկ և 3 բրգածն առարկաները մոզայիկ ապակուց (քաշը՝ 14.75, 19.49, 23.49գ): Ոսկերչական արհեստանոցում բյուզանդական կշռաքարերի մոուլների առկայությունը կարելի է բացատրել մի շարք հանգամանքներով: Անտարակույս, ոսկու ձուլակտորների ձեռքբերման և պատրաստի ապրանքների վաճառքի ժամանակ օգտագործվել է նմանա-էքսագիոն կշռաչափը, այսինքն բյուզանդական կշռային միավորը: Հետաքրքիր է, որ նույն արհեստանոցում գտնված ոսկու մի ձուլակտորի քաշը 8.40գ է, այսինքն, մոտավորապես երկու նմանա:

Կշռաքարի առկայությունը ոսկերչական արհեստանոցում մեզ հուշում է այն միտքը, որ այստեղ զբաղվել են նաև դրամափոխանակությամբ:

Բյուզանդիայում արծաթագործների կորպորա-

ցիաները (գուցե՝ համքարությունները) իրավունք ունեին վաճառել ոսկի, արծաթ և թանկարժեք քարեր (ի միջի այլոց արհեստանոցում գտնվել են կիսամշակ կնքաքարեր): Նրանց արգելվում էր կատարել պղնձե արտադրանքի և վուշե գործվածքների վաճառք: Բուն հունական «արգիրոպրատես» տերմինը երկու նշանակություն ուներ՝ ոսկե և արծաթե իրեր պատրաստող վարպետ, ոսկերիչ կամ դրամափոխ (Успенский, 1912): Շատ հնարավոր է, որ Դվինի այս արհեստանոցում (գուցե և քաղաքում) դրամափոխները միավորել էին իրենց մասնագիտությունը ոսկերիչի կամ ոսկե իրեր վաճառողի մասնագիտության հետ: Այս նույն երևույթը նկատվում է Մցխեթայում՝ V-VIII դդ. դամբարաններից մեկում գտնված նյութերով: Որպես կանոն դրամափոխները ստուգում էին դրամի քաշը և իսկությունը:

Բյուզանդական սոլիդի քաշը Անանիա Շիրակացու ժամանակ եղել է 4.53գ քիչ ավելի: Ապակե կշռաչափը, որը գտնվել է արհեստանոցում 4.52գ է, այսինքն եթե կիրառենք մաթեմատիկական վիճակագրությունում օգտագործվող 95 տոկոսանոց հուսալիության սահմանը, մոուլի քաշը համապատասխանում է բյուզանդական սոլիդի քաշին:

Ոսկե դրամի հուսալիությունը ստուգելը քաշի տեսակետից, ըստ երևույթին պարտադիր էր, հակառակ դեպքում աղբյուրներում տեղ չէր գտնի այսպիսի վկայություններ, ինչպես «Դահեկանն մի ոսկի է, որոյ կշիռ յամենայն ագինս միննույն է, և թե ուրեք գտանիցի պակաս, արտաքոյ քանակին ոսկւոյ է, գոր և զաղտնի անուղղայք արարեալ են» (Մանանդյան, 1981, 351): Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում, չնայած ուշ աղբյուր է, կա հոդված «Իսկ դահեկանահատիցն եւ դրամակոփիցն գծեռան հատանել հրամանաւ իշխանաց» (Գոշ, 1975, 148):

Դվինից պատահական գտնվել է մի կշռաքար, որի վրա կա հունարեն *A* և *B* մակագրությունները: Իր քաշով այն համապատասխանում է երկու լիտր միավորի, որը հավասար է 640 գրամից քիչ ավել (այսինքն մեկ լիտրը 320գ քիչ ավել): Սա նույնպես բյուզանդական կշռի միավոր է, որը բազմիցս հիշատակվում է Անանիա Շիրակացու և նրա հաջորդների կողմից: Լիտրը հավասար էր 72 դահեկանի (ըստ աղբյուրների) և ըստ երևույթին նույնպես կապ ուներ ոսկու հետ:

Այսպիսով, հնագիտական նյութերը, հատկապես դրամակշռային միավորների մոուլները, մեծ չափով օգնում են բացահայտելու դրամակշռային համակարգի առանձին միավորների մեծությունները, վկայված նաև հայ մատենագրության մեջ,

որը հետաքրքրություն է ներկայացնում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների և մշակույթի պատմության համար:

9. ԲՅՈՒՋԱՆՂԱԿԱՆ ՈՍԿՅԱ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (V-XII դդ.)

Հռոմեական կայսրության անկումից հետո Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքը սերտորեն կապված էր Բյուզանդական կայսրության հետ: Ի դեպ, այդ կապը իրագործվում էր ոչ թե ընդհատումներով, այլ Բյուզանդական կայսրության պատմության գոյության սկզբից մինչև նրա անկումը: Խոսելով Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության միջև եղած հարաբերությունների մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ այդ կապը, կախված Բյուզանդիայի քաղաքական և տնտեսական վիճակից, կրում էր գերիշխող բնույթ, երբեմն ունենալով անկման ժամանակաշրջաններ: Պատմական տեղեկությունները լրացված դրամագիտական տղվալներով հնարավորություն են ընձեռում ներկայացնել հայ-բյուզանդական հարաբերություններն առավել լրիվ և ընդգրկուն:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված բյուզանդական ոսկյա դրամների արձանագրումը ընդգրկում է ավելի քան հարյուր տարի: Համեմայն դեպս առաջին հեղինակը, որ նկարագրել և չափագիտական տվյալներով ներկայացրել է երեսուն ոսկյա դրամ, դա Աֆանասի Գասին էր (*Гасцев, 1890, 72-75, 363-392*):

Դրամագիտական վկայությունները (գանձեր և մեկական գտածոներ) պարբերաբար սկսեցին արձանագրվել միայն XX դարի 20-ական թվականներից, երբ հիմնվեց Հայաստանի պատմության պետական թանգարանը:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված ամսիկ և միջնադարյան ոսկյա դրամների ընդհանուր քանակից թանգարանի նյութերում ամենամեծ խումբը կազմում են բյուզանդական կայսրերի դրվագումները: Հավաքված նյութը ստացվել է ինչպես հնագիտական արշավախմբերի միջոցով, այնպես էլ առանձին մարդկանցից նվիրատվությունների ու զննան միջոցով: Սակայն դրամների մեծ մասը,

և օրենք չըջանցում է թանգարանները: Չնայած նշված իրողությունից, արդեն հավաքված են այնպիսի քանակությամբ նյութեր, որոնք հնարավորություն են ընձեռում Հայաստանում բյուզանդական ոսկե դրամների շրջանառության վերաբերյալ անել որոշակի եզրակացություններ:

1926թ. լույս տեսավ դրամագետ Եվգենի Պա-

խոնովի «*Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа*» աշխատության առաջին պրակը (*Пахомов, 1926*), որ ընդգրկված են նաև Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված գանձերը և մեկական գտածոները: Հետագայում, մինչև 1966թ. հրատարակվեց ևս ութ պրակ:

1962թ. հրատարակվեց Վ.Վ. Կրոպոտկինի «ԽՍՀՄ տարածքից հայտնաբերված բյուզանդական դրամների գանձերը», որտեղ առանձին բաժին վերաբերում է Հայաստանի տարածքից բյուզանդական դրամներին՝ ինչպես գանձերին, այնպես էլ առանձին գտածոներին (*Кропоткин, 1962, թիվ 355, 357, 358, 361-363 և հետո*):

Հայաստանի դրամաշրջանառության ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններում առանձին հատվածներ վերաբերում են բյուզանդական դրամների քննարկմանը (*Սուշեդյան, 1983, Мышеган, 1962*):

Վերջին տասնհինգ տարում բյուզանդական ոսկյա դրամների գտածոները զգալի քանակությամբ են կազմում: Թեպետ ոչ բոլոր դրամներն են կենտրոնացնում թանգարաններում, սակայն հնարավորության դեպքում նրանք հաշվառվում են և քարտագրվում:

Այդ նյութերի հիման վրա որոշ չափով ճշգրտվել և նորովի իմաստավորվել է բյուզանդական ոսկյա դրամների դերն ու նշանակությունը Հայաստանի դրամական տնտեսությունում V-XII դդ.:

Բյուզանդական ոսկյա դրամների տեղագրությունը բավականին լայնածավալ է և ընդգրկում է Հայաստանի հանրապետության գրեթե ողջ տարածքը: Ցավոք, մենք գրեթե չունենք նյութեր Հայաստանի այն տարածքներից, որոնք այժմ գտնվում են այլ երկրների սահմաններում: Այդպիսի դրամագիտական նյութերը մեզ համարյա անհասանելի են և ամեն մի նման հայտնաբերում անգնահատելի արժեք ունի, չնայած որ դրանց հայտնաբերման պայմանները, որպես կանոն, մոտավոր են:

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվում են ութ ոսկե դրամներ, որոնք գտնվել են Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից⁹⁸:

⁹⁸ ա) Գույքամատյանի թիվ 6245 (կշիռը՝ 4.40գ, գտնված Սասունի շրջակայքից)

բ) Թիվ 6399 (կշիռը՝ 4.47գ, գտնված Ամասիա քաղաքից XIX դարում)

գ) Թիվ 7971 (կշիռը՝ 4.38գ, գտնված Ալաշկերտում)

դ) Թիվ 9045 (կշիռը՝ 4.20գ, գտնված Սեբաստիայում)

ե) Թիվ 9046 (կշիռը՝ 3.37գ, գտնված Սեբաստիայում)

զ) Թիվ 9486 (կշիռը՝ 4.25գ, գտնված Կարսի շրջանի Դոխսիլիսա գյուղում)

Այս նյութերը բավականին լայնացնում են մեր պատկերացումները բյուզանդական ոսկյա դրամների տեղագրության, նրանց տարածվածության, դրամների տիպերի, Հայաստան մուտք գործած ուղիների և այլնի վերաբերյալ: Այնուհանդերձ ներկայիս վկայությունները հնարավորություն չեն ընձեռում անել խորը հետևություններ, քանի որ հայբյուզանդական դրամական շրջանառության վերաբերյալ ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են միայն դրամագիտական այն նյութերը, որոնք հայտնաբերվել են Հայաստանի հյուսիս-արևելյան հատվածից, այսինքն՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից:

Հայաստանի տարածքից բյուզանդական ոսկյա դրամների մեծագույն մասը հայտնաբերվել է գանձերի ձևով և մոտավորապես հիսուն դրամ մեկական գտածոներ են: Գանձերի նյութը իրենից ներկայացնում է հետևյալը.

1. Գանձ գտնված Արարատի մարզի Նորաշեն գյուղի մոտակայքում 1979թ., 3539 դրամ (19097/1-3539):
2. Գանձ գտնված Տավուշի մարզի Գոշավանք գյուղում 1937թ., 33 դրամ (14038-14070):
3. Գանձ գտնված միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի տարածքից՝ Այգեստան և Վերին Արտաշատ գյուղերի սահմանագլխում, 23 դրամ (*Мушегян, 1962, 145-148*):
4. Գանձ գտնված Արագածոտնի մարզի Արուճ (նախկին Թալիշ) գյուղում 1954թ., 8 դրամ (17357/1-8):
5. Գանձ գտնված Գեղարքունիքի մարզի Ջազալու գյուղից 1902 թ. (Սևան լճի հարավ-արևելյան ափ): Բաղկացած է եղել ոսկյա 6 դրամից՝ դրվագված Ռոմանոս IV (1067-1071թթ.) կայսեր օրոք: Բոլոր դրամների վրա պատկերված են Ռոմանոս IV-ը, նրա կին Եվդոկիան, որդիներ Սիքայելը, Անդրոնիկոսը և Կոստանդինը: Գանձը ուսումնասիրել է նշանավոր դրամագետ Ալեքսեյ Մարկովը (1858-1920թթ.): Դրամները պահվում են տարբեր երկրների թանգարաններում. Ուկրաինայում՝ Կիև, Օդեսա, Խարկով և Խերսոն՝ չորս դրամ, Վրաստանի Պետական թանգարանում (Թբիլիսի)՝ մեկ դրամ և Վարշավայի համալ-

սարանում (Լեհաստան)՝ մեկ դրամ (*Пахомов, 1959, 75; Кротошкин, 1962, 42, թիվ 369*):

6. Գանձ գտնված Ալեքսանդրապոլի (այժմ Գյումրի) բերդի շրջակայքում 1878թ., 27 դրամ: Գանձը բաղկացած է Կոստանդին X Դուկայի (1059-1067թթ.) դրվագումներից: Այն նշակել է Յուլի Իվերսենը (1823-1900), որը և հետագայում հանձնել է Պետական էրմիտաժ (Սանկտ Պետերբուրգ) (*Пахомов, 1926, 49; Кротошкин, 1962, 43*): Բոլոր հեղինակները գանձը համարում են Հայաստանի Ախուրյանի շրջանի խորոշ գյուղի գտածո:

Արևմտյան Հռոմեական կայսրության և Իրանի միջև 387թ կնքած պայմանագրով Հայաստանի տարածքի 1/5 մասը անցավ Բյուզանդիային, որի սահմանները հստակ սահմանագծվում էր հյուսիսից՝ Թեոդոսուպոլիս-Կարին, հարավից՝ Սծբին քաղաքներով: Բյուզանդական Հայաստանը քաղաքական և տնտեսական առումով միատարր ամբողջականություն չէր: Բյուզանդիայի տարբեր մարզերը նրան էին միացվել ոչ միաժամանակ՝ կախված քաղաքական տարբեր իրադրությունից: Փոքր Հայքը (Եփրատ գետի արևմտյան տարածքը) մտնում էր Կապադովկիայի կազմի մեջ, իսկ Դիոկլետիանոսի (284-305թթ.) օրոք այն արդեն ստացավ սովորական ինքնուրույն պրովինցիայի կարգավիճակ, որի կենտրոնն էր Մելիտենե քաղաքը: Այդ նույն ժամանակ Մեծ Հայքը, ինչպես նաև ոչ մեծ հայկական իշխանությունները գրեթե ինքնուրույն էին և կենտրոնին ցույց էին տալիս միայն ռազմական օգնություն: Բնականաբար, քաղաքական իրավիճակի փոփոխությանը զուգընթաց փոխվում էր նաև դրամաշրջանառության ընդհանուր պատկերը:

Հռոմեական ոսկե դրվագումների (աուրեուսների) փոխարեն առևտրական նույն ճանապարհներով սկսեցին հայկական շուկա մուտք գործել բյուզանդական սոլիդները և նոմիսմաները:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված բյուզանդական տիրակալների դրվագումների քանակային կազմը հնարավորություն է ընձեռում վերհանել բյուզանդական ոսկե դրամների թափանցման ու տարածման մի քանի ժամանակագրական շերտեր:

Բյուզանդական կայսրության քաղաքական և տնտեսական զարգացման իրավիճակից ելնելով, դրամական տեսականին տիրակալների օրոք բավականին տարբեր էր և դրամաշրջանառության ընդհանուր նկարագիրը հստակորեն համապատասխանում էր տվյալ ժամանակին:

է) Թիվ 9703 (կշիռը՝ 4.30գ, գտնված Կարսի շրջանի Դրսքիլիսա գյուղում)

ը) Ոսկյա դրամ, թողարկված Կոստանդին VIII կայսեր օրոք (1025-1028թթ.): Կշիռը՝ 4.40գ, տրամագիծը՝ 25 մմ, գտնված Հին Բայազետում):

Բյուզանդական կայսրության ոսկե դրամների վաղագույն գտածոները դիտվում են V դարի երեք կայսրերի դրվագումներով՝ Թեոդոսիոս II (408-450թթ., աղյուսակ CXXXIX, 6-8), Լևոն I (457-474թթ., աղյուսակ CXXXIX, 9-10) և Անաստասիոս (491-518թթ., աղյուսակ CXXXIX, 11):

Բյուզանդական կայսրությունը Արևելյան Հռոմեական կայսրությունից ժառանգեց նաև դրամական տնտեսության ավանդույթները ամբողջությամբ և ոսկե դրամների դրվագումների դրվածքը մասնավորապես:

V-VIII դդ. Հայաստանի դրամաշրջանառության մեջ եղած դրամական կազմը արմատապես փոխվեց. Արևելքից հայկական շուկաները հեղեղում էին սասանյան դրամները, իսկ Արևմուտքից՝ բյուզանդական դրվագումները:

Նկատելի է, որ բյուզանդական ոսկե դրամների գտածոների (զանծեր և մեկական) մեր ունեցած նյութերը բավականին հստակ ներկայացնում են կայսրության քաղաքական և տնտեսական բոլոր փոփոխությունների պատկերն ու նկարագիրը:

Ինչպես հայտնի է, VI-VIII դդ. Բյուզանդական կայսրությունը վերապրում էր տնտեսական և քաղաքական խորը ճգնաժամ: Տևական պատերազմները բոլոր ուղղություններում ունեցան կայսրության համար գրեթե ճակատագրական նշանակություն Արևելքում, Միջերկրականում, Դանուբի վրա, էապես թուլացրեցին կայսրությունը: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Բյուզանդիան ունեցավ տարածքային մեծ կորուստներ և VIII դարի սկզբներին նրա սահմանները նկատելի փոքրացան, որը բացասական ազդեցություն ունեցավ միջազգային առևտրում նրա խաղացած դերի վրա ընդհանրապես, և Անդրկովկասի ու Հայաստանի վրա մասնավորապես (աղյուսակ CXXXIX, 12, CXL, 13-16):

Բյուզանդական կայսրության թուլացումը բացատրվում է ոչ միայն նրա հարևան Արաբական խալիֆայի հզորացմամբ, այլ նաև երկրի ներսում տեղի ունեցած խորը փոփոխություններով:

Մինչև վերջերս տիրում էր այն կարծիքը, թե VIII-IX դդ. բյուզանդական ոսկե դրամներ Հայաստանի տարածքից չեն հայտնաբերվել: Սակայն 1890թ. հրատարակված Գասիկի Ժողովածուի մեջ ներկայացված են գտածոներ՝ դրվագված Հուստինիանոս II (685-695թթ.), Լևոն III (717-741թթ.), Կոստանդին V (741-775թթ.), Միքայել I (811-813թթ.) կայսրերի օրոք (*Гасцев, 1890, 72-73, 374-380*):

Տիրերիոս III-ից (698-705թթ., աղյուսակ CXL, 17) հետո հաջորդ տիրակալը, որը ներկայացված է ոսկե դրամով, Կոստանդին VII Ծիրանածինն է

(913-959թթ., աղյուսակ CXL, 18): Հետաքրքրական է, որ այս դրամները գտնվել են Արևմտյան Հայաստանում՝ Ալաշկերտի և Կարսի շրջակայք: Նմանօրինակ դրամներ Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան տարածքից տակավին չեն հայտնաբերվել:

XI դ. գտածոների ժամանակագրական պատկերը ներկայացվում է ավելի հստակ և պարզորոշ, քանի որ գտածոների քանակը համեմատաբար մեծ է: Հայտնի է, որ XI դ. սկզբներին Բյուզանդական կայսրությունը Միջերկրական ծովի ավազանի ամենահզոր պետությունն էր: Ռազմական հզորությունը համապատասխանաբար նպաստում էր նաև կայսրության տնտեսական զարգացմանը: Համաշխարհային շուկան հեղեղված էր բյուզանդական սուլիդներով ու նոմիսմաներով, մասնավորապես Հայաստանում մեծացավ բյուզանդական ոսկե դրամների հոսքը: Դրան, ըստ երևույթին, նպաստել են կայսրության ռազմական հաջողությունները Արևելքում: Երբեմնի հզոր Բագրատունյաց պետությունը գրավվեց բյուզանդական զորքերի կողմից և, փաստորեն մինչև սելջուկյան արշավանքները, այսինքն XI դ. կեսերը բյուզանդացիները միայնակ իշխում էին Հայաստանում:

Վերջին ութ տասնամյակների ընթացքում գտնված դրամագիտական նյութի վիճակագրական քննությունը վկայում է, որ Հայաստանից հայտնաբերված ոսկե դրամների մեծագույն մասը, ինչպես զանծերի, այնպես էլ մեկական գտածոների տեսքով վերաբերում են XI- XII դդ.:

Այդ շրջանի դրամները ներկայացված են հետևյալ տիրակալներով՝ Կոստանդին VIII (1025-1028թթ.), Կոստանդին IX (1042-1055թթ., աղյուսակ CXL, 19), Կոստանդին X Դուկա (1059-1067թթ., աղյուսակ CXL, 20), Ռոմանոս IV (1067-1071թթ., Եվդոկիայի հետ (աղյուսակ CXL, 21), Միքայել VII (1071-1078թթ., աղյուսակ CXLI, 22), Ալեքսիոս I (1081-1118թթ., աղյուսակ CXLI, 23) և Հովհաննես II Կոմենեն (1118-1143թթ., աղյուսակ CXLI, 24):

Վերջին չորս տասնամյակների ընթացքում պարբերաբար ստացված դրամագիտական նյութը գրեթե չի փոխում դրամաշրջանառության մոտավոր պատկերը պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում, և ընդհակառակը ավելի է հիմնավորում և հաստատում մեր եզրակացությունները նոր տվյալներով հիշյալ տիրակալների դրամների լայնորեն տարածվածության մասին Հայաստանի շուկաներում:

Արարատի մարզի (նախկին Արտաշատի շրջան) Նորաշեն գյուղի հարավ-արևելյան մասում գտնվող բլուրից դեպի արևելք, Դվինից ոչ հեռու, շինարարական աշխատանքների ժամանակ 1979թ. հայտ-

նաբերվել է սափոր, որը պարունակում էր բյուզանդական ոսկյա դրամներ, թողարկված Կոստանդին VIII (1025-1028թթ.) կայսեր օրոք (աղյուսակ CXL, 25-26): Գանձի մեծագույն մասը՝ 3539 դրամ հանձնվել է Հայաստանի պատմության թանգարան⁹⁹:

Քննարկվող գանձը մինչև օրս Հայաստանում հայտնաբերված բյուզանդական ոսկյա դրամների ամենամեծ գտածոն է: Գանձի բոլոր դրամները նոմինալ արժեքի ժողովրդական են, դրվագված Կոստանդինոպոլսի դրամահատարանում: Քանի որ դրամներն ունեն միատեսակ պատկերազրկական տվյալներ, բերենք դրանցից մեկի նկարագրությունը (աղյուսակ CXL, 25):

Առաջին երեսին պատկերված է Հիսուս Քրիստոսը մինչև կուրծքը, հանդիպահայաց. երկար վարսերով, կարճ մորուքով, վրան պատմուճան: Գլխի շուրջը քառամաս լուսապսակ, որի վերևի մասերում ծախից և աջից մեկական կետ: Քրիստոսը աջ ձեռքով կրծքին սեղմել է Ավետարանը: Վերևի շրջագծով ունի գրություն *ΙΗΣ. ΧΙΣ. REX. REINANTHIN*:

Երկրորդ երեսին պատկերված է կայսրի դիմաքանդակը մինչև կուրծքը, հանդիպահայաց, երկար մորուքով: Գլխին կետազարդ թագ՝ ավարտված խաչով. կրում է թագավորական պատմուճան՝ զարդարված ուլունքներով: Աջ ձեռքով բռնել է դրոշ (Λαβρα): Չափ ձեռքում՝ մագաղաթագալար:

Վերևի շրջագծով *Constantin Basilevs. Rom.*: Շուրջը երկշար կետազարդ:

Ժամանակի առումով գանձը երկարատև կուտակման արդյունք է, այն պարզապես դրվագումից հետո, դրամահատարանից բերվել է կայսերական գանձատուն և, հավանաբար, անմիջապես ուղարկվել է Բյուզանդիայի սահմաններից դուրս: Ըստ երևույթին, գանձի դրամները, իբրև միջազգային արժույթ պետք է տրվեին որպես աշխատավարձ, այսինքն որոշակի միանվագ վճար:

Կշռային վերահսկող տվյալները ցույց են տվել, որ դրամների 90% կշռում են 4.33 գրամից մինչև 4.40 գրամ և միայն 5% կշիռները տատանվում են 3.75գ մինչև 3.96գ:

Նույն պատկերն ունի նաև վերահսկող հարգի որոշումը կատարած Երևանի հարկային վերահսկողության տեսչությունում: Ստուգվել է ավելի քան 800 դրամի հարգը, որից միայն երկուսն ունեին 72, իսկ մնացածը 900 հարգ:

⁹⁹ Սափորի չափսերն են. բարձրությունը՝ 29.5սմ, իրանի տրամագիծը՝ 15.5սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 6.5-7սմ: Պղնձյա սափորը XI դ. պատրաստված ջրաման է, որը ժամանակով համապատասխանում է դրամների դրվագմանը, կազմելով միասնական ժամանակագրություն:

Այսպիսով, գանձի մեծագույն մասը ներկայացնում է իրենից լիարժեք նոմինալներ, որոնք իբրև «միջազգային արժույթ» գործածվել են Բյուզանդական կայսրության սահմաններից դուրս:

Կոստանդին VIII կայսեր ոսկյա դրամները Հայաստանի տարածքից հայտնաբերվում են հաճախակի՝ մեկական գտածոների ձևով և գանձերի կազմում: Նրանցից մեկը գտնվել է գանձի կազմում միջնադարյան Դվինից, ավելի ստույգ Այգեստան և Վերին Արտաշատ գյուղերի միջև ընկած տարածքում: Գանձը հանձնվել է Հայաստանի պատմության պետական թանգարան 30-40-ական թվականներին (23 դրամ): Գանձի մնացած օրինակների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել (*Мушеgian, 1962, 145-149, թիվ 935-957*): Գանձը պարունակում է նաև Կոստանդին X-ի, Ռոմանոս IV-ի, Միքայել VII Ղուկայի թողարկումները:

Արձանագրված են Կոստանդին VIII-ի ոսկյա դրամների մեկական գտածոներ Հայաստանի հանրապետության տարբեր վայրերից՝ Մարմաշեն, Սուլակ, Վերին Գետաշեն¹⁰⁰: Տվյալներ ունենք և այլ վայրերի գտածոների մասին¹⁰¹:

Հիշատակված դրամները ևս ունեն լիարժեք դրամների կշռային տվյալներ (4.82, 4.35, 4.35, 4.37 գրամ): Հավանաբար XI դ. Հայաստան էին բերվում բացառապես լիարժեք դրամներ:

Հայտնի է, որ յուրաքանչյուր պետության ներքին անկայունությունը ուղղակի բացասական ազդեցություն էր ունենում և արտաքին քաղաքականության վրա: Մասնավորապես Բարսեղ II-ի (976-1025թթ.) տիրակալության տարիներին կայսրության դիրքերը Արևելքում նկատելի թուլացան: Նրա հաջորդը Կոստանդին VIII, որը գահը ստացավ տարեց հասակում, չէր կարող վարել պատերազմական լայնածավալ գործողություններ և նա, ինչպես իրավացիորեն նշում են ուսումնասիրողները «թշնամիների դեմ պայքարում էր ոչ թե զենքով, այլ դրամով և տիտղոսներ շնորհելով» (*История Византии, 1967, 268*): Ըստ երևույթին, Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված Նորաշենի գանձը նույնպես պետք է համարել այս դրսևորումներից մեկը՝ հսկայական ոսկու զանգվածը պետք է ծառայեր այդ նպատակին, որի մասին վկայում

¹⁰⁰ Դրամները պահվում են ԳՊԹ, գույքամատյանի թիվ 14518, 14519, 10356, 15186:

¹⁰¹ Կոստանդին VIII կայսեր դրվագումներից մեկը գտնվել է Հին Բայազետի տարածքից (կշիռը՝ 4.40գ, տրամագիծը՝ 25մմ): Հետազայում այն բերվել է Երևան և գտնվում է Արթուր Դարությունյանի մոտ (տես Դ.Սարգսյանի արխիվը):

են ինչպես կշռային տվյալները, այնպես էլ պահպանվածությամբ:

Կոստանդին VIII-ին հաջորդող Ռոմանոս III-ը (1028-1034թթ.) ոսկյա դրամները Հայաստանի տարածքից տակավին չեն հայտնաբերվել: Վերջինիս հաջորդող Միքայել IV (1034-1041թթ.) և Կոնստանդին IX (1042-1055թթ.) կայսրերը ներկայանում են բազմաթիվ գտածոներով, ըստ որում նրանցից երկուսը հայտնաբերվել են Սեբաստիայի շրջակայքից¹⁰²:

Կոստանդին X Դուկա կայսեր ոսկյա դրամները Հայաստանի տարածքից գտնվում են համեմատաբար շատ: Արդի տվյալներով արձանագրված է 63 գտածո, որից 47-ը գտնվել են գանձերի կազմում: Վերը հիշատակված Դվինի գանձը պարունակում է այս տիրակալի տասներեք դրամ: 1937թ. Տավուշի մարզի Գոշավանք գյուղում գտնվածում դրանք կազմում էին քսանվեց օրինակ¹⁰³: Գեղարքունիքի մարզի Ջիլ գյուղից հայտնաբերված փոքրիկ գանձի կազմում կա մեկ ոսկե դրամ Կոստանդին X Դուկայի դրվագումներից¹⁰⁴:

Կոստանդին X Դուկայի պատահական գտնված ոսկյա դրամները Հայաստանի տարածքից նույնպես հանդիպում են համեմատաբար հաճախ: Արձանագրված է տասնյոթ դրամ ութը վայրերից: Միայն Դվինի տարածքից գտնվել է տասը դրամ: Սակայն չի բացառվում, որ այդ գտածոների մի մասը ծագում ունենան 30-40-ական քվականներին հայտնաբերված գանձից: Հայաստանի տարածքից գտնված Կոստանդին X Դուկայի դրամները, այսօրվա տվյալներով առանց բացառության նոմինալ արժեքի դրվագումներ են, որոնք թողարկվել են Կոստանդնուպոլսի իմպերատորանում: Այդ դրամների առաջին երեսին պատկերված է կայսրը ողջ հասակով, թագով: Աջ ձեռքով բռնել է դրոշակ, ծախով գունդ: Գրությունը՝ ΚΩΝ.ΡΑCΑ.Ο.ΔΟΥΚΑC:

Երկրորդ երեսին պատկերված է Հիսուս Քրիստոսը գահին նստած, կարճ մորուքով, չորս մասանի լուսապսակով: Զախ ձեռքում Ավետարան:

Գրությունը՝ ΙΗΣ. ΧΙS. REX. REINANTΙΗM:

Վերը նկարագրված դրամը Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված Կոստանդին X Դուկայի ամենատարածված դրվագումներից է: Կոստանդին X հաջորդող տիրակալ Ռոմանոս IV Դիոգենեսի և Եվդոկիայի համատեղ թողարկումները Հայաստանի տարածքում նույնպես ունեին լայն շրջանառություն: Սակայն, այսօրվա տվյալներով,

գտածոների քանակով զիջում են մախորդ տիրակալներին: Հայաստանի յոթը վայրերից գտնվել են քսան ոսկյա դրամ, որից 15-ը գանձերից են: Հետաքրքրական է, որ գանձերում Ռոմանոս IV-ի դրամները հանդիպում են Կոստանդին X-ի դրվագումների հետ միատեղ համեմատաբար հաճախ, իսկ ավելի սակավ Կոստանդին VIII-ի և Միքայել VII-ի դրամների հետ: Գանձեր միայն Ռոմանոս IV-ի ոսկյա դրամներով, Հայաստանի տարածքից տակավին չեն հայտնաբերվել:

Նշենք, որ գտածոներից տասը հայտնաբերվել է միջնադարյան Դվին քաղաքի տարածքից: Ռոմանոս IV-ի դրվագումները Հայաստանի տարածքից գտնված նոմինալ արժեքի դրամներ են, թողարկված բացառապես Կոստանդնուպոլսի դրամահատարանում: Հետզհետե բյուզանդական դրամների հոսքը Հայաստան նվազում է և XII դարի երկրորդ կեսից ընդհանրապես դադարում:

Մեկնաբանելով Հայաստանի տարածքից բյուզանդական ոսկյա դրամների գտնված տեղագրությունը՝ V դարից մինչև XII դարի կեսերը նկատելի է դառնում տարածվածության մոտավոր պատկերը՝ նրանց սկզբնավորման, վերելքի և անկման շրջաններում փուլ առ փուլ:

Դ. ՈՍԿԻՆ ԽԱՆԻՅԱԹԻ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ ԳՏՆՎԱԾ ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ (VII-XIII դարեր)

VII դարում պատմության ասպարեզ են իջնում արաբները, որոնք կարճ ժամանակում հիմնում են մի կայսրություն՝ Խալիֆաթ, որը տարածվում էր Իսպանիայից մինչև Հնդկաստան՝ ընդգրկելով ամբողջ հյուսիսային Աֆրիկան, Մերձավոր և Միջին Արևելքը: Արաբներն իրենց հետ բերեցին նոր գաղափարախոսություն՝ Իսլամը, որն իր ազդեցությունը թողեց Խալիֆաթի տարածքում ապրող տարբեր ժողովուրդների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Նվաճման սկզբնական փուլում արաբ տիրակալներն իրենց առջև նպատակ չէին դնում ստեղծել միասնական վարչատնտեսական համակարգ: Գրաված տարածքներում, ապրելով հիմնականում տեղական, ոչ մահմեդական բնակչության հաշվին, արաբները ստիպված էին պահպանել մեծ նահանգների ավանդական սահմանները և համակերպվել դրանց կիսաանկախ վիճակի հետ: Նման քաղաքականությունն արդարացվում էր Մուհամեդին վերագրված հետևյալ խոսքերով. «Յուրաքանչյուր երկիր իրավունք ունի պահպանելու սեփական դրամը և կշռի չափերը» (Грюнебаум, 1986, 55):

¹⁰² Պահվում են ԴՊԹ, գույքամատյան թիվ 6307, 8929, 9034, 9045, 9046:

¹⁰³ Պահպանվում է ԴՊԹ, գույքամատյան թիվ 6366-6391:

¹⁰⁴ Տես գույքամատյան թիվ 10459 (կշիռը 4.10 գրամ):

խալիֆաթի տարածքում դրամահատարանները շարունակում էին թողարկել ոսկե դրամներ բյուզանդական կայսրերի պատկերով և արծաթե սասնյան պատկերագրությամբ, երբեմն ավելացնելով միայն արաբ կուսակալի անունը և կրոնական բնույթի գրություններ:

VII դարի 40-ական թվականներից Հայաստանը նույնպես նվաճվեց և ընդգրկվեց խալիֆաթի կազմում որպես «Արմինիա» առանձին վարչական միավոր: Արաբները Դվինի և հայկական մյուս քաղաքների հետ պայմանագրեր կնքեցին, որոնցով երաշխավորվում էր բնակչության հավատի, անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիություն, իսկ մյուս կողմը պարտավորվում էր վճարել ջիզիաթ (զվխահարկ) և խարաջ (հողի հարկ) (*Բաաժօրս*, 1927, 1-2):

Չնայած նվաճմանը, Հայաստանը տարբերվում էր հարևան երկրներից նրանով, որ այստեղ հայ նախարարները, չցանկանալով հրաժարվել ազգային, կրոնական և մշակութային ինքնուրույնությունից, խալիֆաթի համար աննախադեպ դիմադրություն ցույց տվեցին, որը հնարավոր դարձրեց IX դարում Հայաստանի քաղաքական անկախությունը: Չնայած դրան, Հայաստանը չէր կարող խուսափել ընդգրկվելու խալիֆաթի նոր սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների մեջ, որոնց մասն էր կազմում նաև դրամական տնտեսությունը:

VII դարի վերջում պարզ դարձավ, որ խալիֆաթը բարեփոխումների կարիք ունի, որոնք պետք է միավորեին այդ տարածքը միասնական վարչական, տնտեսական ընդհանրության մեջ:

Այդ բարեփոխումները, որոնք իրականացրեց Օմայան Աբդլմելիք խալիֆը (685-705թթ.), «խալիֆաթի սոցիալ-տնտեսական պատմության մեջ ուներ ավելի մեծ նշանակություն, քան աբբասյան հեղաշրջման մտցրած փոփոխությունները» (*Большаков*, 1984, 168):

Ամենաեական բարեփոխումները դա կառավարման համակարգի մեջ արաբերեն լեզվի պարտադիր կիրառումն էր և նոր տիպի՝ զուտ արաբերեն գրություններով դրամների թողարկումը: Մուսուլմանական գաղափարախոսությունն այլևս չէր կարող հանդուրժել իր դրամների վրա քրիստոնեական խաչի կամ զրադաշտական ատրուշանի պատկերներ: Նոր տիպի դրամների թողարկման պատճառների վերաբերյալ XIII դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը հետևյալ տեղեկությունն է հայտնում. «Այդ տարում (76 թ.հ. (695/696թ.) Աբդալ-Մալիք իբն Սարուանը թողարկեց դինարներ և դիրհեմներ...»:

Թողարկման պատճառն այն էր, որ հռոմեացիներն ուղղված գրությունների սկզբում գրվում էր՝ «Ասա՛

նա՛ է միակ ալլահը» և հիշվում էր մարգարեի անունը՝ թվականի հետ միասին: Իսկ Ռումի թագավորը գրեց նրան (խալիֆին). Դուք այս և այս բաները նոր եք մտցրել (նամակներում), թողեք դրանք, թե չէ մեր դիմարների վրա ձեր մարգարեի մասին վատ բաներ կգրենք: Այս խոսքերը շատ ծանր էին նրա (խալիֆի) համար և կանչեց խալիֆ իբն Յազիդ իբն Մուավիային խորհրդակցելու և ասաց նրան արգելի՛ր նրանց դիմարները և թողարկիր այնպիսի դրամներ, որոնց վրա բարձրալսն ալլահը հիշվի: Եվ սա թողարկեց դիմարներ և դիրհեմներ» (*Իբն ալ-Ասիր*, 1981, 63):

Բալաժորին վկայում է, որ մինչև իսլամը Մեքքա էին հասնում Հերակլեսի բյուզանդական ոսկե դրամները: Ըստ նրա առաջին ոսկե դրամը թողարկել է Աբդլմելիք խալիֆը 74թ. հ. (693/694թ.): Բալաժորին ոսկե դրամներն անվանում է դամասկոսյան դիմարներ (*Բաաժօրս*, 1927, 34-35), քանի որ դրանք թողարկվում էին միայն մայրաքաղաք Դամասկոսում՝ ի տարբերություն արծաթ դիրհեմների, որոնք հատվում էին կայսրության գրեթե բոլոր քաղաքների դրամահատարաններում կուսակալների կողմից:

Տարբեր պատմիչներ դիմարի թողարկման տարբեր տարեթվեր են հաղորդում: Սակայն առանց պատկերների զուտ կրոնական բնույթի գրություններով համապետական դրամների կանոնավոր թողարկումը սկսվում է 77թ.հ. (696/697թ.):

Բալաժորին հաղորդում է, որ Դամասկոս էր ուղարկվում ոսկու ավազ, որից դրվագում էին դիմարներ մեկ միսկալի չափով (4.25գ) (*Բաաժօրս*, 1927, 35):

Բայց ոսկի դրամները կտրվում էին մեծ մասամբ բյուզանդական ոսկի նոմիսմայի վերադրվագումից: «Ի տարբերություն Բյուզանդիայի, որտեղ ոսկե դրամի քաշը որոշվում էր այն քանակով, որը դրվագվում էր մեկ ֆունտից (բյուզանդական մեկ լիտր), մուսուլմանական դրամական համակարգում դիմարը (միսկալը) և դիրհեմը ինքնաբավ միավորներ էին ծուլակտորի քաշը դրամահատարանում արտահայտվում էր միսկալներով և դիրհեմներով» (*Большаков*, 1984, 151):

Բյուզանդական նոմիսմայի թողարկման ժամանակ մեկ լիտրից (327գ) ստացվում էր 72 նոմիսմա ոսկե դրամ, իսկ մեկ նոմիսման (4.44գ) ծախսվում էր դրամահատման ժամանակ: Արաբական դրամական բարեփոխման ժամանակ արաբները վերադրվագելով բյուզանդական նոմիսման, մեկ կիրաթ (0.185գ) ծախսում էին դրամահատման ժամանակ: Դրա արդյունքում արաբական դիմարի քաշը սահմանվեց 4.25գ:

Այն, որ արաբական դինարը ինքնաբավ միավոր էր և կշռում էր մեկ միսկալ, հաղորդում է նաև XII դարի արաբ պատմիչ իբն Մամմաթին. «Յուրաքանչյուր միսկալից պատրաստում են թիթեղ, քաշը ստուգելուց հետո 8 թիթեղ դարսում են կավանոթի մեջ և թույլ կրակ են անում ամբողջ գիշեր: Հետո թիթեղները հանում են, մաքրում և համեմատում քաշը: Եթե քաշը համընկնում է, նասիրը (դատավորի տեղակալը) թույլատրում է կտրել դինարներ: Յուրաքանչյուր 1000 դինարից 30-ը ծախսվում էր որպես դրամների թողարկման վճար: Այդ 1000 դինարից վճարվում էր նաև դրվագող վարպետին 3 դինար» (Ибн Маммату, 1990, 104):

Եհիշտ է, օմայյան ոսկե դինարի թողարկումը համարվում էր խալիֆի մենաշնորհը և հատվում էր մայրաքաղաք Դամասկոսում, այնուամենայնիվ հայտնի է, որ Աբդուլլեյի խալիֆի եղբայրը Աբդուազիզը նույն 77թ.հ. (696/697թ.) հրամայեց թողարկել դինարներ (Джапаридзе, 1989, 233):

Ոսկե դրամների թողարկման իրավունքը հյուսիսային Աֆրիկայում պահպանվեց խալիֆաթի գոյության գրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում: Դա բացատրվում էր նրանով, որ այդ տարածքն ավանդաբար մտնում էր ոսկե դրամների շրջանառության ոլորտը և հանդիսանում էր խալիֆաթի ոսկու հիմնական մատակարարը:

Օմայյան ժամանակաշրջանի դինարների մետաղափորձարարական քննությունը ցույց տվեց, որ Դամասկոսի ոսկե թողարկումների հարզը (որոճա) կազմում է 96%, այն դեպքում, երբ Եգիպտոսինը՝ 98% (Джапаридзе, 1989, 225):

Արաբական գրություններով դրամների հայտնվելը շրջանառության մեջ նպաստեց արաբական գերիշխանության վերջնական տարածմանը: Արաբները ստեղծեցին նոր դրամակշռային համակարգ, որը հետագայում ընդունվեց ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում: «Նոր դրամական համակարգը միավորեց նախկին բյուզանդական նահանգների ոսկե ստանդարտը Իրանի արծաթի ստանդարտի հետ» (Большаков, 1982, 168), միաժամանակ պահպանելով ավանդական շրջանառության ոլորտներ: Խալիֆաթի արևելյան նահանգները, այդ թվում նաև Հայաստանը, ընդգրկված էին արծաթի շրջանառության ոլորտում: Այն, որ տարբեր նահանգներ մտնում էին տարբեր դրամաշրջանառության ոլորտները, հատկապես լավ է երևում հարկային դիվանի ցուցակներից: Պետական գանձարանի եկամտի ցանկում, տրված իբն Ջաֆարի (X դար) կողմից, Արևելյան նահանգների հարկի չափը նշված է դիրհեմով, այն դեպքում, երբ արևմտյան նահանգները՝ դինարով: Այդ ցան-

կում Արմինիայի հարկի չափը նույնպես նշված է դիրհեմով 4 մլն դիրհեմ (*Хрестоматия*, 1968, 45):

Արծաթի դրամների շրջանառության տարածքում ոսկի դրամը ուներ հաշվարկային նշանակություն, իսկ հիմնական վճարման միջոցը արծաթե դիրհեմն էր: Նույնիսկ Բալաձորին հաղորդում է, որ դամասկոսյան դինարները շատ չէին (*Баладзор*, 1927, 33): Մեծ մասամբ՝ անգամ մեծ գումարները արաբական աղբյուրներում նշվում էին դիրհեմներով: Ավելի ուշ արաբ պատմիչները հաճախ դինար են անվանել նաև բյուզանդական նոմիսման, որը քաշով մոտ էր արաբական դինարին, ճիշտ այնպես, ինչպես հայկական աղբյուրները դահեկան են անվանում թե՛ բյուզանդական, և թե արաբական ոսկե դրամը:

Արաբական խալիֆաթի առևտրատնտեսական հարաբերություններում նշանակալի տեղ էին զբաղեցնում չեկերը, որոնք օգտագործում էին մետաղադրամի փոխարեն:

XI դարի պատմիչ Նասիրի խոսքովը այսպես է նկարագրում քաղաքային առևտուրը. «Եթե որևէ մեկը որևէ ապրանք ունի, այն հանձնում է դրամափոխին և ստանում է դրա դիմաց ստացական: Հետո նա գնում է այն, ինչ իրեն անհրաժեշտ է, իսկ վճարի փոխարեն տալիս է չեկ այդ դրամափոխի անունով: Այն ամբողջ ընթացքում ինչ առևտրականը գտնվում է քաղաքում, նա օգտվում է միայն դրամափոխի ստացականից և բոլորովին չի օգտվում հնչյուն մետաղադրամից» (Большаков, 1982, 191):

Չեկերի կիրառությունը տարածված էր նաև տարբեր քաղաքների միջև առևտրական գործարքներում: Այս հանգամանքն իր հերթին նպաստում էր, որ ոսկե դրամները քիչ հայտնվեն դրամաշրջանառության մեջ:

Աբդուլլեյի բարեփոխումները բեկումնային նշանակություն ունեցան իսլամի գաղափարախոսության հաստատման գործում: Սակայն արաբատառ դրամների հանդես գալը ուներ ավելի շատ քաղաքական արժեք:

Ժամանակին Բյուզանդիան թշնամաբար ընդունեց արաբական ոսկե դրամների հայտնվելը, քանի որ բյուզանդական ոսկե դրամի շրջանառությունը նա համարում էր, իրենից, արաբների քաղաքական կախվածության դրսևորում (*Беляев*, 1965, 188):

Սակայն Բյուզանդիան սխալվեց իր հաշվարկներում, քանի որ խալիֆաթի հիմնական տարածքը ընդգրկված էր արծաթի դրամաշրջանառության ոլորտում: Արաբները, ստեղծելով սեփական դրամական համակարգը և նոր պատկերազրույթանք դրամները, շարունակեցին սասանյան Իրանի դրա-

մական տնտեսության ավանդույթները, այսինքն դրամաշրջանառության հիմնական միավորը արծաթե դիրիեմն էր, իսկ ոսկե դինարը օգտագործվում էր որպես հաշվարկային միջոց:

Հայաստանի տարածքից գտնված VIII-XIII դարերի մուսուլմանական ոսկե դրամների եզակի նմուշները գալիս են հաստատելու, որ Հայաստանում դինարների շրջանառությունը ընդունված չի եղել: Մինչև այսօր հայտնի է օմայյան ժամանակաշրջանի միայն մեկ ոսկե դրամ՝ գտնված Դվինից, որը պահվում է Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական բանկի դրամապահոցում (թ. 581, քաշը՝ 4.25գ, տրամագիծը՝ 20մմ), թողարկված Հիշամ խալիֆի օրոք 124թ.հ. (741/742թ.) (աղյուսակ CXLII, 27):

1965թ. Սյունիքի մարզի Արծվանիկ գյուղից գտնվել է աբբասյան առաջին խալիֆ Աբու ալ-Աբբասի ոսկե դինարը, թողարկված՝ 135թ.հ. (752/753թ.) (աղյուսակ CXLII, 28): Դրամը պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում (Դ 17949, կշիռը՝ 4.2գ, տրամագիծը՝ 21 մմ):

Թե՛ օմայյան, և թե՛ առաջին աբբասյան ոսկե դրամների վրա չէր նշվում ոչ միայն քաղաքի անունը, այլ նաև խալիֆին: Դրամներն ունեին զուտ կրոնական բնույթի գրություններ և նշվում էր միայն թողարկման տարեթիվը:

IX դարում սկսվում է Արաբական խալիֆաթի անկումը: Առաջանում են առանձին ինքնուրույն պետություններ՝ նախկին նահանգների ավանդական սահմաններում:

Ինքնուրույն թագավորություն է հռչակվում նաև Հայաստանը, երբ 884թ. Աշոտ I Բագրատունին Բաղդադի խալիֆից ստանալով իշխանության խորհրդանիշ՝ թագ, օծվում է թագավոր (*Тер-Гевондян, 1977, 237*): Խալիֆաթում ստեղծված անկայուն վիճակը դրսևորվում է նահանգների նկատմամբ վարած քաղաքականությամբ: Այդ անկայությունն անդրադառնում է նաև Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի վրա:

892թ. Սուբամիդ խալիֆը Սաջյան Մուհամեդ Աֆշինի հետ թագ է ուղարկում Սմբատ I Բագրատունուն և նույն Աֆշինին խալիֆը միաժամանակ նշանակում է Ադրբեջանի և Հայաստանի կուսակալ (*Իբն ալ-Ասիր, 1981, 172*):

Հայ Բագրատունիների և Սաջյանների հակասությունը հատկապես սրվում է Մուհամեդի եղբայր Յուսուֆ իբն Դիվդադի օրոք, որին Սուբթադի խալիֆը (908-932թթ.) նշանակում է Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչ՝ պարտավորեցնելով (վճարել) 120 հազ. դինար (տարեկան հարկ) (*Իբն ալ-Ասիր, 1981, 173*):

Իբն Միսքավայիսը հաղորդում է. «Երբ ալ-Մուքդադիի իշխանությունը որպես խալիֆի դառնում է հաստատուն, նա բոլոր գործերը հանձնում է Աբու-Հասան իբն ալ-Ֆուրատին: Այս վերջինը կառավարում էր այնպես, ինչպես կառավարում են խալիֆները: Իբն-ալ-Ֆուրատը նշանակեց նաև Յուսուֆ իբն Աբու-աս-Սաջին Արմինիայի և Ադրբեջանի կառավարիչ և կնքեց նրա հետ պայմանագիր, որով տվեց նրան հարկ տարեկան 120 հազ. դինար և որը ենթակա էր մայրաքաղաքի հասարակական գանձատուն գանձվելուն» (*Хрестоматия, 1968, 165-166*): Յուսուֆին տարբեր այլ արտոնությունների հետ տրվեց նաև դրամահատության իրավունք: Հայտնի են Յուսուֆի անունով ոչ միայն արծաթե դիրիեմներ, այլ ոսկե դինարներ: Ընդհանրապես սաջյան դրամներն արաբական դրամագիտության շատ հետաքրքիր նմուշներ են: Նրանց դրամների վրա խալիֆի և կուսակալի անունների կողքին նշված է վեզիրի անունը: Յուսուֆը ոսկի դրամներ էր թողարկում ոչ միայն իր նստավայր Բարդայում (Պարտավ), այլև Դվինում «Արմինիա» հիշատակությամբ: «Արմինիա» անվան հիշատակումը դրամների վրա ուներ շատ մեծ քաղաքական նշանակություն: Այն նպատակ ուներ ցույց տալու, որ չնայած Բագրատունիները կոչվում էին թագավոր, իսկ Սմբատ Բագրատունին հենց Յուսուֆի միջոցով խալիֆից թագ էր ստացել, Հայաստանի կառավարիչը շարունակում էր մնալ Յուսուֆ իբն-Դիվդադը: Յուսուֆը հայտնի է որպես հայ նախարարական տների մեջ երկպառակություններ մտցնող կառավարիչ, որը Դվինը դարձրել էր որոշակի հենակետ իր քաղաքականությունը իրականացնելու համար: Եվ իզուր չէր, որ «Արմինիա» հիշատակությամբ դրամները հայտնի են միայն Յուսուֆի թողարկումներից: Ոչ նախորդ և ոչ էլ հաջորդ Սաջյանները չեն կտրել դրամներ «Արմինիա» դրամահատարանի հիշատակությամբ:

Սաջյան դրամները թողարկված Բարդայում և Արմինիայում համապատասխանում են խալիֆաթի համապետական թողարկումների կշռային չափերին (*Фасмер, 1928*):

1936թ. Հայաստանի պատմության թանգարանը ձեռք է բերում Սաջյան Յուսուֆ իբն-Դիվդադի ոսկե դրամը՝ գտնված Գեղարքունիքի մարզի Ներքին Գետաշեն գյուղում (Դ 13575, քաշը՝ 3.8գ, տրամագիծը՝ 21մմ) (աղյուսակ CXLII, նկ. 29):

Հաշվի առնելով գրությունների կարևորությունը տալիս ենք դրամի ամբողջական նկարագիրը.

Ա երես

«Չկա աստված Ալլահից բացի (նա միակն է և չկա նրան հավասար) ալ-Վեզիր Աբու Ալ Հասան»

Բ երես

«Ալլահ (Մուհամեդը նրա մարգարեն է (ալ-Մուքթադիր բիլլահ) Յուսուֆ իբն Դիվդադ»:

Դրանը թողարկված է 298թ. հ. (910/911թ.) Բարդայուն (Պարտավ):

Համաժամանակյա թողարկում է նաև էջմիածնից գտնված ալ-Մուքթադիր խալիֆի ոսկե դիմարը, որը նույնպես պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում (Պ 12630, կշիռը 4.25գ, տրամագիծը՝ 22մմ) (աղյուսակ CXLII, 30):

Դրանը թողարկված է 299թ. հ. (911/912թ.), Նիսիբին (Սծբին): Ի տարբերություն օմայան և աբբասյան առաջին խալիֆների ոսկե դրամների, որոնց վրա չէր հիշատակվում հատման վայրը և խալիֆի անունը, այստեղ երկու տվյալն էլ առկա են:

Դրամի Ա երեսին շրջանաձև գրության մեջ թողարկման տարեթիվից առաջ նշվում է թողարկման վայրը՝ Նիսիբին, իսկ Բ երեսին՝ «Մուհամեդը Ալլահի մարգարեն է» բառերից հետո նշված է խալիֆի անունը՝ Ալ-Մուքթադիր բիլլահ:

IX դարի 2-րդ կեսից կայսրության փլուզման գործընթացը կանգնեցնել, աբբասյաններն արդեն ի վիճակի չէին: Դա արտահայտվեց ոչ միայն նրանով, որ կայսրության ներսում առաջանում էին նոր մուսուլմանական տերություններ, այլև նրանով, որ Իրանի, Սիջին Ասիայի, Անդրկովկասի արաբ կառավարիչները սկսեցին կտրել նաև ոսկե դրամներ, որն առաջ միայն խալիֆի մենաշնորհն էր: Դրանք նույն համապետական թողարկումների դրամներ էին, այսինքն ունեին նույն տիպը, ինչ որ Բաղդադի դրամները: Դրա համար ոսկե դրամների վրա հայտնվում է նաև թողարկման վայրը: Դրամահատարանի անունը սկսում է նշվել նաև Բաղդադի թողարկումների վրա, գրելով նրա պաշտոնական անունը՝ Մեդինաթ աս-Սալամ (խաղաղության քաղաք): Սայրաքաղաքի հիշատակումը դրամի վրա նույնպես կապվում է կայսրության քայքայման հետ:

Հակասությունը թուլացող կենտրոնի և ինքնուրունության ձգտող նահանգների միջև գնալով խորանում է այնքան, որ խալիֆաթը IX դարից ստիպված էր մեկը մյուսի ետևից ճանաչել նոր մուսուլմանական պետությունների առաջանալը նահանգների տեղում: Այդ ժամանակից մուսուլմանական աշխարհում տիրակալի անկախության երկու պարօղի պայման կար, որը նա ստանում էր Բաղդադի խալիֆից: Առաջինը դա ուրբաթօրյա քարոզներում (խուդբա) խալիֆի անունից հետո տիրակալի անվան հիշատակումն էր, և երկրորդը՝ դրամահատության իրավունքը (սիկկա):

IX դարի 2-րդ կեսից հանդես են գալիս նոր

տիպի մուսուլմանական ոսկի և արծաթի դրամներ, որոնց վրա պահպանելով աբբասյան դրամների կրոնական բնույթի գրությունները, անկախություն ստացած տիրակալն իրավունք ուներ խալիֆի անվան տակ ավելացնել իր անունը (*Бартольд, 1966, 27*):

945թ. Բուվեհյանների կողմից Բաղդադի գրավումից հետո մինչև XII դարի վերջը դադարում են աբբասյան համապետական թողարկումները: Կորցնելով աշխարհիկ իշխանությունը, աբբասյան խալիֆները իրենց ձեռքում պահեցին հոգևոր գերագույն իշխանությունը: Չնայած աբբասյան խալիֆները չէին թողարկում սեփական դրամներ, բայց նրանց անվան հիշատակումը պարտադիր էր բոլոր մուսուլմանական տերությունների դրամների վրա, որոնք ընդունում էին աբբասյանների հոգևոր իշխանությունը:

XI դարում սելջուկների հանդես գալով մուսուլմանական դրամների վրա հայտնվում է նոր տիտղոս՝ սուլթան: Առաջին անգամ այդ տիտղոսը կրող սելջուկները դրանով իրավական սահմանազատում էին մտցնում խալիֆի հոգևոր և սուլթանի աշխարհիկ իշխանության միջև:

XI-XII դարերում մուսուլմանական արևելքի դրամական տնտեսությունը հայտնվում է ծանր դրության մեջ՝ կապված «արծաթի ճգնաժամի» հետ. աստիճանաբար շրջանառությունից պակասում, հետո լրիվ անհետանում են արծաթե դրամները իրենց տեղը զիջելով պղնձին: Մինչև այսօր վերջնական պատասխան չի տրվել այդ երևույթին: Սակայն փաստ է, որ մուսուլմանական Արևելքում տերությունների խիստ մասնատվածությունը և մանր իշխանությունների հանդես գալը «աղետալի հետևանք ունեցավ արծաթի թողարկման վրա» (*Федоров-Давыдов, 1985, 90*): Մի տարածաշրջանի համար, որի հիմնական վճարման միջոցը արծաթե դրամն էր, այս ճգնաժամը նշանակում էր ամբողջ դրամական տնտեսության ճգնաժամ: Օգտագործվող պղնձե դրամներն անկանոն կշռային չափերով ի վիճակի չէին դուրս գալ ներքին շուկայի սահմաններից և որևէ դեր խաղալ միջազգային առևտրում:

XI-XII դարերի Հայաստանը գտնվելով տարբեր մուսուլմանական փոքր տերությունների գերիշխանության տակ, նույնպես ընդգրկված էր դրամական տնտեսության այս ճգնաժամի մեջ:

Հայաստանի ներքին շուկայում դրամաշրջանառության մեջ հիմնականում սելջուկյան տարբեր պետությունների պղնձե թողարկումներն էին, որոնց վրա անպայման տիրակալի անվան դիմաց

հիշատակվում էր «սուլթան» տիտղոսը: Միջ-
ված իրադրության մեջ բյուզանդական նոմիսման
սկսում է կատարել միջազգային արժույթի դեր,
այն տարածում ստանալով մուսուլմանական Արևել-
քի, նաև Հայաստանի, դրամաշրջանառության մեջ:
Սելջուկյան ոսկի դրամն այն քանակով չէր թող-
արկվում, որ բավարարեր միջազգային առևտրի
պահանջները, դրա փոխարեն բյուզանդական ոս-
ին ուղղակի հեղեղեց ամբողջ Արևելքի շուկան
հասնելով մինչև Հնդկաստան:

Խաչակրաց արշավանքները դեպի Արևելք և
նրանց պետությունների հանդես գալը եակամորեն
փոխեց Եվրոպայի և Արևելքի առևտրատնտեսա-
կան հարաբերությունների բնույթը: Միջագետքը
դադարեց միջնորդ լինելուց այդ հարաբերություն-
ներում: «Այդ պայմաններում, երբ մի կողմից խա-
չակիրները տարածքներ էին գրավում արևելքում,
իսկ մյուս կողմից խալիֆաթի տարածքը բաժան-
վում էր տարբեր մանր մուսուլմանական տերու-
թյունների միջև, փոխվեց նաև Արևմուտք-Արևելք
առևտրական հարաբերությունների բնույթը: Այդ հա-
րաբերություններում մեծացավ մի կողմից Վենե-
տիկի առևտրականների, մյուս կողմից Սիրիայի քրիս-
տոնյաների և հայերի դերը» (Семёнова, 1990, 89):

Զնայած դրան, Արևմուտքի և Արևելքի հարա-
բերություններում առևտրական հաշվեկշիռը շա-
րունակում էր մնալ Արևելքի օգտին, նույնիսկ այն
ժամանակ, երբ միջերկրածովյան առևտուրն անց-
նում է իտալացիների ձեռքը (Большаков, 1982,
259): Արևելքի հետ առևտրի հարաբերություննե-
րում Բյուզանդիան, իսկ հետո նաև Եվրոպան մեծ
մասամբ արտահանում էին ոսկի, քանի որ միջնա-
դարում մեծ պահանջարկ ունեցող ապրանքի զգալի
մասը արտահանվում էր արևելքի երկրներից: Սրա-
նով կարելի է բացատրել նաև բյուզանդական դրամ-
ների համեմատաբար հաճախակի գտնվելը Հա-
յաստանի տարածքից, ընդ որում ոչ միայն եզակի
գտածոների, այլ նաև զանծների ձևով:

1194թ. Իրաքի վերջին սելջուկ տիրակալ Տող-
րիլ III-ի մահից հետո բարենպաստ պայմաններ են
ստեղծվում աբբասյան ան-Նասր խալիֆի համար
միավորել աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունն իր
ձեռքում, վերջ դնելով վերջին 250 տարում խալի-
ֆայության և սուլթանության տարանջատ իշխա-
նությանը: Սակայն ասպարեզում հայտնվում են
սուլթանի տիտղոսի նոր հավակնորդներ՝ հանձին
խորեզմշահերի: Իշխանության համար պայքարը
XIII դարում մուսուլմանական աշխարհում մտնում
է նոր փուլ:

Ան-Նասր խալիֆը աբբասյան վերջին այն տի-
րակալներից էր, որը փորձ արեց վերականգնել
արաբական խալիֆաթի նախկին հզորությունը:
Նրան հաջողվեց 1180թ. այուբյանների հետ պայ-
մանագիր կնքել, որոնք պարտավորվում էին օգ-
նել խալիֆին իր թշնամիների դեմ պայքարում
(Мухамедова, 1990, 85):

Ան-Նասր խալիֆի հիմնական պայքարը Խո-
րեզմ-շահ Թեքեշի և նրա որդի Մուհամեդի դեմ էր:
Թեքեշն իրեն հռչակեց սուլթան և սկսեց թողարկել
ոսկե և արծաթե դրամներ՝ այդ տիտղոսով: Պայ-
քարը Բաղդադի և Խորեզմշահերի միջև հատկա-
պես սրվեց Թեքեշի որդի Մուհամեդի օրոք, որը
չնայած իր տարած փայլուն հաղթանակներին Խ-
րանում, այդպես էլ խալիֆի կողմից չճանաչվեց
որպես սուլթան: Սակայն Մուհամեդը թողարկեց
ոսկե դրամներ, որոնց վրա իրեն անվանում էր սուլ-
թան, որդի սուլթանի: Սա մեծ քաղաքական իմաստ
ունեցող ցույց տալու, որ «սուլթան» տիտղոս կրողը
ոչ թե տիրակալն է, այլ դիմաստիան: Դա առանձ-
նապես կարևոր էր Խորեզմշահերի համար, քանի
որ նրանք չէին ճանաչվել խալիֆի կողմից: Զնա-
յած նման խորը հակասության առկայությանը (Մու-
համեդը աբբասյաններին հայտարարեց զահեմ-
կեց արված) (Грюнебаум, 1986, 159), Խորեզմշա-
հերը դրամների վրա անպայման հիշատակում էին
խալիֆ ան-Նասրի անունը: Խալիֆի անվան հիշա-
տակումն այնքան կարևոր հանգամանք էր մու-
սուլմանական դրամների վրա, որ նույնիսկ Բաղ-
դադի հետ հակասություն ունեցող տիրակալները
չէին համարժակվում չհիշատակել խալիֆին որ-
պես «ուղղահավատների առաջնորդ»:

Հայաստանի պատմության թանգարանի դրա-
մագիտության բաժնում պահվում է 1981թ. Դվինից
գտնված Խորեզմշահ Մուհամեդ իբն-Թեքեշի ոսկե
դրամը (Դ 19094, կշիռը 3.2 գ, տրամագիծը՝ 21մմ):
Թողարկման վայրը և տարեթիվը չեն ընթերցվում
(աղյուսակ CXLII, 31):

Մուհամեդի ոսկե դրամի գտնվելը Դվինում պա-
տահական չէ: Նրա որդին, վերջին Խորեզմշահ Ջե-
լալ ադ-դինը վերջնական պարտություն կրելով
մոնղոլներից և փախչելով երկրից, դառնում է
«թափառող տիրակալ»: Իր համար երկիր որո-
նելու անվան տակ նա մեծ զորքով 1225թ. մտնում
է Հայաստան: Հաղթելով հայ-վրացական միացյալ
զորքերին Ջելալ ադ-դինը մտնում է Դվին և հիմ-
նահատակ ավերում այն: Դրանից հետո Դվինն այ-
լևս չի հիշատակվում հայկական աղբյուրներում
(Шахназарян, 1940, 134):

1936թ. Հայաստանի պատմության թանգարանը ձեռք է բերում ոսկե դրամների գանձ Արագածոտնի մարզի Աշնակ գյուղից: Գանձը բաղկացած է 6 դրամից, որոնք վերաբերվում են հետևյալ թողարկումներին՝ աբբասյան ան-Նասրի (1 դրամ) և ալ-Մուսթասիմի (4 դրամ), ինչպես նաև այուբյան Սալիհ Նաջմ ադ-դին Այուբի (1 դրամ):

Աշնակի գանձում շատ հետաքրքիր է այուբյան Սալիհ Նաջմ ադ-դինի ոսկե դիմարը (Դ 13599, կշիռը՝ 4.3գ, տրամագիծը՝ 20մմ) թողարկված Կահիրեում 6xxթ.հ. (124xթ.) (աղյուսակ CXLII, 32):

Նաջմ ադ-դին Այուբը 1207/1208 թվին գրավում է Մուշ քաղաքը և չուտով նաև ամբողջ հարավային Հայաստանը: Նա սկսում է իրեն կոչել «Շահ Արմեն» («թագավոր հայոց») (ՉԺՊ, 1976, 489): Դիարբեքի քաղաքի միջնաբերդի վրայի արձանագրություններից մեկում Ալ-Մալիք աս-Սալիհ Նաջմ ադ-դին Այուբը հիշատակվում է որպես «Դիարբեքի, Ռումի և Հայաստանի սուլթան» (Արաբական աղբյուրները, 1965, 301):

Աբբասյան ան-Նասր խալիֆի դիմարը դրվագված է Մեդինաթ աս-Սալամում (Բաղդադ) 598թ.հ. (1201/1202թ.) (Դ 13602, կշիռը՝ 3.85գ, տրամագիծը՝ 28մմ) (աղյուսակ CXLII, 33):

XIII դարի վերջում աբբասյանները վերականգնում են սեփական դրամների թողարկումը: Ուշ աբբասյան ոսկե դիմարը չունի իր կայուն կշիռը: Ուշ դիմարների կշռային տատանումները հասնում են մի քանի գրամի, որն ավելի շատ հիշեցնում է պղնձե դրամների անկայուն քաշը: Ոսկե դրամների կշռային անկայունությունը սկսվում է ան-Նասր խալիֆի թողարկումներից: «Ոսկու բարձր արժեքը պայմանավորում է համապատասխան պահանջներ քաշի ճշտության նկատմամբ, այն դեպքում, երբ XI-XIII դարերում ամբողջական դիմարների կշռային տատանումների միջակայքը համեմատատաբար այնքան մեծ է, որ կասկած չի մնում դրանց քաշով օգտագործմանը և շրջանառության մեջ նրանց հատուկ կիրառման անհնարինությանը (Դավիդով, 1980, 57):

«XII դարից դրամային շրջանառությունը Հայաստանում թևակոխում է իր զարգացման հաջորդ փուլը: Շրջանառության մեջ ոսկե դրամները ընդունվում էին քաշով, եթե նկատի ունենանք, որ տարբեր կշռային սխտեմների դրամային միավորները ունեին քաշի տարբեր տվյալներ և չէին կարող հատ հաշվով հանդես գալ» (Մուշեղյան, 1983, 218):

Սակայն ոսկե դրամների քաշով ընդունելը չէր կարող կապվել միայն տարբեր կշռային համակարգերի կիրառման հետ: Աբբասյան վերջին դի-

մարների կշռային տատանումները, որոնք անցնում են մեկ տասնյակ գրամից, նկատվում են նաև նույն տիրակալի թողարկումներում և ունեն այնպիսի կշիռներ, որոնք որևէ դրամակշռային համակարգի մեջ մտնել չէին կարող:

Աշնակի գանձում ամենամեծ խումբը կազմում են աբբասյան վերջին խալիֆ ալ-Մուսթասիմի ոսկե դրամները՝ թողարկված Մեդինաթ աս-Սալամում (աղյուսակ CXLII, 34, CXLIII, 35-37):

1. 650թ.հ. (1252/53թ.) (Դ 13598, կշիռը 7.9գ, տրամագիծը՝ 28մմ):
2. 650թ.հ. (1252/53թ.) (Դ 13601, կշիռը 8.6գ, տրամագիծը՝ 29մմ):
3. 651թ.հ. (1253/54թ.) (Դ 13603, կշիռը 7.9գ, տրամագիծը՝ 29մմ):
4. Տարեթիվը չի ընթերցվում (Դ 13600, կշիռը 7.9գ, տրամագիծը՝ 28մմ)

Ալ-Մուսթասիմի մեկ ոսկեդրամ գտնվել է նաև Արագածոտնի մարզի Ոսկեվազ գյուղում, թողարկված Մեդինաթ ալ-Սալամում 646թ.հ. (1248/49թ.) (Դ 16283, կշիռը՝ 9.6գ, տրամագիծը՝ 28մմ) (աղյուսակ CXLIII, 38):

Աբբասյան վերջին խալիֆ ալ-Մուսթասիմը պատմության մեջ մտել է որպես թույլ և նույնիսկ տկարամիտ տիրակալ: Նա այնքան վստահ էր իր անձեռնմխելիության վրա որպես իր ժողովրդի, որ չցանկացավ նկատել մոնղոլներից եկող իրական վտանգը: 1257թ. մոնղոլական Յուլալու խանը շարժվեց Բաղդադի վրա և շրջապատեց այն: Խալիֆի վեզիրը առաջարկեց վերջինին ուրբաթօրյա քարոզում հիշատակել Յուլալուին և նրա անունով դրամ հատել: Խալիֆը սկզբում համաձայնվեց, սակայն հետագայում հրաժարվեց (Քասսաբ-ձա-ձահ, 1946, 36): Յուլալու խանը դեսպաններ ուղարկեց պաշարված քաղաքում գտնվող խալիֆին: Կիրակոս Գանձակեցին հաղորդում է, որ Յուլալուն «խալիֆայի մոտ» պատգամավոր ուղարկեց քաջ Պռոշին և ուրիշներին, որ դա հնազանդվի իրեն և դառնա դանին հարկատու (Գանձակեցի, 1961, 380):

Ի վերջո Յուլալու խանին հաջողվեց գերի վերցնել ալ-Մուսթասիմ խալիֆին և մտնել Բաղդադ: Ահա թե ինչպես է նկարագրում հետագա դեպքերը Ռաշիդ-ադ-դինը. «Յուլալուն հրամայեց կանչել խալիֆին և ասաց. Դու այստեղ տեր ես, մենք հյուրեր, ցույց տուր, թե ինչ կա մեզ համար»:

Խալիֆը հասկացավ այս բառերի ճշմարիտ իմաստը և այնպես վախեցավ, որ չկարողացավ հիշել, թե որտեղ են պահոցների բանալիները: Նա հրամայեց կոտրել կողպեքները և հանձնել 2 հազար խալաթ, 10 հազար դիմար և ինչ որ քանա-

կությամբ հազվագյուտ զարդեր, մարգարիտ: Հուլավու խանը դրանց ուշադրություն չդարձրեց, բոլորը նվիրեց էմիրներին և ներկաներին և ասաց խալիֆին. «Այն հարստությունները, որոնք գետնի երեսին են, պատկանում են իմ ծառաներին, դու ասա թաղված զանձների մասին»: խալիֆը խոստովանեց ջրամբարի գոյության մասին պալատի մեջտեղում, որը լիքն է ոսկով: Փորեցին և պարզվեց, որ այն լիքն է բարձրորակ ոսկով, յուրաքանչյուրը 100 միսկալ ծուլակտորներով» (*Рассад-ад-дун*, 1946, 44):

Մոնղոլական արշավանքների հետևանքով կործանվեց «Ալլահի կողմից պահպանվող» Աբբասյան խալիֆաթը: Խալիֆը դադարեց ամբողջ մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը լինելուց: Սկսած 1253թ. մոնղոլների կողմից Բաղդադը գրավելուց հետո, դրամների վրա այդ քաղաքը չի հիշատակվում որպես Մեդինաթ-ալ-Սալամ:

Հետագա բոլոր դրամների վրա հիշատակվում է Բաղդադ անունը (*Бартольд*, 1965, 163): Դա նշանակում էր, որ մոնղոլները Բաղդադը այլևս չէին համարում մուսուլմանների հոգևոր իշխանության կենտրոն:

Հուլավուի դեպի Բաղդադ արշավանքին մասնակցում էին հայ-վրացական միացյալ զինված ուժերը, ամիրսպասալար Շահնշահի որդի Ջաքարեի և սպարապետ Պոռչ իշխանաց իշխանի գլխավորությամբ (*ՉԺՊ*, 1976, 629):

Վերջին խալիֆի դրամների համեմատաբար մեծքանակ գտնվելը Հայաստանից, կարող է կապվել Հուլավուի այդ արշավանքի հետ:

Այսպիսով, Հայաստանի տարածքից հայտնի մուսուլմանական ոսկե դրամների փոքրաթիվ խումբը ապացուցում է, որ Հայաստանը գտնվել է արծաթե դրամների շրջանառության ոլորտում, իսկ մուսուլմանական ոսկե դրամները էական դեր չեն խաղացել Հայաստանի ապրանքադրամային հարաբերություններում:

Ե. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության մի քանի տասնյակ հազարի հասնող արծաթե և պղնձե հայտնի դրամների կողքին շատ փոքր թիվ են կազմում ոսկե թողարկումները:

Դրամագետ Զ.Պտուկյանը ի մի բերելով աշխարհի տարբեր թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում պահվող կիլիկյան ոսկե դրամները, կազմել է հետևյալ ցուցակը (*Bedoukian*, 1979, 70-71):

Լևոն I (մեկ առյուծի պատկերով

1/2 երկդրամի տեսակ)

1. 4.8գ - Ազգային գրադարան, Փարիզ
2. 5.3գ - Ազգային գրադարան, Փարիզ
3. 5.4գ - Զ. Պտուկյանի հավաքածու, ԱՄՆ

Լևոն I. (երկառյուծ դրամի տեսակ)

4. 6.3գ - Ազգային գրադարան, Փարիզ
5. 6.25գ - Մխիթարյանների թանգարան, Վիեննա
6. 7.0գ - Ն. Գալիանյանի հավաքածու, Փարիզ
7. 7.3գ - Մխիթարյանների թանգարան, Վիեննա
8. 6.9գ - Պետական էրմիտաժ, Ս.Պետերբուրգ

Լևոն I. – Հեթում I.

9. 5.3գ - Մխիթարյանների թանգարան, Վիեննա
10. 5.3գ - Մխիթարյանների թանգարան, Վիեննա

Կոստանդին I.

11. 3.6գ - Մխիթարյանների թանգարան, Վիեննա
12. 3.6գ - Հնագիտական թանգարան, Ստամբուլ

Հեղինակը չի համարակալել այն ոսկե դրամները, որոնք ինքն անծամբ չի տեսել: Դրանցից առաջինը Լևոն I երկառյուծ դրամն է, որն ըստ Ղևոնդ Ալիշանի, պահպանվում է Վենետիկի Մխիթարյանների թանգարանում (*Ալիշան*, 1885, 378):

Մյուս ոսկե դրամը, որը պահվում է Ս.Պետերբուրգի Պետ. էրմիտաժում, հրատարակել է Խ.Սուշեդյանը (*Սուշեդյան*, 1965, 205-206):

Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվում է կես երկդրամի տեսակի մեկ ոսկի դրամ (կշիռը 4.80գ, Դ 19332) (աղյուսակ CXLIII, 39), որը նվիրել է Զ.Պտուկյանը:

Լևոն I-ի ոսկե դրամները երկու տեսակի են և կրկնում են նրա արծաթե թողարկումների կես-երկդրամի և երկառյուծ դրամի տեսակները:

Դրանց Ա կողմը նույնն է՝ պատկերված է Լևոն I հանդիպահայաց, առյուծազարդ գահին բազմած, թագով և պատմունձանով, աջ ձեռքին բռնել է շուշանածն գլխով գայիսոն, իսկ ձախում՝ խաչ: Ունի շրջանաձև խորագիր գրություն ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Բ կողմ – կես երկդրամի տեսակ. պատկերված է առյուծ դեպի ձախ, հանդիպահայաց դեմքով: Առյուծի հետ պատկերված է խաչ: Ունի շրջանաձև գրություն. ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Բ կողմ – երկառյուծ դրամի տեսակ. պատկերված են զույգ առյուծներ՝ մեջ մեջքի կանգնած, կենտրոնում խաչով: Ունի հետևյալ խորագիրը. ԿԱՐՈՂՈՒԹԲԵՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

ԼԼՈՆ I - Հեթում I

Ոսկե դրամների այս տիպը որոշ դրամագետների կողմից սխալմամբ վերագրվել է Հեթում I - ԼԼՈՆ II-ին (*Սիպիլեան, 1892, 31*): Սակայն Ջ.Պտուկյանի կարծիքով այս դրամների Ա կողմը «նշված է ԼԼՈՆ I արծաթե դրամի կնիքեն» (*Պտուկեան, 1963, 79*): Առաջին երեսը կրկնում է ԼԼՈՆ I-ի դրամների պատկերագրությունը. Տիրակալը առյուծագարդ գահի վրա, աջ ձեռքում՝ շուշանածն գայիսոն, ձախում՝ խաչ: Ունի հետևյալ խորագիրը. ԼԵՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Երկրորդ երեսը նույնն է, ինչ Հեթում I - Ջաբել տեսակի դրամների Բ կողմի պատկերագրությունը. դեպի աջ քայլող առյուծ՝ խաչով և շրջանածն գրություն. ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ:

Այս ոսկի դրամները, իսկապես, կտրվել են Հեթում I օրոք, իսկ դրանց Ա կողմի վրա ԼԼՈՆ I-ի դրամների պատկերագրության օգտագործումը, հնարավոր է, պատահական չէ: Դրանք հատուկ թողարկումներ են և կարող են կապված լինել Հեթումի գահակալման իրավաժառանգորդության հետ:

Ոսկե դրամներ է թողարկել նաև Կոստանդին I: Եթե նախորդ ոսկե դրամները կրկնում են արծաթե դրամների տեսակը, ապա Կոստանդին I-ի դրամները ունեն յուրահատուկ պատկերագրություն և տարբերվում են նրա արծաթե թողարկումներից:

Այդ դրամների Ա կողմի վրա պատկերված է Կոստանդին I-ը ծիու վրա, հանդիպահայաց, աջ ձեռքը ունի սուսեր բարձրացրած վիճակում: Ունի շրջանածն գրություն. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԹԳ ՀԱՅՈՑ:

Դրամի Բ կողմի վրա պատկերված է բերդ մի դեպքում մեկ աշտարակով, մյուս դեպքում երեք աշտարակով: Ունի հետևյալ խորագիրը. ՍՍՈՅ ԲԵՐԴՆ Է ԹԱԳԱՒՈՐ:

Կոստանդինի դրամների Բ կողմի յուրահատուկ պատկերագրությունը թույլ է տվել որոշ դրամագետների ենթադրելու, որ կիլիկյան ոսկե դրամների մեջ միայն Կոստանդին I-ի թողարկումներն են իսկական, իսկ մյուսները կեղծ են (*Կարապետեան, 1952, 166*):

Կիլիկիայի հայկական թագավորության ոսկե դրամները թողարկվել են շատ քիչ քանակությամբ և եղել են հատուկ թողարկումներ: Դրանք չունեն կայուն կշիռ և տատանումները հասնում են մի քանի գրամի: Կիլիկիան մի տարածք էր, որը գտնվում էր տարբեր դրամական համակարգերի ոլորտում: Այստեղ շրջանառության մեջ էին թե արաբական դինարները, թե խաչակիրների բիզանդները, թե՛ իտալական քաղաքների ֆլորին-դուկատ-ցեխինները, որոնք տարբեր կշիռներ ունեն: Բացի այդ XIII դ. Արևելքի շատ տերություններում թողարկվող ոսկե դրամները նույնպես չունեին կայուն կշիռ և շուկայում ընդունվում էին ոչ թե հատով այլ քաշով: Այս ամենով կարելի է բացատրել նաև կիլիկյան ոսկե դրամների կայուն քաշի բացակայությունը:

Կիլիկյան ոսկե դրամների պատկերագրությունը կրկնում է նրանց կողմից թողարկված արծաթե դրամները: Դրանք հիմք է տալիս մտածելու, որ նույն կնիքը օգտագործվել է թե՛ ոսկե, թե՛ արծաթե դրամների հատման համար (*Պտուկեան, 1963, 81*): Ջ. Պտուկյանը տալիս է նաև իր հավաքածուում պահվող ոսկե դրամի հարզը՝ 98 %:

Այսպիսով, կիլիկյան ոսկե դրամները այսօր հաշվում են մոտ մեկ տասնյակից ավել: Դրանք շուկայում շրջանառության մեջ չեն եղել և հանդիսացել են հատուկ թողարկումներ:

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍԵՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՈՍԿԻՊԱՏՈՒՄԸ

(Ոսկին հայ հին գրավոր ու բանավոր ավանդության մեջ)

Ա. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎՈՒՄ

Հայերեն *ոսկի* բառը հանգում է համահնդեվրոպական *Hau-s/Hu-os- ոսկի» վերակազմված բառաձևին և համադրվում շումերերեն *guskin* «ոսկի» բառի հետ (*Гамкредидзе, Иванов, 1984, 712*):

Բառը ուղիղ ձևով՝ *ոսկի*, հին ու նոր հայերենում կիրառվում է թե՛ որպես գոյական և թե՛ ածական, և՛ ուղղակի, և՛ փոխաբերական առումներով, դիցուք՝ մանեակ *ոսկի* (ոսկեղեն, ոսկուց շինված մանյակ), գինյա *ոսկիս* (ոսկե գինյոթ), *ոսկի* կամար (ոսկեղեն կամար), ինչպես նաև փխբ. *ոսկի* մարդ, *ոսկի* ընկեր (լավ, ընտիր մարդ, ընկեր) ևն:

Ոսկի բառը հին մատենագրությունից վկայված է քաղմաթիվ բառաբարդությունների և ածանցավոր բառերի տեսքով:

Ուղիղ իմաստով բառաբարդությունների ճնշող մեծամասնությունը վերաբերում է ոսկերչական արհեստին, մասնավորապես դրանց արդյունք հանդիսացող ձեռակերտ տարբեր իրերի ու առարկաների որակին, տեսքին կերտման հատկանիշներին և վկայում հին ու միջնադարյան Հայաստանում (նաև հարևան երկրներում) ոսկեկուռ ու ոսկեզարդ առարկաների հարուստ տեսականու առկայությունն ու ոսկերչական արվեստի զարգացման բարձր աստիճանը: Նման բառերից են. *ոսկեբլեռ* (ոսկով բլեռված, ոսկեզարդ, ոսկեզօծ), *ոսկեգիր* (ոսկով գրված, դրոշմված, նկարված), *ոսկեգործ* (1. ոսկերիչ, 2. ոսկի հանող, ծուլող, 3. ոսկեզարդ, ոսկուց շինված), *ոսկեզօտի*, *ոսկեզարդ*, *ոսկեզօդ*, *ոսկեզօծ*, *ոսկեթել*, *ոսկեխաղաց* (վարպետորեն կերտված ոսկերչական իրերի տեսքը, ոսկենկար), *ոսկեկազմ* (1. ոսկուց կազմված, շինված, ոսկեզարդ, 2. ոսկե սարվածք), *ոսկեկապարձք*, *ոսկեկար*, *ոսկեկերտ*, *ոսկեկուռ*, *ոսկեկուռք* (ոսկի ծուլելու և կոելու տեղը, քուրա կամ ոսկու բովը), *ոսկեհան* (ծուլման բովից ոսկին հանող), *ոսկեհանք* (ոսկու մետաղը կամ

հանքը և բովերը), *ոսկեհանգոյց*, *ոսկեհանդերծ*, *ոսկեհատ* (1. ոսկեհանք, ոսկեհանություն, 2. ոսկե հատիկի կամ հատորի նըման), *ոսկեհուռն* (1. ոսկեկուռ, 2. ոսկե զարդերով պատված, 3. ոսկեթել, ոսկեկար), *ոսկեհուռազարդ*, *ոսկեծնդուն*, *ոսկեծոյլ*, *ոսկեծամուկ* (ոսկեհանդերծ, ոսկեկուռ), *ոսկեծամ* (ոսկով մանված), *ոսկեմերկ* (ոսկով ներկված, ոսկեզօծ, ոսկեգիր), *ոսկեմկար* (ոսկով նկարված, ոսկեհուռ, ոսկեթել), *ոսկեպատ*, *ոսկիապատ* (ոսկով պատած), *ոսկեպատեան*, *ոսկեսանծ*, *ոսկեսար*, *ոսկեսար-ոսկիասար* (ոսկե սարվածք, կազմ, զարդ ունեցող), *ոսկետախտակ* (ոսկե տախտակով պատված, ոսկիապատ), *ոսկետուտ* կամ *ոսկետտուն* (ոսկե տուտ, ոսկեհուռ վերջավորություն ունեցող), *ոսկետուփ*, *ոսկեփոկ* (ոսկուց կամ ոսկեթելից հյուսված փոկ), *ոսկեփող* (ոսկյա փող, սրինգ), *ոսկեքանդակ*, *ոսկեօդ*, *ոսկիազեն*, *ոսկիակալ* (վրան ոսկի կամ հրեղեն բան ունեցող), *ոսկիակիր* (մեջը ոսկի ունեցող), *ոսկիակառք*, *ոսկիակոփ*, *ոսկիաշար* և այլն (**ՆՅԲ**):

Ոսկի բաղադրիչով կան նաև վկայված մի քանի կոմերետ ու վերացական հասկացություններ (գույն, փայլ, բնական երևույթներ, մեծարժեքություն, ընչասիրություն) նշանակող բարդ բառեր, որոնցից են. *ոսկեգույն*, *ոսկեփայլ*, *ոսկեճաճանչ*, *ոսկեփառ*, *ոսկեիրաշ*, (ոսկու փառավորություն, շքեղություն ունեցող), *ոսկեբուղիս* (ոսկի բերող ջուր, դիցուք՝ Նեղոսը), *ոսկեմոլ*, *ոսկեսէր*, *ոսկեփորիկ* (արժեքավոր ձեռագիր նյութերի ժողովածու) և այլն:

Համեմատաբար սակավ են *ոսկի* արմատով կազմված ածանցավոր բառերը: Դրանցից են. *ոսկեակ* (փոքրիկ ոսկի, փոխաբերաբար նաև ազնիվ, սիրելի), *ոսկեղեն*, *ոսկեղինիկ* (ոսկեղեն իր, փոխաբերաբար՝ պատվական, անապական, գեղեցիկ), *ոսկերել* (ոսկով պատել, ոսկեզօծել), *ոսկերիչ*, *ոսկերչություն*, *ոսկիանակ* (ոսկեդրամ, ոսկեզարդ), *ոսկիանալ-ոսկանալ* (ոսկի կամ ոսկու նըման դառնալ):

Առանձնապես ուշագրավ են *ոսկի* բառով կազմված հնավանդ փոխաբերական բառաբարդությունները, որոնք իբրև գեղարվեստական պատկերավորման միջոցներ, պատկանում են հին բանաստեղծական լեզվի ոլորտին: Նման փոխաբերական բարդություններում ոսկին իբրև ազնիվ, գեղեցիկ, փայլուն, թանկարժեք մետաղ վերածվել է իմաստության, մաքրության, ազնվության, գեղեցկության, շքեղության գաղափարներն արտահայտող պատկերավոր լեզվամիջոցի կամ խորհրդանշի:

Այսպես. *ոսկիաբան* (անապական ոսկու նման խոսք ունեցող) և *ոսկեբերան* (ոսկու նման կամ ոսկեբուխ խոսքեր արտաբերող), երկուսն էլ թարգմանված հունարենից և եկեղեցական նշանավոր հայր Յովհաննիս տրված մակդիրներ իր ճարտասանական բարձր հատկանիշները բնորոշելու համար (Ոսկիաբանն Յոհան, Ոսկեբերանն Յովհան):

Նման փոխաբերական իմաստներ են արտահայտում *ոսկեբլուր* (Գողգոթա լեռանը տրվող մակդիր՝ ոսկեբլուրն Գողգոթայի), *ոսկեբողբոջ* (ազնիվ ոսկու նման բողբոջած), *ոսկեգիսակ* (ոսկեգույն վարսեր ունեցող, արեգակին տրվող մակդիր), *ոսկեծաղիկ* (ոսկենման ծաղիկ ունեցող բույս, քրիսանթոս), *ոսկեթել* (ոսկե թև ունեցող, տենչանք ևն) *ոսկեծին/ոսկիածին* (ոսկուց ծնված, աստվածներին տրվող մակդիր), *ոսկեծղի* (ոսկե բազուկ ունեցող, աստվածային մակդիր), *ոսկեկիզն* (ոսկեփայլ մազեր կամ բուրդ, հմմտ. ոսկեգիսակ), *ոսկեկոկոն* (ոսկե կոկոնի ձև ունեցող), *ոսկեհեթ* (ոսկեգույն, ոսկեփայլ մազեր), *ոսկեմայր* (մայր դիցուհուն՝ Անահիտին տրվող մակդիր), *ոսկենման*, *ոսկեսաղարթ* (ոսկու նման սաղարթ, տերև ունեցող), *ոսկեվարսեալ* (ոսկեգույն վարսերով երևալ), *ոսկետերև* (ոսկեփայլ տեսքով տերև), *ոսկեփետուր* (ոսկենման, ոսկեփայլ փետուր), *ոսկեփունջ* (ոսկեղեն փնջի նմանվող), *ոսկիապես* (ոսկու նման), *ոսկիատիպ/ոսկետիպ*, *ոսկետեսիլ* (ոսկու տիպ, տեսք ունեցող) և այլն (**ՆՅԲ**):

Ոսկի բառով բազմաթիվ նորատիպ բառաբարդություններ կան արդի հայերենում (*ոսկեբաշ, ոսկեբեռ, ոսկեբոց, ոսկեգահ, ոսկեզանգուր, ոսկեդար, ոսկեդեղին, ոսկեդրամ, ոսկեզմրուխտ, ոսկեթաս, ոսկեթեփուկ, ոսկեթով, ոսկեշար, ոսկեշույս, ոսկեխույզ, ոսկեծամ, ոսկեծիր, ոսկեծուփ, ոսկեհնչուն, լեռուն, ոսկեծեռիկ, ոսկեղջյուր, ոսկեմագ, ոսկեփիկ, ոսկեմշուշ, ոսկենախշ, ոսկեմիշ, ոսկեշոր, ...վեպագ, ոսկեվառ, ոսկեվետ, ոսկեփողի, ոսկեփուր* և այլն) (**Աղայան, 1976**):

Ոսկի բաղադրիչով կերտված այս բազմաշերտ ու բազմապիսի բառաբարդությունները վկայում են հայոց լեզվում այդ հասկացության նկատմամբ

եղած հնավանդ ըմբռնումների արտահայտչական հարուստ համակարգը:

Ոսկի բառը զգալի դրսևորումներ ունի հայերեն անվանաբանության մեջ:

Տեղանուններից հնավանդ է (**Երեմյան, 1963, 74**) Յայաստանում *Ոսկիք* կոչվող տեղավայրը (գտնվում է Բագրևանդի Ծաղկանց լեռների հյուսիսային փեշերին): Այդ վայրերից էր բխում Արածանի գետակը, որը Ոսկիք տեղանվան պատճառով հնում կոչվել է *Ոսկեան* գետ:

Ոսկեանց լեռ է կոչվել Տայքի հարավում գտնվող, հավանաբար Ծաղկավետ լեռների գագաթներից մեկը: Այդ լեռան հարավ-արևմտյան փեշերից են սկիզբ առնում Եփրատ գետի ակունքները:

Հին տեղանուններ են նաև *Ոսկիողայ* ավանը, որն, ըստ Խորենացու՝ գտնվելիս է եղել Գողթնում և հռչակավոր *Ոսկեհանքը*: Տայքում (Արսեաց Փոր գավառ):

Ոսկի բաղադրիչով մի քանի տեղանուններ են ստեղծվել մեր օրերում և փոխարինել հին օտարանուն անուններին: Դրանցից են *Ոսկեվազ, Ոսկեթաս* գյուղանունները Արագածոտնում, *Ոսկեհասկ* Շիրակում, *Ոսկեպար* գյուղանունն ու գետանունը Նոյեմբերյանում:

Ոսկի բառահիմքով ավելի քան երկու տասնյակ անձնանուն կա վկայված հայոց լեզվում: Դրանք են. *Ոսկի* (արական և իգական անձնանուն), վկայված տակավին վաղ միջնադարից, առաջնորդը Թադեոս առաքյալի աշակերտների, ազգությամբ հռոմեացիներ, որոնք բնակվել են Եփրատի ակունքների մոտ և իրենց առաջնորդի անունով կոչվել են *Սուրբ Ոսկեանք* հավաքական անունով, մոտավորապես II դարի սկզբներին:

Ոսկեանք անվանաձևից է առաջացել *Ոսկան* արական անձնանունը: Հնից վկայված կան նաև *Ոսկանց* իգական անունը, *Ոսկանես* (սեռ. Ոսկանիսին) անձնանունը:

Ոսկեակ կամ *Ոսկեկ*, փաղաքշական իգական անձնանուն՝ վկայված XVI դարից:

Ոսկեգոյն, արական անձնանուն՝ վկայված XV դարից:

Ոսկեթել, իգական անձնանուն անհայտ նահատակի:

Ոսկեթուփ, իգական անձնանուն՝ հիշատակված XV դարից:

Ոսկեծամ, իգական անձնանուն՝ հիշատակված XIII դ.:

Ոսկեհան, իգական անձնանուն՝ հիշատակված XVI դ.:

Ոսկեհատ կամ *Ոսկիհատ*, իգական անձնանուն:

Ոսկեհեր, արական և իգական անձնանուն, վկայված XIV և հետագա դարերում:

Ոսկեվան, արական անձնանուն, հիշատակված XIII-XVII դարերում:

Ոսկետիկին, իգական անձնանուն, գործածված XIII-XVI դարերում:

Ոսկետունկ, արական անձնանուն, հիշատակված XIII-XVI դարերում:

Ոսկիգուլ, իգական անձնանուն, կազմված հայ. ոսկի և պարսկերեն գուլ (վարդ) բառերից, գործածվում է Ջանգեզուրում:

Ոսկեհատիկ, իգական անձնանուն, վկայված XIV դարի կեսից:

Ոսկինանա, իգական անձնանուն, կազմված հայ. ոսկի և թուրք. նանա (մայրիկ) բառերից, հիշատակված XVIII դարի վերջերից:

Ոսկինար, իգական անձնանուն, կազմված հայ. ոսկի և արաբ. նար (կրակ) բառերից, իբրև «ոսկեհուր», հիշատակված XVIII դարի կեսերից:

Ոսկիտատիկ, իգական անձնանուն, կազմված հայ. ոսկի և տատիկ բառերից, հիշատակված XVIII դարից:

Ոսկում, հավանաբար արական անձնանուն, համանման Շահում, Գալում անվանական կազմություններին, հիշատակված անթվակիր ձեռագիր հիշատակարանում (Աճառյան, 1948, 187-193):

Ոսկի բաղադրիչով հայերենում թեպետ դիցանուններ չեն վկայված, բայց վերևում տեսանք մի շարք մակդիրներ, որոնք դիցակիր են և վերադրվել են հայոց Անահիտ և Աստղիկ դիցուհիների անուններին: Նախ՝ նկատենք, որ Անահիտի բուն պաշտամունքատեղում՝ Երիզայում (Եկեղյաց գավառում), դիցուհու արձանը եղել է ոսկեծուլ, որի մասին Ազաթանգեղոսը վկայում է. «...Սուրբն Գրիգոր թագաւորաւն հանդերձ, փշրէին զոսկի պատկերն Անահտական կանացի դիցն» (Ազաթանգեղոս, 1914, 786): Այդ մասին կա նաև Պլուտարքոսի առավել վաղ հանրահայտ վկայությունը: Այս իրողությունից է թերևս ծագել և հետագայում ընդհանրացել Անահիտին տրվող Ոսկեմայր մականունը, «ոսկեղեն մայրաստվածություն» իմաստով, որն, ըստ Երևույթին, բաղադրվելով Անահիտա իրանական անվան «անբիծ, անարատ» իմաստին, ինչպես նաև դիցուհու մայրության (իմա՝ արգասավորության, սնուցման, խնամքի, հովանավորության, պահպանման) հատկանիշներին՝ վերածվել է առավել լայն իմաստային հասկացության՝ այն է «թանկարժեք, ընտիր, անբիծ, խնամող, պահպանող ու սնուցող մայր» (Խմտ. Անահիտին տրվող

«փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ, ...մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան», «խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջն» որակումները) (Ազաթանգեղոս, 1914, 53, 127): Այդ են վկայում նաև Անահիտ դիցուհու Ոսկեմայր փոխանվանը երկիցս վերադրված (վերջադաս ու սկզբնադաս) դարձյալ ոսկի բաղադրիչով մակդիրները. Ոսկեմայր Ոսկեծին («Ոսկեծոր Ոսկեծին դից») և Ոսկեհատ Ոսկեմայր («Ոսկեհատ Ոսկեծոր դից»), որոնց անուններով են կոչվել Աշտիշատի Անահիտի մեհյանն ու բազմիք (գոհասեղան) (Ազաթանգեղոս, 1914, 809):

Ոսկեծին (ոսկուց ծնված, ոսկեծնունդ) և Ոսկեհատ (ոսկու հատիկի կամ հատորի նման) մակդիրները դրվելով դիցուհու Ոսկեմայր փոխանվան վրա մի կողմից շեշտում են նրա ոսկյա (նյութական առումով) ծագումը, մյուս կողմից նրա մաքուր, ոսկու նման գեղեցիկ, ազնիվ ու անաղարտ հատկանիշները:

Նույն ոսկի բաղադրիչով է կազմված հայոց սիրո դիցուհու՝ Աստղիկի ոսկեծղի (ոսկեբազուկ) մակդիրը («կոչէին զնա վարդամատն և ոսկեծղի»), որը կարող է թե նյութական, իրական իմաստ ունենալ (դիցուհու հավանական ոսկեծուլ բազուկներ ունեցող արձանից սերող) և թե փոխաբերական ոսկեման, փայլուն, ողորկ, գեղեցիկ բազուկներ ունենալու պատկերացումից:

Բոլոր դեպքերում ոսկին հայոց զույգ դիցուհիներին բնութագրող կարևոր հատկանիշ է՝ իր դրական բոլոր առումներով:

Բ. ՈՍԿԻՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒՄ

Ոսկի բառն իր իմաստային և բառադարձվածային կազմությունների տարբեր առումներով լայն կիրառություն է գտել հայ հին և միջնադարյան բանաստեղծության մեջ և հատկապես ժողովրդական երգերում:

Ոսկի բառը մեկուսի գործածությամբ կիրառված է ուղղակի՝ իբրև թանկարժեք մետաղ, փող, գանձ և հարստություն, ունեցվածք, ազնվություն, գեղեցկություն, զարդ փոխաբերական առումներով: Դրանցից են հետևյալ նմուշները.

Գրիգոր Նարեկացի, 1981

Ահա զոսկին թագաւորին (96):

Ջրիկ, 1952

Մեկին հարիւր կապիչ ոսկի,

Միայն ոչ փող մի պղղընծի (545):
 Շատ պարծեցայ ի վերայ *ոսկոյս* (329):
 Ոչ *ոսկոյ*, ոչ արծաթոյ, ոչ աշխարհիս կու ցան-
 կանամ (258):
 Է՛յ Չարիս, ըզվատին տունըն կու ծեփես *ոսկով*
 դու բոլոր (372):
 Չ'լինի թե ատես զհոգիս 'ւ ի վերայ *ոսկուդ* տա-
 քանաս (455):

Թւկուրանցի, 1960

Ով որ ուներ բերդ ու քաղաք,
 Դարպըսընի *ոսկով* ծեփած (719):
 Դու հալած ու թափած *ոսկի*, արծաթ ես (151):
 Ունիմ շատ դրամ, շատ գանձ,
 Շատ դարպասս և *ոսկի* ի ներս (175):

Գրիգորիս Աղթամարցի, 1963

Ոսկի ի Զնդկաց, ակըն պատուական (208):
 Կեփազայ *ոսկի* և մաքուր արծաթ (194):

Հովհաննես Սեբաստացի (Հայրեններ, 1995)

Հօր թագաւոր, իշխանք՝
 Ցեղուցեղ *ոսկով* դարպասեր (923):
 Կռվոյ ժամ երկաթն է լաւ՝
 Քան *զոսկի* և գանձ պատուական (928):

Հովհաննես Խարբերդցի (Հայրեններ, 1995)

Նայ Սողոմոն տաճար շինեաց
 Ու ծեփեաց *զոսկին* ի վերայ (341):

Նաղաշ Հովնաթան, 1951

Փաքիզայ մարդն է յիստակ և պարզ ջուր,
Ոսկի է դուռն, տունն և կըտուր (88):
 Սըռ պահող մարդն՝ *ոսկի* է յիստակ (90):

Մկրտիչ Տարոնեցի

Ասաց. տուն, տաճար շինեմ,
 Եւ դարպասս *ոսկով* զարդարեմ (336):
 Շատ գանձ ու *ոսկի* ժողովեմ,
 Գոյնգոյն հանդերձ յօրինեմ (338):

Դավիթ Սալածորցի

Սրտիկդ բոլորէ, ականջ դիր ինծի,
 Դաֆիլ *ոսկիդ* չտաս դու խամ պղնձի (363):

Ղաթիա Դերջանցի

Չին ականք եմ բան սորին,
 Որպէս *զոսկի* արաբային (51):

Վրթանես Առնկեցի

Ոչ *ոսկի* 'ւ արծաթ թողին,

Մարգարիտ և գղումաշին
 Կիսագին վաճառէին
 Եվ փորով կուշտ հաց չուտին (*Սահակյան, 1986, 239*):

Հայրեններ, 1995

Պիտեր ինձ հազար ջորի
 Ու հազարի բեռն ալ *ոսկի* (116):
 Քու գինդ է հազար *ոսկի*
 Հազար ալ կուտամ եւլլի (636):
Ոսկին ի Սարայ բերեմ,
Ոսկերիչն ի Սարայ միջէն (794):

Միջնադարյան երգեր (Մնացականյան, 1956)

Չոսկիդ ես ի յափդ առեր
 Ու յիսնեն ի գաղտ կու պահես (343):
 Պահիր դու *ոսկու* նման,
 Ծալվե՛ծալ բողջեն փաթաթած (398):
 Ունիմ շատ *ոսկի*, արծաթ՝
 Խազինի դուռը չէ բացած (398):

Ժողովրդական խաղիկներ (Աբեղյան, 1940)

Ծառի տակը փորել եմ,
Ոսկիքը մեջ հորել եմ (168):
 Թուջար մարդու մի տար գիս,
Ոսկի խամրա, մոռնա գիս (239):
 Ում տունն էլ հարս էրթաս,
Ոսկին սարեսար պիտի (304):
 Բասմեն ցեխ ա, կոխիլ մի,
Օսկին դալք ա, փոխիլ մի (282):
 Էրեսդ է փրթթե նըման վարդի քոլ,
 Թե կուգես արծաթ, կուտամ *օսկի* բոլ (330):
 Թող իմ սիրածըն ինձ տան,
Ոսկին, էրծաթն ի՞նչ կանեմ (365):
 Էրեկ եմ խըմե, էսօր խումար եմ,
 Անծակ մարգրիտ հետ *օսկուն* շարեմ (385):
Օսկին շարին արանք-արանք,
 Մուրազըդ տա Դաչաղա վանք (578):

Օրորոցային և մանկական երգեր (Գրիգորյան, 1970)

Ֆռանգն էկավ մեր դուռը,
Օսկին համրեց հոր բուռը (145):
Ոսկին ծոցին ճնկճնկաց,
 Ալ ծին տակին խրխնջաց (85):

Ոսկի բառի բանաստեղծական հարուստ ու
 գունագեղ դրսևորումները, սակայն, ի հայտ են գա-
 լիս բառի ածականական, մասնավորապես վերա-
 դիր ածականների կիրառությունների դեպքում, երբ
ոսկին իբրև ածական վերադրվում է որևէ գոյա-

կանի վրա, նոր առումով զարդարում նրա իմաստը, դարձնում առավել հնչուն ու պատկերավոր և վերածվում՝ գեղարվեստական մակդիրի: Մակդիրավոր նման կապակցություններն առիաստարակ և մասնավորապես, *ոսկի* կամ *ոսկե* մակդիրների կիրառությունների դեպքում, դառնում են բանաստեղծական գունեղ և իմաստալից պատկերներ:

Հարկ է նկատել, որ *ոսկի* մակդիրով բառակապակցությունները խիստ բնորոշ են ժողովրդախոսակցական լեզվին՝ և հին բանաստեղծության մեջ դրանց լայն կիրառությունը արդյունք է ժողովրդի բանավոր ավանդության ազդեցության:

Ոսկի մակդիրի ամենավաղ կիրառությունը վկայված է տակավին մեր հնագույն ժողովրդական վեպում՝ Վիպասանքում, V դարից դեռ շատ առաջ, այսինքն՝ մինչև հայ գրերի գյուտն ու գրականության սկզբնավորումը: Արտաշեսի և Սաթենիկի հարսանեկան հանդեսը հին գուսանների կողմից ներկայացվել է բանաստեղծական հետևյալ գեղեցիկ պատկերավորումով.

Տեղ *ոսկի* (ոսկի անձրև) տեղայր
Ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ
Ի հարսնութեան Սաթենկանն (*Խորենացի, Բ, 8*):

Հարսանիքին ոսկե և մարգարիտե անձրև տեղալու այս այլաբանական պատկերի հիմքում ընկած է արքայական հարսանեկան հանդեսների ժամանակ թագավոր-փեսայի գլխին ոսկի, իսկ թագուհի-հարսի գլխին մարգարիտ շաղ տալու հնավանդ ծիսական սովորույթը, որի վերապրուկները հարատևել են մինչև նորերս՝ պսակվողների գլխին մանր դրամ, երբեմն էլ ոսկի կամ էլ ցորենի հատիկներ շաղ տալու տեսքով:

Դարձյալ նույն Վիպասանքի Արտաշիսյան ցիկլի հատվածներից մեկում առկա է «*ոսկեղ* շիկափոկ պարան» կրկնակի մակդիրով կապակցությունը: Այդ պարանի օգնությամբ է Արտաշեսը փախցնում ալանների արքայադուստր Սաթենիկին.

Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեւան գեղեցիկ,
Եւ հանեալ *զօսկեղ* շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն,
Եւ ձգեալ *զօսկեղ* շիկափոկ պարանն՝
Ընկեց ի մէջ օրիորդին Ալանաց...
(*Խորենացի, Բ, 3*):

Ոսկու մակդիրային կիրառությունը լայն ու բազմապիսի դրսևորումներ ունի մասնավորապես XIII-XVII դարերի բանաստեղծության մեջ, մեծ մա-

սամբ գրված ժամանակի խոսակցական լեզվով միջին հայերենով, և հատկապես գուսանաժողովրդական երգերում՝ հայրեններում և առավել ուշ շրջանի ժողովրդական երգերում: Դրանց մեջ ոսկու մակդիրային գործածությունները թեմատիկ առումով ամփոփվում են ստորև քննվող երեք հիմնախմբերում:

ա. ՈՍԿԻ ՄԱԿԴԻՐՆ ԻԲՐԵՎ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ, ԾՈՒՆՈՒԹՅԱՆ, ՇՔԵՂՈՒԹՅԱՆ, ՊԵՐՃԱՆՔԻ, ԳԵՂԵՑԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՋՆՎՈՒԹՅԱՆ ՑՈՒՑԻՉ

Այն դրվելով առանձին գործածության ոլորտի որոշակի իրերի ու առարկաների, աշխատանքային գործիքների, երևույթների, միջոցների, զենքերի և այլնի վրա՝ դրանց հաղորդում է իմաստային նոր երանգ: Ահա ինչպես են հնչում աթոռ և թախտ առանձին գործածության իրերը *ոսկի* մակդիրի վերադրմամբ:

Աթոռ ոսկեղեն, ոսկի աթոռ, ոսկե թախտ (իմա ոսկե գահ) հոմանիշ մակդիրային կապակցություններով արտահայտված են իշխանության (աստվածային և մարդկային) և պատվի, առաջնության գաղափարները:

Գրիգոր Նարեկացի, 1981

Սայլն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեաց,
Եվ ի վերայ նորա *աթոռ ոսկեղեն* (59):

Ֆրիկ, 1952

Ձոր կու սիրես այսաւր, կու դընես ի *յոսկի աթոռ* (373):

Միջնադարյան երգեր (Մնացականյան, 1956)

Եկաւ *ոսկի թախթ* կապեց
Ու նստան երկուսնի ի վերայ (277):

Հայրեններ, 1995

Դնեմ քեզ *ոսկի աթոռ*,
Որ նստես քանց ծանր ամիրայ (92):
Էն ծիկ տուն տարաւ,
Իտիր *ոսկե աթոռ* (777):
Ի մեջն եղիր *ոսկի աթոռ*
Եւ նստաւ թագուորն ի վերայ (941):

Օրորոցային և մանկական երգեր (Գրիգորյան, 1970)

Ճոր, ճոր ճորապար,
Օսկի թախտին պարապար (129):
Խարս դյո՞ր ի նստե՛
- Վեր *ոսկե թաղթին* (225, 278):

Ժող. աղոթք (Հարությունյան, 2006)
Օսկե արևուղ դրած էր,
Քրիստոս վրեն նստած էր (353):

Ոսկի մակդիրը վերադրվելով առտնին օգտագործման իրերի առարկաների, աշխատանքային գործիքների, զենքերի անուններին՝ դրանց մեծ մասամբ հաղորդում է նմանողական կամ փոխաբերական իմաստ:

Նմանողական մակդիրային կապակցություններից են. *ոսկե աման, ոսկի սեղան, ոսկի սինի, ոսկի թաս, ոսկի կուժ, ոսկի գյուզյում* (սափոր), *ոսկի սնդուկ, ոսկի դաֆաս* (վանդակ), *ոսկի խութի (տուփ), ոսկի գունդ* (հոլ), *ոսկի շամտան, ոսկի դեղդիր, ոսկի կամ ոսկեկոթ դալամ* (գրիչ, վրձին), *ոսկի մաշալա* (ջահ), *ոսկի լուլա (ծորակ), ոսկի շվի, ոսկի թութակ* (շվի), *ոսկեջրած սապոն, ոսկի կամ ոսկեկոթ դանակ, ոսկի թուր, ոսկի փետատ* (բրիչ), *ոսկի լուծ, ոսկի սամի, ոսկի ցից, ոսկի կալ, ոսկի կուտ* և այլն:

Սրանք և նմանները կամ եղել և օգտագործվել են իրական կյանքում, հատկապես մեծահարուստ տներում, որոնց ձգտել և նմանեցրել են երգիչները, կամ էլ դեղին գույնի, փայլի, ճաճանչի պատճառով համադրվել են ոսկու հետ (դիցուք՝ *լուծ, սամի, ոսկեճաճանչ կալ, պղնձե գյուզյում, ջրի ծորակ, ոսկեգույն շվի* և այլն): Երկու դեպքում էլ պատկերավոր ձևով շեշտվել են ոսկու գեղեցկության, պերճության, ազնվության ու մեծարժեքության գաղափարները, իբրև հոգեկան շքեղ և ազնիվ զգացումների դրսևորման ձևեր:

Տեսնենք բանաստեղծական մեքեբերումներով.

Գրիգոր Նարեկացի, 1981
Եթե սամիքն են արծաթի, լուծն է ոսկի (62):

Միջնադարյան երգեր (Մնացականյան, 1956)
Ինչ հողեղեն եզն ի լուծին...
Իր սամեստան էր ոսկե,
Սամուտ կապերն ապրըշըմ (116):
Ասիս-Մասիս լեռնետ ի վար,
Հօ՛, որ *ոսկի կալ* կու կուտեն (116):
Եւ *ոսկե կուտն* ի կտուց սիրամարգին, իմ գալազանն (460):

Թլկուրանցի, 1960
Առ ի հետ *զոսկի փետատ*, 'ւ եկո փորե ինծի թուրպայ (217):

Գրիգորիս Աղթամարցի, 1963
Ակամբ զարդարեալ է *ոսկե սենին* (251):

Հայրեններ, 1995
Բերեն քեզ *ոսկի սենի*,
Արծաթե մլողն ի վերայ (92):
Ագեստ քաղաք ես դուն,
Ու դրած ի *ոսկե սենին* (150):
Ջարդարեց *օսկուեն սինի*,
Հաւ, խօրօզ, կաքաւն ի վրան (664):
Քաշեց *զօսկիկոթ դանակ*,
Քաղեց որթոտ խաղողին,
Եղիր ի *յոսկի սինին*,
ճավահիր մեջ *ոսկի խազնին* (794):
Խամբարծման ժամանակին
Տիւպարն իջաւ մեր էգին,
Քաշեց *զոսկիկոթ դանակ*,
Պատրուս ըրեց վր Վարդի թփին (793):
Թե դու ինձ հաւաս ունիս՝
Ես շինեմ քեզ *ոսկի խաֆաս* (184):
Սազեմ *ոսկուքեն սեղան*,
Հաւ խորովիմ, կաքաւն ի վրան (645, 649, 721):
Օլուխն արծաթէն դրին,
Ջուրն *ոսկուս թասը* կու վազէ (648, 675, 696 և այլուր):
Իմ եարն ալ ըռաստ եկաւ,
Չեռքը կար *ոսկուս մաշալա* (649, 703):
Ի՞նչ անեմ *ոսկի խութին*,
Ուր կու թոռմի վարդն ի թփին (654):
Օտար պաղչային վրայ,
Պաղ աղբիւր ու *ոսկի լուլա* (663):
Ջարկեցէք *ոսկի ցըցեր*,
Թամբեցէք կաքէ ձիանք (774):

Քուչակ Վանեցի
Չարին հալածիչ, պտուղ բարութեան,
Ջահ մաքուր *ոսկի*, լոյս անանցական
(Սահակյան, 1986, 57):

Ղազար Սեբաստացի
Ակամբ զարդարեալ ես *ոսկի խանչար*,
Ձիս մի սպանաներ, մետք զենեար
(Սահակյան, 1986, 105):
Աչերդ է պայծառ զէտ *ոսկի կանթեղ* (Անդ):

Նաղաշ Հովնաթան, 1951
Լեզուն քաղցր, խօսքն համով,
Գինի խմեն *ոսկե քամով* (13):
Ծոցումդ կայ *ոսկեջրած երկու ծաղկաման* (46):
Մատնումդ կայ զմրութ մատանի,
Պօյդ նման *ոսկե շամտանի* (մոմակալ) (17):
Աչքերդ այնախանայ, *ոսկեղեն սուրա* (54):

Ժող. խաղիկներ (Արեղյան, 1940)

Մըտնես տուն ու մառան,
 Ձեռքըդ պարզես՝ *օսկու աման* (158):
 Տոնըս կը մննիմ՝ նամ ա,
 Ծոցենըդ *վըսկե* ջամ ա (164):
 Կեռ կեռ ունքերիդ մեռնիմ,
Օսկի դալամով քաշած ա (202):
 Էրեվընու գուկա նուշը,
 Քու ձեռքը կա *օսկե զուշը* (253):
 Ծաղիկ, ծաղիկ, ծաղկաքաղ,
 Լիս ու արև՝ *օսկե մաղ* (351):
 Սխալեր, հանաքիդ մեռնեմ,
Օսկի դանակիդ մեռնեմ (376):
 Սաղ տարին ծոմ ու պաս եմ,
 Քեզ համար *օսկե թաս* եմ (383):
 Սխալեր կանգնել գերանին,
Ոսկի թութակ բերանին (435):
 Դուն նստել ես գերանին,
Օսկե շվին բերանիդ (435):
 Նստել եմ *ոսկի սինին*,
 Խմել եմ նռան գինին (435):
 Հալիմ, լցվիմ քարերուն,
 Լցվիմ *օսկի կմներուն* (460):
 Մեր տան ետև քառսուն կարաս,
Օսկե գյուզյում, արծըթե թաս (472):
 Դու նստեր ես ծովն ի լվաց,
Սապոն քո ձեռ *օսկեջրած* (564):

Ժող. աղոթք (Հարությունյան, 2006)
 Լուսավորիչը կանգնած էր,
Օսկե դալամը բռնած էր (353):

Օրորոցային և մանկական երգեր
 (Գրիգորյան, 1970)
 Իմ ախալեր վեր են բերդին,
Օսկի թուր վեր են թիվին (231):
Օսկե դեղդիր բեր քո կնոջ,
Օսկի կաքավ բեր քու քուրոջ (170): Եվ այլն:

Փոխաբերական առումներով մակդիրային կապակցություններ են առտնին գործածության իրերից *ոսկի օրորոց* (օրրան), *ոսկե սփռոց*, *ոսկի բենո*, կառույցներից՝ *ոսկե կամուրջ*, *ոսկի սյուն*, *ոսկի սենյակ*, *ոսկի գմբեթ*, *ոսկի կամար*, փոխադրամիջոցներից՝ *ոսկի նավ* (գյամի), թռչուններից՝ *ոսկի բլբուլ*, *ոսկի կաքավ*, մրգերից՝ *ոսկի խնձոր*, բույսերից՝ *ոսկի ծիւ*, *ոսկեճյուղ ծառ* և այլն: Այս հասկացությունների մեծ մասը ծագումնաբանորեն արդյունք է առասպելաբանական վիպական հին պատկերացումների (հմմտ. վրաց ավանդության լեռան ոսկի օրորոցի, Լուսավորչի տեսիլքում երևացած ոսկի խարիսխ հրեղեն սյան, հեքիաթների ոսկե կաքա-

վով, ոսկե խնձորով, ոսկե թրով ոսկե սինու, էպոսում Սանասարի կողմից աշտարակի ծայրին դրած ոսկե խնձորի վայր բերման մոտիվները):

Ժողովրդական երգերում ոսկի օրորոցը, ոսկի սփռոցը վերածվել են շքեղության և երջանկության, ոսկի սյունը՝ տան ունեցվածքի և բարգավաճման, ոսկի սենյակը՝ հարստության ու գեղեցկության, ոսկի բենոը (մեխ)՝ սիրո խոցոտման, ոսկի խնձորը՝ սիրո խորհրդանիշների: Բերենք մի քանի նմուշներ:

Օրանդ էր օսկի, կամարըդ արծաթ
 (Հայրեններ, 1995, 7-10):
 Տաճարի դռներ բացվեցավ,
Ոսկի օրոցը դուրս եկավ
 (Ժող. աղոթք, Հարությունյան, 2006, 335):
 Քե դնեմ *օսկի ուրորոց*,
 Վերեղ քաշեմ մարգըրտե ծածկոց
 (օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 59):
 Աստուծոյ կը խնդրես,
Ոսկի օրոց օրորես (Հայրեններ, 1995, 793):
 Ծովիցը ծածկոց ունի, նաննի, բալիս,
Օսկուցը սփռոց ունի, նաննի, բալիս
 (օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 78):
 Մեր տան համար *օսկի սուն* ես
 (Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 487):
 Ես տներ՝ կամար տներ,
 Սիջին էր *օսկե սներ*,
Օսկե սներ վարդ պիտեր
 (Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 538):
 Քո գրկանոցն *օսկի սենյակ*
 (Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 338):
 Քո սերտ իմ սրտիս միջին
 Հանց մըտեր գետ *ոսկի բենո*,
 Գնացեր ի սրտիս ի մեջն,
 Ու փառչին արեր կեռ ու մեռ
 (Հայրեններ, 1995, 251):
 Քո ծառոդ ու ճեղդ *ոսկի*,
 Քու տերևդ վարդ կու մանի
 (Հայրեններ, 1995, 634):
 Էրկնուց դռներ բացվավ,
 Չեր սեղան *օսկի խնձորով*,
 Չեր բակ արևու շողով լցվավ
 (Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 509):
 Ելա տանիք, թափ քելեցի,
Օսկի խնձոր գլորեցի
 (օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 131):
 Մեր վանուց գըլխան վրայ
Ոսկի գուպեթ (գմբեթ) կա),
 Գուպեթին վերայ գլխոյն
Ոսկի խնձոր կա)

(միջնադարյան երգ, Մնացականյան, 1956, 137):

Աստվածամար, *օսկի կամար*

(ժող. աղոթք, *Հարությունյան, 2006, 339*):

Քանձ իրիգայն (արեգակ) արդար ես,

Քան լուսինկան պայծառ ես,

Օսկի պտուղ բերան ես (մանկ. գովերգ):

Որդի, հարքստի որդի,

Ծիլ օսկի, ծառ արմաւենի

(*Հայրեններ, 1995, 180*):

Մերն ի կերե խավընծիլ,

Աղջիկ ծընն *օսկի ծիլ*

(*օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 149*):

Գնա, *օսկի մաւ* շինէ,

Ու եղիր մաւիս մաւալար

(*Հայրեններ, 1995, 66*):

բ. ՈՍԿԻ ՄԱԿԴԻՐԱՎՈՐ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ԻԲՐԵՎ ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔԻ ԵՎ ԱՐԴՈՒՋԱՐԴԻ
ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Միջնադարյան հայրեններում և ուշ շրջանի ժողովրդական երգերում լայն դրսևորումներ ունեն կանանց, մասամբ նաև տղամարդկանց հանդերձանքի և արդուզարդի հետ առնչվող օսկյա կամ օսկեհում զարդերը, հագուստն ու կապուստը, որոնք եղել են անցյալի հայկական տարազի կարևոր բաղադրիչներից: Հարկավ, այդ վկայությունները երգերում սոսկ պատմաագագազրական տվյալ իրողությունների սոսկական արձանագրումներ չեն, այլ հետապնդել են նաև բանաստեղծական մպատակներ որոշակի չափազանցումներով գովաբանել և իդեալականացնել սիրած անձի արտաքին տեսքն ու հատկանիշները, անշուշտ, ժամանակի ընտիր տարազի ճաշակի սահմաններում: Բոլոր դեպքերում հին ու նոր երգերում արձագանքված նման փաստերն ունեն պատմաագագազրական կարևոր արժեք անցյալի հայ ազգային տարազի ու արդուզարդի մանրամասները հետազոտելու առումով:

ՀԱԳՈՒՄՏ: Ոսկեկար, օսկեթել հագուստի նմուշները սահմանափակ անդրադարձումներ ունեն հայրեններում և ժողովրդական երգերում: Դրանք երբեմն հիշատակվում են խիստ ընդհանուր ձևով *օսկի հանդերձ, օսկի հալավ, օսկեթել ապրշում*:

Ոսկով հանդերձ ես դու հագել ի հրապարակ պարծենալոյ (*Ֆրիկ, 1952, 306*):

Չեմ մտնի գետը՝ խոր ա,

Ոսկի հալավնիս նոր ա

(*ժող. խաղիկ, Արեղյան, 1940, 217*):

Գնայ ապրշում հագիր,

Որ նախշած է *օսկի թելով*

(*Հայրեններ, 1995, 156*):

Հագուստի կոնկրետ տեսակներից հիշատակված են հետևյալները. *օսկի կապա, օսկեպատ շալ, օսկեկոճակ արխալուղ, օսկի շուրջառ*:

Ու՛ր է քո *օսկի կապայն*, որ ծառայքն ի թեն առնուին (*Ֆրիկ, 1952, 430*):

Տամ քեզ հագար կարմիր դեկան

Եւ *կապանի օսկով կարած*

(*Սահակյան, 1986, 270*):

Իմ յարը... Շքեղ պալատն ի՞նչ կանի,

Ոսկով պատած շալ կուզի

(*ժող. խաղիկ, Արեղյան, 1940, 355*):

Արխալուղս կարել եմ,

Ոսկի կոճակ շարել եմ

(*ժող. խաղիկ, Արեղյան, 1940, 369*):

Հոնե կա գո (ահա գալիս է) մեր Հեղինն...

Իսկի շրջոռը քիստիստ ուսին

(*ժող. աղոթք, Հարությունյան, 2006, 210*):

Գլխի հարդարանքի տարրերից հիշատակված են *օսկե թագը, օսկի ջղան* (օսկի թագ՝ սիրամարգի փետուրով), կանացի *օսկեզարդ ֆասը, օսկի կուտիկը* (գլխարկ), *ճակատի օսկեշարը*, քունքերից ուսերն իջնող մարգարտաշարը՝ *օսկեթել ծածկոցով, օսկեթելով* հյուսված ծամը, գլխի *օսկի քորոցը*:

Ի դեպ, միջնադարյան տաղերգուներից կանացի գլխի օսկյա հարդարանքի վերաբերյալ ուշագրավ տվյալներ կան *Նաղաշ Դովնաթանի (1951)* տաղերում: Դրանցից են հետևյալները.

Գլխիդ կապել ես սամուր եաղուլիս,

Օսկի մարջան ընկած օրթալուխ (*7*):

Ճակատիդ շարել ես *օսկի աշրաֆի ալթուն* (*45*):

Ճակատդ լցել ես *օսկով*,

Ունքերիդ հետ խիստ է խառն (*51*):

Վարսերդ *օսկի թելի* նման ոլորած (*5*):

Ծամերդ կանանչ բաղչայ, ծաղիկ ես վարել *օսկե թելով* (*32*):

Իսկ ժողովրդական երգերում գլխի օսկեկազմ հարդարանքն ունի հետևյալ դրսևորումները.

Անգին ջավահիր ակ ես,

Դու իմ գլխին *օսկե թագ* ես

(*ժող. խաղիկ, Արեղյան, 1940, 478*):

Ոսկի թագը գլուխը,

Ոսկի սուլեր տոտիկը

(*օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 175-176*):

Դու իմ սիրուն տղեն ես,

Դու իմ *օսկի տղեն* ես

(*Օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 123*):

Տղա, տղա,

Ոսկե ջղա

(*Օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 289*):

Սուրբ Սարգիս անուն պարի,

Ոսկի կուտիկ, ոսկի վարի

(*Ժող. աղոթք, Հարությունյան, 2006, 421բ*):

Ա՛յ իմ մարգարտ շարոց,

Ոսկեթել ծածկոցն ի վերայ

(*Հայրեններ, 1995, 263*):

Աբեղյան, 1940

Աղջի, արի ֆաս առնեմ,

Չորս բոլոր *ոսկի* շարեմ (*Ժող. խաղիկ, 374*):

Սըխմեմ ու փոշին հանեմ,

Օսկին ի ճակտին շարեմ (*Ժող. խաղիկ, 177*):

Պազրի փշին են փըռած,

Օսկին ճակտին են շարած (*Ժող. խաղիկ, 177*):

ճակատիս դեղին փուլ կուզեմ,

Էն էլ մեկ մեկ հատ *ոսկի* (*Ժող. խաղիկ, 355*):

Ազիզիս ինձի տվեք,

Գլուխ *ոսկե* շար կանեմ (*Ժող. խաղիկ, 365*):

ճակատիդ *ոսկու* շարքը,

Վեր ա ընկել հին կարգը (*Ժող. խաղիկ, 270*):

Աղջի անունըդ Մարի

ճակատըդ *ոսկի շարի* (*Ժող. խաղիկ, 306, 309*):

Գընացի բաղը, ըսպանի օձը,

Գլուխս զարկի *ոսկի քորոցը*

(*Ժող. խաղիկ, 246*):

Աղվոր մին է կայներ դռանը կեսը,

Շարեր օսկի՝ արծաթ, ձըգեր էրեսը,

Հազար *ոսկի* կարծե, աղվոր, քու տեսը

(*Ժող. խաղիկ, 256*):

Աղջիկ Նազերով,

Ծամերն եմ հյուսեր

Օսկի թելերով (*Ժող. խաղիկ, 515*):

Գլխի զարդերից հիշատակված են *ոսկե ականջողերը, գինդերը, քթի ոսկե օղը* (խըզմա), *ոսկե ճտնոցը* (վզնոց):

Յարս աչքով, ունքով արավ՝

Օսկե օղերն ականջին (*Ժող. խաղիկ, 432*):

Աղջիկ կայներ կարմնջին

Օսկի գնդեր ակննջին (*Ժող. խաղիկ, 440*):

Աղջիկ, անունըդ ի՞նչ ա,

Օսկի խըզմեն քո պինչ ա (*Ժող. խաղիկ, 190*):

Բաժդ ի բարակ ֆիդան ա,

Քթի օղ՝ *օսկի* մաղան ա (*Ժող. խաղիկ, 171*):

Տյու կայներ ես տանսի կուպեն,

Օսկի ճըտնոց սիվտակ դոշեն

(*Ժող. խաղիկ, 417*):

Աշխեն կայներ տանսի կյոշին,

Սրտուռ օսկին սիվտակ դյոշին

(*Ժող. խաղիկ, 436*):

Ոսկեկազմ տարազի մյուս տեսակներից ժողովրդական երգերում առկա են նաև *ոսկե* և արծաթե *կոճակներով* զարդարված տղամարդու կոշտ մետաքսե *սրտանոցը* (դոշլուղ), գրպանի *ոսկեկար երիզը* (դայթան), կանացի *ոսկեթել թաշկինակը* (յաղլըխ), *ոսկենալ կոշիկը, ոսկե գոտին*, զարդեղենից՝ *ոսկե մատանին*, իբրև ամուսնության ծիսական նշան և *ոսկե քիլագուկ*-ապարանջանը:

Դրանցից մի քանիսն արտացոլված են Ն. Հովնաթանի և միջնադարյան երկու անանուն երգիչների տաղերում:

Նաղաշ Հովնաթան, 1951

Ծոցիդ մեջն բոլոր շամամ ես վարել,

Երկու կողմանց *ոսկի կոճակ* ես շարել (*47*):

Ծոցիդ շամամներն զուարթ նռան բախչայ է,

Չորս բոլորն *ոսկի կոճակ*, վարդի թաղչայ է (*46*):

Չգել ես զօտկիդ բարեբար,

Ոսկի մարջան ու քահրուբար (*27*):

Ոսկի շատ (զոտի) էր կապել՝ մարգարիտ շարած (*54*):

Է՛յ զալուն եար, է՛յ բեմուրվաթ, մատանիդ *ոսկե ալմաստ* (*32*):

Անանուն երգիչներ

Քո ծոցդ է բուսեր շատ պաղ ու պօստան,

Թևերդ է շարած *ոսկի ապրոճան*

(*Սահակյան, 1986, 118*):

Թևիդ ես շարեր, եա՛ր, *ոսկի ապրջան*

(*Սահակյան, 1986, 277*):

Իսկ ժողովրդական երգերում այդ տարազն ու արդուզարդը հանդես են գալիս հետևյալ ձևերով.

Քեզ համար քիս ա եմ կարել,

Բերնին կարմիր քոբա դըրել,

Ղանավուզ դոշլուկիդ յախին՝

Ոսկի, արծաթ *կոճակ* շարել

(*Ժող. խաղիկ, 324*):

Հալաբա քեզ ջզմա (կոշիկ) ճամխեմ՝

Ոսկի նալչեքնը վերեն (*Հայրեններ, 1995, 807*):

Մեր տան տակին բախչա յա,

Սուլըս *ոսկի նալչա* յա

(*Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 169*):

Օսկի դայթան տի գործեմ,

Դնեմ ջիբիդ բերանին

(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 435*):

Կապեր *ոսկեթել եաղլըխ*
Սսեղեն միջկացն ի վերայ
(*Հայրեններ, 1995, 83*):

Ոսկետուտ գոտու նկարագիրը հանդիպում է տակավին *Գրիգոր Նարեկացու* (1981) տաղերում («Տաղ եկեղեցւոյ»), ուր նա հետևյալ կերպ է ներկայացնում Աստվածամոր գոտին.

Գաւտին արծաթափայլ, *ոսկետուտուն*, կամարակապ,
Յականց շափիւղայ մանրամասին յարինու-
ածաւք կապտեալ (122):

Ոսկե գոտու երկու այլ նկարագրություն տեսանք Նաղաշ Հովնաթանի տաղերում:

Ժողովրդական երգերում ոսկե գոտին ունի հետևյալ դրսևորումները.

Ագռաւն է հագեր աթլաս ու քիմխայ,
Ի մէջքն է կապեր *ոսկի հայասայ* [տարբերակ՝
ոսկեթել շատտայ] (*միջնադարյան երգ, Մնացականյան, 1956, 375, 377*):
Ինչպես էրկնքի կամար՝
Կապել ես *ոսկե քամար*
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 522*):
Արև զարկեր կամար-կամար,
Մեջքդ կապիր *ոսկե քամար*
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 523*):
Ամպել ա կամար, կամար,
Կապել ես *ոսկե քամար*,
Օսկե քամարիդ մեռնեմ,
Աստված պահի քեզ ինձ համար
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 522*):
Աղվոր մին է կայներ դըռանը կեսը,
Աչոք ունոք կընե՝ էկու մեր ներսը.
Օսկի քամար մն է կապեր, կըզըխմե մեջքը,
Հազար օսկի կընե աղվորին տեսքը
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 256*):
Մարիան, ողջյուն քեզ, կուս ես...
.. գրկել ես լուսեղեն որդի,
Մեջքին կապել *օսկի գոտի*
(*ժող. աղոթք, Հայրությունյան, 2006*):

Ժողովրդական սիրերգերում մեծ հաճախակա-
տություն ունի օսկի մատանու գործածությունը, իբրև սիրո և ամուսնության նշան.

Աչքով կանեմ՝ դուս արի,
Տամ քեզ *օսկե մատանիքը*

(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 268*):

Մին մատներդդ դես պահի,
Քաշեմ *օսկի մատանի*
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 284*):
Էկանք Բաղշու Սուրբ Նշան,
Օսկի մատնիք քու նշան
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 396*):
Արի գնանք Սուրբ Նշան,
Ոսկե մատնիք քեզ նշան
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 399*):
Չյունե ճերմակ թաթիկներ,
Կուզեն *ոսկե մատանի*
(*մանկ. երգ, Գրիգորյան, 1970, 117*):
Ոսկի մատնիք բերենք նշան,
Առձրթե թաս՝ կլխին քսակ
(*մանկ. երգ, Գրիգորյան, 1970, 151*):

Ժողովրդական երգերում մի քանի անգամ հանդիպում են նաև ոսկե ապարանջանի (բիլազուկ) հիշատակություններ:

Եալալի, ձեռքըտ ոսկե ապըրճան,
Եալալի, քու անունըտ՝ Մարեճան
(*միջն. երգ, Մնացականյան, 1956, 182*):
Էսմա կայներ է մեջ բակին,
Օսկի բլազուկ քըշտեր բլակին
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 426*):
Բուկն է քցի լալ ու մարջան,
Ապըրջան օսկեջրուկ
(*ժող. խաղիկ, Արեւիյան, 1940, 189*):
Արև, արև, էլի տուս...
Օսկի աբրջան հանիմ դուս
(*մանկ. երգ, Գրիգորյան, 1970, 297*):

Կնոջ, մասամբ նաև տղամարդու մարմնի մասերից հայրեններում և ժողովրդական երգերում հաճախ ոսկու հետ են համեմատվում մազերը, բեղերը, երբեմն էլ՝ կնոջ ծոցը: Գլխի զանգուրների ոսկու հետ համեմատությունը առկա է տակավին Նարեկացու տաղերում.

Գանգուր ոսկեփող կիտուած սափիրանափայլ,
(*Գրիգոր Նարեկացի, 1981, 99-100*):

Երկու ուշագրավ նմուշ կա նաև *Հովհ. Թլկուրանցու* (1960) մոտ, որի պոեզիայի վրա խիստ նկատելի է ժողովրդական բանահյուսության ազդեցությունը:

Աչերն է ծով, ունքն թուխ ամպ,
Մազն է դեղձան ոսկի թելն (148):

Մի քանի մնուշ կա մահ **Նաղաշ Հովնաթանի** և
ուշ միջնադարյան այլ տաղերգուների մոտ:

Ծամերդ, ոսկեթել, բոյդ է սալվի (55):
Նոր տեսայ մէկ նոր սիրելի,
Աչքերն որպէս հայելի,
Ծամերն մման ոսկեթելի (71):

Պետրոս

Մազդ է սիահ, ոսկի թելէն
(**Սահակյան, 1986, 307**):

Իսկ ժողովրդական երգերում այդ համեմատու-
թյունները հետևյալ կերպ են ներկայանում.

Աբեղյան, 1940

Արագն բերել ա ավագ,
Գլխիդ ունիս ոսկի մագ
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 238**):
Այդ քո ոսկեթել մագիկդ,
Որ առեր վզիդ մանեման,
Կտրէ, քիչ մի տուն մշան,
Ես օտար երկիր կու գնամ (**հայրեն, 1995, 63**):
Ես իմ յարը կը ճանչեմ՝
Օսկի մագերը կերերի
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 310**):
Նախշուն մագերով աղջիկ,
Օսկի մագերով աղջիկ
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 156**):
Մանրածս օսկի մագ ա,
Հագինըս կապուտ խաս ա
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 129**):
Դրախտական պտղի համով,
Յարս էկավ օսկի ծամով
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 511**):
Արի համով, օսկի ծամով,
Սիրտս լցրիր դարդ ու դամով
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 511**):
Օսկի դերձան մագերն ալ՝
Հովը թել թել կը տանի
(**մանկ. երգ, Գրիգորյան, 1970, 1970**):
Իմ յարին մի քյանքյուլ ունի,
Օսկի թելին մման ա
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 211**):
Այ հար արա, հար արա,
Օսկե քյանքյուլդ եր արա
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 211**):
Ձեզ դուրբան, խաբար տվեք,
Էս օսկեքանքուլ տղից
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 569**):

Նանա, իմ թագավոր ջան,
Օսկե քանքուլավոր ջան
(**օրորոցային, Գրիգորյան, 1970, 82**):
Խատեհն ի ափիդ թնդայ,
Ոսկեթել պիտե՞րդ երեսիտ (**հայրեն, 1995, 649**):
Գյաղի նոր ծած բեղեր
Կըլմանին օսկի թելեր
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 359**):
Մեռնին ոսկի բեղերիդ,
Մտնենք հալավի տակը
(**Ժող. խաղիկ, Աբեղյան, 1940, 244**):

Միջնադարյան հայրեններում և Ն.Հովնաթանի
տաղերում կնոջ ծոցը համեմատվում է ոսկե սնդու-
կի, գամբյուղի կամ փողոց-պողոտայի հետ:

Ճերմակ ծոցդ ոսկի փողոց,
Սո սիրուտ եմ հերատաթ (փափագ) ու խոց
(**հայրեն, 1995, 257**):
Քո ծոցն է ոսկե սնդուկ,
Ես ի մէջըն դարիպ կագվուկ
(**հայրեն, 1995, 261**):
Բերանդ դանդ, լեզուդ նաբաթ,
Ծոցդ ոսկոյ սանդուղ, սաբաթ
(**Նաղաշ Հովնաթան, 1951, 61**):

Ժողովրդական երգերում տարբեր բառաձևե-
րով շնչտված ոսկեմագ (օսկե ծամերով, օսկե քան-
քուլով, իմա՝ մագափնջով) աղջկա կամ տղայի
պատկերը ունի հին առասպելաբանական ար-
մատներ՝ դրսևորված մասնավորապես հեքիաթնե-
րում և զրույցներում, որոնց կանդրադառնանք
ստորև:

Հին բանաստեղծության մեջ սիրած էակը՝ յարն,
ամբողջությամբ երբեմն ոսկու հետ է համեմատ-
վում: Այսպես, **Գրիգոր Աղթամարցի** (1963) եր-
կու տարբեր տաղերում՝ մեկ Աստվածամորն է ոս-
կու հետ համեմատում, մեկ՝ իր սիրած էակին.

Դու ծովային ակըն մարգարիտ,
Եւիլատայ պատուական ոսկի (148):
Ակատ, կարկեհան, յակինթ, մարգարիտ ելեալ
ի ծովէ,
Մաքուր անարատ ոսկի, Դու եկեալ ես ի յեւի-
լատէ (187):

Հայրեն, 1995

Քո եարն է ոսկոյ մման,
Ես իւր շատ չարին եմ պատրան (254):

Ժող. խաղիկ (Աբեղյան, 1940)

Կըռան տակին քուսքի յա,
Կայնած տեղը ոսկի յա (170):
Աղջիկ եմ տանը դըրած,
Արծաթ եմ օսկեջրած (335):

գ. ՈՍԿՈՒ ԱՐՅԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՄԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Հին բանաստեղծության մեջ երբեմն հանդիպում են ոսկերչական արհեստի տեխնոլոգիական տարբեր գործընթացներ արտացոլող պատկերներ, բերված իբրև համեմատության եզրեր, ենթարկված բանաստեղծական իմաստավորման: Դրանք այնուհանդերձ որոշակի պատկերացում են տալիս այդ հին արհեստագործության տարբեր պրոցեսների վերաբերյալ: Դրանցից են.

Իմ սիրտս երկու դուռ ունի,
Մեկը՝ գաղտուկ, մեկըն ալանի,
Գաղտ դռնովն ի դուրս ելա՝
Լուկ գըտայ կտոր մ'ալ ոսկի,
Այս ոսկին, որ իմ յափս ընկաւ,
Չէր ընկել ի ձեռն ոսկերիչի,
Ոչ ինքն ի քուրան մըտել,
Ոչ առել ծայրըն չաքուչի (*հայրեն, 1995, 149*):

Այստեղ սիրած էակը համեմատվել է բնածին ոսկու բեկորի հետ, որը տակավին չի ենթարկվել ոսկերչական մշակման՝ հալման և ծուլման, որով դարձել է առավել նախընտրելի: Իսկ ներքոբերյալ հայրենում սերը դարձյալ բնածին ոսկու հետ է համեմատվել, որը սիրածի զուգընկերոջ սրտի քուրայում է հալվել, ծուլվել, վերածվել ոսկյա օղի և կախվել նրա սրտի ականջից, այսինքն՝ գերել նրան:

Քո սերդ ալ ոսկի արիւր
'ի իմ սրտիս քուրան հալեցիր,
Դարծյալ զայն հալղայ արիւր,
'ի իմ սրտիս ականջն անցուցիր
(*հայրեն 1995, 127, 159*):

Մեկ այլ հայրենում սիրած էակը համեմատվում է բարձր ու անառիկ բերդի հետ, որի ներսում ոսկի կա (իմա՝ սեր, մարդկային բարձր արժեքներ), որն անընդհատ ենթարկված է ոսկերչական մշակման, այսինքն՝ սիրո հարատևման և կատարելագործման:

Դու բարձր ես բերթի նման,
Հաւ ի քո վերայ չանցանի,
Ոսկի կայր ի քո միջին,

Ոսկերիչն ի ներս կու բանի.
... ծառայ ոսկերչուն մեռնիմ,
Որ զոսկին ի բան կու պահէ
(*հայրեն, 1995, 9, 7*):

Ներքոբերյալ հայրենում մերժված կամ արհամարհված սիրո էակն իրեն համեմատում է մի շիշ հալած ոսկու հետ, որին անխնա գետնին են թափել: Հավանաբար սիրած տղան հետագայում զոջացել է այդ արարքի համար, որին հետևում է մերժված էակի պատասխանը, թե խելոք ոսկերիչն անգամ չի կարող գետնին թափած հալած ոսկին նորից իմի ժողովել, այսինքն՝ նախկին սերը անհնար է նորից վերականգնել՝ անկախ սիրած էակի զղջումից:

Ձինչ որ դու հետ ինձ արիւր,
Չէ արեւ օտարն հետ օտրին,
Շիշէ մի հալած ոսկիդ
Ի գետնին ի վայր թափեցին.
Խելօք ոսկերչին հարցու,
Թե վաթած ոսկին կու ժողվի՞,
Յետի խելքն ամ ի՞նչ անեն,
Երբ առջի անունն աւիրի (*հայրեն, 1995, 62*):

Իսկ **Ֆրիկի (1952)** տարբեր բանքերից քաղած ներքոբերյալ բանաստեղծում, ոսկու հալման և մաքրման տարբեր պատկերների համադրումով ամենուր շեշտվում են քուրայի բովում հալած և գտված, այն է՝ փորձված կամ խալաս (մաքուր, անարատ) ոսկու առաջնակարգությունը, նրա մեծագույն արժեքն ու արժանիքները:

Ձբորոտն, զպիսական և ըզգողին
Դու սրբեցիր պարզ եւ յըստակ,
Ձինչ որ փործի ոսկին ի հուր,
Կամ զինչ սըրբէ կըրակ (417):
Ձինչ ըզփործած ոսկի լինի, որ ի բովէն ահ չունենայ (300):
Քեզ պարտ է դատել հանճաք, որ զայսօր խորհուրդն իմանաս,
Ապա զինչ փործած ոսկի՝ քուրայեն ի դուրս գաս խալաս (458):
Խըրատ մի քեզ տալ կամիմ՝
Ձուգես աւղ, քան զոսկի խալաս (515):
Լեզուն է գործիք բարի,
Արդարոցն զերդ հալած ոսկի (513):
Կամ զիողին ի մէջ մարմնոյն,
Քան զխալաս ոսկի նա զուգէ (518):

Գ. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ա. ՈՍԿԵԿԵՐՊԱՐ ԱՆՁՆԱԿՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Հայ (և ոչ միայն հայ) վիպական բանահյուսության մեջ զգալի տարածում ունեն ոսկեկերպար անձանց պատկերացումներն ու նրանց շուրջ հյուսված ավանդական գրույցները: Դրանք, անշուշտ, ունեն առասպելաբանական հնավանդ արմատներ և սերում են Տիեզերքի տարբեր առարկաների ու երևույթների (մասնավորապես արևի և լուսնի) նախնական պատկերացումներից և նրանց վերաբերյալ եղած առասպելական գրույցներից:

Այս առումով նախնականը թերևս արեգակի ոսկեկերպար պատկերացումն է, որ դրսևորված ենք գտնում հայ ավանդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի երկերում:

Նախ՝ նկատենք, որ ոսկին ու ոսկեգույնը առասպելաբանության մեջ արեգակի բնորոշ հատկանիշներից են, և արեգակն, օրինակ, հայկական հանելուկներում երբեմն ունի ոսկյա առարկաների կերպավորում: Հանելուկներից մի քանիսում արեգակը պատկերված է *ոսկե վրանի* (չաղըր), զարդերով լի *ոսկե գյուգյումի* (սափոր), իսկ արևի շողքը՝ *ոսկե սյան* կերպարներում:

Էստուց չուր Վան
Վաղն Երևան,
*Ոսկի չաղի*ր մեջն ա դիվան:
Ըստյուց չյում Վան,
Վանա չյում Ոստան,
Ոսկե գյուգյում մեջն իլիվան:
Ավլեցի, իստըկեցի,
Ոսկի սյունը տնկեցի:
Օսկի սուն
Էրդիքից կախված
(*Հարությունյան, 1965, 4-5*):

Արեգակի վաղընջական պատկերացումներից է նրա թռչնակերպ անձնավորումը, որ հաճախադեպ է Հայաստանի բրոնզեդարյան պատկերաքանդակներում, ինչպես նաև ուշ շրջանի հայ բանահյուսության մեջ, մասնավորապես հանելուկներում:

Վերջիններում արեգակն անձնավորված է երկնքում ճախրող կամ զույգ *ոսկե արագիլների*, կամ էլ կտուցով *ոսկի օղ* բռնած թռչունի կերպարներում:

Էրկու *օսկի չայլակ* (արագիլ)
Առավոտման զանգեր տվին, ընցան ծովու վրեն,
Իրիկուն վերջացան:

Խավքըն ընցավ էրկընքուց
Ոսկի չական (կլոր օղ) կեր կտուց
(*Հարությունյան, 1965, 3-4*):

Արեգակի ոսկեղեն մարդակերպ անձնավորման մասին գրավոր վաղ վկայությունը առկա է Անանիա Շիրակացու (VII դար) Տիեզերագրության մեջ: Շիրակացին իր երազային տեսիլում այսպես է ներկայացնում արեգակի կերպարը. «...և նա էր պատանի անմորուս, ոսկեգիսակ, և շրթունք բերանոյ նորա որպես թե ոսկով լինէր օծեալ. և ինքն սպիտակս և փայլունս զգեցեալ հանդերծս. և լոյս սաստիկ ելանէր ի բերանոյն» (*Շիրակացի, 1986, 43*): Շիրակացու երազում տեսիլավորված արեգակի այս ոսկեղեն կերպարն, անշուշտ, արդյունք էր միջնադարում երկնային այդ լուսատուի նկատմամբ եղած, բայց հնից սերող հասարակական պատկերացման, քանզի ուշ շրջանի ժողովրդական ավանդության մեջ ևս արեգակը ներկայանում է պատանու կամ մանկան կերպարանքով ոսկե գլխով ու հրեղեն բրչամով (մագափունջ), հրեղեն հալավ հագած: Նա ապրում է աշխարհի ծայրում, կապույտ մարմարե քարերով շինված մի պալատում, որի կենտրոնում գտնվում է նրա ննջարանը՝ «*ոսկեղեն քյոշկ մը ու մարգրտե անկողին փռված*» (*Սրվանձտյանց, 1978, 77, 493-494*):

Ոսկու հետ առնչվող արեգակի անձնավորման հիշատակումները պահպանվել են նաև «Արև, արև, դուրս արի» սկզբնատողով մանկական ավանդական երգերում, որոնց մեջ մանուկները դիմում են ամպերի տակ թաքնված արեգակին, վերջինիս համոզելով դուրս գալ, հավաստիացնելով, որ նրա հայրն ու մայրը եկել են և բերել են *ոսկե դանակ, ոսկե բլիթ, ոսկե ապարանջան* կամ որևէ այլ բան: Երբեմն էլ պարզապես փաղաքշական խոսքերով գովերգում են նրան.

Արև, արևուդ դուրբան,
Օսկե շողերուդ դուրբան
(*Գրիգորյան, 1970, 298*):

Ոսկեկերպար անձնավորումների հաջորդ խմբին են պատկանում *ոսկեքանքուլ տղա* և *ոսկեճկույթ* կամ *ոսկեծամ աղջիկ* երկվորյակների մասին հեքիաթներում լայն տարածում գտած սյուժեները: Դրանցից ամենատիպականը հետևյալն է. թագավորը (կամ արքայազնը) հանդիպում է հասարակ ծագումով երեք քույրերի, որոնք խոստանում են, որ եթե թագավորը (արքայազնը) իրենց հետ անունանա, ապա մեծ քույրը մի այնպիսի մեծ խալիչա կգործի, որ թագավորական ամբողջ զորքը

դրա վրա կտեղավորվի, կեսն էլ ազատ կմնա: Միջոցն քույրը ասում է, որ ինքը այնպիսի վրան կհյուսի (կամ՝ մի պղնձով այնքան փլավ կեփի), որ արքայական գործը տակը կնստի և կեսն էլ ազատ կմնա (կամ՝ ամբողջ գործը փլավը կուտի և դեռ կեսը ամանում կմնա): Իսկ կրտսերն ասում է, որ ինքը կծնի ոսկեքանքով տղա և աղջիկ (կամ՝ մեկի ճանկն ոսկի, մյուսի՝ գանգն ոսկի):

Թագավորը (արքայազնը) երեքի հետ էլ ամուսնանում է: Ավագ և միջոցն քույրերը շուտով հրաժարվում են իրենց խոստումներից, մինչդեռ կրտսեր քույրը ծննդաբերում է խոստացած *ոսկեքանքով* զավակներին (կամ՝ *ոսկեճանկ* աղջկան և *ոսկեգանգուր* տղային): Մեծ ու միջոցն քույրերը նախանձելով կրտսեր քրոջը՝ մի պառավի միջոցով նորածին երկվորյակներին փոխարինում են շան լակոտներով: Թագավորը (արքայազնը) գայրանալով կրտսեր կնոջ վրա՝ նրան փաթաթել է տալիս գոմեշի կաշու կամ խսիրի մեջ, կանգնեցնում է պալատի դռան տակին և պատվիրում անցնող դարձողներին՝ թքել երեսին: Իսկ պառավը քույրերից գաղտնի, նորածին երկվորյակներին դնում է արկղի մեջ և գցում ծովը: Ալիքները նրանց հանում են այլ աշխարհ: Այստեղ նրանց գտնում են տարբեր գթասիրտ մարդիկ, որոնցից, խնամում, հասունացնում: Խնամակալների մահից հետո ոսկեմազ (ոսկեճանկ, ոսկեգուլիս) երկվորյակները վերադառնում են հայրենի քաղաք, մտերմանում իրենց հայր թագավորի հետ: Նախանձ մորաքույրերը կռահելով, որ դրանք իրենց քրոջ զավակներն են, նույն պառավի միջոցով երիցս հորդորում են ոսկեծամ (ոսկեճանկ) միամիտ քրոջը ոսկեմազ (ոսկեգանգ) եղբորն ուղարկել որևէ ծանր հանձնարարություն կատարելու՝ նրան ընդմիջտ կորցնելու նպատակով: Սակայն ոսկեմազ տղան իր հրաշագործ օգնականների (հրեղեն ձի, խորհրդատու ծերունի) շնորհիվ կատարում է այդ ծանր հանձնարարությունները և բարեհաջող վերադառնում է: Ի վերջո բացահայտվում է գաղտնիքը, չար մորաքույրներն ու պառավը պատժվում են, զրպարտված ու անմեղ դատապարտված մայրը արդարացվում է, ոսկեմազ (ոսկեգանգ) որդին ամուսնանում, դառնում թագավոր (*Յեքիաթներ*, 1959, 241, 1962, 17, 1967, 100):

Ոսկեմազ կերպարների հեքիաթային հաջորդ սյուժեն վերաբերում է խորթ մորից հալածվող և շահարկվող անմեղ որբուհու տառապանքներին և ի վերջո՝ երջանկացմանը:

Խորթ մորից հալածված որբ աղջիկը հանդում իրենց միակ կովն է արածեցնում և իլիկ մանում:

Հանկարծ թելը կտրվում է և իլիկն ընկնում մի խոր անցքի մեջ: Կռանում է նայում, տեսնում վիշապի կինը նստած արձիճ է ծամում և ճախարակ մանում: Աղջիկը խնդրում է իլիկն իրեն տալ: Վիշապի կինը զարմանքով ասում է, որ «*հավքն իր թևով, օձն իր պորտովը դեսն էկել չի, դու եղ ո՞վ ես, որ սիրտ ես արել էկել*»: Ապա հրավիրում է ներս և փորձում աղջկան: Գլուխը դնում է աղջկա ծնկին և խնդրում գլուխը քթվել: Թեպետ վիշապի կնոջ մագերը խոզի մագերի նման կոշտ են լինում, կեղտոտ ու միջատներով լի, սակայն աղջիկը գովում է նրա թել-թել մագերը, նմանեցնում իր մոր ծամերին: Ապա վիշապի կինն աղջկան ասում է, թե քաղցած կլինես, գնա էն տաշտից հաց վերցրու կեր: Աղջիկը բացում է տաշտը և տեսնում՝ աթարներով լի, սակայն դարձյալ գովաբանում է դրանք և ասում՝ կարծես իմ նանի թխած հացերը լինին: Ապա կինն աղջկան ուղարկում է թթու ուտելու: Երբ աղջիկը բացում է թթվի կարասը տեսնում աղ դրած օձերով ու մողեսներով լի: Դարձյալ գովաբանում է թթուն և ասում. «Վու՛յ, կասեմաս իմ նանի դրած թթուն ըլի»: Թեպետ աղջիկը ոչ մի բանի ձեռք չի տալիս, սակայն կնոջն հավաստիացնում է, թե ամեն բանից կերել է:

Վիշապի կինը շատ է հավանում աղջկան և ասում. «Հրետ ըտիան էրկու ջուր ա գալի, մինը սև ա, մինը՝ սպիտակ, գլուխդ կոխե սպիտակ ջրի տակն ու անց կաց»:

Աղջիկը կատարում է վիշապի կնոջ ասածը, և մագերը դառնում են ոսկի: Ոսկեծամ որբուհին ի վերջո, տարբեր փորձություններից հետո ամուսնանում է արքայազնի հետ և երջանկանում: Այստեղ հեքիաթը գրեթե նույնանում է «Մոխրոտիկը» հանրահայտ հեքիաթի սյուժեին (*Յեքիաթներ*, 1977, 387; տարբերակ՝ *Յեքիաթներ*, 1959, 236): Սպիտակ կամ դեղին ջրից մագերի կամ ճկույթի ոսկեզօծման մոտիվը առկա է նաև այլ հեքիաթներում (հմտ. *Յեքիաթներ*, 1985, 78-79): Իսկ մի հեքիաթում («*Օսկե ծամ, օսկե ճկունդ*») վիշապամարտիկ հերոսը աղբյուրի գլխին ճախրող ճնճղուկի խորհուրդով և գցած փետուրով աղբյուրի ջրից օձում է իր գլուխը և ճկույթը դնում է ջրի մեջ: «*Վերցուց թերուր, զարկեց աղբրի մեջ, քսեց ուր ծամեր, հըմեն էղավ օսկի: Չարկեց ուր ճկունդ աղբրի մեջ՝ էղավ օսկի*» (*Յեքիաթներ*, 1984, 99-100):

Յեքիաթների հերոս-հերոսուհիների ոսկեկերպ ծնունդը կամ որևէ հրաշքով ոսկեզօծվելը, անկախ իրենց առասպելաբանական հիմքից, ազնվության, արդարամտության, երջանկության, իշխանության,

փառքի և պատվի կանխանշաններ են: Բոլոր ոսկեկերպ հերոս-հերոսուհիներն ի վերջո դառնում են թագավոր-թագուհիներ և երջանկանում:

Սի իրապատում հեքիաթում («*Օսկե բոչամ տղեն*»), ուր, բացի հերոսի ոսկեմազ հրաշալի ծնունդից, ուրիշ ոչ մի հրաշապատում տարր չկա, ոսկեմազ հերոսը իր գեղեցիկ, ոսկետիպ կերպարին համապատասխան, ազնվության և արդարամտության մի իսկական մարմնավորում է, որը ամենդ զրպարտված հոր ընկերոջը փրկում է խանդոտ հոր սպանության բացահայտ սպառնալիքից, թեկուզ ոչ ի նպաստ իր մոր բարոյական վարքագծի (*Յեքիաթներ*, 1967, 182):

Հայկական հեքիաթների ոսկեկերպար հերոսների մեջ բացառիկ ամբողջական և գեղեցիկ հատկանիշներով օժտված կերպար է Վարդիթերը՝ համանուն հեքիաթի հերոսուհին (*Յեքիաթներ*, 1959, 355): Վերջինս հասարակությունից վտարված և քարանձավում պատսպարված արդար ու չքավոր ծնողների դուստրն է: Քարայրում, նրա հրաշալի ծննդի, միայնակ ու աստվածապաշտ մորը օգնության են հասնում, ըստ հայ ժողովրդական կենդանի հավատալիքների՝ ծննդյան սուրբ ոգիները, քաղաքի տատմոր, քահանայի և կնքահոր կերպարանքով: Տատմայրը լողացնում է նորածին աղջկան, բարուրում, քավորը գրկում, իսկ քահանան մեռնում ու կնքում: Նրանք նաև անվանակոչում են նորածինն Վարդիթեր և կանխորոշում նրա ճակատագիրը: Տատմայրը խնդրում է աստծուց, որ որքան աղջիկը լողանա՝ նրա լողացած ջուրը վերածվի ոսկու և արծաթի: Քահանան խնդրում է աստծուց, որ նորածինը երբ լաց լինի՝ նրա աչքերից մարգարիտներ թափվեն, իսկ քավորն էլ խնդրում է, որ երբ իր սանիկը քայլի, նրա ոտնահետքերից անմահական ծաղիկներ բուսնեն: Ասում են և համբարձվում:

Մայրը, այդ կանխորոշումներին անտեղյակ, երբ լողացնում է նորածինն և նրա լողացած ջուրը դառնում է ոսկի ու արծաթ, կամ էլ, երբ նա լալիս է՝ և մարգարիտներ են թափվում, կարծում է, թե դրանք սառույց ու կարկուտ են, ուստի կիտում է քարանձավի մի անկյունում: Կնոջ ամուսինը քաղաքում աշխատելիս է լինում մի բարի ու արդարամիտ աղայի մոտ: Աշխատանքից հետո քաղայր վերադառնալիս աղան խնդրում է այդ կնոջ ամուսնուն սարից հետը սառույց բերել՝ գինու մեջ լցնելու և սառեցնելու համար: Ամուսինը գալիս է քաղայր, տեսնում գեղեցիկ նորածինն, շատ է ուրախանում, իսկ առավոտյան տեսնելով պսպղացող ոսկին, արծաթն ու մարգարիտները՝ դարձյալ կարծում է, թե սառույց ու կարկուտ են, լցնում է խուրջինը և տանում քաղաք՝ աղային:

Երբ աղան տեսնում է ոսկին, արծաթն ու մարգարիտները, շատ է զարմանում, ասում է, որ դրանք սառույց չեն, այլ գանձ է և հասնում է հալալ տիրոջը: Աղան տղայի հետ այդ գանձը տանում է շուկա, վերածում կանխիկ դրամի, տալիս տղային և ասում, որ նա այլևս ծառայության կարիք չունի, թող տանի ու վայելի:

Տղան ուրախությամբ վերադառնում է կնոջ մոտ, հայտնում իսկությունը և քարայրի վրա կառուցում շքեղ ապարանքներ, տասնհինգ տարի հանգիստ ու ապահով կյանք վայելում: Իսկ Վարդիթերը «մենծացավ, տասնհինգ տարեկան էլավ: Թե ուրիշի էրեխեքը տարով են մենծանում, դա օրեցօր էր մենծանում. բարձրացել դառել էր չինարի, որ ման էր գալիս ոնների տակին անմահական ծաղիկներ էին բսնում, էրեսը կասես լիսնհագ ըլեր. լիսնհագին ասում էր մի դուրս գա, ես եմ էկել: Հաշքերը մին-մին արեքակ ին, ծամերը ոսկեթել մինչև կրունկներն էին կոխում: Պռոշները բարակ՝ ոնց որ վարթի թեր: Որ խոսում էր՝ կասես բերանից անուշ մեղր էր թափվում: Տեսնողը խելքամաղ էր ըլնում»:

Այնուհետև հեքիաթի դեպքերը զարգանում են հրաշապատում հեքիաթների սյուժեներին բնորոշ տիպաբանական կաղապարով:

Վարդիթերը ենթարկվում է զանազան փորձությունների ու տառապանքների, բայց ի վերջո հաղթահարում է դրանք, ամուսնանում իր սիրած արքայազնի հետ և բախտավորվում:

Բ. ԶԱՎԵՇՏԱԿԱՆ , ԲԱՐՈՅԱԽԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՆԱՀԱՎԱՏԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԸ

Հայոց Ոսկիպատումի մեջ զգալի տեղ ունեն գավեշտական և քարոյախմաստասիրական գրույցները: Ժանրային առումով դրանք կենդանական հեքիաթ-առակներ են, իրապատում հեքիաթներ (երբեմն հրաշապատում մոտիվներով) և սնահավատական գրույցներ: Զավեշտական գրույցներից ուշագրավ են հետևյալ նմուշները.

«*Աստոծ գժին էլ ա տալի*» իրապատում հեքիաթում երկու եղբայր են լինում, մեկը՝ գիժ, մյուսը՝ խելոք: Սրանք ունենում են մի կով: Երբ մեղվում են, գիժը կովը տանում է ծախելու: Դաշտում կովը կապում է ծառից, տեսնում է՝ մողեսը փախչում է բնից: Ասում է՝ սանամեր խլեզ, գիտեմ, հիմա ձեռքիդ փող չկա, բայց մի քանի տարուց կգամ, փողը կվերցնեմ, կովը թող մնա էստեղ: Գալիս է տուն, եղբորն ասում, որ կովը ծախել է սանամեր խլեզին: Ժամանակ անց եղբոր հետ գնում են փողը ուզելու: Գալիս տեսնում են՝ կովի ոսկորները թափված, էլ ուրիշ բան չկա: Գիժ եղբայրը գնում կանգ-

նում է մողեսի բնի մոտ, գոռում, ամոթանք տալիս, թե ինչու՞ է նա կոպը կերել և փողը չի տալիս: Այդ պահին մողեսը բնից դուրս է գալիս և փախչում մտնում մի մեծ քարի տակ: Գիժը շղթան կապելով քարից, մի կողմ է գլորում. տակից մողեսը փախչում է, բայց տեսնում են քարի տակ մի կարասի լիքը ոսկի: Ոսկին վերցնում են եղբայրները, վերադարձին ենթարկվում տարբեր արկածների, բայց ի վերջո տիրանում են գտած ոսկուն և վայելում (*Չեքիաթներ*, 1962, 378):

«Գեղացին ու ոսկին» իրապատում հեքիաթում աղքատ գյուղացին արտը վարելիս մի կճուճ ոսկի է գտնում: Այդ պահին մոտակայքից անցնում է գյուղի տանուտերը: Գյուղացին կանչում է նրան, որպեսզի իմանա՝ իսկապե՞ս գտածը ոսկի է: Երբ տանուտերը մոտենում է, գյուղացին, իր բախտի կանքով՝ միտքը փոխում է և տանուտերին հարցնում, թե իր եզներից ո՞րն է լավը: Տանուտերը զայրանում է, մտրակով ծեծում նրան և հեռանում: Քիչ անց գալիս են ստրաժնիկները, գյուղացին վճռում է նրանցից իմանալ ոսկու իսկությունը: Բայց երբ մոտենում են, դարձյալ բախտի թելադրանքով միտքը փոխում է և հարցնում. «Երեկվա վարածս է շատ, թե՞ խօրվանը»: Սրանք էլ գյուղացուն անհեթեթ հարցի համար լավ ծեծում են:

Գյուղացին ոսկին բերում է տուն, կնոջն ասում, որ ինքը ոսկի է գտել և ուզում է նվիրել թագավորին: Կինը ամուսնուց գաղտնի ոսկին կճուճից դատարկում է, մեջը աղբ լցնում, կապում, դնում պարկի մեջ:

Հաջորդ օրը գյուղացին կճուճը տանում է թագավորին և հայտնում, որ ոսկի է բերել: Երբ կճուճը դատարկում են գորգի վրա և տեսնում աղբը, թագավորը հրամայում է բանտարկել գյուղացուն՝ իրեն ծաղրելու համար, միաժամանակ կարգադրում գաղտնի հետևել, թե գյուղացին ինքն իրեն ի՞նչ է խոսում: Բախտը դարձյալ չի թողնում, որ գյուղացին իսկությունը խոստովանի, այլ միայն ձեռքերով շարժումներ է անում: Թագավորը գյուղացուն կանչում է պալատ, հարցնում, թե այդ շարժումները ինչ են նշանակում: Դարձյալ բախտի թելադրանքով գյուղացին պատասխանում է, որ դա թագավորի խելքի բանը չի: Ջայրացած թագավորը հրամայում է գյուղացուն տանել զցել մարագը և վառել: Երբ մարագը վառվում է, գյուղացին փախչում գալիս է թագավորի մոտ, բողոքում, թե՛ «դու ի՞նչ հիմար չես, չգիտե՞ս, որ ծուխը աչքերս է լցվում»: Թագավորը հրամայում է գյուղացուն դուրս վռնդել քաղաքից: Գյուղացին գալիս է կնոջ մոտ և ոսկին միասին վայելում (տե՛ս *Չեքիաթներ*, 1977, 691):

Այստեղ զավեշտական իրադրությունները պատճառաբանված են ժողովրդի կենդանի հավատալիքներով՝ մարդու բախտը տնօրինող ճակատագրի ոգու թելադրանքով, որով հեքիաթը որոշ չափով ձեռք է բերել բարոյա-սնահավատական բնավորություն, մի բան, որ հեքիաթի այլ տարբերակներում բացակայում է:

«Վեց խուռուշի հեքիաթ»-ում գյուղացին իր քաղաքաբնակ քավորից վեց դուռուշ է պարտք անում, երիցս խոստանում է վճարել, բայց չի կարողանում: Երրորդ անգամ, երբ քավորը գալիս է գյուղ պարտքն ուզելու, գյուղացին սուտ մեռել է ձևանում, կնոջը պատվիրում ողբալ իր վրա, որպեսզի քավորը խղճա և պարտքը չուզի:

Քավորը փողը ողբացող կնոջից է պահանջում, բայց մերժվում է, զայրացած վերցնում է պատանքված սանահորը, շալակում, տանում մոտակա գերեզմանոցի մատուռի մեջ պատն ի վեր կանգնեցնում: Այդ պահին քավորը ոտնաձայներ է լսում, մտնում է գերեզմանների քարերի արանքը, թաքնվում: Գալիս է գողերի մի խումբ, մտնում մատուռը, գետնին փռում մի խուրջին ոսկի և սկսում իրար մեջ բաժանել: Մնում է բաժանելու մի թուր: Գողերի առաջնորդն այդ պահին նկատում է հենված մեռելին և ասում. «Ով այս թրով մեռելին մի հարվածով երկու կես կանի, թուրը նրան կտամ»: Գողերից մեկը վերցնելով թուրը ուզում է խփել մեռել-սանահոր գլխին, սանահայրը ճչում է. «Յա գերեզմաններու հին ու նոր մեռելներ, ընծի օգնութեն էկեք»: Քավորը դրսից ոտքերը թփթիացնելով կանչում է. «Բռնե՛ք, բռնե՛ք, մենք հասանք»: Գողերը սարսափած թողնում են ոսկին, փախչում: Քավորն ու սանահայրը սկսում են ոսկին բաժանել իրար միջև: Քիչ անց գողերի առաջնորդն ասում է. «Թող մեկը գնա պատուհանից նայի՝ էդ հին ու նոր մեռելները շա՞տ են, թե քիչ»: Գողերից մեկը գալիս է, գլուխը մտցնում պատուհանից ներս այն պահին, երբ ոսկին բաժանած վերջացրած են լինում, և քավորը կռվելով՝ սանահորից պահանջում է իր վեց դուռուշը. «Գոսկին բաժնեցիմք, ըպա իմ վեց խուռու՞շ»: Սանահայրը զայրացած խլում է պատուհանից ցցված գողի գլխի փափախը, խփում քավորի գլխին, ասում. «Իդա փափախ լե քու վեց խուռուշի տեղ»: Գողը գլխաբաց փախչում է, գնում առաջնորդին հայտնում, թե մեռելները այնքան շատ էին, որ մեր ահագին ոսկին բաժանել էին իրար և ամեն մեկին վեց դուռուշ հազիվ էր հասել (*Չեքիաթներ*, 1967, 155):

Մի քանի հեքիաթներում ծաղրվում է ընչաքաղց, անկուշտ քահանան, որն ամեն կերպ աշ-

խատում է տիրանալ պատահաբար գտնված կամ արդար դատած ոսկուն:

Հեքիաթներից մեկում («Անկուշտ քահանան») մի աղքատ մարդ անտառում քոթուկ հանելիս ոսկի է գտնում: Մտահոգվում է, թե ինչպես այդ մեծաքանակ ոսկին հասցնի տուն: Ճանապարհին երևում է մի քահանա յոթ ջորի առաջը գցած: Աղքատն ուրախանում է, որ հանդիպողը արդար ու գաղտնապահ քահանա է, որին կարելի է վստահել: Դիմելով քահանային՝ ասում է, որ իր պապը մեռնելիս տան ոսկիները բերել թաղել է անտառում, այժմ ինքը եկել հանել է: Այժմ ինքը միայն քահանային է վստահում, քանզի նա տերտեր է, օրհնված, օծված և գաղտնապահ: Քահանան համաձայնվում է ոսկին իր ջորիներով տեղափոխել և յոթ ոսկի վարձ առնել: Երբ անտառում ոսկին բարձում են ջորիներին՝ դառնում է յոթ ջորեբեռ: Քահանայի միտքը պղտորվում է, ասում, որ վարձը քիչ է: Մարդն առաջարկում է մի ջորեբեռը տալ քահանային: Համաձայնվում են, ճամփա ընկնում: Ճանապարհին նորից քահանան առարկում է, որ իր բաժինը քիչ է: Աղքատ մարդը երկու ջորեբեռ է խոստանում: Փոքր ինչ գնալուց հետո դարձյալ քահանան դժգոհում է, որ իր բաժինը քիչ է: Մարդն առաջարկում է հինգ բեռը տերտերին, երկուսն՝ իրեն: Շարունակում են ճանապարհը, տերտերը նորից է դժգոհում, մարդն ասում է. «Տերտեր, յոթ բեռն էլ քեզ, աստու կրակն էլ քեզ, քչի էթանք»: Հասնում են աղբյուրի, ծարաված են լինում: Աղքատ մարդը, որ գտած ոսկու միջից մի գեղեցիկ ոսկե թաս էր գտել և պահել ծոցում, հանում է, աղբյուրից ջուր խմում: Տերտերը աղքատից վերցնում է թասը, ջուր խմում, դնում իր ծոցը և ասում. «Օրհնած, ես տերտեր մարդ եմ, էս թասը գիս կը պատկանի»: Աղքատ տղան զայրանում է, մի բուռ հող է վերցնում գետնից, խփում տերտերի աչքերին: Տերտերը զույգ աչքով կուրանում է և նստում ճամփամիջին: Տղան ջորիներին ու թասը տանում է իր տուն և մինչև օրս էլ ուտում և զվարճանում է (*Հեքիաթներ*, 1959, 530):

Մեկ այլ հանրահայտ հեքիաթում («Ազահ տերտեր»), որ փոքր ինչ հրաշապատում բնույթ ունի, մի ազահ ու ժլատ քահանա գնում է օտարություն, ճանապարհին հանդիպում է մի բժիշկ մարդու, հետը ընկերանում: Ճամփին տերտերը բժշկի կապոցի երեք բոքոններից մեկը գողանում, ուտում է: Անհետացած բոքոնի մասին բժշկի հարցին տերտերը սուտ երդումով անտեղյակ է ձևանում: Ճանապարհին ծովի են հանդիպում: Բժիշկն առաջարկում է քայլել ծովի վրայով, տերտերը վախե-

նում է, բժիշկը սրտապնդում է նրան և իր ետևից տանում: Հասնում են ծովի կեսը՝ բժիշկը դիմում է քահանային. «Տերտեր, դուզն ասա, բոքոն դու ես կերե՞», թե չէ կխեղդեն քե»: Տերտերը իր կարգով է երդվում, որ ինքն անտեղյակ է: Բժիշկը մի անգամ տերտերին կոխում է ջուրը, հանում, բայց վերջինս դարձյալ հրաժարվում է: Հասնում են մի քաղաք: Այստեղ բժիշկն իր հրաշագործ արվեստով վերակենդանացնում է թագավորի և իշխանի մեռած որդիներին, փոխարենը ստանում մի քանի ուղտաբեռ ոսկի, քանիցս տերտերին, նեղն ընկած վիճակում, փորձում է խոստովանեցնել կորած բոքոնի մասին, բայց տերտերը միշտ էլ ջերմեռանդ երդումներով հրաժարվում է գողությունը խոստովանել:

Ի վերջո բժիշկն ու քահանան մեծաքանակ ոսկով բեռնավորված վերադառնում են հայրենիք: Ճանապարհին, երբ հասնում են իրենց հանդիպման վայրը, բժիշկն առաջարկում է ոսկին կիսել, և սկսում է ոսկին երեք տեղ բաժանել: Տերտերը մտահոգվում է, թե ինչու՞ է երեք բաժին անում և այդ մասին հարցնում բժշկին: Բժիշկն ասում է, որ մենք երեք մարդ ենք, մեկը, տերտեր, դու ես, մյուսը՝ ես եմ, երրորդը՝ բոքոն գողացողը: Տերտերն ասում է. «Որդի, քեզնից պախեն, աստուց՝ ինչ, իմ կարգ վկա, Բրիստոս, աստված, բոքոնը ես եմ գողացել կերե»:

Նույն պահին բժիշկն անհայտանում է, իսկ ոսկիները վերածվում են երեք ավազաթների: Քահանայի սիրտը պայթում է և տեղնուտեղը մահանում (*Գրիգորյան*, 1983, 138; տարբերակները *Հեքիաթներ*, 1967, 297, *Ղազիյան*, 1983, 119):

Մարդկային ազահությունը դատապարտող այս կիսազավեշտական հեքիաթը միաժամանակ ունի բարոյափիլիսոփայական իմաստ, ըստ որի նյութական արժեքները ստորադասվում են մարդկային բարոյական արժանիքներին և առանց վերջիններիս՝ վերածվում ոչնչության:

Հայոց Ոսկիպատումի բարոյախմաստասիրական գրույցներից են հետևյալ նմուշները.

Երկու հաշտ ու համերաշխ եղբայրներ արտը վարելիս՝ ոսկով լի կարաս են գտնում: Մաճկալ եղբայրը ծայր է տալիս՝ ոսկի գտա: Հորեվոր եղբայրն առարկում է. «Մի ըսի՛ գտա, ասա՛ գտանք»: Սկսում են իրար հետ վիճել և կռվել: Հանկարծ հայտնվում է զանձի տեր ոգին՝ ալևորի կերպարանքով և ասում, որ ոսկին իրենն է և տալիս է եղբայրներին, թող արդարությամբ իրար մեջ բաժանեն: Ալևորը ասում է և աներևութանում: Եղբայրները զարմացած նայում են ոսկուն, չգիտեն՝ ինչ անեն: Փոքր

անց մաճկալ եղբայրը նորից կցում է վեճը, որ եթե ինքը մաճը այլ ուղղությամբ շեղեր, խոփը կարասին չէր հանդիպի, ուստի ամբողջ ոսկին իրեն է հասնում: Հորևոր եղբայրն առարկում է, որ եթե ինքը հորիքը ուղիղ չքաշեր, խոփը կարասին չէր դիպչի, ճիշտը ոսկին իրար մեջ հալալ բաժանելն է: Մաճկալը չի համաձայնվում, վերսկսում է կռիվը, իրար են ծեծում, դառնում արյունվիկ: Սեկ էլ տեսնում են՝ ոչ կարաս կա, ոչ էլ ոսկի, բախտի տեր ալևորը նրանց հաջողությունը կտրել էր (*Յեքիաթներ*, 1967, 52):

Ջրույցի բարոյախրատական իմաստն այն է, որ եթե չկա համերաշխություն և խաղաղություն, ապա չի կարող լինել նաև հարստություն, ունեցվածք, հաջողություն:

Սույն զրույցին հակառակ գաղափարն է գարգացվում հետևյալ իրապատում հեքիաթում, ուր հերոսները հարստանում, բախտավորվում են իրենց արդարամտության, ազնվության, բարեպաշտության և համերաշխության շնորհիվ:

Մի պառավ ունենում է մի տղա, մի կով և մի հավ, ապրում են այդ հավի օրական ածած երեք ձվով: Այնքան արդար են լինում, որ գայլը ընկերանում է նրանց կովի հետ, միասին գնում արոտ, վերադառնում: Ծպտված թագավորը մի օր հյուր է գալիս պառավին, հյուրասիրվում, ապա կարծիք հարցնում թագավորի մասին: Պառավը գովում է թագավորի բարությունը և դրա արդյունքն է համարում իր կովի ու գայլի բարեկամությունն ու համերաշխությունը: Թագավորը հավանելով պառավի արտահայտած մտքերը՝ բացահայտում է իր ով լինելը: Պառավը գոհանում է աստծով և շնորհակալ լինում, որ թագավորը լայեղ է արել իր տանը հյուրասիրվելու: Թագավորը խնդրում է պառավին՝ առավոտյան հավը տղայի ձեռքով ուղարկել իրեն: Հաջորդ օրը տղան հավը տանում է թագավորին, բայց տեսնելով ջերմեռանդ աղոթելիս, որ նա էլ իրենց նման աստծուն խնդրող մարդ է, այլևս չի անհանգստացնում նրան և հավը բերում է տուն: Պառավը խնդրում է որդուն գնալ անտառ փայտի: Տղան կացինը վերցնում, գնում է անտառ փայտ կտրում, հանկարծ տեսնում է առջևը քառասուն կարաս ոսկի: Գալիս է տուն, պատմում մորը կարասներով ոսկու մասին: Մայրը խորհուրդ է տալիս հայտնել թագավորին, քանզի. Որդի ջան, խազինեն որ կըզդնուն, աղաթ ա, թագավորին իմաց կանեն»¹⁰⁵:

Տղան գնում թագավորին հայտնում է գտած գանձի մասին: Թագավորը մարդիկ է ուղարկում տղայի ասածը ստուգելու, նրանք վերադառնում են և հավաստում գանձի առկայությունը:

Հաջորդ օրը թագավորը պառավին ու որդուն բերել է տալիս պալատ, իսկ պալատական բոլոր մեծամեծներին ծառի հրավիրում: Այստեղ նա պատմում է պառավի ու որդու, նրանց հավի, գտած ոսկու մասին և հարցնում, թե այդ գտած ոսկին անկեղծորեն ու՞մ բաժինն է, ու՞մ է հասնում: Բոլորը միաբերան պատասխանում են, որ «եղ խազինեն պառավի ու իր տղի հալալ աստղծու տված ղսմաթն ա»: Թագավորին այդ պատասխանը շատ է դուր գալիս, կանչում է պառավին ու տղային, պատվիրում՝ գնալ գտած ոսկուն տեր կանգնել, իսկ եթե հարկ կա, իր գանձարանից մի բան էլ վրան կավելացնի: Պառավն ու տղան շնորհակալություն են հայտնում թագավորին, տիրում գտած ոսկին, երջանիկ ապրում (*Յեքիաթներ*, 1977, 831):

Սեկ այլ բարոյախոսական զրույցով՝ մի կին ունենում է շատ ծույլ ամուսին, որին ամեն օր պարսավում է, որ գնա մի գործ անի, բերի, իրենց գլուխը պահեն: Իսկ ծույլ ամուսնու իմաստասիրությունն այն է, որ «Աստոծ եթե մարդի ուզենա հարստություն տա, կբերի հերդկով էլ վե կածի»:

Կինը երբ ամուսնուն շատ է խնդրում ու պարսավում, ամուսինը մի կերպ հոժարում է, վերցնում է արորը, գնում հանդը վար անելու: Վարելու ժամանակ արորի խոփը դեն է առնում մի պղնձե սափորի՝ մեջը ոսկով լի: Մարդը վերցնում է սափորը մի կողմ գցում, շարունակում է իր վարը՝ ասելով, որ եթե «աստված էս գյուգյուն ոսկին ինձ ա ղսմաթ արել, թող իրա ձեռովը վեր ունի, բերի մեր հերդկովը վեր ածի, թե չէ ես վեր ունող, տուն տանողը չեմ»:

Երեկոյան տուն է գալիս, կնոջը պատմում գտած ոսկու և իր վերաբերմունքի մասին: Կինը ամուսնուն շատ է խնդրում՝ գնալ ոսկին բերել, թե չէ ուրիշները կտանեն, բայց ամուսինը մնում է անդրդվելի: Կինը ճարահատյալ դիմում է հարևանին, պատմում գտած ոսկու մասին, խնդրում՝ գնալ բերել և իրար մեջ հավասար կիսել: Հարևանն ուրախացած գնում է հանդ, գտնում սափորը, բացում, տեսնում՝ մեջը լիքը օձ ու կարիճ: Չայրացած վերցնում է սափորը, բերանը կապում, բերում է

գավորին, որը ըստ իր կամքի կարող է այն տնօրինել: Այս իրողության արձագանքները առկա են նաև բերված նախորդ և հաջորդ զրույցներում: Իրավական այս սովորույթը օրինագրված է եղել անգամ միջնադարյան դատաստանագրքերում (*Գոշ*, 1975, 41, *Սմբատ*, 1958, 17):

¹⁰⁵ Այս փաստի մեջ պահպանված է հնավանդ այն իրավական սովորույթը, ըստ որի՝ պատահաբար գտնված ոսկու գանձի մասին պարտադիր տեղյակ են պահում բա-

գյուղ, բարձրանում է ծովյլ հարևանի կտուրը, սափորի բերանը բաց անում և պարունակությունը երգիկից շաղ տալիս ներս: Նույն պահին, աստծո կամքով, օծ ու կարիճը դառնում են ոսկի և շռալով թափվում հատակին: Ծովյլ ամուսինը կանչում է կնոջն ու ցույց տալիս ոսկին՝ ասելով. «քեզ որ ասում ի, դու չիր ավատում, տեհա՞ր: ոնց աստոծ իրա ձեռովը էն գյուղայում ոսկին բերեց, մեր տան հերդկովը վեր ածեց» (*Չեքիաթներ*, 1959, 505):

Ձրույցի հիմքում ընկած է բախտի (աստծո կամքի) անկասելիության ժողովրդական հավատալիքը, ըստ որի, եթե մի բան կանխորոշված է աստծո կողմից, ապա մարդկային ոչ մի միջամտություն չի կարող այն փոխել կամ խափանել:

Բարոյախոսական մի շարք գրույցներում ոսկին դառնում է բարոյալքված մարդու փրկության պատճառ:

Մի մեծահարուստ վաճառական ունենում է մի որդի, որն իրեն նվիրում է ցոփ ու շվայտ կյանքի և անխնա վատնում հոր հարստությունը: Հայրը զգալով մոտալուտ մահը՝ կանչում է որդուն և ասում. «գիտեմ, որ շուտով դու իմ ունեցվածքը քանում կտաս: Խնդրանքս այն է, որ երբ ամեն ինչ կվերջանա և կյանքից կհուսահատվես, ներքնահարկում պարան կա գերանից կախված, կգնաս և այդ պարանը կգցես վիզդ ու կկախվես, չընկնես ուրիշների դռներն ու չստորանաս»: Հայրը մեռնում է, որդին պատվով թաղում է, ապա շարունակում է իր նախկին անհոգ ու շվայտ կյանքը: Անցնում են տարիներ, հոր ունեցվածքը սպառվում է, ընկերները երես են թեքում իրենից, այլևս չեն հրավիրում իրենց քեֆերին: Տղան շատ է հիասթափվում կյանքից, ընկերներից, մնում է ամինչք և ընկնում խոր հուսահատության մեջ: Հանկարծ նա հիշում է հոր վերջին ցանկությունը, իջնում է ներքնահարկ, տեսնում առաստաղից կախված պարանը, գցում է վիզը և կախվում: Վերևից պարանը կտրվում է և մի մեծ տոպրակ ոսկի ընկնում հատակին: Տղան նոր հասկանում է հոր խոսքերի իմաստը, օրհնում է նրան, տնավորվում, ամուսնանում, շարունակում է հոր գործը, խայտառակ ձևով տանից դուրս վռնդում իր նախկին կեղծ ընկերներին, որոնք տեսնելով ընկերոջ հաջողությունը՝ նորից մերժեցել էին նրան (*իմ գրառումներից*, տարբերակներից մեկը *Չեքիաթներ*, 1962, 496):

Միջնադարյան բարոյախմաստասիրական մի գրույցում ցուցադրվում է ոսկին և արծաթը զանձ դարձնելու և թաքուն ու անշարժ պահելու անհեթեթությունն ու անօգտավետությունը:

Մի արծաթասեր մարդ իր մեծաքանակ ոսկին

ու արծաթը վերածում է կաղապարների և թաղում այգում: Ծառաներն իմանում են տեղը, կաղապարները առնում են ու փախչում: Տերն իմանալով՝ գնում է իմաստասերի մոտ, պատմում իր կորստի մասին և հուսահատությունից պարանը գցում է վիզը, ուզում է խեղդվել: Իմաստասերը նրան փրկում է մահից, տանում գանձի պահված տեղը և հարցնում, թե ի՞նչ չափի էին թաղված կաղապարները: Տերը ցույց է տալիս տեղի քարերը: Իմաստասերը վերցնում է քարերը, թաղում կաղապարների տեղում, ասում. «Ահա, որդիս, սրանք են քո կաղապարները, որոնք ավելորդ են և քեզ պետք չեն եղել, որ թաղել ես: Գնա քո տունը, անհոգ եղիր, որովհետև այսպես անշահ ու անօգուտ էին նաև քո թաղած ոսկու և արծաթի կաղապարները» (*Սրապյան*, 1969, 274):

Հայոց Ոսկիպատումում կան մեկ մի շարք հավատալիքներ և դրանց վրա ձևավորված սնահավատական գրույցներ: Հավատալիքները վերաբերում են մասնավորապես թաքցրած գանձերին, որոնք սովորաբար պահվել են հատուկ հմայությանը (թխմ), որի գաղտնիքը հայտնի է միայն գանձի տիրոջն ու հմայագործ կախարդին: Թաքցրած գանձը հմայությանը փաստորեն հանձնվում է գերբնական ուժերի, մասնավորապես ճակատագրի ուժի տնօրինությանը, և վրան դրվում հմայական որոշակի արգելք, տարբեր պատժանքներով: Եվ այդ գանձը գտնելու կամ տիրելու համար պետք է իմանալ հմայության բանալին, կատարել հմայական հատուկ արարողություններ, վերացնել հմայական տաբուն, այլապես գանձը կվերածվի փոշու, ավազի, հողի, կամ էլ կկերպարանափոխվի տարբեր կենդանիների (մեղու, օձ, կարիճ և այլն) և կհեռանա թաքստոցից: Իսկ ճակատագրի ուժի (բախտ) տնօրինմանը հանձնված գանձը բաժին է ընկնում նրան, ում համար կանխորոշում է բախտը:

Բախտի կանխորոշմամբ սահմանված գանձ գտնելու մոտիվներով գրույցներից մի քանիսն արդեն բերվել են վերևում: Այժմ առաջ կբերվեն այն գրույցները, որոնք բացահայտորեն հիմնված են նման հավատալիքների վրա:

Ձրույցներից մեկում ծայր աստիճանի մի չքավոր մարդ գաղտնի բացում է իր հարուստ որբւայրի հարևանուհու պահեստի դուռը, ներս մտնում և կամենում է ոսկով ու արծաթով լի սնդուկներից մեկից ոսկի վերցնել: Հանկարծ նրա դիմաց կանգնում է մի սև արաբ՝ գանձի պահապան ուժին, արգելում ոսկուն ձեռք տալ: Աղքատը շատ է խնդրում մի քանի ոսկի վերցնել: Արաբն ասում է, որ այդ ոսկին Մսրա (Եգիպտոսի) այսինչ մարդու բաժինն

է, եթե նրանից գրավոր թույլտվություն բերի, այնժամ կարող է ինքը թույլ տալ, որ նա ոսկին վերցնի: Աղքատը շատ է աղաչում, բայց արաբը մնում է անդորովելի: Ստիպված դուրս է գալիս պահեստից, ճամփա ընկնում, գնում հասնում է Մսրը, հարցուփորձով գտնում է բախտից բաժին ընկած ոսկու տիրոջը, թույլտվություն խնդրում: Մարցի մարդը զարմացած ասում է, որ ինքն այդ քաղաքում ոչ մի ունեցվածք չունի, ինչպե՞ս կարող է չունեցածի համար թույլտվություն տալ: Երբ աղքատը շատ է խնդրում, Մարցու բարեկամները խորհուրդ են տալիս տալ թույլտվությունը՝ ինչ էլ որ լինի, վնաս թե օգուտ, աղքատին է լինելու: Մարցին ստիպված տալիս է գրավոր թույլտվություն, թե մարդն իրավունք ունի ուզածի չափ ոսկի վերցնել: Աղքատը վերադառնում է Անատոլիա՝ իրենց քաղաք, դարձյալ գաղտնի բացում հարևանուհու պահեստի դուռը, ներս մտնում, մոտենում սնդուկին, արաբը կանգնում է դիմացը: Թույլտվությունը տալիս է արաբին, արաբն իրավունք է տալիս վերցնել ոսկին ուզածի չափ: Աղքատը դատարկում է սնդուկներից մեկի ամբողջ ոսկին, թույլտվությունը դնում սնդուկի մեջ, ոսկին տանում, հարստանում, ուրախ կյանք վայելում: Ժամանակ անց այնպես է պատահում, որ Մարցին գործով գալիս է այդ քաղաքը, ծանոթների խորհրդով ամուսնանում հարուստ որբակայրու հետ: Նախկին աղքատ հարևանը ճանաչում է Մարցուն, տուն հրավիրում, պատիվ տալիս և հայտնում իր խորին շնորհակալությունը թույլտվության համար: Մարցին գալիս է տուն, կնոջը վերցնում, իջնում են պահեստը, նայում, բոլոր սնդուկները լիքն են, միայն մեկն է դատարկ, որի մեջ դրված է լինում իր թույլտվությունը: Նոր միայն պատմում է եղելությունը: Երկուսն էլ աղքատ հարևանի տարած ոսկին հալալ են համարում իրեն (*Առակներ*, 1958, 24):

Ըստ մեկ այլ գրույցի՝ Էրզրումի շրջանից մի մարդ երազ է տեսնում, որ իր բախտը գտնվում է Մսրում, թող գնա՝ տեղ դառնա իր բախտին: Երազը կրկնվում է մի քանի անգամ: Մարդը գնում է Մսրը, անհույս ու քաղցած թափառում քաղաքի փողոցներում, ապա հանդիպում մի դարբնի: Դարբինը հարցնում է մարդու ով լինելը: Վերջինս ասում է, որ ինքն Էրզրումցի է, երազ է տեսել, եկել է բախտը գտնելու, բայց ոչինչ էլ չի գտել, ստիպված փոր ու փոշման վերադառնալու է տուն:

Դարբինը ասում է, որ նա զուր է մի երազի հույսով այդքան ճանապարհի կտրել, որովհետև ինքն էլ է մի քանի անգամ երազ տեսել, որ իբր իր բաժին գանձը թաքցրած է Էրզրումի շրջանի այսինչ

քաղաքի, այսինչ փողոցի, այսինչ տան, այսինչ տեղում, բայց ինքը զանց է առել: Էրզրումցին պատմածից կռահում է, որ դարբնի տված հասցեն իր տանն է վերաբերում: Հաջորդ օրը վերադառնում է Էրզրում և իր տան աստիճանների տակ փորում, գտնում է մի պղինձ լիքը ոսկի: Մարդը հարստանում է, քաղաքում լուր է տարածվում, որ նա գնացել է Մսրը, հաջող գործ է բռնել, հարստացել է և վերադարձել (*Առակներ*, 1958, 26):

Երազի միջոցով գանձի տեղը գտնելու հավատալիքի նյութական դրսևորումներից է հետևյալ գրույցը.

Դարբնոցում ետճաշյա հանգստի ժամին դարբինը քնում է, իսկ աշակերտները՝ նստած զուցում են: Հանկարծ նկատում են, որ քնած դարբնի քթից մի ճիծվանման բան է դուրս գալիս, երկարում, գնում մտնում դիմացի պատի ճեղքը, ապա ճեղքից դուրս գալով՝ նորից մտնում է դարբնի քիթը: Դարբինն արթնանում է, ասում, որ երազում տեսել է՝ այդ դիմացի պատի մեջ ոսկի կա: Աշակերտներն էլ պատմում են իրենց տեսածը: Դարբինն ասում է, որ իրենց տեսածները պատահական բաներ չեն, հարկավոր է պատը փորել: Փորում են և պատի միջից հանում մի աման ոսկի (*Առակներ*, 1958, 30):

Հմայության (թլիսմ) միջոցով թաքցրած գանձը հայտնաբերելու վերաբերյալ գրույցներից են հետևյալները.

Ստամբուլում մի հմայագործ (թլըսումճի) հանդիպում է մի վանեցու, ասում, որ Վանի այսինչ տեղում մի քարայր կա, որի մեջը երկանք կա դրված. «գնա՝ բեր, քեզ 2000 դուռուշ կտամ, միայն թե բերելիս ոչ մի տեղ կանգ չառնես»: Վանեցին գալիս է Վան, մտնում քարայրը, վերցնում երկանքը, ետդարձին, իրենց գյուղը ճամփի վրա է լինում, գիշերը մնում է գյուղում, առավոտյան ճամփան շարունակում: Կինը տեսնելով ամուսնու բերած երկանքը, մի քիչ պատեցնում է: Տեսնում է՝ երկանքի տակից ոսկե ավազ է թափվում: Մինչև լուսաբաց կինը պատեցնում է երկանքը և մի տաշտ ոսկի ավազ հավաքում: Առավոտյան վաղ ամուսինը վերցնում է երկանքը և գնում Ստամբուլ, բերում հանձնում է հմայագործին: Վերջինս պարսավում է վանեցուն, որ նա իր պատվերը չի կատարել, ճանապարհին կանգ է առել իր տանը, ուստի և խոստացած գումարը չի վճարում: Վանեցին շատ է վիճում, բայց հմայագործը միայն ճանապարհածախս է տալիս և ասում, որ իր խոստացած վարձից շատ ավելին մնացել է նրա տանը: Վանեցին հուսահատված վերադառնում է տուն, կնոջը հարցնում,

թե ինչ վարձ է մնացել իրենց տանը: Կինը ոսկով լի տաշտը դնում է ամուսնու առջև և պատմում եղելությունը (*Առակներ*, 1958, 32):

Մեկ այլ գրույցով հմայագործը մի էրգրումցու է հանդիպում, ասում, որ էրգրումի այսինչ իջևանատանը, այսինչ պատին ծակ կա, տա՛ր այս թուղթը դիր այդ ծակի մեջ, քեզ լավ կվարձատրեն: Մարդը այդպես էլ անում է. երբ թուղթը դնում է անցքի մեջ, անցքից սկսում են տգտգալով դեղնափայլ մեղուներ դուրս թափվել և թռչելով հեռանալ: Մարդը հագուստի փեշը թափահարում է անցքի դեմ, մի քանի մեղու ընկնում են գետին, իսկ անցքից դադարում է մեղուների հոսքը: Մարդը նայում է գետին, տեսնում, որ ընկած մեղուները դարձել են ոսկի: Գնում է հմայագործի մոտ և պահանջում վարձը: Վերջինս կտրուկ հրաժարվում է վարձը վճարելուց, ասելով, որ նրա հագուստը թափահարելու պատճառով ինքը զրկվել է շատ ոսկիներից, որոնք մնացել են պատի մեջ և այլևս դուս չեն գա (*Առակներ*, 1958, 33):

Սնահավատական գրույցների հաջորդ խումբը վերաբերում է քաջքերին կամ «մեզմե աղեկներ» կոչված ոգիներին, որոնք հաճախ արհեստավարժ մարդկանց հրավիրում են իրենց մոտ որևէ գործ կատարելու, նրանց վարձատրում են սոխի կամ սխտորի կեղևներով, որոնք վերադարձից հետո դառնում են ոսկի:

Մի գրույցով «մեզմե աղեկների» տանը կինը բռնվում է երկունքի ցավերով և չի կարողանում ծննդաբերել: Վճռում են հրավիրել քաղաքի վարպետ տատմորը: Տատմորը գալիս է և մեծ ջանքերի գնով հաջողեցնում է ծննդաբերությունը: Երբ երեխային բարուրում, դնում է ծննդկանի ծոցը՝ «մեզմե աղեկներն» ի նշան շնորհակալության, տատմոր գրպանները լցնում են սխտորի կեղևներով: Դուրս գալուց հետո տատմորը գրպաններից հանում թափում է սխտորի կեղևները և վերադառնում տուն: Առավոտյան շորերը հագնելիս գրպանից ճնկճնկոց է լսում: Ձեռքը տանում է գրպանը և հանում մի քանի ոսկի: Գրպանում մնացած սխտորի կեղևները դարձել էին ոսկի: Տատմորը շատ է զոջուն թափած կեղևների համար, բայց արդեն ուշ է լինում (*Առակներ*, 1958, 35):

Սնահատիկ գրույցներ են պատմվել նաև քաջքերի հարսանիքին հրավիրված նվագաժողովների, սափիհի և այլոց մասին:

գ. «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒՐ» ԴԵՐՈՍԱՎԵՊԸ

«Սասնա Ծռերում» ոսկին դրսևորվում է չորս կարգի գործառույթներով. ա) սիմվոլիկ-առասպել-

լաբանական, բ) խելքը փորձելու միջոց, գ) հափշտակված ու թաքցրած գանձ, դ) իբրև հարկի գանձման դրամանյութական արժեք:

Ոսկյա առարկաների (խնձոր, մատանի) սիմվոլիկ առասպելաբանական գործառույթը դրսևորվում է վեպի մի քանի պատումներում, երբ Սանասարը (կամ Բաղդասարը) Պղնձե քաղաքի կամ Չինմաչինա քաղաքի արքայադստեր հրավերով գնում են նրան կին ուզելու: Աղջկան առնելու համար նա, ըստ պատումների, պարտավոր էր երեք դժվարագույն պայման կատարել, որոնցից երկուսը առնչվում է քննարկվող խնդրին: Մեկն այն էր, որ Սանասարը (կամ Բաղդասարը) պետք է սևով ու խավարով պատված արքայադստեր պալատի տանիքի գլխից (տարբերակներում մուտքի բարձր սյան կամ մինարեթի ծայրից) իջեցնի ճրագի պես վառվող ոսկի խնձորը: Դերոսը ձիու և գուրգի շնորհիվ վերևից վայր է բերում ոսկի խնձորը, որի հետևանքով խափանվում է հմայությունը և արքայադստեր պալատը միանգամից լուսավորվում է, լույս սփռելով ողջ քաղաքի վրա (*Սասնա Ծռեր*, 1936, 486-487, 612-613):

Այստեղ, ըստ առասպելաբանության, ճրագի պես վառվող խնձորը խորհրդանշում է արեգակը, որի վայր բերումից (իմա հմայքից՝ ազատելուց) հետո լուսավորվում է թագավորի աղջկա սև ու մութով պատված պալատն ու ամբողջ քաղաքը: Իսկ Դավթի վեպում ոսկի խնձորը խորհրդանշում է թագավորի կամ ցեղապետի իշխանություն, և իբրև նման խորհրդանիշ այն տեղադրված է արշավանքի ելած Մսրամելիքի կամ Արաբստանի էլ-աղասու (ցեղապետի) վրանների գլխին (*Սասնա Ծռեր*, 1936, 914; 1951, 130, 193):

Սանասարի վեպի մի այլ պատումում Չինմաչինա քաղաքի արքայադստեր՝ Քառսուն-ճուղծամի հետ ամուսնանալու համար Սանասարը պետք է գնա Յոթ ծովի կղզին և մերձակա ջրերում բնակվող վիշապի բերանից հանի մատանին (ըստ ամենայնի՝ ոսկյա), որով արքայադստեր հմայքը կվերացվի:

Սանասարը վերցնում է քառասուն ուղտաբեռ գինի, գիշերով տանում ծովափ, լցնում ծովը: Վիշապը գինին խմում, հարբում է: Սանասարը մտնում է ծովի տակ, տեսնում՝ հարբած վիշապը գլուխը բարձրացրել է վեր: Վերևից կարթ է գցում, կարթով մատանին վիշապի բերանից հանում, վերադառնում: «Առավոտ լուս բացվավ, ծով կատղավ, վըշապ քամի քաղաք կըլնի» (*Սասնա Ծռեր*, 1936, 322):

Այստեղ ոսկյա մատանին դարձյալ խորհրդանշում է արեգակը, որն ամպրոպի ժամանակ, ըստ առասպելաբանական հայացքի, հափշտակվում է

ամպրոպային վիշապից, կլանվում կամ արգելափակվում: Գալիս է ամպրոպային հերոսը, կռվում վիշապի հետ, հաղթում կամ սպանում նրան, ազատում արեգակը նրա գերությունից: Հենց առավոտյան ծովի փոթորկահույզ կատաղությունն ու քաղաքի վրա վիշապ քանու (թաթառ) տարածումը վկայում է, որ գործ ունենք ամպրոպային առասպելի մոտիվների հետ: Իսկ Սանասարն ինքը ծովածին ամպրոպային հերոս է, որ վեպի այլ պատումներում կռվում է ջրարգել վիշապների դեմ, հաղթում, ազատում արևը խորհրդանշող աղջկան և մարդկանց ապահովում ջրով:

Ի դեպ, ծովային օծի (վիշապի) բերանում գտնվող ոսկու հնավանդ պատկերացումն առարկայացել է ճրագի մասին ասվող մի քանի հանելուկներում, որոնցից մեկը հետևյալն է.

Մեր տունը լիճ մի կա,
Լճին մեջ օծ մի կա,
Օծի բերանը ոսկի մի կա
(*Հարությունյան, 1965, 153*):

Այստեղ ճրագամանի ձեթը փոխաբերված է լճի, ձեթում լողացող պատույզը՝ օծի, իսկ պատույզի ծայրին վառվող բոցը՝ ոսկու հետ (մանրամասները տես *Արությունյան, 1976, 237-242*):

Ոսկու մյուս դրսևորումները «Սասնա ծռերում» հիմնականում կապված են Դավթի անվան ու արարքների հետ:

Դավթի ճյուղում ոսկու հաջորդ գործառնությունը՝ մանուկ Դավթի խելահասության աստիճանի փորձումն է:

Երբ ոսկին ու կրակը դնում են Դավթի առջև՝

Տղեն իրիշկից, տեսավ
Էրկու բան կը պսպղա.
Դավիթ ձեռ տարավ դեբա օսկուն.
Հրեշտակնիր Դավթի ձեռ բռնին,
Տարան կրակի վերա - ձեռ էրվավ:
Որ մատ պիտ տեր լեզուն՝
Կրակ էկավ, առեց լեզուն, լեզուն էրվավ,
Անուն դրին Թվլատ Դավիթ
(*Սասնա ծռեր, 1936, 169, 256-257*):

Սվթի խելամտությունը կամ տարիքային հասկացումը փորձելու սույն արարողությունն ըստ ամենայնի սերում է վաղնջական հասարակություններում լայնորեն տարածված արքունքի նվիրագործման ծիսական արարողություններից (ինիցիացիա), երբ տարիքային մի խմբից մյուսին

անցնելիս (դիցուք՝ մանկությունից՝ պատանեկություն, պատանեկությունից՝ երիտասարդություն) կատարում էին ծիսական հատուկ արարողություններ, որոնք հաճախ ուղեկցվում էին ծանր փորձություններով (այդ թվում նաև մանկան կամ պատանու թլպատումը): Վաղնջական որոշ հասարակություններում մանուկների թլպատումը կատարվել է կրակի միջոցով. խարույկից վերցված խանձողներով այրել են մանկան թլիփը (*Աբրահյան, 1983, 74, 108*), որն արդյունք էր կրակի ծիսական մաքրագործման գաղափարի:

Ոսկու երրորդ դրսևորումը հերոսավեպում հանդես է գալիս քարայրում կուտակված գանձերի տեսքով, որին տիրանում է Դավիթը:

Այս մոտիվը հաճախադեպ է և բնորոշ վեպի Սշո տիպաբանական խմբի պատումներին:

Դավթի նախորդ եղած ժամանակ, երբ նա նախիրը թողնում է ընկերոջ հսկողության տակ և գնում է մոտակա գյուղը հարիսա բերելու, քառասուն դներ կամ ավազակներ հարձակվում են նախրի վրա և ընկերոջ անասուններից հափշտակում քառասուն երկնջ, հորթ կամ կով, տանոմ անհայտ ուղությամբ: Դավիթը վերադառնալով և տեսնելով ողբացող ընկերոջը՝ իմանում է բանի իսկությունը, ավազակների հետքերով գնում և մի քարայրում գտնում ավազակ-դներին, որոնք մորթել էին անասուններին կամ մի մասին, լցրել իսկա պղինձը և եփում: Դավիթը մահակով ջարդում է քարայրի ժայռակոփ դուռը, մեկ առ մեկ սպանում է դներին, մտնում քարայր, տեսնում իսկա քանակությամբ ոսկի, արծաթ, ունեցվածք կուտակված, որ տարիներ շարունակ գոյացել էր դների Սասունից կատարած կողոպուտից: Ըստ որոշ պատումների այդ քարայրում է գտնում Դավիթը նաև հրեղեն ձին Քուռիկ Ջալալին: Դավիթն այդ ամբողջ գանձն ու հրեղեն ձին Քեռի Թորոսի և Սասնա տան մյուս քառասուն անդամների հետ տեղափոխում է Սասուն:

Քարայրում թաքցրած կովերի, ձիու, ոսկու, գանձի հայտնաբերումն ու ազատումը դիվական ուժերից՝ հնագույն առասպելաբանական մոտիվ է և խորհրդանշում է երկնային ամպերի տակ ամպրոպային չար ուժերի (վիշապի) թաքցրած անձրևաբեր կովերին ու արեգակին: Հին հնդկական ամպրոպային աստված Ինդրայի կովերը հափշտակում են դիվային ցեղ պանինները և թաքցնում աշխարհի ծայրին գտնվող լեռնային քարայրում: Ինդրան աստվածային շան հետքերով և Անգիրասների ցեղի իմաստունների ուղեկցությամբ գնում, գտնում է քարայրը: Անգիրասների հմայական աղոթքներով ճեղքվում է քարայրը, կովերն ազատ-

վում են գերությունից, որի հետևանքով ցրվում է չար խավարը, երկինքը լուսավորվում է Ուշաս արշալույսի դիցուհու փայլով, երևում է արևը և իր կենսատու ճառագայթները տարածում ապրողների վրա: Քարանձավի Վալա դևը վշտանալով կովերի կորստից՝ լեռան խորքերից սարսափազդու ոռնոց է բարձրացնում, բայց խիզախ Ինդրան նրան մահացու հարված է հասցնում, ցրում պանիններին, իսկ Անգիրասները տիրում են չար ցեղի ամբողջ ունեցվածքը (*ՄԱՍՆԱ*, 22-23):

Սա գրեթե նույնական է մեր վեպի բերված դրվագին, ուր ամպրոպային հերոս Դավիթը ջարդելով քարայրի ժայռե դուռը՝ սպանում է դևերին, ազատում հափշտակված անասուններին (կամ մորթված անասունների կաշիները), քարայրում հայտնաբերում հրեղեն ձի, ոսկի (արևի խորիրդանիչներ), արծաթ, ունեցվածք, բերում Սասուն, որոնցով Սասունը հարստանում է և քարզավաճում (մանրամասները տես *Հարկահանության*, 1981):

Ոսկու հաջորդ դրսևորումը վեպում կապված է Մարամելիքի հարկահանների կողմից Սասունից ոսկով հարկ գանձելու սոցիալական երևույթի հետ: Դավթի կողմից Մարութա Բարձր Աստվածածին վանքը վերաշինելուց հետո, Մարամելիքը Կողբադնի գլխավորությամբ, զինված հարկահաններ է ուղարկում Սասուն՝ տարբեր տարիքի ու հասակի քառասունական կանայք, աղջիկներ, երինջներ ու կովեր բերելու, քառասուն ուղտաբեռ ոսկի, քառասուն ուղտաբեռ արծաթ գանձելու՝ որպես յոթ տարվա հարկ: Հարկահանները գալիս են Սասուն, ջոկում պահանջվող կանանց ու անասուններին, լցնում մարագներն ու գոմերը և գալիս գանձարան, սկսում Սասնա տան ոսկին կոտով չափել և լցնել պարկերը: Արտատեր պառավի կողմից լուրը հասնում է Դավթին: Վերջինս շտապ գալիս է. նախ քացում է մարագների ու գոմերի դռները, ազատ արձակում կանանց, ազապ աղջիկներին ու անասուններին, ապա մտնում գանձարանը:

Տեսավ՝ խրոդբեր չուքիր զարկիր գետին,
Ոսկի կը չափե, էսաց.

- Խրոդբեր, տու իլի վի՛,

Տու չըս գիտի չափի, իս կը չափիմ:

Խրոդբեր էլավ վի,

Դավիթ նստավ, կոտ կործից,

Ոսկիք կոտու ոռու վերեն իլից,

Փետ խուռ, ոսկիք էլից տակ,

Դարտակ կոտ տարավ ջըվալ,

էսաց՝ մե՛կ:

Ի՞նչ էլ չափից, դարտակ կոտ տարավ ջըվալ,

էսաց՝ երկու՛:

Կուզբադեն էսաց. - Ձենով Հովան,

Տու նա ծուռն իս նստուցի,

Ձի խամար մալ կը չափի:

Դավիթ էսաց. - Իս ծու՛ռ իմ...

Դավիթ համա թռավ, կայնավ,

Ըզչափ առից, տփից մըչ Կուզբադնի գըլխուն,

Պռնից, անու ակընճքտիր քեշից,

Կեսը ճղից, կեսը մնաց.

Լեզուն էլ քեշից, տուս պիրից,

Քեշից, խասցուց ճակտի վերեն,

Բեվեռ ըմ զարկից վերեն, էսաց.

- Գնա Մելիքին ըսա թող գա, ուր խարջ տանը

(*Սասնա ծռեր*, 1936, 71, 626):

Նման դաժան ձևով է պատժում Դավիթը Մարա հարկահաններին, Մարամելիքի կողմից Սասնա վրա ապօրինի հարկ դնելու և Սասունը կեղեքելու համար:

Վեպի այս խիստ պատմականացած ու սոցիալականացված դրվագների հիմքում անգամ ընկած են առասպելական նախաշերտեր: Մարա հարկահանների կողմից գերված և մարագներում ու գոմերում արգելափակված կանանց, կովերի, երինջների Դավթի կողմից ազատ արձակելու, ինչպես նաև Սասնա տան ոսկին Մարա հարկահաններից բռնությամբ խլելու մոտիվները տիպաբանորեն մերժենում են նախորդ դևերի կողմից հափշտակված ու քարայրում արգելափակված կովերի (երինջների, հորթերի), ձիու և ոսկու դարձյալ Դավթի կողմից ազատելու մոտիվներին և վկայում, որ քննարկվող վիպական դրվագը ևս իր նախահիմքով սերում է ամպրոպային միևնույն հնօրյա առասպելից:

Ոսկին ու ոսկեղենը էպոսում երբեմն հանդես են գալիս Սասնա հերոսների, մասնավորապես Դավթի հագուստի ու կապուստի մեջ: Մի քանի պատմաներում Դավիթը գլխին դնում է *ոսկի գուտի* (գլխարկ, թագ), կապում *ոսկի քամար* կամ *Քամարն ի ոսկին*, մատին դնում *ոսկի մատանի*:

Դ. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅ ԱՍՈՒԹԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ոսկին ուշագրավ դրսևորումներ ունի բանահյուսական փոքրածավալ բանաձևային ժանրերում, մասնավորապես հանելուկներում, առած-ասացվածքներում և օրինանք-բարենաղթություններում:

Հանելուկները լինելով առարկաների այլաբանական-փոխաբերական դրսևորումներ, իրենց ժանրային բնույթին համապատասխան, այլաբանա-

կան պատկերավորմամբ վերարտադրում են ոսկու բնական հատկանիշներն ու հասարակական գիտակցության մեջ եղած տարբեր ըմբռնումները:

Այսպես. ոսկեդրամի փոքրությունը, գույնը, թանկարժեքությունը, շարժունակությունը, միաժամանակ նրա նկատմամբ եղած մարդկային սիրո, կարոտի, հաճելիության ձգտումներն են արտահայտված հանելուկային հետևյալ մանրակերտ պատկերներում.

- Կլորիկ դեղին,
Աշխարհի սիրելին:
- Պուճուր ծիտը մարդին սիրեկան:
- Պստիկ պստիկ մասրաթ (աչքի բիր),
Աշխարհ վերեն խասրաթ (կարոտ):
- Ինքը կուճի (փոքր), հունարը՝ սոր:
- Մեղրից քաղցր, շաքարից քաղցր,
Չափրանից դեղին՝ զափրան չէ:

Ոսկու աշխարհակալ հրաշագործության հատկանիշն է արտահայտված ներքոբերյալ հանելուկում.

- Արևելքից արևմուտք, հյուսիսեն հարավ,
Անուն կա մարդ չէ՝
Հրաշք կը գործե՝ աստված չէ
(*Հարությունյան*, 1965, 121-122):

Առած ասացվածքները լինելով ժողովրդի բազմադարյան կենսափորձի հիման վրա ձևավորված իմաստուն ընդհանրացումներ՝ ուղղակի կամ փոխաբերական ձևերով իրենց մեջ են խտացրել ոսկու նկատմամբ եղած մարդկային բարոյական տարբեր ըմբռնումներն ու մոտեցումներ:

Ժողովրդական ասացվածքներից մի քանիսում ուղղակի ձևով դրսևորված են ոսկու փոքրությունը ու թանկարժեքությունը, ոսկու (դրամի) նկատմամբ հաշվի պարտադիր պահպանումը, ոսկով կաշառման ու իրավազանցումը:

- Ոսկին մանդր ա, գինը ծանդր ա
(*Ղանալանյան*, 1960, 72):
- Գետինեն ոսկի էլ գտնես՝ համրե ու էնպես առ
(*Ղանալանյան*, 1960, 165):
- Տվուց ոսկին, բերուց խոսքին
(*Ղանալանյան*, 1960, 251):

Իսկ ոսկու մասին մի շարք առածներ ունեն մարդկային ու հասարակական բովանդակությամբ տարբեր ենթատեքստեր, որտեղ ոսկու բնական հատկանիշների հակադրման կամ համադրման տակ ենթադրվում են մարդկային հատկանիշներն ու հարաբերությունները: Այսպես.

Ղանալանյան, 1960.

- Ամեն պսպղացող ոսկի չէ (= սնամեջ ցուցամոլությունը արժանիք չէ) (71):
 - Ջող (մաքուր) ոսկին ժանգ չի բռնի (= բնածին ազնվությունը անխախտելի է) (171):
 - Ոսկին տլի (տիղմ) մեջ լե կը փիլա (= մարդկային բուն արժանիքը միշտ էլ աչքի է ընկնում):
 - Ոսկու արժեքը ոսկերիչ գինա (= մարդկային բուն արժանիքը գնահատվում է միայն ճշմարիտ հասկացողի կողմից) (198):
 - Խալիս (անխառն) ոսկին բովընը բելլու (հայտնի) կանի (= մարդկային լավ հատկանիշները ծանր փորձությունների դեպքում են դրսևորվում) (284):
 - Վեսկին կրակով կը ճանաչվի, կնիկը վեսկով (= ոսկու ազնվությունը երևան է գալիս քուրայում ծուլելիս, իսկ կնոջը՝ հարստության, ունեցվածքի մեջ) (327):
 - Ի՞նչ անեն ոսկե լագանը, որ մեջը արուն պտի թքեն (= ճոխությունն ու ունեցվածքն անիմաստ են, երբ մարդը դրանց մեջ պետք է տառապի) (94):
 - Ռանչպարի խոփը ոսկի կկտրե (= արդար ու ազնիվ աշխատանքը ունեցվածք ու հարստություն է ստեղծում) (244):
 - Երկու ոսկով Գարանը պսակ երթալ չի (= քիչ վարձատրությամբ գործը գլուխ չի գա) (170):
 - Պուտուկն ասաց՝ իմ տակ ոսկի ա, շերեփն ասաց ես հու՛ստ կուզամ (= սուտն ու կեղծիքը բացահայտվում են ճշմարտությանն իրազեկ անձի կողմից) (17):
- Այս երկխոսական առածին իր ձևով հարում է նաև հետևյալ կարճառոտ ժողովրդական զրույցը, որն ունի դարձյալ այլաբանական ենթատեքստ.
- Ճետ մե մըջ աղբին օսկի մե կը գտնա:
 - Կը՛չ, կը՛չ, կը՛չ, իդա ի՞նչ է:
 - Հավն էն դիուց վազե մոտ, կըսե.
 - Կը՛տ, կը՛տ, կը՛տ, հե՛չ:
 - Մարդ գիկա, կը վերու գօսկին, կը դնե ջեբ, կը դառնա ըղոց.
 - Ախմըխնե՛ր, - կըսե, - Ի՞նչ կը կըչկըչաք ու կը կըտկըտաք, օր իմնեք օսկին ինչ է, մըջ աղբին գարի չը գաշեք (*Քենսե*, 1972, 159):

Այս երկխոսական զրույցի իմաստն այն է, որ ոսկու հարզը չիմացողի համար ոսկին ոչ մի արժեք չի ներկայացնում:

Ոսկին մի քանի դրսևորումներ ունի նաև օրինանք-բարենաղթություններում, ուր բարենաղթվող անձին, ի դեմս ոսկու, կամենում են մեծ ունեցվածք, կայուն հարստություն, անգամ հրաշքով ձեռք բերված եկամուտ:

- Ոսկին ծիլ-ծիլ, սարեսար ունենաս:
 - Հորդ օջախին օսկե սուն դառնաս:
 - Ժողված հողդ ծիլ-ծիլ ոսկի դառնա:
 - Քար ճանկռածդ ոսկի, մարգարիտ ընա:
 - Ֆող բռնես՝ ոսկի դառնա:
 - Փուշ ցանես՝ ոսկի քաղես
- (*Հարությունյան, 1975, 28, 238, 260*):

«Հայոց ոսկիպատումը» սույն բանասիրական ուրվագծում, նյութի բազմապիսի նմուշների ընդգրկումով, փորձեցինք ի մի բերել և ամփոփել հին և միջին հայերենում *ոսկի* բաղադրիչով առկա բառային ու դարձվածային հիմնական միավորները, դրանց ուղիղ և փոխաբերական կիրառությունները, տարբեր դրսևորումները հայերենի անվանաբանության, միջնադարյան բանաստեղծության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ: Նպատակն էր ոչ թե քննել-վերլուծել, այլ ընդհանուր գծերով ներկայացնել այդ ազնիվ մետաղի նկատմամբ հայ ավանդության մեջ եղած լեզվական, բանաստեղծական պատկերավորման եղանակների, ժողովրդական հավատալիքների ու ըմբռնումների գեթ ամբողջական համակարգը:

Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ ոսկին իր արժեքով, փայլով, գեղեցկությամբ առասպելաբանաստեղծական մտածողության մեջ զուգորդվելով լույսի, գեղեցիկի, ազնիվի, ունեցվածքի բնական ու մարդկային-հասարակական արժանիքներին՝ վերածվել է այդ հատկանիշներն արտահայ-

տող խորհրդանիշի կամ փոխաբերության և դարձել հիմնականում դրական արտահայտչամիջոց: Այդ է պատճառը, որ ոսկին բանաստեղծական-բանահյուսական լեզվում հանդես է գալիս գլխավորապես առարկաների, երևույթների, անձանց ֆիզիկական ու հոգևոր դրական բնութագրումների առնչությամբ և բնորոշ է հատկապես գրական ու բանահյուսական որոշակի ժանրերի, որոնց մեջ գերիշխողը գովասանքն է կամ բարի ցանկությունների մաղթանք (սիրերգ, գովերգ, ծոներգ, օրինանք-բարենաղթություն, մաղթանքի աղոթք, առածասացվածք, հանելուկ, գորովանքի բանաձևեր և այլն): Մինչդեռ բանահյուսական նեգատիվ ժանրերում, որոնց մեջ գերակշռողը չար ցանկությունն է կամ պարսավանքը (անեծք, հմայական աղոթք, հայհոյանքի, սպառնալիքի, պարսավանքի բանաձևեր), ոսկին գրեթե հանդես չի գալիս:

Ոսկու նկատմամբ եղած նույն այդ դրական, գեղեցիկ ու ազնիվ գաղափարների լեզվական արտահայտչամիջոցի դրսևորման արդյունք են հայոց անվանաբանության մեջ *ոսկի* բաղադրիչով կերտված անձնանունները: Գեղեցկության, բարության, արդարամտության, անմեղության դրական բարձր արժանիքներով են օժտված վիպական զրույցներում հանդես եկող ոսկեկերպար անձինք, որոնց ծնունդը կամ կերպարանափոխումը հանգում է աստվածային հրաշագործության նախասկզբին: Անգամ էպոսի ծիսա-առասպելաբանական կամ սոցիալական մակարդակների գործառությունների հիմքում երևան է գալիս արևի խորհրդանիշը, որն ինքնին դրական է ու կենսաբեր: Իսկ բերված տարբեր բնույթի հեքիաթներում ու զրույցներում ոսկին հանդես է գալիս իր բուն սոցիալական գործառությամբ, իբրև հարստության, ունեցվածքի խորհրդանիշի, որին միշտ էլ ձգտել ու երազել է մարդկային միտքը, որպես կենսա-ապահովման կարևոր միջոցի:

ЗОЛОТО ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

(III тыс. до н. э.–XIV в. н. э.)

Армянское нагорье, исключительно богатое разнообразными сырьевыми ресурсами, сыграло значительную роль в процессе формирования и развития металлургии древнего и средневекового Востока. В этом контексте должно быть отмечено, в частности, значение исследований в области истории золотодобычи, ювелирного дела, выпуска и обращения золотых монет.

Благодаря раскопкам последних десятилетий источниковедческая база "истории" золота Армении возросла количественно и качественно, что позволяет обратиться к вопросам локализации источников золотого сырья Армянского нагорья, периодизации истории золота, формирования особенностей ювелирного искусства, денежного обращения, роли золота в общественной и экономической жизни.

Сравнительное исследование золотых артефактов, проводимое в определенном историко-археологическом контексте, способно также выявить картину культурных связей. Более того, в ряде случаев именно золото выступает в качестве одного из важнейших индикаторов этих контактов, которые, будучи обусловленными специфическими военно-политическими и экономическими факторами, на различных этапах истории Армении имели определенную направленность и интенсивность.

Соответствующие материалы эпохи бронзы-железа, античности и средневековья, происходящие из археологических памятников Армении, являются документальным свидетельством активных связей как с непосредственными соседями, так и с отдаленными странами.

Золото занимало особое место в духовной жизни армян. Археологические и письменные источники дают в этом плане неопределимые данные, которые позволяют выявить и оценить

ту стабильную систему представлений, духовных ценностей и эстетических норм, которая была важнейшим элементом самобытности населения Армянского нагорья.

Золоту принадлежала также совершенно исключительная роль в декоративно-прикладном искусстве древней и средневековой Армении. Критическое изучение коллекции золотых изделий Армении, выделяющейся стилистическим и художественным своеобразием, разнообразием ассортимента, показывает, что, начиная с эпохи ранней бронзы, на Армянском нагорье сформировался самобытный очаг ювелирного дела. Стилистические и композиционные особенности золотых образцов декоративно-прикладного искусства, тенденции и процесс видоизменений, сравнительные аналогии показывают, что армянские мастера-ювелиры, будучи знакомы с достижениями современного им ювелирного дела, в своих творческих поисках уделяли большое место унаследованным от предков принципам и архетипам.

В первой главе рассматриваются вопросы, связанные с геологорудными характеристиками золота, эксплуатацией месторождений в древности, технологией изготовления золотых предметов, в частности, литейными формами.

Обладая неординарными физико-химическими свойствами, золото заняло исключительное место в жизни древних обществ, а в последующее время сыграло огромную роль в истории всех цивилизаций.

На северо-востоке Армянского нагорья (на территории Республики Армения) золотые украшения начинают употребляться во второй четверти III тыс. до н. э. Сырьевыми источниками для местного златоделания могли служить отдельные месторождения и проявления золо-

та, общее количество которых на территории Армении составляет несколько десятков (см. карту). Однако тщательное геолого-археологическое исследование этих месторождений показало, что лишь несколько рудных источников могли эксплуатироваться в древности.

На начальных этапах, что хронологически соответствует раннебронзовому веку (XXXIV-XXIV вв. до н. э.), золото в незначительном количестве добывалось из аллювиальных отложений рек вблизи коренных месторождений. Такими рассыпными источниками самородных золотников могли быть поймы р. Агстев у города Дилижана и долины горных рек у Зодского месторождения.

С периода средней бронзы (XXIV-XVI вв. до н. э.) наблюдается уже систематическая промывка золотоносных россыпей в тех же отложениях.

С начальных этапов поздней бронзы (примерно XVI-XV вв. до н. э.) начинается эксплуатация приповерхностных золотоносно-кварцевых жил коренных месторождений. Такими источниками были Меградзор, Гамзачиман и Зод, на рудоносных телах которых хорошо сохранились следы открытых горнопроходческих работ в виде многочисленных траншей и воронкообразных ям. Такая форма добычи золота продолжалась до начала нашей эры.

С первых веков нашей эры начинается постепенный переход к добыче руды из вглубь лежащих золотоносных зон с помощью различных горных проходок подземного типа (Зод, Меградзор, Гамзачиман); этот способ применялся до позднего средневековья.

До нас дошли многочисленные орудия, связанные с обогащением золотоносной породы. Систематизация и периодизация этого инструментария выявила хронологическую последовательность их применения.

На первом этапе (эпоха ранней и средней бронзы) промывка золотоносного песка производилась лотками "гавайского" типа. При переходе к эксплуатации коренных рудных тел, очевидно, на протяжении периода поздней бронзы, измельчение производится в каменных ступах.

В период раннего железа (XI-VIII вв. до н. э.) используются архаичные ладьевидные рудотерки. Рудотерки из хорошо обработанных, прямоугольных каменных блоков, скорее всего, начи-

нают применяться с урартского времени (IX-VI до н. э.) и, возможно, бытуют до первых веков нашей эры.

С первых веков н. э. до IV века растирание производилось коническими жерновами, а с V века до позднего средневековья применяются жернова с плоской поверхностью.

Техника и технология ювелирного искусства Армянского нагорья на всех этапах своего длительного развития практически никогда не отставала от достижений передовых очагов золотоделия древнего Ближнего Востока. Различия заключались, в основном, в масштабах самого производства.

Изучение готовой продукции золотоделия показывает, что здесь применялись приемы холодной и горячейковки, гравировки, тиснения и чеканки. С периода средней бронзы наблюдается литье в одноразовых литейных формах методом утраченного воска. С этого же времени начинает применяться инкрустация, пайка, техника зерни, получение золотой нити методом волочения и ее плетения.

В период поздней бронзы и раннего железа достаточно широкое распространение получает техника литья с применением двух- и трехстворчатых формочек со стандартными, судя по хорошо сохранившимся экземплярам, внешними параметрами. При выборе материала предпочтение, как правило, отдавалось мягким, но вместе с тем плотным разновидностям камня (туффиты, тальк, сланец, аргиллит). Некоторые технические и конструктивные особенности этих орудий достаточно убедительно свидетельствуют, что одни и те же формочки могли служить для отливки как золотых, так и медно-бронзовых украшений.

Во второй главе рассматривается феномен золота в историко-культурном контексте древней Армении.

С начальных фаз формирования цивилизации в материальной и духовной сферах жизнедеятельности прослеживается эпопея золота, ставшего исключительным номинальным, аллегорическим, эстетическим, стоимостным эквивалентом. Одна из наиболее интересных и пока недостаточно освещенных проблем ранней металлообработки Древнего Востока, в том числе Армянского нагорья, связана с золотом. В этом контексте принципиальное значение име-

ют данные Междуречья; обнаружение большого количества серебряных и золотых изделий (Тепе Гавра, Урук IVA), начиная с середины IV тыс. до н.э., в лишенном сырьевых источников Междуречье ставит вопрос об источниках их сырья. По рассматриваемому вопросу крайне интересное наблюдение сделано К. Максвелл-Гислопом. Обращаясь к составу некоторых образцов золотых украшений царских захоронений в Уре, автор особо подчеркивает большую вероятность получения сырья с Армянского нагорья. Более того, в текстах III-II тыс. до н.э. многочисленны свидетельства о странах, снабжающих Междуречье золотом и граничащих с Армянским нагорьем. В частности, в текстах Гудеа есть свидетельство, что он приобретал золото из окрестностей стран Хахум и Кимаш. В каппадокийских текстах Хахум упоминается как *Ка-лит*, и как страна, экспортирующая золото. По единодушному мнению ученых гору Хахум и *Ка-лит* следует локализовать к северо-востоку от Малатии, по пути, ведущем из Диарбекира в Коль-Тапа (Каниш). Особый интерес представляет соображение П.Мури, согласно которому Кимаш могли называться горы Аргана-Маден. В шумерском эпосе "Энкин и Нинурсаг" золото и лазурит доставлялись в Южное Междуречье из страны Харали (hАрали, Арали) через страну Тугриш (Тукриш, Тугриз, Тугрис). Добавим также, что в ассирийских текстах страна Харали считалась золотоносной, и существует убеждение, что ее нужно локализовать недалеко от Мардина.

Предметом особого обсуждения являются тексты ассирийских и ванских царей, связанные с названиями стран и местностей Ушкакина, Ушкиани, Ушкиа и Хубушкиа. Можно предположить, что корень этих топонимов – слово "ницф" ("золото"); это, в свою очередь, позволяет утверждать, что отмеченные названия означают "страна золота", "долина золота" или "гора золота", причем они действительно локализуются в золотоносных районах Армянского нагорья или в непосредственной близости от них.

Эти данные, а также особенности реалий археокультуры нагорья и соседних областей, стилиевые характеристики золотых артефактов позволяют выделить две основные фазы истории золота на протяжении бронзового–

раннего железного веков. Первую фазу хронологически определяем 3600–2300/2100гг. до н.э.; ее история очерчивается в контексте "экспансии" так называемых урукской и куро-араксской культур. Следующую фазу мы хронологически определили 2300/2100 – 800гг. до н.э. Историю этой фазы можно проследить в двух основных этапах реорганизации: первый непосредственно связывается с триалети-ванадзорскими реалиями и периодом процветания транзитной торговли Ашшур–Каниш. Второй этап распространения золота (XVI–IXвв. до н.э.) связан с процессами становления и расширения новых явлений (типа лчашен-мецаморской) археокультуры. Примечательно, что вторая фаза истории золота Армении однозначно связывается с коренными изменениями, имевшими для территории переломное значение. Одновременно, в связи с отсутствием письменных источников, освещение этой фазы истории золота возможно в основном благодаря анализу основных вопросов "сакрализации" и "секуляризации" этого металла. На территории нагорья золотые изделия в беспримерном количестве фиксируются в тех триалети-ванадзорских комплексах, которые знаменуют укоренение в регионе социальных контрастов. Необходимо отметить, что если в различных ареалах социального ландшафта Передней Азии видны факты укоренения технологий социального управления, то появляется и золото. Предметы, как символы, активно вводились в социальную стратегию и были вызваны ритуальной и мифологической идеологией, символическими кодами и прочим. Сравнение обнаруженных в археологических комплексах Армении символов, изготовленных из золота, а также серебра и прочих материалов, показывает, что последние служили задаче предметной материализации определенной идеи (наполнялась смыслом форма артефакта), а золото представляло основу этой идеи и ее священную сущность (придавалось значение предусмотренному для изготовления артефакта материалу). Исходя из вышеизложенного, полагаем, что начальные фазы семиотизации золота и придания "художественности" золотым изделиям однозначно связываются со становлением социальных институтов правления и с системой мифологии в обществах триалети-ванадзорской культуры. Для лю-

Богом. В древности создание подобных ин-
ститутов знаменуется мифологическим три-
единством "божество - герой - царь". В преде-
лах этого триединства механизмы образова-
ния мифологической системы подвижны, что в
свою очередь определяет неустойчивость сим-
волов. То, что символизирует божество, приво-
дится в соответствие героическому или царс-
кому. В этом смысле типологические тождества
месопотамских, хеттских, греческих, индий-
ских и триалети-ванадзорских погребальных
ритуалов позволяют увидеть в упомянутой
культуре в последовательности "божество —
царь — золото" семантическую эквивалентность.
В основном, "осимволенное" солнечными моти-
вами триалети-ванадзорское золото в каждом
погребальном обряде, связываясь образно-смыс-
ловым единством с ритуальным текстом, ука-
зывает на космическое положение покойного
(=царю = богу солнца), то есть покойный соот-
носится с "Центром мира". Царь сопричастен
мировому центру и порядку, воплощает его, а
золото символизирует как центр и порядок ми-
роиздания, так и самого царя.

Древние образцы ювелирного дела Армян-
ского нагорья в силу своего совершенства и
видового многообразия являются не только вы-
разительным свидетельством канонической сис-
темы мировоззрения, но также очерчивают
ареал определенного художественного стиля и
эстетических норм, имеющий свое определен-
ное место в ювелирном деле Древнего мира.
Возвращаясь к особенностям ювелирного дела
нагорья, "языку" стиля, можно конкретизиро-
вать следующее:

В декоративно-прикладном искусстве Арме-
нии бронзового века преобладают орнаменталь-
ные решения ювелирных образцов. Доминанта
орнаментальных мотивов особенно подчеркну-
та на предметах роскоши. На таковых из Шен-
гавита, Карашамба, Лори-берда, Триалети и пр.,
видно, что орнамент на них является не толь-
ко декоративным ухищрением, но также осно-
вой представленной данным предметом идеи —
предметной материализацией этой идеи (ср.
символизирующие солнце нагрудные украшения
и булавки, антропоморфные подвески-амулеты,
символизирующие древо жизни двуспиральные
подвески, декоративные булавки с двуспираль-
ными головками и пр.). Здесь сам предмет яв-

ляется украшением, а украшение на нем — носи-
телем смысла предмета. Триалетское золото
преимущественно орнаментировано "солнечны-
ми мотивами", которые "освящают" золото и
придают ему художественность. Можно ут-
верждать, что в любом изделии ювелирного ис-
кусства Армении эпохи бронзы прикладное зна-
чение и выразительность равносильны. Если
стилевые особенности ювелирного искусства
Армении предпрешены определенными стоимо-
стными критериями, то конкретность стиля про-
является в своеобразной совокупности изобра-
зительных (иконографических) способов и эле-
ментов. В этом плане особо подчеркивается
ряд принципов построения композиционного поля
орнамента. Наиболее распространены компо-
зиции из повторяющихся элементов (точечный
орнамент, концентрические окружности, "бегу-
щие спирали" и пр.). Каноничность наблюда-
ется также в способах распределения узора —
разделение ровной поверхности, взаимоотно-
шение деталей и пр. Преобладает разделение
поясами из витой проволоки или шариками, со-
ставляющими окружность. Основными составля-
ющими орнамента служат геометрические эле-
менты — спирали, концентрические окружно-
сти, шарики, точки, кресты, меандры и пр. Эти
стилевые особенности показывают, что с эпохи
средней бронзы на Армянском нагорье сфор-
мировался весьма своеобразный ареал ювелир-
ного искусства, сохранивший стиливое своеоб-
разие также в последующих веках.

Восприятие золота в средневековой армян-
ской действительности с достаточной полно-
той восстанавливается благодаря многочис-
ленным письменным источникам.

В средние века золото наряду с расшире-
нием функции всеобщего обменного эквивален-
та накапливалось в виде кладов. Причем при
накоплении золота на первый план выдвигались
священные, регулятивные и престижные функ-
ции этого металла. В состав кладов в царс-
кой последовательности входили золото,
серебро, драгоценные камни, одежда, различные
царские, княжеские, церковные знаки и утварь,
а также книги. Золото и серебро все еще счи-
тались священными царскими металлами и мог-
ли быть приобретены, хранимы или должны бы-
ли носиться при определенных специфических
условиях.

Золотые прииски принадлежали царю, серебряные-царице, то же касалось золотых и серебряных предметов, захваченных в качестве военной добычи.

Раздача сюзереном своим подданным золотых изделий означала утверждение статуса последних в иерархической лестнице и служила знаком этого статуса. Царский пир являлся одним из основных ритуалов, где золото наиболее полно выражало свою священную регулятивную функцию. Другой сферой подобного применения были царские (и церковные) шествия. Царские шествия наиболее выпукло выявляют священную триаду: солнце-царь-золото. Третьей областью применения был бой. Употребление золотых деталей в различных видах оружия и доспеха воинов выполняло функцию психологического давления на врага, а также придавало бою характер космического действия, олицетворяя победу света над тьмой.

Христианское церковное толкование золота как метафоры божественного света, с одной стороны, обусловило его широкое применение в церковном интерьере и ритуале, а с другой – толкование любого богатства, в том числе и золота, как источника зла – предусматривало отказ от его применения в быту церковнослужителей.

Третья глава посвящена изучению золотых артефактов раннего и среднего бронзового веков.

Самые ранние образцы золотых изделий в Армении обнаружены на памятниках раннего бронзового века (Мецамор, Шенгавит, Хаченагет, Степанакерт), представляющих различные этапы развития куро-араксской культуры. Среди находок имеются височные кольца в полтора оборота, дисковидная пластинчатая подвеска с гравированным орнаментом, бусы; последние документируют как сам факт существования ювелирного ремесла, так и процесс его развития. Примечательно, что погребения Шенгавита, Хаченагета, Степанакерта, которые маркируют переходный период от раннего к среднему бронзовому веку, свидетельствуют о начале коренных социальных изменений. Параллельно с развитием этих процессов образцы декоративно-прикладного искусства, утвари из драгоценных металлов и посеребренные или позолоченные предметы вооружения в среднем

бронзовом веке уже встречаются в массовом порядке. Примечательные образцы украшений и утвари из золота, найденные в многочисленных раскопанных на территории Армении погребениях (Ванадзор, Карашамб, Лори Берд, Ачашен, Одзун, Аруч, Айгешат, Неркин Геташен и др.), свидетельствуют, что ювелирное ремесло переживало бурное развитие. Мастера-ювелиры владели тонкой ювелирной техникой, были знакомы с различными методами обработки металлов – холодной и термической обработкой, плавкой, ковкой, паукой, чеканкой. Лучшим свидетельством этому являются найденные в погребениях Ванадзора, Карашамба, Аруча, Лори Берда бусы, булавки, разделители. Исключительно примечательную коллекцию образцов прикладного искусства образуют пряжки и медальоны из золота и серебра с орнаментированной поверхностью (Айгешат, Одзун, Карашамб).

Среди вышеперечисленных материалов особое место принадлежит найденным в погребениях Ванадзора и Карашамба образцам утвари. Способы изготовления сосудов, декор, самобытные изображения предоставляют неоценимые данные об общественном строе, быте, военном деле, мифологии населения Армянского нагорья.

Результаты сопоставления и анализа этой исключительной выборки украшений и утвари, обнаруженной в погребениях, относимых к триалети-ванадзорской культуре среднего бронзового века, позволяют безоговорочно констатировать, что последние знаменуют возникновение нового жанра в декоративно-прикладном искусстве Армении бронзового века. Примечательно, что в исследованиях, посвященных изучению образцов ювелирного дела из погребений Триалети, часто подчеркивается то обстоятельство, что последние большей частью не имеют аналогий, и встречаются в основном на территории Грузии. Работы последних лет показывают, что раскопанные в Армении памятники триалети-ванадзорской культуры также богаты изготовленными из золота аналогичными находками. Очевидно, что параллельно с обнаружением новых памятников этой культуры будет расширяться географический ареал образцов этого самобытного ювелирного искусства. Необходимо также отметить, что в свое время была принята точка зрения, согласно которой в ювелирном ремесле Южного

Кавказа среднего бронзового века заметно хеттское или малоазийское влияние. Дело в том, что до последнего времени триалети-ванадзорские реалии в основном датировались в рамках второй четверти II тысячелетия до н.э. Естественно, малоазийский, в частности хеттский, аналогии считались прототипами исходного импульса. Уточнения в вопросах хронологии свидетельствуют, что формирование ювелирного ремесла на нагорье очевидно в тех же хронологических рамках, что и в областях Малой Азии. В настоящее время не подлежит сомнению, что формирование ювелирного дела Трои, Аладжа Хюйюка, Канеша и культур Южного Кавказа – синхронное явление.

В четвертой главе рассматриваются золотые изделия позднего бронзового и раннего железного веков.

Исследование археологических памятников Армении показывает, что, начиная с XV в. до н.э., историко-археологическая ситуация в регионе характеризуется кардинальными социально-культурными изменениями, которые находят непосредственные отражения также в сфере применения и обращения золота. Анализ изготовленных из золота предметов роскоши, происходящих из памятников XVI/XV – IX/VIII вв. до н.э., свидетельствует о продолжении традиций. В частности, сохраняются прежние формы орнаментации, композиционные решения и стилистика. Очевидны также инновации в этой сфере. Если для ювелирного искусства среднего бронзового века были характерны техника филигрانی и зерни, то, начиная с ранних этапов позднебронзового века, распространяются изделия, изготовленные в технике перегородчатой филигрانی, появляются новые формы и предметы. Примечательно, что в памятниках раннего железного века золотые изделия в значительных количествах фиксируются не только в "княжеских погребениях", но и в так называемых "могилах воинов". Это обстоятельство имеет особое значение в системе оценки процессов расширения объемов золота в новой сфере общественных отношений. Частая повторяемость находок аналогичных золотых украшений в раскопанных в различных областях Армении памятниках, большое количество литейных форм для отливки предметов роскоши, бронзовых подражаний золотых изделий свиде-

тельствуют, что мы имеем дело с самобытным ареалом декоративно-прикладного искусства, в частности – ювелирного дела, который локализуется в пределах Армянского нагорья.

В этой главе представлены золотые украшения и предметы, найденные в погребениях Лчашена, Лори Берда, Мецамора, Ширикавана, Толорса, Орома, Такавораниста (Ванадзор) и др.

Исключительными образцами позднебронзового (XVI/XV – XIII/XII вв. до н.э.) ювелирного дела являются навершия жезлов с парой зооморфных голов из Ванадзора, фигурка лягушки и нагрудное украшение с изображением головы льва из Лчашена, символизирующие женщин подвески из Лори Берда, Лчашена и Ванадзора и пр. Характерные для этого этапа украшения в основном представлены бусами, разделителями и подвесками с гладкой или орнаментированной поверхностью. Уникальным образцом декоративно-прикладного искусства является серебряный оберег из Лори Берда, который символизирует женские божества – близнецов. Примечательные образцы позднебронзового ювелирного дела – дисковидные нагрудные украшения с изображениями солнца или небесных светил.

Большим ассортиментом характерных для раннего железа (XII–IX/VIII вв. до н.э.) золотых украшений представлены находки из Лори Берда. Найденные из этого памятника, также как и из погребений Ширикавана, Мецамора, Толорса золотые бусы повторяют характерные для предыдущего этапа формы. Появляются также новые виды украшений – серьги с четырьмя выполненными зернью пирамидами (Лори Берд, Ором), серебряный пояс с аппликацией позолоченных львов (Мецамор) и т.д. Рядом с прежними техническими приемами можно видеть новые – бусы с пастовой сердцевинкой, покрытые золотой фольгой, многокомпонентные предметы, в изготовлении которых применялись бронза, серебро и золото, украшения, выполненные прессованием. Примечательно, что в погребениях этого этапа имеются детали конского убора из золота и серебра. Исключительным образцом ювелирного искусства является найденное в Толорсе нагрудное украшение, напоминающее гроздь винограда.

Обнаруженные в Армении золотые украшения имеют аналогии в различных культурных ареалах Древнего Востока, что указывает на

интенсивность культурных взаимоотношений и связей в XV – IX вв. до н.э.

В пятой главе рассматриваются вопросы, связанные с ювелирным делом Армении эпохи широкого освоения железа. Богатые материалы, обнаруженные раскопками могильника Лори Берда, показали, что в эту эпоху нет кризиса ювелирной продукции, связанного с тяжелой налоговой политикой урартов.

В то же время лорибердские жреческие, княжеские, возможно, также царские погребения демонстрируют новые архитектурные формы погребальных сооружений и новые формы обряда, обогащая представления о культуре VII-VI вв. до н.э. всего Закавказья. Эти погребения характеризуются большими размерами камер, захоронениями роскошно убранных лошадей и расчлененных погребенных.

Ювелирное искусство этого периода теснейшим образом связано со стилистическими особенностями искусства Ванского царства. С IX в. до н.э. влияние урартской культуры распространяется также на север. Позднее (в VII-VI вв. до н.э.) в Закавказье и в Западном Иране появляются вещи, а в погребениях – особенности ритуального характера, которые обычно объясняются наличием в регионе скифского элемента.

Среди более чем двух десятков открытых в Лори Берде погребений рассматриваемой эпохи семь содержали золотые предметы. На протяжении этого исторического периода в ювелирном искусстве сосуществуют украшения как традиционных, так и совершенно новых форм, причем последние выделяются не только разнообразием, но и техническим совершенством.

Среди традиционных украшений должны быть отмечены разнообразные бусы – проволочные, свернутые спиралью, биконические и цилиндрические, изготовленные из фольги, а также украшенные зернью и четырьмя спиральями. Разделители отличаются от бус ранних этапов. Им присущи выразительные средства урартского ювелирного искусства. Эти материалы находят аналогии в коллекциях Алтин-тепе и Зивие.

В эту эпоху излюблены разного размера пуговицеобразные, орнаментированные фольги, которые нашивались на одежду или головной убор. Их ранние аналогии известны из ассирийских погребений Мари и северо-западного Ирана.

Новинкой в смысле художественного мышления и технического исполнения являются некоторые виды подвесок. В погребениях найдены несколько сот мельчайших трубочек, которые могли быть заготовками этих украшений или нашиваться на ткань, образуя различные орнаменты.

Новинкой являются также сферические ажурные бусы, составленные из элементов в виде розеток и колец. Их аналогии встречаются в памятниках Грузии VII-VI вв. до н.э.

Примечательна бусина в виде льва, изготовленная с применением всех технических средств современного ювелирного дела. По стилистическим, композиционным и техническим особенностям она близка образцам урартского искусства и, возможно, является урартской продукцией.

Одна из пуговицеобразных бус, с составленным зернью крестообразным изображением, напоминает образцы этрусского ювелирного искусства.

Обособляются агатовые цилиндрические бусы, на концы которых надеты золотые орнаментированные колпачки.

На этом этапе впервые в Лори Берде встречаются золотые диадемы. Их носили, по-видимому, жрецы, расчлененные останки которых сопровождала пара лошадей. С ними найден золотой браслет с окончанием в виде головы змеи, многочисленные серебряные и бронзовые образцы которых имеются в погребениях Лори Берда. Браслеты, связанные с культом змеи, мужского начала, добрых сил и плодородия, были широко распространены в Ванском царстве с VIII в. до н.э.

Исключительный интерес представляют треугольные височные украшения, имевшие магическое, охранительное назначение.

Близкие аналогии этих украшений найдены в Симагре (Фасис), датируемой третьей четвертью VI в. до н.э. По-видимому, эти височные подвески были модными в Армении, Грузии, греческих колониях Черноморского побережья (Колхида).

Одним из лучших образцов ювелирного искусства среди материалов Лори Берда является серебряная цепь из тонких нитей, с окончаниями из электра. Точнейшие золотые аналогии этой цепи известны из Херсонской и Чер-

касской областей, датируются IV в. до н. э. и считаются скифской продукцией.

Влияние древневосточного искусства очевидно в иконографии изображений пальм, всадников, колесницы и царя-копыеносца на серебряном яйцевидном кубке.

В шестой главе изложен процесс формирования урартской культуры и государства, в основе которого - комплекс реформ, предпринятых царем Ишпуни и сыном его Минуа. Здесь же интерпретируются понятия "вантоспская" и "урартская" культуры; первая представляется как явление элитарного характера, тесно связанное с государственными институтами и религией Ванского царства, сложившееся в результате предпринятых реформ. Урартская же культура формировалась в процессе ослабления биаино-этиунского политико-культурного антагонизма и являлась итогом адаптации и слияния вантоспских и этиунских традиций, что в свою очередь привело к ускорению процесса этнической унификации населения Армянского нагорья, завершившегося во II в. до н. э.

Сопоставлены сведения урартских, ассирийских, греческих источников о тех месторождениях золота (Содк, Спер (Сиспиритис), Схерд и т.д.), которые эксплуатировались и в урартский период.

По видимому, именно с целью захвата золотоносных рудников и путей, ведущих к ним, урартские цари долгие годы воевали с Удури - Этиуни и Диауехи. Поход ассирийского царя Тиглатпаласара в Даяэне (Диауехи) имел ту же цель.

Обращено внимание и на идентичность названия золотоносной местности Кабалла в Сиспиритисе, упоминаемой Страбоном, со "страной племени" Кабилухи в Диауехи, засвидетельствованной в летописи Аргишти I.

В Урарту существовали два основных вида сокровищниц: светские и храмовые. Царь в качестве верховного духовного лица имел право распоряжаться также и имуществом храмов. Возможно, что и право на владение золотоносными рудниками страны также принадлежало государству.

Главные сокровищницы страны находились в Муцацуре, Туше и в Эриахи. В Туше и Эриахе существовали сокровищницы, сооруженные в искусственных пещерах. Сокровищницы и кла-

довые для роскошной утвари имелись во всех городах и больших крепостях государства. Золото в них хранилось и в виде небольших слитков (один из которых найден на Кармир-блуре).

Обстоятельства находок золотых предметов различны: а) случайные; б) в четко датированном слое; в) в погребениях; г) в четко датированном слое, но в виде клада. Примечательно, что и многие кармирблурские высокохудожественные, в том числе и золотые предметы, найдены были в кладах. Большинство из этих вещей до осады крепости находились в храме города. Надписи на некоторых из них свидетельствуют о том, что эти предметы не синхронны и привезены в Теишебауни из городов Минуахили, Эребуни, Сардурихили (Муханнат-тапа-Хосровапат), Русахили: обстоятельство, которое свидетельствует, что неприятель, разрушивший город Теишебауни, наступал с юго-юго-востока.

На основании сопоставления данных надписей (в основном с именами Ишпуни и Минуа) на металлических предметах, найденных в 70-х гг. в восточной Турции, предполагается, что последние происходят из погребений (или кладовых) Ишпуни и Минуа в районе Вана, которые были раскопаны не специалистами. Предметы из этих гробниц оказались в различных музеях Европы, Азии и США. Возможно, что многие бесспорные урартские предметы, в том числе и золотые, имеющие художественную ценность, найденные в 70-х гг. в указанных областях, восходят к этим гробницам и могут быть датированы концом IX-началом VIII вв. до н. э.

Ассортимент урартских золотых или частично золотых предметов включает: медаллоны, пекторали, ведерки, браслеты, булавки и гривны, серьги, фибулы, пуговицы, бусы, предметы неопределенного назначения.

В главе также рассмотрены вопросы датировки, техники изготовления этих предметов, а также иконографические особенности изображений на некоторых из них. В конце главы, в качестве вывода отмечается, что вантоспское искусство, в частности, златоделие, теснейшим образом было связано с государством и религией страны и после падения Ванского царства могло развиваться (без значительных деформаций) только в обществе, которое имело аналогичные с урартской структурой и религией.

В седьмой главе рассматривается ювелирное дело раннеармянского, эллинистического и античного (римского) периодов. Выполненные с высоким художественным вкусом вещи известны из Эребуни, Армавира и других памятников. Археологические материалы свидетельствуют, что в VI-IV вв. до н. э. ювелирные мастерские продолжали функционировать. Известно, что ювелирное искусство является достаточно консервативным, техника – стабильной, а художественные формы и стиль продукции меняются сравнительно медленно.

Письменные источники эллинистического периода неоднократно повествуют по тому или иному поводу о царских и храмовых сокровищах.

Рост спроса стимулирует совершенствование ювелирной техники. Увеличивается производство золотых изделий, они становятся доступными даже средним слоям населения. Этому способствуют наличие сырья на Армянском нагорье и давние традиции металлообработки.

Найденные в Арташате и Гарни формочки, ювелирные инструменты, полуфабрикаты, золотые изделия свидетельствуют, что в эллинистической Армении мастера применяли техникуковки, литья, инкрустации, штамповки, гравировки, нанизывания, переплетения зерна с нитью (филигрань), позолоты, протяжения проволоки разной толщины и изготовления тонких нитей, вальцевания, перегородчатой эмали и пр. В эллинистический период, однако, чаще используется литье и штамповка. Развитию ювелирного дела значительно способствовало открытие в I в. до н. э. Вальцевания, что дало возможность получать качественные, тонкие, одинаковой толщины пластины. Последнее стимулировало развитие техники паяния.

Эти изменения в ювелирном деле и в других областях художественной металлообработки привели к новому разделению труда – узкой специализации. Ювелирная техника приобретает связь с чеканкой монет. Чеканка монет и ювелирное дело были связаны непосредственно с царским двором, который являлся главным заказчиком ювелирных изделий.

Нововведения в ювелирном деле в I в. до н. э. нашли широкое применение в производстве. Преобладающим становится использование изготовленных вальцеванием тонких пластин в погребальных венках и для изготовления мелких

украшений одежды. Кольца и серьги изготавливаются из тонких пластин с помощью паяния полыми, заполненными гипсом. Широко применяется украшение колец и серег полудрагоценными камнями.

Расцвет ювелирного дела и художественных ремесел вообще в странах, входящих в состав Римской империи, в частности в Армении, был результатом роста спроса, расцвета торговли и усиления связей, общих социальных и демографических изменений, происходящих в обществе. Но начиная с III века в античном мире произошел ряд важных событий, которые повлияли также на политическое и экономическое положение Армении. Торговля Восток-Запад пережила упадок, который в свою очередь повлиял на ремесла. Города, которые были главными центрами ремесел и торговли, постепенно теряют свое прежнее значение экономических центров и приходят в запустение. Ремесленники теперь обслуживают только местные рынки. Все это оказывает значительное влияние на ремесло, в том числе также на ювелирное производство. Продукция последнего теряет присущее изделиям эллинистического периода и I-II вв. разнообразие, изящность и величепие. В II-V вв. появляются более простые, не трудоемкие формы. Продукция становится однообразной.

Восьмая глава посвящена различным аспектам изучения золота в средневековой Армении.

Средневековый период истории армянского народа исключительно богат политическими событиями, экономическими взлетами и падениями, замечательными достижениями в искусстве. Среди достигших высокого уровня развития ремесел должно быть особенно отмечено ювелирное дело.

В трудах армянских и иноземных историков, эпиграфических надписях сохранились многочисленные свидетельства о золотых приисках, их разработке, применении золота в различных сферах армянского быта.

Заслуживают внимания данные этнографических материалов более позднего периода и работ топонимического характера, связанные с золотыми рудниками и древними центрами добычи золота, их названиями, что может способствовать уточнению локализации основных месторождений золота.

В армянских сводах законов и книгах канонов (Мхитар Гош, Смбат Спарамет) дана картина запасов золота основных месторождений, их принадлежности и реалии, связанные с эксплуатацией и владением последних. Согласно этим свидетельствам месторождения золота и серебра находились в распоряжении соответственно царя и царицы.

На страницах философской и алхимической литературы можно встретить многочисленные упоминания о свойствах и характере золота, об искусственных методах его получения и подделки. Их значительная часть взята из более ранних работ или же является переводом арабских источников. Главной целью алхимических опытов было получение золота. Не случайно, что и значительная часть лекарственных растений рассматривается в связи с получением золота, иногда и его подделкой.

В средневековой армянской историографии сохранились многочисленные примечательные свидетельства о царских и княжеских одеяниях, украшениях, парадном оружии, церковной утвари.

Наиболее распространенными среди золотых украшений являются кольца, которые носили представители самых различных слоев общества. Зачастую они символизировали положение и место владельца в светской и духовной иерархии.

Широкое распространение имели также браслеты. Примечательными образцами золотых украшений являются ожерелья, серьги и пр.

Одним из наиболее замечательных образцов средневекового армянского ювелирного дела является т.н. чаша Вильгорда, изготовленная в Киликии в XII-XIII вв. Другой интересный образец прикладного искусства – золотая чаша, найденная при раскопках Арташата.

Среди высокохудожественных образцов средневекового ювелирного производства особое место занимает церковная утварь. Примечательны ларцы для хранения мощей, инкрустированные золотыми и серебряными тонкими пластинами и драгоценными камнями, датируемые X-XIV вв. Из них знамениты приписываемый царю Киликии Хетуму ларец Скевра и созданный по заказу князя Эачина Просяна ларец "Хотакерац сурб ншан".

В средневековом ювелирном искусстве большое распространение получило златоткачество, лучшими примерами которого являются

образцы детской одежды, найденные при раскопках Ани.

Из памятников изобразительного искусства лучше всего сохранились миниатюры манускриптов, в самых ранних из которых (VI-VII вв.) наряду с ценными красками одновременно применялось и золото. Ценные рукописи изготовлялись в первую очередь в монастырях, находившихся под покровительством царских и княжеских домов. Золото применялось также для изготовления драгоценных обложек рукописей.

В средневековой Армении при изготовлении вещей из золота и серебра применялось множество технических способов: моделировка воском, отливка при помощи формы, ковка, чеканка, инкрустация, штамповка, плетение нитями, украшение зернью, гравировка, золочение, серебрение, чернение и др.

Девятая глава посвящена нумизматическим находкам.

Армения, в силу своего географического положения, в древности и средневековье являлась перекрестком международных торговых дорог, связывающих Восток с Западом. В товарно-денежных отношениях Востока и Запада оборот золотых монет всегда был обусловлен Западом.

Самые ранние золотые монеты, найденные в Армении, отчеканены во время Александра Македонского. Они были в обороте в III-I вв. до н. э. и имели значение международной валюты.

В III-I вв. до н. э. в Армении также были в обороте копии статера фракийского правителя Лусимаха (306-282 гг. до н. э.). Однако в отличие от копий, найденных в других странах, армянский экземпляр (Сисиан) имеет вес полноценного статера.

В I в. до н. э. Армения была вовлечена в денежную систему Рима. Однако золотые римские монеты вошли в оборот в Армении лишь в I в. н. э. Отсутствие золотых монет некоторых императоров обусловлено, очевидно, изменениями в восточной политике Рима.

Среди монет II в. особый интерес представляет копия золотой монеты Траяна. К этому же времени относится и копия золотой монеты Тиграна II, которая представлена впервые.

Найденные на территории Армении золотые монеты царицы Пальмиры Зенобии (266-272 гг.) и боспорских царей Рискупорида II (211-238 (39 гг.) и Ремстакла указывают на широкие торгово-экономические связи Армении в III в.

В 324г. Рим ввел в оборот новую денежную единицу - золотой солид (номисма) средним весом 4.55г, которая позже стала основной денежной единицей Византии и в качестве международной валюты оставалась в обороте до XII в.

О широком распространении солид-номисм свидетельствуют находки византийских гирь в Двине и Ани, которые, вероятно, использовались менями при денежных сделках.

Византийские золотые монеты вошли в денежный оборот Армении уже в V в. при Теодоре II (408-450гг.) и Левоне I (457-474гг.).

Приток византийских золотых монет в Армению сокращается в VII-IXвв., когда Армения была включена в состав Арабского халифата. Однако после падения халифата значение византийских золотых монет резко возрастает, а в XI в. они переполняют рынок Востока, являясь самой надежной денежной единицей своего времени.

Наиболее интересной находкой монет XI в. в Армении является клад монет Константина VIII (1025-1028гг.) из Норашена (3539 монет).

В XIIв. количество византийских золотых монет сокращается и постепенно они выходят из оборота.

В отличие от Византии, в Арабском халифате чеканка золотых монет производилась в ограниченном объеме. Халифат продолжал монетарные традиции восточных правителей. Золотая монета имела значение расчетной единицы и не являлась платежным средством. Этим объясняются единичные находки омейядских и аббасидских золотых монет в Армении.

Для нумизматики Армении особое значение имеют золотые монеты Куликийской Армении, количество которых составляет около десятка. Известны лишь золотые монеты, выпущенные царями Левонем I (1198-1219гг.), Хэтумом I (1226-1271гг.) и Константином I (1298-1299гг.).

Десятая глава посвящена филологическим аспектам проблемы.

Армянское слово *nułh* ("воски") происходит от преобразованной формы индоевропейского **Hał - os / *Hu - os* и соотносится с шумерским *giš kin* – "золото". В древнем и новом армянском слово "золото" используется и как существительное, и как прилагательное, в прямом и переносном смысле. Оно засвидетельствовано в источниках многочисленными словообразованиями и в виде производных слов (более 110 форм).

В прямом смысле подавляющее большинство словообразований относится к ювелирному ремеслу, в частности, к качеству, виду, особенностям применения продукции и свидетельствует о наличии богатого ассортимента золотых и украшенных золотом изделий и высоком уровне развития ювелирного ремесла.

Слово *nułh* – золото в различных смыслах словесных и фразеологических образований нашло широкое применение в древней и средневековой армянской поэзии и особенно в народных песнях. В частности, чрезвычайно образны, выразительны применения функций эпитетов слова "золото", придающих новый смысл существительному, делающих его более звучным и превращающих его в красочный поэтический и содержательный образ.

Золото нашло широкий отклик в армянской эпической традиции. В частности, заметное распространение имеют представления о персонажах "золотого образа", сотканных вокруг них традиционных сказов, имеющих мифологические корни и происходящих из первичных представлений о различных предметах и явлениях космоса (солнце, луна, гроза).

Среди армянских сюжетов о золоте значительное место принадлежит шуточным и морально-философским сказам, которые в жанровом отношении являются животными сказками-баснями, реалистическим сказкам и суеверным рассказам. В них с народной сатирой и морально-философскими обобщениями отражено народное отношение к золоту (богатству, счастью) и его восприятию.

И, наконец, золото нашло различные проявления в эпосе "Сасна Црер" и в армянской паремии (поговорки – пословицы, загадки, благословения, благопожелания).

В "Сасна Црер" золото выступает в символично-мифологическом осмыслении, в аспекте ритуального применения и в собственной социально-материальной ценности, что свидетельствует о факте сохранения различных историко-культурных восприятий этого благородного металла в древнем эпосе.

Общее заключение состоит в том, что золото, благодаря своей цене, блеску, цвету, красоте в мифологическом мышлении ассоциировалось с естественными человеческими и общественными ценностями (свет, красота,

благородство, имущество) и трансформировалось в отражающий эти признаки символ или метафору, стало в основном средством выражения положительного. В силу этого золото в поэтическом языке выступает главным образом в связи с положительными характеристиками предметов, явлений, физических и духовных черт персонажей и особенно присуще определенным литературным и фольклорным жанрам, в которых доминирующим являются восхваления или добрые пожелания.

Между тем в негативных фольклорных жанрах, где преобладают злые желания или осуждение, золото почти не фигурирует (проклятия, колдовские молитвы, формулы осуждения, заговоры, угрозы).

Результатом проявления этих идей положительного и благородного в армянской эпонимике являются личные имена, производимые от корня "золото".

Положительными достоинствами красоты, добра, справедливости, невинности наделяются выступающие в эпических сказах "золотообразные" персонажи, рождение или преобразование которых восходит к божественному чуду. В первооснове социальной и ритуально-мифологической функции золота в эпосе лежит символ солнца, которое само по себе положительно и животворяще. А в различного характера сказках золото выступает в своем собственном социальном значении, как символ богатства, имущества, счастья, к которым всегда стремилось человечество.

GOLD OF ANCIENT ARMENIA

(III millennium BCE – XIV AD)

The Armenian Highlands, a region extremely rich in a wide array of mineral resources, has an important role in the formation and development of metallurgy in the ancient and medieval Near East. This book examines the role of gold in the Armenian Highlands, exploring a range of topics from the history of gold mining, to jewellery, to the minting and circulation of gold coinage.

Thanks to excavations during the last few decades, the available sources for detailing the "history" of gold in Armenia has increased quantitatively and qualitatively, allowing us to examine a number of new issues, including the distribution of gold in the Armenian Highlands, the periodization of the history of goldworking, the formation of unique characteristics of the local jewellery, the monetary circulation and the role of gold in social and economic life.

A comparative study of gold artifacts in each certain archaeological context also reveals a complex picture of broad cultural links. Moreover, the gold often serves as an important indicator of such contacts, which, being conditioned by military-political and economic factors, had different directions and intensity in different periods of Armenian history.

In addition to the archaeological materials of the Bronze-Iron Ages, Antique times and Middle Ages there is also documentary evidences of active contacts between the Armenian Highlands, its neighbors and remote countries.

Gold occupied a unique place in the spiritual life of Armenians. Archaeological and written sources provide valuable data that allow us to examine the spiritual values and aesthetic norms of the Armenian Highland populations.

Gold also held an important position in the decorative and applied arts of Medieval Armenia. Thorough study of the collections of gold accessories of

Armenia, divisible for their artistic and stylistic features, demonstrates that since the Early Bronze Age, the Armenian Highlands had developed unique traditions in jewellery. Stylistic and compositional peculiarities of the golden artefacts, trends and standards of modifications, easily observable in comparison with samples originating from adjacent regions, suggest that the Armenian master jewelers, although well familiar with achievements of the contemporary jewellery, have devoted a significant place in their creative art to the principles and archetypes inherited from predecessors.

Chapter One discusses issues connected with the geological and mineralogical aspects of the gold, the exploitation of mines in ancient times and the technology of manufacturing gold items, in particular with the use of casting moulds.

The extraordinary physical and chemical characteristics of the gold had preserved an exclusive place for it in the life of ancient societies and played an enormous role in the history of all civilizations in even later periods.

In the northeastern region of the Armenian Highlands (in the territory of the Republic of Armenia) gold adornments came into use in the second quarter of the III millennium BCE. Several dozens of separate deposits and placers of gold, found in the territory of Armenia (see map), might serve local production of gold. However, careful geological-archaeological studies of these deposits have demonstrated that only few of these sources of mineral gold were exploited in ancient times.

During the preliminary stages, corresponding to the Early Bronze Age (XXXIV – XXIV centuries BCE), gold was obtained in insignificant amounts from alluvial sediments of rivers close to the primary deposits. Such sources of natural gold could be found in the flood basin of the Aghstev River

near the city of Dilijan and the river valleys near the Zod deposit.

From the Middle Bronze Age (XXIV – XVI centuries BCE) one can already observe systematic washouts of auriferous sand in the same sediments.

At the initial phase of the Late Bronze Age (about XVI – XV centuries BCE), the exploitation of subsurface veins of auriferous quartz in areas of major deposits begins. Such sources include Meghradzor, Hamzachimán and Zod, where the surface of ore deposits has evidence of open pit mining activity in form of numerous trenches and funnel digs. This form of gold mining continued until the beginning of the Common Era (AD).

At the first centuries A.D. started gradual transition to various forms underground mining of the gold ore from depths of gold rich areas (Zod, Meghradzor, Hamzachimán). These methods were used until the Late Middle Ages.

Numerous instruments associated with the enrichment of gold-containing ore have been discovered. Their classification and systematization have revealed the chronological sequence in utilization of these instruments.

During the first stage (Early and Middle Bronze Ages), gold panning of gold-containing sand was conducted using "Hawaii type" pans. In the course of the transition to the exploitation of vein ores during the Late Bronze Age, stone mortars were used for grinding purposes.

Within the Early Iron Age (XI – VIII centuries BCE), archaic boat type ore tracks were used. Ore tracks from well processed and rectangular stone slabs were most likely used from the Urartian Period (IX – VI centuries BCE), possibly surviving in use until the first centuries AD.

From the first centuries AD until the IV century, pulverization of the chunks of ore was conducted with cone-shaped millstones, and from the V century until the Late Middle Ages, millstones with flat surfaces were used.

The equipment and technology of the jeweler's art in the Armenian Highlands during all stages of its development had never been actually behind the achievements of the advanced gold manufacturing workshops of the ancient Near East. The difference was basically in the scale of production.

Studies of the final products of the gold processing made explicit the applied methods as the cold

and hot forging, engraving, stamping and embossing. From the Middle Bronze Age, casting in single-use molds used the lost wax method. From the same period of time we find samples worked with use of inlaid, soldering, granulation, wire-drawing of golden thread and its further twisting.

In the Late Bronze and Early Iron Periods, we see evidence of a casting technique utilizing double- and triple-valve moulds, which have had, judging by the well preserved samples, standard external dimensions. In the material selection process the priority was given to soft, but dense types of stone (tuff, talc, shale, argillite [clarstone]). Some technical and structural features of these instruments indicate that the same moulds could be used for gold as well as for copper-bronze casting.

In **Chapter Two** the phenomenon of gold is considered in the historical-cultural context of ancient Armenia.

From the early phases of civilization one can trace the epopee of gold in developments of material and spiritual spheres, in which it became valued as a nominal, allegorical, aesthetic and economic element. One of the most interesting and as of yet barely elucidated problems of early metalworking in the Ancient Near East, including the Armenian Highlands, is related to the gold. In this context the data from Mesopotamia is of principal importance. Here, a large number of silver and gold items have been discovered (Tepe Gavra, Uruk IVA), dating from the middle IV millennium BC, and yet located in an area deprived of raw material sources, suggesting the question of sources of raw materials. K. Maxwell-Hyslop made an interesting observation, regarding this issue. Looking into the composition of some samples of gold adornments from royal burial places in Ur, Maxwell-Hyslop noted the high probability that the raw materials may have been obtained from the Armenian Highlands. Moreover, the texts of the III – II millennia BCE had preserved numerous records about the countries along the southern and southwestern borders of the Armenian Highlands, supplying Mesopotamia with gold. In particular, the Gudea texts has an evidence of gold purchased from the countries in vicinities of Khakhum and Kimash. In Cappadocian texts, Khakhum is mentioned as a *karum*, and as a country that exports gold. Scientists generally agree that *karum* Khakhum (and the mountain of Kakhum also referred to in the texts) is located northwest of

Malatia on the road leading from Diarbakir to Kyul-Tapa (Kanish). According to P. Moorey, Kimash could be the name used for the Argana-Maden Mountains. In the Sumerian epic "Enki and Ninhursag," gold and lapis lazuli are delivered to southern Mesopotamia from the country of Kharali (KhArali, Arali) through the country of Tugrish (Tukrish, Tugriz, Tugris). In Assyrian texts, the country Kharali was considered rich in gold and it is tentatively located not far from Mardin.

The texts of Assyrian and Van kings that refer to the countries and localities of Ushkakina, Ushkiani, Ushkia and Hubushkia warrant special discussion. All of these are located in the gold-bearing regions of the Armenian Highlands or in its immediate vicinity. It is therefore possible that the root of these toponyms is the Armenian word designating the gold - "voski", from which it follows that the mentioned names mean "the country of gold", "the valley of gold", "the mountain of gold," etc.

This data, taken in consideration with the peculiarities of the archaeological cultures of the Highlands and neighboring regions, as well as stylistic characteristics of gold artifacts allow us to distinguish two basic phases in the "history of gold" during the Bronze and Early Iron Ages. The first phase occurs from 3600 to 2300/2100 BCE, and its history is observable in the context of the "expansions" of the so-called Uruk and Kura-Araxes cultures. The next phase occurs from 2300/2100 to 800 BCE. One can trace the history of this phase in two basic stages of reorganization. The first is connected with Trialeti-Vanadzor phenomenon and the period of fluorescence of the Assur - Kanish transit trade network. The second stage of the spread of gold (XVI - IX centuries BCE) is connected with the establishment and expansion of the Lchashen-Metsamor culture. It is remarkable that the second stage of the history of gold in Armenia is unequivocally connected with profound changes of great importance for the territory. At the same time, owing the scarcity of written sources, elucidation of this phase of the history of gold is possible only in frame of the basic issues of "sacralization" and "secularization" of the metal. In the Highlands gold items are registered in unprecedented quantities in Trialeti-Vanadzor burial complexes, which mark the acceleration of the process of social differentiation in the region. Throughout the various social landscapes of the ancient Near East, the appearance of

gold in abundance coincides with the establishment of new organizational forms and hierarchical institutions in the social landscape of different areas inside the ancient Near East.

Items were actively introduced as symbols of social strategy and were used in ritual and ideology, in symbolic codes, etc. The comparison of symbols manufactured from gold and those from silver and other materials found in archaeological complexes in Armenia, demonstrate their feature as materialization of certain ideas (that is, the form of artifact was imbued with meaning), while gold itself carried the basis of that idea and its sacred essence; significance was given to the material used to make the artifacts. Based on the above, we believe that the early stages of the semiotic significance of gold items and elaborate artistic styles of golden objects were unequivocally connected with establishment of institutions of authority as well as with mythological system in the Trialeti-Vanadzor culture. For any time period, the rise of such institutions is marked by mythological trinity of "deity-hero-king". Within the limits of that trinity the mechanisms forming the mythological system are fluid, which in its turn results in the instability of the symbols. Thus, what had been symbolizing the deity could come into compliance with the heroic or royal. In this sense, the typological parallels found within Mesopotamian, Hittite, Greek, Indian and Trialeti-Vanadzor burial rituals represent semantically equivalent elements in the "deity-king-gold" triad. Basically, Trialeti-Vanadzor gold artifacts decorated with "solar" motifs signify the cosmic position of the deceased (= King = Sun God) in context of burial rites, thus correlating him/her with the "Center of the World." The King is implicated to the center of the world, which he orders and embodies, while the gold symbolizes the center and the order of the universe and even the king himself.

Ancient samples of the jeweler's art in the Armenian Highlands, in their perfection and diversity, are not only indicative of a canonical *Weltanschauung*, but also outline the realm of artistic style and aesthetic norms, which have their special place in the art in the Ancient World. Returning to the peculiarities of the jeweler's art in the Highlands, to the "language" of that style, one can define the following:

In the decorative-applied arts of Bronze Age Armenia, suites of artistic styles are easily recog-

nizable. The dominant ornamental motifs are especially noted on luxury goods. On such artifacts from Shengavit, Karashamb, Lori Berd, Trialeti and other sites, one can see that the ornamentation is not only decorative device, but also a basis of the idea, presented by a given article and a subject materialization of that idea (cf. breastplate adornments and pins symbolizing the Sun, anthropomorphic pendants-amulets, double-spiral pendants symbolizing the tree of life, decorative pins with double-spiral heads, etc.). Here the article itself is an adornment and the decoration on it carries the meaning of the subject. Trialeti gold is predominantly decorated by "solar motifs," which by their conventional-aesthetic essence are sacred initial points providing an artistic element to gold. One can state unreservedly that in any article of the jeweler's art of Bronze Age Armenia the applied significance and its expression are of equal power. If stylistic peculiarities of the jeweler's art in Armenia are predetermined by particular criteria of value, then the style is determined by the original set of decorative (iconographic) method and elements. In this respect a number of structural principles of the ornament must be mentioned. The most widespread are compositions with repeated elements (globular ornamentation, concentric circles, "running spirals" etc.). The canonical approach is also observable in the distribution of the ornamentation – separation from the flat surface around, mutual positions of details. Separation by belts made of twisted wire or by circularly arranged globules are prevailing. Geometric elements – spirals, concentric circles, globules, dots, crosses, meanders etc. – serve as basic components of ornamentation. These stylistic peculiarities demonstrate that beginning with the Middle Bronze Ages in the Armenian Highlands a very peculiar type of the jeweler's art was formed, which preserved its stylistic originality into subsequent eras.

The perception of gold in Medieval Armenia was almost fully restored due to numerous written sources.

In the Middle Ages, gold, along with the spread of its function of universal exchange value, was also deposited as treasure. In the meantime, the accumulated gold was increasing with regard of its sacred, regulatory and prestigious functions. In hierarchical sequence of objects composing hoards, the gold was above the silver, precious stones, tex-

tiles, various royal, princely, church insignia and vessels, together with manuscripts. Gold and silver were still considered sacred royal metals and could be purchased, stored, or worn only under specific conditions.

Gold mines belonged to the king, while the silver mines were reserved for the queen, with the same regulation of the objects of any military booty.

Distribution of gold objects by suzerain to the his subjects confirmed the status of the latter in the hierarchy of ranks and served as a sign of that status. Royal feasts were one of the basic ceremonial occasions in which the gold fully expressed its sacred regulatory function. Royal (and ecclesiastical) processions were another case, when the gold had found similar application. These processions very vividly expressed the sacred triad of the Sun-King- Gold. The third area of application was warfare. Enrichment of various arms and armor with gold details, except in their statutory function, added psychological pressure on the enemy and also a character of cosmic action to the battle, signifying the victory of Light over Darkness.

Christian ecclesiastical interpretation of gold was twofold. First gold was a metaphor of divine light, causing its wide application in church interiors and rituals. Second, any wealth, including gold, was a symbol and source of evil, leading to neglect of it in the everyday life of clergymen.

Chapter Three is devoted to the studies of gold artifacts from the Early and Middle Bronze Ages (Metsamor, Shengavit, Khachenaget, Stepanakert), representing different stages of development of the Kura-Araxes culture. Among the findings are one-and-a-half loop earrings, disk pendants with engraved ornamentation, and beads: the latter testifying as the existence of the local workshops of goldsmiths, so the process of its development. It is noteworthy that the burials of Shengavit, Khachenaget and Stepanakert, which mark the transitional period from Early to Middle Bronze Age, confirm the beginning of basic social changes. These processes were paralleled in the Middle Bronze Age with mass quantities of products of decorative-applied arts, utensils from precious metals and silver plated or gilded objects of armaments. Noteworthy examples of adornments and utensils made of gold found in numerous burials excavated in Armenia (Vanadzor, Karashamb, Lori Berd, Lchashen, Odzun, Aruch, Aygeshat, Nerkin

Getashen and others) indicate intensive development experienced by the art of the jewellery in this period. Master jewelers were familiar with different methods of metal working, including cold and thermal processing, smelting, forging, soldering, and engraving. The best evidence of this are beads, pins, and pendant spacers found in burial mounds of Vanadzor, Karashamb, Aruch and Lori Berd. Gold and silver buckles and disk pendants with surface ornamentation (Aygeshat, Odzun, Karashamb) form a noteworthy sample of applied arts.

Among the above mentioned materials a special place is given to the samples of utensils found in burials of Vanadzor and Karashamb. The methods of manufacturing vessels, their décor and original images provide invaluable data about the social system, everyday life, military affairs and mythology of the population of the Armenian Highlands.

From the comparison and analysis of this exclusive selection of adornments and utensils from burials of the Trialeti-Vanadzor culture of the Middle Bronze Age, one can state unreservedly that the latter mark the emergence of a new genre in the decorative-applied arts of Bronze Age Armenia. It is noteworthy that in the studies of artifacts of the jeweler's art from Trialeti burials proper, scholars had often noted that their majority has no analogies out of the territory of Georgia. The studies of recent few decades demonstrate that the monuments of the Trialeti-Vanadzor culture excavated in Armenia are rich with stylistically similar finds of golden artefacts. Obviously, further discovery of new monuments of that culture will expand the geographical area correlated with corresponding style of jewellery. It is also worth of reminding about the hypothesis that the Middle Bronze jeweler's handicraft in the Southern Caucasus has major Hittite or Asia Minor influences. In this concern should be noted that until recently the Trialeti-Vanadzor artworks were dated to the second quarter of II millennium BC. Naturally, Asia Minor and Hittite analogs were considered as prototypes of the initial momentum. However, with recent adjustments of the Middle Bronze Age chronology, the formation of jeweler's handicraft in the Highlands is evident within the same chronological frameworks as in regions of Asia Minor. At present it is beyond doubt that the formation of the jeweler's art in Troy, Alaja-Huyuk, Kanesh and the cultures of the Southern Caucasus are simultaneous processes.

In **Chapter Four** the gold objects of the Late Bronze and Early Iron Ages are considered.

The studies of archaeological monuments in Armenia characterize the historical-archaeological situation of the region beginning at the XV century BCE by radical socio-cultural changes, which are also reflected in the application and circulation of gold. The analysis of luxury goods manufactured from gold originating from the monuments of XVI/XV-IX/VIII centuries BCE demonstrates continuation of traditions. In particular, the previous stylistic forms of ornamentation and compositional solutions were being preserved. Some innovations in that sphere are also evident. While the jeweler's art of the Middle Bronze Age is characterized by the technique of filigree work and grain, the articles disseminated since the early stages of Late Bronze Age are being manufactured using the technique of composite filigree over new forms and types of objects. It is noteworthy that in Early Iron Age monuments gold articles in significant amounts are being discovered not only in "royal burials" but also in so-called "warrior's burials." This evidence is of special significance in the assessment of the scale of expansion of gold in the new spheres of social relations. Frequent discoveries of analogous gold adornments, a large number of moulds for casting luxury goods and bronze imitations of gold articles are evidence that we deal with an original realm of decorative-applied arts, in particular with the jeweler's art, located within the borders of the Armenian Highlands.

In this chapter the gold adornments and objects found in burials of Lchashen, Lori Berd, Metsamor, Shirakavan, Tolors, Horom, Takavoranist (Vanadzor) are presented.

The staff finials in the form of a pair of zoomorphic heads found in Vanadzor, a small figure of a frog and the breastplate with image of a lion's head from Lchashen, pendants symbolizing women from Lori Berd, Lchashen and Vanadzor etc. are exclusive samples of the jeweler's art of the Late Bronze Age (XVI/XV - XIII/XII centuries BCE). The adornments characteristic for that phase are basically represented by beads, spacers and pendants with flat or decorated surfaces. A silver amulet from Lori Berd, which symbolizes twin female deities is another unique artwork. Remarkable examples of Late Bronze Age jeweler's art are discoid breast adornments with images of the Sun or heavenly luminaries.

The findings from Lori Berd are represented by a large assortment of gold adornments typical for the Early Iron Age (XII - IX/VIII centuries BCE). The gold beads found in that monument as well as the similar ones from the burials of Shirakavan, Metsamor, and Tolors repeat the forms characteristic of the previous phase. New types of adornments are also found – earrings reminiscent of a four petalled lily (Lori Berd, Horom), a silver belt with appliqué gilded lions (Metsamor) etc. Along with previous techniques one can see new ones – beads with a paste core covered by gold foil, multi-component objects of bronze, silver and gold, and adornments made by pressing techniques. It is remarkable that the gold and silver elements of horse fittings are first available in burials of this period. The breastplate, found in Tolors and resembling a grape cluster is an exclusive example of the art of jewellery.

Gold adornments found in Armenia have analogs in different cultural areas of the Ancient Near East, which indicate the intensity of cultural relations and links in the XV - IX centuries BCE.

In **Chapter Five** the issues connected with the jeweler's art in Armenia from the period of mass iron production are considered. Rich materials found from excavations at the Lori Berd cemetery have demonstrated that there is no crisis of jewellery production in that epoch, at least in the areas, which had avoided the heavy tax policy of the Urartians.

Meanwhile in Lori Berd, burials of priests, princes, and probably of other dignitaries demonstrate new architectural forms of burial constructions and new forms of rituals, enriching our knowledge of the culture of the entire South Caucasus in VII-VI centuries BCE. These burials are characterized by large chambers and by burials of exquisitely decorated horses and dismembered remains.

The art of jewellery of that period is closely connected with stylistic peculiarities of the art of the Van Kingdom. Starting from the IX century BCE the influence of Urartian culture expanded to the north. Later (in VII -VI centuries BCE) the changes in style of objects made of precious metals and in rituals of excavated burials, common to the South Caucasus and the Western Iran, are explained by the Scythian influences in the region.

Among the more than two dozens burials of the epoch under consideration, excavated in Lori Berd,

seven contained gold objects. The jeweler's art of this historical period reflects coexistence of traditional forms of adornments with completely new forms, whereas the latter are distinguished as for their diversity, so for technical perfection.

Among the traditional adornments should be mentioned the beads made with coiled wire, spirals, biconical and cylindrical, with foil surface, granulated and in form of quadruple spirals. Spacers differ from the beads of earlier periods. They are expressive of the Urartian art of jewellery. These materials similarities with collections from Altin-Tepe and Zivie.

In that epoch button-shaped, decorated foils of different sizes were favored, which were sewed onto clothes or headdresses. Their early analogs are known from Assyrian burials in Mari and those in northwestern Iran.

Some types of pendants are novel in their artistry and technology. Several hundred small tubes probably were used to incrust these pendants or, perhaps to be sewn on dress, forming different ornaments.

Spherical filigree beads are also novelties, which are composed of elements forming rosettes and rings. Their analogs are found in VII-VI centuries BCE monuments of Georgia.

The lion-shaped bead, created using all the technological means of the contemporary jeweler's art is remarkable. By its stylistic, compositional and technological peculiarities it is similar to the examples of Urartian art and is possibly an Urartian product.

One of edged button-shaped beads with granulated cruciform pattern resembles artworks of Etruscan jewellery.

Cylindrical agate beads, ended with gold ornamented caps, are set apart.

The first time gold diadems from Lori Berd are found at this stage. Presumably they were worn by priests, dismembered remains of whom were accompanied by a pair of horses. Along with it a golden bracelet was found, terminating in the form of a snake's head, numerous silver and bronze samples of which are available in other burials of Lori Berd. Bracelets connected with the cult of the snake, the symbol of masculinity origin and divine forces were widely spread in the Van Kingdom since the VIII century BCE.

Triangle temple adornments, which had magical and protective importance are of exclusive interest. Close analogs of these adornments were found in Simagre (Phasis) and dated to the third quarter of VI century BCE. Presumably, these temple pendants were favored in Armenia, Georgia and in Greek colonies of the Black Sea coast (Colchis).

One of the best examples of the art of jewellery among the materials from Lori Berd is the silver chain with uninterrupted weaving of thin threads with ends made of electrum. The most precise gold analogs of that chain are known from the Kherson and Cherkas regions, dating to the IV century BCE and are considered Scythian products.

The influence of the Ancient Near Eastern arts is evident in the iconography of palms, equestrians, chariots and the king/lance-bearer on a silver egg-shaped goblet.

In **Chapter Six** the formation of the Urartian culture and state is discussed, the basis of which are the series of reforms undertaken by King Ishpuini and by his son Minua. Here the concepts of "Vantosp" and "Urartian" culture are interpreted as the former representing a phenomenon with elite characteristics, closely connected with state institutions and the religion of the Van Kingdom, formed as a result of reforms. Urartian culture was formed during the weakening of the Biayna-Etiunic political-cultural discord and was a result of the adaptation and merger of the Vantosp and Etiunic traditions, which, in turn led to the acceleration of the processes of ethnic consolidation in the Armenian Highlands, culminated before the II century BCE.

Comparative analysis of the Urartian, Assyrian and Greek written sources was conducted on those gold mines (Sodk, Sper [Sispiritis], Sgherd, etc.), which operated during the Urartian period.

Urartian kings fought against the Uduri-Etiuni and Diauekhi over gold-bearing mines and the roads leading to them. The campaigns of the Assyrian king Tiglatpalasar in Dayene (Diauekhi) were launched with the same purpose.

Of special interest are also the identification of the names of gold-bearing regions Kaballa in Sispiritis, mentioned by Strabon, with "the country of the tribe" Kabilukhi in Diauekhi, mentioned in the chronicle of Argishti I.

Two basic types of treasuries existed in Urartu: secular and religious. As the supreme priest of the state religion the King had also legitimate power

over the property of the temples. It is possible that the property right of the gold bearing mines also belonged to state.

The principal treasuries of the country were located in Musasir, Tushpa and Eriakhi. Treasuries constructed in artificial caves existed in Tushpa and Eriakhi. Treasuries and storerooms for exquisite utensils were available in all cities and in major fortresses of the Kingdom. Here, gold was stored in the form of small ingots (one of them found in Karmir Blur).

The circumstances suggesting some provenience to the discovery of gold objects significantly vary from: a) an accidental, to: b) in stratified excavation site; c) in burials; d) hoard in a stratified excavation site. It is noteworthy that numerous objects, including gold objects from Karmir Blur and having high artistic value, are discovered in hoards. The majority of these objects were inside the city temple before the assault of the fortress. The inscriptions on some of them indicate that these objects are not contemporary to the event and probably were brought to Teishebaini from the cities Minuakhinili, Ereuni, Sardurikhinili (Mukhannat-tapa-Khosrova-pat), and Rusakhinili – a circumstance testifying that the enemy, who had destroyed Teishebaini, had advanced from the south-south-east.

Based on the comparison of the signs on inscribed metallic objects (primarily with the names of Ishpuini and Minua), discovered in the 1970's in the Eastern Turkey, it is assumed that the latter originated from the burials (or storerooms) of Ishpuini and Minua in the region of Van, which were subject of illicit excavations. The objects from these burials were obtained by different museums in Europe, Asia and the USA. It is possible that many "no - provenience" Urartian objects, including gold ones, which have artistic value and were discovered in the 1970's in the above-mentioned regions, are originally from these burials and may be dated back to the end of IX century- beginning of VIII century BCE.

The assortment of Urartian gold or partially gold objects include: medallions, breastplates, buckles, bracelets, pins and crests, earrings, fibulae, buttons, beads and some other objects, purpose of which is undetermined yet.

In this chapter the issues of dating, technology of manufacturing these objects and also the iconographic and decorative aspects of the artifacts are

discussed. At the end of the chapter we conclude that Vantosp arts, in particular the jeweler's art, was very closely connected to the state and the religion of the country, and that after the fall of the Van Kingdom it could be developed (without substantial deformation) only in a society that was analogous to the Urartian structure and religion.

In **Chapter Seven** the jeweler's art of early Armenian, Hellenistic and Antique (Roman) periods is considered. Objects manufactured with high artistic taste have been discovered from Erebuni, Armavir and other monuments. Archaeological materials testify that in the VI-IV centuries BCE the jeweler's workshops continued to function. It is known that the art of jewellery was quite conservative, the technologies was stable and the artistic forms and the style of the products were modified relatively slowly.

Written sources from the Hellenistic period repeatedly make note of royal or temple treasures on various occasions.

The grown demand stimulated further improvement in the jeweler's technology. The production of gold articles increased and they became affordable even for the middle strata of the population. This growth is facilitated by the availability of raw materials from the Armenian Highlands and by the long standing tradition of metalwork.

Small moulds discovered in Artashat and Garni, jewelers' instruments, semi-finished goods and gold articles testify that in Hellenistic Armenia masters used the techniques of forging, casting, inlay work, stamping, engraving, stringing, weaving of the wire with grain (filigree work), gilding, stretching wires of different thickness and manufacturing thin threads, coiling, partitioned enamel, etc. In the Hellenistic period, however, casting and stamping were used more often. The discovery of rolling in the I century BCE significantly facilitated the development of the jeweler's art, as the rolling enabled jewelers to obtain plates of high quality and of predetermined thickness. The latter itself stimulated the development of the soldering technique.

These changes in the jeweler's art and in other areas of artistic metalworking led to a new labor divisions – specializations. Jewellery technology obtained links with coin minting. Coin minting and the jeweler's art were directly connected with the royal court, which was the primary customer of jewellery.

Innovations in the jeweler's art in the I century BCE found wide applications in its production. The utilization of thin rolled plates in burial wreaths and for fabrication of small adornments for cloths became prevailing. Rings and earrings were manufactured from thin plates by soldering them in the hollow state, then filling them with gypsum. The decoration of rings and earrings with semi-precious stones was widely used.

The thriving of the jeweler's art and artistic handicrafts in the countries in circuit of the Roman dominance, particularly in Armenia, was due to the growth of demand, the flourishing of trade, the strengthening of ties and common social and demographic changes taking place in the society. However, starting from the III century a series of important events took place in antiquity, which also influenced the political and economic situation in Armenia. East-West trade experienced a decline, which then influenced handicrafts. Cities, which were the main centers of handicrafts and trade, gradually lost their previous significance as economic centers and were abandoned. Subsequently, craftsmen served only local markets. All this exerted considerable influence on handicrafts, including the jewellery. The production of the latter lost its diversity, elegance and splendor. In II-V centuries simpler, less laborious forms came into market. The production became tedious.

Chapter Eight is devoted to different aspects of the study of gold in the Medieval Armenia.

The Medieval period in the history of Armenia is extraordinarily rich with political events, economic booms and depressions and remarkable achievements in the arts. The handicrafts of this period reached high levels of development, especially the jeweler's art.

Historical writings of Armenian and foreign authors, epigraphic inscriptions had arrived to our days with numerous testimonies on gold mines, their exploitation and applications of gold in different spheres of Armenian life.

Data from ethnographic materials of later periods and the studies of the toponyms of gold mines and ancient centers of gold mining deserve attention, as they may help to locate gold deposits of antiquity more precisely.

Armenian medieval legal codes (of Mkhitar Gosh, Smbat Sparapet) give the picture of gold re-

serves from core deposits, their possession and the realities connected with exploitation and ownership.

In the pages of philosophical and alchemical literature one can find numerous references to the properties and characteristics of gold, to artificial methods of its obtainment and to fakes. Its significant portions are taken from earlier works or are translations from Arabic sources. The major goal of alchemical experiments was the obtainment of gold. It is not accidental that a substantial part of medicinal plants is considered in connection with obtaining gold, and sometimes with its imitation.

In Medieval Armenian historiography numerous notable testimonies remained on royal and princely garments, adornments, parade armament and ecclesiastical utensil.

The most widespread among gold adornments are rings, which were worn by members of different social groups. Often they symbolized the position and the place of the owner in the secular or Christian hierarchy.

Bracelets also were wide spread. Notable examples of gold adornments are necklaces, earrings, etc.

One of the most remarkable examples of the Medieval Armenian jeweler's art is the so-called Vilgort's goblet, made in Cilicia in XII-XIII centuries. Another interesting example of the applied arts is the golden goblet, found during the excavations of Artashat.

Among examples of medieval jewellery production having a high artistic value are church utensils, which occupy a special position. Small cases for storage of relics, inlaid with thin gold and silver plates and precious stones dating to X-XIV centuries are remarkable. Among those the most famous is the Skver's chest, attributed to the Cilician King Hetum, and created upon the order of Prince Eachin Proshian is the chest of the "Khotakerats Surb Nshan."

The brocade was widespread in the medieval art of jewellery, the best examples of which are the infant's clothes found during the excavations of Ani.

Miniature paintings are one of the best preserved fine artworks of the period, and in the earliest of them (VI-VII centuries) gold was used along the precious paints. The costly manuscripts were written and illuminated in the monasteries, which were under the sponsorship of the royal and princely families. Gold was also used for incrusting the precious covers of the manuscripts.

In Medieval Armenia, numerous techniques were used in the manufacture of gold and silver objects: wax modeling, casting by moulds, forging, minting, inlay work, stamping, weaving by threads, decoration with grain, engraving, gilding, silver plating, niello, etc.

Chapter Nine is devoted to numismatic finds.

Due to its geographic location, Armenia was on crossroads of international trade routes, connecting the East with the West, during ancient times as well as the medieval period. In monetary relations of the East and the West the circulation of gold coins has always been made conditional by the West.

The earliest gold coins found in Armenia were minted during the time of Alexander of Macedonia. They were in circulation in the III-I centuries BCE and had long served as international currency.

In the III-I centuries BCE the copies of stater of Thracian ruler Lisimach (306-282 cc.) were also in circulation in Armenia. However, in contrast with copies found in other countries, the Armenian example (Sisian) has the weight of a full value stater.

In the I century BCE Armenia was involved in the monetary system of Rome. However, gold Roman coins came into circulation in Armenia only in the I century A.D. The absence of gold coins of some emperors was caused by changes in the Eastern policy of Rome.

Among the coins of the II century a peculiar note is presented by the copy of the gold coin of Trayan. In that period of time, the copy of the gold coin of Tigran II is noted, which is presented for the first time.

Found within the territory of Armenia are gold coins of the Queen of Palmira Zenobi (266-272) and Bosporian kings Riscuporid II 211/12-238 /39 and Remetalk, attesting to the wide trade and economic ties of Armenia in the III century.

In 324 Rome put a new monetary unit into circulation, the gold solid (nomisma) with an average weight of 4.55 grams, which later became the basic monetary unit of the Byzantine Empire and remained an international currency until the XII century.

The discovery of Byzantine weights in Dvin and Ani attest to the wide spread of gold solids (nomisms), which were probably used for exchange and monetary transactions.

Byzantine gold coins entered into circulation in Armenia in the V century during the reigns of Theodore II (408-450) and Leon I (457-474).

The inflow of Byzantine gold coins into Armenia decreased in the VII-IX centuries, when Armenia was ruled by the Arab Caliphate. However, after the fall of the Caliphate, the significance of Byzantine gold coins sharply increased, and in XI century it overfilled the markets of the East, as it was the most reliable monetary unit of its time.

The most interesting discovery of XI century coinage in Armenia is the treasure of Constantine VIII's (1025-1028) coins from Norashen (3539 coins).

In the XII century the number of gold Byzantine coins decreased and gradually went out of circulation.

In contrast with the Byzantine Empire, in the Arab Caliphate the minting of gold coins was conducted in limited quantities. The Caliphate continued monetary traditions of eastern rulers. The gold coins were significant as calculation unit and not as means of purchase. This explains the singular findings of Umayyad and Abbasid gold coins in Armenia.

The gold coins of Cilician Armenia, which number approximately ten, are of special significance for Armenian numismatics. The only known gold coins were those issued by kings Levon I, (1198-1219) Hetum I (1226-1271) and Constantine I (1298-1299).

Chapter Ten is devoted to the philological aspects of the problem.

The Armenian word for gold is *"nulyft"* ("voski" originates from a transformed form of the Indo-European **Hau-os/ Hu-os* and is correlated with Sumerian *guskin-* "gold"). In ancient and modern Armenian the word "gold" is used as a noun as well as adjective in direct and indirect meanings. It has been used in literature with numerous formations and in derivative forms (more than 110 forms).

In direct sense, the overwhelming majority of the word-formations are referred to the jeweler's handicraft. In particular, they refer to the quality, appearance, and peculiarities of implementation of the products, which attest to the availability of a rich assortment of gold and gold decorated articles and to high levels of development of the jeweler's handicraft.

Different words and phrases with *nulyft* (gold) in has found wide application in ancient and medieval Armenian poetry, especially in folk songs. In particular, the applications of the epithet "gold" are extremely figurative and expressive, providing new meanings to the noun, making it more sonorous and transforming it into picturesque and poetic imagery.

Gold has found wide response in the Armenia epic tradition. In particular, noticeably widespread

are notions about characters having a "golden image," around whom are woven traditional tales, and who have mythological roots and originate from primary ideas on different objects and cosmic phenomena (sun, moon, thunderstorm).

Among Armenian plots concerning gold a significant place belongs to humorous and moralistic tales, which include fairy tales, realistic tales and superstitious stories. In satirical and moralistic stories the characters' attitudes towards gold (indicative of wealth and happiness) and its perception are reflected.

And finally, gold has found different manifestations in the epic "Sasna Tsrer" and in Armenian parremiology (proverbs, riddles, blessings and good wishes).

In "Sasna Tsrer" gold takes on symbolic-mythological significance, in the aspect of ritual application and in its own social-material value, testifying to the preservation of different historical-cultural perceptions of that noble metal in ancient epics.

The general conclusion is that gold, due to its price, luster, color and beauty, was associated in mythology to natural human and societal values (light, beauty, nobility and property) and was transformed into a symbol or metaphor reflecting these qualities: gold became a means for the expression of the positive. By the force of it, gold in poetry is used mainly in connection with the positive characteristics of subjects, phenomena and the physical and spiritual traits of characters, and is especially inherent in certain literature and folk genres in which praises or good wishes dominate.

However, in negative genres of folklore, where evil wishes or condemnations prevail, gold is nearly absent (curses, magic prayers, condemnation formulae, spells and threats).

Personal names, derived from the root "gold" in Armenian are the result of the manifestation of these concepts of the positive and noble.

"Gold like" personages in epic tales are believed to be endowed with the positive merits of beauty, goodness, fairness and innocence, and their birth or transfiguration is traced back to divine miracle. The fundamental social and ritual-mythological function of gold is as a symbol of the sun, which in and of itself is positive and vivifying. And in various tales gold has its own social significance – as a symbol of wealth, property and happiness – to which one always strives and about which humans have always dreamed, as an important means of life-provision.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբեղյան, 1940.-** *Աբեղյան Մ.*, ժողովրդական խաղիկներ, Երևան:
- Աբեղյան, 1975.-** *Աբեղյան Մ.*, Հայ ժողովրդական հավատքը, Երկեր, հատ. Է, Երևան:
- Աբրահամյան, 1946.-** *Աբրահամյան Վ.Ա.*, Արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., Երևան:
- Աբրահամյան, 1952.-** *Աբրահամյան Վ.Ա.*, Ոսկերչության տեխնոլոգիան հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր», 12, 69-90:
- Աբրահամյան, 1956.-** *Աբրահամյան Վ. Ա.*, Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դդ., Երևան:
- Աբրահամյան, 1983.-** *Աբրահամյան Վ.Ա.*, Հայկական ոսկերչություն, Երևան:
- Աբրահամյան, 1973.-** *Աբրահամյան Ա.Գ.*, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան:
- Ազաթանգեղոս, 1914.-** *Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս:
- Ազուլեցի, 1938.-** *Ջաքարիա Ազուլեցու* Օրագրությունը, Երևան:
- Ադոնց, 1948.-** *Ադոնց Ն.Գ.*, Հայաստանի ոսկի հանքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 206-222:
- Ադոնց, 1987.-** *Ադոնց Ն.Գ.*, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան:
- Ալիշան, 1885.-** *Ղևոնդ Ալիշան*, Սիսուան, Վենետիկ:
- Ալիշան, 1890.-** *Ղևոնդ Ալիշան*, Այդարատ, Վենետիկ:
- Ալիշան, 1893.-** *Ղևոնդ Ալիշան*, Սիսական, Վենետիկ:
- Աղայան, 1976.-** *Աղայան Էդ.*, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան:
- Աճառյան, 1948.-** *Աճառյան Հր.*, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, Երևան:
- Աճառյան, 1971.-** *Աճառյան Հր.*, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա, Երևան:
- Աճառյան, 1973.-** *Աճառյան Հր.*, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Բ, Երևան:
- Աճառյան 1977.-** *Աճառյան Հր.*, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Գ, Երևան:
- Այվազյան, 1984.-** *Այվազյան Ա.*, Ազուլիս, Պատմամշակութային հուշարձաններ, Երեվան:
- Այրիվանեցի, 1860.-** *Մխիթարայ Այրիվանեցու* Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա:
- Անաբասիս, 1970.-** *Քսենոփոն*, Անաբասիս, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան:
- Անանյան, 1980.-** *Անանյան Պողոս*, Թորոս իշխանի ոսկի մատանին, «Հայ դրամագիտական հանդես», 4, Լոս-Անջելես:
- Ամասիացի, 1926.-** *Ամիրտովաթ Ամասիացու* Անգիտաց անպետական բառարան բժշկական նիւթ, Վիեննա:
- Առակներ, 1958.-** *Առակներ*, ավանդույթներ, անեկդոտներ (Ախալցխայի բարբառով), գրի առավ Ստ.Սալխաջյանը, Երևան:
- Առաքելյան, 1958.-** *Առաքելյան Բ.Ն.*, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հատ.1, Երևան:
- Առաքելյան, 1964.-** *Առաքելյան Բ.Ն.*, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հատ. 2, Երևան:
- Առաքելյան, 1976.-** *Առաքելյան Բ.Ն.*, Ակնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ.թ.ա. VI - մ.թ. III դդ.), Երևան:
- Առաքելյան, 1981.-** *Առաքելյան Բ.Ն.*, Արտաշատի 1979-1980թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, ՀՀԱԳՆ, 54-56:
- Առաքելյան, Կարախանյան, 1962.-** *Առաքելյան Բ.Ն., Կարախանյան Գ.Հ.*, Գառնի, III, 1949-1956թթ. պեղումների արդյունքները (միջին դարեր), ՀՊՀ, 10, Երևան:
- Ասատրյան, 1981.-** *Ասատրյան Եսայի*, Կաթնաղբյուրի դամբարանը, ՀՀԳ, 2:
- Ասողիկ, 1885.-** *Ստեփանոսի Տարոնացու* Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս.Պետերբուրգ:
- Ավետիսյան, Բադալյան, Հմայակյան, Փիլիպոսյան, 1986.-** *Ավետիսյան Պ., Բադալյան Ռ., Հմայակյան Ա., Փիլիպոսյան Ա.*, Հայաստանի թրոնգերկաթի դարաշրջանի պարբերացման և ժամանակագրության հարցի շուրջ, ՀՀԱԳՆ, Երևան:
- Ատրպետ, 1928.-** *Ատրպետ*, Շորոխի ավազանը, ՀԱ, 5-6-րդ:
- Արաբական աղբյուրները, 1965.-** Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմ. Դ.Թ.Նալբանդյան, Երևան:
- Արեշյան, Սիմոնյան, Սարգսյան, 1977.-** *Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ.*, Հայագիտական կենտրոնի 1976թ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, «Բանբեր», 3, 266-274:
- Արեշյան և ուրիշներ, 1979.-** *Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Քոչարյան Գ., Օհանյան Հ.*, Հայագիտական կենտրոնի 1977-1978թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքները, «Բանբեր», 2, 205-224:
- Արծրունի, 1917.-** *Թովմայի վարդապետի Արծրունու* Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս:
- Արծրունի, 1978.-** *Թովմա Արծրունի և Անանուն*, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան:
- Բայրուրդյան, 1938.-** *Բայրուրդյան Յ.*, Աշխատանքի գործիքները հին Հայաստանում, «Տեղեկագիր» Պատմության և լեզվի ինստիտուտի, 1-ին գիրք, Երևան:
- Բառարան Սուրբ գրք, 1992.-** Բառարան Սուրբ գրք, Երևան:

Բարխուտարեանց, 1895.- *Բարխուտարեանց Մակար*, Արցախ, Բագու:

Բդոյան, 1950.- *Բդոյան Վ.*, Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր հայերի մեջ, «Աշխատություններ», 377, 3, Երևան:

Բենսե, 1972.- *Սովսիսյան Ա.*, Հարց (Մշո Բուլանդիս), ՀԱԲ, հ. 3, Երևան:

Բոռչանյան, 1950.- *Բոռչանյան Ֆ.*, Մի ավերակ Տայոց հուտորքի անցյալից, «Էջմիածին», մարտ, ապրիլ:

Բուզանդ, 1889.- *Փաւստոսի Բուզանդացու* Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ:

Բուզանդ, 1912.- *Փաւստոսի Բուզանդացու* Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս:

Բուզանդ, 1947.- *Փալստոս Բուզանդ*, Հայոց Պատմություն, Երևան:

Գանձակեցի, 1961.- *Կիրակոս Գանձակեցի*, Պատմութիւն Հայոց (աշխ. Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյան), Երևան:

Գիրք թղթոց, 1901.- Գիրք թղթոց, Թիֆլիս:

Գիրք մեկնութեան, 1743.- Գիրք մեկնութեան եօթն թղթոցն կաթողիկէից, արարեալ սրբոյ վարդապետին Սարգսի հայոց իմաստասերի, Կ.Պոլիս:

Գոշ, 1854.- *Առակը Մխիթարայ Գոշի*, Վենետիկ:

Գոշ, 1951.- *Մխիթար Գոշ*, Առակներ, հրատ. Ա. Պիվազյանի, Երևան:

Գոշ, 1975.- *Մխիթար Գոշ*, Գիրք Ղատաստանի, հրատ. Խ.Թորոսյանի, Երևան:

Գրիգոր Նարեկացի, 1981.- Տաղեր և Գանձեր, աշխատասիրությամբ Արմինե Բյոշկեղյանի, Երևան:

Գրիգորիս Աղթամարցի, 1963.- Ուսումնասիրություն, քննական բնագրեր և ծանոթագրություններ Սայիս Ավդալբեգյանի, Երևան:

Գրիգորյան, 1970.- *Գրիգորյան Ռ.Հ.*, Հայ ժողովրդական օրորոցային ու մանկական երգեր, Երևան:

Գրիգորյան, 1983.- *Գրիգորյան Ռ.*, Գեղարքունիք, ՀԱԲ, հ. 14, Երևան:

Գևորգյան, 1991.- *Գևորգյան Ա.*, Ինչպես էին նկարագրում ձեռագրերը, «Բանբեր Սատենադարանի», 2 (74):

Դաշանց թուղթ, 1824.- *Դաշանց թուղթ*, Օրթագիւղ:

Դավիթ Անհաղթ, 1960.- *Դավիթ Անյաղթ*, Սահմանք իմաստութեան, Երևան:

Դիցաբանական բառարան, 1985.- Դիցաբանական բառարան, Երևան:

ԴՅՎ, 1966.- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 1-ին, ԱՄԻ, Երևան:

ԴՅՎ, 1973.- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 4-րդ, Գեղարքունիք, Կամոյի, Մարտունու և Վարդենիսի շրջաններ, կազմ. Ա.Գ. Բարխուդարյան, Երևան:

ԴՅՎ, 1977.- Դիվան հայ վիճագրության, պրակ 6-րդ, Իջևանի շրջան, կազմ. Ս.Ա. Ավագյան, Հո. Մ. Ջանիուլադյան, Երևան:

Դրասխանակերտցի, 1912.- *Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցու* Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս:

Դևեջյան, 1966.- *Դևեջյան Ա.Հ.*, Չորագետի բրոնզեդարյան մի քանի ոսկե և արծաթե իրեր, ԼՀԳ, 12:

Դևեջյան, 1971.- *Դևեջյան Ա.Հ.*, Լոռի-Բերդի թիվ 2 դամբարանի ոսկե և արծաթե զարդերը, ՊԲՀ, 1, 271-275:

Դևեջյան, 1986.- *Դևեջյան Ա.Հ.*, Լոռի-Բերդի քրմի դամբարանը, ՊԲՀ, 3, 108-124:

Եզնիկ, 1826.- *Եզնիկայ Կողբացու* Եղծ աղանդոց, Վենետիկ:

Եզնիկ, 1994.- *Եզնիկայ վարդապետի Կողբացու* Եղծ աղանդոց, Երևան:

Եղիշե, 1957.- *Եղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին*, (աշխ. Ե.Տէր-Մինասեան), Երևան:

Եսայան, 1964.- *Եսայան Ա.Ա.*, Հայաստանի պատմության թանգարանի բրոնզե ապարանջանները, «Տեղեկագիր», 2:

Եսայան, 1982.- *Եսայան Ա.Ա.*, Կարմիր-Բլուր, Երևան:

Եսայան, Բիյագով, Հմայակյան, Կանեցյան, 1995.- *Եսայան Ա.Ա., Բիյագով Լ.Ն., Հմայակյան Ա.Գ., Կանեցյան Ա.Գ.*, Երևանի Բիյանական դամբարանը (2), ՀՀՀ, 16, 55-79, Երևան:

Երեմյան, 1963.- *Երեմյան Ա.Տ.*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան:

Երեմյան, 1971.- *Երեմյան Ա.Տ.*, Հայ ժողովրդի կազմավորման ավարտը և հայկական առաջին պետական կազմավորումները, ՀԺՊ, Երևան, 423-443:

Երեմյան, 1979.- *Երեմյան Ա.Տ.*, Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում, Քարտեզ, Երևան:

Զալիբեկյան, 1980.- *Զալիբեկյան Ա.Ա.*, Հնադարյան Հայաստանի ոսկին, «Գարուն», 5, Երևան:

Թլկուրանցի, 1960.- *Թլկուրանցի Հովհ.*, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան:

Թորոսյան, 1976.- *Թորոսյան Ռ.Ա.*, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը, ՀՊՀ, 14, Երևան:

Թորոսյան, Տեր-Մարտիրոսով, 1976.- *Թորոսյան Ռ., Տեր-Մարտիրոսով Ֆ.*, Ուշ հելենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ Էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում, ՊԲՀ, 2:

Իբն ալ-Ասիր, 1981.- *Իբն ալ-Ասիր*, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Երևան:

Իզումնով, Կարագյոզյան, Հմայակյան, 1997.- *Իզումնով Վ., Կարագյոզյան Հ., Հմայակյան Ա.*, Օծասարի սեպագիր արձանագրությունը, ՊԲՀ, 1, 193-202:

Իլիական, 1955.- *Հոմերոս*, Իլիական, Երևան:

Ինժիճեան, 1806.- *Ինժիճեան Դ.*, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս 1-ին, հ. Ա, Վենետիկ:

Ինժիճեան, 1835.- *Ինժիճեան Դ.*, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց աշխարհի, հ. Բ, Վենետիկ:

Իսրայելյան, 1979.- *Իսրայելյան Ա.*, Բուժիչ ուլունք պահպանակներ, ԼՀԳ, 3:

Իսրայելյան, 1987.- *Իսրայելյան Ա.Ռ.*, Գորտածն զարդերի հետ կապված հավատալիքները և առասպելական զուգահեռները, Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պրոբլեմներին նվիրված հանրապետական 6-րդ կոնֆերանսի զեկուցումների թեզեր, Երևան:

Իսրայելյան, 1973.- *Իսրայելյան Հ.Ռ.*, Պաշտամունքն ու հավատալիքները ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան:

Իսրայելյան, 1980.- *Իսրայելյան Հ.Ռ.*, Երկվորյակների պաշտամունքի հետքերը Հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 3:

- Լալայան, 1901.- *Լալայան Ե.*, Բորչալուի գավառ, ԱՅ, 7-8-րդ. Թիֆլիս:
- Լալայան, 1895.- *Լալայան Ե.*, Զավախք, ԱՅ, հատ. Ա, Թիֆլիս:
- Լամբրոնացի, 1865.- Նորին *Ներսեսի Լամբրոնացույ* Թուղթ, Վենետիկ:
- Լաստիվերացի, 1963.- Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերացույ (աշխ. Կ.Ն.Յուզբաշյան), Երևան:
- Լեո, 1915.- *Լեո*, Վանի թագավորությունը, Թիֆլիս:
- Լեո, 1966.- *Լեո*, Հայոց պատմություն, Երկեր, հ. 1, Երևան:
- Խանգաղյան, 1967.- *Խանգաղյան Է.Վ.*, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը III հազարամյակում, Երևան:
- Խանգաղյան, 1969.- *Խանգաղյան Է.Վ.*, Գառնի, IV, 1949-1966, ՀՊՀ, 12, Երևան:
- Խանգաղյան, 1979.- *Խանգաղյան Է.Վ.*, Էլառ-Ղարանի, Երևան:
- Խանգաղյան, *Սկրտչյան, Պարսամյան*, 1973.- *Խանգաղյան Է., Սկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, Մեծամոր, Երևան:
- Խաչատրյան, 1925.- *Խաչատրյան Ա.*, Հույն պատմիչների վկայությունը հին Հայաստանի ոսկեհանքերի և նրանց տեղի մասին, «Պետական Համալսարանի Տեղեկագիր», 1, 49-69:
- Խաչատրյան, 1964.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Երկանքի առաջացումը ըստ Գառնիի պեղումներից հայտնաբերված նյութերի, ՊԲՀ, 1:
- Խաչատրյան, 1966.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղարդիում, ԼՀԳ, 1:
- Խաչատրյան, 1975.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Ղիակիզումը Հայաստանում (մ.թ.ա. II - մ.թ. III դարեր), ԼՀԳ, 2:
- Խաչատրյան, 1977.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Ուշ հելենիստական շրջանի եզակի դամբարան, ԼՀԳ, 1:
- Խաչատրյան, 1978.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Հայաստանի անտիկ շրջանի մեդալիոնները (մ.թ.ա. II - մ.թ. I դդ.), ԼՀԳ, 5:
- Խաչատրյան, 1981.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Արտաշատ 2-րդ. Անտիկ դամբարաններ (1971-1977թթ. պեղումները), ՀՊՀ, 17, Երևան:
- Խաչատրյան, 1982.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Հայաստանում «կեղծ թաղի» առաջացման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 3:
- Խաչատրյան, 1983.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Գառնիի պեղումները, ՀՀԱԳՆ, Երևան:
- Խաչատրյան, 1984.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Հայաստանում հայտնաբերված արևմտահռոմեական մետաղյա առարկաները, ԼՀԳ, 10:
- Խաչատրյան, 1985.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Անտիտի պաշտամունքը Հայաստանում, ՊԲՀ, 1:
- Խաչատրյան, 1987.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները, ՊԲՀ, 4:
- Խաչատրյան, 1995.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Իրանական մշակութային կապերն ըստ Արտաշատի կնքադրոշմների, Հայ արվեստի հանրապետական 7-րդ գիտական նստաշրջանի զեկուցումների թեզեր, Երևան:
- Խաչատրյան, 2005.- *Խաչատրյան Ժ.Դ.*, Մոնումենտալ կառույցի մնացորդներ և ուշագրավ ծեսով թաղում Արտաշատից, ՊԲՀ, N 2, էջ 232-237:
- Խաչիկյան, 1956.- *Խաչիկյան Լ.*, Սատրեոս Զուղայեցու կյանքն ու ժամանակագրությունը, «Քանքեր Մատենադարանի», 3:
- Խնկիկյան, 1977.- *Խնկիկյան Օ.Ս.*, Արիեստները բրոնզեդարյան Հայաստանում, ՀՀՀ, 9, Երևան:
- Խորենացի, 1913.- *Մովսիսի Խորենացույ* Պատմութիւն Հայոց (աշխ. Մ.Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան), Տփղիս:
- Կաղանկատվացի, 1983.- *Մովսէս Կաղանկատուացի*, Պատմութիւն Աղվանից աշխարհի, Երևան:
- Կանոնագիրք, 1964.- Կանոնագիրք (աշխ. Վ.Հակոբյանի), հ. Ա, Երևան:
- Կանոնագիրք, 1971.- Կանոնագիրք (աշխ. Վ.Հակոբյանի), հ. Բ, Երևան:
- Կարազոյան, 1978.- *Կարազոյան Դ.Դ.*, Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, ԼՀԳ, 10, 55-76:
- Կարազոյան, 1981.- *Կարազոյան Դ.Դ.*, Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին, «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», Երևան, 37-93:
- Կարախանյան, *Սաֆյան*, 1970.- *Կարախանյան Գ.Դ., Սաֆյան Պ.Գ.*, Սյունիքի ժայռապատկերները, ՀՀՀ, 4, Երևան:
- Կարապետյան, 1952.- *Կարապետյան Պ.*, Վենետիկի Միսիթարեան միաբանության Ս. Ղազարու թանգարանին հայկական հին դրամներու հավաքածուները, Ռուբինյան դրամներ, «Քաղաքական», 7 - 9:
- Կարապետյան և *ուրիշներ*, 1996.- *Կարապետյան Ի., Հմայակյան Դ., Հակոբյան Դ., Վարդանյան Ռ., Թումանյան Գ., Ավետիսյան Պ., Տիրացյան Ե.*, Երիտասարդ ուրարտուիկոն թաղումը, ՀՀԱԳՆ, 36-37:
- Կարնեցի, 1956.- *Հակոբ Կարնեցի*, Տեղեկագիր վերին Հայոց, Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVII դդ., հատ. 2, Երևան:
- Կարսեցի, 1903.- *Կարսեցի*, Վան-Տոսպ, «Մուրճ», 7:
- Կոստանդին Ծիրանածին, 1970.- *Կոստանդին Ծիրանածին*, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (թարգմ. առաջ. և ծան. Հ.Բարթիկյանի), գիրք 6, Երևան:
- Հալաբյան, 1973.- *Հալաբյան Գևորգ*, Ղերսիմի հայերի ազգագրությունը, մաս Ա, ՀԱԲ, 5, Երևան:
- Հակոբյան, 1975.- *Հակոբյան Լ.Գ.*, Միջնադարյան Հայաստանի մատանիները, ՊԲՀ, 1, 221-230:
- Հակոբյան, 1981.- *Հակոբյան Լ.Գ.*, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX-XIII դարերում, ՀՀՀ, 10, Երևան:
- Հայրեններ, 1995.- Հայրեններ, Աշխատությանը Ա.Ը.Անագականյան, Երևան:
- Հարությունյան, 1965.- *Հարությունյան Ա.Բ.*, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան:
- Հարությունյան, 1975.- *Հարությունյան Ա.Բ.*, Անեծքի և օրինանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, Երևան:
- Հարությունյան, 1981.- *Հարությունյան Ա.Բ.*, Վիշապամարտը Սասնա ծռերում, ԼՀԳ, 11, 65-85:
- Հարությունյան, 2006.- *Հարությունյան Ա.Բ.*, Հայ հմայական և ժողովրդական աղթքներ, բնագրերի գիտական համահավաք, Երևան:

Հացունի, 1912.- Հացունի Վ., ճաշեր և խնջոյք հին Հայաստանի մէջ, Վենետիկ:

Հեթում, 1842.- Հեթում Պատմիչ, Վենետիկ:

Հերոդոտոս, 1986.- Հերոդոտոս, Պատմություն ինը զրքից, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան:

Հեքիաթներ, 1959.- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. 1 (պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա.Ս.Նազիկյան), Երևան:

Հեքիաթներ, 1959.- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. 2 (պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա.Ս.Նազիկյան), Երևան:

Հեքիաթներ, 1962.- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. 3 (պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա.Ս.Նազիկյան), Երևան:

Հեքիաթներ, 1967.- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. 10 (պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա.Ս.Նազիկյան), Երևան:

Հեքիաթներ, 1977.- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. 8 (պատրաստեցին և ծանոթագրեցին Ա.Ս.Նազիկյան, Ռ.Գրիգորյան), Երևան:

Հեքիաթներ, 1985.- Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. 13 (պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա.Ս.Ղազիյան), Երևան:

ՀԺՊ, 1971.- Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 1, Երևան:

ՀԺՊ, 1976.- Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 3, Երևան:

ՀԺՊ, 1984.- Հայ ժողովրդի պատմություն, հատ. 2, Երևան:

Հիշատակարաններ, 1950.- ԺՂ դարի ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Խաչիկյան, Երևան:

Հիշատակարաններ, 1984.- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա.Ս.Մաթևոսյան, Երևան:

Հիշատակարաններ, 1988.- Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դար, կազմեց Ա.Ս.Մաթևոսյան, Երևան:

Հմայակյան, 1975.- Հմայակյան Ս.Գ., Ուրարտական դիցարանի աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1 158-164:

Հմայակյան, 1990.- Հմայակյան Ս.Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան:

Հմայակյան, 1992.- Հմայակյան Ս.Գ., Հայկ նահապետի մասին առասպելն ու Կիբլա քաղաքը Նիբոլի լեռներում, ՊԲՀ, 1, 125-132:

Հմայակյան, 1995.- Հմայակյան Ս.Գ., Ուրարտական պետության և մշակույթի ձևավորման խնդրի շուրջ, ՀՀՀ, 16, Երևան, 105-106:

Հմայակյան, 1996.- Հմայակյան Ս.Գ., Էրիախեն աստվածապետություն, «Եիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցման թեզեր, Գյումրի, 12-13:

Հմայակյան, 1996՝.- Հմայակյան Ս.Գ., Ուդուրե-Էթիունե երկիրը, ՀՀԱԳՆ, 46-47:

Հմայակյան, 1997.- Հմայակյան Ս.Գ., Ուլունք Շամիրամայի ծով... Հայ արվեստին նվիրված կոնֆերանսի թեզեր, Երևան, 24-25:

Հմայակյան, Բիշինոն, Պարմեքիանի, 1996.- Հմայակյան Ս., Բիշինոն Ռ., Պարմեքիանի Ն., Սևանա լճի ավազանում հայ-իտալական արշավախմբի 1994-1996թթ. կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները, ՀՀԱԳՆ, 47-49:

Հովհաննիսյան, 1973.- Հովհաննիսյան Կ.Լ., Էրեբունիի որմնանկարները, Երևան:

Հովսեփյան, 1911.- Հովսեփյան Գ., Խոտակերաց ս. Նշան, Սի մուշ ԺԳ դարու հայ ոսկերչություն, «Գեղարուեստ», 4:

Հովսեփյան, 1928.- Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պողեանք հայոց պատմութեան մէջ, հատ. Ա, Վաղարշապատ:

Հովսեփյան, 1930.- Հովսեփյան Գ., Սի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմութեան, Հայեպ:

Հովսեփյան, 1944.- Հովսեփյան Գ., Խաղբակեանք կամ Պողեանք հայոց պատմութեան մէջ, հատ. Բ.Երուսաղեմ:

Ղազարյան, 1992.- Ղազարյան Վ., Գույնի ուսմունքը խորանների մեկնություններում, Գանձասար», Բ, 328-340:

Ղազիյան, 1983.- Ղազիյան Ալ., Արցախ, ՀԱԲ, հ. 15, Երևան:

Ղանալանյան, 1960.- Ղանալանյան Ա.Տ., Առածանի, Երևան:

Ղանալանյան, 1969.- Ղանալանյան Արամ, Ավանդապատում, Երևան:

Ղափանցյան, 1940.- Ղափանցյան Գ.Ս., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան:

Ղաֆադարյան, 1940.- Ղաֆադարյան Կ.Գ., Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան:

Ղաֆադարյան, 1952.- Ղաֆադարյան Կ.Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հատ. 1, Երևան:

Ղաֆադարյան, 1982.- Ղաֆադարյան Կ.Գ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հատ. 2, Երևան:

Ղաֆադարյան, 1984.- Ղաֆադարյան Կ.Գ., Արգիշտիի միլիի ճարտարապետությունը, Երևան:

Ղևոնդ, 1887.- Պատմություն Ղևոնդայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս.Պետերբուրգ:

Ղևոնդ, 1982.- Ղևոնդ, Պատմություն (թարգ., ներած. և ծան. Ա.Տեր-Ղևոնդյան), Երևան:

Ճանաչյան, 1966.- Ճանաչյան Ս., Հայկական մանրանկարչություն, հատ. 1, Վենետիկ:

Ճեմճեմյան, 1980.- Ճեմճեմյան Սահակ, Ոսկի մատանի Թորոս իշխանի, «Հայ դրամագիտական հանդես», 4, Լոս-Անջելես:

Մաթևոսյան, 1994.- Մաթևոսյան Ռ., Հայկական գինանշաններ, Երևան:

Մալխասյանց, 1982.- Մալխասյանց Ստ., Ժամանակագրական խնդիրներ հայոց հին մատենագրության մէջ, Բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 9-33:

Մանանդյան, 1977.- Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. 9, Երևան:

Մանանդյան, 1977՝.- Մանանդյան Հ., Տիգրան II և Հռոմը, Երկեր, հ. Ա, Երևան:

Մանանդյան, 1981.- Մանանդյան Հ., Երկեր, Գ, Երևան:

Մանանդյան, 1984.- Մանանդյան Հ., Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պատմագրության քարտեզի, Երկեր, հատ. Ե, Երևան:

Մարտիրոսյան, 1973.- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Նախնադարյան Հայաստանի լուսնա-արեգակնային տոմարը, ԼՀԳ, 7:

Մարտիրոսյան, 1973՝.- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան:

Մարտիրոսյան, 1978.- Մարտիրոսյան Հ.Ա., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան:

- Սարտիրոսյան**, 1981.- *Սարտիրոսյան Հ.Ա.*, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ԳԳԳ, 11, Երևան:
- Սարտիրոսյան**, **Խորանեյան**, 1981.- *Սարտիրոսյան Հ.Ա., Խորանեյան Հ.Ռ.*, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, ԳԳԳ, 6, Երևան:
- Սելիք-Փաշայան**, 1963.- *Սելիք-Փաշայան Կ.Վ.*, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան:
- Մնացականյան**, 1956.- *Մնացականյան Ա.Ն.*, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան:
- Մնացականյան**, 1965.- *Մնացականյան Հ.Հ.*, Լճաշենի մշակույթի զարգացման հիմնական ետապները, ՊԲՀ, 2:
- Մորդոման**, 1872.- *Մորդոման Ա.Դ.*, Հայ բեռնաձև արձանագրությունը (թարգմ. Գ.Ա.Ապտուլ-զահեանի), Կոնտանդնուպոլիս:
- Մուշեղյան**, 1971.- *Մուշեղյան Գ.Ռ.*, Ջրամատակարարման հարցերը Երեւունիում և Թեյշեբախիում, ՊԲՀ, 1, 206-215:
- Մուշեղյան**, 1965.- *Մուշեղյան Խ.Ա.*, Կիլիկյան Հայաստանի ոսկեդրամ Պետական երմիտաժում, ՊԲՀ, 2:
- Մուշեղյան**, 1970.- *Մուշեղյան Խ.Ա.*, Հին Հայաստանի դրամային շրջանառության պատմությունից, ՊԲՀ, 3:
- Մուշեղյան**, 1983.- *Մուշեղյան Խ.Ա.*, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, մ.թ.ա. 5-րդ - մ.թ. 14-րդ դդ., Երևան:
- Նաղաշ Հովնաթան**, 1951.- *Նաղաշ Հովնաթան*, Բանաստեղծություններ, ժողովածու պատրաստեցին Ա. Մնացականյան, Ե.Նազարյան, Երևան:
- ՆԴԲ**, 1981.-Նոր Բաղդիք հայկազեան լեզուի, հ.Բ, Երևան:
- Շիրակացի**, 1940.- *Սնանիա Շիրակացի*, Տիեզերագիտություն և տոմար, աշխատությամբ Աշ.Աբրահամյանի, Երևան:
- Շիրակացի**, 1979.- *Սնանիա Շիրակացի*, Մատենագրություն, Երևան:
- Շնորհալի**, 1830.- *Ներսես Շնորհալույ* նորին բանք չափաւ, Վենետիկ:
- Շնորհալի**, 1995.- *Ներսես Շնորհալի*, Թուրք ընդհանրական, Երևան:
- Համչեանց**, 1785.- *Համչեանց Մ.*, Պատմություն հայոց, Խատ. Բ, Վենետիկ:
- Պաֆենհոլց**, 1946.- *Պաֆենհոլց Կ.Ն.*, Հայաստանի և Փոքր Կովկասի նրան կից մասերի գեոլոգիական ակնարկը, Երևան:
- Պետրոսյան**, 1997.- *Պետրոսյան Ա.*, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածնման խնդիրը, Երևան:
- Պետրոսյան**, 1988.- *Պետրոսյան Հ.Լ.*, Գառնին IX-XIV դարերում, Երևան:
- Պետրոսյան**, 1981.- *Պետրոսյան Ա.*, Հացազգիների մշակության և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, ՊԲՀ, 3, 187-204:
- Պետրոսյան**, 1982.- *Պետրոսյան Ա.*, «Շիրակայ ամբարքի» շուրջ, ԼՀԳ, 8, 73-79:
- Պետրոսյան**, 1984.- *Պետրոսյան Ա.*, Սարդուրի II Անդրեանյան երթուղու շուրջ, ՊԲՀ, 2, 175-184:
- Պտուկյան**, 1963.- *Պտուկյան Ջ.*, Կիլիկյան Հայաստանի դրամները, Վիեննա:
- Պտուկյան**, 1971.- *Պտուկյան Ջ.*, Հայաստանի վերաբերյալ հռոմեական դրամներ և մեդալիոններ, Վիեննա:
- Պրոկոպիոս**, 1967.- *Պրոկոպիոս Կեսարացի*, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին (թարգմ., առաջ. և ծան. Հ.Բարթիկյանի), գիրք 5, Երևան:
- Ջահուկյան**, 1987.- *Ջահուկյան Գ.Բ.*, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Երևան:
- Սահակյան**, 1989.- *Սահակյան Ա.*, Այս է զարդ աշխարհի, Մշակույթ, 1:
- Սահակյան**, 1986.- Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVIIդդ.), հ.1, աշխատասիրությամբ Հասմիկ Սահակյանի, Երևան:
- Սահակյան**, 1987.- Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI-XVIIդդ.), հ.2, աշխատասիրությամբ Հասմիկ Սահակյանի, Երևան:
- Սասնա ծռեր**, 1936.- Սասնա ծռեր, խմբագրությամբ Մ.Աբեղյանի, աշխատությամբ Կ.Սելիք-Օհանջանյանի, հ. Ա, Երևան:
- Սասնա ծռեր**, 1951.- Սասնա ծռեր, խմբագրությամբ Մ.Աբեղյանի, աշխատությամբ Կ.Սելիք-Օհանջանյանի, հ. Բ, 2-րդ մաս Երևան:
- Սարգսյան**, 1965.- *Սարգսյան Գ.Խ.*, Հայաստանը մ.թ.ա. 2-րդ դարում, Տեղեկագիր, 3, 62-72:
- Սարգսյան**, 1988.- *Սարգսյան Գ.Ա.*, Պեղումներ Արտաշավանում, Երևանի պետական համալսարանի հնագիտական լաբորատորիայի 1987 թ., պետությունով կատարված աշխատանքների հաշվետվությունը, Երևան:
- Սարգսյան**, 1981.- *Սարգսյան Հ.*, Հռոմեական նորահայտ դրամ, ԼՀԳ, 2, 95-97:
- Սարգսյան**, 1994.- *Սարգսյան Հ.*, Հայաստանից հայտնաբերված անտիկ դարաշրջանի ոսկյա դրամները, ՀՀԱԳՆ, Երևան, 43-46:
- Սարգսյան**, 1967.- *Սարգսյան Ա.Հ.*, Նախնադարյան համայնական հասարակությունը Հայաստանում, Երևան:
- Սեբեոս**, 1979.- Պատմություն *Սեբեոսի*, աշխ. Գ.Աբգարյան, Երևան:
- Սիմոնյան**, 1991.- *Սիմոնյան Հ.Ե.*, Պեղումներ Վերին նավեր հուշարձանախմբում, ՀՀԱԳՆ, Երևան, 13-16:
- Սմբատ**, 1958.- *Սմբատ սպարապետ*, Պատաստանագիրք, Երևան:
- Ստրաբոն**, 1940.- *Ստրաբոն*, «Օտար աղբյուրները հայերի մասին», 1, հունական աղբյուրներ (քաղեց և թարգմ. Հ.Ամառյանը), Երևան:
- Սրապյան**, 1969.- *Սրապյան Ա.*, Հայ միջնադարյան զրույցներ, Երևան:
- Սրվանձտյանց**, 1978.- *Սրվանձտյանց Գարեգին*, Երկեր, հ. 1, կազմեց Ա. Ղազիյան, Երևան:
- Սրվանձտյանց**, 1982.- *Սրվանձտյանց Գարեգին*, Թորոս Աղբար, Երկեր, հ.2 Երևան:
- Վարդան**, 1870.- *Վարդան պատմիչ*, Պատմություն Թաթարաց, Յերուսաղեմ:
- Վարդանյան**, 1989.- *Վարդանյան Ռ.Հ.*, Հայաստանի չափերն ու կշիռները (V-XV դարեր), Երևան:

- Վարդանյան, Բալանթարյան**, 1985.- Վարդանյան Ռ.Դ., Բալանթարյան Ա.Ա., Վաղ բյուզանդական դրամա-կշռային նմուշներ Դվինի պեղումներից, ՀՀԱԳՆ, Երևան:
- Վրաց ժամանակագրություն**, 1971.- Վրաց ժամանակագրություն, Երևան:
- Տաթևացի**, 1998.- *Գրիգոր Տաթևացի*. Գիրք հարցմանց, Երուսաղեմ:
- Տեղանունների բառարան**. - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանի ուսումնասիրման կենտրոնի քարտարան:
- Տեղանունների բառարան**, 1988.- *Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախչյան Ստ.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ.*, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.2, Երևան:
- Տեր-Ղևոնդյան**, 1962.- *Տեր-Ղևոնդյան Հ.*, Հայկական արծաթյա մասնատուփերի երկու հին նմուշներ, «Էքմիածին», Դ:
- Տեր-Ղևոնդյան**, 1964.- *Տեր-Ղևոնդյան Հ.*, հայկական արծաթագործության արվեստի գոհարը, «Էքմիածին», Ը-Թ, 23-34:
- Տիրացյան**, 1977.- *Տիրացյան Գ.Ա.*, Ուրարտական Արմավիրը, Հանրապետական երկրորդ կոնֆերանս նվիրված հայ արվեստի ճարտարապետության պրոբլեմներին, Երևան:
- Տիրացյան**, 1987.- *Տիրացյան Գ.Ա.*, Արմավիրի պեղումները, ՀՀԱԳՆ, Երևան, 38-39:
- Տիրացյան, Արեշյան**, 1990.- *Տիրացյան Գ.Ա., Արեշյան Գ.Ե.*, Հնագիտությունը և Ուրարտու-Հայաստանի պրոբլեմը, ՊԲՀ, 3, 70-75:
- Տիրացյան, Կարապետյան**, 1991.- *Տիրացյան Գ.Ա., Կարապետյան Ի.Ա.*, Արմավիրի 1987-1988թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 6, 153-159:
- Ուռհայեցի**, 1869.- Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ, Երուսաղեմ:
- Ուռհայեցի**, 1898.- *Մատթէոս Ուռհայեցի*, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ:
- Ուխտանես**, 1871.- *Ուխտանես եպիսկոպոս*, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ:
- Փարպեցի**, 1904.- Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և թուրք առ Վահան Մամիկոնեան (Աշխ. Գ.Տեր-Սկրտչեան), Տփղիս:
- Բալանթարյան**, 1976.- *Բալանթարյան Ա.Ա.*, Դվին 1, ՀՊՀ, 13, Երևան:
- Բալանթարյան**, 2000.- *Բալանթարյան Արամ*, Հայաստանը Բյուզանդական դրամակշռային համակարգում V-VII դարերում, «Հայաստանը և Զրիստոնյա Արևելքը», Երևան:
- Քոչարյան**, 1991.- *Քոչարյան Գ.Գ.*, Դվին 3-րդ, Դվինն անտիկ դարաշրջանում, ՀՊՀ, 22, Երևան:
- Օծնեցի**, 1833.- *Հովհանու Իմաստասիրի Աւծնեցւոյ Մատենագրութիւն*, Վենետիկ:
- Օրբելյան**, 1910.- Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնաց, Թիֆլիս:
- Օրմանյան**, 1991.- *Օրմանյան Մ.*, Ծիսական բառարան, Երևան:
- Ֆրիկ**, 152.- *Ֆրիկ*, Ղիւսն, Ի լոյս ընծայեց Տիրայր արքեպիսկոպոս, Նյու-Յորք.
- Абаев**, 1965.- *Абаев В.И.*, Скифо-европейские изогло-сы, М.
- Абрамова**, 1974.- *Абрамова М.П.*, Памятники горных районов Центрального Кавказа на рубеже первых веков нашей эры. Сб. статей "Археологические исследования на юге Восточной Европы", М.
- Абрамян**, 1983.- *Абрамян Л.А.*, Первобытный праздник и мифология, Ереван.
- Аветисян**, 1978.- *Аветисян Г.М.*, Хурриты на рубежах Малой Азии до установления могущества Митаннии, ДВ, 3, Ереван.
- Аверинцев**, 1973.- *Аверинцев С.С.*, Золото в системе символов ранневизантийской культуры. В кн.: "Византизм, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура", М., 43-52.
- АВИИУ.- Дьяконов И.М.**, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, 1951, ВДИ, 2-4.
- Адонц**, 1971.- *Адонц Н.*, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван.
- Алекперов**, 1937.- *Алекперов А.*, Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство, СА, IV.
- Ал-Истахри**, 1901.- Из книги путей и Царств. СМОМПК, вып.29.
- Амасиаци**, 1990.- *Амирдовлат Амасиаци*, Ненужное для неучей, перевод с армянского языка и комм. С.А. Варданян, М.
- Амаякян**, 1982.- *Амаякян С.Г.*, Культ солнца у земледельческо-скотоводческих общин Закавказья и урартское божество Шувини. В кн.: "Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа", (тезисы докладов), Ереван, 141-143.
- Амиранишвили**, 1950.- *Амиранишвили Ш.Я.*, История грузинского искусства, М.
- Амирян**, 1984.- *Амирян Ш.О.*, Золоторудные формации Армянской ССР, Ереван.
- Андреева**, 1979.- *Андреева М.В.*, Об изображении на майкопских сосудах, СА, I, 22-34.
- Анохин**, 1986.- *Анохин В.А.*, Монетное дело Боспора, Киев.
- Античная художественная бронза**, 1973.- Античная художественная бронза. Каталог выставки, А.
- Античное художественное серебро**, 1985.- Античное художественное серебро. Каталог выставки, А.
- Антонова**, 1984.- *Антонова Е.В.*, Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии, М.
- Аракелян**, 1957.- *Аракелян Б.Н.*, Гарни II, результаты работ 1951-1955гг., АРА, 7, Ереван.
- Аракелян**, 1969.- *Аракелян Б.Н.*, О некоторых результатах археологического изучения древнего Армавира, ИФЖ, 157-174.
- Аракелян**, 1971.- *Аракелян Б.Н.*, Клад серебряных изделий из Эребуни, СА, 1.
- Аракелян**, 1976.- *Аракелян Б.Н.*, Очерки по истории искусства Древней Армении, Ереван.
- Ардзинба**, 1982.- *Ардзинба В.Г.*, Ритуалы и мифы Древней Анатолии, М.
- Арешян**, 1973.- *Арешян Г.Е.*, Малоазийские формы в керамике Армении среднего бронзового века, СА, 4.

- Арешян, 1988.- Арешян Г.Е., Индоевропейский сюжет в мифологии населения междуречья Куры и Аракса II тысячелетия до н.э., ВДИ, 4.
- Арешян, 1991.- Арешян Г.Е., Соотношение типов в хозяйстве и развитие культур в раннем и среднем бронзовом веке Армянского нагорья и Южного Кавказа. В кн.: "Мировая культура. Традиция и современность", М.
- Арешян и др., 1990.- Арешян Г.Е., Оганесян В.Э., Мурадян Ф.И., Аветисян П.С., Петросян Л.А., Конец среднего бронзового века в междуречье Аракса и Куры, ИФЖ, 1.
- Артамонов, 1966.- Артамонов М.И., Сокровище скифских курганов, Прага-Ленинград.
- Арутюнян, 1966.- Арутюнян Н.В., Новые урартские надписи Кармир-блур, Ереван.
- Арутюнян, 1970.- Арутюнян Н.В., Биайнилу (Урарту). Ереван.
- Арутюнян, 1985.- Арутюнян Н.В., Топонимика Урарту, Ереван.
- Арутюнян, 1976.- Арутюнян С.Б., Мифологический образ Солнца в загадке о Лампаде, ИФЖ, 1, 237-242.
- Археология, 1994.- Археология. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа, М.
- Асланов, Голубкина, Садыкзاده, 1966.- Асланов Г.М., Голубкина Т.Н., Садыкзاده Ш.Т., Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана, Баку.
- Афанасьева, 1978.- Афанасьева В.К., К проблеме толкования шумерских рельефов, в кн.: "Культура Востока, Древность и раннее средневековье", Л.
- Баибуртян, 1939.- Баибуртян Е., Последовательность древнейших культур на основании археологических материалов, Архив, ИАЭ, N90/148.
- Баладзори, 1927.- Баладзори, Книга завоевания стран, Баку.
- Бартольд, 1965.- Бартольд В.В., Сочинения, т. III, М.
- Бартольд, 1966.- Бартольд В.В., Халиф и султан, соч. Т. VI, М.
- Бациева, 1953.- Бациева С.М., Борьба между Ассирией и Урарту за Сирою, ВДИ, 17-36.
- Беленицкий и др., 1972.- Беленицкий Н., Бентович Н., Большаков О. Средневековый город Средней Азии, Л.
- Беляев, 1965.- Беляев Е.А., Арабы, ислам и арабский халифат, М.
- Берман, Истомин, 1934.- Берман С.И., Истомин П.С., Прокатка цветных металлов, часть I, Москва-Ленинград-Свердловск.
- Бетехтин, 1956.- Бетехтин А.Г., Курс минералогии, М.
- Бикерман, 1975.- Бикерман Э., Хронология Древнего мира, М.
- Блек, 1976.- Блек В.Б., К вопросу об источниках скифо-сарматского звериного стиля, в сб.: "Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии", М.
- Большаков, 1984.- Большаков О.Г., Средневековый город Ближнего Востока, М.
- Бонгард-Левин, Грантовский, 1974.- Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А., От Скифии до Индии, М.
- Борисов, Луконин, 1963.- Борисов А.Я., Луконин В.Г., Сасанидские геммы, Л.
- БСЭ, 1953.- Большая Советская Энциклопедия, т.17, М.
- Вардиман, 1990.- Вардиман Е., Женщина в Древнем мире, М.
- Вайман, 1976.- Вайман А.А., Исследование по Шумеро-вавилонской метрологии, ДВ, 2, Ереван, 37-66.
- Вайман, Тирация, 1974.- Вайман А.А., Тирация Г.А., Кармир-блурский некрополь эллинистического времени, ВОН, 60-70.
- Вернадский, 1955.- Вернадский В.И., Избранные сочинения, т. 2, М.
- Вернадский, 1959.- Вернадский В.И., Избранные сочинения, т. 4, кн. I, М.
- Верховская, 1955.- Верховская А.С., Текстильные изделия из раскопок Кармир-блур, Кармир-блур, III, АРА, 5, 67-71.
- Витрувий, 1936.- Десять книг об архитектуре (пер. Ф.А. Петровского), М.
- Воцинина, 1953.- Воцинина А.И. О связях Приуралья с Востоком в VI-VII вв. н.э., СА, XVII.
- Вулли, 1961.- Вулли Л., Ур халдейцев, М.
- Гагошидзе, 1976.- Гагошидзе Ю.М., Материалы к истории золотокузнечества в Грузии, ВГМГ, XXXII-B, Тбилиси, 5-38.
- Гагошидзе, 1979.- Гагошидзе Ю.М., Самадло, Каталог, Тбилиси.
- Гаджиев, 1987.- Гаджиев М.Г., Древние очаги металлообработки в Дагестане, КСИА, 192, 6-13.
- Галинина, 1980.- Галинина Л.К., Курджинский курган, Л.
- Гамкрелидзе, Иванов, 1984.- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч.Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, ч. II, Тбилиси.
- Гассиов, 1890.- Гассиов А.А., К древней нумизматике, Описание объяснительные древнегреческих и римских монет, собранных в Закавказье в 1879-1889гг., Тифлис.
- Геворкян, 1980.- Геворкян А.Ц., Из истории древнейшей металлургии Армянского нагорья, Ереван.
- Геворкян, Залибекян, 1997.- Геворкян А., Залибекян М., Древняя золотодобыча в Армении, - "Древнее золото Армении", Респ. науч. сессия, Тезисы докладов, Ереван.
- Геологический словарь, 1978.- Геологический словарь, т. I, М.
- Герасимов, 1973.- Герасимов Тодор, Ранневизантийски екзагии от България, "Археология", 2.
- Герни, 1987.- Герни О.Р. Хетты, М.
- Гобеджишвили, 1980.- Гобеджишвили Г.Ф., Беденкультура курганных погребений, Тбилиси (на гр. языке).
- Гогадзе, 1972.- Гогадзе Э.М., Периодизация и генезис курганной культуры Триалети, Тбилиси (на гр. языке).
- Гогинян, 1964.- Гогинян С.Е. Отчет отряда по изучению древних металлургических шлаков и разработок за 1962-1964гг. (сводный), Армгеолфонд, Ереван.

- Гоян, 1952.- Гоян Г., Театр древней Армении, т. I, М.
- Грейвс, 1992.- Грейвс Р., Мифы древней Греции, М.
- Грушевой, 1930.- Грушевой В.Г., Алавердское медное месторождение в Закавказье, Ереван.
- Грушевская, 1955.- Грушевская Е.О., Художественная обработка металла (торевтика), Античные города Северного Причерноморья, М.-Л.
- Грюнебаум, 1986.- Грюнебаум фон Г.Э., Классический Ислам, М.
- Гуммель, 1940.- Гуммель Я.И., Археологические очерки, Баку.
- Гуммель, 1948.- Гуммель Я.И., Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана, КСИИМК, XX.
- Давидович, 1980.- Давидович Е.А., Золото в денежном хозяйстве Средней Азии, Ближний и Средний Восток: Товарно-денежные отношения при феодализме, М.
- Дандамаев, Луконин, 1980.- Дандамаев М.А., Луконин В.Г., Культура и экономика древнего Ирана, М.
- Даркевич, 1975.- Даркевич В.П., Светское искусство Византии, Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XII веков, М.
- Даркевич, 1976.- Даркевич В.П., Художественный металл Востока, VIII-XIII вв., М.
- ДВ, 1988.- Древний Восток (этнокультурные связи), М.
- Двойные системы, 1979.- Двойные и многокомпонентные системы на основе меди, справочник, коллектив авторов, М.
- Деведжян, 1974.- Деведжян С.Г., Лорибердский могильник, СА, 2.
- Деведжян, 1981.- Деведжян С.Г., Лори-Берд, Ереван.
- Дедабришвили, 1979.- Дедабришвили Ш.Ш., Курганы Алазанской долины, ТКАЭ, II, Тбилиси.
- Дедабришвили, Русишвили, 1984.- Дедабришвили Ш.Ш., Русишвили Р.Н., Среднебронзовый курган N2 в Садугской долине, ТКАЭ, VI, Тбилиси.
- Джанполадян, 1972.- Джанполадян Р.М., О двух тканях из Ани и Болгар, КСИИМК, 132, 46-53.
- Джанполадян, 1982.- Джанполадян Р.М., Сфероконические сосуды из Двина и Ани, АПА, 12, Ереван.
- Джапаридзе, 1989.- Джапаридзе Г.И., О некоторых методах и итогах анализа пробы восточных монет, Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины, вып I, М.
- Джапаридзе, 1988.- Джапаридзе Н.О., Ювелирное искусство эпохи бронзы в Грузии, Тбилиси.
- Джапаридзе, 1961.- Джапаридзе О.М., К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, Тбилиси (на гр. языке).
- Джапаридзе, 1964.- Джапаридзе О.М., Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962гг., СА, 2.
- Джапаридзе, 1969.- Джапаридзе О.М., Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси (на гр. языке).
- Джапаридзе, 1994.- Джапаридзе О.М., Триалетская культура, в кн.: Археология, Ранняя и средняя бронза Кавказа, М.
- Джапаридзе, Киквидзе, Авалишвили, Церетели, 1981.- Джапаридзе О.М., Киквидзе И.А., Авалишвили Г.Б., Церетели А.Т., Результаты работ Месхет-Джавакетской археологической экспедиции (1970-1977гг.), Тбилиси, АЭГМГ, вып.8 (на гр. языке).
- Джаукян, 1964.- Джаукян Г.Б., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван.
- Джаукян, 1988.- Джаукян Г.Б., О соотношении хайасского и армянского языков, ИФЖ, 68-88.
- Древнее золото, 1975.- Древнее золото, Из собрания Музея исторических драгоценностей УССР, Киев.
- Дьяконов, 1956.- Дьяконов И.М., История Мидии, М.
- Дьяконов, 1963.- Дьяконов И.М., Урартские письма и документы, М.-Л.
- Дьяконов, 1968.- Дьяконов И.М., Предыстория армянского народа, Ереван.
- Дьяконов, 1983.- Дьяконов И.М., К вопросу о символе Халди, ДВ, 4, 190-194.
- Дьяконов, 1988.- Дьяконов И.М., Жертвоприношения в Теишебаини (УКН, N448), "Кавказско-ближневосточный сборник", Тбилиси, 55-68.
- Дьяконов, Старостин, 1988.- Дьяконов И.М., Старостин С.А., Хуррито-урартские языки, в кн.: Древний Восток, этнокультурные связи, М., 164-207.
- Еремян, 1953.- Еремян С.Т., Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, 3, 13-31.
- Еремян, 1980.- Еремян С.Т., Введение в кн.: Культура раннефеодальной Армении (IV-VII вв), Ереван.
- Есаян, 1966.- Есаян С.А., Оружие и военное дело древней Армении, Ереван.
- Есаян, 1976.- Есаян С.А., Древняя культура племен Северо-восточной Армении, Ереван.
- Есаян, 1980.- Есаян С.А., Скульптура древней Армении, Ереван.
- Есаян, Биягов, Амаякян, Канецян, 1991.- Есаян С.А., Биягов Л.Н., Амаякян С.Г., Канецян А.Г., Биайнская гробница в Ереване, АПА, 15, Ереван.
- Есаян, Калантарян, 1988.- Есаян С.А., Калантарян А.А., Ошакан I, АПА 18, Ереван.
- Есаян, Хнчикян, 1990.- Есаян С.А., Хнчикян О.С., Находки биайнских изделий в Ехегнадзоре, "Вестник ереванского университета", N3, 34-44.
- Жоржикашвили, Гогодзе, 1974.- Жоржикашвили Л.Г., Гогодзе Э.М., Памятники Триалетской эпохи ранней и средней бронзы, Каталог триалетских материалов, Тбилиси.
- Залибека, 1993.- Залибека М.А., Золото древней Армении, ИАН, Науки о земле, том XLVI, N 1, Ереван.

- Залибекян, Торосян и др.*, 1987.- *Залибекян М.А., Торосян Р.А. и др.*, Отчет о результатах детальной разведки Слепого, Девятого и Шестого рудных тел и оценка перспективности юго-западного фланга Центрального участка Меградзорского золоторудного месторождения по работам 1983-1987гг., Армгеолфонд, Ереван.
- Зардарян*, 1986.- *Зардарян М.О.*, Торгово-экономические связи Армении с эллинистическим миром, в III-I вв. до н.э. Автореферат кандидатской диссертации, Ереван.
- Зельин*, 1955.- *Зельин К.К.*, Некоторые основы проблемы истории эллинизма, СА, XXII, 99-108.
- Зограф*, 1935.- *Зограф А.Н.*, Античные золотые монеты Кавказа, ИГАИМК, вып. 110, М.-Л., 178-192.
- Зограф*, 1951.- *Зограф А.Н.*, Античные монеты, МИА, 16.
- Ибн Маммат*, 1990.- *Ибн Маммат*, Правило диванов, М.
- Иванов*, 1983.- *Иванов Вяч.Вс.*, История славянских и балканских названий металлов, М.
- Иванов*, 1988.- *Иванов В.В.*, Древневосточные связи этрусского языка, в кн.: Древний Восток, этнокультурные связи, М., 208-218.
- Иванов*, 1990.- *Иванов Вяч.Вс.*, Реконструкция структуры символики индоевропейского погребального обряда, в кн.: "Исследования в области балто-славянской духовной культуры, Погребальный обряд", М.
- Иванов*, 1975.- *Иванов И.С.*, Раскопки на Варненском некрополе в 1972г., "Известия Народного Музея" Варна, Книга XI (XXVI), (на болгарском языке).
- Иванов*, 1987.- *Иванов И.С.*, Западное черноморское побережье в эпоху неолита, в кн.: "Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии", Тбилиси.
- Ивановский*, 1911.- *Ивановский А.А.*, По Закавказью, МАК, вып. IV, М.
- Иванчик*, 1990.- *Иванчик А.И.*, Киммерийцы и Урарту накануне восьмого похода Саргона II, ВДИ, 3, 3-19.
- Иващенко*, 1948.- *Иващенко М.М.*, Находка византийского экзаквизита в Грузии, КСИИМК, XIX.
- ИДВ*, 1983.- История Древнего Востока, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, ч. I, Месопотамия, М.
- ИДВ*, 1988.- История Древнего Востока, Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации, ч. II, Передняя Азия, Египет, М.
- Искусство Древнего Востока*, 1968.- Памятники мирового искусства, М.
- История Византии*, 1967.- История Византии, том 2, М.
- Кавтарадзе*, 1979.- *Кавтарадзе Г.А.*, К социологической интерпретации "царских гробниц", МАГК, вып. 7, Тбилиси (на грузинском языке).
- Каковкин*, 1973.- *Каковкин А.Я.*, К вопросу о византийском влиянии на армянские памятники художественного серебра, ИФЖ, 1.
- Каковкин*, 1974.- *Каковкин А.Я.*, Изучение армянского средневекового ювелирного искусства, ИФЖ, I.
- Калантарян*, 1968.- *Калантарян А.А.*, Амбула св. Андрея из Двина, СА, 1, 274-276.
- Калантарян*, 1982.- *Калантарян А.А.*, Раннесредневековые буллы Двина, АПА, 13, Ереван.
- Калугин*, 1996.- *Калугин В.*, Трудное золото (в сборнике "Золото Армении"), М.
- Капанцян*, 1956.- *Капанцян Г.*, Историко-лингвистические работы, Ереван.
- Карагезян*, 1988.- *Карагезян О.О.*, Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам, ВОН, N 7, 57-76.
- Карапетян*, 1982.- *Карапетян А.И.*, Эндогенные рудные формации Памбак-Зангезурской металлогенической зоны Малого Кавказа, Ереван.
- Карахмедова*, 1974.- *Карахмедова А.А.*, Об одном типе серег из Кавказской Албании, СА, 4.
- Кафадарян*, 1940.- *Кафадарян К.Г.*, Раскопки Кармир-блур, Известия АрмФАН, 3, 26-36.
- Кахиани и др.*, 1991.- *Кахиани К.К., Глигвашвили Э.В., Дзnelадзе М.С., Каландадзе Г.Г., Цквитинидзе Э.Р.*, Археологические исследования Машаверского ущелья в 1984-1986гг., в кн.: ПАИ в 1986г., Тбилиси.
- Кейпер*, 1986.- *Кейпер Ф.Б.Я.*, Труды по ведийской мифологии, М.
- Кинк*, 1964.- *Кинк Х.А.*, Египет до фараонов, М.
- Кинк*, 1970.- *Кинк Х.А.*, Восточное Средиземноморье в древнейшую эпоху, М.
- Кинк*, 1976.- *Кинк Х.А.*, Художественное ремесло древнего Египта и сопредельных стран, М.
- Кинжалов*, 1961.- *Кинжалов Р.В.*, Ашнакский могильник, Труды Гос. Эрмитажа, т. V, Л.
- Киропедия*, 1976.- *Ксенофонт, Киропедия*, (пер. В.Г. Богорухович и Э.Д. Фролов), М.
- Кифишин*, 1965.- *Кифишин А.*, Географические воззрения древних шумеров при патеси Гудеа (2162-2137гг до н.э.). "Палестинский сборник", 13, М.
- Книга Гиннесса*, 1989.- Книга рекордов Гиннесса 1988, М.
- Коваленкер, Залибекян, Лапутина, Малов, Сандомирская, Гарасько, Мхитарян*, 1990.- *Коваленкер В.А., Залибекян М.А., Лапутина И.П., Малов В.С., Сандомирская С.М., Гарасько М.И., Мхитарян Дж.В.*, Сульфидно-телуридная минерализация Меградзорского рудного поля в Армении (Геология рудных месторождений), том 32, N 3, М.
- Коваленкер, Прокофьев, Левин, Залибекян*, 1990.- *Коваленкер В.А., Прокофьев В.Ю., Левин К.А., Залибекян М.А.*, Физико-химические условия формирования сульфидно-телуридной минерализации Меградзорского рудного поля в Армении (Геология рудных месторождений), том 32, N 6, М.

- Козенкова, 1977.- Козенкова В.И., Кобанская культура, Восточный вариант, САИ, вып. В2-5, М.
- Козенкова, 1982.- Козенкова В.И., Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры (Восточный вариант), САИ, вып. В2-5, М.
- Комороци, 1976.- Комороци Г., Гимн о торговле, ДВ, 2, Ереван.
- Корнилов, Солодова, 1986.- Корнилов И.И., Солодова Ю.П., Ювелирные камни, М.
- Костов, 1971.- Костов И., Минералогия, М.
- Косян, 1994.- Косян А.В., Лувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII-VIII вв. до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван.
- Кошеленко, 1977.- Кошеленко Г.А., Родина парфян, М.
- Кошеленко, 1979.- Кошеленко Г.А., Греческий полис на эллинистическом Востоке, М.
- Крачковская, 1946.- Крачковская В.А., Печать Багратиды Ашота с арабской надписью, КСИИМК, XII, 112-117.
- Крис, 1981.- Крис Х.И., Кизил-кобанская культура и Тавры, САИ, вып. Д1-7, М.
- Кропоткин, 1962.- Кропоткин В.В., Клады византийских монет на территории СССР, М.
- Крупнов, 1951.- Крупнов Е.И. Материалы по археологии Северной Осетии докобанского периода, МИА, 23, М.-А.
- Крупнов, 1960.- Крупнов Е.И., Древняя история Северного Кавказа, М.
- Кузьмина, 1987.- Кузьмина Е.Е., Дионис у усуней (О семантике каргалинской диадемы), в кн.: Центральная Азия: Новые памятники письменности и искусства, М.
- Курочкин, 1974.- Курочкин А., К интерпретации некоторых изображений раннего железного века с территории Северного Ирана, СА, 2.
- Курс месторождений, 1964.- Курс месторождений полезных ископаемых, М.
- Кушнарева, 1954.- Кушнарева К.Х., Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, т. XX.
- Кушнарева, 1957.- Кушнарева К.Х., Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 136-177.
- Кушнарева, 1965.- Кушнарева К.Х., Новые данные о поселении Узерлик-тепе, около Агдама, МИА, 125, 74-102.
- Кушнарева, 1973.- Кушнарева К.Х., Производственной комплекс древнего Двина, сб. "Кавказ и Восточная Европа в древности", М.
- Кушнарева, 1977.- Кушнарева К.Х., Древнейшие памятники Двина, Ереван.
- Кушнарева, 1993.- Кушнарева К.Х., Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э., С. Петербург.
- Кушнарева, Чубинишвили, 1970.- Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н., Древние культуры южного Кавказа, А.
- Куфтин, 1941.- Куфтин Б.А., Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси.
- Куфтин, 1943.- Куфтин Б.А., Урартский "Колумбарий" у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, ВГМГ, XIII, 8, Тбилиси.
- Куфтин, 1948.- Куфтин Б.А., Археологические раскопки 1947г. в Цакинском районе, Тбилиси.
- Ламберг-Карловски, 1990.- Ламберг-Карловски К.К., Модели взаимодействия в III тыс. до н. э.: От Месопотамии до долины Инда, ВДИ, I.
- Ланковская, 1965.- Ланковская Э.А., Серебряная с чернью чаша XIIв., Труды Эрмитажа, VIII, М.-А.
- Левин-Стросс, 1983.- Левин-Стросс К., Структурная антропология, М.
- Леман-Хаупт, 1937.- Леман-Хаупт К.Ф., Вступительная лекция по истории и культуре халдов, Труды Тбилисского государственного университета, 6, 245-267.
- Литвинский, 1982.- Литвинский Б.А., "Золотые люди" в древних погребениях Центральной Азии (опыт истолкования в свете истории религии), СЭ, 4.
- Ллойд, 1972.- Ллойд Сетон, Реки близнецы, М.
- Ллойд, 1984.- Ллойд Сетон, Археология Месопотамии, М.
- Лордкипанидзе, 1969.- Лордкипанидзе М., Корпус памятников глиптики древней Грузии, I, Тбилиси.
- Лосев, 1957.- Лосев А.Ф., Античная мифология в ее историческом развитии, М.
- Лосева, 1962.- Лосева И.М., Некоторые ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (К вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубани), Древний Мир (сборник статей), М, 300-311.
- Лотман, 1969.- Лотман Ю.М., О метаязыке типологических описаний культуры, в кн.: "Труды по знаковым системам", IV, Тарту.
- Лотман, 1987.- Лотман Ю.М., Несколько мыслей о типологии культур, в кн.: "Языки, культуры и проблема переводимости", М.
- Лубо-Лесниченко, 1978.- Лубо-Лесниченко Е.И., Шелковый путь в период шести династий (III-VI вв), ТГА, XIX.
- Лукас, 1958.- Лукас А., Материалы и ремесленные производства Древнего Египта, М.
- Луконин, 1977.- Луконин В.Г., Искусство древнего Ирана, М.
- Магакян, 1947.- Магакян И.Г., Алавердский тип оружия и его руды, Ереван.
- Магакян, 1959.- Магакян И.Г., Этапы развития и металлогенетическое районирование территории Армянской ССР (В коллективном труде "Геология Армянской ССР", Том VI, Металлические полезные ископаемые), Ереван.
- Магакян, 1967.- Магакян И.Г., Этапы развития и металлогенетическое районирование территории Армянской ССР, Геология Армянской ССР, т. VI, с. 5-23.

- Магакян, Амирян, 1967.- Магакян И.Г., Амирян Ш.О., Золото (Геология Армянской ССР), Том VI. Ереван.
- Мадатян, 1965.- Мадатян Э.М., К истории разработки Зодского золоторудного месторождения, ИАН, Науки о Земле, том XVIII.
- Максимов, 1971.- Максимов М.М., Древнейшая карта золоторудного месторождения (Геология рудных месторождений, N 6), М.
- Максимов, 1973.- Максимов М.М., Истоки учения о рудных месторождениях, М.
- Максимов, 1977.- Максимов М.М., Очерк о золоте, М.
- Максимова, 1948.- Максимова М.И., Керамика, Эллинистическая техника, М.
- Максимова, 1954.- Максимова М.И., Краткий путь через Черное море, МИА, 33, М.
- Максимова, 1955.- Максимова М.И., Резные камни, Античные города Северного Причерноморья, М.-Л.
- Максимова, 1957.- Максимова М.И., Боспорская камнерезная мастерская, СА, 4.
- Максимова, 1961.- Максимова М.И., Рецензия на работу: R.A. Aigging, Greek and Roman Jewellery, London, 1961, СА, 3.
- Максимова, 1979.- Максимова М.И., Артюховский курган, Л.
- Мамаиашвили, Пицхелаури, Дедабришвили, 1974.- Мамаиашвили Н., Пицхелаури К., Дедабришвили Ш., Краткий отчет о полевой работе Кахетской археологической экспедиции, ПАИ, 1973 г., Тбилиси.
- Манандян, 1954.- Манандян Я.А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (Vв. до н. э.-XVв. н.э.), Ереван.
- Манукян, 1984.- Манукян А.Б., Гемма из Армении с изображением храма Афродиты Пафосской, ВДИ, 4.
- Манцевич, 1976.- Манцевич А.П., Находки в Запорожском кургане (к вопросу о сибирской коллекции Петра I), в сб. "Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии", М.
- Март, 1910.- Март Н.Я., Из поездки в Турецкий Лазистан, Известия Императорской Академии наук.
- Март, Орбели, 1922.- Март Н.Я., Орбели И.А., Археологическая экспедиция в Ван, Петроград.
- Мартirosян, 1954.- Мартirosян А.А., Раскопки в Головино, Ереван.
- Мартirosян, 1961.- Мартirosян А.А., Город Теишебаини, Ереван.
- Мартirosян, 1964.- Мартirosян А.А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван.
- Мартirosян, 1974.- Мартirosян А.А., Аргиштихинили, АПА, 8, Ереван.
- Марфуни, 1987.- Марфуни А.С., История золота, М.
- Массон, 1989.- Массон В.М., Первые цивилизации, Л.
- Массон, 1953.- Массон М., Новые археологические данные по истории рабовладельческого общества на территории Южного Туркменистана, ВДИ, I.
- МДИ, 1982.- Темкин Э.Н., Эрман В.Г., Мифы древней Индии, М.
- Меликишвили, 1954.- Меликишвили Г.А., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, т. I, Наир-Урарту, Тбилиси.
- Меликишвили, 1959.- Меликишвили Г.А., К истории древней Грузии, Тбилиси.
- Меликишвили, 1965.- Меликишвили Г.А., Возникновение Хеттского царства и проблема древнейшего населения Закавказья и Малой Азии, ВДИ, 1.
- Меллаарт, 1985.- Меллаарт Дж., Торговля и торговые пути между Северной Сирией и Анатолией (4000-1500гг. до н.э.), Древняя Эбла, М, 20-33.
- Меллер, Денисов, 1917.- Меллер В., Денисов Д.М., Полезные ископаемые и минеральные воды Кавказского края, Издание Кавказского Горного управления, Вып. I, Тифлис.
- Мерперт, 1987.- Мерперт Н.Я., Циркумпонтийская зона в раннем бронзовом веке: Вопросы культурных контактов, в кн.: "Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии", Тбилиси.
- Мерперт, 1988.- Мерперт Н.Я., Об этнокультурной ситуации IV-III тыс. до н.э. в циркумпонтийской зоне, Древний Восток, этнокультурные связи, М., 7-36.
- Мерперт, Мунчаев, 1977.- Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М., Древнейшая металлургия Месопотамии, СА, N 3.
- Мец, 1973.- Мец Адам, Мусульманский ренессанс, М.-Л.
- Микеладзе, 1977.- Микеладзе Т.К., Некоторые итоги раскопок поселений VI-V вв. до н.э. в районе устья р. Риони (Фасиса), КСИА, 151.
- Михайлова, 1990.- Михайлова И.Б., Средневековый Багдад, М.
- Мкртчян, Пафенгольц, Хачатрян, 1968.- Мкртчян С.С., Пафенгольц К.Н., Хачатрян Э.А., Алавердский рудный район, Ереван.
- МНМ, 1987.- Мифы народов мира, Энциклопедия, т. I, М.
- МНМ, 1992.- Мифы народов мира, т. II, М.
- Мнацаканян, 1954.- Мнацаканян А.О., Находки предметов бронзового века в селении Толорс (в Зангезуре) Армянской ССР, КСИИМК, 54.
- Мнацаканян, 1957.- Мнацаканян А.О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956г., СА, 2.
- Мнацаканян, Тирация, 1961.- Мнацаканян А.О., Тирация Г.А., Новые данные о материальной культуре древней Армении, ИАН, 8.
- Мунчаев, 1975.- Мунчаев Р.М., Кавказ на заре бронзового века, М.
- Мунчаев, Мерперт, 1981.- Мунчаев Р.М., Мерперт Н.Я., Раннеземледельческие поселения Северной Месопотамии, М.
- Мушегян, 1962.- Мушегян Х.А., Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван.
- Мцхета, 1958.- Алакидзе А.М., Гобеджашвили Г.Ф., Каландадзе А.Н., Ломтатидзе Г.А., Мцхета, I, Армазис-Хеви, по раскопкам 1937-1946 гг., Тбилиси.

- Неверов, 1975.- Неверов О.Я., Античные перстни (VIв. до н.э.- IVв. н.э.), Каталог временной выставки, А.
- Неверов, 1978.- Неверов О.Я., Античные перстни (VIв. до н.э.- IVв.), А.
- Неверов, 1981.- Неверов О.Я., Бронзовый перстень из Фанагории с портретом армянского царя, ВОН, 3.
- Неверов, 1988.- Неверов О.Я., Античные камни в собрании Эрмитажа, Каталог, А.
- Немировский, 1983.- Немировский А.И., Этруски. От мифа к истории, М.
- ОАК, 1900.- Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1897, С. Петербург.
- Оганесян, 1988.- Оганесян В.Э., Серебряный кубок из Карашамба, ИФЖ, 4, 145-160.
- Оганесян, 1990.- Оганесян В.Э., Культура первой половины II тысячелетия до н.э. в среднем течении реки Раздан, Автореферат кандидатской диссертации, Ереван.
- Оганесян, 1993.- Оганесян В.Э., Раскопки Карашамбского могильника в 1987г., в сб. Археологические работы на новостройках Армении, Ереван.
- Оганесян, 1955.- Оганесян К.Л., Кармир-блур, IV, Архитектура Теишебаину, АРА, 6, Ереван.
- Оганесян, 1981.- Оганесян К.Л., Урартские корни древнеармянского зодчества, Древний Восток и мировая культура, М.
- Оганесян, 1946.- Оганесян Л.А., История медицины в Армении, т. II, Ереван.
- Онайко, 1974.- Онайко Н.А., Заметки о технике Боспорской монетности, СА, 3.
- Орбели, 1938.- Орбели И.А., Киликийская серебряная чаша конца XII века, ПЭР, А.
- Орбели, 1963.- Орбели И.А., Избранные труды, Ереван.
- Орбели, 1968.- Орбели И.А., Избранные труды, т. I, М.
- Паланджян, 1988.- Паланджян В.А., Древнейшие остатки из раскопок в Ошакане, в кн.: Есаян, Калантарян, 1988, 117-121.
- Патканян, 1979.- Патканян К.П., Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVIIв., Ереван.
- Пахомов, 1926.- Пахомов Е.А., Монетные клады Азербайджана, Труды общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку.
- Пахомов, 1938.- Пахомов Е.А., Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып.2, Баку.
- Пахомов, 1959.- Пахомов Е.А., Монетные клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, вып.8, Баку.
- Периханян, 1971.- Периханян А.Г., Арамейская надпись на серебряной чаше из Сисаана, ИФЖ, 3.
- Периханян, 1973.- Периханян А.Г., Сасанидский судейник, Ереван.
- Петренко, 1978.- Петренко В.Г., Украшения Скифии VII-IIIвв. до н.э., САИ, вып. 4+5, М.
- Петросян, 1989.- Петросян Л.А., Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), АРА, 21, Ереван.
- Пигулевская, 1946.- Пигулевская Н.В., Византия и Иран на рубеже VI и VIIвв., М.-А.
- Пигулевская, 1956.- Пигулевская Н.В., Города Ирана в раннем средневековье, М.-А.
- Пигулевская, 1987.- Пигулевская Н.В., Византия и Иран, М.
- Пилипосян, 1986.- Пилипосян А.С., Раскопки в с. Сарухан, АО, 1984, М.
- Пиотровский, 1940.- Пиотровский Б.Б., Предварительный отчет о раскопках археологической экспедиции Эрмитажа на Кармир-блуре около сел. Чарбах, Известия, АрмФАН, 18-25.
- Пиотровский, 1949.- Пиотровский Б.Б., Археология Закавказья, А.
- Пиотровский, 1950.- Пиотровский Б.Б., Кармир-блур, I, АРА, 1, Ереван.
- Пиотровский, 1952.- Пиотровский Б.Б., Кармир-блур, II, АРА, 2, Ереван.
- Пиотровский, 1955.- Пиотровский Б.Б., Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII.
- Пиотровский, 1955а.- Пиотровский Б.Б., Кармир-блур, III, АРА, 5, Ереван.
- Пиотровский, 1955б.- Пиотровский Б.Б., Кармир-блур, раскопки 1954г. Сообщения Гос. Эрмитажа, VIII, А.
- Пиотровский, 1955в.- Пиотровский Б.Б., Новые данные о древнейших цивилизациях на территории СССР, М.
- Пиотровский, 1959.- Пиотровский Б.Б., Ванское царство, М.
- Пиотровский, 1962.- Пиотровский Б.Б., Искусство Урарту, А.
- Пиотровский, 1963.- Пиотровский Б.Б., Урартские надписи из раскопок Кармир-блур (предисловие к книге Дьяконова), 3-14.
- Пиотровский, 1970.- Пиотровский Б.Б., Кармир-блур (альбом), А.
- Пиотровский, 1974.- Пиотровский Б.Б., Сокровища гробницы Тутанхамона, М.
- Пиотровский, 1976.- Пиотровский Б.Б., Об иноземных предметах в гробнице Тутанхамона, в кн.: Тутанхамон и его время, М., 8-21.
- Пиотровский, 1982.- Пиотровский Б.Б., Вад-Аллахи - путь к золотым рудникам Хуби, М.
- Пицхелаури, 1979.- Пицхелаури К.Н., Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси.
- Пицхелаури, Дедабришвили, 1976.- Пицхелаури К.Н., Дедабришвили Ш.Ш., Археологические исследования на новостройках Кахетии, в кн.: Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тбилиси.
- Пицхелаури и др., 1987.- Пицхелаури К.Н., Варашвили В.В., Кинцурашвили М.В., Менабде Ц.Н., Квавадзе Д.Л., Археологические исследования в Кахетии, ПАИ в 1984-1985гг., Тбилиси.
- Плутарх, 1963.- Плутарх, Сравнительные жизнеописания (перевод Г.А. Страпановского), т. II, М.
- Погребальный обряд, 1990.- Исследования в области балто-славянской духовной культуры, М.

- Погребова, 1957.- Погребова М.Н., Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя Скифского, История и археология древнего Крыма, Киев.
- Погребова, 1977.- Погребова М.Н., Иран и Закавказье в раннем железном веке, М.
- Погребова, 1984.- Погребова М.Н., Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время, М.
- Попов, 1975.- Попов В., Некоторые проблемы этноисторических связей между Балканским полуостровом и Малой Азией до конца II тыс. до н.э., в кн.: *Studia Thracica*, София.
- Пугаченкова, 1967.- Пугаченкова Г.А., Искусство Туркменистана, М.
- Пугаченкова, Ремпель, 1965.- Пугаченкова Г.А, Ремпель, История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века, М.
- Путуридзе, 1959.- Путуридзе Р.В., Позднеантичные археологические памятники Западной Грузии, МАГК, Тбилиси.
- Пятышева, 1956.- Пятышева Н.В. Ювелирные изделия Херсонеса, конец IVв. до н.э.- IVв. н.э., М.
- Рабинович, 1976.- Рабинович Е.Г., "Золотая середина", К генезису одного из понятий античной культуры, ВДИ, 3.
- Раевский, 1977.- Раевский Д.С., Очерки идеологии скифо-сакских племен, Опыт реконструкции скифской мифологии, М.
- Раевский, 1985.- Раевский Д.С., Модель мира скифской культуры, М.
- Рамишвили, 1977.- Рамишвили Р.М., Новые открытия на новостройках Арагвского ущелья, КСИА, 152.
- Рамишвили, 1982.- Рамишвили Р.М., Археологические изыскания в зоне строительства Жинвальского гидротехнического комплекса в 1976-1979гг., Археологические исследования на новостройках Гр. ССР, Тбилиси.
- Распопова, 1980.- Распопова В.И., Металлические изделия раннесредневекового Согда, А.
- Рашид-ад-дин, 1946.- Рашид-ад-дин, Сборник летописей, I, III, М.-А.
- Росписи Афрасиаба, 1979.- Росписи Афрасиаба, Ташкент.
- Сарианиди, 1968.- Сарианиди В.И., О великом лазуритовом пути на Древнем Востоке, КСИА, 114.
- Сарианиди, 1989.- Сарианиди В.И., Храм и некрополь Тилля-тепе, М.
- Саркисян, 1986.- Саркисян Г.В., Римские монеты в Армении в Iв.- начале IIв.
- Саркисян, 1991.- Саркисян Г.В., Золотые византийские монеты в денежном обращении Армении, Резюме сообщений 18-го Международного конгресса византистов, т.2, М.
- Саркисян, 1995.- Саркисян Г.В., О находках античных золотых монет в Армении, Тез. док. 3 Всероссийской нумизматической конференции, М.
- Саркисян, 1997.- Саркисян Г.В., Эрзерумский клад римских монет, Тезисы докладов пятой всероссийской нумизматической конференции, М.
- Саркисян, 1960.- Саркисян Г.Х., Тигранакерт, М.
- Сеиранян, 1987.- Сеиранян В.Б., Армянские самоцветы, Ереван.
- Сеиранян, Гогинян, Доленко, Оганесян, 1975.- Сеиранян В.Б., Гогинян С.Е., Доленко Н.И., Оганесян Г.М., Арманисское месторождение золотополиметаллических руд (отчет о результатах поисково-разведочных работ за 1969-1972гг.), Армгеолфонд, Ереван.
- Семенова, 1990.- Семенова Л.А., Из истории средневековой Сирии: Сельджукский период, М.
- Сергеевко, 1968.- Сергеевко М.Е., Ремесленники древнего Рима, А.
- Симонян, 1990.- Симонян А.Е., Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении (по данным погребения N 2 из могильника Верин Навер), ИФЖ, I, 188-208.
- Смит, 1984.- Смит Г., Драгоценные камни, М.
- Соболев, 1934.- Соболев Н.Н., Очерки по истории украшения тканей, М.-А.
- Страбон, 1964.- Страбон, География (пер. Г.А. Страбановского), М.
- Темкин, Эрман, 1982.- Темкин Э.И.; Эрман В.Г., Мифы древней Индии, М.
- Тер-Аветисян, 1926.- Тер-Аветисян С.В., Курганы Хасан-Калы, Известия Кавказского историко-археологического института т. VI, Тифлис.
- Тер-Аветисян, Пиотровский, 1940.- Тер-Аветисян С.В., Пиотровский Б.Б., Кармир-блур (предварительный отчет раскопок 1940г.), Известия АрмФАН, N 4-5, 147-164.
- Тер-Гевондян, 1977.- Тер-Гевондян А.Н., Армения и Арабский халифат, Ереван.
- Тернер, 1983.- Тернер В., Символы и ритуал, М.
- Техов, 1977.- Техов Б.В., Центральный Кавказ в XVI-XVII вв. до н.э., М.
- Тирицян, 1968.- Тирицян Г.А., Золотая пектораль из Армавира, СА, 4, 190-198.
- Тирицян, 1969.- Тирицян Г.А., К вопросу о торевтике и ювелирном деле в ахеменидской Армении, ИФЖ, I.
- Тирицян, 1978.- Тирицян Г.А. Армавир и античный мир, в сб. "Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока", М.
- Тирицян, 1988.- Тирицян Г.А., Культура древней Армении, Ереван.
- Титов, 1970.- Титов В.С., К вопросу соотношений этнолингвистических слоев и культурно-лингвистических общностей на юге Балканского полуострова, КСИА, 123.
- Тодорова, 1979.- Тодорова Х., Энеолит Болгарии, София.
- Токарский, 1976.- Токарский Н.М., Серебряная чаша из Вильгорта в собраниях Государственного Эрмитажа, ИФЖ, 3.

- Топоров, 1967.- Топоров В.Н., К реконструкции мифа о мировом яйце, в кн.: Уч. Записки Тартуского гос. университета, 198, Тарту.
- Топоров, 1983.- Топоров В.Н., Пространство и текст, в кн.: Текст: Семантика и структура, М.
- Топоров, 1988.- Топоров В.Н., О ритуале. Введение в проблематику, в кн.: "Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках, М.
- Топоров, 1988а.- Топоров В.Н., Числа, МНМ, 2, 629-631.
- Тревер, 1937.- Тревер К.В., Новые сасанидские блюда Эрмитажа, Л.-М.
- Тревер, 1940.- Тревер К.В., Памятники Греко-Бактрийского искусства, М.-Л.
- Тревер, 1967.- Тревер К.В., К вопросу о ремесленных корпорациях в Сасанидском Иране, Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран, 157-160.
- Турция, 1984.- Справочная карта, Турция, М.
- УКН, 1960.- Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, 1960, М.
- Успенский, 1912.- Успенский Ф.И., История Византийской империи, т. I, СПб.
- Фасмер, 1928.- Фасмер Р.Р., О монетах Саджидов, "Известия общества обследования и изучения Азербайджана", N 5, Баку.
- Федоров-Давыдов, 1985.- Федоров-Давыдов Г.А., Монеты-свидетели прошлого, М.
- Ферсман, 1974.- Ферсман А.Е., Рассказы о самоцветах, М.
- Финогенова, 1977.- Финогенова С.И., Античные медицинские инструменты, СА, I.
- Флавий, 1994.- Иосиф Флавий, Иудейские древности (пер. Г.Г. Генкеля), том II, М.
- Флиттнер, 1958.- Флиттнер Н.Д., Искусство Двуречья, М.
- Фрейденберг, 1988.- Фрейденберг О.М., Миф и театр, М.
- Ханзадян, Пиотровский, 1984.- Ханзадян Э.В., Пиотровский Б.Б., Цилиндрическая печать с древнеегипетской иероглифической надписью из Мецаморского могильника, ИФЖ, 4.
- Ханзадян, Саркисян, Дьяконов, 1983.- Ханзадян Э.В., Саркисян Г.Х., Дьяконов И.М., Вавилонская гиря XVII в. до н.э. с клинописной надписью из раскопок Мецамора, ДВ, 4, Ереван.
- Хафнер, 1981.- Хафнер Г., Выдающиеся портреты античности, М.
- Хачатрян, 1976.- Хачатрян Ж.Д., Гарни, V, Античный некрополь, АРА, 15, Ереван.
- Хачатрян, 1978.- Хачатрян Ж.Д., Художественные изделия из серебра эллинистического времени, II международный симпозиум по армянскому искусству, Сборник документов, т.1, Ереван.
- Хачатрян, 1980.- Хачатрян Ж.Д., О сисианском склепе с уступчатым перекрытием и происхождение "ложного свода" в Армении, в сб. "Проблемы античной культуры", М.
- Хачатрян, 1963.- Хачатрян Т.С., Материальная культура Древнего Артика, Ереван.
- Хачатрян, 1975.- Хачатрян Т.С., Древняя культура Ширака, Ереван.
- Хачатрян, Тоникян, 1990.- Хачатрян Ж.Д., Тоникян А.В., Градостроительные аспекты Древнего Арташата, Архитектурное наследие, 37.
- Хачикян, 1985.- Хачикян М.А., Хурритский и урартский языки, Ереван.
- Ходжаш, Трухтанова, Оганесян, 1979.- Ходжаш С.И., Трухтанова М.С. Оганесян К.А., Эребуни, М.
- Храпченко, 1977.- Храпченко М.Б., Природа эстетического знака, в кн.: "Семиотика и художественное творчество", М.
- Хрестоматия, 1968.- Хрестоматия по истории халифата, М.
- Художественное ремесло, 1980.- Художественное ремесло Римской Империи (Iв. до н.э.-IVв.), Каталог выставки, Л.
- Чайлд, 1952.- Чайлд Г., У истоков Европейской цивилизации, М.
- Чайлд, 1956.- Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, М.
- Черных, 1972.- Черных Е.Н., Человек-металл-время, М.
- Черных, 1978.- Черных Е.Н., Горное дело и металлургия древней Болгарии, София.
- Черных, 1988.- Черных Е.Н., Циркумпонтийская провинция и древнейшие индоевропейцы. Древний Восток, этнокультурные связи, М., 37-57.
- Черных, 1989.- Черных Е.Н., Металл и древние культуры, Узловые проблемы исследования, в кн.: Естественно-научные методы в археологии, М., 14-30.
- Чкония, 1986.- Чкония А.М., Золотые украшения Ванского городища, Вани, VI, Тбилиси (на гр. языке).
- Чумбулева, 1969.- Чумбулева В., Новооткрыты еллинистическая гробница от Несебър, "Археология", 4.
- Шахназарян, 1940.- Шахназарян Ас., Двин, Историко-географический очерк, Ереван.
- Шер, 1977.- Шер Я.А., Алгоритм распознавания стилистических типов в петроглифах (критерии стиля в первобытном искусстве), в кн.: "Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях", М.
- Шломберг, 1985.- Шломберг, Эллинизированный Восток, М.
- Эгейское искусство, 1972.- Искусство стран и народов Мира, М.
- Яковенко, 1977.- Яковенко Э.В., Погребение богатой скифянки на Темир-Горе, Скифы и Сарматы, Киев.
- Янковская, 1956.- Янковская Н.В., Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, ВДИ, 28-46.
- Янковская, 1985.- Янковская Н.В., Новые данные к вопросу о межобластном разделении труда в Древнем Двуречье, в кн.: "Культурное наследие Востока", Л.
- Янковская, 1985а.- Янковская Н.В., Торговая община и свободный рынок (Малая Азия XIXв. до н.э.), в кн.: Древняя Анатолия, М.

- Янковская*, 1990.- *Янковская Н.В.* рец.: Kültepe-Kaniş, II, New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East, Tashin Özguç (Turk Tarih Kurumu Basimevi), Ankara, 1986. ВДИ N 3.
- Янковская, Сайко*, 1990.- *Янковская Н.В., Сайко Э.В.*, Рецензия на книгу, ВДИ, N 3.
- Ярхо*, 1988.- *Ярхо В.Н.*, Эрусихтон, МНМ, 2, 667.
- Abbate*, 1966.- *Abbate F.*, Elite, Storia Universale dell'Arte, 4, Milano.
- Adontz*, 1946.- *Adontz N.*, Histoire d'Arménie, Paris.
- Akurgal*.- *Akurgal E.*, The Art of the Hittites, New-York.
- Akurgal*, 1961.- *Akurgal E.*, Die Kunst Anatoliens von Homerois Alexander, Berlin.
- Amiet*, 1961.- *Amiet P.*, La Gliptique Mesopotamienne Archaïque, Paris.
- App. Mith*.- *Appian's*, Roman History, I-IV, Cambridge-London, 1955-1958.
- ARAB*, 1926-1927.- *Luckenbill D.D.*, Ancient Records of Assyria and Babylonia, Chicago.
- Arménie*, 1996.- *Tresors de l'Arménie ancienne*, Paris.
- Armenien*, 1995.- *Armenien*, Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft, Bochum.
- Barnett*, 1974.- *Barnett R.D.*, The hieroglyphic writing of Urartu, AS, presented to Hans Gustav Güterbock on the occasion of his 65th birthday, 43-55.
- Barnett, Forman*.- *Barnett R.D., Forman A.*, Assyrische Palästreliefs, Prague.
- Bedoukian*, 1979.- *Bedoukian P.Z.*, Coinage of Cilician Armenia, Danbury, Connecticut.
- Belli*, 1991.- *Belli O.*, Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron, UMCFM, 15-41, Jerusalem.
- Bilgiç*, 1945.- *Bilgiç E.*, Die Ortsnamen der Kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, AFO, 15.
- Bill*, 1976.- *Bill J.*, Les debuts du bronze en Suisse, "Archéologia", 101, Paris.
- Bonnet*, 1926.- *Bonnet H.T.*, Die Waffen der Völker des Alten Orients, Leipzig.
- Bonnet*, 1952.- *Bonnet H.T.*, Skarabäus (in "Reallexikon der ägyptischen Altertumskunde"), Berlin.
- Bottero*, 1957.- *Bottero J.*, Textes économiques et administratifs (in "Archives Royales de Mari"), Paris.
- Braidwood*, 1973.- *Braidwood R.*, The Early Village in South Western Asia, JNES, vol. 32, Chicago.
- Braidwood and Braidwood*, 1960.- *Braidwood R.F. and Braidwood L.S.*, Excavations in the Plain of Antioch, Chicago.
- Bray, Trump*, 1970.- *Bray W., Trump D.*, The Penguin Dictionary of Archaeology, New York.
- Brentjes*, 1983.- *Brentjes B.*, Alte Siegelkunst des Vorderen Orients, Leipzig.
- Brunner-Traut*, 1965.- *Brunner-Traut E.*, Der Skarabäus, Antaios, Schlutgart.
- Burney*, 1958.- *Burney Ch.*, Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age, AS, vol. VIII.
- Burney*, 1977.- *Burney Ch.*, From Village to Empire, Oxford.
- Burney*, 1980.- *Burney Ch.*, Aspects of excavations in the Altinova-Elazig, AS, vol. XXX.
- Burney*, 1994.- *Burney Ch.*, Contact and Conflict in North-Western Iran, "Iranica Antiqua", vol. XXIX.
- Burney, Lang*, 1971.- *Burney Ch., Lang D.M.*, The Peoples of the Hills, London.
- Burton-Brown*, 1970.- *Burton-Brown T.*, Third millennium diffusion, vol. 1, Oxford.
- Calmeyer*, 1969.- *Calmeyer P.*, Datierbare Bronzen aus Luristan und Kirmanschah, "Untersuchungen zur Assiologie und Vorderasiatischen Archäologie", Band V, Berlin.
- Calmeyer*, 1991.- *Calmeyer P.*, Helmets and Quivers, UMCFM, Jerusalem, 123-134.
- Cambel, Braidwood*, 1970.- *Cambel H., Braidwood R.*, An Early Farming Village in Turkey, Scientific American, 222, 3.
- Ceram*, 1955.- *Ceram C.N.*, Le secret des Hittites, Paris.
- Chanzadian*, 1982.- *Chanzadian E.*, Die Frühbronzezeitliche Kultur des Armenischen Hochlandes und ihre Beziehungen zu Vorderasien, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 15, Gesellschaft und Kultur im alten Vorderasien, Berlin.
- Christian Art*, 1955.- *Early Christian and Byzantine Art*, London.
- Cilicie*, 1988.- *La Cilicie au carrefour des Empires*, Paris, II.
- Collon*, 1990.- *Collon D.*, Near Eastern seals, London.
- Cončev*, 1956.- *Cončev D.*, Der Goldschatz von Panačg-jurišš. Svoboda B., Cončev D., Neue Denkmäler antiker Toreutik, Praha.
- Curtis and Maxwell-Hyslop*, 1971.- *Curtis T.E. and Maxwell-Hyslop K.R.*, The Gold Jewellery from Nimrud, "Iraq", XXXII.
- Dalton*, 1964.- *Dalton O.M.*, The Treasure of the Oxus, London.
- Désheayes*, 1965.- *Désheayes J.*, Nouveaux outils Iraniens, "Syria" t. XLII.
- Dunand*, 1968.- *Dunand M.*, Byblos, Beyrouth.
- Dura-Europos*, 1931.- *Bawse P.U.C. and Rostovtzeff M.L.*, The excavations at Dura Europos, Preliminary Report of second season of Work, New Haven.
- Edzard*, 1959-60.- *Edzard D.O.*, Neun Inschriften zur Geschichte von Ur III unter Susien, AFO, vol. 19.
- Edzard, Farber*, 1974.- *Edzard D.O., Farber G.*, Die Orts und Gewässernamen der Zeit der 3. Dynastie von Ur. "Répertoire Géographique", N 2, Weisbaden.
- Encyclopedia*, 1994.- *The World Book Encyclopedia*, Chicago, London, Sidney, Toronto, V. 8.
- Esin*, 1974.- *Esin U.*, Tepeçik excavations 1971, Keban project, N 4, Ankara.
- Esin*, 1976.- *Esin U.*, Tepeçik excavations 1972, Keban project, N 5, Ankara.
- Esin*, 1976a.- *Esin U.*, Tülin-tepe excavations 1972, Keban project, N 5, Ankara.
- Esin*, 1989.- *Esin U.*, An Early Trading Center in Eastern Anatolia in Ancient Anatolia and Near East. T. Özguç Festschrift, Ankara.
- Esin, Arsebük*, 1974.- *Esin U., Arsebük G.*, Tülin-tepe excavations 1971, Keban project, N 4, Ankara.

- Falkenstein**, 1966.- *Falkenstein A.*, Die Inschriften Gudeas von Lagas I, Roma.
- Forbes**, 1964.- *Forbes T.R.*, Studies in Ancient technology, vol. VIII, Leiden-Brill.
- Frankfort**, 1939.- *Frankfort H.*, Cylinder seals, London.
- Frankfort**, 1963.- *Frankfort H.*, The Art and the Architecture of Ancient Orient, Baltimore.
- Friedrich**, 1940.- *Friedrich J.*, Aus verschiedenen Keilschriftsprachen, "Orientalia", NS, IX, 205-218.
- Ghirshman**, 1964.- *Ghirshman R.*, Iran (Protoiranier, Meder und Achämenider), München.
- Ghirshman**, 1979.- *Ghirshman R.*, Tombe Princié de Ziwié et le début de l'Art animalier Scythe, Paris.
- Groneberg**, 1980.- *Groneberg B.*, Die Orst-und Gewässernamen der alt-babylonischen Zeit, "Répertoire géographique", N 3, Weisbaden.
- Guevrekian**, 1967.- *Guevrekian J.*, The Mystery of a Royal Ring, Ararat, VIII, 3.
- Gurney**, 1952.- *Gurney O.R.*, The Hittites, London.
- Hall**, 1929.- *Hall H.*, Scarabs, London.
- Hančar**, 1934.- *Hančar C.L.*, Kaukassus-Luristan, "Eurasia Septentrionalis Antiqua", Vol. IX.
- Harper**, 1971.- *Harper P.R.*, Pañnik Öreni Excavations 1969, Keban Project 1969 Activities, Ser. 1, N 2, 4 Ankara.
- Hartmann**, 1978.- *Hartmann A.*, Ergebnisse der Spektralanalytischen Untersuchung äneolithischer Goldfunde aus Bulgarien, "Studia Praehistorica" N 1-2, Sofia.
- Hauptmann**, 1974.- *Hauptmann H.*, Norsuntepe, Antike Welt.
- Hauptmann**, 1976.- *Hauptmann H.*, Die Grabungen auf dem Norsuntepe, 1972, Keban project, N 5, Ankara.
- Higgins**, 1961.- *Higgins R.A.*, Greek and Roman Jewellery, London.
- Hmayakian**, 1995.- *Hmayakian S.*, Urartu-Vermächtnisse einer Hochkultur.- "Armenien, Wiederentdeckung einer alten Kulturlandschaft", Bochum, 49-54.
- Hoffmann, Davidson**, 1966.- *Hoffmann H.*, *Davidson P.F.*, Greek Gold Jewellery from the Age of Alexander, Boston.
- Hoffner**, 1992.- *Hoffner H.A.*, Syrian cultural influence in Hatti. - in "New Horizons in the Study of Ancient Syria", "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu.
- Hunger**, 1965.- *Hunger H.*, Reich der neuen Mitte Graz, Wlen-Köln.
- Иванов**, 1975.- *Иванов И.С.*, Разкопки на Варненския енеолитен некропол през 1972г., Известия на народния музей Варна, Т. XI, София.
- Jenkins**, 1988.- *Jenkins M.*, Fatimid Jewellery, its Subtypes and Influences, AO, vol. 18, 39-57.
- Jesus**, 1978.- *Jesus de P.S.*, Metal Resources in Ancient Anatolia, AS, vol. 28.
- Kalantarian**, 1996.- *Aram A. Kalantarian*, Dvin, Histoire et Archéologie de la Ville Médiévale, Paris.
- Kellner**, 1976.- *Kellner H.-J.*, Bronzene Weihe und Votivgaben, Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung, 2, "Urartu ein Wiederentdeckter Rivale Assyriens", München.
- Kellner**, 1977.- *Kellner H.-J.*, Pectorale aus Urartu, "Beleten", vol. XLI, 163, 481-493.
- Kellner**, 1991.- *Kellner H.-J.*, Medallions and Pectorals, UMCfM, 164-167, Jerusalem.
- Khachatrian**, 1996.- *Khachatrian Z.*, The Archives of Sealings found at Artashat (Artaxata). Bulletin de correspondance hellénique, Suppl. 29.
- Khanzadian**, 1995.- *Khanzadian E.*, Metsamor 2, Le necropole, vol. 1, Paris.
- Kohlmeyer**, 1991.- *Kohlmeyer K.*, Armlets, UMCfM, 177-183 Jerusalem.
- Komoroczy**, 1972.- *Komoroczy G.*, Das mythische Goldland Harali in alten Vorderasien. "Acta Orientalia", vol. 26, Budapest.
- König**, 1953.- *König F.W.*, Die Götterwelt Armeniens zur Zeit der Chaldeer Dynastie (9-7. Jahrhundert v. Chr.), "Archiv für Völkerkunde", VIII, Wien, 142-168.
- Koşay**, 1951.- *Koşay H.Z.*, Les fouilles d'Alaka-Höyük, TTKY, ser. 5, 5.
- Koşay**, 1970.- *Koşay H.Z.*, Pulur (Sakyo) excavations 1968, Keban project, N 1, Ankara.
- Lehmann-Haupt**, 1907.- *Lehmann-Haupt C.F.*, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens, Berlin.
- Lehmann-Haupt**, 1931.- *Lehmann-Haupt C.F.*, Armenien einst und jetzt, II, 2, Berlin, Leipzig.
- Lester**, 1987.- *Lester Ayala*, A Fatimid Hoard from Tiberias, Jewellery and Goldsmithing in the Islamic World, International Symposium, Jerusalem.
- Lloyd**, 1961.- *Lloyd Seton*, The Art of the Ancient Near East, New-York-Washington.
- Luschey**, 1938.- *Luschey H.*, Achämenidisch-Persische Toreutik, "Archaeologischer Anzeiger", 53, Heft 3-4.
- Margaryan**, 2001.- *Margaryan H.*, Jewerly - In: Armenian Folk Arts, Culture and Identity/ Ed. by. L. Abrahamian and N. Sweezy, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, p. 194-204.
- Margueron**, 1996.- *Margueron J.C.*, "Le Standard d'Ur", recit historique ou Magique? Civilisations du Proche-Orient, serie I, Archeologie et environnement, 3, Paris.
- Marshall**, 1911.- *Marshall F.H.*, Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum, London.
- Mattingly**, 1965.- *Mattingly H.*, Coins of the Roman Empire in the British Museum, 1, London.
- Mattingly**, 1968.- *Mattingly A.*, Coins of the Roman Empire in the British Museum, 4, London.
- Maxwell-Hyslop**, 1949.- *Maxwell-Hyslop K.*, Western Asiatic Shafthole Axes, "Iraq", vol. XI.
- Maxwell-Hyslop**, 1977.- *Maxwell-Hyslop K.R.*, Sources of Sumerian Gold, "Iraq", vol. XXXIX, p.1.
- Maxwell-Hyslop**, 1996.- *Maxwell-Hyslop K.R.*, The Pair of Gold Earring from Ur Grave 114, Remarks on the technique of Granulation, Civilization du Proche-Orient, serie I, Archeologie et environnement 3, Paris, 205-211.
- Mellaart**, 1967.- *Mellaart J.*, The Earliest Settlements in Western Asia, CAH, vol. 1, Ch. VII.
- Mellaart**, 1967a.- *Mellaart J.*, Çatal-Huyuk, London.
- Mellaart**, 1982.- *Mellaart J.*, Mesopotamian Relation with the West Including Anatolia, in Mesopotamien und seine Nachbarn, Berlin Beiträge zum Vorteren Orient, B.I, Teil 1, Berlin.
- Merhav**, 1991a.- *Merhav R.*, Ceremonial Buckets, UMCfM, 214-220, Jerusalem.

- Merhav**, 1991b.- *Merhav R.*, Appendix I: Inscribed Objects in the Exhibition, UCMFM, 355-357, Jerusalem.
- Moorey**, 1982.- *Moorey P.R.*, Archaeology and Pre-Achaemenid Metalworking in Iran: A Fifteen Year Retrospective, "Iran", vol. 20, London.
- Moorey**, 1985.- *Moorey P.R.*, Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia, BAR, International series 237, London.
- Müller**, 1972.- *Müller W.*, Troja, Leipzig.
- Negahban**, 1964.- *Negahban E.O.*, A Preliminary Report on Marlik Excavation, Teheran.
- Ögün**, 1978.- *Ögün B.*, Die urartäischen Bestattungsbräuche, "Studien zur Religion und Kultur Kleinasien", Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65 Geburtstag am 28. Februar, 1976, zweiter Band, 639-678.
- Osten**, 1933.- *Osten Hans*, Discoveries in Anatolia 1930-1931, Chicago.
- Özgüç**, 1954.- *Özgüç T.*, Excavations at Kültepe, 1954, Finds of level 16, TTKB, XIX, N 73, 64-72.
- Özgüç**, 1961.- *Özgüç T.*, Excavations at Altintepe, "Belleten", vol. XXV, 98, 269-280.
- Özgüç**, 1966-1969.- *Özgüç T.*, Altintepe, I-II, Ankara.
- Özgüç**, 1983.- *Özgüç T.*, Jewellery, Gold Votive Plaques and a Silver Belt from Altintepe, N 33, 33-37.
- Palmieri**, **Hauptman**, **Setrok**, 1996.- *Palmieri A.M., Hauptman A., Setrok K.*, Additional Data of Ores for East-Anatolian Metallurgy, XI, Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- Parrot**, 1948.- *Parrot André*, Tello, Vingt campagnes de fouilles (1877-1933), Paris.
- Parrot**, 1974.- *Parrot A.*, Mari, capitale fabuleuse, Payot.
- Parrot**, **Chipiez**, 1894.- *Parrot G., Chipiez Ch.*, Histoire de l'Art, t.VI, Paris.
- Pigott**, 1965.- *Pigott S.*, Ancient Europe, Edinburgh.
- Plin. Nat. Hist.**- *Plinius Secundi C.*, Naturalis Historiae, vol. I-X, Cambridge, Mass.-London, 1950-1962.
- Porada**, 1962.- *Porada E.*, Alt-Iran, Baden-Baden.
- Rubinson**, 1977.- *Rubinson R.*, The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti: in Biblioteca Mesopotamica, vol. VII.
- Ryan**, 1960.- *Ryan C.W.*, A Guide to the Known Minerals of Turkey, Ankara.
- Salvini**, 1980.- *Salvini M.*, Iscrizioni Cuneiformi Urartee su Oggetti di Metallo: "Studi Micenei ed Egeo-Anatolici", N 22, 181-190.
- Sarianidi**, 1985.- *Sarianidi V.*, Bactrian Gold from Excavation of the Tillja-tepe Necropolis in Northern Afghanistan, Leningrad.
- Sarianidi**, 1986.- *Sarianidi V.*, Die Kunst des alten Afghanistan, Leipzig.
- Schaeffer**, 1948.- *Schaeffer C.F.A.*, Stratigraphie comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London.
- Schmandt-Besserat**, 1996.- *Schmandt-Besserat D.*, Art, Writing and Narrative in Mesopotamia, Civilisations du Proche-Orient, serie I, Archeologie et environnement 3, Paris.
- Schmidt**, 1953.- *Schmidt E.E.*, Persepolis, I, Chicago.
- Schulz**, 1840.- *Schulz Fr. Ed.*, Mémoires sur le lac Van et ses environs, "Journal Asiatique" (troisième série), IX, 257-323.
- Schwab**, 1976.- *Schwab H.*, Apparition des celtes en Suisse, "Archeologia", Paris.
- Segall**, 1938.- *Segall B.*, Katalog der Goldschmiede Arbeiten, Museum Benaki, Athen.
- Seidl**, 1974.- *Seidl Ursula*, Torschützende Genien in Urartu, "Archäologische Mitteilungen aus Iran", 7, 115-119.
- Seidl**, 1991.- *Seidl Ursula*, Horse trappings, UCMFM, Jerusalem.
- Serdaroğlu**, 1970.- *Serdaroğlu Ü.*, Ağın and Kalaycık Excavations 1968, Keban project 1968 activities, Ser. 1, N 1, Ankara.
- Serdaroğlu**, 1972.- *Serdaroğlu Ü.*, Ağın and Kalaycık Excavations, Ankara.
- Storia**, 1966.- *Storia universale dell'Arte*, 4, Milano.
- Strommenger**, 1980.- *Strommenger Eva*, Hals- und Ohrschmuck, Die Meisterwerke aus dem Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Stuttgart-Zürich.
- Stronach**, 1957.- *Stronach D.B.*, The development and diffusion of Metal Types in Early Bronze Age Anatolia, AS, vol. VII.
- Stronach**, 1969.- *Stronach D.B.*, Excavations at Tepe Nush-i-Jan 1967, "Iran", vol. VII.
- Svoboda**, 1956.- *Svoboda Bedrich*, Zur Geschichte des Rytens, Svoboda B., Cončev D., Neue Denkmäler antiker Toreutik, Praha.
- Tallon**, 1987.- *Tallon F.*, Metallurgie Susienne, I, Paris.
- Terrace**, 1962.- *Terrace E.*, Some recent finds from Northwest Persia, "Syria", t. XXXIX.
- Thureau-Dangin**, 1912.- *Thureau-Dangin F.*, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.), Paris.
- Tobler**, 1950.- *Tobler A.J.*, Excavations at Tepe Gawra II: Levels IX-XX, Philadelphia.
- Toll**, 1946.- *Toll N.P.*, The Necropolis. The Excavations at Dura-Europos, New Haven.
- Tylecot**, 1976.- *Tylecot R.F.*, History of Metallurgy, London.
- Unterwegs zum Goldenen Vlies**, 1995.- *Unterwegs zum Goldenen Vlies*, Archäologische funde aus Georgien, Saarbrücken.
- Vanden Berghe**, **de Meyer**, 1982-1983.- *Vanden Berghe Louis et de Meyer Leon*, Urarteen Vergeten Cultuur uithet Bergland Armenië, Gent.
- Vieyra**, 1955.- *Vieyra M.*, Hittite Art, London.
- Wainwright**, 1954.- *Wainwright G.A.*, Keftiu and Karamania (Asia Minor), AS, vol. IV.
- Winn**, 1981.- *Winn Sh.M.M.*, Burial evidence and the Kurgan Culture in Eastern Anatolia c.3000 B.C., An interpretation, "Journal of Indo-European Studies", vol. 9.
- Woolley**, 1934.- *Woolley C.L.*, Ur Excavations, vol. II, The Royal cemetery, New York.
- Woolley**, 1956.- *Woolley C.L.*, Ur Excavations, vol. IV, The early periods, London and Philadelphia.
- Wulff**, 1909.- *Wulff O.*, Altchristliche und Mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, Berlin.
- Yakar**, **Gürsan-Salzmänn**, 1979.- *Jakar J., Gürsan-Salzmänn A.*, Archaeological Survey in the Malatya and Sivas Provinces - 1977, "Tel-Aviv", vol. 6.
- Zahlhaas**, 1991.- *Zahlhaas Gisela*, Clothing Accessories and Jewellery, UCMFM, 184-197, Jerusalem.
- Zimmer**, 1987.- *Zimmer Jenifer Kay*, Early Islamic Bead Earrings, Jewellery and Gold-Smithing in the Islamic World, International Symposium, Jerusalem.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

СОКРАЩЕНИЯ

ABBREVIATIONS

ԱԶ	– Ազգագրական Հանդես
ԲԱՆԲԵՐ	– Բանբեր Երևանի Պետական Համալսարանի
ԴՀԿ	– Դիվան Հայ Վիճագրության
ԷԹ	– Էջմիածնի Երկրագիտական Թանգարան
ԼՀԳ	– Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների
ՀԱ	– Հանդես Ամսօրեայ
ՀԱԲ	– Հայ Ազգագրություն և Բանախոյունություն
ՀԺՊ	– Հայ Ժողովրդի Պատմություն
ՀՀԱԳՆ	– Հայաստանի Հանրապետությունում Ռաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունք- ներին նվիրված Գիտական Նստաշրջան
ՀՀՀ	– Հայաստանի Հնագիտական Հուշարձանները
ՀՊՀ	– Հնագիտական Պեղումները Հայաստանում
ՀՊԹ	– Հայաստանի Պատմության Թանգարան
ՀՊՊԹ	– Հայաստանի Պատմության Պետական Թանգարան
ՄՀԹ	– Մեծամորի Հնագիտական Թանգարան
ՆՀԲ	– Նոր Բազիրք Հայկազեան Լեզուի
ՊԲՀ	– Պատմա-Բանասիրական Հանդես
Տեղեկագիր	– Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ (հասարակական գիտություններ)
АВИИУ	– Ассиро-Вавилонские Источники по Истории Урарту.
АО	– Археологические Открытия.
АПА	– Археологические Памятники Армении.
АРА	– Археологические раскопки в Армении.
АЭГМГ	– Археологические Экспедиции Государственного Музея Грузии.
БСЭ	– Большая Советская Энциклопедия.
ВДИ	– Вестник Древней Истории.
ВГМГ	– Вестник Государственного Музея Грузии.
ВОН	– Вестник АН Армянской ССР (Общественные Науки).
ДВ	– Древний Восток.
ИАН	– Известия Академии Наук.
ИАН	– Институт Археологии и Этнографии

ИГАИМК	– Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры.
ИДВ	– История Древнего Востока.
ИФЖ	– Историко-Филологический Журнал.
КСИА	– Краткие Сообщения Института Археологии.
КСИИМК	– Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры.
МАГК	– Материалы по Археологии Грузии и Кавказа.
МАК	– Материалы по Археологии Кавказа.
МИА	– Материалы и Исследования по Археологии СССР.
МНМ	– Мифы Народов Мира.
ОАК	– Отчеты Императорской Археологической Комиссии.
ПАИ	– Полевые Археологические Исследования.
ПЭР	– Памятники Эпохи Руставели.
СА	– Советская Археология.
САИ	– Свод Археологических Источников.
СМОМПК	– Сборник Материалов по Описанию Местностей и Племен Кавказа.
СЭ	– Советская Этнография.
ТКАЭ	– Труды Кахетинской Археологической Экспедиции.
УКН	– Урартские Клинописные Надписи.
ФАН	– Филиал Академии Наук.
AFO	– Archiv Für Orientforschung
AO	– Analecta Orientalia
ARAB	– Ancient Records of Assyria and Babylonia
AS	– Anatolian Studies
BAR	– British Archaeological Reports
CAH	– Cambridge Ancient History
JNES	– Journal of Near Eastern Studies
ТТКВ	– Türk Tarih Kurumu Belleten
ТТКУ	– Türk Tarih Kurumu Yayınlarından
UMCFM	– Urartu – A Metalworking Center in the First Millennium B. C. E.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարուան ան-Նասր 60, 283
 Աբդլազիզ 284
 Աբդլմելիք 283, 284
 Աբրահամ կաթողիկոս 259
 Աբրահամյան Վ. 35, 231
 Աբու ալ Աբբաս 285
 Աբուլ-Հասան իբն ալ-Ֆուրատ 285
 Ագաթանգեղոս 65, 68, 198, 207, 216, 248, 293
 Ագաթոկլես 268
 Ագրիպինա 272
 Ադադներարի II 151
 Աթենաս 203-205, 222, 269
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 59, 156, 187, 194, 197, 207, 216, 267-270, 273
 Ալիշան Ղևոնդ 230, 244, 289
 Ալիշան Սերովբե 244, 245
 Ալ-Մալիք աս-Սալիհ նաջմ ադ-դին Այուբ 288
 Ալ-Մուսթասիմ 288
 Ալ-Մուքթադիր 286
 Ահարոն Բուլղար 241
 Ամատունի 227
 Ամենհոտեպ III 124
 Ամիրդովլաթ Ամասիացի 239, 240
 Ամիր Հասան 253, 254
 Անահիտ 172, 178, 189, 198, 207, 212, 223, 292, 293
 Անանեան Պ. 245
 Անանիա Շիրակացի 46, 235, 276, 277
 Անաստաս(իոս) I 268, 280
 Անդրոնիկոս 279
 Անտիգոնոս 194
 Անտոնիոս Մարկ 198, 219
 Անտոնինոս Պիոս 268, 270, 271, 274
 Աշխեն 236
 Աշշուրբելկալա 46
 Աշոտ Ա Բագրատունի 238, 285
 Աշոտ Բ Բագրատունի (Երկաթ) 239, 243
 Աշոտ Գ Բագրատունի 241
 Աշուշա բղեշխ 233
 Աշուրնածիրապալ II 158, 159

Ապիանոս 198
 Ապոլոն 56, 163
 Ապոլոն 238
 Առաքել Հնազանդենց 261
 Առաքելյան Բ. 193, 199, 231, 235, 265
 Ասարիադոն 274
 Ասողիկ 238
 Աստղիկ 189, 293
 Ավետիսյան Պ. 155
 Արամ 198
 Արամազդ 204
 Արամե 151
 Արգամ 198, 238
 Արգիշթի I Մինուաորդի 45, 102, 152, 155, 156, 157, 166, 168, 183, 184
 Արգիշթի II Ռուսաորդի 153, 155, 184
 Արեգ 173
 Արեշյան Գ. 112
 Արշակ 59, 198, 236,
 Արշակ թագավոր Հայոց 239
 Արշակունի 219
 Արշակունիներ 61, 198, 200, 219, 232, 238
 Արշակ Փոքր 236
 Արշամ 203
 Արտաշես 197
 Արտաշես Ա 59, 62, 194, 195, 238, 295
 Արտաշեսյաններ 61, 194, 204, 232
 Արտաշիր I 243
 Արտավազդ Բ 197, 198, 212
 Արտեմիդա 238
 Աթեննյաններ 135
 Աֆրոդիտե 206, 211, 213, 221

Բ

Բաբիկ 239
 Բագրատ Բագրատունի 198,
 Բագրատունիներ 61, 62, 156, 227-229, 233, 234, 237, 238, 239, 256, 285
 Բալաձորի 243, 283, 284
 Բաղդասար 311
 Բայբուրդյան Ե. 35, 40, 100
 Բարխուդարյան Ս. 234
 Բարսեղ II 68

Բարսեղ Կեսարացի 281
 Բելք 164
 Բերսաբե 250
 Բիշիոնե Ռ. 38, 40
 Բլումենբերգ Գ. 55
 Բուվեհյաններ 256
 Բուրթել Օրբելյան 254
 Բուրնա-Բուրարիաշ 124

Գ

Գագիկ Արծրունի 61, 237, 258
 Գալբա 272
 Գալիենոս 274
 Գասիկ Ա. 267, 268, 271, 278, 280
 Գափամաջի Ն. 289
 Գերմանիկոս 271
 Գիգես 267
 Գյուրսան-Չալցման Ա. 46
 Գոգինյան Ս. 22
 Գողար Ա. 128
 Գոյան 206
 Գրանտիանոս 268
 Գրիգոր Լուսավորիչ 64, 65, 238, 239, 242, 251, 253, 293
 Գրիգոր Մագիստրոս 241
 Գրիգոր Վկայասեր 67
 Գրիգոր Տաթևացի 66, 261
 Գրիգոր Տղա 67
 Գրիգորիոս 65
 Գրոմբերգ Բ. 45, 46
 Գումել Յա. 74

Դ

Դանդաման Մ. 128
 Դավիթ 312, 313
 Դավիթ Անհաղթ 232
 Դավիթ թագավոր 250
 Դարեհ I 187
 Դեմետրա 159, 222
 Դեմետրե 203
 Դիոկլետիանոս 279
 Դիոնիս 159, 168, 193
 Դիոնիսոս 159, 168
 Դիոն Կասիոս 198
 Դոմիտիանոս 272
 Դոմիտիոս 271
 Դուռնովո Լ. 260
 Դևաանց Սեդրակ 165
 Դևեջյան Ս. 38, 40

Ե

Եգանյան Լ. 215, 222
 Եզնիկ Կողբացի 232
 Եսայան Ս. 40
 Եվդոկիա 279, 280, 282
 Երեմյան Ս. 233-235
 Երվանդ 194, 198, 204
 Երվանդունիներ 187, 194

Զ

Չաբել 290
 Չալիբեկյան Մ. 16, 18
 Չարդարյան Մ. 201
 Չաքարե 289
 Չաքարիա Ագուլեցի 68
 Չաքարյան 228
 Չենոբիա 268, 270, 274
 Չոգրաֆ Ա. 267, 269, 270

Է

Էդցարդ Դ. 43, 46, 47
 Էլիա Եվդոկիա 268, 270, 274
 Էնկին 46, 56
 Էրոս 205, 206
 Էրոտ 213, 214, 217
 Էրոտ-Ամուր 213

Թ

Թադևոս առաքյալ 253
 Թադայշվիլի 135
 Թաճեր 253
 Թայլեկոտ Ռ. 14
 Թեյշեբա 154, 163, 177
 Թեշուր-Թեյշեբա 163
 Թեոդոս (իոս) I 268, 270, 271, 274, 275
 Թեոդոսիոս II 280
 Թեոդորոս II 276
 Թեքեշ 287
 Թիգլաթպալասար I 47, 155, 157-159, 163
 Թիգլաթպալասար III 47
 Թիմուլա 274
 Թոլ Ն. 212
 Թովմա Արծրունի 46, 61, 258
 Թորոս II 244, 245
 Թորոս իշխան 245

Ժ

Ժակ դը Մորգան 135

Ի

Իբն ալ-Ասիր 283

Իբն Մամմաթի 284

Իբն Ջաֆար 284

Իզիդա 203

Իշպուհնի 143, 151, 152, 155, 157, 160, 172,
177, 178, 184

Իշտար 189

Իվերսեն 3. 279

Լ

Լամբերգ-Կարլովսկի Կ. 53

Լամբրոնացի 247, 250

Լալայան Ե. 247, 250

Լեհման-Չաուպտ 163, 164, 176

Լյոյդ Ա. 33

Լիպարիտ Օրբելյան 64, 239

Լիսիմաքոս 267-269, 273

Լիտվինսկի Բ. 56

Լոսևա Ի. 172

Լուչե 193

Լևոն Կիլիկիայի թագավոր 230, 237, 245,
250, 251

Լևոն I 268, 276, 280, 289, 290

Լևոն II 268

Լևոն III 280

Լևոն կայսր 237

Լևոն Մեծ 245

Խ

Խալդի 106, 151, 153, 160, 161, 162, 163,
164, 166, 172-177, 184, 185

Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մուավիա 283

Խանգադյան Է. 36, 40

Խաչատրյան Ալ. 244

Խաչատրյան Ժ. 29

Խաչիկ կաթողիկոս 238

Խիթամ 244

Խոսրով 198

Խոսրով Անուշիրվան 276

Խոսրով Բ 59, 63, 237, 243

Խոսրով Նասիրի 284

Խորազմ 252

Խոցադեղ 261

Կ

Կակովկին Ա. 231

Կամսարական 227

Կապանաձե Դ. 269

Կավադ 233, 234, 237, 243

Կատրանիդե 238

Կարապետյան Ի. 206

Կարեն-Պահլավ 200

Կելրեքեան Ժ. 245

Կիրակոս Գանձակեցի 69, 259, 288

Կլավդիոս 268, 270-272

Կլարկ Փ. 11

Կլեոպատրա VII 198

Կյուրոս 56, 204

Կոզբադին 313

Կոմիտաս 68, 242

Կոմորոցի Գ. 46

Կոստանտինոս II 262, 270, 274

Կոստանդին Մեծ 63, 276

Կոստանդին I 274

Կոստանդին I Կիլիկիայի թագավոր 289,
290

Կոստանդին V 280,

Կոստանդին VII Ծիրանածին 280

Կոստանդին VIII 279, 281, 282

Կոստանդին IX 280

Կոստանդին X Դուկա 279, 280, 282

Կոստանդին Եպիսկոպոս 252

Կոստանդին կաթողիկոս 261

Կորբուլոն 271

Կրոպոտկին Վ. 278

Կուշտաշպիլի 158

Կուրիգալզու 124

Կուֆտին Բ. 74, 86, 96, 128

Ջ

Ջազկերտ Բ 62, 63, 237, 239

Ջակոբ ոսկերիչ 261

Ջակոբ Կարնեցի 234

Ջակոբյան Ն. 225, 231

Ջամազասպ 234

Ջասան 253, 254

Ջարթման Ա. 43

Ջարությունյան Ա. 281

Ջարությունյան Ն. 46, 47

Ջացագործյան Վ. 263

Ջեթում 234

Ջեթում Ա 69, 251, 252, 289, 290

Ջեթում Բ 230, 251-253

Ջելիոս 55, 56

Ջեկտոր 55

Զերա 221
 Զերակլես 203, 238, 283
 Զերենիա 274
 Զերկուլես 193
 Զերոդոտոս 55, 159
 Զերցվելդ 163
 Զիշամ 285
 Զմայակ 233
 Զոնորիոս 268, 270, 275
 Զովաննես Դրասխանակերտցի 238
 Զովաննես Երզնկացի 232
 Զովհան II Կոմնեն 267, 280
 Զովհան հայր 292
 Զովհաննիսյան Վ. 91
 Զովհան Որոտնեցի 261
 Զովհան Օծնեցի 66, 67, 247
 Զովսեփիոս Փլավիացի 56
 Զովսեփյան Գ. 231, 254
 Զոփիսիմե 68
 Զուլավու 69, 288, 289
 Զումբուլդտ Ա. 42, 56
 Զուստինիանոս 60, 156, 233, 234, 276, 280

Ձ

Ձենով Զովան 313

Ղ

Ղազար Փարպեցի 59, 216, 232
 Ղազար Սեբաստացի 296
 Ղանալանյան Ա. 314
 Ղաֆադարյան Կ. 231, 236
 Ղևոնդ
 Ղևոնդ Ալիշան 230, 244, 245, 289

Ս

Մադաթյան Է. 16-18, 28, 29
 Մաթևոսյան Ս. 17
 Մադաթյան Զ. 15
 Մամիկոնյաններ 156, 227, 233, 234, 255
 Մանգոս 251
 Մանուել Մամիկոնյան 237
 Մաջիդզադե Յ. 43
 Մառ Ն. 135, 157, 255
 Մատթեոս Ջուղայեցի 257
 Մատթեոս Ուռհայեցի 258
 Մարկ Անտոնիոս 198
 Մարկոս Ավրելիոս 274
 Մարկով Ա. 279
 Մարտիրոսյան Զ. 135
 Մաքսվել-Յիսլոպ Կ. 45, 46, 50, 98

Մեդեա 178
 Մելարտ Ջ. 14, 44, 50
 Մելարտուա 153
 Մելիքիշվիլի Գ. 157
 Մեծ Միեր 174
 Մենդելեև Դ. 11
 Մենոն 156, 157
 Մեսրոպ Մաշտոց 170, 227
 Մեց Ա. 276
 Միդաս 159, 160, 168
 Միթրա 160
 Միխայիլ ոսկերիչ 261
 Միիրդատ VI Եվպատոր 204
 Մինուա 151, 152, 155-157, 164, 166, 167, 172, 182, 184
 Միրանես 237
 Միքայել 279
 Միքայել I 280
 Միքայել IV 282
 Միքայել VII Դուկա 280-282
 Մլքե 259
 Մխիթար Այրիվանեցի 236
 Մխիթար Գոշ 61, 69, 229, 231, 277
 Մկրտիչ ոսկերիչ 261
 Մնացականյան Զ. 102, 128
 Մոոս 242
 Մովսես Խորենացի 46, 57, 59, 160, 164, 198, 203, 235, 238, 239
 Մովսես կաթողիկոս 259
 Մովսես Կաղանկատվացի 59, 232, 235, 239, 258
 Մորդտման Ա. 154
 Մուքամիդ 285
 Մուհամեդ 60, 282, 286
 Մուհամեդ Աֆշին 285
 Մուհամեդ Իբն-Թեկեշ 287
 Մունչակ Ռ. 87
 Մուշե կաթողիկոս 62
 Մուշեղ 63
 Մուշեղյան Խ. 268, 289
 Մուստաֆա Չելեպ 244
 Մուրի Պ. 46

Յ

Յանգ Ու. 43, 45
 Յակար Ջ. 45
 Յուլիուս ֆոն Մոլ 164
 Յուպիտեր 272
 Յուսուփ 237
 Յուսուֆ Իբն Դիվդադ 285, 286

Ն

Նաղաշ Հովնաթան 300
Նարամ-Սուեն 45
Ներոն 219, 268, 270-272
Ներսես Կաթողիկոս 239
Ներսես Լամբրոնացի 250
Ներսես Շնորհալի 67, 228, 241, 245, 265
Ներվա 272
Նիկե-Վիկտորիա 203, 222
Նինիուրսագ 46, 56

Շ

Շամիրամ, Շամմուրամաթ 164, 183, 189
Շահնշահ 289
Շանշե 241
Շապուհ II 219, 227
Շարա 159, 160
Շիվինի 160, 173, 175, 177
Շուլց Ֆր. 164
Շու-Սուեն 47

Ռ

Ռակբերան Յովհան 292

Չ

Չայլո 214
Չմշկիկ Կայսր 241

Պ

Պախոմով Ե. 268
Պապ Արշակունի 237, 239
Պատկանյան Բ. 154, 165
Պատրոկլես 55
Պարթամասիր 273
Պելիոս 178
Պետրոս առաքյալ 252, 254
Պետրոսյան Ս. 155
Պերոզ արքա 233, 243
Պիոտրովսկի Բ. 29, 97, 199
Պլինիոս Ավագ 197, 202, 205
Պլուտարքոս 197, 293
Պյատիչևա Ն. 202
Պոդոս առաքյալ 252, 254
Պոմպեոս 197
Պոսեյդոն 213

Պոռոշ 253, 254, 288, 289
Պտղոմեոս 194
Պտուկյան Զ. 273, 289, 290
Պրոկոպիոս Կեսարացի 233, 234, 276
Պուշան, Պուռուշ 57

Ջ

Ջահուկյան Գ. 154
Ջափարիձե Օ. 73
Ջելալ ադ-դին 287
Ջուանչիր 239, 258
Ջևանչիր 63

Ռ

Ռա 56
Ռաշիդ ադ-դին 288
Ռասսամ 164
Ռեմետալկ 268, 275
Ռեյնոլդս 164
Ռեսլեր Է. 73
Ռիսկուպորիդ II 268, 275
Ռոմանոս 241
Ռոմանոս III 282
Ռոմանոս IV Դիոգենես 246, 279-282
Ռուբինյաններ 245
Ռումի 283, 288
Ռուսա
Ռուսա I 153, 163, 165
Ռուսա II 153, 165
Ռուսա Էրիմենաորդի 153, 164, 168

Ս

Սաթենիկ 62, 295
Սաթյան Ռ. 271
Սալիուս 271
Սալմանասար I 151
Սալմանասար III 48, 151, 159
Սահակ ոսկեգործ 261
Սանասար 297, 311, 312
Սանատրուկ 198
Սասունցի Դավիթ 163
Սարգոն II 159, 161-163, 168, 179
Սարգսյան Հ. 268, 272
Սարդուրի I 143, 151
Սարդուրի II 47, 152-155, 157-160, 166, 168, 169
Սբ. Սահակ 67, 242
Սբ. Ստրատիոն 253
Սեբեոս 68, 198, 236,
Սելևկոս 194
Սեն-Մարտեն 164
Սենի 157

Սիմեոն 234
 Սմբատ 198, 237
 Սմբատ Գունդստաբլ Սպարապետ 229, 231, 232
 Սմբատ Ա Բագրատունի 237, 285
 Սմբատ Բագրատունի 63
 Սիռնով Յա. 199
 Սողոմոն եպիսկոպոս 265
 Ստեփանոս Օրբելյան 48, 62, 239, 241, 265
 Ստրաբոն 156, 198, 202, 214, 216
 Սուրբ Անդրեաս 230
 Սուրբ Գրիգոր 293
 Սուրբ Ոսկեանք 292
 Սուրբ Սարգիս 299
 Սուրբ Ստեփանոս 252, 253
 Սուփա 241

Վ

Վալենտ (Վադես) 268, 270, 274, 275
 Վահան Մամիկոնյան 233, 255
 Վաղարշ I 218
 Վաղարշակ 237, 238
 Վասակ Սյունի 62, 237
 Վասիլ արքա 239
 Վասիլիսկոս 288
 Վարահիրան I 170
 Վարդ Մամիկոնյան 255
 Վարդան 69
 Վարդան Արևելցի 235, 236
 Վարդան Կոտսեր (կարմիր) 255
 Վարդան Մամիկոնյան 233, 253
 Վարդանյան Ս. 240
 Վարդանյան Վ. 16
 Վարդիթեր 305
 Վեսպասիանոս 268, 270, 272
 Վերնադսկի Վ. 42
 Վիլիմկովա Մ. 97
 Վիտելիոս 272
 Վիտիներ 217
 Վիտրովիոս 215, 217, 218
 Վրիվ 233
 Վուլլի L. 32, 34
 Վոլֆ L. 179

Տ

Տեր-Ավետիսյան Ս. 199, 200
 Տեր-Ղևոնդյան Յ. 231
 Տեր-Ներսիսյան Ս. 231
 Տեր Ստեփաննոս 252
 Տիբերիոս 268, 270, 271
 Տիբերիոս III 280

Տիգրան II Մեծ 196-198, 201, 203, 204, 212, 213, 265, 273, 274
 Տիգրան Հոնենց 229, 238, 255
 Տիխե 203, 273
 Տիտոս 272
 Տիրացյան Գ. 193
 Տոդրիլ III 287
 Տոպորով Վ. 56
 Տրայանոս 268, 270-274
 Տրդատ Ա 198, 218, 219
 Տրդատ Գ Մեծ 219, 236, 238

Ու

Ուենրայտ 44
 Ուերթայմ Թ. 43
 Ուլամ Բուրարիաշ 124
 Ուխտանես 259
 Ուշաս 313
 Ուտուպուրչինի 156, 157

Փ

Փավստոս Բուզանդ 46, 239, 255

Ք

Քելլներ Յ. 176
 Քիթապճյան Մամաս-Վահե 222
 Քլեյթոն 164
 Քյուրդյան Յ. 231
 Քյուրինգ Յ. 43
 Քնաութ Փ. 43
 Քսենոփոն 188, 204
 Քսերքսես 178, 203
 Քուլնարյովա Կ. 40, 73, 74, 117

Օ

Օգոստոս 271, 273
 Օդենատոս 274
 Օմար 66
 Օշին Պայլ 245
 Օտոն 272
 Օրբելի Յ. 160, 164, 257

Ֆ

Ֆարբեր Գ. 46, 47
 Ֆալկենշտայն Ա. 45, 46
 Ֆաուստինա 273
 Ֆրեյդենբերգ Օ. 55

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

- Աբիդոս 43
 Աբունի 155
 Ագարակ 255
 Ագուլիս 48, 235,
 Ադամխան 221
 Ադրիանապոլիս 274
 Ադրիատիկ ծով 191
 Ազատ գետ 233, 235
 Ազատեկ 22
 Ազովի ծով 202
 Աթան 22
 Աթարբեկյան 102, 144
 Ալադչա 255
 Ալաշկերտ 152, 278, 280
 Ալաջախան 25
 Ալաջա-Յուլուկ 50, 52, 54, 80, 82, 92, 93, 95,
 96, 98, 125,
 Ալավար գետակ 22
 Ալավերդի 15, 30
 Ալգեթ գետ 24
 Ալեքսանդրապոլ 279
 Ալզի, տե՛ս Նաև Աշշա
 Ալթին թեփե 147, 149, 171, 180, 182, 183,
 Ալինջա-չայ 24
 Ալմանդա 243
 Ախալքալաք 230
 Ախթալա 22, 135
 Ախուրյան շրջան 279
 Ախուրյան գետ 120, 194
 Ադա էվլար 108,
 Ադթամար եկեղեցի 252, 258,
 Ադին 220, 224, 225
 Ադձնիք նահանգ 25, 49, 158, 159, 194, 196
 Ադստև գետ 21, 24, 30
 Ադվանք 235, 239
 Ամարաս 68
 Ամերիկա 13, 160
 Ամիդ 45, 158
 Ամիկ լիճ 25
 Ամիս 190
 Ամիսոս 202
 Ամլաշ 95
 ԱՄՆ 13, 172, 289
 Ամուկի հովիտ 50
 Այա Երկիր 157
 Այգեծոր գյուղ 37, 38, 40
 Այգեշատ գյուղ 74, 75, 209
 Այգեստան գյուղ 246, 248, 264, 279, 281
 Այսրկովկաս 48, 50-53, 71, 72, 92-94, 96-99,
 135, 137, 142
 Այրարատ նահանգ 25
 Այրում գյուղ 135
 Անանուրի 73, 96
 Անաշե բնակավայր 152
 Անատոլիա 44, 50, 214, 310
 Անդրկովկաս 59, 132, 212, 215, 221, 224,
 263, 268, 280, 286
 Անգեղ-տուն գավառ 25
 Անետ, գավառ Շվեյցարիայում 148
 Անթաքիա 25
 Անի շրջան 120,
 Անի քաղաք 228, 229, 238, 241, 244, 246,
 252, 255, 263, 265
 Անտիոք 83
 Աշնակ գյուղ 208-210, 220, 221, 223, 224,
 288
 Աշշա (Ալծի, Ալսի, Ալզի) 158, 159
 Աշշուր 51, 97
 Աշտարակ 77, 170, 171
 Աշտիշատ 293
 Աշուր քաղաք 179
 Ապագա գյուղ 271, 274
 Առաջավոր Ասիա 80, 135, 190, 196, 212,
 Առաջավոր Արևելք 14, 41, 44, 48, 50, 52, 53,
 71, 72, 86, 88, 95, 97,
 Առաջին Հայք 25, 156,
 Ասիա 199, 238
 Ասկազուր ծոր 235
 Ասորեստան 115, 135, 151-153, 157, 158,
 159, 164, 199
 Աստղածոր գյուղ 271

Ավստրալիա 13, 15
 Ատրպատական 214, 237, 285
 Արաբական թերակղզի 132
 Արաբիա 274
 Արաբկիր 234
 Արագածոտնի մարզ 170, 171, 275, 279, 288, 292
 Արածանի գետ 25, 46, 51, 151, 154, 194, 211, 234, 292
 Արարադ (Նիբուր, Ջուդի) 151
 Արարատ լեռ 196,
 Արարատյան դաշտ 31, 98, 123, 154, 232, 233
 Արարատ մարզ 279, 280
 Արաքս գետ 24, 25, 51, 168, 196
 Արգիճի գետ 154, 155
 Արգինա 238
 Արգիշթիխիների (Արգիշտիխիների) քաղաք 152, 153, 168, 169, 180, 181-183, 194, 244
 Արդանուջ-սուր գետ 23
 Արդինի (Մուծածիր) 151, 160
 Արդվին 23
 Արզրում (տես էրզրում) 234
 Արթիկ 99, 101, 104, 107, 125, 130,
 Արին բերդ 106, 148, 204,
 Արծկե 171, 179, 182
 Արծն 228
 Արծվանիկ գյուղ 285
 Արկուկի 154
 Արկուկիունի 154
 Արձեշ (Արծաշկու) 151, 228
 Արդանա (Արդնի)-Մադեն 48
 Արդն 44
 Արմալին 22
 Արմանիս 15, 22, 23, 24, 30, 235
 Արմավիրի մարզ 271, 274
 Արմավիր քաղաք 153, 168, 169, 182, 183, 187-189, 192, 194-196, 206, 207, 217, 218
 Արշամաշատ քաղաք 194
 Արջասար 26, 30
 Արսենաց փոքր գավառ 154, 156, 292
 Արտագերս 198
 Արտաշավան գյուղ 171
 Արտաշատ 152, 166, 167, 170, 195, 196, 200, 202, 205, 207, 208, 210-213, 215, 217-219, 221, 223, 224, 233, 251, 271, 276, 280,
 Արցախ 115, 152, 155
 Արուճ 72, 76, 275, 279
 Արևելյան Հայաստան 23, 24, 135
 Արևմտյան Իրան 135, 137

Արևմտյան Հայաստան 25, 44, 47, 164, 172, 176, 177, 179, 180, 183, 190, 191, 211, 222, 278, 280
 Արևմտյան Տիգրիս 47, 48, 49, 51, 158
 Աֆղանստան 43, 45, 49, 149, 192, 214
 Աֆրասիաբ 246
 Աֆրիկա 13, 282, 284

Բ

Բաբելոն 124,
 Բաբերդ 261,
 Բաբխի 158, 159,
 Բաբյուրսա 198
 Բագրևանդ 234, 292
 Բադախշան 214, 215
 Բազել 244, 245
 Բաթման գետ 158
 Բալահովիտ գավառ 25,
 Բալթուուլիս 155
 Բալլուկայա 117
 Բալկաններ 31, 43, 53,
 Բալտրիա 199, 200, 208,
 Բաղդադ 69, 285-289
 Բամբակ 155
 Բամնի 154
 Բայազետ Յին 279, 281
 Բայազետ Նոր 206
 Բարգուն 151
 Բարդա 285, 286,
 Բարձր Հայք 46, 155, 156, 234, 261,
 Բեդենի 95, 96
 Բեհիսթուն 158
 Բենիամին 215
 Բեշտաշեն 150
 Բեռլին 159, 183
 Բեռն 148
 Բերքաբեր 72
 Բիբլոս 81, 88
 Բիթ-Չաման 47, 158
 Բիթլիս 45
 Բոլոն-Բողբերդ 216
 Բոլոս ամրոց 234
 Բոհտան գետ 48, 158
 Բորչալու գավառ 24, 234
 Բրազիլիա 13
 Բուլղարիա 42, 193, 276

Գ

Գագա 98
 Գանա 13

Գանլիճա (Գանլիթա) 152
Գառնի գյուղ և ամրոց 208, 271, 273
Գավառ քաղաք (տես նաև Կամո) 130, 271, 272

Գավգամելա 194
Գարդման գավառ 235
Գետաբակ գյուղ 235
Գետաբեկ-Քալաքենդ 125
Գեղամա լեռներ 106, 112, 235
Գետաշեն (նախկին Աղբաշ) 249
Գետաշեն Ներքին 44, 72, 285
Գետաշեն Վերին 281
Գեղարքունիք 38, 279, 282, 285
Գիլգանու 151, 159
Գիրեսուն 25
Գլինիշեն 181
Գյանջա-չայ գետ 24
Գյումրի քաղաք 120, 143, 279
Գյումուշխանե 234
Գոլովինո 135
Գողթն, Գողթան գավառ 46, 155, 235
Գողթն գյուղ 235
Գոշավանք 279, 282
Գուգարք նահանգ 152, 234
Գումուրդո գյուղ 230
Գուրգում 152

Դ

Դադստան 71
Դամասկոս 66, 283
Դամդան 43,
Դայաննի երկիր 151, 155
Դայլաման 137
Դանուբ գետ 280
Դաստակերտ ավան 22,
Դարաբեյ ամրոց 173, 183
Դարանաղ 46
Դարույնք ամրոց 199
Դեբեդ գետ 24
Դելփիք 56
Դեմուրչի գյուղ 24
Դերսիմ 234
Դեգիք գավառ 155
Դիալա գետ 46
Դիարբեքիր 45, 46, 158, 288
Դիաուեխի 155-158, 178
Դիլիջան քաղաք 21, 22
Դվանի 135
Դվին 36, 37, 39, 40, 227-231, 233, 235, 240, 242-249, 255, 257, 258, 262, 264-266, 276, 277, 279-283, 285, 287
Դուրա-Էվրոպոս 201, 211, 212, 224,

Դուր Շարրուկինի 162,

Ե

Եգիպտոս 14, 27, 44, 45, 196, 214, 254, 276
Ելիզավետպոլի նահանգ 24
Եկեղյաց գավառ 46, 293
Եղեգնաձոր 177
Ենի-ռաբաթ բնակավայր 23
Եշիլ-Իրմակ գետ 25
Եվրոպա 13, 42, 165, 172, 176, 177, 214, 245, 274, 287
Երազգավորս 259
Երզնկա 189-191, 194, 228, 232, 248
Երերույք 255
Երիզա 198, 293
Երնջակ գավառ 155
Երվանդակերտ 194
Երվանդաշատ 194, 218
Երվանդավան 194
Երուսաղեմ 47, 113, 172, 179, 261,
Երևան 35, 165, 170, 177, 190-194, 242, 275, 276, 281, 303
Երևանի նահանգ 24, 222, 267, 268, 270-272, 274
Եփրատ 151, 154, 233, 279, 292

Զ

Զաբախա 155
Զագրոսի լեռներ 46, 158, 159
Զաիր 13
Զալիբան-չայ գետ 24
Զամուա երկիր 47, 159
Զանգեզուր 15, 115, 293
Զարաբխանե բնակավայր 25
Զարաբխան-սու գետ 24
Զարիասպ 200
Զաքաթալա 24
Զելենչուկ 243
Զենջան 43
Զենջերլի 128,
Զիմբաբվե 13
Զինգուն 151
Զինջիրլի 146,
Զիվիե 128, 138, 144, 147, 149, 178, 181, 183
Զիվին քաղաք 156
Զմյուռնիա 230
Զոդ 13, 16, 155, 189, 194, 235,
Զոլոտոնոսկ շրջան 148
Զուանիա, տես նաև Զիվի 155
Զուրտաքեթի 44

Է

Էբլա 42
Էգինա 267
Էթիունի երկիր 123, 152, 154, 155, 157,
Էլամ 44, 46, 214,
Էլառ-Ղարանի 106, 107, 125,
Էկբատանա 170
Էնմետեն 92
Էշունա երկիր 154
Էջմիածին 65, 275
Էվքսինյան Պոնտոս 159
Էտրուրիա 153
Էրզան համքավայր 44
Էրեբունի քաղաք 152, 165-167, 187, 190-194
Էրզրում 194, 199, 270, 310, 311
Էրիախի երկիր 159, 160

Թ

Թաբալի քաղաք 47
Թալին շրջան 225, 255,
Թալիշ, տես Նաև Արուճ 275, 279
Թալիշ ռուսական, 108, 120, 130
Թալիշ պարսկական 121, 126,
Թավրիզ քաղաք 48, 153, 154, 167
Թարթառ գետ 24
Թբիլիսի քաղաք 279
Թեբե քաղաք 163
Թել-Բրակ 44, 45, 80
Թել-Էլ-Ջուդեյդա 83
Թեհրան քաղաք 95
Թեղուտ 29
Թեյշեբահինի քաղաք 127, 152, 153, 165-168
Թեյք 23
Թեոդոսուպոլիս քաղաք 279
Թեփե-Գավրա 44, 49, 52,
Թեփե Չիսար 83,
Թեփեջիք 98
Թիլա-թեփե 200, 207, 208, 224
Թիֆլիս նահանգ 24
Թոփրաք-կալե 164, 165, 175
Թոփ-քար 75
Թոքատ 25
Թոնդը 33, 43, 52, 57, 58, 72, 73, 75-78, 82-
84, 86-88, 91, 94, 96, 98, 102-106,
120-122, 128, 143
Թրակիա 212, 269
Թուրքիա 25,
Թուրքմենստան 213

Ի

Իբերիա 276
Իգանի 155
Իգդիր քաղաք 271
Իզալա (Իծալա, Իշալա) 158
Իզոդու 158
Ինդոս գետ 47, 53, 159, 214
Իչմե բնակավայր 25
Իջևան քաղաք 86, 95
Իսկանդերոն 25
Իսպանիա 59, 282
Իտալիա 217, 218, 250, 252
Իրան 43, 49, 50, 71, 89, 115, 122, 128, 132,
135, 137, 140, 192, 193, 199, 219,
221, 240, 243, 247-249, 254, 276,
279, 284, 286, 287
Իրանական Ադրբեջան 46,
Իրանական սարահարթ 43, 45, 46, 47, 49,
95, 152,
Իրզանչայ 75

Լ

Լազաշ 45, 92
Լազիստան 270
Լալվար լեռ 135
Լանչաթխևի 23
Լարսա 45
Լեզ Արքս 177,
Լեհաստան 279
Լերմոնտովո 30
Լիդիա 267
Լիճքվազ 23
Լյաքաթախ 24
Լյուբիմովկա 148
Լճաշեն 44, 51, 58, 72, 75, 80, 81, 83, 89, 99,
101-112, 114, 115, 121, 125-127
Լոգովոյե 147
Լոնդոն 191
Լոռե 227
Լոռի Բերդ 34, 38-40, 51, 52, 57, 72, 75, 77,
78, 80, 82-84, 86-88, 89, 99, 101-
119, 121, 122, 125, 127, 129, 130,
135-142, 144-149, 152, 171, 178,
182, 183, 209
Լուերունի 154
Լուխա 151,
Լուրիստան 46, 95, 143
Լևանտ 50, 52,

Խ

խաբխի 158, 159
խազար լիճ 25
խաթի 46, 158
խաղիթիոլլի 155, 156
խախ 46
խախի 45, 46
խախխա 45, 46,
խախխում (Karum) 45, 46
խախվա գավառ (գետ, լեռ) 46
խանլար 74
խաչաղբյուր 22,
խաչենագետ 73, 96
խարալի (Հարարի, Արալի) 46, 47, 56,
խարար (խիրար) 47
խարարա 47
խարարիա 46
խարբերդ 44, 45, 49, 72
խարկով 279
խերսոն նահանգ 148, 202, 207, 279
խերսոնես 212, 217, 223,
խիմմե 151
խլաթ 228
խոսրովի արգելանոց 233,
խորոշ գյուղ 279
խրամ գետ 24, 30
խրտանոց 135
խուբուշկիա 48, 158, 159
խուժաստան 258

Ծ

ծալկա 135
ծաղկանց լեռներ 154, 292
ծաղկավետ լեռներ 233, 292
ծաղկոտն գավառ 234
ծաղկոցաձոր 255
ծանախ ձոր 234
ծիծեռնակաբերդ 88
ծոփաց աշխարհ 155
ծոփաց նահանգ 25
ծոփք 49-52, 71, 93, 194, 203, 211

Կ

Կաբալլա 156
Կաբլուլի երկիր 155, 156
Կադա քաղաք 155, 156
Կագբեկ 193,
Կաթնաղբյուր գյուղ 225,

Կախեթիա 33
Կալայչիկ 211, 220
Կալինիկում 219
Կալիֆորնիա 42
Կաղզվան 24
Կաճաճկուտ գյուղ 22
Կամո, տես Գավառ
Կայգալի գյուղ 24
Կանադա 13
Կանգարք գավառ 154
Կանիշ 42, 46, 51, 92, 93, 97, 98
Կաշիար 158
Կաշկար-չայ 24
Կապադոկիա 45, 50, 51, 190, 192, 271, 279
Կապուտսար 16, 22
Կասպից ծով 153, 237
Կարագ քաղաք 82
Կարթագեն 267
Կարին 227, 228, 260, 279
Կարկաթիոկերտ քաղաք 194
Կարմիր Բլուր տես նաև Թեյշեբայինի 99,
148, 153, 161, 162, 164-168, 170,
173-175, 178-184, 199, 275
Կարմրաքար 222
Կարյագինո 117
Կարս 24, 25, 135, 228, 278-280
Կարքեմիշ 47, 93, 128, 152
Կեբան 44,
Կեդաբեկ 128
Կելկիթ գետ 25
Կեչառիս վանք 241
Կեսարիա քաղաք 271
Կերչ 204
Կոբան 106
Կըզըլդաղ լեռ 25
Կըզըլ-Իրմակ գետ 25
Կիլիկիա 25, 152, 158, 196, 230, 260, 261,
289,
Կիլիկյան Հայաստան 232, 290,
Կիմաշ լեռ 45, 46
Կիպրոս 80, 209, 210, 221, 257
Կիրովական տես նաև Վանաձոր 86, 262
Կիև 279
Կղարջք 152, 155
Կնոսոս 112
Կվադխեթի 75
Կոլխիդա 128, 145, 149, 156, 157, 178, 215
Կոլումբիա 13
Կողքիս 156, 157
Կոմագենե, Կոմագենե 152, 158, 194
Կոմանա 202
Կոշուկա գետ 24
Կոստանդնուպոլիս 281, 282
Կորդուք 46, 49, 159

Կորեա 13
Կրետե 209
Կուէն 152
Կուլիան 152
Կուլիմեր (Քղիմա) 158
Կուլիջա (Կուլիանի) 143, 152,
Կուլխա 157
Կուլ Օբա 201
Կումմախա 158
Կումմուխ 152
Կումուշխանա 234
Կուվալբա երկիր 154
Կուրաչայ գետ 25

Հ

Հաբանդ գավառ 48
Հաբուբա-Քաբիրա 44, 50
Հալիս գետ 25
Համադան լեռներ 158,
Համզաչիման 22, 26-28, 30, 48
Հայասա 157
Հայաստան 15-17, 22, 23, 25-29, 31, 32, 34,
 35, 40, 44, 49, 51, 52, 57-60, 66,
 71, 72, 77, 80, 84-88, 95, 100, 101,
 105-108, 111, 112, 113, 115, 128,
 129, 132, 135, 144, 145, 147, 149,
 154, 156, 159, 164, 169, 170, 172,
 176-180, 182-184, 187-194, 196-
 205, 207-212, 214-225, 227-236,
 239, 240, 243-245, 247-253, 255,
 257-259, 261, 262, 264-276, 278-
 288, 291, 292, 303
Հայկական լեռնաշխարհ 14, 15, 24, 25, 33,
 40-52, 54, 57, 59, 71, 72, 80, 82,
 85, 89, 91, 96-100, 123, 126, 140,
 149, 153, 155, 158, 159, 163, 187-
 189, 216, 238,
Հայկական պար 151, 152
Հայկական Տավրոս 151, 158
Հայրի գետ 22
Հանքավան 18
Հառիճ 255
Հասան Ղալա 199, 206
Հասանլի գյուղ 24
Հասանլու 80, 141
Հասանօղլու 88
Հավնունիք գավառ 25, 155
Հերիեր գետ 16
Հիմալայներ 53, 243
Հինդիկուշ 43
Հնդկական թերակղզի 13

Հնդկաստան 13, 194, 202, 219, 269, 274,
 276, 282, 287,
Հոռոմ 39, 51, 117, 130-133, 152, 153
Հռանդեա 218
Հռոդոս 217
Հռոմ 198, 219, 271, 272
Հրազդան գետ 165
Հրազդան քաղաք 17
Հունաստան 159, 180, 194, 201, 217

Ձ

Ձիրավ դաշտ 63, 64
Ձորագետ 22, 77

Ղ

Ղազախ գավառ 24
Ղազախստան 13,
Ղափան 15, 22
Ղրիմ 202, 223, 261

Ճ

Ճապոնիա 13
Ճմին, տես նաև **Ալթին-թեփե** 171, 182
Ճորոխ գետ 45, 51, 157, 216, 233, 234
Ճուաշ գետ 46
Ճուաշ, **Ճուաշրոտ** գավառ 46

Մ

Մադեն բնակավայր 25
Մալաթիա 46, 93, 152, 158
Մալայան արշիպելագ 13, 15
Մալիա 112
Մակեդոնիա 194, 201
Մակու 192
Մայիսյան գյուղ 72
Մայկոպ 87
Մայնց 149
Մանա երկիր 47, 48, 153
Մանազկերտ գավառ 47
Մանանաղ գավառ 46
Մաշավերա գետ 24
Մասիս 234
Մասրիկ գետ 16
Մարալին Դերեսի 135
Մարաստան, տես նաև **Միդիա** 135, 187, 196
Մարդաղ 46

Մարդին լեռ 158
 Մարդին քաղաք 47
 Մարի 42, 51, 80, 83, 137
 Մարիկ 124, 125, 130, 183
 Մարմաշեն 281
 Մարմարիկ գետ 17, 26, 30
 Մարտկոպ 73, 96
 Մարտո 270, 271,
 Մարտունի շրջան 221
 Մարութա սար 313
 Մեղինաթ աս-Սալամ, տես նաև **Բաղդադ**
 286, 288, 289
 Մելիտինե, Մելիդ, տես նաև **Մալաթիա** 152,
 158
 Մեծամոր բնակավայր 15, 32, 36, 40, 51, 72,
 74, 99, 104, 105, 110, 112, 115,
 119, 122-128, 130
 Մեծամոր գետ 196
 Մեծ Ջաբ գետ 46, 159
 Մեծ Հայք 152, 153, 194, 228, 233, 241, 269,
 271, 275, 279
 Մերծբալթիկա 219
 Մեղրածոր 16-21, 26-30, 32, 48, 235
 Մեքսիկա 13
 Մեքքա 283
 Մթավալժողալի 75
 Մթնածոր 38, 40
 Միդիա 187
 Միդլենբերգ 179
 Միլախ գյուղ 24
 Մինգեչաուր 135, 190, 215
 Մինուախինիլի 166, 167
 Մինուայի ջրանցք 164
 Միջագետք 14, 15, 31, 34, 44, 45, 47-49, 51-
 53, 56, 91, 92, 95, 96, 98, 132,
 158, 196, 202, 211, 214, 274, 287
 Միջերկրական ծով 34, 50, 53, 93, 152, 196,
 207, 208, 212, 214, 280
 Մծբին քաղաք 219, 233, 279, 286
 Միերի դուռ 160
 Մյունխեն 173, 174, 180-182
 Մոհենջո-Դարո 125
 Մցխեթ, Մցխեթա 88, 135, 222, 225, 277
 Մուխանաթ-թափա 35, 40, 166
 Մուծածիր, տես նաև **Արդինի** 46, 47, 151-
 153, 159-164, 167, 184
 Մուշ քաղաք 45, 288
 Մուսիերի 135
 Մուրադ գետ 25

3

Յադլուջա սար 24

Ն

Նախճավան 227, 228
 Նեղոս 291
 Նեմրուդ 147
 Ներքին Ադիաման 146
 Ներքին Նավեր 76
 Ներքին Ուրումու 158
 Նիբուր լեռ 151
 Նիգդե վիլայեթ 25
 Նիլիպախրի երկիր 151
 Նիկարագուա 13
 Նիկսար բնակավայր 25
 Նիհավենդ 43
 Նիշապուր 243
 Նիսա բնակավայր 213
 Նիրդունի 158
 Նյու Յորք 173
 Նոյեմբերյան շրջան 75, 292
 Նորաշեն գյուղ 279-281
 Նոր Արմավիր գյուղ 169
 Նոր Գետիկ 259
 Նոր Կյանք գյուղ 130, 271
 Նոր-Շիրական (Նո-Շիրական, Նու-Շիրա-
 կան) 47
 Նորչուն թեփե 44, 71, 72, 98
 Նոսիրի 105, 128, 138
 Նուբիա 27, 45, 194
 Նուզի 113

Շ

Շամլուղ 22, 135
 Շամխոր 268
 Շամխոր-չայ 24
 Շահթախտի 128
 Շահումյան 22
 Շաշիլու քաղաք 155, 156
 Շապինկարահիսար 25
 Շաքի 95
 Շեթան Դաղ 135
 Շենգավիթ 32, 43, 72, 73, 96, 112, 120, 125,
 222
 Շիկահող 22
 Շիրակ 115, 153, 160, 292,
 Շիրակավան 51, 102, 105, 109, 110, 120-
 122, 127, 129, 148,
 Շիրակի դաշտ 98
 Շիրակի մարզ 120, 215,
 Շնող գյուղ 22
 Շոշ քաղաք 130, 214
 Շվեդիա 13

Շվեյցարիա 148, 244
Շուբրիա երկիր 158, 174
Շումեր 14, 32, 33, 44, 47, 56, 142

Ը

Ոռնակ 135
Ոսկակող ամրոց 234
Ոսկեան գետ 154, 234, 292,
Ոսկեան լեռ 154
Ոսկեանց լեռ 233, 234, 292,
Ոսկեանք 154
Ոսկեբակ 234
Ոսկեբերդ 235
Ոսկե բլուր, տես նաև Թիլյաթ թեփե 207
Ոսկեթաս գյուղ 292
Ոսկեհանք 156
Ոսկեհասկ գյուղ 292
Ոսկեհատ 234,
Ոսկե ձոր 235
Ոսկեղեն դաշտ, գետ 234, 235,
Ոսկեշեն 155
Ոսկեպակ 234
Ոսկեպար 22, 235, 292,
Ոսկեպար գետ 22, 154,
Ոսկեսար 22, 235
Ոսկեվազ գյուղ 288, 292
Ոսկիող ավան 235, 292
Ոսկիք տեղավայր 292
Ոսկիք լեռ 234
Ոստան գավառ 233
Որոտան գետ 22

Չ

Չակիտ գետ 25
Չայունու-Թեփեսի 14
Չերկասկ նահանգ 148
Չիֆտեխան գյուղ 25
Չքնաղ գետ 22, 30

Պ

Պագիրիկ 192
Պալմիրա 272, 274
Պակտյուիկե 159
Պակտուլոս գետ 43, 45, 159,
Պաղեստին 14, 15, 44, 50, 71, 98, 132
Պանագյուրիշտե 193
Պանտիկապեյ 212
Պապուա-Նոր Գվինեա 13

Պարթևստան 212, 218,
Պարսից ծոց 132, 214, 248
Պարսկահայք նահանգ 233
Պարսկաստան 59, 192, 219, 258, 267
Պարտավ 268, 285, 286
Պարցխանականի 126
Պաֆոս քաղաք 221
Պերու 13
Պերսարմենիա 233
Պերսեպոլիս 178, 192
Պոնտական ծով 194
Պուլուր 50

Ջ

Ջագիր-չայ գետ 24
Ջեբել-Արուդա 44, 50
Ջեբել-Համրին 46
Ջևանշիր գավառ 24
Ջերմ 158, 159
Ջիլ գյուղ 282
Ջինդար 22
Ջրառատ գյուղ 150
Ջուղ 151
Ջուլամերկ լեռներ 164
Ջուջևան գյուղ 75

Թ

Թաս Շամրա 87
Թիոն գետ 157
Թումինիա 276
Թուսախինիլի 165, 172
Թուսաստան 13, 23, 176, 249

Ս

Սադուզա 94, 103
Սալուա 151
Սանգար 124
Սաչխերի 73
Սամթավրո 145
Սամոկրատ 194
Սասուն 174, 278, 312, 313
Սասունի լեռներ 158,
Սատաղ 202
Սարդուրիսինիլի 152
Սարիդար 22
Սեբաստապոլիս 152, 167, 170
Սելիմ լեռնանցք 155
Սեյդլար գետ 16

Սեյֆալի գյուղ 24
 Սերախս քաղաք 257
 Սերբար թեփե 160
 Սերժեն-Յուրտ 140, 141
 Սիալք 214
 Սինոպ քաղաք 202
 Սիմագրե 145
 Սիսական 255
 Սիսիան 72, 128, 200-209, 215, 217, 223, 265, 269
 Սիսաիրիտիս, տես նաև Սպեր 156
 Սիվաս, Սվազ 25
 Սիրակուզա 268
 Սիրիա 44, 49, 50, 98, 132, 152, 202, 205, 207, 209, 211, 212, 214, 223, 224, 274, 276, 287
 Սիրիսովենդե գյուղ 117
 Սիցիլիա 267
 Սկյութիա 148
 Սկևռա 230, 251, 252
 Սղերդ լեռ 159, 194
 Սյունիք 46, 62, 152, 200, 227, 228, 285
 Սոգդիանա 200
 Սոքք, Սոդք 16-19, 24, 26-30, 48, 155
 Սոլակ 281
 Սոխենդ 154
 Սոհենդ լեռ 48
 Սողանլուղ 24
 Սպահան 43
 Ս.Պետերբուրգ 279, 289
 Սպեր 59, 156, 157, 216, 234
 Ստամբուլ 289, 310,
 Ստեփանակերտ 15, 32, 43, 72-74, 96,
 Ստեփանավան 22, 77
 Ստորին Ջաբ գետ 46
 Ստրանգուրիա 170
 Սրբ. Ղազար վանք 244
 Սուբարտու 47
 Սուգունիա 151
 Սուխմու 155
 Սևան 75, 130, 132, 135,
 Սևանա լիճ 102

Վ

Վաղարշապատ 64, 198, 212
 Վայոց ձոր 241
 Վայք 22
 Վան քաղաք 14, 160, 164, 165, 173, 174, 176, 187, 194, 228, 310
 Վանա ժայռ 151, 160, 164,
 Վանա լիճ 44, 46, 48, 51, 95, 151, 158, 159, 172

Վանաձոր 34, 43, 52, 72, 73, 83, 84, 86-88, 93, 97, 100-102, 104, 107-109, 111, 114, 121, 122, 124, 126, 127, 132, 135, 138, 139, 141, 147, 150,
 Վանանդ 227
 Վանեվան 234
 Վանտոսպ 160, 164,
 Վարդաձոր 221, 222,
 Վարդենիս 16, 154, 155, 235,
 Վարշավա 279
 Վաջալիք 81
 Վառնա 14, 43, 52
 Վառնա լիճ 42
 Վասպուրական 46, 227, 228,
 Վաֆիո 87, 103
 Վեդի գետ 233
 Վելիքենդ 94
 Վենետիկ 235, 244, 259, 260, 289
 Վերին Արտաշատ 279, 281.
 Վերին Նավեր 76, 77
 Վերին Չարբախ 165
 Վիլգորտ 250
 Վրաստան 33, 72, 73, 88, 95, 105, 111, 119, 135, 138, 149, 199, 218, 222-224, 230, 247, 265, 270, 276,
 Վրկանաց աշխարհ 237

Տ

Տայք 46, 152, 154-157, 216, 227, 233, 234, 292
 Տանախ 214
 Տանձուտ 22, 30
 Տաշիր 86
 Տաշրատափ 78
 Տաջիկստան 43
 Տավրոս 151, 158, 214,
 Տավուշ 86, 279, 282,
 Տարոն 158
 Տեմիր-Գորա 201
 Տերիա 154
 Տիգրանակերտ 196, 198, 271,
 Տիգրիս գետ 14, 25, 46-51, 87, 158, 194,
 Տի-Չայո 157
 Տյուրոս 47, 152,
 Տոլորս 51, 108, 122, 128, 130, 141, 147, 148, 159
 Տոսպ, տես նաև Տուշպա, Տուրուշպա 151
 Տուգրիշ (Տուկրիշ, Տուգրիս) 46, 47, 56,
 Տուշպա 151, 153, 160, 194
 Տուրուշպա 151
 Տրանսիլվանիա 269
 Տրապիզոն 157, 202, 259, 270

Տրոյա 43, 50, 52, 72, 80, 91, 96, 98, 104, 105, 110

Ց

Ցելոն 219

Ցյուրիխ 179, 183

Ցնորի 33, 73

Ու

Ուատկուն 151

Ուաուշ լեռ 153

Ուդուրի-Էթիունի 154, 155, 157

Ուզբեկստան 13

Ուզերլիկ թեփե 72, 88

Ուզունլար 73

Ուիշդիշ-Ուգիշտի երկիր 48

Ուիտերուխի-լուշա 152

Ուլխան 22

Ուխունի երկիր 154

Ուկրաինա 141, 279

Ուշկակկանա 47, 48

Ուշկայա 48

Ուշկիանի երկիր և լեռ 48

Ուշքիա 154

Ուշքիանի (Ոսկեանք) 154

Ուշքիանի լեռ 154, 155

Ուչ-Քիլիսա 135

Ուսակ, Ուսկի 48, 155

Ուսկաձագ գյուղ 48

Ուտիք 152

Ուտուխա 155

Ուր 32, 34, 45, 47, 50, 52, 54, 72, 88, 92-98, 109, 120,

Ուրարտու 48, 135, 140, 151, 153, 154, 158-163, 168, 177-179, 181,

Ուրբնիսի 111,

Ուրմիա լիճ 47, 48, 51, 129, 130, 151, 154, 158, 159,

Ուրուատրի 46, 151,

Ուրուկ 44, 49, 52, 91,

Ուրֆա 158

Փ

Փամբակ 15

Փամբակի լեռնանցք 155

Փառանգիոն, Ֆարանգիոն 216, 234

Փառիսոս 235

Փարիզ 191, 289,

Փոքր Ձաք 159

Փոքր Հայք 25, 279

Ք

Քաթարգա 152, 155

Քամանի երկիր 154

Քաշաթաղի լեռնանցք 155

Քապուլ 244

Քաջարան 22

Քասախ 255

Քարաշամբ 34, 52, 57, 58, 72, 75, 85, 89-99, 104, 107

Քարիատ գյուղ 235

Քեթի գյուղ 121

Քիշ 95

Քղիմար քաղաք 158

Քյուլ-թեփե 46, 52, 93, 96, 97, 112

Քորուխ-թաշ 91, 92

Քորուջու թեփե 44, 50

Քուերա բնակավայր 46

Քուրախի 126

Քուր

Օ

Օդեսա 279

Օլանե 198

Օլթի 234

Օլվիա 212

Օծուն, տես նաև Ուզունլար 58, 73-75, 98, 120

Օշական 152, 153, 162, 170, 171, 180, 181, 183, 208-210, 212, 217

Օսկիուլա (Ագուլխ) 48

Օրդուբադ 268

Ֆ

Ֆասիս գետ 145, 156, 157

Ֆիլակոպիա 80

Ֆիլիպիններ 13

Ֆրանսիա 13, 42, 164, 250, 252

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Նկ. 1. Ցրոնային ոսկու առաջացումը (սխեմատիկ պատկեր)
- Նկ. 2. Քվարցային հանքաքեր երակի հին մշակման ուրվանկար (ըստ Է.Մ. Մադաթյանի)
- Նկ. 3. Հանքաքեր գոտիների հին մշակման ուրվանկար (ըստ Է.Մ. Մադաթյանի)
- Նկ. 4. Հանքաքեր գոտիների հին մշակման ուրվանկար (ըստ Է.Մ. Մադաթյանի)
- Նկ. 5-7. Մեղրածորի հանքավայրի հնագույն շահագործման մնացորդները
- Նկ. 8. Արմանիսի հանքավայրի տեսարանից մի հատված
- Նկ. 9. Չքնաղ գետի կիրճը Արմանիսի մոտակայքում
- Նկ. 10. Ոսկու հանքավայրի հնագույն «քարտեզ» (Եգիպտոս)
- Նկ. 11. «Մակույկաձև» հանքաղաց Մեղրածորից
- Նկ. 12. «Տաշտաձև հանքաղաց» Մեղրածորից
- Նկ. 13. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Մուխանաթ - թափա
- Նկ. 14-15. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Մեծամոր
- Նկ. 16-18. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Դվին
- Նկ. 19. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Այգեծոր
- Նկ. 20. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Մթնածոր
- Նկ. 21-23. Ոսկե զարդեր պատրաստելու կաղապար, Լոռի Բերդ
- Նկ. 24. 94-րդ դամբարանը պեղումներից հետո, Լոռի Բերդ
- Նկ. 25. 77-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը, Լոռի Բերդ
- Նկ. 26. 77-րդ դամբարանը պեղումներից հետո, Լոռի Բերդ
- Նկ. 27. 79-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը, Լոռի Բերդ
- Նկ. 28. 61-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը մաքրելուց հետո, Լոռի Բերդ
- Նկ. 29. 65-րդ դամբարանի արտաքին տեսքը, Լոռի Բերդ
- Նկ. 30. Քարաշամբի արծաթե գավաթի զարդագոտիները
- Նկ. 31. Լճաշեն, դամբարանադաշտ (մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ)
- Նկ. 32. Լճաշեն, պեղված դամբարան, (մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ)
- Նկ. 33. Լճաշեն, դամբարան 3: Առյուծաքանդակ զարդ,
- Նկ. 34. Լոռի Բերդ, արծաթե պահպանակ
- Նկ. 35. Լոռի Բերդ, դամբարան 46
- Նկ. 36. Լոռի Բերդ, դամբարան 42
- Նկ. 37. Լոռի Բերդ, դամբարան 45
- Նկ. 38. Մեծամոր, դամբարանադաշտի հատված (II հազ. I կես - IX դար)
- Նկ. 39. Հոռոմի բնակավայրը
- Նկ. 40. Լոռի Բերդ: 62 դամբարանը
- Նկ. 41. Լոռի Բերդ: Մարդու տուֆակերտ արծան 63-2 դամբարանից
- Նկ. 42. Լոռի Բերդ: 64-1 դամբարանը
- Նկ. 43. Լոռի Բերդ: 64-2 դամբարանը

- Նկ. 44. Լոռի Բերդ: 56-2 դամբարանը
- Նկ. 45. Լոռի Բերդ: 56-1 դամբարանը (հատված)
- Նկ. 46. 56-րդ դամբարանից գտնված արծաթե գավաթի զարդագուտին
- Նկ. 47. Մուծածիռի տաճարը
- Նկ. 48. Կարմիր բլուր, գինու N 40 մառանը
- Նկ. 49. Թաղման կարաս Արգիշթիխնիլիից
- Նկ. 50. Ռուսախնիլի, ոսկե մեղալիոն,
- Նկ. 51. Ուարուբաինի աստվածուհու արծանիկը Դարաբեյ ամրոցից
- Նկ. 52. Պաշտամունքային թիթեղ Խալդի պատկերով, Սերբար-թեփե
- Նկ. 53. Մարդակերպ մահիկազարդ
- Նկ. 54. Լուսնազարդ թուփաք-կալեից
- Նկ. 55. Ոսկե լուսնազարդ, տեղն անհայտ է
- Նկ. 56. Ապարանջան, Վանի թանգարան
- Նկ. 57. Ոսկե հերակալ, Մյունխենի թանգարան 58.
- Նկ. 58. Էրեբունի, զարդագուտի ռիտոնի վրա
- Նկ. 59. Ռիտոն, Երզնկա
- Նկ. 60. Արմավիր մայրաքաղաքի միջնաբերդը, տեսքը հարավից
- Նկ. 61. Հատված Արտաշատ մայրաքաղաքի միջնաբերդից Խոր Վիրապի վանքով
- Նկ. 62. Արտաշատի միջնաբերդի թաղամասերից մեկը
- Նկ. 63. Ոսկե մանյակ Հասան Ղալայի առաջին դամբարանից
- Նկ. 64. Արտաշատի միջնաբերդի սենյակներից մեկը պեղումներից հետո
- Նկ. 65. Գառնիի հեթանոսական տաճարը, մ.թ. I դար
- Նկ. 66. Ոսկերչության մեջ օգտագործվող գործիքներ, Դվին
- Նկ. 67. Կշեռքի փոքրիկ նժարներ, Դվին
- Նկ. 68. Ոսկերչության մեջ օգտագործվող բրոնզե կշռաքարեր, Դվին
- Նկ. 69. Ապակե կշռաքարեր, Դվին
- Նկ. 70. Կալե և ապակե փորձանոթներ, Դվին
- Նկ. 71. Սբ. Ղազարի (Վենետիկ) թանգարանում պահվող Թորոս թագավորի մատանին
- Նկ. 72. Շվեդարական Բազել քաղաքի թանգարանի ոսկե մատանին

СПИСОК РИСУНКОВ

- Рис. 1. Происхождение аллювиального золота (схематичное изображение)
- Рис. 2. Схематичное изображение древней разработки золотоносных кварцевых жил (по Э.М. Мадатяну)
- Рис. 3. Схематичное изображение древней разработки рудоносных зон (по Э.М. Мадатяну)
- Рис. 4. Схематичное изображение древней разработки рудоносных зон (по Э.М. Мадатяну)
- Рис. 5-7. Следы древней эксплуатации меградзорского рудника
- Рис. 8. Вид на участок рудных месторождений Арманиса
- Рис. 9. Ущелье реки Чкнах в окрестностях Арманиса
- Рис. 10. Древняя «карта» золотоносного рудника (Егунет)

- Рис. 11. «Ладьевидная» рудотерка из Меградзора
- Рис. 12. «Корытообразная» рудотерка из Меградзора
- Рис. 13. Форма для отливки золотых украшений, Муханнат-тапа
- Рис. 14-15. Форма для отливки золотых украшений, Мецамор
- Рис. 16-18. Форма для отливки золотых украшений, Мецамор
- Рис. 19. Форма для отливки золотых украшений, Айгедзор
- Рис. 20. Форма для отливки золотых украшений, Мтнадзор
- Рис. 21-23. Форма для отливки золотых украшений, Лори Берд
- Рис. 24. Погребение 94 после раскопок, Лори Берд
- Рис. 25. Внешний вид погребения 77, Лори Берд
- Рис. 26. Погребение 77 после раскопок, Лори Берд
- Рис. 27. Внешний вид погребения 79, Лори Берд
- Рис. 28. Внешний вид погребения 61 после расчистки, Лори Берд
- Рис. 29. Внешний вид погребения 65, Лори Берд
- Рис. 30. Разворот орнаментальных поясов Б карашамбского кубка
- Рис. 31. Лчашен, некрополь (нач. I тыс. до н. э.)
- Рис. 32. Лчашен, раскопанное погребение (нач. I тыс. до н. э.)
- Рис. 33. Лчашен, курган 3. Бляха с рельефным изображением львиной головы
- Рис. 34. Лори Берд, серебряный амулет
- Рис. 35. Лори Берд, погребение 46
- Рис. 36. Лори Берд, погребение 42
- Рис. 37. Лори Берд, погребение 45
- Рис. 38. Мецамор, участок могильника (первая пол. II тыс. - IX в. до н. э.)
- Рис. 39. Ором, поселение
- Рис. 40. Лори Берд, погребение 62
- Рис. 41. Лори Берд, антропоморфное туфовое изваяние из погребения 63-2
- Рис. 42. Лори Берд, погребение 64-1
- Рис. 43. Лори Берд, погребение 64-2
- Рис. 44. Лори Берд, погребение 56-2
- Рис. 45. Лори Берд, погребение 56-2 (фрагмент)
- Рис. 46. Разворот орнаментального пояса серебряного кубка из погребения 56, Лори Берд
- Рис. 47. Храм в Мусасире
- Рис. 48. Кармир блур, винный погреб N 40
- Рис. 49. Погребальный карас из Аргиштихинили
- Рис. 50. Золотой медальон из Русахинили
- Рис. 51. Статуэтка богини Уарубаини из крепости Дарабей
- Рис. 52. Культовая пластинка с изображением Халди, Сербар-теле
- Рис. 53. Антропоморфная статуэтка с пекторалью
- Рис. 54. Пектораль из Топрах-кале
- Рис. 55. Золотая пектораль, Западная Армения
- Рис. 56. Браслет, музей Вана
- Рис. 57. Золотая заколка, музей Мюнхена
- Рис. 58. Рельефные изображения на ритоне из Эребуни
- Рис. 59. Ритон, Ерзнка
- Рис. 60. Цитадель столицы Армавир, вид с юга
- Рис. 61. Вид на цитадель Арташата с монастырем Хор-Вирап
- Рис. 62. Один из кварталов цитадели Арташата
- Рис. 63. Золотая гривна из погребения 1 в Хасан Кале
- Рис. 64. Одно из помещений цитадели Арташата после раскопок
- Рис. 65. Языческий храм Гарни, I в. н.э.

- Рис. 66. Ювелирные инструменты, Двин
 Рис. 67. Чашки весов, Двин
 Рис. 68. Бронзовые ювелирные гири, Двин
 Рис. 69. Стекланные гири, Двин
 Рис. 70. Глиняная и стеклянная пробирки, Двин
 Рис. 71. Золотой перстень царя Тороса. Музей Сан Лазаро (Венеция)
 Рис. 72. Золотой перстень из музея Базель (Швейцария)

LIST OF FIGURES

- Fig.1 Formation of alluvial gold (schematic picture).
 Fig.2 Sketch of ancient mining of quartz containing gold vein (according to E.M. Madatyan)
 Fig.3 Sketch of ancient mining of ore-rich areas (according to E.M. Madatyan)
 Fig.4 Sketch of ancient mining of ore-rich areas (according to E.M. Madatyan)
 Fig.5-7 Residues of ancient exploitation of Meghradzor deposit.
 Fig.8 Distribution of ore deposits at Armanis
 Fig.9 Tchgnagh River canyon at Armanis
 Fig.10 An ancient "map" of gold deposit (Egypt)
 Fig.11 "Boat shaped" ore slab from Meghradzor
 Fig.12 "Trough shaped" ore slab from Meghradzor
 Fig.13 Mould for casting gold adornments, Mukhanat-tapa
 Fig.14-15 Mould for casting gold adornments, Dvin
 Fig.16-18 Mould for casting gold adornments, Aygedzor
 Fig.19 Mould for casting gold adornments, Aygedzor
 Fig.20 Mould for casting gold adornments, Mtnadzor
 Fig.21-23 Mould for casting gold adornments, Lori Berd
 Fig.24 Grave 94 after excavation, Lori Berd
 Fig.25 Exterior view of the grave 77, Lori Berd
 Fig.26 Grave 77 after excavation, Lori Berd
 Fig.27 Exterior view of the grave 79, Lori Berd
 Fig.28 Exterior view of the grave 61 after cleaning, Lori Berd
 Fig.29 Exterior view of the grave 65, Lori Berd
 Fig.30 Decorated belts of the Karashamb silver beaker
 Fig.31 Lchashen, general view of the cemetery (early I millennium BC)
 Fig.32 Lchashen, an excavated grave (early I millennium BC)
 Fig.33 Lchashen, mound 3. Adornment with image of a lion.
 Fig.34 Lori Berd. Silver amulet
 Fig.35 Lori Berd, the grave 46
 Fig.36 Lori Berd, the grave 42
 Fig.37 Lori Berd, the grave 45
 Fig.38 Metsamor, an area view of the cemetery, 1st half of II mil. c.- IX c.BC
 Fig.39 General view of the Horom settlement
 Fig.40 Lori Berd, the grave 62
 Fig.41 Lori Berd. Tuff stone anthropomorphic figurine from the grave 63-2.
 Fig.42 Lori Berd, grave 64-1
 Fig.43 Lori Berd, grave 64-2
 Fig.44 Lori Berd, grave 56-2
 Fig.45 Lori Berd, grave 56-1 (area enlarged)
 Fig.46 Decorated belt of the silver beaker found in the grave 56. Lori Berd
 Fig.47 Mousasir temple

Fig.48	Karmir Blur wine cellar 40
Fig.49	Burial jar from Argishtikhinili
Fig.50	Golden medallion from Rusakhinili
Fig.51	Statuette of goddess Uarubaini from Darabei fortress
Fig.52	Worship plate of Khaldi image, Serbar-Tepe
Fig.53	Anthropomorphic adornment
Fig.54	Breast plate from Toprak-kale
Fig.55	Gold breast plate, no provenance
Fig.56	Bracelet, Van museum
Fig.57	Gold hairring, Munich museum
Fig.58	Decorated register of the rhyton, Erebuni
Fig.59	Rhyton, Erznka
Fig.60	Citadel of the capital city of Armavir, view from the south
Fig.61	Partial view of the Artashat citadel with Khor Virap monastery
Fig.62	One of the excavated neighborhoods of Artashat
Fig.63	Gold necklace from the grave 1, Hasan Ghala
Fig.64	One of rooms of the Artashat citadel after excavations
Fig.65	Temple of Garni, I century C.E.
Fig.66	Instruments used in jewellery manufacturing, Dvin
Fig.67	Small balance pans, Dvin
Fig.68	Bronze weights used in jewellery, Dvin
Fig.69	Glass weights, Dvin
Fig.70	Clay and glass test tubes, Dvin
Fig.71	Golden ring of the King Toros, Museum of St. Lazzarro, Venice
Fig.72	Gold ring, Basel Museum (Switzerland)

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

ԳԼՈՒԽ III

- Աղյուսակ I-II.* Արծաթե գավաթ զարդագուտիներով: Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ III.* Գավաթ, էլեկտրում: Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ IV.* Գավաթ առյուծի պատկերով: Վանաձոր (Կիրովական), դամբարան: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
- Աղյուսակ V.* Գավաթ առյուծի պատկերով: Վանաձոր (Կիրովական), դամբարան: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ: Մանրամասներ:
- Աղյուսակ VI.* Վզնոց: Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ VII.* Ուլունքաշար: Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ VIII.* Հերակալներ (1), պարուրածն զարդեր (2) և նրբաթիթեղ (3): Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ IX.* Ճարմանդ (1) և ոսկեջրած գլխիկներով արծաթե շքասեղներ (2) Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ X.* Սակր, արծաթ: Քարաշամբ, Մեծ դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ XI.* 1. Հմայիլ-պահպանակ: Շենգավիթ, դամբարան 1: Մ.թ.ա. III հազ. կես:
2. Մեղալիոն: Օծուն (Ուզունլար), պատահական: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
3. Հերակալ: Շենգավիթ, դամբարան 1: Մ.թ.ա. III հազ. կես:
4. Ճարմանդ: Այգեշատ, դամբարան 14: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
5. Հերակալ: Մեծամոր, մանկական դամբարան: Մ.թ.ա. III հազ. կես:
6. Ջարդաթիթեղ, արծաթ: Օծուն, (Ուզունլար), պատահական: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
- Աղյուսակ XII.* 1. Հերակալ: Լճաշեն, դամբարան 55: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
2. Գլխազարդ-թիթեղ: Լճաշեն, դամբարան 55: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
3. Բաժանարարներ և ուլունքներ: Արուճ, դամբարան 1: Մ.թ.ա. XVIII-XVIIդդ.:
- Աղյուսակ XIII-XIV.* 4. Արծաթե շքասեղ ոսկե գլխիկով: Արուճ, դամբարան 1: Մ.թ.ա. XVIII-XVIIդդ.:
- Աղյուսակ XV.* 5. Կրծքազարդ-հմայիլ: Արուճ, դամբարան 3: Մ.թ.ա. XVI-XVդդ.:
- Աղյուսակ XVI-XXIII.* Ուլունքներ: Ներքին Նավեր, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ XXIV.* Երեսպատման թիթեղներ: Ներքին Նավեր, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XXII-XXIդդ.:
- Աղյուսակ XXV.* Շքասեղներ ոսկե և արծաթե զարդարուն գլուխներով: Լոռի Բերդ, դամբարան 65: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
- Արծաթե շքասեղներ ոսկե գլխիկներով: Լոռի Բերդ, դամբարան 61: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
1. Արծաթե քառապարույր ուլունք: Լոռի Բերդ, դամբարան 94: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:

2. Երկկոնաձև ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 94: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
3. Էլիպսաձև ուլունքներ, Լոռի Բերդ, դամբարան 65: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
4. Բաժանարար: Լոռի Բերդ, դամբարան 79: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
5. Ձսպանակաձև ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 94: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
6. Ուլունք: Վանաձոր, դամբարան: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
- Աղյուսակ XXVI.* 1. Ջարդարուն երկկոն ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 65: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
2. Երկկոն ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 65: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
- Աղյուսակ XXVII.* 1. Ջարդաթիթեղ: Լոռի Բերդ, դամբարան 65: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
2. Բրոնզե դաշույն ոսկի երիզով: Լոռի Բերդ, դամբարան 65: Մ.թ.ա. II հազ. 1-ին քառորդ:
- Աղյուսակ XXVIII.* Սարդիոնե ուլունքաշար ոսկե բաժանարարներով: Վանաձոր, դամբարան: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
- Աղյուսակ XXIX.* Ծալքավոր զարդ, Օձուն (1) և զարդաթիթեղներ (Վանաձոր (2): Դամբարան: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:
- Աղյուսակ XXX.* Ջարդաթիթեղներ: Ներքին Գետաշեն, դամբարան 13: Մ.թ.ա. III հազ. վերջ:

ԳԼՈՒԽ IV

- Աղյուսակ XXXI.* 1. Շքասեղների կենդանակերպ գլուխներ: Վանաձոր, «Թագավորանիստ»: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
2. Գլանաձև ուլունքներ: Վանաձոր, «Դիմաց» թաղամաս: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
3. Գլանաձև ուլունքներ: Վանաձոր, «Թագավորանիստ»: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXII.* 1. Սկավառակաձև թեփուկներ: Վանաձոր, «Թագավորանիստ»: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
2. Երկկոնաձև ուլունքներ: Վանաձոր, «Դիմաց» թաղամաս: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXIII.* Վզնոց: Վանաձոր, «Թագավորանիստ»: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXIV.* Մանյակ-ուլունքաշար: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXV.* Մանյակ-ուլունքաշար: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXVI.* Մանյակ-ուլունքաշար: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXVII.* 1-2. Մանյակ-ուլունքաշարեր: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXVIII.* Մանյակ-ուլունքաշար: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XXXIX-XL.* Մանյակ-ուլունքաշար և մանրամասներ: Լճաշեն, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XLI.* 1. Գորտ: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
2. Ջարդակոճակ: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
3. Գլանաձև ուլունք: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- 4, 6, 7. Ջարդակոճակներ: Լճաշեն, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
5. Ջարդակոճակ: Լճաշեն, դամբարան 11: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
- Աղյուսակ XLII.* Ջարդակոճակներ: Լճաշեն, դամբարան 2: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:

<i>Աղյուսակ XLIII .</i>	Գլանաձև և էլիպսաձև ուլունքներ: Լճաշեն, դամբարան 3: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
<i>Աղյուսակ XLIV.</i>	Մանյակ – ուլունքաշար: Լճաշեն, դամբարան 10: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
<i>Աղյուսակ XLV.</i>	1. Կախիկ: Լճաշեն, դամբարան 209: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	2. Կախիկներ: Լճաշեն, դամբարան: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	3. Ուլունք-բաժանարար: Լճաշեն, դամբարան 110: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	4. Ուլունք: Լճաշեն, դամբարան 99: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	5. Ուլունք: Լճաշեն, դամբարան 97: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	6. Կախիկներ: Լճաշեն, դամբարան: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	7. Ջարդակոճակներ: Լճաշեն, դամբարան: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
	8. Ուլունք: Լճաշեն, դամբարան 99: Մ.թ.ա. XV-XIVդդ.:
<i>Աղյուսակ XLVI.</i>	1. Բաժանարար: Լոռի Բերդ, դամբարան 15: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
	2. Ջարդակոճակ: Լոռի Բերդ, դամբարան 52: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
	3. Մեղալիոն: Լոռի Բերդ, դամբարան 33: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ XLVII-XLVIII.</i>	Մանյակ – ուլունքաշար և մանրամասներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 15: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
<i>Աղյուսակ XLIX- L.</i>	Մանյակ-ուլունքաշար և մանրամասներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 15: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
<i>Աղյուսակ LI .</i>	Ուլունքաշար: Լոռի Բերդ, դամբարան 15: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
<i>Աղյուսակ LII .</i>	Շքասեղ: Լոռի Բերդ, դամբարան 52: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
<i>Աղյուսակ LIII.</i>	Ջսպանակաձև ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 29: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ LIV.</i>	1. Ճարմանդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 42: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	2. Ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 19: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	3. Ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 19: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	4. Ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 49: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	5. Ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 30: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	6. Կոճակ: Լոռի Բերդ, դամբարան 41: Մ.թ.ա. XIIդ.1-ին կես:
<i>Աղյուսակ LV.</i>	1. Ջարդակոճակներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 49: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	2. Ջարդակոճակներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 49: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	3. Ջարդակոճակներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 33: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	4. Ջարդակոճակներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 42: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	5. Ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 45: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ LVI .</i>	1. Ականջօղ: Լոռի Բերդ, դամբարան 29: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	2. Ականջօղ: Հոռոմ, դամբարան 18: Մ.թ.ա. XI-VIIIդդ.:
	3. Ականջօղ: Լոռի Բերդ, դամբարան 30: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
	4. Բաժանարար: Լոռի Բերդ, դամբարան 15: Մ.թ.ա. XVդ. 1-ին կես-XIIդ.:
	5. Բաժանարարներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 21: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ LVII .</i>	Ուլունքաշար: Լոռի Բերդ, դամբարան 29: IX-VIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ LVIII.</i>	Բաժանարարներ: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ LIX .</i>	1.Տակառաձև ուլունքներ: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	2.Կաթիլաձև կախիկներ: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
<i>Աղյուսակ LX .</i>	1. Մեղալիոն: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	2. Մեղալիոն-կոճակներ: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	3. Ջսպանակաձև ուլունքներ: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	4. Թիթեղի բեկոր: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	5. Կախիկ: Շիրակավան, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIV- XIIIդդ.:
	6. Ջարդարուն շղթա: Շիրակավան, դամբարան 12: Մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ:

- Աղյուսակ LXI .*
Աղյուսակ LXII.
- Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
1. Սարդիոնից գլանաձև կմիք: Մեծամոր, դամբարան 11: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
2. Կշռաքար-գորտ ազաթից: Մեծամոր, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Աղյուսակ LXIII .
Աղյուսակ LXIV .
Աղյուսակ LXV .
Աղյուսակ LXVI .
- Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 11: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 6: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 11: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
1. Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 6: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
2. Կախիկներ: Մեծամոր, դամբարան 12: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
3. Երկկոնաձև ուլունքներ: Մեծամոր, դամբարան 15: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
4. Գլանաձև ուլունքներ: Մեծամոր, դամբարան 5, 6, 8, 11: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Աղյուսակ LXVII .
Աղյուսակ LXVIII .
Աղյուսակ LXIX.
- Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 11: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Ուլունքաշար: Մեծամոր, դամբարան 11: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
1. Արծաթոսկուց առյուծի պատկերներ արծաթե գոտու վրա: Մեծամոր, դամբարան 9: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
2. Մեղալիոններ: Մեծամոր, դամբարան 60: Մ.թ.ա. XIII-XIIդդ.:
3. Կոճակներ: Մեծամոր, դամբարան 8: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
4. Ուլունքներ և ասեղ: Մեծամոր, դամբարան 9: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
5. Ճարմանդներ: Մեծամոր, դամբարան 6: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Աղյուսակ LXX .
1. Գլանաձև ուլունքներ: Տոլորս, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XII-XI դդ.:
2. Ականջօղ: Մեծամոր, դամբարան 5: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
3. Կոճակ: Մեծամոր, դամբարան 5: Մ.թ.ա. XIIդ. վերջ -IXդ.:
Աղյուսակ LXXI .
1. Ուլունքներ: Տոլորս, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XII-XI դդ.:
2. Եռանկյունաձև կախիկներ: Տոլորս, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XII-XI դդ.:
Աղյուսակ LXXII.
Աղյուսակ LXXIII.
- Շղթա: Տոլորս, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XII-XI դդ.:
1. Կախիկներ: Տոլորս, դամբարանաբլուր: Մ.թ.ա. XII-XI դդ.:
2. Բզեզաձև կախիկներ: Հոռոմ, դամբարան 1, 18, 34, 106: Մ.թ.ա. XI-VIII դդ.:
3. Ազաթե ուլունք կափույրներով: Գավառ, «Մռթի ծոր», դամբարան 16: Մ.թ.ա. XIII-XII դդ.:

ԳԼՈՒԽ V

- Աղյուսակ LXXIV.*
Աղյուսակ LXXV.
Աղյուսակ LXXVI.
- Արծաթե գավաթ: Լոռի Բերդ, դամբարան 56: Մ.թ.ա. VIIդ.:
1-4. Կոճակաձև զարդեր: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
1. Կոճակաձև զարդեր: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
2. Կոճակաձև զարդեր: Լոռի Բերդ, դամբարան 56-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:
Աղյուսակ LXXVII.
1. Շրջանաձև կախիկներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
2. Կախիկներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
3. Ջսպանակաձև ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
4. Հատիկազարդ ուլունք: Լոռի Բերդ, դամբարան 56-II: Մ.թ.ա. IIդ.:
5. Ջսպանակաձև ուլունք: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
6. Քառապարույր ուլունք: Լոռի Բերդ, դամբարան 3: Մ.թ.ա. VIIդ.:
7. Ցանցկեն ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
Աղյուսակ LXXVIII.
- Ուլունքաշար: Լոռի Բերդ, դամբարան 56-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

Աղյուսակ LXXIX.
Աղյուսակ LXXX.
Աղյուսակ LXXXI.
Աղյուսակ LXXXII.

Աղյուսակ LXXXIII.
Աղյուսակ LXXXIV.

Աղյուսակ LXXXV.

Աղյուսակ LXXXVI.

Աղյուսակ LXXXVII.

Աղյուսակ LXXXVIII.

Աղյուսակ LXXXIX.

Աղյուսակ XC.

Աղյուսակ XCI.

Աղյուսակ XCII.

Գլանաձև մանր ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 63-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:
Գլանաձև մանր ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 64: Մ.թ.ա. VIIդ.:
Գլանաձև մանր ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:

1. Գլանաձև մանր ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 62: Մ.թ.ա. VIIդ.:
2. Գլանաձև մանր ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 64: Մ.թ.ա. VIIդ.:

Բաժանարարներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 63: Մ.թ.ա. VIIդ.:

1. Բաժանարարներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 63: Մ.թ.ա. VIIդ.:

2-4. Բաժանարար: Լոռի Բերդ, դամբարան 56-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

1. Առյուծի տեսքով ուլունք: Լոռի Բերդ, դամբարան 63: Մ.թ.ա. VIIդ.:

2. Ապարանջան: Լոռի Բերդ, դամբարան 4: Մ.թ.ա. VIIդ.:

1. Ջարդաթիթեղ: Լոռի Բերդ, դամբարան 63: Մ.թ.ա. VIIդ.:

2. Սկավառակաձև եղևնազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 63: Մ.թ.ա. VIIդ.:

3. Ջարդաթիթեղ: Լոռի Բերդ, դամբարան 64: Մ.թ.ա. VIIդ.:

4. Էլեկտրումե մատանի: Լոռի Բերդ, դամբարան 63-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

5. Ականջոլ: Վանաձոր, «Դիմաք» թաղամաս, դամբարան 18: Մ.թ.ա. VIIդ.:

6. Մատանի: Լոռի Բերդ, դամբարան 56-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

1. Բաժանար: Լոռի Բերդ, դամբարան 64: Մ.թ.ա. VIIդ.:

2. Կափույրներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 64: Մ.թ.ա. VIIդ.:

3. Ցանցկեն ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 64-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

4. Ուլունքներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 64: Մ.թ.ա. VIIդ.:

5. Ագաթե ուլունք կափույրներով: Լոռի Բերդ, դամբարան 3: Մ.թ.ա. VII դ.:

1. Ճակատազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 2: Մ.թ.ա. VIIդ.:

2. Ճակատազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 4: Մ.թ.ա. VII դ.:

1. Ճակատազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 2: Մեծացված:

2. Ճակատազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 4: Մեծացված:

1. Քունքազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 4: Մ.թ.ա. VIIդ.:

2. Քունքազարդ: Լոռի Բերդ, դամբարան 56-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

3. Ականջոլ: Ներքին Գետաշեն (Աղիաման), պատահական: Մ.թ.ա. VIII-VIIIդ.:

4. Կախիկ: Լոռի Բերդ, դամբարան 4: Մ.թ.ա. VIIդ.:

5. Կախիկ: Լոռի Բերդ, դամբարան 4: Մ.թ.ա. VIIդ.:

Քունքազարդերի և կախիկների մանրամասներ: Լոռի Բերդ, դամբարան 4, 56-II: Մ.թ.ա. VIIդ.:

Արծաթե շղթա, Լոռի Բերդ, դամբարան 56: Մ.թ.ա. VIIդ.:

ԳԼՈՒԽ VI

Աղյուսակ XCIII.
Աղյուսակ XCIV.

Վահանաձև իր Արգիշթի I-ի արձանագրությամբ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

1. Ականջոլեր: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

2. Ականջոլ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

3. Ականջոլ: Արգիշթիխնիլի: Մ.թ.ա. VII-VI դ.:

4. Ականջոլ: Արգիշթիխնիլի: Մ.թ.ա. VII-VI դ.:

5. Ականջոլ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

Աղյուսակ XCV.

1. Ապարանջան: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

2. Արծաթե հերակալ առյուծի գլխազարդով: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

Աղյուսակ XCVI.

1. Ուլունք: Օշական: Մ.թ.ա. IX-VIIIդ.:

2-3. Ուլունքներ: Օշական: Մ.թ.ա. IX-VIIIդ.:

4. Ուլունք: Օշական: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
5. Ուլունք: Օշական: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:
6. Ուլունք: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:
7. Կոճակ: Արմավիր: Մ.թ.ա. VII-VI դդ.:
8. Գնդասեղ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:
9. Ուլունք: Արգիշթիխի: Մ.թ.ա. VII-VIդդ.:
10. Կոճակներ: Արգիշթիխի: Մ.թ.ա. VII-VIդդ.:
11. Ուլունք: Արմավիր: Մ.թ.ա. VII-VIդդ.:
12. Ուլունք: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VII-VI դդ.:
13. Ջարդակոճակներ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:
14. Ձսպանակաձև ուլունքներ: Օշական: Մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:

Աղյուսակ XCVII.

- 1-4. Նրբաթիթեղներ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIդ.:
5. Նրբաթիթեղ: Օշական: Մ.թ.ա. VIIդ.:
6. Սկավառակաձև ծուլակտորի հատված (1/4 մասը): Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

Աղյուսակ XCVIII.

1. Ականջոլ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:
2. Արծաթուկեն շքասեղի գլխիկ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VII-VI դդ.:
3. Ականջոլ: Օշական: Մ.թ.ա. VIIդ.:
4. Ականջոլ: Օշական: Մ.թ.ա. VIIդ.:
5. Ականջոլ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VII-VI դդ.:
6. Շքասեղ: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VII-VI դդ.:

Աղյուսակ XCIX.

1. Առյուծների պատկերներով կավե սալիկներ: Օշական: Մ.թ.ա. VIIդ.:
2. Արծաթե մեդալիոն ուրարտական աստվածությունների պատկերներով: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:
3. Արծաթե մեդալիոն ուրարտական աստվածությունների պատկերներով: Կարմիր Բլուր: Մ.թ.ա. VIIIդ.:

ԳԼՈՒԽ VII

Աղյուսակ C.

1. Կրծքագարդ: Արմավիր: Մ.թ.ա. VI-Vդդ.:
2. Գավազանի գլխիկներ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:

Աղյուսակ CI.

Արծաթե ռիտոն: Էրեբունի: Մ.թ.ա. V-IVդդ.:

Աղյուսակ CII.

Արծաթե ռիտոն: Էրեբունի: Մ.թ.ա. V-IVդդ.:

Աղյուսակ CIII.

Արծաթե ռիտոն: Էրեբունի: Մ.թ.ա. V-IVդդ.:

Աղյուսակ CIV.

Արծաթե գավաթ: Էրեբունի: Մ.թ.ա. V-IVդդ.:

Աղյուսակ CV.

1. Ապարանջան: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
2. Ապարանջան: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:

Աղյուսակ CVI.

1. Ականջոլ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
2. Սրտաձև կախիկներ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
3. Մատանի: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
- 4-6. Մատանիներ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:

- Աղյուսակ CVII.*
1. Արծաթ-ոսկեջրած մեդալիոն: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
 2. Արծաթ-ոսկեջրած մեդալիոն: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
 3. Ոսկե մեդալիոն: Գավառ: Մ.թ.ա. Մ.թ.ա. II - մ.թ. Iդդ.:
 - 4-6. Արծաթ-ոսկեջրած մեդալիոններ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
 - 7-10. Ոսկե մեդալիոններ: Արմավիր: Մ.թ.ա. Մ.թ.ա. II - մ.թ. Iդդ.:
- Աղյուսակ CVIII-CIX.*
Աղյուսակ CX.
- Մանյակի մանրամասներ: Գառնի, դամբարան 123: Մ.թ.ա. III-II դդ.:
- Ուլունքներ և տարբեր զարդակոճակներ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
- Աղյուսակ CXI.*
1. Ամֆորաձև կախիկներ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
 2. Կաթսայաձև զարդ: Սիսիան, իշխանական դամբարան: Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես:
 3. Գդալիկ: Արտաշատ: Մ.թ.ա. Iդ.:
- Աղյուսակ CXII.*
1. Կոճակներ: Օշական, 36-րդ կարասային թաղում: Մ.թ.ա. II դար:
 2. Բրգաձև զարդեր: Օշական, 36-րդ կարասային թաղում: Մ.թ.ա. II դար:
 3. Կախիկներ: Օշական, 36-րդ կարասային թաղում: Մ.թ.ա. II դար:
- Աղյուսակ CXIII.*
Աղյուսակ CXIV.
- Գլխազարդի տերևներ: Արտաշատ: Մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ.:
1. Շրթնակալ: Արտաշատ, դամբարան: Մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ.:
 2. Ջարդաթիթեղ: Արտաշատ: Մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ.:
- Աղյուսակ CXV.*
1. Արծաթ-ոսկեջրած կանթ ծովածիուկի պատկերով: Արտաշատ: Մ.թ.ա. Iդ. 60-ական թվականներից մ.թ. 59 թ.:
 2. Արծաթ-ոսկեջրած կանթ երոտի պատկերով: Արտաշատ: Մ.թ.ա. Iդ. 60-ական թվականներից մ.թ. 59 թ.:
- Աղյուսակ CXVI.*
Աղյուսակ CXVII.
Աղյուսակ CXVIII.
- Ականջօղեր: Արտաշատ, դամբարան: Մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ.:
- Լազուրիտե ափսե: Արտաշատ: Մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ.:
- 1,3-5. Ապարանջաններ: Բենիամին, դամբարան: Մ.թ.ա. Iդ.:
 2. Մանյակ: Բենիամին, դամբարան: Մ.թ.ա. Iդ.:
 6. Քունքազարդ: Բենիամին, դամբարան: Մ.թ.ա. Iդ.:
 7. Ոսկեջրած մատանիներ: Բենիամին, դամբարան 183: Մ.թ.ա. Iդ.:
- Աղյուսակ CXIX.*
1. Մատանի կնքաքարով: Վարդաձոր: Մ.թ. III-IVդդ.:
 2. Մատանի: Վարդաձոր: Մ.թ. III-IVդդ.:
 3. Մատանի կնքաքարով: Պատահական: Մ.թ. III-IVդդ.:
 4. Մատանի կնքաքարով: Պատահական: Մ.թ. III-IVդդ.:
 5. Մատանի կնքաքարով: Կարմրաքար: Մ.թ. III-IVդդ.:
- Աղյուսակ CXX.*
1. Մատանի: Աշնակ: Մ.թ. IIIդ.:
 2. Մատանի: Աշնակ: Մ.թ. IIIդ.:
 3. Ականջօղ: Աշնակ: Մ.թ. I-IIդդ.:
 - 4-5. Ականջօղեր: Աշնակ: Մ.թ. I-IIդդ.:
 6. Մատանի կամեյոնով: Արևմտյան Հայաստան: Մ.թ. II- IIIդդ.:
 7. Մատանի: Շենգավիթ, դամբարան 2: Մ.թ. Iդ.:
 8. Մատանի: Գառնի: Մ.թ. IIIդ.:
- Աղյուսակ CXXI.*
- 1-3. Ականջօղեր: Գառնի: Մ.թ. I-IIդդ.:
 4. Պայտածն կախիկ: Գառնի: Մ.թ. I-IIդդ.:

- Աղյուսակ CXXII.* 5. Սրտածն կախիկ: Գառնի: Մ.թ. I-IIIդդ.:
6. Բրոնզե շքասեղ ոսկե գլխիկով: Կաթնաղբյուր: Մ.թ. I-IIIդդ.:
1-2. Ականջօղեր: Աշնակ: Մ.թ. I-IIIդդ.:
3-4. Ականջօղեր: Աշնակ: Մ.թ. I-IIIդդ.:
5. Կոճակներ: Աշնակ: Մ.թ. I-IIIդդ.:
6. Կախիկներ: Աշնակ: Մ.թ. I-IIIդդ.:
Աղյուսակ CXXIII. 1. Վարդյակածն կոճակներ: Աշնակ: Մ. թ. I-IIIդդ.:
2. Ուլունք: Աշնակ: Մ.թ. I-IIIդդ.:
3. Տերևածն զարդեր: Աշնակ: Մ.թ. I-IIIդդ.:
Աղյուսակ CXXIV. 1. Թիթեղներ: Արտաշատ: Մ.թ. IIIդ.:
2. Տերևներ: Արտաշատ: Մ.թ.ա. I - մ.թ. IIդդ.:

ԳԼՈՒԽ VIII

- Աղյուսակ CXXV.* Մանրանկար:
Աղյուսակ CXXVI. Արծաթե ոսկեջրած կրկնակազմ: Կիլիկիա: 1255թ.:
Աղյուսակ CXXVII. Մանրանկար: Կիլիկիա: XII-XIIIդդ.:
Աղյուսակ CXXVIII. 1. Մանկական հագուստ: Անի: XII-XIVդդ.:
2. Գործվածքի հատված առյուծների պատկերով: Անի: XII-XIIIդդ.:
3. Գործվածք ցողունազարդով: Անի: XII-XIIIդդ.:
Աղյուսակ CXXIX. Կիլիկյան արծաթե ոսկեզօծ թաս: Անդրուրաթ, Վիլգորտ: XII-XIIIդդ.:
Աղյուսակ CXXX. 1. Գինդեր: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
2. Գինդեր: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
Աղյուսակ CXXXI. 1. Կախիկներ: Դվին: XI-XIIIդդ.:
2. Ականջօղեր: Դվին: X-XIIIդդ.:
3. Կողովածն ականջօղեր: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
4. Ողկույզածն ականջօղեր: Դվին: X-XIդդ.:
Աղյուսակ CXXXII. 1. Մատանի: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
2. Մատանի: Դվին: XI-XIIIդդ.:
3. Մատանի: Դվին: XI-XIIIդդ.:
4. Մատանի: Դվին: XII-XIIIդդ.:
5. Մատանի: Դվին: XI-XIIIդդ.:
Աղյուսակ CXXXIII. Մանյակ: Դվին: XII-XIIIդդ.:
Աղյուսակ CXXXIV. 1. Ցանցկեն ուլունքներ: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
2. Ականջօղեր: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
3. Ականջօղ: Դվին: X-XIդդ.:
4. Ականջօղ: Գառնի: XIII-XIVդդ.:
5. Մահիկածն օղ: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
6. Կախիկներ: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
Աղյուսակ CXXXV. 1. Մանյակ: Դվին: XII-XIIIդդ.:
2. Խաչ: Դվին: VIIդդ.:
Աղյուսակ CXXXVI. 1. Արծաթե ոսկեզօծ թաս: Արտաշատ: VIII-Xդդ.:
2. Գինդ: Գառնի: XIII-XIVդդ.:
3. Կախիկ: Դվին: XI-XIIIդդ.:
4. Ապարանջանի օձազլուխ թեկոր: Դվին: X-XIդդ.:
5. Կախիկ: Դվին: XI-XIIIդդ.:

Աղյուսակ CXXXVII.
Աղյուսակ CXXXVIII.

6. Զարդաթիթեղ: Պատահական: X-XIդդ.:
7. Օվալաձև զարդ: Գետաշեն (Աղբաշ): III-IVդդ.:
8. Վարդյակաձև զարդ: Պատահական: X-XIդդ.:
- 9-10. Ոսկու ծուլ կտորներ: Դվին: V-VIդդ.:
- 1-3. Օձագլուխ ապարանջաններ: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
1. Հյուսածո ապարանջան: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:
2. Ապարանջան փականով: Դվին, Այգեստանի գանձ: X-XIդդ.:

ԳԼՈՒԽ IX

Աղյուսակ CXXXIX.

1. Թրակիայի թագավոր Լիսիմաքոսի (մ. թ. ա. 323-281) ոսկե ստատերի ընդօրինակություն: Մ. թ. ա. I դար:
2. Աուերուս: Հռոմ, կայսր Տիբերիոս (14-37):
3. Աուերուս: Հռոմ, կայսր Ներոն (54-68):
4. Աուերուս: Հռոմ, կայսր Ներոն (54-37):
5. Աուերուս: Հռոմ, կայսր Ներոն (54-37):
6. Սոլիդ: Արևելյան Հռոմեական կայսրություն (Բյուզանդիա), Թեոդոսիոս II (408-450):
7. Սոլիդ: Արևելյան Հռոմեական կայսրություն (Բյուզանդիա), Թեոդոսիոս II (408-450),
8. Սոլիդ: Արևելյան Հռոմեական կայսրություն (Բյուզանդիա), Թեոդոսիոս II (408-450):
9. Սոլիդ: Արևելյան Հռոմեական կայսրություն (Բյուզանդիա), Լևոն I (457-474):
10. Սոլիդ: Արևելյան Հռոմեական կայսրություն (Բյուզանդիա), Լևոն I (457-474):
11. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Անաստասիոս I (491-518):
12. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Հուստինոս II (565-578):
13. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Մավրիկիոս Տիբերիոս (582-602):

Աղյուսակ CXL.

14. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Փոկաս (602-610):
15. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Հերակլիոս և Հերակլիոս-Կոնստանդին (613-632):
16. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Հերակլիոս, Հերակլիոս-Կոնստանդին և Հերակլոնաս (632-641):
17. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Տիբերիոս III (698-705):
18. Սոլիդ: Բյուզանդիա, Կոնստանդին VII և Ռոմանոս II (945-959):
19. Նոմիսմա հիստամենոն: Բյուզանդիա, Կոնստանդին IX (1042-1055):
20. Նոմիսմա հիստամենոն: Բյուզանդիա, Կոնստանդին X (1059-1067):
21. Նոմիսմա հիստամենոն: Բյուզանդիա, Ռոմանոս IV, Եվդոկիա, Միքայել VII, Կոնստանդին և Անդրոնիկոս (1068-1071):

Աղյուսակ CXLI.

22. Նոմիսմա հիստամենոն: Բյուզանդիա, Միքայել VII (1071-1078):
23. Նոմիսմա հիստամենոն: Բյուզանդիա, Ալեքսիոս I (1081-1118):
24. Նոմիսմա հիպերպիրոն: Բյուզանդիա, Հովհաննես II Կոմենեն (1118-1143):
25. Նոմիսմա հիստամենոն: Բյուզանդիա, Կոնստանդին VIII (1025-1028) (Նորաշենի գանձից):
26. Նորաշենի գանձը՝ բաղկացած բյուզանդական ոսկե նոմիսմա հիստամենոններից թողարկված Կոնստանդին VIII-ի (1025-1028) օրոք:

Աղյուսակ CXLII.

27. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Օմայան, Զիշան (724-743):
28. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, Աբու ալ-Աբբաս աս-Սաֆֆահ (749-754):
29. Դիմար: Սաջյան, Յուսուֆ իբն Դիդադ (901-927):
30. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ալ-Մուսթադիր (908-932):
31. Դիմար: Խորեզմշահեր, Մուհամեդ իբն Թեքիշ (1200-1220):
32. Դիմար: Այուբյան, աս-Սալիհ Նաջմ ադ-դին Այուբ (1239-1249):
33. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ան-Նասր (1180-1225):
34. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ալ-Մուսթասիմ (1242-1258):

Աղյուսակ CXLIII.

35. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ալ-Մուսթասիմ (1242-1258):
36. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ալ-Մուսթասիմ (1242-1258):
37. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ալ-Մուսթասիմ (1242-1258):
38. Դիմար: Արաբական խալիֆայություն, Աբբասյան, ալ-Մուսթասիմ (1242-1258):
39. Դահեկան: Կիլիկիայի հայկական թագավորություն, Լևոն Ա (1198-1219):

СПИСОК ТАБЛИЦ

Глава III

Таблица I-II.

Серебряный кубок с изобразительными мотивами. Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица III.

Кубок из электра. Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица IV.

Кубок с изображением льва. Ванадзор (Кировакан), курган.. Конец III тыс. до н. э.

Таблица V.

Кубок с изображением льва. Ванадзор (Кировакан), курган.. Конец III тыс. до н. э. Детали.

Таблица VI.

Ожерелье. Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица VII.

Ожерелье. Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица VIII.

Заколки для волос (1), спиралевидные украшения (2) и пластинка (3). Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица IX.

Пряжка(1) и серебряные булавки с позолоченными головками (2). Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица X.

Секира, серебро. Карашамб, Большой курган. XXII-XXI вв. до н. э.

Таблица XI.

1. Медальон. Шенгавит, погребение 1. Середина III тыс. до н. э.
2. Медальон. Одзун (Узунлар), случайная находка. Конец III тыс. до н. э.
3. Заколка для волос. Шенгавит, погребение 1. Середина III тыс. до н. э.
4. Пряжка. Аугешат, погребение 14. Конец III тыс. до н. э.

	5. Украшение для волос. Мецамор, детское погребение. Середина III тыс. до н. э.
	6. Серебряная декоративная пластинка. Одзун, случайная находка. Конец III тыс. до н. э.
<i>Таблица XII.</i>	1. Диадема. Лчашен, погребение 55. Конец III тыс. до н. э.
	2. Фрагмент головного украшения. Лчашен, погребение 55. Конец III тыс. до н. э.
	3. Разделители и бусы. Аруч, погребение 1. XVIII - XVII вв. до н. э.
	4. Серебряная декоративная булавка с золотым навершием. Аруч, погребение 1. XVIII - XVII вв. до н. э.
<i>Таблица XIII-XIV.</i>	5. Разделитель (оберег). Аруч, погребение 3. XVI - XV вв. до н. э.
<i>Таблица XV.</i>	Бусы. Неркин Навер, курган. XXII-XXI вв. до н. э.
	Гофрированные пластинки-обкладки. Неркин Навер, курган. XXII-XXI вв. до н. э.
<i>Таблица XVI-XXIII.</i>	Декоративные булавки с золотыми и серебряными головками. Лори Берд, погребение 65. Первая четверть II тыс. до н. э.
<i>Таблица XXIV.</i>	Декоративные серебряные булавки с золотыми головками. Лори Берд, погребение 61. Первая четверть II тыс. до н. э.
<i>Таблица XXV.</i>	1. Серебряная спиралевидная бусина. Лори Берд, погребение 94. Первая четверть II тыс. до н. э.
	2. Биконические бусы. Лори Берд, погребение 94. Первая четверть II тыс. до н. э.
	3. Эллипсоидные бусы. Лори Берд, погребение 65. Первая четверть II тыс. до н. э.
	4. Разделитель. Лори Берд, погребение 79. Первая четверть II тыс. до н. э.
	5. Цилиндрические рифленные бусы. Лори Берд, погребение 94. Первая четверть II тыс. до н. э.
<i>Таблица XXVI.</i>	6. Бусина. Ванадзор, погребение. Конец III тыс. до н. э.
	1. Биконические орнаментированные бусы. Лори Берд, погребение 65. Первая четверть II тыс. до н. э.
	2. Биконические бусы. Лори Берд, погребение 65. Первая четверть II тыс. до н. э.
<i>Таблица XXVII.</i>	1. Фрагменты декоративной пластинки. Лори Берд, погребение 65. Первая четверть II тыс. до н. э.
	2. Бронзовый кинжал с золотой обкладкой по краям. Лори Берд, погребение 65. Первая четверть II тыс. до н. э.
<i>Таблица XXVIII.</i>	Сердоликовые бусы с золотыми разделителями. Ванадзор, курган. Конец III тыс. до н. э.
<i>Таблица XXIX.</i>	Гофрированные украшения Одзун (1) и пластинки из фольги. Ванадзор (2), курган. Конец III тыс. до н. э.
<i>Таблица XXX.</i>	Фрагменты декоративных пластинок. Неркин Геташен, погребение 13. Конец III тыс. до н. э.

ГЛАВА IV

<i>Таблица XXXI.</i>	1. Зооморфные навершия декоративных булавок. Ванадзор, «Тагаворанист». XV-XIVвв, до н. э.
	2. Цилиндрические бусы. Ванадзор, квартал «Думац». XV-XIVвв, до н. э.
	3. Цилиндрические бусы. Ванадзор, «Тагаворанист». XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXII.</i>	1. Дисквидные нашивные чешуйки. Ванадзор, «Тагаворанист». XV-XIVвв, до н. э.
	2. Биконические бусы. Ванадзор, квартал «Думац». XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXIII.</i>	Ожерелье. Ванадзор, «Тагаворанист». XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXIV.</i>	Ожерелье. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXV.</i>	Ожерелье. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXVI.</i>	Ожерелье. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXVII.</i>	1-2. Ожерелья. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXVIII.</i>	Ожерелье. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XXXIX- XL.</i>	Ожерелье и его детали. Лчашен, курган 8. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XLI.</i>	1. Обкладка в виде фигурки лягушки. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
	2. Декоративная пуговица. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
	3. Цилиндрическая бусина. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
	4, 6, 7. Декоративные пуговицы. Лчашен, курган 8. XV-XIVвв, до н. э.
	5. Декоративная пуговица. Лчашен, курган 11. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XLII.</i>	Декоративные пуговицы. Лчашен, курган 2. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XLIII.</i>	Цилиндрические и эллипсовидные бусы. Лчашен, курган 3. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XLIV.</i>	Ожерелье. Лчашен, курган 10. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XLV.</i>	1. Подвеска. Лчашен, курган 209. XV-XIVвв, до н. э.
	2. Подвески. Лчашен, погребение. XV-XIVвв, до н. э.
	3. Разделитель. Лчашен, курган 110. XV-XIVвв, до н. э.
	4. Бусина. Лчашен, курган 99. XV-XIVвв, до н. э.
	5. Бусина. Лчашен, курган 97. XV-XIVвв, до н. э.
	6. Подвески. Лчашен, погребение. XV-XIVвв, до н. э.
	7. Декоративные пуговицы. Лчашен, XV-XIVвв, до н. э.
	8. Бусина. Лчашен, курган 99. XV-XIVвв, до н. э.
<i>Таблица XLVI.</i>	1. Разделитель. Лори Берд, погребение 15. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.
	2. Декоративная пуговица. Лори Берд, погребение 52. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.
	3. Медальон. Лори Берд, погребение 33. XIV -XIIIвв. до н. э.
<i>Таблица XLVII- XLVIII.</i>	Ожерелье и его детали. Лори Берд, погребение 15. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.
<i>Таблица XLIX- L.</i>	Ожерелье и его детали. Лори Берд, погребение 15. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.
<i>Таблица LI.</i>	Ожерелье. Лори Берд, погребение 15. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.
<i>Таблица LII.</i>	Декоративная булавка с биконической головкой. Лори Берд, погребение 52. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.

<i>Таблица LIII.</i>	Спиралевидные бусы. Лори Берд, погребение 29. IX-VIIIвв. до н. э.
<i>Таблица LIV.</i>	1. Пряжка. Лори Берд, погребение 42. IX-VIIIвв. до н. э. 2. Бусы. Лори Берд, погребение 19. XIV -XIIIвв. до н. э. 3. Бусы. Лори Берд, погребение 19. XIV -XIIIвв. до н. э. 4. Бусы. Лори Берд, погребение 49. IX-VIIIвв. до н. э. 5. Бусы. Лори Берд, погребение 30. IX-VIIIвв. до н. э. 6. Пуговица. Лори Берд, погребение 41. Первая пол. XIIв. до н. э.
<i>Таблица LV.</i>	1. Декоративные пуговицы. Лори Берд, погребение 49. IX-VIIIвв. до н.э. 2. Декоративные пуговицы. Лори Берд, погребение 49. IX-VIIIвв. до н.э. 3. Декоративные пуговицы. Лори Берд, погребение 33. XIV -XIIIвв. до н.э. 4. Декоративные пуговицы. Лори Берд, погребение 42. IX-VIIIвв. до н.э. 5. Эллипсоидные бусы. Лори Берд, погребение 45. IX-VIIIвв. до н. э.
<i>Таблица LVI.</i>	1. Серьга. Лори Берд, погребение 29. IX-VIIIвв. до н. э. 2. Серьга. Ором, погребение 18. XI-VIIIвв. до н. э. 3. Серьга. Лори Берд, погребение 29. IX-VIIIвв. до н. э. 4. Разделитель. Лори, погребение 15. Первая пол. XVв. -XIIв. до н. э.. 5. Разделители. Лори Берд, погребение 21. XIV -XIIIвв. до н. э.
<i>Таблица LVII.</i>	Ожерелье. Лори Берд, погребение 29. IX-VIIIвв. до н. э.
<i>Таблица LVIII.</i>	Разделители. Ширикаван, погребение 8. XIV -XIIIвв. до н. э.
<i>Таблица LIX.</i>	1. Бочонковидные бусы. Ширикаван, погребение 8. XIV -XIIIвв. до н. э. 2. Каплевидные подвески. Ширикаван, погребение 8. XIV -XIIIвв. до н. э.
<i>Таблица LX.</i>	1. Медальон. Ширикаван, погребение 8. XIV -XIIIвв. до н. э. 2. Бляшки. Ширикаван, погребение 8. XIV -XIIIвв. до н. э. 3. Спиралевидные бусы. Ширикаван, погребение 8. XV -XIIIвв. до н. э. 4. Фрагмент пластинки. Ширикаван, погребение 12. Начало I тыс. до н.э. 5. Подвеска. Ширикаван, погребение 12. Начало I тыс. до н. э. 6. Фрагмент ожерелья с плетеной цепочкой. Ширикаван, погребение 12. Начало I тыс. до н. э.
<i>Таблица LXI.</i>	Ожерелье. Мецамор, погребение 8. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXII.</i>	1. Цилиндрическая печать из сердолика. Мецамор, погребение 11. Конец XIIв.-IXв. до н. э. 2. Агатовая гирька в виде лягушки. Мецамор, погребение 8. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXIII.</i>	Ожерелье. Мецамор, погребение 11. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXIV.</i>	Ожерелье. Мецамор, погребение 6. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXV.</i>	Ожерелье. Мецамор, погребение 11. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXVI.</i>	1. Ожерелье. Мецамор, погребение 6. Конец XIIв.-IXв. до н. э. 2. Подвески. Мецамор, погребение 12. Конец XIIв.-IXв. до н. э. 3. Биконические бусы. Мецамор, погребение 15. Конец XIIв.-IXв. до н. э. 4. Цилиндрические бусы. Мецамор, погребение 5, 6, 8, 11. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXVII.</i>	Ожерелье. Мецамор, погребение 11. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXVIII.</i>	Ожерелье. Мецамор, погребение 11. Конец XIIв.-IXв. до н. э.
<i>Таблица LXIX.</i>	1. Позолоченные накладки на серебряном поясе в виде изображений львов. Мецамор, погребение 9. Конец XIIв.-IXв. до н. э.

Таблица LXX.

Таблица LXXI.

Таблица LXXII.

Таблица LXXIII.

2. Бляхи. Мецмор, погребение 60. XIII-XII вв. до н. э.
3. Пуговицы. Мецмор, погребение 8. Конец XII в.-IX в. до н. э.
4. Бусы и игла. Мецмор, погребение 9. Конец XII в.-IX в. до н. э.
5. Пряжки. Мецмор, погребение 6. Конец XII в.-IX в. до н. э.
1. Цилиндрические бусы. Толорс, курган. XII- XI вв. до н. э.
2. Серьга. Мецмор, погребение 5. Конец XII в.-IX в. до н. э.
3. Пуговица. Мецмор, погребение 5. Конец XII в.-IX в. до н. э.
1. Бусы. Толорс, курган. XII- XI вв. до н. э.
2. Треугольные подвески. Толорс, курган. XII- XI вв. до н. э.
- Цепочка. Толорс, курган. XII- XI вв. до н. э.
1. Подвески. Толорс, курган. XII- XI вв. до н. э.
2. Скарабеоидные подвески. Ором, погребения 1, 18, 34, 106. XI – VIII вв. до н. э.
3. Агатовая бусина с золотой орнаментированной обоймой. Гавар, «Мртби дзор», погребение 16. XIII – XII вв. до н. э.

ГЛАВА V

Таблица LXXIV.

Таблица LXXV.

Таблица LXXVI.

Таблица LXXVII.

Таблица LXXVIII.

Таблица LXXIX.

Таблица LXXX.

Таблица LXXXI.

Таблица LXXXII.

Таблица LXXXIII.

Таблица LXXXIV.

Таблица LXXXV.

Таблица LXXXVI.

- Серебряный кубок. Лори Берд, погребение 56. VII в. до н. э.
- 1-4. Бляхи. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 1. Бляхи. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 2. Бляхи. Лори Берд, погребение 56-II. VII в. до н. э.
 1. Дисковидные подвески. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 2. Подвески. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 3. Спиралевидные бусы. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 4. Зернистая бусина. Лори Берд, погребение 56-II. VII в. до н. э.
 5. Спиралевидная бусина. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 6. Спиралевидная бусина. Лори Берд, погребение 3. VII в. до н. э.
 7. Ажурные бусы. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 - Ожерелье. Лори Берд, погребение 56-II. VII в. до н. э.
 - Мелкие цилиндрические бусы. Лори Берд, погребение 63-II. VII в. до н. э.
 - Мелкие цилиндрические бусы. Лори Берд, погребение 64. VII в. до н. э.
 - Мелкие цилиндрические бусы. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 1. Мелкие цилиндрические бусы. Лори Берд, погребение 62. VII в. до н. э.
 2. Мелкие цилиндрические бусы. Лори Берд, погребение 64. VII в. до н. э.
 - Разделители. Лори Берд, погребение 63. VII в. до н. э.
 1. Разделители. Лори Берд, погребение 56-II. VII в. до н. э.
 - 2-4. Разделитель. Лори Берд, погребение 56-II. VII в. до н. э.
 1. Бусина в виде львиной фигурки. Лори Берд, погребение 63. VII в. до н. э.
 2. Браслет. Лори Берд, погребение 4. VII в. до н. э.
 1. Фрагменты орнаментированной пластинки. Лори Берд, погребение 63. VII в. до н. э.
 2. Дисковидное украшение с елочным орнаментом. Лори Берд, погребение 63. VII в. до н. э.

	3. Фрагмент орнаментированной пластинки. Лори Берд, погребение 64. VIIв. до н. э.
	4. Кольцо из электра. Лори Берд, погребение 63-II. VIIв. до н. э.
	5. Серьга. Ванадзор, квартал «Думац», погребение 18. VIIв. до н. э.
	6. Перстень. Лори Берд, погребение 56-II. VIIв. до н. э.
<i>Таблица LXXXVII.</i>	1. Разделитель. Лори Берд, погребение 64. VIIв. до н. э.
	2. Орнаментированные ободы. Лори Берд, погребение 64. VIIв. до н. э.
	3. Ажурные бусы. Лори Берд, погребение 64-II. VIIв. до н. э.
	4. Биконические бусы. Лори Берд, погребение 64. VIIв. до н. э.
	5. Агатовая бусина с золотыми ободками. Лори Берд, погребение 3. VIIв. до н. э.
<i>Таблица LXXXVIII.</i>	1. Диадема. Лори Берд, погребение 2. VIIв. до н. э.
	2. Диадема. Лори Берд, погребение 4. VIIв. до н. э.
<i>Таблица LXXXIX.</i>	1. Диадема. Лори Берд, погребение 2. Увеличено.
	2. Диадема. Лори Берд, погребение 4. Увеличено.
<i>Таблица XC.</i>	1. Височная подвеска. Лори Берд, погребение 4. VIIв. до н. э.
	2. Височная подвеска. Лори Берд, погребение 56-II. VIIв. до н. э.
	3. Серьга. Неркин Геташен, случайная находка. VIII-VIIвв. до н. э.
	4. Подвеска. Лори Берд, погребение 4. VIIв. до н. э.
	5. Подвеска. Лори Берд, погребение 4. VIIв. до н. э.
<i>Таблица XCI.</i>	Детали подвесок. Лори Берд, погребения 4, 56-II. VIIв. до н. э.
<i>Таблица XCII.</i>	Серебряная цепь. Лори Берд, погребения 4, 56. VIIв. до н. э.

ГЛАВА VI

<i>Таблица XCIII.</i>	Щитовидный предмет с надписью Аргишти I. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
<i>Таблица XCIV.</i>	1. Серьги. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
	2. Серьга. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
	3. Серьга. Аргиштихинули. VII-VIвв. до н. э.
	4. Серьга. Аргиштихинули. VII-VIвв. до н. э.
	5. Серьга. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
<i>Таблица XCV.</i>	1. Браслет. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
	2. Серебряная заколка с львиной головкой. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
<i>Таблица XCVI.</i>	1. Бусина. Ошакан. IX-VIIIвв. до н. э.
	2-3. Бусы. Ошакан. IX-VIIIвв. до н. э.
	4-5. Бусина. Ошакан. IX-VIIIвв. до н. э.
	6. Бусина. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
	7. Пуговица. Армавир. VI-Vвв. до н. э.
	8. Булавка. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
	9. Бусина. Аргиштихинули. VII-VIвв. до н. э.
	10. Бляхи. Аргиштихинули. VII-VIвв. до н. э.
	11. Бусина. Армавир. VI-Vвв. до н. э.
	12. Бусина. Кармир Блур. VII-VIвв. до н. э.
	13. Бляхи. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
	14. Рифленные бусы. Ошакан. IX-VIIIвв. до н. э.

<i>Таблица ХСVII.</i>	1-4. Пластинки. Кармир Блур. VIIв. до н. э. 5. Пластика. Ошакан. VIIв. до н. э. 6. Фрагмент дисковидного слитка. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.
<i>Таблица ХСVIII.</i>	1. Серьга. Кармир Блур. VIIIв. до н. э. 2. Электрова головка булавки. Кармир Блур. VII-VIвв. до н. э. 3. Серьга. Ошакан. VIIв. до н. э. 4. Серьга. Ошакан. VIIв. до н. э. 5. Серьга. Кармир Блур. VIIIв. до н. э. 6. Декоративная булавка. Кармир Блур. VII-VIвв. до н. э.
<i>Таблица ХСIX.</i>	1. Глиняные позолоченные плитки с изображением львов. Ошакан. VIIв. до н. э. 2. Серебряный медальон с изображением урартских божеств. Кармир Блур. VIIIв. до н. э. 3. Серебряный медальон с изображением урартских божеств. Кармир Блур. VIIIв. до н. э.

ГЛАВА VII

<i>Таблица С.</i>	1. Пектораль. Армавир. VI-Vвв. до н. э. 2. Навершие жезлов. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э.
<i>Таблица CI.</i>	Серебряный ритон. Эребуни. V-IVвв. до н. э.
<i>Таблица CII.</i>	Серебряный ритон. Эребуни. V-IVвв. до н. э.
<i>Таблица CIII.</i>	Серебряный ритон. Эребуни. V-IVвв. до н. э.
<i>Таблица CIV.</i>	Серебряный кубок. Эребуни. V-IVвв. до н. э.
<i>Таблица CV.</i>	1. Браслет. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 2. Браслет. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э.
<i>Таблица CVI.</i>	1. Серьга. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 2. Подвески в виде сердечек. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 3. Перстень. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 4-6. Перстни. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э.
<i>Таблица CVII.</i>	1. Серебряный позолоченный медальон. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 2. Серебряный позолоченный медальон. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 3. Золотой медальон. Гавар. IIв. до н. э. - Iв. н. э. 4-6. Серебряные позолоченные медальоны. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э. 7-10. Золотые медальоны. Армавир. IIв. до н. э. - Iв. н. э.
<i>Таблица CVIII- CIX.</i>	Детали ожерелья. Гарни, погребение 123. III-IIвв. до н. э.
<i>Таблица CX.</i>	Бусы, пуговицы, подвески. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э.
<i>Таблица CXI.</i>	1. Амфоровидные подвески. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. Iв. до н. э.

	2. Украшение в виде котелка. Сисиан, княжеская усыпальница. Вторая пол. I в. до н. э.
	3. Ложечка. Арташат. I в. до н. э.
<i>Таблица CXII.</i>	1. Пуговицы. Ошакан, карасное захоронение 36. II в. до н. э.
	2. Подвески. Ошакан, карасное захоронение 36. II в. до н. э.
	3. Подвески. Ошакан, карасное захоронение 36. II в. до н. э.
<i>Таблица CXIII.</i>	Венок из листьев. Арташат. I в. до н. э.- II в. н. э.
<i>Таблица CXIV.</i>	1. Нагубник. Арташат, погребение. I в. до н. э.- II в. н. э.
	2. Пластинка. Арташат. I в. до н. э.- II в. н. э.
<i>Таблица CXV.</i>	1. Серебряная позолоченная ручка сосуда в виде гиппокампа. Арташат. 60-ые годы I в. до н. э.- 59 г. н. э.
	2. Серебряная позолоченная ручка сосуда в виде Эрома. Арташат. 60-ые годы I в. до н. э.- 59 г. н. э.
<i>Таблица CXVI.</i>	Серьги. Арташат, погребение. I в. до н. э.- II в. н. э.
<i>Таблица CXVII.</i>	Тарелка из лазурита. Арташат. I в. до н. э.- II в. н. э.
<i>Таблица CXVIII.</i>	1, 3-5. Браслеты. Бениамин, погребение. I в. до н. э.
	2. Гривна. Бениамин, погребение. I в. до н. э.
	6. Височные подвески. Бениамин, погребение. I в. до н. э.
	7. Позолоченные кольца. Бениамин, погребение. I в. до н. э.
<i>Таблица CXIX.</i>	1. Перстень с геммой. Вардадзор. III-IV вв. н. э.
	2. Перстень. Вардадзор. III-IV вв. н. э.
	3. Перстень с геммой. Случайная находка. III-IV вв. н. э.
	4. Перстень с геммой. Случайная находка. III-IV вв. н. э.
	5. Перстень с геммой. Кармракар. III-IV вв. н. э.
<i>Таблица CXX.</i>	1. Перстень. Ашнак. III в. н. э.
	2. Перстень. Ашнак. III в. н. э.
	3. Серьга. Ашнак. I-II вв. н. э.
	4-5. Серьги. Ашнак. I-II вв. н. э.
	6. Перстень с камеей. Западная Армения. II-III вв. н. э.
	7. Кольцо. Шенгавит, погребение 2. I в. н. э.
	8. Перстень. Гарни. III в. н. э.
<i>Таблица CXXI.</i>	1-3. Серьги. Гарни. I-II вв. н. э.
	4. Подвеска в виде подковки. Гарни. I-II вв. н. э.
	5. Подвеска в виде сердечка. Гарни. I-II вв. н. э.
	6. Бронзовая декоративная булавка с золотым навершием. Катнахпюр. I-II вв. н. э.
<i>Таблица CXXII.</i>	1-2. Серьги. Ашнак. I-II вв. н. э. I-II вв. н. э.
	3-4. Серьги. Ашнак. I-II вв. н. э.
	5. Пуговицы. Ашнак. I-II вв. н. э.
	6. Подвески. Ашнак. I-II вв. н. э.
<i>Таблица CXXIII.</i>	1. Пуговицы в виде розеток. Ашнак. I-II вв. н. э.
	2. Бусина. Ашнак. I-II вв. н. э.
	3. Листьевидные украшения. Ашнак. I-II вв. н. э.
<i>Таблица CXXIV.</i>	1. Пластинки. Арташат. III в. н. э.
	2. Детали венка в виде листьев. Арташат. I в. до н. э.- II в. н. э.

ГЛАВА VIII

<i>Таблица CXXV.</i>	Миниатюра.
<i>Таблица CXXVI.</i>	Серебряный позолоченный оклад манускрипта. Киликия. 1255г.
<i>Таблица CXXVII.</i>	Миниатюра. Киликия. XII-XIIIвв.
<i>Таблица CXXVIII.</i>	1. Детское платье. Ани. XII-XIVвв. 2. Фрагмент вышивки с изображением львов. Ани. XII-XIIIвв. 3. Фрагмент вышивки с изображением стебля. Ани. XII-XIIIвв.
<i>Таблица CXXIX.</i>	Киликийская серебряная позолоченная чаша. Зауралье, Вильгорт. XII-XIIIвв.
<i>Таблица CXXX.</i>	1. Серьги. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 2. Серьги. Двин, клад Айгестана. X-XIвв.
<i>Таблица CXXXI.</i>	1. Подвески. Двин. XI-XIIIвв. 2. Серьги. Двин. X-XIIIвв. 3. Серьги в виде корзиночек. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 4. Серьга в виде грозди. Двин. X-XIвв.
<i>Таблица CXXXII.</i>	1. Перстень. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 2. Перстень. Двин. XI-XIIIвв. 3. Перстень. Двин. XII-XIIIвв. 4. Перстень. Двин. XI-XIIIвв. 5. Перстень. Двин. XI-XIIIвв.
<i>Таблица CXXXIII.</i>	Ожерелье. Двин. XII-XIIIвв.
<i>Таблица CXXXIV.</i>	1. Ажурные бусы. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 2. Серьги. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 3. Серьга. Двин. X-XIIIвв. 4. Серьга. Гарни. -XIII-XIVвв. 5. Серьги. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 6. Подвески. Двин, клад Айгестана. X-XIвв.
<i>Таблица CXXXV.</i>	1. Ожерелье. Двин. XII-XIIIвв. 2. Крест. Двин. VIIв.
<i>Таблица CXXXVI.</i>	1. Серебряная позолоченная миска. Арташат. VIII -Xвв. 2. Серьга. Гарни. -XIII-XIVвв. 3. Подвеска. Двин. XI-XIIIвв. 4. Головка змеевидного браслета. Двин. X-XIвв. 5. Подвеска. Двин. XI-XIIIвв. 6. Пластинка. Случайная находка. X-XIвв. 7. Овальное украшение. Геташен (Ахбаш). III-IVвв. 8. Украшение в виде розетки. Случайная находка. X-XIвв. 9-10. Слитки. Двин. V-VIвв.
<i>Таблица CXXXVII.</i>	1-3. Змеевидные браслеты. Двин, клад Айгестана. X-XIвв.
<i>Таблица CXXXVIII.</i>	1. Плетеный браслет. Двин, клад Айгестана. X-XIвв. 2. Браслет с замком. Двин, клад Айгестана. X-XIвв.

ГЛАВА IX

Таблица CXXXIX.

1. Подражание статера фракийского царя Лусимаха (323-281 до н.э.), I в. до н.э.
2. Ауреус. Рим, император Тиберий (14-37).
3. Ауреус. Рим, император, Нерон (54-68).
4. Ауреус. Рим, Нерон (54-68).
5. Ауреус. Рим, Нерон (54-68).
6. Солид. Восточная Римская империя (Византия), Феодосий II (408-450).
7. Солид. Восточная Римская империя (Византия), Феодосий II (408-450).
8. Солид. Восточная Римская империя (Византия), Феодосий II (408-450).
9. Солид. Восточная Римская империя (Византия), Лев I (457-473).
10. Солид. Восточная Римская империя (Византия), Лев I (457-473).
11. Солид. Византия, Анастасий I (491-518).
12. Солид. Византия, Юстин II (565-578).

Таблица CXL.

13. Солид. Византия, Маврикий Тиберий (582-602).
14. Солид. Византия, Фока (602-610).
15. Солид. Византия, Ираклий, Ираклий-Константин (613-632).
16. Солид. Византия, Ираклий, Ираклий-Константин и Ираклий (632-641).
17. Солид. Византия, Тиберий III (698-705).
18. Солид. Византия, Константин VII и Роман II (613-632).
19. Номисма истаменон Византия, Константин IX (1042-1055).
20. Номисма истаменон Византия, Константин X (1059-1067).
21. Номисма истаменон Византия, Роман IV, Евдокия, Михаил VII, Константин и Андроник (1067-1071).

Таблица CXLI.

22. Номисма истаменон Византия, Михаил VII (1071-1078).
23. Номисма истаменон Византия, Алексий I (1081-1118).
24. Номисма гиперперон. Византия, Иоанн II Комнен (1118-1143).
25. Номисма истаменон. Византия, Константин VIII (1025-1028) (из Норашенского клада).
26. Норашенский клад византийских золотых монет Константина VIII (1025-1028).

Таблица CXLII.

27. Динар. Арабский халифат, Омайяды, Хишам (724-743).
28. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, Абу ал-Аббас ас-Саффах (749-754).
29. Динар. Саджиды, Йусуф ибн Дивлад, (901-927).
30. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ал-Муктадир (908-932).
31. Динар. Хорезмшахы, Мухаммед ибн Текиш (1200-1220).
32. Динар. Айюбиды, ас-Салих Наджм ад-дин Айюб (1239-1149).
33. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ан-Наср (1180-1225).
34. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ал-Мустасим (1242-1258).

Таблица CXLIII.

35. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ал-Мустасим (1242-1258).

36. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ал-Мустасим (1242-1258).
37. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ал-Мустасим (1242-1258).
38. Динар. Арабский халифат, Аббасиды, ал-Мустасим (1242-1258).
39. Дахекан. Куликиуское Армянское царство, Левон I (1198-1219).

LIST OF TABLES

CHAPTER III

<i>Table I-II.</i>	Silver beaker with pictorial frizes. Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table III.</i>	Beaker made of electrum. Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table IV.</i>	Beaker with image of a lion. Vanadzor (Kirovakan), mound. End of the III millennium BCE.
<i>Table V.</i>	Beaker with image of a lion. Vanadzor (Kirovakan), mound. End of the III millennium BCE. Details.
<i>Table VI.</i>	Necklace and its details. Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table VII.</i>	Necklace and its details. Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table VIII.</i>	Hairrings (1), spiral shaped adornments (2), sheet foil (3). Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table IX.</i>	Buckle (1) and silver pins with gilded heads (2). Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table X.</i>	Axe head, silver. Karashamb, Large mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table XI.</i>	1. Amulet. Shengavit, grave 1. Mid III millennium BCE. 2. Disc pendant. Odzun (Uzunlar), chance find. End of the III millennium BCE. 3. Hairring. Metsamor, an infant's grave. Mid III millennium BCE. 4. Buckle. Aigeshat, grave 14. End of the III millennium BCE. 5. Hairring. Metsamor, an infant's grave. Mid III millennium BCE. 6. Decorated silver foil. Odzun (Uzunlar), chance find. End of the III millennium BCE.
<i>Table XII.</i>	1. Browband. Lchashen, grave 55. End of the III millennium BCE. 2. Hair accessory. Lchashen, grave 55. End of the III millennium BCE. 3. Spacers and beads. Aruch, grave 1. XVIII-XVII cc. BCE. 4. Silver pin with golden head. Aruch, grave 1. XVIII-XVII cc. BCE. 5. Spacer (amulet). Aruch, grave 3. XVII-XVI cc. BCE.
<i>Tables XIII-XIV.</i>	Beads. Nerkin Naver, burial mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Table XV.</i>	Sheet foils. Nerkin Naver, burial mound. XXII-XXI cc. BCE.
<i>Tables XVI-XXIII.</i>	Pins with ornamented silver and gold heads. Lori Berd, grave 65. First quarter of the II millennium BCE.
<i>Table XXIV.</i>	Silver pins with gold heads. Lori Berd, grave 61. First quarter of the II millennium BCE.
<i>Table XXV.</i>	1. Quadruple spiral bead. Silver. Lori Berd, grave 94. First quarter of the II millennium BCE. 2. Spherical beads. Lori Berd, grave 94. First quarter of the II millennium BCE. 3. Elliptical beads. Lori Berd, grave 65. First quarter of the II millennium BCE. 4. Spacer. Lori Berd, grave 79. First quarter of the II millennium BCE.

	5. Cylindrical coiled wire beads. Lori Berd, grave 94. First quarter of the II millennium BCE.
	6. Bead. Vanadzor, mound. End of the III millennium BCE.
<i>Table XXVI.</i>	1. Ornamented double conoid beads. Lori Berd, grave 65. First quarter of the II millennium BCE.
	2. Double conoid beads. Lori Berd, grave 65. First quarter of the II millennium BCE.
<i>Table XXVII.</i>	1. Sheet foil. Lori Berd, grave 65. First quarter of the II millennium BCE.
	2. Bronze dagger with golden rib. Lori Berd, grave 65. First quarter of the II millennium BCE.
<i>Table XXVIII.</i>	Stringed spacers. Vanadzor, mound. End of the III millennium BCE.
<i>Table XXIX.</i>	Crimped sheet adornments, Odzun (1), sheet foils, Vanadzor (2), mound. Late III millennium BCE.
<i>Table XXX.</i>	Sheet foils. Nerkin Getashen, grave 13. Late III millennium BCE.

CHAPTER IV

<i>Table XXXI.</i>	1. Zoomorphic finials of pins. Vanadzor, "Tagavoranist". XV-XIV cc. BCE.
	2. Cylindrical beads. Vanadzor, "Dimats" neighborhood. XV-XIV cc. BCE.
	3. Cylinders. Vanadzor, "Tagavoranist". XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXII.</i>	1. Discoid scales. Vanadzor, "Tagavoranist". XV-XIV cc. BCE.
	2. Double conoid beads. Vanadzor, "Dimats" quarter. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXIII.</i>	Necklace. Vanadzor, "Tagavoranist". XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXIV.</i>	Necklace. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXV.</i>	Necklace. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXVI.</i>	Necklace. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXVII.</i>	Necklace. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXVIII.</i>	Necklace. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XXXIX-XL.</i>	Necklace and details. Lchashen, mound 8. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XLI.</i>	1. Foil of the figurine of frog. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
	2. Decorated button. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
	3. Cylindrical bead. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
	4,6,7. Decorated buttons. Lchashen, mound 8. XV-XIV cc. BCE.
	5. Decorated button. Lchashen, mound 11. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XLII.</i>	Decorated buttons. Lchashen, mound 2. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XLIII.</i>	Necklace. Lchashen, mound 3. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XLIV.</i>	Necklace. Lchashen, mound 10. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XLV.</i>	1. Pendant. Lchashen, mound 10. XV-XIV cc. BCE.
	2. Pendants. Lchashen, mound. XV-XIV cc. BCE.
	3. Spacer. Lchashen, mound 110. XV-XIV cc. BCE.
	4. Bead. Lchashen, mound 99. XV-XIV cc. BCE.
	5. Bead. Lchashen, mound 97. XV-XIV cc. BCE.
	6. Pendants. Lchashen, mound. XV-XIV cc. BCE.
	7. Buttons. Lchashen, mound. XV-XIV cc. BCE.
	8. Bead. Lchashen, mound 99. XV-XIV cc. BCE.
<i>Table XLVI.</i>	1. Spacer. Lori Berd, grave 15. First half of the XV cc. - XII cc. BCE.

	2. Button. Lori Berd, grave 52. First half of the XV cc. - XII cc. BCE.
	3. Disc pendant. Lori Berd, grave 33. XIV - XIII cc. BCE.
<i>Table XLVII – XLVIII.</i>	Necklace and details. Lori Berd, grave 15. First half of the XV cc. - XII cc. BCE.
<i>Table XLIX – L.</i>	Necklace and details. Lori Berd, grave 15. First half of the XV cc. - XII cc. BCE.
<i>Table LI.</i>	Necklace. Lori Berd, grave 15. First half of the XV cc. - XII cc. BCE.
<i>Table LII.</i>	Pin with double conoid head. Lori Berd, grave 52. First half of the XV cc. - XII cc. BCE.
<i>Table LIII.</i>	Coiled wire beads. Lori Berd, grave 29. IX-VIII cc. BCE.
<i>Table LIV.</i>	1. Buckle. Lori Berd, grave 42. IX-VIII cc. BCE.
	2. Beads. Lori Berd, grave 19. XIV- XIII cc. BCE.
	3. Beads. Lori Berd, grave 19. XIV- XIII cc. BCE.
	4. Beads. Lori Berd, grave 49. IX-VIII cc. BCE.
	5. Beads. Lori Berd, grave 30. IX-VIII cc. BCE.
	6. Button. Berd. Grave 41. First half of the XII cc. BCE.
<i>Table LV.</i>	1. Buttons. Lori Berd, grave 49. IX-VIII cc. BCE.
	2. Buttons. Lori Berd, grave 49. IX-VIII cc. BCE.
	3. Buttons. Lori Berd, grave 33. XIV-XIII cc. BCE.
	4. Buttons. Lori Berd, grave 42. IX-VIII cc. BCE.
	5. Beads. Lori Berd, grave 45. IX-VIII cc. BCE.
<i>Table LVI.</i>	1. Earring. Lori Berd, grave 29. IX-VIII cc. BCE.
	2. Earring. Horom, grave 18. IX-VIII cc. BCE.
	3. Earring. Lori Berd, grave 30. IX-VIII cc. BCE.
	4. Spacer. Lori Berd, grave 15. First half of the XV - XII cc. BCE.
	5. Spacers. Lori Berd, grave 21. XIV - XIII cc. BCE.
<i>Table LVII.</i>	Necklace. Lori Berd, grave 29. XIV - XIII cc. BCE.
<i>Table LVIII.</i>	Spacers. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
<i>Table LIX.</i>	1. Barrel shaped beads. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
	2. Drop shaped pendants. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
<i>Table LX.</i>	1. Disc pendant. Shirakavan. grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
	2. Disc pendant. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
	3. Coiled wire beads. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
	4. Pendant. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
	5. Fragment of sheet. Shirakavan, grave 8. XIV – XIII cc. BCE.
	6. Decorated chain. Shirakavan, grave 12. XIV – XIII cc. BCE.
<i>Table LXI.</i>	Necklace. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXII.</i>	1. Cylindrical seal, sardion. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
	2. Weight in form of frog, agate. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXIII.</i>	Necklace. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXIV.</i>	Necklace. Metsamor, grave 6. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXV.</i>	Necklace. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXVI.</i>	Necklace. Metsamor, grave 6. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXVII.</i>	Necklace. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXVIII.</i>	Necklace. Metsamor, grave 11. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXIX.</i>	1. Application image of a lion. Metsamor, grave 9. Late XII – IX cc. BCE.
	2. Disc pendants. Metsamor, grave 60. XIII – XII cc. BCE.
	3. Buckle. Metsamor, grave 6. Late XII – IX cc. BCE.

	4. Buttons. Metsamor, grave 8. Late XII – IX cc. BCE.
	5. Pendants. Metsamor, grave 12. Late XII – IX cc. BCE.
	6. Double conoid beads. Metsamor, grave 15. Late XII – IX cc. BCE.
	7. Beads and pin. Metsamor, grave 9. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXX.</i>	1. Cylindrical beads. Metsamor, graves 5, 6, 8, 11. Late XII – IX cc. BCE.
	2. Earring. Metsamor, grave 5. Late XII – IX cc. BCE.
	3. Button. Metsamor, grave 5. Late XII – IX cc. BCE.
<i>Table LXXI.</i>	1. Beads. Tolors, mound. XII – XI cc. BCE.
	2. Triangular pendants. Tolors, mound. XII – XI cc. BCE.
<i>Table LXXII.</i>	Chain. Tolors, mound. XII – XI cc. BCE.
<i>Table LXXIII.</i>	1. Pendants. Tolors, mound. XII – XI cc. BCE.
	2. Scaraboid pendants. Horom. Graves 1, 18, 34, 106. XI – VIII cc. BCE.
	3. Agate bead with caps. Gavar, "Mrtbi Dzor", grave 16. XIII – XII cc. BCE.

CHAPTER V

<i>Table LXXIV.</i>	Silver beaker. Lori Berd, grave 56. VII cc. BCE.
<i>Table LXXV.</i>	1. Buttons. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	2. Buttons. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	3. Buttons. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	4. Buttons. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
<i>Table LXXVI.</i>	1. Buttons. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	2. Buttons. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
<i>Table LXXVII.</i>	1. Circular pendants. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	2. Pendants. Lori Berd, grave 62. VII cc. BCE.
	3. Coiled wire beads. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	4. Granulated bead. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
	5. Coiled wire beads. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	6. Quadruple spiral bead. Lori Berd, grave 3. VII c. BCE.
	7. Filigree beads. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
<i>Table LXXVIII.</i>	Necklace. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
<i>Table LXXIX.</i>	Small cylindrical beads. Lori Berd, grave 63-II. VII c. BCE.
<i>Table LXXX.</i>	Small cylindrical beads. Lori Berd, grave 64. VII c. BCE.
<i>Table LXXXI.</i>	Small cylindrical beads. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
<i>Table LXXXII.</i>	1. Small cylindrical beads. Lori Berd, grave 62. VII c. BCE.
	2. Small cylindrical beads. Lori Berd, grave 64. VII c. BCE.
<i>Table LXXXIII.</i>	Spacers. Lori Berd, grave 63. VII c. BCE.
<i>Table LXXXIV.</i>	1. Spacers. Lori Berd, grave 63. VII c. BCE.
	2. Spacer. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
	3. Spacers. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
	4. Spacer. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
<i>Table LXXXV.</i>	1. Bead in form of lion. Lori Berd, grave 63. VII c. BCE.
	2. Bracelet. Lori Berd, grave 4. VII c. BCE.
<i>Table LXXXVI.</i>	1. Decorated sheet. Lori Berd, grave 63. VII c. BCE.
	2. Disc with tree design. Lori Berd, grave 63. VII c. BCE.
	3. Decorated sheet. Lori Berd, grave 64. VII c. BCE.

	4. Finger ring, electrum. Lori Berd, grave 63-II. VII c. BCE.
	5. Earring. Vanadzor, "Dimats" neighborhood, grave 18. VII c. BCE.
	6. Finger ring. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
<i>Table LXXXVII.</i>	1. Spacer. Lori Berd, grave 64. VII c. BCE.
	2. Decorated caps. Lori Berd, grave 64. VII c. BCE.
	3. Filigree beads. Lori Berd, grave 64-II. VII c. BCE.
	4. Beads. Lori Berd, grave 64. VII c. BCE.
	5. Agath bead with golden caps. Lori Berd, grave 3. VII c. BCE.
<i>Table LXXXVIII.</i>	1. Diadem. Lori Berd, grave 2. VII c. BCE.
	2. Diadem. Lori Berd, grave 4. VII c. BCE.
<i>Table LXXXIX.</i>	1. Diadem. Lori Berd, grave 2. VII c. BCE.
	2. Diadem. Lori Berd, grave 4. VII c. BCE.
<i>Table XC.</i>	1. Temple pendant. Lori Berd, grave 4. VII c. BCE.
	2. Temple pendant. Lori Berd, grave 56-II. VII c. BCE.
	3. Earring. Nerkin Getashen (Adiaman), chance find. VIII – VII cc. BCE.
	4. Pendant. Lori Berd, grave 4. VII c. BCE.
	5. Pendant. Lori Berd, grave 4. VII c. BCE.
<i>Table XCI.</i>	Details of pendants. Lori Berd, grave 4, 56-II. VII c. BCE.
<i>Table XCII.</i>	Silver chain. Lori Berd, grave 56. VII c. BCE.

CHAPTER VI

<i>Table XCIII.</i>	Shield form object with cuneiform inscription of Argishti I. Karmir Blur. VIII cc. BCE.
<i>Table XCIV.</i>	1. Earrings. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	2. Earring. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	3. Earring. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	4. Earring. Argishtikhinili. VIII c. BCE.
	5. Earring. Karmir Blur. VIII c. BCE.
<i>Table. XCV.</i>	1. Bracelet. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	2. Silver pin with lion-shaped head. Karmir Blur. VIII c. BCE.
<i>Table XCVI.</i>	1. Bead. Oshakan. IX – VIII cc. BCE.
	2-3. Beads. Oshakan. IX – VIII cc. BCE.
	4. Bead. Oshakan. IX – VIII cc. BCE.
	5. Bead. Oshakan. IX – VIII cc. BCE.
	6. Bead. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	7. Button. Armavir. VI - V cc. BCE.
	8. Knob. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	9. Bead. Argishtikhinili. VII – VI cc. BCE.
	10. Buttons. Argishtikhinili. VII – VI cc. BCE.
	11. Bead. Armavir. VI - V cc. BCE.
	12. Bead. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	13. Decorative buttons. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	14. Coiled wire beads. Oshakan. IX – VIII cc. BCE.
<i>Table XCVII.</i>	1-4. Sheet foils. Karmir Blur. VIII c. BCE.
	5. Sheet foil. Oshakan. IX – VIII cc. BCE.
	6. A fragment (1/4) of disc shaped ingot. Karmir Blur. VIII c. BCE.

Table XCVIII.

1. Earring. Karmir Blur. VIII c. BCE.
2. Pin head, alloy of silver and gold. Karmir Blur. VII - VI cc. BCE.
3. Earring. Oshakan. VII c. BCE.
4. Earring. Oshakan. VII c. BCE.
5. Earring. Karmir Blur. VII - VI cc. BCE.
6. Pin. Karmir Blur. VII - VI cc. BCE.

Table XCIX.

1. Clay tablets with incised images of lions. Oshakan. VII c. BCE.
2. Silver medallion with images of Urartian deities. Karmir Blur. VIII c. BCE.
3. Silver medallion with images of Urartian deities. Karmir Blur. VIII c. BCE.

CHAPTER VII

Table C.

1. Breast adornment. Armavir. VI - V cc. BCE.
2. Staff heads. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.

Table CI.

Silver rhyton. Erebuni. V - IV cc. BCE.

Table CII.

Silver rhyton. Erebuni. V - IV cc. BCE.

Table CIII.

Silver rhyton. Erebuni. V - IV cc. BCE.

Table CIV.

Silver goblet. Erebuni, V - IV cc. BCE.

Table CV.

1. Bracelet. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
2. Bracelet. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.

Table CIV.

1. Earring. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
2. Heart-shaped pendants. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
3. Finger ring. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
- 4-6. Finger rings. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.

Table CVII.

1. Medallion, gilded silver. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
2. Medallion, gilded silver. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
3. Golden medallion. Gavar. II c. BCE - I c. AD.
- 4-6. Medallions, gilded silver. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
- 7-10. Golden medallions. Armavir. II c. BCE - I c. AD.

Table CVIII - CIX.

Adornments. Garni, grave 123. III - II cc. BCE.

Table CX.

Beads and decorative buttons. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.

Table CXI.

1. Amphora-shaped pendants. Sisian, the tomb of a local prince. Second half of the I c. BCE.
2. Pot-shaped accessory. Sisian, grave of local prince. Second half of the I c. BCE.
3. Small spoon. Artashat. I c. BCE.

Table CXII.

1. Buttons. Oshakan, jar burial 36. II c. BCE.
2. Piriform adornments. Oshakan, jar burial 36. II c. BCE.
3. Pendants. Oshakan, jar burial 36. II c. BCE.

Table CXIII.

Leafs. Artashat. I c. BCE - II c. AD.

Table CXIV.

1. Lip slide. Artashat. I c. BCE - II c. AD.

	2. Sheet foil. Artashat. I c. BCE – II c. AD.
<i>Table CXV.</i>	1. Handle in form of a hippocamp, gilded silver. Artashat. 60s BCE – 59 AD.
	2. Handle in form of the Erot, gilded silver. Artashat. 60s BCE – 59 AD.
<i>Table CXVI.</i>	Earrings. Artashat. I c. BCE – II c. AD.
<i>Table CXVII.</i>	Lapis lazuli plate. Artashat. I c. BCE – II c. AD.
<i>Table CXVIII.</i>	1, 3-5. Bracelets. Beniamin, grave. I c. BCE.
	2. Necklace. Beniamin, grave. I c. BCE.
	6. Temple pendant. Beniamin, grave. I c. BCE.
	7. Gilded rings. Beniamin, grave 183. I c. BCE.
<i>Table CXIX.</i>	1. Finger ring with seal stone. Vardadzor, III – IV cc. BCE.
	2. Finger ring. Vardadzor, III – IV cc. AD.
	3. Finger ring with seal stone. Chance find, III – IV cc. AD.
	4. Finger ring with seal stone. Chance find, III – IV cc. AD.
	5. Finger ring with seal stone. Karmrakar, III – IV cc. AD.
<i>Table CXX.</i>	1. Finger ring. Ashnak. III c. AD.
	2. Finger ring. Ashnak. III c. AD.
	3. Earring. Ashnak. I - II cc. AD.
	4-5. Earrings. Ashnak. III c. AD.
	6. Finger ring with cameum. Western Armenia. II - III cc. AD.
	7. Finger ring. Shengavit, grave 2. I c. AD.
	8. Finger ring. Garni. III c. AD.
<i>Table CXXI.</i>	1-3. Earrings. Garni. I - II cc. AD.
	4. Horseshoe-shaped pendant. Garni. I - II cc. AD.
	5. Heart shaped pendant. Garni. I - II cc. AD.
	6. Bronze pin with golden finial. Katnaghbyur. I - II cc. AD.
<i>Table CXXII.</i>	1-2. Earrings. Ashnak. I - II cc. AD.
	3-4. Earrings. Ashnak. I - II cc. AD.
	5. Buttons. Ashnak. I - II cc. AD.
	6. Pendants. Ashnak. I - II cc. AD.
<i>Table CXXIII.</i>	1. Rosette shaped buttons. Ashnak. I - II cc. AD.
	2. Bead. Ashnak. I - II cc. AD.
	3. Leaf shaped adornments. Ashnak. I - II cc. AD.
<i>Table CXXIV.</i>	1. Sheet foils. Artashat. III c. AD.
	2. Leaves, Artashat. I c. BCE – II c. AD.

CHAPTER VIII

<i>Table CXXV.</i>	Miniature painting.
<i>Table CXXVI.</i>	Book covering, gilded silver. Cilicia. 1255.
<i>Table CXXVII.</i>	Miniature painting. Cilicia. XII – XIII cc.
<i>Table CXXVIII.</i>	1. An infants's dress. Ani. XII – XIV cc.
	2. A fragment of fabric with images of lions. Ani. XII – XIII cc.
	3. A fabric with floral design. Ani. XII – XIII cc.
<i>Table CXXIX.</i>	Cilician gilded silver bowl. Transuralian region, Vilgort. XII – XIII cc.
<i>Table CXXX.</i>	1. Globular earrings. Dvin, Aygestan hoard. X-XI cc.
	2. Globular earrings. Dvin, Aygestan hoard. X-XI cc.

<i>Table CXXXI.</i>	1. Pendants. Dvin. XI – XIII cc. 2. Earrings. Dvin. X – XIII cc. 3. Basket shaped earrings. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc. 4. Earrings in form of vine grapes. Dvin. X - XI cc.
<i>Table CXXXII.</i>	1. Finger ring. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc. 2. Finger ring. Dvin. XI - XIII cc. 3. Finger ring. Dvin. XI - XIII cc. 4. Finger ring. Dvin. XI - XIII cc. 5. Finger ring. Dvin. XI - XIII cc.
<i>Table CXXXIII.</i>	Collar. Dvin. XI - XIII cc.
<i>Table CXXXIV.</i>	1. Filigree beads. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc. 2. Earrings. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc. 3. Earring. Dvin. XI - XIII cc. 4. Earring. Gami. XIII – XIV cc. 5. Crescent form ring. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc. 6. Pendants. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc.
<i>Table CXXXV.</i>	1. Necklace. Dvin. XII - XIII cc. 2. Cross. Dvin. VII c.
<i>Table CXXXVI.</i>	1. Gilded bowl. Artashat. VIII – X cc. 2. Earring. Gami. XIII – XIV cc. 3. Pendant. Dvin. XI – XIII cc. 4. A broken bracelet ended in form of a snake head. Dvin. X - XI cc. 5. Pendant. Dvin. XI – XIII cc. 6. Sheet of foil. Chance find. X – XI cc. 7. Oval adornment. Getashen (Aghbash). III – IV cc. 8. Rosette shaped adornment. Chance find. X – XI cc. 9-10. Fragments of gold ingots. Dvin. V - VI cc.
<i>Table CXXXVII.</i>	1-3. Bracelets ended in form of snake heads. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc.
<i>Table CXXXVIII.</i>	1. Twisted wire bracelet. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc. 2. Bracelet with lock. Dvin, Aygestan hoard. X - XI cc.

CHAPTER IX

<i>Table CXXXIX.</i>	1. The imitation of stater of Thracian king Lysimachos (323-281), I cc. BCE. 2. Aureus. Roman Empire, Tiberius (14-37). 3. Aureus. Roman Empire, Nero (54-68). 4. Aureus. Roman Empire, Nero (54-68). 5. Aureus. Roman Empire, Nero (54-68). 6. Solidus. East Roman Empire (Byzantium), Theodosius II (408-450). 7. Solidus. East Roman Empire (Byzantium), Theodosius II (408-450). 8. Solidus. East Roman Empire (Byzantium), Theodosius II (408-450). 9. Solidus. East Roman Empire (Byzantium), Leo I (457-474). 10. Solidus. East Roman Empire (Byzantium), Leo I (457-474). 11. Solidus. Byzantine Empire, Anastasius (491-518). 12. Solidus. Byzantine Empire, Justin II (565-578). 13. Solidus. Byzantine Empire, Maurice Tiberius (582-602).
<i>Table CXL.</i>	

14. Solidus. Byzantine Empire, Phocas (602-610).
15. Solidus. Byzantine Empire, Heraclius and Heraclius Constantine (613-632).
16. Solidus. Byzantine Empire, Heraclius, Heraclius Constantine and Heraclonas (632-641).
17. Solidus. Byzantine Empire, Tiberius III (602-610).
18. Solidus. Byzantine Empire, Constantine VII and Romanus II (913-959).
19. Histamenon nomisma. Byzantine Empire, Constantine IX (1042-1055).
20. Histamenon nomisma. Byzantine Empire, Constantine X (1059-1067).
21. Histamenon nomisma. Byzantine Empire, Romanus IV, Eudocia, Michael VII, Constantius and Andronicus (1067-1071).
22. Histamenon nomisma. Byzantine Empire, Michael VII (1071-1078).
23. Histamenon nomisma. Byzantine Empire, Alexius I (1081-1118).
24. Hyperpyron nomisma. Byzantine Empire, John II Comnenus (1071-1078).
25. Histamenon nomisma. Byzantine Empire, Constantine VIII (1071-1078), (in hoard of Norashen).
26. A hoard of Byzantine gold coins of Constantine VIII (1071-1078) from Norashen.
27. Dinar. Arab Caliphate, Umayyads, Hisham (724-743)
28. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, Abu al-Abbas as-Saffah (749-754).
29. Dinar. Sajids, Yusuf ibn Diwdad (901-927).
30. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Muqtadir (908-932).
31. Dinar. Khwarizmshahs, Muhammad ibn Takish (1200-1220).
32. Dinar. Ayyubids, as-Salih Najm ad-Din Ayyub (1239-1249).
33. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Nasir (1180-1225).
34. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Mustasim (1242-1258).
35. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Mustasim (1242-1258).
36. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Mustasim (1242-1258).
37. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Mustasim (1242-1258).
38. Dinar. Arab Caliphate, Abbasids, al-Mustasim (1242-1258).
39. Dahekan. The Armenian Kingdom of Cilicia, Levon I (1198-1219).

Table CXLI.

Table CXLII.

Table CXLIII.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ТАБЛИЦЫ

TABLES

0 1

Արդուսակ I

0 1

Աղյուսակ II

0 1

Աղյուսակ III

0 1

Աղյուսակ IV

Աղյուսակ V

Աղյուսակ VI

Աղյուսակ VII

1

2

Աղյուսակ IX

Աղյուսակ X

1

2

3

4

5

6

Աղյուսակ XI

1

2

3

4

5

Աղյուսակ XII

0 1

Угнотуу XV

Աղյուսակ XVI

0 1

Աղյուսակ XVII

0 1

Արդուսակ XVIII

Q 1

Աղյուսակ XIX

0 1

Աղյուսակ XX

0 1

Աղյուսակ XXI

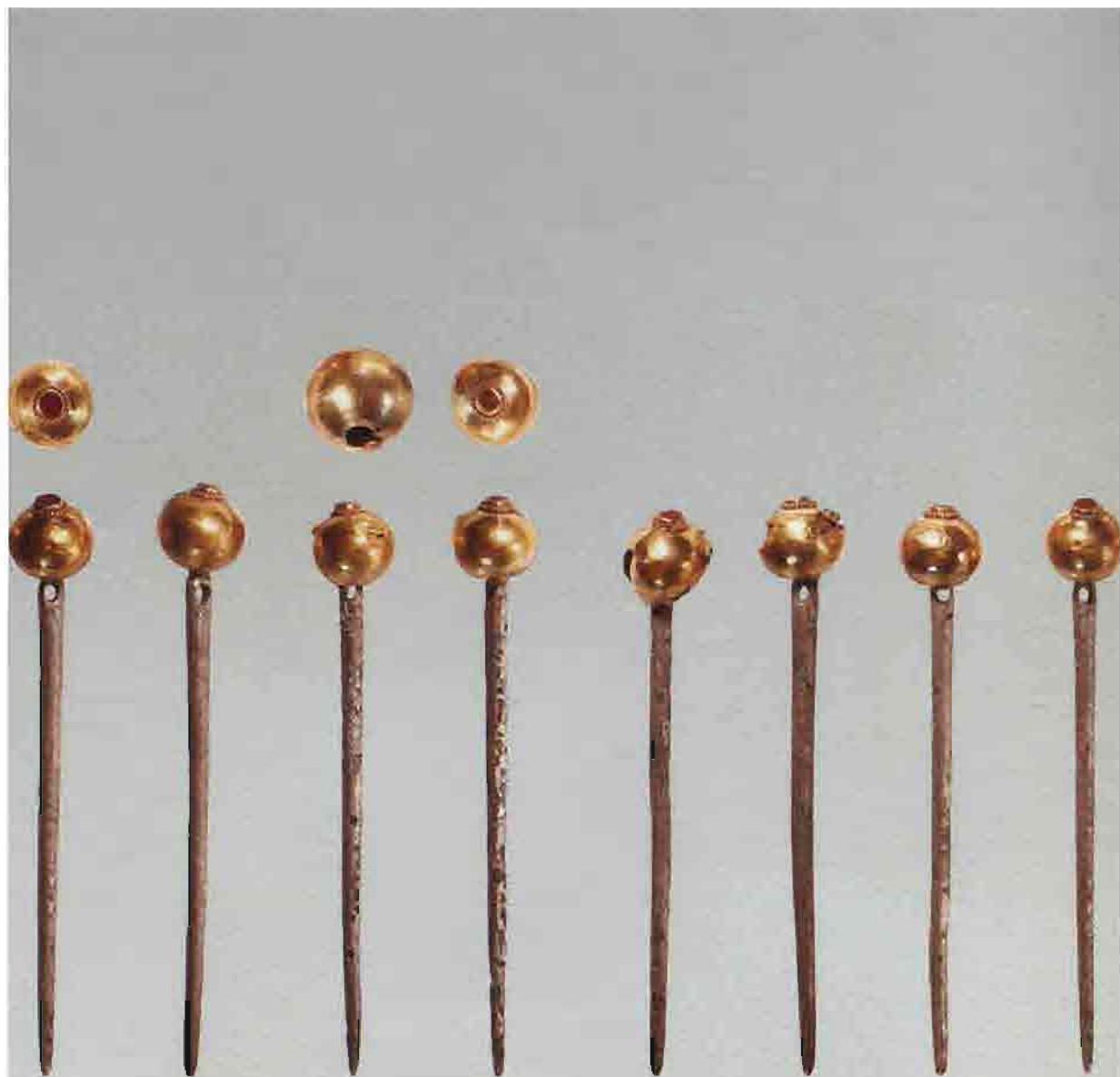
0 1

Աղյուսակ XXII

0 1

Աղյուսակ XXIII

0 1

Աղյուսակ XXIV

1 0 1

2

3

4

5

6

0 1

Աղյուսակ XXV

1

2

0 1

Աղյուսակ XXVIII

1

0 1

2

0 1

Աղյուսակ XXIX

Աղյուսակ XXX

1

2

0 1

Աղյուսակ XXXII

Աղյուսակ XXXIII

Աղյուսակ XXXV

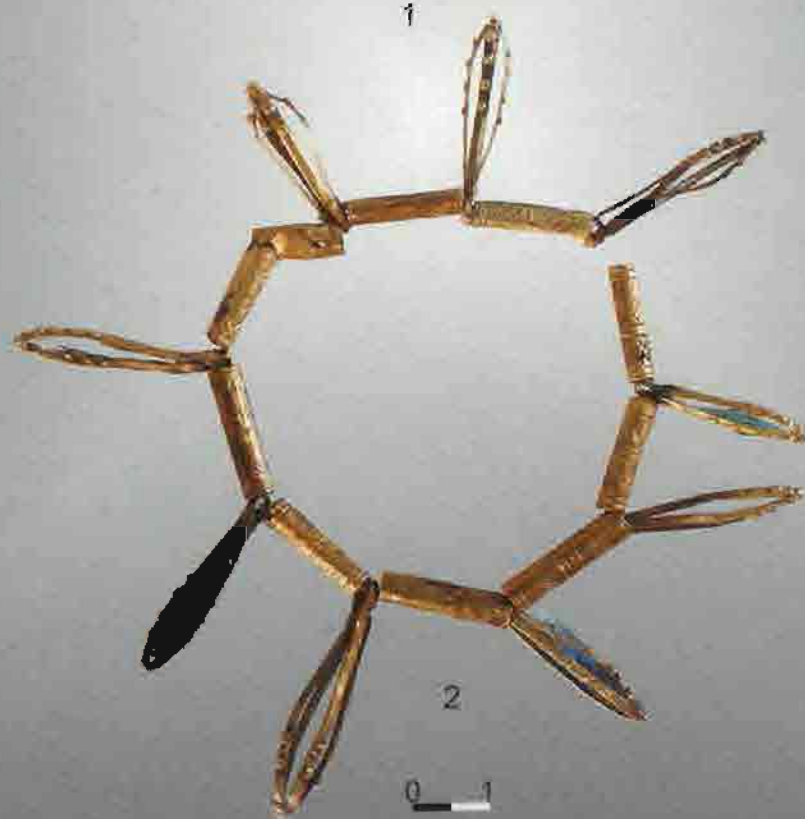

0 1

Աղյուսակ XXXVI

1

2

Աղյուսակ XXXVII

Угмичау XXXVIII

Աղյուսակ XXXIX

Աղյուսակ XL

2

3

4

5

6

7

0 1

Աղյուսակ XLII

0 1

Աղյուսակ XLIII

Աղյուսակ XLIV

1

2

3

Աղյուսակ XLVII

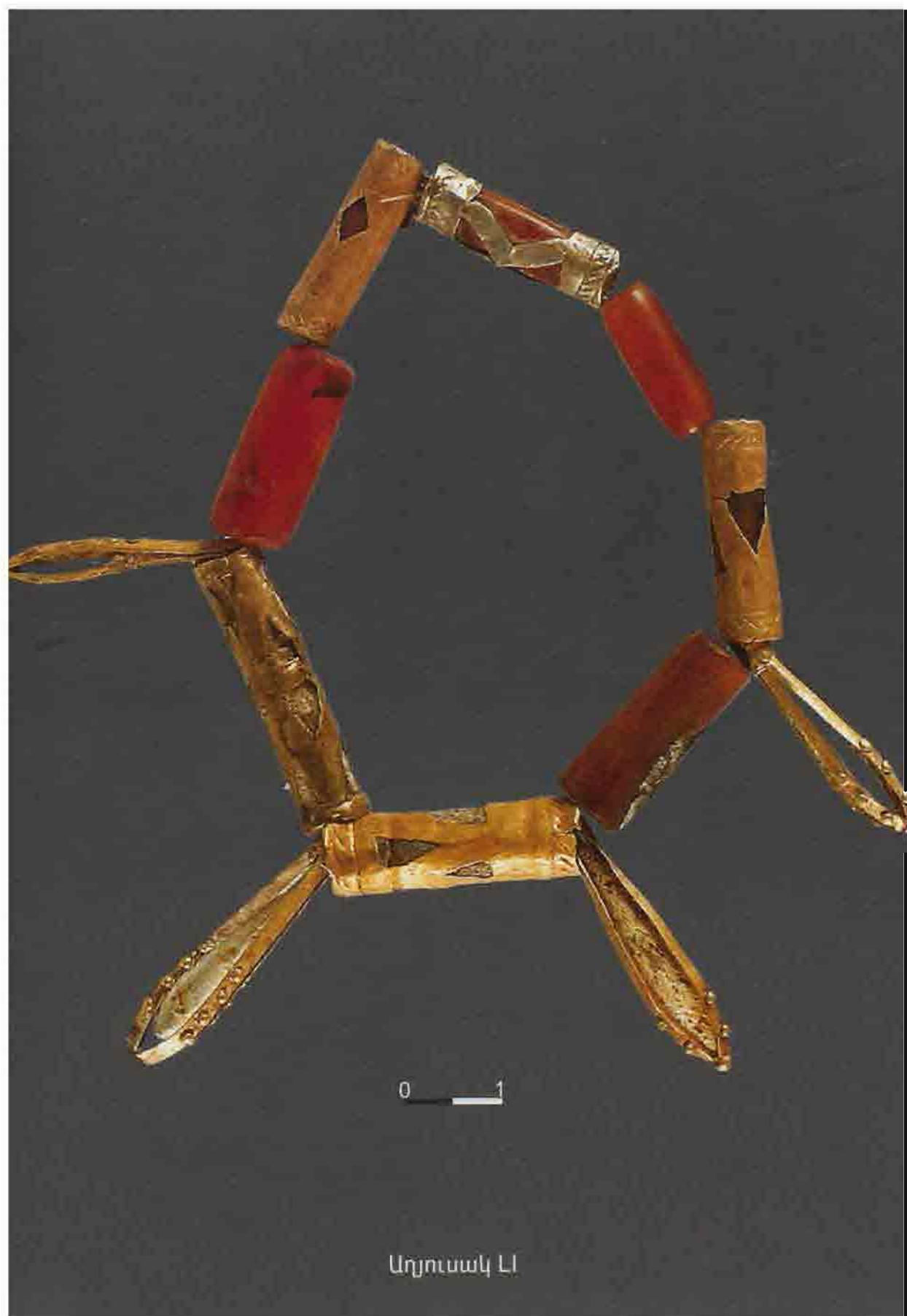
Արդուակ XLVIII

Աղյուսակ XLIX

Աղյուսակ L

0 1

Արյուսակ LI

Fig. 1

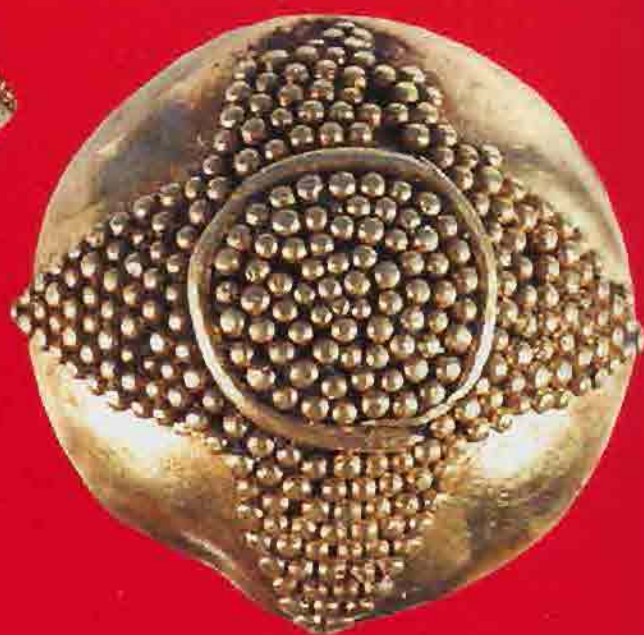

Fig. 2

Աղյուսակ ԸՄՄ

1

2

3

4

5

6

Угнута LIV

Աղյուսակ LV

0 1

2

0 1

0 1

1

4

0 1

3

0 1

5

0 1

Աղյուսակ LVII

0 1

Աղյուսակ LVIII

1

2

0 1

Աղյուսակ LIX

1

2

0 1

3

4

5

6

0 1

Աղյուսակ LX

0 1

Աղյուսակ LXI

1

2

Աղյուսակ LXII

0 1

Աղյուսակ LXIII

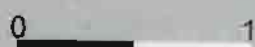
Աղյուսակ LXIV

Աղյուսակ LXV

1

2

3

4

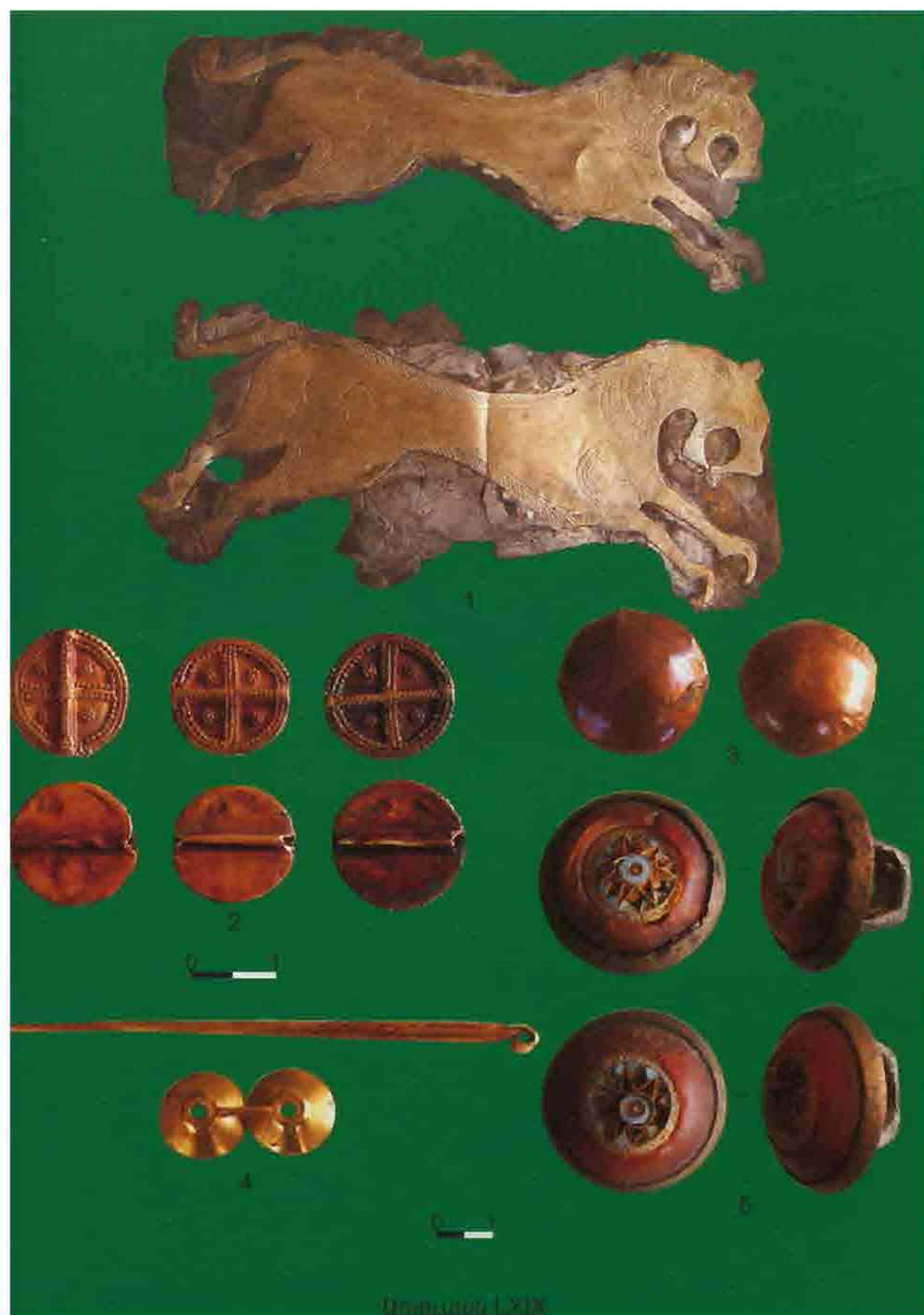

Աղյուսակ LXVII

Աղյուսակ LXVIII

1

2

3

Աղյուսակ LXX

1

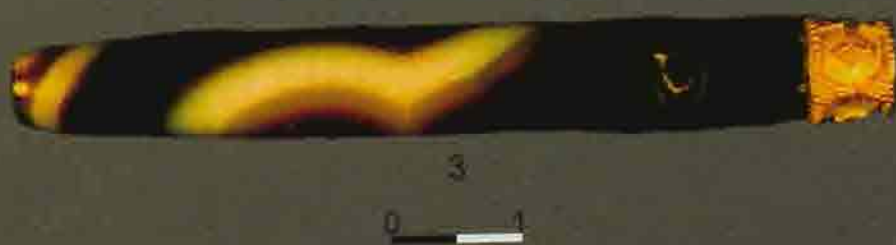

2

Աղյուսակ LXXI

0 1

Աղյուսակ LXXIV

1

2

3

4

0 1

Աղյուսակ LXXV

1

2

0 1

Աղյուսակ LXXVI

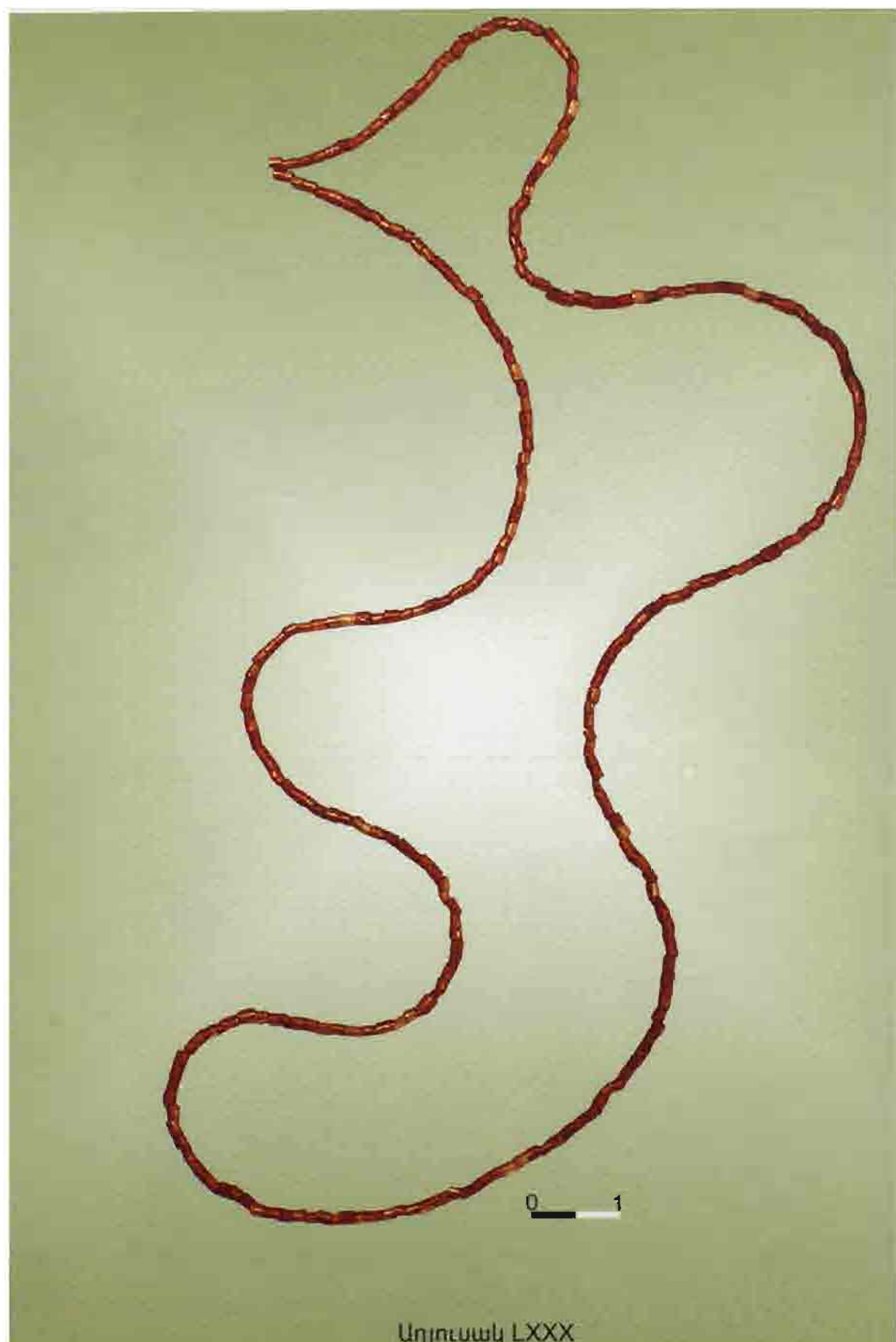
0 1

Աղյուսակ LXXVIII

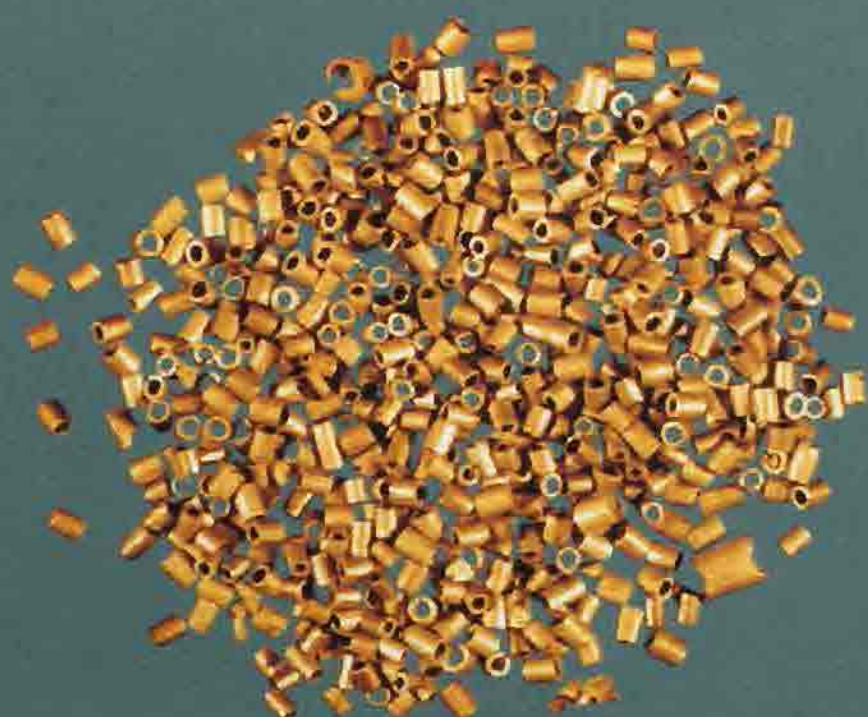

0 1

Աղյուսակ LXXIX

1

2

Աղյուսակ LXXXII

Աղյուսակ LXXXIII

1

2

3

4

0 1

Универсаль LXXXIV

Սիյունակ LXXXV

1

2

3

4

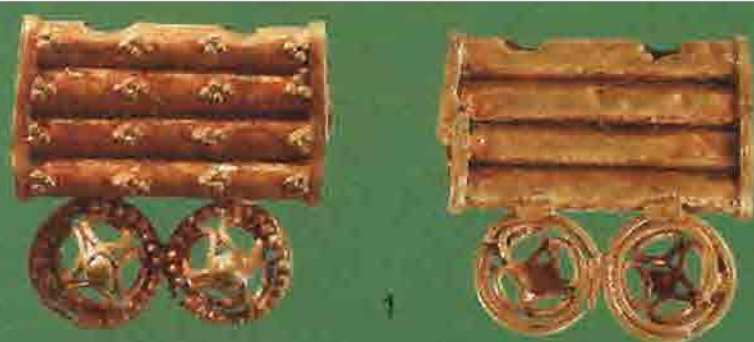
5

6

0 1

Աղյուսակ LXXXVI

1

2

0 1

Արդյունակ LXXXVIII

1

2

Աղյուսակ LXXXIX

1

2

3

Աղյուսակ XCI

Улусуу XCI

0 2

Աղյուսակ XCIII

1

2

3

4

5

Աղյուսակ XCIV

1

2

3

4

5

6

7

8

0 1

9

10

11

12

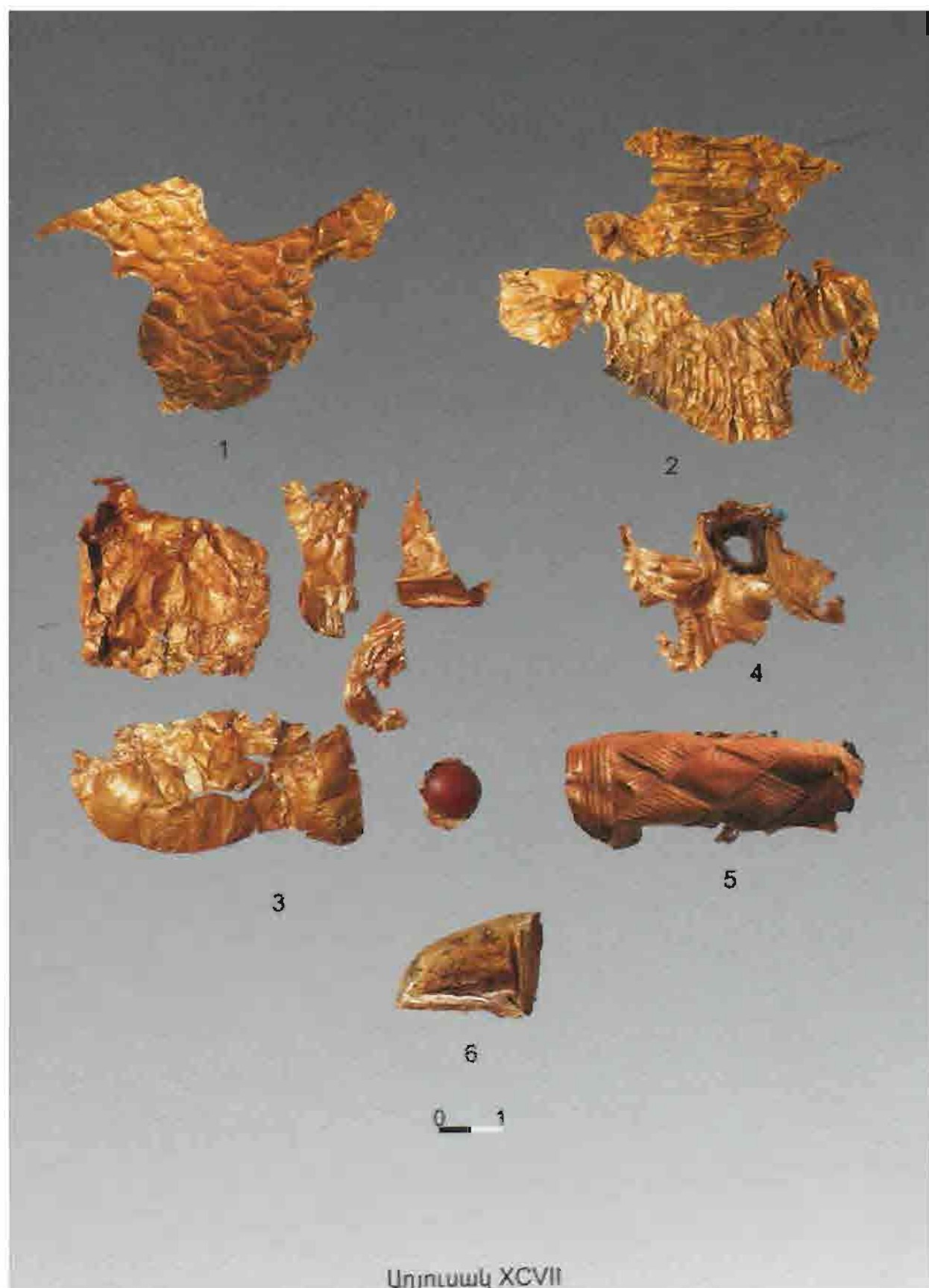
13

14

0 1

Աղյուսակ XCVI

Աղյուսակ XCVIII

1

2

3

1

2

3

0 1

Աղյուսակ C

0 2

Աղյուսակ C1

0 2

Աղյուսակ CII

0 2

Աղյուսակ CIII

0 1

Աղյուսակ CIV

1
0 4

2
0 4

Աղյուսակ CV

1

2

3

4

5

6

0 2

Աղյուսակ CVI

Աղյուսակ CVII

0 1

Արյունակ CVIII

Աղյուսակ CIX

1

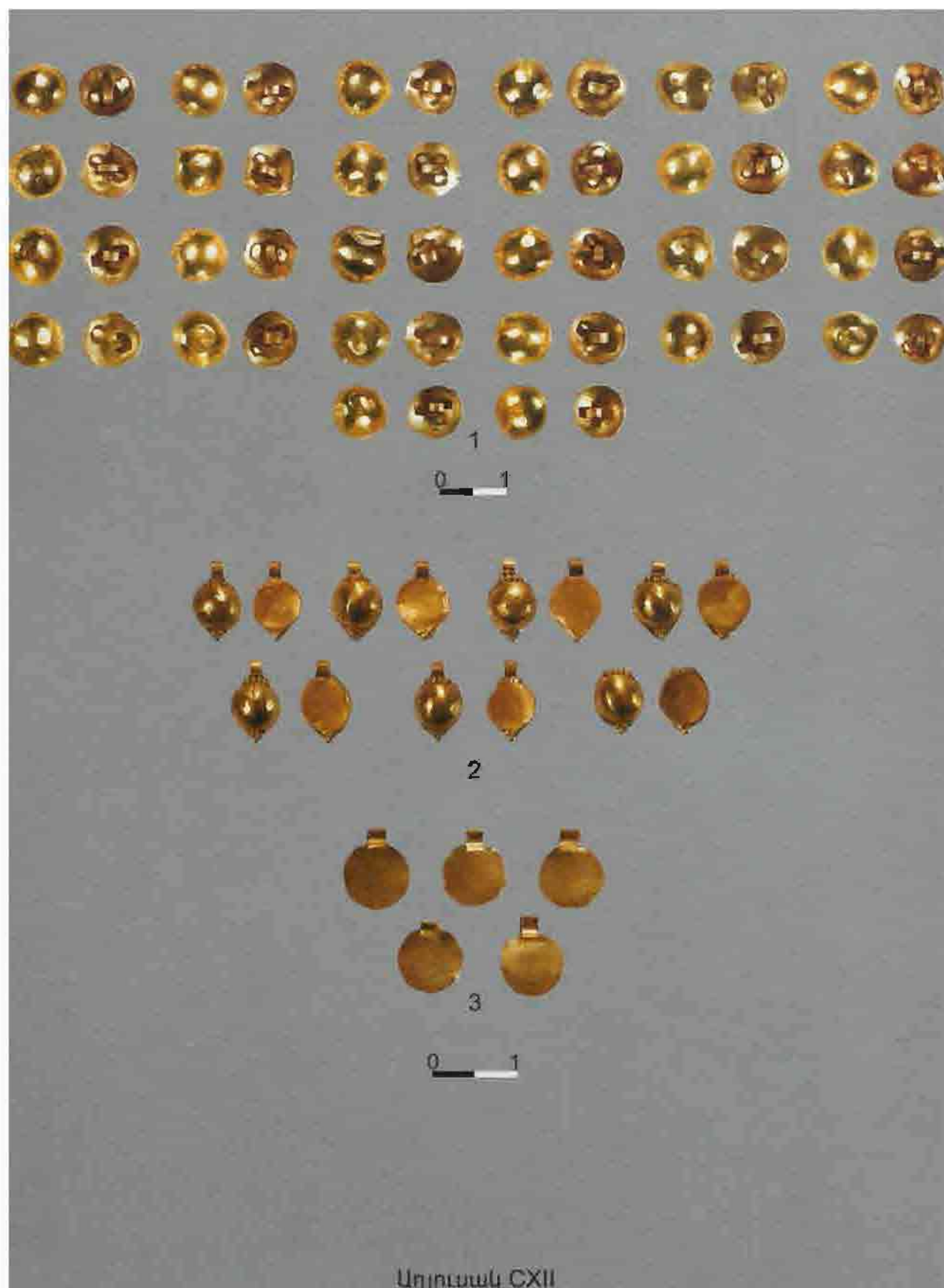
2

3

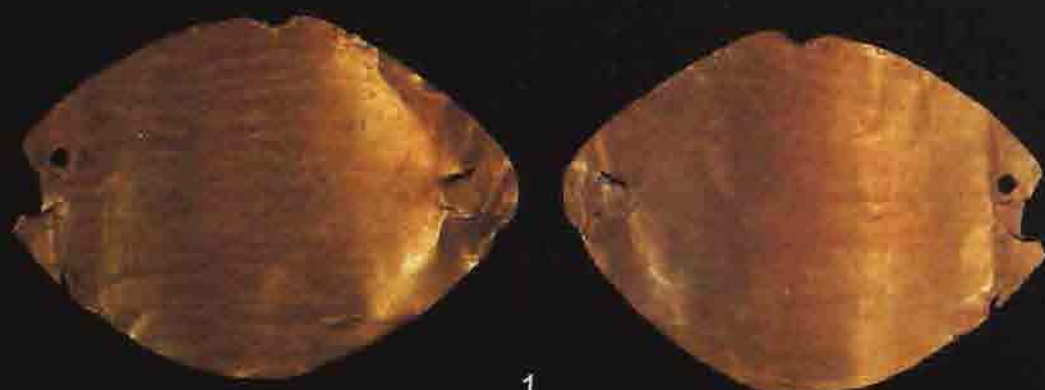

Աղյուսակ CXI

Աղյուսակ CXIII

1

2

0 1

Աղյուսակ CXIV

1
0 1

2
0 1

1

2

0 1

0.1

Աղյուսակ CXVII

Учпүүлү CXX

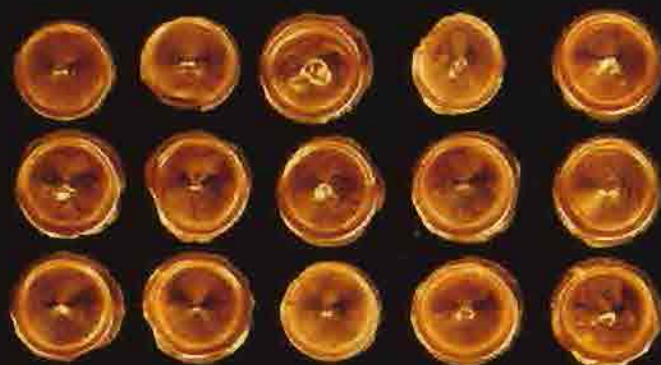

1

2

3

4

5

6

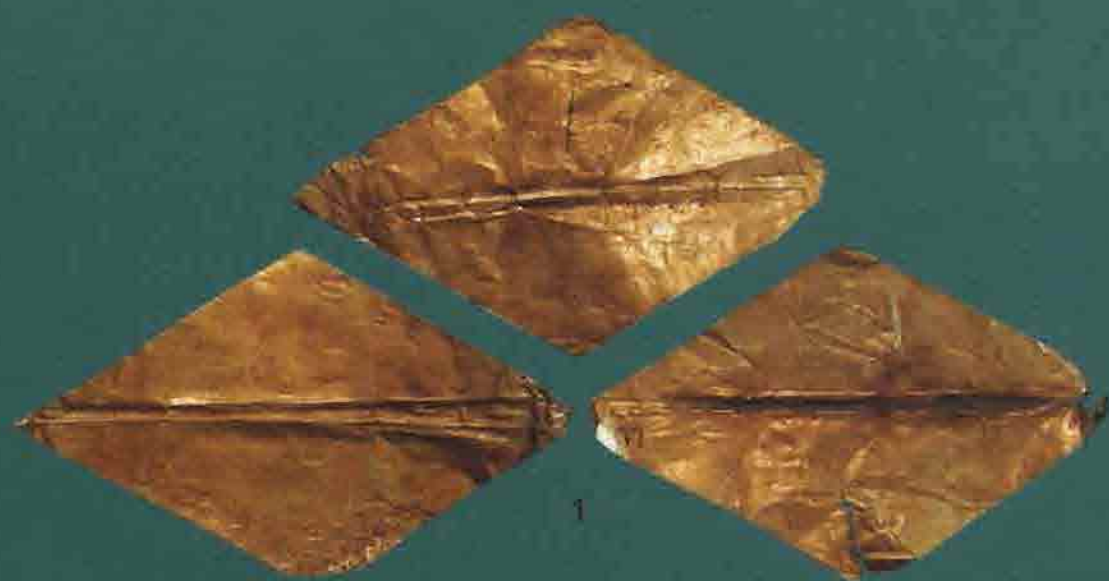
0 1

Աղյուսակ CXXII

0 1

Աղյուսակ CXXIII

1

2

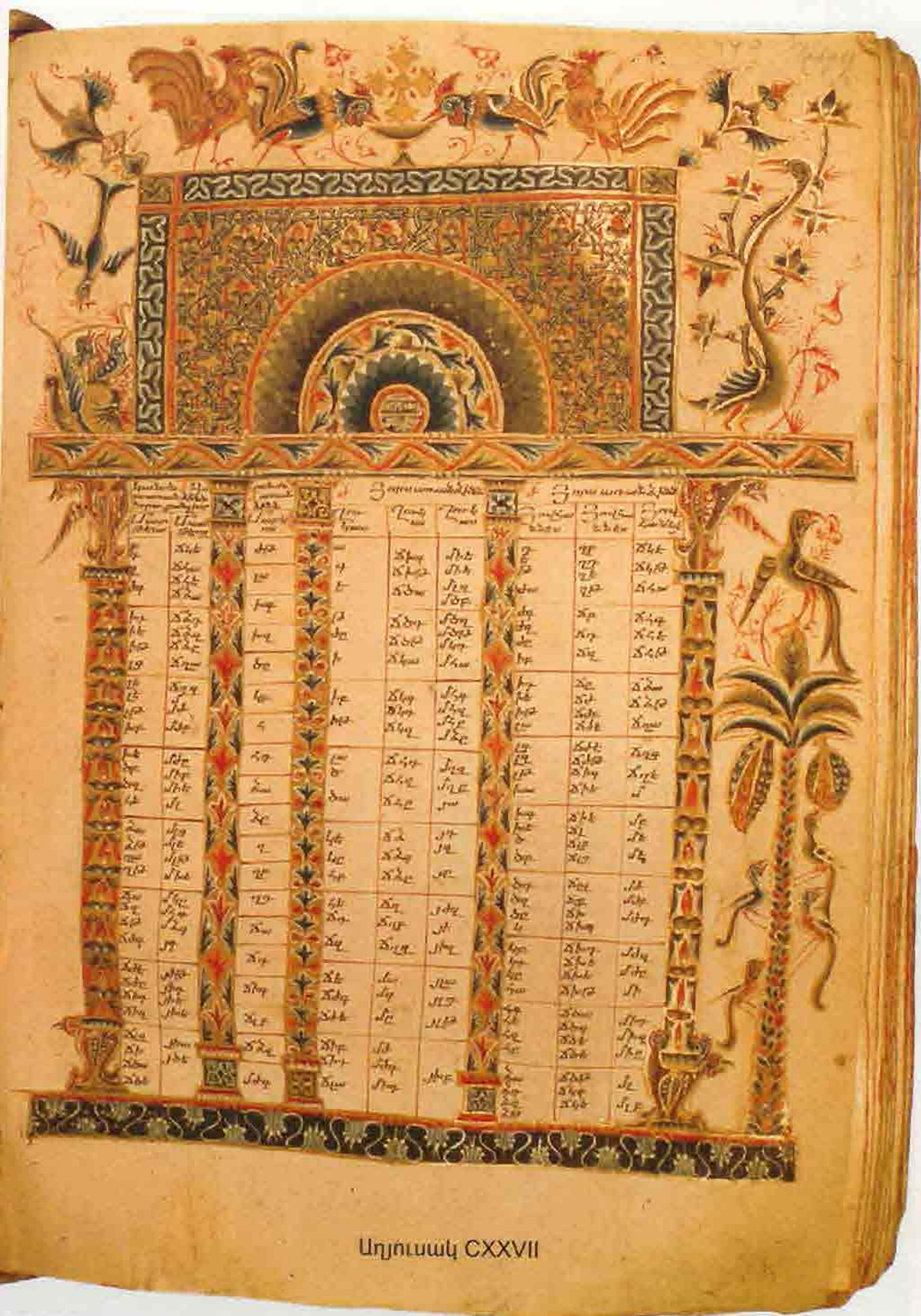

Универсум CXXIV

Աղյուսակ CXXVI

1

2

3

Աղյուսակ CXXVIII

Աղյուսակ CXXIX

1

2

Աղյուսակ CXXX

Աղյուսակ CXXXI

0 1

Աղյուսակ CXXXIII

1

2

0 1

Աղյուսակ CXXXV

Աղյուսակ CXXXVI

Աղյուսակ CXXXVII

1

0 1

2

Աղյուսակ CXXXVIII

Աղյուսակ CXXXIX

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

Աղյուսակ CXL

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

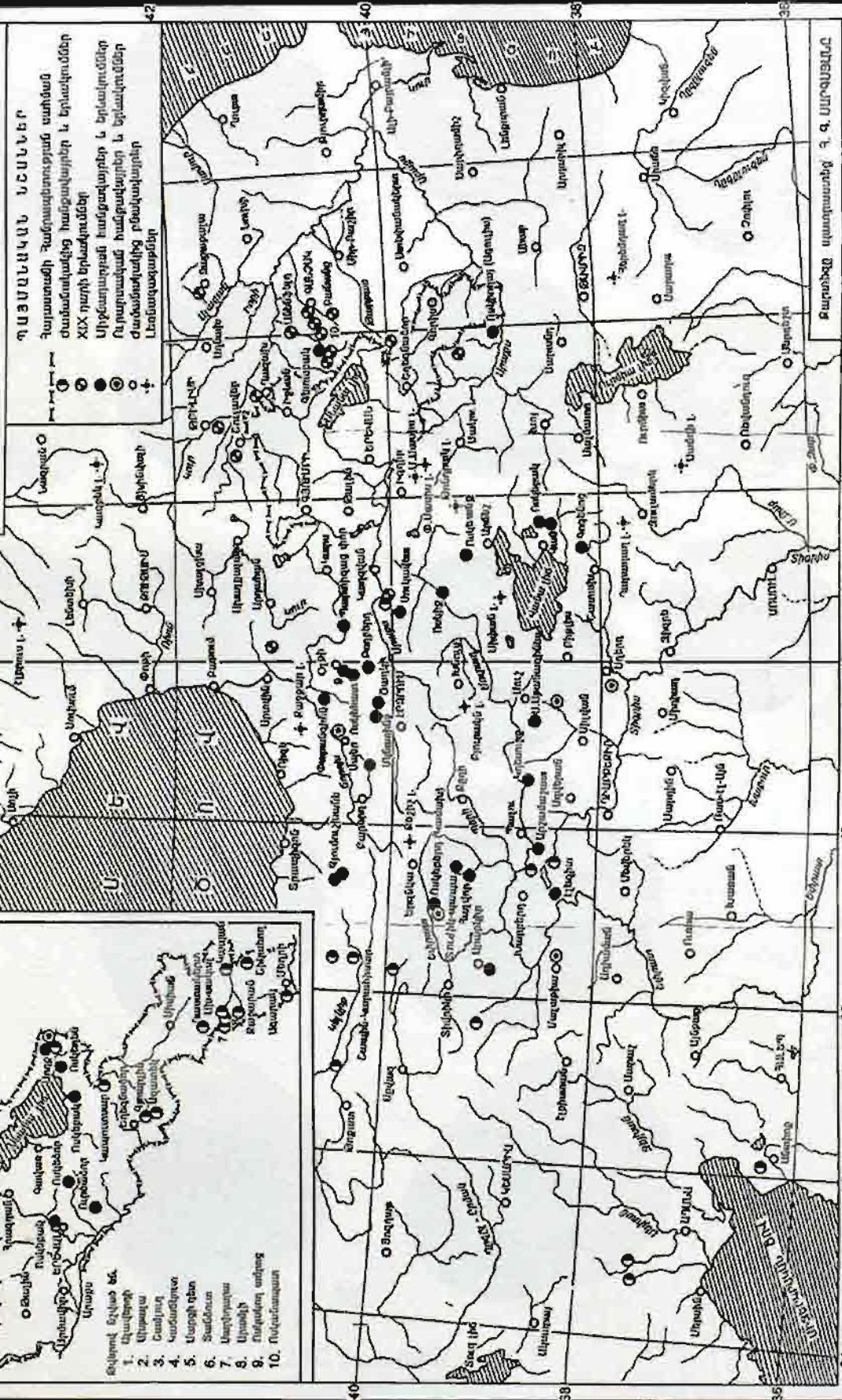
39

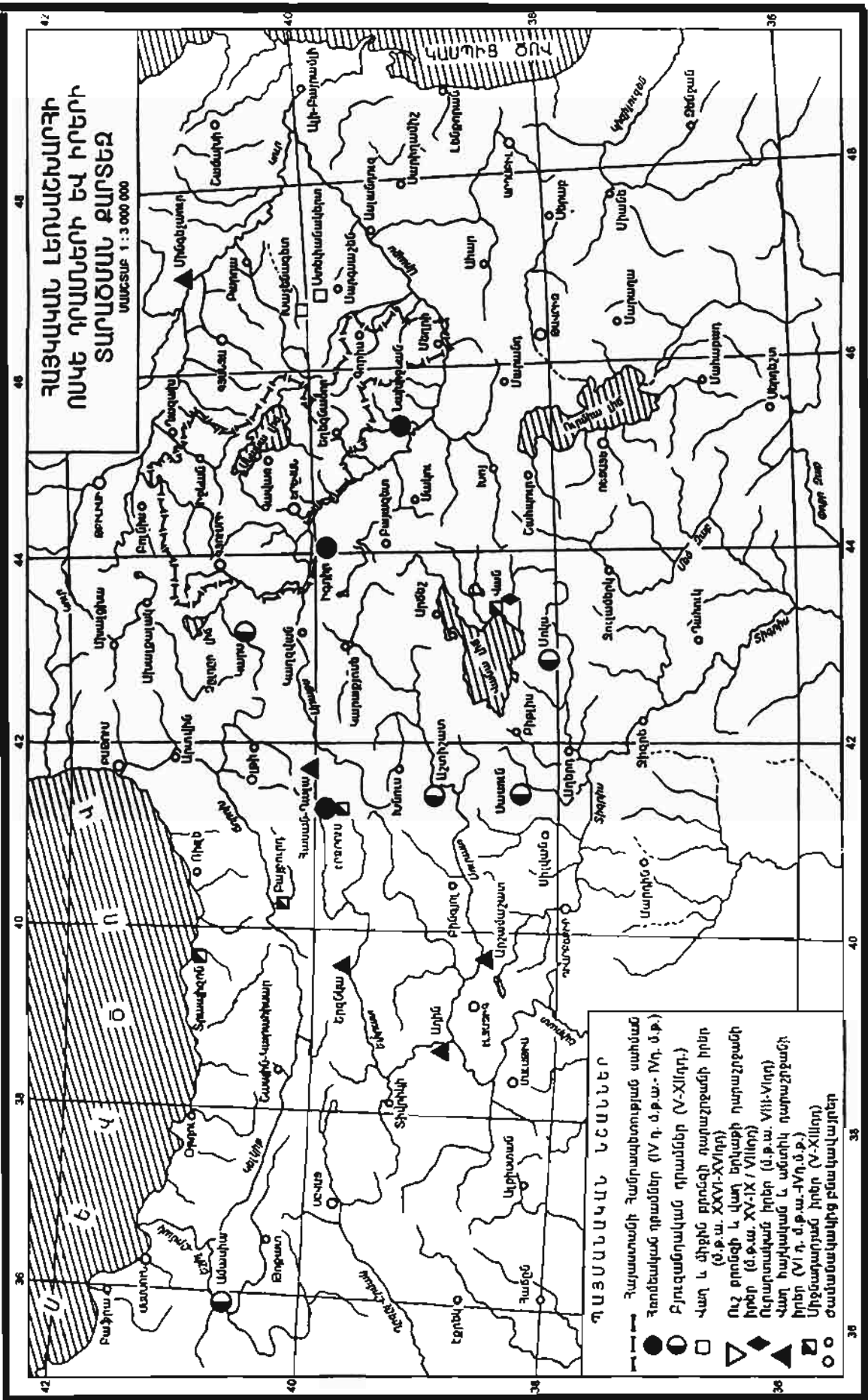
Աղյուսակ CXLIII

000 000 E : 1 -JNS2000

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Հայաստանի Հանրապետության առաջին
 Ժամանակակից համալսարանը և երևակայուն
 XIX դարի երկրորդ կեսի
 Սիմեոն Բաբայանի համալսարանը և երևակայուն
 ու յարապակից համալսարանը և երևակայուն
 Ժամանակակից բնակավայրը
 Լեւոն Բաբայանը

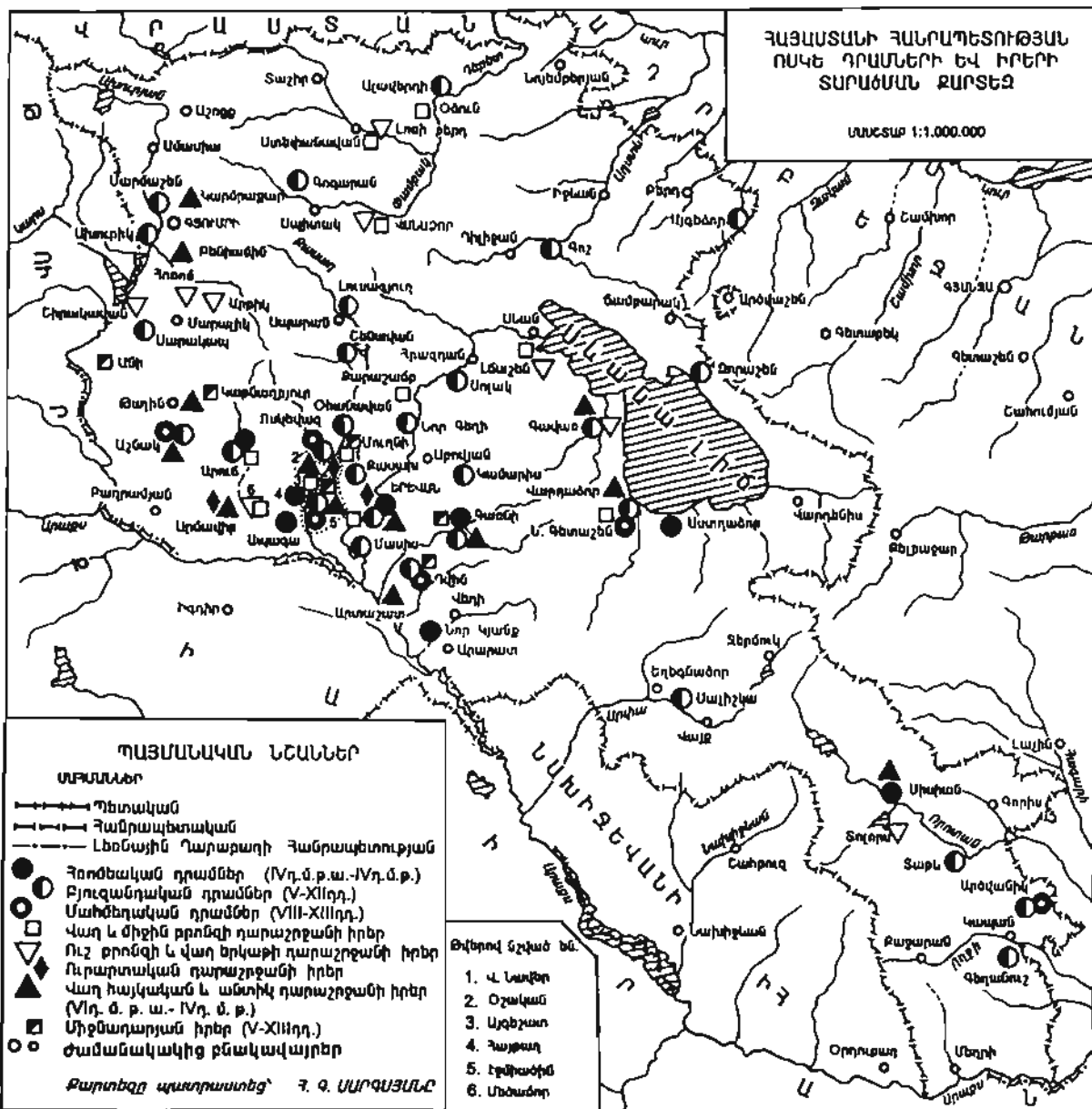

Քարտեզը պատրաստեց՝ Դ. Գ. ՄԱՐԿԵՅԱՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ԻՐԵՐԻ
ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԶԱՐԾԵԶ

ՄԱՍՏՏԱՐ 1:1.000.000

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՈՍԿՈՒ ԵՐԿՐԱԲԱՆԱՀԱՆՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ	
Ա. ՈՍԿԻՆ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (Ա. Գևորգյան, Մ. Զալիբեկյան)	11
Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿՈՒ ՀԱՆՔԱՎԱՅՐԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՇԱՀԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ՀՆՈՒՄ (Ա. Գևորգյան, Մ. Զալիբեկյան)	15
Գ. ՈՍԿԵ ԻՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆ (Ա. Գևորգյան).....	31
Դ. ՋՈՒԼՄԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐ (Ա. Գևորգյան)	35
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՈՍԿԻՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	
ՈՍԿՈՒ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Ա. Փիլիպոսյան)	41
Ա. ՈՍԿՈՒ «ՍՐԲԱՋՆԱՑՄԱՆ» ԵՎ «ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆԱՑՄԱՆ» ՍԿՋԲՆԱԾՈՒԼԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Պ. Ավետիսյան).....	52
Բ. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸՆԿԱԼՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ (Հ. Պետրոսյան).....	59
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԲՐՈՆՋԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ.....	
ՎԱՂ ԵՎ ՄԻՋԻՆԲՐՈՆՋԵՂԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՋԱՆՆԵՐ	71
(Է. Խանգադյան, Լ. Պետրոսյան, Հ. Սիմոնյան)	
Ա. ԼՈՌԻ ԲԵՐԴ (Ս. Դևեժյան)	77
Բ. ՎԱՆԱՋՈՐ (Կիրովական) (Է. Խանգադյան, Ս. Դևեժյան)	86
Գ. ՔԱՐԱՇԱՄԲ (Պ. Ավետիսյան, Ա. Փիլիպոսյան)	89
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ ՈՒՇ ԲՐՈՆՋԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԾԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ.....	
ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԻՍ (Ս. Դևեժյան)	99
Ա. ԼՃԱՇԵՆ (Լ. Պետրոսյան)	102
Բ. ԼՈՌԻ ԲԵՐԴԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆՋԵՂԱՐՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԻՆ (Ս. Դևեժյան).....	108
Գ. ԼՈՌԻ ԲԵՐԴԻ ՎԱՂ ԵՐԿԱԾԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԻՆ (Ս. Դևեժյան)	115
Դ. ՇԻՐԱԿԱՎԱՆ (Լ. Պետրոսյան)	120
Ե. ՄԵԾԱՍՈՐ (Է. Խանգադյան).....	122
Զ. ՏՈԼՈՐՍ (Ս. Դևեժյան).....	128
Է. ՀՈՌՈՍ (Ա. Փիլիպոսյան, Ռ. Բադալյան).....	130
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ ԵՐԿԱԾԻ ԼԱՅՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ	
(Ս. Դևեժյան)	135
ԼՈՌԻ ԲԵՐԴ	135
ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ	
ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՈՍԿԻՆ (Ս. Հմայակյան)	
Ա. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ.....	151
Բ. ՈՍԿՈՒ ՀԱՆՔԵՐՆ ՈՒ ԳԱՆՋԱՏՆԵՐՆ ՈՒՐԱՐՏՈՒՈՒՄ ԸՍՏ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ	153
Գ. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ՈՍԿԻՆ.....	164
Դ. ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ԻՐԵՐԻ ՏԵՍԱԿԱՆԻՆ	172

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ Մ.թ.ա. VI – Մ.թ. IV դարերում	187
Ա. ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Մ.թ.ա. VI - IV դարերում	
(Բ. Առաքելյան, Ի. Կարապետյան).....	187
Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԻՆ (մ.թ.ա. III - Iդ.)	
(Ժ. Խաչատրյան)	194
Գ. ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (Ժ. Խաչատրյան).....	216
Դ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ (I - IV դդ.)	
(Ժ. Խաչատրյան)	218
ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ	
ՈՍԿԵՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (IV-XIV դարեր)	227
Ա. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՈՍԿԵՅԱՆՔԵՐԸ (Ա. Քալանթարյան, Հ. Մելքոնյան)	231
Բ. ԱԼՔԻՄԻԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (Ա. Քալանթարյան, Հ. Մելքոնյան).....	235
Գ. ՈՍԿԻՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ	
(Ա. Քալանթարյան, Հ. Մելքոնյան)	236
Դ. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՍԿԻՆ (Ն. Հակոբյան)	240
Ե. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՊԱՍՔ (Ն. Հակոբյան)	251
Ջ. ՈՍԿԵԹԵԼ ԳՈՐԾՎԱԾՔՆԵՐ (Ա. Ժամկոչյան).....	255
Է. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ (Է. Կորիսմազյան).....	259
Ը. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՈՍԿԵ ԻՐԵՐԻ ԵՎ ՋԱՐԴԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ	
ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ (Բ. Առաքելյան, Ն. Հակոբյան)	261
ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ	
ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ	267
Ա. ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (մ.թ.ա. IV – մ.թ. IV դդ.) (Հ. Սարգսյան)	267
Բ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱԿՇՈՒՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ V-VII դդ. (Ա.	
Քալանթարյան).....	276
Գ. ԲՅՈՒՋԱՆԱԿԱՆ ՈՍԿՅԱ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
(V-XII դդ.) (Հ. Սարգսյան).....	278
Դ. ՈՍԿԻՆ ԽԱՆԻՖԱԹԻ ԴՐԱՄԱՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՑ	
ԳՏՆՎԱԾ ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ (VII-XIII դարեր) (Ա. Ջոհրաբյան).....	282
Ե. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՈՍԿԵ ԴՐԱՄՆԵՐԸ (Ա. Ջոհրաբյան)	289
ԳԼՈՒԽ ՏԱՍԵՐՈՐԴ	
ՀԱՅՈՑ ՈՍԿԻՊԱՏՈՒՄԸ	
(Ոսկին հայ հին գրավոր ու բանավոր ավանդության մեջ)	
(Ա. Հարությունյան).....	291
Ա. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՎՈՒՄ.....	291
Բ. ՈՍԿԻՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒՄ.....	293
Գ. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅ ՎԻՊԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	303
Դ. ՈՍԿԻՆ ՀԱՅ ԱՍՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	313
ЗОЛОТО ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ (III тыс. до н. э.–XIV в. н. э.)	317
GOLD OF ANCIENT ARMENIA (III millennium BCE – XIV AD)	329
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	339
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, СОКРАЩЕНИЯ, ABBREVIATIONS	357
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ	359
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ	365

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	375
СПИСОК РИСУНКОВ	376
LIST OF FIGURES	378
ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ	381
СПИСОК ТАБЛИЦ.....	390
LIST OF TABLES.....	400
ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ, ТАБЛИЦЫ, TABLES.....	409

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	5
ГЛАВА ПЕРВАЯ	
КРАТКАЯ ГЕОЛОГО-МИНЕРАЛОГИЧЕСКАЯ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ	
ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОЛОТА	11
1.ЗОЛОТО В ПРИРОДЕ (А. Геворкян, М. Залибекян)	11
2.ЗОЛОТЫЕ МЕСТОРОЖДЕНИЯ АРМЕНИИ И ИХ ЭКСПЛУАТАЦИЯ В	
ДРЕВНОСТИ (А. Геворкян, М. Залибекян)	15
3.ТЕХНОЛОГИЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ЗОЛОТЫХ ПРЕДМЕТОВ (А. Геворкян)	31
4.ФОРМЫ ДЛЯ ОТЛИВКИ (А. Геворкян)	35
ГЛАВА ВТОРАЯ	
ЗОЛОТО В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ	41
ФЕНОМЕН ЗОЛОТА В ДРЕВНЕЙШЕЙ АРМЕНИИ (А. Пилипосян)	41
1.НАЧАЛО “САКРАЛИЗАЦИИ” И “ЭСТЕТИЗАЦИИ” ЗОЛОТА В АРМЕНИИ	
(П. Аветисян)	52
2.ЗОЛОТО В СИСТЕМЕ АРМЯНСКОГО СРЕДНЕВЕКОВОГО МИРОВОСПРИЯТИЯ	
(Г. Петросян)	59
ГЛАВА ТРЕТЬЯ	
ЗОЛОТО АРМЕНИИ В РАННЕМ И СРЕДНЕМ БРОНЗОВОМ ВЕКАХ	71
РАННЕ – И СРЕДНЕБРОНЗОВЫЕ ПАМЯТНИКИ	71
(Э. Ханзадян, Л. Петросян, А. Симонян)	
1.ЛОРИ БЕРД (С. Деведжян)	77
2.ВАНАДЗОР (Э. Ханзадян, С. Деведжян)	86
3.КАРАШАМБ (П. Аветисян, А. Пилипосян)	89
ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ	
ЗОЛОТО АРМЕНИИ В ПОЗДНЕМ БРОНЗОВОМ И РАННЕМ ЖЕЛЕЗНОМ	
ВЕКАХ.....	99
ТАГАВОРАНИСТ (С. Деведжян)	99
1.ЛЧАШЕН (Л. Петросян)	102
2.ЗОЛОТО ЛОРИ БЕРДА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙБРОНЗЫ (С. Деведжян)	108
3.ЗОЛОТО ЛОРИ БЕРДА ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА (С. Деведжян)	115
4.ШИРАКАВАН (Л. Петросян).....	120
5.МЕЦАМОР (Э. Ханзадян)	122
6.ТОЛОРС (С. Деведжян)	128
7.ОРОМ (А. Пилипосян, Р. Бадалян)	130
ГЛАВА ПЯТАЯ	
ЗОЛОТО АРМЕНИИ В ЭПОХУ ШИРОКОГО РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЖЕЛЕЗА	
(С. Деведжян).....	135
ЛОРИ БЕРД	135
ГЛАВА ШЕСТАЯ	
ЗОЛОТО УРАРТУ (С. Амаякян).....	151
1.ОБ УРАРТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ И КУЛЬТУРЕ	151
2.ЗОЛОТЫЕ РУДНИКИ И СОКРОВИЩНИЦЫ УРАРТУ ПО ПИСЬМЕННЫМ	
ИСТОЧНИКАМ.....	153
3.ЗОЛОТО УРАРТСКИХ ПАМЯТНИКОВ.....	164
4.ТИПЫ УРАРТСКИХ ЗОЛОТЫХ ИЗДЕЛИЙ	172

ГЛАВА СЕДЬМАЯ	
ЗОЛОТО АРМЕНИИ В VI В. ДО Н.Э. – IV В. Н.Э.	187
1. ЮВЕЛИРНОЕ ДЕЛО АРМЕНИИ В VI – IV ВВ. ДО Н.Э. Б. Аракелян, И. Карапетян)	187
2. ЗОЛОТО АРМЕНИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА (III В. ДО Н.Э. – I В. Н.Э.) (Ж. Хачатрян)	194
3. ЮВЕЛИРНОЕ ДЕЛО В ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД (Ж. Хачатрян)	216
4. ЮВЕЛИРНОЕ ДЕЛО АРМЕНИИ В ПОЗДНЕАНТИЧНОГО ПЕРИОД (I – IV ВВ.) (Ж. Хачатрян)	218
ГЛАВА ВОСЬМАЯ	
ЮВЕЛИРНОЕ ДЕЛО В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ (IV – XIV ВВ.)	227
1. СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЗОЛОТЫЕ РУДНИКИ (А. Калантарян, У. Мелконян)	231
2. АЛХИМИЯ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРМЕНИИ (А. Калантарян, У. Мелконян)	235
3. ЗОЛОТО В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ (А. Калантарян, У. Мелконян)	236
4. АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ЗОЛОТО (Н. Акопян)	240
5. ЦЕРКОВНАЯ УТВАРЬ (Н. Акопян)	251
6. ЗОЛОТОТКАННЫЕ ИЗДЕЛИЯ (А. Жамкочян)	255
7. ЗОЛОТО В АРМЯНСКОЙ МИНИАТЮРЕ (Э. Корхмязян)	259
8. ТЕХНИКА ИЗГОТОВЛЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ЗОЛОТЫХ ПРЕДМЕТОВ И УКРАШЕНИЙ (Б. Аракелян, Н. Акопян)	261
ГЛАВА ДЕВЯТАЯ	
ЗОЛОТЫЕ МОНЕТЫ В ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ АРМЕНИИ	267
1. ОБРАЩЕНИЕ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКИХ И РИМСКИХ ЗОЛОТЫХ МОНЕТ В АРМЕНИИ (IV В. ДО Н.Э. – IV В. Н.Э.) (Г. Саркисян)	267
2. АРМЕНИЯ В ВИЗАНТИЙСКОЙ ДЕНЕЖНО-ВЕСОВОЙ СИСТЕМЕ (V – VII ВВ.) (А. Калантарян)	276
3. ОБРАЩЕНИЕ ВИЗАНТИЙСКИХ ЗОЛОТЫХ МОНЕТ В АРМЕНИИ (V – XII ВВ.) (Г. Саркисян)	278
4. ЗОЛОТО В СИСТЕМЕ ДЕНЕЖНОГО ОБРАЩЕНИЯ ХАЛИФАТА И НАЙДЕННЫЕ В АРМЕНИИ ЗОЛОТЫЕ МОНЕТЫ (VII – XIII ВВ.) (А. Зограбян)	282
5. ЗОЛОТЫЕ МОНЕТЫ КИЛИКИЙСКОГО АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА (А. Зограбян)	289
ГЛАВА ДЕСЯТАЯ	
ЗОЛОТО В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ И УСТНОЙ ТРАДИЦИИ (С. Арутюнян)	291
1. ЗОЛОТО В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ	291
2. ЗОЛОТО В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПОЭЗИИ И НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ	293
3. ЗОЛОТО В АРМЯНСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ	303
4. ЗОЛОТО В АРМЯНСКОЙ ПАРСМИОЛОГИИ	313
ЛИТЕРАТУРА	339
СОКРАЩЕНИЯ	357
СПИСОК ЛИЧНЫХ ИМЕН	359
СПИСОК ТОПОНИМОВ	365
СПИСОК РИСУНКОВ	376
СПИСОК ТАБЛИЦ	390

CONTENTS

INTRODUCTION	5
CHAPTER ONE	
GEO – MINERALOLOGICAL AND TECHNOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE GOLD	11
A. GOLD IN NATURAL ENVIRONMENT (A. Gevorgyan, M. Zalibekyan).....	11
B. GOLD MINES AND MINING IN PREHISTORIC AND ANCIENT ARMENIA (A. Gevorgyan, M. Zalibekyan)	15
C. TECHNOLOGY OF GOLD WORKMANSHIP (A. Gevorgyan)	31
D. MOLDS (A. Gevorgyan)	35
CHAPTER TWO	
GOLD IN CONTEXT OF ARMENIAN HISTORY AND CULTURE	41
THE PHENOMENON OF GOLD IN PREHISTORIC ARMENIA (A. Piliposyan).....	41
A. EARLY STAGES OF “SACRICITY” AND “AESTHETICS” OF GOLD IN ARMENIA (P. Avetisyan)	52
B. GOLD IN MEDIEVAL ARMENIAN WORLDVIEW (H. Petrosyan)	59
CHAPTER THREE	
GOLD OF ARMENIA IN THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGES	71
SITES OF THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGES (E. Khanzadyan, L. Petrosyan, H. Simonyan)	
A. LORI BERD (S. Devejyan).....	77
B. VANADZOR (Kirovakan) (E. Khanzadyan, S. Devejyan)	86
C. KARASHAMB (P. Avetisyan, A. Piliposyan)	89
CHAPTER FOUR	
GOLD OF ARMENIA IN THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGES	99
TAGAVORANIST (S. Devejyan)	99
A. LCHASHEN (L. Petrosyan)	102
B. GOLD OF LORI BERD IN THE LATE BRONZE AGE (S. Devejyan).....	108
C. GOLD OF LORI BERD IN THE EARLY IRON AGE (S. Devejyan).....	115
D. SHIRAKAVAN (L. Petrosyan)	120
E. METSAMOR (E. Khanzadyan)	122
F. THOLORS (S. Devejyan)	128
G. HOROM (A. Piliposyan, R. Badalyan).....	130
CHAPTER FIVE	
GOLD OF ARMENIA IN THE AGE OF WIDER SPREAD OF IRON (S. Devejyan)	135
· LORI BERD.....	135
CHAPTER SIX	
GOLD OF URARTU (S. Hmaiakyan)	151
A. ON URARTIAN STATE AND CULTURE.....	151
B. URARTIAN GOLD MINES AND TREASURIES IN WRITTEN SOURCES.....	153
C. GOLD FROM THE URARTIAN SITES.....	164
D. TYPOLOGY OF URARTIAN GOLDEN OBJECTS	172

CHAPTER SEVEN

GOLD OF ARMENIA IN THE VI CENTURY BCE – IV CENTURY AD	187
A. GOLD WORKMANSHIP IN ARMENIA IN THE VI – IV CENTURIES BCE (B. Arakelyan, I. Karapetyan)	187
B. GOLD OF ARMENIA IN THE HELLENISTIC PERIOD (III – I CENTURIES BCE) (Zh. Khachatryan).....	194
C. GOLD WORKMANSHIP IN THE HELLENISTIC PERIOD (Zh. Khachatryan).....	216
D. ARMENIAN GOLD WORKMANSHIP IN THE LATE ANTIQUITY (I – IV CENTURIES) (Zh. Khachatryan).....	218

CHAPTER EIGHT

GOLD WORKMANSHIP IN THE MEDIEVAL ARMENIA (IV – XIV CENTURIES)	227
A. GOLD MINES IN MIDDLE AGES (A. Kalantaryan, H. Melkonyan).....	231
B. ALCHEMY IN THE MEDIEVAL ARMENIA (A. Kalantaryan, H. Melkonyan).....	235
C. GOLD IN MEDIEVAL LITERATURE (A. Kalantaryan, H. Melkonyan).....	236
D. ARCHAEOLOGICAL GOLD (N. Hakobyan).....	240
E. CHURCH UTENSILS (N. Hakobyan)	251
F. GOLD THREADED FABRICS (A. Zhamkochyan).....	255
G. GOLD IN ARMENIAN MINIATURE PAINTING (E. Korkhmazyan).....	259
H. TECHNICAL MEANS OF MASTERING MEDIEVAL GOLDEN OBJECTS AND ADORNMENTS (B. Arakelyan, N. Hakobyan).....	261

CHAPTER NINE

GOLD COINS IN MONETARY CIRCULATION OF ARMENIA	267
A. CIRCULATION OF HELLENISTIC AND ROMAN GOLD COINS IN ARMENIA (IV CENTURY BCE – IV CENTURY AD) (H. Sargsyan).....	267
B. ARMENIA IN THE BYZANTINE MONETARY WEIGHT SYSTEM (V – VII CENTURIES) (A. Kalantaryan)	276
C. CIRCULATION OF THE BYZANTINE GOLD COINAGE IN ARMENIA (V – XII CENTURIES) (H. Sargsyan).....	278
D. GOLD IN ISLAMIC MONETARY SYSTEM AND FINDS OF GOLD COINS IN ARMENIA (VII – XIII CENTURIES) (A. Zohrabyan).....	282
E. GOLD COINS OF THE ARMENIAN KINGDOM OF CILICIA (A. Zohrabyan).....	289

CHAPTER TEN

ARMENIAN EPIC GOLD

(Gold in Armenian ancient literature and oral tradition)

(S. Harutyunyan)	291
A. GOLD IN ARMENIAN LANGUAGE	291
B. GOLD IN MEDIEVAL POETRY AND FOLK SONGS	293
C. GOLD IN ARMENIAN EPIC TRADITION	303
D. GOLD IN ARMENIAN SAYINGS	313

GOLD OF ANCIENT ARMENIA (III millennium BCE – XIV AD). In Russian	317
GOLD OF ANCIENT ARMENIA (III millennium BCE – XIV AD).	329
BIBLIOGRAPHY	339
ABBREVIATIONS	357
PERSONAL NAMES	359
PLACE NAMES	365
LIST OF FIGURES	378
LIST OF TABLES	400
TABLES	409

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՍԿԻՆ
(մ.թ.ա. III հազարամյակ - մ.թ. XIV դար)

Խմբագիր՝ *Արամ Քալանթարյան*

Համակարգչային շարվածքը կատարվել է
ՀՀ Կենտրոնական բանկում

Համակարգչային ձևավորումը՝ *Սեդրակ Հակոբյանի*

Չափսը 60x42^{1/8}; Տպաքանակը՝ 500:

Տպագրվել է «ԳԱՍԴՐԻՆՏ» ՍՊԸ տպագրատանը